

СӘРСЕН АМАНЖОЛОВ АТЫНДАҒЫ
ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН УНИВЕРСИТЕТІ

ВОСТОЧНО-КАЗАХСТАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ
ИМЕНИ САРСЕНА АМАНЖОЛОВА

Қаныш Сәтбаевтың 125 жылдығына арналған
БІЛІМ-ҒЫЛЫМ-БИЗНЕС ИНТЕГРАЦИЯСЫ:
ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ МЕН БОЛАШАҒЫ тақырыбында
студенттер, магистранттар, докторанттар және
жас ғалымдардың X Халықаралық
ғылыми-тәжірибелік конференциясының
МАТЕРИАЛДАР ЖИНАҒЫ
II бөлім

СБОРНИК МАТЕРИАЛОВ
X Международной научно-практической конференции
студентов, магистрантов, докторантов и
молодых ученых на тему
ИНТЕГРАЦИЯ ОБРАЗОВАНИЯ-НАУКИ-БИЗНЕСА:
ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ,
посвященной 125-летию Каныша Сатпаева
Часть II

COLLECTION OF MATERIAL
X International Scientific and Practical Conference of students,
undergraduates, doctoral students and young scientists
INTEGRATION OF EDUCATION-SCIENCE-BUSINESS:
PROBLEMS AND PROSPECTS
dedicated to the 125th anniversary of Kanysha Satpaeva
Part II

Өскемен - Усть-Каменогорск, 2024

**СӘРСЕН АМАНЖОЛОВ АТЫНДАҒЫ
ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН УНИВЕРСИТЕТІ**

**ВОСТОЧНО-КАЗАХСТАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ
ИМЕНИ САРСЕНА АМАНЖОЛОВА**

**Қаныш Сәтбаевтың 125 жылдығына арналған
БІЛІМ-ҒЫЛЫМ-БИЗНЕС ИНТЕГРАЦИЯСЫ:
ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ МЕН БОЛАШАҒЫ тақырыбында
студенттер, магистранттар, докторанттар және жас ғалымдардың
X Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясының
МАТЕРИАЛДАР ЖИНАҒЫ
*II бөлім***

**СБОРНИК МАТЕРИАЛОВ
X Международной научно-практической конференции студентов,
магистрантов, докторантов и молодых ученых на тему
ИНТЕГРАЦИЯ ОБРАЗОВАНИЯ-НАУКИ-БИЗНЕСА:
ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ,
посвященной 125-летию Каныша Сатпаева
*Часть II***

**COLLECTION OF MATERIAL
X International Scientific and Practical Conference of students,
undergraduates, doctoral students and young scientists
INTEGRATION OF EDUCATION-SCIENCE-BUSINESS:
PROBLEMS AND PROSPECTS
dedicated to the 125th anniversary of Kanysha Satpaeva
*Part II***

Өскемен - Усть-Каменогорск, 2024

Бас редактор:

Төлеген Мұхтар Әділбекұлы,

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің Басқарма төрағасы - ректор, профессор, PhD

Бас редактордың орынбасары:

Ровнякова Ирина Владимировна,

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті Басқарма төрағасының орынбасары - стратегиялық даму және халықаралық ынтымақтастық жөніндегі проректор, п.ғ.к.

Редакция алқасы:

Рахадиллов Бауыржан Корабаевич, С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті Басқарма мүшесі - ғылыми жұмыс жөніндегі проректор, PhD;

Алимбекова Нурлана Бауржановна, С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті Басқарма мүшесі - академиялық мәселелер жөніндегі проректор, PhD;

Мукажанов Еркат Бигалиевич, С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті Басқарма мүшесі - экономикалық мәселелер және цифрландыру бойынша проректор, ф.-м.ғ.к.;

Қалимолдина Жаннета Амангелдіқызы, С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті Басқарма мүшесі - тәрбие және әлеуметтік жұмыс жөніндегі проректор;

Шарапиева Гульнур Даулетхановна, С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің ғылым және ғылыми жобаларды коммерциализациялау бөлімі жетекшісі;

Адиқанова Салтанат, С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің IT және жаратылыстану ғылымдары жоғары мектебінің деканы, PhD;

Оразалин Слямбек Калибекович, С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің гуманитарлық ғылымдар жоғары мектебінің деканы, т.ғ.к.;

Куленова Гульнара Борисовна, С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің педагогика жоғары мектебінің деканы, мед.ғ.к.;

Апышева Асель Ануарбековна, С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің экономика және құқық жоғары мектебінің деканы, э.ғ.к.;

Ислямова Сараи Аскарровна, С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті «Берел» баспасының директоры

Б 94 **«Білім-ғылым-бизнес интеграциясы: өзекті мәселелері мен болашағы»** тақырыбында студенттер, магистранттар, докторанттар және жас ғалымдардың X Халық. ғыл.-тәжір. конф. матер. жинағ. = Сб. матер. IX Междун. науч.-практ. конф. студентов, магистрантов, докторантов и молодых ученых на тему **«Интеграция образования-науки-бизнеса: проблемы и перспективы»**. – Өскемен: С. Аманжолов атындағы ШҚУ «Берел» баспасы, 2024. – 357 б. – II бөлім.

ISBN 978-601-314-745-1

«Білім-ғылым-бизнес интеграциясы: өзекті мәселелері мен болашағы» тақырыбында студенттер, магистранттар, докторанттар және жас ғалымдардың X Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясының материалдары жинақталған. Мақалалар математика, физика және ақпараттық технологиялар саласындағы ғылыми және қолданбалы аспектілер; жаратылыстану ғылымдары және экология саласындағы зерттеулер; психология және педагогика саласындағы ғылыми және қолданбалы аспектілер, STE(A)M-білім беру; тарих, философия, саясаттану және халықаралық қатынастар саласындағы ғылыми және қолданбалы аспектілер; экономика, мемлекеттік басқару және құқық саласындағы ғылыми және қолданбалы аспектілер; филология, журналистика және музыка саласындағы инновациялар; ғылымның әртүрлі салаларындағы зерттеу қызметіндегі алғашқы қадамдар саласындағы зерттеулерге арналған.

В сборник включены материалы X Международной научно-практической конференции студентов, магистрантов, докторантов и молодых ученых на тему «Интеграция образования-науки-бизнеса: проблемы и перспективы». Статьи посвящены исследованиям научные и прикладные аспекты в области математики, физики и информационных технологий; исследования в области естественных наук и экологии; научные и прикладные аспекты в области психологии и педагогики, STE(A)M – образование; научные и прикладные аспекты в области истории, философии, политологии и международных отношений; научные и прикладные аспекты в области экономики, государственного управления и права; инновации в области филологии, журналистики и музыки; первые шаги в исследовательской деятельности в различных областях науки.

ӘОЖ 001
КБЖ 72

ISBN 978-601-314-745-1

© С. Аманжолов атындағы ШҚУ, 2024

4-СЕКЦИЯ
ТАРИХ, ФИЛОСОФИЯ, САЯСАТТАНУ ЖӘНЕ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ
ҚАТЫНАСТАР САЛАСЫНДАҒЫ ҒЫЛЫМИ ЖӘНЕ
ҚОЛДАНБАЛЫ АСПЕКТІЛЕР

НАУЧНЫЕ И ПРИКЛАДНЫЕ АСПЕКТЫ В ОБЛАСТИ ИСТОРИИ,
ФИЛОСОФИИ, ПОЛИТОЛОГИИ И МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ

УДК: 372.881.111.1

ANALYSIS OF TEACHING SPEAKING METHODOLOGY
IN SECONDARY SCHOOL

Aidarkanova K.A.

Sarsen Amanzholov East-Kazakhstan University, Oskemen, Kazakhstan

Speech, which is also referred to as speaking, is a type of verbal communication, or the verbal process of communicating through language. Verbal communication is carried out by means of the use of words that have meanings associated with them as a result of public experience. For deaf people, special gestures that serve as message carriers (dactylology, in which each letter is communicated by finger motions, and sign language, in which a gesture replaces a whole word or combination of words) allow words to be spoken out loud, to oneself, written, or substituted in speech.

Oral speech may be divided into two types: dialogic and monological.

The primary goal of teaching speaking is to increase students' capacity to communicate orally in a range of socially defined contexts.

Thus, based on the main purpose of teaching speaking, we can identify the main tasks:

to understand the relatively uninterrupted nature of the speech. The process of its creation continues for a certain duration without any interruptions. This characteristic of speech determines, primarily, a distinct psychological state of the speaker, as well as the structure of their speech. The primary mechanism at play here is the mechanism of anticipatory phrasing.

to be able to consistently and coherently express your ideas. This characteristic is demonstrated in the development of the main concept further. The development of the concept should not be interpreted literally. This pertains to its clarification, explanation, justification, addition, and different approaches to it. For learning purposes, it is crucial to understand how speech unfolds, the patterns present in it, and the underlying models of different speech types.

to be able to finish a statement, to be able to build a logical chain of statements [6, p.88].

Upon graduation from any type of school, students ought to communicate in coordinate contact, that means, get it and react to the verbal articulations of a partner (counting a local speaker of the dialect being examined) inside the spheres, subjects and

circumstances given for within the program for schools of a specific sort; conversation around themselves and the world around them, approximately what they studied and listened, communicating their attitude to the subject of the explanation or the data gotten.

I. Overviewing the methodology of teaching different types of speech

Dialogue is the process of communication between two or more interlocutors-partners; hence, within the scope of one speech act, each participant alternates between being a listener and a speaker. Dialogic speech cannot be planned or "programmed" since one partner's speech behavior is dependent on the other partner's speech behavior.

The interaction of students, the appeal of replicas, which reflect consideration of the partner's verbal and nonverbal conduct, understanding of the surroundings, and frequently good knowledge of each other, are the distinctive features of dialogical discourse. All of these dialogical communication characteristics affect the ellipticity of replicas, omissions, and incompleteness [7, p.97].

Thus, dialogic speech skills are understood as the following speech actions: to formulate a request for information, to satisfy a request for information, that is, to adequately answer questions in a communicative and situational way, to report information for the purpose of its subsequent discussion, to express value judgments about the information received.

Monologue speech is a coherent continuous sentence of thoughts by one person addressed to one or more persons (audiences). The purpose of this orientation, conversion is to achieve the necessary impact on the listeners (listener).

Unlike dialogic speech, which is mostly situational, monologue speech is mostly contextual, it is usually constructed without taking into account situations of an extralinguistic nature. However, sometimes it can also be situational, for example, spontaneous utterance - detailed replicas in a dialogue, which can be considered as brief monologue statements - "micromonologues in a dialogue". Monologue speech in some cases can be visually situational if it is accompanied by a visual series in a movie, television programs [1, p.5].

Due to the contextual nature of monologue speech, unique conditions are imposed on it: it must be understood "from itself," that is, without the assistance of non-linguistic methods, which frequently play a significant part in situational dialogic speech. The most significant characteristics of monologue speech, stemming from its contextual nature, are consistency and consistency, completeness and coherence of idea presentation [5, p.11]. In compared to dialogic speech, monologue speech poses significant obstacles; its enlarged forms in ontogenesis arise later, and its construction in pupils, particularly in English classes, is a unique task that teachers must accomplish during all years of study.

For a teacher, when teaching students speaking skills, it is important to control this process, identify the main difficulties that students have when communicating in Chinese, as well as competently monitor speech skills. Therefore, next we will consider the features of the control of speaking skills at the senior stage and identify the main types.

The modern system of teaching a foreign language proceeds from the fact that for the methodology of teaching foreign languages, it is not communicative situations as such that occur every second in a language team and are practically not amenable to accounting, but only repetitive, the most typical, or standard situations that matter. The term typical communicative situation refers to some imaginary construction or model of real contact,

in which the verbal behavior of the interlocutors is realized in their typical social and communicative roles.

Another important component of the method of teaching speaking is the type of communication. Speech contacts of people occur in conditions that differ in the number of individuals involved in communication, the nature of the relationship between them, the presence of a change in the roles of the speaker and the listener within one act of communication.

According to the first principle, there are 3 types of communication: individual, group and public, which determine the specifics of the methodology of teaching speaking.

Two people participate in individual communication. It is characterized by spontaneity, confidence. Here, communication partners are equal in their share of participation in the common speech "product". Each of them can support the proposed topic or replace it with another. If any of the partners of individual communication stops the conversation, the communicative act ends [7].

In group communication, several people participate in a single act of communication (a conversation in the company of friends, a training session, a meeting). The communicative position of a member of a group communication group is significantly different from an individual one. He can, for example, "teach" in a long conversation or meeting without saying a word. In such communication, it is sometimes difficult to insert a word, and even more so to interest the listeners with your statement and requires additional qualities from the speaker. It is clear that the role of a passive participant in group communication (listener) is easier than in individual communication, although it is much more difficult to "manage" the reception of information in these conditions.

Public communication takes place with a relatively large number of individuals. For this reason, the communicative roles of participants in public communication are usually predetermined: a small number of them act as speakers, the rest in fixed listening roles (cf. meetings, meetings, debates, etc.).

II. Existing challenges in teaching speaking in secondary schools

There are a number of reasons that hinder the development of speaking skills in a foreign language.

Objective reasons include the following:

insufficient provision of school materials (pr: lack of audio course);

the teacher's lack of constant language practice;

Subjective reasons include:

lack of motivation among students;

problems of adolescence;

vocabulary deficit;

I would like to dwell on these difficulties in more detail. Low motivation of children to learn is one of the main problems at the middle stage. If in elementary school a child studied during the game, then when moving to the next stage, he begins to experience certain difficulties. Students of the middle stage of education experience enormous stress due to a significant increase in the academic load, changes in the daily routine, acquaintance with a large number of teachers with different requirements and teaching features. It is during this period that it is important to maintain the previous interest in the

language and make a smooth, painless transition from the specifics of teaching younger schoolchildren to conscious learning in the middle stage.

Motivation is a very important part of the learning process. As I have already said, there are a number of motivational problems associated with learning, the elimination of which is a priority task of the teacher. Examples of such motivational problems:

shyness: students cannot speak the language in front of everyone, they are afraid of making a mistake, being criticized;

students' lack of understanding of the speech task;

students do not have enough language and speech resources to solve the task;

distraction from collective work;

insufficient duration of communication in the language.

III. Practical part

Working with any practical method of teaching speaking, we provide for the development of several speech skills, which are the requirements for oral speech. Such as:

the ability to express a personal attitude to what is being said;

the ability to intonationally and structurally correctly formalize speech, use learned schemes to build a conversation;

the ability to switch from one structure of speech to another, to connect replicas of various structures in the process of speaking.

This research was conducted on the basis of the dialogues and texts selected by me, the topic of which was determined by the topic of the lesson.

The practical part was conducted with a student of the 7th grade of a secondary school.

Throughout the entire study on teaching speaking, I focused on listening to texts and dialogues (presented in the textbook).

In English lessons, verbal situations were used to teach dialogic and monologue speech. Special attention was paid to teaching dialogic speech, processing sample dialogues, students of the 7th grades formed the ability to speak a foreign language.

So, the formation of speech skills comes from the transition from simple small-dimensional units of language (word, phrase, sentence), to more complex and large (paragraph, text), and from elementary operations to more complex. When teaching speaking, it is necessary to follow the sequence in building a system of exercises. The teacher, who worked according to the textbook by I.N. Vereshchagina, managed to realize the set goals and teach students to speak.

The textbook presents a huge number of exercises aimed at the formation of unprepared speech. Of course, it is worth noting that an unprepared speech has both pros and cons.

Unprepared speech presupposes the expression of one's own thoughts, the situational nature of speech, the ability to build a logical plan of utterance, the presence of a high level of development of speech mechanisms, speech creativity, the natural pace of speech. In addition, untrained speech can remove psychological barriers to communication. I came to the conclusion that the student is more willing to engage in communication, shows initiative in dialogical and monological utterance.

Conclusion

The evaluation of the work's results leads it to the conclusion that it is highly effective to organize students' activities to learn dialogic and monological speech with the aid of a manual that has been put together using the suggested teaching technique. I can specifically mention that the realistic English-speaking sample conversations I chose have a beneficial impact on the overall learning process and the growth of discussion participation skills.

REFERENCES

1. Artemov V.A. Psychology of teaching foreign languages. - M.: Enlightenment. - 1969. - 192s.
2. Bim I.L. Theory and practice of teaching a foreign language in secondary school. - M.: Enlightenment. - 1988. - 251s.
3. Galskova N.D., Gez N.I. Theory of teaching foreign languages. Linguodidactics and methodology. - 3rd ed., ster. - M.: Academy. - 2006. - 336s.
4. Galskova N.D., Cheptsova M.B. The goals and content of teaching speaking in elementary school. // IYASH. - 1995, No. 2. - pp.14-19.
5. Gez N.I. Methods of teaching foreign languages in secondary school. - M.: Higher School. - 1982. - 373s.
6. Rogova G. V., Rabinovich F. M., Sakharova T. E. Methods of teaching foreign languages in secondary school. M.: Enlightenment, 1991.
7. Leontiev A.A. Psychology of communication. M.: Sense, 1997.
8. Bodalev A.A. About communication and taking into account its characteristics when working with people. L.: LSU, 1972
9. Zimnaya I.A. Psychology of teaching foreign languages at school. M.: Enlightenment, 1991

УДК: 372.881.111.1

DESCRIPTION OF THE FORMATION OF MONOLOGUE SPEECH IN THE ELEMENTARY SCHOOL

Aidarkanova K.A.

Sarsen Amanzholov East Kazakhstan University, Oskemen, Kazakhstan

Development of a secondary linguistic personality capable of successfully interacting socially with speakers from various cultures is one of the main objectives of contemporary speaking education.

Speech hearing, memory, prediction, and attention-based complex mental processes that are unique to speaking. It might be as basic as an exclamation or as sophisticated as stating the topic, responding to a question, or ending with an autonomous complete statement. A distinct degree of cognitive and memory involvement is associated with the transition from a word and phrase to a complete speech. [3, p. 190]

The most ideal speech, according to Aidarovna, is one in which the speaker actively links linguistic signals with the associated content based on the speaking context. The

adjectives "initiative" and "spontaneous" are used to describe this type of speaking. [1] When forming his thoughts, the speaker is directed by his own initiative and selects subject-semantic content and linguistic material, including expressive ways of language, on his/her own.

When discussing the formation of speech, it is vital to differentiate three major phases of the organization of speech actions: planning, implementation, and control.

The planning phase is associated with the formation of an intention, which includes two stages: stimulating experience and judgment.

The discourse deliberately emerges on the premise of rationale and other components, is interceded by the discourse subjective code and is shaped as the thought of a discourse expression. The purposeful characterizes the reason of communication, the choice and combination of phonetic implies for its substance. That, thought processes set behavioral alternatives, and deliberately decides the choice and combination of verbal and nonverbal implies from a number of worthy alternatives.

Speech is different. Typically the discussion of companions, and the hot request of the speaker, and the monolog of the artist, and the reply of the student at the slate. Totally different circumstances, discourse comes in several shapes. Discourse can be inner and outside. Inner discourse is mental discourse, streaming, in spite of the fact that on phonetic fabric, but without particular outside appearances. It's like talking to yourself. It is fragmentary, destitute of clear syntactic shapes.

Outside discourse is speech-communication, discourse for others. It is planned for recognition, for the speaker to be caught on by his questioners or audience members. Outside discourse can be dialogical and monological.

A discourse could be a discussion between two or more people. Each person articulation depends on the reproductions of other questioners, on the circumstance. The discourse does not require point by point sentences, so there are a parcel of fragmented sentences in it.

A monologue is the speech of one person, for example, a story, a message, a retelling. Unlike dialogue, the monologue is arbitrary, requires strong-willed effort, and sometimes considerable preparatory work.

Monologue speech is the speech of one person, consisting of a number of logically, sequentially related sentences, intonationally designed and united by a single content and purpose of the utterance. [Chudochina T.P., Cheblukovka T.A. Methods of teaching a foreign language. Dictionary of terms and concepts for students studying in the specialty 0312 - Teaching in primary classes with additional training in the field of a foreign language.-Abakan: Publishing House of N.F. Katanov Khakass State University, 2005. - 24 p. p.21]

Monolog expression may be a uncommon and complex expertise that should be specially formed.

A monolog is an organized sort of discourse, which may be a item of individual construction and expect a delayed expression of one individual tended to to the audience. [Vinogradov, p. 18]

The monolog has not yet reached its singular definition, as you have already noticed. Being able to define a monolog as an ordered type of movement implies the ability to plan not just a single idea or sentence, but the complete message as a whole.

Depending on the understudy's apparent creativity and autonomy, one can converse about various degrees of monolog discourse organization when studying the Russian

language in a classroom setting [17].

Level 1 is reproductive. At this level, speech creativity of students is not assumed, it is characterized by a lack of independence, both in the choice of language design and in the definition of content. It is usually set from the outside.

Level 2 - reproductive and productive. At this level, some elements of creativity and independence of utterance are already assumed. They can manifest themselves by varying the acquired language material, using it in new situations, in the compositional structure of the presentation. However, most of the utterance will be of a reproductive nature. The variation will depend on the student's proficiency in substitution, expansion, and especially transformation and combination operations.

Level 3 is productive. It is characterized by the fact that the student, based on his language and speech experience, can express his attitude to facts and events, give an assessment, build a statement in accordance with his plan. However, in this speech, as P.P. Blonsky notes, along with thoughts - products of reasoning, the speaker also uses thoughts that are thoughts-memories.

Developing speech in English lessons, it is necessary to work on the following tasks:

- mastering all types of speech activity and the basics of oral and written speech culture;

- formation of meaningful skills and speech skills of using language in various spheres and situations of communication;

- mastering the basic norms of the Russian literary language;

- enrichment of vocabulary, grammatical structure of speech;

- mastering the basic norms of Russian speech etiquette;

- improving the overall level of literacy of students.

The discourse improvement of children includes working in several bearings, at diverse levels of the dialect framework - at the level of words, expressions, sentences and content. The division of these levels is conventional for the household strategy, but nowadays there are prerequisites for the usage of modern methodological approaches to fathoming conventional learning assignments. Creating the coherent discourse of schoolchildren, we instill a number of particular abilities, that's , we instruct them. Let's emphasize the abilities that relate particularly to the level of the content:

- First, the ability to understand, comprehend the topic, highlight it, and find boundaries;

- second, the ability to collect material, select what is important, and discard the secondary;

- third, the ability to arrange the material in the correct sequence, to build a story or essay according to plan;

- and fourth, the ability to use the means of language in accordance with the literary norms and objectives of the utterance, as well as to correct, improve, and improve what is written.

As a result of the above, it is possible to infer that in English language classes, speech experiences a variety of changes and develops thoroughly under the influence of the educational process. All speech functions are disclosed, which implies that the infant learns to plan, convey his thoughts via language, predict probable interlocutor replies, change communication settings, and manage his speech activity.

To confirm the theoretical positions considered by us in the work, the ascertaining

stage of the experiment was conducted, the purpose of which was to identify the level of formation of monological speech skills in younger schoolchildren.

The objectives of the ascertaining stage were to identify:

the level of development of coherent oral and written speech in 4th grade students; the reasons for the insufficient level of development of monologue statements are the use of the project method in Russian language lessons in elementary school.

Task: based on the analysis of the retelling of the text, to determine the individual features of speech and correlate them with the levels of speech development.

Material: a short story appropriate to the age.

Progress of work: students are invited to listen carefully to the text and retell its contents.

When studying the features of speech development, we paid attention to the following:

1. Features of perception and understanding of the text (how attentive the child is when reading the text; the degree of his interest, involvement in the work, whether he asks to repeat the text).

2. Features of the retelling of the text: how quickly the child starts retelling; retells independently or had to provide assistance;

3. Does he/she ask clarifying questions; where does he begin the retelling, how detailed is it, whether there are deviations from the topic, the presence of comments. It is necessary to note the speed of speech utterance, the construction of sentences (how simple or complex they are; which are more common), verbose retelling or not.

Features of the attitude to the semantic content of the text: the degree of adequacy of understanding, emotional attitude to the text, moral and aesthetic judgment about it.

If the student found it difficult to complete the retelling, then he was asked additional questions, for example: "What is this story about?", "What does it say?", "What did you manage to remember from the story?".

If the child quickly retold the text without prompting, he was asked about the meaning of this narrative; conclusions that can be drawn from it.

To a high level of discourse improvement, it is essential to incorporate children who have effectively adapted with the retelling of the content: retelling without re-reading the content, without prompts and driving questions; the child overseen to communicate the meaning of the content in his possess words, the discourse is uproarious, clear; sentences are built coherently accurately; there's an passionate demeanor to the substance of the test.

The normal level of discourse advancement can be credited to children who overseen to retell the text after rehashed tuning in and with the assistance of an experimenter. This bunch is characterized by an dynamic demeanor to the proposed assignment. The fulfillment of the errand is considered to be a retelling from starting to conclusion with a clear articulation of coherently accurately developed expressions.

Children with a detached demeanor to the errand have a place to a moo level of discourse advancement. After a few introductions of the content, an free retelling is carried out with trouble, with a part of offer assistance from the experimenter. In children of this gather, one can watch unintelligible "murmuring beneath the nose", refusal to retell.

Hence, analyzing the comes about of the study, we are able conclude that the project strategy, in spite of the fact that utilized by primary school instructors, isn't precise. The educator is curious about making the educating of schoolchildren more curiously and cognizant, but he cannot continuously select a put within the educational programs for

project exercises. Based on all of the above, during the finding out organize of the experimental work, we also uncovered that most children have medium and low levels of arrangement of monological articulations.

It is vital to recognize the most headings within the work of the educator, and conduct orderly and deliberate work. In case the educator knows and correctly organizes venture exercises as a implies of creating monologue discourse aptitudes, at that point the method of speech advancement will be optimized.

Currently, the school seeks a teacher who is culturally, ethically, morally, humane, and socially active, capable of working with children from the standpoint of a dialogue of new cultural understanding, tolerance, empathy, cooperation with colleagues, children, and parents, a person willing to engage in joint investigation and creativity, and capable of reflections.

REFERENCES

1. Aidarova, L.I. Psychological problems of education of younger schoolchildren of the Russian language / L.I. Aidarova. - M.: Update, 1978. - 178 P.
2. Methods of learning Russian in primary school: A learning place for students/M.R. Lviv, T.D. Ramzayeva, N.N. Svetlovskaya-2nd ed., reprint- M.: Update, 1987.-415 p.
3. Dushina T.S.// 2003, No. 5, 75 P.
4. Lilo, V.S. Increasing literacy and spreading thinking [Text]: POS. for the teacher. - M.: Bustard, 2000. - 287 p.
5. Roddestvensky N. S. Essay on the model of the methodology of the initial study of spelling. - M., f961.
6. Buslaev F. I. On the preliminary assignment of the specified language.- L., 1941.- 285 P.
7. Neizvestnaya N.M. Develop the rivers of younger schoolchildren in the condition of rural small schools: A book for teachers. - M.: Update, 1990.-95 P.
8. Ushinsky K.D. About the root cause of the Russian language / / Sobr. op..- M.; L., 1948.- T. 5.
9. Bunakov N. F. Shkolnoe delo/ / Ibr. ped. soch.- M., 1953.- S 168-169.

ӘОЖ 37

РУХЫ БИІК ҰЛЫ ПЕРЗЕНТ

Аргынбаева М.Б., тарих пәнінің мұғалімі

Ғылыми жетекші: Чекетаева Р.С., тарих ғылымдарының кандидаты

«Мұхтар Әуезов атындағы орта мектеп» КММ

Жетісу облысы, Алакөл ауданы, Қазақстан, e-mail: argynbaeva65@mail.ru

Қаныш Имантайұлы Сәтбаев — геолог-ғалым, минерология ғылымдарының докторы, профессор, академик.

Қазақ КСР Ғылым академиясын ұйымдастырушы және оның тұңғыш президенті, Қазақ КСР академиясының академигі, Кеңес Одағының және

Қазақстанның металлогения мектебінің негізін қалаушы, қазақтан шыққан тұңғыш академик.

Еліміздің экономикасын дамытуда Қ.И.Сәтбаевтың жетекшілік етуімен оның қалдырған ғылыми бай мұраларының ішінде, әсіресе, Жезқазған кені туралы зерттеулерінің, Сарыарқаның металлогендік және болжам карталары жөніндегі еңбектерінің мәні ерекше.

Кіріспе

Қаныш Сәтбаевтың еліміздің тау-кен металлургия секторының инженерлік интеллектуалды және ғылыми элитасын қалыптастырудағы жүйелілігі – оның ұйымдастырушылық қабілеттері мен болжамының маңызды эталоны.

Ол Ұлытау өңіріндегі басты-басты тарихи, мәдени, археологиялық ескерткіштерді зерттеді. Жезқазған – Ұлытау өңірінен көптеген этнографиялық мұраларды жинап, «Жезқазған ауданындағы көне заман ескерткіштері» атты еңбегін жазған. Онда Ұлытау өңірі ежелгі металлургия орталығы болуымен қатар қазақ этносының саяси орталығы екендігі де толық дәлелденген.

Жезқазғанның дамуын қаржыландырудан бастап – мыс қорыту комбинатын, су қоймасы мен теміржол салу, елімізде бүгінде Политехникалық атымен белгілі (қазіргі Қ.И.Сәтбаев атындағы Қазақ ұлттық техникалық зерттеу университеті) алғашқы техникалық жоғары оқу орны Қазақ Тау-кен металлургия институтын құруға алғы шарт болды.

Негізгі бөлім

1927 жылы жас маман, инженер-кенші Қаныш Сәтбаев өзінің кәсіби қызметін жергілікті кәсіби кадрлардың жоқтығына, қаржыландырудың жеткіліксіздігіне қарамастан, ағылшын концессионерлерінен мұраға қалған ғылыми-зерттеу жабдықтарында жұмыс істеуді Қарсақбай мыс кенішінен бастайды. 3 жылдан кейін 1930 жылдың басында оның тобымен ашылған шашыраңқы мыс кенорындары – үлкен Жезқазған кенорны қоры 2 млн тонна мыстан кем емес әлемдегі ең ірі кенорындардың бірі екендігі ғылыми дәлелденеді.

«1935 жылдың 1 қаңтарында Жезқазғанның кен қорлары барлық категориялар бойынша 3220 мың тонна мысты құраса, олардың ішінде 1330 мың тонна А2+В категориясы бойынша. Кеніштерде А2+В категориялы мыстың орташа мөлшері 1,92 %-ға тең.

Бұл көрсеткіштің өзі сондағы зерттелген қорлардың саны бойынша Жезқазғанды Одақта бірінші орынға шығарады. Жезқазғандық қуаттылығы өнімді кен қабаттарының 700 м бұрғылау жұмыстарының тек жоғарғы 150 м қабаты ғана сипатталған, тек бір ғана ұңғыма 300 м тереңдікке жүргізілді, 230 м тереңдікте өндірістік кеннің қабаты табылды. Қаныш Сәтбаев: «Үлкен Жезқазған жалғыз нысан болып табылмайды. Жезқазған ауданының аумағында жеткілікті ірі темір, темір-марганец кендері бар, олар үлкен көлемде кен өндіруге мүмкіндік береді».

Қ.Сәтбаевтың басшылығымен Орталық және Шығыс Қазақстанда қазақ геологтарының ғылыми тобымен заманауи техникалық құралдарды қолдана отырып жүргізген терең де жүйелі зерттеулері 1950 жылдардың басында Қазақстанның геологиялық карталарын аналитикалық жүйелеуге алып келді.

Осылай 1955 жылы оның «Орталық Қазақстанның металлогениялық болжам картасының методологиясы, нақты базасы мен негізгі тұжырымдары туралы» (ҚазССР Хабаршысы. Геология сериясы, 1955, 20 шығ., 3–35-бб.) атты іргелі ғылыми еңбегі шықты. «Мәселенің ғылыми әзірлемесіндегі кешенділік, зерттеулердің барлық бастапқы фактілерін жинаудағы толықтық, оларды сараптаудағы нақтылық, қорытудағы объективтілік пен шығармашылықтағы бірлестік – міне, бұл Орталық Қазақстан аумағындағы пайдалы қазбалардың металлогениялық болжам картасын құруда басшылыққа алынған методологиялық принциптер», – деп жазды Қ.Сәтбаев.

Өзінің ғылыми қызметімен – «барлығынан күмәндан және тек фактіге ғана жүгін» деген ұстанымымен, ғылыми және академиялық пікірталас пен талқылау жүргізе алу, ғылыми материалды жинақтау мен анализ жасай алу өнерімен академик Қ.Сәтбаев және оның ғылыми пікірлестері қазақстандық ғылымның қазіргі таңда да өзекті болып отырған тұрақты стандартын жасап кетті.

Қазақстанның алғашқы жүйеленген металлогениялық карталарын қолдану арқылы ғылыми болжам, экстраполяция мен мәліметтерді болжау бірнеше онжылдықта металл кендерінің бай кенорындарын ашуға мүмкіндік берді.

Қорытынды

Үлкен Жезқазғанның ашылуы адам ерлігімен қатар бүгінде жастар үшін практикалық міндеттерді жүзеге асырудағы кәсіби, ғылыми тәсілдің үлгісі болып табылады. Өркениеттен мыңдаған шақырым қашықтықта орналасқан Қарсақбай кентінде Қ.Сәтбаев ғылыми фактілерді зерттеу мен талдаудың ең үздік құралдарының көмегімен өмірінің соңына дейін дәл әрі жете талдау жасаған.

Ой-өрісі кең, ғылымның көптеген саласында энциклопедиялық білімі бар, ғылыми қызметті шебер ұйымдастырушы және алдыңғы қатарлы кадрларды тарта білетін адам ретінде Қ.Сәтбаевтың ұлылығы алдымен еліміздің интеллектуалды, ғылыми дамуына бағыт беруінде, қазақстандық қоғамды ағартушылықтан интеллектуалды ғылыми және кәсіби деңгейге көтеруінде. Қ.Сәтбаев басшылығымен жасалған қадамдар халқымыздың, жастарымыз бен еліміздің бүгінгі инновациялық және ғылыми әлеуетінің іргетасын қалады. Қ.Сәтбаев жасаған ғылыми қорытындылар – геолог-ғалымның дарындылығы мен кеменгерлігінің көрінісі, ал геологиялық салада жасаған ғылыми тұжырымдары – қазіргі тілмен айтқанда, дәйексөз алудың жоғарғы көрсеткіші.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- [<https://stud.kz/referat/show/9738>]
- [<https://stud.kz/sabak-zhospary/id/4098>]
- [https://massaget.kz/mangilik_el/tup_tamyir/asyil_soz/40110/]
- [<https://satbayev.university/kk/news/kazakstannyn-damuynda-uly-galymnyn-rolі>]
- [<http://library.kz/ru/главная/kanysh-satpaevhtml>]
- [https://kk.wikipedia.org/wiki/Қаныш_Имантайұлы_Сәтбаев]
- [<https://satbayev.university/kk/news/kazakstannyn-damuynda-uly-galymnyn-rolі?ysclid=ltnz1mfstw860432408>]

**СЕМЕЙ ГУБЕРНИЯСЫНДАҒЫ ЖАЛПЫ ЖӘНЕ АРНАЙЫ КӘСІБИ
БІЛІМ БЕРУ МЕКЕМЕЛЕРІ ҚЫЗМЕТІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫНДАҒЫ
ҚАЗАҚ ӘЙЕЛДЕРІНІҢ ҚЫЗМЕТІ (АРХИВ ҚҰЖАТТАРЫ НЕГІЗІНДЕ)**

Аубакирова А.Ж.

Ғылыми жетекші: Дукенбаева З.О., т.ғ.д., профессор

Аманжолов университеті, Өскемен қ., Қазақстан

e-mail: aubakirova.a.j@bk.ru

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында Шығыс Қазақстан облысындағы ағарту ісінің қаншалықты жүзеге асқанын нақты деректерден көре аламыз. Семей типографиясынан 1884 жылы жарыққа шыққан «Обзоръ Семипалатинской области за 1883 годъ» құжаттық есебінде Халық ағарту ісіне арналған бөлімде облыстағы бой көтерген мектептер мен онда білім алған оқушылар саны көрсетілген.

«...1883 жылы облыста тек 91 мектеп болған, оның ішінде Семей қаласында 181 оқушы білім алған бесжылдық қалалық училище, Павлодар қаласындағы 89 оқушысы бар үш класты училище, 126 оқушы білім алған Өскемен қаласы және 47 оқушы білім алған Қарқаралы училищелері; 62 оқушы Семейлік приходтық мектепте және 48 оқушы Зайсан Постында оқыған. Семей қаласында төрт класты әйелдер прогимназиясы болған, онда 113 оқушы болды және де 18 оқушы Қарқаралы, 14 оқушы Павлодар, 37 оқушы Өскемен, 20 оқушы Көкпекті және Зайсан Постындағы бастауыш мектептерінде білім ала алды». «...сонымен қатар облыстағы барлық 4 қалада (Семей, Өскемен, Павлодар, Қарқаралы) және Зайсан Постында қырғыз ерлер мектебі болды. Семей, Қарқаралы және Павлодар қалаларында әйелдер интернаты салынды, бұл интернаттарда қырғыз ұлдары да, қыздары да орналасты, бірақ ұлдар жалпы білім беретін мекемелерде білім алса, қыз балалар интернаттың өзінде оқыды. Барлық білім беретін мекемелер 72 ер ұстаз, 26 әйел мұғалімдер, 2026 ер оқушы және 322 оқушы қызды қамтыды.» [1].

Қазақстандағы тұңғыш архив қазіргі Семей қаласында құрылды. 1920 жылы 29 наурызда губерниялық революциялық комитет: «Өлке тарихына қатысты аса құнды құжаттарды жинақтау және сақтау үшін губерниялық мұрағат қорын құру туралы» шешім қабылдады. 1997 жылдан бастап еліміздегі ең көне мұрағат «Шығыс Қазақстан облысының құжаттама және қазіргі заман тарихы орталығы» деп аталып, 2024 жылдан бастап Абай облысының мемлекеттік архиві деп атала бастады. Білім беру ісінің алғашқы қадамдары жайлы мұрағат құжаттарынан алынған деректер негізінде осы архивте жинақталды. Сондықтан, гендерлік проблемадағы білім беру мәселесі туралы сөз қозғау үшін осы архивтың деректеріне жүгінудің маңызы зор.

Білім беру ісінің алғашқы қадамдары жайлы мұрағат құжаттарынан алынған деректер негізінде анықталды: алғашқы білім беру, ағартушылық органдардың формасы, типтері, білім беруге тартылған кадрлардың сапасы, мектептердегі білім беру бағдарламасының мазмұны және т.б. құнды мәліметтер.

1920 жылы желтоқсанда Кеңес өкіметі орнап, жергілікті билік органдары құрылғаннан кейін Семейдегі халық ағарту мәселелерімен Семей губерниялық халық ағарту бөлімі (губоно) айналысты [2].

1922 жылы 5 шілдеде Губоно кеңесі: «Уездік-қалалық масштабтағы халық ағарту жұмыстарын жүргізу үшін балалар үйлері бөлімі бар уездік-қалалық мектеп бөлімшесі бөлінсін» деген шешім қабылдады [3].

1924 жылы 31 қаңтарда Семей губерниялық атқару комитеті президиумының мәжілісінде Семей қалалық халық ағарту бөлімін құру туралы Губононың ұсынысы тыңдалды. Семгубисполком президиумы: «Губоноға тікелей бағынатын және оны ұстауға жұмсалатын шығындарды қалалық жергілікті бюджет қамтамасыз ететін Семей қалалық халық ағарту бөлімі құрылсын» деп қаулы етті [4].

1925 жылы қазанда қалалық халық ағарту бөлімшесінің негізінде Семей қалалық халық ағарту бөлімі ұйымдастырылды [5].

1927 жылы 1 желтоқсанда Семей қалалық кеңесі президиумы: «Қалалық кеңес дербес бөлім ретінде таратылды, оның қызметі Губононың құзырына берілді» деген қаулы шығарды [6].

Қалалық халыққа білім беру бөлімі дербес жұмыс істей бастауының нақты мерзімін анықтау мүмкін болмады. Болжам бойынша 1928 жылдың бірінші жартысында бөлім жұмыс істеп тұрды: 1928 жылғы 27 маусымдағы Семей қалалық кеңесі президиумының мәжілісінде «Мектептерге жалға берілген үй-жайларды қала кеңес есебінен төлеу туралы» мәселе қаралды [7].

Қалалық халыққа білім беру бөлімінің негізгі міндеттері: қаладағы білім беру жүйесінің тиімді жұмыс істеуі үшін жағдай жасау; жалпы білім беретін және арнайы мектептердегі оқу-тәрбие процесін жетілдіру; мектептің, отбасының, қоғамның оқушыларға коммунистік тәрбие беру жұмысын кешенді тәсіл негізінде ұйымдастыру (қоғамдағы балалармен мектептен тыс жұмыс, халық арасында педагогикалық білімді насихаттау, патронаттық ұйымдармен өзара іс-қимыл, мектепке көмек көрсету үшін қоғамдық ұйымдар мен мектептен тыс мекемелерді тарту); жалпы білім беретін мектептер мен басқа да оқу орындарының педагогикалық және басқарушы кадрларын іріктеу, орналастыру, тәрбиелеу, мұғалімдердің, тәрбиешілердің, мектеп басшыларының идеялық-саяси, ғылыми-теориялық және әдістемелік деңгейін көтеру, озық педагогикалық тәжірибені зерделеу, жалпылау және тарату; білім беру ұйымдарының материалдық-техникалық базасын одан әрі жетілдіру, білім беру ұйымдарының қаржылық қызметін қамтамасыз ету; балалардың өмірі мен денсаулығын қорғау жұмыстарын ұйымдастыру [8].

XX ғасырдың 20-жылдары қалалық халық ағарту бөлімі бюджет қаражатымен жұмыс істеп тұрған қаланың мәдени-ағарту мекемелерін: жалпы білім беретін мектептерді, ересектерге арналған оқу бағдарламаларын, саяси сауат ашу орталықтарын және балалар үйлерін біріктірді. Жалпы білім беретін мектептердің негізгі түрлері төрт жылдық оқу курсы бар бірінші деңгейлі мектептер және бес жылдық оқу курсы бар екінші деңгейлі мектептер болды. Бірыңғай еңбек мектебінің жеті жылдық бағдарламасы барлық мектептерде оқу бағдарламасының негізі ретінде қабылданды. Үш мектепке дейінгі балалар үйі, бес мектеп балалар үйі, бір

аралас балалар үйі, бір балаларды оқшаулау орталығы және бір балабақша, бір балабақша болды [9].

1930 жылдары ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балалардың жағдайына көп көңіл бөлінді. Қаладағы балалар үйлерінің саны 12-ге дейін өсті, тәрбиеленушілер саны 2343 адамды құрады. 1932 жылға дейінгі кезеңде балалар үйінің материалдық базасы сынға төтеп бере алмады: төсек-орын жабдықтары, жатын орындары жеткіліксіз болды, антисанитариялық жағдай орын алды. Кейбір балалар үйіндегі өлім көрсеткіші 50%-ға жетті. 1933 жылдан кейін жағдай бірте-бірте түзеле бастады [10].

1934 жылдың аяғына қарай қалалық саяси ағарту жөніндегі халыққа білім беру бөлімінің қарамағында келесі мекемелер мен кәсіпорындар болды: клубтар – 23; театр; қалалық бақ; саябақ; үрмелі оркестрлер – 6; кинотеатрлар – 5; жылжымалы киноқондырғылар – 14; дыбыстық кинотеатр; қоғамдық кітапханалар – 3; оқу орындарының кітапханалары – 16; кәсіподақ кітапханалары – 5; радиоқондырғылар – 1465; мекемелердегі қызыл бұрыштар – 43; кәсіпорындардағы қызыл бұрыштар – 78; 93 сауықтыру пункті (оның ішінде 5 әскерге шақырылуға дейінгілер үшін) [11].

Білім беруге тартылған кадрлардың сапасына байланысты мәселеде мұрағат құжаттары негізінде алғашқы мұғалімдердің құрамы сан алуан болғандығы анықталды. Негізінен мұғалімдікке қандай да бір білімі бар адамдардың барлығы тартылды. Мұрағат құжаттарын талдау барысында 1922 жыл үшін негізгі мұғалімдердің білімі төмендегі мекемелерден алынғаны белгілі болды: Жоғары татар училищесі, педагогикалық курстар (Семей қаласындағы), орыс-татар әйелдер училищесі, мұсылмандардың мұғалімдік семинариясы, әйелдер гимназиялары, арнайы үй жағдайындағы дайындық, орта білім беретін училище, мұсылмандық медреселер, мұғалімдер семинариясы, бастауыш білім беретін училищелер, өз бетінше білім алу, мұсылмандық рухани білім беру семинариясы, жоғары мұсылмандық училище, татар мұғалімдерінің мектебі курсы [12].

1922 жылғы «Халыққа білім беру ісінің губерниялық бөліміндегі мұғалімдер мен мектептердің құрамы және демографиялық мәліметтері» деп аталған істе қала және уезд мектептерінің мұғалімдерінің тізімдері мен ұлты көрсетілген: қала мектептерінің тізіміндегі барлық 119 мұғалімнің [13] және уезд мектептерінің 160 мұғалімінің ұлты орыс деп [14], қырғыз мектептерінің мұғалімдері 21 адам және барлығының ұлты татар деп көрсетілген [12].

«Ересектерге арналған мектептердің жалпы ережесінде» ересектерге арналған мектептерді негізгі екі топқа бөлген: ауыл-шаруашылық бағытындағы мектептер және индустриалды-өндірістік бағытындағы мектептер. Әрбір осындай мектептер өз кезегінде сауатсыздарға арналған бірінші және екінші деңгейлі мектептерге бөлінді. Бірінші деңгейлі мектептерде негізінен білім алушылар ликвидациялық пункттерден кейін қабылданған. Талап бойынша жас мөлшері 16-дан аспауы керек. Дегенмен, арнайы қосымшаға сай, ерекше жағдайларда белгіленген жас мөлшерінен әлдеқайда жас білім алушыларды қабылдауға болатын жағдайлар бар екендігі көрсетілген. Екінші деңгейлі мектептерде негізінен 16 жастан аспаған, осы мектеп типіне сай білімі бар деп танылған білім алушылар қабылданған. Бірінші деңгейлі мектептерде білім алу уақыты 1 жыл, екінші деңгейлі мектептерде білім алу уақыты 2 жыл. Ересектерге арналған мектептердің

жұмысы 3 концентрге бөлінеді: бірінші концентр бірінші деңгейлі мектептердегі жұмыс мазмұнын қамтиды. Екінші және үшінші концентрлер екінші деңгейлі мектептердің жұмыс мазмұнын қамтиды. Барлық типтегі мектептер жұмысы арнайы жабдықталған оқу кабинеттерінде практикалық сабақтармен, зертханаларда, кітапханаларда, тәжірибелік және үлгілік учаскелерде немесе өндіріс орындарында өтуі тиіс. Сабақ әр еңбек етушілердің сұранысына байланысты бос уақытта өткізіледі. Білім алушылар дайындық деңгейіне немесе білім деңгейіне байланысты топтарға бөлінеді. Білім алушылар бір топтан бір топқа өтуі үшін құрамына мұғалімдер кіретін, төрағалығына мектеп меңгерушісі бекітілген арнайы бақылау комиссиясы құрылады. Мектеп кеңесіне шешуші дауысқа ие бола алатын мұғалімдер мен мектеп меңгерушісі, тиісті кәсіподақ өкілі және жергілікті партия ұйымынан шақырылған өкіл қатысады. Мектеп кеңесі оқу, оқу-тәрбиелік және саяси-ағартушылық мәселеге қатысты сұрақтардың барлығын қарастырады және төраға - мектеп меңгерушісімен үнемі шақырылып отырады.

Жоғары оқу орнына түсуге байланысты 6 пункттен тұратын «Ересектерге арналған жалпы білім беретін мектептердің жоғарылатылған типі» (Положение об общеобразовательных школах взрослых повышенного типа) ережесінде қосымша былай деп көрсетілген: «...барлық жағдай жасалған мектептерде (оқытушылық) білім алушылар ЖОО-да оқуын жалғастыруға ниет білдірсе, оқу жылына қосымша үшінші оқу жылы қосылады. Осы курсты аяқтаған білім алушылар жалпы негізде ЖОО-на екінші деңгейлі мектептің білім алушылармен (окончившими единую школу 2-ой степени) қатар түсе алады» [15].

1924-1925 жылдар аралығында Семей губерниялық халыққа білім беру бөлімінің инспекторлары Өскемен, Қарқаралы, Зайсан, Семей және Павлодар уездеріне аттандырылып, олардың тексеру нәтижесінде инспекторлардың есептері мен баянхаттары негізінде техникумдар мен мектептердің жағдайы жайлы толыққанды ақпарат жинақталады [16].

Жергілікті халық білім беру ісіне оң ниет білдіргенін аңғартатын баянхаттарда бар, 1925 жылғы 5 маусымдағы баянхат осының дәлелі болады: «На пути следования в ст.Баянаул завернул в заброшенный Чидертинский район Кызылтавской и Чидертинской волости, где должно было функционировать 3 ликпункта. На урочище «Сарголь» Кызылтавской волости приехал 8-го июня, куда приехала ликвидаторша неграмотности М.Баймуратова, которая вела предварительные беседы о ликпункте.

Два дня пришлось останавливаться здесь, для сговора с населением о помещении и об обстановке. Население этой местности с большой радостью пошла нам на встречу и обещалось отвести для занятий ликвидаторше юрту и был составлен список 35 учащихся, из них 8 девочек, остальные подростки. Таким образом, М.Баймуратовой лично было предложено начать занятия с 10 июня» [17].

Негізінен, алғашқы жылдары жалпы білім беру ісіндегі қиыншылықтарды шешу үшін кешенді бағыт – бағдарды айқындауды талап етті: әсіресе, қазақ және татар мектептерінде білікті кадрлардың болмауы, материалдық базаның нашарлығы, оқу құралдарының жеткіліксіздігі, мектеп әкімшілігінің өз қарамағында ғимараттардың болмауы, мұғалімдердің әлеуметтік-экономикалық жағдайын жасай алмау және т.б. жалғыз мекеме шеше алатын дәрежеде болған жоқ. Осы ретте кейбір қалалық халыққа білім беру бөлімінің қызметкерлері халықтан

арнайы ағарту салығын жинауға ұсыныс жасады [18], дегенмен, уақыт көрсеткендей бұл шаралар өз нәтижесін жоспарланған дәрежеде көрсете алмады, халық ағарту ісін тұралатқан мәселелер жеке емес, кешенді түрде қарастыруды талап етті.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. **Обзор Семипалатинской области ... [по годам].** - Семипалатинск : тип. обл. правления, 1871-1913. - Часть изданий литогр. - За ряд лет является Приложением к Верноподд. отчету семипалатинского губернатора. **1882 год.** - [1883]. - 34, [41] с. : табл.

2. «Абай облысының мемлекеттік архиві» КММ (ары қарай АО МА), Қ.417, Т.1, Іс 130, П.1;

3. АО МА, Қ.417, Т.1, Іс 58, П.91;
4. АО МА, Қ.417, Т.1, Іс 196, П.405;
5. АО МА, Қ.417, Т.1, Іс 17, П.1-2;
6. АО МА, Қ.417, Т.1, Іс 20, П.110;
7. АО МА, Қ.417, Т.1, Іс 23, П.65-66;
8. АО МА, Қ.417, Т.5, Іс 281, П.5-6;
9. АО МА, Қ.417, Т.1, Іс 196, П.376;
10. АО МА, Қ.417, Т.1, Іс 574, П.59;
11. АО МА, Қ.417, Т.1, Іс 419, П.12;
12. АО МА, Қ.415, Т.1, Іс 67, П.156-161;
13. АО МА, Қ.415, Т.1, Іс 67, П.1-48;
14. АО МА, Қ.415, Т.1, Іс 67, П. 50-155;
15. АО МА, Қ.415, Т.1, Іс 143, П.48-53;
16. АО МА, Қ.415, Т.1, Іс 173, П.2-116;
17. АО МА, Қ.415, Т.1, Іс 149, П.45;
18. АО МА, Қ.415, Т.1, Іс 111, П.38.

ӘОЖ 37

ТАРИХИ ТҮЛҒАЛАРДЫ ОҚЫТУДА СЫНИ ОЙЛАУ ТЕХНОЛОГИЯСЫН ҚОЛДАНУ

Ахметсаки Қ.А.

Ғылыми жетекші: Өскембай Ә.А., Қазақстан тарихы және әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасының қауымдастырылған профессоры, тарих ғылымдарының кандидаты
С. Аманжолов университеті, Өскемен қ., Қазақстан
e-mail: kuraakhmetsaki02@gmail.com

Қазіргі заманда мемлекетіміз талантты, дарынды оқушыларды дамытуда түрлі мүмкіндіктерді дамытып жатыр. Соған сәйкес, жоғары оқу орындарында білікті ұстаздарды шығаруға ат салысуда. Өз пәнін жетік білген ұстаз, сол пәннің де дұрыс әдіс-тәсілдерін меңгере білуі керек. Әрине, көптеген әдіс-тәсіл көп, бірақ

мені ойландырған ол-сыни ойлау технологиясын сабақта қолдану. Сыни ойлау дағдысын қазір оқушыларда дамыта білу әр ұстаздың міндеті деп ойлаймын. Себебі, бұл біріншіден оқушының берілген ақпаратты жақсы, есте сақтауына көмектессе, екіншіден, оқушының бір ақпарат төңірегінде тереңірек әрі жан-жақты ойлауына көмектеседі.

Сын тұрғысынан ойлау бақылау, тәжірибе, толғану және пайымдау нәтижесінде алынған ақпаратты ұғыну, бағалау, талдау және синтездеуде қолданылатын әдіс болып табылады, сонымен қатар ол әрекет жасауға негіз, түрткі болуы да мүмкін. Сын тұрғысынан ойлау көбінесе бір нәрсені елестетуге, баламалы шешімдерді қабылдауға, ойлау және іс-әрекеттің жаңа немесе түрлендірілген тәсілдерін енгізуге дайын болуды көздейді, ол ұйымдастырылған қоғамдық әрекеттерге бейілділік пен басқаларды сын тұрғысынан ойлауға баулуды білдіреді.

Бастапқы деңгейде сын тұрғысынан ойлау үдерісі:

- тиісті ақпарат жинауды;
- дәлелдерді сын тұрғысынан талдау мен бағалауды;
- кепілдендірілген шешімдер мен жинақталған қорытындылар;
- ауқымды тәжірибе негізінде болжамдар мен ұсыныстарды қайта қарауды

қамтиды.

Оқыту мен оқудағы сын тұрғысынан ойлау сияқты күрделі міндеттермен қатар, бұл үдеріс анықталмаған болжамдар мен құндылықтарды, проблемаларды мойындау және оларды шешудің тиімді құралдарын табуды, түрлі міндеттерді шешуде басымдықтарды белгілеудің маңызын түсінуді қамтиды [1, 45 б.].

Сын тұрғысынан ойлау мәнмәтінді есепке ала отырып, бақылау мен тыңдау арқылы дәлелдер жинастыру және шешім қабылдау үшін талапқа сай өлшемдерді қолдану сияқты дағдыларды дамытуды қарастырады. Сондықтан оқушыларға бақылау, талдау, қорытынды жасау және интерпретациялау дағдыларын дамытуға мүмкіндік жасау керек. Мәселен, тарих немесе географияны оқытуда оқушыларды:

- суреттер, фотосуреттер, естелік жазбалары сияқты дәлелдерді жинақтау және топтастыруға;
- негізгі дереккөздерді бағалауға және оларға тиісті сұрақ қоюға;
- қорытындылар мен бастапқы тұжырымдар жасай отырып, негізгі дереккөздерді салыстыру және талқылауға;
- анағұрлым кең тәжірибе негізінде болжамдар мен ұсыныстарды қайта қарауға тартуға болады.

Жұмысты талдаудың соңғы кезеңдерінде оқушыларға мұғалімдермен пікірталасқа қатыса отырып, өздерінің бастапқы қорытындыларын талдау және қайта қарау арқылы өзінің оқу үдерісін, соның ішінде бағалау, түсіндіру және метатану үдерістерін барынша түсінуге көмек көрсеткен дұрыс [1, 45-46 б.].

Сын тұрғысынан ойлау – оқу мен жазуды дамыту бағдарламасы. Оқушыны мұғаліммен, сыныптастарымен еркін сөйлесуге, пікір таластыруға, бір-бірінің ойын тыңдауға, құрметтеуге, өзекті мәселені шешу жолдарын іздей отырып, қиындықты жеңуге баулитын бағдарлама. Оқушы — ізденуші, ойланушы, өз ойын дәлелдеуші. Ал мұғалім-әрекетке бағыттаушы, ұйымдастырушы.

Сыни ойлау сабағының құрылымдық формуласы 3 кезеңнен (ERR) тұрады:

1. *Қызығушылығын ояту* («көпір жасау», ой қозғау). Бұл кезеңде мұғалім бұрынғы білетін білімдерін жаңа материалмен ұштастыруға жағдай жасайды. Үйрену процесі – бұрынғы білетін және жаңа білімді ұштастырудан тұрады. Үйренуші жаңа ұғымдарды, түсініктерді, өзінің бұрынғы білімін жаңа ақпаратпен толықтырады, кеңейте түседі. Осы кезеңге қызмет ететін “Топтау”, “Түртіп алу”, “Ойлану”, “Жұпта талқылау”, “Болжау”, “Әлемді шарлау” т.б. деген аттары бар әдістер (стратегиялар) жинақталған. Қызығушылықты ояту кезеңінің екінші мақсаты – үйренушінің белсенділігін арттыру. Өйткені, үйрену – енжарлықтан гөрі белсенділікті талап ететін іс-әрекет екені даусыз. Оқушы өз білетінін еске түсіреді, қағазға жазады, көршісімен бөліседі, тобында талқылайды. Яғни айту, бөлісу, ортаға салу арқылы оның ойы ашылады, тазарады. Осылайша шындалған ойлауға бірте-бірте қадам жасала бастайды. Оқушы бұл кезеңде жаңа білім жайлы ақпарат жинап, оны байырғы біліммен ұштастырады.

Қызығушылығын ояту: Болжау кестесі, Тірек сөздер, Венн диаграммасы, Т кестесі, Бір айналым күнделік, Блум таксаномиясы, Миға шабуыл, Топтастыру жатады.

2. *Мағынаны таныту* (мағынаны ажырату) — Реализация – оқып жатқан тақырыптардың қажетін түсіну. Мағынаны тану кезеңі негізгі кезең сондықтан оқылып жатқан материалдың қажеттілігін түсіндіреді. Бұл кезеңде үйренуші жаңа ақпаратпен танысады, тақырып бойынша жұмыс істейді, тапсырмалар орындайды. Оның өз бетімен жұмыс жасап, белсенділік көрсетуіне жағдай жасалады. Оқушылардың тақырып бойынша жұмыс жасауына көмектесетін оқыту стратегиялары бар. Соның бірі INSERT. Ол бойынша оқушыға оқу, тақырыппен танысу барысында V – “білемін”, — - “мен үшін түсініксіз”, + - “мен үшін жаңа ақпарат”, – “мені таң қалдырады” белгілерін қойып отырып оқу тапсырылады.

INSERT – оқығанын түсінуге, өз ойына басшылық етуге, ойын білдіруге үйрететін ұтымды құрал. Бір әңгіменің соңына тез жету, оқығанды есте сақтау, мәнін жете түсіну – күрделі жұмыс. Сондықтан да, оқушылар арасында оқуға жеңіл-желпі қарау салдарынан түсіне алмау, өмірмен ұштастыра алмау жиі кездеседі. Мағынаны түсінуді жоғарыдағыдай ұйымдастыру – аталған кемшіліктерді болдырмаудың бірден-бір кепілі.

Мағынаны тану кезеңі: Т кестесі, Пікір — талас, Аквариум, INSERT, RAFT, ДЖИК СО, Куббизм, Геометриялық фигуралар, Бір айналым сұхбат, Түртіп алу, Жұпта талқылау, Бағытталған оқу, Талдау картасы, Топтастырудан тұрады.

3. *Ой-толғаныс* (рефлексия, жаңа білім құрастырылады) – Рефлексия – тұжырымға келу, қорытындылау, жаңа білімді бекіту. Бұл бағдарламаның қорытынды үшінші кезеңінде үйренгенін саралап, салмақтап ой елегінен өткізеді, білімді бекітеді. Оқушылар осы кезеңде өз шығармашылықтарын көрсете алады. Өзіне және сыныптастарына сын көзбен қарайды. Өздерін бағалайды. Оқып, білгендерін таразылайды. Үйретушілер білетіндерін анықтап, білмейтіндерін белгілеп сұрауға әзірленеді. Бұл әрекет арқылы жаңаны түсіну үшін бұрынғы білім арасында көпірлер құрастыруға, яғни байланыстар құруға дағдыландырады. Тақырып туралы ой-толғаныс – бағдарламаның үшінші кезеңі. Күнделікті оқыту процесінде оқушының толғанысын ұйымдастыру, өзіне, басқаға сын көзбен қарап, баға беруге үйретеді. Оқушылар өз ойларын, өздері байқаған ақпараттарды өз

сөздерімен айта алады. Бұл сатыда оқушылар бір-бірімен әсерлі түрде ой алмастыру, ой түйістіру, өз үйрену жолын, кестесін жасау мақсатында басқалардың әр түрлі кестесін біліп үйренеді.

Ой толғаныс кезеңі: Эссе, Топтастыру, Пирамида, Құндылық сызығы, Т кестесі, Sinkuein немесе бес жолды өлең, RAFT, Түйін сөз, Семантикалық карта, Концептуалды таблица, Бір айналым сұхбат т.б тұрады. Осы кезеңді тиімді етуге лайықталған “Бес жолды өлең”, “Венн диаграммасы”, “Еркін жазу”, “Семантикалық карта”, “Т кестесі” сияқты стратегиялар әр сабақтың ерекшелігіне, ауыр-жеңілдігіне қарай лайықтала қолданылады.

Сын тұрғыдан ойлау технологиясын қолдануымен жүргізілген сабақтың жоғары деңгейде өтуінің алғы шарты оның қағидаларында, яғни стратегияларында. Стратегия дегеніміз — философия, әдістемелік ұстаным. Мұғалім мен оқушы кез келген стратегияның әдіс-тәсілін, қыр-сырын жетік түсіне білуі қажет. Сонда ғана жұмыс нәтижелі болмақ. Стратегиялар оқушыларды шығармашылықпен әрекет етуге, ізденімпаздыққа баулиды, еркін, терең, жан-жақты ойлауына, үздіксіз жұмыс жасауына жол ашады, стратегияның 80-нен аса түрі бар. Жұмыстың ыңғайына қарай стратегияларды өзгертіп те жіберуге болады [2, 1-4 бб.].

Енді мен өзім сегізінші сынып оқушыларына сабақ беретіндіктен, бұл технологияны тұлғаларға байланысты тақырыптарда қолданып көрдім. Мысалы, Ахмет Байтұрсынұлы тақырыбы бойынша

Қызығушылығын ояту кезеңінде оқушыларға тақтаға А.Байтұрсынұлының суретін іліп қойып, топтау әдісін қолданамын. Яғни, оқушылар суретке қарап, жалпы тұлға бойынша білетін ақпараттарын тақтаға барып жазады немесе дәптерге орындайды. Бұл жерде оқушылар «Ахмет Байтұрсынұлы кім?» деген сұрақ төңірегінде өз ойларын білдіреді. Мысалы, ол ақын, публицист, педагог, аудармашы, қоғам қайраткері т.б. Келесі мағынаны тану кезеңінде оқушыларға белгілі бір мәтін беріледі. Сол алдарындағы жаңа ақпарат бойынша insert әдісін қолданамын. Бұл жерде оқушылар өздеріне бұрын таныс немесе жаңа ақпараттармен тұлға жайында өз ой-пікірлерін қалыптастырады. Немесе «Ахмет-ұлт ұстазы» сериалынан үзінді көрсету арқылы, оқушының тұлға бойынша бейнелік образын қалыптастырып, жаңаша көзқарасын қалыптастыруға болады. Соңғы ой-толғаныс кезеңінде ПОПС формуласын пайдаланып, «А.Байтұрсынұлы неліктен қазақ ұлттық идеясының «атасы» болып есептеледі?» сұрағы бойынша эссе жазады:

Менің ойымша, ...

Себебі мен оны ... түсіндіремін

Оны мен..... деген фактілермен, мысалдармен дәлелдеймін

Осыған байланысты..... деген түйін жасадым

Бұл жерде яғни, оқушы сабақ барысында түрлі ақпараттармен жан-жақты танысқандықтан, өз ой-пікірлерін дәлелді түрде еркін білдіре алды. Сындарлы оқыту дағдысын осылайша мен бір сабақта үш кезеңін жеңіл түрде қолдана алдым және нәтиже жақсы болды.

Келесі тұлға бізде Қазақстан ғылымын дамытудағы ерекше тұлға Қаныш Сәтпаев. Бұл сабақта мен қызығушылығын ояту барысында бірінші оқушыларды топтарға бөлдім. Бұл жерде оқулықпен жұмыс жасату үшін, «синквейн» әдісін қолдандым. Бес жолдан тұратын өлең арқылы тұлғаға деген оқушылардың

танымдық жүйесін ояттым. Бұл жерде бірінші қатарға зат есім ретінде тұлғаның атын жазады. Екінші жолда, екі сын есім ретінде тұлғаға сипаттама жасайды: ол-ғалым, геолог, профессор т.б. Үшінші қатарға үш сөзбен іс-әрекет жазады: Ол Жезқазған мыс кен орнын ашты. Геология ғылымына зор үлес қосты. Алгебра оқулығын жазған. Төртінші қатарға төрт сөзден тұратын сөйлем немесе сөз тіркестерін оқулықтан іздеп жазады. Соңғы қатарға, бір сөзден тұратын синоним жазады: Қазақстан Ғылым Академиясының бірінші президенті. Бұл кезеңде оқушылар топпен жұмыс жасау арқылы, тақырыпқа қызығушылықтары ашылды. Өйткені, жалғыз орындағаннан гөрі, оқушыларға топпен жарысып, бәсекелес болған ұнайтынын байқадым. Және соған сәйкес, олар топта отырып, тұлға бойынша әр бала ізденіске кірісті. Келесі мағынаны тану кезеңінде, куббизм әдісін қолдандым. Әр топқа екі сұрақтан беріліп, кубик ортаға тасталынады. Ал соған сәйкес сұрақтар интерактивті тақтада «wordwall» программасы арқылы ұяшықтармен көрсетіліп отырды. Бұл жерде оқушылар сұрақтарға жауап беру арқылы ақпаратты талдау, саралау қабілеттерін шыңдай алады. Сондай-ақ, бұл кезеңде «миға шабуыл әдісін» қолданып көруге болады. Бұл жерде оқушыларға қызықты, проблемалық сұрақ қойылады. Мысалы, «жас ұрпақ Қ.Сәтпаевты ұмытпау, тану үшін не істеу керек?». Бұл жерде ұжымда талқылау арқылы, әр оқушы өз ой-пікірін білдіреді. Және бұл әдістің артықшылығы, айтылған әрбір пікір бағаланбайды және сыналмайды. Бұл жерде менің ойымша сыни тұрғыдан ойлап, проблеманың шешімін табу қабілетін дамыта алады. Келесі соңғы кезеңде, «РАФТ» әдісін қолдандым. Бұл әдіс бойынша хат жазу керек рөл-Қаныш Сәтпаев, аудитория-оқушылар, форма-хат, тақырып «Қаныш Сәтпаев қазіргі жастарға қандай ақыл немесе өсиет қалдырар еді?». Бұл жерде жеке, жұппен, топпен талқылау арқылы жазбаша жұмысты орындайды. Оқушылардың жан-жақты ойлау қабілеттері дамып, шығармашылық тұрғыдан эссе жазуға, тұлғаны толықтай тануға мүмкіндіктері ашылады деп ойлаймын. Жалпы тақырыпты қорытындылау үшін, бұл жерде «тарсия» немесе «пирамида» әдісін қолданған дұрыс деп санаймын. Өйткені, оқушылардың топтық жұмыста тұлға туралы білген ақпараттарын тез орнына орналастырып, сабақты толықтай бекітуге көмектестесе алды. Мінекей, мен осылайша, тұлғаларды тарих сабағымда сыни тұрғыдан оқыту технологиясын қолдану арқылы оқушыларға сабақ жүргізіп көрдім. Және сабақтар мен үшін қызықты болды және бұл әдістің бірнеше пайдалы жақтарын байқадым, сонымен қатар, алдағы сабақтарымда да бұл технологияның көптеген әдістерін практикадан өткізіп көргім келеді.

Жалпы, сыни ойлау технологиясын әрбір мұғалім өз сабағында уақыт өткен сайын жан-жақты тұрғыдан дамыту білуі керек деп ойлаймын. Өйткені, бұл дағды арқылы әрбір сабақты жүйелі түрде жоспарласа, сабақтың сапалы әрі нәтижелі өтетіні сөзсіз. Бұл дағды арқылы оқушылардың бойынша бірнеше қабілеттері дамитынын байқадым:

- өз ой пікірін білдіру;
- шығармашылық қабілет;
- жан-жақты ойлай білу;
- мәселенің шешімін табу;
- өз бетінше жұмыс жасай білу;

-жаңашылдыққа ашық болу және т.б. Қорытындылай келе тарих сабақтарында сыни ойлау технологиясын қолдану мұғалім үшін де, оқушы үшін де маңызы мен мүмкіндіктері өте зор. Өйткені, оқушының бойында бірнеше қабілеттері оянады. Ал мұғалім үшін, оқушыларға қандай әдістің тиімді екенін анықтауға және өз пәніне оқушыларды қалай қызықтыруға болатынын зерттеуге көмектеседі деп ойлаймын.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Мұғалімге арналған нұсқаулық - «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ Педагогикалық шеберлік орталығы, 2016.

2. Назарова Ш.Т. Сын тұрғысынан ойлау технологиясы. Сын тұрғысынан ойлау технологиясы элементтері арқылы оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамыту – 6 б. [Электрондық ресурс]. Қолжетімділік режимі: <https://infourok.ru/sin-trisinin-oylau-tehnologiyasi-1550759.html> 24.01.2023.

ӘОЖ 94(574.42) «1941/1945»

ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН ӘЙЕЛДЕРІНІҢ ТЫЛДАҒЫ ЕРЛІГІ ЕШҚАШАН ҰМЫТЫЛМАҚ ЕМЕС: ТАРИХИ ШОЛУ

Болатов А.М.

Ғылыми жетекші: Нурбекова Р.К., Қазақстан тарихы және әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасының қауымдастырылған профессоры, тарих ғылымдарының кандидаты.

Сәрсен Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті,
Өскемен қ., Қазақстан, e-mail: arman-bolatov@mail.ru

XX ғасыр адамзат баласы үшін біраз тосын жаңалықтарға толы болғандығы рас. Осындай тарихи оқиғалар желісінде қаншама қайғы-қасірет алып келген Ұлы Отан соғысының тарихта алар орны ерекше. «Барлығы майдан үшін, барлығы жеңіс үшін» деген ұранмен тылдағы жұмыстарды өз қолына алуға мәжбүр болған әйелдер еңбегі мемлекеттің тиісті органдарымен заңдастырылып, Ұлы Жеңіске орасан зор үлес қосқан тылдағы әйелдер Отан үшін, Жеңіс үшін, отбасы үшін және өзі үшін аянбай еңбек етуге мәжбүр болды. Тылдағы әйелдер Отан алдындағы борыштарына үлкен жауапкершілікпен қарады. КСРО Қорғаныс Халық Комиссариатының 23 ақпан 1946 жылғы бұйрығында: «Біздің бүкіл халқымыз, қолын қалт еткізбей, күні мен түні майдан үшін, Жеңіс үшін еңбек етті. Жұмысшылар, интелгенциялардың және әйелдердің еңбегінсіз, олардың матриалдық және моралдық көмегінсіз Қызыл Әскер жаудан асып түсуі мүмкін емес еді.»- деп тылдың роліне осылай деп баға берген еді.

Қолбасшы Г.К Жуков: «Тыл жеңістің жартысы, немесе одан да көп» деген сөзі тыл еңбегінің жоғары екендігін дәлелдей түседі. Кешегі ғаламат соғыс жылдарымен тұстас келген сол кездегі әйел адамдардың көзқарасы ілгері үмітке жетелеген

бүкілхалықтық энтузиазм мен отаншылдық рухында қалыптасқан еді. Ал, аталып өткен тақырыбымыз немесе мәселеміздің тарих ғылымында және өскелең ұрпақты ұлтжандылық сезімінде тәрбиелеуде алар орны ерекше болғанымен, Отандық ғылымда толық талданып, өзінің тарихи бағасын ғылыми негізделген түрде әлі де болса толықтай ала алмады.

Қазіргі таңдағы ұлттық санадағы терең өзгерістер, қоғамдық дамудағы тың серпіндер Ұлы Отан соғысы жылдарындағы тылдағы қазақ әйелдерінің ерлігі мәселесін жаңаша көзқарас тұрғысынан зерттеуді күн тәртібіне қойып отыр. Әйтсе де, бүгінгі күні жоғарыда көрсеткен тарих жазудағы қатаң идеологиялық қысымның болмағандығына қарамастан аталған мәселе тарихнамада толық талданбағанына көзім жетті.

Бүгін мен Шығыс Қазақстан әйелдерінің тылдағы ерен еңбектері жайлы сөз қозғамақпын. 1941 жылы басталған Ұлы Отан соғысы жылдам шешім қабылдауды қажет етті. Бүкіл елдің экономикалық саласы әскери бағытқа өзгерді. Қызыл әскерге қоғамның барлық тұлғалары көмек қолын созуға кірісті. Өнеркәсіп саласында елімізде көптеген әйел кісілер жұмысқа тартыла бастады. Мұны төмендегі кестеден байқауға болады.

Жылдар	Ауыл шаруашылығындағы әйелдер	Өнеркәсіпте	Құрылыста
1939	34,5	33	17,7
1942	47.7	45.3	28
1944	53	49	30
1945	54	48	35

Соғыстың алғашқы күнінен бастап соғысқа бармаған қоғам егін алқабы мен мал шаруашылығы фермаларында екпінді еңбек үлгісін көрсете бастады. Олар соғыстың алғашқы жылдарында егін орудан жоғары нәтиже көрсетті. Жұмысшы тартуға әсіресе әйел адамдар жұмылдыра бастады. Бұрын ер адамдардың күшін қажет ететін салаларды енді әйел адамдар меңгеріп, істей бастады. Мәселен 1941 жылы 1 қазанында әйел адамдар 49,5% құраса, 1942 жылы қаңтарында 65,2% құраған. Соғыс жылдарында тек жұмысшы әйелдер ғана емес, сонымен қатар әйелдер еңбегінің ауқымы да кеңейе бастады. Мысалы соғысқа дейінгі кезеңде мал союмен ер адамдар айналысса, енді оларды әйелдер алмастырды. Семей ет комбинатында жұмысшы Бөженова туша союдан норманы 145% орындады. Жергілікті адамдардан басқа Шығыс Қазақстан жеріне эвакуацияланған аймақтан 1,5 млн адам келді. 1942 жылы 28 қаңтарында Күршім райкомының хатшысы Дюсупов мынандай мәлімет береді: «біздің ауданға эвакуацияланған облыстардан 149 отбасы немесе 444 адам келді. Олардың ішінде еңбекке қабілетті, жасы 16-дан асқан 276 адам бар. Олардың ішінде 123 ер адам, 154 әйел адам. Барлығы 5 колхозға орналастырылды.» делінген. Демек еңбекке қабілетті адамдардың барлығы тыл жұмыстарына тартылды деген сөз.

Сол кездегі қиыншылық пен соғыс кезінде тылдағы тапшы болып жатқан жұмысшы кадрларды әйелдер тез арада алмастыра алды. Соның дәлелі, бала

болсада, Зайсан ауданы, Дайыр ауылында дүниеге келген Жанасова Шәмей апамыз апайы Шәмшия, бауыры Қасым бүкіл отбасымен тылдағы еңбекке араласып, Жеңісті жақындатуға үлес қосқандардың бірі. Қуаныш ауылындағы мектепте 6 сыныпты бітіріп, 3 айлық механизаторлар дайындайтын курста оқып, 1947 жылға дейін трактор руліне отырып, темір тұлпарды тізгіндеген. Колхоздың барлық жұмысына араласып, жер жыртып, егін еккен. «Еңбек ардагері» медалімен марапатталған жан. Міне осындай қара көздеріміз өз ісіне жауапкершілікпен қарап, оңды нәтиже беріп отырған. 1943 жылы жастар астық жинауды өз жауапкершіліктеріне алды. Мындаған механизаторлар мен соқашылар таңның атысы күннің бастысына дейін жер жыртып жүрді. 1943 жылы наурызда Қазақстан КП ОК-і әйел тракторшылары бригадаларының жарысының қорытындысы шығарылды. Осылай жұмысына жауапкершілікпен қараған тыл еңбеккерлерін мадақтап отырды.

Соғыс жылының бірінші жылында әскери шығын 8,9 миллиард рубльді құрады. Осындай шығынды жоспарлы еңсеру өте қиынға соқты. Сол үшін де трактор, комбайн, авто көліктерді тоқтатпай жұмыс істеу тапсырмасы тұрды. Өскемендегі колхоздар 250 тракторист, 100 комбайнер, 50 шофер қыздар мен әйелдерді оқытып бірден жұмысқа алды. Жоспарды мерзімінен бұрын аяқтау әр колхозға бұлжытпай орындау керек тапсырма болды. Әрине осындай қиын-қыстау кезінде жұмысшылардың жағдайын ойлау өте маңызды. Себебі өнімді беретін басты қозғаушы күш – ол жұмысшы. 1941 жыл 25 шілдеде азық-түлік карточкасы туралы айтылған директивалық хатта: « Жұмысшыларға нанның күндік нормасы: бірінші категория жұмысшыларға – 800 грамм, екінші категориялы жұмысшыларға – 600 грамм, қызмет істейтіндерге – 400 грамм, олардың асырауындағылар – 400 грамм нан берілсін» деген мәлімет бар. Азық-түліктің барлығы карточкамен және бір жерден берілді. Мысалы Өскеменде нанды Гастрономда ғана берді. Соғыс жылдарында Қазақстан бойынша 240 өндірістік нысан тұрғызылып, пайдаланылымға енгізілді.

Соғыс адам баласы үшін ең үрейлі, ең қорқынышты сөз. «Ел басына күн туған» шақта қазақ әйелдері, тіпті барша кеңес әйелдері майдан үшін қызмет етті. Соғыс қажеттілігін өтеу үшін мүмкін болған мамандықтарды игерді. Отбасы асыраушысынан айырылған қазақ әйелдері осындай қиын жағдайда өздері отбасы асыраушысына айналды.

Мәлімет өте көп. Алайда, ізденіс әлі де қажет. Осы тақырыпты тереңнен зерттеуді өзіме мақсат етіп қойдым.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Куренгин А. «Тыл это половина победы».
2. Восточный Казахстан в годы Великой Отечественной войны. 1941-1945г.г. Сборник документов, воспоминаний. – Усть-Каменогорск, 2010г.
3. Б. Сайлан «Ұлы Отан соғысы жылдарындағы жастар ұйымы».

МОНЕТЫ, КАК ИСТОЧНИК ИСТОРИЧЕСКИХ ЗНАНИЙ

Гладышев А.О., студент 3 курса высшей школы IT и естественных наук,
кафедры Биология, Специальность Лесные ресурсы, охотоведение и пчеловодство

Научный руководитель: Колосова С.Ф., кандидат

сельскохозяйственных наук

Восточно-Казахстанский университет имени С. Аманжолова,
г. Усть-Каменогорск, Казахстан, e-mail: aleksei.glagyshev.03@mail.ru

Данная работа носит исследовательский характер и состоит из теоретической и практической частей.

Цель данной работы: доказать, что монеты являются ценным историческим источником.

Гипотеза: Допустим, что, изучая монеты и денежные знаки различных стран, можно расширить знания о форме правления, правителях, времени их правления, об исторических событиях, уровне развития производительных сил конкретной страны, т. е. судить об истории развития государства.

Методика и этапы исследования:

Для реализации поставленной цели я изучил литературу по теме, проанализировал личную коллекцию монет, а также провел анкетирование учащихся 7-11 классов с целью выяснения уровня знаний по проблеме.

В процессе исследования я выяснил, как менялся состав сплавов металлов, из которых изготавливались монеты в различные исторические эпохи, а так же реальная стоимость монет одного номинала.

Новизна исследования заключается в том, я составил краткий очерк истории государств, описав основные вехи их развития, используя в качестве исторического источника монеты личной коллекции.

Результаты и выводы:

Работа представляет актуальное самостоятельное исследование, в котором удалось добиться решения поставленных задач и цели. В ходе работы над проектом мне удалось подтвердить выдвинутую гипотезу и доказать, что монеты являются ценным историческим источником.

Практическая значимость:

Результаты исследования можно использовать на уроках истории и обществознания, а также при проведении экскурсии в школьном музее.

Цель моей работы: доказать, что монеты являются ценным историческим источником.

Задачи:

1. Изучить историю возникновения денег
2. Выяснить, какую информацию дает изучение монет и денежных знаков и на основе полученной информации составить краткий очерк истории России и Казахстана

Объект исследования - личная коллекция монет

Предмет исследования – монеты как источник исторических знаний

Методы исследования

1. Изучение специальной литературы
2. Анализ личной коллекции, составление каталога
3. Анкетирование учащихся 7-11 классов с целью выяснения уровня знаний

по проблеме

Нумизматика – это область исторической науки, предметом которой является монета во всех её взаимосвязях с историей, экономикой, политикой, правом, культурой и техникой. Различные монеты могут сообщить множество фактов о жизни людей в разное время. Исследуя технологии и дизайн монет, нумизматы раскрывают многие тайны, спрятанные от нас за пеленой времени.

Слово «нумизматика» греческого происхождения. «Нумизма» в переводе с древнегреческого – монета. Нумизматика - это наука о монетах и коллекционировании монет.

Краткая характеристика визуализации монет

В монете различают лицевую сторону, обратную и обрез (гурт).

Рисунок 1. *Стороны монеты*

Лицевая сторона монеты (аверс) содержит официальную символику, номинал монеты, год выпуска, пробу сплава, массу химического чистого драгоценного металла.

Оборотная сторона (реверс) содержит изображения, посвященные тематике монеты.

Гурт - боковая сторона монеты имеет резьбу, узор или специальную запись.

Каждая монета имеет свою легенду: они обычно содержат обозначение страны или органа власти, выпустившего монету, имя и титул монарха, название монетного двора, указание стоимости, дату и т.п.

Увлечение нумизматикой требует глубоких знаний. Настоящие собиратели понимают, что каждая монета имеет свою необычную историю.

Анкетирование учащихся школы.

Я решил выяснить, какими сведениями о нумизматике располагают учащиеся школы. С этой целью я провел анкетирование среди 7-11 классов по 3 вопросам:

1. Что такое нумизматика?
2. Как рассчитывались люди до появления денег?
3. Какую информацию может дать изучение монет?

Мной было опрошено 30 человек из нашей школы с 7-11 класса. Я сделал выводы, что все опрошенные знают, что такое нумизматика.

3 человека не знают, чем рассчитывались люди до появления денег, но выдвигают очень близкие догадки. На вопрос какую информацию может дать изучение монет все опрошенные ответили, что не знают.

Вывод: учащиеся школы мало знают, о том, что деньги можно рассматривать как исторический источник. Многие дети и взрослые относятся к деньгам только как к средствам платежа. На самом деле, зная немного информации о монете или банкноте, мы можем изучить историю государства или империи.

Для проверки гипотезы я проанализировал монеты из разных категорий коллекции. Мною были изучены изображения на аверсе и реверсе монет, металл (сплав металлов), из которого изготовлены монеты, также я использовал метод сравнения по различным признакам: монеты одного номинала, но выпущенных в разные исторические эпохи, монеты с изображением портретов правителей, юбилейные монеты. Итак, можно ли на основе полученной информации составить краткое описание истории конкретной страны? Так как в моей коллекции наибольшее количество монет России XVI-начала XX вв., а также юбилейных монет РК, я решил составить краткий очерк истории этих стран, исследовав следующие аспекты:

- 1) форма правления, информация о правителе, исторические события, оказавшие влияние на политическую или экономическую ситуацию в государстве;
- 2) уровень экономического развития, покупательская способность денег в различные исторические периоды.

В этой связи интересно сравнить, какие изменения произошли за более чем три с половиной века в изготовлении монет одного номинала, а также сравнить с монетой 1 тенге РК.

Номинал	1 копейка	1 копейка	1 копейка	1 тенге
Год	1535	1984	2001	2016
Страна	Царская Россия	СССР	Россия	Казахстан
Металл	Серебро	Латунь	Сталь, покрытая мельхиором	Сталь с латунным покрытием
Диаметр	10 мм	15 мм	15,5 мм	15 мм
Вес	1,6 грамма	1 грамм	1,5 грамм	1,7 грамм
Толщина	1 мм	0,9 мм	1,25 мм	1,3 мм
Что можно было купить.	3 килограмма ржи	Газировку без сиропа, спички	Ничего	Ничего

Рисунок 2. Таблица сравнение

Проанализировав три монеты одного номинала – 1 копейка 1535, 1984, 2001гг. и монету 1 тенге, я сделал вывод о том, что для чеканки современных монет не используются драгоценные металлы (копейка 1535г. отчеканена из серебра), их заменили сплавы металлов, такие как мельхиор, нейзильбер. С немецкого языка «нейзильбер» («neusilber») переводится как «новое серебро». Такое наименование данный сплав получил в связи с тем, что внешне походит на драгоценный металл. Данные сплавы нашли широкое коммерческое использование в качестве недорогого материала. Так же мы видим, что, чем новее монета, тем меньше ее стоимость, если на 1 копейку времен Ивана IV можно было купить три килограмма ржи, то в 1984г. – стакан газировки, а современная копейка в России и монета 1 тенге в Казахстане практически обесценились.

Таким образом, экономическую ситуацию в конкретной стране (стабильность, кризис) можно отслеживать на основе изучения различных показателей: чистый металл или сплав дешевых металлов, размер и вес монеты.

Вывод: монеты действительно являются ценным историческим источником при изучении экономической истории государств.

Наиболее интересным и важным историческим источником являются древние монеты. Они могут служить источником для решения проблем исторической хронологии. Металл, из которого изготовлены монеты, и способ их изготовления позволяют судить об уровне развития технологии конкретной страны, ее экономических возможностях. Монеты дают нам информацию о политической истории, форме и времени правления, внешнем облике правителя конкретной страны. Юбилейные монеты позволяют узнать о конкретном историческом событии, его хронологии, значимости.

Мне удалось на основе анализа монет моей коллекции составить краткое описание истории конкретных стран, что доказывает важность изучения монет с точки зрения получения информации.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Словарь нумизмата. Гладкий В.Д. 2006. 382 с.
2. Нумизматический словарь. Зварич В.В. 1979. 338 с.
3. Фенглер Х., Гироу Г., Унгер В. Словарь нумизмата: Пер. с нем. М. Г. Арсеньевой / Отв. редактор В. М. Потин. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Радио и связь, 1993. — 408 с.
4. Маккей Д. Монеты : Большая энциклопедия / Джеймс Маккей ; [пер. с англ. О. П. Бурмаковой, Е. А. Скомороховой]. — М. : Эксмо, 2010. — 256 с.
5. Монеты. Большой иллюстрированный словарь. В.Кривцов, А.Кривцов. 2012. 436 с.
6. Ларин-Подольский И. А. Монеты СССР. Большая иллюстрированная энциклопедия / И. А. Ларин-Подольский : под науч. ред. М. М. Глейзера. — М. : Эксмо, 2013. — 256 с.
7. Кошевар Д.В. Монеты мира. 2016. 320 с.
8. Игорь Ларин-Подольский. Юбилейные и памятные монеты мира. Иллюстрированная энциклопедия. 2016. 256 с.

ӘОЖ 94 (574):930.2 (574)

ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫНЫҢ ДЕРЕККӨЗДЕРІ МЕН ТАРИХНАМАСЫ

Досымханова Н.С.

Ғылыми жетекшісі: Нурбекова Р.К., Қазақстан тарихы және әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасының қауымдастырылған профессоры, т.ғ.к.

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті,
Өскемен қ., Қазақстан, e-mail: Nazum_198607@mail.ru

Аннотация. «Қазақстан тарихының дереккөздері мен тарихнамасы» атты мақалада Қазақстан тарихын зерттеудегі түрлі дереккөздер мен тарихнамалық тәсілдерге шолу жасалып, талдау жасалған. Археологиялық олжалар, жазба дереккөздер, құжаттар, тарихи шежірелер сияқты негізгі дереккөздерге шолу

жасалады, сонымен қатар тарихшылардың бұл деректерді түсіндірудегі әдістері мен тәсілдері зерттеледі.

Жалпы, мақала Қазақстан тарихының дереккөздері мен тарихнамасының негізгі аспектілеріне кең шолу жасайды, оқырмандарға осы саладағы зерттеулердің қазіргі жағдайы туралы ақпарат береді және одан әрі зерттеу мен талқылауды ынталандырады.

Начало формы

Кілтті сөздер: дереккөздер, тарихнама, ұлттық тарих

Адамзаттың қалыптасуы мен дамуының ең алғашқы кезеңдері туралы тарихи білім ежелгі адам қалдырған мәдени ескерткіштерді зерттеу негізінде құрылады – бұл еңбек құралдары, тұрақтар, жартастағы суреттер, жерлеулер. Көп ұзамай қазақ территориясының ежелгі тұрғындары – парсы тілді, грек, латын, араб тілді, түркі тілдес, қытай туралы жазба деректер пайда болды. Оларда этногенетикалық процестер, көршілерімен қарым-қатынасы, саяси оқиғалар, шаруашылық қызметі, осы жерді мекендеген тайпалардың тұрмыс-тіршілігі туралы мәліметтер бар. Сонымен, тарихи танымның негізін дереккөздер құрайды [1].

Тарихи дереккөздер – материалдық объектілер, адамзат қоғамының даму тарихын көрсететін жазба құжаттар. Тарих ғылыми объективті болуы үшін ең алдымен сенімді дереккөздерге негізделуі керек. Сондықтан тарих ғылымының жетекші қағидаларының бірі – құжаттау принципі. «Құжатсыз тарих болмайды» дейді тарихшылар. Тарихнама – тарих ғылымының тарихы. Ол, бір жағынан, тарихи білімнің динамикасын, тарихи оқиғалар туралы мәліметтерді, жаңа дереккөздерді анықтау мен сипаттауды, ал екінші жағынан, тарихи зерттеулердің әдістерін, тәсілдерін, принциптерін дамытуды қамтиды [2].

Қазақ территориясының байырғы тұрғындары туралы тарихи деректер халық ауыз әдебиетінде, ертегілерде, тұрғындардың жазба деректерінде кездеседі. Қазіргі Қазақстан территориясының ежелгі тұрғындары туралы мәліметтер парсы жазуларында, атап айтқанда Дарий 1 (б.з.д. 522-486) Бехистун жазуында; тарих ғылымының «әкесі» Геродоттың «Тарихында» (б.з.б. 430-424 жж. аяқталған), Страбонның (б.з.д. 64-24 ж.), Птоломейдің (90-160) «Географияларында» кездеседі.

Қазақстан тарихының көне кезеңі туралы баға жетпес деректер біздің дәуірімізге дейінгі 2 ғасырда Жетісуда болған Чжан Цянның деректерінде, Қытай тарихының «әкесі» Сыманың «Ши Цзи» («Тарихи жазбалар») деректерінде бар. Цянь (б.з.д. 145-86 жж.), «Цянь Ханьшуда» («Ерте Хань тарихы») Бан Гу (б.з. 1ғ.) [3] жазбаларында кездеседі.

Ортағасырлық Қазақстан туралы мәліметтер 13 ғасырда Қазақстан территориясында болған араб тарихшысы Ибн әл-Факих (10 ғ. басы), саяхатшылар Плано Карпини, Гийом Рубрук, Марко Поло еңбектерінде кездеседі.

Қазақстан тарихындағы ең маңызды кезең – Қазақ хандығының құрылу тарихы туралы ең толық мәлімет Мұхаммед Хайдар Дулатидің (1500-1551) «Тарих-и Рашиди», Ибн Рузбиханның (XVI ғ.) «Бұхара қонағы», Қадырғали Жалаиридін «Шежірелер жинағында» (17 ғ. басы) еңбектерінде берілген. Тарихты зерттеу үшін маңызды деректер 16 ғасырда Қазақстанда болған ағылшын саяхатшысы Дженкинсонның жазбаларында келтірілген. Дженкинсон 1558-1560 жылдары ағылшын компаниясына сауда жолын ашу мақсатында Қазақстанға келген және ол

тек саяхатшы ғана емес, сонымен қатар кәсіпкер болғандықтан, оның жазбаларында экономикалық және экономикалық өмір мәселелері де қозғалды.

Қазақстан тарихы, атап айтқанда деректану, қазақтар мен басқа да түркі халықтарының этногенезі, көшпенділердің қоғамдық-саяси өмірінің ерекшеліктері, олардың өміріндегі ислам дінінің рөлі туралы маңызды мәліметтер, деректану бойынша бай ғылыми мұра. Ұлт-азаттық күресті Ш.Уәлиханов (1835-1865) «Абылай», «Қырғыз шежіресі», «Алтышардың жағдайы туралы...», «Даладағы ислам туралы» және басқа да көптеген еңбектерінде қалдырды. Абайдың (1845-1904) шығармалары Қазақстан тарихы үшін баға жетпес құнды дүние.

Бірқатар тарихи шығармалар 20 ғасырдың басындағы қазақ зиялыларының өкілдерінің басшысы болған Ә.Бөкейхановқа (1866-1937) тиесілі. 1911 жылы Орынборда Шәкәрім Құдайбердіұлының (1858-1931) «Шежіре» («Түрік, қырғыз, қазақ және хан әулеттерінің шежіресі») еңбегі жарық көрді. Қазақ халқының тарихына қатысты бірқатар еңбектер М.Тынышпаевқа (1879-1937) тиесілі. Олар «Қырғыз-казак халқының тарихы туралы материалдар» жинағына енді (1925).

Кеңес дәуіріндегі қазақтан шыққан тұңғыш тарих профессоры 1935 жылы жарық көрген «Қазақстанның ежелгі дәуірдегі тарихы» еңбегінің авторы С.Асфендияров болды. Ұлы Отан соғысы жылдарында Қазақстанға эвакуацияланып, қазақ тарихшысы Е.Бекмахановпен жемісті қызмет атқарған белгілі тарихшылар А.Панкратова, М.Вяткин, Н.Дружинин қазақ тарихшылар мектебінің дамуына көп еңбек сіңірді.

Аталған тарихшылар 1943 жылы ежелден «Қазақ КСР тарихын» дайындады. 1952 жылы Е.Бекмаханов 1947 жылы жазған Кенесары Қасымов көтерілісіне арналған «19 ғасырдың 20-40 жылдарындағы Қазақстан» монографиясы үшін тұтқындалып, 25 жылға сотталды. Ал 1977-1980 жылдары «Қазақ КСР тарихы» бес томдық болып шықты, онда Қазақстан тарихы таптық-партиялық көзқарас негізінде маркстік-лениндік идеологиялық ұстанымдардан қамтылды.

Қазақстанда 1980 жылдардың екінші жартысында басталған тәуелсіздік қозғалысы 1988 жылы Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің қаулысымен репрессияға ұшыраған ұлт зиялылары өкілдерінің бұрын тыйым салынған есімдерінің аталуына әкелді. Кеңес өкіметі «буржуазиялық ұлтшылдар» ретінде қалпына келтіріліп, қайтарылды, олардың арасында Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, Ш.Құдайбердиев, М.Дулатов және басқалары бар. 1991 жылы жетекші тарихшылар «Қазақстан тарихы: ақ дақтар» жинағын шығарды.

1992 жылы «Қазақстан тарихы» барлық оқу орындарында бұрын оқытылмаған, міндетті, дербес оқу пәні ретінде енгізілді. Дүниежүзілік тарихтың органикалық бөлігі ретінде шынайы және объективті түрде қарастырылатын, идеологиясыздандырылған, саясатсызданған Қазақстанның тарихын көрсететін іргелі еңбектер мен оқу-әдістемелік құралдар жасау қажеттігі туындады. 1992 жылы Қазақстанның көрнекті тарихшылары жазған «Ежелгі дәуірден бүгінгі күнге дейінгі Қазақстан тарихы оқулығы» көлемі 172 бет Қазақстан Республикасы Халық ағарту министрлігі ұсынған алғашқы оқулық болды.

Сол жылы С.Г. Кляшторный және Т.И. Сұлтановтың «Қазақстан: үш мыңжылдық шежіресі», Н.Мартыненконың редакциясымен «Алаш-Орда» құжаттар жинағы қайта басылып шықты. 1993 жылы Тәуелсіз Қазақстан тарихшыларының

«Ежелгі дәуірден бүгінгі күнге дейінгі Қазақстан тарихы (эссе)» атты тұңғыш жалпылау еңбегі жарық көрді, көлемі 416 бет. Бес томдық «Қазақстан тарихы» атты ірі еңбектің шығуы басталды, оның I томы 1996 жылы, II томы 1997 жылы, III томы 2000 жылы жарық көрді.

1997 жылдан бастап С.Н. Уәлиханов тарих және этнология институты «Қазақстанның Ренессансы: тарихы және қазіргі заман» іргелі зерттеу бағдарламасын әзірлеуге кірісті, оның мақсаты Қазақстанның шынайы тарихын қалпына келтіру болып табылады.

Қазақстан тарихы әрқашан шетелдік зерттеушілердің назарында болды. Ағылшын, америкалық, француз, неміс зерттеушілері Орта Азия мен Қазақстан халықтарының тарихы мен этнографиясына қатысты көптеген материалдар жинақтады. Олар көшпелілік құбылысын, осы өлкедегі халықтардың шаруашылық, мәдени, әлеуметтік өмірін ұйымдастыру ерекшеліктерін зерттеді. Францияда, Германияда, АҚШ-та және басқа да елдерде осы мәселе бойынша зерттеу нәтижелерін тұрақты түрде жариялайтын көшпелілерді зерттейтін орталықтар бар.

18-20 ғасырдың басындағы Қазақстан тарихы шетелдік зерттеушілерді де қызықтырады. Мысал ретінде Э.Бэконның «Орталық Азия Ресей билігінде» (Нью-Йорк, 1966), Э.Олвардтың «Орталық Азия: Ресей билігінің ғасыры» (Нью-Йорк, 1967), С.Беккер «Орталық Азиядағы Ресей протектораты» (Лондон, 1968), В.Коларс «Ресей және оның отарлары» (Лондон, 1953), А.Курат «Орталық Азиядағы патшалық Ресей» (Кембридж, 1979), т.б. сияқты ғалымдардың еңбектерін келтіруге болады.

Д.Уилердің «Советтік Орталық Азияның халықтары» (Лондон, 1966) және Д.Лингрен «Советтік Орталық Азиядағы нәсілдік және этникалық қақтығыстар» (Нью-Йорк, 1979) сияқты ғалымдардың еңбектері Кеңес Одағы мәселелеріне арналған. Бірқатар ғалымдар, соның ішінде Э.Вульф, А.Хазанов, А.Франк, К.Чанг, Х.Костер және т.б. өз зерттеулерін КСРО ыдырағаннан кейінгі қазіргі жағдайдағы Орталық Азия тарихына арнады.

Мысалы, 2000 жылы Мэдисондағы Висконсин университетінің антропология профессоры, Британ академиясының мүшесі, Гутгенхайм сыйлығының лауреаты А.Хазановтың «Көшпенділер және сыртқы әлем» кітабының 3-ші басылымы Алматыда басылып шықты.

Ол келесі мәселелерді қарастырады: көшпенділік феномені; мифтер мен шындық; көшпенділік өндіруші шаруашылықтың ерекше түрі ретінде; көшпелі мал шаруашылығының пайда болуы; көшпенділердің сыртқы әлеммен қарым-қатынасының әлеуметтік алғышарттары; көшпенділердің сыртқы әлемге бейімделу жолдары. Кітаптың көшпелілер мемлекеттілігінің пайда болу шарттары, негізгі түрлері, ерекшеліктері мен эволюциясының тенденциялары көрсетілген «Көшпенділер және мемлекеттілік» бөлімі ерекше қызығушылық тудырады.

Оның үстіне Қазақстан территориясында – Еуразия даласында көшпелілер мемлекеттілігінің пайда болуы мен дамуы Таяу Шығыс пен Шығыс Африканың көшпелі өркениеттері аясында ашылады. Ал «Үшінші, Қазақстандық басылымға алғысөз» қазіргі Қазақстанның дамуының негізгі мәселелерін көрсетеді. Олкотт М.Б.-ның «Қазақтар» кітабы Қазақстан тарихына арналған (Стэнфорд, 1987).

Оны Гувер институты «КСРО халықтары туралы зерттеулер» сериясымен басып шығарды және келесі бөлімдерден тұрады: қазақтардың шығу тегі; Қазақ хандығының құрылуы; Ресейдің қазақ даласын жаулап алуы; Қазақтардың Ресей империясының құрамында болуы, отарлау аппаратының құрылуы; ауыл шаруашылығы мәселелері; қазақтар арасында наразылықтың күшеюі; қазақ даласындағы революция және азамат соғысы; Қазақстандағы жаңа экономикалық саясат; ұжымдастыру және сталиндік экономикалық жүйе; Қазақстанда кеңестік билік аппаратының құрылуы; социалистік Қазақстанның дамуы. Олкотт М.Б.-ның біршама ерекше тәсілі туралы Қазақстан тарихындағы кейбір маңызды сәттерді түсіндіруіне, мысалы, оның «Орталық Азия: тәуелсіздікке серпілу» мақаласы дәлел бола алады.

Қазақстан егемендік алғаннан кейін шетелдік тарих зерттеушілері – магистранттар, аспиранттар, ізденушілер республикаға келіп, өз зерттеулерінің тақырыптарын әзірлеуге мүмкіндік алды [3].

Мысалы, Қытай азаматтары «Қарақидан хандығының құрылуы және оның Орталық Азиядағы үстемдігі» (1997), «Шыңжаң қазақтарының 1940-1949 жылдардағы ұлт-азаттық қозғалысы» (1998) кандидаттық, «Тарих» докторлық диссертацияларын қорғады, Қытайдағы қазақ қоғамының (1860-1920)» (2001); Түркия азаматы «Қазақстандағы кооперацияның қарапайым түрлерінің пайда болуы және дамуы (20 ғасырдың соңы – 20 ғасырдың 19-20 жылдары)» кандидаттық диссертациясын қорғады (1998); Корея Республикасының азаматтары – «Өтпелі қоғамдардың саяси жүйесінің трансформациясы: әлемдік тәжірибе және Қазақстан» (1998 ж.), «Қазақстан Республикасы мен Корея Республикасындағы демократияландыру тәжірибесін салыстырмалы талдау» (2001 ж.), т.б. диссертациясын қорғады [4].

Шетелдік тарихшылардың қызығушылығын Солтүстік Каролина университетінің (АҚШ) профессоры С.Саболдың «Қазақтардың Ресей отарлауына қарсылығы: Кенесары Қасымов көтерілісін түсіндіру» атты зерттеуі де дәлелдей алады. АҚШ, Жапония, Германия, Франция, Түркия, Қытай, Оңтүстік Корея және басқа да елдердің зерттеушілері Қазақстан тарихын республикада тікелей зерттеуде.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТ

1. Амрекулов Н, Масанов Н / Қазақстан өткені мен болашағы арасында, - Алматы, 1994ж.
2. Байпаков К.М. / По следам древних городов Казахстана, -Алматы, 1990ж.
3. Қазақстан тарихы туралы Қытай деректемелері / Бас ред.: И.Н. Тасмағамбетов, Т. 1-4.
4. Қазақстан тарихы туралы түркі деректемелері / Бас ред.: И.Н. Тасмағамбетов, Т. 1-5.

МАРАТ ҚАБАНБАЕВ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ИДЕЯЛЫҚ-ТАҚЫРЫПТЫҚ ЖҮЙЕСІ

¹Картаева У.М.

«Қазақ тілі мен әдебиеті» мамандығының 2-курс магистранты
Ғылыми жетекші: Рахметова Р.С., педагогика ғылымдарының докторы,
Абай атындағы ҚазҰПУ профессоры

¹Аманжолов университеті, Өскемен қ., Қазақстан
e-mail: kartayeva1973@mail.ru

Жазушы Марат Қабанбаев бірнеше кітаптың авторы. Солардың ішінде сәтті шыққан туындыларының бірі - «Айшылық алыс жол» атты романы [1]. Роман тақырыбы жетпісінші-сексенінші жылдар аралығын қамтиды. Суреттелген оқиғалардың бәрі дерлік күнделікті өзіміз көріп, басымыздан кешіріп жүрген жайлар. Туған ортасынан ертеректе қол үзіп кеткен жетім бала - Ертай ауылға келіп, еңбек адамдарымен араласып, нағыз өмірдің тер сіңген күпәйкесін кигенде ғана қала мен ауыл арасындағы қайшылықты мықтап сезінеді, ауылдағы халықтың рухани дамуындағы кенжелікті аңғарады. Бұл күнде нағыз өмір сүруге ынтық ақ қағаздай жандар бар да, өмірде актер болып ойнаушылар бар. Мысалы, басқаның қолымен от көсейтін Қали-рабкооп, қайда салсаң содан шығып майлы қасықтай жылпылдап ұстатпайды. Қарапайым еңбек адамы Елтайдың жүріп өткен айшылық алыс жолында бұғып жатқан «Бекежандар» бұлар. Роман сондай-ақ қыз бала тәрбиесіне қатысты мәселелерді қозғайды. «Тұр», «Жат», «Оқы» деген бұйрықпен күн кешкен мектеп-интернаттағы қыз балалар күні ертең ошақ иесі, ана болғанда, тұрмысқа қажетті дағды, әдеттерді қайдан үйренбек? Қыз баланың шешенің аялы алақанында дәстүрге тән тәрбие алып, бойжетуі табиғи заңдылық деген тұжырымға келеді. Жалпы роман бүгінгі таңдағы әлеуметтік маңызды мәселелерді қамтыған.

Жазушыларымыздың балалар әрекетінің психологиялық сырына үңілуге немесе олардың қылық-қимылын, іс-әрекетін психологиялық тұрғыдан дәлелдеуге ұмтылыстары назар аудартатын көркемдік ізденістердің бірі. Мұндай шығармалардан бапалар әрі өз құрбыларының тыныс-тіршілігіне, көңіл-күйіне, үлкендердің балаларға айтар ақылы мен істерінің арасындағы қайшылыққа куә болып отырады. Айқын психологиялық шиеленістерге баратын балалар жазушылары сирек. Балғын оқырмандарға да адамгершілік мәселесінің қарапайым нышандарын психологиялық сәттерін көркемдік тұрғыдан көрсетуді мақсат тұтатын авторлардың қатарына М.Қабанбаевты жатқызуға болады.

Марат Қабанбаев шығармалары жөніндегі теориялық сыни пікірлер, негізінен, екі жүйеде өрбитіні, марапаты мен сыны аралас жүретінін айта кеткеніміз жөн. Мақтау жағы көбінесе өзге әріптестеріне ортақ шиырды қайталауға тырысатын ізденістеріне орай айтылса, сөз саптауындағы ала-құла кемшіліктер кінә қоюға, жазушыны жазғырып шығаруға себепші. Аңдап қарасақ, автор шығармашылығына таңылатын айып атаулының төркіні тілдік кінәраттар алғашқы жүйеден, яғни, тың ізденістерге ұмтылудағы кейбір ағаттықтардан туындайды.

Жазушының «Қала және қыз бала» аталатын жинағы тілдік қолданыс жағынан да назар аударады. Әрине, қоғамдық сын-пікірді құлаққа ілудің, өзіне қойылатын талапты күшейтудің нәтижесінде автордың бұл кітабындағы сөз саптасы біршама түзелген, өз тілімен айтқанда, «шуалшындай шұбатылған» ұғымға ауыр ұзынсонар сөйлемдер некен-саяқ. Рас, қазақ тілінің бар мүмкіншілігін пайдаланып, ауызға ілінген ілкі детальдың барлығын жалт-жұлт еткен жанды образға айналдырсам деген игі ниеттің нәтижесінде тым әсіреленген, жөнсіз айшықталған тіркестерден бұл кітап та ада емес. «Слюда қабырғаның бергі жағынан жаңбыр жауып, найзағай жарқылдап, көшеде қолшатыр көтеріп, жүгіре басып бара жатқан ию-қию анау өмірге қазір қарап тұрған өзі сияқты көңілсіз орта екен кеңсе өмірі» деген тәрізді оршалақтау сөйлемдер кітап беттерінен аракідік болса да кездесіп қалады. Өзі тапқан тәуір теңеу, әсерлі эпитеттерді өзі қызықтай отырып, тұрмыстық көріністерді соза суреттеп кететін тұстары тағы бар.

Автор қаламының осындай кейбір ақаулықтары оның шығармашылығы оқырманға сыйлайтын тұтас эстетикалық ләззатқа елеулі нұқсан келтіріп тұр деп біржақты байлам жасауға болмайды. Бұрынғы шығармаларының табиғатына тән реалистік суреттердің астарындағы символдық сипаттар, өмірге ерекше ыстық сезіммен қарайтын сергек жанды жас кейіпкерлер характерлік коллизиялар «Қала және қыз бала» кітабының бойынан тағы да қызғылықты көрініс тапқан [28]. Жинақ аттас повестегі он бес жасар Айгүл «Арыстан, қасапхана, виолончель және мен» туындысының қаһарманы Асан Қайырсынов типіндегі жан дүниесі мазасыздыққа толы қыз бала. Асан сияқты бұл жасөспірім де өмір шындығына өзіндік дүрбімен қарайды, күнделікті қарапайым тіршіліктің әрбір құбылысынан былайғы жұрт елей бермес ерекшеліктерді аңғарып, қайран қалуға бейім. Дала мен қала тәрбиесін бірдей көрген, ана тілінің қалтарыс-құпиясына ауылдағы әжесі арқылы қанық ерке Айгүлдің оқыс мінездерінің айналадағы адамдарға күдікті көрінуі заңды да. Сұлулық атаулыға ішегін тартып, сұқтана білу, жалықпастан жақсылыққа ұмытылу - жас қыздың жан дүниесінде ширыққан қозғалыстың куәсіндей. Сондықтан да, оның автобуста кезіккен беймәлім азаматқа сыр ашуы, ергежейлі шалмен сырттай егеске түсуі, аппақ сәулелер айналасындағы айшықты ойлары характер табиғатына жат болып көрінбейді. Бірақ тым ересек жандай өмір жайында өзінше философиялық түйіндеулер жасауын шындыққа келеді деу қиын. Он бес жас - жасөспірімнің өмірге деген көзқарасының қалыптасып, ішкі әлемінің бір өзгеше мазасыздыққа душар болатын шағы. Осы бір рухани-психологиялық процесс Айгүл тәрізді табиғи бітімі сәл өзгешелеу жастың бойында айрықша ширыққан сипатта өтуі адам психологиясының шындығына қайшы емес. Бүгінгі замандағы қала тіршілігінің бірер штрихын оқушы қыздың көзқарасы арқылы саралап, бағалауы - автордың формалық, көркемдік ізденісінің кезекті сәтті көрінісі іспетті.

Бұл жинаққа бүгінгі жастардың рухани дүниесінің әр қырынан сипаттап көрсетуге арналған бірнеше әңгімелері енгізілген. Күнделікті өмірдің жекелеген сәттерін бейнелеу арқылы реалистік суреттер жасайтын бұл шығармалардың бір жағы символдық мәні де сезіледі. Мәселен, «Се ля ви» әңгімесі «Тең теңімен, тезек қабымен» дейтін ежелгі қазақ мақалының қазіргі кездегі жүзеге асуын кейбір жастарымыздың көзқарас үйлесімділігі арқылы сездірсе, «Бауыр» деген шығармасы «Өзіңнен туған жас бала сақалы шығып, жат болмай» деген қанатты сөздің ащы

шындығын көлденең тартады. «Ескі бәтіңкеде» тұрмыстың сырт көрінісі адамның көңіл күйіне де әсер ететіндігі, кей сәтте пендешілікке бет бұру үшін бір ғана ұсақ болмашы нәрсенің жетіп жататындығы шағын детальдармен көрсетіледі.

Жалпы, М.Қабанбаев тұрмыс-салт көріністерін жеткізе суреттеуге, авторлық кредосын сол арқылы айшықтай отырып танытуға бейім жазушы болатын. Тіл мүмкіндігін саралап, салмақтап пайдалану жолында, сирек те болса, тым ұшқары кетіп қалатын тұстары да кездеседі. Әйтпесе, «Қорап сіріңке» деп орысша тіркес жасаудың не қажеті бар еді? Қазақи ұғымға жақындатсақ, ең құрығанда бұл сөз «Бір қорап сіріңке» деп айтылмас па еді.

Осындай бірен-саран селкеу шыққан эксперимент тіркестердің анадайдан-ақ ерекшеленіп, сыншыл көзге қапысыз ілінетіні, соның қабатында өзге ізденіс белгілеріне күдік көлеңкесі түсіп жататыны әркезде жазылған кейбір сындардан байқалып қалатын. Әйтпесе, «қалың күдігі ауаға үрлеген шылым түтініндей сейіліп сала берді», «Дәлізде әтірдің әлсіз иісі сызыла көшіп жүр», «Сан түрлі бояу жанарын жасқады» деген тәрізді оқырманның ойын тиянақтайтын, сыншылыққа ұмтылу нәтижесінен туған бейнелі сөйлемдер М.Қабанбаев шығармаларынан молынан табылады. Осы арада пікір айтушы кей сыншылар Марат тілінің мүкіс жағына басымырақ тоқталып, көркем құйылыстарына, өзі іздеп тапқан теңеулер мен сөз тіркестеріне кезінде көңіл бөле қоймағанын айтуымыз керек.

Марат Қабанбаевтың жазушылық ерекшелігін танытатын ерекше қыры юморында. «Пысық болдым, мінеки повесіндегі оқушы бала Досан Асылтаев мазасыз, қырсық жан болып көрінеді. Әйтсе де оның жұртқа тосын, оқыс көрінер қимыл-қарекеті, сөздерінің түп-төркіні намысқойлықта, адалдыққа, әділдікке деген құштарлықта жатыр.

Шығарма бірінші жақтан Досан атынан баяндалады. Автор тіліндегі юмор бала ұғымына сәйкес, дәл орайлас келіп отырады.

Марат Қабанбаевтың өзге повестеріндегі балалар образынан гөрі «Пысық болдым, мінеки» повесіндегі бас кейіпкер Досанның бейнесі сәл өзгешелеу жасалған десек, көп дәлелді қажет ете қоймайды. Жазушының «Бақбақ басы толған күн», «Арыстан, мен, виолончель және қасапхана», «Қала және қыз бала» сияқты повестерінің бас кейіпкерлері өздерінің ойшылдығымен, өмірге, жас шамасына қарағанда тереңдеу болып көрінетін философиялық көзқарастарымен ерекшеленетін балалар. Олар өмірді негізінен кітап арқылы немесе өнер салалары арқылы танып, сол алған білімдерінің негізінде өздерінше ой түюге бейім.

Марат Қабанбаевтың табиғат болмыстарына, құбылыстарына қатысты «Аю, аю, аюлар», «Қабан қырған», «Тау еркесі», «Жылан» [27] секілді әңгімелері балалар көзімен, олардың жан дүниесі арқылы суреттеледі. «Талантты жазушының әр образы - тип» деп Белинский айтпақшы, жазушының бұл әңгімелеріндегі балалар - типтік деңгейге жақындаған бейнелер.

Жалпы Марат Қабанбаевтың балаларға арналған шығармаларында әдебиеттегі адам бейнесі, бала образының жасалу жолдары көркемдік ізденістен, жаңашылдыққа ұмтылудан туған деп бағалауға әбден болады.

Марат шығармалары жайлы пікірлер, негізінен, екі жүйеде өрбитіні, марапаты мен сыны аралас жүретінін айта кеткеніміз жөн. Мақтау жағы көбінесе өзге әріптестеріне ортақ шиыры қайталауға тырысатын ізденістеріне орай айтылса,

сөз саптауындағы ала-құла кемшіліктер кінә қоюға, жазушыны жазғырып шығуға себепші. Аңдап қарасақ, автор шығармашылығына таңылатын айып атаулының төркіні тілдік кінәраттар алғашқы жүйеден, яғни, тың ізденістерге ұмтылудағы кейбір ағаттықтардан туындайды. Жазушының «Қала және қыз бала» аталатын жинағы тілдік қолданыс жағынан да назар аудартады. Әрине, қоғамдық сын-пікірді құлаққа ілудің, өзіне қойылатын талапты күшейтудің нәтижесінде автордың бұл кітабындағы сөз саптасы біршама түзелген, өз тілімен айтқанда, «шуалшындай шұбатылған» ұғымға ауыр ұзын-сонар сөйлемдер некен-саяқ.

Бұрынғы шығармаларының табиғатына тән реалистік суреттердің астарындағы символдың сипаттар, өмірге ерекше ыстық сезіммен қарайтын сергек жанды жас кейіпкерлер, характерлік коллизиялар «Қала және қыз бала» кітабының бойынан тағы да қызғылықты көрініс тапқан. Дала мен қала тәрбиесін бірдей көрген, ана тілінің қалтарыс- құпиясына ауылдағы әжесі арқылы қанық, ерке Айгүлдің оқыс мінездерінің айналадағы адамдарға күдікті көрінуі заңды да. Сұлулық атаулыға ішек тартып, сұқтана білу, жалықтастан жақсылыққа ұмтылу - жас қыздың жан дүниесінде ширыққан қозғалыстың куәсіндей. Бүгінгі замандағы қала тіршілігінің бірер сиқын оқушы қыздың көзқарасы арқылы саралап, бағалауы - автордың формалық көркемдік ізденістерінің кезекті сәтті көрінісі іспетті.

Оның «Арыстан, мен, виолончель және қасапхана» повесі өзінің жазылу формасымен, стильдік машығымен ерекше көрінеді Жазушы шығармашылығына тән нышандардың бірі - образ жасау барысындағы көркемдік құралдарды әр қырынан пайдалана отырып, адамның жан дүниесін, психологиялық құбылыстарын мейлінше ашып көрсете білу. М.Қабанбаев өзінің жас кейіпкерінің балалық іс-әрекеттерін, мінез-құлқын жалаң суреттеумен шектеліп қалмайды, ғана қанағаттанып қалмайды, жас кейіпкердің психологиясын жазушының кейде күрделендіріп бейнелеуге тырысатындығы бар. «Арыстан, мен, виолончель және қасапхана» повесінің кейіпкері Асан қайырсынов қасапхананы өртемек болады. Осы тентектігі Ішін мектеп ұжымы оған алғыс жариялайды. Асанның әлгіндей әрекетке ұмтылуы сендіретін - шығармадағы психологиялық дәлел.

Повесте образдарды шендестіре отырып, психологиялық тұрғыдан дамытатын қызықты ситуацияның бірі - адам мен жануардың мінез-құлығын қарама-қарсы қою, олардың психологиясындағы даму эволюциясын салыстыра отырып, суреттеу. Повестегі бала Шыңғысхан мен төбет ит Арыстан - бір-біріне қарама-қарсы алынған кейіпкерлер. Адам мен жануардың образдарын, психологиялық эволюциясын бір-біріне қарама-қарсы қойып суреттеу үрдісі қазақ балалар прозасында жиі ұшыраспайды,

Жазушының кейіпкерлері өмірге көбінесе көркем образбен қарай білетін, өз қиялдарымен ойша сурет сала алатын, эрудит, қиялшыл жандар. Кез-келген құбылысқа әсерленіп, өмірді бейнелі түрде қабылдай алатын олар сол құбылыстан өздерінше бояуы қанық сурет сала біледі.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қабанбаев, М. Айшылық алыс жол. - Алматы : Жалын, 1987. - 328 б.
2. Қабанбаев, М. Қала және қыз бала: повесть және әңгімелер. - Алматы: Жалын, 1984. - 224 б.
3. Қабанбаев, М. Шығармалары: 5 томдық. - Алматы : Таймас, 2013-2015.

ТАРИХ САБАҒЫНДА ҚАЗАҚТЫҢ МАТЕРИАЛДЫҚ ЖӘНЕ РУХАНИ ӘЛЕМІНДЕГІ ЖЫЛҚЫ МАЛЫНЫҢ ОРНЫ ТУРАЛЫ ТҮСІНІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖОЛДАРЫ

Құмарбекова Г.Н., 2-курс магистранты
Ғылыми жетекшісі: Нурбекова Р.К., т.ғ.к. профессор
С. Аманжолов атындағы ШҚУ, Өскемен қ., Қазақстан
e-mail: gulden0203@bk.ru

Бұл жұмыс көшпенділердің тарихындағы жылқы малының рөлін зерттеуге арналған. Бұл мақаланың мақсаты-қазақ халқының этникалық құрылымындағы тарихи-этимологиялық, этномәдени аспектілердегі жылқы малының алатын орнын зерттеу. Мәселенің маңыздылығы көшпелі әлемге жататын халықтардың мәдени бірегейлігін қалыптастыруға қатысты сюжеттерді зерттеудегі кешенді тәсілмен байланысты.

Көшпенділер өмірінде жылқы шаруашылығы ерекше орын алады. Жылқы шаруашылығын игеру Еуразияның дала кеңістігінде көшпенділіктің пайда болуы мен кейінгі өміршендігінің негізгі алғышарттарының бірі болып табылады. Көшпелі өркениеттің басталу кезеңі мен оның ыдырауына дейін жылқы шаруашылығы тіршілік жүйесінің құраушы рөлін атқара отырып, көшпенділердің экономикалық қызметінің негізгі өлшемі болды. Еуразия халықтарының өмірінде мәдениетінде жылқы шаруашылығы ерекше орын алады. Дәл осы жылқы шаруашылығының дамуы да өндірістің ең ірі формасы- көшпелі мал шаруашылығының қалыптасуына алып келді.

Қазірдің өзінде алғашқы жазбаша дереккөздер, көшпелі өмір салтын нақты белгілеу Еуразия даласының (сақ дәуірі) тұрғындары оның экономикалық, әлеуметтік-мәдени, технологиялық параметрлерінде шешуші рөлге ие болады. Тарихи дереккөздерде жылқы шаруашылығы туралы олардың шаруашылық-мәдени жүйесінде «жылқы сақ тайпаларының негізгі шаруашылық жануарлары болды» деп сипатталады [1, б. 24]. Осыдан-ақ жылқы малының көшелілердің өмірінде, соның ішінде қазақтардың күнделікті тарихында алатын маңызы зор екендігін байқауымызға болады.

Жылқы шаруашылығы көшпелілер өмірінде Еуразиялық дала кеңістігінде одан кейінгі кезеңдерде де шешуші рөл ойнады десек те болады. Түркі халықтарының рухани жаңғыруы олардың шынайы тарихын түсіну, төл мәдениетін жаңғырту арқылы келеді. Ал осы тұрғыдан алғанда еуразиялық ғалымдардың көне мәдени ескерткіштерді зерттеу призмасы арқылы ортақ тарихи тамырларды зерттеуге деген қызығушылықтары әбден түсінікті. Осы ретте көшпелілер мәдениетіндегі жылқының киелі бейнесін қарастырайық.

Ұзақ уақыт бойы көшпелілерді ежелгі гректер кентаврлар, мифтік жартылай жануарлар, жартылай құдайлар, күшті және қол жетпес бейнелерінде қабылдады. Табиғат құшағында өмір сүрген көшпелілер жорықтарын жасап, далада кенеттен пайда болып, жазық халықтың көз алдында кенеттен ғайып болды. Сондықтан олардан қорқып, олар туралы түрлі аңыздар мен аңыздар ойлап табылды. Олардың ептілігі, құдіреттілігі, пассионалдық күші туралы көптеген ғасырлар өткен соң

орыстың ұлы тарихшысы Николай Гумилев жазады. Ол дала қолбасшыларының ерекше қабілеттерін міндетті түрде байқап, мұның ерекше мәнін көріп, қол қояды.

Тұтас бір халықтардың, тұтас бір ұрпақтың тағдырын өзгертуге қабілетті адамдардың белгісі... «Бала үш жасқа келгенде ат тағады, баланы атқа мінгізеді. Ашамай – баланы атқа мінуге үйрету үшін арнайы жасалған ер-тоқым түрі. Ашамай қарапайым ер-тоқым сияқты екі жағы (алдыңғы және артқы), екі жағы «оқпан». Үзеңгінің орнына «тепкішек» қолданылады. «Тепкішек» – киізден тігілген шағын ер-өмпе, «Тепкішек» әдемі болу үшін оның екі жағын кестелеп, матамен жабады. Ашамайдың тағы бір құрамдас бөлігі – «қолтырмаш».

«Қолтырмаш» - ашамайдың алдыңғы және артқы жағын байланыстыратын жіңішке, тірек таяқ. Бала атқа мінген күні ауылдың барлық адамдары жиналады. Жылқы бейнесін зерттеуге қайта оралсақ, әртүрлі халықтардың бұл жануарды қастерлеуіне көптеген мысалдар келтіруге болады. Еуразия далаларында да кең тараған. Ежелгі наным бойынша, бастары ыдыстың аузына қараған жануарлардың фигуралары оның ішіндегілерді «зұлым рухтардан» қорғады. Өзбек сузанилерінің (панельдерінің) және тәжік киімдерінің заманауи кестелері біздің қиялымызға өсімдіктер культінің мол үлгілерін береді, ал қазақ және қырғыз кілемдері жануарларға табыну туралы куәландырады, олардың ішінде жылқының қасиетті бейнесі. еуразиялық көшпенділердің өмірі.

«Ежелден жылқы күн культін бейнелеген және күн құдайының атрибуты болған. Оңтүстік Қырғызстандағы (Араван, Айрымач-Тоо) әсем жылқылардың жартастағы суреттері жылқы культінің дамығанын растайды. Жануарлар бейнелерінің астында құрбандық өртеуге арналған сөрелер бар. Жылқының киелі рөлі егін шаруашылығымен айналысатын тайпалар мен халықтарға да белгілі болған. Қола дәуірінің өзінде қанжарлардың бастары жылқы мүсіндерімен безендірілген. Ерте темір дәуірінде атпен жерлеу ғұрпы кең тараған. Оны тағзым ететін заттар Түркістан аумағында көптеп кездеседі[2, 47 б].

Қола дәуірінде сүйекке ою өнері дамыды. Шортанды-Бұлақ елді мекенінде Қарқаралы даласынан ромб пен үшбұрыштың ою-өрнектері қашалған миниатюралық жылтыратылған жарты шар тәрізді түйме мен түтік тәрізді жылқы сүйегі табылды. Қазақтың көрнекті ғалымы Марғұланның пікірінше, қазақтың халық өнері ертеде Қазақстан территориясын мекендеген сақтар, үйсін, ғұн және басқа да тайпалардың өнерімен генетикалық байланыста. «Олардың шаруашылық жүргізудің күнделікті ерекшеліктері мен формалары ұқсас болды. Олар көшпелі өмір салтын жүргізіп, мал шаруашылығымен айналысқан. Жылқы малшылардың өмірінде ең үлкен маңызға ие болды. Ең жақсы аттар құрбандыққа шалынды. Аттың бас сүйегі мен тұяғы бойтұмар қызметін атқарған. Мысалы, сақ атакты жылқының тұяғын жолда бақыт әкелетін, шайқас кезінде өлімнен сақтайтын зат ретінде белдіктерінен іліп қойған. Қазақтың да әдет-ғұрпы да болған» [5]. Одан әрі Марғұлан қазақтар Орталық Қазақстанда, Қаратау мен Маңғышлақ тауларында көптеп табылған ат тұяқтарының жартастағы суреттеріне табынған деп есептеді. «Бұл суреттерді қазақтар тұлпар тас деп атайды. Әл-Бируни мен Казвини бұл суреттердің оғыздар мен қыпшақтар табынғанын атап көрсеткен. Ат тұяғының бейнесі Орталық Қазақстандағы кесенелердің күйдірілген кірпіштерінде де кездеседі, мысалы, Кеңгір өзеніндегі Келін-там кесенесі (XIII ғ.)» [5, 286 б].

Жылқыны құрметтеу мәдениеті соншалықты жоғары болса, Қазақстанда жылқы етінен жасалған тағамдар ең дәмді тағам болып саналса, Түркияда неге

жылқы жемейді? Мұндай сұрақты надандар ғана айта алады. Ұлы көшпенділердің ұрпақтары үшін қазақтың ұлттық тағамдарының мақтанышы қазы, қарта, бешбармақ, қымыздан асқан дәмді тағам жоқ. Жауабы көпшілікке белгілі. Егер Түркияда, біз білетіндей, климаты жеміс- жидектердің барлық түрін өсіруге қолайлы болса, бұл жұмсақ тамақтануға мүмкіндік беретін болса, онда қазақтардың көшпелі өмір салты олардың өмір сүру жағдайларын белгіледі.

IX ғасырдағы қытайлық автор арабтар Кобадияндағы (Тәжікстан) ғибадатханада табынған қола жылқы мүсінін жоймақ болған деп хабарлайды. Жылқы культі мұсылман аңыздарына да сіңіп кетті. «Ура-Төбеде (Тәжікстан), Араванда (Оңтүстік Қырғызстан) халық тұяқ таңбалары мен Әлидің аты аңызға айналған жылқысы Дул-Дулдың көлеңкесін қастерлейді. Қазақтар арасында XIX ғасырда жерлеу рәсімінің соңында марқұмның сүйікті атының басы құлпытасқа қойылды немесе бағанаға, кейде жануардың құйрығымен бірге қадалады[3, 98 б].

Осылайша, ежелден жылқы күн культін бейнелеп, Еуразия көшпелілерінің өмірінде маңызды рөл атқарған. Жылқының кейбір атрибуттары әлі күнге дейін зұлым рухтарды қуып жіберуге қабілетті табиғаттан тыс күштерге ие өте маңызды қасиетті заттар болып табылады. Шамандықта бұлар тақа мен қамша, олар да қазақтар арасында ерекше құрметке ие және адамдарға бақыт әкелетін тұмар болып саналады. Сондықтан олар қазіргі қазақтардың пәтерлерінде жиі кездеседі. Жылқы малы бүгінгі күнге дейін өткенге тағзым ретінде және Еуразия халықтарының ежелгі архаикалық мәдениетінің мұрасы ретінде қастерленеді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Токтабаев М.Н. Традиционная культура казахов / Труды Института этнографии. М., 1951, нов. сер. Т.XIV, с. 142-146.
- 2 Долгов К.М. От Киркегора до Камю. М., Искусство, 1990, 327 с.
- 3 Табышалиева А.С. Вера в Туркестане. Бишкек, АЗ-МАК, 1993, 162 с.
- 4 Грач А.Д. Древнейшие тюркские погребения с сожжением в Центральной Азии История, археология и этнография Средней Азии. М., Прогресс, 1968, 267 с.
- 5 Маргулан А.Х. Казахское народное прикладное искусство. Алма-Ата, Онер, 1986, т. 1, 458 с.

ӘОЖ 37

В.В. ГРИГОРЬЕВ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНЫҢ МӘДЕНИ ӨМІРІНДЕ

Маденова А.А.

Ғылыми жетекші: Избасарова Г.Б., тарих ғылымдарының докторы,
профессор

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан
e-mail: albinmadenova@mail.ru

Андатпа. Владимир Владимирович Григорьев – қазақ қоғамының мәдени өмірінің көрнекті зерттеушісі, оның еңбегінің қазақ мәдениетін дамыту мен түсінуге үлкен маңызы мен үлесі бар. Ол өз зерттеулерінде Қазақстандағы мәдениет, болмыс пен әлеуметтік өзгерістердің арақатынасына ерекше көңіл бөледі.

Зерттеу әдістемесі В.В. Григорьевтің әлеуметтану, антропология, мәдениеттану және басқа да ғылыми пәндерді біріктіретін пәнаралық көзқарасқа негізделген. Ол әртүрлі зерттеу құралдарын пайдаланады, соның ішінде социологиялық сауалнамалар, сапалы сұхбаттар, құжаттар мен мұрағаттарды талдау, бақылау және далалық зерттеулерге қатысу.

Өзінің зерттеулерінің нәтижесінде В.В. Григорьев бірқатар негізгі нәтижелер мен қорытындыларға келеді. Ол қазақ мәдениетінің өзгеру, жаңа жағдайларға бейімделу процестерінен өтетін жанды және алуан түрлі құбылыс екенін көрсетеді. Ол сондай-ақ Қазақстандағы қоғамдық және саяси сананы қалыптастырудағы мәдени бірегейліктің рөлін көрсетеді.

В.В. Григорьев еңбектері ғылыми қоғамдастық үшін де, практикалық қолдану үшін де маңызды. Олар мәдени саясатты қалыптастыруға, білім беру бағдарламалары мен тәжірибелерін дамытуға және жаңа мәдени жобалар мен бастамаларды жасауға көмектеседі. Григорьевтің зерттеулері қазақ мәдениетін халықаралық аренада танытуға да өз үлесін қосуда.

Кілт сөздер: В.В. Григорьев, мәдени өмір, зерттеулер, Қазақстан, жаһандану, жастар, мәдени мұра, болмыс, әлеуметтік өзгерістер, әдістеме, мәдени үдерістер, мәдениетаралық диалог, мәдени саясат, практикалық қолдану, ғылыми қоғамдастық, теориялық көзқарастар, нәтижелер, қорытындылар, міндеттер, перспективалар.

В.В. ГРИГОРЬЕВ В КУЛЬТУРНОЙ ЖИЗНИ КАЗАХСКОГО ОБЩЕСТВА

Аннотация. В.В.Григорьев - выдающийся исследователь культурной жизни казахского общества, чьи работы имеют огромное значение и вклад в развитие и понимание казахской культуры. В его исследованиях он обращает особое внимание на взаимосвязь между культурой, идентичностью и социальными изменениями в Казахстане.

Методология исследований В.В. Григорьева основана на междисциплинарном подходе, объединяющем социологию, антропологию, культурные исследования и другие научные дисциплины. Он использует разнообразные исследовательские инструменты, включая социологические опросы, качественные интервью, анализ документов и архивов, наблюдения и участие в полевых исследованиях.

В результате своих исследований В.В. Григорьев приходит к ряду ключевых результатов и выводов. Он показывает, что казахская культура является живым и разнообразным явлением, которое проходит через процессы изменения и приспособления к новым условиям. Он также выделяет роль культурной идентичности в формировании социального и политического сознания в Казахстане.

Работы В.В. Григорьева имеют значимость как для научного сообщества, так и для практического применения. Они помогают формировать культурные политики, разрабатывать образовательные программы и практики, создавать новые культурные проекты и инициативы. Исследования Григорьева также способствуют продвижению казахской культуры на международной арене.

Ключевые слова: В.В. Григорьев, культурная жизнь, исследования, Казахстан, глобализация, молодежь, культурное наследие, идентичность, социальные изменения, методология, культурные процессы, межкультурный диалог, культурные политики, практическое применение, научное сообщество, теоретические подходы, результаты, выводы, вызовы, перспективы.

В.В. ГРИГОРЬЕВ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНЫҢ МӘДЕНИ ӨМІРІНДЕ

Мәдени өмірді зерттеу – қоғамның әртүрлі аспектілерін, оның құндылықтарын, дәстүрлері мен өзіндік ерекшеліктерін түсінуге көмектесетін ғылыми-зерттеу қызметінің маңызды саласы. Осы саладағы көрнекті зерттеушілердің бірі В.В. Григорьев. Ол қазақ қоғамының мәдени өмірі мен оның сан қырлы табиғаты туралы еңбектерімен танымал.

В.В. Григорьев мәдени өмірді зерттеуге елеулі үлес қосқан ғалым. Ол профессор, қазақ мәдениеті мен тарихына қатысты көптеген жарияланымдар мен зерттеулердің авторы. Оның жұмысы зерттелетін мәселелерді терең талдауымен, сонымен қатар әлеуметтану, антропология, тарих сияқты әртүрлі пәндерді байланыстыра білуімен ерекшеленеді.

Өз тәжірибесіне сүйене отырып, В.В. Григорьев қазақ қоғамының мәдени өмірін кең көлемде зерттеді, оның еңбектерінің осы халықтың көп ғасырлық тарихы мен мәдениетін түсіну үшін маңызы зор. Ол қазақ мәдениетінің әр саласын, соның ішінде тілін, дінін, әдет-ғұрпын, өнерін, әдебиетін зерттейді. Оның жазбалары қазақ қоғамының эволюциясын және оның басқа мәдениеттермен байланысын жақсырақ түсінуге көмектеседі.

Қазақ қоғамының мәдени өмірін зерттеу бірнеше себептерге байланысты өзекті де маңызды міндет болып табылады. Біріншіден, мәдениет халықтың өзіндік ерекшелігін қалыптастыруда және сақтауда маңызды рөл атқарады. Мәдени дәстүрлер мен құндылықтарды зерделеу оларды сақтауға және болашақ ұрпаққа жеткізуге көмектеседі.

Екіншіден, қазақ қоғамы қазіргі әлемде жаһандану, көші-қон, технологиялық прогресс және басқа да факторларға байланысты өзгерістерді бастан кешіруде. Мәдени өмірді зерттеу бұл өзгерістердің қазақ қоғамына қалай әсер ететінін және оның бірегейлігі мен құндылықтарын сақтай отырып, жаңа сынақтарға қалай бейімделетінін түсінуге мүмкіндік береді.

Үшіншіден, Қазақстанның мәдени өмірі ел ішінде ғана емес, халықаралық аренада да үлкен маңызға ие. Қазақстан – зерттеушілердің, туристердің және басқа мәдениет өкілдерінің назарын аударып, қызығушылығын тудыратын бай мәдени мұрасы бар көпұлтты мемлекет. Қазақстанның мәдени өмірін зерттеу мәдениетаралық диалогты, түрлі халықтар арасындағы түсіністік пен сыйластықты дамытуға ықпал етеді және бүкіл адамзаттың мәдени мұрасын байытады.

Олай болса, қазақ қоғамының мәдени өмірін зерттеу қазақ мәдениетінің жан-жақтылығы мен бірегейлігін, сонымен қатар оның қазіргі әлеммен өзара байланысын жақсырақ түсінуге және бағалауға көмектесетін кезек күттірмейтін міндет болып табылады. В.В. Григорьев және осы саладағы басқа да зерттеушілер Қазақстанның мәдени өмірі туралы біліміміз бен түсініктерімізді кеңейтуде маңызды рөл атқарады.

Жалпы, В.В. Григорьев Қазақстан мәдениетін зерттеуге елеулі үлес қосты және оның бай мәдени мұрасын сақтауға және насихаттауға үлес қосуда. Оның зерттеулері қазақ мәдениетінің жан-жақтылығы мен бірегейлігін, сондай-ақ оның қазіргі әлеммен өзара әрекеттесуін жақсырақ түсінуге және бағалауға көмектеседі.

В.В. Григорьев Қазақстанның мәдени өмірін зерттеуде мәдениеттің әртүрлі аспектілерін жақсырақ түсіну және түсіндіру үшін әртүрлі теориялық тәсілдер мен әдістемелерді пайдаланады. Міне, ол қолданатын кейбір негізгі теориялар мен тәсілдер:

Мәдени-антропологиялық көзқарас: Григорьев мәдени-антропологиялық тәсілді белсенді қолданады, бұл оған мәдени құбылыстар мен тәжірибелерді кең әлеуметтік-мәдени контексте талдауға көмектеседі. Ол құндылықтарды, рәміздерді, әдет-ғұрыптарды, сондай-ақ олардың әлеуметтік және мәдени қызметтерін зерттеп, олардың қазақ қоғамының өмірі мен болмысына қалай әсер ететінін түсінеді.

Тарихи көзқарас: Григорьевтің зерттеулері де өткенді және оның қазіргі мәдени өмірге әсерін зерттеуге мүмкіндік беретін тарихи көзқарасқа негізделген. Ол тарихи дереккөздерді, мұрағат деректерін және археологиялық олжаларды талдап, қазақ мәдениетінің уақыт ағымындағы эволюциясы мен өзгеруін ашып көрсетеді.

Әлеуметтанулық көзқарас: Григорьев өз зерттеулерінде қазақ қоғамындағы әлеуметтік құрылымдарды, өзара әрекеттестіктерді және әлеуметтік динамикаларды зерттеуге көмектесетін социологиялық тәсілді пайдаланады. Ол әртүрлі әлеуметтік топтардың рөлдері мен мәртебелерін, олардың өзара әрекеттесуін және мәдени құндылықтар мен тәжірибелердің қалыптасуы мен көрінісіне әсерін талдайды.

Сапалық зерттеулер: В.В. Григорьев тереңдетілген сұхбат, бақылау, фокус-топтар және құжаттарды талдау сияқты сапалы зерттеу әдістерін белсенді қолданады. Ол адамдардың жеке тәжірибесіне, пікірлері мен тәжірибесіне назар аудара отырып, мәдени өмірді толық және терең түсінуге ұмтылады.

Пәнаралық көзқарас: Григорьев өз зерттеулерінде антропология, әлеуметтану, тарих, әдебиеттану және мәдениеттану сияқты әртүрлі пәндер мен тәсілдерді біріктіреді. Ол Қазақстанның мәдени өмірін неғұрлым толық және тереңірек білу үшін әдейі пәнаралық әдіске жүгінеді. Бұл оған мәдениеттің әртүрлі аспектілері арасындағы байланыстарды және олардың жалпы қоғамға әсерін көруге мүмкіндік береді.

В.В. Григорьев өз зерттеулерінде объективтілік пен ғылыми негізділікке, сондай-ақ алынған нәтижелердің практикалық қолданылуына ұмтылады. Оның еңбектерінің Қазақстанның мәдени өмірін зерттеу саласындағы мәдениеттану мен әлеуметтік ғылымдарды дамыту үшін маңызы зор, сонымен қатар еліміздің мәдени мұрасын сақтау және дамыту бойынша мәдени саясат пен практикалық шараларды қалыптастыруға практикалық әсер етеді.

Осылайша, В.В. Григорьев Қазақстанның мәдени өмірін терең және жан-жақты зерттеп, мәдениеттану мен қоғамдық ғылымдар саласына елеулі үлес қосу үшін өз жұмысында сан алуан теориялық тәсілдер, әдістемелер мен зерттеу құралдарын пайдаланады.

Григорьев далалық зерттеулер жүргізеді, соның ішінде тікелей бақылау, мәдени шараларға қатысу, жергілікті тұрғындармен сұхбат. Ол өзінің пікірін, көзқарасын және тәжірибесін ескере отырып, қоғаммен сенімді қарым-қатынас орнатуға ұмтылады. Бұл оған қазақ халқының мәдениеті мен болмысын іштей тереңірек түсінуге көмектеседі.

В.В. Григорьев қазақ қоғамының мәдени өміріне қатысты бірнеше маңызды еңбектердің авторы. Оның зерттеулері қазақ халқының мәдениетіне, болмысына және әлеуметтік тәжірибесіне қатысты көптеген тақырыптар мен аспектілерді қамтиды. Төменде В.В.Григорьевтің негізгі еңбектеріне шолу берілген. Григорьев және олардың негізгі нәтижелері:

«Қазақ қоғамының мәдениеті мен дәстүрлері»: Бұл жұмыста В.В.Григорьев қазақ қоғамының негізгі мәдени құндылықтары мен дәстүрлерін зерттейді. Мәдениеттің тіл, дін, халықтық әдет-ғұрып сияқты аспектілерінің рөлі мен маңызын талдайды. Зерттеу нәтижелері қазақ халқының өзіндік болмысын қалыптастыруда және сақтауда мәдени дәстүрлердің маңызды рөл атқаратынын көрсетеді.

«Қазақ мәдениетінің тарихи тамырлары»: В.В.Григорьев бұл еңбегінде қазақ мәдениетінің тарихи тамыры мен эволюциясын зерттейді. Ол қазақ мәдениетінің қалыптасуы мен дамуына көші-қон ағындарының, саяси оқиғалар мен мәдени алмасулардың әсерін зерттейді. Зерттеу нәтижелері Қазақстанның қазіргі мәдени өмірін түсіну үшін тарихи контексттің маңыздылығын атап көрсетеді.

«Қазақ қоғамындағы модернизация және мәдени өзгерістер»: В.В.Григорьев бұл еңбегінде модернизацияға қатысты мәселелерді және қазіргі үдерістердің қазақ қоғамының мәдени өміріне ықпалын қарастырады. Ол жаһандандудың, технологиялық дамудың және әлеуметтік өзгерістердің қазақ мәдениеті мен болмысына әсерін талдайды. Зерттеу нәтижелері қазіргі тенденциялардың мәдени өмірге оң және теріс салдары бар екенін көрсетеді.

В.В. Григорьев қазақ қоғамындағы көптеген тұлғаларға зерттеу жүргізеді. Ол қазақтардың жеке басының қалыптасуы мен танылуына этникалық, тіл, дін, әлеуметтік жағдай және жаһандық ықпал сияқты түрлі факторлардың қалай әсер ететінін зерттейді. Ол осы әртүрлі аспектілердің өзара әрекеттесетінін және адамдар көпмәдениетті ортада өздерінің жеке басын қалай құрастыратынын талдайды.

Негізгі зерттеу нәтижелері В.В. Григорьев мынадай тұжырымдар жасады:

Қазақ қоғамының мәдени өмірінің тарихи тамыры терең, дәстүрі бай. Қазақ мәдениеті өзіндік құндылықтарымен, әдет-ғұрыптарымен, діни әдет-ғұрыптарымен және өнерімен ерекшеленеді.

Қазақ мәдениетіне модернизация, жаһандану, технологиялық прогресс сынды жаһандық үдерістер әсер етуде. Бұл процестер мәдени өмірге оң және теріс әсер етіп, дәстүрлердің, өмір салты мен әлеуметтік қатынастардың өзгеруіне әкеледі.

Көптектілік – қазақ қоғамына тән қасиет. Адамдар этникалық, тіл, дін, қазіргі мәдениет және мәдениетаралық өзара әрекеттестікке байланысты өз болмысының әртүрлі аспектілерін сезініп, көрсете алады.

В.В.Григорьев қарастырған негізгі тақырыптардың бірі тұлға болып табылады. Ол қазақ халқының ұжымдық және индивидуалды болмысының қалыптасуына тарихи-әлеуметтік және саяси факторлардың әсерін зерттей отырып, қазақ болмысының қалыптасуы мен дамуын әр түрлі жағдайда талдайды.

Қорытындылай келе, В.В. Григорьевтің қазақ қоғамының мәдени өміріне үлкен маңызы мен ықпалы бар. Оның еңбектері мәдени үдерістерді, тұлғаны,

әлеуметтік-мәдени өзгерістерді және қазақ мәдениетінің басқа мәдениеттермен байланысын тереңірек түсінуге және талдауға мүмкіндік береді.

В.В. Григорьев қазақ қоғамының мәдени өмірін зерттеу мен түсінуге кең жол ашты, оның шығармашылығы кейінгі зерттеушілер үшін маңызды білім және шабыт көзі болып қала береді. Бұл зерттеу саласын одан әрі дамытуда оның әдіснамалық көзқарастары мен теориялық тұжырымдарын ескере отырып, қазақ қоғамының мәдени өмірін зерттеу мен дамытуда тереңірек түсіну мен ілгерілеуге қол жеткізу маңызды болмақ.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1) Григорьев, В.В. "Казахская культура: пространство и идентичность". - Алматы, 2012.

2) Григорьев, В.В. "Культурная политика и практика в Казахстане". - Алматы, 2016.

3) Григорьев, В.В. "Межкультурное взаимодействие и диалог культур: опыт Казахстана". - Алматы, 2018.

4) Abdildin, E., & Grigoryev, V. (eds.). "Cultural Policy in Kazakhstan: Concepts, Mechanisms, Experience". - Almaty, 2015.

5) Zhanseitova, A., & Grigoryev, V. (eds.). "Cultural Heritage in Kazakhstan: Preservation and Development". - Almaty, 2017.

6) Sabirova, G., & Grigoryev, V. (eds.). "Contemporary Art in Kazakhstan: Tradition, Innovation, Identity". - Almaty, 2021.

7) Suleimenova, A., & Grigoryev, V. (eds.). "Education and Cultural Capital: Perspectives from Kazakhstan". - Almaty, 2022.

8) Григорьев, В.В. "Культурная политика и практика в Казахстане". - Алматы, 2016.

9) Григорьев, В.В. "Межкультурное взаимодействие и диалог культур: опыт Казахстана". - Алматы, 2018.

10) Григорьев, В.В. "Казахская культура в глобальном контексте: вызовы и перспективы". - Алматы, 2020.

ӘОЖ 378.147:91

ҚАЗАҚСТАНДА ГЕОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫНЫҢ НЕГІЗІН ҚАЛАҒАН Қ.И. СӘТБАЕВТЫҢ МҰРАЛАРЫН ГЕОГРАФИЯНЫ ОҚЫТУДА ПАЙДАЛАНУДЫҢ ТАНЫМДЫҚ МАҢЫЗЫ

Манахова М.Н.

география пәнінің мұғалімі, «Мектеп жанындағы шағын орталығы бар
Мұқаншы орта мектебі» КММ, Жетісу облысы, Көксу ауданы,
Қазақстан, e-mail: madina.dauren1986@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада Қазақстан Республикасының ұлттық ғылым академиясының негізін қалаған, елімізде геология-минералогия, металлогения ғылымдарының дамуына зор үлес қосқан академик Қ.И.Сәтбаевтың өмірі мен

қызметі, тау-кен өнеркәсібін, қара, түсті металлургияны дамытуға қосқан үлесі, ғылыми мұраларының географиялық білім берудегі маңызы қарастырылған.

Тақырыптың мазмұнын ашу үшін мектеп оқушыларына арналған география оқулығының «Географиялық зерттеу әдістері» бөлімін оқытуда ғалымның еңбектерін пайдалану негізінде білім алушылардың танымдық белсенділіктерін арттырудың, арнайы пәндік және әмбебап пәнаралық құзыреттіліктерін қалыптастырудың тиімді әдістеріне талдау жасалған.

Түйін сөздер: ғылым, зерттеу әдістері, металлогения, кен орыны, тау-кен өнеркәсібі, металлургия, оқыту әлістері, зерттеу нәтижелерін академиялық ұсыну, құзыреттілік.

Аннотация. В статье рассматривается деятельность академика К.И.Сатпаева, являющегося основоположником Национальной академии наук Республики Казахстан, внесшего значительный вклад в развитие геолого-минералогических, металлогенических наук в стране, вклад в развитие горной промышленности, черной и цветной металлургии и значение научного наследия ученого в обучении географии.

Для раскрытия содержания темы проведен анализ эффективных методов повышения познавательной активности обучающихся, формирования специальных предметных и универсальных межпредметных компетенций на основе использования трудов ученого при изучении раздела «Методы географических исследований» школьной географии.

Ключевые слова: наука, методы исследования, металлогения, месторождение, горнодобывающая промышленность, металлургия, методы обучения, академическое представление результатов исследований, компетентность.

Annotation. The article discusses the activities of Academician K.I. Satpayev, who is the founder of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, who made a significant contribution to the development of geological-mineralogical, metallogenic sciences in the country, contribution to the development of the mining industry, ferrous and non-ferrous metallurgy and the significance of the scientist's scientific heritage in the geographical education.

To reveal the content of the topic, an analysis of effective methods for increasing the cognitive activity of students, the formation of special subject and universal meta-subject competencies was carried out based on the use of the scientist's works when studying the section "Methods of geographical research" of school geography.

Key words: science, research methods, metallogeny, deposit, mining industry, metallurgy, teaching methods, academic presentation of research results, competence.

Кіріспе. Қазақстан Республикасының Ұлттық ғылым академиясының және геология ғылымдарының негізін қалаған геология-минералогия ғылымдарының докторы, қазақстандық металлогения ғылымының негізін қалаған Қ.И.Сәтбаевтың туғанына биыл 125 жыл толды.

Қазақтың біртуар азаматы, ғұлама ғалымы Қаныш Имантайұлының ашқан ғылыми жаңалықтары мен өшпес мұраларының географиялық білім беруде,

болашақ геоморфолог, геолог, маркшейдер, тау-кен ісі салаларының білікті мамандарын даярлауда маңызы зор.

Еліміздің геология ғылымының, тау-кен, қара және түсті металлургияның дамуына, экономикалық әлеуетінің артуына зор үлес қосты. Оны қара және түсті металл кендерін барлауда академиктің металлогенді зоналар теориясының геология-минералогия ғылымында өз құндылығын жоғалтпауы және оны дүниежүзінің кентану, тау-кен ісі салаларының білікті мамандары басшылыққа алуы дәлелдейді.

Қ.И.Сәтбаевтың ғылыми мұралары О.А.Артюхованың [1], Г.О.Батырбековтың [2], И.Т.Лозовский мен Г.А.Сипайловтың [3], академик А.Х.Маргуланнның [4], **Е.А.Каменев, Г.Жайлыбай, М.Тнымовтың [5], тағы да басқа геолог, географ, кентанушы ғалымдардың еңбектерінде көрініс тапқан.**

Қазақстан Республикасының ұлттық ғылым академиясының, еліміздегі геология-минералогия ғылымдарының негізін салушы ғалымның ғылыми мұраларын зерттеп зерделеу, мектеп географиясын оқыту үрдісінде тиімді пайдалану негізінде жас ұрпақтың білімін, білік дағдыларын, зерттеу құзіреттіліктерін қалыптастырып, функционалдық сауаттылықтарын дамыту білім берудің өзекті мәселелерінің бірі болып табылады.

Материалдар мен зерттеу әдістері

2022-2024 жылдар аралығында ғұлама ғалым, геология-минералогия ғылымдарының докторы, академик Қ.И.Сәтбаевтың ғылыми мұраларын 8-9 сыныптарда оқытылатын мектеп географиясының «Географиялық зерттеу әдістері», «Физикалық география», «Экономикалық география» бөлімдерін оқыту барысында тиімді пайдалану негізінде білім алушылардың танымдық белсенділіктері мен қызығушылықтарын арттыру, функционалдық сауаттылықтарын дамыту, арнайы пәндік және әмбебап пәнаралық құзіреттіліктерін қалыптастыру мақсатында эксперименттік зерттеулер жүргізілді.

Жүргізілген зерттеулер барысында сипаттау, талдау, жинақтау, бағалау әдістері қолданылды.

Зерттеу нәтижелері мен талқылаулар

Қаныш Имантайұлының геолог ғалым ретінде қалыптасуына 1921-1926 жылдар аралығында Томск технология институтында тау-кен инженері мамандығы бойынша жоғары білім алуы маңызды орын алды. Ол 1924 жылы 25 жасында 2-3 курста оқып жүріп төте жазумен және латын әліпбиімен қазақ мектептеріне арналған «Алгебра» оқулығын жазды. Оны 1930-1940 жылдар аралығында оқу үрдісінде іс жүзінде қолданды. Жоғарыда аталған мектеп оқулығын жазуына 1914-1918 жылдар аралығында Семей қаласындағы мұғалімдер семинариясында алған білімі, 1921-1922 жылдар аралығында қазіргі Павлодар облысындағы Баянауыл ауданындағы мектептерде мұғалім болғанда қалыптасқан білім, білік дағдылары негіз болды [6].

Қ.И.Сәтбаевтың білікті тау-кен инженері, ғұлама ғалым ретінде қалыптасуы 1926-1942 жылдар аралығында Атбасар түсті металл тресінің геология бөлімінің, сонымен қатар, Қарсақбай мыс комбинатының геологиялық барлау бөлімінің бастығы, комбинаттың бас геологы қызметтерін атқарған кезеңдерінде басталды.

1930 жылы Қаныш Имантайұлының геологиялық барлау тобы ашқан қоры 2 миллион тоннадан асатын бірнеше шашыраңқы мыс кен орындары дүниежүзіндегі ең ірі «Үлкен Жезқазған мыс кен орны» екендігі ғылыми тұрғыдан дәлелденген. Кейін оның «Қазақстанның халық шаруашылығы журналының 1936 жылғы 1-2 номерінде «Үлкен Жезқазған мәселелері» атты алғашқы іргелі ғылыми мақаласы шығады. Ол өз зерттеулерін одан ары жалғастырып 1957 жылы «Кеңестік геология» журналының №58 санында «Орталық Қазақстандағы эндогендік кендеу аймақтарының кеңістікте орналасуының негізгі заңдылықтары» атты іргелі мақаласын жариялады. Онда өзі негізін қалаған металлогения ғылымының негізгі тұжырымдарын жан-жақты ашып көрсетті [7].

Қ.И.Сәтбаев жасаған және жоғарыда аталған ғылыми мақалада шығарған ой қорытындылары мен тұжырымдаған ғылыми ережелер геология ғылымында бүгінгі таңға дейін өз құндылықтарын жоғалтқан жоқ.

Орталық Қазақстанның, сонымен қатар, еліміздің экономикасын өркендетуде ерекше орын алатын «Үлкен Жезқазған» мыс кен орындарының ашылуы қара және түсті металлургияның дамытумен қатар, ғалымның кәсіби ғылыми көзқарастың қалыптасуында ерекше орын алды. Жоғарыда аталған аумақтардан қола дәуірінің «Тәңірқазған», т.б. қоныстарынан металл балқытатын ежелгі пештердің орнының табылуы еліміздің аумағында қола балқыту ісінің бағзы замандардан өркендегенін дәлелдеуге, археологияның да дамуына мүмкіндік берді [1; 3; 4].

Ғалымның отанына сіңірген маңызды еңбектерінің қатарына Жезқазған, Жезді мыс, 1941 жылы екі айда Қаражал темір-марганец кен орындарын ашуы негіз болды. Сол жылдары қара және түсті металл кендерінің басым бөлігінің металлогенді желілер мен зоналарда шоғырланатынына баса назар аударды. Кейін сол еңбектері Қаныш Имантайұлы негізін қалаған металлогения ғылымының негізін қалауына ғылыми негіз болды.

1942-1964 жылдар аралығында КСРО Ғылым Академиясы Қазақстандағы филиалында еңбектеніп, 1946 жылы құрылған ҚазКСР ғылым академиясының алғашқы президенті болып, геология ғылымдары ғылым зерттеу институтының негізін қалады.

Геология ғылыми-зерттеу институтын Қ.И.Сәтбаевтың инициативасы бойынша Орталық Қазақстандағы темір мен марганец кен орындарының қорын бағалау, қазіргі Теміртау қаласындағы толық циклды Қарағанды қара металлургия комбинатының ашылу бағытында жұмыстар жүргізді [5;6].

Өзі басқарған геология ғылымдары ғылыми-зерттеу институтының ғалымдары Жезқазғанда, Саяқта, Кенді Алтайда, Жетісу Алатауында жүргізген зерттеулерінің барысында жинақталған мәліметтерге жасалған талдаулар негізінде Қазақстанның жеке өңірлерінің пайдалы қазындылардың болжам карталарын жасады. Олардың бүгінгі таңда еліміз аумағындағы Мұғалжардағы хром, никель, титан, Торғай үстіртіндегі Соколов, Сарыбай темір, Орталық Қазақстандағы марганец, барит, мыс-молибден, алтын, Алтайдағы полиметалл, мыс және сирек кездесетін металдар, Батыс Қазақстандағы мұнай-газ, т.б. кен орындарының, шөлді, шөлейтті аймақтарда жерасты суларының алаптарының ашылып қорын бағалауда маңызы зор болды [7, 26-б.].

Болашақта еліміздің тау-кен, қара және түсті металлургия, машина жасау өнеркәсіптерін данытуға мүмкіндік беретін білікті геоморфолог, геологтарды, тау-кен инженерлері мен маркшейдерлерді дайындауда білім мазмұны жаңартылған мектеп географиясын оқытуда қазақтың тұңғыш геолог ғалымы Ұлттық ғылым академиясының алғашқы президенті Қ.И.Сәтбаевтың еңбектерін насихаттаудың маңызы зор.

Жас ұрпақтың отансүйгіштік сезімдерін, білім мен ғылымға қызығушылықтарын арттыру үшін Қаныш Имантайұлының еңбектерін 8-9 сыныпта оқытылатын білім мазмұны жаңартылған мектеп географиясының «Географиялық зерттеу әдістері», «Физикалық география» және «Экономикалық география» бөлімдерінде насихаттаудың маңызы зор.

Атап айтсақ, өзімнің педагогикалық іс-тәжірибемде 9-сыныпта «Географиялық зерттеу әдістері» бөлімінде *«География ғылымының дамуына үлес қосқан қазақстандықтардың зерттеулері»* тақырыбын өту барысында оқу мақсаттарына сәйкес Қ.И.Сәтбаевтың Қазақстанның кенді және кенсіз пайдалы қазбаларын барлауға және олардың қорын бағалауға, толық циклды Балқаш пен Жезқазған мыс, Қаражал темір-марганец кен байыту, Қарағанды қара металлургия комбинаттарын ашуға қосқан үлесін анықтауға баса назар аударамын.

Ал *«География ғылымының қазіргі заманғы өзекті проблемалары»* тақырыбында елімізде қара және түсті металлургияны дамытуға мүмкіндік беретін мыс, мырыш, темір, марганец, асыл баяу балқитын, сирек кездесетін металдар кен орындарын барлау, олардың қорларын бағалау мәселелерін оңтайлы шешуге Қаныш Имантайұлының қосқан үлесін білім алушылардың өз беттерімен зерделеу жұмыстарын жүргізу үшін ақпараттық-қатынастық технологияларды, интернет ресурстарды қолданамын [8].

Жоғарыда аталған тақырыптарды өту барысында *коллаборативті оқыту, сын тұрғысынан ойлауды дамыту, STEM білім беру* технологияларының элементтерін қолдану негізінде талдауды, жинақтауды, бағалауды талап ететін өзекті және шығармашылық тапсырмалар беру білім мазмұны жаңартылған мектеп географиясының оқу мақсаттарына сәйкес білім алушылардың Қ.И.Сәтбаевтың ғалым ретіндегі Қазақстандағы геологиялық зерттеулерді, сонымен қаатар, металлургияны, ғылымды дамытуға қосқан үлестерін өз беттерімен анықтатуға, танымдық қызығушылықтарын арттыруға, зерттеу дағдыларының, арнайы пәндік, әмбебап пәнаралық күзиреттіліктерін қалыптастыруға мүмкіндік береді [9].

Сабақ барысында шағын топта ғалымның тікелей басшылығымен ірі мыс, темір және марганец кен орындарын, Балқаш, Жезқазған мыс балқыту, Қаражал, Жәйрем, Саяқ кен байыту комбинаттарын ашуға, еліміздің Ұлттық ғылым академиясының негізін салуға, іргелі ғылыми-зерттеу институттарын құруға сіңірген ерен еңбектерін дәлелдейтін мәнмәтіндік тапсырмалар дайындап, шағын топта талқылау білім алушылардың қосымша білім көздерінен өз беттерімен іздеу, тапсырмаға қатысты маңызды ақпараттарды талдау, жинақтау, бағалау, үлгілеу дағдыларын, географиялық ойлау мәдениеттерін қалыптастыратынын көрсетті.

9-сыныпта «Географиялық зерттеу әдістері» бөлімінде *«География ғылымының қазіргі заманғы өзекті проблемалары», «Зерттеу нәтижелерін*

ұсынудың академиялық формалары» тақырыбын өту барысында білім алушылардың зерттеу дағдыларын қалыптастыру мақсатында мектеп кітапханасындағы ғылыми әдебиеттерден академик Қ.И.Сәтбаевтың ғылым саласындағы ғылыми мәдениет пен геологиялық зерттеу әдістерін енгізуге қосқан үлесін анықтатуды көздейтін баяндама, хабарлама дайындау білім алушыларды өз бетімен білім алу, іздену, зерттеу дағдыларын қалыптастыруға мүмкіндік береді [10].

Қорытынды

Жүргізілген зерттеу нәтижелерінде алынған мәліметтерге жасалған талдаулар орта мектепте география пәнін оқыту барысында Қазақстан Республикасының ұлттық ғылым академиясының негізін қалаған, елімізде геология-минералогия, металлогения ғылымдарын дамытуға зор үлес қосқан Қ.И.Сәтбаевтың өмірі мен қызметін географияны оқыту үрдісінде тиімді пайдалану білім алушылардың қолжетімді ғылыми-көпшілік әдебиеттердегі қажетті мәліметтерді талдау, жинақтау, бағалау негізінде білім көзі ретінде пайдалану дағдылары қалыптасатынын көрсетті.

9-сыныпта «Географиялық зерттеу әдістері» бөлімінде «География ғылымының дамуына үлес қосқан қазақстандықтардың зерттеулері», «География ғылымының қазіргі заманғы өзекті проблемалары», «Зерттеу нәтижелерін ұсынудың академиялық формалары» тақырыптарын өту барысында заманауи белсенді және интербелсенді оқыту әдістері мен технологияларын пайдаланып, шағын топта, жұппен және жеке орындайтын тапсырмалар беру Қаныш Имантайұлының ғылыми мұраларын өз беттерімен зерделеу, алынған мәліметтерді талдап, жинақтау негізінде білім алушылардың өз беттерімен баяндама, хабарлама дайындау дағдыларын, зерттеу құзіреттіліктерін қалыптастыруда ерекше орын алатынын анықтауға мүмкіндік берді [8, 10].

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Артюхова О.А., Валукинский Николай Васильевич //Археологическое наследие Центрального Казахстана: изучение и сохранение: сб. научн. ст., посвящ. 70-летию ЦКАЭ АН Казахстана. Отв. ред. А.З. Бейсенов, В.Г. Ломан. Алматы: НИЦИА «Бегазы-Тасмола», 2017. Т. 1. С. 80–87.
2. Артюхова О.А. Батырбеков Г.О. Академик Сатпаев и его современники. Алматы: «Рауан», 1999. 176 с.
3. Лозовский И.Т., Сипайлов Г.А. Студенческие годы Каныша Сатпаева в Томске. Томск: изд-во ТПУ, 1999. 135 с.
4. Маргулан А.Х. К изучению памятников района р. Сары-Су и Улутау // Вестник АН КазССР. 1948. № 2 (35). С. 53–60.
5. Мир Сатпаева / сост. Каменев Е. А., Жайлыбай Г., Тнимов М. – Алматы: Шартап С, 1999. – 304 с.
6. Академик К.И.Сатпаев и наука Казахстана: статьи, очерки, воспоминания. - Алматы: Ғылым, 1999. – 272 с.
7. Сәтбаев Қ.И. Қазақстан – менің Отаным. – Алматы: Ғылым, 1999.- 464
8. Асубаев Б.Қ., Тоқпанов Е.А. Қазақстанның физикалық географиясы пәні бойынша Блум таксономиясына сәйкес жаттығулар мен тапсырмалар жүйесі

жинағы: Әдістемелік нұсқаулық. – Астана: «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ Педагогикалық шеберлік орталығы, 2016. – 126 б.

9. Тоқпанов Е.А., Абулғазиев А.У., Сергеева А.М., Әбдіманапов Б.Ш. Географияны оқыту әдістемесі: – Жоғары оқу орындарының білім алушыларына арналған оқулық. 1 бөлім – Алматы: 2022. –248 б.

10. Тоқпанов Е.А., Абулғазиев А.У., Сергеева А.М., Әбдіманапов Б.Ш. Географияны оқыту әдістемесі: – Жоғары оқу орындарының білім алушыларына арналған оқулық. 2 бөлім – Алматы: 2022. – 187 б.

УДК 376.37

СТОРИТЕЛЛИНГ - КАК ИННОВАЦИОННАЯ ТЕХНОЛОГИЯ РАЗВИТИЯ РЕЧИ И КОММУНИКАТИВНЫХ КАЧЕСТВ ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Михеева Д.Н.

Восточно-Казахстанский университет имени С. Аманжолова,
г. Усть-Каменогорск, Казахстан, e-mail: Kitkatz2003@mail.ru

Развитие речи детей дошкольного возраста становится все более актуальной проблемой в современной теории и практике дошкольной педагогики. В связи с широким распространением бедного, безграмотного «говорения» с экранов телевизоров и гаджетов, рекламы, компьютерных игр, фильмов, мультфильмов, тенденции к погружению в виртуальный мир в ущерб «живому» общению, в целом ростом доли потребления цифрового контента; также снижением интенсивности и продолжительности непосредственного социального контакта детей и диалога с родителями, возрастанием количества детей с задержкой речевого развития и т. п., огромная ответственность ложится на педагогов дошкольного образования, которые формируют и развивают речь.[1]

Один из основных способов развития умения говорить у детей дошкольного возраста - это общение с ними. Важно поддерживать диалог с малышом, внимательно слушать его, задавать вопросы, высказывать свое мнение, помогая ему научиться выражать свои мысли и чувства. Также важно создавать атмосферу для разнообразного общения, например через игры, общие занятия или прогулки на свежем воздухе.

Для развития речи важно использовать различные методики и игры, которые помогут расширить словарный запас ребенка, улучшить фонематический слух, научить артикулировать звуки и тому подобное. Также полезно использование литературных произведений, стихов, сказок и загадок для стимулирования речи и фантазии детей.

Крайне важно также включить родителей в процесс развития умения говорить у детей. Родители должны продолжать работу над улучшением речевых навыков дома: общаться с детьми, читать им книги, обсуждать происходящее вокруг и тому подобное.

Сторителлинг - современная педагогическая технология в образовательном пространстве ДОУ. Наш мозг прекрасно приспособлен связывать вещи между собой. Это самый естественный способ познания мира для нас. Когда мы придумываем ассоциацию, мы осуществляем связь между образами, картинками и мыслями, словами.

Мы общаемся при помощи слов, но думаем образами и картинками. Именно сторителлинг использует связь между изображениями, ассоциациями, образами и словами, помогая нам придумывать интересные истории. [2]

Искусство рассказа историй - это увлекательный способ развивать у детей дошкольного возраста навыки общения и речи. Этот креативный подход предполагает проведение интерактивных сеансов, в ходе которых используются различные методы выразительности, такие как жестикуляция, мимика, интонация, а также разнообразные игрушки и предметы.

Через искусство рассказа дети научаются оформлять свои мысли, делиться своими чувствами и улучшать слуховое восприятие. Они развивают способность выражать свои мысли и эмоции, стимулируют фантазию и творческое мышление.

Кроме того, занятия рассказами способствуют формированию у детей навыков совместной работы, уважения других мнений и развития социальных навыков. Дети учатся слушать друг друга, взаимодействовать между собой и создавать совместные повествования.

Такой подход к чтению и рассказыванию сказок может быть более интересным и захватывающим для детей, поскольку он создает более живое и непосредственное взаимодействие с ними. Дети могут лучше воспринимать и воспроизводить содержание и моральные уроки сказок, когда их рассказывают устно, так как это вызывает больше чувств и эмоций. К тому же, при рассказе сказок своими словами, педагог может адаптировать историю под возраст и интересы конкретной группы детей. Это позволяет создать более персонализированный и интерактивный опыт чтения, который может сильнее увлечь и вовлечь детей в мир фантазии и воображения.

Целью сторителлинга является управление вниманием и чувствами слушателя, расставление правильных и нужных акцентов. Это необходимо для того, чтобы история осталась в памяти на долгое время. Происходит это через формирование психологических взаимосвязей, или ассоциаций.

Задачи сторителлинга :

- обосновать правила поведения в той или иной ситуации, кто и зачем создал эти правила;

- систематизировать и донести информацию;
- обосновать право каждого быть особенным, не похожим на других;
- наглядно мотивировать поступки героев;
- сформировать желание общаться.

Метод сторителлинга позволяет :

- разнообразить образовательную деятельность с детьми;
- заинтересовать каждого ребенка в происходящем действии;
- научить воспринимать и перерабатывать внешнюю информацию;
- обогатить устную речь дошкольников;

- облегчить процесс запоминания сюжета. [2]

В чем заключается эта техника?

Начиная сочинять историю, подумайте, как создать ее визуальный контент. Визуализация истории поможет передать атмосферу, раскрыть тему и погрузить ребенка в воображаемый мир. Визуальный контент – это вся визуальная информация, которая сопровождает текст: фотографии, рисунки, схемы, видеоролики, графический дизайн, логотипы и прочее.

Соблюдайте очередность действий рассказчика:

стейтмент (заявление) → аргументация → рестейтмент (вывод).

Всегда учитывайте возраст детей и их настроение, начиная историю о приключениях героев.

При необходимости поменяйте замысел повествования сюжета, его последовательность, окончание истории.

Рассказывайте историю доступным для детей языком, задействуйте в ней ярких героев.

Поясняйте перед повествованием, почему именно сегодня вы решили рассказать эту историю и чем она будет интересна для данной группы детей.

Начинайте историю с завязки и от первого лица.

«Хочу рассказать, как я...», «Я вам уже рассказывала про то, как я...»,

«Однажды со мной произошла такая история...». [3]

В целом, техника рассказа историй включает в себя умение создать визуальный контент, соблюдать очередность действий рассказчика, адаптировать сюжет и язык истории под возраст и настроение детей, использовать различные методики сторителлинга (классический, активный, цифровой) для более эффективной передачи истории и вовлечения аудитории.

- Классический сторителлинг предполагает рассказывание истории устно, передачу сюжета и действий героев с помощью слов и интонации. Во время рассказа важно использовать разнообразные языковые средства, чтобы сделать историю увлекательной и запоминающейся.

- Активный сторителлинг включает в себя использование различных интерактивных методик во время рассказа истории. Например, это может быть использование костюмов, предметов, музыки, танцев и других элементов, которые помогут детям лучше вжиться в рассказываемую историю.

- Цифровой сторителлинг основан на использовании современных технологий для создания историй, например, мультимедийных презентаций, аудио- и видеорассказов, интерактивных приложений и игр. Этот вид сторителлинга позволяет сделать историю более динамичной и привлекательной для современных детей, которые уже привыкли к цифровым форматам развлечений.

Чтобы детям было интересно, можно взять за основу игру «Кубики историй» и адаптировать под своих детей. Это редкий тип игры, где между игроками нет конкуренции – в кубиках историй нет побежденных или победителей, ведь все участники по очереди придумывают и рассказывают приключения какого-то героя, игрок может сам выбрать жанр сказку или рассказ.

Кубики можно сделать самим из готовых пластмассовых кубиков, наклеив на них картинки. Можно изготовить наборы кубиков историй следующих типов: - набор, где каждый из кубиков содержит картинки только одной категории

(на одном изображены только волшебные предметы, на другом - сказочные герои, на третьем - погодные явления и др.);

- разноплановые кубики, на гранях которых нанесены изображения из разных категорий;

- тематические кубики (например, по темам «Транспорт», «Осень», «Сказки» и т.д.).

Например, ребенку задается тема рассказа «Жила была лисичка». Бросаем кубик - выпадает изображение дома - «Жила она в красивом деревянном домике» - выпадает цветочек «Около домика была поляна, на которой вырос красивый цветок» и т.д. Предлагается составить сначала короткий рассказ из 2-3-х кубиков (персонаж, место действия, предмет), затем усложняется задача: возьмем 5-6 кубиков (персонаж, предмет, место действия, действие).

Техника сторителлинг, которая лежит в основе игры «Кубики историй», открывает уникальную возможность для развития коммуникативной компетенции детей замкнутых и необщительных, облегчает запоминание сюжета, эффективна в процессе рассуждения. Импровизированные рассказы вызывают наибольший интерес, обогащают фантазию и речь, развивая логику. [2]

Рассказывание историй позволяет застенчивым детям быть более раскрепощенными, робких делает смелее, молчаливые становятся более разговорчивыми. Каждый ребёнок рассказывает свои истории, опираясь на свой жизненный опыт, наделяя героев историй своими эмоциями, чувствами, страхами.

Таким образом, с помощью игры «Кубики историй» формируется способ передачи опыта в процессе обучения и воспитания детей. Кроме «Кубиков историй» с детьми дошкольного возраста можно использовать и другие техники сторителлинга: игру «Снежный ком», игру «Продолжи предложение», «Придумай новую сказку», «Сундучок историй» и т.д.

Таким образом, использование устного рассказа сказок и историй может стать эффективным педагогическим инструментом для привлечения внимания детей, развития их воображения и креативности, а также формирования ценностных ориентаций и нравственных установок.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Зеленская О.П. Опыт применения технологий речевого развития в старшем дошкольном возрасте/О.П. Зеленская, Э.Т. Курманалиева//Дошкольное образование: опыт, проблемы, перспективы развития. 2017. №3-2(36). С. 21-25.

2. Публикация: Мастер -класс для воспитателей на тему "Сторителлинг - как инновационная технология развития речи и коммуникативных качеств детей дошкольного возраста». Лапушкина Мария Владимировна Трофимова Марина Вячеславовна.

3. Консультация для педагогов "Осваиваем новый интерактивный метод работы с детьми - сторителлинг". Шилина В.Е.

ШЕШЕНДІК ӨНЕР ЖӘНЕ ХАЛЫҚТЫҢ ҰЛТТЫҚ ТАНЫМЫ

Мухамадиев Т.М.

«Қазақ тілі мен әдебиеті» мамандығының 2-курс магистранты
Ғылыми жетекші: Касенов С.Т., қауымдастырылған профессор,
филология ғылымдарының кандидаты
Аманжолов университеті, Өскемен қ., Қазақстан
e-mail: Takha_95@inbox.ru

Шешендік сөз - дегеніміз тауып айтылған тапқыр сөз, ақылға қозғау салып, ой түсіретін даналық сөз. Қиялға әсер етіп, сезімді қозғайтын көрікті де, әсерлі сөз, бұра тартпас дәлелімен тамсандырып, таңдай қақтыратын білігір-білімді сөз, өтіп кеткен не өтіп жатқан оқиғаны жанды суреттей көз алдына алып келетін суретті сөз, тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйінін жеткізетін терең мағыналы түйінді сөз.

Шешендік сөздер - халық даналығынан, оның ұшқыр ойынан туған Рухани мұра, ұрпақтардың асыл қазынасы. Олардың мазмұны халықтың бастан кешкен болмысынан, қиял-арманынан туындайды, өмірге деген көзқарасы мен ой-өрісін бейнелейді. Олар туралы түсінік пен талғам, қалыптасқан дәстүр бар. Шешендік сөздер - өз алдына айтылатын жанр, ұрпақтан-ұрпаққа нұсқаларын жалғастырып келе жатқан дәстүрлі салт. Олар мақал-мәтелдерде, баталарда, аңыздар мен халық поэзиясында, жалпы бабалар сөзінде өрнек тапқан. Көркем сөздің шебері - шешендік сөздің алғыры, өз заманының озық ойлы адамдары болған. Оған Алдаркөсе, Жиренше, Қарашаш сияқты шешендер мен би-шешендер үлгілерін немесе ауыз әдебиетін жете меңгерушілер өнері мысал бола алады. Ел арасында жүйелі сөз жүйесін тапты, жүйесіз сөз иесін тапты. Адам баласының асыл ойы, арман-тілегі, көңіл-күйі сөз арқылы білінеді. Озық ой санасынан туған таңғажайып жаңалықтар, жақсылық пен жамандық та сөзбен таралады. Содан сөзге сенген, уәжге тоқтаған. Сөз қастерін ұқпаған арсыз келді. Шешендер «аталы сөзге арсыз ғана тоқтамайды», - деп, сөзді айтушыға да, оған құлақ коюшыға да биік талап қойған.

Шешендікте сөзге, идеяға, іс-әрекетке, бейнелеу мен болжамға байланысты ізденістер алуан қырынан көрініс табады. О бастан, шешендікті әдебиетпен ұштастыратын, үйлестіретін дәстүр қалыптасқан. Тегін емес. Әдебиетте тілдік өрнек пен ділдік ерекшелік айқын, басым сақталынған. Осы бас ұстанымнан шыға алмай жатқан жайымыз бар. Оған мынадай уәж келтіруге болады.

Шешендікті әлеуметтік-мәдени тұрғыдан сараптасақ, ол – рухани тәуелсіздіктің айнасы мен айғағы, жаңа құндылық пен ағартушылық жұмыс дәрежесі, рухани басқаруды ұйымдастыру мен үйлестіру, сол тәжірибеге үйрету амал-әрекеті. Бұдан, шешендікті қауымдастық дәстүр мен қарым- қатынастан туындаған жалынды қабілет және көшпенділіктегі тұрмыстық дипломатияны қалыптастыруға, таратуға ықпал еткен шабытты еркіндік деген тоқтам туындайды. Онда руханилық, діл, тіл белсенділігі тұтас көрініс және қолданыс тапты.

Халықтың қара сөздерін таратып, талдап оқығанда, астарлы ой қабаттасады. Сондай ойларымды ұсынудамын. Бұлар халықтық ұстанымға айналған дәстүрлі ереже іспетті көрінді:

Бойға біткен өнер іркілмес,
Көтермесе көңіл көншімес.
Шын доспен көңіл семіреді.
Сырласы жок өзін кеміреді.
Серінің лебізі сөзге қазық,
Түйгені артықтың ойы азық.
Көңілді бүтіндер сый-құрмет,
Шипалығы баянды керемет.

Жақсының қайда жүрсе жаттығы жок,
Қайрымдымен танысқан көңілін ток.
Үйірінен жеріген тұлпар онбас,
Бәдікпен болады кімдер жолдас,
Жақсылығын жалпыға ортақ,
Қалбак қимылдың несі ортақ?
Жақсының ісі оналар әу басынан,
Ынжықтың арылмаған дау басынан.
Жақын боп кім жанасар жаман, қуға,
Жақсыға кез келгеннің бәрі тума.
Сырласпаса көңілді кір басады,
Қараусыз мекен-жайға кім басады?
Икемділер мінезді үйіріп алар,
Артқыға айта жүрер сөз қалдырар.
Дос болмас бірін-бірі кешірмеген,
Сағынған жолдастығын өшірмеген.
Жол жүгіне қайыспас белбасар,
Дүние жарығында қалыптасар.
Кісілігі адалды ер жақтайды,
Ұятсызды шімірікпей ел даттайды.
Әр ісі өнерпаздың мәшһүр келер,
Ұмтылсаң қолдағы қорың өнер.

Шешендік - дәл де тартымды тіл, көркем де көсем тіл, тілдік қызметтің нәрі мен үлгісі. Оның дидактикалық-шешендік және стильдік-тілдік белгілері айқын. Шешендік білімнің сараланған қисынды және жүйеленген түрі, білімге сүйенген дұрыс, тапқыр сөйлеудің өнегесі. Онын бастауы ойлардың бейнесінде, жан толқуы мен сезімтал сенімнің жүйесінде, ақиқат пен құндылық арнасында. Шешендікте қызмет, қатынас және таным бірін-бірі толықтыратын бірлікте болады. Шешендік - қарым-қатынастың икемді де ілгері түрі. Онда қарым-қатынастағылардың мінез-құлқы қатар өзгереді, нақты жағдайға бірдей бейімделеді, икемделінеді. Шешендіктің тиімділігі осы ықпалдың дәрежесімен, яғни қарым-қатынастағы адамдық фактордың ролімен өлшенеді. Шешендіктегі мұндай бастаулар адамдар арасындағы қарым-қатынастың мән-сипатына ықпал етеді, қауымның қимыл-

әрекетін ынталандырады, халықтық шығарманың тәжірибесін тиянақтайды. Шешендікті құнды-мағыналық бағдар, прагматикалық пайымдау мен сухбаттасудың сарқылмас қазынасы, адамгершіл философияның арнасы деуге тұрарлық. Онда дәстүрлі мәдениеттің жүйесі мен жаңарған мәдениеттің өрнегі үйлесіп жатады. Патриоттық сезім шешендіктегі ойлар бейнесінің түрткісі, қатығы. Жан толқуында эмоция ойдан, ой ішкі тебіреністен тоғысып, арнасын тауып жатады. Шешендіктегі ақиқат ойлану мен құндылық туралы түсініктердің тұтас та нақты формасы. Шешендіктегі сана мен ерік бірлестігі өмірді қалыптастыруға, өмір құндылығын бекітуге бағытталған. Шешендік сөз туралы айтылған қилы-қилы пікірлер осы салт пен өнерді аша түседі. Мысалыға, А.Байтұрсынов шешендік сөздерге, оның логикалық байланысына ерекше көңіл бөліп, өзінің «Әдебиет танытқыш» атты еңбегінде былай дейді: «Шешен сөз қара сөз шығармалардың бөлек сөзі емес, онда да пайымдама болады. Мұның пайымдамадан бөлектену жері мынау ғана. Пайымдама жазушының мақсаты негізгі пікірін баяндап, түрлі дәлелдермен сипаттап түсіндірумен қоймай, пікіріне нандыру, сендіру, ұйыту, балқыту, иман келтіру болады. Шешен сөзде айтушының мақсаты баяндап, сипаттап анық түсіндіріп беру. Оны істеу үшін шешендер жай пайымдаушыларға айтқан сөзінде адамның ақылына қону жағын ғана көздемейді, сөз қанға, жанға әсер етіп, арбау сияқты адамның ойын да, бойын да балқытып, билеп алып ыждағат етеді. Сондықтан шешен сөздің «Қыздырма», яки «Қоздырма» деген айрықша бөлімі болады. Оның қызмет адамның жүрегін билеп, жүйесін босату, қанын қыздыру, намысын келтіру, арқасын қоздыру. Шешен сөздің бұл бөлімі пікірді дәлелдеп, сипаттап, мән істеп болғаннан кейін келеді. Өйткені пікірді баяндап, түсіндіріп, дәлелдеп, сипаттап, ақыл жағы қанағаттанғаннан кейін жүрек жағына әсер етіп, бойын балқыту жеңіл болады.

Осы айтылған мақсаттарға қарай шешен сөздің тілі уытты, лепті, әсерлі, қанды қайнатып, жүрек тулатып, естен айырып, ерікті алып кететін күшті, көрікті, сәнді, мәнді тіл болады. Шешен сөздің зор мүшелері бесеу: а) бастамасы, ә) ұсынбасы, б) мазмұндамасы, в) қыздырмасы, г) қорытпасы» [1, 7 б.].

Шешендік сөздер нұсқалары, біріншіден, әдеби тілдің ұйтқысы, оны байытады, екіншіден, белгілі бір әлеуметтік, философиялық, психологиялық заңдылықтарға бағынады. Олар әдеби тілдің сөздік қорын, тіл көркемдігі мен сөз сұлулығының өрнектерін құрайды. Осыған орай З.Қабдолов тың мына тұжырымына тоқталық: «Ділмәр шешендік пен ұтқыр биліктер де тындаушысын текпе мазмұнға лайық пішіндегі «сөздермен еліктіріп кетсе» ... жана әдебиеттегі тіл көркемдігі мен сөз сұлулығы ... табиғилығы мен карапайымдылығында, нақтылығы мен тазалығында жатады. Ең алдымен әр сөз тек өз орнында ғана тұруға тиіс. Сонда бір сөйлемдегі бірнеше сөз өзара бір-біріне сәуле түсіреді де, әр сөздің бұрынғы мағынасына жанадан тың мағына қосылып, бәрі бірігіп тыныстар шындық та су жана сулу шыраймен мөлдірей қалады. Ал, мағына тың мазмұны мөлдір болса, оның оқырманға етер әсері де өзгеше» [1, 8 б.].

Шешендік сөз тапқырлығымен, ақылдылығымен және ділмарлығымен ғана емес, әсіресе тұлғасын және әлеуметтік бағдарын табуымен де құнды. Көне грек дәуірінен жана дәуірге дейін шешендік сөздің түрлі жанрлары қалыптасты. Оны мамандар әрқалай саралап жатады. Десек те, тұрмыс-салтқа, саяси-әлеуметтік

өмірге, сот пен сенатта, дау-жанжалда айтылатын, қолданатын шешендік сөздер нұсқалары кең таралған.

А.Байтұрсынов бұл жанрдың бес түрін мемлекет ісіне қатысты саясат шешен сөзі, сот билігіне әсер ету үшін билік шешен сөзі, біреудің еңбегін халық алдында бағалайтын қошамет шешен сөзі, біліктілерді сараптайтын білімгер шешен сөзі, дін мен молдалар сөзін уағыздау деп жіктейді [1, 9 б.]. Тұрмыс-салтқа байланысты айтылатын шешендік сөздер; а) арнау сөздер; ә) қыз ұзату, келін түсіру, шілдехана тойларында айтылатын шешендік сөздер; б) үй ішінде отбасылық мәселелерді талқылау; в) ас пен тойдағы салтанатты сөздер; г) ата-аналарды аталары; д) жақсылық, жамандық туралы ойшыл сөздері; ж) әдет-ғұрып заңдары. Саяси-әлеуметтік сарында а) елдің рухани көсемдерінің сөздері; ә) көрші мемлекеттер мен саяси қарым-қатынас мәселесін шешуге арналған елшілердің сөздері; б) шаруашылық-әлеуметтік мәселелерді талқылау жүйесі; заман туралы философиялық-поэтикалық толғау сөздері орын алды, өз аяларын тапты.

Дау-жанжалда айтылған ділмәрлық: а) жер дауы, жесір дауы, құн дауы; ә) адамның ар дауы мен ұжданына қысым жасалғанда, оларды қорғау, үкім шығару, билік айту; б) ру мен рудың, тайпа мен тайпаның арасындағы барымта, тартыс; в) хандардың, байлардың психологиялық және экономикалық үстемдігіне қарсы кедей-шаруалардың қарсылық, наразылық білдіруі. С. Садырбаев ұсынған бұл сараптама қазақтың тарихы мен тағдырына жақын [2, 27 б.]. Бірақ ол қазақ халқының шешендік эволюциясын тұтас, толық қамти бермейді. Қазақ халқының дәстүрі де, ауыз әдебиетінің түрлері мен жанрлары да, олардың танымдық және әлеуметтік қолданысы да анағұрлым алуан. Шешендік сөздерді қолданысы жағынан А.С.Бұлдыбай: шешендік арнауларға, шешендік толғауларға, шешендік басуларға, шешендік суырып салмалыққа бөледі. Шешендік арнауларға бата, әзіл-оспақ, сәлем сөз, сыни сөз, естірту, көңіл айтып жұбату жатады [3, 12 б.].

Шешендік толғаулар нақылды да қанатты сөздерде, мақал-мәтелдерде, жұмбақтарда, мысалдарда әр қырынан танылады. Шешендік басулар дау-жанжалда, атап айтқанда: ер құны дауында, жер дауында, жесір дауында, мал дауында, ар-намыс дауында халықтың бағасы мен қолдауын алған.

Шешендік суырып салмалық айтыста, бірқақпайлықта, тақпақта, қалжың-оспақта, жеке адамға арналған арнауларда тыңдарманның көңілі мен ойын елендеткен. Халықтың шығармашылығы толассыз.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Байтұрсынов А. Ақ жол. – Алматы: Жазушы, 1991. – 405 б.
2. Садырбаев С. Қазақ халық әдебиеті. – Алматы: Рауан, 1990. – 240 б.
3. Бұлдыбай А.С. Шешендік өнер. – Алматы: Қазақ университеті, 2003. – 32 б.

ЧОКАН ЧИНГИСОВИЧ ВАЛИХАНОВ: ЖИЗНЬ И НАСЛЕДИЕ

Сытник В., Таттибаева С.М., Толмачёва К.А., Гайнолла Т.Е.

Научный руководитель: Давлетова Г.А., к.и.н., ассоциированный профессор

¹Восточно-Казахстанский университет имени С. Аманжолова,

г. Усть-Каменогорск, Казахстан

²Алматинский Технологический университет, г. Алматы, Казахстан

e-mail: da_gulmira@mail.ru

Чокан Чингисович Валиханов оставил неизгладимый след в истории Казахстана и мировой науки благодаря своим уникальным способностям и многостороннему вкладу в разнообразные области. Он был не только ученым, но и художником, исследователем, объединившим в себе множество талантов. Его научные труды в области географии, этнографии, истории, фольклористике, религиоведении, востоковедении и философии, стали бесценным научным наследием для Казахстана и всего мира. Одной из значимых черт творчества Валиханова была его способность исследовать и понимать различные аспекты культуры, истории и традиций народов Центральной Азии. Его работа в области этнографии дала ценные сведения о жизни и обычаях казахского народа, а его географические исследования помогли в картографировании малоизвестных регионов.

Особое внимание заслуживают художественно-графические рисунки, которые были изданы в виде отдельного тома. Эти творения не только демонстрируют его художественный талант, но и служат важным источником для изучения культурных особенностей тех времен.

Ч.Ч. Валиханов родился осенью 1835 г. в крепости Кушмурун, расположенной в одном из северных районов Казахстана. Благодаря заботе своего отца, - Чингиса Валиханова, - Чокан получил превосходное образование. Сначала он учился в родном ауле в мусульманской религиозной школе, где достаточно хорошо изучил арабскую грамоту и языки народов Востока. В 1847 г., в возрасте 12 лет, поступил в Омский кадетский корпус. Кадетский корпус имел некоторые свои особенности – шестилетний курс обучения в трех классах, по два года в каждом, обучение форпостской службе, рассыпному строю, топографической съемке, сверх русского, французского или немецкого – и татарский язык. Помимо закона божьего для православных – учение Магомета для мусульман. Сохранялось деление на роту и эскадрон для дворянских и казачьих детей. Учитывалось некоторое количество мест для сыновей киргизских (казахских) султанов, биев и старшин. Общее число воспитанников было определено в двести сорок человек [1].

Из корпуса вышла целая плеяда видных общественных деятелей, ученых Сибири. В их числе и Чокан Валиханов. Занятие с кадетами вели, Н.Ф. Костылевский – литератор и ориенталист, полковник идей В.Г. Белинского, В.П. Лободовский – литератор, друг Н.Г. Чернышевского, последователь прогрессивных политических теорий Европы. Согласно неоднократным свидетельствам Г.Н.

Потанина, Ч. Валиханов очень тесно общался именно с этими преподавателями корпуса, что, по мнению его близких друзей и современников, послужило главной причиной достаточно быстрого становления его политической и гражданской зрелости, довольно раннего появления у него глубокого интереса к общественным делам [2].

Сразу после окончания учебы началась общественная и литературная деятельность Чокана Валиханова. Формально он был определен офицером 6-го кавалерийского полка Сибирского казачьего войска, но фактически оставлен при генерал-губернаторе Западной Сибири, а через год назначен адъютантом генерала Гасфорта, управлявшего тогда Западной Сибирью и северо-восточными районами Казахстана. Одновременно по линии Главного управления края на Ч. Валиханова была возложена должность офицера особых поручений [3].

Чокан, мечтавший служить своей родине, стремился к плодотворной, творческой деятельности. В 1854 - 1857 гг. он принимает участие в решении вопроса о мирном присоединении казахов Старшего жуза и киргизских племен бугу, сарыбагыш и солту к России. Одновременно он начинает усиленно изучать географию, историю, обычаи, народную поэзию казахов и киргиз. В 1855 г. Чокан принял участие в поездке генерала Гасфорта и совершил большое путешествие по Центральному Казахстану, Семиречью и Тарбагатаю. Маршрут его пролегал от Омска на Семипалатинск, оттуда через Аягуз и Капал в Заилийский Алатау, где в это время происходила закладка укрепления Верного. В период этого путешествия Валиханов собрал материалы по истории казахского народа и его быта, а также материалы по статистике, обычному праву и древней религии казахов. В те же годы Чокан составил схематическую карту Тургайской степи и Кушмурунского округа. [4].

Преимущественно этнографический характер носят такие известные работы Ч.Ч. Валиханова как «Предания и легенды Большой киргиз-кайсацкой орды», «Заметки по истории южносибирских племен», «Киргизское родословие», «Следы шаманства у киргизов», «Образец причитаний», «Вооружение киргиз в древние времена и их военные доспехи», «О кочевках киргиз», «О мусульманстве в степи», Ч.Ч. Валиханов неоднократно вступался за честь и достоинство родного народа, утверждая, что казахский этнос «не в такой степени дик и груб, как думают о нем большинство русских» [5].

Он также неоднократно выступал против примитивного, ненаучного отождествления двух совершенно различных этносов: казахов (которых до революции называли киргизами, киргиз-кайсаками, кайсаками, казаками и т.д.) и собственно киргизов (которых в тот исторический период именовали кара-киргизами, бурутами и т.д.) Валиханов писал об этом в 1862 г., что нельзя смешивать эти два совершенно различных народа.

В 1856 – 1857 гг. он принимает участие в крупной военно-научной экспедиции, организованной под руководством полковника М.М. Хоментовского. Целью экспедиции было ознакомление с киргизским народом и съемка бассейна Иссык-Куля. «Путешествие мое, – пишет Валиханов, – по свойству пройденной местности, можно разделить на два периода. Первый период включает путь мой по Джунгарии, т. е. в Семиречном и Заилийском крае и на озеро Иссык-Куль... Я

посетил Джунгарию в первый раз в 1856 году и участвовал в первой экспедиции, предпринятой полковником Хоментовским на озеро Иссык-Куль. Потом три месяца жил в Кульдже. Всего в Джунгарии я находился пять месяцев и успел осмотреть этот край вдоль и поперек от Ала-Куля до Тянь-Шаня, на который я поднялся в том году по реке Джиргалан» [6]. Во время этой поездки Чокан собрал орнитологическую и энтомологическую коллекцию, составил гербарий, изучил флору и фауну Семиречья и Иссык-Куля, принял участие в съемке Иссык-Куля, в результате которой на новой карте были изменены форма и контуры его берегов.

В этой экспедиции молодой исследователь впервые обратил внимание на знаменитую поэму киргизского народа «Манас», сделал ее первую научную запись, осуществил частичный перевод на русский язык. Он впервые подвергает поэму историко-литературному анализу, разбирает образ ее легендарного героя Манаса, а также других персонажей поэмы. Как справедливо отмечает академик НАН КР И.Б. Молдобаев: «фольклор кыргызов многожанровый, вершиной его является всемирно известный героический эпос «Манас». Он играл огромную роль в культурной жизни кыргызов. «Манас» в полном смысле слова является энциклопедией народа. Об этом свидетельствует проведение в 1995 г. 1000-летнего юбилея эпоса в мировом масштабе, «Эпос Манас» превосходит по объему все эпические произведения мира, что и составляет одну из его отличительных особенностей. И, несмотря на то, что в письменных источниках эпос стал известен с 16 в., научное изучение его началось только с середины 19 в. Примечательно, что все эти достоинства эпоса «Манас» заметил молодой Ч.Ч. Валиханов. Можно без преувеличения отметить, что он стоял у истоков научного изучения не только эпоса «Манас», но и в целом истории и культуры кыргызского народа» [7]. На наш взгляд, оценка академика И.Б. Молдобаева объективны, корректны и весьма обоснованы. То есть, мы видим, что для Ч.Ч. Валиханова фольклор кыргызского народа представляет большой познавательный интерес.

В начале августа 1856 г. Чокан Валиханов направляется в Кульджу. По пути он посетил ряд пограничных пунктов Западного Китая. Ч. Валиханов пробыл в Кульджинском крае около трех месяцев, затем, с наступлением глубокой осени, вернулся в Омск. Поездка 1857 г. являлась для Валиханова по существу пробным шагом перед его экспедицией в Кашгар.

Путевые дневники Ч. Валиханова снабжены схематическими картами маршрута его путешествий и зарисовками из жизни путешественников. Так, в "Дневнике поездки на Иссык-Куль" приводятся зарисовки "Маршрут отряда Хоментовского через горы Торайгир", "Вид с гор Торайгир на Кунгей Алатау", "Ночлег отряда на реке Мерке", "Ущелье реки Чарын" и схематическая карта долины реки Каркара. Во время путешествий в Кульджу и Кашгарию Чокан зарисовал часть своего маршрута из Верного в Кульджу, через Алтын-Эмель до Кульджи, а также перевалы Центрального и Северного Тянь-Шаня. Им выполнены план Кульджи, схема верховьев реки Зауку, схема тянь-шаньского Сырта, схематические планы Кашгара и его окрестностей, подробный план Яркенда, план города Аксу с городскими воротами и ремесленными кварталами, карта к маршруту от Кашгара до Ташкента и т. д.

Ряд карт составлены Ч. Валихановым на основе изучения исторических источников в период подготовки к путешествиям и с исследовательскими целями. Такими являются "Схематическая карта Монголистана", составленная по книге "Тарихи Рашиди"; "Маршруты И. Габдулмажитова от Иссык-Куля до Кашгара" (до Чокана неизвестные науке) и другие.

В период пребывания в Петербурге (1859 - 1861) Чокан пересмотрел ряд карт, внес в них уточнения и одновременно по поручению Генерального штаба занимался составлением карты всей Средней Азии и Восточного Туркестана[8]. В работе над составлением этих карт Чокан использовал огромное количество исторических документов, карт прежних лет и сведения различного характера (старые и новые), касающиеся Средней Азии и Восточного Туркестана. Об этом свидетельствуют архивные документы.

В выборе научных склонностей Ш. Валиханова важную роль сыграл П. Семенов-Тянь-Шанский. В 1856 году, находясь в Омске он обратил внимание на двух молодых людей. О чем говорится в его воспоминаниях: «Во время краткого моего пребывания в Омске я успел познакомиться, хотя еще довольно поверхностно, с лучшими деятелями города. Особенно внимание мое обратили на себя два талантливых молодых офицера, незадолго окончивших курс в Омском кадетском корпусе, которые сами искали случая познакомиться со мной. Один из них, родом казак, поразил меня не только своей любознательностью и трудолюбием, но и необыкновенной, совершенно идеальной душевной чистотой и честностью своих стойких убеждений; это был прославившийся впоследствии как путешественник и исследователь Сибири и Центральной Азии Григорий Николаевич Потанин.

Другим лицом был Чокан Чингисович Валиханов. Киргиз родом из Средней орды, он был внуком последнего киргизского хана Валия и правнуком знаменитого Аблай-хана, потомка Чингисхана. Его мать была родной сестрой Митридата киргизского народа – Кенесары Касымова. Родная его бабка по отцу – вдова хана Валия – со своими детьми оставалась верной России в то время, когда остальные сородичи, дети хана Валия от первого брака и его братья, не хотели признавать того, что хан Валий принял русское подданство. Александр I с большим вниманием отнесся к вдове хана Валия и велел выстроить ей первый в киргизской степи дом, в котором и родился Чокан Валиханов. Обладая совершенно выдающимися способностями, Валиханов окончил с большим успехом курс в Омском кадетском корпусе, а впоследствии уже в Петербурге под моим влиянием слушал лекции в университете и так хорошо освоился с французским и немецким языками, где сделался замечательным эрудитом по истории Востока, и в особенности народов, соплеменных киргизам. Само собой разумеется, что я почел долгом обратить на этого молодого человека особое внимание генерала Госфорта и по возвращении моем из путешествия в Тянь-Шань подал мысль о командировке Валиханова в киргизской одежде с торговым караваном в Кашгар, что и было впоследствии осуществлено Валихановым с полным успехом» [9].

В 1858-1859 годах совершил своё знаменитое путешествие в Кашгар, загадочную и таинственную в те годы страну. Древняя Кашгария, цитадель Уйгурского государства, которую цинский Китай захватил в 1760 году после

разгрома Джунгарского ханства, издавна являлась «яблоком раздора» между Китаем, Великобританией и Россией. Там сталкивались великодержавные, колониальные интересы этих трёх держав. К тому времени Британия окончательно захватила Индию (1857), а Россия присоединила к себе казахские степи. В связи с этим, по указанию царя Александра II Главное управление Генштаба Российской армии стало готовить на конец 1858 года разведывательную экспедицию - торговый караван для направления в Кашгарию с целью изучения обстановки в этом регионе. 12 апреля 1859 года, через 11 месяцев после начала путешествия, Чокан Валиханов вернулся в Верный. При путешествии в Кашгарию у него вообще не было возможности пользоваться геодезическими или астрономическими инструментами. И вместе с тем именно в таких тяжелых обстоятельствах Чокан обнаружил высокое мастерство описания и характеристики, виденных им местностей и нанесения их на карты, явившиеся наиболее полными по тому времени [10].

По итогам экспедиции он написал отчёт «О состоянии Алтышара, или шести восточных городов Китайской провинции Нан Лу (Малой Бухарии) (1858-1859)». Труд был высоко оценен востоковедами России и за её пределами и вскоре переиздан на английском языке. Сообщение о своем путешествии в тогда еще неведомую Кашгарию Шоқан сделал 4 мая 1860 года, где присутствовали не только ученые, но также многие высокопоставленные чиновники. Он был представлен царю Александру I. В повелительном указе царя отмечалось: «В воздаяние отличнo-усердной службе по армейской кавалерии поручика султана Чокана Валиханова, оказанной им при исполнении возложенного на него поручения, сопряженного с усиленными трудами, лишениями и опасностями...» он был произведен в штабс-ротмистры и награжден орденом Святого Владимира [11].

Чокан Валиханов хорошо знал ряд восточных и европейских языков. Это дало ему возможность изучить древние источники в оригинале. Ему были хорошо известны многие восточные и европейские источники, касающиеся истории и географии народов Средней Азии и Казахстана. Работал он также и над текстами ряда книг, написанных на персидском, арабском и тюркском языках («Бабурнамэ», «Тарихи-Рашиди», «Тазкирян ходжаган» и др.). В Петербурге в высшей школе при Азиатском департаменте он преподавал тюркские языки для лиц, работавших в Средней Азии.

Великое наследие Чокана Чингисовича Валиханова останется неизгладимым в истории науки. Его труды проливают свет на богатство и многообразие культур Средней Азии, а его храбрость и преданность делу исследований стали примером для будущих поколений. Наследие Чокана продолжает вдохновлять ученых и путешественников, напоминая о важности глубокого понимания и уважения к разнообразию человеческих обществ. Чокан Валиханов заслуженно стоит в ряду выдающихся ученых своей эпохи.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений. Том 1, Алматы, 2010
2. Сегизбаев О.А. Казахская философия XV – начала XX века. Алматы. 1996
3. Байгабатова Н., Бекназаров Р., Казахи. История и культура. Алматы. 2014.
4. Бейсенова А. Исследования природы Казахстана. Алматы. 1979.

5. Стрелкова И.И. Ч. Валиханов. Москва. 1983.
6. Валиханов Ч. Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Том 3. Алматы. 1985.
7. Молодобаев И.Б. Вклад А.Х. Маргулана в изучении эпоса «Манас»//Материалы пленарного заседания международной научно-практической конференции «История цивилизации и духовной культуры кочевников», посвященной 100 - летию академика А.Х. Маргулана. Павлодар. 2004.
8. Ермекбаев Ж.А Евразийство в научном наследии Ч.Ч Валиханова // Труды VIII Международного Евразийского научного форума, посвященного 20-летию независимости РК. Астана. 2011.
9. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Т. 5, Алматы. 1985.
10. Зиманов С., Атишев А. Политические взгляды Ч. Валиханова. Алматы. 1965.
11. Абуев К. Был рожден для великих свершений//Казахстанская правда, 25 июня 2020.

ӘОЖ 37

ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ БЕРУ МАЗМҰНЫ ЖАҒДАЙЫНДА ТАРИХ ПӘНІ АРҚЫЛЫ ӨЛКЕТАНУ КОМПОНЕНТІН ЖҮЗЕГЕ АСЫРУ ЖОЛДАРЫ

Шаріпханова Ж.Ш.

Ғылыми жетекші: Шүршітбай Б.Ш., т.ғ.к., Қазақстан тарихы және әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасының қауымдастырылған профессоры
С. Аманжолов атындағы ШҚУ, Өскемен қ., Қазақстан

XXI ғасырдың табалдырығын азат елдің еркін ойлы ұрпағы болып аттаған өскелең ұрпақты тәрбиелеу мен тәрбиелеудегі басымдықтарды анықтау педагогика ғылымындағы өзекті мәселелердің бірі екені анық. Әр тұлғаның бойында отансүйгіштік сезімін қалыптастыру осындай басым бағыттардың бірі болып табылады. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңында, гуманитарлық білім тұжырымдамасында, ҚР азаматтарына патриоттық тәрбие берудің мемлекеттік бағдарламасы мен Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2022 – 2026 жылдарға арналған тұжырымдамасында туған өлкеге деген сүйіспеншілікті қалыптастыруға ерекше мән берілуі аталған мәселенің өзектілігін дәлелдей түседі. Тарихты білу – өзіңнің отбасыңның, әулетіңнің, туып өскен өлкеңнің тарихын білуден басталады. Өркениетті алға бастыраар ғылым десек, соның бірден бір саласы жас ұрпақты тарихтай отаншылдыққа, ұлтжандылыққа, әділдікке тәрбиелей алмайды.

Өлкетанудың негізіне, тәлім - тәрбиелік мәніне, білімдік мазмұнына Қорқыт-ата, М.Қашқари, Әл - Фараби, Ж.Баласағұни, А.Яссауи, А.Науаи және т.б ғұламалардың еңбектерінде ерекше мән берілсе, қазақ даласының төл перзенттері, ақын - жазушылар А.Құнанбаев, Ы.Алтынсарин, Ш.Уәлиханов, М.Жұмабаев,

А.Байтұрсынов, Ж.Аймауытов шығармаларында өлкетану мәселесі кеңінен қарастырылады.

Бүгінгі орта білім беру жүйесіндегі Отан тарихын оқытуды «Өлкетану» пәні арқылы бекіте түсу әрі білім берудің жаңартылған мазмұны жағдайында оқыту бүгінгі таңдағы өзекті мәселелердің бірі болып табылады.

Зерттеудің объектісі ретінде өлкетану компоненті тарих пәнінің ажырамас бөлігі ретінде алына отырып, зерттеу жұмысының пәні тарих пәнін оқытуда өлкетану компонентін жүзеге асыруды жаңартылған білім беру жағдайына лайықтау болып табылады. Осылайша, жаңартылған білім беру мазмұны жағдайында тарих пәні арқылы өлкетану компонентін жүзеге асыру жолдары ұсыну – жұмыстың негізгі мақсаты.

Жаңартылған білім беру жүйесінде өлкетану компонентін тарих пәні арқылы жүзеге асырылуында қолданылған, қолданыстағы және қолданылуы мүмкін тиімді әдіс-тәсілдер практика жүзінде орта білім беру ұйымында, яғни мектепте зерттеу жүргізу арқылы анықталды. Зерттеуде болжау, контент-анализ, тарихи, салыстырмалы талдау, бақылау, сауалнама әдістері қолданыс тапты.

Жаңартылған білім беру мазмұны жағдайында тарих пәні арқылы өлкетану компонентін жүзеге асыру жолдарын дамытуда қолданылатын жаңа технологиялар мен платформаларды қолдану негізгі өзекті әрі заман ағымына сай қажеттілік болып табылады.

Өлкетануды оқытуға арналған платформаларды әртүрлі критерийлер бойынша, әртүрлі параметрлерге негіздеп топтастыруға болады, мысалы, түрі, форматы, мақсатты аудиториясы және т. б.

Мәселен, олардың бірнеше тобына тоқталып өтсек.

1) Интерактивті карталар және географиялық платформалар және виртуалды турлар:

Google Карталары. Google Maps (ескі атауы Google Local) — "Google" компаниясы ұсынатын тегін картографиялық сервистер мен технологиялардың негізінде құрылған қосымшалар жиынтығы, 2005 жылы құрылған веб карта қызметі. Google Maps қызметінде Жердің картасы мен спутниктік түсірілімдері бар. Көптеген аймақтар үшін жоғарғы детальды 250-500 м биіктіктен түсірілген аэрофототүсірілімдер қолжетімді, ал кейбір аймақтарға әлемнің 4 жағынан 45° бұрышпен қарау мүмкіндігі бар. Қосымша Ай мен Марстың түсірілімдері де ұсынылады. Google Maps сервисімен бизнес-анықтамалары мен автомобиль жолдарының карталары интеграцияланған.

ArcGIS Online. Arcgislline-бұл қызмет (SaaS) ретінде ұсынылатын бұлтқа негізделген ГАЖ платформасы. Ол дайын карталар мен жаһандық қызметтерді пайдалануға, сондай-ақ жеке веб-карталарды, карта қызметтерін және қолданбаларды жасауға мүмкіндік береді. Ол "барлығына" ашық режимде де, қол жеткізу құқықтарының рөлдік жүйесі бар ұйым режимінде де жұмыс істейді. [2]

Marbox. MapBox-бұл өз карталарын жасауға және жариялауға арналған онлайн-қызмет.

StoryMapJS. Story Map JS. Сипаттама: мәтін, суреттер, аудио және бейне негізінде интерактивті карта жасауға арналған ақысыз қызмет. Нәтижесінде оқиға орны көрсетілген картаны және фотосуретпен, бейнемен немесе аудиомен

суреттелген әңгімемен слайдты біріктіретін мультимедиялық өнім алынады. [3]

Google Earth. Google Earth (ағылш. Google Earth) - бүкіл жер бетінің Спутниктік (немесе кейбір аэрофото-нүктелерінде) суреттері Интернет желісінде орналастырылған Google компаниясының жобасы. Кейбір аймақтардың фотосуреттері бұрын-соңды болмаған жоғары ажыратымдылыққа ие.

Google Earth жекелеген қалаларда, соның ішінде жоғары сапада ғимараттардың, құрылыстардың және ескерткіштердің 3D үлгілерін көрсету мүмкіндігіне ие.

2) Мұражайлар мен мұрағаттардың білім беру ресурстары: мұражай платформалары, аймақтық мұражайлардың онлайн ресурстары және мұражайлардың интерактивті көрмелері.

Мысалы, Қазақстан Республикасының Ұлттық музейін <https://nmrk.kz/halls/> сілтемесі арқылы музей ішіне виртуалды тур жасау мүмкіндігі бар. Жалпы көлемі 14 000 шаршы метрден асатын экспозициялық алаң 18 залды алып жатыр. Олар: Астана залы, Тәуелсіз Қазақстан залы, Алтын залы, Ежелгі және орта ғасыр тарихы залы, Тарих залы, Этнография залы, Қазіргі заманғы өнер залы.

Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейі – тек Қазақстанда ғана емес, бүкіл Орта Азия аумағына танымал, бірегей әрі көне музейлердің бірі. Оның қоры 300 мыңға жуық материалдық және рухани мәдениет құндылықтарынан тұрады. Қазіргі таңда музейде тұрақты жеті экспозициялық зал жұмыс істейді, түрлі мазмұндағы коллекциялар көрерменге Қазақстанның байырғы палеонтологиясы, ежелгі, ортағасыр, жаңа және қазіргі заманғы тарихы мен мәдени мұрасы жайлы толыққанды мағлұмат алуға мүмкіндік береді. Жалпы музей экспозициясы қазақтардың бүкіл тұрмыс-тіршілігі мен мәдениетінің ежелгі дәуірден бастап қазіргі заманға дейінгі «музейлендірілген» моделі болып табылады. Мұражайдың экспозицияларын <https://csmrk.kz/index.php/kz/mnu-exposition-kz/mnu-virtual-tour-kz> сайтына hту арқылы виртуалдық саяхаттауға болады. Компьютердің алдында отырып-ақ залдарды тамашалауға мүмкіндік бар. Толық қарау үшін «жүгіртпе» арқылы басқарып, қажетті ракурсті таңдау керек және бағдар тілімен қажетті салаға ауысуға болады. Егер виртуалды саяхатшы тарапынан әрекет жасалмаса, онда тур 15 секунд уақыттан аспай, өздігінен жалғаса береді. 15 секунд ішінде толық көріністің көрсетілімін күтпей-ақ, басқа залдардан роликтер жүктеле береді. Терезедегі басқару панелін пайдалана отырып, қонақ өз қалауынша музейге «серуенін» жасай алады. Кез-келген сәтте басқа залды тамашалауға көше алады, нақты көріністі таңдау үшін «жүгіртпені» залдың ықшам көріністі белгісіне апарып, шыққан тізімнен шолу бағытының біріне сілтеме жасалатын жолды таңдау арқылы өтуге болады.

3) География мен геолокацияға бағытталған платформалар: геокэшинг және ойын платформалары.

Аталған платформаларға Pokémon GO, Ingress, Geocaching, Actionbound, карта ойындары GeoGuessr, Seterra Online, сондай-ақ ойын арқылы оқыта отырып білім берудің трендтерін жүзеге асыруға бағытталған геймификациялық құралдар жатады. Олар: Genial.ly, quizzizz, quizlet live, quizwhizzer т.б.

Тәжірибеде зерттеуде қолданылған Genial.ly платформасы арқылы келесі нәтижелерге қол жеткізуге тиімділігін аңғартты. Интерактивті хронологияларды

кұру-тарихи оқиғаларды елестетудің тамаша тәсілі. "Genially" негізгі күндерді, оқиғаларды және суреттерді орналастыруға болатын уақыт сызықтарын қосуға мүмкіндік береді. Бұл сабақты оқушыларға көрнекі және түсінікті етеді, бұл оларға материалды жақсы қабылдауға және игеруге мүмкіндік береді.

Визуалды көрнекілік. "Genially" - дегі уақыт сызықтары материалды қабылдауды жақсартатын оқиғалар хронологиясының визуалды көрінісін қамтамасыз етеді.

Интерактивтілік: суреттерді, бейнелерді және қосымша ақпаратты қосу мүмкіндігі оқу мазмұнын байыту арқылы уақыт сызықтарын интерактивті етеді.

Түсінудің қарапайымдылығы: уақыт сызықтары тарихи оқиғалардың құрылымын жеңілдетеді, бұл материалды түсінуге, әсіресе көрнекі оқушыларға қол жетімді етеді.

Зерттеу тәсілін ынталандыру: Оқиғаларды өз бетінше зерттеу мүмкіндігі, сілтемелер мен қосымша материалдарды қосу оқушылардың зерттеу қызығушылығын оятады.

Әр түрлі тақырыптарға бейімделу: уақыт сызықтарының тиімділігі тақырыпқа байланысты өзгереді. Соғыстар, революциялар немесе мәдени өзгерістер сияқты күрделі тарихи оқиғалар үшін уақыт сызықтары әсіресе пайдалы.

Тарих сабақтарында жоғарыда аталып өткен бағдарламалар мен платформаларды, әдістерді қолданудың тиімділігін зерттеу оқу процесін байыту үшін осы құралдардың маңызды артықшылықтарын анықтады. Атап айтқанда, уақыт сызықтарын пайдалану тарихи оқиғаларды визуализациялауға мүмкіндік береді, интерактивті карталар географияны зерттеуді байытады, ал интерактивті өмірбаяндар тарихи тұлғаларды түсінуді тереңдетеді. Осы функциялардың барлығы оқушылардың өлкетану материалын игеру қызығушылығын, қатысуын және сапасын арттыруға ықпал етеді.

Жанартылған білім беру жағдайында тарих сабақтарында заманауи әлемдік білім беру трендтерін қолдану, оның ішінде АКТ мүмкіндіктері мен геймификацияға бағытталған бағдарламаларды қолдану білім беру процесін байытудың және пәнге деген қызығушылықты арттырудың, өлкетану компонентін меңгертудің қуатты құралы болып табылады. Жоғарыда сипатталған ұсыныстарды дұрыс енгізу және біріктіру арқылы оқыту тұрғысынан тиімді ғана емес, сонымен қатар оқушыларды оқу процесіне белсенді қатысуға шабыттандыратын сабақтар жасауға болады.

Түйіндей келе, жоғарыда аталып өткен құралдар тарих сабақтарының құрылымындағы өлкетану компонентін байытудың жаңа мүмкіндіктерін ашады, оларды қызықты, қолжетімді және тиімді етеді. Бұл құралдарды пайдалану мұғалімдерге оқыту әдістерін әртараптандыруға және оқушылардың оқу және өлкетануды зерттеу процесіне белсенді қатысуын ынталандыруға мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Өлкетану – маңызды пән / Ж.Нұрмаханова // Қазақстан тарихы. Әдістемелік журнал. – 2013. -№10. -61-66 б.

2. Өлкетану пәнін қазақ өркениеті негізінде оқыту / Е.С.Омаров // Қайнар университетінің хабаршысы. -2012. -№3. -84-95 б.

3. Өлкетану арқылы оқушыларды патриотизмге тәрбиелеу / С.Омарова, Е.Балқанбеков // Ұлт тағылымы. -2012. -№3. -265-269 б.
4. Өлкетану деректері және жаңа технологиялар / Қ.Оразова: Тарих пәні мұғалімінің бағдарламасы. // Қазақ тарихы. -2006. -№5. -117-119 б.
5. Краеведение на уроках истории / О.К.Ешенова // Қазақстан кәсіпкері. -2012. -№4. -С.14-18
6. Өлкетану материалдарын пайдалану арқылы негізгі мектептің оқушыларын елжандылыққа тәрбиелеу / Ж.А.Дәуренбаева: пед.ғыл.канд..... автореф.; Ы.Алтынсарин атын.Қаз. білім акад.; ғыл.жет. Қалиев С.Қ.. – Астана: 2008, 26 б.
7. Өлкетану курсы бойынша сабақтар мен сабақтан тыс жұмыстарды ұйымдастыру / Р.Шахиева // Елорда ғылыми хабаршысы. – 2015. -№1/12.-33-37 б.
8. Краеведение как важное средство повышения знаний учащихся / Г.Ж.Мырзаханова // История Казахстана: преподавание в школе. -2018. -№5. – с.13-17
9. Өлкетануды оқытудың маңыздылығы мен оның тиімді әдістері / Ш.Адамбаев // История Казахстана: преподавание в школе. -2020. -№8. – с.10-11
10. Өлкетану : цифрлық қызмет дәуірі / Ш.Сақыбаева // Кітап & Кітапхана. - 2021. -№3. -45-49 б.
11. Өлкетану пәнін оқытуда экскурсиялық маршруттар ұйымдастыру / А.Айсары, А.Әбдісахит, Ш.Барат жб. // География в школах и вузах Казахстана. - 2022. -№1. -35-38б.
12. Өлкетану пәнінде тарихи-мәдени туризмнің тарихын оқыту негіздемесі / М.Қанатұлы, А.С.Адилбаева // Қарағанды университетінің хабаршысы. Тарих. Философия сериясы. -2022. -№2. -97-103 б.
13. Өлкетануды оқытудағы жаңа бағыттар / М.Сералиева // С.Қондыбай шығармашылығы: жаратылыстану және гуманитарлық ғылымдардың жаңа парадигмалары: IV республикалық конференция материалдары (25-26 сәуір 2013 ж.). – 238-241 б. Алматы, 2014.
14. Өлкетану жұмыстарындағы мектеп музейлерінің рөлі / М.А.Азнабакиева // ҚазҰУ хабаршысы. Тарих сериясы. -2007. -№2.-224-226 б.
15. Өлкетану материалдарымен кіріктіре оқыту / Ж.Алежанова // Үкілім-ай. - 2012. - №3. -24 б.
16. Өлкетану отансүйгіштікке, елжандылыққа тәрбиелеудің баспалдағы / К.Аясханова // Қазақтан тарихы. Әдістемелік жірнал. – 2014. -№6. -74-78 б.
17. Өлкетану жұмыстары арқылы оқушылардың экологиялық мәдениетін қалыптастыру / Р.Қ.Әбішева // Қазақстан географиясы және экология мектепте және ЖОО-да оқыту. -2011. -№5. -10-12 б.
18. Өлкетану жұмыстарының мектеп оқушыларын тәрбиелеудегі мәні / Д.Д.Байдалиев // Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы. Педагогика ғылымдары сериясы. -2013. -№3. -272-276 б.
19. Өлкетану жұмыстары арқылы патриоттық тәрбие беру / Г.С.Есебиева, К.М.Каратаева, А.Л.Бактыбаева жб. // Ұлттық тәрбие. – 2014.-№3.-74-81 б.

5-СЕКЦИЯ
ЭКОНОМИКА, МЕМЛЕКЕТТІК БАСҚАРУ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ
САЛАСЫНДАҒЫ ҒЫЛЫМИ ЖӘНЕ ҚОЛДАНБАЛЫ АСПЕКТІЛЕР

НАУЧНЫЕ И ПРИКЛАДНЫЕ АСПЕКТЫ В ОБЛАСТИ
ЭКОНОМИКИ, ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ И ПРАВА

ӨОЖ 336.741.242.1

ЦИФРЛЫҚ ВАЛЮТА: АРТЫҚШЫЛЫҚТАРЫ ЖӘНЕ
КЕМШІЛІКТЕРІ

Бирликова М., Бекенова М.

Ғылыми жетекші: Байғужина А.Ж., сениор-лектор

С. Аманжолов университеті, Өскемен қ., Қазақстан

e-mail: madinbirlik@mail.ru

Қазіргі таңда цифрлық революция әлемдік экономика мен қоғамның келбетін жаңашылдыққа әкелуде. Осы ретте 2021 жылы Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі қаржы нарығының қатысушыларымен, сарапшылар қауымдастығымен және халықаралық серіктестермен тығыз байланыс орнатып, «Цифрлық теңгенің» пилоттық жобасын жүзеге асырып шықты. Жоспар бойынша цифрлық теңге 2025 жылдың соңына дейін енгізілуі тиіс. Дегенмен әлі де жаңа төлем құралының мәні, қызметі туралы сауал көп. Цифрлық валюта дегеніміз не? Оның дәстүрлі форматтағы валютадан айырмашылығы қандай? Цифрлық валюта – бұл тек сандық немесе электронды түрде қол жетімді валюта түрі. Оны сандық ақша, электронды ақша, электронды валюта немесе киберкэш деп те атайды. Цифрлық валюталарда физикалық атрибуттар жоқ және тек сандық түрде қол жетімді. Сандық валюталарды қолданатын транзакциялар интернетке немесе белгілі бір желілерге қосылған компьютерлер болмаса электрондық әмияндар арқылы жүзеге асырылады. Ал, банкноттар мен монеталар сияқты валюталардың белгілі бір физикалық атрибуттары мен сипаттамалары бар. Мұндай валюталарды қолданатын транзакциялар олардың иелері осы валюталарға физикалық иелік еткенде ғана мүмкін болады.

«Криптовалюталар» және «стейблкоиндер» сияқты құбылыстардың кең таралуына байланысты цифрлық валюта цифрлық активтердің осы сыныбына қате жатқызылуы мүмкін. Ішінара ұқсас технологиялық тәсілдерге қарамастан, «криптовалюталар» және «стейблкоиндер» ақша емес, өйткені олар ақшаның барлық функцияларын тұрақты орындай алмайды. Бұл активтер тауарлар мен көрсетілетін қызметтерге үнемі ақы төлеу үшін пайдаланыла алмайды, сондай-ақ ресми ақшалай есеп айырысу бірліктерінде көрсетілген құнының тұрақсыз болуына байланысты толыққанды құн өлшемі және айналыс құралы ретінде пайдаланылмайды. Өз кезегінде, цифрлық түрде эмиссияланатын ұлттық валютаның төлем айналымының барлық қатысушыларының мүддесі үшін оның

орнықты жұмыс істеуін қамтамасыз ететін мемлекет арқылы бірыңғай эмитенті болады.

Орталық Банктің цифрлық валюталары – елдің орталық банкі шығаратын реттелетін цифрлық валюталар. ОБЦВ дәстүрлі фиат валютасына қосымша немесе оны алмастырушы валюта болуы мүмкін. Физикалық және цифрлық түрде болатын фиат валютасынан айырмашылығы, ОБЦВ тек цифрлық түрде болады. Қазіргі уақытта кемінде үш орталық банк (Нигерия, Багам аралдары, Шығыс Кариб мемлекеттері ОБ) ұлттық цифрлық валютаны толыққанды төлем құралы ретінде енгізді, 70-тен астамы ОБЦВ-н зерттеумен және енгізуімен айналысады.

1-сурет. Цифрлық теңгенің ақшалай және төлем ерекшеліктері (Дереккөз: ҚРҰБ)

1-суретте, ҚҰБ-тың 2021 жылғы көпшілік талқылауына арналған баяндамасында, цифрлық теңгенің ерекшеліктері көрсетілген. ҚРҰБ ұлттық валютаның үшінші нысаны ретінде цифрлық теңгені енгізуде. Цифрлық теңге ҚРҰБ-нің ақшаның барлық ерекшеліктері мен функцияларына ие міндеттемелерінің тағы бір көрінісі болады. Бұл ретте ол қолма-қол және қолма-қол емес ақшаның бірқатар ерекшеліктерін біріктіреді, сондай-ақ іскерлік айналым қатысушылары мен мемлекеттік институттар үшін жаңа функционалдық мүмкіндіктер ашады.

Цифрлық теңгемен қатар кәдімгі ақша, онлайн төлеу, яғни қолма-қол емес ақша да қатар жүре береді. Аталған екі төлем түрінің негізгі сипаттары цифрлық теңгеде де бар, сонымен қатар 2-суретте көрсетілгендей, оның өз артықшылықтары мен кемшіліктері бар. Бастысы, интернетсіз де төлем жасауға мүмкіндік береді; әртүрлі деңгейде қорғау шаралары ұйымдастырылатындықтан

деректер қауіпсіздікте болады; ЦВ жүйесі басқа жүйелермен интеграция жасау арқылы, әртүрлі қызметтерді біріктіреді; экономиканың дамуын тежеп жүрген фискалдық саясаттағы, көлеңкелі экономикадағы, сыбайлас жемқорлық сияқты мәселелерді шеше отырып, дамуына көмектеседі деп ойлаймыз. Алайда, оның ақпараттық технологиялармен қамтамасыз етуде, танымалдылығы аз болуы, ОБ тарапынан қадағалауда бір жағынан транзакция жылдамдығы азайса, бір жағынан бақылау болмаса хакерлердің тұзағына түсіп қалу сияқты қауіптер болатын парадоксті кемшіліктері де бар.

Дүние жүзіндегі кейбір ірі орталық банктер өздерінің цифрлық валюталарын шығарудың нұсқаларын іздей бастады. Кейбір үлкен және көрнекті мысалдарға төменде келтірілген елдер жатады.

2-сурет. Цифрлық валютаны енгізудің артықшылықтары мен кемшіліктері

Орталық банктер	Цифрлық валюта	Жарияланған күні	Енгізу мотивы
Қытай Халық Банкі	DC/EP	2017	Төлемдердің бәсекеге қабілеттілігі/ Қолма-қол ақша айналымының азаюы
Швеция ОБ	e-Krona	2017	
Ресей ОБ	Цифрлық рубль	2020	Төлемдердің бәсекеге қабілеттілігі/ Қолма-қол ақша айналымының азаюы/ Төлемдердің тиімділігі/ Қаржылық инклюзия
Уругвай ОБ	e-Peso	2017	Төлемдердің тиімділігі/ Қаржылық инклюзия
Украина ҰБ	e-Hryvnia	2017	Төлемдердің бәсекеге қабілеттілігі/ Қолма-қол ақша айналымының азаюы/ Төлемдердің тиімділігі/ Қаржылық инклюзия
Багам аралдары ОБ	Sand Dollar	2018	Төлемдердің тиімділігі/ Қаржылық инклюзия
Шығыс Кариб ОБ	DXCD	2019	
Сингапурдық валюталық басқармасы	Ubin	2016	Төлемдердің бәсекеге қабілеттілігі/ Қолма-қол ақша айналымының азаюы/
Канада банкі	Jasper	2017	Төлемдердің тиімділігі/ Қаржылық инклюзия
ЕОБ	Stella	2017	
Жапония банкі			

Таиланд банкі	Inthanon/		
Гонконг валюта басқармасы	LionRock		

1-кесте. Цифрлық валюта саласындағы халықаралық зерттеу дискурсына шолу (Дереккөз: KPMG «A Global Look at Central Bank Digital Currencies» баяндамасы)

1-кестеден бірнеше елдердің үкіметтері цифрлық валюталармен тәжірибені экономика ішіндегі төлемдердің бәсекеге қабілеттілігі мен тиімділігін арттыру, сондай-ақ жеке жобаларды талдау нәтижесінде анықталған қолма-қол ақша айналымын азайту мақсатында жүргізуде екендігін көреміз. 2021 жылы Нигерия үкіметі e-Naira Орталық банкінің цифрлық валютасын іске қосу туралы шешім қабылдады. 25 қарашада электронды найра ресми түрде іске қосылып, Африка континентіндегі Орталық Банктің алғашқы цифрлық валютасы болды. Үкімет әр түрлі жеңілдіктер ұсынғанына қарамастан, оны енгізген соң бір жылдан кейін қолдана бастағандар халықтың тек 0,5% құрады. 2023 жылдың 9 қаңтарында Нигерия үкіметі халықты орталық банктің цифрлық валютасын пайдалануға мәжбүрлеу мақсатында, жеке тұлғалар үшін аптасына 225 доллардан асатын банкоматтардан қолма-қол ақша алуды шектеді. Ол банктердің де, халықтың да наразылығын тудырды. Ал керісінше, 2020 жылдан бастап көршілес Қытай елінің Халық банкі бірқатар елді мекендерінде цифрлық юанды сынап жатыр. Қазіргі уақытта Қытайдың миллиондаған азаматтары бөлшек транзакцияларға арналған цифрлық юанды пайдаланады. Осындай екі елдің мысалында қарастырсақ, ОБЦВ енгізудің алдында жоғарыда айтып кеткен артықшылықтар мен кемшіліктерді ескеру керек. Оны халық қалай қабылдайды, коммерциялық банктер цифрлық валюталарды дамытуға мүдделі ме соның барлығын зерттеуден өткізу керек деп есептейміз.

Ал, біздің елімізде цифрлық теңгені 2023 жылдың күзіне қарай айналымға енгізу жоспарлануда. 2023 жылғы 15 тамызда Қазақстан Ұлттық Банкі жоғары аудиторлық палата үшін цифрлық теңгені енгізу жобасының тұсаукесерін өткізді. 2023 жылдың 16 қарашасында ҚРҰБ мен Binance цифрлық теңгемен қамтамасыз етілген стейблкоиннің сынақ нұсқасын іске қосуды сынады.

Қорытындылайтын болсақ, цифрлық валюталар – бұл тек электрондық транзакциялар үшін пайдаланылатын активтер. Олардың физикалық формасы жоқ, бірақ оларды қарапайым ақшаға немесе басқа активтерге айырбастауға болады. Оны енгізудегі басты мақсат – төлем нарығының қатысушылары қауіпсіз, жедел әрі ыңғайлы төлемге қол жеткізуі үшін төлем жүйесі эволюциясының жаңа сатысына өту. Оның артықшылықтары көп. Негізгілері, смарт-келісімшарттар мен инновациялық қызметтерді пайдалану, интернет жоқ жерлерде де транзакцияны жүзеге асыру, қаржы делдалдарының тәуекелдері аз болуы және т.б. Осыған қарамастан, цифрлық валютаның мәнін қазіргі кезде танымал болып жатқан криптовалюталармен шатастыруда. Криптовалюталарды ақшаның кей функцияларын орындай алмайтындықтан валюта ретінде санамаса да, қазірде ең танымал цифрлық активтер биткоин сияқты криптовалюталар. Және онымен ұлттық үкіметтер өздерінің орталықтандырылған цифрлық валюталарын шығаруды

карастыруда. Яғни, ол тек қана цифрлық валютаны шығарып беретін инструмент, криптографиялық технология ретінде рөл ойнайды. Цифрлық валюталардың көпшілігі Ethereum немесе смарт-келісімшарттарды орындауға қабілетті басқа блокчейнде шығару арқылы жасалады. Эмитент алдымен қанша токен шығару керектігін және қандай арнайы ережелер транзакцияларды немесе иеленушілерді шектейтінін шешуі керек. Бұл опциялар смарт-келісімшартта кодталғаннан кейін, эмитент токенды шығару үшін есептеу шығындарын криптовалютамен төлейді. Осы байланысты қалың бұқараға түсіндіру керек. Себебі, цифрлық валюта экологиялық жаңалық болғандықтан, көбі түсіне бермейді әрі жаңылысуларға әкеп соқтырады. Жоғарыдағы мысалда Нигериядағы сияқты келеңсіздікке тап болмаудың алдын алу керек.

Өз кезегінде, екінші деңгейлі банктер де, халық та бұл өзгерістің позитивті жағын көруге тырысып, бейімделуі керек. Валютаның жаңа дәуіріне адаптация жасау: инновациялық технологияларды игеру, ақпараттық, цифрлық сауатты болу, жаңашылдыққа ұмтылу сияқты белгілерден көрінеді. Цифрлық теңгені енгізу бірегей технологиялық сипаттамалардың арқасында Ұлттық төлем жүйесінің одан әрі дамуын қамтамасыз етуге және қолма-қол ақшасыз төлемдеріне тәуелділікті азайтуға мүмкіндік береді деген ойдамыз.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. https://ru.m.wikipedia.org/wiki/Цифровая_валюта_центрального_банка (Цифровая валюта центрального банка)
2. <https://www.investopedia.com/terms/d/digital-currency.asp#:~:text=Some%20of%20the%20advantages%20of,available%20only%20in%20digital%20form> (Digital currency types, characteristics, pros and cons, future uses)
3. <https://nationalbank.kz/kz/page/Digital-Tenge> (Цифрлық теңге/ҚРҰБ)
4. <file:///C:/Users/77715/Downloads/Цифрлық%20теңгені%20енгізу%20туралы%20шешім%20қабылдау%20моделі.pdf> (Цифрлық теңгені енгізу туралы шешім қабылдау моделі)
5. <https://kaz.inform.kz/amp/kazakstanga-tsifrluk-tenge-ne-ushn-kazhet-53d0bf/> (Қазақстанға цифрлық теңге не үшін қажет?)

ӘОЖ 343.244

СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚТЫ ӘКІМШІЛІК-ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ

Искаков А.

Ғылыми жетекші: Орсаяева Р.А., заң ғылымдарының кандидаты (PhD),
қауымдастырылған профессор
Аманжолов университеті, Өскемен қ., Қазақстан

Аннотация. Мақалада әлеуметтік сала, әлеуметтік саладағы сыбайлас жемқорлықты әкімшілік-құқықтық реттеу қарастырылған.

Түйін сөздер: әлеуметтік сала, сыбайлас жемқорлық, реттеу, әкімшілік-құқықтық реттеу.

Әлеуметтік саладағы сыбайлас жемқорлық заңсыз құбылыстардың бірі болып табылады.

Кез келген мемлекет үшін әлеуметтік саланың дамуы – маңызы зор мәселе. Жаңа мектептердің, ауруханалардың, мәдени және басқа да қоғамдық нысандардың ашылуы, азаматтардың табысын және әлеуметтік төлемдерді арттыру мемлекеттік басқарудың тиімділігін көрсетеді.

Қазақстанда бұл бағыттар Үкіметтің ұдайы назарында тұрғанын статистикалық деректер мен іске қосылған белгілі бір әлеуметтік объектілерден, даму бағдарламаларынан немесе қолдау шараларынан байқауға болды.

Қазақстан Республикасының әлеуметтік кодексі бойынша, әлеуметтік қорғау саласындағы мемлекеттік саясат [1]:

1) әлеуметтік қорғау саласында адам мен азаматтың тең құқықтылығы және олардың құқықтарын шектеуге жол бермеу;

2) алдын алушылық;

3) атаулылық, қолжетімділік және сараланған тәсіл;

4) мемлекеттің, жұмыс берушілер мен азаматтардың әлеуметтік қамсыздандыру жүйесіндегі ынтымақтастығы және ұжымдық жауапкершілігі;

5) экономикалық ресурстарды пайдаланудың ашықтығы мен әділдігі, сондай-ақ әлеуметтік қорғау саласындағы мемлекеттік саясат міндеттеріне мөлшерлес болу қағидаттарына негізделеді деп көрсеткен.

Жалпы алғанда әлеуметтік саланың заң жағынан қамтамасыз етілу жағы бар, бірақ, оның заң нормасының бұзылып, кей кезде жауаптылықтың туындайтыны болып жататыны ешкімге құпия емес.

Әлеуметтік саладағы сыбайластықтың болуы – өрескел заң бұзушылық.

Жалпы алғанда бірыңғай бірлескен нормативтік құқықтық актіде сыбайлас жемқорлық қылмыстарының тізбесін белгілеу белгілі бір қоғамдық қауіп төндіретін аса маңызды сыбайлас жемқорлық әрекеттерімен күресу үшін құқық қорғау органдарының күшін жинақтағаны белгілі. Бұл құқықтық қатынастар саласында терең зерттеулер жүргізген ғалымдар әлеуметтік саладағы сыбайлас жемқорлық қылмысты белгілі бір кезеңде жасалған қылмыстардың жиынтығынан тұратын әлеуметтік-құқықтық, тарихи өзгермелі, теріс жаппай қылмыстық құбылыс ретінде анықтайды.

Қай мемлекетті алсақ та, ол (өңірде, әлемде) азаматтардың әлеуметтік қажеттіліктерін қанағаттандыру (мысалы, білім беру және денсаулық сақтау қызметтерін алу) саласындағы мемлекеттік органдардың мүдделеріне қол сұғатын және мемлекеттік қызметкерлердің теріс пайдалануында көрсетілген пайдакүнемдік немесе өзге де жеке мүдделердің негізінде олардың қоғамдық мәртебесін (лауазымды өкілеттіктері, атқаратын қызметінің беделі) түсіретін әрекет ретінде қарау керек.

Сыбайлас жемқорлық қылмыстарымен күрес мәселесін шешу әр түрлі құқықтық құралдар мен ұйымдастыру тетіктерін пайдалана отырып, жазаның бұлтартпастығын қамтамасыз ететін, әсіресе лауазымды тұлғалар үшін кешенді тәсілді қолдану болуы керек. Себебі, әлеуметтік саладағы қызметкердің заңға қайшы әрекеті орын алатын болса, ол жазасыз қалып жатса, ол басқалардың рухын түсіреді, «жемқорлықтың» кең таралуына ықпал етеді [2].

Көршілес ел ресейліктердің айтуынша, жемқорлық медициналық қызмет көрсету саласының 16 пайызын, білім саласының 15 пайызын қамтыған. Егер әлеуметтік салада пара мен алғыс арасындағы шекара анық ажыратылмағанын ескерсек, ол одан да «көңілсіз» жақтарынан көрінеді. Саулнама жүргізгенде ресей азаматтарының 52%-ы медицина қызметкерлеріне сыйлық пен ақша сыйлаған, ал респонденттердің үштен бірі (36%) білім беру мәселелерін шешу үшін қызметкерлерге сыйлық берген екен.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы Қазақстан Республикасының Заңы сыбайлас жемқорлық – жауапты мемлекеттік лауазымды атқаратын адамдардың, мемлекеттік функцияларды орындауға уәкілеттік берілген адамдардың, мемлекеттік функцияларды орындауға уәкілеттік берілген адамдарға теңестірілген адамдардың, лауазымды адамдардың өздерінің лауазымдық (қызметтік) өкілеттіктерін және соған байланысты мүмкіндіктерін жеке өзі немесе делдалдар арқылы жеке өзіне не үшінші тұлғаларға мүліктік (мүліктік емес) игіліктер мен артықшылықтар алу немесе табу мақсатында заңсыз пайдалануы, сол сияқты игіліктер мен артықшылықтарды беру арқылы осы адамдарды параға сатып алу деп көрсеткен.

Ал, сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясат - сыбайлас жемқорлық тәуекелдерін азайтуға, қоғамның мемлекеттік органдар қызметіне сенімін арттыруға бағытталған құқықтық, әкімшілік және ұйымдастырушылық шаралар және Заңға сәйкес өзге де шаралар; сыбайлас жемқорлыққа қарсы шектеулер Заңда белгіленген және сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтардың алдын алуға бағытталған шектеулер болса, сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл - сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл субъектілерінің өз өкілеттіктері шегіндегі сыбайлас жемқорлықтың алдын алу, оның ішінде қоғамда сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениетті қалыптастыру, сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтарды жасауға ықпал ететін себептер мен жағдайларды анықтау және жою жөніндегі, сондай-ақ сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтарды анықтау, жолын кесу, ашу және тергеп-тексеру және олардың салдарларын жою жөніндегі қызметі болып табылады.

Парақорлықтың әсерінен әлеуметтік нысандар, яғни мектеп, аурухана салынбай жатады. Салықты бұрынғыға қарағанда көп төлейді, жұмыс орындары азаяды, жалақы төмендейді. Қоғамдағы әлеуметтік қырсықтардың басым көпшілігі осы қолы таза емес жемқорлардан келіп жататыны айтпаса да түсінікті.

Сыбайлас жемқорлықтың өсуі әлеуметтік шиеленістің көзі болып табылады және саяси тұрақсыздыққа әкеледі. Ал ел азаматтарының болашаққа деген сенімсіздігі өз кезегінде сыбайлас жемқорлықтың өркендеуіне түрткі болуда. Мемлекеттік машинаны шектен тыс басқару әлеуметтік механизмдердің дұрыс жұмыс істемеуіне әкеледі, бұл халықаралық аренадағы кез келген мемлекеттің имиджіне әсер етеді, мемлекеттің шетелдік және отандық инвесторлар үшін инвестициялық тартымдылығын төмендетеді, нәтижесінде адамдарда сенімсіздік тудырады. мемлекеттік институттар және реформаларды жүзеге асыруға кедергі келтіреді, жалпы ұлттық экономикаға әсер ететін экономикалық және әлеуметтік көрсеткіштерді арттырады.

Біздің ойымызша, сыбайлас жемқорлықты ел қауіпсіздігіне төнген басты қатерлердің бірі ретінде қарастыру қажет. Ол ел өмірінің саяси және экономикалық

салаларындағы реформалар механизмін бәсеңдетеді, кейде толығымен бұзады, халықаралық қатынастардағы біздің еліміздің беделіне нұқсан келтіреді.

Психологиялық тұрғыдан алғанда сыбайлас жемқорлық азаматтың өз мүддесі, белгілі бір пайда үшін өзінің міндетін бұзу әрекеті ретінде көрінеді. Бұл жерде сыбайлас жемқорлықты өте күрделі әлеуметтік құбылыс ретінде анықтайтын қоғамдық қатынастар тудыратын сыбайлас жемқорлық сияқты категорияны бөліп көрсетуге болатын сияқты [3].

Сыбайлас жемқорлықты егжей-тегжейлі зерттесе, ол «ауру». Яғни қоғам жағдайларын анықтайтын әлеуметтік құрылым болып табылатын мәселе.

Сыбайлас жемқорлықты әлеуметтік құрылыс процесі жағынан қарасақ, ол:

- әртүрлі мемлекеттік қызметшілер мен лауазымды тұлғалардың арасында сыбайлас жемқорлық (пара алу) фактілерінің орын алуы
- бұл факторларды әлеуметтік мәселе ретінде сезіну;
- сыбайлас жемқорлықтың жекелеген нысандарын криминализациялау;
- саясаткерлердің, құқық қорғау органдарының, заңгерлердің, бұқаралық ақпарат құралдарының, халықтың сыбайлас жемқорлыққа реакциясы (т.б) сияқты жайттарды қамтиды.

Сыбайлас жемқорлықтың көзі де азаматтардың моральдық ниеттері болып табылады. Қазіргі кезде кез келген халықтың азаматтық-құқықтық түсінігі айтарлықтай бұрмаланған яғни әр адам сыбайлас жемқорлыққа қатысуға дайын немесе дайын емес екенін өзі дербес анықтайды.

Сыбайлас жемқорлықтан бас тарту үшін құқықтық сананы жоғарылату және сапалы жақсарту үшін ұзақ уақыт қажет [4,108]. Осы жерде тарих, дәстүр, менталитет сияқты факторларды жоққа шығаруға болмайды. Лауазымды тұлғалардың, мемлекеттік лауазымдарды атқаратындардың және азаматтардың заңдылық пен тәртіпті сақтау қажеттілігін нақты түсінбей және санамайынша сыбайлас жемқорлық деңгейін төмендету мүмкін емес, бұл ретте оның ықпал ету дәрежесі барынша төмендейді. Ол үшін қоғамның сыбайлас жемқорлыққа деген көзқарасын өзгертіп, оны қоғамда қолайсыз етіп қана қоймай, оның көрініс табуы үшін азаматтардың өздеріне жауапкершілік жүктеп алу қажет сияқты.

Сонымен, сыбайлас жемқорлық ең алдымен адамның қоғамдағы өмір сүру жағдайларымен қалыптасатын әлеуметтік құбылыс. Бұл еліміздің сыртқы имиджіне де, инвестициялық рейтингіне де, ішкі саясатына да, қоғам өміріне де кері әсерін тигізуде. Сыбайлас жемқорлықтың жағымсыз салдарларының тізбесі орасан зор, бұл осы көрініске қарсы күресті ел үшін маңызды етеді.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресте оның пайда болу себептері мен жағдайларын жоюға бағытталған алдын алу шаралары басты рөл атқарады. Әлеуметтік саладағы қылмыстарды анықтайтын факторлар көбінесе осы құқықтық қатынастарды реттейтін құқық нормаларының өзінің сыбайластық сипатымен анықталады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қазақстан Республикасының әлеуметтік кодексі (2024.24.02. берілген өзгерістер мен толықтырулармен).

2. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы Қазақстан Республикасының Заңы 2015 жылғы 18 қарашадағы № 410-V ҚРЗ.

6. 3 Коррупционные преступления в социальной сфере [Электронный ресурс] <https://vuzru.ru>

4. Төлеген М.Ә., Орсаяева Р.А. Сыбайлас жемқорлықтың алдын алуға бағытталған іс-қимылға жалпы сипаттама. Қазақстан Республикасы ІІМ.

Бәрімбек Бейсенов атындағы Қарағанды академиясының 2023 жылғы 30 маусым № 2 (80) «ХАБАРШЫ - ВЕСТНИК» журналы.- Қарағанды, 2023.- 99-111.

ӘОЖ 343.244

ӘЛЕУМЕТТІК САЛАДАҒЫ СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚ

Искаков А.

Ғылыми жетекші: Орсаяева Р.А., заң ғылымдарының кандидаты (PhD),
қауымдастырылған профессор

Аманжолов университеті, Өскемен қ., Қазақстан

Аннотация. Мақалада әлеуметтік саладағы орын алатын сыбайлас жемқорлық мәселелері қарастырылған.

Түйін сөздер: әлеуметтік сала, әкімшілік-құқықтық қамтамасыз ету, сыбайлас жемқорлық, реттеу.

Қоғам мен тұлғаның ара қатынысын, тұрмыс пен еңбек сияқты қатынастарды қамтитын қоғамның негізгі салаларының бірі ретінде әлеуметтік сала болып табылады.

Әлеуметтік сала - әр түрлі ғылым өкілдері әр қырынан қарастыратын кең және түсініксіз ұғым. Социология тұрғысынан оны белгілі бір қоғамдық қатынастардың жиынтығы ретінде қарастыруға болады [1].

Әлеуметтік сала бөлімі - мүгедектерді, жалғызбастыларды, қарттарды және де басқа аз қамсыздандырылған азаматтарды әлеуметтік қорғау мәселелері бойынша, денсаулық сақтау, білім, көші-қон, демография саласындағы мемлекеттік саясатты жүзеге асырады.

Қоғамның прогрессивті дамуының проблемалары, басқалармен қатар, сыбайлас жемқорлықпен, әсіресе әлеуметтік саладағы құқықтық және ұйымдастырушылық күрестің кемшіліктерімен байланысты. Сыбайлас жемқорлыққа жол бермеу мақсатына жету, сайып келгенде, адамдардың өмір сүру сапасын, олардың материалдық және моральдық әл-ауқатын арттыруға қызмет етеді.

Әлеуметтік салада орын алатын сыбайлас жемқорлық болса, оны жою басты мақсат, себебі, сыбайлас жемқорлық қоғамының дамуына кедергі келтірмеуі керек.

Әлеуметтік саладағы сыбайлас жемқорлықтың қауіптілігі - ол жанама түрде әлеуметтік және саяси шиеленісті күшейтеді және бұл мемлекеттің және жалпы қоғамның қауіпсіздігіне қауіп төндіреді. Мемлекеттік және аймақтық басқару

жүйесіндегі сыбайлас жемқорлық жасырын, әркелкі және өте құбылмалы сипатқа ие, бұл онымен тиімді күресуді қиындатады.

Әлеуметтік саланың мемлекеттік басқарудың басқа салаларынан айырмашылығы оның белгілі бір ерекшеліктері бар, өйткені оның жұмыс істеуіне ел азаматтарының көпшілігі қатысады: белгілі бір әлеуметтік қызметтерді бюджеттік және бюджеттен тыс әлеуметтік мекемелер мен ұйымдар көрсетеді, олар объективті себептермен, көбінесе экономикалық бәсекелестік жағдайында жұмыс істейді, мысалы, емханалар, білім беру ұйымдары және т.б. Әлеуметтік салаға қомақты бюджет қаражаты бөлінеді және олардың барлығы тек алушыларға ғана жұмсалуды қамтамасыз ету қажет.

Мәселе мемлекеттің негізгі күш-жігерінің өз жұмысының ерекшеліктеріне сүйене отырып, әлеуметтік қызмет көрсетпейтін мемлекеттік және әкімшілік органдардағы сыбайлас жемқорлықпен күресуге бағытталғандығында. Тұтастай алғанда әлеуметтік сала сыбайлас жемқорлықтан тиісті құқықтық қорғалмаған, бұл сайып келгенде, денсаулық сақтау, білім беру, дене шынықтыру және спорт салаларындағы тегін әлеуметтік-көпшілік қызметтерді азаматтардың көп бөлігіне сыйақыға ұсынуға әкеп соғады. заңсыз. Осылайша, сыбайлас жемқорлық азаматтарды белгілі бір әлеуметтік қызметтерді көрсетудің еркін жүйесінен дәйекті және жүйелі түрде ығыстырады, бұл қоғамдағы шиеленістің артуына ықпал етеді, сондай-ақ азаматтардың мемлекет жүргізіп отырған әлеуметтік саясатқа сенімін төмендетеді.

Мемлекетте әлеуметтік бағдарламалар көп десе болады. Әлеуметтік бағдарламалардың негізгі қатысушылары әлеуметтік қызметтер мен көмек көрсететін заңды және жеке тұлғалармен қатар азаматтардың ең әлеуметтік осал топтары - балалар, жетім балалар, көп балалы отбасылар, зейнеткерлер, мүгедектер және т.б. әлеуметтік салада сыбайлас жемқорлыққа жиі ұшырайды және өзін қорғай алмайды.

Жаһандық ауқымда сыбайлас жемқорлық басқа да себептермен қатар бюджет қаражатын тиімсіз пайдалану түріндегі жағымсыз салдарға әкеп соғады, ол заң бойынша маңызды әлеуметтік мәселелерді шешуге бағытталуы тиіс, бірақ заңсыз түрде шенеуніктердің қалтасына түседі (басқа да уәкілеттік берілген). тұлғалар), бұл азаматтардың қосымша негізсіз шығындарына әкеп соғады.

Қазіргі кезеңде пайда болған әлеуметтік секторды басқарудың орталықтандырылмаған сипаты сыбайлас жемқорлыққа қарсы әкімшілік-құқықтық іс-қимылдың үйлесімді жүйесін құруға мүмкіндік бермейді деп есептейміз. Осыны негізге ала отырып, әкімшілік-құқықтық реттеуді дамытуға деген көзқарасты түбегейлі өзгерту қажет сияқты оның қызмет ету ерекшеліктерін, сондай-ақ құқық қолдану тәжірибесінің қажеттіліктерін ескере отырып, әлеуметтік саладағы сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес [2,53].

Осыған байланысты бірқатар басым міндеттерді шешу ұсынылады:

1) әлеуметтік сала қызметінің әртүрлі деңгейлерінде сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылды әкімшілік-құқықтық реттеу нысандары мен әдістерін барынша біріздендіру;

2) әлеуметтік саланы басқару мен қызмет етудің сол немесе басқа сегментінде пайда болатын әлеуметтік қатынастардың ерекшеліктеріне ерекше назар аудару.

Зерттеу көрсеткендей, сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылдың ведомстволық жоспарларында жекелеген мемлекеттік функцияларды жүзеге асыру кезінде әртүрлі мемлекеттік органдар мен сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл департаменттері қызметінің салалық ерекшеліктерін есепке алуға бағытталған шаралар жеткілікті түрде көрсетілмеген.

Бұл тәсіл сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылды реттеуде аталған құжаттардың құқық қолдану әлеуетін төмендетеді, сонымен қатар сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылды әкімшілік-құқықтық реттеу жүйесін жеткіліксіз тиімді етеді. Сонымен қатар, сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл мәселелерін реттеудегі сараланған тәсіл оның ерекшеліктерін анықтауға, сондай-ақ оған әсер етудің барабар әкімшілік-құқықтық құралдарын таңдауға көмектеседі.

Мемлекеттік және жеке реттеудің басқа салаларында анықталған мәселені шешпей, әлеуметтік саладағы сыбайлас жемқорлық деңгейін барынша азайту мүмкін емес екенін мойындау керек.

Қазіргі уақытта тек мемлекетте ғана емес, экономиканың мемлекеттік емес салаларында да сыбайлас жемқорлықпен күресу үшін ойластырылған, жүйелі, ғылыми негізделген саясаттың өзекті қажеттілігі туындап отыр.

Жалпы сыбайлас жемқорлықтың негізі және орын алып жатқаны туралы әлеуметтік салада, атап айтқанда, экономикалық мәселелер бар - бұл аксиома. Осыған байланысты бірқатар экономикалық мәселелерді шешу азаматтардың едәуір бөлігіне белгілі бір әлеуметтік қызметтерді көрсетудің мемлекеттік, сондай-ақ жеке салалардағы сыбайлас жемқорлық проблемасының ауырлығын төмендетуге көмектеседі.

Әлеуметтік саланың қызмет ету ерекшеліктері оның қызметінің бағыттарымен, сонымен қатар оның мазмұнындағы негізгі қатынастардың әкімшілік құқық нормаларымен реттелуімен байланысты [3,40]. Осыған орай, әлеуметтік саладағы сыбайлас жемқорлықпен күресті дұрыс әкімшілік-құқықтық реттеу жалпы проблеманы шешуге оң ықпал ете алады. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылды әкімшілік-құқықтық реттеу онымен күресудің реттеуші және қорғау құралдарын органикалық түрде біріктіруі керек. Бұл тәсіл әлеуметтік саладағы сыбайлас жемқорлық тәуекелдерін және оның мазмұнында орын алатын құқық қорғау қызметін барынша жүйелі түрде азайтуға мүмкіндік береді. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылды әкімшілік-құқықтық реттеудің тиімділігін арттыру маңызды болып табылады, бұл әлеуметтік саладағы сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл процесінің реттеуші және құқық қолданушы құрамдас бөліктері арасындағы қайшылықтарды жою болып табылады.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресті әкімшілік-құқықтық қамтамасыз ету өзінің институционалдық құрылымы бойынша басқа функционалдық сипаттағы құрамдастарды қамтуы тиіс. Осылайша, әлеуметтік саладағы сыбайлас жемқорлықпен толыққанды күресу үшін құқықтық, ұйымдастырушылық, ақпараттық-техникалық құрамдастарды дамыту қажет.

Бұл анықталған аспектілердің әрқайсысы өзінше әлеуметтік саладағы сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрестің кешенді тетігінің жұмысын қамтамасыз ете алады.

Әкімшілік-құқықтық құралдар арқылы әлеуметтік салада сыбайлас жемқорлықпен күресудің тұтас теориялық моделін құру елдегі әлеуметтік шиеленісті төмендетуге мүмкіндік береді. Бұл ретте ұлттық және шетелдік нормаларға, сондай-ақ халықаралық құқыққа сүйену қажет,

Әлеуметтік саладағы сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылдың әкімшілік-құқықтық шаралар жүйесіндегі қайшылықтарды жою осы саладағы құқық бұзушылықтың негізгі белгілерін анықтауға, оларды сабақтас әрекеттерден ажыратуға және олқылықтарды азайту арқылы осы саладағы құқық бұзушылыққа қарсы күресті жандандыруға мүмкіндік береді. Әкімшілік заңнамада және оны қолдану тәжірибесін оңтайландыруда. Осы

ұстанымдардан әкімшілік-құқықтық шаралар арқылы әлеуметтік саладағы сыбайлас жемқорлыққа қарсы кешенді ғылыми зерттеу жүргізу өзекті, қажет және дер кезінде қажет болып көрінеді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Әлеуметтік сала [Электрондық ресурс] <https://kk.wikipedia.org/wiki>
2. Илюшина А.С. Коррупция как социологический феномен современного общества // Социально-экономическое и политическое развитие территории: проблемы и решения: сборник статей V Международной научно-практической конференции / под ред. Э.В. Алехина, А.В. Осташкова. - 2017. - С. 53.
3. Сатаров Г.А. Институты хаоса в социальном порядке: от первобытного общества до постмодернизма. - СПб.: Изд-во СПбГУП, 2006. – 40 с.

ӘОЖ 339.1

ИМПОРТТЫ АЛМАСТЫРУ: ШЕТЕЛДІК ТӘЖІРИБЕ

Кармысова Г.А., Ордабаева М.А.
Сәрсен Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті,
Өскемен қ., Қазақстан, e-mail: gulim78@mail.ru

Әлемдегі импортты алмастырудың тарихы бір жарым ғасырдан астам уақытқа созылған, бірақ осы стратегияның орындылығы, оның оң жақтары мен кемшіліктері туралы даулар әлі де жойылған жоқ. Дамыған елдердің көпшілігі қалыптасу кезеңінде өз экономикасын шетелдік экспансиядан қорғау кезеңінен өтті. Бұл басылымда әлемдік жұртшылықтың импортты алмастыру саласындағы тәжірибесі, экономикалық өсу жолындағы жетістіктері мен жеңілістері талданған.

Импортты алмастыру дегеніміз - оларды елдің ішкі нарығында ұқсас отандық, барабар немесе тұтынушылық қасиеттері жоғары және құны импортталғаннан жоғары емес тауармен алмастыру, белгілі бір тауарлардың импортын қысқарту немесе тоқтату үрдісі.

Импортты алмастыру саясатын көптеген елдер қабылдады, бірақ көп жағдайда ол айтарлықтай және ұзақ мерзімді нәтиже бермеді, өйткені бұл экономика тиімділігінің артуына әкелмеді. Негізінен отандық тауар өндірушіні

қамтамасыз ететін әдістер көбінесе ішкі нарықта салауатты бәсекелестіктің дамуына ықпал етпейтін және экономиканың тиімділігін төмендететін жоғары импорттық баждарды белгілеуді қамтыды. Отандық тауарлар тек ішкі нарықта сұранысқа ие болды, бұл экспорттың төмендеуіне және валюта түсімдерінің қысқаруына әкелді. Нәтижесінде кәсіпорындардың өндірістік-технологиялық базасын жетілдіру үшін қажетті жабдықтар мен технологияларды сатып алу үшін валюта қаражатының тапшылығы қалыптасады. Осылайша, елдің экономикалық жағдайы нашарлайды.

Экономистердің пікірінше (Blair J. P., Carroll M. C., 2008), елдің кірісі оның сыртқы сауда балансымен анықталады. Осы негізде ұлттық экономиканы дамытудың екі моделін бөліп көрсету әдетке айналған. Біріншісі сыртқы нарыққа — экспортқа бағытталған модельге басымдық беруді көздейді. Екіншісі импортты алмастыруға бағытталған. Осылайша, бірінші жағдайда даму елге қаражат ағыны есебінен қамтамасыз етіледі, олар кейіннен экономиканың жергілікті секторын дамытуға — жаңа жұмыс орындарын құруға бағытталады. Өз кезегінде, халықтың табысының өсуіне байланысты ішкі нарықтың сыйымдылығы артып келеді.

Импортты алмастыру саясаты экономиканы негізінен елдің ішкі ресурстары есебінен дамытуды көздейді. Сонымен қатар, ішкі нарыққа бағытталған тауарларды өндіруде өндіріс көлеміне байланысты үнемдеу қиын. Сондықтан жергілікті тауар өндірушінің бәсекеге қабілеттілігін қолдау үшін импорттық өнім тарапынан бәсекелестікті шектеу, атап айтқанда, импортталатын тауарларға қосымша салықтар енгізу және ұлттық валютаның айырбас бағамын жасанды түрде арттыру жөнінде шаралар жиі енгізіледі.

Көптеген елдер индустриялық даму барысында алдымен импортты алмастыру саясаты арқылы ішкі нарықты нығайтуды, содан кейін экспортқа бағытталған экономика моделіне көшуді жөн көрді. Индустрияландыру кезеңінен өткен барлық елдер импортты алмастыру саясатын енгізу қажеттілігіне тап болды. Батыс Еуропа мен АҚШ елдері бұл стратегияны алғаш рет 1850 жылы өз салаларын қолдау үшін пайдаланды. Осылайша, бұл стратегияны қолдану XIX ғасырдың ортасында басталды, бірақ ол XX ғасырдың ортасында дамушы елдерде кеңінен қолданылды.

Импортты алмастыру саясатының теориялық базасын дамыту индустриалды дамыған және дамушы елдер арасындағы алшақтықты қалай азайтуға болады деген сұраққа жауап іздеуден басталды. Жауап Латын Америкасында XX ғасырдың 50-60 жылдарында табылды, ол өз экономикасын Солтүстік Американың экспансиясынан қорғау үшін отандық өндіріс өнімдерінің бағасын төмендету үшін бірқатар шаралар қабылдады, ал аймақта осылайша ұсталған қаражат өнеркәсіпті жаңғыртуға бағытталды. Бұл тәсіл сәтті болды. Бұл стратегияны қолдану географиясы уақыт өте келе Азия мен Африка елдерінің есебінен кеңейді. Алайда, экспорттың аз мөлшері төлем балансының тапшылығымен байланысты болды, бұл экономикалық өсу қарқынына теріс әсер етті. Сонымен қатар, бұл елдер технологиялық артта қалушылықты ешқашан жоя алмады.

Латын Америкасындағы «импортты алмастыратын индустрияландырудың» ерекшелігі объективті алғышарттармен негізделген. Маңызды ресурстар өнеркәсіп үшін өзінің шикізатын қамтамасыз етуге көмектесті. Ішкі нарықтарда сұраныстың

үлкен көлемі сақталды. Бұл ішкі тұтыну есебінен экономикалық дамуға жағдай жасады. Жаңа салалардың тауарлары шетелдік тауарларды алмастырды, бұл импорт құнын төмендетіп, отандық экономиканы модернизациялауды қолдады. Бұл Латын Америкасындағы импортты алмастыру саясатының ерекшелігі [1].

Аналитикалық мәліметтерге сәйкес, 1950-1980 жылдар аралығында орташа жылдық өсу қарқыны 5,5% құрады, сондықтан импортты алмастыру саясатын сәтті деп атауға болады. 1950 жылдары Латын Америкасы экономикасы Батысқа қарағанда салыстырмалы түрде тез өсті, ал 1950-1970 жылдар аралығында Латын Америкасының жалпы ішкі өнімі (ЖІӨ) үш есеге өсті [2].

Негізгі тұтыну тауарларының өндірісі Бүкіл әлемде кеңінен таралды. Латын Америкасы аймағы және кейбір 26 елдері де ауыр техниканы өндіретін салаларды құруды сәтті бастады. Автомобиль өнеркәсібі көптеген Латын Америкасы елдерінің экономикасының маңызды секторларының бірі болып табылады. Аргентинада өнеркәсіп пен оның байланыстары жұмыспен қамтудың 22% құрайды. Мұнай өндірілгеннен кейін, автомобильдер мен автомобиль компоненттері екінші мексикадағы ең маңызды экспорт.

Осы уақытта қарқынды дамып келе жатқан тағы бір аймақ — Азия (Тайвань, Оңтүстік Корея және т.б.). Бұл елдер де дамуының басында қысқа мерзім ішінде импортты алмастыру саясатына сүйенді. Алайда, бұл оларға ұлттық экономиканы нығайтуға және экспортқа бағытталған стратегияны жүзеге асыруға негіз құруға мүмкіндік берді.

Азия елдерінің импортты алмастыру саясатына мыналар енгізілді: жекелеген салаларға кредиттерді таргеттеу және субсидиялау, депозиттердің төмен мөлшерлемелерін сақтау және пайданы және бөлінбеген пайданы ұлғайту үшін қарыз алу мөлшерлемелерінің шекті мәндерін қолдау, отандық импортты алмастыратын кәсіпорындарды қорғау, құлдырап бара жатқан салаларды субсидиялау, мемлекеттік банктерді құру және қаржылық қолдау, қолданбалы зерттеулерге мемлекеттік инвестицияларды жүзеге асыру, нысаналы көрсеткіштерді белгілеу нақты фирмалар мен салалар бойынша экспорттау, экспорттық маркетинг институттарын дамыту және мемлекеттік және жеке секторлар арасында кең ақпарат алмасу.

Азия елдерінің әлеуметтік-экономикалық дамуды мемлекеттік реттеу саласындағы тәжірибесі «азиялық ғажайыптың» басты ерекшелігін – мемлекеттің экономикалық процестердегі ерекше рөлін көрсетеді [3].

Экономикалық өсуді ынталандыру мынадай бағыттар бойынша жүзеге асырылады:

- 1) мемлекет жоспарлы экономикалық индикаторлар жүйесі түрінде бағдарларды белгілейді,
- 2) мемлекет қолайлы бизнес-орта құрады,
- 3) бизнесті қолдау бағдарламаларын іске асырады.

Ақша-несие саясаты төмен дисконттау мөлшерлемесін, жинақ пен инвестицияның жоғары мөлшерлемесін ұстап тұруға бағытталған қаржылық ағындарды жоспарлау стратегиясына сәйкес реттеу [4].

Импортты алмастыру саясатын жүзеге асырудағы негізгі проблемалар:

- ел экономикасы көшбасшыларының (оның ішінде мемлекеттік компаниялардың) тиімсіздіктің жоғары тәуекелдеріне, ресурстардың жоғары уақыттық және қаржылық шығындарына байланысты нақты импортты алмастыруды іске асыруға төмен қызығушылығы;

- әлемдік еңбек бөлінісі жүйесіне қатыспау салдарынан отандық өндірістердің тиімсіздігі тәуекелдері, бұл жаһандық жеткізушілерден компоненттерді сатып алудың арқасында өндіріс ауқымында үнемдеу мүмкіндігінен және құзыреттілікті қалыптастыру мерзімінің ұзақтығынан көрінеді.

Сонымен, өнеркәсіптік саясатта әмбебап рецепттер мен дайын шешімдер жоқ. Әлемдік экономика серпінді, үнемі жаңа сын-қатерлер және осы сын-қатерлерге жауап берудің жаңа нұсқалары пайда болады. Жалпы, XX ғасырдың тәжірибесі көрсеткендей, үкіметтері экономиканың құрылымын өзгертуге, жаңа салаларды қолдауға және жаңа нарықтарды құруға бағытталған белсенді өнеркәсіптік саясат жүргізген елдер ең табысты болды.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Потапов, М.А. Внешнеэкономическая модель развития стран Юго-Восточной Азии / М.А. Потапов. – М., 2018. – 240 с.
2. Расулев, А. Государственное регулирование экономики и мировой финансовый кризис // Общество и экономика. – 2019. – № 1. С.71–83.
3. Baer, W. Import Substitution and Industrialization in Latin America: Experiences and Interpretations / W.Baer // Latin American Research Review. –No. 1. –PP. 95-122.
4. Новоселова, Л.В. Современная экономическая стратегия КНР: инвестиционный фактор / Л.В. Новоселова // Азия и Африка сегодня. – 2023. – № 7. – С. 2–6.

ӨОЖ 330.35

АДАМИ КАПИТАЛ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ӨСУ ФАКТОРЫ РЕТІНДЕ

Кашкенова Г.А., Ордабаева М.А.

Сәрсен Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті,
Өскемен қ., Қазақстан, e-mail: kashkenova.gulnaziya@mail.ru

Мақалада адами капиталдың мәні талданып, оған тән негізгі қасиеттер анықталды. Экономикалық өсудің маңызды факторы ретінде адами капиталды ескеретін экономикалық өсудің негізгі модельдері зерттелді.

Түйін сөздер: адами капитал, экономикалық өсу, экономикалық өсу модельдері, постиндустриалды экономика.

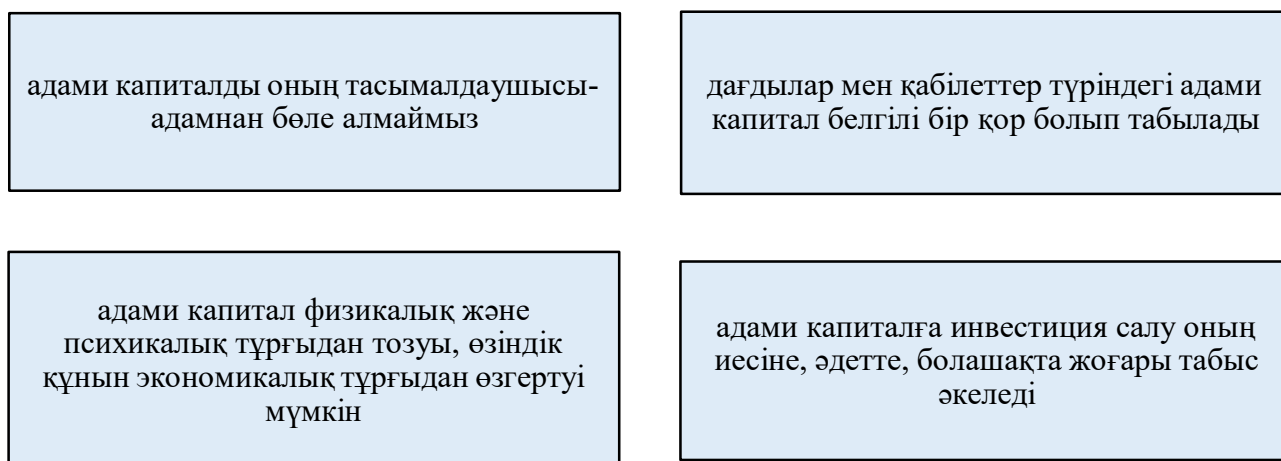
Кіріспе. Экономикалық өсу факторлары жүйесіндегі адами капиталды зерттеудің өзектілігі постиндустриалды экономика елдері үшін де, нарықтық қайта құру жолына түскен елдер үшін де бірдей салмақты. Адами капитал-қазіргі қоғамның басты құндылығы, сонымен қатар экономикалық өсудің негізгі факторларының бірі. Осыған байланысты адами капиталдың қалыптасуы мен

дамуына, оның экономикалық өсуге әсеріне байланысты мәселелерді зерттеу ерекше өзекті болып отыр. Адами капитал теориясымен ХІХ ғасырдан бастап айналыса бастады. У.Петти, А. Смит, Дж. С. Милль, К. Маркс негізгі капитал ұғымына адамның дамыған пайдалы қабілеттерін енгізді. Экономикалық өсу факторы ретінде адами капиталды бағалау мәселесі Р. Солоудың еңбектерінде қарастырылды және Р.Лукастың еңбектерінде одан әрі дамыды. Адами капиталды егжей-тегжейлі талдауды Г. Мэнкью, Д. Ромер және Д. Уэйл модельдерінде жасаған.

Негізгі бөлім. Нақты «адами капитал» ұғымын 1962 жылы Теодор-Уильям Шульц енгізді, ол адами капитал теориясының дамуына үлкен үлес қосты, адами капиталға салынған инвестициялардың тиімділігін негіздеді және адамның мінез-құлқына экономикалық көзқарасты сипаттады. Теодор Шульцтің пікірінше, кедей халықтың әл-ауқатын жақсарту, ең алдымен, оның біліміне байланысты және халықтың өмір сүру деңгейін арттыру үшін адамның дамуына, оның еңбек ету қабілетіне, қоғамдағы өнімді іс-әрекетке және денсаулықты сақтауға инвестиция салу қажет. Теодор Шульц адами капитал жинақтауға және көбейтуге қабілетті деп есептеді. Гари Беккердің пікірінше, адами капитал-бұл білім, дағды және мотивация қоры және мамандарды даярлауға үлкен инвестиция салу керек; кадрларды сақтау, қолдау және кеңейту үшін әлеуметтік бағдарламаларға. Бұл инвестициялардың барлығы жаңа өндірістер, технологиялар мен қызметтерді құруға салынған ірі инвестицияларға тең. Адами капитал теориясының дамуына қосқан зор үлесі үшін американдық экономистер Теодор Шульцке -1979 жылы және Гари Беккерге 1992 жылы Нобель сыйлығы берілді [1].

Адами капитал, әдетте, жеке адамдарға берілген және тауарлар мен қызметтерді өндіру мақсатында белгілі бір уақыт аралығында пайдалануға болатын білім, дағдылар, мотивациялар мен энергиялардың жиынтығын білдіреді. Өз кезегінде, адами капитал – бұл туа біткен интеллектуалдық қабілеттер мен таланттарға, сондай-ақ адамның оқу, білім беру және практикалық іс-әрекеттерінен алынған білім мен практикалық дағдыларға негізделген табыс табудың әлеуетті қабілетімен жеке адамда ұсынылған капитал. Сондықтан адами капитал-бұл қазіргі заманғы өндірістік капиталдың маңызды құрамдас бөлігі, ол адамға тән білім қорымен, интеллектуалды және шығармашылық әлеуетімен анықталған дамыған қабілеттермен ұсынылған. Сонымен қатар, адами капитал-өсіп келе жатқан қажеттіліктер мен қабілеттердің диалектикалық өзара байытуының нәтижесі; экономикалық қызметтің өзін-өзі қамтамасыз ететін түрі, оның барысында экономиканың өсуіне әкелетін шығармашылық идеялар үнемі жасалып, енгізіліп отырады. Адами капиталға адами капитал тұжырымдамасының әдіснамалық негізін құрайтын қасиеттер төмендегі суретте көрсетілген.

Қоғам үшін адами капиталға инвестициялар экономикалық және әлеуметтік әсер береді. Адами капиталды салыстырмалы түрде тұрақты және айнымалы компоненттерге бөлуге болады. Айнымалы құрастырушылары үнемі құнсызданатын нақты білім, дағдылар мен қажеттіліктерді құрайды. Тұрақты құраушыларға адам дамуының негізгі бағыттары жатады, мысалы, адам дамуының негізгі векторын анықтайтын қажеттіліктердің негізгі құндылықтары мен бағыты.

Сурет 1 - Адами капитал тұжырымдамасының әдіснамалық негізін құрайтын қасиеттер

Экономистер адами капиталдың құнын макро және микро деңгейлерде анықтайды. Микро деңгей үшін бұл кәсіпорынның (фирманың) адами капиталын қалпына келтіру шығындарының құны. Макродеңгейде халыққа заттай және ақшалай нысанда берілетін әлеуметтік трансферттер, сондай-ақ мемлекеттің нысаналы шығыстары болып табылатын жеңілдікті салық салу қаралады. Мұндай шығындарға адами капиталды сақтау мен дамытуға арналған шаруа қожалықтарының шығындары жатады. Адами капиталдың тиімділігін бағалау үшін әртүрлі модельдер қолданылады. Адами капиталдың аналитикалық моделін экономистер көші-қонның, білімге, ғылым мен мәдениеттің дамуына, денсаулыққа инвестициялардың экономикалық пайдасын көрсету үшін пайдаланады.

Экономикалық әдебиеттерде адами капитал түрлерін жіктеудің бірнеше тәсілдері бар, олар келесі критерийлер бойынша анықталады:

- шығындар элементтері мен инвестициялар бойынша:

- білім беру капиталы;
- денсаулық капиталы;
- мәдениет капиталы;

Ал мәдениет капиталы бейнеленетін нысандарға сай: адамда бейнеленген білімді қамтитын капитал; білім физикалық, материалдық нысандарда бейнеленген кезде құрылатын капитал; екі типті тиімді пайдалануға жәрдемдесетін барлық үкіметтік және үкіметтік емес институттарды қамтитын институционалдық капитал капитал.

Қазіргі жағдайда адами капиталдың классикалық теориясы трансформация кезеңіне өтті және оны қазіргі экономикалық процестердегі қатынастарды ізгілендіруді ескере отырып қайта қарау керек.

Елдер бойынша Адами капиталды сандық өлшеу үшін, 2018 жылы Дүниежүзілік банк 192 елдің экономикасын зерттеуге негізделген әдістемені әзірледі және елдердің әртүрлі көрсеткіштерін салыстырудың *жаңа параметрін* ұсынды-1990 жылдан бері қолданылып келе жатқан адами капитал индексі, БҰҰ-

ның Адами даму индексін толықтыратын және инвестициялар мен экономикалық өсу арасындағы байланысты көрсететін адами капитал индексі [2].

Дүниежүзілік Банктің адами капитал индексі бес параметрді қамтиды:

- 5 жасқа дейінгі балалардың өмір сүру ықтималдығы;
- ересек халықтың өмір сүруі;
- оқу ұзақтығы;
- бірыңғай емтихан бойынша аттестаттау;
- дамуында кідірісі жоқ балалардың пайызы.

Дүниежүзілік Банктің әдістемесі бойынша елдердің экономикалық өсуінің 55% - ы ХХІ ғасырдың басында 550 трлн АҚШ доллары адами капиталмен анықталады, ал әлемнің ЖІӨ - нің жалпы көлемі 80 трлн. АҚШ доллары. Дамыған елдерде білім беру ұзақтығының тіпті бір жылға артуы ЖІӨ-нің 5-15% - ға өсуіне әкеледі [3].

Адами капитал индексі Денсаулық сақтау және білім беру саласындағы нәтижелердің жақсаруымен халықтың табысы артып, елдің болашағына бағыт қалыптастырылатынын дәлелдейді. Адами капитал индексінің көмегімен елдер адами капитал тапшылығына байланысты жоғалтқан кірістерін болжай және есептей алады, сондай-ақ шығындарды өз пайдасына айналдыру тактикасын дамыта алады [4].

Сонымен, ел экономикасындағы адами капиталдың рөлін қарастыра отырып, тұтастай алғанда, елдің зияткерлік ресурсын арттыруға, білім беру сапасы мен қамтылуын арттыруға, сондай-ақ инновациялық, ғылыми-зерттеу тәжірибелік-конструкторлық және технологиялық іс-шараларға мемлекеттік және жеке инвестицияларды ұлғайтуға үлкен мүмкіндіктерге ие бола отырып, ел экономикасы анағұрлым серпінді дамитын болады деп айтуға болады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Аганбегян А. Человеческий капитал и его главная составляющая – сфера «Экономика знаний» как основной источник социально-экономического роста // Экономика: внешняя и внутренняя динамика / Экономические стратегии, №3/2017, с.66–79.

2. Индексы и индикаторы человеческого развития. Обновленные статистические данные 2018 года. Опубликовано для Программы развития Организации Объединенных Наций (ПРООН), 111 с.

3. Стецюнич Ю.Н., Милованов И.А. Инновационное развитие как элемент управления в образовательном учреждении // Большой Конференц-Зал: дополнительное образование – векторы развития. 2019. №1 (3).с.25–30.

4. Лапшина І. А. Людський капітал як ключовий фактор розвитку конкурентоспроможності країни [Текст] / І. А. Лапшина, І. М. Пристай // Науковий вісник НЛТУ України. – 2021. – Вип. 21.9. – С. 253–260.

АНАЛИЗ СОСТОЯНИЯ РАЗВИТИЯ ЛОГИСТИЧЕСКИХ СИСТЕМ И ИХ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ НА ПРЕДПРИЯТИЯХ КАЗАХСТАНА

Коротаев И.О.*, Касенов Б.Б.

Научный руководитель: Байгужинова А.Ж., сениор-лектор
Восточно-Казахстанский университет имени С. Аманжолова,
г. Усть-Каменогорск, Казахстан, e-mail: korotaevegorek@gmail.com

В данной публикации были рассмотрены проблемы и определение возможностей усовершенствования систем логистики на предприятиях. Актуальность данной работы заключается в возможности увеличения производительности предприятия за счет уместного и направленного управления потоками материальных средств на производстве.

Логистика – это одна из главенствующих систем, снабжающая всю производственную сферу деятельности предприятия. Логистика оказывает прямое и косвенное воздействие на производительность практически всех сфер деятельности предприятия: на затраты, понесенные в процессе производства, на сроки исполнения заказов, на общую сумму расходов на производство и т.д. Между всем этим существует сильная корреляция [1, с.15].

Повышение производства в Республике Казахстан, в области логистики, требует повышения эффективности труда, профессионального роста работников, снижения различного рода издержек в процессе работы, а также усовершенствование систем логистики.

Современное развитие логистики определяется двумя ключевыми факторами: глобальной интеграцией мировой экономики и глобальной научно-технической революцией. Эти процессы создают новые требования клиентов к работе логистики и к услугам, которые она предоставляет, а также различные методы их удовлетворения. В этой связи разрабатываются и совершенствуются методы управления логистическими процессами, направленные на решение различных задач, таких как сокращение складских запасов, оперативная реакция на изменения спроса, снижение себестоимости продукции, оптимизация транспортных потоков, координация деятельности всех элементов логистического центра и т. д. Важно отметить, что региональные аспекты логистики транспорта в контексте условий Казахстана до сих пор изучены недостаточно [2, с.232]

В силу увеличения численности населения в городах, роста числа потребителей и развития торговли становится критически важным эффективное управление и снижение затрат. Поэтому развитие логистических сетей распределения и их инфраструктуры для обеспечения своевременной и качественной доставки грузов и товаров становится несущей и важной задачей не только для компаний в сфере торговли и производства, логистических посредников, но и для регионального и национального уровня [3, с.77].

В настоящее время существует несколько основных направлений усовершенствования и улучшения работы отдела логистики на предприятии:

Зарубежные компании часто создают специальные отделы логистики, которые занимаются своими специализированными функциями: организацией, оптимизацией и надзором за материальными потоками, применяя современные технологические средства и устройства. Эти отделы выполняют ряд функций, включая разработку и развитие логистических систем, периодическую ревизию и реорганизацию системы в соответствии с изменяющимися условиями, разработку логистических стратегий, соответствующих рыночной политике компании, и системное управление, включая координацию деятельности всех подразделений, участвующих в логистических процессах.

На сегодняшний день проблема грузовых перевозок в городах становится очень важной из-за нескольких объективных причин. Во-первых, транспортные сети, особенно те, которые используются для грузовых перевозок, страдают от перегрузки. С другой стороны, процессы распределения грузовых потоков становятся хаотичными.

В рамках организации отдела логистики следует выделить различные подразделения (бюро, группы), каждое из которых будет ответственно за определенные функции управления. Эти функции могут включать в себя составление прогнозов и планов на будущее, контроль и надзор за работой, разработку и улучшение системы логистики, управление и координацию, а также другие задачи.

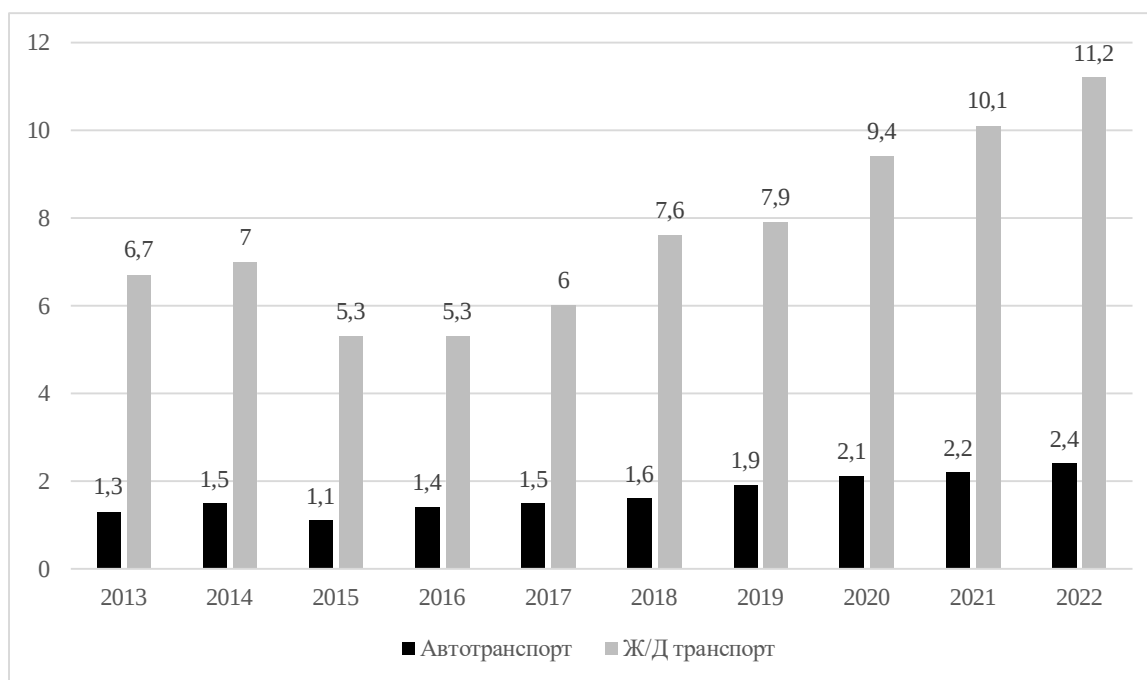

Рисунок 2. Объем транзитных перевозок по видам транспорта (в тоннах)
[Примечание: Составлено авторами на основе источника – 4, рис. 3]

На предприятиях в Казахстане принятая структура управления в области логистики была основана на жестко централизованном плановом подходе. В результате этого технические и производственные службы получили приоритетное развитие, в то время как службы сбыта и финансов остались в тени. Отсутствие выделенных подразделений, занимающихся координацией логистических

процессов на предприятиях, привело к несбалансированности функций и областей ответственности различных отделов и подразделений, занимавшихся логистическими функциями. В целом, эти проблемы могут быть решены через несколько мероприятий:

Рисунок 1. Решение проблем логистики на предприятиях Казахстана [Примечание: Составлено авторами на основе источника – 5, с.363].

Одним из главных препятствий развития логистических компаний в Республике Казахстане – это недостаток новейших складских терминалов. Хотя специализированные компании могут создавать оптимальные схемы перемещения грузов, без соответствующей логистической инфраструктуры, включая сеть современных складских комплексов, вся цепочка поставок может оказаться ненадежной из-за одного слабого звена. Современный бизнес требует оперативного оборота складских запасов и незамедлительного выполнения заказов, что требует от логистических систем гибкости [6, с.184]

Географическое положение Казахстана, расположенного практически в центре Азии, придает ему важное стратегическое значение в качестве ключевого перекрестка между Востоком и Западом. Однако, несмотря на это благоприятное положение, из-за отсутствия развитой логистической инфраструктуры республика пока не извлекает из этого хорошей выгоды, хотя потенциал, безусловно, огромен.

При налаженном использовании логистики возможно оптимизировать финансовые потоки и эффективно управлять ресурсами. Кроме того, недостаточно развитая логистическая инфраструктура во многих регионах Казахстана приводит к отсутствию определенных товаров, производимых, например, в Астане, что заставляет заменять их продукцией из других стран.

Для обеспечения эффективной деятельности предприятий множества различных отраслей, таких как строительство, промышленность, торговля и сельское хозяйство, уже недостаточно простого расширения без внимания на специфические потребности логистики. Поэтому дальнейшее развитие экономики страны необходимо сопровождать созданием региональных и городских сетей логистической инфраструктуры. Развитие региональной логистической

инфраструктуры и ее компонентов должно опережать развитие всех других секторов экономики. В противном случае устаревшая логистическая инфраструктура будет тормозить развитие региона в целом.

В мировой экономике логистика заняла ведущее положение как наиболее продуктивный и рыночно-ориентированный способ прогнозирования и планирования, организации и оптимизации товаро-материальных потоков с минимальными издержками на всей логистической цепи. Опыт применения логистических систем во множестве стран демонстрирует сокращение транспортных издержек на 7-20%, уменьшение расходов на погрузочно-разгрузочные работы, а также складирование сырья и продукции на 15-30%, снижение общих логистических издержек на 12-35%, а также увеличение скорости оборачиваемости материальных ресурсов на 20-40% и сокращение запасов материальных ресурсов и готовой продукции на 50% [7]

Таким образом, улучшение системы логистики промышленного предприятия для повышения его инвестиционной привлекательности имеет потенциал увеличить общую эффективность национальной экономики. В нынешних условиях рынка для улучшения конкурентоспособности предприятия необходимо сокращение общих издержек на производство, доставку готовой продукции и материальных ресурсов, а также обслуживание клиентов.

Транспортные операции, сопровождающие перемещение товаров от поставщика к потребителю, сталкиваются с множественными проблемами организационно-экономического характера. В последнее время в Республике Казахстан наблюдается снижение рентабельности бизнеса, что указывает на то, что на рынке логистических услуг останутся только те компании, которые способны обеспечивать высокое качество обслуживания при минимальных затратах. Для участников логистического рынка все это является стимулом для повышения уровня качества предоставляемых услуг и снижения их себестоимости.

В настоящее время в Казахстане действуют дистрибьюторы крупных зарубежных компаний, от которых мы стремимся подчерпнуть опыт в области логистики. Ассортимент услуг логистических операторов на рынке Казахстана медленно, но верно расширяется. Однако, даже в данный момент у нас в стране действуют крупные промышленные предприятия, которым необходима хорошо работоспособная логистическая система. Улучшение системы логистики промышленного предприятия поможет им решить проблемы инвестиционной привлекательности самого предприятия и страны в целом.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Логистика (экономика и управление): Учебник. Издание второе / Сабден О., Раимбеков Ж.С. - 15 с.
2. Козлов В.К., Царева Е.С. Производственная логистика (Логистика производства): учеб. пособие. СПб., 2013. 232 с.
3. Постнов В. В., Уткин Д. Ю., Николаева К. А., Селиверстов А. С., Семидотченко А. Р. Значение логистики на предприятии // Проблемы современной экономики: материалы VII Междунар. науч. конф. 2018. — С. 77-79.
4. Как развивается казахстанская логистика // bakertilly URL: <https://bakertilly->

ca.com (дата обращения: 08.02.24).

5. Киздарбекова М. Ж. Проблемы и перспективы развития логистики в Казахстане // Молодой ученый. — 2020. — №14. — С. 363-365.

6. Гаджинский А.М. Логистика: учебник для высших и среднее специальных учебных заведений. - 2-е изд.-М.: Информационно-внедренческий центр «Маркетинг», 1999.-184 с.

7. Материалы официального сайта stat.gov.kz

УДК 338.1

ИНФЛЯЦИОННЫЕ ПРОЦЕССЫ В КАЗАХСТАНЕ: ПРОБЛЕМЫ И ВОЗМОЖНЫЕ ПУТИ РЕШЕНИЯ

Коротаев И.О.*

Научный руководитель: Шайханова Н.К., к.э.н., ассоциированный профессор
Восточно-Казахстанский университет имени С. Аманжолова,
г. Усть-Каменогорск, Казахстан, e-mail: korotaevegorek@gmail.com

Аннотация. В данной публикации автором рассматриваются основные факторы и аспекты инфляционного процесса, например, такие как, регулирование инфляционных ожиданий, в Республике Казахстан, а также, инструменты и формы денежно-кредитной политики, необходимые для сдерживания темпов инфляции.

Ключевые слова: инфляция, инфляционные ожидания, процентная ставка, денежно-кредитная политика, таргетирование инфляции.

Инфляция сильно негативно влияет на социальное неравенство в обществе и увеличивает его: снижает уровень доходов и заработной платы граждан, увеличивает процент безработных людей. Всё это очень негативно влияет на людей, проживающих в стране. Именно поэтому государству необходимо адаптироваться к сложившейся ситуации - разрабатывать методы и программы, способствующие решению этих проблем

У нас, как и во множестве других стран мира, её измеряют точно такими же способами. Основной способ — взять “потребительскую корзину” — это минимальный набор продовольственных, прочих товаров и услуг, необходимый среднестатистическому человеку для поддержания жизнедеятельности. Сюда входит список из более пяти сотен товаров и услуг. Стоимость потребительской корзины измеряется каждый месяц, и она всегда по чуть-чуть поднимается. Это изменение стоимости и называется инфляцией.

Инфляция — это постоянное увеличение стоимости чего-либо. Даже имея очень низкий уровень инфляции в стране, цены всё равно растут, но очень медленно. Иногда говорят, что уровень инфляции снижается — имеется ввиду то, что цены в потребительской корзине растут, но медленнее, чем это происходило в прошлые года.

Большой рост инфляции и, соответственно, цен, негативно влияет на реальные доходы населения. За метафорическую тысячу тенге с каждым годом,

месяцем и днем, можно купить всё меньше и меньше товаров и услуг. Однако, во время роста инфляции, также увеличивается и заработная плата, однако её темп роста сильно уступает увеличению уровня цен на потребительские и непотребительские товары.

Высокие уровни инфляции являются очень непредсказуемыми из-за того, что она то разгоняется, то замедляется, то движется скачками. Из-за большой финансовой нестабильности, предприниматели сильно рискуют, если возьмут долгосрочный кредит. Из-за всего этого, крайне сложно планировать наперед, хотя это является основным требованием для стабильности экономики и инвестиций в неё.

У роста инфляции много причин. Вот некоторые из них:

- Увеличение спроса. Покупателей становится слишком много и товары начинают кончаться. Это происходит, например, когда цены на телефоны становятся доступными и люди стремятся их купить. Рост цен был спровоцирован дефицитом.

- Сокращение предложения. Это ситуация, обратная увеличению спроса – товаров мало, а спрос такой же. В зависимости от типа товара, это происходит по разными причинам – неурожай, санкции на иностранную продукцию, остановка выпуска определенного товара.

- Ослабление национальной валюты. Всё зависит от курса валют на сегодняшний день. Если валюта других стран растет быстрее нашей – вырастает цена на импортные товары и, соответственно, растет инфляция.

- Большие инфляционные ожидания. Поведение потребителей сильно меняется, когда цены в стране начинают сильно расти. Люди начинают больше сберегать, покупать вещи заранее, чтобы не покупать их потом, при этом, переплачивая. В ответ на такое поведение, компании, желая получить больше прибыли, увеличивают стоимость на свои товары и услуги.

Итак, что такое инфляция? Это явление, при котором денежная масса в обращении превышает потребности товарооборота, что приводит к депрециации денежной единицы и, следовательно, к росту цен на различного рода услуги и товары. В странах СНГ, включая Казахстан, инфляция представляет собой комбинацию спросовой и структурной инфляции.

На процесс инфляции в стране влияет очень много внутренних и внешних факторов, таких как уровень деловой активности, разрыв между фактическим и потенциальным ВВП, производительность труда, доходы населения, процент занятости, степень конкуренции на рынках, доступность товаров и услуг, цены на мировых товарных рынках и другие аспекты.

Инфляция бывает нескольких видов:

- Низкая инфляция - до 6% в год. Этот уровень инфляции комфортен как для потребителей, так и для предпринимателей. Он способствует развитию экономики и обычно поддерживается в большинстве стран.

- Умеренная инфляция - от 6 до 10% в год. Она представляет опасность, поскольку может выйти из-под контроля и перерасти в высокую инфляцию.

- Высокая (галопирующая) инфляция - от 10 до 100% в год. Этот уровень инфляции создает нестабильность на рынке, что затрудняет планирование будущих действий как для людей, так и для компаний.

- Гиперинфляция - характеризуется экстремальным ростом цен на сотни и тысячи процентов. В особо тяжелых случаях это может привести к отказу от денег в пользу бартерных операций. Гиперинфляция обычно возникает в периоды серьезных кризисов и военных конфликтов.

Согласно данным Бюро национальной статистики, в октябре 2022 года месячная инфляция составила 1,6%. Подорожание непродовольственных товаров и платных услуг составило 1,7%, в то время как цены на продовольственные товары поднялись на 1,4%.

Среди непродовольственных товаров наибольший прирост цен наблюдался в категориях моющих и чистящих средств – на 5%, а также в одежде, обуви, товарах личного пользования и бытовых товарах – на 2,1%, посуде – на 1,9%, и текстильных изделиях – на 1,7%.

В годовом исчислении инфляция составила 18,8% для непродовольственных товаров и услуг, 23,1% для продовольственных товаров, 17,9% для непродовольственных товаров, и 13,5% для платных услуг [4].

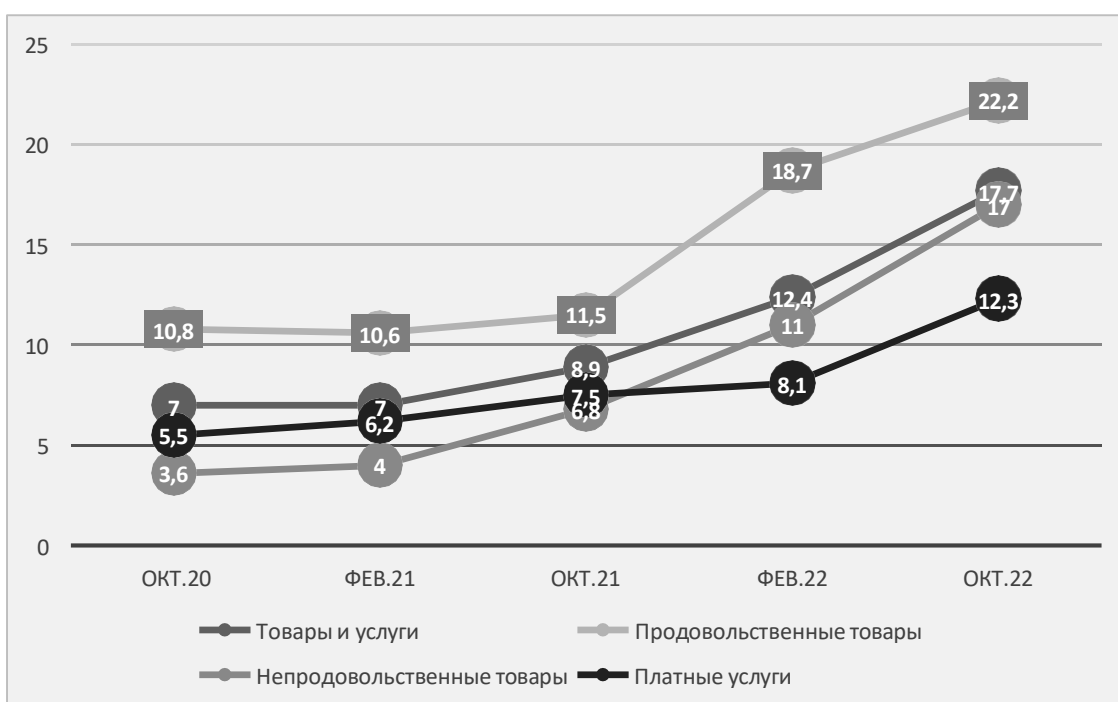

Рисунок 1. Изменение цен на потребительские товары и услуги (в процентах, к предыдущему году, прирост) [Примечание: составлено автором на основе источника – 5]

С начала 2015 года и до настоящего момента в Казахстане наблюдается замедление роста инфляции, что является определенно положительной тенденцией, получившейся из-за проведения сбалансированной денежно-кредитной политики Национального Банка РК.

Основным инструментом реализации денежно-кредитной политики для поддержания запланированного уровня инфляции является управление базовой ставкой. Манипулирование уровнем базовой ставки оказывает влияние на уровень инфляции через процентные ставки финансового рынка и обменный курс. К

примеру, повышение базовой ставки приводит к росту процентных ставок на финансовом рынке, что затем увеличивает стоимость средств на денежном, влияя на решения людей и предприятий о потреблении и сбережениях. Сокращение потребления и увеличение сбережений оказывают сдерживающее воздействие на инфляцию [2]

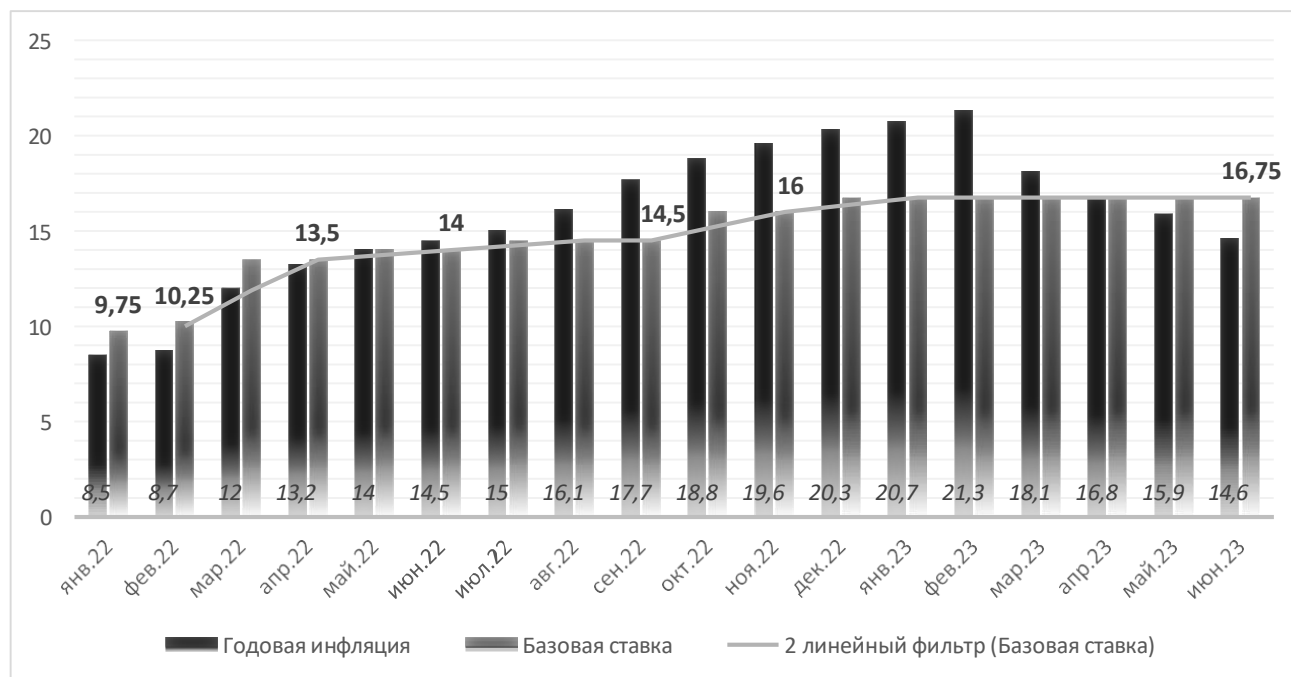

Рисунок 2. Динамика инфляции и уровня базовой ставки НБ РК [Примечание: составлено автором на основе источника – 6]

Динамика инфляции тесно связана с уровнем монетизации экономики. При увеличении инфляции обычно наблюдается снижение уровня монетизации, в то время как при снижении темпов инфляции и достижении финансовой стабильности в стране, этот уровень стабилизируется и возрастает. Высокий уровень инфляции может сделать высокий уровень монетизации нестабильным.

Монетизация зависит от того, насколько развиты финансовая система и вся экономика. Для оценки этого уровня используется коэффициент монетизации экономики, который представляет собой отношение денежной массы к валовому внутреннему продукту. Этот показатель помогает оценить степень обеспеченности экономики деньгами и выявить возможные тенденции в динамике монетизации.

Также важным аспектом, на который стоит обратить внимание, являются ожидания по инфляции. Предположения о будущем уровне инфляции оказывают влияние на поведение населения и рынка в целом. Если ожидания инфляции низкие, участники рынка склонны инвестировать в различные области производства, инвестиционные проекты и финансовые операции. В случае высоких ожиданий по инфляции, люди предпочтут вкладывать средства в товары, недвижимое имущество, стабильные валюты и другие активы, стоимость которых практически никак не зависит от уровня инфляции.

Уровень ожидаемой инфляции значительно отставал от фактической, однако Национальному Банку Казахстана удалось изменить ситуацию и снизить инфляцию

ещё в 2016 году. В настоящее время одним из эффективных методов сокращения инфляции является инфляционное таргетирование. Этот подход рассматривается как совокупность мер, принимаемых органами государственной власти для контроля уровня инфляции в стране. Он включает в себя установление планового уровня инфляции на определенный период (обычно на год), применение соответствующего монетарного инструментария и проведение анализа эффективности уже исполненной монетарной политики [3].

Выбор инфляционного таргетирования в Казахстане объясняется особенностями национальной экономики, которая относится к категории малых, открытых и экспортноориентированных экономик. Ясное стремление к снижению инфляции и ее удержанию на низком уровне будет способствовать устойчивому экономическому росту в долгосрочной перспективе.

Стратегической целью Национального банка является обеспечение стабильности цен, что подразумевает достижение и удержание инфляции в предусмотренном коридоре. Введение политики инфляционного таргетирования содействует достижению данной цели [1]

В последующие годы целевой уровень инфляции будет не раз пересмотрен и будет определяться в корреляции к текущей ситуации на внутренних и мировых рынках. Снижение инфляции осуществляется постепенно и поэтапно благодаря совместным усилиям Правительства РК и Национального Банка РК. Данные меры будут сбалансированными, поскольку принятие резких и жестких мер по ограничению инфляции в краткосрочной перспективе может негативно сказаться на экономике, препятствуя ее стабильному и устойчивому росту

В текущей макроэкономической обстановке в Казахстане наблюдается усиление инфляционных тенденций на потребительских рынках. Расширение инфляционного процесса вынуждает правительство увеличивать расходы на социальные нужды. Кроме того, инфляционный процесс поддерживается объемными обменными операциями валют при импорте товаров и услуг.

В такой обстановке основная ответственность за сдерживание инфляции и стабилизацию финансовой сферы лежит на денежно-кредитной политике. Для ограничения инфляции необходимо дальнейшее её ужесточение. Для замедления роста денежной массы и объемов кредитования следует продолжить повышение базовой процентной ставки. В настоящее время эта ставка остается на уровне, который ниже средних мировых ставок и на самом деле является отрицательным в реальном выражении.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Годовой отчет Национального Банка Республики Казахстан за 2021, 2022 год [Электронный ресурс] // Сайт Национального банка Республики Казахстан. - Режим доступа: <http://www.nationalbank.kz>.
2. Основные направления денежно-кредитной политики Республики Казахстан до 2020 года [Электронный ресурс] // Сайт Национального банка Республики Казахстан. - Режим доступа: [www//nationalbank.kz](http://www.nationalbank.kz).
3. Обзор банковского сектора РК за 2016 год [Электронный ресурс] // Сайт АО «Рейтинговое агентство РФЦА». - Режим доступа: <http://rfcaratings.kz/>.

4. Инфляция: почему растут цены и кто может их сдерживать // Финансовая культура URL: <https://fincult.info/> (дата обращения: 09.03.24).

5. Инфляция в Республике Казахстан // Бюро национальной статистики РК <https://www.gov.kz/memleket/entities/stat/press/news/details/469039?lang=ru> (дата обращения: 09.03.24).

6. О базовой ставке НБ РК и прогнозе инфляции // Economic research institute qazaqstan URL: <https://economy.kz/ru/Mnenija/id=227> (дата обращения: 09.03.24).

УДК 35.072:364.3

МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТТЕР КӨРСЕТУ ЖҮЙЕСІН ЖЕТІЛДІРУ

Меирбеков М.

Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы

Мемлекеттік басқару академиясының магистранты

Ғылыми жетекші: Жолдыбалина А.С., Қазақстан Республикасы

Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару

академиясының профессоры, PhD докторы

С. Аманжолов атындағы Шығыс-Қазақстан университеті,

Өскемен қ., Қазақстан

Мемлекеттік қызметтердің сапасын арттыру және қолжетімділікті қамтамасыз ету әрбір елдің үкіметінің маңызды міндеттерінің бірі болып табылады. Халықтың мемлекеттік басқаруға көңілінің толуы және мемлекеттің жұмысына деген сенім деңгейін бағалау көрсеткіштерінің бірі ретінде мемлекеттік қызметтерді қалай алуы қарастырылады. Еліміздегі мемлекеттік көрсетілетін қызметтер саласы салыстырмалы түрде мемлекеттік басқарудағы жаңа бағыт болып табылады.

Мемлекеттік көрсетілетін қызметтерді жүйелеудің бастауы ретінде 2007 жылы «бір терезе» қағидаты негізінде Халыққа қызмет көрсету орталықтарының (бұдан әрі – ХҚКО) құрылуын атап өтуге болады. Оған дейін мемлекеттік мекемелер қызмет алушыларды тікелей қабылдады және әрбір мекемеде қызмет көрсету талаптары әркелкі еді. Бұл өз кезегінде сыбайлас жемқорлық көріністеріне себеп болуы мүмкін және қызмет алушылар үшін біршама қиыншылықтар тудырды.

«Бір терезе» қағидаты негізінде құрылған ХҚКО қалыптастырудың алғашқы кезеңінде бұл орталықтар фронт-офис форматында ғана қызмет көрсетіп қызметті берушілер мен қызметті ашушылар арасында адами факторларды, тікелей қарым-қатынастарды болдырмауды көздеді. Жылдар өте ХҚКО жұмыс біршама трансформациядан өтіп, бірқатар жаңашылдықтардың бастауы болды. Мемлекеттік қызметтер көрсету саласы осы кезең ішінде қалыптасу сатысынан өтті.

Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызмет көрсету жүйесінде соңғы онжылдықтарда бірқатар өзгерістер орын алды. Цифрлық қоғам әкелетін соңғы әлемдік үрдістерге сәйкес маңызды нормативтік-құқықтық актілер қабылданды, мемлекеттік қызметтер көрсету процестері тек қана автоматтандырылмады, сондай-

ақ, біршама оңтайландырылды, электрондық үкіметтің жобасы іске асырылып, жетілдірілді, бірнеше мемлекеттік органдар базасында «Азаматтарға арналған үкімет» мемлекеттік корпорациясы құрылды.

Қазақстанда мемлекеттік көрсетілетін қызметтер бойынша қатынастарды реттейтін салалық заң 2013 жылы 15 сәуірде қабылданды. «Мемлекеттік көрсетілетін қызметтер туралы» Қазақстан Республикасының Заңы қызметтер көрсету жүйесін нығайтуға, мемлекеттік қызмет стандарттары мен регламенттері арқылы бірыңғай талаптарды қалыптастыруға, осы салада оң шешімдер қабылдау процесіне азаматтық қоғамды жұмылдыру деңгейін арттыруға, мемлекеттік органдар қызметінің ашықтығын арттыруға бағытталды. Бір сөзбен айтар болсақ, аталған Заңның қабылдануы мемлекеттік көрсетілетін қызметтер саласын жүйелендірді және осы саладағы қоғамдық қатынастарды реттеді [1].

«Мемлекеттік көрсетілетін қызметтер туралы» Қазақстан Республикасының Заңына қабылданған уақыттан бастап 10 жыл ішінде 29 рет өзгерістер мен толықтырулар енгізілді (1-кесте) [2].

2014	2015	2016	2018	2019	2020	2021	2022	2023	Барлығы
1	5	4	2	3	1	2	5	6	29

1-кесте. «Мемлекеттік көрсетілетін қызметтер туралы» Қазақстан Республикасының Заңына енгізілген өзгерістер туралы мәлімет.

Кестеден байқағанымыздай «Мемлекеттік көрсетілетін қызметтер туралы» Қазақстан Республикасының Заңына (бұдан әрі – Заң) өзгерістер мен толықтырулар негізінен қабылданғаннан кейінгі 2015-2016 жылдары және соңғы 2022-2023 жылдары енгізілгендігін көруге болады.

Соңғы жылдары толықтырылған маңызды өзгерістер қатарына «бір өтініш» қағидаты, проактивті көрсетілетін қызмет, қоғамдық маңызы бар көрсетілетін қызмет, реинжиниринг ұғымдарының қолданысқа енгізілгендігін жатқызуға болады. Бұл аталған ұғымдар тек қана заңнамалық тұрғыда реттеліп қана қоймай мемлекеттік қызметтер көрсету процестерінде нақты іске асырылды.

Атап айтар болсақ, бүгінде халық «бір өтініш» қағидаты негізінде бірнеше қызметті композитті түрде алуына болады. Сондай-ақ, қазіргі таңда мемлекеттік органдар өздерінің бастамасы бойынша көрсетілетін қызметті алушының өтінішінсіз оның ұялы телефон нөміріне SMS-хабарлама жолдау арқылы көрсетілетін мемлекеттік қызметті ұсына алады. Бүгінгі таңда елімізде барлығы 40 проактивті мемлекеттік қызметтер бар және 2 млн-нан қызмет көрсетілген. Осы 40 қызметтің 28-і ҚР Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігінің қызметтері екендігін атап өткен жөн.

Сонымен қатар, Заңға енгізілген маңызды ұғымның бірі «реинжиниринг» ұғымы болып отыр. Реинжиниринг дегеніміз – ұйым қызметінің тиімділігін, сапасын және нәтижелілігін арттыру мақсатында ағымдағы жұмыс процесін қайта өзгерту. Заңға енгізілген осы норма іске асыру мақсатында 2022 жылы ҚР Цифрлық даму, инновациялар және аэроғарыш өнеркәсібі министрлігі Мемлекеттік

органдарда бизнес-процестерінің реинжинирингін жүргізу әдістемесін әзірлеп бекітті [3].

Әдетте, мемлекеттік қызметтер бизнес-процестерінің реинжинирингі, ең алдымен, сұранысқа ие және әлеуметтік маңызы бар мемлекеттік қызметтер бойынша, көрсетілу мерзімі ұзақ мемлекеттік қызметтер бойынша және құжаттардың үлкен пакетін ұсына отырып, сондай-ақ автоматтандырылмаған мемлекеттік қызметтер бойынша жүргізіледі.

Бұл сала Қазақстан Республикасында зерттелгеніне қарамастан, нормативтік құқықтық актілерді және оларды жетілдірудің негізгі әдістерін айқындау үшін мемлекеттік қызметтер көрсету процесін талдау мақсатында зерттеу жүргізу өзекті болып қала береді, нәтижесінде мемлекеттік органдардың жұмысын және тұтастай алғанда мемлекеттік қызметтер көрсету саласындағы мемлекеттік саясатты іске асыруды жеңілдетеді.

1-сурет. Көрсетілетін мемлекеттік қызметтер бойынша қазіргі жағдай (2023 ж.)

Қазіргі таңда елімізде Мемлекеттік көрсетілетін қызметтер тізіліміне сәйкес **1324** мемлекеттік қызметтер көрсетіледі. Олардың **93%-ын** электронды нысанда көрсету қарастырылған. Оның ішінде **40 қызмет** проактивті форматта көрсетіледі және **51 қызметті** сыртқы платформалар арқылы алу мүмкіндігі қарастырылған [4].

Соңғы жылдары тұрғындар қызметтерді екінші деңгейдегі банктердің мобильді қосымшалары арқылы алуы артуда. Осылайша ағымдағы жылы 33 млн қызмет сыртқы платформалар арқылы көрсетілген және 2 млн қызмет проактивті форматта мемлекеттің бастамасымен көрсетілген [5].

Біріккен Ұлттар Ұйымының «Электрондық үкіметтің даму индексі» (Global E-Government Development Index) бойынша 2022 жылдың қорытындысы бойынша (бұл индекс 2 жыл сайын жүргізіледі) Қазақстан 28 орынға тұрақтап, оның ішінде онлайн-қызметтер көрсету компоненті бойынша алғашқы 10-дықтан көрініп 8

орынға табан тіреді. Қазақстан өз кезегінде Ирландия (30), Канада (32), Италия (37) және Бельгия (39) сынды елдерді басып озды [6].

Бұл рейтинг әр 2 жыл сайын жасалады және БҰҰ-ға мүше 193 елдің көрсеткіштері бағаланады. 2022 жылғы рейтинг мемлекеттердің 2020-2021 жылдары жүргізген жұмыстарының нәтижесіне негізделген.

БҰҰ-ның жариялаған есебіне сәйкес, электрондық үкіметті дамыту бойынша көшбасшылардың алғашқы үштігіне Дания, Финляндия және Оңтүстік Корея енді.

ТМД елдері арасында Қазақстан 1-орынды иеленді. Қазақстаннан кейін Ресей (42), Беларусь (58), Армения (64), Өзбекстан (69) және т.б. елдер орналасқан.

Қазақстанның аталған рейтингтегі ең жоғары позициясы 28-орын 2014 жылы тіркелген еді. 2016 жылы 33-орынға, ал 2018 жылы 39-орында болды. Осылайша, соңғы 4 жылдағы көрсеткіш бойынша Қазақстан 11 позицияға жоғарылады.

Электрондық үкіметті дамыту бойынша БҰҰ-ның жаһандық рейтингінде (EGDI) үш компонент негізге алынады: электрондық қызметтерді (OSI), адами капиталды (HCI), телекоммуникациялық инфрақұрылымды дамыту (ТИ) [7].

Мемлекеттік қызметтерді көрсету процесінде енгізілген жаңашылдықтар ретінде биометриялық сәйкестендіру (Digital ID) және QR-қол қою арқылы мемлекеттік қызметтер алуды жатқызуға болады.

Биометриялық сәйкестендіру – бұл адамның бірегей биологиялық сипаттамаларына негізделген сәйкестендіру: саусақ іздері, көздің ирисі, бет геометриясы және дауыс сипаттамалары.

2023 жылы мемлекеттік қызметтерді алуда биометриялық сәйкестендіруді (Digital ID) қолдану саны 18 млн-ды құрап 2022 жылмен салыстырғанда 4 млнға артқан. Ал, 557 мың қызмет QR-қол қою арқылы алынған [5].

Тұрғындардың мемлекеттік қызметтер алу процесіндегі тағы бір көп шағымданатын мәселесінің бірі ол – мемлекеттік органдар тарапынан әртүрлі анықтамаларды сұратуы болды. Мемлекеттік органдардың ақпараттық жүйелерін интеграциялау арқылы қазіргі таңда қажетті мәліметтердің көпшілігі мемлекеттік органдар арасында цифрлық форматта алу мүмкіндігі жетілдірілді. Осылайша, 2019 жылдан бастап мекен-жай анықтамасын алу мемлекеттік қызмет ретінде мүлдем

алынып тасталған болса, одан кейін де көптеген анықтамалық мәліметтер сұрату қызмет көрсету процесінен алынып, оңтайландырылды. Қазіргі таңда әртүрлі 34 анықтама тұрғындар үшін бірқатар платформаларда цифрлық форматта қолжетімді болса, мемлекеттік органдар ол туралы мәліметтер ақпараттық жүйелерден алу мүмкіндігіне ие болды. Тиісінше жыл сайын анықтама алу үшін берілетін 50 млннан астам өтініштер қысқартылды деп айтуға болады [5].

Мемлекеттік қызметтер көрсетудегі келесі қадам «Мемлекеттік қызметтен – өмірлік жағдайға» форматында (Invisible Government) жүргізілетін болады. Бұл туралы Президентіміз Қ. Тоқаев «Орталық Еуразия – жаңа технологиялық платформа ретінде» тақырыбындағы «Digital Bridge 2022» халықаралық форумында сөйлеген сөзінде айтып өтті [8].

Еліміздегі барлық мемлекеттік қызметтерді көрсету процесі адамның жиі кездесетін 9 өмірлік жағдайларға бөліп қарастырылды. Олар:

- 1) «Бала туылу» өмірлік жағдайы;
- 2) «Балабақшаға орналастыру» өмірлік жағдайы;
- 3) «Мектепке орналастыру» өмірлік жағдайы;
- 4) «Жоғарғы оқу орнына орналастыру» өмірлік жағдайы;
- 5) «Жұмысқа орналасу» өмірлік жағдайы;
- 6) «Отбасы» өмірлік жағдайы;
- 7) «Мүлік» өмірлік жағдайы;
- 8) «Бизнес» өмірлік жағдайы;
- 9) «Зейнетке шығу» өмірлік жағдайы.

Байқағанымыздай бұл өмірлік жағдайлар адамның дүниеге келуінен бастап зейнетке шыққанға дейінгі барлық өмірлік кезеңдерін қамтиды. Осы орайда, барлық мемлекеттік қызметтер осы өмірлік кезеңдер аясында топтастырылып мемлекет барынша проактивті форматта қызмет көрсетуге өту үшін тиісті шараларды іске асыратын болады.

Бүгінде Қазақстан Республикасының Цифрлық даму, инновациялар және аэроғарыш өнеркәсібі министрлігі тиісті мүдделі мемлекеттік органдармен бірлесіп бұл бағыттағы жұмыстарды бастады. Алғашқы кезеңде «Бала туылу», «Балабақшаға орналастыру», «Мектепке орналастыру», «Жоғарғы оқу орнына орналастыру» және «Жұмысқа орналасу» өмірлік жағдайлары бойынша бірқатар шаралар қабылдануда.

Осы орайда, Цифрлық даму министрлігімен әрбір өмірлік жағдай бойынша тиісті мақсатты аудиториямен фокус-группалар кездесулері өткізілді, тиісті мемлекеттік қызметтерді алу процесінің қадамдары, ұсынылатын құжаттары және қызмет көрсету барысында мемлекеттік органдардың өзара қарым-қатынас нүктелері зерделенді. Зерделеу бойынша жүргізілген тиісті бірлескен жұмыстардан соң тікелей байланысу 119-дан 21-ге, құжаттар 102-ден 11-ге және қадамдар 605-тен 175-ке азайтылып, жалпы алғанда 66%-ға жақсарту нәтижесіне қол жеткізілген [5].

Қазіргі таңда әрбір салада мемлекеттік органдардың ақпараттық жүйесі қалыптасып, қажетті ақпараттармен толысып отырғаны белгілі. Мемлекеттік қызметтер көрсетуде реинжиниринг жүргізу үшін қажетті құралдардың бірі – ол мемлекеттік ақпараттық жүйелердегі мәліметтердің өзектілігі мен сол ақпараттық

жүйелердің өзара ықпалдастығы. Мемлекеттік қызметтерді автоматтандыру мен оңтайландыруда ондағы мәліметтерді халық үшін сапалы мемлекеттік қызметтерді көрсетуде белсенді қолдануымыз қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1) «Мемлекеттік көрсетілетін қызметтер туралы» Қазақстан Республикасының 2013 жылғы 15 сәуірдегі № 88-V Заңы.
- 2) «Әділет» Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1300000088/history>
- 3) «Мемлекеттік органдарда бизнес-процестерінің реинжинирингін жүргізу әдістемесін бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Цифрлық даму, инновациялар және аэроғарыш өнеркәсібі министрінің 2022 жылғы 26 желтоқсандағы № 512/НҚ бұйрығы.
- 4) Қазақстан Республикасының Цифрлық даму, инновациялар және аэроғарыш өнеркәсібі министрінің м.а. 2020 жылғы 31 қаңтардағы № 39/НҚ бұйрығымен бекітілген «Мемлекеттік көрсетілетін қызметтер тізілімі».
- 5) Қазақстан Республикасының Цифрлық даму, инновациялар және аэроғарыш өнеркәсібі министрінің 21.11.2023 жылғы ҚР Үкіметінің отырысында сөйлеген баяндамасы.
- 6) Гуманитарлық портал <https://gtmarket.ru/ratings/e-government-development-index>
- 7) Электрондық үкімет порталы <https://www.gov.kz/memleket/entities/mdai/press/news/details/79830?lang=kk>
- 8) Казахстан перейдет к новому формату цифровизации госуправления «Невидимое правительство» <https://vlast.kz/novosti/51856-kazakhstan-perejdet-k-novomu-formatu-cifrovizacii-gosupravlenia-nevidimoe-pravitelstvo.html>

УДК 351.9

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ КОНТРОЛЛИНГА В СИСТЕМЕ ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН: ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Мергалимов А.А.

Научный руководитель: Апышева А.А., кандидат экономических наук,
профессор

Аманжолов университет, г. Усть-Каменогорск, Казахстан
e-mail: mergalimov@bk.ru, asel_gan@mail.ru

В статье рассматриваются актуальные вопросы совершенствования контроллинга в системе государственного управления Республики Казахстан. На основе проведенного анализа предлагаются конкретные рекомендации и направления для совершенствования системы контроллинга в государственном

управлении Республики Казахстан, направленные на повышение прозрачности, ответственности и эффективности государственных институтов.

В условиях динамичного развития социально-экономических процессов и повышения требований к эффективности государственного управления актуализируется вопрос совершенствования системы контроллинга в Республике Казахстан. Контроллинг, как инструмент стратегического и оперативного управления, играет ключевую роль в обеспечении прозрачности, ответственности и целесообразности использования государственных ресурсов.

Проблематика контроллинга в системе государственного управления Казахстана заслуживает особого внимания в контексте реформ, направленных на повышение эффективности государственного сектора. Анализ научной литературы, в том числе работ Абдуллина Г.М. и Каримовой Г.Е. (2017), Бейсеновой А.М. (2018), показывает, что несмотря на достигнутые успехи, система контроллинга в Казахстане сталкивается с рядом проблем, включая недостаточную интеграцию контрольных механизмов, ограниченное использование современных технологий и необходимость повышения квалификации специалистов в области контроллинга.

В данной статье предпринимается попытка систематизировать основные проблемы существующей системы контроллинга в государственном управлении Республики Казахстан и определить перспективы ее совершенствования. Особое внимание уделяется анализу международного опыта и возможностей его адаптации к казахстанским условиям. Целью статьи является выработка рекомендаций по улучшению механизмов контроллинга, что будет способствовать повышению прозрачности, эффективности и отчетности государственного управления в Казахстане.

В системе государственного управления Республики Казахстан контроллинг представляет собой комплекс мер, направленных на обеспечение эффективного и целесообразного использования государственных ресурсов, а также на реализацию государственной политики и достижение стратегических целей. Контроллинг в Казахстане охватывает несколько основных направлений:

1. Финансовый контроллинг осуществляется проверка правильности и законности финансовых операций, эффективности использования бюджетных средств, а также соблюдение финансовой дисциплины государственными органами и организациями [8].

2. Стратегический контроллинг направлен на мониторинг реализации стратегических планов и программ развития страны, включая оценку достижения поставленных целей и эффективности реализации государственной политики.

3. Оперативный контроллинг сосредоточен на текущем управлении ресурсами и деятельностью государственных органов, включая мониторинг выполнения планов и задач в краткосрочной перспективе.

4. Внутренний контроль включает систему мероприятий, направленных на обеспечение надежности и эффективности внутренних процессов государственного управления, включая управление рисками и внутренний аудит.

5. Внешний контроль осуществляется со стороны независимых органов, таких как Счетная палата Республики Казахстан, которая проводит внешний аудит

государственных финансов и оценивает эффективность использования государственного имущества.

Следует отметить, что нормативно-правовая база в области государственного контроллинга в Республике Казахстан находится в стадии развития. На сегодняшний день существуют необходимые нормативные правовые акты и методические рекомендации, которые позволяют осуществлять контроллинг в системе государственного управления:

1. Закон Республики Казахстан "О государственном контроле и надзоре" от 16 ноября 2015 года № 434-V ZRK;

2. Постановление Правительства Республики Казахстан "Об утверждении Концепции развития государственного контроллинга в Республике Казахстан на 2019-2025 годы" от 30 декабря 2018 года № 934;

3. Приказ Министра финансов Республики Казахстан "Об утверждении Правил осуществления государственного контроллинга" от 29 декабря 2018 года № 884;

4. Методические рекомендации по проведению контроллинга в системе государственного управления Республики Казахстан (*утверждены приказом Министра финансов Республики Казахстан от 29 декабря 2018 года № 885*).

При осуществлении контроллинга в системе государственного управления Республики Казахстан возникают проблемы, которые осложняют эффективное функционирование данной системы:

1. Недостаточная интеграция контрольных механизмов: Одной из ключевых проблем является отсутствие эффективной интеграции между различными контрольными органами и механизмами, что приводит к дублированию функций и рассеиванию усилий [1];

2. Ограниченное использование современных технологий: Несмотря на тенденцию к цифровизации государственного управления, применение инновационных технологий в контроллинге остается недостаточным, что снижает оперативность и точность контроля [4];

3. Слабая связь между контролем и принятием решений: Результаты контрольных мероприятий зачастую не находят должного отражения в процессе принятия управленческих решений, что снижает эффективность контрольной функции [5];

4. Недостаточная прозрачность и открытость: Ограниченный доступ к информации о результатах контрольных мероприятий уменьшает возможности для общественного контроля и снижает доверие к государственным органам [6];

5. Формализм в проведении контроля: В некоторых случаях контрольные процедуры носят формальный характер и не способствуют выявлению и устранению реальных проблем в деятельности государственных органов [7].

Несмотря на имеющиеся проблемы, можно выделить ряд положительных моментов в области оценки эффективности контроллинга в Республике Казахстан:

- В последние годы принимаются меры по совершенствованию системы государственного управления, в том числе в области контроллинга.

- Разработана Концепция развития государственного контроллинга в Республике Казахстан на 2019-2025 годы.

- Принят ряд нормативных правовых актов, регламентирующих вопросы контроллинга.

- На сегодняшний день в Казахстане активно развивается система электронного государственного управления (e-Gov), которая включает в себя элементы контроллинга, направленные на повышение прозрачности и открытости государственных органов, а также улучшение качества предоставляемых государственных услуг. Таким образом, контроллинг в системе государственного управления Республики Казахстан представляет собой многоуровневую систему, охватывающую различные аспекты деятельности государственных органов и организаций, и направленную на обеспечение их эффективности и прозрачности.

Для решения существующих проблем и улучшения системы контроллинга в государственном управлении Республики Казахстан можно предложить следующие перспективные направления:

Интеграция контрольных механизмов: создание единой информационной системы контроля, которая обеспечит координацию действий различных контрольных органов и предотвратит дублирование функций [3];

Цифровизация контрольных процессов: активное внедрение современных информационных технологий, таких как блокчейн, искусственный интеллект и большие данные, для повышения оперативности и точности контроля [4];

Укрепление связи контроля с принятием решений: разработка механизмов, которые обеспечат оперативное использование результатов контроля при принятии управленческих решений на всех уровнях государственного управления [5];

Повышение прозрачности и открытости: дальнейшее развитие электронного правительства, расширение доступа к информации о результатах контрольных мероприятий через публикацию отчетов в открытом доступе и использование платформ для общественного контроля [6].

Сокращение формализма: переход от формального к содержательному подходу в контроле, с фокусом на выявлении и устранении реальных проблем и неэффективности в деятельности государственных органов [7].

Развитие риск-ориентированного подхода: внедрение системы риск-менеджмента, которая позволит сосредоточить усилия контроля на наиболее значимых и рискованных аспектах деятельности государственных органов;

Вовлечение заинтересованных сторон: расширение участия представителей бизнеса, общественных организаций и экспертного сообщества в процессе контроля для повышения его эффективности и общественной значимости.

Реализация этих перспективных направлений потребует комплексного подхода, включая законодательные изменения, разработку новых методологий и инструментов контроля, а также активное взаимодействие между государственными органами, бизнесом и гражданским обществом. В тоже время, позволит не только повысить эффективность контроллинга в государственном управлении, но и способствовать достижению стратегических целей развития Республики Казахстан, обеспечивая устойчивое развитие страны и повышение благосостояния ее граждан.

ИСПОЛЬЗУЕМАЯ ЛИТЕРАТУРА

1. Абдуллин Г.М., Каримова Г.Е. Проблемы и перспективы развития системы государственного контроля в Республике Казахстан. // Экономика и статистика. – 2017. – № 2. – С. 48-56;
2. Бейсенова А.М. Современные подходы к организации системы государственного финансового контроля в Республике Казахстан. // Вестник Карагандинского университета. Серия Экономика. – 2018. – № 4 (92). – С. 25-33;
3. Мусина, З.А. (2017). Проблемы и перспективы развития системы государственного контроля и аудита в Республике Казахстан. Вестник Карагандинского университета;
4. Абдрахманова, Г.И. (2018). Цифровизация государственного управления: проблемы и решения на примере Республики Казахстан. Актуальные проблемы экономики и права;
5. Кенжегузин, М.Е. (2019). Совершенствование системы государственного контроля в Республике Казахстан. Вестник Казахского национального университета;
6. Сапаргалиев, Г.С. (2020). Прозрачность и открытость в системе государственного управления Казахстана: проблемы и пути решения. Вестник Евразийского национального университета;
7. Тлеубергенова, М.А. (2021). Формализм в системе государственного контроля: причины и последствия. Актуальные вопросы государственного управления.
8. Сапаргалиев, Г. С. Государственный контроллинг: теория и практика: монография / Г. К. Сапаргалиев. – Алматы: ИД "Экономика", 2019. – 240 с.
9. Ашимбаев, М. Т. Государственный контроллинг: учебное пособие / М. Т. Ашимбаев. – Алматы: ИД "Экономика", 2020. – 184 с.

ӘОЖ 343.244

СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚТЫҢ ӨСУ ДЕҢГЕЙІ

(қылмыстық-құқықтық сипаттама)

Сулейменов А.С.

Ғылыми жетекші: Төлеген М.Ә., заң ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, философия докторы (PhD), академик
Аманжолов университеті, Өскемен қ., Қазақстан
e-mail: suleimenov.98@list.ru

Аннотация. Мақалада Қазақстандағы сыбайлас жемқорлықтың өсу деңгейі сараланып, қылмыстық - құқықтық тұрғыда қарастырылған.

Түйін сөздер: қылмыстық заң, сыбайлас жемқорлық, қылмыс, өсу деңгейі

Сыбайлас жемқорлық - мемлекеттік құрылымдардың экономика аясында қылмысты құрылымдармен біте қайнасуы, сондай-ақ мемлекеттегі лауазымды адамдардың, қоғамдық және саяси қайраткерлердің сатылғыштығы, парақорлығы.

Өзінің қызметтік мәртебесі мен өкілеттіктерін жеке, топтық және өзге де бейқызметтік мүдделер үшін пайдалану жолымен жеке игіліктерді алу әрекетінен көрініс табады.

Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің 366 бабы 1-ші тармағында мемлекеттік функцияларды орындауға уәкілеттік берілген адамның не оған теңестірілген адамның немесе жауапты мемлекеттік лауазымды атқаратын адамның не лауазымды адамның, сол сияқты шет мемлекеттің немесе халықаралық ұйымның лауазымды адамының пара берушінің немесе оның өкілі болған адамдардың пайдасына жасаған әрекеттері (әрекетсіздігі) үшін, егер мұндай әрекеттер (әрекетсіздік) осы адамның қызметтік өкілеттіктеріне кіретін болса не ол лауазымдық жағдайына байланысты осындай әрекеттерге (әрекетсіздікке) ықпал жасай алатын болса, сол сияқты жалпы қамқорлығы немесе жол берушілігі үшін өзіне немесе басқа адамдарға ақша, бағалы қағаздар, өзге мүлік, мүлікке құқық немесе мүлік сипатындағы пайда түрінде жеке өзі немесе делдал арқылы пара алу әрекетімен сипатталатынын ашып көрсеткен.

Қылмыстық кодекстің 366 бабы 1-ші тармағының [1] объективтік жағын құрайтын әрекеттерге ақша, бағалы қағаздар, мүлік, мүлікке құқық, мүлік сипатындағы пайда жатады. 366 баптың 2-ші тармағы «...айтарлықтай мөлшерде жасалған дәл сол іс-әрекет, сол сияқты заңсыз әрекеттері (әрекетсіздігі) үшін пара алу – мүлкі тәркіленіп, белгілі бір лауазымдарды атқару немесе белгілі бір қызметпен айналысу құқығынан өмір бойына айыра отырып, параның алпыс еселенген сомасы мөлшерінде айыппұл салуға не үш жылдан жеті жылға дейінгі мерзімге бас бостандығынан айыруға жазаланады» деп саралаған.

3-ші тармағы бойынша, осы баптың бірінші немесе екінші бөліктерінде көзделген іс-әрекеттер қорқытып алу жолымен; адамдар тобының алдын ала сөз байласуымен; ірі мөлшерде; бірнеше рет жасалса - мүлкі тәркіленіп, белгілі бір лауазымдарды атқару немесе белгілі бір қызметпен айналысу құқығынан өмір бойына айыра отырып, параның жетпіс еселенген сомасы мөлшерінде айыппұл салуға не жеті жылдан он екі жылға дейінгі мерзімге бас бостандығынан айыруға жазаланатынын белгілеген. 4-ші тармақ қылмыстық топ жасаған; сол сияқты аса ірі мөлшерде жасалған қылмыстық әрекеттерді қарастырған.

Қылмыстық кодекстің 367 бабында пара беру сараланған. Қылмыстық кодексінің 367 бабында (1-тармағы) қарастырылған пара беру объективтік жағынан:

1) уәкілеттік берілген адамға не оған теңестірілген адамға пара затын немесе мүлік сипатындағы өзге де пайда беру;

2) лауазымды адамға, сол сияқты шет мемлекеттің немесе халықаралық ұйымның лауазымды адамына жеке өзіне пара затын береді;

3) пара затын адам тікелей өзі немесе делдал арқылы береді;

4) лауазымды адам өз қызметін пара берушінің мүддесіне белгілі бір әрекетті істеуге немесе істемеуге пайдалануы арқылы сипатталады.

Парақорлыққа делдал болу 368 бапта айқындалған. Бұл қылмыстық құқық бұзушылықтың объективтік жағы парақорлыққа делдал болу, яғни пара алушыға және пара берушіге пара алу мен беру туралы олардың арасындағы келісімге қол жеткізуге немесе іске асыруға жәрдемдесу болып табылады.

Делдалдықтың ерекшелігі парақорлыққа делдал болушы кінәлі адам екі қылмыстың жасалуына ұйтқы болады, ол пара беруге жәрдемдесуі; пара алуға жәрдемдесуінен көрінеді [2,356-359; 4,478].

Сыбайлас жемқорлыққа қатысты жасалған қоғамға жат әрекеттердің басым бөлігі ақшамен тікелей байланысты болғандықтан, біздің ойымызша, оның өсу деңгейін статистикалық жағынан анықтау маңызды сияқты.

Бас прокуратураның Құқықтық статистика және арнайы есепке алу жөніндегі комитетінің мәліметінше, биылғы жылдың бірінші тоқсанында елімізде тіркелген сыбайлас жемқорлық қылмыстар саны былтырғы жылмен салыстырғанда 21,1 пайызға өскен, яғни 639-дан 774-ке дейін көбейгенін көрсеткен [3].

Ranking.kz ашық ақпарат порталының зерделеуі бойынша, өткен жылы (21.02.2023) Transparency International ұйымы 2022 жылға арналған Сыбайлас жемқорлықты қабылдау индексі (СҚИ) жариялағаны белгілі. Бұл мәліметтерге жүгінсек, Қазақстан 180 елдің арасында 101-орынға тұрақтап, 2021 жылғы 37 ұпайдың орнына 36 ұпай ғана жинаған. Осы жерде ұпай жағынан салыстырғанда Қазақстанмен жағдайы бірдей елдер қатарында Танзания (38 ұпай), Малави (34 ұпай) сияқты елдер елдер бар болып шықты.

Осы жерде айта кетерлігі, әлем бойынша орташа СҚИ он бірінші жыл қатарынан 43-ке жетті, бұл көптеген елдердің сыбайлас жемқорлықпен күресте табысқа жете алмайтынын көрсетеді.

Қазақстанда және әлемде сыбайлас жемқорлықты қабылдау индексі. Жылдық мәліметтер | балл

Ranking.kz Transparency International мәліметтері негізінде

Еліміз бойынша 2021 жылмен салыстырғанда 2022 жылдың қаңтар-ақпан айларында елімізде 438 қылмыстық сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылық тіркелді, бұл бір жыл бұрынғыдан 0,7% артық.

Барлық қылмыстық сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтардың басым бөлігі Алматы мен Астанада тіркелді: әр қалада 51 іс, тиісінше 2% және 6,3% өскен.

Сонымен қатар Қостанай (бір жыл бұрын 21, биыл 40 іс) мен Түркістан (бір жыл бұрын 39, биыл 37 іс) облыстарында және Шымкент қаласында (бір жыл бұрын 23, биыл 36 іс) көп тіркелді.

Мұндай қылмыстардың ең азы Шығыс Қазақстан, Абай және Ұлытау облыстарында болды.

Қылмыстық сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтардың 37,4%-ы пара беру: жыл басынан бері 164 іс тіркелді, бұл бір жыл бұрынғыдан 45,1% артық.

Одан кейін осы санатта ең көп жасалатын қылмыстар қатарында пара алу (141 іс, бір жылда 6,6% азайған), сыбайлас жемқорлық саласындағы алаяқтық (39 іс, 30% азайған), бөтеннің сеніп тапсырылған мүлкін иемдену немесе талан-таражыға салу (24 іс, 42,9% азайған) және парақорлыққа делдалдық (22 іс, 4,4 есе көбейген).

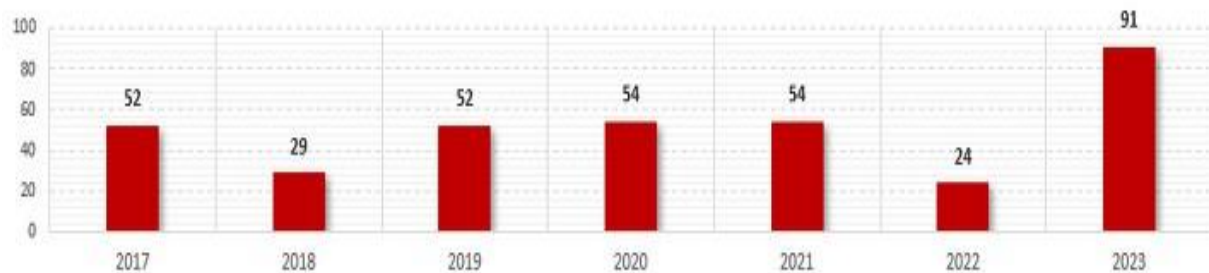
Күдікті деп тану туралы қаулы шығарылған тұлғалардың саны 301-ге жетті, бұл бір жыл бұрынғыдан 25,4% артық. Оның ішінде қылмыс жасаған 243 тұлға анықталып, соның 159-ы сотқа жіберілді.

Мемлекеттік орган қызметкерлерінің арасында ең көп сыбайлас жемқорлыққа баратындар ішкі істер органдарының қызметкерлері: былтыр 15 адам болса, биыл 43 адам. Одан кейін әкімдіктер мен олардың құрылымдық бөлімшелерінің қызметкерлері (26 адам), Ішкі істер министрлігі Қылмыстық-атқару жүйесі комитетінің қызметкерлері (3 адам) және ҚР Қаржы мониторингі агенттігінің қызметкерлері (3 адам), Денсаулық сақтау министрлігінің қызметкерлері (3 адам) және Индустрия және инфрақұрылымдық даму министрлігінің қызметкерлері (3 адам).

Статистикалық мәліметтер 2022 жылдың қаңтар айында сыбайлас жемқорлық қылмыстарын жасағаны үшін 91 адам, оның ішінде пара бергені үшін 3, пара алғаны үшін 22, алаяқтық жасағаны үшін 19, сеніп тапсырылған бөтен мүлікті иеленіп алғаны немесе иемденгені үшін 8, лауазымдық өкілеттіктерін асыра пайдаланғаны үшін 5, пара алуға делдалдық жасағаны үшін 5, билікті немесе лауазымдық өкілеттіктерді асыра пайдаланғаны үшін 1 шенеулік сотталды.

Бұл көрсеткішті өткен жылдармен салыстырсақ, 2022 жылдың қаңтарында сыбайлас жемқорлық қылмыстарын жасағаны үшін 24 адам сотталған болса, 2020 және 2021 жылдың қаңтарында әрқайсысы 54 адам сотталған екен.

Сыбайлас жемқорлық қылмысын жасағаны үшін сотталғандар саны. Қаңтар 2023 | адам

Ranking.kz ҚР БП ҚСЖАЕК мәліметтері негізінде

Қазақстандағы сыбайлас жемқорлықты басқа елдермен салыстырсақ, қабылдау индексі бойынша 2022 жылғы рейтингтегі ең жақсы позицияларды Дания (90 ұпай), сондай-ақ Финляндия мен Жаңа Зеландия (әрқайсысы 87 ұпай) иеленгенін көруге болады.

ЕАЭО елдері арасында Армения (46 ұпай және 63-орын) мен Беларусь (39 ұпай және 91-орын) Қазақстаннан жоғары екенін көрсеткен. Ал, Transparency International бағалауы бойынша сыбайлас жемқорлықтың нашарлауы Ресейде (28 ұпай және 137-орын) және Қырғызстанда (27 ұпай және 140-орын) байқалған. Бұл көрсеткіш 2017 жылдан бері қарастырылып отырған елдердің 95%-ы сыбайлас жемқорлық жағдайын қандай да бір жолмен жақсартқан жоқ деген қортынды

жасатқызады. Нақтылай түссек, 2022 жылы елдердің үштен екісінен астамы 50 ұпайдан төмен жинаған сыбайлас жемқорлықтың ауыр деңгейін көрсетті деген сөз [4].

US News мәліметінше, ТМД елдері арасында сыбайлас жемқорлық бойынша Қазақстан Ресей мен Беларусьтен ғана алда. Өзбекстан, Әзірбайжан және Украинада Қазақстанға қарағанда жемқорлық аз [6].

Жалпы қай елді алып қарасақ та сыбайлас жемқорлықтан әлі де болса, арылмағанын көруге болады. Сондықтан, жалпы қылмыстық құқық бұзушылықпен, соның ішінде сыбайлас жемқорлықпен күресу мәселесі - басты мәселе болып қала бермек.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V ҚРЗ (қолданыстағы редакциясы)
2. Орсәева Р.А. Қазақстан Республикасының Қылмыстық құқығы (ерекше бөлім): оқу құралы / Р.А.Орсәева - Өскемен: С.Аманжолов атындағы ШҚУ, «Берел» баспасы, 2023. - 503 б.
3. Жемқорлық статистикасы [Электрондық ресурс] <https://egemen.kz>
4. Сыбайлас жемқорлықты қабылдау индексында Қазақстан 180 елдің арасында 101-орынға ие болды [Электрондық ресурс] <https://forbes.kz/news>
5. Сулейменов А.С., Орсәева Р.А. Сыбайлас жемқорлық түсінігі, себептері, алдын-алу (қылмыстық құқықтық және криминологиялық сипаттама). VII Республиканской научно-практической конференции студентов, магистрантов, докторантов и молодых ученых «ИНТЕГРАЦИЯ «ОБРАЗОВАНИЯ-НАУКИ-БИЗНЕСА»: ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ» посв. 30-летию Независимости РК.- Усть-Каменогорск, 2021.-. 477-479 б.
6. Сыбайлас жемқорлық аз елдер... [Электрондық ресурс] <https://informburo.kz/kaz>

ӘОЖ 343.244

ҚЫЛМЫСТЫҚ ЗАҢ БОЙЫНША СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚТЫ САРАЛАУ

Сулейменов А.С.

Ғылыми жетекші: Төлеген М.Ә., заң ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, философия докторы (PhD), академик
Аманжолов университеті, Өскемен қ., Қазақстан
e-mail: suleimenov.98@list.ru

Аннотация. Мақалада қылмыстық заң негізінде сыбайлас жемқорлық түсінігі талданып, сыбайлас жемқорлыққа талдау жасалған.

Түйін сөздер: қылмыстық заң, сыбайлас жемқорлық, сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл, жауаптылық.

Қазақстан Республикасының «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы» Заңы [1] сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл саласындағы қоғамдық қатынастарды реттейді және Қазақстан Республикасында сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясатты іске асыруға бағытталған.

Сыбайлас жемқорлық қылмыстар үшін қылмыстық жауаптылық пен жаза Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде, әкімшілік сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтар үшін әкімшілік жауаптылық пен жаза - Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексінде көзделген .

«Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы» Заңының 4 бабына сәйкес, сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл:

- 1) заңдылық;
- 2) адам мен азаматтың құқықтарын, бостандықтары мен заңды мүдделерін қорғау басымдығы;
- 3) жариялылық пен ашықтық;
- 4) мемлекет пен азаматтық қоғамның өзара іс-қимыл жасауы;
- 5) сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл шараларын жүйелі және кешенді пайдалану;
- 6) сыбайлас жемқорлықтың алдын алу шараларын басым қолдану;
- 7) сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылға жәрдем көрсететін адамдарды қорғау және көтермелеу;
- 8) сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтарды жасағаны үшін жазаның бұлтартпастығы қағидаттары негізінде жүзеге асырылады.

Сәл кейін шегініп, сыбайлас жемқорлыққа тереңірек талдау жасасак, 1997 жылы 16 шілдеде қабылданған Қылмыстық кодекс 1998 жылы 1-ші қаңтарда заңды күшіне еніп, қылмыстық заңдағы 13 тараудың мазмұны кеңейтілді. Қылмыстық кодексте алғашқы рет «кәсіпкерлік қызметке заңсыз қатысу» деген 310 бап енгізілді.

Қолданыстағы Қылмыстық кодекс 2014 жылдың 03 шілдесінде қабылданып, 2015 жылдың 01 қаңтарында [2] заңды күшіне енгені белгілі. Бұл кодексте «Мемлекеттік қызмет пен мемлекеттік басқарумүдделеріне қарсы сыбайлас жемқорлық және өзге де қылмыстық құқық бұзушылықтар» деп аталатын 15 тарау енгізілді.

Қазақстан тарихында алғашқы рет қылмыстық құқық саласының айналымында «сыбайлас жемқорлық» термині және одан туындайтын ұғымдар пайда болды.

Қазақстан Республикасының «Сыбайлас жемқорлықпен күрес туралы» Заңы сыбайлас-жемқорлықты «...мемлекеттік міндеттерді орындайтын адамдар, сондай-ақ, соларға теңелген адамдар, тікелей өзі немесе делдал арқылы өздерінің лауазымды құзыреттерін және онымен байланысты мүмкіншілікті немесе өз құзыреттерін басқаша пайдаланып мүліктік пайда алу үшін заңмен қарастырылмаған мүліктік жайлылықты және артықшылықты қабылдау, сондай-ақ, жеке және заңды тұлғалармен аталмыш жайлылықты және артықшылықты оларға заңсыз беруге осы адамдарды парамен сатып алу» ретінде сипаттаған.

Сыбайлас жемқорлық өздерінің лауазымдық өкілеттіліктерін және олармен байланысты мүмкіндіктерді пайдаланып, немесе мүліктік пайда табу үшін заңда

қарастырылған мемлекеттік қызметтегі және оларға теңестірілген тұлғалардың өздері немесе делдал арқылы мүлктік игіліктерді немесе артықшылықтарды қабылдау емес, ол лауазымды адамдарды оларға заңды және жеке тұлғалардың аталған игіліктерді және артықшылықтарды құқыққа қайшы жолмен ұсынып, параға жығу болып табылады.

Әділдік пен инабаттылықтың болмауы:

- парақорлық ;

-қоғамдық тұтынуға арналған тауарлар мен қызметтерді заңсыз алу;

-тамыр-таныстық;

-жеке бас пайдасына жету (т.б.) мақсатында заңдар мен ережелерді әзірлеу кезінде ықпал көрсету сияқты жемқорлықтың бірнеше түрлерін бөліп шығарады.

Профессор А.И.Долгова осындай пікірді қолдай отырып, сыбайластықты мемлекеттік немесе басқа да қызметкерлердің жеке басының пайдасы үшін ресми қызметтік өкілеттіктерін және онымен байланысты беделі мен мүмкіндіктерін сатуы немесе сол үшін сатылуы деп көрсеткен [3, 110] .

Біріккен Ұлттар Ұйымының Анықтамалық құжатында «сыбайлас жемқорлық - бұл өзінің жеке бас пайдасы үшін мемлекеттік билікті теріс пайдалану» деп қысқа анықтама берілген.

Қазақстан Республикасында да тәуелсіздік алған мезеттен бастап бұл аса ауыр қылмыстық құқық бұзушылықтарға қатысты қатаң мемлекеттік саясат қалыптасты. Еліміз ТМД мемлекеттерінің арасында бірінші болып 1998 жылы «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес туралы» арнайы заңын қабылдады. Жоғарыда айтып кеткеніміздей, кейіннен бұл саладағы ұлттық заңнаманы жетілдіру барысында Қазақстан Біріккен Ұлттар Ұйымының Сыбайлас жемқорлыққа қарсы, Трансұлттық ұйымдасқан қылмысқа қарсы конвенцияларын және басқада жалпы жұртта халықаралық актілерді ратификациялап, сыбайлас жемқорлыққа қарсы бүкіләлемдік қоғамдастықтың тең мүшесіне айналды.

Профессор А.Н.Ағыбаевтың ойынша, сыбайлас жемқорлық көрінісі құбылмалы, міндетті түрде және тез жаңа түрге өзгеріп тұрады [4].

Жеткілікті қылмыстық құқықтық нормасыз онымен күресу мүмкін емес. Сондықтан да бұл құбылыспен қарсы күресте үнемі қылмыстық заңдылықты жетілдірудің белгілі қажеттілігі туындайды.

Бұл процесс мақсат болып табылмайды, ол нақты теориялық базаға, ішкі және халықаралық тәжірибелердің тарихи дәстүрлері мен ерекшеліктеріне негізделуі тиіс.

Сыбайлас жемқорлық мемлекеттік билік органдары қабылдайтын шешімдердің тиімділігіне зиян келтіре отырып, ел экономикасына кері әсер етеді, адамгершілік қағидаттарына зиян келтіреді, азаматтардың мемлекетке деген сенімділігін азайтады және әділ сот төрелігінің қағидаттарын бұзады.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылдың мақсаты мен міндеттерін саралаған заңның 5-бабы нақты міндеттерді саралаған:

1.Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылдың мақсаты қоғамда сыбайлас жемқорлықты жою болып табылады.

2.Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл мақсатына қол жеткізу мынадай:

1)қоғамда сыбайлас жемқорлыққа төзбестік ахуалын қалыптастыру;

2) сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтар жасауға ықпал ететін жағдайлар мен себептерді анықтау және олардың салдарларын жою;

3) сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл субъектілерінің өзара іс-қимылын нығайту;

4) сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл жөніндегі халықаралық ынтымақтастықты дамыту;

5) сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтарды анықтау, жолын кесу, ашу және тергеп-тексеру міндеттерін шешу арқылы іске асырылады.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл шараларын зерделеген заңның 2-тарауы сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл шараларының жүйесін (6-бап) ашып көрсеткен.

Қазақстан Республикасының қылмыстық заңнамасы бойынша сыбайлас жемқорлықпен байланысты қылмыстық құқық бұзушылықтар Қылмыстық кодекстің 361-371 баптарын қамтиды. Оған: лауазымдық өкілеттіктерді теріс пайдалану (ҚР ҚК 361 бап); билікті немесе лауазымдық өкілеттіктерді асыра пайдалану (ҚР ҚК 362-бап); лауазымды адамның өкілеттіктерін иемденіп алу (ҚР ҚК 363-бап); кәсіпкерлік қызметке заңсыз қатысу (ҚР ҚК 364); заңды кәсіпкерлік қызметке кедергі жасау (ҚР ҚК 365 бап; пара алу (ҚР ҚК 366 бап); пара беру (ҚР ҚК 367 бап); парақорлыққа делдал болу (ҚР ҚК 368 бап); қызметтік жалғандық жасау (ҚР ҚК 369 бап); қызметтегі әрекетсіздік (ҚР ҚК 370 бап); салғырттық (ҚР ҚК 371 бап) сияқты қылмыстық құқық бұзушылықтар [5,102] танылады.

Пара алуды қарастырған Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің 366 бабы 1-ші тармағында мемлекеттік функцияларды орындауға уәкілеттік берілген адамның не оған теңестірілген адамның немесе жауапты мемлекеттік лауазымды атқаратын адамның не лауазымды адамның, сол сияқты шет мемлекеттің немесе халықаралық ұйымның лауазымды адамының пара берушінің немесе оның өкілі болған адамдардың пайдасына жасаған әрекеттері (әрекетсіздігі) үшін, егер мұндай әрекеттер (әрекетсіздік) осы адамның қызметтік өкілеттіктеріне кіретін болса не ол лауазымдық жағдайына байланысты осындай әрекеттерге (әрекетсіздікке) ықпал жасай алатын болса, сол сияқты жалпы қамқорлығы немесе жол берушілігі үшін өзіне немесе басқа адамдарға ақша, бағалы қағаздар, өзге мүлік, мүлікке құқық немесе мүлік сипатындағы пайда түрінде жеке өзі немесе делдал арқылы пара алу әрекетімен сипатталатынын ашып көрсеткен.

Пара беру формальдық қылмыс құрамы болып табылады. Лауазымды тұлға пара алған кезден бастап, яғни берушінің мүддесі үшін белгілі бір әрекет істелгені не істелмегеніне қарамастан қылмыс аяқталды деп саналады.

Пара берудің ниеті сан алуан болуы мүмкін. Олар кінәлы адамның заңсыз түрде жеке өзіне ғана емес, сонымен қатар туыстарының, жақын туыстарының, пара беруші істейтін ұйым немесе мекеме мүдделерін қамтамасыз етуге ұмтылуы арқылы көрінеді.

Пара берудің ауырлататын түріне - айтарлықтай мөлшерде жасалған дәл сол іс-әрекет (ҚР ҚК 367 бабының 2-тармағы) және:

1) адамдар тобының алдын ала сөз байласуымен;

2) ірі мөлшерде;

3) бірнеше рет жасалса (ҚР ҚК 367 бабының 3-тармағы)

сондай-ақ:

- аса ірі мөлшерде жасалса;

- немесе оларды қылмыстық топ жасаса (ҚР ҚК 367 бабының 4-тармағы) кінәлінің мүлкі тәркіленіп, белгілі бір лауазымдарды атқару немесе белгілі бір қызметпен айналысу құқығынан өмір бойына айыра отырып, параның елу еселенген сомасы мөлшерінде айыппұл салуға не он жылдан он бес жылға дейінгі мерзімге бас бостандығынан айыруға жазаланады.

Парақорлыққа делдал болу (ҚР ҚК 368 бап). Бұл қылмыстық құқық бұзушылықтың объективтік жағы парақорлыққа делдал болу, яғни пара алушыға және пара берушіге пара алу мен беру туралы олардың арасындағы келісімге қол жеткізуге немесе іске асыруға жәрдемдесу болып табылады.

Делдалдықтың ерекшелігі парақорлыққа делдал болушы кінәлі адам екі қылмыстың жасалуына ұйтқы болады, ол:

- пара беруге жәрдемдесуі;

- пара алуға жәрдемдесуі [5,110].

Парақорлыққа делдал болу қылмысының құрамы формальды болып саналады яғни пара нақты берілген кезден бастап аяқталған қылмыс болып табылады.

Егер де пара алушы пара алудан бас тартса, онда делдалдың әрекеттері парақорлыққа делдал болушылыққа оқталғандық болып (ҚК-тің 24, 368 -баптар) танылады.

Парақорлыққа делдал болуды парақорлықтың қатысушылығынан, яғни пара беру немесе алуды ұйымдастырушылар, айдап салушылар, көмектесушілерден ажырата білу артықтық етпейді.

Пара алуды немесе пара беруді ұйымдастырған немесе оның жүзеге асырылуына басшылық еткен адам парақорлықтың ұйымдастырушысы деп аталады. Бұл жерде ұйымдастырушы өзі белсенділік көрсетіп, өз әрекетімен параны беруді немесе параны алуды жүзеге асырады.

Ал делдал болса пара алушы мен пара берушінің ортасындағы болған келісімді ғана жүзеге асырады.

Пара беруге немесе оны алуға басқа адамды азғыру немесе басқа да жолмен осындай қылмысты жасауға парақорлықтың қатысушыларын көндірген адам айдап салушы ретінде танылады.

Парақорлыққа делдал ешкімді де азғырмайды, көндірмейді, ол өзара келіскен екі субъектінің тапсырмасын орындайды, пара беруші мен пара алушыны өз еріктерімен кездестіреді.

Егер де пара беріп отырғанын сезбесе, онда қылмыс құрамы болмайды.

Делдалдықты жалған делдалдық жағдайынан ажырату маңызды болып табылады..

Егер адам пара берушіден ақша немесе басқа құнды заттарды лауазымды адамға пара ретінде беру үшін алып, бірақ апарып беру оның ойында болмай өзі пайдаланса, оның жасаған әрекеті алаяқтық ретінде саралануы тиіс. Егер бұл адам құнды нәрселерді иелену мақсатымен пара берушіні пара беруге итермелесе, онда оның әрекеті алаяқтықпен бірге қосымша, пара беруге итермелеген арандатушылық болып, ал мұндай жағдайда пара берушінің әрекеті пара беруге оқталғандық болып

саралануы тиіс. Бұл жағдайда нақты пара берілетін лауазымды адамның аты аталған-аталмағандығының маңызы жоқ.

Егер делдал адам пара берушінің паралық нәрсені ұрлап алатынын алдын-ала білсе және оны пара алушыға апарып беруге келіссе, онда әрекеттері парақорлыққа делдал болу және ұрлыққа қатысқан деп сараланады.

Қылмыстық кодексінің 368 бабының 2-ші тармағы бірнеше рет жасалған не қылмыстық топ немесе адам өзінің қызмет бабын пайдалана отырып жасаған дәл сол іс-әрекеттер үшін кінәлінің мүлкі тәркіленіп, белгілі бір лауазымдарды атқару немесе белгілі бір қызметпен айналысу құқығынан өмір бойына айыра отырып, параның жиырма еселенген сомасы мөлшерінде айыппұл салуға не алты жылға дейінгі мерзімге бас бостандығынан айыруға жазаланатынын ашып көрсеткен [5,111].

Қазіргі кезде мемлекетімізде сыбайластық болса да, оның деңгейі барлық қылмыстылықтың 1,0 % -дан 10%-ға дейінгі мөлшерін қамтиды екен. Бұл ең алдымен жүргізіліп отырған саясаттың дұрыстығын паш етсе, екінші жағынан әлеуметтік жағдайдың жоғары екенін көрсетсе керек. Үшіншіден, сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес жүргізуге қабылданған заң нормаларының тиімділігін айқындап бергендей.

Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодекстің 2-бабына сәйкес, қылмыстық заңның міндеттері: адамның және азаматтың құқықтарын, бостандықтары мен заңды мүдделерін, меншікті, ұйымдардың құқықтары мен заңды мүдделерін, қоғамдық тәртіп пен қауіпсіздікті, қоршаған ортаны, Қазақстан Республикасының конституциялық құрылысы мен аумақтық тұтастығын, қоғам мен мемлекеттің заңмен қорғалатын мүдделерін қоғамға қауіпті қолсұғушылықтан қорғау, бейбітшілік пен адамзат қауіпсіздігін сақтау, сондай-ақ қылмыстық құқық бұзушылықтардың алдын алу болып табылады. Бұл міндеттерді жүзеге асыру үшін Қылмыстық Кодексте қылмыстық жауаптылық негіздері белгіленеді, жеке адам, қоғам немесе мемлекет үшін қандай қауіпті іс-әрекеттердің қылмыстық құқық бұзушылықтар, яғни қылмыстар немесе қылмыстық теріс қылықтар болып табылатыны айқындалады, оларды жасағаны үшін жазалар мен өзге де қылмыстық-құқықтық ықпал ету шаралары белгіленеді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қазақстан Республикасының «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы» Заңы 2015 жылғы 18 қарашадағы № 410-V ҚРЗ.
2. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V ҚРЗ (қолданыстағы редакциясы).
3. Долгова А.И. Преступность, её организованность и криминальное общество. М.: Российская криминологическая ассоциация. 2003. - 572 с.
4. Ағыбаев А.Н. Сыбайлас жемқорлық қылмыстарына заңдылық сипаттама [Электрондық ресурс] <http://e-lib.dulaty.kz/elib/document/303583/>
5. Орсаяева Р.А. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениет негіздері: оқу құралы. - Өскемен: С.Аманжолов атындағы ШҚУ КЕ АҚ, «Берел» баспасы: 2020. -145 б.

ПЛАТЕЖЕСПОСОБНОСТЬ КАК ОСНОВНОЙ ПОКАЗАТЕЛЬ ФИНАНСОВОЙ УСТОЙЧИВОСТИ СТРАХОВЩИКА

Токтарбекова Л., Ершов Е.

Научный руководитель: Жапарова А.М., магистр экономических наук

ВКУ имени С. Аманжолова, г. Усть-Каменогорск, Казахстан

lunara.toktarbekova000@mail.ru Inviz_06@mail.ru Ainagul-zhaparova@mail.ru

В современных экономических условиях, для которых характерна финансовая и экономическая нестабильность, оптимизация деятельности предприятий требует решения комплекса проблем, одной из которых является повышение уровня эффективности и обеспечение их платежеспособности, финансовой устойчивости, как характеристики прибыльности предприятия, его финансовой независимости, умения оптимально использовать оборотные и основные средства, позволяющие осуществлять свою финансово- хозяйственную деятельность без сбоев и по установленным планам.

Точное определение уровня финансовой устойчивости предприятий является чрезвычайно важным, особенно в современных экономических условиях, поскольку именно уровень финансовой устойчивости – один из основных критериев при предварительной оценке целесообразности вложения средств в предприятие. В этой связи от правильности и точности определения уровня финансовой устойчивости будет зависеть его дальнейшее функционирование на рынке в целом. Оценка финансовой устойчивости организации, будучи произведенной своевременно, способна снизить или вовсе предотвратить фактические риски банкротства организации в любой сфере.

Современное казахстанское общество невозможно представить без широко развитой системы страхования, так как институт страхования является одной из наиболее важных форм солидарной защиты общества от неблагоприятных событий, которые могут произойти в жизни и деятельности его граждан. С этой точки зрения общество крайне заинтересовано в финансовой надежности страховых компаний, невыполнение обязательств которыми может привести к тяжелейшим экономическим и социальным последствиям для всего общества.

Оценка финансовой устойчивости является процессом исследования финансового положения и основных результатов финансово-хозяйственной деятельности организации для того, чтобы выявить резервы повышения его рыночной стоимости и обеспечить дальнейшее эффективное развитие. По результатам оценки финансовой устойчивости производится принятие управленческих решений, выработка стратегии дальнейшего развития организации.

Финансовая устойчивость – это состояние, в котором финансовая система предприятия, то есть ключевые финансовые рынки и финансовая институциональная система, устойчива к экономическим шокам и способна беспрепятственно выполнять свои основные функции: посредничество финансовых средств, управление рисками и организацию платежей.

Понятие «финансовая устойчивость предприятия» имеет широкое распространение в практике, но единого однозначного понятия на сегодняшний день нет.

Особое значение в деятельности предприятия занимает управление финансовой устойчивостью.

Одной из главных задач управления финансовой устойчивостью компании является изучение показателей, которые отражают его платежеспособность, ликвидность и финансовую устойчивость.

Рисунок 1 - Признаки финансовой устойчивости предприятия

Финансовая устойчивость характеризуется способностью предприятия финансировать свою деятельность как за счет собственных, так и за счет заемных средств.

Платежеспособность – это наличие у предприятия денежных ресурсов и их эквивалентов, которые достаточны для расчетов по кредиторской задолженности, требующей немедленного погашения. Следовательно, основными признаками платежеспособности предприятия служат:

- 1) отсутствие просроченной кредиторской задолженности;
- 2) наличие в достаточном объеме денежных ресурсов на расчетном счете.

Если платежеспособность выступает в качестве внешнего проявления финансового состояния организации, то финансовая устойчивость является внутренней стороной, отражающей сбалансированность товарных и денежных потоков, расходов и доходов, средств и источников их формирования.

Уровень платежеспособности страховщика рассчитывается путем сопоставления его активов с существующими на данный момент обязательствами, таким образом определяется величина фактических свободных активов. Это ресурсы являются свободными от каких-нибудь обязательств. По своему финансовому наполнению они отвечают уровню собственного капитала страховой организации. Рассчитанная величина сравнивается с нормативным уровнем. Если выявляется недостаточность собственного капитала, страховая компания с точки зрения платежеспособности находится в критическом положении. Процесс

контроля и регулирования можно представить таким образом:

- уровень платежеспособности рассчитывается отдельно для страховых компаний, занимающихся страхованием жизни, и для страховых компаний, занимающихся рисковыми видами страхования;

- нормативный показатель платежеспособности определяется при помощи дифференцированных индексов на базе годовой отчетности; минимальные размеры собственного капитала устанавливаются для страховых компаний в соответствии с отраслями страхования;

- при отклонении фактической платежеспособности от требуемого уровня органы надзора применяют административные меры.

Страховая компания считается платежеспособной в том случае, когда фактическая величина ее собственных средств соответствует нормативной. Нормативный размер собственных средств оценивается следующими тремя показателями:

- маржа платежеспособности;

- гарантийный фонд;

- минимальный гарантийный фонд.

Маржа платежеспособности определяется на основе индекса премий и индекса выплат. Минимальный гарантийный фонд зависит от вида страховой деятельности, которым занимается данная компания. Обычно устанавливается в абсолютных величинах.

Финансовая устойчивость осуществляется способностью предприятия функционировать и развиваться, сохранять равновесие своих активов и пассивов в изменяющейся и инвестиционную привлекательность предприятия в границах допустимого риска.

Стабильная финансовая система способна эффективно распределять ресурсы, оценивать и управлять финансовыми рисками, поддерживать уровень занятости на уровне, близком к естественному уровню экономики, и устранять относительные колебания цен на реальные или финансовые активы, которые будут влиять на стабильность денежной массы или уровень занятости. Финансовая система находится в диапазоне стабильности, когда она рассеивает финансовые дисбалансы, которые возникают эндогенно или в результате значительных неблагоприятных и непредвиденных событий. Что касается стабильности, система будет поглощать шоки, прежде всего, посредством механизмов само-коррекции, предотвращая негативное воздействие неблагоприятных событий на реальную экономику или другие финансовые системы. Финансовая стабильность имеет первостепенное значение для экономического роста, так как большинство операций в реальной экономике совершаются через финансовую систему.

В практике используется множество методик анализа финансовой устойчивости экономических субъектов в области страхования. В силу доступности информации на основе баланса и отчета о финансовых результатах можно вычислить различные финансовые коэффициенты и затем сопоставить их со среднестатистическими либо с показателями конкурентов.

Современный сектор страховых услуг, выступая рыночным стабилизатором воспроизводственного процесса, обеспечивая его непрерывность и

соответствующее реагирование на условия неопределенности и риска, способствуя снижению нагрузки на государственные финансы, являясь механизмом социальной защиты населения и крупнейшим источником инвестиций, полноправно относится к стратегическим элементам экономики и финансов развитых стран.

Под финансовой устойчивостью страховых операций понимается постоянное сбалансирование или превышение доходов над расходами страховщика в целом по страховому фонду.

Финансовая устойчивость страховой организации – это способность страховщика выполнять свои обязательства перед другими субъектами хозяйствования при любой неблагоприятной ситуации как в настоящем, так и в будущем. Финансовая устойчивость определяется потенциальными (структурными) и динамическими (доход – расход) показателями деятельности страховой организации. С одной стороны, – это величина собственных средств и обязательств, с другой стороны – показатели, влияющие на финансовый результат, т.е. размещение активов (инвестиции), ограничение единичного риска (перестрахование), тарифная политика и другие.

В настоящее время страхование принадлежит к числу наиболее динамично развивающихся финансовых институтов экономики. Деятельность страховых компаний существенно отличается от других видов предпринимательской деятельности.

В условиях возрастающей конкуренции на рынке страховых услуг, возникает объективная необходимость адекватной оценки деятельности страховых компаний, анализа их финансовой устойчивости и степени надежности.

Страховые компании являются одновременно и субъектом, и объектом управления риском, таким образом, они находятся под воздействием двух видов рисков: рисков, возникающих непосредственно из деятельности страховой организации как объекта хозяйственной деятельности, и рисков, принимаемых от страхователей. Поэтому без эффективной системы управления рисками практически невозможно обеспечить надежность и финансовую устойчивость страховой компании.

В ходе написания статьи были изучены работы как отечественных, так и зарубежных ученых, посвященные анализу деятельности страховых компаний, их финансовой устойчивости и методам управления риском. В статье рассмотрены риски и их влияние на страховые компании, факторы, обеспечивающие финансовую устойчивость страховщика.

Надо отметить, что страховая компания наиболее подвержена рыночным рискам. При этом риски, принимаемые по договорам страхования, также являются приоритетной рисковой группой для страховщика. Страховая компания подвержена операционному риску, воздействие которого в последнее время увеличивается.

Вопросам финансовой устойчивости страховщиков, необходимо уделить особое внимание поскольку риск-менеджмент компании и ее финансовое состояние имеют тесную взаимосвязь. Стоит отметить, что одна из главных целей управления рисками страховой организации – повышение уровня ее финансовой устойчивости, которая, в свою очередь, является основным условием эффективности деятельности

страховой организации. Различные авторы приводят разные определения финансовой устойчивости, а также определяют сущность финансовой устойчивости организации с разных сторон.

На основе изучения теоретических основ комплексной оценки финансовой устойчивости, опыта оценки финансовой устойчивости казахстанских и зарубежных страховых компаний, конкретной практики оценки финансовой устойчивости были сформулированы рекомендации по повышению финансовой устойчивости страховой компании:

- 1) страховщику необходимо повысить текущую ликвидность;
- 2) увеличить размер собственного капитала;
- 3) увеличить перестраховочную защиту.

Реализация предложенных рекомендаций будет способствовать повышению финансовой устойчивости страховой компании в современных условиях, ее платежеспособности и стабильной деятельности.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Закон Республики Казахстан о «Страховой деятельности» № 126 - II – 18.12.2000 г. с изменениями и дополнениями от 12.07.22 г. № 138-VII ЗРК
2. Закон Республики Казахстан «Об обязательном социальном медицинском страховании» от 16.11. 2015 года № 405- V ЗРК с изменениями и дополнениями 06.05.2020 г.
3. Жапарова А.М. Страхование: учебное пособие/ А.М. Жапарова, А.А.Апышева, К.Т.Конбаева- Усть- Каменогорск: издательство «Берел» ВКУ имени С.Аманжолова, 2021.- 134 с.
4. Сембеков А.К. Страхование: Учебник – Караганда, 2015. – 394 с.
5. Страхование: принципы и практика: пер.с англ./ Д.Бланд- М.: Финансы и статистика, 2018.- 416 с.
6. Шайханова Н.К. Финансы: учебное пособие/ Н.К. Шайханова.- Усть-Каменогорск: «Берель», 2020.- 158 с.- 9,9
7. Факторы и условия конкурентоспособности страхового рынка в условиях интеграции ЕАЭС// Сембеков А.К., Серикова Г.С. и др. Караганда, 2015.- 16

6-СЕКЦИЯ
ФИЛОЛОГИЯ, ЖУРНАЛИСТИКА ЖӘНЕ МУЗЫКА
САЛАСЫНДАҒЫ ИННОВАЦИЯЛАР

ИННОВАЦИИ В ОБЛАСТИ ФИЛОЛОГИИ,
ЖУРНАЛИСТИКИ И МУЗЫКИ

ӘОЖ 37

ОҚУЛЫҚ – ОҚЫТУДЫҢ БАСТЫ ҚҰРАЛЫ

Айдарбекова Б.А.

Ғылыми жетекші: Сейпутанова А.Қ., С. Аманжолов атындағы ШҚУ-дың
қауымдастырылған профессоры, ф.ғ.к.

Аманжолов университеті, Өскемен қ., Қазақстан.

e-mail: aidarbiekova@inbox.ru

Білім берудің негізі – сапалы оқулықта. Оқулық – оқытудың маңызды құралы болып табылады. Бұл оқушылардың интеллектуалдық, коммуникативті және әлеуметтік дағдыларын арттыруға көмектеседі. Оқулық - оқу бағдарламасына сай оқу пәнінің мазмұнын жүйелі түрде баяндайтын кітап. Оның мазмұны, құрылысы міндетті түрде сол пәннің бағдарламасына сәйкес келуі керек. Оқулық ғылым негіздерін баяндаумен қатар оқу материалын түсінуге керекті өздік жұмыстарды ұйымдастырып, оқуға үйретеді. Оқу үдерісі мазмұнындағы және оны ұйымдастырудағы маңызды элемент мектеп оқулықтары болып саналады. Оқулыққа қойылатын негізгі талаптарға келсек:

- қысқа, нақты, деректі материалдарды енгізілуі;
- ақиқат ғылымның мазмұнын баяндауы;
- білім алушыларға түсініктілігі;
- білім алушының қызығушылықтарын, қабылдауын, ақыл-ойының, есінің ерекшеліктерін ескеріп, танымға, тәжірибеге деген қызығушылықты оятып, білімге және тәжірибелік іс-әрекетке деген сұранысты дамытуы;
- оқулықтың өз ғылымның, оқу бағдарламасының логикасына сәйкес келуі; білімнің әр саласынан хабар беруі;
- оқу материалына қосымша әдебиеттер енгізіп, өздігінен білім алуға және шығармашылыққа итермелеуі;
- оқулық мәтініндегі негізгі ережелер, қорытындылардың анықтығы және нақтылығы болу керек;
- қызықтылығы, мәселелі түрде баяндалуы;
- әдеби тіл нормаларына сәйкестігі;
- эстетикалық талаптарға сай безендірілуі қатаң ескеріледі.

Мектеп оқулығының атқаратын қызметін, оның маңызын зерттеуші Зуев Дмитрий Павлович анықтау барысында «Оқулық ақпараттық қызмет атқарғанда балаларды керекті мәліметтермен қаруландырып, баланың дүниетанымын

қалыптастырып, рухани дамуына, дүниені іс жүзінде тануына мүмкіншілік жасайды», - деп көрсетеді [1].

Оқулықтың мазмұны, құрылымы, оқу материалдарының берілу әдісі, тапсырмалар түрлері және тағы да басқа әдістемелік элементтері оқыту үдерісінде негізге алынған тұжырымдамаларға, педагогикалық көзқарастарға, нақты оқыту әдістемесіне негізделеді.

Оқулықтың сапасы оқыту мақсатына жетудегі және қойылған оқыту міндеттерін шешудегі тиімділіктерімен анықталады. Қазіргі қолданыстағы оқулықтар білім беру стандартына, оқу бағдарламаларына сәйкес. Оның мазмұны және құрылымы, оқу материалдарының ғылымилығы, әдістемелік аппараты элементтері де бүгінге дейін қойылып келген талаптарға жауап береді. Бұл оқулықтарда кемшіліктер жоқ деген сөз емес. Отандық оқулықтардағы кемшіліктердің бірі – иллюстрациялардың сапасы, безендірілуі. Соған орай соңғы кезде орта мектептердегі әсіресе қазақ әдебиеті оқулықтардың сапасы жөнінде жағымсыз қоғамдық пікір қалыптасып отыр. Бұл ахуал еліміз егемен алғаннан бері отыз жылдан асса да төл оқулық өндірісінің белгілі бір деңгейге көтеріле алмағандығының көрінісі. Осы күнге арнайы білім беру жүйесіне арналған оқулықтар мен оқу - әдістемелік құралдар толық зерттелмеген. Біздің ойымызша, оқулық сапасын көтеру үшін жазылған оқулықтарды сараптау мен талдау жеткіліксіз шара. Мемлекеттік тілдегі сапалы оқулық шығару үшін оған деген нақты талап пен критерийлер, авторлардың алдына мақсат пен міндет барынша айқын да нақты қойылуы керек және соған сәйкес мерзім мен жағдай жасалғанда ғана белгілі бір нәтижеге жетеміз. Елдегі арнайы білім беру саласында жалпы алғанда, қазақ тілді оқулықтармен қамту жүйелі түрде қолға алынбай келеді. Қазіргі кезде оқулық сапасын зерттеу бүгінгі таңда өзекті мәселеге айналып отыр.

Бүгінде сын пікірлердің толастамауының басты себебі оқулық жазудың қиындығынан болар. Себебі оқулық жазу бір күннің немесе екі-үш айдың жұмысы емес. Оқулық жазуды басынан өткерген академик А. Колмогоров оның қиындығын жаңа бір реактивті ұшақ жасап шығарумен теңеген екен. Ендеше, оқулық жазу – ол үнемі үздіксіз жетілдіруді, дамытуды қажет ететін процесс. Алғашқы төл оқулықтарымызды оқу процесіне енгізу барысында көптеген кемшіліктер кездесіп, оларға аса мән берген жоқ, оқулықта кездесетін материалдардың тақырыпқа сай келмеуі, көрнекі құралдардың дұрыс бейнеленбеуі, ақпараттармен жұмыс істеуге арналған материалдардың жеткіліксіздігі оқулық сапасын төмендетті. Оқулық, бір жағынан, білім мазмұнының материалданған таратушысы, ал, екінші жағынан, оқушылардың осы мазмұнды меңгеру процесінің ұйымдастырушысы болғандықтан, оқулық ОӘК-нің өзегі және оқыту құралы ретінде басым мақсаттарды, оқу бағдарламасының мазмұны мен негізгі дидактикалық-әдістемелік міндеттерді жүзеге асыруда шешуші мәнге ие болады.

Жоғарыда айтқанымыздай оқулық дегеніміз – бағдарлама мен дидактиканың талаптарына сай ғылыми-теориялық жағынан ұстамды құрылған, оқу пәнінің мазмұнын бірізді баяндайтын кітап. Оқулық:

- оқыту кезінде іс-әрекет жүйесінің және оқу – тәрбие процесін ұйымдастыру құралдары жүйесінің және нормативтік ауқымның құрамды бөліктері ретінде;

- оқытудың түпкі нысанасы болып табылатын курстың құрамды бөлігі (оқу материалдарында, оқыту ережелерінде көрініс тапқан және оқу бағдарламалары мен жалпы әдістемелік нұсқауларда ескерілген) ретінде қарастырылады.

ОӘК-нің (оқу әдістемелік кешен) жетекші бөлігі ретінде оқулық үйлестіруші және жүйелеуші қызметтерді атқарады. Үйлестірушілік қызметі оқулық айналысына басқа оқу құралдары топталатын, оқыту құралдары жүйесінде ОӘК-нің өзегі болып табылады. Оқулықтың бұл қызметі мұғалімнің саралап оқытуды жүзеге асыруына, оқушылардың ақпараттар ағымында бағдарлана алу біліктілігін қалыптастыруға, алынған білімді тереңдетуге және бұл білімді практикалық іс-әрекетте қолдана білу біліктілігін қалыптастыруға мүмкіндік береді. Оқулықты ғылыми тұрғыдан зерттеген ғалымдар С.Г.Шаповаленко, В.П.Беспалько, Л.В.Занков, М.И.Скаткин, И.Я.Лернер, В.В. Краевский, Н.Ф.Талызина және К.Д.Ушинский еңбектерінде көрініс тапқан [1].

Оқулық - адам баласы ақыл - ойыннан туған рухани байлықты сақтап, оны ұрпақтан - ұрпаққа жеткізіп отыратын, білім мен тәрбие беретін құрал. Ол - адамзат жасаған ең ұлы кереметтердің бірі. Оқулықтың өзіне тән қызметтері бар:

- оқулықтың жүйелеушілік қызметі оқу курсының мазмұнын құрайтын ақпараттың қатаң тәртіппен баяндалуын қамтамасыз етеді. Оқулық оқушыны ғылыми жүйелеу әдістері мен тәсілдеріне үйретуі тиіс, оқушыларды тиянақты біліммен қаруландыра отырып, оларға әлемнің біртұтастығы туралы түсінік беруі керек.

- ақпараттық – білім берудің пәндік мазмұны мен пәнді зерделеу кезінде оқушыларды қалыптасуы тиіс іс-әрекет түрлерін ақпараттың қажетті мөлшерін анықтай отырып берілуімен сипатталады. Кітаптың бұл қызметі оқушылардың дамуы мен тәрбиелілігінде оңтайлы өзгерістер болуы тиіс оқыту процесінің нәтижелі болуын ескереді;

- жинақтау – дидактикалық ұстанымдар мен ережелер негізінде, түсініктілік ұстанымын ескере отырып, оқулықта берілетін ғылыми-теориялық, дүниетанымдық, көркем құндылықты, техника-технологиялық және т.б. білімдердің оқу материалы ретінде (есептер жүйесі, жаттығулар т.б.) түрленуіне байланысты және мұнда оқушылардың нақты танымдық іс- әрекетінің танымдық – түрлендіруші іс-әрекетке айналуындағы тиімділік қамтамасыз етіледі. Оқушылардың дайын білімді қайталап айтып беруімен қатар, эвристикалық (жартылай ізденімпаздық), шығармашылық (зерттеушілік, құрастырушылық) сияқты іс-әрекеттері пайда болады, яғни оқушылардың белсенділіктері дамиды;

- алған білімін бекітіп өзін-өзі бақылау дағдыларын қалыптастыру қызметі – мұғалімнің басшылығымен оқушылардың іс-әрекет түрлерін қалыптастыруды, олардың міндеті оқу материалын берік меңгеруіне қол

жеткізуді, практикалық қызметте сол материалды бағдар тұтып, оған сүйене алатындай болуларын көздейді;

- кіріктіру – оқушылардың әр түрлі іс-әрекеттер барысында, әр түрлі білім көздерінен жинақталған білімдердің тұтастай қарастыра отырып сұрыптауға және меңгеруге әсер етеді;

- дамытып - тәрбиелеу – жан-жақты дамыған жеке тұлғаның негізгі қасиеттерін белсенді түрде қалыптастырады.

Оқулықтың басты мақсаты - өзіне тән педагогикалық тәсілдер арқылы жеткіншек ұрпақты адам баласының өзінің ұзақ тарихында жинақтаған білім, тәжірибесімен қаруландыра отырып, сол қоғамның мұрат - мақсаттарына сәйкес тәрбиелеу, жеке тұлға етіп қалыптастыру. Оқулықтардың өзіндік ерекшеліктері төмендегідей сипатталады:

1. Оқу материалының ғылыми таным заңдылықтарын айқындайтын логикаға сәйкес құрылуы.

2. Оқыту мазмұнында зерделенетін пән ғылыми логикасының және оның ерекшелігінің көрініс табуы.

3. Философиялық білімнің көрініс табуы мақсатымен ұғымдық аппараттың реттелуі.

4. Ғылыми категорияларының, оның ең маңызды теориялық қағидаларының жеткілікті дәрежеде және сенімді сипатталуы.

5. Пән мазмұнының үлгісін құруда жүйелілік тәсілдің қолданылуы.

6. Шектес пәндердің теориялық түсініктерінің келтірілуі.

7. Білім мазмұнының әр түрлі деңгейлерінің қамтамасыз етілуі (фактілер, ұғымдар, заңдар, жеке теориялар, әлемнің ғылыми бейнесі туралы біртұтас түсініктің берілуі, ғылыми білімнің типологиялық түзілуінің қарастырылуы, білім түрлерін сипаттаудың құрылымдық – логикалық сипатының болуы, білім жүйесіне әдіснамалық білімдер, құрылымдық – функционалдық байланыстар сияқты түсіну мен меңгерудің арнайы құралдарының енгізілуі) [2].

Қортындылай келе, арнайы білім беру жүйесіндегі оқулық сипаты төмендегіше анықталды:

- жеке тұлғаның жас кезеңдерінің ескерілуі;
- жаңа материалды меңгеруге даярлық барысында оқушылардың танымдық белсенділігін айқындайтын, өзбетінше орындалатын жаттығулардың бар болуы;
- жаңа ереже, ұғым, заңдармен танысу барысында оқушының қызығушылығын, белсенділігін арттыратын, тапсырмалардың болуы;
- оқушылардың алған білім, білік және дағдыларын жаңа материалды меңгеруге байланысты үнемі қайталап отыруын талап ететін тапсырмалардың бар болуы және ол оқушыларды өзбетінше ізденуіне бағыт бағдар беру;
- оқушылардың өз ойын жазбаша жаза алудың күрделі біліктігін қалыптастыратын, өзіндік қызметтің, шығармашылық сипаттағы тапсырмалардың болуы;
- күтілетін нәтижелердің жетістіктеріне бағыттылығы;

Яғни, оқулық оқушылардың бойында қоғамның мүддесінде өзін-өзі белсенді етуге дайын, өзгермелі даму үстіндегі ортада өмір сүруге бейім, шығармашыл, білімді тұлғаны дамыту және қалыптастыру болып табылады.

Оқушыларға эстетикалық тәрбие беріп, олардың жалпы білімін өсіруде әдебиет оқулықтарының орны ерекше. Әдебиет оқулықтары жас жеткіншектерді өз халқының бай әдеби мұраларымен, атақты жазушылардың таңдаулы шығармаларымен таныстырады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Құрманалина Ш. Х., Мұқанова Б.Ж., Ғалымова Ә.У., Ильясова Р.К. Педагогика . - Астана : Фолиант, 2007. - 652 бет.

2. Қараев. Ж.А., Нуракметов. Н.Н. Оқулықтар, оқу-әдістемелік кешеннің құрамы мен оқу бағдарламаларын әзірлеуге және сараптауға қойылатын дидактикалық талаптар. – Алматы, 2003. – 126 бет.

ӘОЖ 37

ОҚУШЫЛАРДЫҢ СӨЙЛЕУ МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ: ТІЛ ТАЗАЛЫҒЫ ЖӘНЕ СӨЗ ДҰРЫСТЫҒЫ

Альпатына С.Б.

ШҚО Катонқарағай ауданы «Өрел орта мектебі» КММ, Қазақстан

Ғалымдарының алып тұлғаларының бірі Кайкаустың /Кайкавус/ 1082-1083 жылдары жазылған аса бағалы «Кабуснама» еңбегінің: «Шешендік өнерін үйреніп, жоғары мәртебелі болу туралы» жетінші тарауында: «...Егер сөз өнеріне жетік болсаң да, сөз құрылысын бұзбай, қаз-қалпында, дұрысын айтқанда, бірқалыпты ырғақпен сөйле. Қызметкер адамдармен қызметкерлерше, қарапайым адамдармен қарапайым сөзбен сөйлегін. Аузыңнан шыққан сөзің тыңдаушыға, тыңдаушының жүрегіне қонымды, жеңіл болсын» делінген. [1, 22]

Қазақ әдебиеті мен өнерінің көрнекті қайраткері, ұлт зиялысы А.Байтұрсынов өзінің «Әдебиет танытқыш» (1926) еңбегінде сөз өнері, тіл қисыны, сөз өнерінің ғылымы туралы теңдессіз теориялық қағидалар жазды. Ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынов: «Өнердің ең алды сөз өнері деп саналады деген еді.

Қазақ халқы үшін тілден артық ештеңе болған жоқ. Ол-тарих, ол-мәдениет, ол-әдебиет. Тауып айтылған бір ауыз сөзге бір қауым елдің тоқтайтындығы, дауласқан екі жақтың әділқазы-биге жүгінетіндігі де халықтың тіл өнеріне деген ыстық махаббатының белгісі. Өзінің жазуы, мәдениеті, елдігі бар халық үшін тілден асқан байлық жоқ. Тіл-оның тіршілігінің тірегі. Тіл-оның басқа халықтармен терезесі тең екендігінің негізгі белгісі. Сондықтан тіл жай ғана байлық емес...халықтық бақыт.

Қазақ тіл білімінің негізін салушы А.Байтұрсынов сөз мәдениетін: сөз дұрыстығы (сөз тұлғасын өзгертудегі түрлі жұрнақ, өз орнында қолдану, сөйлем ішіндегі сөздерді дұрыс байланыстыру); сөз бедері (сөзді анық, таза, дәл айту, талғап қолдану) деп бөле отырып, сөздің дұрыс, таза, анық, дәл айтылу үстінде толғау сөздің көрнекі болуы қажет, яғни сөз көркемдігі әуезінің әдемілігімен, кестесінің келісті болуымен анықталады деп атап көрсетеді.

Тіл мәдениетінің ғылыми негізін тереңнен қозғап, тың пікірлер айтып, тілдегі бұрыс қолданыстарға үнемі ғылыми талдаулар жасап, тіліміздің қалыпты жүйесінің бұзылмауын, ойымыздың анық, айқын, көркем берілуін қадағалап, тіл мәдениетінің өзекті мәселелеріне ғылыми зерттеулер жүргізіп келе жатқан ғалым Р.Сыздықтың, тіл мәдениеті мәселесін арнайы зерттеп, оның ғылыми мәні мен мазмұнын айқындаған, тіл мәдениеті ғылымының ғылыми негізін салушылардың бірі М.Балақаевтың ғылыми ой тұжырымдарына сүйенеміз. Тіл мәдениеті–кең ұғым. Ол көбіне-көп қарым-қатынас құралы болып табылатын, тілді жетілдіре беру, ұштай

түсумен қатар сөз шеберлігі, сөйлеудегі әдептілік тәрізділерді де қамтиды. Тіл жеке сөздерден тұрады, яғни сөз тілдің бір элементі. Сөз мәдениеті дегеніміз қарым-қатынас құралын қалай игеріп, өмірде қалай пайдаланып жүрміз, оның әр қилы амал-тәсілдерін дұрыс, дәл, тиімді қолданып, мазмұнды, әсерлі етіп жұмсай алдық па дегенге саяды. Сөз мәдениеті алдымен, әдеби тілдің грамматикалық, лексикалық, стилистикалық, орфоэпиялық нормаларын меңгеру, сонымен бірге бейнелеуіш, көріктеуіш амал-тәсілдерді қарым-қатынас жасаудың мақсаты мен мазмұнына сай етіп қолдана білу дегенді білдіреді. Тіл мәдениеті дегеніміз-тілдік тәсілдерді ширау, жетілу дәрежесі. Сонымен қатар ол тіл жұмсаудағы ізеттілік, сауаттылық қана емес, тілдік тәсілдерді фонетикалық, орфографиялық, морфологиялық, синтаксистік, стильдік құбылыстарды ұқыпты, дұрыс қолдану дағдысы. Тіл мәдениеті дегеніміз-сөздерді дұрыс, орнымен қолдану (лексикалық), дұрыс құрастыру (синтаксистік), дұрыс қиюластыру (морфологиялық), дұрыс дыбыстау (орфоэпиялық) сауатты жазу (орфографиялық), тілді әсерлі етіп жұмсау (лингвостилистикалық) нормаларын ұстану, орнықтыру жетілдіру. Тіл мәдениетіне берілген анықтамалардан: тілді дұрыс қолдану, яғни білдірмек ойға сөздерді сай етіп дұрыс, дәл таңдай білу, ой мен сөздің құр дәлдігін табу емес, сонымен қатар сөздерді тыңдаушыға әсер ететіндей орынды, көркем етіп қолдану, оларды бір-бірімен дұрыс байланыстыра, дұрыс орналастыра білу, сөйлемді тым шұбалаңқы да емес, тым келте, қарапайым да емес түсінікті етіп дұрыс құрастыра білу т.б. аңғаруға болады. Бұдан тіл мәдениеті деген ұғым «тілдегі дұрыстық» дегенге саятын тәрізді. Тілдегі дұрыстықтың негізі-тілдің қалыптасқан жүйесі, заңдылығы, құрылымы, нормасы. Тіл мәдениетінің негізгі ұғымдары-тілдегі дұрыстық және тілдік норма. Ал дұрыстық ұғымын айқындайтын сапаларға: сөз дәлдігі, тіл тазалығы, сөз әсерлігі сөз байлығы, сөз талғамы, сөз әдебі жататынын тілді зерттеуші ғалымдар айтып өткен.

Жергілікті ақын-жазушылардың шығармаларын оқыту, таныстыру арқылы оқушыларды көркем әдебиет оқуға баулу, мәнері, әсерлі, дұрыс сөйлесе білуге дағдыландыру бүгінгі күндегі өзекті мәселелердің бірі.

Осыған байланысты оқушылардың сөйлеу мәдениетін қалыптастыруда сөз өнерінің мәнерлі сөйлеу сипатын жүйелеп арнайы қарастырып, мәнерлі сөйлеуге үйрету бүгінгі күні күрделеніп бара жатқан мәселелердің бірі деуге болады.

Осы мақсатқа жетуде мектепте жобалау іс әрекеттері арқылы ұйымдасқан жұмыстар жүргізілді. Жобалық әрекеттерде келесі нақты мәселелердің басын ашып алу міндеттері көзделді:

- Мәнерлі сөйлеудің негізгі айырым белгілеріне сүйене отырып, мәнерлеп оқу тәсілдерінің қызметін жан-жақты ашып көрсету;

- Сөйлеушінің сөзін фразаларға жіктеу және олардың әрбірінің әуенінің қозғалыс бағытын анықтау.

- Оқылатын мәтін мазмұнына, сөйлеуші мен тыңдаушының психологиялық қалпы анықтайтындығына сипаттама беру;

- Сөйлеудегі сөйлеу техникасы мен сөйлеу мәдениетінің бірлігін анықтау;

- Жергілікті ақындар мен жазушылардың шығармаларымен таныстырудың ұтымды жолдарын қарастыру

- Оқушыны рухани құндылықтарды дәріптеуге баулу.

- Проза мен поэзияның оқылуына тоқталу.

Мектепте оқушылардың сөйлеу мәдениетінің дұрыс қалыптасуына әсер ететін негізгі тәсілдерді анықтап алдық.

Оқушылармен жүргізілген қысқа, орта мерзімді жобалау әрекеттері жұмыстың жүйелі жүруіне әсер етті. Оқушылармен жүргізілген жобалық әрекеттер оқушылардың қызығушылығы мен ынтасын арттырды. Оқушылармен бірлескен қысқа мерзімді жобаларда қалыпты сөйлеу дағдылары сияқты бір-бірінмен хабар алмасады, бұйрық береді, ұсыныс жасайды, пікірлерін ортаға салып талқылайды, қабылдайды, уәде береді, мысқылдайды, мақұлдайды, болып жатқан жағдайға өз бағаларын береді. Өйткені оқушы көркем әдебиет тілі арқылы тікелей адам өмірімен байланысты құбылыстарды жеткізеді.

1) Кейіпкерлердің ішкі толғанысын жеткізу үшін, ойдың мағыналық өзегін баса ашып көрсету үшін сыртқы тұрпаты жағынан да, ішкі мазмұны жағынан да тұтасып барып біртұтас мағынаға ие болған тіркестерді айтуды үйренеді

2) Ойдың мағыналық өзегін жеткізу үшін мәтінді түсініп оқуға дағдыланады

3) Оқитын үзіндіні таңдай алады

4) Интонация компоненттерін оқушы кейіпкердің психологиялық ішкі жан-дүниесін, толғанысын жеткізуде тиімді тәсіл ретінде пайдалана алады.

5) Кейіпкердің эмоциялық жағдайына, қызулану, әсерленуіне байланысты сөйлемдегі негізгі тон жиілігін ажырата алады.

6) Мәнерлеп оқып әуенінде тілдік және тілдік емес әрекеттерге талдау жасай алады.

Жобалық әрекетте жасалған практикалық жұмыстар оқушының тіл тазалығы мен дұрыс сөйлеу дағдысын қалыптастырып отыр деуге болады.

ХІІІ ғ. дінтанушы, дәрігер, тарихшы, астроном, философ ретінде таяу шығыста танылған сириялық Абу-әл Фарадждың «Айтулы оқиғалар кітабы» еңбегінің «Адамның сыртқы белгілері мен мінезі дана ойшылдардың көзімен» тарауында: «Дауысын көтермей, ақырын, баяу сөйлеген адамның мұңға батып тұрғанын аңғаруымызға болады. Кейде адамның бұлай сөйлеуі оның еңбекқорлығын танытады.» дей келе «дауыс туралы» пікірін: «ал кімде-кім әлсіз дауыспен сөйлесе-қозықа сияқты қорқақ, қатты және бейберекет сөйлеген адам-ешкі сияқты топас»-деп білдірген. [2, 22]

Оқушыларды дұрыс сөйлеу мәдениетіне дайындау даярлықсыз сөйлеу әрекеттерінен туындамайды, оның көтерер жүгі де қызметі де үлкен, оған бірқалыпты жұмыстар жүргізіліп отыру керек. Оқушыны сөйлеу мәдениетіне дайындау кезінде сөйлеудің қабылдануы да, вербалсыз әрекеттер де, сөйлеуші мен тыңдаушының арасындағы қарым қатынас та мақсатқа жетуге ықпал етеді.

Жеке сөзді дара тұрған қалпында емес, оның сөйлем ішіндегі, сөз тіркесіндегі, контекстегі мағыналарын, грамматикалық сыр-сипатын дұрыс тану арқылы олардың эмоциялық, экспрессивтік т.б. қызметін, мәнін тани білу тіл дамытудың, сөйлеушінің тіл мәдениетін көтерудің, ой-өрісін кеңейтудің негізгі шарттарының бірі екенін түсіндіруде жобалық жұмыстардың рөлі үлкен. Мектептегі әртүрлі үйірмелер, жобалау іс-әрекеттері, оқырман конференциясы, сыныптан тыс шаралар, сынып сағаттары т.б тіл тазалығы мен сөз дұрыстығы бағытында бірлесіп жұмыс жасау керек, сонда ғана болашақ ұрпақтан тіл тазалығы мен сөз дұрыстығына жүргізілген жұмыстың нәтижесін көреміз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қабуснама /өзбек тілінен ауларған және алғы сөзін жазған Т.Айнабеков/. Алматы, -2005.-160 б.
2. Абуль-Фарадж Книга занимательных историй /перевод с сирийского А.Белова., Л.Вильскера/. Москва, Государственное издательство художественной литературы.-1957.-269 с.
3. Базарбаева З.М. Академик Р.Сыздықтың еңбектеріндегі Абай өлеңдерінің синтаксистік-интонациялық құрылысы жайында.// Әдеби тіл және қазақ тілінің өміршеңдігі. ҰҒА академигі, ф.ғ.д. Р.Сыздықтың 85 жылдығына орай өткізілген ғылыми-теориялық конференцияның материалдары.-Алматы: «КИЕ» лингвоелтану инновациялық орталығы», 2009. - 183-187 б.
4. Аристотель Поэтика. Риторика./перевод с греческого В.Аптедьрота., Н.Платонова.-Санкт-Петербург: Азбука 2000 ж.-346 с.
5. Базарбаева З.М. Қазіргі қазақ тілі интонациясының негіздері:оқу құралы.- Алматы,2002.-202 б.
6. Базарбаева З.М. Казахская интонация.-Алматы:Дайк-Прессс,2008.-С.-272.

ӘОЖ 781.22

ӘН АЙТУДАҒЫ БАЛАЛАРДЫҢ ДАУЫСЫН ДАМУДЫҢ АЛҒЫШАРТТАРЫ

Әмірбек Б.Р., Манатұлы А.

Ғылыми жетекші: Шаяхметова А.А., аға оқытушы, магистр

Ы. Алтынсарин атындағы Арқалық педагогикалық институты,

Арқалық қ., Қазақстан

e-mail: beibarys.amirbek@mail.ru, amandaulet.manatuly@gmail.com

Ән, әуен қазақ халқының көне замандағы аңызы бойынша аспан әлемінен түсіп, ықылым заманнан осы кезге дейін жетіп отыр. Көкте халықтаған ән көшпенді қазақ даласына жетіп, мұны естіген халық сондықтан, үлкен әуендік қасиетке ие болды деп есептеледі. Сондай-ақ, халық арасында: «Әуен мен әуезге деген қабілет дүниеге келгенде бірге дарыған», - деген болжам бар. Қазақ халқының еңбектеген баласынан, еңкейген қартына дейін ән, әуен десе ішкен асын жерге қойып, елеңдеп қалатыны баршамызға жіті айтпасақта жақсы мәлім. Ән-әуен орындайтын топтардың өзіндік музыкалық аспаптары және де орындау мәнерлері болған. Балалар саз - сырнайда, тастауықта, үскірікте ойнап ғана қоймай. Бұл аспаптарды шебердің өзі немесе балалар жасаған, олар әртүрлі аңдардың, құстардың, балықтың, көп басты аттың, жарқыраған көздердің суреттерін аспаптарға салған.

Баланың бойында құнды музыкалық талғамды тәрбиелеу жұмыстарының табысты болуы мұғалім сендіре білуге, тәжірибеге негізделген өз сенімі арқылы тәрбиелей білуге тиісті. Сонда ғана музыка құралы арқылы тәрбиелеу нәтижесінде бала бойында өз күшіне деген сенім, адамгершілік, білімділік қасиеттер пайда болып, оқуда да, еңбекте де, өзін қоршаған ортада да әрқашан жетістікке жетіп

тұлға болуға тырысады. Сондықтан да білім мен ісінің арасында алшақтық болмауы тиіс. Себебі өнер - өмір оқулығы.

Адамның эмоциялық сезіміне ерекше әсер ететін күш – музыка. Музыка дыбыстың бейнелері арқылы өмір шындығын көрсете отырып, адамның ішкі дүниесін, оның өмірдегі құбылыстар мен жағдайларға көзқарасын тілмен айтып жеткізе алмайтын уақыт қиялы мен нәзік сезімін айқын аша түседі. Музыка адамзаттың рухани азығы, жан серігі. Ол өзінің көркемділігін, нәзіктілігімен адам жанын баурап, олардың ақыл-ой, сана сезімінің кеңейіп, жақсы мінез құлықтарының, талғамының қоғамдық көзқарастарының дұрыс қалыптасуына әсерін тигізеді.

Ән туралы А.Жұбанов: -«Ән жас азаматтардың ішкі дүниесін байытып, дәуірдегі қоғамдық өмірдің түрлі құбылыстарын дұрыс түсінуге көмектеседі», - дейді. Мақаланың өзектілігі - жалпы білім беретін мектепте оқушылардың дауыстарын қалыптастыру және дамытудан, музыканың маңыздылығынан туындайды. Қазіргі заман талабына сай әншілікке тәрбие берудегі музыка пәнінің ерекшеліктерін анықтап, маңызын ашып көрсету.

Негізгі бөлім. Музыка сабағының басты мақсаты - қазақ халықының әдет-ғұрыпын, салт-дәстүрін, өнерін қастерлейтін оның өмірімен байланысын түсінетін эстетикалық және музыкалық танымы дамыған рухани бай жеке тұлғаны тәрбиелеуге бағытталған. Туған елінің әндері мен күйлерін білу туған жерін құрметтеуге тәрбиелейді, ал қазақ халықының ой арманын музыка арқылы түсіну оның музыкамен яғни музыкалық мұрасын дұрыс қабылдауға және әсемдікті сезіне білуге тәрбиелейді. Музыкамен шұғылдану баланың жеке басының жалпы дамуына жәрдемдеседі. Тәрбиенің барлық жақтарының өзара байланыстылығы музыкалық қызметтің алуан түрлері мен формалары процесінде қалыптасады.

Балалардың эмоциялық елгезектілігі мен музыкалық есту қабілетінің жетілуі олардың ізгі сезімдер мен іс-қимылдары (қылықтарға) қолдарынан ұстамастан алға қарай жетелеуге көмектеседі, мектеп жасына дейінгі балалардың қимыл – қозғалыстарын ұдайы жетілдіре отырып, дене пішімдерін музыкаға деген деңгейін шындап шығарады. Ән айту дауысты жетілдіреді, дауыс желбезегін бекітеді, сөзді дұрыс айта білуге үйретеді, вокальдық –дыбыс координациясын қалыптастыруға көмектеседі. Ән салушылардың өз тұлғасын дұрыс ұстауы тынысты реттеп, тереңдете түседі. Музыкалық шығармалық динамикасы мен екпіні тиісінше қимыл шапшаңдылығын, оның ауырлығын, амплитудасын, бағытын да өзгерте отыруды талап етеді.

Музыкалық шығарманы оқып, орындай отырып, оқушы эстетикалық тұрғыдан «өзінен-өзі» дамиды және ол үшін мұғалім тарапынан арнаулы күш-жігер жұмсаудың қажеті жоқ деген пікір теориялық жағынан да, практикалық жағынан да қате. Тәжірибенің көрсетуіне қарағанда, Жан-жақты дамыған тұлғаны қалыптастыру үшін эстетикалық тәрбие беру мәселелеріне, мысалы: гармониядан, эстетикалық қабылдаумен және талғаммен байланысты мәселелерге мұғалімдер тарапынан арнаулы көңіл бөлуді қажет етеді. Бастауыш сынып оқушылары қабылдаудың өткірлігімен және тазалығымен өзіндік «сезімдік қызығушылықпен» ерекшеленеді, музыкаға аса қызығады. Олардың музыкалық іс-әрекетін дұрыс ұйымдастыру бір жағынан, кіші жастағы балалардың эстетикалық сезімдерінің

дамуына әсер етеді, ал, екінші жағынан, сәйкес қабілеттердің (есту тітіркендіргештерін нәзік ажырату, музыкалық есту, үнді есту ретінде қоя білу қабілеті және т.б.) дамуына ықпал етеді. Бастауыш сынып оқушыларының интонациялық және эстетикалық қабылдауына қабылдау кезіндегі талдау тереңдігінің, ұйымдасқандықтың және мақсатқа бағытталғандықтың әлсіздігі тән екендігін анықтадық. Бұл әсіресе 1-ші және 2-ші сынып оқушыларына тән құбылыс. Оларға қабылдаудың эмоциялығы тән. Олар ең әуелі тікелей эмоциялық реакция туғызатын қасиеттерді, белгілерді, ерекшеліктерді қабылдайды. Сондықтан, музыка туындысын тікелей күшті эмоция туғызатын белгілі бір акустикалық немесе оптикалық- акустикалық орта ретінде қарастыруға болады. Оқушымен алғаш танысқаннан кейінгі ұстаздың міндеті – оның мүмкіндігін бағалау. Оқушының кемшілігін анықтап, ескерту жасау үшін тереңдетілген, негізделген, жылдам тексеру жүргізіледі. Алғашқы танысуды бірден дауысты тексеруден емес, еркін түрде қарапайым әңгімелесуден бастаған жөн. Бұл жағдайда оқушы ұстаздың қайырымдылық көз қарасын сезініп, бар мүмкіншілігін көрсетуге талпынады. Оқушымен әңгіме құра отырып оның музыкалық қабілетін, жалпы мәдени деңгейін, мінезін біліп алудың маңызы зор.

Оқушы дауысының сұлулығы, күші, диапазоны, бірқалыптылығы, әуезділігі және музыкалық дайындық деңгейі, эмоциялығы, орындау мәдениеті, стильді сезінуі, сырт пішіні, әртістігі сияқты вокалдық қабілеті, ең алдымен бағалану керек. Өнерде жетістікке жету үшін өзіне қажетті ақпараттар кешеніне ие болмағы ләзім. Дегенмен, балғын, өтпелі жастағы оқушыларда 14-жастан бастап сапаның жетіспеуі байқалады. Жақсы вокалдық қабілеті бар, бірақ әуезділігі аз болған кезде оны дамытуға қажет. Егер бүкіл вокалдық қабілеттің кешені жақсы болып, бірақ дауысында кемшілік болса, сабақ барысында ол кемшіліктерді жоюға ұмтылғаны жөн. Музыкалық мәдениет және ел жайлы ойланып толғануды міндетті компонент ретінде кірістіріледі. Сол себептен сынып оқушыларына арналған музыкалық мазмұн жүйесінде барлық музыкалық модульдерді іске асыруға (тыңдау, орындау процессінде) ерекше көңіл бөлінеді. Олардың музыканы қабылдауына көптеген өзара әрекеттесу факторлары ықпал етеді. Музыканы қабылдауға біріншіден, музыка туралы кең түрде меңгерілген білім негізінде шығарманы бағалай білу екінші жағынан, көркем образдарды қамтитын музыкалық шығарманы қабылдау мазмұнына сүйенетін көркем түрі туралы жалпы пайымдау кіреді.

Ән салу дыбыс шығарудың күрделі процесі, онда есту мен дыбысты үйлестіру, яғни ән салу интонациясы мен есту, дене тітіркеністерінің өз ара әрекеттері өте маңызды орын алады. Музыка үнін есіне алғанда бала жәй толқып қана қоймай әрқашан сезім дүниесіне күш түсіріп, сол үнді «іштей» әндетеді. Ән тыңдаушыға жарасымды музыка сөз арқылы әсер ете отырып, айтушының өзіндік сезімін білдіруге мүмкіндік туғызып қана қоймайды және өзгелердің де эмоциялық ұғу, түсіну сезімдерін оятады. Бала дауысы оның нәресте кезінен қалыптасатын табиғи құралы. Ән-баланың өмірлік серігі, бос уақытын толықтырушы, творчестволық – сюжеттік ойындар ұйымдастыруына көмекші. Ән айту арқылы бала организмiне жәйлі тиіп, сөйлеу қабілетін жетілдіруіне, тынысын тереңдетуіне, дауыс аппаратын шынықтыруға үлкен себебі бар. Ән айтуға үйрету процесінде баланың негізгі музыкалық қабілеттілігі эмоциялық әсер алғыштығы, музыкалық

есту қабілеті, ырғақты сезінуі айрықша дамиды. Коллектив болып ән айту ерекше қуаныш туғызады. Хормен ән айту дыбыстарды таза интонацияларының әдемі шығуына, бір-бірін тыңдап орындауына мүмкіндік береді. Ән үйрету әдістемесінде педагогқа алдын-ала даярлық керек. Үйрену процесінің өзі екі кезеңде жүреді, алғашында балалар әнмен танысады, одан кейін ән айтудың негізгі дағдыларымен үйрету жұмыстары басталады [1, 179б.].

Өнердің жеке тәрбиелеудегі маңызын Н.К.Крупская «Балаға музыка арқылы өзінің ойлары мен сезімдерін тереңірек түсуіне, айқынырақ ойлап, тереңірек сезінуіне қажет..», - деп сипаттаған болатын [1,23б.]. Музыкаға үйрету – тәрбиелеуші процесс: оның барысында педагог музыкалық тәжірибе жинақтауға, ең қарапайым мәліметтер білім, дағдылар алуға көмектеседі. Ал, бала осыны белсенді түрде бірте-бірте меңгереді.

Бірінші сынып оқушылары дыбыстардың ұзақтығы мен күшін, динамикалық шапшаңдығын, әлді, әлсіз үлестерді, формаларды, аккомпаниментті, әртүрлі орындалу шеберліктерін айыра білуі үшін де жұмыстар жүргізу керек. Бірінші сыныптың құрамы музыкалық қабілеттіліктеріне байланысты әртүрлі болады, себебі, кейбір оқушылар музыкалық дайындық келсе, ал кейбірі керісінше, сол себептіде мұғалім алдында үлкен сын сағаты алғашқы сабаққа байланысты болады.

Кейбір балалар музыканы тыныш дұрыс тыңдай біледі және таза анық әндете алады. Ал, екіншілері музыканы қалай тыңдау керек екендігін білмейді және әрине дұрыс әндете де білмейді. Оқушылардың музыка мектебінде оқып жетілуі, олардың музыка жанрларын біліп, ажырата алатындығы иллюстрациялық суреттеумен таныс екендігін көрсетеді. Тыңдауға арналған музыкалық шығармалар өте үлкен көлемде емес, шағын көркем образды болу керек. Әншілік диапазон екі, үш дыбысты, кейде бір октава төңірегінде болады. Дегенмен бұл кезеңде оқушылардың дауыс аппараты әлі жетілмеген, құрылмаған. Жұмысшы диапазон ре-ля аралығында болады. Ереже бойынша «до» балаларға әндету қиындау, сол себепті жеңіл әндетуді үйрету мен әртүрлі импровизациялық тапсырмалар беру керек. 1-ші сынып оқушыларына музыкалық тәрбие беру әдістемесінің басты мақсаты, оларды қызықтыру музыкамен айналасуына мүмкіндігін тудыру.

Музыканың өмірімен тығыз байланыстылығын түсіндіру. Адамның ойын, көңіл-күйін, қуанышын, ренішін музыканың көркем құралдары арқылы оны шығарушы композитор орындаушылық қабілеті арқылы түсіндіреді.

Оқушылардың әншілік дағдыларын дамыту, ең алдымен қысқа әуен, жаттығулардан тұрады. Бұл оқушылардың дауыс диапазонын шынықтыру үшін қолданылады. Сабақ нәтижесінде дауысты балалар мен әндететіндерді айыру мұғалімнің міндеті. Жеке сабақтармен қоса, оларды қызықтырып, алдыңғы қатарға отырғызып, әртүрлі дағдыларға үйрету керек. Ал, дайындығы жоғары дамыған оқушыларға күрделірек тапсырмалар беріп, әншілік дағдыларын қалыптастыру, хормен әндету, дыбыс қатарларын интонациялық таза әндетуіне қалыптастыру керек.

Кейбір балалар дыбысты дұрыс қабылдап, музыкалық-аспапта көрсетіп те, ойнап та, яғни, естіп қабылдаған дыбысын таба алады, ал әндетіп беру қиынға соғады. Дұрыс таза әндетудің себебі әртүрлі: көңіл қоймауы, әншілік диапазонының дамымауы, есту мен дыбыс шығару координациясының болмауы т.б. Сыныпта

әртүрлі баланың қолдануы дұрыс. Жоғарыдағы кемшілікті жою, міндетті түрде уақытты талап етеді. Бірте-бірте әншілік қабілетті дамытып, дыбыс тазалығына жетеміз. Әр бала әр дыбысты естіп қана қоймай, оны таза, дәл орындау үшін күш жұмсайды, дыбысты созып қалқыта орындау шеберлігіне үйретіледі.

Бұл істе мектеп жасына дейінгі балалардың дауыс ерекшеліктері ескеріледі. Бала дауысының естілу диапазонын зерттеу репертуардың дұрыс біріктілуіне көмектеседі. Ән айту диапазоны дегеніміз – дауыс жақсы естілетін ең төменгі және ең биік дыбысқа дейінгі интервалмен (аралық) айқындалатын дыбыстар көлемі.

Балалардың жасына байланысты ән айту диапазонының ерекшеліктерін көптеген ғалымдар зерттеген Н.Д. Орлова жұмыс істейтін диапазон деп аталатын «дыбыс шығаратын аймақты» (бірінші октавадағы ми-си дыбыстары шеңберінде) анықтады. Е.И.Алмазов, Н.А.Метлов, Н.А.Ветлугина, А.Д.Войнова, Р.Т. Зинич, А.И. Катинене және басқалар көптеген балалардың бірінші октавадағы ре-си шамасында биігірек дыбыстарды айта алатындығына қарамастан, дәл осы шамада балалар дауысының еркін, табиғи шығатынын дәлелдеген [2, 117б.].

Мектеп жасына дейінгі балаларды ән айтуға үйреткенде алдымен әр баланың дауыс диапозонын анықтап алу керек және балалардың көпшілігі өзінің даусын еркін меңгеруі үшін оны жүйелі түрде жетілдіре түсуге ұмтылу керек. Мұнымен қатар балалардың даусы мен есту қабілетін сақтауға көмектесетін қолайлы «дыбыс ақуалын» туғызу маңызды. Ән салғанда тұлғаны ұстай білу дегеніміз – дұрыс тұру. Ән айтқан кезде балалар иықтарын көтермей, бүкшимей, бойына сай орындықтың арқылығын сәл ғана сүйеніп тұзу отыруы тиіс, қолдарын тізесіне қояды.

Бірақ, бала дауысының әлі жетілмегендігін,оның тез шаршайтындығын ескеру қажет. Балалар ұзақ уақыт бойы дауыстап ән айта алмайды. Бөбектер «күбірлеп өлеңдетеді, оларда сазды әуен шеберлігі» әлі жоқ. Ересек балалар әнді сазына келтіріп айта алады, бірақ кейде тым айқайлаңқырап кетеді әрі қиналып дауыстайды. Мектеп жасына дейінгі балалардың тынысы шала, қысқа келеді. Сондықтан олар сөздің немесе музыкалық фразаның арасында ішке дем алады, әннің сазын бұзады. Дикция - (сөздерді анық айту) бірте-бірте қалыптасады. Көптеген балалардың сөз айтуында мүкістік кездеседі, одан арылу үшін көп жұмыс істеуге тура келеді. Дикцияның айқын және анық болмауынан ән сылбыр, нашар болып шығады.

Қорытынды. Еліміздің білімді азаматын тәрбиелеуді алдына қойған жалпы білім беретін мектеп бағдарламаларының мақсатын шешу барысында жазылған мақаланың болашақ музыка мамандарына да қосар үлесі бар деген оймен жұмысты тұжырымдаймыз. Музыка жанрларының қай саласын алсақ та, өз ерекшелігімен бала тәрбиелеуде үлкен білім бұлағы мен құралы бола алады. Соның ішінде ән жанры. Ән салу қызметі үлкен жауапкершілікті, еңбектенуді қажет етеді десек, ал ән үйрету процесі үлкен кезеңді, жүйеліліктің арқасында нәтижеге жетеді. Аталған жұмыста балалар дауыстарын жетілдіру мақсатында жүргізілетін жұмыстардың теориялық және практикалық дәлелденген ғылыми баспалардан шыққан әдіскер музыкант-педагогтардың еңбектеріне сүйене отырып, мектептегі іс-тәжірибе нәтижелері негізінде басты тақырыпты сипаттауға мысалы, мынандай құжаттар мен еңбектерді пайдаландым.

Музыка сабағынан басқа барлық сыныпта музыкалық тәрбие жұмысы мынадай түрде жалғастырылады. Балаларды жан-жақты дамыту мақсатында көптеген музыкалық үйірмелер, мекемелер, концерттерге, мұражай, опера, спектакльдерге бару жұмыстары жүргізіледі. Олар көпшілік түрінде және үйірме түрінде жүреді. “Көпшілік” деген сөз, мағынасынан да белгілі жас ерекшеліктеріне қарамай, даму сатысына да қарамай жалпы жүргізілетін: лекция-концерт, ұжымдық түрде опера, спектакльдерге бару, музыкалық мерекелер өткізу, карнавал, конкурс, смотр фестиваль өткізу. Өткізілетін іс-шаралардың негізгі арқауы ән жанры, балалар әндерінің шырқалуы, жас таланттардың шығуы. Мысалы, «Бозторғай», «Айгөлек» «Алтын микрофон» республикалық жас әншілер байқауы, облыс, қала көлемінде өтілетін жас өспірімдерге арналған байқаулар.

Бұл жағдайда соңынан балалардың аталған туындылармен дыбыс жазбасы арқылы кең көлемде танысуына жол ашатын классикалық туындылар үзінділері мен оқушылардың музыкалық орындаулары арасындағы шектеулі және тығыз өзара байланысы жүзеге асырылатыны айтпаса да түсінікті. Сонымен бірге, бұл жағдайдағы хормен ән айту жұмыстарының тактикасы мен стратегиясы көбіне-көп музыка мұғалімнің кәсіби хормейстерлік талапшылдығы мен мүмкіндіктеріне, нақты бір сыныптың хормен ән айту қабілеттерінің деңгейіне байланысты.

Жалпы білім беру мектебі – білім берумен қатар өнерге, оның ішінде әншілік өнеріне баулиды. Мектептегі музыкалық тәлім тәрбие жұмыстарының арқауы да осы игі мақсат. Осы мақсатты орындауда бұл жұмысты жалпы музыка мамандарына қажетті әдістемелік құрал ретінде қолдануға болады деген ұсынысымыз бар.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМ

- 1.Апраксина О.А. Методика музыкального воспитания в школе.- М.,1983. – 9-236.
- 2.Сүлейменова Р., Жұмалиева Г. Музыка пәнін оқыту әдістемесі.- 2008. – 1176.

ӘОЖ 821.512.122.09:37.09

ЖАҒАНДАНУ ДӘУІРІНДЕ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІН ОҚЫТУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Бейсекенова А.К.

«Қазақ тілі мен әдебиеті» мамандығының 2-курс магистранты
Ғылыми жетекші: Сейпутанова А.К., қауымдастырылған профессор,
филология ғылымдарының кандидаты
Аманжолов университеті, Өскемен қ., Қазақстан
e-mail: ayagoz.kuzarkanovna@mail.ru

Білім беру жүйесінің басты міндеті – жеке тұлғаның ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар негізінде қалыптасуы мен дамуы және оның кәсіби жетілуі үшін қажетті жағдайлар жасау керектілігі айқын. Қазір білім беру үдерісінде

жеке тұлғаның рухани-адамгершілік дамуына үлкен мән беріліп отыруына орай, адамгершілікке тәрбиелеу мен рухани жағынан қалыптасуы барлық тәрбие үдерісінің өзегі болып отыр. Халықта «Ағаш түзу өсу үшін оған көшет кезінде көмектесуге болады, ал үлкен ағаш болғанда оны түзете алмайсың» деп бекер айтылмаған. Сондықтан баланың бойына жастайынан ізгілік, мейірімділік, қайырымдылық, яғни адамгершілік құнды қасиеттерді сіңіріп, өз-өзіне сенімділікті тәрбиелеуде отбасы мен педагогтар шешуші роль атқарады. Рухани-адамгершілік тәрбие - екі жақты процесс. Білім беру мен тәрбиенің негізгі міндеті - өз елінің азаматы, патриотын тәрбиелеу болса, осыған сәйкес «қазақстандық патриотизм мен ұлттық патриотизм» жастардың тәрбиелік деңгейін бағалаудағы көрсеткіш болып қарастырылады.

Ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтар төмендегі бөлімдерден тұрады: дәстүрлер мен әдет ғұрыптар, жоралғылар мен дағдылар, рәсімдер мен нұсқаулар, ой пікірлер мен пайымдаулар, мақал мәтелдер, нақыл сөздер мен көзқарастар, сөз сөйлеу мен мамандық.

А.Пьеронның ойынша адам - бұл тұлға, ал бала - индивид Тұлға психологияда ең күрделі категория болып саналады. Бүгінгі таңда тұлға түсінігінің қаншалықты анықтамасы болса (200), соншалықты психологтар осы мәселені зерттеумен айналысады.

Леонтьев А.Н. ойынша, тұлға – бұл адамның қоғамдағы өмірінен туындаған ерекше типтің психологиялық құрылымы. Әртүрлі әрекеттердің бағыныштылығы тұлғаның қалыптасуының негізін қалайды, ол өмірлік онтогенезде құрылады. Ол осының бәрі адамның индивидтік қасиеттерін құрайды деп есептеді. Индивидтің қасиеттері жеке тұлғаның қасиеттеріне өте алмайды. Өзгеруіне қарамастан, олар индивидтік қасиеттер болып қала береді, қалыптасатын тұлғаны анықтай алмайды, бірақ оның қалыптасуы үшін жағдай жасайды. Тұлға, индивид сияқты субъекттердің өмірлік қарым-қатынасын жүзеге асыратын интеграциялық процестің өнімі. Петровский А.В. тұлға түсінігіне келесі анықтама береді: «Тұлға ретінде психологияда индивидтің заттық әрекетінде және қарым-қатынасында қол жеткізетін және қоғамдық қарым-қатынастарда өзін ұстаудың деңгейі мен сапасын сипаттайтын жүйелік әлеуметтік қасиет түсіндіріледі».

Жоғарыда айтылған анықтамалардан түсінетініміз, тұлға – бұл ерекше қасиет, ол индивидтің қоғамдағы ерекше «жоғарғы сезімді» қасиеті болып табылады. «Жоғарғы сезімді», яғни іштей бөлшектенген, күрделі қасиет. Индивидтің сезініп қабылдайтын қасиеттерінен айырмашылығы: дене бітімі, мінез-құлық, сөз, ымның жеке ерекшеліктері, жалпы, өз тәртібімен, келбетімен және т.б. бейнеленеді. Тұлға ол әлеуметтік байланыстар жүйесінен ажырамайды. Тұлғаның әртүрлі қасиеттерінің қалыптасуын жетік түсіну үшін, оның қоғамдағы өмірін, қоғамдық қатынастар жүйесіндегі қозғалысын зерттеу қажет.

Қоғамдық қатынастар – индивидтің әлеуметтік қасиеті ретінде тұлғаның бөлігі, бір жағы, аспектісі. Кез-келген қоғамға индивидтің қосылуы, орындалатын әрекеттердің мазмұны мен сипатын, басқа адамдармен қарым-қатынас тәсілдері мен шеңберін, яғни оның өмір сүру, әлеуметтік тұрмыс ерекшеліктерін анықтайды. Бірақ қайсыбір адамдар қоғамының, сонымен қатар жалпы қоғамның жеке индивидтерінің өмір сүруі, тарихи дамып келе жатқан қоғамдық қатынастар

жүйесімен анықталады. Сонымен бірге, әр түрлі қоғамдық қатынастарға нақты тұлғаларды қосудың тәсілдері әртүрлі. Сәйкесінше әр тұлғаның өмірінде оны жүзеге асыру дәрежесі әр түрлі, сондықтан әртүрлі қызмет пен қарым-қатынастың өзара байланысуы әртүрлі жүреді.

Айта кету керек, «адам» деген ұғым жалпылама ұғым болып табылады, яғни, айқын сөйлейтін, саналы, (абстрактілі – логикалық ойлаумен, логикалық есте сақтаумен) жоғарғы психикалық функциялары бар, құралдарды құру, оны еңбектің процесінде пайдалану қабілеті бар биоәлеуметтік тірі ағза.

Біз тұлға болып қоғамдағы өмірдің ықпалымен қалыптасамыз, оларға тәрбие, оқу, қарым-қатынас, өзара қарым-қатынас жатады. Тұлға – бұл әлеуметтік ұғым, адамдағы табиғи, тарихи қасиеттерді білдіреді. Тұлға туа пайда болмайды, мәдени және әлеуметтік даму нәтижесінде туындайды.

Тұлға түсінігін, нақты мазмұнымен, құндылықтарымен, әрбір қатысушының мағыналы біріккен әрекеттерімен жанамаланған, тұлғааралық тұрақты қатынастар жүйесінде ғана түсінуге болады. Осы тұлға аралық байланыстар топқа, ұжымға кіретін адамдардың нақты дара қасиеттерінде және амалдарында көрінеді. Даралық танымдық процестердің қасиеттерінде, қабілеттіліктерінде, дара қызмет ету стилінде, мінезінде, темпераментінде, әдеттерінде, басым болып келетін қызығушылықтарында көрінеді. Сонымен бірге, ол әр түрлі тәжірибе, білім, икемділік пен сенімдерінде байқалады. Біз өз даралығымызды дәлелдеп, бекітеміз. Демек, даралық – адамның тұлғасының тек бір жағы. Рубинштейн С.Л. зерделенуі адам әрекетінің психикалық мазмұнын талдаудан басталатын барлық психикалық процестер тұлғада өтеді, және олардың әрқайсысы өзінің шынайы өтуі барысында оған тәуелді деп тұжырымдады. Психикалық процестердің даралық ретінде тұлғаға тәуелділігі, ең бастысы, жеке – дифференциалды айырмашылықтарда байқалады.

Көптеген психологтардың пайымдауынша, адам тұлға болып туылмайды, қалыптасады. Дегенмен қазіргі заманның психологиясында, тұлғаның қалыптасуы мен дамуы туралы ортақ біртұтас теория жоқ. Келесі тәсілдемелерді айта кетуге болады. Биогенетикалық тәсілдеме (Холл С., Фрейд З.), тұлғаның дамуының негізі ағза толысуының биологиялық процестері болып табылады. Әлеуметті-генетикалық тәсілдеме (Торндайк Э., Скиннер Б.), тұлға дамуының негізгі сәті ретінде қоғамның құрылымын, әлеуметтену тәсілдерін, қоршаған ортамен қарым-қатынасын қарастырады. Психогенетикалық тәсілдеме (Пиаже Ж., Келли Дж.), биологиялық, әлеуметтік факторларды жоққа шығармайды, дегенмен бірінші орынға жеке психикалық құбылыстардың дамуын қояды. Тұлғаның жалпы психологиялық теориясы келесі ғылыми жұмыстардың әсерінен дамыды: Абульханова-Славская К.А., Ананьев Б.Г., Анциферова Л.И., Выготский Л.С., Ковалев А.Г., Леонтьев А.Н., Ломов Б.Ф., Мерлин В.С., Мясищев В.Н., Петровский А.В., Платонов К.К., Теплов Б.М., Рубинштейн С.Л. Бұл теория тұлға психологиясын қызметтің, тұлғаның санасы мен ішкі себептер арқылы істейтін оның басты сыртқы жағдайларының бірлігі ретінде түсінуге негізделеді. Іскерлік тәсілдеме «екі фактор теориясын» жоққа шығарады, оған сәйкес тұлға бұл адамның өзінің биологиялық ерекшеліктері және әлеуметтің, ортаның әсер етуінің орташа нәтижесі.

Ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтар нақты қоғам немесе әлемдік қоғамдастық үшін заттың, құбылыстың, идеяның маңызының құнды болуын көрсетеді. Қазіргі өркениеттер тұрғысынан қарастырғанда қазіргі заманғы қоғамдық саяси үдерістерді реттеуде құндылықтық көрсеткіштер маңызды рөл атқарады. Құндылықтар қоғамдық маңызды материалдық, әлеуметтік нысандар. Құндылықтар жалпыадамзаттық және ұлттық болып екіге бөлінеді. Оқыту үдерісіне мәңгілік жалпыадамзаттық құндылықтарды енгізу тұлғаның адами ізгілік қасиеттерін ашуға, сонымен қатар адамның рухани дамуына ықпал етеді. Мәңгілік құндылықтар – білім негізі және оның өзегі болып табылады. Өз бойында адамгершілік құндылықтарды дамытудың өзі білім болып саналады. Жалпыадамзаттық және ұлттық құндылықтар тақырыбының кейбір аспектілері отандық ғалымдар Р.Әбсаттаров, В.Х.Баймырзаева, А.Ж.Мұқажанова, Р.Қадыржанов, Қ.Ж.Нұғыманова және басқалардың зерттеулерінде қарастырылған. Тәуелсіздік жылдарында бұл тақырыптарға ерекше қызығушылық туып, ұлттық, жалпыадамзаттық мәселелері бойынша маңызға ие болды.

Ақиқат, Дұрыс әрекет, Тыныштық, Сүйіспеншілік, Қиянат жасамау сияқты адамгершілік құндылықтарды жете түсінгісі келетін кез-келген адам, осы құндылықтарды іс жүзінде қолданып, оларды адал ниетпен және ақ пейілмен таратса, сол адамды нағыз білімді адам деп атауға болады. Жалпыадамзаттық құндылықтар және адам тұлғасының құрылымы ішкі үйлесімділікке қол жеткізу үшін адам ойы, сөзі, ісі адами тұлғаның мынадай аспектілеріне сәйкес келетін жалпыадамзаттық құндылықтарға сай болуы тиіс: Яғни ағаш жемісін береді. Ақиқат, сүйіспеншілік, дұрыс әрекет, ішкі тыныштық, қиянат жасамау – бұл мәңгілік бес құндылық адамның ұлтына, нәсіліне, ортасына, дініне қарамайтын, уақытпен өзгермейтін құбылыс. Адамның руханияты мен мәдениетінің жиынтығы, яғни, ата, әжелеріміздің даналығы. Бүгінгі таңда рухани білім әлемге ауадай қажет болып тұр. Сондықтан әр адамның ақыл ойын жаңғыртып, санасын өзгерту керек, сонда әлем де жаңарып, өзгереді. Адамдар осы өмірден қуаныш пен қанағат аламыз деп ойлайды, алайда бұл қуаныш олардың өздерінде жасырынып жатқан өлшеусіз қуаныштың кішкентай ғана сәулесі, яғни уақытша екенін, сезіне бермейді. Адам ақиқатты танып, сүйіспеншілікпен дұрыс әрекет еткенде оның жан дүниесінде ішкі тыныштықтың хош иісті гүлі шешек атады. Яғни, шынайы жан тыныштығы жүректің нұрымен келеді.

Адам өмірінің өзегі-құндылықтар, ал басқа мақсаттар оған жеткізетін баспалдақтар ғана. Осы қағидаға сүйенсек, қоғамның жаңару кезіндегі жаңаша көзқарастардың бірі – құндылық бағдар.

Қазіргі заманда ғылым мен білім, ақпараттық технология, техника қаншалықты қарыштап дамыған сайын, адамның бойындағы рухани-адамгершілік қасиеттерінің соншалықты төмендеп бара жатқанын күнделікті өмірде көріп отырмыз.

Абсолюттік жалпыадамзаттық құндылықтар Ақиқат, Дұрыс әрекет, Тыныштық, Сүйіспеншілік және Қиянат жасамау адамның ұлтына, нәсіліне, тұратын ортасына және діни, мәдени тиістілігіне байланыссыз және уақытпен шектелмейді. Олар бөлінбейді, өзара байланысты, өзара тәуелді және бір – біріне етене еніп, адам руханияты мен мәдениетінің бірыңғай негізін құрайды.

Өз бойында адамгершілік құндылықтарды дамытудың өзі білім болып саналады. Ақиқат, дұрыс әрекет, ішкі тыныштық, Сүйіспеншілік, Қиянат жасамау сияқты адамгершілік құндылықтарды жете түсінгісі келетін кез – келген адам, осы құндылықтарды іс жүзінде қолданып, оларды адал ниетпен және ақ пейілмен таратса, сол, адамды нағыз кемел адам деп атауға болады.

Жалпыадамзаттық құндылықтар жеке тұлғаның бойында өмірге келген сәтінен бастап, бірге дамиды. Рухани адамгершілік құндылықтарды ықпалдандыруда маңызды тәрбиелік міндеттер: біріншіден рухани адамгершілік, руханилық, әсемдік, ақиқат, ізгілік, еркіндік, рахымшылдық, кешірімділік, тәуелсіздік, сияқты жалпыадамзаттық құндылықтардың өмірге еркін ене бастауы. Құндылықтар туралы алғашқы түсінік ежелгі грек ғалымы Сократтан бастау алады. Оның әйгілі «Менің білетінім»- мен ештеңе білмеймін, басқалар оны да білмейді. «Өзіңді-өзің танып -біл!», «Әр адамның бойында күн бар, нұр бар, тек оның нұрлануына мүмкіндік беріңдер» деген қағидаларының негізгі мазмұны да осы құндылықтар. Шәкәрім Құдайбердіұлы 1858 жылы дүниеге келіп өзінің 73 жылдық ғұмырында артына сарқылмастай мол қазына қалдырды. Ш.Құдайбердіұлының философиялық еңбектерінің негізгі объектісі – адам болса, байлықтың ең үлкені – ғылым дей келе, «Өзіңді өзің танысаң істің басы...» деп жырлайды. Мысалы, «Үш –ақ түрлі өмір бар» өлеңінде ол адам өміріне «ортаншы өмір» деген ұғымды қолданады. Бұл – адамның жастық шақ пен кәріліктің арасындағы белсенді өмірі, яғни, осы кезде уақытың босқа өткізбей, ғылымға үңілсең – өмірлік мұратыңа жеткенің – дейді.

Шәкәрімге философиялық ойларды жазу оңайға түспейді. Ол бүкіл батыс Европа, Шығыс елдері ғалымдарының, философтарының еңбектерін зерттейді және өз тұжырымын жасайды. Мысалы, «Үш анық» еңбегінде, жалпыадамзатты жаратушы бір күш бар – ол бірінші анық- дейді. Ал, рух өлмейді, жан мәңгілік – бұл екінші анық – деді. Үшінші анық – ар-ұждан деп, оны білімнен де, ғылымнан да, бәрінен де жоғары қояды.

Жалпыадамзаттық құндылықты дамыта отырып, рухани-адамгершілігі мол, бір-біріне сүйіспеншілікпен, құрметпен қарайтын, өмір сүруге деген құштарлығы жоғары жеке тұлға тәрбиелей аламыз. Тұлғаның үйлесімді дамуының нәтижесінде бүгінгі күнді ғана емес, болашағын сәулелі күйде елестетіп, алға ұмтылатын, арманшыл, қиялы асқақ, рухы биік азамат тәрбиелеуге болады. Фарабидің философиялық көзқарастарында басты үш бағыт анық аңғарылады: ол дүниенің мәңгілігін мойындады, танымның болмысқа тәуелділігін растады, ақыл-парасат туралы ілімді саралады. Ол ғылым мен тәрбие ұштасса ғана рухани салауаттылыққа жол ашылмақ деді. Мінез-құлқын түзей алмаған адамның ақиқат ғылымға қолы жетпейді деп ескертеді.

Ол «Адамның кемелдігі неде?» деген сұраққа жауап іздейді. «Балық су үшін жаралған, құс ұшу үшін, ал, адам бақыт үшін жаралған» дейді.

«Бақытқа қалай қол жеткізуге болады?» деген сұраққа «Білім мен мінез-құлық арқылы» дейді. «Ол білімнің мәні қандай? Бақытқа апаратын мінез- құлық қандай?» деген сұраққа «ізгілікті мінез-құлық, рухани білім» дейді. «Оған қалай қол жеткізуге болады?» деген сұраққа «Оған: ізденіс, тәрбиелеу өнері және оқу арқылы жетуге болады», - деп түйіндейді.

Шәкәрім Құдайберді ұлы «Адамның жақсы өмір сүруіне үш қасиет негіз болады, олар барлығынан басым болатын-адал еңбек, мінсіз ақыл, таза жүрек. Бала кезден бастап адам бойында жоғары ар-ұят, өзін өзі сыйлау сезімдерін тәрбиелеу зиянды құмарлықтарды жоюға көмектеседі»-деп санады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қазақстан. Ұлттық энциклопедия / Бас ред. Бүркітбай Аяған. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2004. – 696 б.
2. Жақыпов С.М. Жалпы психологияға кіріспе. – Алматы, 2013.
3. Жарықбаев Қ.Б. Жантану негіздері. - Алматы, 2002ж.
4. Бурбаев Т.Қ. Ұлт менталитеті – Астана: Елорда, 2001. – 248 б.
5. Ильин Е.Н. Педагогикалық ізденіс. – Алматы: Рауан, 1990. – 231 б.

УДК 81'1'73.611

ПРОИСХОЖДЕНИЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ СОВРЕМЕННОГО АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Торыбаева Д.С., Бейсекенова Л.К.

Научный руководитель: Федосова С.А.

Восточно-Казахстанский университет имени С. Аманжолова,
г. Усть-Каменогорск, Казахстан, e-mail: laurabejsekenova@gmail.com

Английский язык находится в постоянном изменении и динамике. Лексика как самый подвижный пласт языка, наиболее чутко реагирует на все изменения в социальной, культурной и других сферах жизни говорящего коллектива, ведь именно слово является зеркалом жизни. Создание новых слов и устойчивых сочетаний осуществляется, прежде всего, как отражение в языке потребностей общества в выражении новых понятий, постоянно возникающих в результате развития науки, техники, культуры, общественных отношений и т.д. По меткому замечанию А.В. Кунина, «фразеология» это сокровищница языка. Во фразеологизмах находит отражение история народа, своеобразие его культуры и быта». Именно эти факты и обосновывают выбор темы данной работы и ее актуальность.

Источники происхождения фразеологизмов в современном английском языке очень разнообразны. По происхождению их можно разделить на два класса: исконно английские и заимствованные фразеологические единицы.

Фразеологизмы в английском языке в своем большинстве являются исконно английскими оборотами, авторы которых неизвестны. Они закрепились в разговорной речи, и приобрели характерный, английский колорит, который отражает особенности английской культуры. Они все связаны с традициями, обычаями и поверьями английского народа, а также с преданиями и историческими фактами. Примерами подобных широко распространенных оборотов, созданных народом, являются:

Good wine needs no bush - хорошее вино не нуждается в ярлыке: хороший товар сам себя хвалит (по старинному обычаю, трактирщики вывешивали ветки плюща в знак того, что в продаже имеется вино):

A black sheep - пара опор в семье (по старому поверью, черная отцотмечена печатью дьявола).

Haleyon days - спокойные, мирные дни, спокойное время (halcyon - ти мородок, по древнему преданию, зимородок выводит птенцов в гнезде, плавающем по морю, в период имнего солнцестояния, и в этот период, около двухнедель, море бывает совершенно спокойным).

Have kissed the Blarney stone - быть льстецом (по преданию, каждый, по целовавший камень, находящийся в замке Бларни в Ирландии, получал дар льстивой речи).

As well be hanged for a sheep as a lamb -сли суждено быть повешенным за ошту, то почему бы не украсть заодно и ягненка (отголосок старого английского закона, по которому кража овцы аралась смертной казнью через повешение). Говоря об английских традициях, следует упомянуть, что самым употребляемым в Англии напитком является чай. Вследствие этого в английском языке существует несколько идиоматических выражений со словосочетанием cup of tea: an old cup of tea - старушка, an unpleasant cup of tea -неприятный человек.

Произведения знаменитого английского классика У. Шекспира являются одним из наиболее важных литературных источников по числу фразеологизмов, обогативших английский язык. Число их свыше ста. Большинство шекспиризмов встречается в произведениях Шекспира лишь один раз, и форма их является фиксированной. Вот некоторые из этих широко и известных выражений:

«Hamlets: our withers are unwrung - покинуть этот бранный мир, покончить (счета с жизнью); To shuffle off (this mortal coil) - приводить в замешательство;

«Othello: the seamy side - выставлять напоказ, trifles light as air - богатые бездельники.

Большое количество фразеологизмов созданных Шекспиром вошло во всеобщее употребление, что свидетельствует и о лингвистической гениальности Шекспира и о его колоссальной популярности.

Кроме Шекспира, многие другие писатели обогатили английский фразеологический фонд. Среди них главным образом следует отметить:

Вальтера Скотта: Beard the lion in his den - приуныть после веселья, перейти от смеха к слезам

Джона Мильтона: Fall on evil days - впасть в нищету, бедствовать плачьте жалкое существование.

Чарльза Диккенса: King Charles's head - навязчивая идея, предмет.

Байрона Дж.Г.: (as) merry as a marriage-bell - очень веселый, жизнерадостный.

Киплинга Р.: the tail wags the dog - хвост власт собакой, подчиненный командует начальником.

В наше время английский язык переживает неологический бум. Большое количество новых лексических единиц появилось в связи с развитием компьютерной техники: to trouble-shoot - исправить, починить компьютер, to blitzout

- уничтожить часть данных в памяти компьютера.

Развитие прессы также повлияло на появление новых фразеологических единиц: green power - власть денег; Jane Crow - дискриминация женщин: trade off - компромисс.

В театральной жизни также произошли изменения - появились новые типы театров, а вместе с ними и новые названия, например: theatre of absurd - театр абсурда, theatre of cruelty - театр жестокости, theatre of fact – театр факта и др. В области кино, телевидения и видеотехники появилось много новых технических средств, вслед за ними возникло большое количество неологизмов, например: inflight movies - кинофильмы, демонстрирующиеся в полете на борту самолета, inflight videosystem - видеосистема, используемая на борту самолета, satellite-delivered show - программа, передаваемая при помощи спутника, chat show - интервью с знаменитостью, транслируемое из студии и др.

Большинство фразеологических единиц, появившихся в последнее время, связаны со спортивной тематикой: also ran неудачник, не выдержавший сравнения, make up (или take up) the running - задавать темп, быть лидером, показывать пример, вести за собой, front runner - лидер гонок, человек, опережающий своих конкурентов, love all - счет не открыт.

Достаточно большое число фразеологизмов в английском языке являются заимствованными. Одним из важнейших литературных источников заимствованных фразеологических единиц является Библия. Говоря о библейской фразеологии в целом, следует отметить, что данные единицы представляют собой важный и интересный пласт фразеологии во многих языках мира. Библейские тексты, будучи многократно повторяемыми в рамках церковных богослужений, а в быту, в светской среде - в качестве авторитетных цитат, стали привычной частью речевого обихода, воспроизводимыми оборотами и выражениями. Под библеизмом традиционно понимают устойчивые языковые единицы со структурой слова, словосочетания и предложения, генетически связанные с текстом Священного Писания и вошедшие в общий национальный язык из Библии. Например: the apple of one's eye, который имеет значение «что-то очень важное, дорогое, ценное, зеница ока». Библейские фразеологические единицы a tree of knowledge of good and evil - дерево познания добра и зла, a tree of life - дерево жизни, a thorn in the flesh - источник постоянного раздражения, бельмо на глазу и т.д. являются другими представителями исследуемой группы, которые возникли в результате переосмысления свободных словосочетаний Священного Писания.

Помимо фразеологизмов, взятых из Библии, в английском языке, как и в языках других европейских народов, являющихся наследниками античной культуры, существует много пословиц, афоризмов и образных выражений, возникших у древних греков и римлян. Фразеологизмы: the golden age - золотой век, the apple of discord - яблоко раздора, Pandora's box - ящик Пандоры, Achilles' heel - ахиллесова пята, Augean stable - авгиевы конюшни, a labor of Hercules - геркулесов труд, a labor of Sisyphus - сизифов труд. С поэмами Гомера «Илиада» и «Одиссея» связаны выражения Homeric laughter гомерический хохот (оборот связан с описанием Гомером смеха богов; a sardonic laugh - сардонический, язвительный смех; Penelope's web - тканье Пенелопы, тактика оттягивания, Winged words -

крылатые слова *between Scylla and Charybdis* - между Сциллой и Харибдой, в безвыходном положении. Фразеологические единицы, пришедшие в английский язык из литературы Древней Греции и Древнего Рима, наделены необыкновенной красочностью и экспрессивностью, этим и объясняется их распространенность не только в английском, но и других языках мира.

Число фразеологизмов, заимствованных из французского языка достаточно велико в английский язык они пришли путем калькирования исходных выражений. Многие английские фразеологические кальки с французского восходят к латинским прототипам. А если французский оборот в свою очередь является полной калькой латинского варианта, иногда трудно решить, заимствована ли калькированная английская фразеологическая единица непосредственно из латинского или через французский.

Buridan's ass - буриданов осел (о человеке, не решающемся сделать выбор между двумя равноценными предметами, равносильными решениями и т.п.) (Французскому философу XIV в Буридану приписывается рассказ об осле, умершем от голода, так как он не решался сделать выбор между двумя одинаковыми охапками сена. Этот рассказ был якобы приведен Буриданом в качестве примера в рассуждениях о свободе воли. К этому же рассказу восходит ФЕ *an ass* (или *a donkey*) *between two bundles of hay, castles in Spain* - воздушные замки (выражение, связанное со средневековым героическим эпосом герои которого, рыцари, получили в личное владение еще не завоеванные замки в Испании), *for smb's fair eyes* (или *for the fair eyes of smb.*) - ради чьих-либо прекрасных глаз, не ради его заслуг, а по личному расположению, ни за что, даром (выражение из комедии Ж.Б.Мольера «Жеманницы»), *an ivory tower* – башня из слоновой кости оторванность от жизни (выражение создано французским поэтом и критиком Сент-Бевом и является переосмыслением библеизма), *let us return to our muttons* - вернемся к теме нашего разговора (выражение из средневекового фарса Бланше об адвокате Патлене. позднее путем обратного образования возник инфинитив *to return to one's muttons*), *to pull smb.'s* (или *the*) *chestnuts out of the fire* (for *smb.*) - таскать каштаны из огня для кого-либо; бессмысленно, с риском для себя трудиться для выгоды другого (в басне Лафонтена «Обезьяна и кот обезьяна Бертран заставляет кота Ратона таскать для себя каштаны из огня) С этой же басней связано выражение *to make a cat's paw of smb* - сделать кого-либо своим послушным орудием-чужими руками жар загребать.

Фразеологические заимствования из немецкого языка: *blood and iron* - «железо и кровь», беспощадное применение силы (нем. *Blut und Eisen* - принцип политики Бисмарка, стремившегося объединить Германию силой прусского оружия); *a place in the sun* - место под солнцем, право на существование. Выражение, переведенное с французского *la place au soleil* (Паскаль), впоследствии было забыто и снова переведено с немецкого *Platz an der Sonne*.

Из сказок «Тысячи и одной ночи» в английский язык пришло несколько выражений: *Alladin's lamp* – волшебная лампа Аладдина (талисман выполняющий все желания своего владельца). С этой же сказкой связана ФЕ *to rub the lamp* – легко осуществить свое желание; *Alnaschar's dream* - пустые мечты, фантазирование; *the old man of the sea* - человек, от которого трудно отвязаться, навязчивый человек,

an open Sesame - «Сезам, откройся!», быстрый и легкий способ достижения чего-либо.

Тот факт, что некоторые выражения, заимствованные из арабского фольклора, стали фразеологизмами современного английского языка, свидетельствует о метафоричности и выразительности этих фразеологических единиц.

В английском языке встречаются заимствования и из датской культуры. Из датского языка: an ugly duckling - гадкий утенок (человек, несправедливо оцененный ниже своих достоинств, проявляющихся неожиданно для окружающих; по заглавию сказки Г.Х. Андерсена о гадком утенке, который вы рос и стал прекрасным лебедем).

Много фразеологических единиц пришло в Англию из США. Они относятся к внутриязыковым заимствованиям. К таким «американизмам» относятся, например, face the music - стойко переносить неприятности, расплачиваться; the green light - зеленая улица, свобода действий; spill the beans выдать секрет, проболтаться, проговориться.

Если говорить об фразеологических сочетаниях то для них характерна некая смысловая разложимость приближение к свободным сочетаниям. Характеристиками данного типа фразеологизмов является возможность свободной перестановки слов замена одной из ключевых лексических единиц входящих в состав синонимичной единицы. Например ожесточенная схватка или же свирепая схватка: синонимичная замена ключевой лексической единицы

Касаясь перевода фразеологизмов можно отметить особую сложность данного процесса так как трудно передать на иностранном языке тот самый смысл эмоциональную окраску. Соответственно для того чтобы произвести адекватный перевод необходимо владеть различными видами перевода то есть использовать описательный перевод калькирование нахождение эквивалентов или аналогов

Таким образом, мы видим, что источники пополнения фразеологического фонда английского языка достаточно разнообразны. Во фразеологизмах содержатся и сохраняются этнокультурные ценности множества стран и народов, различные этапы исторического развития. Так же Великобритания, являясь

«страной традиций», свято чтит наследие прошлого, которое достойно уважения следует тенденциям современного общества, что так же отражается во фразеологических единицах английского языка.

Подводя итоги следует говорить о грандиозности такого явления языка фразеология в современном английском языке как как в принципе и других языках существует огромное количество фразеологических оборотов обогащающих и делающих язык более ярким своеобразным и эмоциональным. Кроме того, велика ценность фразеологических оборотов с точки зрения страноведения, так как при соприкосновении и последующем изучении иностранного языка происходит определенное углубление в иноязычную культуру историю и даже возможно понимание образа жизни и особенностей быта народа изучаемого иностранного языка. Одним словом, изучение фразеологии языка неотъемлемая часть его освоения без которой коммуникация представителями будет осуществляться довольно сложно.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Амосова Н.Н. Основы английской фразеологии. – Л.: Наука, 1989. – 97 с.
2. Захарова М.А. Стратегия речевого использования образных фразеологизмов английского языка. – М.: Инфра-М, 1999. – 151 с.
3. Ахметжанова Ф.Р. Словарь. – Dictionary. - Сөздік: Казахско-англо-русские параллели. / Ахметжанова Ф.Р., Бэллест Д. – Өскемен: ШҚМУ баспасы. 2001. - 219с.

ӨОЖ 811.512.122:37.09]((075.3)

ТЫҢДАЛЫМ ДАҒДЫСЫН МЕНГЕРТУДІҢ ТИІМДІ ӘДІС-ТӘСІЛДЕРІ МЕН ТҮРЛЕРІ

Болаева А.К., Каирбаева Ж.К.
«Қ. Қайсенов кентінің орта мектебі» КММ
С. Аманжолов атындағы ШҚУ, Өскемен қ., Қазақстан
e-mail: bolaevaa@mail.ru

Оқушыларға тыңдау дағдысын қалыптастыруда еске сақтау қабілетінің маңызы **зор**. Оқушының сабақтағы кез келген іс-әрекеті тыңдалым мәтінін дұрыс қабылдауына әсер етеді. Сондықтан тыңдалым мәтінімен жұмыс орындаудың әдіс-тәсілдері өте маңызды болмақ. Қолданылатын әдістің тиімділігі оның нәтижелілігінің кепілі болып табылады.

Мәтінді тыңдап болған соң мәтін мазмұнын оқушы жете түсініп, мәтіндегі негізгі ой мен көтерілген мәселе анықтау үшін, мәтінді жан жақты талдап, ондағы түйінді ой бойынша өз пікірін, көзқарасын білдіре алуы үшін мәтінді талдау кезінде қолданылатын әдіс тәсілдердің ең негізгі дегендеріне тоқталық өтелік.

№	Әдіс-тәсіл түрі	Мақсаты	Тиімділігі
1	Тест тапсырмасы	Тест оқушының білім дәрежесінің қандай екенін анықтайды. Оқушы білімін түрлі жағдайда қолдана білуін тексереді.	Тыңдалым мәтіні оқылып болған соң оқушыларға сол мәтін мазмұны, идеясы, құрылымы бойынша тест сұрақтарын беру арқылы оқушының ақпаратты қаншалықты есте сақтағанын анықтауға мүмкіндік береді.
2	«INSERT» әдісі	Оқылған мәліметті түртіп алу арқылы таным түсінігін қалыптастырады.	Тыңдалған мәтіндегі жаңа ақпаратпен танысып, түртіп алу жүйесімен мәлімет жинайды, саралайды, бағалайды.

3	«Кластер» әдісі	Идеялар мен ақпараттар арасындағы байланыстарды жинақтап, тұжырымдайды.	Мәтін тақырыбындағы өмірмен байланыс туралы сұрақтар құрастырып, оларға жауап іздейді, идеяларды жинақтайды.
4	«Фишбоун» әдісі	Тыңдалым мәтіндегі мәліметті, идеяларды сұрақ-жауап арқылы жаза отырып, қорытынды ойларын жинақтайды.	Тыңдаудағы алынған мәлімет бойынша өздері сұрақ қойып, жауабын топтық не жұптық жұмыста талқылауға, ой қорытуға, белгілі бір түйін жасауға жетелейді.
5	«Кейс – стади» әдісі	Мәтіндегі негізгі және қосымша ақпаратты талдайды.	Оқушылардың есте сақтау қабілеті сақталады.
6	«Эйлер шеңбері» әдісі	Тақырып бойынша негізгі идеяларды жинақтап, саралайды.	Идеялар жинақталып, сараланады
7	«Дұрыс\Бұрыс»	Тыңдалым мәтіндегі ақпараттардың дұрыс, бұрыстығын анықтайды.	Оқушының мәтінді жете түсінуіне көмектеседі.
8	«Маңызды 3 мәлімет»	Оқушылар мәтінді тыңдап болған соң ондағы маңызды деген ақпараттарды жіктейді.	Мәтіндегі негізгі ақпараттарды анықтайды.
9	«9 — ромб»	Қатысушыларға мәтін мазмұнынан маңыздысын анықтап, талқылау үшін тізім беріледі. Тізімнің әрбір тармағын үлкен ромбылы торға орналастыру арқылы мәтіндегі ақпараттарды талдайды.	Ромбының нысаны топқа бірқатар басымдықтар мен перспективаларды қамтуға мүмкіндік береді.

Негізгі және қосымша ақпараттар

Мәтіннің мағыналық бөлігінде негізгі және қосымша (жанама) ақпарат болады. Мәтіннің негізгі ақпаратына жаңадан айтылатын түсініксіз ұғымдарды автордың талқылауы, сипаттаулар, баяндаулар, логикалық тұжырымдар кіреді.

Мағыналық бөліктің негізгі мәліметтерін көрсету үшін онда тезистер мен тұжырымдар қолданылады және олар көбінесе азатжолдың басты идеясы - бірінші және екінші сөйлемдер болады. Қосымша (жанама) ақпарат түрлері мыналарды қамтиды: қосымша, суреттейтін және анықтайтын, қайталанатын, жинақтайтын ақпараттар. Қосымша ақпарат кеңейтеді, онда қарастырылатын құбылыстардың мәнін ашып түсіндіреді. Мәтіндегі нақты және суреттеуші ақпараттарды автор мынадай сөлемдер арқылы береді:

1) берілген идеяны нақтылайтын, растайтын немесе түсіндіретін нақты мысалдар келтіреді;

2) басқа ғалымдардың пікірлерін, дәйексөздерін келтіріп, өзінің ойларын растайды, көрсетеді. Мұндай ақпараттар сондықтан, мәселен, сол сияқты, атап айтқанда, яғни, басқаша айтқанда, басқаша түсіндіре кетсек, , дәлірек айтқанда, дәлірек және т.б. деген сияқты қыстырма сөздер арқылы беріледі.

Детальді ақпарат дегеніміз не?

Детальді ақпарат деп тыңдалған, оқылған мәтіндегі әр сөздің мағынасын түсіну үшін, әр сөзге мән беру үшін, әр сөздің мағыналарын тану үшін берілетін детальдерді айтамыз.

Жалпы деталь дегеніміздің өзіне тоқталатын болсақ, көркем шығармада белгілі бір мағыналық, идеялық эмоциялық жүк көтеріп тұратын көркемдегіш құрал. Деталь үлкен оқиғаны не үлкен суретті бір екі сөз арқылы ғана шындық дүниені танытады.

Мысалы, «Адамның сырт келбеті мен мінезі» бөлімінде төмендегі мәтінді мысалға алып қарастыратын болсақ:

«Салтанат әннен өзге дүниенің бәрін мүлде ұмытып кеткен секілді. Ол бірде көк аспанға шалқалай қарап, дәл төбесінде шырылдап тұрған бозторғайдан көз алмай әндетеді... Осы даладағы сұлулық біткен Салтанаттың кеудесіне кеп құйылып жатса, оның өн бойындағы сұлулық көмейінен ән болып төгіліп, төңіректі жаңа леп, жаңа нұрға бөлеп тұрған сияқты» (Д.Исабеков. Гаухар тас.) Осы бір үзіндіде детальді ақпарат Салтанаттың ішкі жан дүниесі мен сайын дала сұлулығын ашатын «сұлулық, жаңа леп, жаңа нұр» деген жекелеген сөздер.

Немесе

«...Мынау қаршығаға баяғы Көкжендеттің атын қоямын. Келмеске кеткен сол бір жылдарды еске түсіру үшін құс салып, серуен құрамын. Менің үмітім - алда, уанышым – артта. Бір кезде «қазақтан өзімдей ұл тумайды –ау» деп уайымдағанмын. Жоқ, олай емес екен. Сенің әншілігіңе, жаныңның сезімталдығыңа көңілім толды» (Т.Әлімқұлов. Көк қаршыға.) Бұл үзіндідегі детальді ақпарат, әрине, «қазақтан өзімдей ұл тумайды – ау» деген сөз тіркесі мәтіндегі Ақан бейнесін даралаушы, ел алдындағы бағасын көрсетуші болып тұр.

Сонымен мәтіндегі детальді ақпарат дегеніміз тыңдаған, оқыған мәтіннің негізгі ойын, көтерген мәселесін ашатын бір сөз немесе сөз тіркесі.

Интенсивті тыңдалым ерекшелігі

Интенсивті тыңдалым дегеніміз сөйлеу барысындағы сөйлемдердің грамматикалық құрылымын, белгілі бір тақырыпқа арналған сөздерді талқылау үшін тыңдау. Оның басты ерекшелігі – оқушылардың тілді дұрыс қолдана білудегі білімін арттыру және бір ерекшелігі белгілі бір грамматикалық тақырыптарды өткен кезде тыңдалымды пайдалану, бірақ бұл жерде басқа дағдыларды араластырмайсыз.

Интенсивті тыңдалымға арналған мәтіндер қысқа болуы керек, себебі түпкі мақсаты - мәтінді ең егжей-тегжейлі түсіну. Мәтін неғұрлым ұзағырақ болса, мұндай терең талдауды аяқтау неғұрлым ауыр, сондықтан ақыл-ойдың таусылуын болдырмау үшін қысқаша мәтіндерге сүйену керек.

Интенсивті оқу үшін тамаша оқу құралдары мыналарды қамтиды:

- Жаңалықтар; - Wikipedia мақалалары;
- Қысқа әңгімелер;
- Блог хабарламалары т.б.

Осы хабарламалар немесе мақалалар ішінен сөйлемдердегі грамматикалық тұлғаларды талдау үшін мұқият тыңдау қажет болады. Және ол есте жылдам сақталатындай қызықты, маңызды ақпарат болғаны жөн.

Мысалы:

Марс – жерге ең жақын планета. Ол тастан жасалған. Онда өте суық және жердегі солтүстік пен оңтүстік полюстегідей мұзды шыңдар бар. Жерден қарағанда Марс қызыл болып көрінеді. Марста көптеген кратерлер, кейбір терең алқаптар мен биік жанартаулар бар. Кейбір ғалымдар Марста тіршілік болуы мүмкін дейді, бірақ олар әзірше ешқандай тіршілікті таппады. Ғалымдар сондай-ақ Марста су іздеуде.

Тапсырма: Тыңдалған мәтіннен деректі зат есімдерді табыңыз: шыңдар, кратерлер, жанартаулар.

Экстенсивті тыңдалым

Экстенсивті тыңдалым - үлкен көлемді мақала немесе шығармаларды (роман, әңгіме) тыңдау дегенді білдіреді.

Бұл тыңдалым түрінде 5-сыныптар үшін көркем әдебиет стиліндегі мәтіндерді берген дұрыс. Өйткені публицистикалық немесе ғылыми стильде берілген экстенсивті тыңдалым мәтінін еске сақтау қиындық тудырады. Және оны талдау барысында мазмұн негізінде жоспар құру, әңгіме жанры мен түрін анықтау, стильдік ерекшеліктерін ажырату, тілдік ерекшеліктер табу сияқты тапсырмалар тиімдірек болады. Жалпы тыңдалым мәтін таңдау кезінде оқу мақсаттарын қатаң ескеру қажет. Оқу мақсаты мәтін мазмұнын толық талдауға, оның грамматикалық ерекшеліктерін көрсете алатындай болғаны абзал. Мысалы: 5.Т\А5 тыңдалған мәтін мазмұны негізінде сұрақтарға жауап беру, көтерілген мәселе бойынша өз ойын білдіру.

Және алынатын әдіс-тәсілдер де көлемді шығарманың идеясын ашуға, көтерілген мәселе жайлы оқушы көзқарасын айқындауға бағытталуы тиіс.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Жусупова Р. Аутенттік мәтіндер негізінде студенттердің коммуникативті күзіреттілігін қалыптастырудың әдістемесі: – Астана:, 2021. – 10 б.
2. Құлмағамбетова А. Тілдік төрт дағды бойынша белсенді оқыту тапсырмалары, оқу-әдістемелік құрал. – 2014. - 54 б.
3. Қазақстан Республикасының «Орта білімді дамыту» тұжырымдамасы.
4. Мұғалімдерге арналған нұсқаулық, НЗМ, 2016ж.
5. Оразбаева Ф. Тілдік қатынас: әдістемесі және теориясы. – Алматы: Ыбырай Алтынсарин атындағы Қазақтың білім академиясының Республикалық баспа кабинеті, 2000. – 208 б.

АБАЙ ШЫҒАРМАЛАРЫН МЕКТЕП БАҒДАРЛАМАСЫНДА ОҚЫТУДЫҢ ТАРИХЫ

Джетыбаева А.Т.

«Қазақ тілі мен әдебиеті» мамандығының 2-курс магистранты
Ғылыми жетекші: Сейпутанова А.Қ., қауымдастырылған профессор,
филология ғылымдарының кандидаты
Аманжолов университеті, Өскемен қ., Қазақстан
e-mail: anar.dzhetybaeva@mail.ru

Ең алғаш қазақ әдебиеті пән ретінде оқытыла бастаған қазақ мектептерінде Абай шығармалары оқу бағдарламасына енген болатын. 1932-1933 жылы Қазақ Оқу комиссариаты бекіткен орта мектептің бағдарламасы фабрика, завод және колхоз жастары жеті жылдық мектепке арналып жазылды [2]. Бұл бағдарламаға ақынның алғаш рет “Болыс болдым мінеки”, “Бойы бұлғаң” сияқты ел адамдарына арналған өлеңдері, орта буынның 5-сыныбында Крыловтан аударған “Шегіртке мен құмырсқа” мысалы ол кезде бастауыш болып есептелетін 4-сыныпта оқытуға берілді. Ақын өлеңдерінің алғашқы мектеп бағдарламасынан орын алуы үлкен жетістік еді. Дегенмен әр түрлі көзқарастарға байланысты бағдарламаға Абай өлеңдерінен тек би, болыстарға, ел адамдарына арналған екі өлеңі, Крыловтан бір аудармасы ғана енгізілді әрі осы шығармалардың оқытылуының өзінде саясаттың ықпалы басы болғанын аңғаруға болады. Мәселен, осы жылы І.Жансүгірұлының, С.Сейфоллаұлының, Ә.Мәметкелінінің, Б.Майлыұлының құрастыруында деп берілген “Әдебиет құралы” деп аталған оқулықта «Абайдың осы өлеңі бұрынғы қазақ шаруашылығына қабыса ма? Шаруа жөнінде шегірткеге кімді, құмырсқаға кімді ұқсатуға болады? Қандай тұрмыстар? Қазір қанша ел отырықшы болды?» деген сұрақтар қойылған. Ал «Бойы бұлғаң» өлеңіне «Абайдың мына мінездеген 129 адамы қандай адамның кейіпкері? Абай бұл адамға қандай көзбен қарайды? Қандай адамды көксейді, жақтайды? Айналасына көзқарасы қандай?» деген сұрақтардан қандай идеяда оқытылғанын аңғару қиын емес. 1934 жылы Абай Құнанбаевтың қайтыс болғанына 30 жыл толуына орай бағдарламаға ақын шығармашылығы бір шама көбейтіліп беріледі [3].

Ақынның өмірбаянымен қоса оның алуан тақырыптардағы шығармалары енгізілген. “Аттың сыны”, “Аңшылық туралы”, жыл мезгілдеріне арналған “Жазғытұры”, “Жаз”, “Күз”, “Қыс” өлеңдері, 5, 6, 7- сыныптарда оқытыла бастайды. Ақын шығармаларының түр белгілеріне де назар аударылады. Осы орайда С.Сейфоллаұлы мен Ө.Тұрманжанұлының құрастыруында делінген орта мектептің 5- сыныбына арналып шыққан “Көркем әдебиет” оқулығында азды-көпті ерекшеліктер болды. Абай шығармаларының көркемдік ерекшелігін, мазмұнды көркем шығарма ретіндегі салмағын, үлгі-өнеге болатын үздік шеберлігін айтқанымен, «Абай – үстем тап ақыны» деген жазғыру пиғылындағы жағымсыз пікір қоса айтылады. Жалпы Абайдың өзі мен мұрасына тұрпай социализмнің, пролеткультшілдіктің кері ықпалы болғаны жасырын емес. 30 жылдардағы цензура,

кейіндеп 50 жылдардағы Абай төңірегіндегі айтыстар сол тұстағы білім беру саласына да елеулі ықпалын тигізді. Себебі қазақ әдебиетінің оқу құралдары әрі оқулық, әрі әдеби, ғылыми-зерттеу еңбегінің нәтижесі ретінде жарияланып отырды. Оқулық жазған авторлар да сол тұстағы әдебиет саласындағы тұлғалар еді. Сондықтан мектеп оқулықтарын тексеру барысында ақын шығармашылығына деген көзқарастан Абай шығармаларын тану дәрежесін айқын аңғаруға болады.

1938-1939 оқу-жылында Қазақ Оқу Комиссариаты бекіткен орта мектеп бағдарламаларына да ақын шығармаларын оқыту жобасы тағы да біраз өзгерістерге ұшырады [3]. Осы жылы бағдарламадағы оқытылуға тиісті ақын шығармалары белгісіз себептермен азайтылып, сағат саны да қайтадан қысқартылады. Ақынның өмірбаянымен қоса “Жазғытұры”, “Әсемпаз болма әрнеге”, “Интернатта оқып жүр” өлеңдерін оқыту ұсынылады. 1939-1940 жылғы бағдарлама белгілі педагог ғалым Ш.Кәрібаевтың басшылығымен және әдіскер мұғалімдердің қатысуымен жасалады[4]. Бұл бағдарламада ақын шығармаларына қатысты әдеби-теориялық ұғымдарды беру мәселелеріне елеулі өзгеріс енгізілген. 1941 жылғы бағдарлама түзетіліп, толықтырылып, қайтадан бастырылған. Аталған бағдарламада Абай шығармаларына қатысты елеулі өзгерістер болмаған. Осы бағдарлама 1946 жылға дейін қолданылды. 1947 жылғы бағдарламада ақын шығармаларын жоғарғы сыныптарда оқыту ісі алғаш рет қолға алынған [5].

Міне, осындай түрлі шырғалаңға, сәтті, сәтсіз ізденістерден өтіп барып қазақ әдебиеті бағдарламаларын 1947 жылдан былай қарай жүйелі шыға бастайды. 1951 жылғы шыққан орта мектеп бағдарламаларына да Абай шығармаларын 8-10-сыныптарда оқыту біршама дұрыс жолға қойылды деуге болады. Бағдарламаның бағалы жағы ондағы әдебиетті оқытудың жаңа ұстанымдары мен мақсаты айқын көрсетілген. Шығарманың тіл ерекшелігіне де талдау ұсынылған. 1958-1989 жылдары қазақ тілі мен әдебиетін оқытудың әдістемесінің тарихында жемісті іздену кезеңі болды деу артық емес. 1959 жылы “Қазақ тілі мен әдебиеті” журналының № 8 санында қазақ әдебиеті бағдарламаларының жобасы жарияланады. Бұл бағдарламада 5- сыныптар үшін ақынның “Күз”, “Қыс” өлеңдерін оқытып, көркемдегіш сөздер туралы түсінік беру, 6-сыныптарға “Жасымда ғылым бар деп ескермедім”, “Ғылым таппай мақтанба”, “Қараша, желтоқсанмен сол бір екі ай”, “Жазғытұры” өлеңдері, 7-сыныптарда “Қансонарда бүркітші шығады аңға”, “Мәз болады болысың”, “Бойы бұлғаң”, “Өзгеге көңілім тоярсың” өлеңдерін оқыту ұсынылған. Бұл жылдары 5,6,7- сыныптар әдебиеттік оқу курсын өтетін орта буын сыныптар қатарында саналып, 8-сынып әдебиеттің тарихи курсын оқитын жоғарғы сынып есебінде болғандықтан аталған бағдарламада әдебиеттану курсының барлық кезеңі бір сыныпқа жинақталып, топталып берілген. Осы 1959 жылғы 8-сынып бағдарламасына XIX ғасыр әдебиетінен Абай Құнанбаев шығармашылығы назардан тыс қалған.

1960 жылдан бастап қазақ мектептерінің бастауыш, орта буындарында және жоғарғы сыныптарында Абай Құнанбаев шығармашылығын оқыту жан-жақты тексеріліп, жүйелі 130 беріле бастайды. Әдебиеттік оқу курсын өтетін 5-7-сыныптарға арналған сегіз жылдық мектеп бағдарламаларында әдебиет пәнінен 5-сыныпқа 72 сағат бөлініп, соның ішінде Абай шығармашылығына 3 сағат белгіленген. Осы сыныпта М.Әуезовтің “Бүркітші” әңгімесі өтілгеннен кейін, Абай

өмірбаянынан қысқаша мәлімет беріледі де, ақынның “Қансонарда бүркітші шығады аңға” өлеңі қысқартылып оқытылады. 6-сыныпта да жалпы әдебиет пәнінен 72 сағат белгіленіп, Абайдың өмірінен мәлімет беріле отырып, “Жасымда ғылым бар деп ескермедім”, “Қараша, желтоқсанмен сол бір екі ай”, “Ғылым таппай мақтанба” өлеңдерін оқыту ұсынылып, оқытуға не бәрі 3 сағат белгіленген. Абай шығармаларынан кейін М.Әуезовтің “Абайдың балалық шағы” деген “Абай жолы” романының үзіндісін оқыту жоспарланған. 7-сыныпқа жалпы әдебиет пәнінен 68 сағат бөлініп, ақынның “Жазғытұры” өлеңі қысқартылып беріледі де, “Әбіш туралы” үш өлеңі, “Интернатта оқып жүр”, “Әсемпаз болма әрнеге”, “Дүтбайға”, “Бойы бұлғаң”, “Жүрегім нені сезесің” өлеңдерін оқыту жоспарланған. Орта сынып бағдарламаларында ақын шығармаларын оқыту барысында теңеу, метафора, эпитет сияқты теориялық ұғымдарды таныту, көркемдік астарын ашуға біраз көңіл бөлінген.

Абай Құнанбаевтың өмірі мен шығармашылығын оқыту жобасы 1961-1970 жылдар аралығында оқу бағдарламаларында осы айтылған жүйеде еш өзгеріссіз беріліп отырған [6]. 1981-1982 оқу жылына арналған сегіз жылдық және орта мектеп бағдарламасында әдебиеттік оқу сыныптары үшін ақын шығармаларын оқыту тұрғысынан елеулі өзгерістер болған. 4, 5, 6, 7, 8 сыныптарда табиғат лирикасынан, өнер, білім, тақырыбындағы өлеңдері, Әбішке арналған өлеңдерінен, “Бойы бұлғаң” сияқты шығармалары оқытылған. Жалпы алғанда бұл бағдарламаларда 5-7-әдебиеттік оқу сыныптарында Абайдың он екі төл шығармасы, екі аударма мысал өлеңі беріліп, оқытуға он төрт сағат берілген.

1989-90 оқу жылынан бастап мектептер он бір жылдық болуына сәйкес қазақ әдебиетінің жүйелі курсы 5-сыныптан басталатын болып белгіленеді де, оқу материалының мазмұны сақталып, тек 5-сыныптан бастап оқытыла байтайды. Жалпы алғанда 1932 жылдан бері Абай шығармаларын оқытылып келген десек те, елеулі олқылықтардың орын алғанын аңғаруға болады. Бұл олқылықтардың болуының толып жатқан өзіндік себептері бар. Біріншіден, өткен кеңестік дәуірде Абайды саясатқа сәйкес бірде қабылдап, бірде қабылдамай жүрді, тіпті атаусыз қалдырып кеткен тұстары да болды. Соның салдарынан мектепте оқыту-оқытпау тиянақты болмай, бағдарламалар мен оқулықтарға жүйелі түрде енгізілмеді. Абайға деген бұл көзқарас бой жазып, оның жан-жақты ойланып оқылуына ырық бермеді.

Тәуелсіздік жылдары оқу бағдарламамыз кеңестік кезеңдегі қалыптасқын жүйеде жасалды. Әдіснамалық негізі қалыптасқан жүйені басшылыққа алу орынды десек те, тәуелсіз елдің идеялогиялық бағытын ұстану талабы орындала қоймағанын аңғаруға болады. 1991, 1997, 1999, 2003, 2013 жылға дейін аздаған өзгерістермен қайталап басылып келген әдебиет пәні бағдарламаларында орта буында Абай шығармалары 5-8 сыныптарда, жоғары буынды 10 сыныптарда жүйелі оқытылып келді, жалпы Абай мұрасынан бір шама оқу материалының қамтылып, сыныптар бойында жүйелі әрі бірізді дамыта оқытылғанын байқауға болады.

Жаңартылған мазмұндағы бағдарлама 2015 жылдан бастап оқу үдерісіне енгізілгені мәлім. Енді осы жаңарған мазмұнда Ұлы тұлға қалай оқытылып жүр дегенге тоқталсақ, орта буында Абай тек 6-сыныпта ғана оқытылады. Бағдарламаның түсінік хатында шиыршық әдісіне оқытылады делінгенімен, бір ғана сыныпта оқытып отырғанына қарап, Абай шығармаларын сыныптар бойынша

дамыта оқытып келген кеңестік мектеп тәжірибесінен де айрылып қалғанын аңғару қиын емес. 10 сыныпта «Сегіз аяқ», «Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы», «Көңілім қайтты достан да, дұшпаннан да», «Сабырсыз, арсыз, еріншек», «Қалың елім, қазағым, қайран жұртым», «Болыс болдым, мінеки», «Лай суға май бітпес қой өткенге» өлеңдері; он жетінші, отыз екінші, отыз үшінші қарасөздері, «Ескендір» поэмалары оқытылады.

Жалпы білім беретін орта мектепте Абай мұрасынан барлығы 9 өлең, 5-қарасөз 1 поэма оқытылатын болып отыр. Абайдан жеткен мұралар 176 өлең, 3 поэма, 45 қарасөз бар десек, әрине Ұлы тұлғаны тыныту үшін оқу материалының көлемі жеткіліксіз. 131 З.Ахметов “Абай творчествосын түгелдей алып талқылағанда, жеке шығармаларын талқылағанда да екі түрлі талдау принципін дұрыс ұштастыра білу шарт”, -деп көрсетіп: “Оның бірі – тарихи принцип, яғни ақын шығармаларын туғызған заман қоғамдық орта әлеуметтік жағдаймен байланыстыра қарау болса, екіншісі – бүгінгі заман тұрғысынан қарау, қазіргі моральдық ұғым-түсінік идеяларға үйлестіре қарап бағалау” [7], -дейді. Абай шығармаларын дұрыс түсініп, зерделеу үшін Абайдың мұңы мен зарын, сол уақыт кезеңін де жете білгеніміз абзал. Ресей өз отары болып есептелетін қазақ елінің бұрынғы хандық құрылымын ыдыратып, ел билеудің жаңа формасын енгізеді де 1822 жылы Сібір қазақтарының арнаулы уставы жазылады. Қазақ жері ірі-ірі бірнеше округтерге бөлінеді. Округ уездерге, уезд болыстарға, болыстық ауылдарға бөлініп басқарылды. Сатылы сайлау жүйесі болады. Бұл туралы абайтанушы М.Мырзахметов: «Н.И.Градеков “...1867 жылдың заңы... Қазақ руларын ыдыратып, әлсірету мақсатымен көшпелі халықты болыс-болысқа, ауыл-ауылға бөлуді өте қажет деп қарады. Өйкені көптеген қазақ руларын тұтастырып, бір үлкен ру басына билету саяси жағынан барынша зиянды нәрсе деп табылды» деп жазғанын дәйектейді [8]. Абайдың көп шығармаларында сол тұстағы қазақ елінің жай күйі көрінеді. Бодан елдің территориялық, географиялық жаңдайы ғана емес, әлеуметтік ахуалының өзгеруі. Оның қазақтың өмір салты мен намымына, мінез әрекетіне де көп ықпалы болғандығын Абай сөзінен аңғару қиын емес. Мәселен, Абайдың «Болыс болдым, мінеки», «Күлембайға», «Мәз болады болысың», «Дүтбайға», «Болды да партия», «Сәулең болса кеудеңде», «Бойы бұлғаң», «Сегіз аяқ» қатарлы өлеңдерінде, үшінші, сегізінші, он бірінші, он төртінші, жиырма бірінші, жиырма екінші т.б. қарасөздерінде ел мінезі сөз болады. Жалпы Абайды оқытқанда әр тақырыптағы бірлі-жарым шығармасын үзіп бермей бірнеше шығармаларындағы терең ойды пайымдау Абайды танытудың да оң жолы болары анық.

Тұжырымдай айтқанда, Абай шығармаларыны оқытудың әдіснамалық жүйесін, әдістемелік жолын бүгінгі күн талабымен қайта зерделей отырып құру аса жауапты іс. Жаңартылған мазмұндағы бағдарламада Абайды танытуға тиісті оқу материалы қамтылмағаны, оқу мақсаттарының дұрыс жүйеленбегені байқалады. Абайды оқытудың әдістемелік жүйесін жетілдіру кезек күттірмейтін өзекті мәселе.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Орта мектеп программасы /фабрика, завод және колхоз жастары жеті жылдық мектепке арналған/ 1932.
2. Мектеп программалары 1934 (Қазақ әдебиеті мен қазақ тарихы).

3. Орта мектеп программалары (5-7, 8-10 тарихи әдеб курс) 1939-1940. Б 17-29.
4. Сегіз жылдық мектеп программалары. Алматы: ОКБ, 1951-1958.
5. Орта мектеп программалары. 1960-1965 оқу жылына арналған. Алматы: 1965.
6. Ахметов З. Өлең сөздің теориясы. –Алматы: Мектеп, 1973. -212 б.7.
7. Мырзахметов М. Билемесе бір кемел... // Абай. 1992. № 1. Б. 43 – 47.– 32 б.

ӘОЖ 37.09:001

Қ. БІТІБАЕВАНЫҢ ОҚУШЫ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫН ДАМУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ

Жолжаксынова А.

Шығыс Қазақстан облысы білім басқармасы Глубокое ауданы бойынша
білім бөлімінің «Оралхан Бөкей атындағы қазақ орта мектебі» КММ,
Қазақстан, e-mail: aiko_14.01@mail.ru

«Мұғалім әрдайым ізденісте болса ғана шәкірт жанына нұр ұялата алады», - деп Ахмет Байтұрсынұлы айтқандай, мұғалімнің ізденісі, жан-жақтылығы, құзіреттілігі ретінде анықталады.

Қазақстан Республикасының «арқылы айқындалады. Құзіреттіліктің мазмұны - жеке кәсіптілік, интегралдық сипаттама Білім туралы» заңында «Білім беру жүйесінің басты міндеті – ұлттық және адамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға және кәсіби шыңдауға бағытталған білім мен тәрбие алу үшін қажетті жағдайлар жасау» делінген [1, 36].

Дүниенің тұтқасы, туған жердің түлетушісі – оның адамы, қоғамды ілгері бастыратын, тарих дөңгелегін айналдырушы – дарынды адамдар. Қоғамның асыл қазынасы – оның жасампаз, рухани дамуының кемеліне келген дарынды тұлғалар.

Ұстаз жас жеткіншектің жан-жақты дамуына, оның бойында жасырын жатқан шығармашылық қабілетті ашу және белсенді әрекетке келтіру жолында тынымсыз ізденісте болу керек.

Көрнекті педагогтар А.Байтұрсынұлы, А.С.Макаренко, К.Д.Ушинский, Ы.Алтынсарин еңбектерінде қабілетті дамытудың жолдарын қарастырса, оқушы шығармаларына бағыт-бағдар беруді ең алғаш білім мазмұнына енгізген педагог-ғалым М.Жұмабайұлы болды. Оқыта отырып, баланың қабілеттерін, шығармашылығын дамыту мәселесіне назар аударған ғалымдар Г.Қ.Нұрғалиева, М.Ә.Құдайқұлов, Б.П.Тұрғынбаева, Қ.О.Бітібаева еңбектерінде қарастырған.

Шығармашылық дегеніміз – адамның белсенділігі мен дербестігінің және қиял-ойын іске асырудың жоғарғы формасы. Шығармашылық актіні сипаттаушы маңызды ой-тұжырымның бірізділігі негізінде логикалық жүйенің және интуициялық сезімнің, асқақ ойлаудың ерекше тәсілдерінің іске асуы болып табылады. Бұл туралы неміс мұғалімдерінің мұғалімі атанған А.Дистервег: «оқыту барысында оқушының, ізденімпаздығы мен шығармашылығын дамыту – оның ақыл-ой қабілетін қалыптастырудың аса маңызды құралдарының бірі», - деп көрсеткен болатын [2, 136].

Шығармашылық қабілеттілік - бала өз бетінше жаңа, бір бейне құруымен сипатталады, яғни іс-әрекеттің қандай түрінде болмасын жаңалық ашу арқылы, жасампаздық бейне жасау арқылы өзіндік жеке даралық дамудың бір көрінісін байқатқан жағдаймен түсіндіріледі.

Шығармашылық сипаттағы сабақтар түрлерін жүйелі ұйымдастыру арқылы оқушылардың танымдық белсенділігі қалыптасып, ұстазы берген ақпаратты, іс-әрекет тәсілдерімен бағалау өлшемдерін қамтитын қоғамдық және ұжымдық тәжірибе тағылымдарын игеріп қана қоймай, оқушы барлық іс-әрекетте шығармашылық бағыт ұстанады, қабілет білігін ұштай түседі.

Ж.Аймауытұлы өз еңбектерінде «жақсы қойылған сұрау, жақсы жауап тілейді» дей отырып, балалардың шығармашылық қабілетін дамытуға байланысты жақсы тапсырмалар мен жақсы сұраулар қойылса, соған сәйкес бала қабілеттіліктің жан-жақты, әрі мәнді көрінуіне әсерін тигізетіндігін дәлелдейді. «Оқыту адамдардың табиғатына қарай болсын» деп айтылған ойы бала бойындағы қабілет құрылымы, бағыты, жүйесіне орай тапсырмалар беру - баланың білімді тез, әрі жеңіл меңгеруіне, қабілеттің айқындылығына себепші болады. «Кітаптан өмірге емес, өмірден кітапқа қарай жылжысын» деген ойынан бала мектептегі оқу бағдарламасынан алған білім жүйесін, өмірде білімді қолдана алуға, қоғамға пайда келтіретін жаңа ұсыныстар мен ой қорытындыларын шығара алуға, жаңа бейне жасауға бейім болу қажет деп түсінуге болады.

Осы орайда қазақ педагогикасының тұлғасына айналған, әсіресе қазақ әдебиетін жаңаша оқыту әдістемесі мен технологиясына ұлан-ғайыр еңбек еткен Қанипа Бітібаеваның «Ой тастау, ойланту, ойлану» технологиясы мен әдістемелік іс-тәжірибесінің маңызы ерекше. Оқушыға құрғақ, жаттанды білім беріп қана қоймай, шығармашыл тұлға қалыптастыру проблемасын ұлағатты ұстаз сөз еткен.

Әдіскер-ұстаз оқушыларды ғылыми зерттеуге баулуды қарапайым сабақ үрдісінен бастауды жөн санайды. Шағын жұмыстар негізінде ғылыми жоба жұмысына жетелейді. Оқу үрдісінде әр сабақ барысында оқушының ізденімпаздық қасиетін қалыптастыру үшін арнайы тапсырмалармен жұмыс жүргізуді ұсынады. Автор ғылыми- зерттеу, іздендіру жұмыстарын зерттеу, іздендіру бағытындағы тапсырмалар, кесте негізінде салыстырма лы жұмыстар, көмек-карточка бойынша жұмыс, дәлелдеуге бағытталған жұмыс түрлері, құзырлылықты қалыптастыруға бағдарланған тапсырмалар, сын зерттеу еңбектерімен жұмыстар т.б. ретінде беріледі.

Оқу үрдісінде оқушының ізденімпаздық қабілетін арттыру үшін мұғалім ең алдымен педагогикалық шеберлігі үстінде ізденуі тиіс. Мұғалім оқушыны субъект ретінде оқу ісіне өзінше қызықтыратын, оған қабілетін арттыратын жағдай туғызуы қажет. Ең бастысы оқу үрдісін жаңаша ұйымдастыру, оқушылардың оқудағы іс-әрекеті арқылы ойлау дағдыларын жетілдіру, өз бетінше білім алу процесінде бірлесе әрекет ету. Осы орайда Қ.Бітібаева зерттеу жұмысындағы мұғалімнің қызметін «өз еңбегін ғылыми түрде ұйымдастырушы; оқушыларды ғылыми ізденіс аймағына кіргізуші; ақыл, кеңесші, бағыт-бағдар, көмек беруші; ғылыми жетекші» деп атап береді. Демек, мұғалім оқушыға тапсырманы ұсынып қана қоймай, оқушының тапсырманы ұғынып, ары қарай орындауына көмекші болуы тиіс [3, 86].

Жобалау, модель жасау, оқушыларды өз беттерімен жаңа өнім жасауға бағыттау – ұстаз технологиясының ең негізгі алтын діңгегі. Оның барлығында оқушы жеке тұлға, дара субъект ретінде қабылданады. «Біздің бүгінгі күні

алдымызға қоятын негізгі мақсатымыз – тілді қадірлеп, мәдениетті дамыта білетін, біздің жолымызды ары қарай жалғастырып, жетілдіріп әкететін азаматтар дайындау. Ол үшін біз тілімізді - ұлттық қазына, ал әдебиетімізді – өнер деп оқытуымыз қажет», - дейді ұстаз. Қазіргі инновациялық технологиялардың басты ұстанымы – білімді жеке тұлғаға бағыттай отырып, жан-жақты шығармашылық қабілеттерін дамыту. Осы тұрғыдан алғанда Қ.О.Бітібаеваның оқыту технологиясы оқушыны дербес ойлауға, өз бетімен еңбектеніп, ізденуге, проблеманы өздігінен шеше білуге, яғни, функционалдық сауаттылығын, құзіреттілін дамытуға бағытталған.

Білім сапасы – мұғалімдер қызметінің сапасы. Ұстаз мәртебесінің артуы ең алдымен мұғалімдердің М.Әуезов айтқандай, «ұстаз деген ұлы есімге» қаншалықты лайық болуына байланысты.

Қанипа Бітібаева педагог ретінде білімдар да білікті, өз ісінің майталман шебері болуымен қатар, жеке басының мәдениеті, адамгершілік тұлғасы, парасаттылығы, азаматтығы тұрғысында да жастарға үлгі боларлық биіктен көріне білді. Көзі тірісінде аңызға айналып, «Қазақтың Қанипасы», «Хан Апасы» атанып, халқының құрметіне бөленген ұстаздың жүрген жолы, кешкен ғұмыры, ұлт мүддесі жолындағы елеулі еңбегі біз үшін үлгі-өнеге болып қала берері анық.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қазақстан Республикасындағы білім туралы заңнама: заң актілерінің жиынтығы. 2003 жылдың 15 мамырына. - Алматы : Юрист, 2003. - 180 бет.

2. Бітібаева Қ. Оқушыларды ғылыми-зерттеу жұмысына баулу жолдары / Қ. Бітібаева. - Семей : Үш биік, 2007. - 120 бет.

3. Қиялбаева Н. Б. Әдебиет сабағында құзырлы тұлға қалыптастыру жолдары: «Жаһандану жағдайында тіл мен әдебиетті оқыту мәселелері» тақырыбындағы халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдарының жинағы / Н. Б. Қиялбаева. – Өскемен : Рекламный Дайджест, 2013. - 219 бет.

ӨОЖ 821.512.122.09:37.09

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНЕН ОҚУШЫЛАРДЫ ҒЫЛЫМИ-ЗЕРТТЕУ ЖҰМЫСТАРЫНА БАУЛУ БАҒЫТЫНДАҒЫ САБАҚ ТҮРЛЕРІ

Каирболатова А.С.

«Қазақ тілі мен әдебиеті» білім беру бағдарламасының 2-курс магистранты

Ғылыми жетекші: Келгембаева Б.Б., қауымдастырылған профессор,

филология ғылымдарының кандидаты

Аманжолов университеті, Өскемен қ., Қазақстан

e-mail: kairbolatovaa@mail.ru

Оқушыларды ғылыми-зерттеу жұмысына баулу үшін сабақ типтерін тандап ала білу қажет. Ғылыми-зерттеу бағытындағы сабақ типтері мен түрлері, оған қойылатын талаптар туралы Ш.Амонашвили, Ю.Ж.Зотов, М.Махмудов, Л.С.Монахов, Выготский, В.Давыдов, Беспалько, отандық ғалымдар: А.Әбілқасымов,

Ә.Исабаев, М.Балақаев, И.Ұйықбаев, З.Бейсенбаева т.б., әйгілі жаңашыл ұстаз Қ.Бітібаеваның педагог-ғалымдар ізденістер жүргізген. Алдында отырған шәкіртін ғылыми-зерттеу жұмысына икемдеп, жетелеуді көздеген әрбір ұстаз осы еңбектермен танысып шығуы тиіс.

Қай сабақ типтерінде болмасын, бәріне ортақ бір мақсат – білім беру, оқушыларға жаңа білімді игерту. Ал жаңа білімді игерту сабағының дәстүрлі оқытуда да технологиялық оқытуда да түрлері, жолдары, жинақтаған тәжірибесі баршылық. Мәселен, әйгілі ұстаз Қ.О.Бітібаеваның ізденісінен туған оқушыларды ғылыми-зерттеу жұмысына баулу мақсатындағы төмендегідей сабақ түрлері бар (1-кестені қараңыз. Кесте Қ.Бітібаева, Б.Ауғанбаевалардың «Оқушыларды ғылым әліппесіне баулу жолдары» (Астана, 2013) еңбегінен алынды).

Кесте 1. Қ.О.Бітібаеваның оқушыларды ғылыми-зерттеу жұмыстарына баулу бағытындағы сабақтары

Сабақ түрлері	Қолданылуы
Билер кеңесінің отырысы	Тіл дамыту, қатемен жұмыста, білімді жинақтау, қорытындылау сабақтарында
Мен-зерттеушімін	Оқушыларды ғылыми ізденіс жұмыстарына баулуда
Пікір қорғау сабағы	Миға шабуыл әдісі арқылы проблемаларды шешуде
Кіші зертханадағы ғылыми кеңес	Оқушылардың ғылыми жоба қорғауы, авторефераттарын талқылағанда
Үндестік сабағы (ұлылар үндестігі)	Шығармашылық жұмыстарда
Жобалар сайысы	Жобалау технологиясының бір саласы-шығармашылық жобаларға негізделген тапсырмаларда; модельдеу, конструкциялар, сценарий жазу
Шешендік турнирі	Тіл мәдениетін дамыту, тіл ұстартуда.
Консилиум сабағы	Жазба жұмыстарын талдау, коррекция, сауаттылықты жетілдіруде
Сөз жарысы, өнер жарысы сабағы	Оқушылардың қабілеті, дарынын дамыту, теориялық білімдерін практикада пайдалана білуде
Есеп беру сабағы	Оқушылардың зерттеу тақырыбы, шығармашылық жұмыстары туралы есеп беруі.

Төменде осы аталған сабақ түрлерінің ішінен Қ.Бітібаева ұсынған оқушылардың ғылыми-зерттеу жұмыстарына баулу бағытындағы сабақтардың әдістемесі мен технологияларына тоқталып өтеміз (2-кесте).

Кесте 2. Ғылыми-зерттеу жұмыстарына баулу бағытындағы сабақтардың түрлері, технологиясы мен әдістемесі

Сабақ түрлері	Технологиясы, әдістемесі
Мен-зерттеушімін	-Өр оқушы өзі таңдаған, не ғылыми жетекшісі ұсынған тақырыптарына хабарлама жасайды.

Ғылыми есеп сабағы	1. Жұмыс жоспарын, зерттеу мақсаттары мен міндеттерін ортаға салады; 2. Пайдаланып жүрген әдебиеттер тізімімен таныстырылады. 3. Ақыл-кеңестер алады. -Ізденуші оқушылар өздерінің зерттеу жұмысының орындалуы барысымен таныстырады. -Пікір алмасу, сұрақ-жауап, талдау жұмыстары жүреді. -Ғылыми жетекшінің хабарламасы тыңдалады.
Кіші зертханадағы кіші ғылыми кеңес сабағы	Ғылыми есепті әр сабақта да, арнайы сабақта да ұйымдастыруға болады. Оқушылардың ізденісін, жұмыстарын кезек-кезек тыңдап отырған тиімді болып келеді. -Интерактивті әдістерге негізделген ғылыми бағыттағы дидактикалық ойындар басшылыққа алынады. -Зертхана мүшелері сайланады, сабақты оның президенті жүргізеді. -Ауқымды, өзекті проблемалар талқыланады. -Эксперттік сарапшылар оқушылардың жобаларын, ғылыми баяндамаларын бағалайды, қорытындылайды. - Кеңес жұмысына ғалымдар, басқа да шақырылған қонақтар қатысады, сұрақтар қойып, талқылауға қатыса алады.
Іздендіру сабағы	-Іздендіру сабағының сабақтың басқа түрінен ерекшелігі оқушылардың өз бетімен бір өнімге қол жеткізуін, дербес еңбектері арқылы білімді меңгеруіне жағдай туғызады. Ең бастысы, оқушыларды іздендіре отырып, ғылыми жұмыстарға баулиды. -Өзін-өзі дамыту, оқыту үрдерісі жүреді. -Сынып алдына проблемалық сұрақтар қойылады, оқушылар проблемалық ситуацияны шешуге жұмылады. -Проблемалық сұрақтарды үйге беріп, оқушыларды оны шешуге дайындау да тиімді болып келеді. 1. Қосымша құжаттар ұсынылады. 2. Алған білімдерін еске түсіреді, қайталау жұмыстарын жүргізеді. 3. Ситуацияны шешуге дайындалады. 4. Сыныпта жұмыстарын ортаға салып, талқылайды, қорытынды жасайды. -Іздендіру, зерттеу бағытындағы сұрақтарды бірден сабақта беру де ұтымды. -Сыныпты топқа бөліп, әр топқа шешілуге тиісті проблемалық сипаттағы тапсырмалар ұсынылады. Ол тапсырмалар сынып шешетін ең басты проблемаларды әр қырынан қарастырып, бір шешімге, қортындыға келеді.

Оқушыларды ғылыми-зерттеу, іздендіру жұмыстарына баулу үрдісін әр сабақта жүргізуге болады. Себебі, зерттеу іс-әрекеті – оқушының өз беттерімен жаңа білімді іздеуі, білімді еңбегі, өз талпынысы арқылы алуына жағдай туғызады. Сондай-ақ, зерттеу іс-әрекеті оқушының дүниені тануына, дербес ізденісіне, білім алуды мақсатты түрде игеруіне де түрткі жасайды, олардың жеке тұлғалық қасиеттері де дамиды.

«Оқушының оқу-танымдық қызметі теориялық білім, білік, дағдылар мен ақыл-ой әрекетін меңгеруге, өз әрекетін жүзеге асырудың жолдарын негіздеу, белгілі бір топтағы тапсырмаларды шешу арқылы жалпы әдісті, ұстанымды игеруге бағытталады; оқу-танымдық үдеріс барысында оқушы-зерттеуші, ғылымды меңгеруші ғана емес, сол «ғылымды қайта жасаушы». Осы тұрғыдан келгенде оқушының оқу-танымдық қызметі ғылыми танымның баламасы (квазиисследование) ретінде көрінеді. Зерттеу барысында бала ережелер мен заңдарды енді өзі қайта жасап, қайта жүйелейді; оқу-танымдық үдеріс барысында оқушының өзінің қызметіне, әрекетіне деген сындық көзқарасы қалыптасады» [3, 15].

Осындай мақсаттарды алдыға қойған сабақтардың дамыта оқыту, проблемалық оқыту, жобалап оқытуға негізделгені дұрыс. Тәжірибеде бар сабақ түрлерінің барлығында оқушыларды ғылыми-ізденіс, зерттеу жұмысына баулу үрдісін жүргізуге болады. Біз өз тәжірибемізде Қанипа Омарғалиқызы ұсынған сабақ түрлерінің оқушыларды ғылыми-зерттеу аймағына кіргізуде тиімді болып келетініне көз жеткіздік. 4 - кестеде осы сабақтардың басты белгілері, қолданылатын әдіс-тәсілдері мен қандай сабақтарда пайдалануға болатыны жайлы тұжырымдары ұсынылып отыр.

Кесте 4. Ғылыми-зерттеуге баулу бағытындағы сабақтардың басты белгілері, әдіс-тәсілдері

Сабақ түрлері	Әдіс-тәсілдері, белгілері	Қандай сабақтарда пайдалануға болады
1.Дәріс сабақ	-Сөздік әдісі. -Проблемалық баяндау. -Проблемалық сұрақтардың жауабын іздеу. -Ішінара пікірлесу.	-Жаңа білімді игерту. -Қосымша құжаттар, деректер көп болғанда.
2.Семинар сабақ.	- Семинар сабақтарының проблемалық сипатта болуы; - Ғылыми құжаттар, қосымша материалдармен жұмыс, өзіндік ізденіс.	-Білімді жинақтау, қорытындылау сабақтарында; -Жаңа білімді, проблеманы өз беттерімен меңгерту, шешу мақсаттарында; -Білімді тереңдету, алған білімді тәжірибеде пайдалану. Бірге отырып, «Жаңа өнімге» қол жеткізу.
3.Қосарлан-	-Салыстыру, жинақтау,	-Жаңа білімді меңгерту;

ған дуэт, трио сабақтар.	қорытындылау. -Іздену, зерттеу жұмыстары.	-Бірнеше білім саласы арқылы білімді тереңдету, жан-жақты мағұлмат алу.
4.Баспасөз сабағы. (Пресс-конференция)	-Ғылыми сипаттағы баяндама, хабарлама. -Проблемалық бағыттағы сұрақ – жауап. -Интервью. -Бір проблема айналасындағы пікірталас. -Интерактивті әдістер; - Журналистер, әлемдік баспасөз қызметкерлерінің рөліне ену (дербес, іздену, зерттеу жұмыстары)	-Алған білімді тәжірибеде пайдалану. -Өзекжарды проблемаларды талқылау. -Дүниетанымдары, саяси, ғылыми көзқарастарының дамуы. -Ауызекі сөйлеу тілдерінің дамуы.
5. Жәрмеңке сабағы	-Интерактивті әдістер: 1. Рөлдік ойындар, өнер сайысы. 2. Инценировка, көріністер. -іздендіру тапсырмалары (ғылыми құжаттарды, энциклопедия, анықтамалардан жаңа мәліметтерді іздеу, пайдалану)	-Ғылыми-зерттеу жұмыстарына баулу мақсатында. -Білімді бекіту; -Шығармашылық, ғылыми ғылыми ізденістерге баулуда; -Дарыны, қабілетін дамытуда; -Халықтың әдет-салтын, дәстүрін пайдалана отырып білімді тереңдету, толықтыру
6.Сот сабағы	-Дидактикалық ойын элементі; -Қосымша құжаттардан іздену (орфографиялық сөздіктер т.б.) -Анықтау; -Ақтау; -Пікірталас; (айтыс, тартыс) -Сот қорытындысы	Оқушылардың өзіндік ойлауы, ізденуін, тақырыпқа шығармашылық бағытта қарау керек жағдайларында; -Ғылыми ізденіс, зерттеу ізденуді қажет ететін тақырыптарда.
7.Реферат қорғау	-Проблемалық сұрақтарға негізделген тапсырмалар; -Проблеманы шешу, сол мақсатта іздену; -Материалды проблемалы баяндау. -Қосымша құжаттар, ғылыми деректермен жұмыс.	Ғылыми жұмыстарға баулу, зерттеу, ізденуге жетелеу, өз беттерімен қорытынды жасай білуге, пікірлерін дәлелдей, қорғай білуге дағдыландыру.Реферат жаза білуге баулу, ғылыми еңбектермен, қосымша

	-Проблемалық зерттеу әдісі. -Пікір айту, оны нақты мысалдармен дәлелдеу, қорғау.	материалдармен жұмыс істеуге үйрету, ғылыми тілдерін дамыту.
8. Практикалық сабақ (іздендіру, зерттеу бағытындағы)	-Ғылыми құжаттармен зерттеу жұмысы. 1. Ең негізгі мәселелерді бөліп ала білу; 2. Проблемалық тапсырмалар, оның шешімін іздеу. 3. Шешімін ұжым болып талқылау	-Теориялық білімді тәжірибеге пайдалана білуде. -Қосымша құжаттар, ғылыми әдебиеттермен жұмыс істей білуге дағдыландырады.
9.Пікір қорғау.	Өзекті бір проблема бойынша өз пікірін қорғау; - Дәлелдемелер іздеу. -Қосымша құжаттармен жұмыс, оған сыни көзқарас білдіру. - Пікірлер сайысы арқылы проблема шешімін іздеу. -Қорытындыны сарапшылардың шығаруы.	-Табандылыққа, өз ізденістерін, тапқандарын қорғай білуге, оны нақты деректер арқылы дәлелдеуге баулиды.
10.Дебат сайысы.	-Өзекті, ауқымды проблеманы талқылайды. -Сынып екі жаққа бөлінеді. Аргументтерін ұсынады. -Көзқарастарын ғылыми, қосымша құжаттар, нақты дәлелдер арқылы қорғайды.	-Ғылыми стильде сөйлей білуге түрткі жасайды. - Қосымша құжаттармен жұмыс істеуге, ең негізгі керекті мәселелерді бөліп алуға жетелейді.
11.Жобалар сайысының сабағы	-Сайыс сабағының тақырыбы оқушыларға екі апта бұрын ұсынылады. Ол дайындықты, ізденуді, уақытты талап етеді. -Мұғалім тарапынан көмек-нұсқау беріледі. 1. Әдебиеттер, қосымша құжаттар ұсынылады. 2. Жоба түрлерінің бірнеше нұсқасы, үлгісі таныстырылады, оқушылардың таңдап алуына ерік беріледі. 3. Орындау тәртібі, талаптары түсіндіріледі. 4. Сайыс болған соң оны бағалау деңгейлері белгіленеді.	-Өз ізденістерін ортаға салу, оны қорғауға білім сайысына жаттығады. -Іскерліктері қабілеттері жетіледі. -Өз беттерімен іздену, бір жаңа «өнім» жасап шығару үрдісі жүреді. -Білімдерін өз еңбектері, зерттеулері арқылы шығармашылық деңгейге көтеру әрекеттері жүзеге асады.

	5. Қазылар алқасы тағайындалады, олар жүлдені анықтайды. -Жоба сайысына жеке оқушы да, топқа бөлініп те қатысуға болады. -Жобаны модель, сызба, әр түрлі бейне, нобай түрінде де орындауға болады.	
12.Жоба қорғау сабағы.	Оқушыларға берілген іздендіру тақырыптарының ішінен ғылыми сипаты барларын тандап алып, оны ғылыми жоба жазуға жетелеуге болады. Оқушыларға арналған оқулық-дәптерде оны қалай жазу тәртібі берілген. Жоба қорғау сабағында оқушылардың ғылыми ізденіске, зерттеу жұмыстарына деген қызығушылығын, белсенділігін, жауапкершіліктерін арттыру мақсатында ғалымдарды, мектеп басшыларын, мұғалімдерді, ата-аналарды қатыстырып, олардан эксперттік топ құруға болады. Сыныптағы психологиялық ахуалға ерекше көңіл бөлген дұрыс. Оны мереке ретінде ұйымдастырудың тиімділігі ерекше. Қолдау, мадақтау, көтермелеу-оқушылардың ынтасын арттырады, ары қара іздену жұмыстарын жалғастыруға түрткі жасайды. Жобаны төмендегі үлгіде жүргізген дұрыс. -Сабақты жүргізушінің кіріспе сөзі; -Жұмыс жетекшісінің есебі, бағасы, -Жоба қорғаушының есебі. Оның үлгісі төмендегідей: 1.Тақырыптың өзектілігі. 2.Мақсаты, міндеті. 3. Жаңалығы. 4.Ұсыныстар.	-Оқушылардың ғылыми ізденіс, зерттеу жұмыстарына деген қызығушылықтары, белсенділіктері артады. -Өз ізденістері арқылы білімдері тереңдейді, білімді шығармашылық деңгейге көтеру үрдісі жүреді. -Қабілеттері, дарындарының дамуына түрткі жасайды. -Оқушылардың ғылыми ізденісін тәртіпке келтіреді. -Жоба иелері ақыл-кеңес алады. Ары қарай ізденуге бағыт-бағдар алады.

	5.Пайдаланылған әдебиеттер тізімі көрсетіледі. -Есептен соң сұрақ-жауап, пікірлер, ескертулер айтылады. -Сабақтағы жоба қорғауды «Дарын» орталығы өткізетін жоба қорғаудың дайындығы деуге болады.	
--	---	--

Ғылыми-зерттеу жұмыстарына баулу сабақтарының жүру барысы төмендегідей болып келеді:

- Оқушыларға ғылыми-зерттеу жұмыстарының тақырыптары ұсынылады.
- Мұғалім зерттеу тақырыбы бойынша көмек-нұсқау береді.
- Мақсат қояды.
- Қажетті әдебиеттермен, қосымша құжаттармен таныстырады.
- Ғылыми-зерттеу жұмысын орындау тәртібімен таныстырады. Олардың бірнеше үлгісін түсіндіріп, таңдауын оқушылар еркіне қалтырады.
- Жұмысты орындау жоспарының үлгісін ұсынады.
- Сайыстың талаптарымен таныстырады.
- Сайысты бағалау сарапшыларын тағайындайды.
- Бағалау критерийлерін белгілейді.

Қазіргі күнде ғылыми-зерттеу жұмыстарына баулу сабақтарын жүргізудің тиімділігі зор екендігі теориялық еңбектерді саралау барысында да, жеке тәжірибемізде дәлелденді. Нәтижесінде ғылыми-зерттеу жұмыстарына баулу сабақтары жайлы төмендегі тұжырымдарға тоқталдық:

- Оқушылардың пәнге деген қызығушылығын, белсенділігін арттырады;
- Теориялық білімдерін тәжірибеге пайдалану іскерліктерін дамытады;
- Қабілеттері, дарынын жетілдіруге түрткі жасайды;
- Ғылыми ізденіс, зерттеу іс-әрекеттеріне баулиды;
- Өз беттерімен, дербес еңбектерімен білімдерін шығармашылық деңгейге көтеруге жағдай туғызады;
- Зерттеушілік құзыреттіліктері дамиды;
- Ана тілі басты рухани құндылық ретінде бағалауға үйренеді;
- Таным көкжиектері кеңейеді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қ.Бітібаева, Б.Ауғанбаевалардың «Оқушыларды ғылым әліппесіне баулу жолдары» (Астана, 2013).

2. Обухов А.С. Исследовательская деятельность как возможный путь вхождения подростка в пространство культура // Школьные технологий. 2001. - №5. - 26-35с.

3. Савенков А.И. Содержание и организация исследовательского обучения школьников М: Сентябрь. 2003, 204 стр.

М. ӘУЕЗОВ ШЫҒАРМАЛАРЫН ТАЛДАУ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ҒЫЛЫМИ-ЗЕРТТЕУ ЖҰМЫСТАРЫНА БАУЛУ

Каирболатова А.С.

«Қазақ тілі мен әдебиеті» білім беру бағдарламасының 2-курс магистранты
Ғылыми жетекші: Келгембаева Б.Б., қауымдастырылған профессор,
филология ғылымдарының кандидаты
Аманжолов университеті, Өскемен қ., Қазақстан
e-mail: kairbolatovaa@mail.ru

«Ғылым – ғаламды танудың кілті болса, сол ғылымның негізі білімде жатыр. Ал білімнің негізі орта мектепте қаланады» [1, 13 б.]. Қазіргі педагогикада оқушыларды ғылыми жұмысқа баулу мәселесіне ерекше көңіл бөлінуде. Оқушыларды ғылым әлеміне қалай әкелу керек, қалай жетелеу керек, оның тиімді жолдары қандай деген мәселе ғалымдар мен ұстаздарды толғандырып келеді.

Ғылыми-зерттеу жұмысы барысында оқушылар жаңа іс-әрекеттерді игереді. Бұл жұмыс түрі оқушылардың қызу ой еңбегіне негізделеді. Ғылыми-зерттеу жұмысы оқушылардың жан-жақты білімін, ойлау дербестігін, зерттеу дағдыларын қажет етеді. Оның себебі ғылымның қоғамдық сананың ерекше формасы ретіндегі өзіндік табиғатында жатса керек. Орыс ғалымы Е.А.Нинбургтің: «...наука – выяснение нового, неизвестного, процесс получения новых знаний. Новых не для одного человека, а для всех людей. И так наука - способ познания мира, имеющий, однако, свои способности», - деген пікірі өте орынды айтылған [2, 222 с.]. Демек, оқу үрдісі ғылымға негізделіп, ғылыми зерттеу барысында меңгерілсе және оқушылардың ойлау жүйесі мен ғылыми-зерттеу дағдыларын дамытуға құрылса ғана нәтижелі болмақ.

Ғылыми-зерттеу жұмысының репродуктивті оқытудан бірқатар артықшылығы бар. Атап айтқанда:

Біріншіден, ғылыми-зерттеу бағытындағы тапсырмаларды орындау арқылы жаңа тақырып берік те сапалы меңгеріледі;

Екіншіден, оқушылар ғылыми және логикалық тұрғыдан ойлануға үйренеді;

Үшіншіден, ғылыми-зерттеуге құрылған тапсырмалар баланың эмоциясына әсер етеді. Балалардың оқуға қызығушылығы артады.

Оқушыларды ғылыми жұмысқа баулу төменгі сыныптардан басталуы керек. Әдебиет пәнінен зерттеу жұмысына баулу төменгі сыныптардан басталса, оқушы мәселені көруді, стандартты емес шешімдер табуды, өзінің пікірін, көзқарасын дәлелдей білуді ертерек үйренеді.

Әдебиет сабағында шығарманың негізінде жатқан проблемаларды дөп табу, авторлық позиция, қаламгер стилі, көркем тіл ерекшелігін таныту, тұжырымдап айтсақ, көркем мәтінді жан-жақты терең талдай білу – ғылыми-зерттеу жұмысының бастауы болмақ. Әдебиет сабақтарында көркем мәтінді зерттеу әдістерінің ішінде салыстырмалы талдау ерекше орынды алады. Бұл көркем шығарманың мәтінішілік, мәтінаралық элементтерін және сыртқы элементтерін дәйекті түрде қарау, бір-

біріне ұқсас әдеби құбылыстар мен фактілерді салыстыру арқылы жүзеге асады. Салыстырмалы талдауда оқушылардың аналитикалық дағдылары мен салыстырмалы талдау ұстанымдарының қалыптасу деңгейі ескеріледі.

Ғылыми-зерттеу жұмысына кіріспес бұрын бағдарламдағы көркем шығарманы оқушылардың оқып шығуын ұйымдастыру маңызды. Бірақ берілген шығарманы сыныптағы оқушылардың барлығы бірдей оқымайтынын тәжірибе көрсетіп жүр. Мұның басты себебі, мектеп оқушыларының гаджеттерге әуестігі, басқа пәндерден берілетін тапсырмалардың көптігінен уақыттың тапшылығы болуы мүмкін. Шығарманы оқып үлгере алмаған оқушыға осы көркем шығарма туралы ғылыми-зерттеу бағытындағы тапсырма берудің нәтижесіз болары түсінікті. Сондықтан ең алдымен оқушыға көркем мәтінді меңгертуге күш салу қажет. Ол үшін оқу жылының аяғында келесі сыныпта бағдарламаға сай оқылатын шығармалар мен монографиялық еңбектердің тізімі оқушыларға беріліп, жазғы демалыс кезінде оқу тапсырылады.

Мәселен, Мұхтар Омарханұлы Әуезовтің «Абай жолы» дәуірнамасын жазғы демалыста оқып бастамаса, бағдарламада берілген уақытта толық оқып шығу мүмкін емес. Роман-эпопеяны оқыту барысында ғылыми-зерттеу жұмыстарына ұсынуға болатын тақырыптар мол. Өйткені, роман-эпопеяда автор Абай шығармашылығының тарихи-қоғамдық, философиялық, тарихи негізін ашумен қатар, қазақ халқының ұлттық болмысын, дәуір шындығын асқан суреткерлік зердемен бейнелейді. Мұндай күрделі туындыны өткенде оқушыларды ғылыми-зерттеу жұмысына баулудың берері мол. Ол үшін алдын ала жоспарлы дайындық жұмысы жүргізілуі тиіс. Дайындық жұмыстарының кезеңдері төмендегідей болмақ:

1. Эпопеяны оқушылардың алдын-ала оқуын ұйымдастыру. Өйткені, оқушылар шығарма мәтінін жетік білмей ғылыми-зерттеу жұмысын жүргізу мүмкін емес.

2. Оқушыларды «Абай жолы» романын талдауға дайындау. Қосымша оқуға мынандай әдебиеттер ұсынуға болады: М.Әуезовтің «Мен «Абай», «Абай жолы» романдарын қалай жаздым?» атты мақаласы, М.Қаратаевтың «Тұңғыш эпопея» атты кітабы. Соған орай жоспар, тезис, конспект жасау жұмыстары жасалады. Әрине, бұл жұмыстар оқушыға ұсынылатын тақырыптарға сай жүргізіледі. Жоғарыда айтылған мақала мен зерттеу еңбегін әр оқушыға толық конспектилету, тезис жасату мүмкін емес. Тезис, конспект жасалатын беттер баланың тандаған тақырыбына сай беріледі.

3. Оқушылардың ғылыми-зерттеу жұмыстарының жүйесін белгілейтін тақырыптық-сабақтық жоспар жасау. Сол жоспар бойынша жұмыс жүргізу.

Жазушының өмірбаяны мен шығармашылығын өтетін алғашқы сабақта «Абай жолы» бойынша әңгіме өткізілетіні ескертіліп, тапсырма-сұрақтар беріледі. Ондай сұрақтар әдетте мынандай болып келеді:

1. Қодар өлімінің себебі не?
2. Бөкенші, Борсақ пен Құнанбай арасындағы дау неден басталды?
3. Барлас ақын Абайға қандай әсер етті?
4. Ералыдағы оқиға неден басталды, қалай аяқталды?
5. Абайдың Михайловпен танысуы.
6. Балқыбек съезіндегі Абайдың төрелігі т.б.

Осы сияқты сұрақтар қою арқылы оқушылардың шығарманы оқығаны, не оқымағаны, қаншалықты түсінгені тексеріледі. Оқушылардың еркін, әрі толық, нақты жауап беруі талап етіледі. Ал басқа оқушылар әрі тыңдаушы, әрі толықтырып, түзетуші болады. Сабақтың оқушыларға қойған мұндай талабы олардың шығармашылық ой қызметін талап етеді. Мысалы, Қодар мен Қамқа өлімінің себебі Абай мен Жиренше кездескенде оқиғадан кейін іле-шала немесе дәл сол оқиғаның алдында баяндалмайды, бірнеше тараудан кейін барып айқындалады. Оқушы романның мазмұнына ой жүгіртіп, керекті жерлерін тандап теріп алуға, оны жүйелі де, нақты айтып беруге талпынады. Бұл жаттығу олардың логикалық ойын, тілін дамытады. Оқылған мәтіндегі ең маңызды да басты мәселелер мен оқиғаларды тандап ала білу, жеке бөлімдер мен жалпы шығарма идеясы арасындағы байланысты жақсы түсіну, логикалық өзекті сақтай отырып, материалды қайта құрып, шығарманың жалпы мазмұнын қамту оқушылардың роман-эпопеяны түсінуіне жол ашады. Осы тұрғыдан сыныптан тыс оқуға арналған сабақта оқушылардың берген жауаптарына талап дұрыс қойылуы керек. Келесі сабақтарда роман-эпопеяны әр қырынан, толық таныстыру мақсатында оқу әрекеті қадау-қадау проблемаларға құрылады. Атап айтқанда, романның тууы, тақырыбы, жанры, романның идеясы, Абай бейнесі, Құнанбай бастаған дала шонжарларының бейнесі, халық ұлдарының бейнесі, дәуірламадағы әйелдер бейнесі, романның көркемдік ерекшелігі т.б. мәселелерге арналады. Бұл тақырып бойынша оқушыларға баяндамалар ұсынылып, сыныпта тыңдалады. Оқушылардың ғылыми-зерттеу жұмыстары көркем шығарма мәтінімен танысу, талдау жұмыстарынан соң, қажетті жерінде бірге жүріп отырады.

Әдіскер-ұстаз Қ.О.Бітібаева «М.Әуезов туындыларын оқыту» еңбегінде ғылыми-зерттеулердің түйінін, дәнін оңтайлы пайдалана отырып, жас өскіннің интеллектуалдық дамуына түрткі жасау, жағдай туғызу әдістерін көрсетіп береді. Мәселен, осы кітапта «Қорғансыздың күні» әңгімесін оқыту барысында М.Қаратаевтың «М.Әуезов» атты еңбегін талдау үшін мынадай жұптық тапсырмалар беріледі:

«1. М.Қаратаев еңбектің қандай жағын көрсетеді? Өздеріңнің пікірлерің қандай?

2. Ғалым жазып отырған «сыншыл өткірлік пен нәзік психологизмді» әңгіменің қай жерінен көруге болады? Нақты дәлелдермен жауап беруге ізденіндер.

3. Кейіпкерлердің ішкі дүниесін нәзік лиризммен береді деген ғалым пікірін немен дәлелдейсіңдер?

4. Әңгімедегі табиғат құбылыстарының кейіпкердің ішкі дүниесін ашудағы маңызы туралы айтқан ғалым пікірін әңгімеден нақты мысалдар ала отырып дәлелдеуге тырысыңдар» [3, 21б.].

Осындай нақты тапсырма алған оқушы ғылыми еңбекпен де, көркем мәтінмен де жұмыс істей отырып, өзіндік топшылаулар жасайды, пікір білдіреді. Білімді өз ізденісі арқылы алады. Көркем туындыны өз күшімен талдауға талаптанады.

Қорыта келгенде, өте күрделі әрі көлемді туынды – «Абай жолы» эпопеясын оқыту барысында ұйымдастырылған оқушылардың ғылыми-зерттеу жұмыс түрлері және оған әрбір сабақта қандай орын берілгенін алып қарасақ, ол мынандай болып шығады:

1) Сыныптан тыс оқуға берілген «Абай жолы» дәуірнамасының мазмұнын оқушылардың шығармашылық баяндаулары.

2) Сыныпта ой белсенділігін тудыру мақсатында оқушыларға түзету, толықтыру, еске түсіру, сұрақ қою т.б. жұмыстарын орындату.

3) Сыныпта алған білімдерін терең, саналы меңгеру мақсатында оқушылардың дәуірнаманы өздері білетін романдармен салыстырып, олардың жанрлық ерекшеліктеріне байланысты айырмашылықтарын топшылауы. «Абай жолын» неліктен эпопея дейміз?» деген сұраққа жауап жазуы.

4) «Абай жолы» романдарының идеясы мен Абай бейнесін талдауға дайындық барысында берілген сұрақтарға көркем шығарманы қайта қарап жауаптар жазуы;

5) Эпопея кейіпкерлеріне өздіктерінен талдау жасауы т.б.

Ғылыми-зерттеу тақырыбы төңірегінде топтық, ұжымдық жұмыстар ұйымдастыруға болады. Ол үшін сыныпты шағын топтарға бөліп, әр топ ізденіс тақырыбын таңдап алады. Осы таңдалған мәселелер бойынша алдын-ала дайындалады. Оқуға ұсынылған материалдармен бірге қосымша материалдар (иллюстрациялар, музыкалық туындылар, спектакльдерден, фильмдерден үзінділер т. б.) беріледі. «Абай жолы» роман-дәуірнамасын оқыту барысында мынандай зерттеу тақырыптары аясында топтық жұмыс жүргізуге болады:

1. «Абай жолы» дәуірнамасының жазылу тарихы.
2. Дәуірнама атауының символдық мәні ғалымдар зерттеуінде.
3. «Абай жолы» дәуірнамасындағы Абай бейнесі.
4. Театр мен кинодағы Абай т.б.

Оқушылардың ғылыми-зерттеу жұмыстарына берілетін тақырыптар өзара және әдебиет бағдарламасындағы жалпы тақырыптарды оқытудың мазмұнымен, әдісімен тікелей байланысты. Әр сыныптағы әдебиет пәнінің бағдарламасынан тыс ғылыми-зерттеу тақырыптарының білім сапасын арттыру мен оқушының ғылыми-зерттеу дағдыларын дамытуда діттеген нәтижеге жеткізбеуі мүмкін. Керісінше, оқушыға да, мұғалімге де уақытын алатын, артық жұмыс ретінде қабылданатыны да тәжірибеден көрініп жүр. Сол себепті ғылыми-зерттеу тақырыбы әдебиетті оқу мақсаттары мен оқудан күтілетін нәтижелермен тығыз сабақтасып жатуы керек.

Зерттеулер барысында оқушылар М.Әуезовтің қаламгерлік даралығы мен стиліне назар аударады. «Абай жолы» дәуірнамасын оқыту үдерісіндегі оқушыларға берілетін жұмыстардың барлығы дерлік олардан ой белсенділігі мен дербестігін қажет етеді және бағдарлама бойынша жинақталуы тиіс теориялық білім-мағлұматтармен ұштасады. Оқушыларға берілген жұмыстар көркем шығарманы эмоциялық әсермен терең қабылдауына жол ашады.

Екіншіден, оқушыларға берілген зерттеу тақырыптары оқытылып отырған материалдың негізгі де, басты мәселелерін, мазмұнын түгел қамтиды.

Үшіншіден, берілген тапсырмалардың бәрі олардың білім және таным белсенділігін арттыратындай дәрежеде. Яғни, олар шәкірттердің алдына нақты міндеттер қояды, сабаққа қызығуын, әрбір жұмысты мақсатты түрде орындауын, жаңа материалды көңіл қоя қабылдап, есте сақтауға тырысуын арттырады. Сондықтан қазақ әдебиетінен ғылыми-зерттеу жұмысын ұйымдастыруға жете мән берілуі қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Құсайынов А. Білім жүйесін реформалаудағы жаңа буын оқулықтары // Қазақ тілі мен әдебиеті. №2. – 2003. - 7-13б.
2. Нинбург Е.А. Технология научного исследования // Исследовательская работа школьников. - № 1. 2007. – 222с.
3. Бітібаева Қ.О. М.Әуезов туындыларын мектепте оқыту.-Алматы: Мектеп, 2002.

ӘОЖ 82.09-21:37.091.3

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІН ПРОБЛЕМАЛЫҚ ОҚЫТУ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫН ДАМУ

Мырзаханова С.Т., магистранты

Ғылыми жетекші: Келгембаева Б.Б., филология ғылымдарының кандидаты,
қауымдастырылған профессоры

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті,
Өскемен қ., Қазақстан, e-mail: saya.myrzakhanova@mail.ru

Проблемалық оқытудың мақсаты – оқушылардың шығармашылық ой еңбегімен шұғылдануын қамтамасыз ету арқылы білімді тиянақты, әрі сапалы меңгеру, шығармашылық ынта-жігер туғызып, өздігінен ізденуге, жаңа білімді меңгертуге негіз жасау. Т.Ақшопалов «Қазақ әдебиетін оқыту» оқу-әдістемелік құралында: «Білімді ойланарлық, ізденерлік, алға жетерлік сипатта берсек қана, оқу-тәрбие жұмысында жоғары нәтижеге қол жеткізе алмақпыз. Проблема қоя отырып, баяндау – соған жеткізер жол. Түсініксізді оқушы өзі ізденіп барып табуы, шығармадағы проблеманы өздігінен шешуі керек. Проблеманың тосындығы, өткірлігі, күрделілігі – оқушыны проблеманы шешуге ынталандырады, жетістікке бағдарлар», - деп нұсқау жазды [1].

Озат ұстаз Қ.Тасболатов «Әдебиет сабағында оқушылардың танымдық белсенділігін арттыру жолдары» атты әдістемелік құралында жеке ұстаздық тәжірибесінен туындаған пайымдауларын тұжырымдай отырып, әдебиет сабағын проблемалап оқыту мәселесіне назар аударған [2].

Әдіскер-ұстаз Қ.Бітібаеваның: «Мақсатым – сабақты қызу еңбекке құру. Сабаққа оқушыларды тыңдаушы дәрежесінде емес, еңбек етуші, білімді өз еңбегімен алушы дәрежесінде қатыстыру» [3], - деуінің өзі проблемалық оқытуда шығармашылық жұмыстардың маңыздылығын көрсетеді. Ал, Т.Қ.Жұмажанова «Әдебиетті оқыту әдістемесі» еңбегінде проблемалық оқытудың қолдану ерекшеліктеріне талдау жасайды [4]. Автордың пайымдауынша, оқытушы проблемалы сұрақтар дайындап, тапсырмалар бере отырып, жағдаятқа құрылған ұжымдық талқылаулар ұйымдастырады. Оқушылар бұрынғы жинақтаған білімнің негізінде проблемалық ситуациядан шығудың жолдарын іздестіреді. Тапсырманы орындау барысында оқушылардың ой-өрісінің шығармашылық сипатта болуын, зерттеушілік қабілетін оқытушы қадағалайды. Олар өз бетімен ізденеді, ойланады, өзіне-өзі сұрақ қояды, кітаптан қарайды, салыстырады, ажыратады, ойтүйін

жасайды. Сонымен қатар, Т.Қ.Жұмажанова проблемалық сұрақтар мен шығармашылық тапсырмалардың жүйелі түрде берілуі, проблеманы оқушының зерделеп, өздігінен шешуі, оларда белгілі бір мотив туғызатындығын атап өтеді.

Б.Әрінова «Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесінің ғылым ретінде қалыптасуы мен дамуы» атты монографиясында қазақ әдебиетін проблемалық оқытуды жүзеге асырған ғалымдар мен әдіскерлердің еңбектеріне талдау жасайды [5]. Автор қазақ әдебиетін проблемалап оқытуды практикада тиімді жүзеге асырған озат ұстаздардың еңбектерін ерекшелеп көрсетеді. Бұл әдістемелік еңбектерде проблемалық оқытуда оқушылар бейтаныс, белгісіз мәселелерді өз беттерінше шешуге жұмылатыны, проблемалық ситуацияны шешу арқылы оқушылардың шығармашылық ойлауы дамитыны, интеллектуалдық таным үрдісі жетілетіні дәлелденген.

Әдіскер-ұстаз Қ.Бітібаева «Қазіргі кезең әдебиетін тереңдетіп оқыту» еңбегінде дәстүрлі оқыту мен проблемалық оқытудың ерекшеліктерін салыстыра көрсетеді [6]. Б.Д.Жұмақаева «Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі» еңбегінде проблемалық оқыту шығармашылық жұмыстарды жүргізудің ең өнімді жолы екенін көрсетеді[7].

Қазақ әдебиетінен көркем шығармаларды оқытуда кейіпкерлердің әрекеті немесе жазушы шешімі туралы оқушыларда сұрақтар туындайды. Осы орайда, шығармашылық тапсырмалардың орны ерекше. Оқушы кейіпкерге өзі шешімін таппаған сұрақтарын қояды. Ал басқа оқушы сол кейіпкердің атынан жауап береді. Бұл әдіс тікелей сұрақ-жауап ретінде немесе кейіпкер монологы арқылы да жүзеге асырылады. Мысалы, «Шығарма кейіпкерімен кездестіңдер деп елестетіңдер. Сендердің тек қана екі сұрақ қоюға мүмкіндіктерің бар. Сендер қандай сұрақ қояр едіңдер? Ол қалай жауап берер еді деп ойлайсыңдар?» деген тәрізді сұрақтар қоюға болады. 7-сыныпта Төлен Әбдіктің «Қонақтар» шығармасын өту барысында оқушыларға «Бас кейіпкер Сапабекпен кездессең, қандай сұрақтар қояр едің?» деген сауал берілді. Оқушылардың сұрақтары мен жауаптары төмендегідей болды:

Проблемалық сұрақтар	Оқушы Сапабектің атынан мүмкін жауабы:
Неліктен жазғы демалысты қара шаңыраққа келіп, ата-анаңыздың жанында өткізбейсіз?	Мен - геологпын. Ғылыми-зерттеу жұмысын жүргізуім керек. Шет елдерге тек саяхат үшін бармаймын, ел, жер көріп, зерттеу жүргіземін. Егер мен жазғы демалыста ауылда болсам, ғылымның дамуына үлесімді қоса алмас едім.
Не себепті ұлыңызды атасының қазақы тәрбиесіне бергіңіз келмейді?	Ұлым орысша оқиды, ауылда орыс сыныбы жоқ. Бәрін басынан қазақша бастау қиын болады. Ұлымның білім алуына, дамуына кедергі келтіреді деп ойладым.
Болашақта қара шаңырақтың тағдыры не болады?	Сонда өзіңді және өз болашағыңды бірінші орынға қою қате болғаны ма? Мен шет ел аралап, жер бедерін зерттеп, ғылыммен айналыспасам, елімізді кім дамытпақ сонда? Болашақта зерттеу жұмысым аяқталған соң, ата-анамның жанына келіп, ауылдық

Бұл шығармашылық жұмысты түрлендіріп, кейіпкер атынан монолог жаздыруға да болады. Оқушылар негізгі кейіпкер Сапабекпен кездесіп сұрақ қойса, Ерғабыл қарияның атынан монолог жазады.

Оқушы-А. Ерғабыл қарияның монологы:

Мені ферма санитарының ««Шалдар бар ғой, әйтеуір кері тартасыңдар да отырасыңдар, ал, сенің қасыңда қалды, бала бақты, сені бақты. Ал сонда не бітірмек? Балаларға тыйым салуға болмайды» деген сөзі жаныма батты. Атам қазақ «Атадан ұл туса игі, ата жолын құса игі», «Атадан пұл қалғаниша, ұл қалсын» демей ме? Біз өз өміріміздің соңын қалай елестеттік? Әрине, мәре-сәре болып шулап жатқан немере ортасында келінім шәй құйып, ұлым қамқор болып отырғанын елестеттім. Ал, Сапабектің ауылға бір күн ғана қонып, оның өзінде менімен сырласа сөйлеспей, тек ел жұртқа Лондон, Марокко, Италия, Будапеште болғанын айтып, мақтануы дұрыс па? Бүгін Сапабек қара шаңырақты тастап кетсе, бір отбасының дәстүрі ғана бұзылмай, батысқа еліктеген ұрпақ көбейіп, ұлт болашағына қауіп төнері анық. Ертең Сапабекті де ұлы тастап кетер... Ата-анаға жанында балаларының жылулығы керек екен. Кәрі жүрегім: «Сапабек қайтып келіп, қара шаңырақтың түтінін өшірмейді» - дейді. Оның әрекетіне қарап, немерем де дәл солай жасайды деп сенемін!».

Сондай-ақ, М.Шахановтың «Нарынкұм зауалы» шығармасындағы әке бейнесі, Б.Сокпақбаевтың «Менің атым – Қожа» повесіндегі Қожа, О.Бөкейдің «Тортай мінер ақ боз ат» шығармасындағы Тортай, «Атау- кере» романындағы Ерік, Таған, М. Жұмабаевтың «Батыр Баян» поэмасындағы Ноян, Баян, тұтқын қыз, Д.Исабековтың «Әпке» драмасындағы Қамажай, Б.Мұқайдың «Өмірзая» романындағы Аяған бейнелерімен кездесу немесе олардың атынан монолог жаздыруға болады. Бұл шығармашылық тапсырмалар кейіпкерлерді тереңнен тануға мүмкіндік беріп қана қоймай, оқушылардың сыни ойлауын, шығармашылық қабілетін дамытуға негіз болады.

Оқытуда оқушы белсенділігін арттырумен қатар, әр оқушының мүмкіндіктерін, қабілеттерін, қызығушылықтарын анықтау маңызды. «Ыстық орындық» әдісі арқылы оқушылардың проблемалық сұрақ қою дағдысы қалыптасады және сұрақ қою арқылы өзара ашық пікірлеседі. Сыныптағы кез-келген оқушыны «Ыстық орындыққа» отыруға шақырады. Ең маңыздысы – өз еркімен шығу. Оқушы ортада тұрған үстелге отырып тапсырма бойынша қойылған сұрақтарға жауап береді. Мұғалім оқушыға берілген тапсырмаға байланысты қойылған сұрақтарға жылдам жауап беру қажеттігін түсіндіреді. Сұраққа жауап бере алмаған жағдайда «күйді» деп ескерту беріледі. Осылайша бес немесе алты оқушы «Ыстық орындыққа» отыру арқылы үй жұмысына немесе жаңа сабақты қорытындылау бойынша сұрақтарға жауап береді. Мысалы, 8-сыныпта оқу бағдарламасы бойынша М.Дулатовтың «Бақытсыз Жамал» романы оқытылады. Оқушылар «Ыстық орындық» әдісі арқылы «Жамалды аман алып қалудың мүмкіндіктері болды ма?», «Неліктен Шолпан көзі ашық бола тұра Сәрсенбайды «Жамалды таз Жұманға беремін...» деген райынан қайтара алмады?», «Сіздің

ойыңызша, Сәрсенбайдың достары қандай адамдар?», «Не себепті Жұман Жамалға жақсы қарай алмады?» деген проблемалық сұрақтар негізінде шығармаға талдау жүргізеді. Оқушылардың жауаптары сан алуан, бірақ әр пікір әр оқушыға белгілі бір ой салады. Бұл әдіс арқылы оқушылар ұсынылған пікірлер негізінде сараптауға, бір-бірін тыңдауға, бірінің ойын бірі толықтыруға үйренеді.

Оқу бағдарламасы бойынша 6-сыныпта Оралхан Бөкейдің «Тортай мінер ақ боз ат» шығармасы оқытылады. Бұл шығарманы проблемалық талдауда «Қабырға газеті» әдісінің тиімділігі жоғары. Әдісті жүзеге асыру алгоритмі бойынша шығарма бөлімдерін оқып болған соң, оқушылар түрлі-түсті қағаздардан өздеріне ұнаған түсті тандап, әртүрлі кескіндер қиып алады (үшбұрыш, төртбұрыш, шеңбер), шығарма оқиғасын өз көзқарасымен дамытып жазады. Шығарманы дамытып жазу үшін «Неліктен Тортай мен Ораш кездесе алмады?», «Қалай ойлайсың, болашақта Ораш Тортайға көмектесе ме?», «Тортайдың қазіргі тағдырына кім кінәлі? Өзі ме, әлде Ораш па?», «Тортай арманын Орашқа бере салды деп ойлайсыз ба?» деген проблемалық сұрақтар ұсынылады?

Оқушы-А жауабы:

Ораз Алматыға қайтып кетті. Алайда, бұл сапары жүрегіне ауыр болды. Қалаға келгеннен бері Тортай есінен шықпады. Көп ойланды. Дереу ауылға қайтып, жүрегінің түкпіріндегі сырды ашып, ескі досымен сырласпаққа шешім қабылдады. Таң ата жолға шығып, ауылға жетті. Анасының қою қара шайын асыға іше салып, Тортайды іздеп кетті. Тозығы жеткен үйдің жанында көк бестісімен сөйлесіп тұрған Тортайды көрді. Дауыстап атын атайын десе даусы шықпай, алға жүрейін десе аяғы баспады. Жүрегі қатты соғып, дәті бармады. Тортайды іштен біреу шақырып, үйіне кіріп кетті. Ораз тағы да батылы жетпей кері қайтты. Жүректегі сезімді шығару қандай қиын еді. Бұл мәселе шешімін таппай жүрек түбінде қалатынын анық ұққандай Ораз сонау балалық шақтағы Тортай екеуінің армандарына куә болған үңгірге қарай беттеді.

Әдістің талабы бойынша қабырға газеті сыныптың қабырғасына ілінеді. Келесі кезекте галереяға саяхат – мұғалім белгі берісімен топтар қабырға газеттерін қарайды, сараптайды және жапсырма қағазға пікірін немесе сұрағын жазып кетеді. Галереяға саяхат аяқталған соң, топ мүшелері өз қабырға газеттеріне жазылған сыныптастарының пікірін сараптайды, талқылайды, проблемалық сұрақтарға жауап береді және қорытынды жасайды. Қабырға газеттеріне жоғарыдағы оқушы жұмысына «Неліктен Ораз бен Тортайды кездестірмедіңіз?», «Ораз не үшін үңгірге беттеді?», «Тортай мен Ораздың болашақта достықтарын жалғастыратынына неге сенбейсіз?» деген сұрақтар қойылуы мүмкін.

Қазақ әдебиетін оқытуда оқушылардың шығарма мазмұнын баяндап беру деңгейінде қалып қоймай, кейіпкермен сырласуы, оның орнына өзін қоя білуі, кейіпкер рөлінде жауап беруі, баға беру, талдау, сыни көзқарасын білдіруі маңызды. Осы орайда, оқушылардың «Кейіпкерге хат» жазуы шығарманы терең талдауына мүмкіндік береді. Әдіс талабы бойынша шығарма кейіпкерлерін бөліп береміз. Берілген кейіпкерлерге олардың іс-әрекеті туралы сұрақтарды топтастырып, хат жазу керек екенін түсіндіреміз. Қойылатын сұрақтар күрделі болу керектігін ескертеміз. Төмендегі құрылымды үлгі ретінде тақтаға жазып қоюға болады. Егер ... , не болар еді? Неге...? Неліктен ...? Осы сұрақтарға оқушылардың өзі

мүмкіндігінше балама жауап ұсынуы қажет екенін түсіндіріңіз. Мүмкін, болған шығар? Хат соңында оқушы кейіпкерге ұсыныс жазады. 11-сыныпта оқытылатын Баққожа Мұқайдың «Өмірзая» романы бойынша оқушылар өздері таңдаған кейіпкерлерге хат жазды. Оқушы-А Аяғанға жазған хаты:

Аяған, сәлеметсіз! Мені сізбен Баққожа Мұқай таныстырды. Көп ойландым. Сізді тәуелсіздік жолындағы күрескер тұлға деп білемін. Шешімін таппаған сұрақтарымды өзіңе қойғым келеді. Неліктен барлығы, тіпті, жолдастарыңыз сізді сатып кетті? Егер, жан жарыңызды тыңдап, отбасыныңды бірінші орынға қойғанда тағдырыңыз қалай болар еді? Әсемнің өмірден өтіп, балаларыңыздың анасыз қалуына өзіңізді кінәлі деп санамайсыз ба? Неге күресудің басқа жолын таңдамадыңыз? Егер мүмкіндік берілсе қандай мінезіңізді өзгертер едіңіз? Иә, бұл сұрақтардың шешімін тапсақ, бүгінгі ұрпаққа, біздерге дұрыс жолды көрсетер едіңіз! Қош, сау болыңыз!

Бұл тапсырманы орындау барысында оқушы жазба тіл мәдениетін дамытып қана қоймай, проблемалық сұрақтар қоюға дағдыланады. Ой салатын сұрақтар қою арқылы сыни ойлауын дамытады. Сыни ойлау өмірдің әр кезеңінде де қажет. Сыни ойлау дағдысы қалыптасқан оқушының кейін бәсекеге қабілетті болары анық. Шығарма кейіпкері бүгінгі ұрпаққа үлгі. Кейіпкерлермен сырласу арқылы оның жақсы қасиетін бойына қалыптастырып, қателігінен өмірлік сабақ алады. Бұл әдістің ең басты тиімділігін айқындайды.

Шығармашылық жұмыстардың ішінде «Соңғы сөзді мен айтайын» әдісі оқушының шығармашылық қабілетін сурет өнерімен байланыстырады. Тапсырма талабы бойынша оқушы әдеби шығарманы талдауда қорытынды ойды, көзқарасты, негізгі проблеманы сурет арқылы ұсынады. 11-сыныпта оқытылатын Қадыр Мырзалиевтің «Қызыл кітап» поэмасы бойынша негізгі проблеманы суреттер арқылы көрсетуге болады. Мысалы, төмендегі суреттерден «Қандай ортада өмір сүретіндігі адамның өз қолында», «Тіл тазалығын сақтау – әркімнің міндеті», «Адам қалай жоғалады? Ұлт қалай жоғалады?», «Адам ана тілінен айрылғанда өледі» деген оқушылардың тұжырымдарын көре аламыз.

8-сыныпта оқытылатын Роза Мұқанованың «Мәңгілік бала бейне» әңгімесі бойынша оқушылар 1-суретте «Барлық балаға жылулық керек», 2-суретте «Адамға жасалатын сынақты жалпы халық болып тоқтата аламыз», 3-суретте «Табиғат – сенімді сырласың» деген ой тұжырымдарымен берген.

Проблемалық сұрақ пен жағдаят оқушының жан-жақты жұмыс жасауына, шығарманы түсініп оқуына, өзіндік көзқарас қалыптастыруына дағдыландырады.

Қазақ әдебиетін проблемалық оқыту мәселесін дамыту қажет. Өйткені, проблемалық оқыту шығарманы толыққанды меңгеруге мүмкіндік беріп қана қоймай, оқушының анализ, интерпретация, бағалау және салыстыру дағдыларының дамуына негіз болады. Шығарманы проблемалық тұрғыдан талдай алған оқушы – әдеби туынды туралы өз көзқарасын айта алатын мәдениетті оқырман болары сөзсіз. Проблемалық сұрақтар мен шығармашылық тапсырмалардың жүйелі түрде берілуі, проблеманы оқушының зерделеп, өздігінен шешуі – белгілі бір мотив туындатып, оқушының таным әрекетіне қозғау салып, түпкі мақсатына жеткізетіндігін Ж.Аймауытовтың: «Мотивтер пәнді оқытудың ең маңызды тетігі», - деген пікірімен дәлелдей түсеміз [8]. Демек, мәтінге сәйкес дұрыс түзіліп, нақты берілген проблемалық сұрақ-тапсырмаларды орындауда оқушы мәтіндегі белгісіз, жаңа проблемаға көңіл бөліп, көркем туындыны әр қырынан талдауға, шығарма сырына терең үңіліп, ой-тұжырымдар жасауға тырысады. Әрекетке түрткі болған мотивтер бала бойындағы қызығушылықты оятып, өздігінен дербес шешім қабылдауға, қорытынды жасауға ықпал тигізетіні анық.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Ақшولاқов Т. Қазақ әдебиетін оқыту. – Алматы: Мектеп. 1985.
2. Тасболатов Қ. Әдебиет сабағында оқушылардың танымдық белсенділігін арттыру жолдары. – Алматы: Мектеп. 1974.
3. Бітібаева Қ. Әдебиет пәнін оқытудың тиімді жолдары. – Алматы: Рауан. 1990.
4. Жұмажанова Т.Қ. Әдебиетті оқыту әдістемесі. – Алматы: Білім. 2009.
5. Әрінова Б. Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесінің ғылым ретінде қалыптасуы мен дамуы. – Алматы: Жазушы. 2004.
6. Бітібаева Қ. Қазіргі кезең әдебиетін тереңдетіп оқыту. – Семей: Үш биік. 2008.
7. Жұмақаева Б.Д. Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі. – Алматы: Қыздар университеті. 2015.
8. Аймауытов Ж. Психология. – Алматы: Рауан. 1995.

МЕНИҢ ТАРИХ САБАҒЫНДАҒЫ ДЕРЕККӨЗДЕР МЕН ЖҰМЫС ТӘЖІРИБЕМ

Қайриден Ж.Ж., магистрант

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті,
Өскемен қ., Қазақстан

Бұл тақырып тарих сабақтарында білім беру процесінде тарихи дереккөздерді тиімді пайдалануға қатысты. Аннотация тарихи оқиғаларды барынша қамту үшін тәжірибеде қолданылатын әдістерді, стратегияларды және педагогикалық тәсілдерді қамтиды. Оқушылардың пәнге деген қызығушылығын ояту және сыни ойлауды дамыту үшін әртүрлі көздерді пайдаланудың артықшылықтары да талқыланады.

Түйінді сөздер: тарихи, жазбаша дереккөздер, дереккөздерді сынау, Тарихты оқыту, оқу стратегиялары, сыни тұрғыдан ойлау.

Abstract:

This topic concerns the effective use of historical sources in the educational process in history lessons. The abstract covers the methods, strategies and pedagogical approaches used in practice to maximize the coverage of historical events. The advantages of using a variety of sources to stimulate students' interest in the subject and develop critical thinking are also discussed.

Keywords: historical, written sources, criticism of sources, teaching history, educational strategies, critical thinking.

Кіріспе

Педагогикалық практика барысында мен тарих сабақтарында тарихи дереккөздерді тиімді енгізу және пайдалану мәселелерін бірнеше рет кездестірдім. Бұл тақырып білім беру процесін байытудың және оқушылардың өткенге деген қызығушылығын арттырудың кілті болды. Менің тәжірибеме сүйене отырып, ақпарат беру ғана емес, сонымен қатар сыни ойлауды дамытуға және олардың контекстіндегі тарихи оқиғаларды түсінуге ықпал ететін жағдай жасау маңызды фактор болып табылады.

Бұл кіріспеде біз тарихты оқыту процесіне дереккөздерді сәтті енгізуге мүмкіндік беретін әдістерді қарастырамыз, сонымен қатар олардың оқушылардың тарихи сауаттылығын қалыптастыруға әсерін анықтаймыз. Дереккөздердің әртүрлілігі интерактивті сабақтарды құруға қалай ықпал ететінін және оқушылардың оқу процесіне белсенді қатысуын ынталандыратынын қарастырыңыз. Соңында, Тарихты оқыту процесін қызықты әрі тәрбиелік етуге ұмтылатын басқа тәрбиешілерге Шабыт бола алатын практикалық тәжірибелермен, анықталған қиындықтармен және сәтті стратегиялармен бөлісейік.

Тарихи дереккөздермен жұмыс істеуді оқытудың мақсаттары білім берудің негізгі қағидаттарына сәйкес келеді:

1) Тарихи деректер негізінде тарихи зерттеу дағдыларын қалыптастыру және дамыту (гипотезаларды ұсыну, зерттеу мәселелері, деректерді талдау, әртүрлі

тәсілдерді, нәтижелер мен қорытындыларды салыстыру, өз ұстанымын айқындау)

2) Әлемдік және отандық тарих контекстіндегі тарихи оқиғаларды, құбылыстар мен процестерді, сондай-ақ тұлғаның тарихи қызметін талдау және бағалау қабілетін дамыту;

3) белгілі бір ақпарат мөлшерін (тарихи күндер, ұғымдар, тұлғалар, оқиғалар) білумен сипатталатын Тарихты оқыту процесінде жеке құзыреттілікті дамыту, бұл ретте ол механикалық есте сақтаумен емес, нақты алған білімдерімен, практикалық міндеттерді шешу дағдыларымен ерекшеленуі тиіс;

Оқушыларды құжаттармен жұмыс істеуге үйретудің негізгі тәсілдері материалды терең түсіну үшін зерттеу әдісін қолдану және құжаттарды талдау үшін салыстырмалы тарихи әдісті қолдану болып табылады. Шын мәнінде, Тарихты оқыту процесінде құжаттармен үнемі өзара әрекеттесуді ынталандыру керек, бұл мүмкіндігінше оқушылардың қызығушылығына ғана емес, сонымен қатар мұғалімнің де, оқушының да шығармашылық белсенділігіне кең мүмкіндіктер туғызады.

Бұл міндет өте көп уақытты қажет етеді және сабақ алдында мұғалімнің айтарлықтай дайындық жұмыстарын қамтиды.

Осыған қарамастан, біздің мектептің барлық оқушыларына берілген Қазақстан тарихы мен Дүниежүзілік тарих бойынша оқу-әдістемелік жинақтарда оқулықтардың болуы оқытушыға аталған құжаттарды пайдалана отырып, жұмыс жүргізуге мүмкіндік береді. Мен сабақта оқушылармен жұмыстың осы түрін ұйымдастырамын. Сабақта қолданылатын тапсырмаларды үш бөлімге бөлуге болады: көбейту, түрлендіру және шығармашылық іздеу.

Сонымен, қайталанатын деңгейде мен студенттерге негізгі терминдерді, анықтамаларды және дереккөзден қорытындыларды бөліп көрсетуді, мәтінді қайталауды қажет ететін сұрақтарға жауап беруді; топта құжатты талқылау барысында кестелер мен схемаларды толтыруды; студенттерге жақсы таныс шаблондарды қолдана отырып, құрылымдық жоспар құруды және т.б. ұсынамын. (7-сынып Қазақстан тарихы, тақырыбы: "Қазақ хандығының Ресей империясына қосылуының басталуы", "Анна Иоанновнаның мемлекеттік кеңесші Иван Кирилловқа арналған нұсқаулығы" құжаты. Тапсырма: 1. Императрица Анна Иоановна 1734 жылы Ор өзеніне Кирилл экспедициясының алдына қандай мақсаттар қойды. 2. Қарапайым құжат жоспарын жасаңыз.

Трансформациялық қызмет деңгейінде тапсырмалар оқушының әңгімесін қамтиды, оның барысында мәтінге талдау жасалады, басқа теориялық материалдармен және басқа көздерден алынған идеялармен дереккөздің ережелерін синтездейді. Сондай-ақ, міндеттерге фактілер мен идеяларды өз бетінше таңдау және топтастыру, оларды әңгімеге қосу; кеңейтілген жоспар, тезистер, реферат немесе схема құру; шағын баяндамалар дайындау, эссе жазу және т.б. кіреді. (7-сынып Қазақстан тарихы, тақырыбы: "XIX ғасырдың екінші жартысындағы Қазақстандағы әкімшілік реформалар", "Орынбор және Батыс Сібір генерал-губернаторлықтарының Дала облыстарын басқару туралы уақытша ережелер 1868 жылғы 21 қазан" тапсырма: 1."1867-1868 жылдардағы реформа бойынша Қазақстанның әкімшілік құрылымы" кластерін жасаңыз. Шығармашылық және зерттеушілік көзқарас деңгейінде бірнеше құжаттардың көзқарастарын, идеяларын

түсінуді және салыстыруды қажет ететін проблемалық және танымдық тапсырмалар ұсынылады. Бұл зерттелетін құбылыстардың ұқсастықтарын анықтауды және салыстырмалы кестелер, логикалық тізбектер құруды, олардың көзқарасын негіздеу үшін құжаттың теориялық ережелерін қолдануды қамтиды. Сондай-ақ, белгілі бір тақырып бойынша материал жинауды, талдауды және жүйелеуді қамтитын өзіндік зерттеу жұмыстарын жүргізу көзделеді. (7 сынып дүниежүзілік тарих-тақырып: "1789-1799 жылдары Францияда қандай өзгерістер болды?", құжаттар: "адам және азамат құқықтарының декларациясы 26 тамыз 1789 жыл", "Конституция 3 қыркүйек 1791 жыл". Тапсырма: Венн диаграммасы-декларация және Конституция бойынша).

Тарихты оқыту процесінде құжаттарды қолдану оқушылардың еңбегін жандандыруға ықпал етеді, ал әр түрлі деңгейдегі тапсырмалар барлық оқушылардың жұмысына кіреді. Құжаттармен жұмыс барысында студенттер тарихи оқиғаларды талдау, тұжырымдар жасау, деректерді жалпылау, салыстыру және басқа да көптеген аспектілерді меңгереді. Тарихи құжаттарды қолдану сабаққа сергектік береді, оны бай және эмоционалды етеді, студенттерге өткен атмосфераны сезінуге мүмкіндік береді.

Қазіргі заманғы тарих сабағы құжаттар мен тарихи дереккөздерді пайдаланбай мүмкін емес. Бұл тәсіл оқушылардың тәуелсіздігін дамытуға ықпал етеді, өйткені ол студенттерге қажетті ақпаратты өз бетінше алуға және талдау жасауға мүмкіндік береді. Мұғалім өз кезегінде оқушыны жалпы қабылданған тарихи стандарттар аясында бағыттамайды, бірақ оған тарихи оқиғалардың дүниетанымдық аспектілерін өз бетінше түсінуге көмектеседі.

Дұрыс әдістемелік ұйыммен жүргізілген дереккөздермен жұмыс оқушылардың сенімдерін нығайтып қана қоймайды, сонымен қатар тарихи материал туралы неғұрлым айқын идеяны, өткеннің мәнерлі бейнелері мен тірі суреттерін жасауға ықпал етеді. Бұл әдіс оқушылардың ақпараттық және коммуникативтік дағдыларын қалыптастырудың тиімді құралы бола алады, сонымен қатар тарихи дереккөздерге сыни көзқарасты дамытуға және оларды түсіндіруге ықпал етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1.2018-2019 ОҚУ Жылында Қазақстан Республикасының жалпы білім беретін мектептерінде білім беру процесін ұйымдастырудың ерекшеліктері туралы. Нұсқаулық-әдістемелік жазу.

2.Вяземский Е. Е., Стрелова О. Ю. Тарих мұғаліміне әдістемелік ұсыныстар. Кәсіби шеберліктің негіздері. М., 1998.

3.Гора П. В. Орта мектепте тарихты оқытудың тиімділігін арттыру. М., 1988.

4.Дайри Н. Г. Орта мектепте тарихты оқыту. М., 1966.

5.Диірменшілер О. М. Тарихи құжат негізінде үлестірме материал. Н., 2000.

6.8-сыныптағы Қазақстан тарихы. Оқулық. Қасымбаев Ж. К., А., 2012.

7.Кредер А. А. Жаңа тарих. 2-бөлім. М., 1998.

8.Румянцева В. Я. Тарихи дереккөзмен жұмыс//мектепте тарихты оқыту.2003.

№3.

9. Стрелова О. Ю. Оқулықтың деректі және иллюстрациялық компоненттерін Тарихи ақпарат көзі және жоғары сынып оқушыларының танымдық қабілеттерін дамыту құралы ретінде оқу процесіне біріктіру әдістері. М., 2008.
10. Студеникин М. Т. Мектепте тарихты оқыту әдістемесі. М., 2000.

ӘОЖ 37

ТАРИХТЫ ОҚЫТУДА ТАРИХИ ДЕРЕККӨЗДЕРДІ ПАЙДАЛАНУ

Қайриден Ж.Ж., магистрант
С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті,
Өскемен қ., Қазақстан

Аннотация: Тарихи дереккөздер өткенді түсінуді қалыптастыруда және Тарихты оқыту процесінде оқушылардың сыни ойлау дағдыларын дамытуда шешуші рөл атқарады. Бұл тақырып білім беру процесінде әртүрлі дереккөздерді – жазбаша, визуалды, археологиялық және ауызша – қолдану әдістері мен тиімділігін талдауға арналған. Зерттеу тарихи материалдармен жұмыс істеудің техникалық аспектілерін ғана емес, сонымен қатар аналитикалық дағдылар мен сыни ойлауды дамытатын оқу стратегияларын әзірлеуге баса назар аударады.

Түйінді сөздер: тарихи, жазбаша дереккөздер, дереккөздерді сынау, Тарихты оқыту, оқу стратегиялары, сыни тұрғыдан ойлау

Annotation: Historical sources play a key role in shaping the understanding of the past and developing students' critical thinking skills in the process of learning history. This topic is devoted to the analysis of methods and effectiveness of using various sources – written, visual, archaeological and oral – in the educational process. The research covers not only the technical aspects of working with historical materials, but also focuses on the development of educational strategies that promote the development of analytical skills and critical thinking.

Keywords: historical, written sources, criticism of sources, teaching history, educational strategies, critical thinking

Кіріспе

"Тарихты оқытуда тарихи дереккөздерді пайдалану" тақырыбы тарихты оқытудың заманауи әдістемесінде өте өзекті. Қазіргі қоғамда болып жатқан өзгерістер білім беруді жетілдірудің жаңа тәсілдерін қалыптастыруды көздейді. Осындай бағыттардың бірі-тәуелсіз, әлеуметтік белсенді тұлғаны дамыту. Оқушыларда ақыл-ой қызметі мен оқу жұмысының әдістерін, сондай-ақ тиісті дағдыларды дамыту мұғалімнің белсенді іс-әрекетінсіз мүмкін емес. Бұл процесте студенттердің білім көздерімен, ең алдымен мәтіндердің үзінділерімен жұмыс жасауына маңызды мән беріледі.

Тақырыптың өзектілігі Тарихты оқыту процесінде оқушылардың сапалы білім деңгейін жақсартудың шұғыл қажеттілігіне байланысты.

Тарихи құжат және оның түрлері

Тарихи дереккөздерге адам жасаған барлық нәрсе, соның ішінде оның қоршаған ортамен өзара әрекеттесу көріністері, материалдық мәдениет объектілері, әдет-ғұрыптар, әдет-ғұрыптар және жазу ескерткіштері кіреді.

Тарихи дереккөздер: картографиялық (карталар, тарихи, саяси, экономикалық жоспарлар); Статистикалық (экономикалық, саяси, мәдени статистика); кеңсе дереккөздері (грамоталар, жарлықтар, іскерлік хат-хабарлар); жеке (хаттар, күнделіктер); көркем (романдар, әңгімелер, әңгімелер); тарихи (хронографтар, шежірелер); Ғылыми (тарихи еңбектер)

Қазіргі заманғы тарих сабағын құжаттарды, тарихи дереккөздерді және көрнекті тарихшылардың еңбектерін пайдаланбай елестету мүмкін емес. Оларды қолдану бірқатар өзара байланысты мәселелерді шешуге мүмкіндік береді: білімді кеңейту және нығайту, материалды нақтырақ және терең зерттеу, қарастырылып отырған мәселелерді көрнекі түрде суреттеу, теориялық ережелер мен идеялардың дәлелі.

Тарихи дереккөздерді қолдана отырып, тапсырмаларды орындау оқушылардың белгілі бір тарихи дәуірге енуіне мүмкіндік беретін жарқын және бейнелі идеялардың қалыптасуына ықпал етеді.

Сабақта қолданылатын құжат:

1. тарихты оқытудың мақсаттары мен міндеттеріне сәйкес келу;
2. дәуірдің негізгі, ең тән фактілері мен оқиғаларын көрсетіңіз;
3. бағдарламалық материалмен органикалық байланыста болу, студенттерге танымдық сұрақтар мен тапсырмаларды ұсыну мүмкіндігі үшін тарихи білімді жаңартуға ықпал ету.

Тарихты оқытудағы Тарихи дереккөздердің маңызы

Дереккөздермен аналитикалық жұмыс жасамай-ақ заманауи сабақты елестету мүмкін емес. Оларды пайдалану неғұрлым толық және тұрақты білімді қалыптастыру, оларды нақтылау және тереңдету, зерттелетін мәселелерді суреттеу, теориялық ережелер мен идеялардың дәлелденуін қамтамасыз ету сияқты бірқатар өзара байланысты мәселелерді шешуге ықпал етіп қана қоймайды, сонымен қатар оқушылардың ойлауын дамытуға ықпал етеді. Сонымен қатар, олар өз бетінше дұрыс тұжырымдар мен жалпылау жасауға, сондай-ақ бағалау қызметін қалыптастыруға үйретеді.

Құжаттарды пайдалану сонымен қатар әлеуметтік дамудың маңызды фактілерін, түсініктері мен заңдылықтарын игеруге ықпал етеді, сонымен қатар оқушылардың сенімдерін қалыптастырады. Құжаттарды өз бетінше талдау оқушыларды зерттеу жұмысының негізгі дағдыларымен жабдықтайды және өткенді сыни тұрғыдан түсіну әдістерін үйретеді.

Тарихи дереккөздермен, мәтінмен, карталармен жұмыс істеу дағдылары мен дағдыларын қалыптастыру

Қазіргі заманғы тарих сабағы құжаттарды, Тарихи бастапқы дереккөздерді, көрнекті тарихшылар мен өткен қайраткерлердің еңбектерін пайдаланбай жасай алмайды. Бұл ресурстарды пайдалану бірқатар өзара байланысты міндеттерді шешуге бағытталған: неғұрлым толық және тұрақты білімді қалыптастыру, оларды нақтылау және тереңдету, зерттелетін мәселелерді суреттеу, теориялық ережелер мен идеялардың дәлелі. Сонымен қатар, осы дереккөздерді пайдалану

оқушылардың ойлауын дамытуға, дұрыс тұжырымдар мен жалпылауды өз бетінше жасай білуге, сондай-ақ Бағалау қызметі мен танымдық қабілеттерін қалыптастыруға ықпал етеді.

Тарихи дереккөздерді қолдана отырып тапсырмаларды орындау оқушылардың мәнерлі және жанды көріністерін қалыптастыруға ықпал етеді. Олар белгілі бір тарихи дәуірге енген сияқты. Белгілі бір дереккөздерді зерттеу маңызды тәрбиелік мәнге ие, өйткені оқушылар сол кездегі шынайы құжаттар арқылы өткенді зерттей отырып, әртүрлі эмоцияларды бастан кешіреді.

Оқу процесінде құжаттық материалды қолданудың тиімділігі оқушылардың өзіндік жұмысын мұқият ұйымдастыруға және мұғалімнің Тарихи дереккөздермен жұмыс негіздерін үйрету қабілетіне байланысты. Негізгі аспект - оқушылардың осы қызмет түріне деген қызығушылығын арттыру және оларды дәуірдің артефактілері және жаңа білімнің құнды көздері ретінде қарастыра отырып, тарихи құжаттарға деген қызығушылығын ояту. Демек, оқушылардың назарын құжаттың авторлығы, оны құрудың уақыт шеңбері, көрсетілген кезеңдегі елдің жағдайы, сондай-ақ осы құжаттың мазмұнынан өткен туралы қосымша фактілер мен ақпаратты алуға болатындығы туралы сұрақтарға үнемі бағыттап отыру қажет.

Оқушылардың өміріндегі нақты оқиғаларды көрсететін дәлелдер ретінде дереккөздерге деген көзқарасын қалыптастыру өте маңызды фактор болып табылады. Олар құжат дәлелдейтін тарихи оқиғаларды түсіну, ең алдымен, жақын немесе алыс болсын, өткен туралы жаңа білімнің қайнар көзі ретінде тарихи жазбаларға деген қызығушылығына байланысты екенін түсінеді. Студенттердің сенімі-тарихи құжаттарды зерттеу арқылы олар ежелгі адамдардың өмірі туралы түсінік ала алады.

Біздің заманымызға жақын тарихи кезеңдерді талдау кезінде (9-11 сыныптар) студенттерге тарихи құжатты бұрын болған адамдардың іс-әрекетінің ізі ретінде сезінуге мүмкіндік береді. Құжаттармен жұмыс сабақ барысында тұлғаға бағытталған тәсілді қолдану үшін кең перспективалар ашады.

Бұл жағдайда мақсатты қондырғылар:

- оқушылардың субъективті тәжірибесін "мәдениеттендіруді" өзектендіру негізінде ғылыми білім жүйесін қалыптастыру және олардың ғылыми қызмет тәсілдерін игеру;

- оқушыларға өзінің жеке стилі мен тәжірибесін, сондай-ақ оқу іс-әрекетінің қарқынын іздеуде және игеруде, жеке тұлғаларды ашу мен дамытуда көмек көрсету қабілеттері мен қызығушылықтары;

- оқушыға өзіндік тұжырымдаманы қалыптастыруға көмектесу, шығармашылық қабілеттерін дамыту, өзін-өзі тану дағдылары мен дағдыларын игеру.

Құжаттармен жұмыс барысында оқушылар Жасын, танымдық қабілеттерін және дайындық деңгейін ескеріп, тапсырмаларды біртіндеп қиындатады. 5-6 сыныптарда баяндау және сипаттау сипатындағы ең қарапайым материал пайдаланылады; оның көлемі 10-15 жолдан аспайды; 7-8 сыныптарда – талданатын шаруашылық және заң құжаттарының саны өсуде; 9-11 – де-саяси, бағдарламалық құжаттар көбірек тартылуда.

Құжаттармен жұмыс істеу студенттердің белгілі бір дағдыларды қалыптастыруға әкелуі керек. Сонымен, 5-6 сынып оқушылары тарихи құжаттармен жұмыс істеу кезінде мыналарды білуі керек:

Құжат түрін анықтау;

Құжатты жазу уақытын немесе тарихи дәуірді анықтаңыз;

Авторды (мүмкін болса) немесе болжамды автордың әлеуметтік топқа жататындығын анықтаңыз.

Хронологиялық тәртіпте бірнеше құжаттарды орналастырыңыз.

Мұғалімнің белгілі бір сұрақтары бойынша құжаттармен жұмыс жасаңыз.

Құжатқа нақты сұрақтар жасаңыз.

Құжаттың мазмұнын қайталаңыз.

Тарихи құжатты қолдана отырып, оқиғалар (жеке тұлға туралы) туралы қарапайым әңгіме құрастырыңыз.

Ұсынылған жоспар бойынша құжатты талдаңыз.

Бірнеше құжаттарды қолдана отырып, егжей-тегжейлі әңгіме құрастырыңыз.

7-8 сынып оқушыларының жұмысы терең аналитикалық сипатты білдіреді.

Осы сыныптардың оқушылары:

Терең аналитикалық сипаттағы құжаттарға сұрақтар жасаңыз.

Ұсынылған жоспар бойынша құжатты талдау (неғұрлым күрделі Жоспар).

Тарихи жағдай контекстінде құжатты талдау.

Өз пікіріңізді дәлелдеу үшін құжатты пайдаланыңыз.

Бір немесе бірнеше тарихи құжаттарда қажетті ақпаратты іздеу.

Бір немесе бірнеше құжаттардың материалына сүйене отырып, өз пікіріңізді құрыңыз.

9-11 сынып оқушыларының қызметі құжаттармен жұмыс жасаудың шығармашылық сипатын көздейді. Білім алушылар білуі керек:

Оқу мәселесін өз бетінше шешу үшін бірнеше құжаттардан қажетті материалды таңдау.

Тарихи құжатты басқа тарихи дереккөздермен салыстыру.

Бір оқиғаның әртүрлі көзқарастарын көрсететін тарихи құжаттарды салыстыру.

Тарихи құжатта көрсетілген оқиғалар мен фактілердің себеп-салдарлық байланыстарын анықтау.

Бірнеше тарихи құжаттардан қажетті ақпаратты алу, жалпылау және талдау.

Бірнеше тарихи құжаттарды талдау нәтижесінде алынған ақпаратпен еркін жұмыс істеу.

Осылайша, Тарихи дереккөздермен өзара әрекеттесу әдістемесі тарих сабақтарының тиімділігін жақсартып қана қоймайды, сонымен қатар тәрбиенің аспектілерін де қамтиды, сабақта адамгершілік жағдайлардың қалыптасуына жағдай жасауға ықпал етеді, оқу процесін байытады, оқушыларды өткен туралы біліммен ғана емес, сонымен қатар олардың сыни ойлауын, аналитикалық дағдыларын және әртүрлі көзқарастарды талдау қабілетін дамытады. Бұл әдіс оқушылардың тарихи ойлауын қалыптастыруға белсенді ықпал етеді және зерттелген фактілер негізінде өз бетінше қорытынды жасауға мүмкіндік береді, табысты оқыту мен өзін-өзі дамыту үшін қажетті негізгі құзыреттерді дамытады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. 2018-2019 оқу жылында Қазақстан Республикасының жалпы білім беретін мектептерінде білім беру процесін ұйымдастырудың ерекшеліктері туралы. Нұсқаулық-әдістемелік жазу.
2. Вяземский Е. Е., Стрелова О. Ю. тарих мұғаліміне әдістемелік ұсыныстар. Кәсіби шеберліктің негіздері. М., 1998.
3. Гора П. В. орта мектепте тарихты оқытудың тиімділігін арттыру. М., 1988.
4. Дайри Н. Г. орта мектепте тарихты оқыту. М., 1966.

ӘОЖ 821.512.122.09

АБАЙ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ БІЛІМ МЕН ТӘРБИЕ МӘСЕЛЕСІ

Касенова М.

«Қазақ тілі мен әдебиеті» мамандығының 2-курс магистранты
Ғылыми жетекші: Сейпутанова А.Қ., қауымдастырылған профессор,
филология ғылымдарының кандидаты
Аманжолов университеті, Өскемен қ., Қазақстан

Абай адам болып өмір сүруді үндей отырып, адамгершілік нормалары мен принциптерін күнделікті өмір сүру тәсіліне айналдырған адамды ғана нағыз адам деп есептеуге болады дейді. Осылайша, адамды зерттеп, оған тән қасиеттерді анықтап, жан-жақты қарастыра келе «толық адам» концепциясын келер ұрпаққа мұра етіп қалдырды. Ал бұл тақырып әлі де зерттелу үстінде. «Толық адам» концепциясының өзі Абай шығармашылығының қашанда тың, жаңашыл, әр дәуірдің ренессанстық сипатындағы туындылары бола алатындығын көрсетеді. Толық адам – Абайдың армандаған, аңсаған мұрат-мақсаттарының ең биік қол жетпес асқар шыңы. Толық адам ғана нұрлы ақылдың, жылы жүрек пен ыстық қайраттың иесі бола алмақ [1, 78 б.].

Абайдың жаңашылдығы - білім мен ғылымды, өнерді ерекше жырлап ешкімге ұқсатпай айта білуі десек те болады. Абай білім мен ғылым туралы айтқанда өзге ақын-жыраулардан оқ бойы озық болды. Ол адам ілімін ислам дінімен байланыстыра жырласа, білім мен ғылым, өнер жайын адамдық қасиеттермен, Алланың парыз еткен амалдарымен байланыстыра жырлады. Абай ғылымды Алланың ғылымы және адамның ғылымы деп екіге бөле қарайды. «Адамның ғылымы, білімі, ақиқатқа, растыққа, құмарлық болып, әр нәрсенің түбін хикметін білмекке ынтық бірлән табылады», - дейді [2, 80]. Ғылымды үйрену үшін әуелі адамға керек ең негізгі қасиеттерді былайша көрсетеді:

Ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұста,
Сонда толық боларсың елден бөлек.
Жеке-жеке біреуі жарытпайды,
Жолда жоқ жарыместі «жақсы» демек.
Біреуінің күні жоқ біреуінсіз,
Ғылым сол үшеуінің жөнін білмек [3, 25].

Сонымен қатар «Ғылым таппай мақтанба» өлеңі бар қазаққа танымал, білім мен ғылым үйренуде, адамдық қасиетті ұғынудағы темірқазығы іспетті. Мұнда адамзатқа кесірін тигізер бес дұшпаны: өсек, өтірік, мақтаншақ, еріншек пен бекерге мал шашу екендігін және керісінше бес асыл іс: талап, еңбек, терең ой, қанағат, рахым екенін нақтылап айтып береді. Бұл өлең кішкентай баладан ересек адамдарға дейін айтары бар, оқыған сайын ойландыратын, тілге жеңіл, жүрекке жылы тиген мінсіз туынды деп айта аламыз.

Қазіргідей жаһандану заманында техника мен білімінің тоқтаусыз дамып, өрістеп келе жатқан уақытында, білім мен ғылымды меңгеріп, заман ағысына ілесіп жүре білу оңай шаруа емес. Бұл процеске ілесе алу үшін кішкентай кезден бастап білімді жүйелі түрде дұрыс меңгеріп, заман ағысымен бірге жүріп, жаңалықтарынан бір сәтке де қалыс қалмауың керек.

Қанша уақыт өтіп, заман өзгерсе де адамдардың дүниеге келуі, өсуі, қалыптасуы, өмір сүру дағдысы, пейілі, сол қалыпта екенін көреміз. Адамзат пайда болғаннан, қазіргі уақытқа дейін адамдардың өмір сүру дағдылары мен тұрмыс-тіршілігі өзгергенімен, адамның табиғи жаратылысы сол қалпында. Себебі адамдар Алла Тағаланың жаратылысы. Адамның өмірі Алланың қолында, бұл турасында Абай:

Замана, шаруа, мінез күнде өзгерді,
Оларға кез-кезімен нәби келді.
Қағида шарияты өзгерсе де,
Тағриф Алла еш жерде өзгермеді [4, 20].

Білім шын мәнінде ұлы күш екендігін әрбір жан ерекше сезіне білгені абзал. Әр ата-ана секілді ұлы ақын да баланы оқытуды жөн санады. Баланы оқытудағы мақсат - қызмет қылу, шен алу емес, бала танымының кеңеюі, дүниені, ортаны танып, түсінуі деп түсіндіреді. Абай ұғымында оқыған, білген адам сөз ұғатын, көкірегінде сәулесі жанған, адами қасиеттерді қастерлеп, өз бойына сіңіре білген жан. Қазіргі заманда адамзаттың барлығы дерлік оқыған, білімді адамдар екені белгілі. Бірақ оның ішінде көкірек көзі ояу, адамшылық арын аттамаған, адами қасиеттерді ұғына білгендер ғана нағыз білімді, оқыған деп айта аламыз. Абай білген мен білмегенді қатар қойып, біріншісінің талапқа, ізденіске серік болатынын, екіншісінің көзі ашық болса да, көңілі соқыр екендігін рухани азықтан гөрі оны қаржы мәселесі көбірек толғандыратынын жұмбақ түрінде емес терең әрі тиянақты суреттейді.

Білгенге жол бос,
Болсайшы қол бос,
Талаптың дәмін татуға
Білмеген соқыр,
Қайғысыз отыр,
Тамағы тойса жатуға... [4, 91].

Білім мен ілім үйрену жолында Абай: «Адамның көңілі шын мейірленсе, білім-ғылымның өзі де адамға мейірленіп, тезірек қолға түседі. Шала мейір шалса байқалады», - дейді [5, 68]. Ғылымды үйренгенде шынайы биік мақсатты алға қойып іздену, білім мен ғылымға құмар болу, ынтық болу, білгенді берік ұстау,

білейік деп алға ұмтылу нәтижесінде оған деген махаббат пайда болатындығын сипаттайды.

Абай білімімен қатар тәрбиенің де маңызын ерекше айтып өтеді. Бала тәрбиесі бір тараптан ғана жүргізілуі мүмкін емес. Қазіргі таңда педагогика ғылымының зерттеуінде бала тәрбиені ең алдымен ата-анадан, екінші мектептен, үшінші қоғамнан алады. Яғни, тәрбие үш тараптан тең түрде жүргізіледі. Бұл туралы Абай педагогика ғылымын оқымай-ақ, өз пайымымен, сонау жылдары айтып кеткен екен. «Балаға көбінесе үш алуан адамнан мінез жұғады. Біріншісі – ата-анадан, екіншісі – ұстазынан, үшіншісі – құрбысынан. Солардың ішінде, бала қайсысын жақсы көрсе, сонысынан көбірек жұғады», - деген дана сөзі бар. Абай өзі айтқан тұжырымдарға өзі дәлел бола алады. Құнанбайдай әкенің ұлы болып, Зердей әжесі мен Ұлжандай анасының бауырында тәрбиеленіп өскен Абайдың Абай болмасқа хақысы да жоқ еді. Әжесі мен Анасы кішкентайынан Абайды ертегіге, өсе келе жыр-дастандарға құмар қылып, қазақтың әдеби мұраларын тәрбие көзі етіп, оларды Абайдың бойына сіңіріп өсірді. Ал әкесі Құнанбай Абайды жастайынан ел ісіне, келелі мәселелерге араластырып атаның ғана ұлы емес, елдің ұлы етіп тәрбиеледі. Осылайша Абай бала тәрбиесінде халқын нақыл сөздерімен, әдемі жырларымен рухани сусындата отырып, өз өмірімен үлгі бола білді.

Бүгінгі ұл – ертеңгі әке, ұл әкеге қарап өседі. Бүгінгі қыз – ертеңгі ана, қыз шешеге қарап өсіп, бой түзейді. Балаға білім, тәрбие беруде басты тұлға ұстаз болса, оны бастаушы, жалғастырушы, демеуші – ата-ана және қоғам. Тәрбиенің негізі үйде, ата-анадан басталады. Ата-анасы қалай қарай тәрбиелеп, үлкен өмірге қай бағытта жол сілтесе, бала да сол бағытта жүреді. Дана халқымыз: «Бала ұяда нені көрсе ұшқанда соны іледі», - дейді. Сондықтан бала тәрбиесінде ата-ананың алатын рөлі жоғары. Бала жаман әдетті де, жақсы әдетті де әуелі отбасынан үйренеді. Отбасында баланың негізі қалыптасқаннан кейін, ары қарайғы тәрбиені мектеп, ұстаз бен қоғам береді. Үй салғанда оның ең негізгі бөлігі үйдің іргетасын дұрыс салмаса, үстіңгі бөлігі құлап қалады емес пе?! Бала тәрбиесі де сол сияқты. Негізін дұрыс қаламасаң, бір күні баланың өмір сынағына төтеп бере алмайтын әлсіз болуына немесе мінезі жаман кесір адам болуына себепкер боламыз. Ал ондай адамның қоғамға пайдасынан қарағанда, ауыртпалығы мен зияны көп тиуі мүмкін. Абай өз шығармаларында осы мәселелерді жырлап, халқына дұрыс жол мен бағытты айқындап көрсетіп кеткен еді.

Еңбек етең ерінбей,

Тояды қарның тіленбей, - деген Абайдың ұлағатты сөзі ел арасында мақалға айналып, біраз адамның өмірлік ұстанымына айналған ұлағатты сөз болып кетті. Абай айтқан бес асыл істің бірі – еңбек. Еңбек бәрін жеңбек. Абай айтқан «толық адам» бейнесінің бір көрінісі де ол осы еңбек. Білімге де, байлыққа да адам еңбек арқылы қол жеткізеді. Абай қазаққа жалқаулықтан, көрсеқызар, менмендіктен, еріншектіктен аулақ болуды айтты. Қазақты осы қасиеттер-ақ артқа тартады. Жалқаулық пен еріншектік қазақтың ең бірінші дұшпаны. Абай: «Тамағы тоқтық, жұмысы жоқтық, аздырар адам баласын», - деп дәл айтқан [4, 89]. Қазақтың өтірік өсекке әуестеніп, бос уақытын пайдасыз дүниелерге жұмсап отыратынының себебі – жұмысының жоқтығы. Жұмысы жоқ адамның одан басқа айналысар шаруасы болушы ма еді. Егерде, егін егіп, сауда жасап, білім алып, ғылым іздесе оның өтірік

өсекке уақыты болмайтын да еді. Мал тапқысы келмейтін адам жоқ. Кедей қолымда малым, күнкөріс шаруам, байлығым болса екен дейді, ал бай байыған сайын бай бола берсем дейді. Ол үшін де ең әуелі осы еңбек керек. Тынбай еңбектену міндет.

Жетінші қарасөзінде: «Белгілі бір ғылымға қызыққан адам, біліммен бір сусындап қоя салмауы керек, керісінше алған білімін одан әрі жетілдіріп, үнемі ізденісте болуы керек» [6, 444]. Абайдың бұл сөзі қазіргі заман талабының екіншісіне сай келеді. Әрине, білімнің нәрін татып көрген адам, оны әрі қарай дамыта түсуі керек. Сонда ғана өнімді еңбектің жемісі көрініп, бір нәтжижеге қол жеткізе алады. Білім түбі – телегей теңіз. Оны жай ғана қарап өту жеткіліксіз.

Ал, қырық үшінші қарасөзінде: «Не көрдің, не есіттің, әрнешік білдің, соны тездікпенен ұғып, ұққандықпен тұрмайды, арты қайдан шығады, алды қайда барады, сол екі жағына да ақылды жіберіп, қарамаққа тез қозғап жібереді. Егер бұл болмаса, көп білуге көп оқу оңды пайда да бермейді» [8, 114]. Бір нәрсені ұққың келсе, үйренгің келсе, оның тереңіне бойлап, түсіне білуге тырысу керек. Әр істің алды-артын аңдып әрекет жасау маңызды. Білім, ғылымды көп оқып, зерттеген жақсы, бірақ сол оқудан адамның бір түйгені, білгені, саралап санадан өткізгені болуы керек.

Қазақтың ұлттық жазба әдеби тілінің негізін қалаған, қазақ әдебиетінде өлең құрылысына өзіндік жаңалықтар енгізген, қазақтың тілі мен әдебиетінің тазалығын, халықтық болмысын сақтай отырып, оны еуропаның үздік мәдениетіне жетелеген Абайдай тұлғаның үлгілі сөздері екі ғасырға жуық уақыт өтсе де мәнін жойған жоқ. Абайдың ақындық дарыны аса қуатты және сан қырлы. Ол – керемет суреткер ақын және сыршыл лириканың сирек кездесетін шебері.

Қорытындылай келе, Абай шығармашылығының ренессансы адам ілімі, Алла сөзі, білім мен ғылым мәселесі, тәрбие, еңбек, адами қадір-қасиеттер және қазіргі заман талабы екенін айтып өттік. Шындығында бұл тақырыптардың барлығы да, Абайға дейін айтылды, дәріптелді, дегенмен Абайдан асып ешкім шаңына жеткізе алмағаны шындық. Дүниеде саналы адам, ғылым, білім, өнер, таза ақиқат бір күнде пайда болған жоқ. Адамзат дүниесі пайда болған сәттен бастап адам баласы үнемі ізденумен, жаңалық ашумен, ақиқатты іздеумен келе жатыр. Сол уақыттан бері қарай қаншама тың туындылар жасалды, қаншама әдеби, көркем мұралар дүниеге келіп, өз халқына рухани азық бола білді. Абайдың даналығы да, даралығы да, ұлылығы да осында.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Картаева А. Абайдың «Толық адам» ілімін оқыту. – Өскемен: С. Аманжолов атындағы ШҚМУ «Берел», 2020. – 150 б.
2. Абай. Қара сөздер. Поэмалар. – Алматы: ЕЛ, 1993. – 268 б.
3. Мұхтар Әуезов шығармаларының елу томдық толық жинағы, 1-том, мақалалар, пьесалар, 1917-1920, Алматы: Ғылым 1997.
4. Абай. Шығармаларының екі томдық жинағы: Өлеңдер мен аудармалар.- Алматы: Жазушы, 2005. – 294 б.
5. Абай. Қара сөздер. Поэмалар. – Алматы: ЕЛ, 1993. – 268 б.
6. Құнанбаев Абай. Шығ. бір томдық толық жинағы. – Алматы: Қазмемкөркемәд баспасы, 1961. – 692 б.

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНІҢ ҰЛТТЫҚ БОЛМЫСТЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ РӨЛІ

Құлжабай Г.Е.

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті,

Өскемен қ., Қазақстан

e-mail: Kulzhabai.gauhar@mail.ru

Аннотаци: Мақалада Қазақстанның ұлттық болмысының қалыптасуы жағдайында қазақ әдебиетінің маңызы талданады. Автор тарихи және қазіргі деректерге сүйене отырып, әдебиеттің ұлттың мәдени және өзіндік дамуына әсер етуінің әртүрлі аспектілерін қарастырады. Сонымен қатар, қазақ әдебиетінің мәдени мұраны сақтау мен жеткізудегі, өскелең ұрпақты тәрбиелеудегі, ұлттық болмыс пен патриоттық сезімді қалыптастырудағы рөлі сөз болады. Қазақ әдебиетінің басқа мәдениеттермен және халықтармен байланысы да жан-жақты талданады, бұл мәдени байытуға және әлем әдебиетіндегі алуан түрлілікті түсінуге ықпал етеді.

Кілтті сөздер: ұлттық болмыс, мәдени мұра, ұлтжандылық, әдеби мұра.

Қазақ әдебиеті өзінің тарихымен Қазақстанның ұлттық болмысының қалыптасуында маңызды рөл атқарады. Бұл жай ғана шығармалар жинағы емес, қазақ халқының рухын, тарихын, болмысын топтастыру, бейнелеу. Қазақ әдебиеті ұлттың мәдени және өзіндік дамуының ірге тасына қалай айналғанын қарастырайық.

Қазақ әдебиеті – мәдени мұраның қоймасы. Ертеде қазақтың дана халқы ертегілерді, аңыздарды, батырлар туралы әңгімелерді, табиғатты суреттеуді, әдет-ғұрыпты ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіп отырған. Бұл шығармалар қазақ халқының тұрмыс-тіршілігінің ерекшеліктерін көрсетіп қана қоймай, оның менталитетін, құндылықтарын, өзіндік танымын қалыптастырды [1].

Ұлттық болмысты қалыптастыруда қазақ әдебиетінің де алатын орны зор. Қазақ жазушылары мен ақындарының шығармаларында ата-бабаларының мәдени мұрасының байлығы, даналығы мен тәжірибесі көрініс тапқан. Олар адамдарға өз тарихын, тамырын және дәстүрін түсінуге көмектеседі, бұл өзін-өзі тану мен ұлттық болмысына деген мақтаныш сезімін нығайтуға көмектеседі. Қазақ әдебиеті қазақ халқының салт-дәстүрін, әдет-ғұрыптарын белсенді түрде сақтап, жеткізуде. Мұхтар Әуезов, Абай Құнанбаев сынды ақын, жазушылардың шығармаларында қазақтардың тұрмыс-тіршілігі, қарым-қатынасы, діни-мәдени ғұрыптары суреттеледі. Бұл сипаттамалар қазақ мәдениетінің қайталанбас қырларын сақтауға және оларды болашақ ұрпаққа жеткізуге көмектеседі.

Сонымен қатар, қазақ әдебиеті – қазақ тілін сақтау мен дамытудың қуатты құралы. Ол ана тілін мәдени мұраның тасымалдаушысы және қарым-қатынас құралы ретінде сақтай отырып, өмірдің әртүрлі салаларында белсенді қолданылуына ықпал етеді. Ана тіліндегі шығармалар оның сұлулығын, жан-

жақтылығын, байлығын көрсетеді, бұл оның халық арасында нығаюына, дамуына ықпал етеді.

Мәдени мұраны сақтап, ұрпаққа жеткізуде қазақ әдебиетінің алатын орны зор. Ол халықтық бай мұраны сақтап қана қоймай, қазақ халқының ұлттық болмысы мен мәдени санасының нығаюына, таралуына ықпал етеді. Қазақ әдебиеті мәдени мұраны сақтаудағы рөлімен қатар, қоғамдық өзгерістерді ынталандыруда, интеллектуалдық дамуда және азаматтық қоғамды қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Оның ықпалы қоғамдық өмірдің әртүрлі салаларына таралып, қазақстандықтарды әлеуметтік және моральдық мәселелер туралы ойлауға шабыттандырады, диалог пен пікір алмасуға ықпал етеді [2].

Біріншіден, қазақ әдебиеті өз шығармаларында әділеттілік, бостандық, теңдік, адам құқығы мәселелерін көтеріп, өзекті қоғамдық-саяси мәселелерді жиі қозғайды. Жазушылар мен ақындар осы мәселелер төңірегінде өз ойлары мен сезімдерін көркем шығармалар мен әңгімелер арқылы жеткізіп, оқырмандардың реакциясын тудырып, қоғамдық диалогқа түрткі болады.

Екіншіден, қазақ әдебиеті адамдарға жаңа ой, көзқарас, көзқарастар беру арқылы қоғамның интеллектуалдық дамуына ықпал етеді. Шығармалар оқырмандардың ой-өрісін кеңейтіп, күрделі мәселелер төңірегінде ой қозғап, мәселелерді шешудің жаңа жолдарын табуға мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, қазақ әдебиеті азаматтардың қоғамдық өмірге белсенді араласуы мен сыни ойлауын ынталандыру арқылы азаматтық қоғамды қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Демократиялық құндылықтарды, адам құқықтары мен бостандықтарын насихаттайтын шығармалар оқырмандарды әрекетке, қоғамдық-саяси өмірге қатысуға итермелейді.

Қазақ әдебиеті – қоғамның айнасы ғана емес, оның алға басуы мен дамуының қозғалтқышы. Оның рефлексияға, диалогқа және әрекетке шақырулары бостандық, әділдік және азаматтық жауапкершілік қағидаттарына негізделген азаматтық қоғам құруға ықпал етеді.

Қазақ әдебиеті қазақ ұлтының тарихы мен дамуының бай мұрасын алып, елдің өткені мен бүгінін танытатын маңызды дереккөзге айналып отыр. Көптеген әдеби шығармалар тарихи оқиғаларға, қазақ елінің қалыптасуына елеулі ықпал еткен батырлар мен тұлғаларға арналған және олар осы мұраны жеткізу мен сақтауда шешуші рөл атқарады.

Қазақ әдебиеті – Қазақстанның тарихы мен дамуына елеулі әсер еткен ұлы оқиғалар туралы маңызды ақпарат көзі. Роман, повесть және поэзия сияқты шығармалар тәуелсіздік үшін күрес, саяси сілкіністер, экономикалық өзгерістер мен мәдени даму сияқты маңызды сәттерді көрсетеді [3].

Қазақ әдебиетінде ұлт болып қалыптасуында елеулі рөл атқарған маңызды тарихи тұлғалар мен батырларға мән беріледі. Бұл халықтық қозғалыстардың жетекшілері, ойшылдар, жазушылар, сондай-ақ ерліктері мен жетістіктері қазақ халқы үшін елеулі болған қарапайым адамдар болуы мүмкін.

Тағы бір қыры – әдеби шығармалар арқылы қазақ халқының мәдениеті, салт-дәстүрі туралы түсінік. Оларда ұлттық салт-дәстүрлер, мерекелер, мифтер, аңыздар мен әдет-ғұрыптар бейнеленген, бұл оқырмандарға қазақ мәдениетінің

атмосферасына еніп, оның терең тамыры мен ғасырлар бойы эволюциясын түсінуге мүмкіндік береді.

Жалпы, қазақ әдебиеті – қазақ халқының басынан өткерген қиын-қыстау жолын түсінуге, бағалауға мүмкіндік беретін, ұлт тарихы мен даму жолын танытатын құнды дерек көзі. Ол тарихи мұралар мен құндылықтарды сақтауға және болашақ ұрпаққа жеткізуге, елдің мәдени мұрасын байытуға көмектеседі.

Қазақ әдебиетіндегі көркем шығармалардың рухани-адамгершілік қасиеттерін дамытып, елжандылық пен азаматтық жауапкершілік сезімін қалыптастыратын жас ұрпақты тәрбиелеуде маңызы зор. Әдеби шығармалардың жастардың құндылықтары мен сенімдерінің қалыптасуына қалай әсер ететінін қарастырайық.

Әдеби шығармаларда даналық, мейірімділік, адалдық, жанашырлық мұраттарын бойына сіңірген қаһармандардың үлгілері жиі кездеседі. Жас оқырмандар олардың бойында осы қасиеттерді дамытуға шабыт пен мотивация көзін табады. Олар әдеби шығармалардағы кейіпкерлердің қиындықтарды қалай жеңетінін, өз сенімдері үшін күресіп, ізгі мақсаттарға ұмтылатынын көреді, бұл олардың өзіндік дүниетанымының қалыптасуына әсер етеді.

Әдебиет арқылы өскелең ұрпақ өз елінің тарихымен, ұлт қаһармандарымен, патриоттық мұраттарымен танысады. Ата-бабаларының ерліктері мен жетістіктерін суреттеу арқылы олардың ұлттық болмысын бағалауды үйренеді, өз мәдениеті мен тарихына деген мақтаныш сезімін дамытады [4].

Әдеби шығармалар да жастардың дүниеге әр қырынан қарауға, адами қарым-қатынастың күрделілігін түсінуге, жанашырлық пен жанашырлыққа тәрбиелеуге мүмкіндік береді. Олар сыни ойлау мен талдау дағдыларын дамытуға көмектеседі, азаматтық жауапкершілік пен белсенді азаматтық қатысуға ықпал етеді.

Олай болса, жас ұрпақты рухани-адамгершілік қасиеттерге баулу, отансүйгіштік, азаматтық жауапкершілік сезімін қалыптастыруда әдеби шығармалардың алатын орны зор. Олар жастардың жақсы адам болып қалыптасуына және қоғамдық өмірге белсене араласуына көмектесетін даналық пен шабыттың мәңгілік бұлағына айналады.

Қазақ әдебиеті ұлттық мәдениеттің көрінісі ғана емес, сонымен бірге басқа мәдениеттермен және халықтармен өзара әрекеттесуді түсінудің маңызды көзі. Өртүрлі мәдени дәстүрлермен өзара әрекеттесу мәдени байытуға және авторлардың да, оқырмандардың да ой-өрісін кеңейтуге ықпал етеді. Қазақ әдебиетінің осы өзара ықпалдастықты бейнелеп, әлем әдебиетіндегі алуан түрлілікті түсінуге ықпал ететін бірнеше жолдарын қарастырайық.

Көптеген қазақ қаламгерлері өз шығармаларында тек қазақ мәдениетіне ғана емес, жалпы әлем әдебиетіне қатысты тақырыптарды қозғайды. Олар адамның болмысы, адамгершілік, әділеттілік, махаббат мәселелерімен айналысады, бұл олардың шығармаларын әртүрлі мәдени және ұлттық ортадағы оқырмандар үшін әмбебап және түсінікті етеді.

Қазақ әдебиетінде басқа мәдениеттерде ұқсастықтары бар фольклор, мифология, аңыз элементтері жиі кездеседі. Бұл әртүрлі мәдени дәстүрлер арасында көпірлер жасайды және мәдени мұра алмасуға ықпал етеді, бұл сайып келгенде Қазақстанның да, әлем әдебиетінің де әдеби мұрасын байытады.

Сонымен қатар, көптеген қазақ жазушылары мен ақындары мәдениетаралық өзара әрекеттестік, көші-қон, жаһандану және қазіргі әлемді сипаттайтын басқа да құбылыстарға қатысты тақырыптарды зерттейді. Бұл жұмыстар мәдени әртүрлілік пен өзара әрекеттесуге қатысты өзекті мәселелерді талқылау алаңына айналады.

Қазақ әдебиеті басқа мәдениеттермен және халықтармен өзара әрекеттесуді бейнелеп қана қоймайды, сонымен қатар әлем әдебиетіндегі мәдени байыту мен сан алуандылықты түсінуге белсенді түрде ықпал етеді деп айтуға болады. Ол әртүрлі мәдени дәстүрлер мен құбылыстар арасында көпір құруда маңызды рөл атқарады, бұл оның әлем әдебиетіне қосқан үлесін елеулі және құнды етеді.

Демек, қазақ әдебиеті Қазақстанның ұлттық болмысының қалыптасуында маңызды ғана емес, таптырмас рөл атқарады. Бұл халықты ортақ құндылықтар, дәстүрлер мен тарих төңірегінде біріктіретін ұлттың мәдени және бірегей дамуының негізі болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Байтұрсынұлы Ахмет. Алты томдық шығармалар жинағы. – Алматы: «Елшежіре», - 2013. – Т 1.: –384 б.
2. Қамзабекұлы Д. Алаштың рухани тұғыры. – Астана: Елшежіре, 2008. – 360б.
3. Қалижанов У. Қазақ әдебиетіндегі діни-ағартушылық ағым. 3-том. – Алматы: «Құс жолы», 2008. – 288 б.
4. Қирабаев С. Өмір тағылымдары. – Алматы: Білім. – 2006. – 478 б.

УДК 353:659.3

ӨҢІРЛІК БАСПА БҰҚАРАЛЫҚ АҚПАРАТ ҚҰРАЛДАРЫНА МЕМЛЕКЕТТІК ҚОЛДАУ КӨРСЕТУ МЕХАНИЗМІН ЖЕТІЛДІРУ

Мамарбаев Б.О.

Ғылыми жетекші: Кошербаева А.Б., экономика ғылымдарының докторы,
профессор

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті,
Өскемен қ., Қазақстан

Қазақстан Республикасы Президенті жанындағы Мемлекеттік басқару
академиясы, Астана қ., Қазақстан
e-mail: mbo-vko@mail.ru

Бұл мақалада ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуы кезеңіндегі өңірлік баспа бұқаралық ақпарат құралдарына (бұдан әрі – БАҚ), соның ішінде аудандық газеттерге (бұдан әрі – АГ) көрсетілетін мемлекеттік қолдау механизмі зерттелді.

ҚР қолданыстағы заңнамасына жасалған талдау барысында АГ-ні қолдауға арналған арнайы нормалар жоқ екендігі анықталды.

Сонымен қатар, Еуропалық Одақ елдерінің тәжірибесін зерттеу кезінде, олар БАҚ өкілдерін тікелей және жанама қолдау тәсілдерін пайдаланатыны анықталды. Ал Қазақстанда тек тікелей қолдау тәсілі пайдаланылуда. Ол мемлекеттік ақпараттық тапсырыс (бұдан әрі – МАТ) тәсілі болып табылады. Алайда, тек бәсекелестік принциптерімен тағайындалатын бұл тәсіл монополист БАҚ-ты қолдауға қолайлы, ал тиражы аз, соның ішінде АГ-ні қолдауға қолайсыз екені анықталды.

Зерттеу қорытындысы бойынша өңірлік баспаларға жанама қолдау тәсілін енгізу бойынша ұсыныстар жасалды. Ол өз кезегінде мемлекеттік саясатты ақпараттық қолдауға, ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге және жергілікті жерде бұқара мен биліктің арасында диалог алаңын сақтап қалуға септігін тигізеді.

Баспа құралдары, әсіресе АГ халыққа ақпарат таратудың және қоғамдық пікір қалыптастырудың пәрменді құралы болып табылады. Технологиялық революция дәуірінде дәстүрлі баспа құралдары интернет кеңістігі тарапынан жоғары бәсекелестікке ұшырады. Нәтижесінде басылым кірістері күрт төмендеді. Өңірлік баспа БАҚ табысының төмендеуінің бірқатар негізгі себептері бар:

1. АГ-ге жазылу төмендеді. Редакция табысының басым бөлігі жазылым есебінен қалыптасатындықтан газет табысы да төмендеді. Жазылымның төмендеуі ақпаратты немесе жаңалықты халыққа бірден жеткізетін жаңалық порталдары мен сайттардың пайда болуына байланысты. Нәтижесінде, оқырмандардың АГ-ге деген қызығушылығы төмендеді. Мысалы, 2020 жылы Шығыс Қазақстан облысы (бұдан әрі – ШҚО) Ұлан ауданының «Ұлан таңы» газетінің таралымы 3132 дана болса, 2023 жылғы таралымы 1987 дана, яғни 36,5%-ға төмендеді [1].

2. Жеке жарнамаларға сұраныс төмендеді. Бүгінгі таңда жеке жарнамалар үшін тиімді құрал – интернет-порталдар болды, мысалы «Krisha.kz», «Kolesa.kz» және «OLX.KZ» сайттары. Осылайша, АГ аталмыш нарықта бәсекеге қабілетсіз болды.

3. Заңнаманың өзгеруіне байланысты АГ-ні ұстау және қаржыландыру процесінде кедергілер туындады. Мысалы, 2019 жылға дейін мемлекеттік органдар баспа БАҚ құрылтайшысы болуға құқылы болды, яғни қаржыландыру «Мемлекеттік сатып алу туралы» заңның нормаларын қолданбай, тікелей келісім шарт жасау арқылы жүзеге асырылды. Заңнамаға өзгерістер енгізілгеннен кейін БАҚ бәсекелестік ортаға берілді. АГ конкурстарға қатысу арқылы қаржыландырыла бастады және қызметтердің құнын төмендетуге мәжбүр болды. Мәселен, «Ұлан таңы» газетіне 2018 жылы бюджеттен мемлекеттік ақпараттық саясатты іске асыруға 18,0 млн. теңге бағытталды, ал 2023 жылы ақпараттық тапсырыс құны – 12,2 млн. теңгені құрады [2, 3].

Жоғарыда аталған факторлар баспа БАҚ-тың одан әрі жұмыс істеуін қиындатады. Өз кезегінде, МАТ есебінен АГ-ні қаржыландырудың қолданыстағы тетігі тиімді болмады.

Мақсат: аудандық баспа БАҚ-ты мемлекеттік қолдау тетігін жетілдіру.

Тапсырмалар:

✓ мемлекеттік қолдау көрсету үшін кедергілер тудыратын заңнаманың кемшіліктерін анықтау үшін Қазақстан Республикасының (бұдан әрі – ҚР) баспа БАҚ қызметін қамтамасыз ету саласындағы заңнамалық базасын зерделеу;

✓ кәсіпорындардың даму жоспарларының орындалуын талдау, оның ішінде АГ-нің даму динамикасын немесе дағдарысын анықтау үшін ШҚО АГ-нің мысалында аудандық баспа БАҚ-тың таралымын, жазылу санын және көлемін (жолақтар санын) зерттеу;

✓ АГ қаржыландыруға талдау жүргізу, яғни қаржыландыру көлемі мен механизміне талдау жүргізу.

Зерттеу нысаны: өңірлік баспа БАҚ-қа мемлекеттік қолдау механизмі.

Зерттеу пәні: мемлекеттік қолдаудың тәсілдері мен қаржылық құралдары.

Зерттеудің жаңалығы.

МАТ-ты жүзеге асыратын БАҚ өкілдеріне жанама қолдау тәсілін енгізу арқылы көрсетілетін мемлекеттік қолдауды арттыру.

Практикалық маңыздылығы.

АГ-і қаржыландыруға бағытталған ақпараттық тапсырысты жетілдіру бойынша, оның ішінде қолданыстағы заңнаманы жетілдіру бойынша ұсыныстар әзірленді. Жанама қолдау тәсілі қоғамға қажет баспа құралдарына негізделген қолдау көрсетуге мүмкіндік береді. Сондай-ақ, АГ-нің сапасы мен тартымдылығын арттыруға мүмкіндік пайда болады, сәйкесінше оқырманның қызығушылығы мен жазылымды арттыруға мүмкіндік береді.

Ғылыми мақаланың тақырыбын толық ашу мақсатында және өңірлік баспа БАҚ-қа мемлекеттік қолдау көрсету тетіктерін толық зерделеу үшін ҚР қолданыстағы заңнамаларына контент-талдау жүргізілді.

Қазақстандағы сөз және ақпарат бостандығы елдегі негізгі құжат болып табылатын ҚР Конституциясында белгіленіп, негізгі құндылықтардың қатарына жатқызылған [4]. Мысалы, «Адам және азамат» бөлімінде адамның құқықтары мен бостандықтарын тану және кепілдендіру, сөз және шығармашылық бостандығына кепілдік беру, әркімнің заңмен тыйым салынбаған кез келген тәсілмен ақпарат алу және тарату құқығы туралы айтылған, сондай-ақ осы саладағы тыйымдар туралы, Қазақстандағы адамның және азаматтың конституциялық құқықтары, бостандықтары мен міндеттері регламенттелген.

Осы орайда сөз және ақпарат бостандығына, соның ішінде БАҚ өкілдеріне деген бостандық идеяларының іргетасы Конституциялық нормаларға негізделіп қаланған деп санаймыз.

Конституцияның идеяларын, қағидаттары мен нормаларын дамыту негізінде, оған сәйкес әртүрлі нормативтік құқықтық актілер қабылданған.

Атап айтқанда, БАҚ саласын реттейтін негізгі заң, «Бұқаралық ақпарат құралдары туралы» 1999 жылғы 23 шілдедегі қабылданған заң [5].

Бұл заңға 49 рет өзгерістер мен толықтырулар енгізілген, соңғы рет 19.04.2023 жылы қайта қаралған. Соңғы өзгерістер бойынша 1-баптың 3 тармағына сәйкес интернет-ресурстар БАҚ қатарына енгізіліп, ақпараттық саясатты жүзеге асырудағы өкілетті органның құзіреттілігі артты.

Бүгінгі таңда медиа нарықтағы мемлекеттік саясатты анықтайты 2023 жылғы 20 наурызда қабылданған ҚР Ақпараттық доктринасы жүзеге асырылуда [6]. Доктрина ақпараттық салада қалыптасқан жаңа жаһандық жағдай мен ақпараттық қауіпсіздіктен туындайтын қауіп-қатерге жауап ретінде қабылданып, отандық ақпараттық саланы дамытудың жолдарын, оның ашықтығы мен бәсекеге

қабілеттілігін арттыру қағидаттары мен тетіктерін ұсынады. Доктрина сондай-ақ мемлекет пен қоғамның одан әрі дамуына ықпал ететін, халықтың мүдделеріне сай келетін идеялық-құндылық көзқарастарын айқындайды.

Алайда Доктринада интернет-ресурстарға, соның ішінде әлеуметтік желілер мен ақпараттық порталдарға басымдық берілген, осы тұрғыда дәстүрлі БАҚ өкілдерінің перспективасы мен дамуына айтарлықтай қауіп төніп отыр.

Осы орайда, 2019 жылы 3 шілдеде ҚР Президентінің Жарлығына сәйкес медиа нарықты мемлекеттік қолдау тетіктері түбегейлі өзгеріп, квазимемлекеттік сектор субъектілерін құруға мараторий енгізілді [7]. Бұл мемлекеттің кәсіпкерлік қызметтегі үлесін азайтып, жеке меншік бизнесті дамытуға қолайлы жағдай жасау үшін жасалған қадам болды.

Нәтижесінде, «Мемлекеттік БАҚ» деген ұғым қолданыстан алынып, МАТ-ты жүзеге асыру үрдісі бәсекелестік ортаға берілді. Демек, мемлекеттік ақпараттық саясатты тікелей тапсырыс арқылы жүзеге асырып отырған БАҚ бәсекелік ортаға өтіп, мемлекеттің қолдауын алу барысында үлкен қолайсыздықтарға тап болды.

Сәйкесінше бұл өзгерістер көптеген БАҚ өкілдерінің, әсіресе, ауылдық деңгейде ресми ақпараттың негізгі көзі болып табылатын АГ-нің қызметіне қиындықтар туындатты. Статистикаға сүйенсек, 2018-2023 жылдары республикалық 3 басылым («Мегаполис», «Караван», «Экспресс К»), ШҚО – 2 басылым («Устинка плюс», «Flash») өз қызметерін тоқтатты [8].

Бұл үрдіс АГ-ге де кері әсерін тигізді. Мысалы, ШҚО-да 2020 жылы – 123 газет болса, 2023 жылы (Абай және ШҚО қоса алғанда, бұрынғы ШҚО аумағы) – 31 өңірлік баспа газеттері тіркелген (соның ішінде 23 жеке-меншік басылымдар, 8 газет «Шығыс Ақпарат» медиа холдингінің құрамында) [9, 10]. Демек, соңғы үш жылда ШҚО өңірлік баспа саны 4 есеге азайған.

Бүгінгі, ақпараттық революция заманында қалыптасқан жаһандық жағдайға жауап беру үшін Қазақстанда жаңа «Масс медиа туралы» заң жобасы талқылануда [11]. Бұл заң жобасы қолданыстағы «Бұқаралық ақпарат құралдары туралы» және «Телерадио хабарларын тарату туралы» заңдарының нормаларын біріктіру арқылы, жаңа заң қабылдауды көздейді. Негізгі басымдық интернет-ресурстарының қызметі мен жауапкершілігіне, хабар таратушылардың жеке жауапкершілігіне көзделген.

Алайда, аталған заң жобасы отандық БАҚ өкілдерінің бәсекеге қабілеттілігін арттыруды талап етуде. Сәйкесінше, аз тиражды, соның ішінде АГ өміршеңдігіне үлкен күмән тудыруда.

Осылайша, бүгінгі таңда оқырмандардың басым көпшілігі интернет-ресурстарды, әсіресе әлеуметтік желілерді пайдаланаты анық. ҚР Ақпараттық доктринасында келтірілген пайымдарға сүйенсек, әлеуметтік желілердегі ақпараттың шындыққа ұласа бермеуінің салдарынан тұрғындардың арасында жалған (фейк) ақпараттардың таралуы жиі кездесуде. Ал баспа басылымдарында жарық көретін ақпараттар редакциялық тексеруден өтетінін, әр ақпарат үшін редакция жауап беретіндігін есекерсек, тұрғындар газеттерден алатын ақпарат ақиқатқа жақын, шынайы болады деген пайымға келуге болады.

Интернеттік кеңістіктегі ақпараттың жылдам және қолжетімді екеніне қарамастан, кей жағдайларда ақиқатқа сай келе бермейтіндігін атап өткен жөн. Қоғамда пайда болған «фейк», «хайп», «бот» секілді ұғымдардың астарында

халыққа жалған ақпарат тарату арқылы қоғамдық пікір қалыптастыру әдістері жатыр. Мысалы, Ресей – Украина соғысы әскерлердің мобилизациясынан бұрын, интернет кеңістігінде басталған [12]. Екі ел бір-бірін қаралау үшін әлеуеттік желіні толыққанды пайдаланып, ұлтаралық, аумақтық ахуалды шиеленістірген.

Сонымен қатар, интернет желісінің бір мезетте істен шығуы немесе бұғатталуы – халық арасында ақпараттық вакуум тудыруы мүмкін. Мұндай жағдайды Палестина – Израиль соғысынан көруге болады. Мәселен, Бейт-Лажия қаласының тұрғындары интернеттен шеттетілгендіктен, оларға хабарлама жеткізу тікұшақпен парақшалар түсіру арқылы жүзеге асырылған [13].

Қазақстандағы медиа нарықты мемлекеттік қолдау туралы айтқанда ең алдымен мемлекеттік ақпараттық саясатқа бөлінген қаражат көлемі туралы сұрақ туындайды. «Vlast.kz» аналитикалық порталының деректеріне сүйенек 2016 жылы МАТ-қа бөлінген қаражат сомасы – 41,7 млрд. теңге, 2017 жылы – 43,9 млрд. теңге, 2018 жылы – 47,1 млн. теңге [14]. Мемлекеттен бөлінетін қаражат жыл сайын ұлғайғанымен, оның басым бөлігі белгілі бір БАҚ өкілдеріне монополистік принцип бойынша негізделгені анықталды.

Салыстыру үшін республикалық баспа құралы – «Егемен Қазақстан» газетін (бұдан әрі – республикалық газет) және аудандық «Ұлан таңы» газетін (бұдан әрі – АГ) алып қарастырайық. 2018 жылы республикалық газетке 901 млн. теңге, АГ-ге – 18,0 млн. теңге бөлінген. Айырлмашылығы – 50 есе. Алайда АГ жергілікті жерде сұранысқа көбірек ие, сонымен қатар, АГ-нің тұрғындарды қамту ауқымы республикалық басылымнан қарағанда әлде қайда жоғары. Республикалық газет 2018 жылы 176 мың тиражбен елдің 0,9% тұрғынын қамтыса (2018 жылы халық саны – 18,5 млн. адам), АГ аудан халқының 9,2% пайзын қамтыған (2018 жылы Ұлан ауданы – 39,1 мың адам) [15].

Технологиялық үрдістерден туындаған қатерлерді ескере отырып, АГ-нің жабылуы қауіпін сейілту үшін, оларға көрсетілетін мемлекеттік қолдау түрлерін жетілдіру мақсатында жекелеген мемлекеттік тетіктер қабылдау қажет.

Осы бағытта халықаралық тәжірибеде екі негізгі тәсіл бар екендігі анықталды: тікелей қолдау және жанама қолдау [14].

Тікелей қолдау дегеніміз – Қазақстанда жүзеге асырылып жатқан МАТ қағидаларына ұқсас.

Жанама қолдау дегеніміз – мемлекеттік және ұлттық мүддеге қажет БАҚ өкілдеріне мемлекеттік жеңілдіктер мен қолдаулар ұсыну. Мәселен, төмендетілген салық нормаларын енгізу, «Дипломмен ауылға» бағдарламасына аудандық деңгейде қызмет ететін ақпараттық сала қызметкерлерін қосу және тағы сол секілді. Мысалы, ЕуроОдақтың барлық дерлік елдерінде мемлекеттік жанама қолдау аясында белгілі бір салықтық преференциялар бекітілген. Ал кейбір елдерде, мысалы, Ұлыбританияда, Бельгияда, Данияда баспа газеттері үшін нөлдік қосылған құн салығы (НДС) ставкалары бекітілген [14].

Қазақстандағы және халықаралық өңірлік баспа БАҚ-қа мемлекеттік қолдау тетіктерін зерттей келе келесідей қорытындыға келдік:

Қолданыстағы МАТ тәсілі тек белгілі БАҚ өкілдеріне ғана тиімді болып табылады. Өңірлік газеттерге көрсетілетін мемлекеттік қолдау түрін жетілдіру үшін

МАТ ретінде көрсетілетін тікелей қолдаумен қатар жанама қолдауды енгізуді ұсынамыз. Ол үшін:

1. Салық кодексінің 290-бабыда көрсетілген Әлеуметтік саладағы қызметті жүзеге асыратын ұйымдар санатына АГ-ні енгізіп, оларды коорпаративтік салықтан босату керек. Қазіргі жағдайда АГ заңды тұлғалар ретінде тіркеліп, корпаративтік салықты Салық кодексінің 313-бабына сәйкес табыстың 20% көлемінде төлеуде. Осылайша мемлекет АГ кірісін көбейтіп, олардың жағдайын жақсартуға мүмкіндік береді [16].

2. ҚР Ұлттық экономика министрінің 2014 жылғы 6 қарашадағы №72 бұйрығының 4 тармағында «Дипломмен ауылға» бағдарламасына қатысушылар санатына денсаулық сақтау, білім беру, әлеуметтік қамсыздандыру, мәдениет, спорт салаларының қызметкерлері, агроөнеркәсіптік кешен саласындағы сұранысқа ие мамандықтары, ауылдар, кенттер, ауылдық округтер әкімдері аппараттарының мемлекеттік қызметшілері енгізілген [17].

Осы санатқа ауылдық жерде жұмыс жасайтын журналистика саласының қызметкерлерін қосу қажет. Бұл өз кезегінде АГ-ге білікті мамандарды тартып, газеттің сапасын және тартымдылығын арттыруға септігін тигізеді.

Атамыш шара ауылдық жердегі жалақысы төмен журналистер көтерме жәрдемақы және тұрғын үй сатып алуға немесе салуға бюджеттік несие түріндегі әлеуметтік қолдау көрсетуге және осы салаға мықты мамандарды тартуға мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. ШҚО бойынша жұмыс жасайтын БАҚ тізімі. [Электронды ресурс] – 2020. – URL: https://www.gov.kz/uploads/2020/3/3/ca035a710dadf1599e1852dee927bf16_original.522752.doc. (қаралған күні:11.2023).
2. Ұлан ауданының 2017-2019 жылдарға арналған бюджеті. [Электронды ресурс] – 2017. – URL: <http://law.gov.kz/client/#!/doc/109111/rus>. (қаралған күні:12.2023).
3. Ұлан ауданының 2023-2025 жылдарға арналған бюджеті. [Электронды ресурс] – 2023. – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/G22VQ00204M>. (қаралған күні:12.2023).
4. ҚР Конституциясы. [Электронды ресурс] – 1995. – URL: https://www.akorda.kz/ru/official_documents/constitution (қаралған күні:11.2023).
5. ҚР «Бұқаралық ақпарат құралдары туралы» заңы. [Электронды ресурс] – 1999. – URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z990000451_ (қаралған күні:11.2023).
6. ҚР Ақпараттық доктринасы. [Электронды ресурс] – 2023. – URL: <https://www.akorda.kz/kz/kazakhstan-respublikasynyn-akparattyk-doktrinasyn-bekitu-turaly-2025635> (қаралған күні:11.2023).
7. ҚР Президентінің жарлығы. [Электронды ресурс] – 2019. – URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U190000051U> (қаралған күні:11.2023).
8. Рэнкинг сараптамалық сайты. [Электронды ресурс] – 2023. – URL: <https://ranking.kz/digest/industries-digest/za-poslednee-desyatiletie-v-kazahstane-zakrylos-bolshe-desyatka-krupnyh-pechatnyh-izdaniy.html> (қаралған күні:11.2023).

9. «ГАЗЕТ.НЕТ» баспа басылымдарының каталогы. [Электронды ресурс] – 2023. – URL: <http://www.gazet.net/gazety-vostochno-kazahstanskaya-oblast.html> (қаралған күні:11.2023).
10. ШҚО қоғамдық даму басқармасының сайты. [Электронды ресурс] – 2023. – URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/vko-sayasat/activities/589?lang=kk> (қаралған күні:11.2023).
11. ҚР «Масс-медиа туралы» заңының жобасы. [Электронды ресурс] – 2023. – URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=35440863&pos=6;-106#pos=6;-106 (қаралған күні:11.2023).
12. Ресей мен Украина арасыдағы ақпараттық соғыс. [Электронды ресурс] – 2023. – https://kk.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D0%B5%D1%81%D0%B5%D0%B9%D0%B4%D1%96%D2%A3_%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D0%B8%D0%BD%D0%B0%D2%93%D0%B0_%D0%B1%D0%B0%D1%81%D1%8B%D0%BF_%D0%BA%D1%96%D1%80%D1%83%D1%96. (қаралған күні:12.2023).
13. Израиль елінің соғыс жағдайындағы халықты ақпараттандыру тәсілі. [Электронды ресурс] – 2023. – URL: <https://rg.ru/2023/10/12/jp-izrail-razbrosal-listovki-nad-sektorom-gaza-s-prizyvom-k-evakuacii.html>. (қаралған күні:12.2023).
14. «Vlast.kz» аналитикалық порталы. [Электронды ресурс] – 2023. – URL: <https://vlast.kz/obsshestvo/31155-cto-ne-tak-s-goszakazom-v-smi.html> (қаралған күні:12.2023).
15. «Правовой медиа центр» порталы. [Электронды ресурс] – 2023. – URL: <https://lmc.kz/tenders/> (қаралған күні:12.2023).
16. ҚР Салық кодексі. [Электронды ресурс] – 2023. – URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1700000120>. (қаралған күні:12.2023).
17. Ұлттық экономика министрінің 2014 жылғы 6 қарашадағы №72 бұйрығы. [Электронды ресурс] – 2023. – URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1400009946>. (қаралған күні:12.2023).

ӨОЖ 821.512.122.09

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНІҢ ИДЕЯЛЫҚ-ЭСТЕТИКАЛЫҚ ДАМУЫ

Маратқызы А.

«Қазақ тілі мен әдебиеті» мамандығының 2-курс магистранты
Ғылыми жетекші: Сейпутанова А.К., қауымдастырылған профессор,
филология ғылымдарының кандидаты
Аманжолов университеті, Өскемен қ., Қазақстан
e-mail: semaasem@mail.ru

Қазіргі қазақ әңгімелерінен адамның ішкі әлемін етене жақын танытуға деген ұмтылыстың басымдығы байқалады. Ащы шындықтың аражігін ажырата білу мен әлеуметтік өмірдің көлеңкелі жақтарын әшкерелеу, рухани жаңару, азат рухты

насихаттау, жаңалыққа құштарлық, ұлттық болмыстың жаңғыруына деген ұмтылыс бой көрсетті. Келмеске кеткен Кеңестік дәуір мен бүгінгі демократиялық қоғамның бет-бейнесі, оның бағыты, бет алысы көркемдік шеберлікпен сипатталған туындылар көбейе түсті.

Проза жанрының шеберлері Ш.Мұртаза, Қ.Жұмаділов, Б. Нұржекеұлы, Т.Нұрмағамбетов, т.б. қаламгерлер шығармаларында өмір шындығы көркем бейнеленген. Туындыларында замандас бейнесін жасай отырып, кейіпкерлерінің ішкі жан дүниесін, психологиясын, көңіл күй, рухани әлемін терең ашып көрсетті. Өмірдегі үздіксіз күрес үстіндегі адамның жеке тұлғасына ерекше мән беріп, оның ішкі әлеміне бойлай отырып, адамгершілік асыл қасиеттерін, азаматтық позициясын оқырманға үлгі етіп ұсынды. Осылайша кейіпкердің адамгершілік болмысын бейнелеуге алдыңғы кезекте баса назар аударылды.

Ш.Мұртаза әңгімелерінің көбіне дерлік ортақ ерекшелігі – ұлттық сипатының басым болуы. «41 жылғы келіншек», «Жүз жылдық жара», «Жаңбырлы той», «Шақалақ», «Сусамыр», «Аманат», «Алтын тікен» әңгімелерінде жазушы өмір шындығын көркемдік шындыққа ұластыра білген.

Шерхан Мұртазаның кейінгі жылдары жазылған әңгімелерінің бірі – «Соғыстың соңғы жесірі» деп аталады. Мұнда соғысқа кеткен жары Мақсұтты өмір бойы күткен Хадиша атты кейіпкердің өмірінің соңғы сәттері суреттеледі. «Соғыстың соңғы жесірі» атты әңгіме өтпелі кезең барысында, нарықтық жаңа заман тұсында әлеуметтік тұрғыдан нақты қамқорлық пен қолдаудың жеткіліксіздігіне жаппай тап болған, сөйтіп күні кешегі «қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған» кеңестік заманын аңсауға еріксіз мәжбүр болған зейнеткерлер мен мүгедектердің, әлеуметтік қоғамдық кембағалдар мен мүсәпір-міскіндердің хал-ахуалы туралы сыр шертеді.

Ш.Мұртаза «Қаңғыбастар мен шағалалар» атты әңгімесінде өмір толқынының айдауымен тіленшілік жолға түскен міскіндердің тіршілігіне үңіледі. Кейінгі кездегі әңгімелері жаңа заман жайын қозғай келе жамандыққа бастар іс-әрекеттерді сынға алады, көнекөз қария, ақсақал абыз ретінде жазушы жамандықтан жиренуді болашақ жастарға аманат етеді.

Тұрлаусыз дүниенің сандаған адамның шаңырағын шайқалтқанын Қ. Жұмаділов «Тіленші» атты әңгімесінде әнші жігіттің тағдыры арқылы көрсетеді. Қ. Жұмаділовтің кейінгі жылдардағы әңгімелерінің басты тақырыбы қоғамдық өзгеріс тұсындағы қазақ елінің тыныс-тіршілігі, ауылдың да, қаланың да бұрынғы тіршілік қалпын өзгертіп, өмірге бейімделу кезеңін суреттеу болып табылады. «Бұқарбайы» жаңа заманға тез бейімделіп, тіршілігін дөңгелетіп әкетсе, «Айдарбегі» қолынан келер бар кәсібі – тіленіп ақша табады. Қабдештің әңгімелерінің көбінде қазақтың байлығы – малдың азаюынан елдің азып-тозуы тілге тиек етіледі.

Адам санасының екіге жарылуын, мұндай ішкі ой қақтығыстарының жалғыздықпен байланысты құбылыс екендігін С.Сейфуллиннің өмірі туралы жазған «Ақынның ақырғы күндері» атты әңгімесінде ерекшелеп көрсетеді.

Жазушы туындысында түс көру мотивін суреткерлік шеберлікпен қолдана отырып, кейіпкердің ішкі әлеміне еркін енудің таптырмас құралы ретінде қолданады.

Тоқырау жылдарындағы ауылдың трагедиялық хал-күйін көрсететін әңгімелердің қазақ әдебиетіндегі орны айрықша. Қазақ мектептері мен балабақшаларының саусақпен санарлықтай болуы, жер асты байлығының қарапайым халыққа бұйырмауы, қазақ халқына тән қонақжайлылық, қазақи психология Д.Исабеков, Т.Әбдіков, Қ.Найманбаев, Д.Досжан, С. Елеубаев, С.Балғабаев, М.Асылғазин, С.Асылбеков, Д.Әшімханов, Т.Мәмесейіт, т.б. әңгімелерінде шынайы да шымыр бейнеленген. Қаламгерлер әлеуметтік талдаудың негізінде ұлттық характерді ашуға, адам табиғатын психологиялық тұрғыдан танытуға күш салды.

Қазіргі қазақ прозасындағы тарихи шындық поэтикасы бағдарымен жазылған І.Есенберлиннің «Мұхиттан өткен қайық», Ә.Нұрпейісовтің «Соңғы парыз», З.Шүкіровтің «Сыр бойы», Қ.Шабданұлының «Қылмыс», Д.Досжанның «Ақ орда», Р.Тоқтаровтың «Абайдың жұмбағы», М.Мағауиннің «Мен», Б.Тілегеновтің «Тұйық өмірдің құпиясы», «1986 жыл», С.Елубаевтің «Ақ боз үй», т.б. романдар ұлттық әдебиетіміздің әлемдік тәжірибедегі үлгілерімен үндестігін айқын аңғартады. Ғалым Т.Н.Рахымжановтың пікірі эпикалық шығармалардың мазмұны мен пішіні жүйесіндегі өмір шындығы бейнеленуінде авторлық ұстанымдар табиғатын түсінуге бағдар береді: «Қазіргі романның көркем бейнеленген объектісі – қоғамдағы әлеуметтік-психологиялық құбылыстар, адамның жан қозғалысы, орталық және қосалқы кейіпкердің ішкі «менінің» өсу, кемелдену эволюциясы болып табылады.

Әдебиет салаларының ішінде ұдайы дамып, тақырыптық-идеялық, көркемдік-эстетикалық тұрғыдан жанарып, сапасы биіктеп, әрдайым ізденіс үстіндегі жанр поэзия екендігі даусыз. Қазақ қазақ болғалы ықылым заманынан қоғамдық жүкті арқалап, жеке адамдық-тұлғалық мәселелердің барлығына бара алған поэзия бұл күнде де сол міндеттеріне адал болып, қоғам мен заман лебінің өзгеше соғысын дөп танып, эстетикалық талаптардың биігінен көрініп жүр.

Қазақ поэзиясының формалық тұрғыдан жаңаруының негізін сол поэзияның ішкі тақырыптық-көркемдік жүйесі, экспрессивтік-эмоционалдық сипаты тұрғыдан жаңғыруынан іздеу қажет. Қазақ өлең құрлысы да осындай тынайған ішкі факторлардың қажетіне сай эволюциялық тұрғыда жаңарады. Дәл осы шақта, яғни, қазақ жаңғырып қана қоймай, ерекше жанданды. Қазақ өлеңінің даму кезеңдері тақырыптық-идеялық, көркемдік-бейнелік жүйесімен қоса ырғақтық-интонациялық жүйесін де жаңартты. Бұл жаңарту тұтас тарихи-саяси, қоғамдық-мәдени көлемде табиғи жолмен өрістеді.

Ақын Т.Медетбек: «Менің өлеңдерімдегі түр Көктүріктерден келді. Оны жасырмаймын. Бұрын поэзияда түр онша маңызды бола қоймас деп ойлайтынмын. Сөйтсем түр- өлеңнің қаны екен ғой. Онда түгел ұлт рухы жатады екен» - деп мойындағандай, қазіргі қазақ поэзиясы бұрын кеңестік идеология тыйым салынған тарих беттерін парактаудан басталды. Көптеген ақындардың жүрегіне араға ғасырлар салып табысқан қасиетті Көк түріктердің әуені ұялап, оның ырғақтық әуеніне сөз салғандары баршылық. Т.Медетбектің ел мен жұрт, заман мен қоғам туралы толғаныстары, С.Ақсұңқарұлының өлеңдері «Өмір деген-күнді айналу» деген жыр кітабы, Б.Қошым-Ноғайдың «Тәңір даусы» атты жыр топтамасы, Ж.Әскербекқызының «Көктүріктер әуені» атты жыр топтамасы және

Е.Раушановтың «Айша бибі» поэмасындағы диалогтар осы тәуелсіздіктің арқасында ғана қайта оралған Күлтегін, Білге қаған және Тоныкөк жырларының жалпы интонациялық мелодикасына құрылады.

Қазақ өлеңі тақырыптық–идеялық, көркемдік сапа тұрғысынан ғана емес, құрылымдық жағынан да аса қарқынды даму үстінде. Қазақ өлеңінің өлшемі өлеңнің ішкі сапасына өлшем ғана болып қоймай, оның ішкі сыры мен көркем дүниесін жарқырата аша алатын қос қанатына айналған.

Тарихи тақырыптарға, аңыз-әңгімелерге, өткен дәуірлерге қаламды көп тартқан ақын Мұхтар Шаханов болғандықтан толғаулардың жаңғырығы ақынның өлеңдерінде айқын көрінеді. «Мұхтарды жұрттың ыстық қабылдауының бір екінші бір себебі – оның отты жырларындағы өткірлік. Батырлық алдымен поэзияға қажет. Олай болса, жұрттың шын жүректен қол соғатыны алдымен ақынның батылдығы. Шындыққа еш бүкпесіз тура қарайтын батылдығы». Жыраулар мен ақындар арасындағы сабақтастықтың негізі осы болса керек. Ақын өлеңдерінің жырау толғауларындай азаматтық – философиялық бағыты айқын, әрі декламациялық сипаты күшті.

Қазіргі қазақ поэзиясының тағы бір даму арнасы – жаңа лириканы дамыту үрдісі. Бұл үрдістің басында Е.Раушанов, Ұ.Есдәулет, Г.Салықбай поэзиялары көрінеді. Қазақтың жаңа лирикасын жасаушылардың бірі Г.Салықбай поэзиясының ішкі сарайы аз сөзді, «көп сезімді» қалпында көрінсе, сыртқы ырғақтық жүйесі әр алуандығымен ерекшеленеді. «Күрделі заманның өнері де күрделі. Өлең аз сөйлеп, көп аңғартатынды шығарды» деген Қадыр ақынның сөзі Гүлнәр өлеңдеріне бағытталғандай. Оның өлеңіндегі айтылмаған сөздерді ырғақтық-интонациялық жүйесінің тың құрылымы мен тыныс белгілері алмастырады. Өлеңнің ырғақ жүйесі мен тыныс белгілер жүйесі көркемдік-бейнелілік қуат алған. Қазақ лирикасы эмоционалдық мазмұнын жеткізу амалымен байы түсті.

Жаңа ұлттық поэзияда жыр үлгісі тақырыптық-идеялық тұрғыдан толық жаңармаған құрылымдық жағынан бірқатар өзгеріске ұшыраған. Қазақтың дәстүрлі жырлары бұл күнде еркін түйдектелмей, шумақ шеңберімен шектелгенін Ұ.Есдәулет, Б.Беделханұлының өлеңдерінен көруге болады. М.Мақатаев өлеңдерінде жырдың ырғақтық-интонациялық құрылымы өз ерешелігін сақтап, бастапқы болмысы бұзылмай беріледі. Ақын бұл ырғақтық-интонациялық жүйені тақырыптық жағынан жаңарта алған. Яғни, жоғарыда аталған ақындардың барлығында бұл құрылым тарихи тақырып аясынан табылса, Мұқағалидың «Басыма менің бақ қондың», «Тұлпарларыммен біргемін» өлеңдерінде ақынның адами сезімдерінен сыр сабақтайды.

Толғаулардың ұзынды-қысқалы өлшемдердің сабақтастығына құрылған айнымалы түрі қазіргі поэзияда кең қанат жайған. Жалпы бүгінгі қазақ поэзиясына айнымалы ырғақтық-интонациялық құрылым тән. Ойға үлкен орын беріліп, мәнері мың түрленіп, жанды, сұлу жеткізу үшін еркін құбылып, түрленетін ырғақтық жүйеден онтайлысы жоқ. Айнымалы ырғаққа құрылған өлеңнің барлығынан толғаулар табы табылмайды. Толғауларды толғау ететін оның азаттық өр үні мен келелі тақырыптық ерекшелігі. Айнымалы ырғаққа құрылған өлеңдердің тақырыптары сан-салалы. Жыраулар өлең шығарушы ғана емес, олар халық қамқоршысы, хан кеңесшісі болғандықтан, аса өткір елдік мәселелерді ғана

толғаған. Жырау заманының сәуегейі, адамзаттық даналық ойдың қазынасы болған. Толғаулардың еркін үлгісі Т.Әбдікәкімов шығармашылығында өзгеше жаңғырады. Ақын өлеңдерінде ұзынды-қысқалы өлшемдер еркін, жүйесіз сабақтасып, адамзаттың рухани бастауын биік көтеріп келеді.

Қорыта айтқанда, қазіргі поэзияда дәстүрлі өлшемдер мен өзіндік тың құрылымдардың негізінде жыр жазып жүрген ақындар бар. Соңғылары өз поэзиясында жыраулар секілді өлеңнің ішкі сарайын сыртқы пішіні арқылы аша түсіп, өлеңнің ырғақтық-синтаксистік құрылымына ерекше екпін түсіреді. Осы тұрғыдан алғанда бұл қазіргі өлең өнерінің жыраулар поэзиясымен сабақтастығының негізі. Ал жыраулар поэзиясы қазіргі поэзияда өзінің бастапқы қалпында көріне бермейді. Бүгінгі ақындардың шығармашылығында көбінесе тарихи тақырыптағы жырларда толғаулар үрдісі анық байқалады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Кәрібаева Б. Қазіргі қазақ әдебиетінің көркемдік даму арналары. Сын-зерттеу. – Астана: Елорда, 2001. – 312 б.
2. Ержанова С. Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ поэзиясының көркемдік тұтастығы. – Алматы: ЖШС «Шұғыла», 2008. – 352 б.
3. Үсенова А.Ә. Қазіргі қазақ өлеңінің құрылысы: дәстүр және даму үрдістері. – Алматы: Білім, 2010. -320 б.

УДК 82.01 (=512.122):008

ВЛИЯНИЕ ЛИТЕРАТУРЫ З. НАУРЫЗБАЕВОЙ И Л. КАЛАУС НА КАЗАХСКУЮ КУЛЬТУРУ И ОБРАЗОВАНИЕ

Райбаева Т.К.

Восточно-Казахстанский университет имени С. Аманжолова,
г. Усть-Каменогорск, Қазақстан, e-mail: 1976tolkyn11@mail.ru

Аннотация: Данная статья исследует влияние двух выдающихся казахских литературных деятелей - Зины Наурызбаевой и Лили Калаус - на казахскую культуру и образование. Произведения Наурызбаевой и Калаус отмечаются не только за высокое качество и популярность, но и за свою способность подчеркнуть важность самоидентификации и национальных корней в развитии детей. Статья призвана подчеркнуть значимость литературы в формировании культурного наследия и образования современного казахстанского общества.

Ключевые слова: культурное наследие, образование, национальные корни.

В современном мире литература играет важную роль в формировании культурного наследия и образования общества. В данной статье мы рассмотрим влияние двух выдающихся литературных деятелей – З.Наурызбаевой и Л.Калаус – на казахскую культуру и образование.

В Казахстане детская литература успешно развивается благодаря умным, образованным, талантливым и преданным авторам, таким как Зира Наурызбаева и

Лиля Калаус. Книги этих авторов не только пользуются признанием на родине, но также переведены на множество языков и занимают лидирующие позиции в рейтингах продаж за границей, включая страны, такие как Корея и Бельгия. Возможно, их привлекательность заключается в стремлении не только рассказать о внутреннем мире детей, но и подчеркнуть важность самоидентификации и национальных корней в их развитии.

Зира Наурызбаева — исследователь казахской мифологии, писатель, сценарист кино, обладатель степени кандидата философских наук (Ph.D.). Она автор таких произведений, как «Вечное небо казахов» (2013, 2020), «Четыре облака» (2017), «Женские образы в мифологии предказахов Серикбола Кондыбая» (2021), а также соавтор книги «Субъективная казахская культура» (2022, написанной в сотрудничестве с Таласбеком Асемкуловым). Она также создала цикл детских книг, основанных на казахской мифологии, под названием «Приключения Бату и его друзей» (2014, 2019, 2021, написанный в сотрудничестве с Лилей Калаус), а также роман о музыканте под названием «Соперница» (2020).

Лиля Калаус (Лилия Александровна Алексеева) родилась в 1969 году в Алма-Ате. Она окончила Республиканскую физико-математическую школу и получила образование в области филологии на филологическом факультете Казахского государственного университета. Лиля Калаус имеет крымскотатарско-эстонское этническое происхождение.

Она известна как филолог, писатель, блогер, литературный редактор, сценарист, радиоведущая и преподаватель литературного мастерства. В период с 2001 по 2014 годы она занимала должность главного редактора литературного журнала "Книголюб". Лиля Калаус является членом Союза писателей Казахстана и казахского ПЕН-клуба.

Наурызбаева перевела на русский язык работы, такие как «Мифология предказахов» С. Кондыбая в четырехтомнике, роман Т. Асемкулова «Полдень» и другие. Она была удостоена Национальной премии-конкурса «Алтын Адам — Человек года» в 2014 году. Ее рассказ «Соперница», переведенный на английский язык, был удостоен награды в категории «Лучшие азиатские короткие рассказы» в 2019 году. Первая книга из ее детского цикла «Приключения Бату и его друзей» выходит в США под издательством «Amazon Publishing» (выход в 2023 году).

Книга "Вечное небо казахов" стала хитом продаж в Казахстане, включившись в список бестселлеров по данным торговой сети "Меломан". В 2018 году в Алматы Зире Наурызбаевой была вручена литературная награда, аналогичная "Оскару", в рамках литературного конкурса "Алтын калам 2018". Этот конкурс был впервые организован в том году комитетом "Алтын калам".

Автор сама делится своим путем в литературу, родилась и выросла в Алматы, где она училась в русской школе и изучала много о различных культурах. С возрастом она почувствовала потребность понять свои корни и начала исследовать казахскую культуру. Ее работы представляют собой своеобразное возвращение к истокам, что, как она отмечает, является типичным опытом для казахов второй половины XX - начала XXI века.

Читатели книги "Вечное небо казахов", разделяют с автором подобный путь познания и интересуются казахской культурой. Основной фокус книги лежит на

казахских мифах и ритуалах, сосредотачиваясь на их реконструкции, осмыслении и интерпретации. Автор стремится воссоздать внутренний мир творцов казахской культуры, таких как воины-музыканты и воины-поэты. В книге раскрывается, как они воспринимали мир, свое место в нем, свое призвание, и какие ритуалы посвящения они испытывали. Автор затрагивает и мифологическую основу этих ритуалов, предоставляя читателям углубленное понимание казахской культурной ткани.

Книгу "В поисках Золотой чаши. Приключения Бату и его друзей" наилучшим образом можно охарактеризовать как "сказочную повесть с элементами фэнтези". Она привлекает внимание не только за счет волшебных поворотов сюжета и истории поиска таинственной Золотой чаши, но также благодаря ярким характерам героев и их взаимоотношениям. Книга была удостоена третьей премии на Третьем Центрально-Азиатском книжном форуме "Open Central Asia Book Forum and Literature Festival-2014".

Зира Наурызбаева, рассказывая о том, как возникла идея написать книгу "В поисках Золотой чаши. Приключения Бату и его друзей", делится своим вдохновением, которое пришло из заботы о том, что ее дети увлекались европейской литературой, особенно "Гарри Поттером". Она ощущала, что не хватает представлений о казахской и тюркской мифологии в их чтении. Так начались приключения героев Бату и его друзей, школьников из Алматы, которые оказываются в увлекательном мире казахской мифологии.

Авторы, включая Лилию Калаус, писали с искренностью и стремились говорить с детьми на равных. Они ставили перед собой задачу рассказать о важных темах, таких как дружба, любовь, предательство, жадность и другие, и раскрывать прошлое и настоящее. Их целью было не только заинтересовать детей чтением, но и погрузить их в культуру, язык и историю Казахстана через увлекательные приключения и легенды.

Несмотря на трудности, авторы преодолели соблазн писать с учетом более крупного рынка России или Америки, и после восьми лет работы они добились успеха. Книга была недавно заключена договор с издательством "Amazon Publishing", что стало замечательным подарком к Новому году для авторов.

В своей новой книге "Четыре облака" Зира Наурызбаева посвятила внимание образам исторических героев казахского народа. В этом произведении читатели смогут расширить свои знания о таких фигурах, как Кобланды-батыр, Бауыржан Момышулы, Кунанбай, Алихан Букейханов, Таттимбет, Ибраи Алтынсарин и Жумабек Ташенев. Автор условно классифицирует своих героев на четыре категории: Доблесть, Мудрость, Вдохновение и Созидание. В использовании исторического материала она акцентирует внимание на традициях, обычаях, ценностях, идеалах, а также философии и психологии казахского общества.

На страницах книги известные личности предстают в необычных образах, и автор обращает внимание на тонкую грань между характерами и талантами великих личностей, которые оставались нераскрытыми в исторической и биографической литературе.

В традиционной культуре казахского народа особое значение всегда придавалось личности. Выдающиеся правители, смелые воины, мудрые бии

(старейшины), выдающиеся музыканты и певцы всегда занимали почетное место в представлении народа. Несмотря на религиозные ограничения, казахи возводили величественные мавзолеи над могилами таких людей и устраивали пышные асы в их память, даже спустя много лет. Их имена становились своего рода уранами, к которым обращались за поддержкой в трудные моменты жизни. Эти личности служили образцами для подражания и идеалами поведения.

Что делает книгу уникальной, так это наличие авторских иллюстраций к каждой главе, а также использование уникальных фотографий из личных и исторических архивов. В книге рассматриваются малоизвестные факты о личностях, не дублируя общедоступные сведения, что придает произведению особый интерес и позволяет русскоязычной аудитории открывать для себя новые аспекты казахской истории и культуры. Книга Зиры Наурызбаевой "Вечное небо казахов" представляет собой рассказ о казахских мифах и тенгрианстве, предназначенный для детей старшего возраста и взрослых. В ней автор обсуждает, как древняя тенгрианская традиция сохранилась в казахском духовном наследии под влиянием ислама.

Еще одной ключевой темой книги является изначальный образ женщины в традиционной казахской культуре. Автор подчеркивает высокий статус этого образа, рассматривая женщину как посредника между небесным и человеческим мирами. Она также акцентирует внимание на символизме невесты батыра в традиционной казахской культуре, видя в ней представление цели его пути. Заметно, что написание и дополнение книги заняло 25 лет.

В итоге, эта книга предлагает уникальный взгляд на казахские мифы, традиции и роль женщины в культуре, став интересным исследованием для читателей всех возрастов.

У Зиры Наурызбаевой свой взгляд на обычаи и традиции, и хотя возможны споры с ней на эту тему, однако важно признать ее желание понять и узнать. Особенно с учетом того, что исконные казахские менталитет и образ жизни сменяются чужими воздействиями в нашем обществе. В результате возникают обычаи, которые чужды казахской культуре, традиционно основанной на взаимодействии с окружающим миром.

Зира Наурызбаева активно обсуждает различия в подходе к изучению русских сказок и сказок других народов мира. Она обращает внимание на то, что многие образы в этих сказках расходятся с представлениями казахов. Примером служит изображение гусей-лебедей, которые в традиционной русской сказке предстают как злые слуги бабы-яги, в то время как в казахской мифологии они представляют светлый образ. Такие разногласия требуют объяснений, особенно для детей, и поиск общих точек соприкосновения между культурами.

Положительно отмечается появление писателей, способных провести этот диалог между культурами и помочь детям понять эти различия.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики. – М.:Художественная литература, 1975. – с.234-407.
2. Наурызбаева З. Вечное небо казахов. – Алматы: СаГа, 2013. – 704 с.

3. Калаус, Л. Зов Солнца/Л. Калаус. - Астана: Фолиант, 2018.- 238с.

4. Наурызбаева З. В поисках Золотой чаши: приключения Бату и его друзей: повесть / З. Наурызбаева. Л. Калаус. - Алматы: , 2014. - 253с.

ӨОЖ 339.138

ЗАМАНАУИ ЖАРНАМАДАҒЫ ФОТОӨНЕРДІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІН ТАЛДАУ

Рүстем Т., Жарнама дизайны мамандығының 2-курс студенті

Ғылыми жетекші: Жаппарова А.К., PhD докторы
М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті,
Тараз қ., Қазақстан, e-mail: ak.zhapparova@dulaty.kz

Жарнамалық фотосурет - бұл фотоөнерді меңгерудің ерекше түрі. «Коммерциялық фотосуреттің» бір түрі ретінде ол барлық жанрларды қамтиды, бірақ олардың ешқайсысын алмастырмайды. Жарнамалық фотосурет - бұл фотоөнерді игерудің шыңы, ол барлық жанрларды қамтиды және келесі бағыттарда пайдаланылады: постерлер, сыртқы жарнама, каталогтар, музыкалық және бейне өнімдерді безендіру, буклеттер, корпоративтік және өкілдік өнімдер және тағы да басқалар.

Коммерциялық фотосуреттің барлығы тауарды ұсынумен шектеледі. Жарнамалық фотосуреттің міндеті - көрермендердің дұрыс реакциясын модельдеу арқылы олардың психикасына әсер ету.

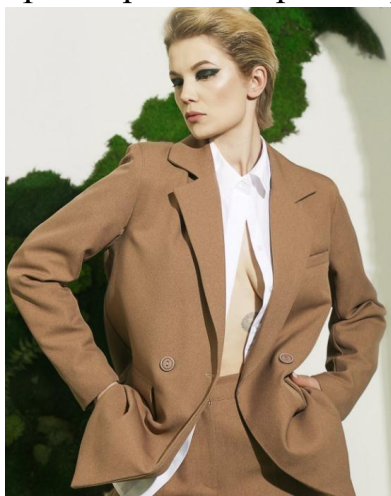
Фотографтың міндеті - жарнамалық агенттіктің барлық талаптарын өз жұмысында жылдам, сапалы және дәл көрсету. Бірақ нағыз кәсіпқойларға мұндай шеңберлер шығармашылық өзін-өзі көрсету.

Мұндай фотосуреттерде дәстүрлі жанрлар ерекшеленеді: пейзаж, натюрморт, портрет, сюжеттік көріністер. Көркем фотосуреттен ол жарнамаланатын өнімнің сапасы туралы айтумен ерекшеленеді. Жарнамалық фотосурет бейнені жеткізіп қана қоймай, көрермендердің қатысуын сезінеді. Мысалы, теңіз пейзажын көріп, көрермен өзін осы теңіз толқынында шомылғандай сезінуі керек, француз рухының сауытын тамашалаған кезде олардың иісін сезу, ал құлпынай түрінен жас жидектің қышқыл-тәтті дәмі мен хош иісінен сезеді. Сапалы жарнамалық фотосурет қандай да бір өнімнің иесі болуға қызығушылық туғызады. Әлеуетті сатып алушыға барынша әсер ету үшін қойылған жарнамалық фотосуретті жасаған кезде сюжет мұқият ойластырылады және пысықталады. Шынайы өмір жарнаманың мақсаты емес, ол тек жарнамаланған өнімді сатып алғаннан кейін ғана бақытты өмірді перспективада көрсетуі керек. Көбінесе әлеуетті сатып алушының өніммен алғашқы танысуы фотосуреттен туындайды. Жарнамалық мақсатта белсенді түрде фотосурет 1920 жылдардың соңында қолданыла бастады. Баспалар мен жарнама агенттіктері фотосурет қызметтерін пайдалана бастады. Жаңа сән үрдісін сол кездегі суретшілер мен фотографтар және әртүрлі авангардтық қозғалыстар қызығушылықпен қарсы алады.

Бүгінгі күнге дейін көптеген танымал фотографтар жарнамалық фотосуретке қызықты, адамдардың осы бағытқа деген қызығушылығы әлсіреген жоқ. Анағұрлым керемет нәтижеге қол жеткізу үшін танымал фотографтар брендтік фирмалармен ынтымақтасады. Бұл мақалада жарнама фотосуретінің қаншалықты әртүрлі болуы мүмкін екенін көрсету үшін оның ең танымал бірнеше түрі келтіріледі. Ең танымал түрі-имидждік фотосурет. Киім, зергерлік бұйымдар мен аксессуарлардың портреттік фотосуретін каталогтар үшін емес, сыртқы немесе журнал жарнамалары үшін ерекше атап өткен жөн.

Имидждік фотосурет - бұл тауардың немесе адамның сапалы бейнесі ғана емес, бұл бейнелі сурет, ол міндетті түрде негізгі идеяны білдіреді. Мұндай идея ретінде тауардың функционалдылығы, бірегей сауда ұсынысы, бренд стилі және т.б. алынуы мүмкін.

Имидждік жарнама жасау - бұл шығармашылық процесс. Идеяны әзірлеуге ерекше көңіл бөлінеді. Негізгі мақсаттар сатып алушылардың тану әсерін, өндірушінің (сатушының) оң имиджін, өнімді сатып алу қажеттілігін дамыту және өнімге сұранысты ұлғайту, жаңа тұтынушыларды тарту және бір мезгілде қолда бар тұтынушыларды ұстап тұру болып табылады. Ол сахналанған және сюжетті алып жүретіндігімен ерекшеленеді. Мұндай фотосуреттер өнімді көрсетіп қана қоймай, оның бейнесін жасайды. Мұндай фотосуреттерге адамның көзқарасы көбінесе өнімге бағытталған. Имидждік жарнамалық фотосуретте портреттік және топтық түсірілімдер ғана емес, сонымен қатар фоторепортаж - оқиғаларды, өндірістік процестерді және т.б. түсіру пайдаланылады. Репортаж ештеңемен реттелмеген, оның міндеті - болып жатқан оқиғаларды көрсету. Мұндай фотосуреттерді жариялау тұтынушылардың сенімін арттырады. Оларды компаниялардың пиары үшін қолдану орынды. Имидждік жарнамаға компанияның атынан шыққан тұлғалардың іскерлік портретін жатқызу керек.

Сурет 1. Имидждік фотосурет

Жарнамалық фотосуреттің келесі түрі заттық/каталогтық түсірілім болып табылады. Фотосуреттер суретте композицияға біріктірілген заттың немесе заттар тобының фотосуреті болып табылады. Фотосуретке түсіру объектісі кез-келген нәрсе болуы мүмкін: киім заттары, аяқ киім, зергерлік бұйымдар, парфюмерия, тұрмыстық техника және т.б. Көбінесе мұндай түсірілім каталогтық деп аталады, өйткені түсірілімдер жарнамалық каталогтар, буклеттер, күнтізбелер, сыртқы жарнама үшін, сондай-ақ web-дизайнда пайдаланылады.

Келесі тәсіл - портрет жанры. Ол жарнамада көбінесе нақты адамның бейнесін ашу үшін емес, жарнама бағытталған адамдардың көпшілігінің идеалды бейнесіне сәйкес келетін қандай да бір өнімді пайдаланушыны көрсету үшін пайдаланылады.

Сурет 2. Портреттік сурет

Жарнамалық портреттің негізгі міндеті тауарды сатып алуға ниет білдіретін өнімді тұтыну. Саясаттың жеке ерекшеліктерін түсіруге мүмкіндік беретін саяси портрет ерекше назар аударуға тұрарлық. Мұндай фотосуреттер оның ішкі және сыртқы келбетін ашады, отбасындағы, жақтаушылар шеңберіндегі қарым-қатынасты көрсетеді, оның қызметінің нәтижелерін көрсетеді. Бұл жанрда қойылымдық та, репортаждық та кіші жанрлар пайдаланылады. Коммерциялық

фотосуреттің оларды сақтау үшін қажетті бірқатар маңызды нюанстары бар. Олардың кейбіреулерін келтірейік:

1. Фотосуретке түсіру кезінде қандай да бір көлеңке болмауы тиіс. Олар арнайы бағдарламалардың көмегімен, реттеу процесінде, автордың бейнесі мен идеясын түпкілікті аяқтай отырып қосылады.

2. Фон назар аудармауы тиіс, сондықтан оны не алып тастайды, не көлеңкелейді. Ол жарнамаланатын тауарды «көлеңкелемеуі» тиіс. Жиі алыстау әсерін туғызады.

3. Шағын нысандарды жақыннан түсірмес бұрын алдын-ала дайындық қажет. Әрбір нысан өте таза болуы керек, өйткені фотосуретті қарау кезінде көп нәрсе болады-нысанның бірнеше рет ұлғаюы және тақырыптың барлық қателіктері көрінеді, бұл кәсіби түсірілімде қолайсыз.

4. Жарықтың әркелкі таралуын және артық көлеңкелердің алынуын болдырмау үшін барлық мата объектілер мен тізбектерді ұқыпты түзету қажет.

5. Жарнамаға арналған барлық заттарды жақсы жарықта суретке түсіру керек, фотосуретте жарқыл пайда болмайды. Әрине, объектіні бүйірден суретке түсіру кезінде жарқырауды болдырмауға болады, бірақ белгілі бір көру кезеңі қажет болатын жағдай болуы мүмкін.

Жарнамалық фотосуреттің маркетингтік тиімділігі:

1. Фотосурет суреттелген нысанға қарағанда әрдайым сенімдірек көрінеді, өйткені ол «заттай дәлел» сияқты нәрсе болып табылады. Сурет бұрмаланбаған түрде ұсынылады, бірақ тауардың үздік сапасын ашады.

2. Жарнамалық фотосурет объектінің бірыңғай тартымды бейнесін жасайтын технологиялар кешенінің бір бөлігі болып табылады. Жарнамалық хабарламаның мәтіні, ұраны, тауардың атауы және оның бейнесі мұқият ойластырылған үйлесімде құрылады, оның компоненттерінің әрқайсысы қалғандарын тиімді толықтырып, астын сызады. Мәтіндік құрамдас бөліктер миымыздың саналы бөлігіне көбірек қарайды, ал бейнелер санаға тереңірек әсер етеді.

3. Жарнамалық түсірілімде пайдаланылатын бейнелер тұтынушылардың белгілі бір тобының кейбір әмбебап құндылықтарын білдіреді, дәл осы құндылықтарға маркетингтік бағдарланады.

Жарнамалық фотосуреттің ең танымал және ерекше түрлерін қарастыра отырып, фото жарнамалар сұраныс пен ұсынысты қалыптастырудың, экономика мен баға саясатына әсер етудің, тауарлар өндірісін дамыту мен ынталандырудың,

көрсетілетін қызметтер индустриясының әмбебап құралы деп қорытынды жасауға болады. Сонымен қатар, бұл өнердің ерекше түрі, жақсы фотографтың басты міндеті – көрерменнің эмоциялары мен шешімдеріне тікелей әсер ететін адам қызметінің психикалық процестерін бақылау әдістерін меңгеру.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Фотография //Википедия. URL: [https://ru.wikipedia.org/wiki/ Фотография](https://ru.wikipedia.org/wiki/Фотография) (дата обращения - 25.11.2018).
2. Главное в истории фотографии. Жанры, произведения, темы, техники. Издательство Манн, Иванов и Фербер, стр 224, 2018г.
3. Құдабаева А.Қ. Қазақ және орыс тілдеріндегі "Фотографика" [Электрондық ресурс] : электронды оқу құралы / А.Қ. Құдабаева, А.Қ. Жаппарова. - Тараз : ЖАТО, 2019.
4. Бегімбай К.М. Графикалық дизайн [Мәтін]: оқулық / К.М. Бегімбай. - Алматы : Эверо, 2017. - 192 б. - ISBN 9965-31-427-6.

ӘОЖ 37

ШЕШЕНДІК ӨНЕРДІҢ ӘЛЕУМЕТТІК-МӘДЕНИ БОЛМЫСЫ

Салимова Ж.М.

Ғылыми жетекші: Касенов С.Т., ф.ғ.к., қазақ, орыс филологиясы және журналистика кафедрасының қауымдастырылған профессоры
С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті,
Өскемен қ., Қазақстан, e-mail: zhannur_salimova@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада қазақ халқының тарихында ерекше орны бар шешендік сөздердің әлеуметтік-мәдени болмысы анықталады. Барлық халықтың тарихында шешендік өнер ерекше орынға ие. Ал қазақ халқының шешендік өнерін ерекшелейтін бірнеше себеп бар. Біріншіден, шешендік сөз иелері – билер халықты басқару ісіне араласып, ел мен ел, жеке адамдар арасындағы қарым-қатынасты үйлестіріп, айыптаушы, қорғаушы және жазалаушы қызметтерін атқарып отырған. Сол әрекетімен елдегі саяси-әлеуметтік жағдайды реттеуге араласқан. Екіншіден, халыққа өмірдің мәні, жақсылық пен жамандық, адалдық пен арамдық, батырлық пен қорқақтық, ерлік пен ездік, мәңгілік пен мезеттік туралы философиялық терең насихат сөздер айтып, қоғамның рухани дүниесін айқындап, дұрыс өмір сүрудің бағыттарын айқындаған. Қазақ шешендік сөздері халық арасында ауызша тарап отырған.

Кілт сөздер: шешендік өнер, әлеумет, мәдениет, халық өнері, ауызша сөз өнері.

Шешендік өнерді мәдени құбылыс ретінде қарастыру оның пайда болу табиғатымен, қалыптасу тарихымен, адамзат өркениетіндегі қызметімен, қоғамдық-әлеуметтік кеңістіктегі, жалпы мәдениет әлеміндегі алатын орны және атқарған рөлімен түсіндіруге болады. Мәдени феномен ретіндегі табиғатын, алдымен,

шешендіктің сөз өнерінің мәдени-болмыстық тек-тамырын өркениеттік онтогенездік тұрғыдан түсіндіруге болады.

«Ұлттық әдеби тіл қоғамға жазба және ауызша түрде қызмет етеді. Жазба әдеби тіл жазба әдебиеттің өмір сүруі мен дамуына, оның түрлері мен өрісіне байланысты болғандықтан, ол көркем сөз (көркем әдебиет) бен баспасөзде, ғылым сөзі мен оқу-тәрбие сөзінде, ресми құжаттар мен кеңсе-іс қағаздары тілінде көрініс табады. Қазіргі күнде бұлардың кеңінен өріс ала бастауы жазба тілдің әр саладағы (стильдегі) заңдылықтарын орнықтырып, оның әлеуметтік қызмет ету пәрменін күшейтіп отыр. Бұдан біз жазба әдеби тілдің қоғам өміріндегі рөлі мен маңызы зор екенін аңғарамыз» [1, 53], - деп жазады өз еңбегінде ғалым Р.Сыздық. Ал шешендік өнердің ауызша түрдегі қызметі бүгінгі қазақ қоғамының тіршілік-тынысы үшін бұдан еш кем емес деп тану керек. Өйткені мұның да қолданылар өрісі кең. Қазақ тілі мемлекеттік тіл болғандықтан әр алуан жиын, жиналыс, мәслихаттардың қазақ тілінде жүргізілуіне жол ашты; саясат, ғылым, өнер, шаруашылық т.б. тақырыптарына арналған лекция-әңгімелердің қазақ тілінде кеңірек өткізілуін күн тәртібіне қойды; балабақшаларда қазақ бүлдіршіндерін ана тілінде тәрбиелеуді қолға алуға мүмкіндік берді; қазақ мектептерінің көбейіп, оларда оқу-тәрбие жұмыстарын ана тілінде жүргізуге, жоғары оқу орындарының барлық факультеттерінде дерлік қазақ бөлімдерінде, оларда білім-ғылымның көптеген салаларынан қазақ тілінде лекциялар оқылып, сабақ жүргізілуіне кеңінен жол ашты; радио мен теледидардан қазақ тілінде берілетін хабарлар сағаты көбейіп, бұл каналдар бойынша қазақша сөйлейтіндердің жиірек көріне бастауын, ұлттық сахна өнерінің түр-түрінің дамуын қамтамасыз етті. Осылардың баршасы қазақ тілінің ауызша түрін, яғни ауызша қолданылуын, айтылмақ ойды ауызша түрде білдіру тәжірибесін жандандырды. Бұл аталғандардың барлығы дердік адамның ораторлық қабілетін дамытатын құралдар деуімізге болады.

Бұлардың ішінде радио, теледидар, театр, киноның орындары айрықша, өйткені бұлар ең кемі жүздеген, әйтпесе мыңдаған, кейде тіпті жүз мыңдаған адамдарды қамтиды. Сахнадан айтылатын сөзді бір спектакльдің өзінде жүздеген адам естиді, бір концертте айтылған ән мен көркем сөзді де жүздеген, кейде мыңдаған адам тыңдайды. Ал радио мен теледидардан және қазақша дыбысталған кинодан ауызша айтылған сөзді мыңдаған, жүз мыңдаған адамдар есітіп, тамашалайды. Демек, жазба тіл сияқты, шешендік тілдің де қоғамдағы орны зор екенін өмірдің өзі көрсетіп отыр. Сондықтан да оқушы тілінің әдеби көркем болып дамуын қалыптастыру, шешен әдеби тілде сөйлеу дағдыларына үйрету, оны үйретудің түрлі әдіс-тәсілдерін сабақта үйрету жолдарын ұсыну өте өзекті тақырыптардың бірі.

Осы ретте Д.С. Раевтың: «Шешендік сөз өнерін халықтың өзі жасайтын болғандықтан, ол әр елдің өмір-тіршілігімен немесе тіршілік философиясымен тығыз байланысты болатындығы ақиқат. Сондықтан да ол өзінің тарихи-образдық, қоғам-адамдық, философиялық сипаты жағынанавторлық иесі бар кез-келген туындыдан әлдеқайда шынайы, объективті құбылыс» [2], - деген көзқарасымен келісуге болады. Бұдан біз шешендік пен мәдениеттің өркениеттік әрі халықтық болмысының бір екенін аңғарамыз. Осыдан келіп ғылымда мәдениетті-материалдық және рухани мәдениет немесе материалдық және рухани игілік деп

екіге бөледі. Міне бұл айтылғандар шешендік өнердің мәдени болмысын дәйектейтін ғылыми теориялық әрі әдіснамалық негіздің бір тармағы деп есептейміз.

Шешендік сөз – адамзат тарихындағы рухани материалдық мәдениеттің дамуының негізгі құралдарының бірі шешендікке құрылған әңгімелерді, аңыздарды және өлеңдерді бастауыш сыныпта оқыту бала тілін ұштайды, сөздік қорын байытады, өмірге деген көзқарасын оятып, дүниетанымына жол ашады [3].

Ең бірінші шешендік сөздер әлеуметтік-мәдени көрініс ретінде қазақ қоғамында мына қызметтерді атқару барысында қалыптасты:

- ел тәуелсіздігіне қауіп төнген уақытта халықты біріктіру, жауға қарсы соғысқа шақыру;

- ел ішіндегі, рулар арасындағы әртүрлі дау түрлерін (мал дауы, жер дауы, жесір дауы) шешіп отыру, халық арасында билік айтып, әділүкімдер айту арқылы ел тыныштығын, өзара түсіністікті сақтау, халықтың әділдікке сенімін сақтау;

- хандар мен билерге кеңес беріп, қателіктерін айтып отыру, қате істерден сақтау, жамандықтың алдын алу;

- халықтың салт-дәстүрін, негізгі құндылықтарының сақталуын, бұзылмауын қадағалап отыру, әлем, өмір, ел, адамның орны, адами құндылықтар туралы пайымдаулар жасап, дұрыс өмір сүрудің қағидаларын, жолдарын көрсету, адамдарды қателіктерден сақтау.

Шешен сөздердің түрлері мен мазмұнын шешендік сөздің айтылу орны, нақты сөйлеу жағдаятында қалыптасқан конвенциялық ережелер, ұлттық дүниетанымға тән тірек құндылық-түсініктер, халық арасында кең тараған, белгілі әдеп заңдарына сай құрылған. Г.Қосымова «Қазақ шешендік өнерінің негіздері» монографиясында сақтар дәуіріндегі Анақарыстан басталатын сөз еркіндігі, шешеннің тәуелсіз ой иесі болу дәстүрі әрі қарай жалғасатынын айтады [4, 38]. Қазақ шешендік өнер тарихында шешендік дау, шешендік арнау, шешендік толғау сияқты жанрлары қалыптасқан. Шешендік дискурсқа қатысушылардың арасындағы қарым-қатынастың конвенциялық сипатын әлеуметтік контекст (шешендік сөз орын алған тарихи жағдай, шешендік сөз айтылған орын: дау, той, ас, жиын) анықтап отырған. Қазақ шешендік өнерінде «бас кеспек болса да, тіл кеспек жоқ» деген дала заңы ханға да, қараға да бірдей жүрген. Сондықтан халық дауларда айтылар шешен сөздермен байланысты «Тура сөзде туған жоқ» деген ережелер барлық жағдайда өз күшін сақтаған. Сондықтан халық шешен сөзге тек шындықты айтатын сөз деп қараған. Сонымен байланысты халық түсінігінде: 1) Шешендік сөзді дидактикалық өсиет, нақыл сөз деп қабылдау; 2) Шешендік сөзді бұлтартпайтын ереже деп қабылдау; 3) Шешендік сөзді қазақ халқының тарихының ауызша жазбасы деп қабылдау қалыптасқан.

Отандық мәдениеттанушы ғалым Ақтолқын Құлсариеваның: «Қай тарихи-мәдени кезеңнің болмасын, өзіндік бет-бейнесін танытатын басым идеологиялық сарыны, парадигмасы болады» [5],- деген көзқарасын жақтай отырып, қазақ мәдениеті адамның ойлау, тану, іс-әрекет еркіндігі мен бастандығын көрсетеді дейтін болсақ, онда қазақ шешендік сөз өнері – адамзаттың ар-ождан, тіл бостандығының көріну формасының әрі алаңы, әрі ірге тасының бірі. Содан қазақта «Бас кеспек болса да, тіл кеспек жоқ» деген мәдени қағида қалған және қазақ оны

рухани-мәдени ту етіп ұстай білген. Ол әр кезде әлем тіршілігінің тұңғығына жетейлетін ой жүйесіне, ой үрдісіне, ой ағымына негіздеп отырады. Осы тұрғыдан алғанда заманауи мәденеттанулық ізденістер үстінде ең алдымен, қазақтың дала мәдениеттанушылығын ұлттық фольклордан оның ішінде шешендік сөздерден іздеп, қазақ ұлтының өмірлік мәдениетін, елдің өзіндік мәдени таным жүйесін, ой толғау үрдісін аршып алуымыз керек және оны қазақ шешендік сөз өнерін этномәдениеттанудың көздерінің бірі ретінде қарауымыз қажет. Міне, осы тұста қазақ шешендік сөз өнеріндегі рухани-мәдени ойлар мен идеялар ұлттық мәдениеттанудың негізгі әрі метатеориялық, әрі әдіснамалық арқауы болады деп есептейміз.

Қазақ шешендігіндегі мәдени дүниетанымның өзіндік ерекшелігі мол құбылыс. Өйткені, қазақ шешендік мәдениеті негізінен эмпирикалық өмір мәдениеттанушылығы. Сондықтан, оның танымдық-практикалық сипаты басым. Қазақ өмір-тіршілікті – тәлім-тәрбие мектебі деп білген. Осы тұрғыда алғанда, қазақ шешендік мәдениетінің зерттелуіндегі мақсат-міндеттің тағы бір қыры – ол оның қызметтік жүгіне көңіл бөлу деп есептейміз.

Қазақ шешендік мәдениетке үңілетін болсақ, оның ежелгі қазақ этностары мен тайпаларының материалдық және рухани мәдениетінің негізінде өніп-өскендігіне күмән жоқ. Демек, қазақ шешендік мәдениет – ол қазақ халқының жалпы мәдениетінің логикалық жалғасы және негізгі рухани мұрасы, құндылығы. Қазақ даласындағы мәдени дүниетаным, ең алдымен, қазақ елін құраған алғашқы тайпалардың тіршілігі барысындағы дүниені тану бағыт-бағдарларына, әдет-ғұрыптарына, өмір сүру стильдеріне, наным-сенімдеріне сүйенеді. Яғни, қазақ шешендік мәдениетінің қалыптасуының тарихи алғышарттарына қазақ мифтерін, дінді, ұлттық фольклорды, поэзиялық құбылыстарды жатқызуға болады.

Жалпы алғанда, шешендік сөз өнерінің өнбойынан бүкіл адамзат баласының қалыптасу жолы үнемі әртүрлі көзқарастардың, идеялардың, әртүрлі әлеуметтік мұраттар мен құндылықтардың тоғысуы мен кереқар келуі арқылы ілгерілеп отырғандығын көреміз. Көзқарастар тоғысы мен таласы, пікірлер сайысы, олардың бірін-бірі қайрап, толықтырып, жетілдіріп отыратындығының куәсі сияқты. Осы жерде қазақтың әлеуметтік-мәдени дүниетаным, оның ой толғау әдісі, ақыл-парасаты өзіне шешендік тіл арқылы қорған құрып тұрады деген түйінге келеміз.

Егер шешен сөйлеу ата-бабамыздың тұжырымды да, түйінді ой айту дәстүрі десек, онда олар қалдырған рухани-мәдени мұраларды түсініп, тани білу бүгінгі ұрпақ парызы. Ондай болмаған жағдайда қазақ елінің ұлттық мәдени таным мен сана-сезімі күңгірт тартады да тұрады. Сырттан келетін күштердің ықпалы мен әсеріне талғаммен қарап, тойтарыс беру қуаты әлсірейді де оп-оңай ноктасыз-жүгенсіз солардың жетегінде кетуі мүмкін.

Шешендік сөздерде қазақ даласы көшпелілерінің бүкіл коммуникация жүйесі мен дүниетанымның дәстүрлі ұлттық логикасы, қозғалу ритмі жатыр. Біздің пікірімізше, қазақ мәдениетінің қалыптасу үрдісіндегі негізгі күре тамырдың бірі – шешендік сөздер. Шешендік сөз өнері – халық даналығының өзінше бір биігі.

Міне осылардан түйіндей келіп, біз әсте шешендіктің дүниеге келуі, өніп-өсіп дамуы адамзат әлеуметі әрі ондағы әлеуметтік қауымдастықтың, билік жүйесінің қалыптасып, саясаттың алға шығуымен төркіндес болғанын адамзатының

прототарихынан бергі ғұмыры тәлелдеп келеді. Демек, халық мұны мен жыры айтылатын саяси алаң халықтың жоғын жоқтайтын елдің сөзге шебер қара қылды қақ жаратын сөзмерлерінің пікір додасы, тіпті саяси мінбер шешендік сөз сайысының тұрақты тұғыры болғаны анық. Осы ретте, «шешендік өнер сонау ықлым заманнан бастап қоғамдық-саяси қажеттіліктерден туып, халықтың саяси өміріне қозғаушы күш ретінде тарих сахнасына шыққан...» [2, 213], - деген көзқараспен келісеміз. Сол себепті, шешендік сөз өнері – әлемдік саясат өзі дүниеге алып келген қоғамның әлеуметтік-мәдени көрінісі деп айта аламыз.

Біріншіден, кешегі шешендеріміздің сөз саптау дәстүрінен ой азаттығы мен сөз бостандығының терезісінің тең келуін аңғарамыз. Сол себепті шешендік өнердің мәдениеттанулық өзегі және мәдени астарына үңілудің өзі қазіргі ұлтымыздың жаңа рухани сапасын тіктеп келе жатқан Тәуелсіз мемлекетіміздің жарқын келешегін қалыптастыруымыздағы алтын дінгегі болатын мәдени базасын, ізгі мінезді тұлғалық жүйесін орнықтыру тарапынан да маңызы зор болмақ. Олай болса, би-шешендердің сөз саптау өнері отандық мәдениеттану ғылымының танымдық өрісі, рухани нәрі болатыны анық. Оның мәдени астарын қаншама айқынырақ анықтаған сайын, соншалық ол мәдени ділдің субстанциялық негізі бола береді. Шешендік сөз мәдениеті елдік мәдениеттану тарихының өзекті тұтқасы болып қала бермек. Шешендік сөз өнері – ұлттық мәдениеттің қыр-сырын терең түсіну үшін үлкен негіз және әдіснамалық құрал. Шешендік сөз өнерінің шеңберінде қазақтың этномәдени ойлау дәстүрі қалыптасқан деуге болады. Онда экзистенциялықтаным процесі мен халықтың идеялық ізденістері, ұлттық ойлау үлгілері көріністапқан. Сол себепті қазақтың шешендік сөз дәстүрі ірі әлеуметтік-мәдени құбылыс ретінде өзінің ғылыми құндылығымен қатар, жоғары рухани күш ретінде де маңыздылығымен ерекшеленеді.

Екіншіден, ділмарлық өнеріндегі саяси-мәдени концепциялар туралы ойымызды түйіндей отырып, 1) саясат пен қазақтың дәстүрлі саяси мәдениетіндегі беймәлімділік құбылыстың арасында түпбірлік ұстанымның жатқандығы анықталады; 2) саяси тұлғаның ментальдық тұғырының шешуші фактор болу мәселесінің маңыздылығы; 3) беймәлімділіктен қазақ билерінің тәуекелдік мәдениетінің қалыптасатын заңдылығын мойындау; 4) тәуекелдің антроморфтық сипат алатындығына сену; 5) тәуекелшілдік рух әр сәтте саяси тұлғаның пассионарлық мәдениетіне тәуелді болу заңдылығы анықталады деп айта аламыз.

Үшіншіден, қазақ шешендік өнеріндегі адамды моральдық құрылымның жаман мен жақсы жақтары тұрғысынан жіктеп, сипаттама берген әдеп дәстүрінде мәдени тұрғыда жетілген адам образын жасау идеясын аңғаруға болады. Адамды өз «Менін» өзі толық түсіне алатын мәдени деңгейге көтеру идеясын көреміз. Би-шешендер адам мінезіндегі адамгершілік қасиетті жеке адамның болмыс бітімінен жоғары мәдени идеал деңгейіне көтереді. Қорыта айтқанда мәдени-әлеуметтік тұрғыдан алғанда шешендік өнер – адамтану орталығы. Бүкіл адам затына бітетін мәдени бітімді тану институтына айналады. Сондықтан шешендік сөз өнері адамды өз мәдени позициясы, өз көзқарасы тұрғысынан өзін өзі тануына мүмкіндік жасайды. Бұл қазақтың дәстүрлі қоғамында адамгершілік заңдары мен нормаларын жасауда өте маңызды рөл атқарды деуге болады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Рәбиға Сыздық. Қазақ тілінің анықтағышы (*емле, тыныс белгілері, сөз сазы*). Астана: Елорда, 2000, - 532 б.
2. Раев Д.С. Қазақ шешендігі философиясы: оқу құралы. - Алматы: Қарасай, 2011. – 264 б.
3. Негимов С. Шешендік өнер.- Алматы: Ана тілі, 1997. – 203б.
4. Қосымова Г. Шешендік өнер негіздері. Алматы: Баянжүрек, 2007. 295 б.
5. Құлсариева А. Аударма және өркениет: монография.- Алматы: Нұрлы бейне, 2006. – 184 б.

ӘОЖ 781

ҚАЗАҚ МУЗЫКА ӨНЕРІНІҢ БАСТАУЫ

Сапар Қ., Досымханова А.

Ғылыми жетекші: Шаяхметова А.А., аға оқытушы, магистр
Ы. Алтынсарин атындағы Арқалық педагогикалық институты,
Арқалық қ., Қазақстан

e.mail: saparkyrmyzy15@gmail.com, dosymhanovaajnur362@gmail.com

Бүгінгі музыкалық педагогиканың саласында балалардың бойында имандылық, эстетикалық, адамгершілік, ізгілік қасиеттерді қалыптастыру мәселелеріне ерекше көңіл аударылған. «Білім беру жүйесінің басты міндеттері - өз Отанын қадірлеуге, құрметтеуге, халық дәстүрлерін қастерлеуге тәрбиелеу» деп оқушы-жастардың бүгінгі тәрбиесін халықтық мұраларды меңгеру арқылы өркениетке жеткізу көзделеді.

Музыкалық-эстетикалық білім мен тәрбие беру өткен ғасырлардан бастау алғаны белгілі. Қазақ халқының музыкалық мәдениетін қалыптастыруда өз ықпалдарын Ш.Уалиханов, А.Құнанбаев, Ы.Алтынсарин, А.Жұбановтар тигізді. Олардың зерттемелері мен музыкалық туындылары тәрбие саласын дамытуға зор үлесін қосты. Болашақ ұрпақтың аталған ағартушы қайраткерлердің еңбектері мен мұраларын танып білуі, зерделеуі өте қажет. Сонымен қатар, музыкалық-эстетикалық білімінің жеке тұлғаның үйлесімді дамуына музыкалық-эстетикалық тәрбиеге қатыстылық мәселелеріне А.Нұғыманова, П.М.Момынов, С.А.Ұзақбаева, М.Х.Балтабаева, Т.А.Қышқашбаев, А.А.Қалыбекова, Ш.Б.Құлманова, Р.К.Дүйсембінова және басқа ғалымдар зерттеулерінде өзінің ғылыми-теориялық шешімін тауып, оларда ұлттық музыкамыздың тәрбиелік мүмкіндіктерін оқу үрдісінде пайдалану жолдары көрсетілген.

Музыка өнері – мәдени тағлым, асқақтаған күймен дамыған, ғасырлар үнінің жемісі. Музыка жалпы өмірдің, бүкіл дүниенің қимыл іс - әрекетін бейнелейтін, диалектикалық құбылыс. Музыка - әлем тіршілік ететін адамзат және әр түрлі құбылыстардың өз ара қарым-қатынасын, сырласа үндесуін сезіммен жеткізіп отыратын құрал. Қандай музыкалық шығарма болмасын, оның адам жанына әсері мол, эстетикалық талғамын дамытады.

Негізгі бөлім. Еліміз тәуелсіз туын тіккен алғашқы жылдардан-ақ жасұрпақ тәрбиесіне үлкен көңіл бөлініп келеді. 1993 жылғы Республикамыздың музыкалық тәлім-тәрбие тұжырымдамасында: «Тәрбие деп халықтың ғасырлар бойы жинақтап іріктеп алған озық дәстүрлерін жастардың бойына сіңіру» танылатыны айтылған [1,36].

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында музыкалық білім беру педагогикасы дербес ғылым саласы ретінде дами бастады. Оған бірнеше факторлар себепкерлер болды. Біріншіден, бұл қоғамның әлеуметтік жаңаруы және адамгершілік, халықтық, ізгілік, демократизм идеяларының белең алуына, екіншіден ағартушылық идеяларының өркендеуіне байланысты еді. Осы кезеңде өмір сүрген орыс классик сазгерлері, педагогтері А.Н.Серов, В.В.Стасов, Ц.А.Кюи, М.Глинка, А.Даргомыжский, П.И.Чайковский, С.Танеєв, Н.Римский-Корсаков т.б.өнерде халықтық демократизм, ағартушылық идеяларын дәріптеп, тәрбиені прогресшіл рухпен қанықтыруды батыл талап етті және музыкалық мәдениетті жетілдіру жөніндегі құнды пайымдаулар жасалып, оларды іс жүзінде жүзеге асыруға атсалысты. Зерттеушілер музыкалық білім беру педагогикасының ғылым ретінде қалыптасу, даму жағдайын басты үш кезеңге бөліп қарастырады. Сол кезеңнің біріншісі XIX ғасырдың екінші жартысындағы музыкалық тәрбие мәселелері. Музыкалық білім беру педагогикасының негізін салушы ғалым-ұстаздардың (А.Н.Карасаев, С.И.Миропольский, Д.Н.Зарин, А.Л.Маслов, Н.Е.Брюсов, Б.Л.Яворский, С.Т.Шацкий, В.Н.Шацкая және т.б.) педагогикалық іс-әрекеттердің белсенділігі және музыкалық тәрбие берудің мазмұнын, әдіс-тәсілдерін қарастыруға арналған бірқатар музыкалық-педагогикалық еңбектердің жарық көруімен сипатталады [2,146].

Қазақстан мәдениеті тарихының тамырлары тереңде жатыр. Қазіргі-ғылыми зерттеулердің нәтижелері қазақ халқының дербес және бірегей мәдениетінің даму жолын өте дәл болмағанымен, жеткілікті дәрежеде айқын көз алдымызға келтіруге мүмкіндік береді. Ғасырлар қойнауымен бірге келіп жеткен көркем шығармашылық элементтерін мұқият салыстырып, зерттеу арқылы халықтың рухани өмірінің тұтас бітім-болмысын азды-көпті жасауға болады. Қазақ аспаптық халық музыкасындағы қобыз күйлерін қалыптастыруда,оны жан жақты дамытуға халық композиторы әрі асқан қобызшы Ықылас Дүкенұлының (1843-1916) шығармашылығы халық музыкасының тарихында ерекше орын алды. Ықыластың әкесі қобызшы, үлкен әкесі және арғы аталары жыршы, бақсы болған. Ықылас әкесінің оның қобызшылық өнерін үйреніп әрі толық меңгеруімен қатар, ол қобыздың дыбыс көлемін байытып, өлшем-ырғағына өзгерістер енгізді, мелодиялық үн-баяуын түрлендірді. Әрі қобызға арнап программалы, көркемдік жағынан бір-тұтас, күрделі эпикалық күйлер («Қорқыт», «Қамбар», «Қазан», «Шыңырау» күйлері т.б.) шығарды. Сол күйлерді орындау арқылы қобыздың мүмкіндігін кеңейтті [3,286].

Біржан Қожағұлұлы (1834-1897) әндеріне айқын демократиялық характер тән. Композитор шығармалырында әлеуметтік оқиғалар, адамгершілік, мөлдір махаббат, жастық шақ т.б. тақырыптар орын алды. «Ақтелтек», «Біржан сал», «Ғашығым», «Алтын балдақ», «Бірлән», «Айтпай» әндері - Біржан шығармашылығындағы шоқтығы биік, лирикалық туындылар. Оның «Ләйлім шырақ», «Көлбай-Жанбай», «Ақтентек» сияқты әзіл – наз әндерінің өзінен достық,

сезім күйлері. Біржан жеке адамның жан сезімін, көңіл күйін жырлаумен қатар патриархалды-феодалдық заманның озбырлығына асқақ әншімен қарсы тұрды. Халықтың дарында әнші-композиторы әрі ақын Ақан сері Қорамсаұлының (1843-1913) ән творчествосы қазақтың класикалық ән қазынасының алтын қорына еніп, артына аса мол музыкалы поэзиялық мұра қалдырды. Ол - өмір шындығын үлкен суреткершілікпен жырлаған ақын, әрі мұңшыл да сыршыл, лирикалық бағыттағы әнші-композитор. Ақан сері туындыларында халық тұрмысы, қоғамдық өмірдің әлеуметтік мәселелері айқын сураттелді. Қазақ халқының ұлы ақын Абай (Ибраһим) Құнанбаевтің (1845-1904) алуан қырлы творчествосының негізгі бір саласы оның ән творчествосы. Абайдың 30 тарта әні сақталған. Оның ішінде «Ата-анаға көз қуаныш» атты үлгі-өнегелік әні сөзі мен мелодиясының қиюласуы жағынан ерекше көзге түсті. Ал, «Бойы бұлғаң» әнде байлыққа мастанған тоғышардың топтастығы мен надандығын жеріне жеткізе шенейді. Абайдың жалын атқан жастық шақты, мөлдір махаббатты, қаймағы бұзылмаған ынтықтың сезімді жар ететін лирикалық әндері тыңдушысын эстетикалық әсерге бөлейді. ХІХ ғ. ІІ-жартысындағы қазақ халқының музыкасында Жаяу Мұса Байжанұлының (1835-1929) ән шығармасы ерекше көрініс болды. Жаяу Мұсаның бізге жеткен 70 таяу әндері поэзиялық мазмұны мен музыкалық образдылығы жағынан алуан түрлі болып келеді. Ол өзінің ән шығармашылығында қазақ халқының ұшан теңіз ән байлығын, сондай-ақ орыс, украин, татар әуендерінің әуен ырғағын шығармашылық жолмен еркін пайдалана білді.

Қазақстан мәдениеті дамуының өзіне тән ерекшелігі сол, халық ауыз шығармашылығы оның рухани өмірінің елеулі құрамдас бөлігі болған. Халық сан ғасырлар бойы тамаша көркем құндылықтар тудырып, ұрпақтан-ұрпаққа мирас етіп қалдырып отырды. Олар жеткіншік ұрпақты тәрбиелеуге өлшеусіз үлес қосты және әлі де үлес қосып келеді. Қазақ фольклоры мен эпосының едәуір бөлігі формасы жағынан қарапайым, сонымен бірге суырып салып айтуға, есте сақтап қалуға өте ыңғайлы болып келеді. Қазақ даласында ертеректе күн кешкен әрбір адамның суырып салмалық дарынының болуы, тілінің бейнелілігі, көптеген мақал-мәтелдерді қолдана сөйлеуі осымен сабақтас жатса керек. Қазақтың ауыз шығармашылығы халықтың өмірі мен тұрмыс-тіршілігінің алуан түрлі жақтарын қамтитын өзінше бір жылнама болды. Халық сан ғасырлар бойы жеткіншек ұрпаққа эстетикалық тәрбие берудің нақты формаларын, әдіс-тәсілдері мен құралдарын қалыптастырып келген. «Бұл – балаларға қайырымды, ілтипатты қатынас жасау, баланың асыл, адамгершілік сезімдерін ояту, жанама ықпал жасау, моральдік қорғау, өзіне деген сенімін нығайту, сенім арту, жауапты да қызықты істерге тарту, реніш, наразылық, жалған сенімсіздік білдіру немесе ашулану, айыптау, бұйыру, еркелете кінә арту, жалған енжарлық көрсету». Қазақтар шешен сөйлеуге, тілдің шұрайлылығына, қанықтылығына, бейнелігіне, айшықтылығына, қатты көңіл бөлген. Мұны қазақтың «өнер алды – қызыл тіл» деген мақаласынан-ақ көруге болады. Шебер сөйлеуге тәрбиелеу, музыкалық аспаптарда ойнауға, ән-күй сайысына қатыса білуге үйрету – музыкалық және эстетикалық тәрбиенің ажырағысыз бөлігі болды. Мысалы, айтыс та, той-томалақ жырлары – жар-жар, сыңсу, қоштасуды, қайғылы сәттерде айтылатын ән-өлеңдер – естірту, жоқтау, көңіл айту да табан астында суырып айта білу қабілетін қажет етеді. Олардың

әрқайсысының тек өзіне тән ерекшелігі болады. Әрі бұлар әрі күнге дейін ұмытылған жоқ. Қазақ отбасында ежелден-ақ балаларды музыкалық аспапқа, музыкалық творчествоға ынталандырудың өзіндік методикасы болды. Балалар сәби жастан (кейде тіпті үш жастан бастап) музыкалық аспапта ойнауға үйретіліп, оларға ата-аналары немесе өнерпаз, дарынды адамдар үлгі-өнеге көрсетіп отырған. Халықтың музыкалық және поэтикалық творчествосында жырланған халықтың Отанға, туған жер табиғатына, көз жетпейтін ұлан-байтақ қазақ даласына деген сүйіспеншілігі музыкалық және эстетикалық тәрбие құралы болды. Дәстүрлі айтыстар, «той бастар», «бет ашар», ойын сауық, той-думандардағы қыз-жігіттердің ән-күй сайысы, батырлар жыры, лирикалық тұрмыстық дастандар, тұрмыс-салт жырлары, музыкамен сүйемелденіп айтылатын аңыз-ертегілер және т.б. – халықтың ежелгі мәдениетінің осынау баға жетпес мұрасы. Сол сияқты лиро-эпостық жырлар – Қыз Жібек, Айман-Шолпан, Қозы Көрпеш-Баян Сұлу және т.б. күні бүгінге дейін халыққа кеңінен танымал. Оларда халықтың бұрынғы өмірі, рулық әдет-ғұрыптар мен әдіс дәстүрлер өз көрінісін тауып-әйелдердің ауыр жағдайы тілге тиек болады.

Қазақстандағы XIX ғасырдың 2-жартысындағы саяси-әлеуметтік жағдай, қазақ қоғамында таптық қайшылықтардың өрши түсуі, озат орыс мәдениетінің қыр өміріне сіңе бастауы. Міне, осының бәрі қазақ өнерінің барлық салаларында бұқарашыл ағындардың күшейуіне жол ашты. Қазақ халық композиторлары шамашарқы жеткенше осы жаңа ағымдарды шығармашылық тұрғысынан игере алуға тырысты. Бұл кезеңдегі әндер мен күйлерде халықтың бостандыққа қол созған талап – тілегі, әлеуметтік наразылық мотивтері айқындала түсті. Лирикалық әндерде әйелдердің бас бостандығы тақырыбы жырланды. Ақын-әншілердің айтысы, күйшілердің күй тартысуы, көбіне-ақ дүйім жұрттың басын қосқан үлкен мерекеге айналатын. Әсіресе қазақтың «сал», «серілерінің» орыны бөлек болатын. Олар халықтың ауыр тұрмысын аз да болса жеңілдетіп, оған сән беретін, әрі жергілікті шонжарлардан, әрі патша үкіметінің ұлықтарынан екі жақты қысым көрген халықтың рухын көтеретін. Осындай көптің еркесі болған «салдардың» бірі Біржан сал мен Ақан сері. Белгілі халық композиторы Жаяу Мұса, орыс тілін жақсы білген, Петербургте, Қазанда, Чехословакия мен Польшада болған. Сондай-ақ қазақтың халық музыкасында Балуан Шолақ, Мәди, Қазанғап, Ықылас, Сармалай сияқты өнер иелері болған. Қазақстандағы 1916 жылғы солдатқа адам алуға байланысты оқиғалар халық композиторларын да мықтап тебіrentті. Қазақтың әншілері патша үкіметінің зорлық-зомбылығын айтып ән шығарды. Домбырашылар күй шығарды. Бұл салалардағы туындылардың ішінде Дина Нұрпейісованың «Набор», Сейтек Оразалиевтің «Он алтыншы жыл» атты шығармалары бар. Халық композиторлары өздері шығарған күйлерінде майдан жұмыстарында алынып жатқан қазақ кедейлерінің ауыр да аянышты хал-жағдайларын паш етеді. 1917 жылы Ұлы Қазан социалистік төңкерісі жеңді. Қазақ халқы қанаудан, теңіздіктен, қараңғылықтан, саяси және экономикалық шырмаудан құтылып, жаңаша өмір сүретін болды. Ұлы Қазан төңкерісіне дейін қазақ музыкасы фольклорлық қалыпта келді. Ауыз әдебиетіміз сияқты музыкамыз да жазба мәдениетке жете алмады. Бірақ сол бір «ауызша дәстүрдің» өзіне де қазақ музыкасы сан жағынан да, сапа жағынан да бай болатын. Орыс музыка мәдениетінің көрнекті өкілі Александр Викторович Затаевич 1920 жылы ол кездегі Қазақстанның

астанасы Орынбор қаласына келіп, қазақтың ән- күйін қағазға (нотаға) түсіре бастады. Сөйтіп, 1920 жыл мен 1931 жылдың арасында А.Затаевич қазақтың 1500 ән- күйін екі жинақ етіп бастырып шығарды. Бұл жұмыс қазақ музыкасының профессионалдық жолға қадам басуының алды еді.

Ұлы Отан соғысы (1941- 1945) кезеңіндегі қазақ музыкасы, Ұлы Отан соғысының ауыр жылдарында да Қазақстанның музыка өнерінің дамуында талас болған жоқ. Соғыс жылдарында Алматы қаласына көшіп келген Москва және Ленинградтың көркем фильм студиялары мен бірге көрнекті өнер қайраткерлері де келді. Олар республикамыздағы өнердің, музыка мен көркемөнердің дамуына айтарлықтай үлес қосты. 1939 жылы ұйымдастырылған Қазақстан Композиторлар Одағы Москва консерваторияларында оқып жүрген бірнеше жас музыканттарды 1941 жылы мүшеліке қабылдады. Ұлы Отан соғысы басталған кезде Рамазан Елебаев, Мәлік Жаппасбаев, Смағұл Көшекбақ, Әли Базанов, Давид Мацуцин, Владимир Поливанов, Ғабдұлман Матов сияқты композиторлардың қаламдарын қаруға айырбастап, майданға атанды. Ұлы Отан соғысы жылдарында музыкатану ғылымы өз жұмысын тоқтатқан жоқ. «Қазақстанның музыка өнері» атты мақалалар жинағы мен 1942 жылдың аяғында А.Қ.Жұбановтың «XIX ғасыр мен XX ғасыр басындағы қазақтың халық композиторлары» атты кітабы шықты. Бұл кітап қазақ әншілері мен музыканттарының өмірі мен шығармашылығы туралы тұңғыш жүйелі мәлімет берген өте құнды еңбек болды. Соғыстағы ауыр жылдарының қиыншылықтарына қарамастан республиканың өзіне жоғары білімді маман кадрлар дайындау мақсатында 1944 жылы Қазақстанның орталығы Алматы қаласында тұңғыш жоғары көркем оқу орны консерватория ашылды.

Қорытынды. Көркемдік тәрбиенің бір компоненті – музыкалық тәрбие. Бұл эстетикалық тәрбиенің ішінде өте кең, сан қырлы ұғымды қамтиды. Музыкалық тәрбие – адамның музыкалық мәдениетін, музыкалық ынта-қабілетін нысаналы және жүйелі дамыту, оның бойына музыкаға тебіреніп-толғана білуді, оны түсінуді сіңіру. Ол музыкалық қызметтің қоғамдық-тарихи тәжірибесін, музыкалық оқу мен білу элементтерін жаңа ұрпаққа табыс ету процесін қамтиды. Ал әрбір халықтың рухани мәдениетінің қалыптасу және даму процесі музыкалық-эстетикалық тәрбиенің даму процесі өзінше жүретіні мәлім. Қазақстан мәдениеті тарихының тамырлары тереңде жатыр. Қазіргі-ғылыми зерттеулердің нәтижелері қазақ халқының дербес және бірегей мәдениетінің даму жолын өте дәл болмағанымен, жеткілікті дәрежеде айқын көз алдымызға келтіруге мүмкіндік береді.

Музыка зерттеуші ғалымдар мен музыка қайраткерлері Шоқан кезеңін қазақ халқы музыка мәдениетінің гүлдену шағы, халық музыка шығармашылығының профессионалды – (классикалық) деңгейге көтерілген дәуірі деп санаған. Алайда, ғалымдардың бір тобы XIX ғасырдың II - ші жартысында музыка өнерінде демократиялық тенденцияның өрістеуін орыс мәдениетінің әсерінен қарастырса, екінші бір қатары төл топырағымызда ықылым замандардан келе жатқан уақыт пен табиғаттың, ел мен мекеннің өзі тікелей тұлғалаған дәстүрлі өнер түрінде таниды.

Өз халқының келешегіне үңіле қарап, қамқорлық еткен педагог-ағартушы Ыбырай Алтынсарин еді. Ы.Алтынсарин прогресшіл ағартушылық идеяларын қазақ даласында батыл іске асырушы болды. Ол Ырғыз, Торғай өңірінде тұңғыш орыс-қазақ мектептерін ашты. Ы.Алтынсарин өзінің хрестоматиясында енгізген

бірнеше дидактикалық әңгімелерінде, («Жеміс ағаштары», «Бай баласы мен жарлы баласы», «Мөлдір бұлақ», «Асыл шөп», «Атымтай жомарт») бала тәрбиесіне ерекше көңіл бөлді. Адамның мінез-құлқын қалыптастыруда тәрбиенің ролінің ерекшелігіне тоқтала келіп, «Бағып-қағуда үлкен мән бар. Бала тәрбиесі жеміс ағашын өсіруші бағбан еңбегімен пара-пар. Дүниедегі жақсылық атаулы күннің нұрымен, ананың ақ сүтімен бойымызға дарып сіңеді» деген қорытынды жасады.

Тәрбие қоғамдық үрдіс, қоғам мен жеке тұлғаның ара-қатынасын қамтамасыз ететін басты жүйе. Оның негізгі өлшемі өмірге қажетті тұлғаның жағымды қасиеттерін дамыту болып табылады. Оқушылардың сапалы тәртібі мен байымды мінезін және сенімін тәрбиелеу мұғалімнің мақсатқа бағытталған іс-әрекетіне байланысты. Олай болса, тәрбиенің негізгі міндеті –қоғамның қажетті талаптарының әрбір баланың борыш, намыс, ождан, қадір-қасиет сияқты биік адамгершілік стимулдарына айналдыруына қызмет жасау.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМ

- 1 ҚР музыкалық тәлім-тәрбие тұжырымдамасы.-А., 1993.- 3 б.
- 2 Дүйсембінова Р.Қ. Музыкалық білім беру педагогикасы.-Т., 2006.- 14б.
- 3 Зарин Д.Н. Методика школьного хорового пения в связи с практическим курсом. – М., 1907. -28б.
- 4 Щацкая В.Н. Музыкальное воспитание детей и юношества. – М., 1975. – 18б.

UDK 821

THE THREE-LANGUAGE APPROACH IN LANGUAGE POLICY OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Segizbayeva Zh.A.

Scientific adviser: Yergazina A.A., Candidate of Pedagogical Sciences
Aktobe Regional State University, Aktobe city, Kazakhstan
e-mail: zhansegizbayeva@gmail.com

For the first time the idea of introducing trilingualism, i.e. the adoption of Kazakh, Russian and English languages by the citizens of Kazakhstan, was voiced by the President of Kazakhstan in October 2006 at the XII session of the Assembly of the People of Kazakhstan. Already in his 2007 Address "New Kazakhstan in the New World" N. Nazarbayev proposed to start a phased implementation of the cultural project "Trinity of Languages": "Kazakhstan should be perceived all over the world as a highly educated country, whose population uses three languages. These are: Kazakh - the state language, Russian - the language of interethnic communication and English - the language of successful integration into the global economy" [1].

In the dictionary of linguistic terms T.V. Zhrebilo gives the following definition "Trilingualism is the functioning of three languages within a territorial community: a state, a region, a city, a settlement, where each of the languages is correlated with a certain

sphere of communication. 2. The possession of three languages by an individual within the limits of his communicative capacity" [2].

According to B. Hasanuly, trilingualism is "the alternate use of three languages in a heterogeneous society by representatives of one ethnos" [3, p. 356].

Kazakhstan's accession to the Bologna process played a significant role in the development of trilingualism in Kazakhstan. According to the principles of the Bologna Declaration, Kazakhstan should implement a system of multilingual education, in which English should be used along with Kazakh and Russian languages. The aim of the Bologna process is to create a strong competitive education system in the world.

The need to master Kazakh, Russian and English creates the basis for trilingualism. However, language planning should take into account the fact that bilingualism in the Republic of Kazakhstan is a natural process occurring among the entire population of the Republic, regardless of age and nationality, while trilingualism is a regulated and formed "from above" process.

Sociolinguistic monitoring of the functioning of trilingualism in Kazakhstan has shown that there is a real interaction of three languages in the country: firstly, Kazakh, Russian, English act as state languages characterising the parameter of the linguistic situation of the Republic of Kazakhstan as a multicomponent linguistic situation. Firstly, Kazakh, Russian, and English act as language-states characterising the parameter of the language situation of the Republic of Kazakhstan as a multi-component language situation. English is a component of Kazakh-Russian-English trilingualism, as well as a component of Kazakh-English / Russian-English bilingualism; secondly, English performs educational functions in the country and is characterised as an academic subject [4].

B.H. Hasanov noted that in Kazakhstan the foundation of trilingualism is being laid:

1) at the level of individual representatives, the communicative rank of the language (primarily world languages are taught);

2) at the level of potential possibility to use the language in practice (in professional activities, tourism, entertainment);

3) due to the geographical proximity of the learnt language [5, p. 40].

M.S. Filimonova and D.A. Krylov note that in general trilingualism as a modern socio-cultural phenomenon is developing under the influence of the following factors:

- Strengthening the role of the sociocultural component - studying the culture of other countries and a deeper awareness of one's own culture;

- creation of a unified educational space (international educational space) and development of academic mobility of students and teachers;

- the need for multilingual education as a means of professional training, giving future specialists the opportunity to realise their potential and actively work in the global market;

- development of the world information space, the rapid spread of modern information and communication technologies such as television and the Internet, various mass communication media, etc. [6].

Scientists see the reasons for the functioning of trilingualism in Kazakhstan as follows:

1) English, Kazakh and Russian are the languages that satisfy the needs of communicants in bilingual communication in the situation of intercultural communication;

2) in the prestige of English and Russian as world languages; in the prestige of the Kazakh language as the state language, demographically powerful and communicatively flexible, having a long tradition of use;

3) in the communicative environment of the Republic of Kazakhstan as a multi-ethnic state, Kazakh, English and Russian have regular communicative links. Kazakh, English and Russian languages are used in the process of language learning at school, colleges and universities [4].

In particular, K.N. Smagulova believes that the issue of trilingualism "for a certain category of citizens, which includes a relatively small middle class, has already been resolved, as the possession of several languages is the most important condition for their economic success and stability. However, it is too early to project such an approach to the entire population of the country, because the state will not be able to provide the necessary resources and the corresponding need for this kind of knowledge at once" [7, p. 19].

E. Yertysbaev among the main priorities of the programme "Trinity of Languages" highlights the desire of the head of state to give the Kazakh language a higher status, to raise it to an international level (on a par with Russian and English), as the Kazakh language has the opportunity to become a language of interethnic communication for the majority of representatives of Turkic peoples [8].

Director of the Centre for Central Asia and Kazakhstan Studies at Seattle University (USA) W. Fierman acknowledges the idea of introducing trilingualism in Kazakhstan is correct. Fierman recognises the idea of introducing trilingualism in Kazakhstan as correct. While noting the predominant role of the Russian language in the republic, he does not rule out the possibility of its active functioning in the urban environment, especially in the eastern and northern parts of the country. Y. Fierman also notes the leading position of English in Kazakhstan today [9].

On 29 March 2012 young scientists of the republic held a round table on the topic: "The state language and trilingualism in modern Kazakhstan", the participants of which put forward the following constructive proposals:

- to support the idea of the developers of the draft concept of trilingualism in education - linguists, philosophers, political scientists and psychologists - about the priority role of the development of the state language in Kazakhstan, the role of Russian and English languages-components of the Kazakhstani trilingualism as important means of strengthening the competitiveness of each citizen and the status of the state language;

- to deepen and expand the pilot complex research in sociological, linguistic, political and psychological-pedagogical aspects, conducted for scientific substantiation of the draft Concept;

- to support the main principles and priorities of the Concept.

English in Kazakhstan is taught in educational institutions both as a language of instruction and as a special subject. Performing communicative and informative functions, English is successfully used in many social and economic spheres of life in Kazakhstan, for example, such as tourism business, service, organisation of hotel business, is actively

used in offices, firms working with foreign partners. World of Travel" magazines are published in two languages (Russian and English).

According to specialists, trilingualism as a dominant feature of modern society has historical roots and at the same time represents a bridge to the future. At the present stage of Kazakhstan's development, this concept defines the specifics of a multicultural educational space and a new format of the state's language policy, orienting towards the revival of the intellectual and creative potential of the people and the integration of the individual into the international space. The main component of the trinity of languages is the state Kazakh language as a factor in the consolidation of society, its spiritual revival through the knowledge of history, culture and national identity of its creator - the Kazakh people. The role of the Russian language in the triad is not insignificant, as it also contributes to the unity and cohesion of various social and ethnic groups into a single whole - the people of Kazakhstan. In addition, the Russian language is identified with breakthroughs in the world of advanced science, engineering and technology.

Hence its role in the professional training of specialists, especially technical specialists. In addition, the Russian language acts as a means of intercultural communication and international co-operation with strategic partners in the post-Soviet space. The role of a foreign language is conditioned by the integration processes taking place in the world community and determining the vector of social development in general.

Accordingly, a foreign language, and particularly English, spoken by half the world, is the language of successful integration into the world economy and the international image of Kazakhstan. The most important step on this path, which plays a key role, was Kazakhstan's accession to the Bologna Agreement. Now the requirements for foreign language proficiency have acquired concrete outlines in the form of direct contact with foreign universities at different stages of university and postgraduate training. The development of the Internet and its accessibility is considered as a guarantee of successful implementation of the formula: we develop the state language, support the Russian language, learn English [10].

REFERENCES

1 Назарбаев, Н.А. Социальная модернизация Казахстана: Двадцать шагов к Обществу Всеобщего Труда // Казахстанская правда. — 2012. — № 218-219. — 10 июля.; Послание Президента Республики Казахстан Н. А. Назарбаева народу «Новый Казахстан в новом мире» (28 февраля 2007 года) // Послания лидера нации к народу / сост. Г. Т. Танибергенова, К. Т. Калилаханова, Р. Ж. Алимбеков. - Астана: Күлтегін, 2008.- С. 237-280; Послание Президента Республики Казахстан Н. А. Назарбаева народу Казахстана «Построим будущее вместе!» // Казахстанская правда.- 2011. - 29 января.

2 Жеребило, Т.В. Термины и понятия лингвистики Общее языкознание. Социолингвистика. Словарь-справочник, 2011 г. / Т.В. Жеребило. - [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://dic.academic.ru/searchall.php?SWord=>, свободный. - загл. с экрана. - данные соответствуют 03.11.2015.

3 Хасанұлы, Б. Языки народов Казахстана: от стратегии молчания к стратегии развития (социопсихоллингвистические аспекты) / Б. Хасанұлы . – Алматы: Орда, 2007. – 384 с.

4 Абишева, К.М. Функции языков как компонентов трехязычия в коммуникативной среде РК / К.М. Абишева, К.Х. Рахимжанов, М.К. Ақошева // Сборник материалов Республиканской научно-теоретической конференции Теоретико-практические проблемы полиязычия в языковой политике Казахстана. - Алматы, 2012. – С.28 -35.

5 Хасанұлы, Б. Тілдік қатынас негіздері / Б. Хасанұлы. - Алматы, 2006. - 86 б.

6 Филимонова, М.С. Билингвизм как тенденция языкового развития современного общества/ М.С. Филимонова, Д.А. Крылов // Современные проблемы науки и образования. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.science-education.ru/101-5558 свободный. - загл. с экрана. - данные соответствуют 03.11.2015.

7 Смагулова, К. Н. Языковая ситуация в Казахстане и функционирование русского языка / К.Н. Смагулова // Русский язык как государственный язык Российской Федерации и как язык межнационального общения в ближнем зарубежье: сб. мат. меж- дунар. науч.-практ. конф. / сост.-ред. О. В. Гневэк. - Магнитогорск: МаГУ, 2008. - С. 15-20.

8 Ертысбаев, Е. На родном языке надо думать / Е. Ертысбаев // Казахстанская правда. - 28 февраля 2008г.

9 Бимендин, А. Казахский язык теперь будет развиваться, даже при полном сохранении роли русского языка в Казахстане – профессор Уильям Фиерман [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://www.inform.kz/rus/article/2292617>. - свободный. - загл. с экрана. - данные соответствуют 28.03.2014.

10 Уайс, А. Трехязычие в поликультурном пространстве современного Казахстана: социальный аспект / А. Уайс Айдос, Г. Абдрахманов, Ж. Галиева.- Алматы: Казахская академии транспорта и коммуникаций им. М. Тынышпаева.- С.412

ӘОЖ 821.512.122.09

ТӨЛЕН ӘБДІК ПРОЗАСЫНДАҒЫ ПАРАМӘТІНДІК ҮЛГІЛЕР

Қасымбек Қ.

Ғылыми жетекші: Сейпутанова А.Қ., қауымдастырылған профессоры, ф.ғ.к.
Аманжолов университеті, Өскемен қ., Қазақстан
e-mail: aiimgul@bk.ru, kushtar413@mail.ru

Төлен Әбдік қазақ әдебиетіне психологиялық, философиялық шығармаларымен ерекше танылған қарымды қаламгер.

Төлен Әбдіктің прозалық шығармаларын жанрлық тұрғысынан бес топқа жіктеуге болады.

- Әңгімелері: «Райхан», «Екі кездесу», «Қонақтар», «Жат перзент», «Мансап», «Бассүйек», Таласбай», «Бір күндік ашу» т.б.
- Повестері: «Оралу», «Қыз Бәтіш пен Ерсайын», «Ақиқат», «Тозақ оттары жымыңдайды», «Парасат майданы», «Әке» т.б.
- Романдары: «Өліара», «Ақшоқыда қыс қатты».
- Пьесалары: «Біз үшеу едік», «Ардагер».
- Эссе: «Сәби туралы сыр».

Қаламгер Төлен Әбдік шығамаларында парамәтіндік үлгілер жетерлік. Мысалы, парамәтіннің перимәтіндік элементі болатын шығарманың не кітаптың атауы, болмаса тақырыбы. Тақырып – шығарманың айнасы. Себебі ол оқырман жадында бірден әрі ұзақ, тіпті мәңгілікке сақталады. Оқырман шығарма атауын оқығанда шығарма не туралы екенін аңғарады. Мысалы, Төлен Әбдіктің «Әке» повесінің атауынан бұл шығарманың әке жайлы екенін білуге болады. Сол сияқты «Бассүйек», «Райхан», «Жат перзент», «Біз үшеу едік» сынды туындыларының атауынан-ақ шығарма желісі туралы алғашқы ақпарат ала аламыз. Төлен Әбдіктің шығармаларын саралай отырып, «Тозақ оттары жымыңдайды» повесінің атауы назар аударуды, ойлануды қажет етеді. Санамызда біраз сауалдар туындап, өзіндік жорамал да жасауымыз мүмкін. Бұл шығарма атауының оқырманды бірден өзіне баурап алғанын білдіреді. Шығарма мазмұнымен танысатын болсақ, Эдуард Бейкер атты доктор өткен өмірін, шыққан тегін ұмытып, өзге адамның өмірін сүріп жатады. Синьор Палеттелли атты журналистпен әңгімелескеннен кейін түпсанасындағы естеліктер еміс-еміс сыр беріп, ақырында бүкіл өмірін еске түсіреді. Атақты доктор танылып жүрген Эдуард Бейкер мырза қолдан жасалған індеттің, ақтардың қолынан жойылып кеткен Араку тайпасынан шыққан Кияку болып шығады. Ол бұл тайпаның соңғы ұрпағы. Бүкіл бір ұлттың, халықтың болашағы хәл үстінде, жойылып кетудің дәл алдында тұр. Бірақ, өзінің қайдан шыққанын енді ғана ұққан Эдуард үшін енді бәрі тым кеш. Ақ нәсілділер Араку тайпасының тыныштығын бұзып, өмірлерін жалмап, тозаққа айналдырды. Үндістерді қуғын-сүргінге ұшыратып, бейшара, шарасыз халықты шашыратып, түбінде жойып жіберді. Осылайша, үндістер бір кездері тарихтан жойылды. Тозақ деген – халқыңның, дініңнің, тіліңнің, ұрпағыңның жойылуы емей немене? Шығармада Янумака абыз ақ нәсілділердің атқан оқтарын, аспандағы жарқыраған құбылыстарды тозақ отымен түсіндірді. «Янумаканың көздері бақырайып, қырылдаған қорқынышты үнмен: «Әне, әне, әне!!!» деп қолын шошайтып, сүріне-мүріне тұра қашады» [1, 166]. Жанындағылар да, қорыққан балалар да тым жылдам жүгіріп, өз орындарына жеткенде ғана тоқтайды. Янумака сал болып, бұл қорқыныштан арыла алмады. Аза мезгілі біткен соң көп ұзамай ол есінен танып қайтыс болды. Өлер алдында: «Тозақ оттары жымыңдайды» – деп қалжыңдаған. Автор неліктен Янумаканың соңғы сөзін өз шығармасының тақырыбына айналдырған? Демек, бұл шығарманың негізгі тақырыбы, бір адамның жанын шошытқан тозақ отын сөндірген адамдардың тағдыры сол бір өрттен аман қалған Эдуард Бейкердің өмір кешуін суреттейді. Автордың көздегені Бразилия үндістерінің тарихын суреттеу арқылы ұлтымыздың жоғын жоқтау болды. Қазір заман өзгерді, тәуелсіздігімізді алдық, жоғалтқанымызды түгендей бастадық. Не ішіп, не жеймін деп алаңдамай тоқтықта, еш уайым-қайғысыз күн кешіп жатырмыз. Біз жұмақта өмір сүреміз. Яғни, дүниенің

қадірі, осы тәуелсіздіктің қадір-қасиеті, қазақ халқының қазақ болып қалыптасуының қаны мен тері, елге деген ыстық сезімнің ұшқыны. Шығарманың негізгі идеясы – сол тәуелсіздігімізден айырылмау, ұлттық болмысымызды сақтау.

Ұлы ел, мемлекет, халықтың ұсақталып кетпеуі. Ел ішінен шыққан іріткі, қолдан жасалатын зияндықтардың алдын алып отыру арқылы ұлттығымызды сақтап қалу.

Кітаптың мазмұны оқырманның қабылдауына әсер ететін параметіндік компоненттің бірі. Мазмұн – кітаптың бірінші немесе соңғы бетінде болады. Егерде мазмұн шығарманың алдында болса, онда ол перспективалық (алға ұмтылу, жылжу) функцияны орындайды, яғни оқырманға шығарманы оқу барысында қандай ақпарат және оны қандай ретпен күтетіні туралы хабар береді. Ал, мазмұн кестесі кітаптың соңында болса, онда ол ретроспекциялық (лат. артқа қарау) функциясын орындайды, яғни соның арқасында оқырман жұмыстың жеке бөліктерінің, яғни тарауларының негізгі ақпаратын, оқылған мәтіннің мазмұнының есте ұзақ сақталуын қалпына келтіре алады [2, 115]. Төлен Әбдіктің «Парасат майданы: таңдамалы» кітабының мазмұнына көз жүгіртер болсақ, кітап мазмұны ретроспекция функциясын атқарып тұр, яғни мазмұны соңында берілген. Мазмұны үш бөліктен тұрады. Ол бойынша бірінші «Хикаяттар», «Пьесалар», кейін «Әңгімелер» боп жіктеліп берілген. Осы арқылы оқырман автордың қай туындысы қандай түрге жататынын біле алады. Жазушыда қандай әңгіме, пьеса бар екенін біледі. Оқыған шығармаларының реттілігін, ұмытып қалған жағдайда шығарма тақырыбын есіне түсіреді.

Бөлім атаулары болып табылатын параметіндік элемент ақпараттық қызмет атқарады. Ол белгілі бір көлемді шығарманың қамтитын мәселелеріне, оқиғаларына, мазмұнына байланысты қойылады. Тақырыпша не бөлім атаулары бойынша автордың «Өліара» [3] романын алатын болсақ, шығарма кең көлемді эпикалық түрге жататындықтан бір ғана бөлімнен тұруы мүмкін емес. Роман өзара байланысқан XV бөлімнен тұрады. Автор бұл шығармасында әр бөліміне атау бермеген, тек бірінші бөлім, екінші бөлім, үшінші бөлім деп жалғастырып кете береді.

Келесі параметіндік элемент – эпиграф. Эпиграф – шығарма басында берілетін үзінді. Ол өлең, нақыл сөз, дәйек сөз, мақал т.б. болуы мүмкін. Эпиграф шығармаға жайдан жай беріле бермейді. Берілген үзінді мәтіннің мазмұнына сай, мағынасын аша білуі керек. Төлен Әбдіктің ең бір жазушылық ерекшелігі – шығармаларының көбінде эпиграф қолдануы. Мысалы: «Ақиқат» , «Парасат майданы», «Оң қол», «Тозақ оттары жымыңдайды», «Тұғыр мен Ғұмыр» бұл туындыларының бәрінде эпиграф бар. «Парасат майданында»:

«Қайда жатыр мәселе –
я өмір, я өлім
Десе де,
Лайық па көндігу тәлкегіне тағдырдың,
Қарсы тұрып немесе,
ұшан-теңіз нәубаттың.
Көзін жойған дұрыс па
Жан алысып, жан беріскен ұрыста?!
Содан кейін бақилыққа көз жұму,

түнек қылып жарықты,
бар дүниеден безініп,
сан мың ауыртпалықты
Жалғастырған, байластырған
шынжырларды осылай
Үзгенінді жүрегіңмен сезініп.
Уильям Шекспир.

(Гамлеттің монологы. Аударма автордікі)

Сен жақсылықты жамандықтан
жасауың керек, өйткені оны
жасайтын басқа ештеңе жоқ.
Роберт Пенн Уорен» [4, 5].

Бұл повесть күнделік иесі мен бейтаныс құрбы арасындағы психология, пәлсапа, өмір жайлы сұрақ-жауап, пікір алмасуларынан тұрады. Соған орай берілген эпиграфтары да өмір жайлы. Бұл жерде эпиграф шығарманы ашып тұрған жоқ, керісінше жалғастырып тұр. Шығарманың түйіні эпиграфта тұрған сияқты. Мысалы, шығарманың соңында өз-өзімен пікір таластырған бас кейіпкер жанын күйзелдірген шындықты көтере алмай өмірден озады. Гамлеттің монологында Т.Әбдіктің кейіпкерінің жағдайын сипаттап тұрғандай. Роберт Пенн Уореннің дәйексөзіне сәйкес күнделік иесі мен бейтаныс құрбы да жақсылық пен жамандықтың айтысында, екі күшті бір-біріне айналдыруға болады. Оны шығармадағы мына тұстан байқаймыз: «Қытай философиясында қайырымды күш – «Ян» өзіне қарама-қарсы қайырымсыз күш – «Инь»-мен алмасу заңы бойынша өзара тығыз байланыста болады. Анығырақ айтсақ, «Инь» белгілі бір уақытта бірте-бірте «Ян»-ға айналса ендігі бір мезгілде «Ян» өзінің шырқау шегіне жетіп, «Инь» күшіне айналады. Жер бетіндегі тіршілік ымырашыл осы екі күштің тепе-теңдігінің тұрақтылығына байланысты» [4, 11]. Жақсылық пен жамандық та сондай. Бір-бірінен туындайды.

Шығарманың жазылған уақыты мен орны – ақпараттық парамәтіндік элемент. Оқырманның меңгерген, игерген дүниесін бекітуге көмектесетін ең соңғы парамәтіндік бірлік. Қаламгер «Тұғыр мен ғұмыр» және «Парасат майданы» туындыларында шығарманың жазылған орны мен уақытын көрсетіп кеткен екен. Мысалы, «Тұғыр мен ғұмырда» шығарма соңында «Астана, 2010 жыл» [4, 143], ал «Парасат майданында» «Астана, 2002 жыл» [4, 64], - деп туындыларының Астана қаласында 2002, 2010 жылдары жазылғандығын көрсетеді.

Келесі бір парамәтіндік элемент – аннотация. Аннотация – кітаптың, мақаланың мазмұнын, бағытын, құндылығын түсіндіретін қысқаша сипаттама. Ол кітаптың авторы және жалпы кітаптың қысқаша мазмұны жөнінде мағлұматтар береді. Төлен Әбдіктің «Парасат майданы» кітабына аннотация былай берілген: «Жазушының шығармаларында негізінен тіршілік ағысының тереңіне, құпиясына үңілу, өмір шындығын философиялық тұрғыдан пайымдау басым. Адам тағдыры қоғам бейнесінің айнасы іспетті. Кейіпкердің күйзелісі тек психологиялық құбылыс ретінде ғана емес, замана болмысының бет бейнесін анықтайтын рухани өлшем ретінде қарастырылады. Автор «Парасат майданы» повесі үшін Қазақстан Республикасының Мемлекеттік сыйлығының лауреаты және Франц Кафка

атындағы Еуропалық алтын медальдың иегері атанды» [4]. Бұл анотация автор туралы қосымша ақпарат береді. Алайда аннотацияда баспагер автор туралы жеке мәлімет бермеген. Тек шығармаларының негізгі сарынын, өзегін тілге тиек еткен. Себебі, автор мен кітап жарнамалауды қажет етпейді деген сөз.

Оқырманды шығарманы оқымай тұрып, кітапты қолына алған сәттен-ақ өзіне бірден баурап алатын параметіндік компонент – кітаптың мұқабасы, баспа дизайны. Мұқаба – кітаптың сырты, түрліше безендіріліп, кітапқа ерекше көрік беріп тұрады. Мұқабада кітаптың атауы мен авторы туралы мәлімет көрсетіледі. Біз жай күндері кітаптың сыртқы түріне мән бере бермесек те, ол маңызды рөл ойнайды. Мысалы, кез келген екі кітапты қолға алып, бірінің сырты ерекше дизайнмен, жылы түсті, қарпі де көз тартарлық, ал екіншісінің мұқабасында ешқандай ерекшелік жоқ, суретсіз тек қана кітаптың атауы ғана болатын болса, әлбетте оқырман бірінші кітапты таңдары анық. Себебі, кітапты оқушы мұқабасына қарап, қызығып алуы мүмкін. Параметіндік бұл элемент негізінен коммерциялық функция атқарады. Яғни, қазіргі кездегі өте өзекті болып табылатын бизнес, өсім, табыс тұрғысынан алғанда кітаптың көп мөлшерде сатылуына септігін тигізеді. Қазіргі кездегі шығып жатқан кітап мұқабаларының ерекше дизайнмен, адам қызығарлық болып жасалуы да сондықтан.

Қорытындылай келе, параметін мен оның компоненттерінің шығармада алатын орны ерекше. Ол арқылы оқырман білімін кеңейтіп, қосымша ақпарат алады. Параметіндік элементтер мәтінді ерекшелейді. Шығарманың мазмұнын және оны оқырмандың қабылдауын жеңілдетеді. Төлен Әбдіктің прозасында параметіндік үлгілер жетерлік. Әр туындысында параметін элементтері, кей шығармаларында интермәтін де бар. Олар шығармаларда ұтымды, жүйелі, нақты қолданылған. Төлен Әбдіктің шығармаларындағы параметіндік элементтер оқырмандарды ә дегеннен-ақ, қызығушылығын оятады. Шығармаларының атауы, сюжеттік желісі, ондағы оқиғалар, қазақ мәдениетіне, менталитетіне жат айшықты образдары, тіпті кейіпкерлерінің есімдерінің өзі бәрі-бәрі керемет. Аталған элементтер шығарманы көркемдеп, маңызын арттыра түседі. Жазушы параметіндік үлгілерді шығармаларында қолдану арқылы туындысын одан сайын көркем етіп, айшықтай түседі. Төлен Әбдіктің шығармаларына қатысты берген сұхбаттары да параметінге енеді. Шығармаларындағы параметіндік үлгілер жазушының туындыларын айшықтап, эстетикалық әсер қалдырады. Сол арқылы Төлен Әбдіктің көптеген шығармалары оқырмандарының жадында ерекше сақталып қалады. Жазушының шығармалары адам мінезінің құпия сырларына үңілуімен, өмірдің мәні мен мағынасына философиялық тұрғыда қарауымен, өмірдің бір-біріне қайшы құбылыстарының шындығын ашумен ерекшеленеді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Әбдікұлы Т. Оң қол. Повестер мен әңгімелер. – Алматы: Атамұра, 2002. – 352 бет.
2. Ламзина А.В. Заглавие // Введение в литературоведение: учебник для студентов учреждений высш. проф. образования /Л.В. Чернец, В.Е.Хализев, А.Я.Эсалнек и др.; под ред. Л.В.Чернец. – 4-е изд., испр. и доп. – М.: Академия, 2011. – 360 с.

3. Әбдікұлы Т. Өлара. – Алматы: Жалын, 1985. – 352 бет.
4. Әбдікұлы Т. Парасат майданы. – Алматы: Раритет, 2012. - 616 бет.

ӘОЖ 821.512.122.09:37.09

БІЛІМ БЕРУДІҢ ЖАҢА ПАРАДИГМАЛАРЫ АЯСЫНДА М. ЖҰМАБАЕВТЫҢ «БАТЫР БАЯН» ПОЭМАСЫН ОҚЫТУ

Сейпутанова А.Қ., Досанова Қ.Д.
С. Аманжолов атындағы ШҚУ, Өскемен қ., Қазақстан
e-mail: aiimgul@bk.ru

Алаш қайраткері, ақиық ақын, педагог, артына өшпес мұра қалдырған қазақ әдебиетінің жарық жұлдызы Мағжан Жұмабаевтың шығармашылығын жас ұрпаққа барынша таныту, ондағы ұлттық және адамзаттық құндылықтарды білім берудің жаңа парадигмалары негізінде оқушы бойына сіңіру заман талабы десек болады. Алайда бүгінгі орта мектептегі әдебиет сабағында өзге де Алаш зиялыларының, көрнекті қаламгерлердің шығармаларын толыққанды меңгертуде сағат көлемінің аздығы көңіл көншітпейтіні анық.

«Арыстандай айбатты,
Жолбарыстай қайратты,
Қырандай күшті қанатты –

Мен жастарға сенемін!» - деп жырлаған ақынның бір ғана өлеңінің өзі қай ғасыр ұрпағының болмасын азаматтық рухын оятып, нағыз креативті әрі позитивті, сындарлы ойлай алатын, бәсекеге қабілетті, белсенді, алдына нақты мақсат қоя алатын, оны шешуде еш нәрседен жасқанбайтын қайсар, алғыр жастарды тәрбиелеуде таптырмас мотивация десек болады.

Жұмабаев Мағжан - ғасырлар белесінің әр кезеңінде көнергеннің орнына жарқырап көрініп отыратын көркемдік ойлау әлеміндегі Абайдан кейінгі ірі құбылыс. Оған оның сан алуан жанрдағы шығармалары және эпикалық поэмалары «Батыр Баян», «Қойлыбайдың қобызы», «Жан сөзі», «Жүсіп ханы» толық дәлел. Сол құбылыстың сырын ашып, жас ұрпақты шынайы суреттер арқылы поэзия бұлағынан сусындата білу, жақсы менен жаман, қатыгездік пен ізгілік, бір күндік пен мәңгілік секілді өмірлік мәселелерге қатысты көзқарас қалыптастыруда ақын мұрасын шебер пайдалана білу - әр ұстаздың асыл мұраты болуы керек. Әсіресе, жас ұрпақты ұлтжандылық пен отансүйгіштікке тәрбиелеуде Мағжан Жұмабаевтың өмірі мен шығармашылығын оқып үйрену, одан нәр алу – ұлы парызымыз.

Мақаламыздың негізгі нысанына алып отырған «Батыр Баян» поэмасында өзінің халқына, Алашына деген суымас перзенттік жүрегінің ыстық сезімін өлең өрнегімен шынайылықпен суреттеп, өшпестей етіп қашаған. «Батыр Баян» поэмасы «Алашым» деп еңіреп, «майданда жолбарыстай» ерлік көрсеткен осы аруақты көкжал батырға арналған. Аяулы бес арыстың бірі Ж.Аймауытов: «Баян» - қазақ әдебиетінде бола бермеген табыс. Әсіресе, «Баянның» басқы бөлімінде сурет, шешендік толғау, күй төгіліп кеткен» - дейді [1,5]. «Батыр Баян» -

Мағжанның ақындық шеберлігін, қуатты суреткерлік болмысын мейлінше танытқан поэма. Поэмада көтерілген тақырып - ұлттық мәселе. Қазақ елінің ғасыр бойы көксеген арманы, елім деп еңіреген перзентінің кеудесін жарып шыққан ыстық сезімі. Мағжан поэмасының табиғилығы соншалық - оқиға әбден шиеленіскенде Баян оңашаланып, өзімен-өзі болып, істеген әрекетінің дұрыс бұрыстығын таразылайды. Жүрек сырын жайып салады. Бір ойы екінші оймен таласып, істеген ісінің ұшығына жете алмай, күмәны молайып, арпалысатын кейіпкер, осы – Баян. Шынымен де, Баян бейнесі – қазақ әдебиетіндегі ең ірі сомдалған бірегей образ. Поэманың астары терең, рухымызды оятатын, психологиялық, философиялық әсері керемет туынды.

Орта мектеп бағдарламасында Мағжан Жұмабаевтың «Батыр Баян» поэмасын талдауға 4 оқу сағаты бөлінген екен. Поэма мазмұны оқушыға түсінуге жеңіл, қызықты, оқиғалар желісі тартымды. Жаңартылған білім беру бағдарламасының мақсатына сәйкес аталмыш поэманы талдату үшін оқытудың тиімді әдіс-тәсілдерін қолдана отырып, оқушының өз бетімен ізденіп, өздігінен білім алуына жол аша аламыз. Поэма Мағжан ақынның көңіл-күй сезімін толғаудан басталады.

Жүрегім, мен зарлымын жаралыға,
Сұм өмір абақты ғой саналыға.
Қызыл тіл, қолым емес кісендеулі,
Сондықтан жаным күйіп жанады да [2, 18], -

деп ашына жырлаған ақын ішкі күйінішін жайып салады. *«Сұм өмір абақты ғой саналыға»* деп өзі өмір сүрген тұстағы жүргізіліп жатқан саясатқа деген өз көзқарасын анық танытады. Сталиндік қуғын-сүргіннің елдің барлық саналы, зиялы азаматтарына жасап отырған қастандығын тайсалмай ашық айтады. *«Қызыл тілім кісендеулі»* деп тіл бостандығының жоқ екеніне тоқталып *«қызыл, сұм»* деген эпитет және *«кісендеулі»* деп кейіптеу арқылы ақын поэманың тілдік қуатын арттырады. *«Сұм өмір күшті уын аяды ма?»* - деп өзінің ауыр тағдырын қоса жырлайды. *«Осы жолдарда автор не айтқысы келді?»* деп ойлану тапсырмасын беру арқылы оқушылардың саралау, сыни тұрғыда ойлану, өз ойын еркін жеткізу тәрізді қабілеттерін ашуға болады. Алдын ала оқуға берілген шығарма мазмұнын оқушы қаншалықты деңгейде меңгергенін білу үшін «Автордан сәлем хат» тәсілімен конверт ішінен оқиға мазмұны бойынша сұрақтар таратып және сол үлестірме парақшалардың түсіне немесе реттік нөміріне қарай топқа бөліп, осы арқылы уақыт үнемдеуге болады. Болмаса дәл қазіргі сәттегі «Wordwall», «Umaigra», «Tarsia», «Nearpod», «Flippiti net» тәрізді заманауи интернет платформалар арқылы өте қысқа уақытта оқушы білімін тез бағалап алуға болады. Жалпы топқа бөлу, бағалау тәсілдері тақырыптың айналасында таңдалғаны дұрыс. Мысалы, дәл осы тақырыпта жебе ұштары, дулыға, асық, домбыра шанағы сияқты ұлттық нақыштағы элементтерді пайдаланса, тақырыпты толықтырып, сабақтың көркін аша түсері анық.

Бағдарламаның «7. Т/ЖЗ көркем шығармадағы кейіпкерлердің типтерін жасалу тәсілдері тұрғысынан анықтау» деген оқу мақсатына қол жеткізу үшін бірқатар интербелсенді әдіс-тәсілдерді қарастырамыз. Яғни шығармадағы кейіпкерлер бейнесін ашу үшін қандай тәсілдер қолданған дұрыс деген сауал айналасында жұмыс жасалады. Поэмада кездесетін басты кейіпкерлер: Баян батыр,

Ноян, қалмақ қызы бейнелері. Олай болса оқушыларды 3 топқа бөлеміз де әр топқа кейіпкерлердің бейнесін ашуға тапсырма беріледі. Әр топ өзіне берілген кейіпкер бейнесін ашуға тиімді тәсілдерді таңдайды. Бұл жағдайда да мұғалім оқушыларға жол сілтейді. Кейіпкер бейнесін ашуда «Кейіпкермен сұқбат», «Топтастыру», «Кластер», «Кейіпкер анкетасы», «Екі жақты, үш жақты күнделік», «Т» кестесі, «б неге?» тәрізді тәсілдерді қолданып, Баян образын ашуда поэмадан үзінді алып монолог немесе диалог оқытуға болады. Көркем шығарманы талдамас бұрын шығарманың тарихи шындығына тоқтала кеткен дұрыс. Себебі «Батыр Баян» эпикалық дастан болғандықтан, тарихпен тығыз байланысты. *«Поэмаға негіз болған тарихи оқиға туралы айт», «Жоңғар шапқыншылығы қазақ халқына қандай қасірет әкелді?»* деген ой қозғау сауалдары арқылы оқушыны ізденуге, кеңірек ойлануға жетелейміз. Ізденімпаз оқушыларға *«Баян батырдың қазақ тарихындағы орны»* деген тақырыпта қосымша ақпарат дайындау тапсырмасын беруге болады. Қалмақ қызы бейнесін талдау үшін «Батыр Баян» көркем фильмінен үзінді алып, Ноян мен Толқыншаштың эпизодын көрсете отырып талдату оқушының визуалды, эмоциялық қабылдауына әсер етеді. Сонымен қатар поэмадағы қалмақ аруы Толқыншаштың портретіне көз жіберу.

Сол сұлу, сұлу екен атқан таңдай,
Бір соған бар сұлулық жиылғандай,
Лебізі - жібек лебі, жұмбақ желі,
Кәусардай адам қалар қанбай,
Шын ер ғой Батыр Баян алып қайтқан

Еліне сол сұлуды естен танбай,- деп, ақын сұлудың көркін, көзқарасын, сөйлеу мәнерін суреттеу арқылы оның әйелдік нәзік қасиетін жеткізе білген [2, 21]. Толқыншаштың асқан сұлулығын көз алдымызға алып келеді. Ноян ессіз ғашық болса болатындай-ақ хас сұлу екендігін оқырманға жеткізеді. Осылайша Ноянның психологиялық ахуалын түсіне аламыз, шығарма шынайылығы да арта түскен. Осы арқылы оқушы да Ноян образын талдауда біржақты көзқарастан аулақ болады. Автор Толқыншаш бейнесін ары қарай әр қырынан аша түскен. Сұм қыздың сақтығын Ноянмен терең сайда кездескен сәтте ерекше суреттейді. Ноянның өзіне ғашық екендігін анық аңғарған қыз оны өз мақсатына пайдалануды ойластырады. Осылайша жас Ноянды еліне алып кетпек болады. Осы орайда оқушыларға *«Қалмақ қызы Толқыншаш Ноянды өз мүддесіне пайдаланды ма, әлде жас батырға өзі де ғашық болды ма? Қалай ойлайсыңдар?»* тәрізді сауалдар қойып, ойландыру қажет деп ойлаймын. Сонда оқушы біржақты стереотиптен шығып, жағдаятқа әр қырынан қарауды үйренеді. *«Мүмкін Толқыншаш шынымен де Ноянмен бірге елге қайта оралар ма еді?»* деген де ой тууы мүмкін. Қалмақ қызының образын ашуда «Түймедақ», «Шолпы», «Кейіпкермен сырласу» тәрізді әдіс-тәсілдерді қарастырған жөн. «Т» кестесі арқылы оқушы Ноянға тән жағымды әрі жағымсыз қасиеттерді салыстыра санамалайды. Ноян бейнесін талдауда оқушыларға *«Қандай жағдайда да жеке бастың қамы үшін өз Отанын сату дұрыс па?»*, *«Осындай сәттерде аңғалдық таныту, сезімге берілу немесе жасы үлкендермен ақылдаспай өз бетімен шешім қабылдаған дұрыс па?»* сияқты ойтүрткі сұрақтар арқылы оқушыларға болашақта осыдан сабақ алу керек деген түйін жасатуға болады. Оқиға соңы інісінің әрекетіне қатты ашуланған Баян батыр

екі жастың соңынан қуып жетіп, оларды өлтіруімен аяқталады. Осы сәтте батырдың жан дүниесі аласапыран күйге түседі. Баян ішкі монологы арқылы өзінің іс-әрекетін саралайды. Ойы екіге бөлінеді. Бірі айыптайды, екіншісі жақтайды. «Сол садақты тартқанда қолым неге сынып қалмады?»-деп, өзін-өзі айыптаса, «Жоқ, жоқ, әлде өлтірдім бе? Інімді алты алаштың намысы үшін», - деп, өз кінәсінен арылуға тырысады. «Алашта өткен екі арыстан Ер Көкше мен Ер Қосайдың ұрпағымыз. Солардан тараған Сары мен Баян барыстай ойын салған сары далада», - дей отырып, Ер Баянның інісі Ноян атадан азып туып, бір қыз үшін қалмаққа құл болды. Алашқа бұдан артық шер барма?- дейді. Осы орайда оқушыларға *«Батыр Баянның шешімі дұрыс па? Әлде асығыс шешім болды ма? Қалай ойлайсыңдар»* деп ойлануға шақырған дұрыс. Осы арқылы оқушылардың сыни ойлау, өз ойын еркін жеткізу, сөйлеу дағдыларын қалыптастыра аламыз. Жалпы көлемді, сюжеті күрделі шығарманы талдау барысында «Кубизм», «Ойлаудың алты қалпағы» тәрізді стратегияларды қолданған тиімді. «Кубизм» бойынша тапсырмаларды келесідей түрлендіріп берген жөн және тапсырмалар сыни тұрғыда ойлануды, оқиғаға баға беру, пайымдауды қажет ететіндей болғаны дұрыс:

1. **Зерттеңіз.** *«Батыр Баян поэмасының тарихи шындығы қандай?»* (тарихи деректерге сүйенсек, ақиқатында Баян інісі Ноянды өлтірмейді, ағасы Сары батырдың қолына жібереді) немесе *«Шығарма сюжетіне арқау болған тарихи оқиғаны зертте»*

2. **Суреттеңіз.** *«Батыр Баян» поэмасындағы табиғат сұлулығын суретте* немесе *«Батыр Баян» поэмасындағы қалмақ қыздың бейнесін суретте»*

3. **Салыстырыңыз.** *«Ш.Құдайбердіұлының «Қалқаман – Мамыр» поэмасы мен М.Жұмабаевтың «Батыр Баян» поэмаларын салыстыр»*

4. **Қолданыңыз.** *«Батыр Баян» поэмасындағы автор қолданған көріктеу құралдарын теріп жазып, шығарманың көркем тілін талда»*

5. **Ұсыныңыз.** *«Егер сіз автор болсаңыз, оқиға сюжетін қалай аяқтар едіңіз? Өз нұсқаңызды ұсыныңыз»*

6. **Дәлелденіз.** *«Батыр Баян поэмасы – жас ұрпақтың бойында ұлтжандылық, отан сүйгіштік сезімін оятатын тамаша тарихи туынды».*

Бұл стратегияның тиімді тұсы – сыныптағы оқушылардың біліміне сай деңгейлік тапсырмалар бере алуымызда және оқушы бір мәселеге әр қырынан қарай алады. Жалпы поэмадағы кейіпкерлер жүйесін жинақтап талдауда «Семантикалық карта» толтырудың тиімділігі жоғары.

Кесте 1.

Кейіпкерлер Аты-жөні	Кейіпкерлер бойындағы ұнамды қасиеттер							Кейіпкерлер бойындағы ұнамсыз қасиеттер							
	Батыр	Намысқой	Ержүрек	Шыншыл	Мықты	Адал	Алғыр	Айлакер	Қорқақ	Намыссыз	Аңғал	Өтірікші	Әлсіз	Шабан	Ұпай саны

Абылайхан															
Батыр Баян															
Ноян															
Лағда															
Жанатай															

Білім берудің жаңа парадигмалары аясында поэманы оқып-үйретудегі тиімді әдіс-тәсілдер мұнымен шектелмейді. Ол әр мұғалімнің ізденісіне, шығармашылық ойлау деңгейіне байланысты түрлене береді. Дарынды оқушыларға ««Батыр Баян» поэмасындағы Баян бейнесі», «М.Жұмабаев поэзиясындағы ауыз әдебиетінің көріністері» («Батыр Баян» поэмасы бойынша), «Батыр Баян» поэмасының көркемдік ерекшеліктері» тақырыптарында шығармашылық жұмыстар, «Батыр Баян» поэмасындағы Баян – ұлтжандылықтың асқақ үлгісі» немесе «Поэмадағы Баян батыр әрекетін дұрыс деп ойлайсындар ма?» деген эссе тақырыптарын беруге болады. Ақын шығармашылығы бойынша «М.Жұмабаев поэзиясындағы ауыз әдебиеті үлгілері», «Ақын шығармашылығындағы ұлт тағдыры», «Мағжан поэзиясындағы ерлік пен елдік тақырыбы» т.б шығармашылық тапсырмалар бойынша ғылыми-зерттеу жұмыстарын орындату оқушыларды ізденіске, зерттеушілікке баулиды.

Қазіргі білім беру саласындағы басты мәселе – білімді сапалы ету, оқушының толыққанды жеке тұлға болып қалыптасуына негіз қалау. Білім берудің жаңа парадигмасы - жаңа өркениеттік бағдар тұрғысында, мемлекеттік стандарттарға сай, жан-жақты дамыған жеке тұлғаны қалыптастыруды мақсат еткен оқытудың жаңа әдіснамасы. Демек жаңашыл ұстаздың міндеті - көркем шығарманы талдату барысында оқытудың жаңа технологияларын қолдана отырып, жаңа дәуірдің талабына сай болатын, жан-жақты дамыған, еркін ойлы, ойлау, сөйлеу, сыни баға беру, өзінше пайымдау, тұжырым жасай алу қабілеттері дамыған тұлға қалыптастыру. Алаш қайраткері М.Дулатов: «Жалғыз сүйеніш, жалғыз үміт – оқуда...Надан жұрттың күні – қараң, келешегі - тұман», - дегендей, егемен еліміздің ертеңіне үлес қосатын Тәуелсіз мемлекеттің саналы, білімді ұрпағы саналатын шәкірт тәрбиелеу – біздің ұлы мұратымыз.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Жұмабаев М. Таңдамалы. Өлеңдер мен поэмалар, зерттеулер, аудармалар). Алматы: Ғылым, 1992, - 272 бет.
2. Аймауытов Ж. «Мағжанның ақындығы туралы» // Қазақ әдебиеті газеті. - 1989, 27 қаңтар, 5-7 бет.
3. Қазақ әдебиеті: хрестоматия /оқу құралы/Асыллов Ұ, Дайырова Ә, Батталова Р.- Алматы: «Мектеп» баспасы, 2004. - 560 бет.
3. Бітібаева Қ. Әдебиетті оқыту әдістемесі.-Алматы, 2019. –268 бет.
4. Бітібаева Қ. Қазақ әдебиетін тереңдетіп оқыту. – Алматы: Мектеп, 2000. – 215 бет.
5. Әлімов А. Интербелсенді әдістемені жоғары оқу орындарында қолдану: оқу құралы /. - Алматы: Кантана пресс, 2009. – 263 бет.
6. <https://www.u-s.kz/publ/6393-m-zhmabaevtv-batyr-bayan-poemasyn-taldau>

ТАРИХ ТАРЛАНЫ

Сетерхан Үмітхан

Ғылыми жетекші: Картаева А.М., филология ғылымдарының докторы,
профессор

С. Аманжолов университеті, Өскемен қ., Қазақстан
e-mail: seterkhanumitkhan@mail.ru

Қазақ тарихында билік еткен қаншама хандар, сұлтандар, батырлардың аты баршамызға белгілі. Осы ұлы тұлғаларымыздың бейнесін одан әрі жандандыра түскен жазушыларымыздың бірі - Әбіш Кекілбаев болды. Ол өзінің “Үркер”, “Елең-алаң” атты қос романында тарихи тұлғаларымыздың келбетін көркем түрде бейнеледі. Оған қоса, олардың шынайы келбетін тарихи оқиғалармен сабақтастыра көрсетті. Ең әуелгі жарық көрген шығармасы “Үркер” романы болды. Одан кейін оның жалғасы “Елең-алаң” романында көрініс тапты. Осы романдардағы ең көп кездесетін кейіпкердің бірі - кіші жүз ханы Әбілқайыр болды. Романдағы Әбілқайыр бейнесі қалай көрінді? Жазушы оны сипаттауда қандай жағымды жақтарына немесе қандай жағымсыз жақтарына көңіл бөлді? Оның тарихтағы орны қандай? Ол не үшін тарихта ерекше көзге түседі? Мінекей, осы сұрақтардың жауабын біз романды оқу арқылы біле аламыз. Ендеше, осы романның бастапқы бөлігі “Үркер” туындысындағы кіші жүз ханының бейнесін жұмысымызда талдап көрсетсек.

Тарих бойынша білеріміз, Әбілқайыр ханның Ресей патшалығына ең бірінші бағынуы еді. Не үшін ол бұндай қадамға барды? Неліктен бір елге бодан болуға сонша асықты? Барлық хан таққа отырғаннан кейін, ол осы мәртебеге лайықты болуы тиіс. Өйткені, ханға сол мемлекеттің тұрып жатқан жері және халқы аманат етіп беріледі. Хан жай ғана тақта отырып қоймай, сол елдің, жердің барлық жауапкершілігін өз мойнына алады. Сонымен қатар, қандай да бір маңызды жорықтар бола қалса, табан тіресе күресіп, сол шайқастан елін аман алып қалуы тиіс. Әрі маңызды шешімдерді өзі қабылдауы тиіс. Ол қабылдаған шешімдері өзіне ғана емес, бүкіл елі үшін де ыңғайлы, пайдалы болуы шарт. Олай болмағанда халық өзі-ақ ханға қарсы шығады. Яғни, ханды көтеретін де, тақтан түсіретін де халық болады. Хан болу да оңай шаруа емес. Дегенмен, романда жатып ішер хан бейнелеріде көрініс тапты. Жазушы бұны әдейілеп жазған болу керек. Өйткені, әр түрлі адам барғой. Ешкім хан болып туыла қалмайды. Оның үстіне ханды мұрагерлік жолмен сайлайтын еді. Ал бұл тәсіл кейде тиімсіз болатын. Өйткені, атақты хан болғанмен, оның ұрпағы хан тағына лайықсыз болуы да ғажап емес. Романда хан тағын жай ғана таққа отырып, рахат күн кешу деп түсінген кейіпкерлерде болған. Алайда, Әбілқайыр бұндай топтың қатарынан емес еді. Ол жас шағынан ерекше ақылдылығымен және салқынқандылығымен бірден ел көзіне түсіп бастап еді. Оның сондай ерекше ақылдылығына жұрттың кейбірі таңдайларын қағып таңғалса, кейбір тобы оның осынша салқынқанды ақылын ерекше бір айлакер, қулықпен байланыстырып ұнатпай сөз ететін еді. Әбілқайыр ақылды, айлакер және атаққұмар болғаны рас. Өйткені, оған хан тағы ерекше арман болып

көрінетін еді. Дегенмен, ол өзінің ақылының және батылдығының арқасында көп арасынан топ жарып, кіші жүздің ханы бола алды. Дегенмен, хан болу Әбілқайыр ойлағаннан да күрделі болып шықты. Хан болмай тұрып, сұлтан болып жүрген шағында ол сирек көзге түсетін еді. Енді хан атанған соң, халықтың алдында жиі көзге түсуіне тура келді. Оның үстіне бұрынғы сұлтан шағындағыдай емес, хан болған соң жаулары да көбейіп кеткен сияқтанды. Ол сыртқы жау емес. Өз іштеріндегі жауы еді. Іштен шыққан жау жаман демекші, ту сыртынан пышақ ұратындар да көбейе бастапты. Барлығы, сол кездегі қазақтарға тән жаман қасиеттер: көреалмаушылық, қызғаныш, алауыздық сынды жағымсыз қасиеттер еді. Әсіресе, бұрыннан аталары жау болып келе жатқан қазақтың кей рулары бұған барынша кедергі жасауға күшін салды. Дегенмен ханда барынша берілмей күресіп бақты. Алайда, шығармадан байқайтынымыз, Әбілқайыр атаққұмар болғанмен, ол елінің болашағын ойлайтын еді. Оны шығармадағы хан ойының мына бір тұсынан байқай аламыз: “Жұртыңды жөнге салар болсаң, суырылып алға шығар тұсың осы! Тұрғыластарыңнан тұрқың озық екені рас болса, көрінетін тұсың осы! Бойыңды сарысудай сарыуайым ғана жайлап алмай, бір мысқал тәуекел қалса, оны ат қып ерттеп мінер кезің осы! Қазір мына қазір қайтпек керек? Тентіренді жұртың бұдан әрі тентірей берсе, несі қалады? Жоқ қазақтарға әйтеуір бір тізгін тежер жер керек болса, осы ара, осы тұс...”. Бұл тұстағы хан ойы: сан-саққа кеткен, қиын-қыспақ ойлар еді. Сонау, ақтабан шұбырындының зардабын тартқан елін, енді ондай азапты күндерден алыстатқысы келді. Сол азапты күнді тарту еткен жоңғарларға қатты қаны қарайған еді. Хан қазаққа ең қауіпті жау, сол жоңғарлар екеніне әбден көзі жеткен еді. Оның үстіне, не жоңғар, не қазақ жеңіп болмайтын шексіз қиян-кескі шайқастан да қажыған еді. Тек жоңғар тарапынан ғана қиындық келіп тұрған жоқ. Айналасындағы көрші елдердің тырнағы да әбден батып кетті. Оның үстіне қазақтың өзі бытырап үш жүзге бөлініп кеткен. Әр жүзге әр түрлі хан билік жүргізеді. Барлық қазақ елінің жуырда біріге қоюы екіталай еді. Ақылды хан осының барлығын ескеріп, ой елегінен өткізе келе, бір шешім қабылдаған еді. Ол шешімі батылдық пен үлкен тәуекелді талап етті. Яғни, Ресей патшалығына өз еркімен бодан болу еді. Ол патшалыққа тәуелді болу арқылы жауларынан қорғанғысы келді. Әрі елінің тынышта, бейбіт өмір сүргенін қалаған еді. Әрине, бұл мақсаты өзі үшін де тиімді боларын алдын-ала ойлап қойған болатын. Солайша, ол тарих төрінде орыстарға бодан болуды алға тартқан алғашқы хан болып қалған еді. Сөйтіп, хан патшалыққа елші жіберіп, осы мәселеге түбегейлі кірісті. Осы жолда, ол көп қиындыққа тап болды. Оның хан екеніне қарамастан, кіші жүздің беделді билері мен сұлтандары бастапқыда қарсы шығып бақты. Тек кіші жүз ғана емес, басқа жүздегі беделділер де бұған қарсы шықты. Тіпті, патша тарапынан келген елшіге де талай қауіпті күндер төнді. Әбілқайырдың негізгі жауларының бірі-Қайып баласы Батыр болған еді. Өйткені, батырдың әкесі Қайып ханның қолында кіші жүз тізгіні болған еді. Кейін, бұл билік Әбілқайырдың қолына өтті. Оны мына бір деректен байқай аламыз: «Кіші жүздің ханы Қайып ақырындап Әбілқайырға тек әскери істе ғана емес, саясатта да есе жібере бастады. Өзі қайтыс болған соң, оның балалары Әбілқайырмен тең басшы бола алмады. Солайша, Кіші жүздің әскери билігі мен саяси билігі Әбілқайырдың қолына көшкен еді. Ал Қайыптың баласы Батыр сұлтан кіші жүздің негізгі ханы бола алмай, тек бір ұлысының қосалқы ханы

болып қалды. Ең алғашқы арадағы жауластықта осы сәтте тұтанған еді». Дегенмен, бұл таққа Әбілқайыр хан өзінің айлалы ақылдылығымен-ақ жеткен еді.

Романда Әбілқайырдың басқа сұлтан, хандардан ерекшелігі болды. Мәселен, шығармада оның қалың жаудың ортасына қаймықпай, жалғыз барып, жауды жайратып салуы, бүкіл елді қайран қалдырған еді. Иә, бұл оның сұлтан болып жүрген кезінде жасаған ерекше ерліктерінің бірі еді. Оған қоса ол керемет мерген болды. Хан аңшылықты қатты жақсы көретін еді. Бірде жалғыз өзі аңшылық жасап жүргенде, көздемей бір құлжаны мерт қылғаны бар. Бұл оның көзсіз мергендігін айғақтайды. Әбілқайырға сол кезеңдегі Мәті, Әйтеке би сынды алып тұлғалардың өзі батасын беріп, риза болған еді. Ханның тағы бір өзгеше тұсы - оның қара халыққа жақын болуында еді. Ол өзінің дәрежесіне қарамай қара халықтан дос таба білді. Бұл аталғандар ханның жағымды жақтарының бір бөлігі ғана. Оның толық келбеті тарихи туындыда айқын байқалады.

Романда хан бейнесі неге айрықша көзге түседі? Өйткені, жазушының бұл шығармасының негізгі тақырыбы: қазақ халқының Ресейге қосылмас бұрынғы кезеңі мен қосылғаннан кейінгі жағдайлары көрсетілген. Ал бұл тұстарда Әбілқайыр үлкен саясаткер бола алды десекте болады. Сол себепті Әбілқайыр бейнесі бұл романда жиі көрініс тауып отырды. Романдағы осы тарихи тұлға жайлы, көптеген қоғам қайраткерлері өз пікірін білдірді. Мәселен, Нұрлан Оразалин: “Кекілбаев бейнелеген Әбілқайыр хан – тарих өз бағасын берген, күрделі мінез-характертерінде қайшылығы мол, әрісі мен берісін қатар сапырған, бір

басында хандық заманның қаталдығы мен қатар кейде пендешілік мейірім де жылт етіп отыратын жан. Тіпті ол өзі араласпаса да, не бір сәлемі, не бір сөзі, тым құрыса елші-қосшысы араласып отырады. Шығысына қарап ортайып, батысына қарап, үмітімен марқайып отырар ханның өз қара басының қамын да ұмытпай, халық қамын да ұмытпай сергелдеңге түсіп, ойға батар шақтары сенімді, нанымды, көркем суреттеледі”.

Қорытындылай келе, Әбілқайыр ханның романдағы бейнесі-тарихтағы бейнесімен ұқсас әрі шынайы суреттелген. Ол әрі танымал, әрі күрделі тұлға болғандықтан, ол туралы көптеген шығармалар жазуға болады. Бір білеріміз, оның тарихта ақылды, өжет, әрі мықты стратег хан болғанын білеміз. Оған қоса, ол өзі елі, жері үшін табан тіресіп күресе алды. Қаншама уақыттар өтер, алайда ұрпақ есінде және тарихи жазбаларда тарих тарланының есімі ұмытылмасы анық.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Кекілбайұлы Ә. Шығармаларының жиырма томдық толық жинағы. Үркер. Роман. 1-том. – Алматы: “Жазушы”, 2010.- 352 бет.

2. Кекілбайұлы Ә. Он екі томдық шығармалар жинағы. – Алматы: “Өлке” баспасы. – Т. 4. – 1999. - 464 бет.

3. Кекілбайұлы Ә. Шығармаларының жиырма томдық толық жинағы. Шандоз. Деректі-тарихи баян. 7–том. –Алматы: «Жазушы», 2010. - 320 бет.

ӘОЖ 821.512.122.09:37.09

М. ӘУЕЗОВТЫҢ «КӨКСЕРЕК» ПОВЕСІН ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ БЕРУ БАҒДАРЛАМАСЫ АЯСЫНДА ОҚЫТУДЫҢ ТИІМДІ ӘДІС-ТӘСІЛДЕРІ

Сейпутанова А.Қ., Слямова Ж.Т.

С. Аманжолов атындағы ШҚУ, Өскемен қ., Қазақстан

e-mail: aiimgul@bk.ru

Әр халықтың рухани дүниесіне өзек, ұлттық болмысына тірек болып қалатын бірегей тұлғалары болады. Қазақ халқында өз елін түрлі кезеңдерде рухани құлдыраудан қорғап қалған, ұлттық құндылықтарын сақтауда адастырмас темірқазық болған алып тұлғаларының бірі де бірегейі - М.О.Әуезов. М.Әуезов - қазақ әдебиеті мен мәдениетін тарихи - көркемдік ойлар арқылы әлемдік деңгейдегі биікке шығарған заңғар жазушы. М.Әуезов - қазақ халқының тұрмыс-тіршілігі мен салт-санасының ерекшелігін, ұлттық танымын, ойлау жүйесінің құрылымын, тіл байлығының күш-қуатын әлемге танытқан, кеңестік кезеңнің идеологиялық тежеулері мен қысымдарына тосылып қалмай, әдебиетті өз табиғатына сай ұлттық үлгіде өрнектеп, жалпыадамзаттық ортақ мұра деңгейіне көтере білген суреткер. Осылайша қазақ халқын және оның ұлттық дәстүрін барлық қырынан энциклопедиялық деңгейде жан-жақты ашып көрсеткен М.Әуезов шығармалары - қай дәуірде оқытсаң, сол кезеңнің проблемаларын айқын ашып беретін, өзектілігі басым мәңгілік тақырып. Олай болса жас ұрпақ бойына ұлттық рухани құндылықтарды қалыптастыруда жазушы шығармаларын орта мектепте оқытудың маңызы зор.

«М. Әуезов шығармашылығын орта мектепте оқыту әдістемесі бағытында белгілі әдіскер ұстаз - ғалымдар Қ.Бітібаева, Т.Ақшолақов, Т.Жұмажанова, Б.Сманов еңбектері және ғалым Қ.Тасболатұлының «Изучение творчества Мухтара Ауэзова в средней казахской школе» тақырыбында қорғаған кандидаттық диссертациясы жазылған. Дегенмен ұлы жазушының шығармашылығын зерттеген ғалымдар мен әдіскер ұстаздардың құнды еңбектерінің зерттеу нысанына «Абай жолы» роман-эпопеясы алынып, М. Әуезовтің әңгімелерін оқытудың әдістемелік жүйесі мен жолдары кенжелеп қалған», - деп жазады Е.Б. Абдимомынов пен Т.Р. Абдықадырова «М.Әуезов әңгімелерін оқытудың әдістемелік негіздері» атты еңбегінде [1, 17]. Осыдан ұлт руханиятының темірқазығы - М.Әуезов шығармашылығын орта мектепте оқытудың әдіснамасы өз деңгейінде зерттелмегеніне көз жеткіземіз. Жазушының көркемдік ойлау қабілеті, реалистік бағыттағы көзқарастары, образ жасаудағы шеберлігі, тіл шеберлігі оның прозалық

әңгімелерінде тамаша көрініс берген. Бұл тұрғыда «Қорғансыздың күні», «Оқыған азамат», «Қаралы сұлу», «Жетім», «Кінәмшіл бойжеткен», «Ескілік көлеңкесінде», «Кім кінәлі?», «Жуандық», «Қасеннің құбылыстары» және т.б. әңгімелерінің жазушының шығармашылық ізденісі жолында айрықша маңызы бар [2,185]. Осы орайда мектеп оқушыларына М.Әуезов әңгімелерін оқытудың маңызы зор. Өкінішке орай сағат санының аздығына байланысты оқу бағдарламасында жазушы әңгімелері барлық сыныптарда толық қамтылмаған.

Мәселен, жаңартылған білім беру бағдарламасы бойынша 7 - сыныпқа «Көксерек» повесін талдауға 5 оқу сағаты бөлінген. «Көксерек» – өзінің проблемалық өзектілігі, тақырыптық ерекшелігі жағынан болмысы бөлек туынды. Повестің тақырыбы – адам мен қасқыр және т.б. тіршілік иелері өмір сүретін табиғаттың әралуандылығын суреттеу, идеясы – табиғаттағы саналы ақыл-ой иелері адам мен басқа жаратылыс иелерінің даралық психологиясын таныту. Шығарманың сюжеттік желісінде қасқыр - кейіпкер Көксеректің күшік кезінен арлан, көкжал болғанға дейінгі тағдыр жолы баяндалған. Оқиғаның басындағы көк шолақ арлан қасқыр мен аналық ақ қасқырдың ініне келген адамдардың әрекеті арқылы адам мен қасқыр арасындағы қақтығыс шынайы суреттелген: «Жып-жылы мықты тұсаулар мойнынан, жотадан ұстап бар күшікті сыртқа алып шықты. Жеті күшіктің бесеуін көздеріне қарап отырып өлтірді де, екі кішкенесін тірі қалдырды. Кетерде бұның біреуінің тірсегін қиып қалдырды да, екінші біреуін ең кенжесін алып жүріп кетті. Қалған жалғыз күшікті тістелеп алып, екі қасқыр жоқ болды. Ін қаңырап қалды... Осыдан соң бір жұма бойы маңайдағы ел күндіз-түні у-шу болып жатты. Қой жараланды. Қозы алып қашылды. Бұзаулар өлтірілді. Далада құлындаған биелердің бірнеше құлындары желінді» [3, 6-7]. Қақтығыс айқын және ол барған сайын ушыға береді. Шығармада типтік образ жасау, қарапайым қойшы бала Құрмаш бейнесін жасау - үлкен құбылыс. Ал Көксерек туралы естісе, кез келген қазақтың бойы тітіркеніп кететіні ақиқат. Мұндай күрделі образ жасау – шын шеберлік. Шығарманың тақырыптық проблематикасы және оның қазақы таным - ұғымға ыңғайлана құрылуы - зор жетістік. Енді осындай күрделі туындының бар құндылығын таныта отырып, шығарманы қалай жан-жақты талдатуға болады, қандай тиімді әдіс - тәсілдер қолданған жөн деген мәселеде өз ойымызды ортаға сала кетсек...

Шығарманың тақырыбы мен идеясын анықтау, композициялық құрылысын талдату мәселесінде мұғалім тарапынан дұрыс бағыт - бағдар берілуі қажет. Әңгіменің идеясына келер болсақ, әрине, экологиялық проблема, адам мен табиғат арасындағы қарым - қатынас, адам баласының бойындағы қатігездік сынды мәселелерді сөз етеміз, алайда сонымен қатар автор аталмыш шығармада өз дәуіріндегі саяси - идеологиялық мәселені де қозғап кететіндігін де айтып өткен жөн. Кеңестік кезеңде орыстандыру саясатының қарқынды жүргенін жақсы білеміз, нәтижесінде ұлтымыз өз болмысынан адасып, ұлттық менталитетімізден ажырап қалды. Сол дәуірде Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов сынды ұлт зиялыларының қуғын - сүргінге ұшырап, ал М.Әуезов бастаған толқынның да аз қудалау көрмегені ақиқат. Автор түз тағысы Көксерек бейнесі арқылы түптің түбінде ұлттық рухымыздың оянып, қазақи болмысымыздың қайта түлейтініне сенімді. Демек суреткер шығарманың астарында ұлттық деңгейдегі аса күрделі проблеманы асқан

шеберлікпен жеткізе білген. К.М. Төлеубаева да осы туралы өзінің «М.О.Әуезовтің өмірі мен шығармашылығын оқыту әдістемесі» атты еңбегінде: «Көксерек» әңгімесінің балалар әдебиетіндегі өзіндік орнын анықтағанда, оның көшпелі елдің отаршы жұртқа көрсеткен жан себіл қауқарсыз әрекеті деп бағалаған дұрыс», - деп пайымдайды [4, 17]. Шығарманы талдату барысында осы мәселені қозғап кеткен дұрыс деп ойлаймыз. Бұл жас ұрпақ бойында ұлттық намыс, отансүйгіштік сынды қасиеттерді оятары сөзсіз әрі тарихи танымдық маңызы басым. Шығармадағы Құрмаштың өліміне себепкер болған Көксерек бейнесін оқушы біржақты көзқараспен жағымсыз бейнеде талдауы мүмкін, бірақ *«Оның осыншалық жауыздыққа баруына не себеп?»*, *«Неге Көксерек адамзатқа сонша ашулы, неге кек сақтады?»* деген сыни бағыттағы түрткі сұрақтар арқылы кейіпкер бейнесін басқа қырынан ашуға жол нұсқаған жөн. Бұл ретте оқытудың бірқатар интербелсенді әдіс - тәсілдерін қарастыру қажет. «Т» кестесі, «Екі жақты, үш жақты күнделік», «Кейіпкермен сұқбат», «Ыстық орындық» немесе «Сот отырысы», «Кластер», «РАФТ», «Раунд robin» сынды тәсілдер арқылы «Көксерекпен сұқбаттаса» отырып, кейіпкер бейнесін әр қырынан талдата аламыз. Мысалы, «Сот отырысында» оқушыларды кейіпкерді айыптаушы, қорғаушы, куәгерлер, сот сияқты рөлдерге бөліп, сот процесін жүргізу аса қызық. Осы орайда *«Оқиганың осылай аяқталуына Көксерек қана кінәлі ме?»* деген тақырыпта шағын пікірталас ұйымдастырып кеткен де орынды. Осындай әдіс-тәсілдер арқылы оқушылардың тыңдалым, айтылым, оқылым, жазылым дағдылары қалыптасады, сыни тұрғыдан ойлану, өз ойын еркін жеткізу, шығармашылықпен ойлану сынды қабілеттері қоса дамиды. Жалпы «Көксерек» сияқты күрделі шығарманы талдату барысында «Ақылды алты қалпақ» әдісі аса тиімді. Оқушылар топқа бөлу тәсілдері арқылы алты топқа бөлінеді де, алты позицияда өз ұстанымдарын қорғап шығады. Әрине аталмыш әдісті қолдану барысында мұғалім өзіне ыңғайлап, әр қалпақтың қорғайтын позициясын жаңаша өңдеп алуына әбден болады. Мәселен, төмендегідей ұстанымдарды ұсынуға болады:

1. Ақ қалпақ. *«Оқиганың дәл осылай аяқталуына Көксерек жалғыз өзі кінәлі емес...»* немесе *«Көксеректің бойындағы өзіңе ұнаған қасиеттерін айт, қай тұстарын бағалауға болады?»*

2. Қара қалпақ. *«Өзін асыраған Құрмашты опат қылған Көксеректі мүлде ақтауға болмайды...»* немесе *«Көксеректің бойындағы барлық жағымсыз қасиеттерді атап шық»*.

3. Қызыл қалпақ. *«Көксерек образы оқырманды түрлі сезімге бөлейді...»* немесе *«Шығарманың сезімге толы тұстарын айт»*.

4. Көк қалпақ. *«Көксерек бейнесі арқылы автор өз оқырманын терең ой пәлсапалық ой салады...»* немесе *«Шығарма - философиялық астары терең, айтар ойы күрделі туынды»*.

5. Сары қалпақ. *««Көксерек» – керемет туынды...»* немесе *«Шығарманың жарқын тұстарын ата»*

6. Жасыл қалпақ. *«Мен автор болсам...»* немесе *«Шығарманы өз қалауыңша аяқта»*.

Әр топ өз көзқарасын дәлелдеп шыққан соң, сарапшы ретінде тағайындалған оқушы өзіндік талдау жасап, қай топтың басым түскенін, қай топтың дәлелдері аз

болғаны жайында тәуелсіз сараптама жасайды. Бұл оқушылардың саралай алу, сыни көзқараста баға беру сияқты дағдыларын қалыптастырады. Осындай бағыттарда оқушыларға өз ұстанымдарын қорғауға мүмкіндік берсе, тапсырмаларды аса қызығушылықпен орындайды, шығарма жан - жақты талданады, сабақтағы, топтағы белсенділіктері артады, сыни тұрғыда әрі кеңірек ойлануына жол ашылады, топтық ынтымақтастық артады, көшбасшылық қабілеттері айқындалады. Жалпы шығарма мазмұнын меңгеру деңгейлерін байқау мақсатында түрлі интернет платформаларды қолдану оқушылардың сабақтағы белсенділіктерін арттырады. Мәселен, «Wordwall», «Umaigra», «Tarsia» сияқты тәсілдер арқылы әңгіме мазмұнын меңгеру деңгейін тез әрі қысқа уақытта бағалай аламыз. Оқушылардың сезімдеріне, аудиалды, визуалды, кинестетикалық қабылдауларына әсер ету үшін «Көксерек» көркем фильмі мен «Көксерек» мультфильмінен үзінділер көрсету, эпизодтық суреттер көрсету, оқиға сюжетіне сай сурет салдыру, көрініс қою сияқты тапсырмалар олардың тақырыпты тереңірек тануына мол мүмкіндік береді. Жазылым дағдыларын қалыптастыруда *«Мен таныған Көксерек...»* тақырыбында әдеби эссе немесе *«Көксерек – өзіне жасалған қастандық үшін кек қайтарған құрбан»* деген тақырыптарда келісу-келіспеу эссесін жаздыруға болады. Бұл жерде оқушының Көксерек бейнесіне қатысты қалыптасқан қағида аясынан шығып, бөлек көзқараста, сыни тұрғыда кеңірек ойлануына мүмкіндік беріледі.

Сондай-ақ дарынды оқушыларға зерттеу тақырыбын да ұсынуға болады. Мәселен, *«Көксерек және әлем әдебиетіндегі қасқыр бейнелері»* (Д. Лондонның «Ақ азу» сияқты әлем әдебиетіндегі қасқыр бейнелерімен салыстыра талдайды) немесе *«Көксерек және ұлттық танымдағы бөрі тотемі»* (ежелгі дәуір әдебиетіндегі бөрі бейнелерімен салыстыра зерттеу). Осы туралы К.М.Төлеубаева: «Көксерек» әңгімесінің ерекшелігі археомифтік, тотемдік ұғымдармен тығыз байланыста болатынын айта кеткен жөн. Әңгіменің тақырыптық мазмұнын саралағанда оны Р.Кипплинг, Д.Лондон, А. Фолькнер, Ш. Айтматов сынды тұлғалардың түз тағысы, адам мен табиғат арасындағы жарасымдылықтың бұзылуы сынды мәселелерді көтеретін балаларға арналған шығармалармен сабақтастыра қарау, туындының жаңа қырларының ашылуына үлкен көмек етеді» [4, 17], - деп, Көксерек образын әлем әдебиетіндегі басқа да қасқыр образдарымен қатар қойып, салыстыра талдау қажеттілігін айтады. Оқушылар өз шамасы келгенше зерттеу жұмысын жасайды және осы арқылы болашақта ғылыми жоба жұмысын жазуға жетелеуге болады. Сол сияқты «Көксерек» тақырыбында презентация, бейнеролик жасау, «Көксерек» көркем фильмінің түсірілуіне қатысты мәліметтер қарастырып, журналистік зерттеу жұмысын жүргізу тапсырмасы да оқушыларға қызықты болары сөзсіз.

Сөз соңында белгілі әдіскер - ғалым Қ.О.Бітібаеваның: «Әдебиет – сөз өнері. Әдебиетті ұлағатты адамдар «адамтану құралы» десе, әдебиет пәнін «адам тәрбиелеу құралы» дер едік. Ол жасөспірімдерге әдебиеттанудан, сөз маржандарының қыр-сырын игеруден жай білім беріп қана қоймайды, ең бастысы, өмірінің ең қымбаттысы – жақсылық пен ізгіліктің ұрығын себеді» [5, 8], - деген пікірін алға тарта отырып, әр мұғалім әдебиетті оқыту арқылы оқушының рухани дүниесінің ұлттық болмыста қалыптасуына барынша күш салып, әр шәкіртінің

бойына адамгершіліктің асыл дәнін егуді басты мақсат тұтуы тиіс деп түйіндейміз. Себебі бүгінгі шәкірт – елдің ертеңі. Ел ертеңіне жауапкершілікпен қарауға тиіспіз.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Абдимомынов Е.Б., Абдықадырова Т.Р. М.Әуезов әңгімелерін оқытудың әдістемелік негіздері // Абай атындағы ұлттық университетінің Хабаршысы: Аруна, 2023. – 300 бет.
2. Қ.Тасболатұлы. Изучение творчества Мухтара Ауэзова в средней казахской школе / автореферат / Тасболатұлы Қ. – Жамбыл: Абай атындағы ұлттық институты, 1970.
3. Әуезов М. Қорғансыздың күні. Әңгімелер мен повестер. - Алматы: Атамұра, 2002. – 432 бет.
4. Төлеубаева К.М. М.О. Әуезовтің өмірі мен шығармашылығын оқыту әдістемесі (5-8 сынып әдебиет оқулығына арналған әдістемелік көмекші құрал). - Семей, 2011. - 32 бет.
5. Бітібаева Қ.О. Әдебиетті оқытудың инновациялық технологиясы. - Өскемен, 2002. – 134 бет.

ӘОЖ 82.0:37.016

ЭПИКАЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРДЫ ОҚЫТУДЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Социалов Н.Е.

Ғылыми жетекші: Келгембаева Б.Б., филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті,
Өскемен қ., Қазақстан, e-mail: baha_fil@mail.ru

Мектептегі қазақ әдебиеті бағдарламасындағы ең кең қамтылатын шығармалар эпикалық жанрларға тиесілі. Әсіресе, әңгіме, роман, эпопея, мысал, хикаятқа (повесть) молынан орын берілген. Қазіргі кездегі эпикалық туындыларды оқытудағы қиындықтың бірі – оқушылардың көркем шығарманы оқуға құлықсыздығы, оқыған күнде де әдеби тілдің иірімдерін жете түсіне бермейтінінде жатыр. Сондықтан бұл жанрларды оқыту мәселесі күн тәртібінен түспейді деуге болады.

Эпикалық шығармаларды оқытудың тағы бір қиындығы – оны оқыту барысында әдеби-теориялық білімнің қоса беріліп отыруында.

Әдіскер-ұстаз Қ.О.Бітібаеваның пікірінше, эпикалық шығармаларды оқыту мен талдауда мына мәселелерге ең алдымен көңіл бөлінеді:

1. Көркем шығарманың сюжеті, көтерген тақырыбы, проблематикасы.
2. Көркем бейнелер жүйесі.
3. Автор – көркем туындыны жасаушы, көркем туындыны жазушы. Автор және көркем туынды [1].

Көркем шығарманы талдау оны оқудан басталады. Көркем туындыны толық оқымай, мазмұнын жетік меңгермей тұрып, оны талдау мүмкін емес. Сондықтан эпикалық шығармаларды оқытуда көркем мәтінді алдын-ала оқуға берген жөн. Бұл ретте, жазғы демалысты тиімді пайдалануға болады.

Әңгіме, мысал сияқты шағын жанрларды талдау роман, хикая тәрізді күрделі жанрларға қарағанда жеңілірек. Әңгіме мен мысалды талдауда мұғалімнің олардың көркем табиғатын таныту, барлық бітім-болмысын сөз етуге мүмкіндігі мол. Ал роман, эпопеяны бағдарламадағы аздаған сағаттарда толық талдау мүмкін емес. Сондықтан, осындай көлемді шығармаларды оқытуда мұғалімнің үлкен ізденісі керек. Күрделі туындыны өткенде оқу мақсаттарына орай неге көңіл бөлу керек, талдаудың қай түрі тиімді болмақ, осы мәселелерге мұғалім ойлы еңбекке жүгінеді. Мұғалімнің өзі көркем туынды негізінде жатқан проблема, оның кейіпкерлер жүйесі, сюжеттік-композициялық ерекшелігі, тіл кестесі, қаламгерлік позицияны әбден зерттеп, анықтап алуы тиіс. Олай дейтініміз – қазіргі қазақ әдебиеті бағдарламасында әлі әдеби сында толық бағасын алмаған, салмақты зерттеулерге арқау болмаған кейбір туындылар еніп кеткен. Оның үстіне қазіргі қала балалары қазақтың әдеби тілін, XIX-XX басындағы тұрмыстық атаулардың мағынасын жете түсіне бермейді. Сондықтан көркем туындыдағы мағынасы түсініксіз сөздермен сөздік жұмысын жүргізілуі керек.

Роман, хикая, әңгімелерді оқи отырып, оқушылар автормен іштей сырласады. Олар авторды да, оның туындыларындағы өмір құбылыстарын, кейіпкерлер тағдырын өз пікірі, эмоциясы, дүниетанымы тұрғысынан қабылдайды. Ал мұғалімнің мақсаты – оқушының алғашқы өзіндік қабылдауын ғылыми негізге бағыттау, дұрыс бағыт-бағдар беру болғандықтан, мұғалімнің өзі көркем туынды жайлы ғылыми зерттеулерден мол хабары болуы тиіс.

Көлемді шығармаларды талдауда көркем мәтіннің мазмұны мен пішінінің бірлігін сақтай отырып, тұтас таныту көзделеді. Ең алдымен, көркем шығарманың сюжетімен, кейіпкерлер характерімен таныстық жүзеге асады. Оқушылар өздері оқыған шығармалардың мазмұнына, оқиғасына ерекше көңіл бөледі. Ал осы оқиғалардың бір-бірінен туындап, жалғасып жатқанын, оқиғаның басталуы, дамуы, шарттары, шешімдерін шәкірттің танып, бағалауы да күрделі мәселенің бірі. Өйткені, композиция арқылы кейіпкерлердің іс-әрекеті, характері ашылады. Шығарма негізінде жатқан авторлық ой көрінеді. Сюжет пен композицияға талдау кезінде мұғалім ең басты эпизодтар, оқиғаларға көңіл бөледі, соны бөліп алады. Оқушыларға мазмұнатады, мәнерлеп оқи отырып, әрі түсіндірмелі әдіспен өзіндегі ой, жазушы поэзиясы, тақырып беріледі.

Бірақ композиция мен сюжет шығарманы талдаудағы күрделі мәселелердің қатарына жататындықтан, оқушылардың бұл жөніндегі ұғымдарын бірте-бірте сатылап қалыптастырған дұрыс. Оқушылар шығарманың композициялық құрылысымен оның жәй және күрделі жоспарын білу арқылы танысады. Осының нәтижесінде шығарманы құрап, оған тұтастық сипат беріп тұрған негізгі бөлшектердің арасындағы байланыстарын айырып біледі. Ол үшін қатар эпикалық шығармалардың сюжеттік жоспары жасалады. Бұдан соң шығарманың композициялық құрылысына байланысты ұғым кеңейтіле түседі. Шығарманың құрылысымен танысу барысында, ондағы табиғат суреттерінен (пейзаждың) және басқа да көркемдік компоненттердің қандай роль атқарып тұрғанын айырып біледі.

Өйткені шығармадағы оқиғаға, кейіпкерлердің күйініш-сүйінішіне байланысты пейзаждың атқаратын ролі алуан түрлі және ол шығарманың идеялық-тақырыптық мазмұнына бағынышты болады, яғни соған икемделіп беріледі. Сондай-ақ, шәкірттер шығарманың қорытынды бөлімі қандай роль атқарып тұрғанымен де танысады. Қорытынды бөлімге көлемді шығармалардың эпилогы жатады. Эпилогтың көркем туынды идеясын түсінуде өзіндік маңызы бар.

Оқушы әр кейіпкердің негізінде авторды толғандырған бір ой жататынын білуі керек. Образға талдау әр буында, әр жағынан қарастырылады. Мұғалім де кейіпкер іс-әрекетін түсіндіру үшін, әр түрлі сұрақтар қояды. Бір кейіпкер мен екінші кейіпкерді салыстыру жұмыстарын жүргізеді, әр кейіпкерге деген автор көзқарасын, қарым-қатынасын анықтау мақсатында әдіс-тәсілдер пайдаланады. Мысалы: Сәлмен мен Жарасбайдың қайсысы Бақтығұл тағдырында ерекше орын алады? немесе Сәлмен мен Жарасбайдың қайсысы қатал, әділетсіз, ұнамсыз? («Қараш-Қараш оқиғасы»), Бақтығұл саған ұнай ма? Ұнамаса, қандай мінезі, іс-әрекетін айтар едің? тәрізді сұрақтар осы буындағы оқушыларды образ табиғатын түсінуге, өз пікірлерін айта білуге жетелейді.

Жоғары сыныптарда көлемді эпикалық шығармалар оқытылады. Ескертіп кеткеніміздей, роман, эпопеяларда көркем бейнелер жүйесі беріледі. Оның барлығын талдап біту мүмкін емес. Сондықтан ең негізгі кейіпкерлерді талдау нысанаға алынады. Сондай-ақ кейіпкерлерді іс-әрекеті, шығармадағы орны, авторлық ойға байланысты топтап, жинақтап талдау да образ талдаудың басты әдіс-тәсілдерінен саналады (төменде мысалдар беріледі). Образ талдауда мәтінді оқи отырып, көркем туындының негізгі оқиғаларына оқушы назарын аудартады.

Басты оқиғаларды мазмұндату, оған жоспар жасату сюжет-композициялық талдаудың ең негізгі әдіс-тәсілі болады. Басты оқиғаларды оқушылардың өзін қатыстырып отырып, сұрыптатып алуда мұғалім сұрақтар қояды. «Балалар, осы

әңгімедегі ең басты оқиға деп, қай оқиғаны айтар едіңдер?» немесе «Ұлпанның тағдырына әсер еткен басты оқиғалар не?» деген сұрақтар арқылы оқушыларды осындай жұмыстарға жетелеу тиімді болмақ. Ары қарай оқушылар бөліп алған басты оқиғаларды тақтаға немесе дәптерге жазғызып, оған тақырып қойғызып (мұғалім өзі де көмекке келеді), әңгімеге тұтастай жоспар жасатуға болады. Басты эпизодтарды бөліп ала отырып, онымен жасалатын жұмыста мұғалім көркем туындыны мүлде ұмытып кетпейді, қайта сол эпизодты ашып, оны тұтастай қарастыру жолдарын ізденеді. Ең бастысы шығарманы мүше-мүше етіп бөліп тастамай, бірлікте қарастырып отырған дұрыс.

Эпикалық шығармаларды образдар бойынша талдау – мектепте ең көп қолданылатын дәстүрлі әдіс. Мұндай талдаудың күрделілігі сол – олардың іс-әрекеті арқылы оқушыларға әдеби-теориялық ұғымдар туралы білім беруге де назар аударылып отырады. Тип, прототип, образ туралы алғашқы ұғымнан бастап сынып жоғарылаған сайын, олардың саны да, түсіндірудің тереңдігі мен ауқымы да арта түседі. Образ бойынша талдау кезінде оқушылар кейіпкерді танып біле отырып, сол кейіпкер бойындағы адами қасиеттерді ашуға талпынады. Әрине, шығармадағы орталық кейіпкердің болмысы жеке-дара ашылмайды. Себебі, автор өз кейіпкерін мәтіндегі әр алуан іс-әрекеттермен, оқиғалармен, басқа кейіпкерлермен байланыстырады. Яғни, бас кейіпкер шығармада орталық тұлға болғанменен, ол басқа кейіпкерлермен қарым-қатынасқа түсіп, іс-әрекет үстінде байланысып отырады, сол арқылы толыққанды ашылады. Сондықтан көркем шығармадағы

бейнелер жүйесін өзара тұтастыру қажет. «Абай жолы» тәрізді аса көлемді де, күрделі туындыдағы образдар жүйесін толық қамту мүмкін емес. Сондықтан оларды белгілі бір проблеманың төңірегіне топтастырып қарастырамыз. Проблемалы талдау – шәкірттердің көркем шығармадағы авторлық идея мен көтерілген проблемаға дендей енуіне мүмкіндік береді. Қазақ тілі әдістемесінің білікті маманы Д.Әлімжановтың мына бір пікірі проблемалы оқыту ғана емес проблемалы талдаудың құндылығын айқындай түсетін тәрізді: «Проблемалап оқытудың мақсаттары мен міндеттері немесе оның мазмұнымен жұмыс жүргізудің жолдары оқушылардың ғылыми-творчестволық білім алуына негізделеді. Соған негіздей отырып, білім алудың тиімді жолдарын үйренеді, өздігінен ізденіп ғылым заңдылықтарын тануға ақыл-ой қабілеттерін жетілдіреді, материалды талдап білуге дағдыландырады, әр жақты талдау шеберлігіне төселдіреді» [2].

Көркем шығармада сан тарапты әрекеттер баяндалып, көптеген қарама-қайшылықты, таласты пікірлі оқиғалар туындап жатады. Жазушының ой желісін, шығарма идеясын онда көтерілген проблемаларды талдау арқылы тани білу керек. Ол үшін ұстаздың өзі шығарманың тереңіне бойлай біліп, шәкірттердің алдына проблемалық ситуация ұсыну қажет. Дегенмен кез-келген оқиға, кейіпкердің әрекетінен проблема туындату мүмкін емес.

Эпикалық шығармаларды оқыту, талдау барысында оның негізіндегі авторлық ойға, авторлық көзқарасқа көз жүгірту – басты мәселелердің бірі. Оқушы көркем туындыны оқып отырғанда, авторды ұмытып кетеді (қай сыныпта, қай буында болса да). Оларды, әсіресе, төменгі сыныптарда оқиғалар жүйесі, кейіпкерлер іс-әрекеті қызықтырады. Олар «Бандыны қуған Хамитті» оқып отырып, «Хамит жеңсе екен, бандыны қолға түсірсе екен» деп, толқып отырса «Көксеректе» қасқырдың іс-әрекетін қызықтап кетеді. Мұғалім төменгі буынның өзінен бастап-ақ көркем туынды негізіндегі авторлық ойға оқушылар назарын аудартып, бұл мәселеде жүйелі жұмыс істеп отыру керек. Авторлық ойды, қай шығарманы алмайық, оңай таба салу мүмкін емес, ол образдардай, олардың іс-әрекетіндей айқын, «мен мұңдалап» тұрмайды. Авторлық ой шығармада жасырын жатады. Мұғалім мақсаты оны «жарыққа шығару» болып табылады. «Жарыққа шығарудың» бірнеше жолдары, тиімді әдіс-тәсілдері бар. Кейде егер шығарма бірінші жақтан берілсе немесе әңгімеші арқылы баяндалса, оқушылар оны автордың өзі екен деп қабылдайды. Мысалы, «Шұғаның белгісі», т.с.с. Бұндайда мұғалім әңгімелеуші мен автор бөлек адам екенін бұл тек суреткедің бір стильдік ерекшелігі, тәсілі екенін айтуы керек. Осы көркем шығарманың жазылу мәнері, тілі, құрылысы, суреттеу, баяндау, портреттеу тәсілдері- бәрі-бәрі авторға, оны тануға жол ашады. Мысалы, «Қорғансыздың күніндегі» боран немесе «Көксеректегі» жарық айлы түн сияқты пейзаждардың кейіпкер тағдырларына тікелей әсері бар екенін, сол пейзаждар арқылы М.Әуезов қорғансыздардың тағдырын алдын ала білдірсе, «сүттей жарық айлы түн» Абайдың өмірлік ақ махаббатын бейнелейтінін, т.б. талдау барысында оқушылар түсінеді. Көркем туындыдағы «авторды» таныту – күрделі де маңызды мәселе. Оны тағы қандай жолдармен жүргізуге болады? Оны осы еңбектің жалғасынан (практикалық бөлімнен) көруге болады.

Көркем шығарманы талдаудың ең соңғы, күрделі кезеңі – оның көркем тіліне талдау жасау. Шығарманың бейнелі де көркем сөз кестесі оқушылардың тіл байлығын еселеп, сөздің мәнін ұғуға, эстетикалық талғамын оятуға әсер етеді. Мәселен, Мағжан Жұмабаевтың «Батыр Баян» поэмасының көркемдік сипатын

таныту үшін алдын-ала төмендегідей тапсырмалар беріледі: 1. Түс, рең ажарлылығын бейнелеген сөз бен сөз тіркесін тауып, 1 санымен белгілеп, оны ауызша дәлелдеу (Ары қарай тапсырма ретіне орай, мәтіндегі сұраққа лайық сөздер мен сөз тіркестерін сол санмен белгілеп шығу керек).

2. Пішін (форма) ерекшелігі;
3. Тау биіктігі;
4. Дыбыс сипаты;
5. Су тазалығы;
6. Жұмсақтық, майдалық сипаты;
7. Қимыл-әрекет деңгейі;
8. Көптік ұғым көрінісі;
9. Айқындау;
10. Теңеу;
11. Ауыстыру (метафора)
12. Алмастыру (метонимия);
13. Кейіптеу;
14. Дерексіз ұғымды заттандыру;
15. Дерексіз ұғымды жандандыру;
16. Нышан белгі (символдық белгі);
17. Шарттылық т.б. [3].

Оқушыларға мәтінге талдау жасауды мұғалім алдымен өзі көрсетеді. Ол үшін ақын бейнелеуіндегі Көкшетаудың сұлулығын неғұрлым нақты бейнелеген мына жолдарға көңіл бөлген дұрыс:

Арқада жер жетпейді Бурабайға,
Бөленген бұйра сыпсың қарағайға.
Бұлт құшқан мәңгі мең-зең Көкшетауға,
Бөлектау: «Ой, бауырым!» - деп анадайда.
Оқжетпес найза қия – қыранға ұя,
Қарасаң жанның шері тарқамай-ма?
Солардың ортасында Бурабай көл,
Мөп-мөлдір, дөп-дөңгелек ұқсайды Айға [4, 296.].

Алдымен келтірілген үзіндінің екінші тармағындағы «бөленген» сөзіне әрі 8, әрі 13, әрі 9 сандарын қоямыз. Себебі бүкіл бір тау қарағайымен қымталғандай оралып, бөленсе, онда қарағайдың соншалықты көптігі, яғни 8 белгісіне сай екені анықталады. Сондай-ақ, бұл сөзді баланы бесікке бөлеу ұғымымен байланыстырсақ, яғни жансыз тауға жан иесіне, жандыға лайық әрекет дарытқандықтан, оны кейіптеуге, яғни 13 белгісіне жатқызамыз. Сондай-ақ, көріктеуіштің есімшеден де жасалатыны, сондықтан бұл сөздің ажарлау мәнінде қолданылып тұрғаны түсіндіріледі. Аталған сөзге жалғас «бұйра сыпсың» сөздері көріктеуіш (9). Үшінші жол басында «бұлт құшқан» тіркесіне әрі тау биіктігі (3), әрі кейіптеу (13) белгілері қойылады. Себебі жерден сонша алыс бұлтты құшу тау биіктігін, сол деңгейге дейін жеткенін межелеумен бірге жансыз таудың адамға лайық әрекетке ие болуы кейіптеуді дәлелдейді. Бесінші тармақтағы «найза» - әрі көріктеуіш (9), әрі пішін ерекшелігі (2), яғни Оқжетпес шыңының сонша тік, найза тәрізді екенін анықтайды. Соңғы жолдағы «мөп-мөлдір» - әрі көріктеуіш (9), әрі су тазалығы (5), әрі рең әдемілігі (1) айнасы. Іргелес орналасқан «дөп-дөңгелек» - көріктеуіш (9), сонымен бірге пішін ерекшелігінің (2) белгісі. «Ұқсайды Айға» -

теңеу (10). Осылайша мұғалім оқушыларға поэмадағы әрбір суретті сөздің өзіндік сипаты мен мәтінде Көкшетау суретін берудегі атқарып тұрған қызметіне мән беруге баулиды. Одан әрі мына жолдарға назар аударады:

Бауырында Бурабайдың қалың ағаш,
Көкшенің жалымен біткен жалғас.
Арудың ақпен өрген бұрымындай
Қарағай, қызыл қайың, талы аралас [29, 30 б.].

Оқушылар өз беттерімен осы жолдарды талдауға талаптанады. Олардың ықтимал жауаптары мынадай болуы мүмкін: - Екінші жолдағы «жалымен» ауыстыруға (метафораға - 11) жатады. Олай дейтініміз: тау басындағы, дәйектей түссек, желкесіндегі ағаштар шоғыры жылқы жалына ұқсастырылған. Осы орайда, бұл ұғым-тіршілігі малмен, жылқымен тығыз байланысты қазақ халқына етене жақын болуымен де ұлттық өрнек (18) айғағы. Ал, үшінші жол тұтасымен теңеуді білдіреді (10).

Оқытушының талдау үлгісінен соң, осы үзінділерден басқа бөлігінен қажетті мысалдар теру, іріктеу, жүйелеу, талдауға әзірлену өзіндік жұмыс тапсырмасы ретінде беріледі. Талдау жұмысы барысында оқушылар шығарманың мазмұны мен пішінінің байланысына назар аударады. Шығармадағы әрбір сөз, әр нақыш – әрі көркемдігімен, әрі ешқайсысы шашау шықпай жымдасып, өріле келе басты түйінге, яғни ел мен жерді қорғау идеясына қызмет етуге бағындырылғанына назар аударылады.

Әдебиетті оқытудың барлық сатыларындағы сияқты шығарманы талдау жұмысы да оқытушының басшылығымен жүріп отырады. Оқушылардың шығарманы оқып талдау жұмысына белсенділікпен қатысып отыруын оқытушы қамтамасыз етіп отыруға міндетті.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Бітібаева Қ.О. Әдебиетті оқыту әдістемесі. – Алматы, 1997.
2. Әлімжанов Д. Қазақ тілін оқыту методикасы. Алматы, 1965.
3. Жүсіпов Қ.П. Көркем сөз құдыреті. – Павлодар, 2002.
4. Жұмабаев М. Шығармалар. – Алматы, 1989.

ӘОЖ 821.512.122.09 (092)

МІРЖАҚЫП ДУЛАТҰЛЫНЫҢ ӨМІРІ МЕН ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ЖОЛЫНЫҢ НЕГІЗГІ КЕЗЕҢДЕРІ, ӘДЕБИ МҰРАСЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Туганбаева Г.Н.

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті,
Өскемен қ., Қазақстан, e-mail: tuganbaeva.gulzhamal@gmail.com

Аннотация. Мақалада қазақтың көрнекті жазушысы Міржақып Дулатұлының өмірі мен шығармашылық жолының негізгі кезеңдері, әдеби мұрасының ерекшеліктері көрсетілген. Әдеби талантты дамыту үшін білім мен

мәдени ортаның маңыздылығы атап өтіледі. Мақалада оның шығармашылығының түйінді кезеңдері талданады. Шығармаларының тақырыбына, стильдік ерекшеліктеріне, қазақ әдебиетінің дамуына қосқан үлесіне ерекше мән беріледі. Мақала өмірбаяндық деректер мен әдеби шығармаларды талдау арқылы оқырманға Міржақып Дулатұлының тұлғасы мен шығармашылығына жан-жақты шолу жасап, оның Қазақстанның мәдени-тарихи панорамасындағы маңызды орнын атап көрсетеді.

Кілтті сөздер: әдеби мұра, әдеби шығармалар, деректер

Міржақып Дулатұлы – қазақ ағартушысы, қоғам қайраткері, ақын, жазушы. ХХ ғасыр басындағы қазақ мәдениеті мен әдебиетінің жарқын өкілі.

Міржақып Дулатұлы 1885 жылы 25 қарашада Торғай уезі Сарыкөпі болысына қарасты №1 ауылда дүниеге келген. Араб жазуын меңгерген әкесі Дулат қолөнерші болған. Анасы Дәмеш өнерге жақын адам болған, қазақтың халық әндерін орындаған. Міржақып екі жасында анасыз қалып, он екі жасында әкесінен айырылды. Үлкен ағасы Асқардың қолында тәрбиеленген.

Әкесі үлкен ұлы Асқар сияқты Міржақыпты да заң саласында қызмет ету үшін алдымен мұсылманша, сосын орысша сауат ашуын қалап, алдымен ауыл молдасына оқуға жібереді.

Екі жыл молдадан оқыған соң, ауылда орналасқан орыс мектебінде сабақ беретін Мұқан Тоқтарбай деген ұстаздан дәріс алады. Сөйтіп, Торғай қаласындағы орыс-қазақ мектебіне қабылданып, бес жыл оқып, оны 1902 жылы үздік бітіріп шығады. Бұл мектеп оның біліміндегі олқылықтардың орнын толтырып қана қоймай, тұлға болып қалыптасуына да ықпал етті. Мұқан ұстаздың өзі ұлы ағартушы Ыбырай Алтынсарин негізін қалаған оқу орнының түлегі еді.

Оқуын енді ғана бітірген ұстаз алты-жеті жыл бойы ауыл мектептерінде халықтың балаларын оқытады. Шәкірттеріне де сол рухта терең білім мен тәрбие береді. Міржақып Дулатұлы өз өмірбаянында былай деп жазады: «1897 жылы екі жылдық орыс-қазақ мектебіне оқуға түстім, оны бітірген соң мұғалімдер курсынан өтіп, ауыл мұғалімі мамандығын алдым. Осымен оқу орындарындағы оқуым аяқталды. 1902 жылдан бастап ауыл мұғалімі болып жұмыс істеп, бос уақытымды білімімді жетілдіруге арнадым» [1, б. 12].

Міржақып өз бетімен оқып, орыс тілін жетік меңгерген. Орыс жазушыларының шығармаларымен танысады. 6 жыл ұстаздық қызметінде көп нәрсені үйреніп, халқының тәуелсіздігі үшін күресуге дайындалады. Оның ақындық таланты дәл осы жылдары көрінді.

Өз бетімен оқып, білімін дамытып, орыс тілін жетік меңгерген Міржақып бос уақытында көркем әдебиеттерді оқып, тілін жетілдіріп, өлең шығаруға кіріседі. Өз халқын ойлайтын қазақ зиялылары – Әлихан Бөкейханов пен Ахмет Байтұрсыновтың шығармаларын көп оқиды.

1904 жылы Міржақып Омбы қаласына келіп, ғалым Ахмет Байтұрсыновпен кездеседі. 1905 жылы Міржақып Ахмет Байтұрсыновпен бірге Қарқаралы қаласындағы қоғамдық-саяси жұмыстарға қатысады [2, б. 134].

1906 жылы көптеген қазақ ғалымдары мен қазақ жастары білім алған Петербург қаласына барады. 1907 жылы Петербургте шыққан «Серке»

басылымында бүркеншік атпен оның «Жастарға» атты өлеңі мен «Біздің мақсат» мақаласы жарияланды.

Міржақыптың тұңғыш өлеңдер жинағы 1909 жылы Қазан қаласында «Оян, қазақ!» деген атпен басылды. («Оян, қазақ!»). Бұл кітаптың қазақ оқырмандарына әсері өте күшті болды. Кітап жас авторға даңқ әкеліп, патшалық қуғын-сүргінге ұшыратты, ол тергеу органдарының бақылауына алынды, содан кейін кітаптың бүкіл тиражы тәркіленді [3, б. 4].

1909–1911 жылдары Қызылжар қалалық сот кеңесінде қызметін жалғастырып, ұстаздық жұмысын қайта жалғастырып, қазақ балаларына орыс тілінен сабақ берді. Бұл кезде Мағжан Жұмабаев та біраз уақыт онымен бірге оқыды. 1910 жылы оның «Бақытсыз Жамал» романы Қазандағы Кәрімов баспасынан жарық көрді. Әр жерде шығатын түрлі қазақ басылымдарына, әсіресе «Айқап» журналына жиі жазатын.

Міржақып 1911 жылы Қызылжардан Семей облысына аттанып, қазақ ауылдарын аралап, халықтың тұрмысын өз көзімен көреді. Мұнда патшаның құпия полициясының назарына іліккен ол полицияның қолына түсіп, бір жарым жыл қамауда болады.

1912 жылы Орынборға келеді. Сол жерде жүрген шағын қазақ зиялылары ақылдаса келе, халықтың санасына ықпалын тигізу үшін баспа ісін қолға алуды ұйғарды. М.Дулатов А.Байтұрсыновпен бірге ағартушылық-демократиялық бағыттағы алғашқы бейресми басылым – «Қазақ» газетінің (1913–1918) негізін қалады [4, б. 146].

Міржақып Дулатұлы 1914 жылы 14 мамырда Омбы қаласында тұратын Ғайнижамал Баймұратқызымен отбасын құрады. Ақынның қызы Гүлнәр Дулатованың айтуынша, үйлену тойы Омбы қаласының іргесіндегі Коломзино стансасындағы мейрамханада өткен. Үйлену тойынан кейін жас жұбайлар бірден Орынбор қаласына барады.

1912 жылы Орынборға келеді. Сол жерде жүрген шағын қазақ зиялылары ақылдаса келе, халықтың санасына ықпалын тигізу үшін баспа ісін қолға алуды ұйғарды. М.Дулатов А.Байтұрсыновпен бірге ағартушылық-демократия бағыттағы алғашқы бейресми басылым – «Қазақ» газеті (1913–1918) негізін қалады [4, б. 146].

Міржақып Дулатұлы 1914 жылы 14 мамырда Омбы қаласында тұратын Ғайнижамал Баймұратқызымен отбасын құрды. Ақынның қызы Гүлнәр Дулатованы айтуынша, үйлену той Омбы қаласының іргесіндегі Коломзино стансасындағы мейрамханада өткен. Үйлену тойынан кейін жас жұбайлар бірден Орынбор қаласына барады [4, б. 87].

1922–1926 жж Қазақ халық ағарту институтында оқытушы болып жұмыс істейді. Ұстаздық қызметке оралғаннан кейін екі бөлімнен тұратын «Математикадан оқу құралын» дайындап, Ташкент қаласында басып шығарады. «Балқия» деп аталатын төрт пьесадан тұратын пьеса жазады.

1922 жылы М.Дулатұлы заңсыз қамауға алынды. Бірақ бұл әділетсіздік ұзаққа бармай, Семейден Орынборға ауыстырылып жатқанда тұтқыннан босатылады. 1924 жылы Орынборда екі томдық «Қирағат кітабы» және Қызылордада «Математика оқулығының» жаңа басылымы жарық көрді. Сол жылы Міржақып қазақ ғалымдарының I съезіне қатысып, баяндама жасайды.

1928 жылы кеңестік тоталитарлық жүйе Міржақыпты тағы да тұтқынға алды. Қызылорда түрмесінің көрші камераларында онымен бірге Жүсіпбек Аймауытов пен Ахмет Байтұрсынов отырған.

Мұстафа Шоқай М.Дулатұлының лагерьден қашуын ұйымдастырғанымен, Франциядан келген сауда кемесі Карелияға кіргенде, Міржақып отбасының тағдырына қауіптеніп, бас тартады.

1930 жылы Ақ теңіз-Балтық каналының құрылысына қатысты. Ғалым 1935 жылы 5 қазанда Карел АССР-інің (Автономиялық Кеңестік Социалистік Республикасы) Беломорск ауданындағы Сосновец темір жол станциясында қайтыс болып, сонда жерленген.

Міржақыптың шығармашылығы мен саяси қызметін үш кезеңге бөлуге болады.

1-кезең-Орыс патшасының отарлау саясатына қарсы күрес жылдары,

2-кезең-Алаш қозғалысына қатысу және Кеңес өкіметіне қарсы күрес,

3-кезең-Кеңес үкіметі рақымшылық жасағаннан кейін халқы мен еліне қызмет еткен жылдары.

М.Дулатұлы 1904 жылы Омбыда Ә.Бөкейханов пен А.Байтұрсыновпен кездескеннен кейін саяси күреске белсене араласа бастайды. 1905 жылы патша өкіметінің атына жазылған петицияны әзірлеушілердің бірі болды.

1907 жылы 3 шілдеде патша жарлығымен қазақтар мен Сібір мен Орта Азияның барлық жергілікті халықтары Ресейдің Мемлекеттік Думасына қатысу құқығынан айырылды. Бұл шешім ұлттық өзін-өзі басқару мүмкіндігін түбегейлі бұзды.

М.Дулатұлы «Біздің мақсатымыз» атты мақаласында Ресейдегі қазақтардың құқығы жоқ халық екенін жазған. Осы жылдар ішінде М.Дулатұлы көптеген еңбектер мен мақалалар жазды. Олардың негізгі бөлігі қазақ халқын оятуға, Ресей империясын әшкерелеуге бағытталды. Осы мақала жарияланғаннан кейін патша полициясы «Серке» газетін тартып алды. Осы мақаладан оның қаншалықты батыл болғанын көруге болады.

Еркін пікір білдіру алаңына айналып, қазақ қоғамының өзекті мәселелерін күн тәртібіне қойған «Қазақ» газеті құрылғаннан кейін оның бас редакторы Ахмет Байтұрсынов, оның орынбасары Міржақып Дулатұлы болды. 1913 жылы Ахмет Байтұрсыновпен бірге «Қазақ» газетін және әйгілі «Оян, қазақ!» жинағын шығарды. «Оян, қазақ, басыңды көтер. Жылдарыңды қараңғыда босқа өткізбе» деген кітап қазақты халқының болашағын ойлауға итермеледі.

Міржақып Дулатұлы – Қазақ тарихындағы Бірінші дүниежүзілік соғыста зардап шеккен тыл еңбеккерлері мен босқындарға көмек көрсету мақсатында құрылған «Жанар» алғашқы медициналық көмек көрсету комитетінің негізін қалаушылардың бірі. Майдандық жұмысқа жіберілген қазақтарға көмек көрсету үшін әр жерде орталықтар ашып, үнемі олардың қасында болды. Орысша білмейтіндерге қамқорлық жасап, қажет нәрсенің барлығын қамтамасыз етті. Бірақ 1919 жылы Міржақып Дулатұлына Кеңес өкіметін орнату жолындағы күреске белсенді қатысушы – Амангелді Имановтың өліміне қатысы бар деген айып тағылды.

Халық отаршылдық қамытына түскен кезден бастап қазақ халқының жер бетінен жойылып кету қаупі болды. Дәл осы кезде қазақты сақтап қалу үшін Алаш қозғалысы күшейе түсті. Қозғалыстың жетекшілері ауқатты отбасылардан, сол кездегі жоғары білімді адамдардан шыққан, олардың жетекшілері Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатұлы болды. Олар жалпықазақ съездерін шақырып, онда халық үшін маңызды мәселелерді талқылады.

1917 жылы 5-13 желтоқсанда Орынборда Әлихан Бөкейхановтың басшылығымен өткен қазақ-қырғыз ортақ құрылтайында Алаш автономиясы жарияланды. Ақпан төңкерісі нәтижесінде патшаның тақтан тайдырылуы, Бірінші дүниежүзілік соғысқа қатысқан Ресейдің әлсіреуі Алаш қайраткерлері үшін қуанышты хабар болды. Беларусь тылындағы қазақтардың қатарында болған Бөкейханов пен Дулатұлы ақпан төңкерісінен кейін бірден Петроградқа келді.

Елге оралған соң Әлихан, Мұстафа, Міржақып үшеуі «Алаша ұлдары» деген атпен «Қазақ» газетінде өз қолдарымен хат жариялайды [4, б. 147].

1921-1922 жылдардағы ашаршылық кезінде Алаш зиялыларының өкілдері аштыққа ұшырағандарға көмек ретінде қаражат жинай бастағанда бұл іске Міржақып Дулатұлы пен Жүсіпбек Аймауытов жетекшілік етті. Олар аз ғана айдың ішінде 15 мың ірі қара жинап, аштарға үлестірді.

Бірақ тағдыр Міржақыпқа да, Алаш қозғалысының қалған өкілдеріне де әділетсіздік жасады. Өмірінің соңғы кезеңдері айдауда және ауыр сынақтарда өтті. Бірақ қанша қиын жағдайға тап болса да, халқының игілігі үшін қызмет етуді тоқтатқан емес.

Міржақып Дулатұлы лагерьде қазақ мектептеріне арналған геометрия оқулығын да жазды. Ол өзінің емшілік қабілетін байқаған кезде басқа тұтқындарды емдей бастады.

Міржақып Дулатұлы қазақ тілінің жағдайына алаңдаушылық білдіріп: «Егер біз қазақ тілін сақтап, қазақ әдебиетін нығайтамыз десек, ең алдымен оның сандық емес, сапалық ерекшеліктерін ескеруіміз керек. Ол үшін қазақ сөздерінің жазылуындағы кемшіліктерді жою керек. Ал оларды жою үшін алдымен қандай кемшіліктер мен қателіктер туындап жатқанын анықтау керек» деп жазды.

Міржақып Дулатұлы – әр түрлі әдеби жанрда қалам тартқан қаламгер. Оның көптеген әңгімелері: Азамат, Мадияр, Тиминер, Түрік ұлы, Арғын ұлы деген бүркеншік аттармен жарияланған.

Оның алғашқы кітабы – «Оян, қазақ!» деген атпен Санкт-Петербург қаласында жарық көрген өлеңдер жинағы. Одан кейін Орынборда 1913 жылы «Азамат» кітабы, 1915 жылы «Терме» жыр кітабы жарық көрді [3, б. 5].

Шығармашылық жолын поэзиядан бастаған Міржақып проза жанрында қалам тарта бастайды. 1910 жылы оның осы жанрдағы шығармасы «Бақытсыз Жамал» романы Қазан қаласында жарық көрді. Бұл қазақ әдебиетінде прозада жазылған тұңғыш роман болды. 1914 жылы кітап қайта басылып шықты.

Түйіндеп айтсақ, Міржақып бар ғұмырын халқына қызмет етумен өткізді. 1929 жылы жауап алу кезінде Міржақып Дулатұлы соңғы сөзінде: «Халқымның болашағы үшін қолымнан келгеннің бәрін жасауға міндеттімін. Қателесем, халықпен бірге. Ерте ме, кеш пе, шындық жеңеді».

Міржақып Дулатұлы – қазақтың тұңғыш Конституциясының авторларының бірі. Қазақтың тұңғыш математигі болып саналады. Міржақып Дулатұлын азаттық пен теңдікті армандаған ұстаз ретінде қастерлеген жандардың бірі – Түркияның тұңғыш президенті Мұстафа Кемал Ататүрік. Ол 1917–1918 жылдары билікке келген соң досы профессор Тайыр Шағатайға «Оян, қазақ!» кітабын түрік тіліне аударып, шығаруды тапсырады. Осы кезде осы кітапқа еліктеп «Оян, түркілер!» кітабы жарық көрді. Міржақып кітабы дүние жүзіндегі халықтарға, соның ішінде жапондарға өте күшті әсер етті. Міржақып өз өлеңдерінде жапон халқының ерлігін, ұлттық рухын бірнеше рет дәріптеген. Осы орайда кейбір жапон азаматтары Міржақыпты өздерінің рухани тәлімгері санайды. Олар Міржақып Дулатұлына еліктеп «Оян, жапон!» кітабын да шығарды.

М.Дулатұлының есімі ақталып, бүкіл шығармашылық мұрасы қоғамдық сананың төсіне оралғалы бері оның қоғамдық-саяси, әдеби-публицистикалық шығармаларын зерттеу жұмыстары жүргізілуде.

Бұл бағыттағы алғашқы елеулі қадамдар Қазақ КСР Жоғарғы Сотының 1988 жылғы 4 қарашадағы қаулысымен жүзеге асырылған оның есімін құқықтық ақтау және жазушының шығармашылық мұрасын идеялық-саяси тұрғыдан сауықтыру деп тануға болады. М.О. атындағы Әдебиет және өнер институтының ұсынысы бойынша Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің қорытындысымен шығарылды. Әуезов 26 шілде 1989 ж.

Осыдан кейін бірден Міржақып Дулатұлының және басқа да Алаш қайраткерлерінің қоғамдық-саяси, әдеби-шығармашылық мұрасын басып шығару және кең көлемде насихаттау жұмыстары белсенді түрде басталды. Тоқсаныншы жылдардың басында әуелі бір томдық, кейін екі томдық басылым шықты. Оның қоғамдық-саяси, әдеби публицистикалық еңбектерін тарихшылар мен әдебиетшілер зерттей бастады. Оның өмірі мен шығармашылығы туралы мерзімді басылымдарда тағылымды мақалалар жарияланды. Алғашқы ғылыми монографиялар шығарыла бастады. 1997 жылы жапон ғалымы Уямо Томохико жапон тілінде Міржақыптың саяси көзқарастары туралы ғылыми диссертация қорғады.

Оның жалғыз мұрагері Гүлнәр Міржақыпқызының қыруар еңбегінің нәтижесінде оқырмандар назарына екі томдық «Шындық шырағы» атты естелік шығармасы ұсынылып отыр.

Осындай жүйелі жұмыстың нәтижесінде 2002-2004 жылдары М.Дулатұлының бес томдық академиялық басылымы жарық көрді. Сонымен қатар, 1993, 1994, 2009 жылдары «Қазақтелефильм» киностудиясында режиссер Қ.Умаров «Міржақыптың оралуы», «Алаша хикаясы», «Алашорда» фильмдерін түсірді.

Пайдаланылған әдебиет:

- 1.Әбсеметов М. Міржақып Дулатовтың өмірі мен шығармашылығы. – Алматы, 1995, – 215 б.
2. Әбсемет М. «Міржақыптың ағартушылық қызметі» // «Ақиқат» журналы 2003 ж. – № 7.
3. Дулатова Г.М. «Алаштың сөнбес жұлдыздары» Естелік эссе. – Алматы: Мектеп, 2010, – 360 б.
4. Құмырзақұлы А. Мұстафа Кемал Ататүрік ұстаз тұтқан алаш арысы. – Міржақып Дулатұлы // e-history.kz

ДОМБЫРА – ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ АСЫЛ МҰРАСЫ

Хасенов Е., Қанат Е.

Ғылыми жетекші: Шаяхметова А.А., аға оқытушы, магистр

Ы. Алтынсарин Арқалық педагогикалық институты

Арқалық қ., Қазақстан

e-mail: erkebulankhasenov13@gmail.com., kanat_erlan@inbox.ru

Кіріспе. Жалпы барлықтарыңыз білесіздер қазіргі кезде елімізде Домбыра аспабының халық арасында кеңінен таралуына, насихатталуына, ұлттық құндылықтарымызды жандандыруына, дамытуына билік тарапынан қолдау болып жатыр. Сол қолдаудың негізін Қазақстан Республикасының тұңғыш президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев бастаған еді.

13 маусым 2018 жылы Нұрсұлтан Назарбаев «Қоғамды ұлттық мәдениет пен бірегейлікті сақтау мен қайта жаңғырту идеясының төңірегінде одан әрі топтастыру мақсатында Шілденің бірінші жексенбісі Ұлттық домбыра күні болып айқындалсын» - деп жарлыққа қол қойған еді. Содан бері халқымыз Ұлттық домбыра күнін дүмбірлете тойлап келеді.

Домбыра күнін тойлаған кезде Қазақстанның көптеген қалалары мен аудандарында концерттер қойылып, конкурстар өткізіліп отырады және де 50 ден бастап 1500 адамдардан құралған топтар бір мезетте домбыра аспабымен ел арасында танымал болған күйлерді орындайды. Енді осы іс-шара жайлы толығырақ тоқталып кетейін.

Жалпы Арқалық қаласын алсақ, 2022 жылы шілде айында Ұлттық домбыра күніне орай «1000 домбырашы» атты іс-шарасы басталған еді, содан кейін бұл іс-шара тұрғындар мен қонақтар арасында қолдау алып, 2023 жылы «1500 домбырашы» атты іс-шарасы өтті. Бұл іс-шарада «Жастар биі», «Тепең көк», «Әлқисса», «Салкүрең», «Балбырауын», «Желдірме», «Адай» күйлері орындалды. 1000 домбырашы іс-шарасы болған кезде осы 6 күйдің ішінен біз Адай күйін орындадық, ал 1500 домбырашы болған кезде Адай күйінің орнына «Желдірме» күйін орындаған едік.

Бұл іс-шараның негізін Арқалық қаласының әкімі Асанов Әмірхан Біркенұлы бастады. Сол әкімнің бастауының арқасында қала тұрғындарының арасында домбыраға деген қызығушылық артып, қазіргі кезде мектеп оқушылары, мұғалімдер, қала ішіндегі әртүрлі мекемелердің қызметкерлері, институтта оқитын студенттер және оқытушылар домбыра аспабын ойнауды жақсы деңгейде меңгеріп алды. Әрине, ең алғашында домбыра аспабын үйрену көбісіне қиындықтар туғызды, бірақ өзіміздің ұйымшылдығымыздың және домбыра тартуды үйреткен күйші мұғалімдердің арқасында кездескен қиындықтарды бірге жеңіп, іс-шараны өте жақсы деңгейде өткізіп шықтық.

Іс-шара болған кезде «24 KZ» телеарнасынан операторлар мен журналисттер келіп, ұйымдастырушылардан сұхбат алып, сюжет дайындап, жаңалықтардан көрсетті. 1000 және 1500 домбырашы іс-шарасының бас дирижері Әбенев Боранбай

Қазыбекұлы болды. Бұл кісі Торғай даласының атақты күйші-композиторы, Қазақстан Республиканың мәдениет қайраткері. Көп жылдар бойы Арқалық қаласында Б.Байқадамов атындағы музыкалық мектепте директор қызметін атқарған, «Желдірме» күйінің авторы. Жалпы осы тақырыпты таңдауыма не түрткі болды? Мен домбыра аспабының шығу тарихы жайлы және мектептерде оқушыларға домбыра үйрету техникасы туралы толық ақпарат беретін боламын.

Негізгі бөлім. Қазақ халқының аспаптық музыка саласы сан ғасырлар бойы қаншама тарихи кезендердің рухани нәрін бойына жинап, өзіндік айрықша үнмен, өзгеше нақышпен, шебер шыңдалып, кемел дамып, ұлттық дара сипатта қалыптасты. Әсіресе домбыра аспабының қазақ халқының руханиятында алар орны ерекше. Қазақ домбырасының түп тамыры көне замандардан бастау алады. Көне түрік дәуірінен бері талай ғасырлардың талқысынан өтіп, ұрпақтан-ұрпаққа аманат болып жалғасып жеткен домбыра - қазақ халқының баға жетпес ұлттық рухани құндылықтарының бірі болып саналады. Академик Ахмет Жұбанов: «Кең даланы мекен еткен қазақ жұртының ең аяулы да қасиетті музыкалық аспабы домбыраның бірде күмбірлеген, бірде шертілген ойлы дыбысы құлаққа жағымды, жүрекке жақын, оның күмістей сыңғырлаған үні талай сырдың басын қайырады. Сымдай тартылған қос ішектен сан ғасырдың сан алуан сипаты ақыл-ойы, көңіл күйі жатыр. Домбыра-көшпелі елдің көнекөз шежіресі, көпті көрген қарияның көкірек күйі»-дейді. Домбыра ерте замандарда пайда болып бүгінгі күнге дейін саф алтындай сақталып, халқымыздың тыныс-тіршілігімен етене қабысып, кеңінен қолданылып келе жатқан музыкалық аспаптардың бірі. Алтайдан Анадолыға дейінгі түрік тілдес халықтарда домбыра аспабы кең таралған. Түркі тілдес халықтардағы домбыра тектес шертпелі аспаптарды қазақ, ноғай, өзбек, башқұрт-домбыра, тәжік-домбурак, бурят-домбро, монғол-домбор, түрік-томбра, телеүіт-комыс, шор-қобус, қырғыз-қомуз, қырым татарлары-қобуз, хақас-хомус, алтай-топшур, тува-топшулур, түркімен, қарапалпақ, ұйғыр-дutar деп айтады.

Археологиялық қазба жұмыстары мен тасқа таңбаланған ескерткіштерге, ғалымдардың зерттеулеріне сүйенер болсақ домбыраның пайда болуы ежелгі түрік дәуірінен бастау алады. Алғаш домбыраның шыққан жері түрік халықтарының алтын бесігі Алтай тауы болып саналады. Белгілі түріктанушы ғалым Сартқожа Қаржаубайұлының зерттеу дерегі бойынша Монғол Алтай тауының сілеміндегі Жарғалант-Қайырқан жотасының бір үңгірінен табылған домбыра тектес көне саз аспабы екі ішекті, тоғыз пернелі. Әрі саз аспабының мойнында ежелгі түріктің руна жазуы бар [1, б.4] Аспаптың шанағына бұғының, бұланнның бейнелері ойылып салынған, пернелері ағаштың қабығынан таспаланып тілініп жапсырылған, басы бұғы мен бұланнның басына ұқсас және оның тасқа жазылған ежелгі түрік ескерткіштерінен көп айырмашылығы жоқ. Табылған саз аспабының пішіні бүгінгі күнгі Алтай домбырасына ұқсас болып келеді. Саз аспабындағы жазуды алғаш оқыған Берлиндік түркітанушы ғалым Peter Sieme. Қ.Сартқожаұлының аудармасы бойынша аспаптың мойнында «Жұпар күй әуені бізді сүйіспеншілікке бөлейді»-деп жазылған. Саз аспабының жазу үлгісінің негізінде зерттеуші-ғалым Қ.Сартқожаұлы бұл жәдігерді біздің заманымыздан 5-6 ғасырына жатқызады. Ежелгі түрік дәуірінде домбыра аспабының кеңінен қолданысқа ие болғандығын осы кезеңнің жәдігерлері саналатын көне ескерткіштерден байқауға болады. Онда балбал тастарға, қылыш,

қанжар сынды қару-жарақтардың сабына қашалып салынған домбыра аспабын ұстап тұрған адам бейнелерін көреміз. Оңтүстік Қазақстан өлкесіндегі «Қой қырылған» деп аталатын көне қаланың орнынан табылған «Қыш тас мүсін» (домбырашы біздің заманымыздан 8 ғасыр.) тасқа қашалып түсірілген ескерткіштегі шанағы дөңгелек, мойыны қысқа, беті жабық аспап ұстап тұрған музыканттың бейнесі домбыраның түркі дәуірінің аспабы екендігін айғақтай түседі [2 б.4, 3 б.4]. Сол сияқты ежелгі орта ғасырлардағы қанжардың сабына салынған екі бейненің біреуінің домбыра тартып, екіншісінің билеп тұрғандығын көруге болады [4, б.4]. Археологиялық зерттеулерге сүйене отырып, сыбызғы, қобыз аспаптарына қарағанда домбыра кейінірек пайда болған деп топшылауға болады. Себебі сыбызғы, қобыз аспаптарының болмысы табиғатпен етене жақын болып келетіндігі белгілі. Сыбызғы табиғи өсімдік қурайдан жасалса, қобыз аспабының ішегіне жылқының құйрығының қылын, шанағына түйенің терісін пайдаланылуынан, ысқышының садаққа ұқсас келуінің өзінен көп нәрсені байқауға болады. Ал, домбыраның құрылысы, жасалу тәсілі күрделірек, қолөнер қалыптасқан заманда, яғни, шебердің қолынан шыққан бұйым деген болжам жасауға болады. Домбыра атауының этимологиясына байланысты әртүрлі жорамалдар айтылады. Бірақ осы уақытқа дейін музыка зерттеушілері әлі бір тоқтамға келген қойған жоқ. Домбыра атауы дом+бұра деген қосарланған сөзден тұратындығы байқалады. Қазақта әлі күнге дейін «ем-дом» деп қосарлана айтылатын сөз тіркесі бар. «Дом» сөзі қазіргі қолданыста ұлғайу, ісіну деген мағынаны білдіреді. Адамның қолы суықтан тоңып немесе ісініп кеткенде «домбығып кетіпті» деп жатады. Сонымен қатар Орталық Қазақстанда Домбауыл деген тарихи тұлғаға тұрғызылған көне мазар сақталған. «Бұра», яғни, күйге келтір дегенді білдіретіндігі түсінікті жайт.

Домбыра құрылысы - Домбыра-екі ішекті, шертпелі аспап. Негізінен оң (кварта) және теріс (квинта) бұрауларға келтіріледі. Домбырада күй шығарушыны күйші, ал орындаушыны домбырашы деп атайды. Домбыра бірнеше бөліктен тұрады. Олар: басы (алақан деп те аталады) құлақтары, пернелер, мойын, шанақ, бетқақпақ, тиек (шайтан тиек, негізгі тиек, табалдырық тиек) және ішектер. Домбыра бөліктеріне келетін болсақ, бұлардың да өзіне тән жеке атаулары болған. Мәселен, домбырада үш тиек болады. Біріншісі-ішек бекітілетін, шанақтың түбіне орналасқан «өкше тиек» («кепіл», «түйме» деген қосалқы аттары бар). Екіншісі-шанақтың үстінде тұрып, ары-бері жылжытылатын негізгі тиек жай ғана «тиек». Үшіншісі-мойын мен құлақтың ортасында тұрған «табалдырық тиек» («шайтан тиек» деп те аталады). «Алтын асық» деп аталатын қосалқы тиек бар. Ол табалдырық тиектің жанында тұрады да керегінше арлы-берлі жылжытылып отырады. Аңыз-ертегілердің бірінде аспаптағы жоғарғы тиектің қалай шайтан тиек аталғандығы жайында былайша айтылады: Бірде жаумен шайқасып, одан соң алыс сапар шегіп әбден қалжырап келе жатқан батыр жолшыбай демалуға аялдайды. Сайдың ішіндегі саялы жерде жайғасып отырған соң талдан бір шыбық кесіп алады, оған жылқының қылын керіп байлайды да, дыбыс шығармақ болып көреді. Бірақ қолдан жасаған тым жұмпыны аспаптан ешқандай үн шығатын емес, тым-тырыс, меңіреу күйінде қала береді. Батыр оны жанына тастай салады да, өзі қисайып жатып ұйықтап кетеді. Ол жанындағы өзі жасаған аспаптан шығып жатқан дауыстан оянады. Қолына алып қараған батыр аспаптың мойын тұсынан титтей ағаш тиекті көреді, оны

әлдебіреу ішектің астынан келтіріп орнатып қойған екен. Батыр «Е, бұл шайтанның ісі болды ғой», - деп ойлайды. Бәлкім содан бері қалған сөз болса керек, халық арасында жоғарғы тиекті «шайтан тиек» деп атайды.

Мен Арқалық қаласының мектеп-гимназиясында Өндірістік тәжірибеден өткен кезде оқушыларға домбырадан әртүрлі күйлерді тартуды үйреттім. Жалпы осы мектепте «Домбыра-дастан» деген үйірме бар. Бұл үйірменің мақсаты: оқушылардың бос уақытын тиімді пайдалану арқылы, шығармашылық және орындаушылық қабілеттерін дамыту болып табылады. Мен жалпы осы үйірмеге практикант-мұғалім ретінде кіріп, өзіме көптеген тәжірибе жинадым. Ең алдымен, домбыра аспабында ойнау қиын болып жүрген оқушыларға көмектесіп, өзімнің әдіс-тәсілдерімді қолдану арқылы күйлерді дұрыстап тартқызуды үйреттім. Үйретер алдында, оқушыларға мелодиясы есте қалуы үшін, белгілі бір күйді толығымен бір рет өзім ойнап шықтым, содан кейін күйді 4 бөлікке бөліп, асықпай сандық нота бойынша және домбырадан қай пернені басу керек екенің, қандай қағысты тарту керек екенің көрсету арқылы үйреттім. Оқушыларға үйрету тәсілім қатты ұнады. Күйді тезірек жаттап алуға көмегі тиді.

Жалпы осы үйірмеге әр сыныптан (көбінесе бастауыш сыныптардан) оқушылар қатысады. Олардың барлығына бірдей домбыра тартуды үйрету әрине, оңай емес. Сондықтан да мен оқушыларды топ-топ бойынша бөліп, күй тартуды үйреткенмін. Яғни, таңғы ауысымда оқитын оқушыларды түстен кейін домбыра дайындығына шақырып, үйрететінмін, ал түскі ауысымда оқитын оқушыларды таңертен дайындыққа шақырып, үйреттім. Дайындыққа жалпы 10-20 оқушы қатысатын. Оларға күйді үйрену оңайырақ болуы үшін, мен оқушыларды топ-топ бойынша 5 адамнан бөліп үйреттім. Дайындыққа қатысып, домбырадан күйлерді үйреніп алған оқушылар олар Арқалықта жаз айларында өткен 1000 және 1500 домбырашы іс-шарасына белсене араласып, қатысты. Оқушыларды осындай іс-шараларға қатыстыру үшін біз 4-5 ай бойы оларға 7 күй үйреттік. Солардың ішінде домбыраны бұрыннан бері тартып жүрген оқушыларда және өмірінде домбыра тартпаған, бірінші рет ұстап тұрған оқушыларда болды. Әрине, алғаш рет домбыраны ұстап тұрған оқушыға домбыра тартуды үйрету қиындау болды, бірақ олардың домбыраға деген қызығушылығы, талпынысы, көзіндегі от жалыны көмегін тигізді, соның арқасында оқушылардың көбісі 7 күйді толығымен үйреніп алды.

Менің қолданған әдіс-тәсілдерім де өте тиімді болды. Біріншіден, оқушыларға күйлерді үйрену оңайырақ болды, екіншіден, тіпті домбыраға мүлдем қызықпаған оқушылардың да қызығушылығы оянды, ішінде осындай оқушыларда болған. Жалпы оқушылармен жұмыс жасаған өте қызық екен. Өзіме күшті әсерлер алдым. Енді алдағы уақытта да оқушылармен жұмыс істеуді жалғастыратын боламын.

Қорытынды. Қорытындылай келе, қазіргі кезде халқымыздың арасында домбыра аспабына деген құрметі, қызығушылығы жыл сайын артып келеді. Қазақстанда Ұлттық домбыра күні тойланып келе жатқаннан бері көптеген ауылдарда, қалаларда, аудандарда іс-шаралар өткізіліп отыратын болды. Соның арқасында, қазіргі кезде домбыра аспабында тек үлкен адамдар ғана емес, сонымен қатар, оқушыларда, жастарда домбыраның құлағында ойнайтын болды. Бұл қуантарлық жайт. Себебі, дәстүрімізді сақтап, оны келесі ұрпаққа аманат

етіп тапсыру біздің қолымыздан ғана келеді. Ұлттық салт-дәстүрлеріміз, әдебиетіміз, тіліміз бен музыкамыз, ұлттық рухымыз бойымызда мәңгі қалуы тиіс. Қай кезде болмасын қазақ пен домбыра ұғымы егіз екенін айтады. Екеуінің біртұтас ұғымға айналып кеткеніне тарих куә. Домбыраның шанағынан төгілген әсем әуен мен тәтті күйге тәнті болып, құлақ құрышын қандырамыз.

Құрманғазы атамыздан домбырамен толғанған дауылды күй қалды, ал Мұхтар Әуезовтен күй деген қасиетті сөз қалды. Ұлы ақын Қадыр Мырза Әлінің «Нағыз қазақ қазақ емес, нағыз қазақ-домбыра» деген сөзінің зор мәні бар. Мұндай тұжырымдаманың астарында қазақтың осындай киелі аспабын құрметтемеген, домбыра үніне елтімеген адамда қазақы қасиет жоқ деген ой жатыр. Мұндай жайтты қоғамымызда көріп, ұштастырып та жүрміз. Адамдардың барлығында музыкалық қабілет бола бермейді. Ал қандай адам болсын музыканы сүйіп тыңдайды. Яғни, музыка деген ол адамдардың рухани қорегі деуге болады. Өзге халықтар сияқты қазақтар да өзінің ұлттық аспаптарын құрметтеп, ән-күйлерін тыңдап ләззат алады. Әсіресе, домбыраның үні естілгенде елеңдемейтін қазақ жоқ. Мен осы тақырыпты жақсы деңгейде аша алдым деп ойлаймын және де тақырыпты ашқан кезде өзімнің ойымды және мақсатыма жете алдым.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМ

1. С.Қаржаубайұлының «Ата домбыра», «Дала мен қала» газеті 2010.№47-376, - 46.
2. Садоков Р.Л. Тысяча осколков золотого саза. -Москва: Советский композитор, 1971. -170 С. - 46.
3. Жәкішева З. Аспаптану (археологиялық және тарихи-этнографиялық зерттеу. Алматы: Қазақ тарихы, 2012. 256 б. - 4 б.
4. З.Самашев. Қазақ өнері 1 том. Ежелгі өнер. 189 бет. Алматы. Елнұр баспасы. 2013. - 46.
5. М. Әбуғазы «Қазақтың домбыра өнері» [2016 жыл, Алматы: «Нұрсәт баспасы, 3-9 б.]

УДК 821.512.122.09-312.9

ПОНЯТИЕ «ЖЕНСКОЕ ПИСЬМО» КАК ЦЕНТРАЛЬНАЯ КАТЕГОРИЯ ГЕНДЕРНОГО ПОДХОДА К АНАЛИЗУ ПРОИЗВЕДЕНИЯ

Хисамиддинова Ж.Т.

Научный руководитель: Ананьева С.В., кандидат филологических наук, профессор

Восточно-Казахстанский университет имени С. Аманжолова,
г. Усть-Каменогорск, Казахстан, e-mail: Zhanna_xisa@mail.ru

Антропоцентрическая организация науки проявляется в её внимании к человеческому фактору: человек становится главным объектом изучения филологических дисциплин. Одним из направлений современной филологической

мысли, выражающей её антропоцентрическое содержание, является гендерная теория.

Изначально гендерология – междисциплинарная область гуманитарных научных исследований. Гендерные исследования ведутся в социологии, экономике, философии, культурологии, в последние годы идеи гендерного анализа перенесены в филологию. В литературоведении гендерный подход является наименее разработанным, на постсоветское пространство он перенесён в 90-е годы XX века, что связано с ослаблением цензуры, исчезновением приоритета идеологии в сфере вербального художественного творчества.

Исторически гендерный подход сформировался в трудах зарубежных теоретиков литературы, в качестве первых работ в области гендера называют труды постструктуралистов Ролана Барта («Удовольствие от текста», 1973), Жака Деррида («Шпоры: Стили Ницше», 1978), одним из основных предшественников гендерного анализа является феминистская критика – направление, сложившееся в 60-70 года в западноевропейском литературоведении. Теоретиками феминизма выступают женщины-писательницы Л. Иригарей, С. де Бовуар, Э. Сиксу.

Вопрос о существовании «женского письма» как художественного факта является дискуссионным. Он возник на рубеже XX-XXI веков и до настоящего времени в мировом литературоведении не разрешен. Феномен «женской литературы» возникает в конце XX века, когда в мировой и русской литературе стали активно проявляться авторы-женщины: «женские голоса в культуре начали звучать достаточно громко лишь с 20 века» [1, с. 51].

В литературоведении развернулась дискуссия о существовании особого типа дискурса, создаваемого женщиной. Обсуждение этого вопроса строится на идеях французских психоаналитиков Л. Иригарей и Э. Сиксу. Согласно позиции сторонников «женского письма» принято выделять два вида литературного дискурса: «мужской» («классический», «привычный», «патриархатный») и «женский» («дискурс Другого», «иной»), при этом «женский дискурс» представляется менее изученным в силу того, что «точкой отсчета» в классическом литературоведении и литературном творчестве становится «мужская» литература: «Мужчина как творец всегда беспол, так как он принимается за человеческую норму, за некоего абстрактного носителя сознания <...>» [2]. Зачастую для творчества женщины-автора проблема писательской идентичности оказывается нерелевантной: литературная манера многих авторов-женщин предполагает использование «маски» писателя-мужчины [3, с. 82] и творческую работу в границах «классического» (то есть «мужского») дискурса.

Мысли о существовании «женского дискурса» и «женского письма» как особого типа и стиля текста придерживаются такие известные ученые, как Поль Констан (Франция), С.Ю. Воробьева, Ю.Н. Галатенко (Россия), Б.К. Базылова, А.А. Курмангалиева (Казахстан) и др. По мнению этих исследователей, «женскому» типу письма присущи тематические и жанровые предпочтения, стилистические отличия, «женская интонация», в совокупности достаточные для противопоставления этого вида дискурса «мужскому письму». Современные ученые признают существование «женской литературы» и женского текста как «культурного феномена» [4, с. 86].

В филологических исследованиях утвердилось понятие «женского текста»: в силу того, что реальность «глазами женщины» воспринимается несколько иной, нежели реальность «глазами мужчины», художественное творчество передает иное отношение к действительности и картина мира, складывающаяся в женской литературе, будет несколько иной: «Конструирование мира находит свое отражение в конструировании текста (набора лексических знаков, манифестирующих индивидуальную / групповую картину мира), поэтому женский текст обладает принципиальными отличиями от мужского, равно как и от мужской культуры: создание текста означает создание культуры, отличной от доминирующего типа культуры, вступающей с ним в борьбу» [5, с. 11].

Для изображения мира автор-женщина пользуется особым языком, который, по наблюдениям исследователей, отличается большей эмоциональностью, богатой метафорикой [6-7]. Типичными жанрами, в которых воплощаются принципы «женского письма», являются исторический, биографический и автобиографический романы, дневники, рассказы, новеллы, повести.

Женская литература охватывает широкий спектр актуальных проблем: социально-политическая обстановка, культура и искусство, жизнь семьи, делая акцент на моменте личных переживаний происходящего: «Отчаяние – вот скрытое лицо современной женской прозы, отчаяние, уходящее корнями в материнский инстинкт, любовь и обеспокоенность за экологию мира человеческих отношений, судьбу и безопасность близких людей, семьи, детей» [6].

В женском тексте появляется «новый тип героя», в них формируется собственная картина мира – «новая реальность» [8, с. 120], в тексте складывается особый тип семантического пространства, используются характерные средства языка, обнаруживающие стилистические манеры «женского повествования», особые признаки текстообразования, способы осмысления действительности, что обуславливает устойчивость употребления языковых единиц (лексических и грамматических), их функции: «Репрезентанты окружающего мира, вовлеченные в художественную ткань произведения, формируют женскую картину мира, определяют направленность мышления авторов-женщин» [8, с. 120].

Современные исследования показали, что для «женского письма» характерен особый тип избираемых образных средств, отражающих индивидуальный склад женского сознания.

Ж.В. Бурцева [9] в качестве главных характерных черт поэтики «женского текста» называет следующие:

- «тип авторского сознания» (запечатлеваемая картина действительности – мир «глазами женщины»);
- «автобиографическая или мемуарная жанровая стратегия» (воспроизведение жизненного пути, детализация жизни героев);
- особенности в организации хронотопа (символизм времен года, связанный с этапами женской жизни: например, весна – период зарождения новой жизни, в цикле жизни женщины этому периоду соответствует время, в которое женщина готовится стать матерью, осень – метафора плодоношения);
- отдельные качества (виды и типы) психологизма, изображение свойств женской души («Один из маркеров женской прозы – «нелогичность» поведения

героини, а именно: углубление в психологические стороны женской души с точки зрения противопоставления мужской последовательности или рассудительности» [9, с. 121]);

- специфика художественного конфликта (внешние социальные конфликты осмысливаются как внутренние – психологические, либо «перерастают» в них);
- особая проблематика (присутствие документально-бытовых подробностей; стремление показать внутрисемейные отношения и конфликты);
- поэтика интертекстуальности;
- мотивы телесности (поэтизация «телесного» начала).

Современные исследователи «женского текста» утверждают факт существования в творчестве авторов-женщин «женской образной модели мира» [8], которая складывается в результате взаимодействия компонентов образной структуры текста и отражает предпочтения писательниц в выборе языковых единиц.

Л.А. Ермакова [10], обобщая результаты гендерных исследований в области художественной поэтики, останавливается на следующих отличиях «женского текста» от «мужского»:

- нацеленность речи мужчины на трансляцию факта – женский дискурс строится на эмоциональной составляющей;
- речевой лаконизм и большая предметность мужской речи по сравнению с женской;
- оценочность женской речи, мягкость интонаций, более активное использование форм вежливости;
- предпочтение женщинами диалогической формы (тогда как мужчины избирают монолог);
- присутствие в «женском тексте» размышлений вслух (мужчины предпочитают размышлять, не высказываясь вслух).

Н. Фатеева отмечает, что в «женском дискурсе» четко обозначен круг мотивов, сцен, сценариев, которому соответствует определенный «уровень нарративной презентации» [11]: «женский текст» отличают мотивы телесности, выразительная эмотивная тональность произведения, наличие особой эстетической модели самопрезентации героини.

Для специфически «женского» содержания подбирается особая форма, которую Юлия Кристева в работе «Революция поэтического языка» назвала «генотекстом»: генотекст является выражением семиотического (долингвистического, довербального), основанного на памяти о телесно-эротическом слиянии с матерью. Это семиотическое в форме генотекста существует, присутствует в символическом порядке» [12, с. 34].

Языковая организация «женского текста» отмечена лексическими, грамматическими средствами-маркерами: «различия между маскулинным и феминным дискурсом присутствуют на разных уровнях языка: в фонетике, фонологии, лексике, синтаксисе, однако именно на лексическом уровне эти различия проявляются более отчётливо» [10, с. 56].

Казахстанские литературоведы Б.К. Базылова и А.А. Курмангалиева [13], исследуя особенности женской художественной «манеры письма», проявляющиеся

в грамматической организации текста, отмечают наличие двух уровней выражения «женщины как автора»: на «локальном уровне», который актуализирует «стилистические потенции грамматических категорий (род, время), словообразовательных (диминутивы, окказионализмы) и служебных элементов (союзов, частиц)» и на уровне текстовой композиции, на котором отдельные единицы языка «становятся стилеобразующими» и организуют «нарративную структуру» [13, с. 85] произведения.

Таким образом, отличительными особенностями «женского письма», отличающими его от «мужского», являются элементы содержательного и формального уровней. В плане содержания «женский дискурс» характеризуется особым типом авторского сознания, хронотопическими признаками, спецификой художественной проблематики и конфликта, высоким психологизмом, присутствием мотивов телесности.

Формальные качества женского письма обнаруживаются в лексике и грамматике, особом образно-метафорическом строе. «Женский текст» регулярно реализуется в жанрах лирики, малой и средней прозы (рассказах и повестях), мемуарах и автобиографиях.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Трофимова Е.И. Феминизм и женская литература в России / Е.И. Трофимова // Материалы Первой Российской летней школы по женским и гендерным исследованиям «ВАЛДАЙ-96». М.: МЦГИ, 1997. – С. 47-52.

2 Завьялова М. Это и есть гендерное литературоведение / М. Завьялова // Независимая газета. – 21.09.2000. [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.ng.ru/kafedra/2000-09-21/3_gender.html

3 Галатенко Ю.Н. Женская литература как «гендерная маска» – к вопросу о конструировании творческого субъекта / Ю.Н. Галатенко // Филология: научные исследования. – 2017. – Ч. 2. – С. 77-90.

4 Савкина И. Зеркало треснуло (современная литературная критика и женская литература) / И. Савкина // Гендерные исследования. – 2003. – № 9. – С. 84-106.

5 Пензина О.В. Женская проза второй половины XIX века: гендерный аспект авторства: диссертация ... кандидата филологических наук / О.В. Пензина. – М., 2009. – 177 с.

6 Ровенская Т. Феномен женщины говорящей. Проблема идентификации женской прозы 80-90-х годов / Т. Ровенская // Женский дискурс в литературном процессе конца XX века : Проект Женской Информационной Сети. – М., 2002. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.az.ru/women/texts/rovenskaiar.htm>

7 Алпатов В.М. Женщины говорят иначе / В.М. Алпатов // Наука и жизнь. – 2006. – № 8. – С. 100-102.

8 Биль О.Н. Женская художественная литература и её образный потенциал (на примере сравнения) / О.Н. Биль, Т.Н. Глушенко, Г.А. Кулюпина // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – 2019. – Том 12. – Выпуск 5. – С. 120-123.

9 Бурцева Ж.В. Поэтика «женского текста»: гендерные аспекты (на материале творчества Ариадны Борисовой) / Ж.В. Бурцева // Северо-Восточный гуманитарный вестник. – 2017. – № 2(19). – С. 117-122.

10 Ермакова Л.А. Гендерно маркированные языковые средства в поэтическом дискурсе Марины Цветаевой: дисс...канд.филол.н. / Л.А. Ермакова. – Кострома, 2018. – 196 с.

11 Фатеева Н.А. Женский текст как «история болезни» (на материале современной женской русской прозы) / Н.А. Фатеева. – М.: «Новое издательство», 2006. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://kniga-online.club/books>

12 Савкина И. Пути, перепутья и тупики русской женской литературы. – М.: «Новое литературное обозрение», 2023. – 472 с.

13 Базылова Б.К. Особенности женской манеры письма в художественных текстах / Б.К. Базылова, А.А. Курмангалиева // Международный журнал экспериментального образования. – 2015. – № 6. – С. 82-85. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://expeducation.ru/ru/article/view?id=7673>

УДК 821.512.122.09-312.9

СПОСОБЫ САМОПРЕЗЕНТАЦИИ ЛИРИЧЕСКОЙ ГЕРОИНИ В «ЖЕНСКОМ ПИСЬМЕ» Н. ЧЕРНОВОЙ И Т. ФРОЛОВСКОЙ

Хисамиддинова Ж.Т.

Научный руководитель: Ананьева С.В., кандидат филологических наук,
профессор

Восточно-Казахстанский университет имени С. Аманжолова,
г. Усть-Каменогорск, Казахстан, e-mail: Zhanna_xisa@mail.ru

Республика Казахстан - литературная родина для значительной плеяды поэтов-женщин, целого поколения, которое было сформировано в середине - последней трети XX века: Н. Чернова, Л. Степанова, Г. Черноголовина, Руфь Тамарина, Айгерим Тажи, К. Рогожникова, Т. Мадзигон, Т. Кандрашина. Женская поэзия по-особому одухотворена и выразительна, пронизана теплом души, силой чувства.

В казахстанской женской поэзии органично переплетены и оказываются взаимодействующими разнообразные стилевые, идейно-тематические искания. В современном литературном процессе Казахстана важное место занимает творчество Н.М. Черновой и Т.Л. Фроловской. Объектом изучения авторов настоящего исследования является «женское письмо» казахстанских лириков Н. Черновой и Т. Фроловской, предметом – способы самовыражения лирической героини в творчестве обозначенных авторов.

Лирическая героиня анализируемых произведений может носить отдельные черты биографических авторов (в поэтических строчках обнаруживаются «вкрапления» реальных событий, связанных с фрагментами жизни и творческой биографии поэтесс). Например, биографический автор в творчестве Н. Черновой

узнаваем в тех случаях, когда поэтический монолог в произведениях касается профессиональной принадлежности героини: «Перевожу чужую речь, Что снилась мне во сне, И я уже готова сжечь Себя в её огне» (Н. Чернова. Перевод), а также в произведениях, в которых говорится о родных краях, их природе и историческом прошлом Родины.

Биографический автор в лирике Татьяна Фроловской угадывается читателем в строках, содержащих описание мест жизни поэтессы («Мой город» - произведение, посвященное Алма-Ате, «Что-то сад мой никак не навевает <...>», «На Каспии в марте»), природы и истории родного края («Зимняя степь», «Родина», «На поле вянет, удушая, сено <...>», «Вспоминая Алтай»). Отдельные произведения Т. Фроловской представляют собой лирические образцы, указывающие на принадлежность автора к культурной элите общества, на профессионально организованную работу со словом, с памятниками литературы: «На осень мне Вергилия подать!», «Позднейшей осенью прозрел суровый Гамлет <...>», «Путивльский плач», «Донна Анна», «Сократ и Федр» и др. Любовь Шашкова делится своим впечатлением о личности поэтессы: «При всем убежденном следовании своим магистральным избранным путем ее приятие жизни, литературы, культуры, искусства очень широко, и таким остается многие годы» [1, с. 10] – именно такой образ лирической героини реконструируется в авторской поэтической системе.

Категория субъектности в поэтическом тексте выражается сложной системой смыслов: она охватывает формы представления автора (формы авторизации) как субъекта речи и формы репрезентации образа лирической героини, который может совпадать с образом автора, а может отличаться. Регулярно избираемая в женской поэзии форма номинации лирической героини – местоимения 1 лица – указывает на то, что фигуры субъекта речи и лирического субъекта (героя лирического события) совпадают. Личное местоимение может инкорпорироваться грамматической структурой предиката – глагола 1 лица, который берет на себя функцию выражения лирического «я»: «Позову – и откликнется лето <...>», «Из телефонной книжки вычеркиваю имена <...>» (Н. Чернова).

При этом формы 1 лица в анализируемом лирическом «женском тексте» реализуют следующие субъектные значения: 1 – индивидуального субъекта и 2 – обобщенного субъекта.

1 Индивидуальный субъект выражается формой 1 лица единственного числа, указывающей на полное совпадение субъекта речи и лирического героя: «Я акварель разбавила водою <...>», «Я дыхание смерти услышала <...>» (Н. Чернова), «Я живу в неведомой земле <...>», «Я пред Тобою – горстка глинозёма», «Какими судьбами я забрела в барак?» (Т. Фроловская).

Наиболее ярко и целостно образ лирической героини проступает в текстах, построенных от 1 лица (образы носителя речи и участника лирических событий совпадают, перед читателем возникает образ биографического автора: узнаваемые элементы реальной биографии поэтессы, моменты её творческой деятельности). Например, очень искренним представляется произведение Т. Фроловской, посвященное осмыслению своего поэтического дарования: «Меня замучил пятистопный ямб – он был замешан в таинство рожденья» [2, с. 41].

На индивидуальность субъекта указывает также форма 1 лица притяжательного местоимения «мой» («моя», «мои» и под.): «мой дом», «мой этюд», «художник мой» (Н. Чернова); «моя Родина», «мой город», «моя печка» (Т. Фроловская). Формы притяжательного местоимения обозначают мысленное «присвоение» лирической героиней людей, предметов, пространств: женщина осмысливает их как свои (часть себя): мотив присвоения может развиваться в последующем тексте, перерастая в мотив соединения, слияния: «И в этот миг художник мой неожиданно Перелетел ко мне. Сияя странно, В мои зрачки вошли его глаза. Плясали мы, как волны и как ливень, И никогда уж не были счастливей, Чем в ту грозу, так сблизившую нас» (Н. Чернова) [3, с. 179].

Притяжательные формы могут приобретать оттенок представления объектов окружающей действительности как части мира лирической героини: «Глазами чистого ребёнка Глядит окошками мой дом» (Н. Чернова. В песках) [3, с. 180] – «мой дом» – образ, структурирующий географическое пространство, в стихотворении «В песках» дом – исходный пункт развития поэтической мысли, пространство вокруг дома (степь) является близким для героини; постепенно расширяясь, оно из «освоенного» превращается в бескрайнее, «неосвоенное» («край света») – сквозным в произведении является мотив дороги, по которой осуществляется странствие героини.

В авторском дискурсе формы 1 лица могут быть средством ввода лирической героини в образ мифологического субъекта: «Я – только Утро. Я – ещё мираж. Ещё – никто. Я – вся ещё в начале. И потому меня не замечали Ни День, Ни Ночь, Ни хмурый Вечер наш» [3, с. 176] – стихотворение «Дикарка» Н. Черновой посвящено искусству живописи: лирическая героиня настолько прониклась идеей изображаемого, что сама становится не изображенным пока фрагментом рисуемого пейзажа, частью художественного замысла. Идейный стержень произведения – предвкушение момента творчества, зарождение вдохновения, которое приведет художника к воплощению предмета, придаст ему зримые формы.

В метафорическом контексте «я»-формы регулярно используются для представления первичных неантропоморфных образов: «Я – дом родной. Лети, лети, лети! Твой дом родной тебя дождался, ожил.» (Т. Фроловская. Гимн весны) [4, с. 307] – в произведении Т. Фроловской от 1 лица организуется внутренняя речь дома, который наделяется голосом, способностью звать на родину птиц – своих жильцов. «Ты»-форма («твой дом», «тебя заждался») указывает на адресата лирического обращения – перелетную птицу, которой предстоит вернуться в родные края.

2 Обобщенный субъект, выраженный формой 1 лица множественного числа личного местоимения «мы» («Не знаем мы, куда нам плыть», «А нам не ходилось – нам только леталось!» – Н. Чернова; «дом у нас из камня», «нам ли удивляться проiscaм зимы» – Т. Фроловская) и притяжательного местоимения множественного числа «наш» («сад наш обезлиствел» – Т. Фроловская). Конкретизация субъекта происходит в контексте: так, субъектная семантика конкретизируется в конструкции «Мы с тобой счастливцы» (Т. Фроловская) – фраза «мы с тобой» позволяет предположить, что речь идет о мужчине и женщине. На «мы»-формах строится стихотворение Т. Фроловской «Загуляли листья с самой

ранней рани <...>». Лирические «персонажи» – он и она – участники бытового сюжета, традиционного для женского дискурса: обладатели «дома из камня» с «полными закромами». Несмотря на то, что герои являются представителями дворянских «голубых кровей», они становятся носителями тревожного чувства, типичного для человека осенью, когда он живет в ожидании зимы («Мало ль нам свинцовых выпало прелюдий, нам ли удивляться проискам зимы! Сад наш обезлиствел, город обезлюдел <...>» [5, с. 116]) – лирические герои переживают тоску вдвоем, наблюдая вечность, размышляя о смысле жизни, о перипетиях судьбы, разделенной на двоих.

Обобщенный лирический субъект может быть выражен «ты»-формами: «Только здесь, вдыхая воздух тминный, Поднимаясь к небу по холму, Ты свободен – музыкой старинной Степь ответит слову твоему.» (Н. Чернова. Степь) [6, с. 291]. Формы 2 лица единственного числа личного местоимения реализуют значение обобщенной субъектности: традиционно «ты» – адресат речи. В произведении сфера лирической субъектности расширяется: форма «ты» предположительно включает любого читателя – участника речевой ситуации (адресата), человека, которому понятен мир автора, который объединен с автором чувством Родины, приобщен к процессу восприятия пространства казахстанских степей, смотрит на воссоздаваемую реальность глазами лирического героя и чувствует себя участником описываемой в стихотворении ситуации.

В ряду средств номинации лирической героини важное место занимают имена существительные и образные дескрипции. Говорить об имени как форме представления лирической героини позволяет контекстуальное уточнение лица: так, лирический контекст содержит формы 1 лица (местоимения, глагола), которые безошибочно позволяют определить отнесенность номинатива к образу лирической героини – автору речи: «Бегу, дикарка, И прыгаю с обрыва на баркас» (Н. Чернова. Дикарка) [3, с. 178]; «<...> мне – в привычках косной горожанке – не по себе полночи со свечой» (Т. Флоровская) [2, с. 56]. Нередко лирическая героиня предстает перед читателем в воображаемом неантропоморфном образе: «<...> улечу перелётной птицей, поднимусь в облака утром серым, полечу на обветренный север», «Я – собака, дважды преданная» (Т. Фроловская) [2, с. 15-17].

В таких случаях уместно говорить о контекстуальных формах выражения субъектности текста: грамматические формы языка, образные средства речи позволяют отождествить субъекта речи, образ лирической героини и неантропоморфный предмет лирического описания, одушевленный или неодушевленный. Подобные метафоры, репрезентирующие образ лирической героини, носят концептуальный характер, их истоки восходят к мифологическому мышлению, которое не проводило четкой границы между человеком и животным, живой и неживой природой.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Шашкова Л. «Страсти многие...» (предисловие) / Л. Шашкова // Фроловская Т. Серафический восторг. Избранное. – Алматы: Мектеп, 2022. – С. 3-10.
- 2 Фроловская Т. Серафический восторг. Избранное / Т. Фроловская. – Алматы: Мектеп, 2022. – 336 с.

3 Чернова Н. Дикарка. В песках / Н. Чернова // Независимый Казахстан: Антология современной литературы в трёх томах. Поэзия. Том III. «Дорог небесных веги» Составители: Райхан Маженкызы, Георгий Пряхин. – М.: Художественная литература, 2013. – С. 177-183.

4 Фроловская Т. Зимняя степь. Лирика // Антология поэзии «Мәңгілік Елім менің – Вечная Страна моя» / Сост.: Л. Шашкова, К. Бакбергенов, К. Құныпияұлы. – Алматы: «Ан Арыс» баспасы, 2016. – С. 304-307

5 Фроловская Т. «Загуляли листья с самой ранней рани...» / Т. Фроловская // Независимый Казахстан: Антология современной литературы в трёх томах. Поэзия. Том III. «Дорог небесных веги» Составители: Райхан Маженкызы, Георгий Пряхин. – М.: Художественная литература, 2013. – С. 116-119.

6 Чернова Н. Степь. Лирика / Н. Чернова // Антология поэзии «Мәңгілік Елім менің – Вечная Страна моя» / Сост.: Л. Шашкова, К. Бакбергенов, К. Құныпияұлы. – Алматы: «Ан Арыс» баспасы, 2016. – С. 291-297.

7-СЕКЦИЯ
ҒЫЛЫМНЫҢ ӘРТҮРЛІ САЛАЛАРЫНДАҒЫ ЗЕРТТЕУ
ҚЫЗМЕТІНДЕГІ АЛҒАШҚЫ ҚАДАМДАР

ПЕРВЫЕ ШАГИ В ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ
В РАЗЛИЧНЫХ ОБЛАСТЯХ НАУК

ӘОЖ 378.178

ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР ЖӘНЕ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ

Абайдулина А., Бораншина Д.

Ғылыми жетекші: Сапина С.М., филол.ғ.к., қауымд.проф.

Astana IT University, Астана қ., Қазақстан

s_sapina@mail.ru, alenaabajdulina@gmail.com, boranshinadilnaz5@gmail.com

Қазіргі уақытта технология тез дамып келеді және адам қызметінің көптеген салаларында қолданылады. Заманауи технологиялар адамға мазмұнды қашықтан тұтынуға мүмкіндік беру арқылы адамзаттың мүмкіндіктерін кеңейтуге көмектесті. Технология саласындағы адамның жетістіктеріне қарамастан, табиғи апаттармен күресте адам әлі де әлсіз. Осы ретте адамзат дамуының қазіргі кезеңінде біздің әлем тарихының мәдени мұрасын техниканың көмегімен мәңгілік ету мәселесі туындап отыр. Енді технологияны мәдени ескерткіш туралы ақпаратты сақтау және тарату әдістерінің бірі ретінде пайдалануға болады. Адамның тарихты сақтауға және келесі ұрпаққа беруге деген ұмтылысы виртуалды мұражай туралы тұжырымдаманың пайда болуына әкелді. Виртуалды мұражай идеясы мәдениет саласында ғана емес, туризмде де әлеуетке ие болды. Мәдениетті танымал ету үшін виртуалды мұражайды пайдаланудың жолы қарастырылуда, өйткені бұл елге туристер ағынын арттыруы мүмкін. Виртуалды мұражай басқа елдердің қызығушылығын арттыруға және сырттан инвестиция тартуға оң әсер етуі мүмкін деп болжануда.

Виртуалды мұражай құру процесінде технологиялардың кең ауқымын қолдануға болады, соның ішінде: 3D модельдеу, VR, AR және Web3D және т.б. [1,523]. Виртуалды шындық мұражайлардың мүмкіндіктерін кеңейтіп, экспонаттарға деген қызығушылықтың артуына ықпал етеді. Виртуалды мұражайға қолданылатын 3D графикасы ақпарат алу процесін жеңілдетеді [2,7].

Ұлттық қолөнер мұражайын құру идеясы біздің заманымызға сәйкес болса да, бұл жобаны жасау кезінде шағын тәуекелдер туралы ұмытпау керек. Әрине, жасанды интеллект қазіргі уақытта танымал болды, бірақ оны пайдалану кезінде техникалық қателіктердің пайда болу қаупі әлі де бар. Виртуалды мұражайға да қымбат материалдар мен кибершабуылдарға қарсы күшті қауіпсіздік жүйесі қажет екенін айта кеткен жөн.

Мәдениет – кез келген этностың, оның өткені мен бүгіні мен болашағының ең құнды қазынасы, адамның өз тамырына жетелейтін бағдаршысы. Демек, тарих пен

мәдениет элементтерін сақтау процесінің маңыздылығын мойындау, сондай-ақ осы үдерістегі жасанды интеллекттің рөлін бағалау тақырыбымыздың өзектілігін көрсетеді.

Жасанды интеллект мұражайларға бару тәжірибесін жақсарту үшін үлкен әлеуетке ие. Қазір цифрлық мұражайландыру саласы қарқынды дамып келеді, сандық ресурстар онлайн қызметтерді ұсыну үшін қолданылады. Бұл мәселеге айтарлықтай әсер еткен соңғы зерттеулердің нәтижесі бойынша виртуалды шындық технологиясы сандық мұражай индустриясының мүмкіндіктерін айтарлықтай кеңейтеді және «AI мүмкіндіктерімен тәжірибе шынайы мұражайларға жиі баруға деген құлшынысын арттырады» [2].

Зерттеушілер виртуалды мұражайлардың мәдени мұраны сақтаудағы артықшылығы ретінде сыртқы факторларға төзімділікті атап көрсетеді. Тұрақты экспонаттар табиғи апаттар кезінде зақымдалуы немесе жойылуы мүмкін. Ал виртуалды мұражайлар оның болашақ ұрпақ үшін қолжетімді болуына кепілдік береді [3]. Д.Георгиу мен Л.Стефанның айтуынша, виртуалды мұражай болашақ ұрпақ үшін материалдық және материалдық емес мәдени мұраның сақталуын қамтамасыз етеді. Өздерінің виртуалды мұражайында заттар келушілерге 3D форматында ұсынылады. Бейнежазбалардың арқасында кез келген келуші 3D нысандарының жұмысымен таныса алады. Келуші көрмеге қойылған экспонаттарды пайдаланатын 3D кейіпкерлерімен тарихқа енеді. Ал 3D мазмұны виртуалды мұражайларда және мобильді ортада пайдалану үшін жеңілдетілді [4].

Жасанды интеллект (AI) соңғы екі жылдағы ең қызу зерттеу тақырыптарының бірі болды. Соңғы онжылдықта жеке компаниялар, мемлекеттік мекемелер және коммерциялық емес ұйымдар көптеген мәселелерді шешу үшін әртүрлі жасанды интеллект алгоритмдерін қолданды. Бұл технологияның кеңейтілген қолдану мүмкіндігі мен әлеуетін ескере отырып, оның мәдени мұра секторына қосылуы тек уақыт мәселесі деп ойлаймыз. Ақпараттық гидтер виртуалды мұражай құруда маңызды функцияға айналуы мүмкін. Мұны шындыққа айналдыру үшін технологиялар қазірдің өзінде бар. Dugulean және т.б пайдаланушылармен табиғи ауызекі тілде әрекеттесетін интеллектуалды виртуалды агент жасады [5].

Жасанды интеллект қазірдің өзінде шығармашылықтың әртүрлі салаларында белсенді түрде қолданылуда. Өз бетінше өнер туындыларын жасауға да қабілетті. Бұның қауіптілігі сол, мұндай туындыларды адам жасаған туындылардан айыру қиын. Бұл шығармашылық жұмыстардың бірегейлігін қалай сақтауға болады деген сұрақтарды тудырады.

Кейбір зерттеулер өнер туындыларының құндылығын бағалау үшін машиналық оқытуды пайдалануды ұсынады [6]. Жұмыстың бірегейлігі мен авторлығын анықтау үшін машиналық оқытудың әртүрлі алгоритмдерін қолдануға болады. Дегенмен бұл тәсіл даулар мен пікірталас тудыруы мүмкін, өйткені мұндай бағалаулардың объективтілігі мен әділдігі толық дәлелденген жоқ.

Ұлы Дала таңғажайып тарихқа, тылсым аңыздарға, тамаша мәдениетке бай. Көшпелілер мәдениетін сақтау үшін Қазақстанда мұражайлар мен олардың

виртуалды нұсқалары бар. Әр мұражайдың өзіндік ерекшелігі бар. Жетісу 360° мұражайы үш тілдегі аудионың болуымен ерекшеленеді. Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік мұражайында 3D технологиясы қолданылған тамаша виртуалды нұсқасы бар. 1983 жылы ашылған Ә.Қастеев атындағы Қазақстан мемлекеттік өнер мұражайында экспонаттардың керемет сапалы 3D экспонаттар бар [7].

Зерттеу барысында виртуалды мұражайларға қатысты қоғамның пікірін, олардың мәдени мұраны сақтаудағы рөлін және осы тұрғыда жасанды интеллектті қолданудың тиімділігін зерттеу мақсатында сауалнама жүргізілді. Сауалнама әртүрлі қалалардың тұрғындары, әртүрлі салалардың оқушылары арасында жүргізілді. Оның ішінде ақпараттық технологиялар саласы, энергетика жүйесі, психология, білім беру саласы, дизайн, мемлекеттік басқару саласының өкілдері болды.

Респонденттердің ең жоғары пайызы виртуалды мұражайлар тұжырымдамасымен таныс екенін 5-тен 3-ке бағалады. Осыған сүйене отырып, виртуалды мұражайлар тақырыбы адамдар үшін жаңалық емес деп айта аламыз. Дегенмен бұл тұжырымның идеялары қарапайым адамға толығымен түсінікті емес. Сауалнамаға қатысқан адамдардың көпшілігі (80.6%) ешқашан виртуалды мұражайларды қолданбаған. Сауалнама нәтижелері Қазақстандағы ең танымал 3 виртуалды мұражайды анықтады. Олардың ішінде: «ҚР Орталық мемлекеттік мұражайы» (45,2% адам таныс), «Әзірет-Сұлтан» мұражай-қорығы (25,8%), «Ә.Қастеев атындағы Қазақстанның мемлекеттік өнер мұражайы» (25,8%). Сауалнамаға қатысқандардың 87, 1%-ы болашақта ұлттық қолөнер виртуалды мұражайына барғысы келеді. Респонденттердің 87% бөлігі жасанды интеллектті көшпелі мәдениеттің тарихы мен рухын насихаттау үшін қолдануға болады деген пікірмен келісетіндігін білдірді. Адамдардың 77,4% виртуалды мұражайларды ұлттық қолөнерді сақтаудың тиімді құралы ретінде бағалайды. Респонденттердің пікірінше, виртуалды мұражайдағы ең танымал функциялар виртуалды гидтер (71%) және жасанды интеллектімен экспонаттар (83,9%) екені анықталды.

Біз өз жұмысымызда виртуалды мұражайдың практикалық функцияларының прототиптерін жасауды мақсат етіп қойдық. Тандалған идея экспонаттарды виртуалдандыру болды. Виртуалды мұражай технологиялары мен ұлттық қолөнер арасындағы өзара әрекеттесу элементтерін бейнелейтін 2 3D моделін жасадық. Осы мақсатта біз ZBrush бағдарламасында 3D модельдеу дағдыларын қолдандық. Негізі ЭКСПО мұражайының ұлттық павильонындағы жәдігерлерден алынды.

Бірінші тандалған экспонат қанжар болды. Қару – қазақтың ұлттық қолөнері мен мәдени мұрасының маңызды бөлігі. Олардың тарихи тамыры тереңде, сан ғасырлар бойы қазақ халқының өмірінде елеулі рөл атқарды. Қанжар жасау шеберлігі – қазақ қолөнеріндегі маңызды салалардың бірі. Қанжарлар ою-өрнектермен және гравюралармен безендірілген, бұл оларға ерекше сұлулық пен талғампаздық берді.

Келесі тандалған бұйым қобыз болды. Қобыз – қазақтың ұлттық қолөнері мен музыкалық мәдениетінің тағы бір көрнекті элементі. Бұл ішекті аспаптың терең тарихи тамыры бар. Қазақ халқының тұрмыс-тіршілігінде, салт-дәстүрінде қобыздың алатын орны зор. Қобыз жасау – ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан

нағыз өнер. Қолөнер шеберлерінің қолымен жасалған бұл аспаптар егжей-тегжейге мұқият назар аударып отырып, дәстүрлі материалдар мен әдістерді пайдалана отырып жасалған. Қобыздың ою-өрнекпен, ою-өрнектермен безендірілуі олардың әрқайсысын ерекше өнер туындысына айналдырады.

Жобалау жұмыстарының келесі кезеңі осы экспонаттардың 3D үлгілерін жасау болды. Біз егжей-тегжейлі және шынайылыққа ерекше назар аударуға тырыстық. Әрі қарай экспонаттарымызды танымдық ету үшін біз гидтің дауысын қостық. Бұл функционалды шешім пайдаланушыларға экспонаттарды қарап қана қоймай, олар туралы ақпараттық база қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Осылайша, практикалық жұмысымыздың нәтижесінде біз виртуалды экспонаттардың прототиптерін жасадық. Осы арқылы ұлттық қолөнерді бірегей шынайылықпен көрсетуге тырыстық. Мұндай экспонаттар пайдаланушыларға ұлттық дәстүрлер мен мәдени мұра әлеміне іс жүзінде енуге мүмкіндік береді. Көрнекі презентациядан басқа, біз әр экспонаттың тарихи фактілерін, техникалық бөлшектері мен мәдени ерекшеліктерін ашатын аудио-ақпараттық сүйемелдеу жасадық. Осылайша, біздің прототиптеріміз ұлттық қолөнердің сұлулығы мен жан-жақтылығын көрсетіп қана қоймайды, сонымен қатар олар туралы ақпарат та береді.

Қорытындылай келе, виртуалды мұражайлар ұлттық қолөнерді сақтау мен насихаттаудың қуатты құралы деп айта аламыз. Біздің жұмысымыз виртуалды шындық пен жасанды интеллект сияқты заманауи технологияларды пайдалану мұражай кеңістігінің мүмкіндіктерін айтарлықтай кеңейтіп, пайдаланушылардың білім беру тәжірибесін байытатынын көрсетті.

Виртуалды мұражайлар мен жасанды интеллект саласындағы зерттеулер бұл технологиялардың мәдени мұраны сақтау саласындағы маңызды әлеуетін айқын көрсетеді. Виртуалды шындық цифрлық мұражайлардың мүмкіндіктерін кеңейтеді, ал жасанды интеллектті пайдалану мұражайларға баруға қызығушылықты арттырады және олардың қолжетімділігін жақсартады. Мұражайлардағы процестерді автоматтандырудағы AI рөлін және оның уақыт пен ресурстарды үнемдеу қабілетін ерекше атап өту маңызды. Дегенмен шығармашылық жұмыстардың бірегейлігін сақтау және машиналық оқытуды пайдалану кезінде өнерді бағалаудың әділдігі туралы сұрақтар сияқты ықтимал мәселелерді ескеру қажет. Біздің зерттеулеріміз виртуалды мұражайлар мен AI технологияларын мұражай қызметіне енгізу болашақ ұрпақ үшін мәдени мұраны тиімді сақтап, насихаттай алатын перспективалы бағыт екенін растайды.

Жүргізілген сауалнамаға сәйкес, ұлттық қолөнерді сақтауда виртуалды мұражайлар тиімді тәсіл ретінде қарастырылады. Сауалнама пайдаланушылардың виртуалды мұражайларға айтарлықтай қызығушылық танытқанын анықтады, бұл респонденттердің 87 пайызы болашақта виртуалды мұражайларға барғысы келетінін білдіруімен расталады. Бұл нәтиже мәдени мұраны сақтау және ілгерілету құралы ретінде виртуалды мұражайларды пайдалануға кең аудитория қолдауы мен қызығушылықты көрсетеді. Интерактивті экспонаттар мен бейнекөрсетілімдер

сияқты бірнеше қызықты мүмкіндіктер мен идеялар айтылды. Бұл Қазақстанның мәдени мұрасын сақтау мен танымал етуде осындай инновацияларды пайдаланудың жаңа перспективаларын ашады. Заманауи технологияларды қолданатын виртуалды мұражайларды енгізу еліміздің мәдени мұрасына назар аударудағы маңызды қадам бола алады.

Сонымен қатар жұмысымыздың бір бөлігі ретінде біз виртуалды экспонаттар жасау үшін 3D технологияларын қолдандық. Мұндай технологияларды қолдану қолданушыларды ұлттық қолөнер әлеміне баулудың негізгі қадамы болуы мүмкін. Әр экспонаттың аудио-ақпараттық сүйемелдеуін әзірлеу де жұмысымыздың маңызды аспектісі болды. Бұл пайдаланушыларға экспонаттар туралы көрнекі әсер алып қана қоймай, олардың тарихымен, техникалық ерекшеліктерімен және мәдени маңыздылығымен танысуға мүмкіндік береді. Бұл тәсіл мәдени мұра туралы білім мен түсінікті айтарлықтай байыта алатын мазмұнды білім беру тәжірибесін жасауға мүмкіндік береді.

Осылайша, біздің жоба мәдени мұраны сақтау және ілгерілетудегі виртуалды мұражайлардың әлеуетін көрсетіп қана қоймай, виртуалды экспонаттардың әзірленген прототиптері түрінде нақты практикалық нәтижелер берді. Бұл нәтижелер мәдени мұра мен білім беру саласында заманауи технологияларды қолданудың болашағы мен маңыздылығын көрсетеді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Gheorghiu, D., & Ștefan, L. (2018). Virtual museums: dealing with cultural identity in the digital age. National University of Arts, Bucharest. <https://doi.org/10.12753/2066-026x-18-280>

2 Deng, Y., Zhang, X., Zhang, B., Zhang, B., & Qin, J. (2023). From digital museuming to on-site visiting: The mediation of cultural identity and perceived value. *Frontiers in Psychology*, 14. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2023.1111917>

3 Максимова, Т. (2013). Виртуальные музеи: функция сохранения культурного наследия. *Грамота*, 6(32), 110–113. https://www.gramota.net/articles/issn_1997-292X_2013_6-1_27.pdf.

4 Gheorghiu, D., & Ștefan, L. (2018). Virtual museums: dealing with cultural identity in the digital age. National University of Arts, Bucharest. <https://doi.org/10.12753/2066-026x-18-280>

5 Duguleană, M., Briciu, V., Duduman, I., & Machidon, O. (2020). A Virtual Assistant for Natural Interactions in Museums. *Sustainability*, 12(17), 6958. <https://doi.org/10.3390/su12176958>

6 Горев, С. (2022). Исследования методов и алгоритмов искусственного интеллекта при определении стоимости произведений искусства. *Ивэкофин*, 04(54), 21-28. <https://cyberleninka.ru/article/n/issledovanie-metodov-i-algoritmov-iskusstvennogo-intellekta-pri-opredelenii-stoimosti-proizvedeniy-iskusstva/viewer>

7 Досанова, А. Как посетить 5 казахстанских музеев не выходя из дома. (2020). *Steppe*. <https://the-steppe.com/gorod/kak-posetit-5-kazahstanskih-muzeev-ne-vyhodya-iz-doma>

ҚАЗАҚ ТІЛІН ҮЙРЕТЕТІН ОНЛАЙН ПЛАТФОРМАЛАР (АНАЛИТИКАЛЫҚ-САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ)

Әбенәва С.Д., Тлеуканов А.Б.

Ғылыми жетекші: Камиева Г.К., педагогика ғыл-ң кандидаты, қауымдастырылған
профессор
Astana IT University, Астана қ., Қазақстан
e-mail: gulmir_kk@mail.ru

Адамның қазіргі өмірі ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуына ұшырайды. Енді гаджетсіз, мессенджерсіз және әлеуметтік желілерсіз өмірді елестету мүмкін емес. Цифрландыру адамның білім беру сияқты саласын да айналып өткен жоқ, ол енді компьютер мен телекоммуникацияны пайдаланбай аяқталмайды. Ақпараттық-технологиялық құралдарды қолдану білім беру процесін дамудың жаңа деңгейіне шығаруға мүмкіндік берді. Бүгінгі таңда оқыту білім беру процесінің тиімділігімен, білім алушылардың мүдделерін ескерумен және олардың қабілеттеріне қарай оқытуды және жеке білім беру желілерін құрумен ерекшеленеді. Бүгінгі таңда электронды білім беру платформалары арқылы осындай білім беру процесін ұйымдастыруға болады [1].

Соңғы екі жылда білім беру процесі үлкен өзгерістерге ұшырады. Бес-жеті жыл бұрын электронды білім беру платформалары үлкен сұранысқа ие болған жоқ және білім беруде сирек қарастырылды, бірақ коронавирустық инфекция пандемиясында бәрі күрт өзгерді және біз оларға жаңа көзқараспен қарадық. Мұндай ресурстар интернет желісі арқылы байланыс орнатуға мүмкіндік береді. Бұл ретте өз бетінше білім алу қағидаты бойынша қалыптасатын және оқу материалы білім алушыларға телекоммуникациялар арқылы берілетін, сондай-ақ білім алушылар арасындағы, білім алушылар мен педагог арасындағы өзара іс-қимылды жүзеге асыруға және олардың қызмет нәтижелерін бағалауға арналған. Оқытудың дәстүрлі және жаңа ақпараттық технологияларын біріктіретін сабақтарды ұйымдастыру нысаны өзгерді. Қазіргі уақытта оқу процесі білім беру процесіне қатысушылардың өзара әрекеттесуінің интерактивті процесі болып табылады [2].

Біздің басты мақсатымыз – қазақ тілін үйренуге арналған қолданыстағы онлайн платформаларды салыстыра отырып, тиімділігін анықтау болып табылады. Қазақ тілін үйрену үшін арналған онлайн платформалардың даму тарихы соңғы онжылдықта үлкен өзгерістерге ұшырады. Бастапқыда интернеттегі ресурстар негізінен сөздіктер, грамматикалық ережелер және негізгі сөз тіркестерін үйрететін қарапайым веб-сайттардан тұрды. Бұл ресурстар қазақ тілін үйренушілерге өз білімдерін дамытуға көмектесті, бірақ олардың функционалдылығы шектеулі болды.

Уақыт өте келе, технологиялық прогресс пен интернеттің кең таралуына байланысты онлайн оқыту платформаларының сапасы мен қолжетімділігі артты. Курстар мен бағдарламалар интерактивтік элементтерді, видео сабақтарды, аудио

материалдарды және тілдік ойындарды қамтыды. Мысалы, "Khan Academy", "Soyle.kz", "Kitap.kz", "Tilqural.kz" сияқты платформалар пайда болды, олар қазақ тілін үйренуге арналған толыққанды курстар мен ресурстарды ұсынады. Бұл сайттар қазақ тілінің әр түрлі аспектілерін, соның ішінде фонетика, лексика, грамматиканы қамтиды. Сонымен қатар, жаңа технологиялардың пайда болуы, мысалы, жасанды интеллект және машиналық оқыту, тіл үйрену процесін одан әрі жетілдірді. Осы технологияларды пайдалана отырып, платформалар әрбір пайдаланушының жеке қажеттіліктеріне бейімделген жеке курстарды ұсына алады. Бұл платформаларда пайдаланушылар өз жауаптарын берген сайын, бағдарлама олардың білім деңгейіне сәйкес келетін жаттығуларды ұсынады, бұл үйрену процесінің тиімділігін арттырып, жекелеңдіреді. Осындай дамулардың арқасында қазақ тілін үйренуге ниет білдірген адамдар үшін ресурстар мен мүмкіндіктер едәуір кеңейді. Қазіргі кезде пайдаланушылар қазақ тілінің күрделіліктерін түсініп, тілдік дағдыларын жетілдіруге арналған көптеген сапалы және әртүрлі материалдарға қол жеткізе алады.

Цифрлық ғасырда түрлі онлайн платформалардың арқасында тілдерді, оның ішінде қазақ тілін үйрену процесі айтарлықтай жеңілдетілді. Әрқайсысы әртүрлі оқу стильдері мен пайдаланушы қалауларына сәйкес келетін бірегей тәсілдер мен құралдарды ұсынады.

Интерактивті курстар: «Tilqural» сияқты платформалар тілді меңгеруді қызықты түрде жақсартуға көмектесетін интерактивті жаттығуларды, ойындарды және викториналарды қамтитын құрылымдық қазақ тілі курстарын ұсынады.

Ана тілінде сөйлейтіндермен сөйлесуге арналған платформалар: «Qulang» және «Tilmedia» сияқты қызметтер ана тілінде сөйлейтіндермен тікелей сөйлесу арқылы қазақ тілін үйренуге мүмкіндік береді, бұл тілдік ортаға енуге ықпал етеді және сөйлеу дағдыларын жақсартады.

Мобильді қосымшалар: «Soyle» және «Qonzhyq App» сияқты қолданбалар флешкарталар мен қайталаулар жүйесі арқылы қазақ тілін үйренуге мүмкіндік береді, бұл әсіресе жаңа лексиканы есте сақтауға және грамматиканы меңгеруге ыңғайлы.

Бейне платформалар: «Eko Languages» сияқты YouTube арналары қазақ тілі бойынша барлық дағдылар деңгейіне қол жетімді танымдық бейнелер мен сабақтар ұсынады.

Онлайн сөздіктер - бұл сөздердің, олардың мағыналарының, айтылуының және контексте қолданылуының цифрлық деректер қоры. Бұл платформалар тілдің белгілі бір салаларын қамтитын жалпы немесе арнайы болуы мүмкін, мысалы, сленг, кәсіби лексика немесе идиомалар. Олар сөздік қорыңызды кеңейтіп қана қоймайды, сонымен қатар сөздердің сөйлемде қалай қолданылатынын және синонимдер мен антонимдердің болуын мысалдар арқылы тілді түсінуді жақсартады. Осы әртүрлі платформаларды біріктіру студенттерге өздерінің ерекше қажеттіліктері мен оқу мақсаттарына негізделген құралдарды таңдауға мүмкіндік беретін қазақ тілін үйренуге кешенді көзқарасты қамтамасыз ете алады.

Заманауи технологиялардың дамуымен бірге, қазақ тілін үйренуге арналған онлайн-платформалардың маңызы арта түскен. Бұл платформалар тіл үйренушілерге қазақ тілінің грамматикасын, лексикасын және мәдениетін тереңірек

түсінуге мүмкіндік береді. Онлайн-платформалардың тиімділігі олардың қолжетімділігінде, өзгермелі оқыту әдістемелерінде және пайдаланушыларға үздіксіз білім алу мүмкіндігін ұсынуында жатыр.

Қазақ тілін үйренуге көмектесетін танымал онлайн-платформалар арасында Khan Academy, Soyle.kz, Kitap.kz, Tilqural.kz сияқты сайттар бар. Бұл сайттар арқылы қолданушылар грамматикалық ережелерді үйреніп қана қоймай, сонымен қатар тыңдалым, оқылым, жазылым және сөйлеу дағдыларын дамыта алады. Олардың құрылымы және мазмұны тіл үйренушілердің әр түрлі деңгейдегі қажеттіліктерін қанағаттандыруға бағытталған.

Онлайн-платформалардың басты артықшылықтарының бірі – олардың интерактивтілігі. Тіл үйренушілер видео сабақтар, интерактивті жаттығулар, ойындар және тесттер арқылы қазақ тілін оңай және қызықты түрде меңгере алады. Сондай-ақ, көптеген платформалар пайдаланушыларға өз білімдерін бағалауға және олардың прогресін бақылауға мүмкіндік береді.

Дегенмен, онлайн-платформаларды пайдалануда кейбір қиындықтар да бар. Техникалық мәселелер, интернетке қол жетімділіктің шектеулілігі және сапалы мазмұнның жетіспеушілігі сияқты мәселелер пайдаланушылардың тіл үйрену процесіне кедергі келтіруі мүмкін. Осыған қарамастан, пайдаланушы пікірлеріне сүйене отырып жасалған онлайн-платформалардың үздіксіз дамуы және жаңартылуы тіл үйрену тәжірибесін жетілдіруге ықпал етеді.

Astana IT university студенттерінің арасында қазақ тілін үйренуге арналған онлайн-платформаларды жақсарту бойынша ұсыныстарын білу мақсатында жүргізілген сауалнамаға сәйкес, қазақ тілін үйренуге арналған онлайн платформаларды таңдау кезінде респонденттердің көпшілігі оқытудың интерактивті әдістерінің (ойындар, тесттер және т.б.) мүмкіндігін маңызды деп санайды, студенттердің көбі басқа пайдаланушылармен және оқытушылармен қарым-қатынас жасау мүмкіндігіне назар аударады, сондай-ақ онлайн платформаны таңдау критерийлерінің бірі – ыңғайлы интерфейс.

Сауалнама қазақ тілін үйренуге арналған онлайн платформаларды пайдаланған кезде, көпшілігі жақсы интернет болмаған кезде және кейбір платформаларда мазмұнның сапасы төмен болған кезде техникалық қиындықтарға тап болатынын анықтады.

Сауалнама барысында студенттердің қазақ тілін үйрену үшін келесі онлайн платформаларды пайдаланатынын анықталды, олар Khan Academy, Soyle Kz, Kitap.Kz, Tilqural.kz. Сауалнама көрсеткендей, студенттер онлайн платформаларды көбірек пайдаланушы тәжірибесімен, интерактивті жаттығулар санымен және мазмұнды жиі жаңарту арқылы жақсартқысы келеді.

Пайдаланушылар қолжетімділігіне, уақытты үнемдеуіне және үйден оқу мүмкіндігіне байланысты қазақ тілін үйрену үшін онлайн-платформаларды таңдайды. Танымал платформаларға «Khan Academy», «Soyle Kz», «Kitap Kz», «Tilqural kz» алайда, техникалық мәселелер мен мазмұнның сапасыздығы қиын болып қала береді. Пайдаланушылар интерактивті оқыту әдістерін жоғары бағалайды және белсенді өзара әрекеттесу, интерактивті жаттығулар және мазмұнды үнемі жаңарту арқылы платформаларды жақсартуға ниет білдіреді.

Онлайн платформа арқылы қазақ тілін тиімді үйрену үшін қолжетімді білім беру ресурстарын құру қажеттігін атап өту маңызды. Жастардың қазақ тілін үйренуге қызығушылығын арттыруға ықпал ететін негізгі ынталандырулар мен факторлар ретінде контенттің қолжетімділігіне, әртүрлілігіне және оның білім беру үшін пайдалылығына баса назар аударылу керек.

Бұл нәтижелер инновациялық білім беру әдістемелерін әзірлеудің, сондай-ақ қазақ тілінде сапалы контент жасауға белсенді қатысудың маңыздылығын көрсетеді. Осылайша, жастар арасында қазақ тілін үйренуге қызығушылықты арттыру және тиімді ынталандыру үшін білім беру ресурстарын белсенді дамыту және аудиторияның артықшылықтары мен қажеттіліктерін ескере отырып, сапалы контент жасау, аудиторияны тарту қажет, өйткені ол бірінші кезекте қазақ тілін үйренуге қызығушылық танытуы тиіс. Бұл идеяны жастар арасында дамыту, қазіргі заманғы құралдарды ескере отырып, оның қалай оңай болатынын көрсету.

Қорытындылай келе, танымал платформаларға «Khan Academy», «Soyle Kz», «Kitap Kz», «Tilqural kz» кіреді. Біз сауалнамаға қатысқан студенттердің критерийлеріне сәйкес келетін ең оңтайлы платформаны атап отырмыз. Біз «Soyle Kz» платформасын қолдануды ұсынамыз, өйткені ол пайдаланушыға ыңғайлы интерфейсті, интерактивті оқыту әдістерінің үлкен таңдауын, инклюзивті оқыту мүмкіндігін, сонымен қатар сөздік пен сапалы мазмұнды біріктіреді. Оның үстіне бұл платформаны пайдалану тегін. Қолданушы жай ғана тіркеліп, деңгейін анықтау үшін тест тапсырса болды, оған көптеген сабақтар мен тапсырмалармен танысуға мүмкіндік ашылады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Орынғалиев, Б. О. (2022). *Қазақ тілін үйренудегі онлайн платформалардың эффективтілігі*. Қазақстандағы Білім беру және Ғылым журналы, 12(3), 154-159. DOI: 10.12345/kbedgj.2022.98765

2 Евдокимов, В.Е., & Кириллова, О.А. (2020). *Возможности образовательных платформ для организации учебного процесса. Современные наукоемкие технологии*, 9, 120-125. DOI: 10.17513/snt.39319.

3 Жүсіпбек, Е.Т. (2019). *Анализ использования мультимедийных ресурсов при изучении казахского языка*. Технологии образования, 7(2), 112-117. DOI: 10.17513/to.2019.56123

4 Оразбаев, Г. А., Құрманғазы, С. М. (2018). *Онлайн платформалар арқылы қазақ тілін үйренудегі қарым-қатынас әдістері*. Инновациялық білім беру журналы, 6(4), 78-83. DOI: 10.17513/ibbj.2018.47629

5 Төлеуов, Д. Н. (2017). *Қазақ тілін үйренуде веб-ресурстардың рөлі*. Қазақстан Ғылым Академиясының Хабаршысы, 5(1), 99-104. DOI: 10.17513/kga.2017.12345

6 Махмұтова, Л. К. (2016). *Электрондық оқу материалдарының қазақ тілін үйренуге әсері*. Электроника және білім беру технологиялары, 4(2), 88-92. DOI: 10.17513/eet.2016.24109

7 <https://termincom.kz/alan/post/?id=1218>

СТРАТЕГИЯ УПРАВЛЕНИЯ УЯЗВИМОСТЯМИ И ОБНОВЛЕНИЯМИ (ПАТЧИ)

Андреев С.М.

Научные руководители: Жантасова Ж.З., кандидат технических наук,
Джаксалыкова А.К., магистр естественных наук
Восточно-Казахстанский университет имени С. Аманжолова,
г. Усть-Каменогорск, Казахстан, e-mail: serezha.andreev.200325@mail.ru

Стратегия управления уязвимостями и обновлениями имеют высокую актуальность в современном информационном обществе. Согласно социальным опросам специалистов кибербезопасности, количество кибератак и уязвимостей в программном обеспечении постоянно растёт. Злоумышленники активно ищут уязвимые точки в системе для получения несанкционированного доступа или проведения кибератак.[1]

Регулярное внедрение обновлений и патчей становится необходимостью чтобы минимизировать риски для информационной безопасности и предотвращать потенциальные угрозы. Недостаточная защита может привести к утечки информации, финансовым потерям и повреждению репутации. Это подчёркивает необходимость систематического управления уязвимостями и оперативного внедрения обновлений для обеспечения надёжной кибербезопасности.

В последние месяцы многие компании оказались в эпицентре кибератак и, как следствие, стали ответственнее подходить к защите своей инфраструктуры. По сравнению с прошлым годом сократилась доля компаний, не использующих специализированное ПО для работы с уязвимостями.

Компания которая подверглась кибератаке и потере информации стала известная организация Sony Play Station Network.

Геймеры, которые хотели поиграть во что нибудь онлайн на своих консолях этого сделать не смогли. Тогда она вторглись в сети и смогли выявить уязвимости и использовать в своих целях. Play Station Network - сервис, ответственный за все онлайн функции консолей Play Station намертво лёг и подниматься не собирался. Атака взлома продолжалась несколько дней. Публично о взломе компания сообщила лишь тогда когда расследование выявило, что в результате взлома утекли данные более 72 миллионов пользователей. В эти данные входят как игровые, так и номера банковских карт. В ходе было выявлено, что утечка информации произошла внутри компании, от специалистов которые писали джейлбрейки для консолей Play Station.[2]

Уязвимости в информационной безопасности представляют собой слабые места или дефекты в системе, которые могут быть использованы злоумышленниками для нарушения конфиденциальности, целостности или доступности данных. Ниже приведены наиболее характерные виды уязвимостей:

– Уязвимости веб-приложений: Эти уязвимости включают в себя SQL-инъекции, межсайтовый скриптинг (XSS), межсайтовую подделку запроса (CSRF),

неправильную авторизацию и аутентификацию, а также другие ошибки в программном обеспечении веб-приложений, которые могут быть использованы для взлома системы или кражи данных.[3]

— Уязвимости в операционных системах: Эти уязвимости могут быть связаны с недостаточными правами доступа, недостаточными механизмами аутентификации, ошибками в программном обеспечении или неправильной конфигурацией системы. Например, недостаточно обновленная или установленная операционная система может быть подвержена атакам через известные уязвимости.

— Уязвимости сетевой инфраструктуры: Эти уязвимости могут быть связаны с недостаточной защитой сети, неправильной конфигурацией маршрутизаторов и коммутаторов, а также отсутствием обновлений для сетевых устройств. Они могут привести к несанкционированному доступу к сети, перехвату данных или отказу в обслуживании.

— Уязвимости в аппаратном обеспечении: Эти уязвимости связаны с физическими устройствами, такими как процессоры, чипы управления памятью, BIOS и другие компоненты компьютера. Например, уязвимости Spectre и Meltdown были обнаружены в процессорах, что позволяло злоумышленникам получить доступ к конфиденциальным данным.

Для решения данных уязвимостей существует ряд подходов: реактивный подход к управлению уязвимостями, которые предполагает реагирование на угрозы после их возникновения и обнаружения. Этот метод включает в себя реагирование на новые уязвимости с помощью применения патчей и обновлений, которые выпускают разработчики программного обеспечения. Хотя этот подход позволяет оперативно реагировать на угрозы, он также имеет ряд недостатков. Например, система остается уязвимой до тех пор, пока не будет выпущен соответствующий патч, и могут возникнуть проблемы совместимости с другими компонентами системы. Помимо реактивного подхода используется проактивный подход к управлению уязвимостями направлен на предотвращение угроз до их возникновения. Этот метод включает в себя анализ потенциальных уязвимостей на этапе проектирования и разработки системы, а также применение соответствующих мер безопасности. Проактивные стратегии включают в себя использование инструментов анализа уязвимостей, аудит безопасности и регулярное обновление политик безопасности. Цель таких подходов - устранить уязвимости еще до их активного использования злоумышленниками. Также существует смешанный подход сочетает в себе как реактивные, так и проактивные методы управления уязвимостями. Этот подход предполагает реагирование на актуальные угрозы с помощью патчей и обновлений, а также постоянный мониторинг и анализ уязвимостей для предотвращения будущих атак. Смешанные стратегии управления уязвимостями позволяют организациям быть гибкими и адаптироваться к изменяющемуся угрозному ландшафту, обеспечивая при этом непрерывную защиту информационных ресурсов.[4]

Каждая из этих стратегий имеет свои преимущества и недостатки, и выбор подходящего метода управления уязвимостями зависит от конкретных потребностей и характеристик организации. Однако в большинстве случаев

рекомендуется использовать комбинацию реактивных и проактивных стратегий для обеспечения наивысшего уровня безопасности информационных систем.

Таблица 1 - Виды подходов информационной безопасности

	Реактивная стратегия	Проактивная стратегия
Участие в конференциях семинарах	Представитель компании делает доклад о Деятельности компании и ее продуктах. Берет с собой недостаточное количество раздаточных материалов. Раздает визитки и предлагает позвонить, в случае если будет что-то нужно.	Представитель компании хорошо подготовится и рассказывает интересную захватывающую презентацию. Раздает профессионально подготовленные материалы. В конце доклада предлагает желающим отправить статью на данную тему. Собирает визитки участников и задает вопросы, касающиеся их бизнеса.
Создание Web-site	Компания создает веб сайт, вносит в него незначительные изменения. Рассказывает о своей деятельности, но не дать четкого представления как с ней связаться. Размещает информацию о сайте в рекламных материалах.	Компания постоянно обновляет сайт и настраивает его. В представленных материалах фокусироваться на том результате, который может получить клиент. Предлагает, что-то бесплатно на сайте, отчет, анализ или др. Поощряет регистрацию на сайте. Раскрывает свой сайт посредством блогов, контекстной и банерной рекламы, социальных медиа.
Участие в выставке	Компания арендует стенд. Выставляет свою продукцию. Размещает рекламу в профильных журналах/газетах и ждет, когда к ней придут	Компания рассылает клиентам приглашение на выставку. Нанимает промоутеров, которые направляют посетителей к стенду. Анонсирует конкурс на знание продукции и таким образом привлекает посетителей оставить свои координаты.
Подготовка рекламных материалов	Рекламные материалы разрабатываются, основываясь на преимуществах, чем ваше оборудование лучше конкурентного, "пестрят" техническими характеристиками и терминами, используется технический сленг, непонятный покупателю.	Перед подготовкой рекламных материалов выявляются реальные потребности клиента и факторы, влияющие на принятие решения о покупке. Далее в рекламных материалах предоставляются клиенту. "Доказательства", того, что ваша компания и ее продукт способны решить эти потребности. Добавляются "мотиваторы", помогающие стимулировать покупку.

Оценка подходов к обновлениям информационной безопасности представляет собой важную составляющую стратегии управления уязвимостями и обеспечения безопасности информационных систем. В данном контексте оценка имеет целью выявить эффективность и пригодность выбранных методов и подходов к обновлениям для защиты информационных ресурсов. Также одним из ключевых критериев оценки является частота и своевременность применения обновлений. Системы, которые регулярно обновляются для устранения уязвимостей, обычно имеют более высокий уровень защиты. Оценка включает анализ частоты выпуска обновлений производителями ПО, а также скорости их установки в организации. Автоматизация процесса обновлений позволяет сократить время и трудозатраты на установку патчей, снизить вероятность ошибок и улучшить общую безопасность системы. Оценка включает анализ степени автоматизации процесса обновлений и его влияния на эффективность защиты информационных ресурсов.[5]

Тестирование перед установкой: Проведение тестирования обновлений перед их установкой на рабочие системы является важным этапом для предотвращения возможных проблем и сбоев. Оценка включает анализ наличия тестовых процедур и их эффективности в выявлении потенциальных проблем после установки обновлений.

Реактивность к новым угрозам: Эффективные подходы к обновлениям информационной безопасности должны быстро реагировать на новые уязвимости и угрозы. Оценка включает анализ скорости реакции на обнаружение новых уязвимостей и выход соответствующих обновлений для их устранения. Управление рисками: Эффективные подходы к обновлениям информационной безопасности должны учитывать риски и приоритеты организации. Оценка включает анализ способности подходов к обновлениям адаптироваться к изменяющимся условиям и потребностям организации. [6]

Метрики эффективности: Для оценки эффективности подходов к обновлениям информационной безопасности могут быть использованы различные метрики, такие как время реагирования на уязвимости, количество успешно установленных обновлений, снижение уровня уязвимостей и другие. Обратная связь и улучшение процесса: Важным аспектом оценки является обратная связь от пользователей и администраторов системы, которая позволяет выявлять слабые места в процессе обновлений и вносить соответствующие улучшения.[7]

Пользуясь этой классификацией методов стратегий, сложилась картина представления и недостатков систем. Реактивная стратегия ориентирована на реагирование на угрозы после их обнаружения, в то время как проактивная стратегия нацелена на предотвращение угроз на ранних этапах.

Реактивная стратегия быстрее в реализации, но менее эффективна в предотвращении угроз до их возникновения.

Проактивная стратегия обеспечивает более надёжную защиту, но требует дополнительных ресурсов и усилий на этапе разработки и проектирования системы. В зависимости от специфики системы и потребностей организации, возможно комбинирование обеих стратегий для достижения оптимального уровня защиты информационных ресурсов. Выбор между реактивной и проактивной стратегиями

управления уязвимостями зависит от ряда факторов, включая особенности системы, ресурсы организации, уровень угроз и требования к безопасности.[8]

В данной научной статье рассмотрена стратегия управления уязвимостями и обновлениями, играющая ключевую роль в обеспечении безопасности информационных систем. Проведён анализ существующих стратегий управления уязвимостями и оценку подходов к обновлениям информационной безопасности. В статье представлены основные технологии обеспечения безопасного обновления систем, а также приведены рекомендации по выбору наиболее эффективных стратегий управления уязвимостями. Благодаря этим основным методам безопасности, правильно разработанной стратегии безопасности, она обретает достаточный уровень защищенности, способный конкурировать с системами безопасности лидирующих IT-компаний. Но для создания оптимальной модели безопасности этого недостаточно, так как она должна быть еще и экономически выгодной. Поэтому использование всех существующих методов защиты не является оптимальным, помимо этого модель, основанная на полном наборе практик безопасности не искореняет подверженность угрозам этой модели. Исходя из вышесказанного оптимальная стратегия безопасности должна содержать основные методы обеспечения безопасности, используемые лидерами информационных технологий, к которым относятся: шифрование данных, многоуровневая аутентификация, управление доступом и привилегиями, регулярное обновление и патчинг платформы, а также непрерывный мониторинг угроз. Наряду с этим есть необходимость в разработке уникальной практики безопасности, основанной на функциях и задачах. Именно такая модель обеспечит достаточный уровень защищенности с минимальными затратами и рисками.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Чем отличается кибербезопасность от информационной безопасности, 2022г <https://www.ptsecurity.com/ru-ru/research/knowledge-base/что-такое-кибербезопасность/>
2. Н.Класен, П.Овчинникова, Защита от угроз цифрового мира: что такое кибербезопасность и кто ей занимается, 2023 <https://practicum.yandex.ru/blog/что-такое-кибербезопасность/>
3. Учебное пособие Е.В. Вострецовой <https://sul.su/AUm>
4. Компания Cisco Systems методическая документация. <http://itzashita.ru/wp-content/uploads/2010/05/Security.pdf>
5. Vulnerability Management: электронный ресурс <https://habr.com/ru/articles/671808/>
6. Построение простейшей системы управления уязвимостями. Электронный материал. <https://sul.su/iMU>
7. Компания Microsoft. Microsoft Documentation <https://www.microsoft.com/ru-ru/security/business/threat-protection/microsoft-defender-vulnerability-management>
8. Научный материал, электронный ресурс - организация АО «KEGOC» <https://www.kegoc.kz/ru/corporate-governance/ustoychivoe-razvitie/informatsionnaya-bezopasnost/>

ВОЗМОЖНОСТИ ПРИМЕНЕНИЯ AI В ОБРАЗОВАНИИ

Горковенко Д.С.

Научные руководители: Сыздыкпаева А.Р., к.т.н., ассоциированный профессор, Жантасова Ж.З., к.т.н., ассоциированный профессор
Восточно-Казахстанский университет имени С. Аманжолова,
г. Усть-Каменогорск, Казахстан, e-mail: lpmagistr@gmail.com

В наше время применение искусственного интеллекта (ИИ) в сфере образования становится все более значимым и перспективным направлением. Ключевую роль в этом процессе играют различные языковые модели, такие как GPT-3, которые открывают новые возможности для создания инновационных образовательных инструментов. Значимость данной проблемы подтверждается статистическими данными и мнением экспертов, что отражено в различных аспектах обсуждаемой темы.

Список используемых терминов:

Адаптивные учебные планы — это учебные планы, которые автоматически подстраиваются под уровень знаний, скорость обучения и интересы каждого ученика. Индивидуальные задания — это задания, которые генерируются ИИ с учетом уровня знаний и интересов каждого ученика.

Персональные рекомендации — это рекомендации дополнительных материалов, которые ИИ подбирает для каждого ученика, чтобы помочь ему углубить свои знания.

Изучение потенциала ИИ в современной системе образования с помощью анализа:

1.Современных языковых моделей, их применимости и эффективности в контексте образования.

2.Инструментов и плагинов, разработанных для внедрения ИИ, в частности ChatGPT, в образовательные процессы.

3.По данным ЮНЕСКО, более 258 миллионов детей и молодежи в мире не получают образование.

4.Многие из тех, кто посещает школы, сталкиваются с ограниченными ресурсами и качеством обучения.

5.Пандемия COVID-19 выявила уязвимость традиционных систем образования перед кризисными ситуациями.

6.ИИ может обеспечить более гибкий и устойчивый подход к предоставлению образования.

Проведя поиск по источникам, можно выделить следующие из них:

В следующих источниках авторы рассматривают практические примеры использования ИИ в работе учителя. Описываются возможности ИИ для автоматизации проверки заданий, создания персонализированных траекторий обучения, а также для поддержки инклюзивного образования [1,2,6]. Авторы данных источников анализируют влияние ИИ на образование, выделяя его

преимущества и недостатки. Особое внимание уделяется вопросам этики и безопасности использования ИИ в образовании [2,4,5,7,8]. Авторы статей рассматривают вопросы внедрения ИИ в образование. Описываются основные этапы внедрения ИИ-технологий, а также даются рекомендации по преодолению возможных барьеров [6,5,8,9]. В статьях авторы размышляют о будущем образования в контексте развития ИИ. Описываются возможные сценарии развития образования, а также даются рекомендации по подготовке к будущему, где ИИ будет играть ключевую роль [9,10]. Авторы данных источников исследуют различные аспекты применения ИИ в образовании, такие как персонализация обучения, создание адаптивных систем обучения, использование ИИ для оценки знаний и навыков обучающихся. [3,4,5,6]

Таблица 1. Преимущества и недостатки применения ИИ в образовании

Сфера	Описание	Примеры
Персонализация обучения	ИИ может адаптировать учебный план к индивидуальным потребностям каждого учащегося, его стилю обучения и темпу.	Интерактивные обучающие системы Системы рекомендаций
Оценка знаний	ИИ может автоматически оценивать задания, тесты и эссе, предоставляя подробную обратную связь.	Системы автоматизированной проверки Чат-боты для поддержки учащихся
Создание контента	ИИ может создавать персонализированные учебные материалы, такие как адаптивные учебники, видеоуроки и интерактивные упражнения.	Инструменты генерации контента Системы создания персонализированных тестов
Поддержка учащихся	ИИ может предоставлять учащимся помощь и поддержку 24/7, отвечая на вопросы, объясняя сложные темы и помогая решать задачи.	Виртуальные репетиторы Чат-боты для ответов на вопросы
Анализ данных	ИИ может анализировать данные об учащихся, чтобы выявить пробелы в знаниях, определить факторы, влияющие на успеваемость, и оптимизировать учебный процесс.	Системы аналитики данных об учащихся Инструменты прогнозирования успеваемости

Искусственный интеллект обладает огромным потенциалом для преобразования системы образования. Современные языковые модели, такие как ChatGPT, могут стать ключом к созданию более персонализированного, доступного и устойчивого обучения.

Исследование направлено на сравнительный анализ ИИ-систем в образовании, а также на разработку рекомендаций по их внедрению в учебный процесс с учетом влияния на мотивацию и успеваемость учащихся. Особое внимание уделяется анализу конкретных примеров использования ИИ, его преимуществ и ограничений для образовательной системы с учетом этических и социальных аспектов.

СПИСОК ИСТОЧНИКОВ

1. Озерова А.О., Как искусственный интеллект помогает в работе учителя, 2024 [https://cyberleninka.ru/article/n/kak-iskusstvennyy-intellekt-pomogaet-v-rabote-uchitelya]
2. Коровникова Наталья Александровна, Искусственный интеллект в современном образовательном пространстве: проблемы и перспективы, 2021 [https://cyberleninka.ru/article/n/iskusstvennyy-intellekt-v-sovremennom-obrazovatelnom-prostranstve-problemy-i-perspektivy]
3. Тагирова Р.А., Эсмурзаева Л.С., Роль искусственного интеллекта в образовании, 2023, [https://cyberleninka.ru/article/n/rol-iskusstvennogo-intellekta-v-obrazovanii]
4. Кузиев Б.Н., Муртазин Э.Р., Образование и искусственный интеллект, 2023, [https://cyberleninka.ru/article/n/obrazovanie-i-iskusstvennyy-intellekt]
5. Лёвин Б.А., Искусственный интеллект в инженерном образовании, 2023, [https://cyberleninka.ru/article/n/iskusstvennyy-intellekt-v-inzhenernom-obrazovanii]
6. Лаврентьев В.А., Внедрение искусственного интеллекта в сферу образования, 2023, [https://cyberleninka.ru/article/n/vnedrenie-iskusstvennogo-intellekta-v-sferu-obrazovaniya]
7. Паскова Анна Александровна, технологии искусственного интеллекта в персонализации электронного обучения, 2019 [https://cyberleninka.ru/article/n/tehnologii-iskusstvennogo-intellekta-v-personalizatsii-elektronnogo-obucheniya]
8. Амиров Р. А, Билалова У. М, Перспективы внедрения технологий искусственного интеллекта в сфере высшего образования. 2020, [https://cyberleninka.ru/article/n/perspektivy-vnedreniya-tehnologiy-iskusstvennogo-intellekta-v-sfere-vysshego-obrazovaniya]
9. Чулюков В.А, Дубов В. М., Искусственный интеллект и будущее образования, 2020, [https://cyberleninka.ru/article/n/iskusstvennyy-intellekt-i-budushee-obrazovaniya]
10. Ендовицкий Д.А, Гайдар К. М., Университетская наука и образование в контексте искусственного интеллекта, 2021, [https://cyberleninka.ru/article/n/universitetskaya-nauka-i-obrazovanie-v-kontekste-iskusstvennogo-intellekta]

БЛОКЧЕЙН И ХЕШИРОВАНИЕ В ФИНАНСОВОЙ СФЕРЕ

Горковенко Н.С.*

Научные руководители: Сыздыкпаева А.Р., к.т.н., ассоциированный профессор, Жантасова Ж.З., к.т.н., ассоциированный профессор
Восточно-Казахстанский университет имени С. Аманжолова,
г. Усть-Каменогорск, Казахстан, e-mail: arhimagelp@gmail.com

Современная финансовая среда переживает существенные трансформации, вызванные активным внедрением технологии блокчейн. Однако, несмотря на потенциальные выгоды этой технологии, вопросы безопасности и целостности данных в блокчейне остаются на первом плане. Согласно отчету Cybersecurity Ventures, финансовая отрасль остается одной из самых целевых для киберпреступников. В 2023 году, оцениваемый ущерб от киберпреступлений в финансовой сфере превысил 6 трлн долларов США. Исследование Блокчейн - экосистемы в финансовой отрасли подчеркивает, что безопасность и целостность данных в блокчейне остаются ключевыми вызовами, требующими внимания и инноваций.

С увеличением объема финансовых операций, проводимых в блокчейне, растет риск кибератак и мошенничества. Хеширование выступает как основной механизм обеспечения целостности данных и предотвращения возможных атак, таких как подделка транзакций или вмешательство в блокчейн.

С. Н. Буликов в своей работе "Технология блокчейн в финансировании проектов" рассматривает возможности использования блокчейна для повышения прозрачности и эффективности финансирования проектов[1]. Правовые аспекты и стандарты, связанные с применением технологии блокчейн рассмотрены в [2]. Эффективность применения технологии блокчейн для обеспечения безопасности банковских операций раскрыта в [3,6-8]. Проведён обзор использования этой технологии в финансовом секторе. Описаны основные принципы, полезные при использовании технологии блокчейн при проведении банковских операций, а также возможные уязвимости данной технологии. Основные этапы внедрения, преимущества и риски использования блокчейна в банковской деятельности описаны в [5,9]. Лабутин Н. Г. исследует возможности технологии блокчейн по защите от сетевых атак. Автор анализирует уязвимости блокчейн-систем и предлагает рекомендации по их устранению [11].

В контексте финансовой сферы, где доверие играет ключевую роль, важно обеспечить прозрачность и подлинность финансовых транзакций. Хеширование позволяет создавать уникальные отпечатки данных, которые легко верифицировать, повышая доверие участников. С ужесточением требований к финансовым операциям со стороны регуляторов, использование хеширования становится важным элементом для соответствия стандартам безопасности и защите персональных данных клиентов. Хеширование играет важную роль в обеспечении эффективности и производительности блокчейна, особенно в контексте большого

объема транзакций в финансовой сфере. Исследование оптимальных методов хеширования может помочь улучшить эти аспекты. С развитием технологий, таких как квантовые компьютеры, структура использования хеширования может потребовать изменений для поддержания безопасности и целостности данных. Исследование этого аспекта может быть актуальным в контексте будущего развития блокчейна.

С увеличением глобализации финансовых услуг и операций, стандартизация методов хеширования на международном уровне может стать важной темой для обсуждения. Это может включать в себя согласование технических стандартов и процедур верификации между различными странами и организациями.

Блокчейн — это децентрализованная база данных, которая состоит из цепочки блоков, каждый из которых содержит информацию о транзакциях. Основным принцип работы блокчейна приведены в Таблице 1.

Таблица 1. Основные характеристики блокчейна

Характеристика	Описание
Децентрализация	Блокчейн не хранится на централизованном сервере, а распределен по всем узлам сети. Каждый участник сети имеет копию блокчейна, что исключает единого контролирующего органа.
Цепочка блоков	Каждый новый блок содержит хеш предыдущего блока, обеспечивая связь между ними и обеспечивая целостность данных.
Прозрачность и непреложность	Транзакции в блокчейне публичны и доступны для просмотра всем участникам сети. Данные, однажды добавленные в блокчейн, нельзя изменить без изменения всей цепочки блоков.
Консенсус	Для добавления нового блока в цепочку участники сети должны прийти к согласию относительно правильности нового блока. Это достигается различными алгоритмами консенсуса.

Хеширование — это математическая функция, которая преобразует входные данные любого объема в строку символов фиксированного размера, или хеш. Каждый хеш уникален, и любое изменение во входных данных приведет к получению другого хеша. Хеширование — это односторонняя функция, которую нельзя обратить. Поэтому извлечь исходные данные из хеша сравнимо с трудно вычислимыми задачами.

Технология блокчейна — это усовершенствованный механизм базы данных, который позволяет организовать открытый обмен информацией в рамках бизнес-сети. База данных блокчейна хранит данные в блоках, связанных между собой в цепочку (Таблица 2). Данные являются хронологически последовательными, поскольку нельзя удалять или изменять цепочку без консенсуса со стороны сети.

Таблица 2. Примеры функций хеширования

Функция хеширования	Описание
SHA-256	Один из наиболее распространенных алгоритмов хеширования, используемый в блокчейне Bitcoin. Обеспечивает высокую степень безопасности и уникальность хешей.
SHA-3	Алгоритм хеширования, разработанный как стандарт NIST для замены SHA-2. Имеет высокую степень безопасности и устойчивость к атакам.
Blake2b	Быстрый и эффективный алгоритм хеширования, используемый в некоторых блокчейнах и криптовалютах для обеспечения целостности данных.

В контексте блокчейна хеширование играет важную роль в обеспечении безопасности и целостности данных (Таблица 3). Это позволяет участникам сети верифицировать и отслеживать транзакции без необходимости раскрывать конфиденциальную информацию.

Таблица 3. Роли хеширования в блокчейне

Роль	Описание
Обеспечение целостности	Хеширование используется для создания уникального идентификатора (хеша) каждого блока в цепочке. Это позволяет участникам проверить, не были ли данные в блоке изменены.
Генерация адресов	Хеш-функции могут использоваться для генерации криптографических адресов, используемых для идентификации участников сети и обеспечения безопасности транзакций.
Безопасность данных	Хеширование позволяет обеспечить конфиденциальность и неподделанность данных, поскольку изменение данных приведет к изменению хеша, что будет замечено другими участниками сети.

Проведенный обзор литературы показал, что исследование технологии блокчейн в финансовом секторе является актуальной и перспективной темой. Однако большинство существующих работ фокусируется на отдельных аспектах применения технологии.

Исследование отличается тем, что оно предлагает комплексный анализ технологии блокчейн в финансовом секторе, рассматривая ее преимущества, недостатки, возможности и вызовы.

Таким образом, проведён обзор использования блокчейн - технологии в финансовом секторе. Раскрыта роль хеширования в обеспечении безопасности финансовых транзакций. Приведены функции хеширования. В перспективе автор планирует описать алгоритм хеширования и детально показать функции обеспечения безопасности финансовых транзакций.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1. Буликов, С. Н. (2020) Технология блокчейн в финансировании проектов. [https://books.google.kz/books?id=Ir38DwAAQBAJ&pg=PA9&hl=ru&source=gbbs_toc_r&cad=2#v=onepage&q&f=false]
2. Былинкина Е.В. (2020) – Блокчейн: Правовое регулирование и стандартизация. [<https://cyberleninka.ru/article/n/blokcheyn-pravovoe-regulirovanie-i-standartizatsiya/viewer>]
3. Назаренко Ю. Л. (2018) Применение технологии блокчейн в целях обеспечения безопасности банковских операций [<https://cyberleninka.ru/article/n/primenenie-tehnologii-blokcheyn-v-tselyah-obespecheniya-bezopasnosti-bankovskih-operatsiy>]
4. Бутенко Е.Д. Исахаев Н.Р. (2018) Контуры применения технологии блокчейн в финансовой организации [<https://cyberleninka.ru/article/n/kontury-primeneniya-tehnologii-blokcheyn-v-finansovoy-organizatsii>]
5. Булычева А.А. (2018) Подходы к внедрению блокчейн-технологии в банковскую сферу [<https://cyberleninka.ru/article/n/podhody-k-vnedreniyu-blokcheyn-tehnologii-v-bankovskuyu-sferu>]
6. Евразийская экономическая комиссия - криптовалюты и блокчейн как атрибуты новой экономики (2019) [https://eaeunion.org/upload/medialibrary/71f/Doklad_FINAL.pdf]
7. Ковальчук А.В. Сайбель Н.Ю. (2018) Блокчейн-технологии в финансовом секторе экономики: преимущества и проблемы использования [<https://cyberleninka.ru/article/n/blokcheyn-tehnologii-v-finansovom-sektore-ekonomiki-preimushchestva-i-problemy-ispolzovaniya>]
8. Дорохов В.В. (2016) Блокчейн-технологии: будущее финансовой системы [<https://cyberleninka.ru/article/n/blokcheyn-tehnologii-budushee-finansovoy-sistemy>]
9. Дьяконова А.Н. Шушунова Т.Н. (2023) - роль блокчейна в цифровой трансформации финансового сектора [<https://cyberleninka.ru/article/n/rol-blokcheyna-v-tsifrovoy-transformatsii-finansovogo-sektora>]
10. Лабутин Н.Г. (2019) - Анализ возможностей технологии блокчейн по защите от сетевых атак [<https://cyberleninka.ru/article/n/analiz-vozmozhnostei-tehnologii-blokchei-n-po-zaschite-ot-setevyh-atak>].

ӨОЖ 37

СУСАМЫР АУЫРУЫНЫҢ ПАЙДА БОЛУ СЕБЕПТЕРІ ЖӘНЕ ЕМДЕУ ЖОЛДАРЫ

Жаксылыкова А.А.

Ғылыми жетекшісі: Амренова А.К., п.ғ.к., қауымдастырылған профессор
С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті,
Өскемен қ., Қазақстан, e-mail: ayau.kzz@mail.ru

Бүгінгі таңда дүние жүзінде қант диабетімен ауыратындардың саны көбейіп, жүрек-қан тамырлары, онкологиялық дерттен кейін үшінші орынды иеленуі - көпшілікті алаңдатып отырған мәселе. Бұл дерт біздің елімізде күннен-күнге көбейіп келеді. Сондықтан қант диабетінің белгілері білінген күннен бастап, денсаулыққа аса күтім керектігін ұмытпаған жөн. Қант диабетімен дүние жүзі

тұрғындарының бес пайызға жуығы, яғни 250 миллион адам ауыратыны белгілі және 15 жыл сайын бұл көрсеткіш еселеніп отыратын көрінеді. Ал Қазақстанда осы дертке 162 012 адам шалдыққан деген мәлімет бар. Сондықтан есте ұстайтын маңызды мәселе-қант диабетімен ойнауға болмайтындығы. «Қайтер дейсің, жазылып кетеді ғой» дегендей ұзын арқан, кең тұсауға салмай, дер кезінде дәрігерге қаралу кімге болсын пайдалы. Медицинада «қант диабеті» деген атқа ие дерттің қазақша атауы-сусамыр. Бұл дерт көпке мәлім. Ауру біздің эрамызға дейінгі үшінші ғасырда белгілі болған көрінеді. Аурудың қант диабеті деген атының өзі гректің (diabaino- өту, өтіп кету), mellitus-тәтті қант деген сөздерінен шығыпты. Көне заманда дәрігерлер қант диабеті ауруына шалдыққан адамдарды зәрінің дәмі тәтті екендігінен анықтаған. Алайда аурулар өздігінен пайда болмайды. Олардың пайда болуы бейім факторлардың кешенін талап етеді. Диабеттің даму процестерін түсіну ауруды уақтылы тануға көмектеседі, ал кейбір жағдайларда оның алдын алады.

Қант диабетінің пайда болу себептері: бірқатар жағдайларда қант диабетінің пайда болуы асқазан асты безінің қабынуы салдарынан, қан тамыры зақымданып, ішкі секрецияның басқа да бездердің ауруымен байланысты. Көбінесе ол психологиялық қозу мен қобалжулардың, инфекциялық аурулардың салдарынан болатындығы анықталып отыр. Диабетке шалдыққандарда мынадай белгілер байқалуы мүмкін. Ауырған адам үнемі қатты шөлдейді және құрамында қанты мол зәр көп келіп, кіші дәретке жиі барады (тәулігіне 6 литр және одан да көп). Балаларда тым ерте білінетін белгісі - кіші дәреті тоқтамайды. Кіші дәреттегі қанттың мол болуынан балалардың іш киімдері (емшектегі нәрестелердің жөргегі) крахмалданғандай қаудырлап тұрады. Көп жағдайларда диабетпен ауырғандар шөлдеп, тамаққа деген тәбеттің күрт артуымен байқалады. Аурудың ерте белгілеріне терінің, әсіресе екі шаптың арасының қышуы ондағы су бөртпе ауруына бейімділігінен байқау қиын емес. Ауруды дер кезінде емдемесе, оның асқынуы күшейіп, әлсіздік пайда болады. Организм тез қалжырап, қол-аяғы қақсайды, жүйке жұқаруы байқалады. Көру қабілеті төмендеп, бүйрек қызметі бұзылуы да мүмкін. Науқастың ауызынан атцетон иісі тәріздес иіс шығады. Кей жағдайда науқастың құлап қалуыда кездеседі. Ал қант диабетінің ІІ түріне шалдығудың ең басты себебі - семіздік. Артық салмақ, аз қозғалу, өз-өзін күтіп ұстамау салдарынан қандағы инсулин құрамы артады. Адамда астың дұрыс қорытылмауының салдарынан қандағы қант көбейіп кетеді. Сондықтан кез келген адам тұрақты түрде қозғалыста болған жөн. Сонда ғана денедегі қан айналымы дұрысталып, қандағы қант реттеледі. Семіздіктен құтылу үшін, ең алдымен ішімдікке, темекіге әуес болмау керек. Дер кезінде дұрыс тамақтануды қалыптастырып, оны әдетке айналдырған абзал. Тағы бір айтатын нәрсе - басының сақинасы, өтінде тас бар адамдар да қант диабеті ауруына бейім келеді. Сондай-ақ бұл аурудың тұқым қуалайтын ерекшелігі де бар. Кез келген адамдағы қанның қант мөлшері 3,5-тен 5,5-ке дейін болуы қажет, ал бұл көрсеткіш 5,7 немесе 6,0-ге көтерілген жағдайда дәрігерге тексерілген дұрыс.

Диабет - ең зұлым аурулардың бірі. Ол өмір сапасын бұзып қана қоймай, адамды мүгедек ете алады. Диабет тіндерге және барлық тамырларға деструктивті әсер етеді. Бұл аурудың ауыр формалары гангренаға және аяқ-қолдардың ампутациясына әкелуі мүмкін.

Диабеттің типтері:

Диабеттің екі негізгі типі бар: 1-типі - инсулинге тәуелді және 2-типі - жүре пайда болған немесе инсулинге тәуелді емес. 1-типті қант диабеті ұйқы безімен

инсулин гормонын өндірудің болмауына байланысты дамиды.

1-типті қант диабеті генетикалық бейімділікке байланысты дамиды: егер ауру тек әкеде болса, онда балада даму қаупі төмен (3-7%); егер анасында болса, балаға берілу қаупі 10%-дан аспайды; екі ата-анада да - аурудың балаларға берілу қаупі 70% - ға дейін артады.

2-типті қант диабеті 80% ықтималдылықпен мұра болады, тіпті егер ауру тек бір ата-анада анықталса да. Бұрын жүре пайда болған қант диабеті ересектерде жиі дамиды. Бүгінгі таңда бұл ауру балаларда диагноз қойылған жағдайлар көбейіп келеді.

Қант диабетінің дамуына әсер ететін факторлар:

- артық салмақ және семіздік
- эндокриндік бездердің аурулары
- өткен вирустық инфекциялар
- жиі күйзеліске шалдығу
- дәрі-дәрмектерді жиі қабылдау
- аз қозғалысты өмір салты.

Қант диабетіне күдік туындаған кезде кімге хабарласуға болады?

Эндокринолог диабетті диагностикалауға көмектеседі. Сонымен қатар, ертерек дұрыс диагноз қойылса, ауруды жеңу оңайырақ болады. Әдетте, бірқатар тексерулерден өту керек: қант құрамына зәр анализін тапсыру, глюкоза концентрациясына арналған арнайы қан тесттерінен өту және т. б.

Инсулинге тәуелді қант диабеті кезінде қандағы глюкоза деңгейін үнемі бақылау қажет болады. Арнайы тесттер мен глюкометрлер мұны үйде еш қиындықсыз жасауға мүмкіндік береді.

I типті диабет кезінде үнемі инсулинді инъекциялар енгізуге тура келеді. Сонымен қатар, диабеттің бұл типі диета, қандағы қантты төмендететін дәрілер, сондай-ақ физикалық белсенділік арқылы түзетіледі.

Қант диабетінен қалай сақтануға болады?

Бұл зұлым аурудың пайда болуына жол бермес үшін диагноз қойылғанға дейін үнемі профилактика жүргізу өте маңызды.

Қажетті іс-шаралар:

1. Белсенді өмір салтын жүргізіп, салмақты бақылау. Бұл серуендеу, гимнастикалық жаттығулар, жүзу, велосипед тебу, конькимен сырғанау болуы мүмкін. Кез келген ляззат әкелетін белсенді іс-шаралар жарайды. Диабет семіздікке тікелей байланысты. Кез келген физикалық белсенділік қандағы қанттың төмендеуіне ықпал етеді және инсулинге деген қажеттілікті азайтады.

2. Дұрыс тамақтаныңыз. Ішектің жұмысын қалыпқа келтіретін және холестеринді төмендететін тағам талшықтарының көп мөлшері бар өнімдерді ішіңіз. Мұндай өнімдерге барлық жемістер мен көкөністер, бұршақ дақылдары, сүт өнімдері, жаңғақтар және басқалар кіреді. Ұн өнімдерін, тәттілерді, макарондарды тұтынуды азайтыңыз. Тек тұтас дәнді нан жеңіз.

3. Ұйқыңызды қандырыңыз. Демалған ағзаға глюкозаның көп мөлшері қажет болмайды, сондықтан диабеттің алдын алу үшін жеткілікті ұйқы қажет.

4. Темекі шекпеңіз және стресстен аулақ болыңыз. Стресс, темекі шегу ағзаның қант диабетіне төзбеушілігін төмендетеді және қант диабетінің себептерінің бірі болып табылады.

5. Егер сіз 40 жастан асқан болсаңыз, қандағы глюкоза деңгейін бақылаңыз. Қантқа талдау жасау әсіресе толықтыққа бейім және отырықшы өмір салтын ұстанатындар үшін

Емдеу жолдары қандай?

Егер де қант диабетімен ауырған жағдайда адам өз-өзін сабырлылықпен ұстамдылыққа тәрбиелеген болса, өз пайдасы болары анық. Дәрігердің ақыл-кеңесімен қалыпты жағдайда аурумен күресуге, ұзақ ғұмыр сүруге болатындығын өмірдің өзі дәлелдеп отыр. Көп жағдайда қант диабетімен ауырғанда диета сақтап, ауруға себепші болатын тамақтардан аулақ болуда пайдалы. Ең бастысы, науқастың күйзелмегені жөн. Қант диабетінен қорықпау керек - ол үшін науқастың өмірге деген сенімі, болашаққа деген батылдығы өмір жасын ұзартуға жол ашады. Ең бірінші талап - одан емделу үшін аса төзімділікке бой алдырып, әрқашан көтеріңкі көңіл күйде жүргеннің пайдасы зор.

Қант диабетімен ауыратын адам мына қағиданы әр уақытта есте ұстасын:

Дұрыс қолданылатын емдік тамақ пен режим сақтау - қант диабетінің барлық түрін емдеудің негізі. Осыны ұмытпаңыз!

Қант диабетін емдеудің негізі – диета сақтау. Әрине, науқас толық жазылып кетпейді, дегенмен, ауруды бірқалыпты сақтап тұруға ықпал жасайды. Әлемдік тәжірибе көрсетіп отырғандай, емдеудің медикаментті құралдарын қолданбастан тек диетотерапиямен ғана ауруды үш жылға дейін асқындырмай ұстауға болады. Бұдан әрі науқасқа қантты азайтатын дәрі-дәрмектер тағайындау қажет. Олардың көмегімен 2-типтік қант диабетімен ауыратындар бес жылға дейін қанттың орташа деңгейін ұстап тұра алады. Бұдан кейін дәрі-дәрмектер мен инсулинге көшеді. Асқынған жағдайда ауру адамды өзімен бірге алып кетеді. Сондықтан, қант диабеті терапиясының басты қағидасы аурудың басталған кезінен бастап, емдеуді қолға алу маңызы зор. Яғни, белгісі байқалған күннен бастап емдеуге кіріскен жөн. Инсулинмен емдеу-инсулин препаратының әсер ету ұзақтығына байланысты 3 түрі бар. 8 сағат, 10-14 сағат және 24-36 сағат. Тағы бір ерекшелігі әр екенде егу орны алмастырылып отырылады, егер алдында препаратты дене температурасына дейін жылыту қажет, ине үшкір болғаны жөн, препарат жай егілу қажет.

Қорытынды

«Қазақстанда қант диабеті, жалпақ тілмен айтқанда «сусамыр» дертінің жыл өткен сайын көбейіп, оның балаларға ауыз сала бастағанын, халықтың бұл ауру жөнінде сауатының төмендігін, емдеу мекемелерінде ауруды дер кезінде анықтайтын мамандардың жетіспейтіндігін, ауруға шалдыққандардың тегін дәрі-дәрмекке қолы жете бермейтіндігін айтып тағы да дабыл қағуы да бекер емес. Қауымдастықтың 2009 жылдың 1-қаңтарындағы мәліметі бойынша, Қазақстанда қант диабеті деген нақты диагноз қойылған 162012 адам есепке алынса, оның 1 595-і балалар мен жасөспірімдер. Ал осы жылдың шілде айына дейінгі жүргізілген есеп бойынша, есепке алынғандар саны - 170796-ға жетсе, оның 22 пайызы балалар мен жасөспірімдер екен. Ал республикамыздың бас эндокринологы, профессор, Қант диабеті қауымдастығының дәрігерлік қызмет жөніндегі кеңесшісі, профессор Михаил Зельцер диабет жайлы былай деді: «Ата-аналар еркелеткеннің жайы осылай екен деп, балаларын «Кока-Кола», «Чипсы», «Кериешки» сияқты құрамында газ бен тұзы көп, майға қуырылған құрғақ тағамдарды көбірек пайдалануға мүмкіндік бере отырып, жасөспірімдерді ауруға интермелеп отырғандарын өздері де түсінбейді. Баланы мұндай тағамдарға итермелегеннен

гөрі, салауатты өмір салтына бастайтын спортпен шұғылданып, дұрыс тамақтанып, ауа райының әр мезгіліне сәйкес киініп жүруге бағыт-бағдар бергені әлдеқайда тиімді болар еді. Және сонымен қатар, айта кету керек қант диабеті түрлі күйзелістер мен қобалжудан болады», - деп атап өтті. Қант диабетіне қатысты мамандарды көп ойландыратын мәселе - осы дертке шалдыққандардың әлі де толық және қолжетімді дәрігерлік көмекке қол жеткізе алмауы. Атап айтқанда, қант мөлшерін қалыпты ұстайтын дәрі-дәрмектер мен екпелер көп жағдайда жетіспеуінде. Негізінде бұл ауруға шалдыққандар дәрі-дәрмекпен, медициналық препараттармен тегін қамтамасыз етілуі тиіс болса, өкінішке қарай, бұл мәселе көбінесе сөз жүзінде қалып қояды. Алайда, әлем дәрігерлері сусамыр дертінің нақты емін таба алмай отырғандықтан, әзірше оның ең басты емі - дұрыс тамақтану, дене қимылын көп қажет ететін спортпен айналысу екендігін түсіндіреді. Америкалықтар қант диабетін салауатты өмір салтын ұстанудың бір жүйесі санайтын көрінеді. Себебі бұл ауруға шалдыққан адам өмір бойы өзін-өзі күтімде ұстап, дәрігердің белгілі бір кеңесінің аясында болса, өзі де денсаулығы үшін күресу керектігін ескертеді. Қазіргі уақытта Қазақстанда қант диабетінің салдарымен күресу үшін мемлекет тарапынан көп көңіл бөлінуде. Зардап шегетіндер инсулинмен 100 пайызға қамтамасыз етілгенімен, арнайы кешенді бағдарламалар жоқ. Эндокринолог-мамандардың жетіспеушілігі де баса назар аудартуда. Сондықтан, дәрігер тарапынан үмітті көбейтпей, өзіңізде әрекет ете бергеніңіз абзал. Бұл ең тиімді жолы болмақ. Қорыта айтқанда, қант диабеті адам өміріне өте қауіпті дерт. Оған бей-жай қарамағанымыз абзал, әсіресе келешек ұрпақ қамын ойласақ, бүгіннен әрекет еткен абзал...

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. <https://massaget.kz/layfstayl/Zdorove/60690/>
2. <https://stud.kz/referat/show/93896>
3. <https://zhambylnews.kz/obhestvo/78616-susamyrdan-sa-tanyp-zh-ri-iz.html>

ӘОЖ 347.77.012.3

КӨРКЕМ ЕҢБЕК САБАҚТАРЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТІН ДАМУДАҒЫ ҰЛТТЫҚ СӘНДІК ҚОЛДАНБАЛЫ ӨНЕРДІҢ ЕРЕКШЕЛІГІ

Калдыгулов Е.С.

Ғылыми жетекші: Моменов Б.М., педагогика ғылымдарының
кандидаты, доцент

Қазақ Ұлттық дизайнерлер академиясының академигі
Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан
e-mail: baiganin.kaz@mail.ru

Оқушыларды сәндік-қолданбалы өнеріне үйретуде болашақ педагогтардың кәсіби даярлығын жетілдірудің басты заманауи үдерістерінің бірі педагогикалық білім беруді ізгілендіру болып табылады, ол өз пәнінің құралдары арқылы оқушыны

тәрбиелеу мен дамытуға, оқытудың заманауи формалары, әдістері мен құралдарын жүзеге асыруға кәсіптік деңгейде дайын болып келетін болашақ маманның субъектілік дамуы мен өзін-өзі дамытуын қарастырады.

Сәндік-қолданбалы өнерді оқыту барысында оқушылардың ойлау қабілеті, көргенін есте сақтау, шығармашылық қиялы, көркемдік икемділігі, адамгершілік және сұлулық сезінуі дамиды, әрине, бұл қасиеттер жеке тұлғаның жан-жақты дамуына негіз болары сөзсіз. Оның үстіне ұлттық қолөнер өзінің тарихы терең, мазмұны сан қилы ерекшеліктерімен болашақ жастарға рухани, эстетикалық тұрғыда әсер етіп, олардың тұлғалық және салалық қасиеттерін дамыта түсері сөзсіз [1, 59 б.].

Сәндік қолөнер дегеніміз – қолмен немесе құралдармен, техникамен өндірілетін қолданбалы, сәндік, сувенирлік бұйымдар түрлерін ұқсатып жасаудағы ойлардың, материалдар мен көркемдік шешімдердің, техникалар мен технологиялардың, ұлттық нақыштардың жиынтығын құрайтын өнер түрі.

Халықтың сәндік қолөнері оқушылар ұғымына жақындығымен және шығармашылық болмысымен олардың көркемдік шығармашылық қабілеттерінің дамуына әсер етуші құрал болып табылады.

Халық қолөнерін зерттеуші педагогтардың, психологтардың (В.С.Воронов, А.С.Бакушинский, В.М.Василенко т.б.) бала тек қана ақпараттарды қабылдаушы көрермен емес, ол белсенділікті, жекелікті, қиял мен ойларды жүзеге асыруда талап ететін іспен айналысқанда дәлел бола алады [2, 23-30 бб.].

Балалардың қабілеттері мен дарындылығының түпкі бастауы – олардың саусақтарының ұшында. Көркемдеп айтқанда саусақтан шығармашылық ойлардың негізін нәрлендіретін жылғалар ағады. Балалардың өз іс-әрекеттерінде сенімділігі мен жасай білу қабілеті артқан сайын, олар еңбек құралдарын қолдануға икемді болады; осы іс-әрекеттерді жүзеге асыруға қажетті қимылдар күрделенген сайын, баланың рухани өміріндегі қоғамдық еңбекпен, табиғатпен өзара байланыстары күшейеді. Басқа сөзбен айтқанда, баланың қабілеті артқан сайын, ақылы да толыса түседі.

Халықтың сәндік қолданбалы өнер туындыларындағы образдар мен ою-өрнектерде берілген ойлар, түйсіктер мен түсініктер, тұжырымдар, халықтың дүниетанымы аталған сапаларды жетілдіре түседі. Бояу түстері мен материалдың, бұйым формасы мен нақыштарының үйлесімділігі, олардың әсемдігі мен жарасымдығы адамға эстетикалық-эмоционалдық тұрғыдан әсер етіп адамның рухани жан дүниесін байытады. Сан алуан, қиын да күрделі өрнектерді жүзеге асыру шығармашылықты шыңдайды [1, 210 б.].

М.Мырзаханов сәндік қолөнердің жасалу техникасының, технологияларының алуан түрлілігі оқушылардың өз ісін, кәсібін таңдауына мүмкіндік беретіндігін айтады. Сондай-ақ, ол сәндік қолөнерді жасау барысында зейінділік, ұқыптылық, талаптылық, тәртіптілік, белсенділік, еңбексүйгіштік, ұжымдық сезім сияқты адамгершілік сапаларды қалыптастыру мүмкіндіктері негізінде оқушылардың шығармашылық белсенділігі дамитындығын көрсеткен.

Халық өнерінің шығармашылығын игеру балалардың көркемдік талғамын тәрбиелеп қана қоймай, олардың саздан бұйымдар жасау, ою-өрнектер түрін құрастыру, өз ойымен өрбіту, ағаш ұқсату мен ою жұмыстарын орындау, тоқыма,

кестелеу әдістерін меңгеру сияқты шығармашылық тұрғыдағы жұмыстармен өздігінен айналысуға құштарлықтарын оятады [3, 147 б.].

Халық өнері туындыларын меңгеру дегеніміз осы өнердің табиғи өсу кезеңдерімен танысуды, оның көркемдік сапаларының (колорит, пішінінің иілгіштігі, ою-өрнек, композициялық шешім, материалдың фактурасы) белгілі бір мәнерлерін қабылдауды, халық өнерінің дәстүрлі үлгілерінің әр түрлі техникалық амалдары мен дағдыларын, әр түрлі материалдарды өңдеу тәсілдерін игеруді білдіреді. Осы айтылғандар балалар мен жастар үшін барлық уақытта да қызықты әрі әсерлі іс болып табылады. Тек қана халық өнері туындыларын шығармашылық тұрғыдан өзіндік қабылдау, олардың поэтикалық және сұлулық бейнелерін ұғыну, шығармашылық процестің өзіне қатысу деңгейі, дәстүрлі сәндік қолөнердің техникалық амал-әдістерін пайдалану дәрежесі өзгеріп отырады. Бірақ балабақшадағы немесе кіші мектеп жасындағы балаларға, жеке өмір сүруге қадам жасап отырған орта мектеп түлектерінің барлығына тән шығармашылық үрдіске қатысуға деген құштарлық, шығармашылық тұрғыдағы белсенділік, ынталылық пен дербестік оянады.

«Сурет салуды таудың бұлағынан, қойдың құлағынан, анамның киізінен, ешкінің мүйізінен үйрендім», – деген екен Қазақстанның халық суретшісі, қазақтың әйгілі кескіндемешісі, график-суретші, қазақ бейнелеу өнерінің негізін қалаушылардың бірі Әбілхан Қастеев. Осы орайда бейнелеу өнерімен айналысу – жас жеткіншектердің рухани дамуына өте қажетті факторлардың бірі және бірегейі деп білуіміз керек. Себебі, бұл өнер бағыты оқушылардың эстетикалық қызығушылығын дамытуға көмектесетіні анық. Шығармашылықпен ойлау, қиялдау, көркемөнер қабілетін, қоршаған ортаны сезіну, эстетикалық қарым қатынасын жетілдіреді. Бейнелеу өнері жас ұрпақтың дамуына өте зор мүмкіндік туғызады. Бұл орайда айтар болсақ сурет салудың орны ерекше. Сурет салу бейнелердің, заттардың формасын талдауға және оны ұқыпты бақылауға үйретеді, дүниетанымның өсуіне жәрдемдеседі. Бейнелеу өнері адамның көру жадысын, кеңістікті ойлауын дамытып, образды елестету қабілетін арттыруда зор үлесі бар. Өйткені ол нақты есептеуге, табиғат әсемдігін тануға үйретеді, ойлау мен сезу икемділігін арттырады. Бейнелеу өнері сабақтары өздерінің оқу – тәрбие жұмыстары бойынша да, түрлеріне байланысты да әр түрлі болып келеді. Мектеп бағдарламасында оқу сабақтарының төрт түрі қарастырылады. Олар: нұсқаға қарап сурет салу, сәндік сурет салу, тақырыптық сурет салу, өнер туралы әңгіме. Нұсқадан қарап сурет салу, сурет және кескіндеме жұмыстарымен айналысуды көздейді, сәндік сурет салу – ою – өрнектерді көркем конструкциялау, ою – өрнек элементтерін құрастыру және т.б. жұмыстарын қарастырады [4, 206 б.].

Өнер туралы әңгімеде оқушылар кескіндеме, графика, мүсін, сәулет ескерткіштерімен және сәндік қолданбалы өнер шығармаларымен танысады. Бұл аталған әрбір сабақ жеке тұлғаның эстетикалық тәрбиесіне, шығармашылық қабілеттерінің дамуына, дүниетанымына, жан – жақты дамуына ықпал етеді. Ұстаз шәкіртеріне өнерді таныстыруда үлгерімге жеткізу үшін оқушылардың меңгеретін білімі мен дағдыларының көлемін біліп оқушылармен қандай жұмыс әдістерін тандап алу керектігін білуге тиіс. Бұл міндеттер бейнелеу өнерін оқытудың бағдарламасында қарастырылған. Бірақ оқу бағдарламасы мұғалім қызметінің

ерекшеліктерін толығымен көрсете алмайды. Ең бастысы бағдарлама туралы білім формалды емес, ойластырылған, теориялық білімдерге сүйенген білім болуы тиіс. Сонымен қатар, қазіргі кезде білім беру саласы заман талабына сай білім мазмұнын ұйымдастыруды, қарым – қатынасын және құрылымын түбегейлі өзгертуді, жаңартуды талап етуде. Қалыптасқан дәстүрлі оқыту әдістері жаңа оқыту технологияларын ендірумен алмасуда. Осы орайда жаңартылған білім беру бағытында түрлі педагогикалық жүйелермен оқыту технологияларын салыстырмалы түрде сынақтан өткізу, зерттеу, талдау, іс-тәжірибеде қолдану жүргізілуде. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министірлігінің қазіргі даму бағыты жалпы білім беретін мектептерде жас жеткіншектерді нарықтық заман талаптары мен мәдениеттің даму деңгейіне сай дайындауды қажет етеді. Жалпы білім беретін орта мектептерде барлық оқу пәндерін оқыту, жеке пәндердің өзіндік ерекшеліктерін ескере отырып, еліміздің болашақ азаматтарын дайындау мен тәрбиелеу мақсатын қояды. Сондықтан бейнелеу өнері, технология пәндері жас ұрпақтарды іс – әрекетке және іс – әрекет технологиясын түсінуге бағытталуы тиіс [5, 129 б.].

Бүгінгі таңда көпшілік қауым мектептегі бейнелеу өнері, технология пәндерін жалпы білім беретін пәндер емес, олар арнаулы пәндер деп қарастыратынын көріп жүрміз. Әрине, бұл дұрыс емес, қате түсінік деуге болады. Жалпы білім беретін мектептер физиктерді, математиктерді, биохимиктерді, ақын-жазушыларды, композиторларды дайындамайтыны сияқты кәсіби суретшілерді де дайындамайды. Жоғарыда аталған маман иелері арнаулы оқу орындарында дайындалатыны бәрімізге мәлім. Жалпы білім беретін мектептегі әрбір пән жеке – жеке және бірлесе отырып оқушылардың жан – жақты дамуына ықпал етуге тиіс. Бірақ өздеріңізге белгілі бүгінгі күні жалпы білім беретін мектептер жаратылыстану немесе гуманитарлық бағыттарында жүйелі түрде білім беруде. Байқап қарасақ, өнер бағытындағы пәндер екінші сатыға ысырылып, кейінге қойылғандай. Оған дәлел ретінде соңғы жылдарда бейнелеу өнері және технология пәндері біріктіріліп, жалпы білім беретін мектептерге «Көркем еңбек» пәні кіріктірілген пән ретінде кезең-кезеңімен жүйелі түрде енгізіліп жатыр. Бұл жаңашылдықтың берері мол. Алайда, осал тұстары да жоқ емес. Ең бір өзекті мәселе, ол сағат санының қысқартылуында. Қосымша білім беру бағдарламаларымен жұмыс жалпы білім беретін мектептерде оңды жүргізілмейді. Мысалы, бастауыштағы 1-4 сыныптарда еңбекке баулу пәні аптасына 2 сағат болса, бейнелеу өнері пәні аптасына 1 сағаттан болатын. Сонда эстетикалық пәндер жиынтығы аптасына 3 сағат өткізілетін. Қазіргі кезде көркем еңбекке аптасына 1 сағат қана берілген. Осындай жағдай жоғары сыныптарда да қайталанып тұр [6, 17 б.].

Айтулы мәселенің өзектілігін, аудан орталықтарында жаңадан ашылып жатқан немесе бұрыннан жұмыс істейтін өнер мектептері шеше алмайтындары айдан-анық. Себебі ол мектептердің негізгі бағыт - бағдары сурет салуға, ән айтуға, музыкалық аспаптарда ойнауға, би билеуге ебі-икемі бар, нақтырақ айтсақ дарынды балалармен жұмыс істеу. Ақпараттық технологиялар дамыған заманда жаңартылған білім беру жүйесі оңтайлы шешімдердің бірі. Бірақ жалпы жаһандану процесінен қалып қоймайық деп жүріп, өзіміздің ұлттық құндылықтарымыздан айырылып қалмауымыз керек. Керісінше, ата-бабамыздан қалған мұраны дамытуымыз және

өркендетуіміз басты парызымыз. Ол үшін өнер бағытында жұмыс жасауды басты бағдарға алуымыз қажет. Қазақ елінің қазақ ауыз әдебиетінде «Көркемсөз» өте жақсы дамыған. Көркемсөз деп аты өзі айтып тұрғандай көркемдеу және суреттеу деген мағыналарды білдіреді. Оқушылардың тіл байлығының өсуіне, сөздік қорының ұлғайуына бейнелеу өнері пәні зор үлес қосатыны анық. Осы тұста бейнелеу өнері пәнінің қазақ тілі және әдебиеті пәндерімен пәнаралық байланыста екенін жақсы аңғарамыз.

Бейнелеу өнері тарих пәнімен де тығыз байланыста екенін көруге болады. Себебі атақты суретшілер мен мүсіншілер өнер туындылары арқылы өздері өмір сүрген дәуірден, ғасырдан тарихи оқиғалар туралы сыр шерткізетіндей. Нақты тарихи дереккөздерді де суреттер мен мүсіндерден табуға болатынын білеміз.

Көркем еңбек сабағы - мектеп оқушыларын рухани байытып, дүниетанымын қалыптастыратын пәндердің бірі. Көркем еңбек пәнінде ұлттық қолөнерді, тәрбиені үйрету арқылы мынадай дағдыларды немесе іскерлікті қалыптастырамыз:

- еңбекқорлыққа;
- ұлтжандылыққа;
- рухани мәдениетке;
- іскерлікке;
- шыдамдылыққа;
- ізденімпаздылыққа [7, 153 б.].

Оқушыларды еңбек қызметіне іс жүзінде даярлау міндетінің де маңызы бұдан кем емес, өйткені адам белгілі бір еңбек дағдыларына ие бола отырып, еңбек ете алмайды, әрі бұдан басқа еңбек үрдісінде ғана, оқушыларды мектептегі сарамандық еңбек қызметіне тарту жолымен еңбекке қатынастық негізін қалауға болады. Халық қолөнерінің бай мұраларын жинап, сұрыптай отырып, заманымызға сай лайықты сапа, түр беру әдісімен оларды ілгері дамыта беруіміз керек. Халық өнерін оқып, оны өмірмен ұштастыра білген адамның жан дүниесі кеңейеді, ой алғырлығы артады, шеберлігі кемелденеді. Ол адамның мәдени, рухани және шығармашылық дәрежелерінің көрсеткіші ретінде адамның күш-қуатының даму үрдісін іске асырады, кісіні сауаттылыққа жетелейді. Сондықтан сол өнерді келешек ұрпаққа жеткізіп түсіндіре дамыта білуді негізгі мәселе деп қараймыз. Оқушыларға өздері оқып үйренетін ғылым негіздерінің іс жүзіндегі маңыздылығын көрсетіп, олардың бойында машықтанып алған білімдерін қолдану дағдыларын жасаудың маңызы зор. Сонымен бірге, оқушы өзін қоршаған ортаның, дүниенің, салт-дәстүріміздің, қолөнеріміздің адам айтқысыз қымбат, замандар бойы тарих жасап қалдырған асыл мұра екенін жете түсінуі керек. Жоғарыда айтылғандардың бәрі кәсіби технология үйірме сабағында үйрету, оқыту, игерту болып табылады. Мүмкін болмаған жағдайда Технология жұмыстарында жалғастыруға тура келеді [8, 87-88 бб.].

Қолөнер халық өмірімен, тұрмысымен бірге жетіліп, біте қайнасқан өміршең өнер. Адамзат дамуының қайсысында болмасын, қоғаммен бірге дамыған қолөнер әр дәуірге өзінің өшпес ізін қалдырып, әлеуметтік көркем жағынан дәуір тынысын қалт жібермей әсерін тигізіп отырған. Қолөнер дүниежүзінің барлық халқына тән. Бұл – халық қазынасы, ғасырлар мұрасы. Соған орай әр елдің, әр халықтың тарихи дамуына байланысты қолөнері өзіндік ерекшелігі мен эстетикалық талғамына

байланысты қолөнері өзіндік ерекшелігімен халық өміріне өшпес із қалдырып отырған. Халқымыздың қолөнерінен туған асыл мұраларын әр оқушыға саналы түрде жеткізуге, оның сырын ұқтыруға, түсіндіруге, терең зерттеуге, одан әсер алуға, қазіргі заман талабына сай көркем шығармашылықпен дамытуға тиістіміз. Халықтың мәдени дәрежесі өскен сайын тұтыну бұйымдары мен жабдықтары талапқа сай әдемілене, әшекейлене түсуде. Оны күнделікті өмірде қазіргі қолөнер туындыларынан көріп жүрміз [9, 134 б.].

Бұдан қолөнеріміз ежелгі маңызын жойды, ендігі жерде онымен шұғылдандудың қажеті жоқ деген ой туындамауы керек. Қайта халық қолөнерінің бай мұрасын жинап сұрыптай отырып, заманымызға лайықты сапа, түр беріп, оларды ілгері дамытуымыз тиіс. Мектеп сабағын көркем еңбек ұйымдастыруда қазақтың халықтық қолөнері саласының біраз түріне тоқталып өтуді жөн көрдік. Олар: ою-өрнектердің түрлері, олардың атауларымен қолданылатын орындары, өрнектердің түрленіп даму тарихы мен кейбір өрнек әуендерінің үлгісі. "Жаратылыс жалғыз емес, уақыт өтпей" - дейді халық даналығы. Қарап отырсақ, көңіл-күй де, талғам да, әдет-ғұрып та өзгереді. Сән дегеніміз күнде өзгеріп отыратын нәрсе. Мысалы, бүгін ұзын, ертең қысқа, бүгін тар, ертең кең деген сияқты. Ал, қолөнер саласы сән бағытына, талғамына көбіне бағына бермейді. Қолөнердің өзіне тән әлемі, қоршаған ортасы, өзіндік күші бар, ол ешқандай өтпелі құндылықтарға бағынбайды. Өзіне деген тыныштық пен сенім бізге белгілі бір дағдылар мен икемдерге жеткізеді. Көптеген адамдар ең алғаш қолөнермен айналыса бастаған кезде, белгілі бір материалды өңдеумен, зерттеумен айналыса бастайды [10, 364 б.].

Көркем шығармашылықпен айналысуға деген қажеттілік біз үшін бір абсолютті қажеттілікпен емес, ол қолөнершінің қолының жылуы мен жан-тәнінің сезімі сақталған туындысын өнеркәсіптің жалпылай бір текті салқын өнімдеріне қарсы қою, тілегінен келіп шыққан. Бұл салыстыру егер бір белгілі шығармашылық биіктерге, жетістіктерге жеткенде ғана тиімді болады және өзін-өзі ақтайды. Шығармашылық белес деп біз мыналарды айтамыз: ритм заңдылықтарын түсініп білу үшін қажетті білім мен түсінік, оюлар мен өрнектерді орналастыра білу, бүтін бір бұйымда тепе-теңдікті сақтау. Сондықтан да біз өмір бойы оқып үйренуге тиіспіз. Сонымен, қорыта келгенде, жасөспірімдерге көркем қолөнердің берер ықпалы өте зор. Мектеп бағдарламасына сәйкес қолөнердің әр түрін үйретудің өзіндік орны бар. Бүгінгі күнде тәуелсіздігіміздің арқасында ата-баба дәстүрі жалғасын табуда. Оқушылар қолынан шыққан бұйымдарды көріп, ата-баба дәстүрі жаңарып жалғасуда. "Ұстаздық еткен жалықпас, үйретуден балаға", - деп қазақ халқының ұлы, кемеңгер, данышпан ақыны Абай айтқандай, зерек те, іскер бес саусағынан өнер таматын шәкірттерді оқытуға, үйретуге біз, ұстаздар, әрқашан да дайынбыз. Бабаларымыздан жеткен асыл мұраны шаң басқан жерінен сілкіп, тот басқан бетін ашып, кейінгі ұрпаққа жеткізетін кез жетті деп ойлаймын.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Тоқтабаева Ш. Қазақтардың қолөнерге байланысты әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлері //Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет ғұрыптары. 1-том. Біртұтастығы және ерекшелігі. – Алматы: Арыс, 2005. – 59 б.

2. Джанибеков Ү.Д. Эхо ... По следам легенды о золотой домбре. –Алма-Ата: Өнер, 1991 г. – 23-30 с.
3. Масанов Э.А. Казахское войлочное производство во 2-ой половине XIX-XX вв. – Алма-Ата, 1980 г. – 147 с.
4. Тохтабаева Ш.Ж. Серебряный путь казахских мастеров. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005 г. – 206 с.
5. Боголюбов А. Орта Азиядағы кілем тоқу өнері. – Алматы: Изд-во АН Каз ССР, 1958. – С. - 129 с.
6. Әмірғазин Қ. Ою-өрнек-халықтық мұра. – Алматы, 2004. – Б. 17 б.
7. Мұхамед Д. Қазақ қолөнері каталогы. – Алматы, 2010 ж. – 153 б.
8. Байділдаұлы Ш. Қазақтың ою-өрнегі. – Алматы: Өнер, 1990 ж. – С. 88-876.
9. Назарбаев Н. Ә. «Біздің халқымыз жаңа өмірге бейімделуі керек» «Егемен Қазақстан». 31 тамыз. – Астана. 2000 ж. – 134 б.
10. Әбдіғапбарова Ұ. Қазақ сәндік-қолданбалы өнерінің тағылымы: Оқу құралы. – Алматы, 2002 г. – 364 б.

ӘОЖ: 338.48

ТУРИСТІК ҚЫЗМЕТТІ ЗЕРТТЕУДІН ӘДІСНАМАЛЫҚ ТӘСІЛДЕРІ

Киясова Д.Д., Райханов М.Д.

Ғылыми жетекші: Жұмабекұлы Ө.

Аманжолов университеті, Өскемен қ., Қазақстан, e-mail: omirbek-00@bk.ru

Ғылымиәдіснама – бұл құрылыс қағидалары, ғылыми танымның формалары мен әдістері туралы ғылым. Әдіснама теориялық таным және шынайылықты қайта өзгерту құралы ретінде көрінеді. Әдіснама туризмдегі зерттеу әдістері туралы ғылым ретінде көзқарастар, таным нәтижесі мен өмір тәжірибесін түсіну жиынтығынан тұрады, ол осы қызмет саласында зерттелген құбылыстар мен процесстер туралы нақтылы теориялық талдаулар жасауға мүмкіндік береді. Туризмді адам қызметінің бір түрі, әлемдік шаруашылықтың өркен жайған түрі ретінде зерттеу үшін түрлі әдістердің көмегімен зерттеулер жүргізіледі. Туризм туралы ғылымда ғалымдар мен мамандар өз зерттеулерінде жалпы, арнайы және жеке әдіснамаға сүйенеді. Жалпы әдіснама туризмнің дамуының жалпы заңдылықтары, оның ерекшеліктері мен құрамдас компоненттері, сондықтан-ақ, ғалымдар мен мамандар зерттеген құбылыстардың орны мен ролі туралы дұрыс және нақты түсініктер ұсынады. Оның негізінде туризмнің мән-мағынасын түсінуге диалектикалық қарым-қатынастар бар. Бұл методология бізді қоршаған ортаның материалдануынан бастау алады, онда материя үздіксіз қозғалыс пен даму үстінде болады. Қоршаған ортаны (материя) дамытудың қозғаушы күштері диалектика заңдарына – қарама-қарсылықтар бірлігі мен күрес, сандық өзгерістердің сапалық өзгеріске өтуі, терістеуді терістеу заңдарына бағынады. Арнайы әдіснама зерттелу үстіндегі феномендерді қалыптастыру ерекшелігіне жататын заңдар мен заңдылықтарды, оны дамыту мен қызметін тұжырымдауға мүмкіндік береді.

Бүләдіснама туризмдегі нақтылы құбылыстар мен процесстерді зерттеу кезінде, тиісті әдістер мен ұстанымдарды, тәсілдерді қолдануға мүмкіндік береді, өйткені ол зерттеудің қорытынды нәтижесін анықтау үшін қажет. Арнайы методология негізінде мынандай принциптер бар: ғылымилық – ол жалпы ғылыми білімге негізделген және аралас ғылымдар есебінен құрылады, мысалы, экономика, юрис-пруденция, басқару, информатика, әлеуметтану; Көрнекілік – көру бейнесін құру қажеттілігіне сүйеніп, білім беру әдістемесі негізінде іске асады, ол оны жақсы меңгеру мен есте қалдыруға ықпал етеді; Қол жетімділік – қызметкердің ерекше қасиеттеріне қарай, яғни, туризм қызметін меңгеру және игеру қабілеті бойынша негізделеді; оқыту теориясы мен практикасының бірлігі – ол диалектикаға негізделіп, қызмет барысында жүзеге асады, атап айтқанда, алған білімін іс-тәжірибеде қолдану деңгейіне жету және толығымен нақты игеру; Білім берудің тәрбиелік мәні – білім беру мен тәрбие бағыттарының сәйкестігімен шартталады, өйткені, білім беру мамандардың жеке сапалық қабілетін қалыптастыруға бағытталған, ал, ол тәрбие берудің негізгі мақсаттарын іске асырады.

Жеке әдіснама – туризм қызметіндегі нақтылы құбылыстарды зерттеудің әдістері мен тәсілдерінің жиынтығын ұсынады, ол оны талдаудың нысаны мен мәнін құрайды. Оның негізінемынандай ұстанымдар жатады: Детерминизм – туризмнің формалары мен түрлерін игеру барысында туындайтын психикалық жағдайлар себептері, тұтынушыларға сапалы қызмет көрсетудегі құбылыстар мен процестер, кіріс алу; Сана мен қызмет бірлігі – сана мен қызметті дамыту бірлігінің көрсеткіші, сана пайда болған кезде, ол қызмет барысында дамиды және көрініс табады; Даму – туризмнің басқа ғылым салалары және жалпы жан-жақты дамуымен – интеллектуалды, эмоционалды, әлеуметтік – үздіксіз байланысының көрсеткіші; Оқытудағы жекелей қарым-қатынас- мамандардың жеке, әлеуметтік-психологиялық ерекшеліктерін зерттеуге бағдарлау Әдіснама бойынша қаралған принциптер мынаны көрсетті: туризм туралы ғылымның қозғаушы күштері, дамудың әлеуметтік шартталуы және мамандар қызметін жетілдіру жөнінде түсініктер берді. Туристік қызметті зерттеудегі әдіснаманың рөлі. Туристік қызмет туризм теориясындағы зерттеу жүргізудің мәні болып табылады, оның міндеттері: туристік іс-шараларды зерттеу(саяхаттар, экскурсиялар); туризм формалары мен түрлерін болдау; жаңа туристік орталықтардың сипатын үлгілеу; туристік іс-шаралар, экскурсиялар мен саяхаттар кезінде организм қызметін қалпына келтіру. Туристік қызметті зерттеу әдіснамасы, туризмнің теориялық және практикалық мәселелерін зерттеу және шешуге ғылыми негіздеуге мүмкіндік береді. Туристік қызметтің әдіснамалық бағасы қызмет нарығындағы бәсекелестікті, туризм кәсіпорныны экономикалық және техникалық жағдайын, бәсекелестік кінесті дамыту және жүргізудің болжалды әдістерін, мамандардың қызметінің стратегиясы мен тактикасын анықтауға көмек береді. Әдіснаманың негізінде туризмді қоғамдық құбылыс ретінде зерттеу жатыр, өйткені оның белсенді және шығармашылық сипаты бар, ол адамдардың мақсатты практикалық қызметі процесінде жүргізіледі. Саяхаттар мен экскурсияларда адамдар тобы бір-бірімен танысу арқылы жаңа көрікті жерлермен танысады, жаңа іс-тәжірибе жинайды. Туризмді зерттеу практикалық деңгейде оның тарихи даму мәнісін ашпайды, дегенмен, күнделікті өмірде үнемі пайдаланылады. Туризмді теориялық деңгейде зерттеу өзінің алдына

зерттелетін құбылыстардың, мәселен, категориялар, заңдар, ғылыми теория, сонымен бірге, абстракция түрінде көрінетін материалдық және рухани әлемнің өзара байланысының мән-мағынасын түсіну міндетін қояды. Туристік қызметтің мақсаты жоғары білімді мамандар дайындау, олар туризм өнімдерін құруға және осы қызметтен кіріс алуға қабілетті болуы тиіс. Туристік қызметтің субъектілері мамандар, белгілі бір қоғамдық және өндірістік қарым-қатынастағы тұтынушылар, сонымен бірге қызметтің осы саласындағы іс-тәжірибе мен біліктілік.

Туризмдегі ғылыми зерттеулер әдістемесі. Туризм саласындағы зерттеулер мазмұны. Туризм саласындағы зерттеу жүргізудің мазмұнына кіреді: проблеманың жағдайын зерттеу, мақсат қою және міндетті айқындау, зерттеу гипотезасын дайындау, сараптау әдістері мен тәсілдерін іріктеп, таңдау, оны сынақтан өткізу. Бұл ретте сараптамаға әсерін тигізетін факторларды ескеру керек, зерттеудің логикалық және хронологиялық схема-үлгісі, контингент таңдау және сынаққа алынғандар саны, бақылауға алынатындар санын анықтау, алынған нәтижелерді өңдеу. Сонымен бірге зерттеу жүргізілетін орынды қамтамасыз ету, сыртқы орта әсерінен оқшаулау, зерттеу жүргізуге қажет техникалық жабдықтарды әзірлеу. Зерттеу жүргізу үшін қажет: қорытындының сенімділігін қамтамасыз ететін нақты мәліметтерді жинау; сараптама сериясын жүргізу; алынған нәтижелердің теориялық және сандық өңдеулерін жүргізу – мәліметтердің орташа мөлшері мен өлшемін анықтау, коэффициентті реттеу, кестелер, диаграммалар, құру; зерттеу жүргізу барысында алынған сапалы талдау мен синтез; мәліметтерді түсіндіру және қорытындыны тұжырымдау.

Зерттеу жүргізу кезінде мынандай принципті/ұстаным/ басшылыққа алу керек: «шынайылық – жалғандық». Шынайылықты сипаттау, процесстер мен құбылыстар болжамын түсіндіру /олар мәтін, құрылымдық схема, графика, формула түрінде болады/ ғылыми зерттеудің нәтижесі болуы ықтимал. Ақиқат – бұл шындықтың ойлау нәтижесінде дұрыс көрінуі, оның өлшемі практика болып табылады.

Зерттеу кезеңдері. Зерттеудің шынайылығы деңгейін көтеруге байланысты зерттеу кезеңдерін анықтау қажет; біріншіден, шынайылықты ғылыми тануды пайдаланып, туризм проблемаларын анықтау; екіншіден, ғылыми пән терминдерін пайдаланып, белгілідегі белгісіздік өлшемін анықтау. Проблеманы тұжырымдау, яғни, қажетті ақпаратты анықтап, шынайылықты түсіндіру маңызды кезең болып табылады. Зерттеу проблемасын тұжырымдау алдында, ол туристік қызметтің қандай түріне жататынын анықтап алу керек. Туризмге зерттеу жүргізуге алынуы мүмкін мәселелер: турбизнес фактілерінің қонақ үй кешені және транспорт қызметімен өзара байланыстары; әлемдегі және елдегі экономикалық даму заңдылықтары, мамандардың әлеуметтік мәдени тәжірибесінің үрдістері. Туризмде оқу мекемелеріндегі білім алу заңдылықтары, туризм кәсіпорындарындағы кәсіби дағдылар, қызметті тұтынушылардың белсенді ойлауын қалыптастыру заңдылықтары, туристік қызмет процесінде психиканың өзгеруі мәселелері зерттеледі. Зерттеудің маңызды кезеңінің бірі белгілідегі белгісіздік өлшемін, оның туризм теориясы ішін актуалдығы деңгейін анықтау. Зерттеу проблемасының зерделену деңгейі мен сипатына сараптама жүргізу қажет, яғни, теориялық

дереккөздер, туризмге шектес ғылымдар туралы маңызды ақпараттар іздеу. Зерттеу теориялық тұрғыда ғана емес, практика жүзінде де негізделуі қажет.

Зерттеу түрлері. Эмпирикалық зерттеулер негізіне шынайы фактілер болады, онда мәлімет жинақтау мен талдау белгілі бір туристік қызметті бақылау және зерттеуге негізделген әдістерді пайдалану арқылы жүзеге асады. Эмпирикалық зерттеулер қажетті фактілерді анықтап, жинауда жасанды, сынақ оқиғаларын құруды көздемейді. Туристік қызмет барысында болған нақтылы оқиғалар ғана нақтылы факті болып табылады. Оларды талдаудан кейін, болған оқиғалар туралы қорытынды жасалады. Эмпирикалық зерттеулер сипаттама және түсіндірме түрінде болады. Сипаттама зерттеу туризмдегі аз зерттелген нысандар мен оқиға-құбылыстар фактілерін көрсетеді. Түсініктеме эмпирикалық зерттеуге фактілерді жинақтау және талдау фактілер арасындағы себептерді анықтау кіреді, оның көмегімен белгісіз оқиға немесе нәтижесі белгілі болған оқиға фактілерімен түсіндіріледі. Шолу-талдау зерттеуі сын сипатында болады, сондықтан шолу-сынау деп аталады. Мұндай жағдайда, міндетті шолу-талдау бөлімінен басқа, проблема бойынша толық және дәлелді сын ұсынылуы тиіс, және тиісті қорытынды жасалады. Шолу зерттеуде автордың сипатталған жағдайлар, идеялар туралы, сондай-аққойылған проблеманы шешуге қатысты өз ой-пікірі болуы мүмкін. Мұндай пайымдаулармен реферат мәтіндері кезектесуі немесе олар шолу-талдау, шолу-сынау және конструктивті-теориялық бөлімдер болып жеке бөлімге бөлінеді. Ғалым теориялық зерттеулер жүргізе алады, онда әдебиетке шолу мен сыни талдаудан басқа, автордыңқойылған проблеманы шешуге байланысты өз пікірі болады, сондай-ақ ол шешілетін проблема теориясына қосылған авторлықүлес, жаңаша көзқарас, ерекше пікір ретінде қабылданауы мүмкін. Теориялық зерттеулерге мынандай талаптар қойылады: пайдаланылатын түсініктердің нақтылығы мен логикалығы, пікір қарама-қайшылығының болмауы. Теориялық білімнің ерешелігі оның жалпылама сипаты мен абстрактілі, жүйелі болуында. Осы білім бөлімдеріндегі өзгертулер тұтас жүйеніңөзгеруіне әкеледі. Теориялық зерттеулер әдістеріне мыналар жатады: абстрактіліден нақтылығыға өту, талдау және синтез, құрылымдық-жүйелі қатынас, индуктивті-дедуктивті қатынас, модельдеу, тарихи-логикалықәдіс.

Зерттеу тақырыбын тұжырымдау – ғалымныңқызметіндегі ең жауапты кезең: мұнда нақтылы ғылыми немесе практикалық талапқа сәйкес тақырып анықталады. Тақырып атауы мүмкіндігіне қарай, шешілетін проблеманың мүнін қысқаша ашуы тиіс. Тақырып таңдауда екіұшты немесе нақты емес тұжырымдар жасалмауы тиіс. Оның салдары бүкіл зерттеу кезеңдеріне, соның ішінде жұмыс гипотезаларын тұжырымдауда жағымсыз әсерін тигізеді. Зерттеу мақсаты мен міндеттері. Проблеманың жағдайын зерттеу нәтижесі негізінде мақсаты мен міндеттері анықталады. Аралық және қорытынды мақсаттар зерттеудің негізі, өйткені ол зерттеу соңында қол жеткізілетін мақсат болып табылады. Аралық мақсаттар – туристік кәсіпорынды ресурстыққамтамасыз ету деңгейін, оның сынақ жұмыстарын жүргізу кезіндегі қызмет нарығындағы жұмысын бағалау. Міндеттері ұйымның бірізді жұмыс кезеңдерін және зерттеудің басынан соңына дейін жүргізілуін ұсынады. Алдына осындай мақсаттарды қойған зерттеулердің міндеттері келесідей: проблеманы нақтылау, соған байланысты әдебиеттер мен практиканы зерттеу;

зерттеу гипотезасын нақтылау; процестердің диагностикалық әдістерін таңдау; сынақ жүргізу әдістерін әзірлеу; сынақ жоспары мен бағдарламасын, оның өткізілуін, нәтижелерін өңдеу мен талдауды әзірлеу; теориялық қорытындылар мен практикалық қысымыстарды тұжырымдау. Мақсаты мен міндеттері нақты тұжырымдалуы тиіс, өйткені оны жүзеге асыру деңгейін анықтау мүмкін болмайды. Зерттеу міндеттері зерттеудің негізгі мақсатымен адекватты болуы тиіс, өйткені оған шектес мақсаттар бағынады. Тақырып атауы міндеттеріне сәйкес болуы керек. Бұл сәйкестік бірнеше кезеңдерден кейін қойылады. Ең алдымен, танымдық және практикалық маңыздылығына қарай тақырыптың жалпы атауы және міндеттері белгіленеді. Соңынан тақырып атауы алға қойылған міндеттерге, ал міндеттер – тақырып атауына әсерін тигізеді. Біртіндеп, бірізді зерттеу жүргізу арқылы тақырып пен міндеттерді айқындауға қол жеткізіледі. Туризмде зерттеу міндеттерінің саны әдетте 3-тен 5-ке дейін болады. Егер одан аз болса, олар елеулі деңгейде тақырыппен араласады, аз деңгейде – міндеті нақтылы болады. Егер міндеттері тіпті көбірек болса, ондай жағдайда мән-мағынасы жоғалады, түсініксіз болып, зерттеудің мақсаттылығы жойылады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Карпов А. В. Менеджмент психологиясы: оқу құралы [Мәтін] / А.В. Карпов М.: Гардарики, 1999. - 584 Б.
2. Шадриков Д. психологияға кіріспе: мінез-құлық мотивациясы [Мәтін] / В.Д. Шадриков. - М.: Логос, 2001. – 136 б.
3. Осипов Б.А. ішкі туризмнің әлеуметтік-экономикалық тиімділігін бағалау әдістемесі.
4. Чудковский А. Д. туристік бизнес. – М. 1988.

ӨОЖ: 159.944.4

СТРЕСС ФАКТОРЛАРЫ. ЕСТЕН ТАҢУ (ШОК), ОНЫҢ ТҮРЛЕРІ

Киясова Д., Райханов М.

Ғылыми жетекші: Амренова А.К., п.ғ.к., қауымдастырылған профессор
Аманжолов университеті, Өскемен қ., Қазақстан,
e-mail: amrenova_6565@mail.ru

Өзектелігі: Бүгінгі таңда адам өміріндегі стресс мәселесі ең өзекті мәселелердің бірі болып табылады, өйткені әрқайсымыз оның ықпалына түсіп, стресстік және қиын жағдайға тап болуымыз мүмкін. Дененің бұл реакциясы көптеген жағымсыз салдарға әкелуі мүмкін, сондықтан стресстің не екенін және онымен қалай күресуге болатындығын білу маңызды. Синкоп (латын тілінен *syncope* - "синкоп")- бұл мидың қанмен қамтамасыз етілуінің төмендеуіне байланысты кенеттен, қысқа мерзімді сананың жоғалуы. Естен тану кенеттен басталуымен және қысқа ұзақтығымен сипатталады. Бұл жағдайда адам бұлшықет әлсіздігін сезінеді және құлайды, содан кейін ол өздігінен толық қалпына келеді.

Мұндай жағдайларда дәрігерлер "синкопальды жағдайлар" терминін жиі қолданады. Әдетте, церебральды артериялар арқылы қан ағымы минутына 100 г ми затына 60-100 мл құрайды. Егер ол минутына 100 Г үшін 20 мл-ге дейін төмендесе, 4-6 секундтан кейін синкоп пайда болады. Естен тану себептері: 1. Қан тамырларының тонусының рефлекторлық төмендеуі (мысалы, стресс, қатты жөтел, түшкіру). 2. Ортостатикалық гипотензия-дене қалпы өзгерген кезде пайда болатын қан қысымының төмендеуі (қан қысымы), мысалы, адам отырғанда немесе жатқанда, содан кейін кенеттен тұрғанда. Ортостатикалық гипотензияның себептері: 1) Қан тамырларын кеңейтетін дәрілерді (вазодилататорлар), диуретикалық (диуретиктер) және психиатриялық препараттарды қабылдау: антидепрессанттар мен антипсихотиктер — фенотиазин туындылары (ең көп таралған себеп). 2) Физикалық жүктеме кезінде (жүктеме гипотензиясы), ұзақ уақыт жату, тамақтану кезінде (тамақтан кейінгі гипотензия) тамырлардағы сұйықтықтың сақталуы. Айналымдағы қан көлемінің төмендеуі. Қан кету, нәжістің бос болуы немесе құсу себеп болуы мүмкін. 3) Вегетативті дисфункция-ағзаның барлық ішкі процестерін реттейтін, соның ішінде тамырлардың тонусына жауап беретін вегетативті жүйке жүйесінің бұзылуы: бастапқы дисфункция вегетативті жүйке жүйесінің ауруларында (вегетативті дистония, Паркинсон ауруы, Льюи денесінің деменциясы немесе мультисистемалық атрофия) жүйке түйіндеріндегі жүйке жасушаларының өлімімен байланысты; екіншілік-бұл жүйке жүйесіне тікелей әсер етпейтін созылмалы аурулардағы синдром (қант диабеті, бүйрек жеткіліксіздігі, жұлынның зақымдануы немесе ми бағанының зақымдануы). 3. Жүрек ауруы: 1) жүрек ритмінің бұзылуы: жүрек соғуы (тахикардия) немесе баяулау (брадикардия); 2) аорта стенозы, миокард инфарктісі, гипертрофиялық кардиомиопатия, жүрек ішілік өсінділер (жүрек миксомасы және т.б.), жүрек тампонадасы, перикард патологиясы, коронарлық артериялардың туа біткен ауытқулары кезіндегі жүректің құрылымдық зақымдануы. Синкоптың таралуы өте жоғары. АҚШ-та жедел жәрдемге барудың шамамен 1-3% - ы және жыл сайын ауруханаға жатқызудың 6% - ы естен тануға байланысты. Америка Құрама Штаттарында алғашқы синкоптың даму жиілігі 1000 адамға шаққанда 6,2 жағдайды құрайды. Қайталанатын синкоп пациенттердің 3% - ы кездеседі, олардың шамамен 10% - ы сердца бұл жағдай жүрек ауруымен байланысты. Еуропа мен Жапонияда естен танудың таралуы АҚШ-пен бірдей: жылына 1-3, 5% жедел медициналық көмек бөлімдеріне бару. Әйелдер мен мужчинерде синкоптың даму қаупі бірдей, нәсілдік айырмашылықтар да байқалмайды. АҚШ ауруханаларындағы амбулаториялық медициналық көмектің Ұлттық зерттеуіне (NHAMCS) сәйкес, естен тану барлық жас топтарында кездеседі, бірақ ересек тұрғындар жиі зардап шегеді. Жас пациенттерде сананың жоғалуының кардиальды емес себептері басым (яғни жүрек-қан тамырлары ауруларымен байланысты емес), ал егде жастағы топта синкоп көбінесе жүрек патологиясымен байланысты. Балаларда естен тану өте сирек кездеседі, жасына байланысты қауіп жоғарылайды. 80 жастан асқан науқастар жоғары тәуекел тобына жатады, өйткені егде жаста жүректің ишемиялық ауруы, миокард патологиясы, аритмия және басқа аурулардың жиілігі артады. Жүктілік кезіндегі естен тану. Американдық ірі зерттеудің мәліметтері бойынша, шамамен 482 мың жүкті әйелдің 1% - ы естен тану пайда болды. Науқастардың 32,3 % — ы естен тану бірінші

триместрде, 44,1% — да екінші, 23, 6% - да үшінші болды. Жүктілік кезінде әйелдердің 8% -і бірнеше естен тану пайда болды. Жүктіліктің қолайсыз ағымына тек бірінші триместрде синкоп әкелді. Естен тану белгілері: Естен тану симптоматологиясында үш кезең бір-бірін дәйекті түрде ауыстырады: Пресинкопальды немесе синкоп алдындағы (прекурсорлық кезең). Жалпы әлсіздік пен бас айнарудан басталады, содан кейін жүрек пен іш аймағындағы жүрек айнуы мен ыңғайсыздық қосылады. Терлеудің жоғарылауы (гипергидроз), терінің және көрінетін шырышты қабаттардың бозаруы, импульстің, тыныс алудың және қан қысымының (қан қысымының) тұрақсыздығы (жоғарылауы немесе төмендеуі) тән. Бұлшықет тонусы төмендейді, үйлестірудің бұзылуы байқалады. Кезең сананың жоғалуын болжаумен аяқталады: жер аяқтың астынан "кетеді", құлақта шу пайда болады, кеңістіктегі бағдар бұзылады, көру айқындылығы төмендейді (көздер қараңғыланады, көздің алдында "шыбындар" пайда болады). Егер осы сәтте адамға көмектесу (қолдау, отырғызу, дәрі беру немесе таза ауаға қол жеткізу) немесе олар өз бетінше көмек көрсетуге уақыт болса, онда синкоп болмауы мүмкін. Кезеңнің ұзақтығы 15 секундтан 2 минутқа дейін. Синкоп немесе синкопальды күй (жоғары саты). Әл-ауқат тез нашарлайды. Көздің қараюы, әлсіздік күрт артады, кейде денеде жылу сезіледі. Адам баяу құлайды, "қоныстанады", айналадағы заттарды ұстауға тырысады, сонымен бірге сана бұзылады: жеңіл қараңғылықтан сананың терең жоғалуына дейін. Жарыққа реакцияның баяулауымен оқушылардың кеңеюі тән. Бұл кезде қан қысымы төмендейді, импульс пен тыныс алу таяз, бұлшықет тонусы айтарлықтай төмендейді. Егер пациент аяғынан тұруға тырысса, құлап, айтарлықтай жарақат алуы мүмкін. Терең синкоп қысқа мерзімді тоникалық құрысулармен бірге жүруі мүмкін (бұлшықеттің 2-3 жиырылуы сирек кездеседі). Еріксіз зәр шығару және сирек дәрет (нәжісті ұстамау) пайда болуы мүмкін кезең ұзақтығы әдетте 5-60 секунд. Постсинкопальды кезең (синкоптан кейінгі қалпына келтіру кезеңі). Адам санаға оралады, әдетте болған жағдайды бірден бағдарлайды және не болғанын есіне алады. Ол әлсіздік, летаргия, бас ауруы, жүрек пен іш аймағында ыңғайсыздықты сезінеді. Көбінесе терінің бозаруы, қозғалыстың сенімсіздігі, қан қысымының төмендеуі сақталады. Ұзақтығы бірнеше минуттан бірнеше сағатқа дейін. Алдыңғы оқиғаларға арналған есте сақтау қабілеті естен тануды ретроградтық амнезиямен сипатталатын ми жарақатынан ажыратады. Жалпы церебральды симптомдардың болмауы (сананың бұзылуы, жүрек айнуы, құсу) және фокальды (қозғалыс, сезімталдық, сөйлеу, үйлестіру, көру бұзылыстары) естен тануды цереброваскулярлық жедел бұзылудан (инсульт) ажыратуға мүмкіндік береді. Естен тану патогенезі: Естен тану церебральды қан ағымының қысқа мерзімді (6-8 секундқа) тоқтауына немесе төмендеуіне (гипоперфузия) байланысты. Бұл орталық систолалық қысымның (жүректің максималды жиырылу кезіндегі қысым деңгейі) 50-60 мм сын.бағ. дейін төмендеуімен мүмкін. бұл ми деңгейінде 30-45 мм сын.бағ. сәйкес келеді. Қан қысымының төмендеу себептері: 1) Жүректің шығуын азайту (жүректің сору қызметі). 2) Тамырлардың жалпы перифериялық кедергісінің төмендеуі. Жүректің шығуын азайту. Дененің релаксациясы мен қалпына келуіне жауап беретін парасимпатикалық жүйке жүйесінің шамадан тыс белсенділігімен байланысты. Бұл естен тану механизмі кардиоингибиторлық деп аталады. Төрт негізгі себеп бар: 1. Жүрек соғуының

төмендеуі (брадикардия) немесе жүректің уақытша тоқтауы (асистолия). Мысалы, каротидті синус синдромындағы синкоп жалпы ұйқы артериясының бифуркация аймағында қысым рецепторларының (барорецепторлардың) тітіркенуімен дамиды. Бұл жағдайда жүрекмағы баяулайды, қан қысымы төмендейді және мидың қанмен қамтамасыз етілуі төмендейді, нәтижесінде адам есінен танып қалуы мүмкін. Бұл артериялық гипертония және каротид атеросклерозы бар егде жастағы ер адамдарда жиі кездеседі. Арандатушы факторлар-бастың айналуы (мысалы, қырыну кезінде), тығыз жағаларды кию, тығыз галстук және т.б. естен тану механизмі парасимпатикалық жүйке жүйесінің вагус нервiнiң белсендірілуімен және рефлекторлы брадикардиямен байланысты. 2. Жүрек-тамыр жүйесінің аурулары. Мысалы, жүрек ритағының бұзылуымен және жүректің құрылымдық өзгерістерімен байланысты естен тану жүрек шығарылымының төмендеуіне, гипотензияға (қан қысымының төмендеуіне), миға қан жеткіліксіз жеткізілуіне және естен тануға әкеледі. 3. Тамырларда айналатын қан көлемінің азаюына немесе веноздық жеткіліксіздікке байланысты сұйықтықтың сақталуына байланысты веноздық қайтарудың бұзылуы. Мысалы, ситуациялық синкопта (жөтелгенде, түшкіргенде, зәр шығарғанда және т.б.) ішілік және іш қуысындағы қысым жоғарылайды, осыған байланысты жүрекке веноздық оралу төмендейді, жүрек шығымы төмендейді және ми ишемиясы дамиды. Нәтижесінде адам есінен танып қалады. Ортостатикалық гипотензияда синкоп тамырлар тонусының төмендеуімен және көлденең позициядан тік күйге ауысқанда қан қысымының төмендеуімен байланысты. Бұл дененің төменгі жартысындағы тамырларда қанның жиналуына байланысты. Әдетте, мұндай жағдайларда симпатикалық жүйке жүйесі іске қосылады, ол дененің қозуына жауап береді, мысалы, стресс кезінде. Осының арқасында артериялар тарылады, жүрек соғу жиілігі (жүрек соғу жиілігі) жоғарылайды, яғни тахикардия дамиды және жүрекке веноздық оралу артады. Вегетативті жүйке жүйесінің бұзылуымен тамырлар бірден тарылмайды, бұл ортостатикалық гипотензияға әкеледі. 4. Жүрек соғу жиілігінің адекватты рефлекторлық жоғарылауына (хронотропты жеткіліксіздік) немесе физикалық жүктеме кезінде жүректің жиырылу күші мен жылдамдығына (инотропты дәрменсіздік) қол жеткізе алмау. Бұл, мысалы, вегетативті дисфункцияға, вегетативті жүйке жүйесінің тамыр тонусын, жүрек ритағын және т. б. реттеудің бұзылуына байланысты пайда болады.

Физикалық белсенділік стрессті азайтудың және өзіңізді эмоционалды түрде босатудың тамаша тәсілі екені белгілі. Оның шын мәнінде қалай жұмыс істейтінін және стресспен күресудің ең тиімді спорт түрлері бар-жоғын анықтайық. Жаттығу гормондардың деңгейіне көмектеседі. Спортпен айналысу процесінде дене эндорфиндерді - жақсы көңіл-күйдің нейротрансмиттерлерін белсенді түрде шығарады. Күніне отыз минуттық физикалық белсенділік стресс гормоны кортизол деңгейін төмендетеді және жаттығудан кейін бірнеше сағат бойы тыныштықты сезінуге көмектеседі. Солардың бірі Мидың қорқыныш бөлмесінің "кілті" әдісі. Стрессті сіз үшін жұмыс жасасын. Кез келген уақытта және кез келген жерде стресстен арылыңыз және күш жұмылдырыңыз. "Кілт" әдісі синхрометод деп те аталады, оның бір бөлігі синхрогимнастика, өзін – өзі реттеу әдісі бойынша "кілт" профессор А. П. Матвеевтің 10-11 сыныптарына арналған дене шынықтыру

оқулығында жарияланған, 2019 ж. Басқаша айтқанда-транс, қорқынышты жеңілдету, сана блоктары және дене қысқыштары.

Синхрогимнастика- бұл қысқа жылыну, бұл қиын жағдайларда адамның оңтайлы функционалды жағдайын сақтаудың тиімді әдісі. Оны орындау кезінде адам психикалық және физикалық босату күйіне енеді, шиеленіс кетеді, барлық ішкі жүйелер жұмылдырылады және үйлесімді жұмыс істей бастайды, сауықтыру әсері байқалады. Сондай-ақ, синхрогимнастика стресстің алдын алудың тамаша құралы бола алады, бұл жүйке мен физикалық белсенділіктің жоғарылауы жағдайында өзіне деген сенімділікті, шығармашылық өнімділікті және ақыл-ойдың анықтығын сақтауға мүмкіндік береді. Синхрогимнастика бес жаттығудан тұрады: "Қолдарыңызбен арқа жағыңызда қамшылау", "Шаңғышы", "Шалтай-Болтай", "Вис", "Жеңіл би". Жаттығулар сіздің қазіргі жағдайыңыз бен көңіл-күйіңізге сәйкес келетін етіп, аз күш жұмсап, еркін, еркін орындалуы керек. Қозғалыс ритағы мен күй арасындағы синхрондауға адам бір қарапайым ережені ұстанған кезде оңай қол жеткізіледі: өзіңіз туралы ойлауды жеңілдетіңіз. Жаттығулар сіздің қазіргі жағдайыңыз бен көңіл-күйіңізге сәйкес келетін етіп, аз күш жұмсап, еркін, еркін орындалуы керек. 1) Қозғалыс ритағы мен күй арасындағы синхрондауға адам бір қарапайым ережені ұстанған кезде оңай қол жеткізіледі: өзіңіз туралы ойлауды жеңілдетіңіз. 2) Жаттығуды орындау барысында барлық бөгде және жиі жағымсыз ойлар сізді тастап, тыныштық пен өз қабілеттеріне деген сенімділікке жол беруі керек. Бұл синхрогимнастиканың әсеріне дененің реакциясы. Кешенді жаттығуларды дәйекті түрде орындаңыз, өйткені әр жаттығудың өзіндік мақсаты бар және соңғысының сәтті орындалуына негіз болады. 1. "Қолдарыңызды арқаңызбен ұру" жаттығуы адамның суықта өзін иығынан қатты сипаған кездегі қимылдарын еске түсіреді. Тұрған күйден қолдар төмен түсіп, мүмкіндігінше босаңсыған, "кірпік сияқты ілулі"; қолдарыңызды алға қарай иықтарыңызды құшақтап, кідіріссіз қолдарыңызды "тастаңыз", оларды артқа қарай тартыңыз (40-тан 60 с-қа дейін тоқтаусыз қайталанады). 2. "Шаңғышы" жаттығуы шаңғымен бір уақытта қадамсыз жүру кезінде қолдың қимылына ұқсайды. Тұрған позициядан дене босаңсыған, аяқтары иық енінде, қолдары магистраль бойымен еркін ілулі; шұлыққа көтеріліп, қолдарымен алға қарай серпіліп, қозғалысты кешіктірмей, өкшеге еденге жеңіл соққы беріп, артқа қарай серпілу (40-50 с тоқтаусыз орындалады). 3. "Шалтай-Болтай" жаттығуы балалар аяғын еденнен көтермей, денесін оң және сол жаққа бұрған кездегі балалар қозғалысына ұқсайды. Тұрған позициядан қолдар босаңсыған, дененің бойымен төмен түсірілген; өкшені еденнен көтермей, тыныш, күш жұмсамай оңға бұрылу және қозғалысты тоқтатпай, солға бұрылу, босаңсыған күйде қолдар бұрылыстармен бірге жүреді (60-90 с тоқтаусыз орындалады). 4. "Ілу" жаттығуы-бұл жоғарғы дененің бұлшық еттері босаңсыған кезде артқа еңкейіп, содан кейін алға қарай еңкейу позасын ұстап тұру. Бұл омыртқаның қозғалғыштығын дамыту үшін жиі қолданылатын иілу және кеңейту жаттығуларына өте ұқсас. Бірақ егер физикалық жаттығуда қозғалыс амплитудасына бұлшықет кернеуі арқылы қол жеткізілсе, онда синхрогимнастикада көлбеу амплитудасына дененің жоғарғы бөлігінің массасы арқылы қол жеткізіледі. Аяқтың иық енінде тұрған позициядан, дененің бойындағы қолдар-артқа иілу, иекті кеудеге басу, шынтаққа бүгілген қолдар, кеудеге айқасу,

демалу (20-30 с). Содан кейін алға еңкейіп, қолдарыңызды төмен түсіріңіз, демалыңыз (20-30 с). 5. "Жеңіл би" -бұл әр түрлі қолдар мен аяқтардың ұшу қимылдарына негізделген күрделі үйлестіру жаттығуы. Оның функционалды әсері бойынша ол қозғалыстарды үйлестіру мен психиканың тұрақтылығы арасындағы байланысқа негізделген, сондықтан бұл жаттығуды кешеннің мазмұнына қоспас бұрын оны жақсы үйрену керек. Жаттығу екі бөліктен тұрады, онда бірінші бөлік оң аяғынан, ал екінші бөлігі сол аяғынан орындалады. Бастапқы позиция-аяқтар бірге, қолдар магистраль бойымен. Мен "жеңіл биді" қабылдадым, бірақ сіз мұны бірден жасамайсыз! Бұл сурет синхрोगимнастиканың басқа әдістерімен бірге 1 минуттық үш апталық жаттығудан кейін. Назар аударыңыз! Қауіпсіздік техникасы! Барлық "кілт" жаттығуларын өзіңізге ешқандай зорлық-зомбылықсыз, ауыртпалықсыз, ауырсыну аймақтарын айналып өтіп, ең қолайлы әрекетті іздеуде орындаңыз. Егер жаттығу сіз үшін қиын болса, оны тастаңыз! Тек оңай болатын нәрсені іздеңіз, содан кейін ол жұмыс істей бастайды және бұрын жұмыс істемеген! Бұл "кілттің" құпиясы және оның денсаулықты жақсарту және шығармашылықты дамыту үшін жоғары әсері! – Сол аяқпен алға қадам, денені солға бұрумен бірге, қолдар денені солға төмен қарай еркін сүйемелдейді.

- Денені бір уақытта оңға бұра отырып, оң аяқты солға сермеу, қолдар денені оңға төмен қарай еркін сүйемелдейді.

- Оң аяқпен артқа, денені солға, қолдар денені солға төмен қарай еркін сүйемелдейді.

- Содан кейін кешеннің басқа бөлігі сол бастапқы позициядан орындалады, іс жүзінде оның бірінші бөлігінің айнасы.

– Оң аяқпен алға қадам, денені оңға бұрумен бірге, қолдар денені оңға төмен қарай еркін сүйемелдейді.

– Денені солға бұра отырып, сол аяқты оңға сермеу, қолдар денені солға төмен қарай еркін сүйемелдеу.

– Сол аяқпен артқа, денені оңға, қолдар денені оңға төмен қарай еркін сүйемелдейді.

– Оң аяқты солға, қолды төмен қаратып қойыңыз, біз бастапқы қалыпқа ораламыз.

«Жүгірушінің жоғарылауы» — физикалық белсенділіктен туындаған эндорфиндердің бөлінуі — жүгірудің өзінен ғана емес, теннис ойнаудан, жаяу серуендеуден және тіпті ұзақ серуендеуден де алуға болады. Жаттығулардың өзі стресске – күресуге немесе ұшуға – біздің табиғи реакциямызға еліктейді, бұл оның денеге әсер етуінің жағымсыз салдарын азайтуға көмектеседі. Сізге назар аударуға көмектеседі. Жаттығу және физикалық белсенділік сіздің ойыңызды күнделікті күйзеліс көздерінен (негізінен жаңалықтар) алып тастауға және сезімдер мен процеске толығымен назар аударуға мүмкіндік береді. Жартасқа өрмелеу сияқты жоғары үйлестірілген спорт түрлері барлық назар қозғалыстарды дұрыс орындауға және шыңға жетудің түпкі мақсатына бағытталғандықтан, сыртқы ынталандыруды ұмытуға көмектеседі. Ойындық және командалық спорт спортқа деген құштарлық пен жеңіске деген құштарлықтың арқасында баурап алады. «Бу шығаруға» көмектеседі Физикалық белсенділік агрессиядан заңды түрде арылту әдісі ретінде де қызмет етуі мүмкін. Абигейл Марш, Джорджтаун университетінің психология

профессоры және "Қорқыныш факторы: бір сезім альтруистерді, психопаттарды және олардың арасындағы барлық адамдарды қалай байланыстырады" кітабының авторы бұл әдісті "ресми, мәдени тұрғыдан қолайлы агрессия түрі" деп атайды. Сондай-ақ ол жекпе-жек сияқты «агрессивті» спорт түрлерімен айналысу психологиялық жарақатқа қарсы тұруға көмектеседі деп санайды. Дегенмен, бұл әсердің теріс жағы да бар: эмоционалды босатудың бұл әдісі тым агрессивті болуы мүмкін адамдар үшін қарсы. Спорт психологы Митч Абрамс: «Егер сіз бірдеңені соққаннан кейін өзіңізді жақсы сезінсеңіз, оны қайтадан соғу ықтималдығы жоғары болады», - дейді спорт психологы Митч Абрамс. Статистикаға сәйкес, әрбір төртінші адам психикалық ауруға бейім, бірақ әйелдердің 58% және ерлердің 66% ғана стрессті жеңілдету үшін спортпен айналысады. Мектеп оқушыларының 17 пайызы ғана жаттығуды ұнатады. Сонымен қатар, спорт эмоционалды жеңілдетудің ең тиімді және қауіпсіз әдістерінің бірі болып табылады. Толық анаэробты. Қысқа максималды бұлшықет кернеуі бар физикалық белсенділік. Бұған күш жаттығуларының барлық түрлері кіреді. Энергияның негізгі көзі ретінде оттегі қолданылатын салыстырмалы түрде төмен қарқынды физикалық белсенділік. Бұған жүгіру, велосипед тебу, жүзу және шаңғы тебу кіреді. Жүктеме жүйке жүйесін 90-120 минут бойы босаңсуға мүмкіндік береді, бұл көбінесе жаттығудан кейінгі эйфория деп аталады - біз жалқау емес, жаттығу залына барғанымыз үшін өзімізге алғыс айтамыз, ал стресс деңгейі төмендейді. Дене белсенділігі кезінде қан айналымы жақсарады, тыныс алу тереңірек және қарқынды болады, ми коректік заттар мен оттегіні көбірек алады. Көбінесе стресстік жағдай бұлшықеттердің кернеуін тудырады, бірақ көптеген адамдар оны сезбейді. Орташа физикалық белсенділік бұлшықеттерді босаңсуға көмектеседі. Ең бастысы, физикалық белсенділік кезінде нейротрансмиттерлердің (дофамин, серотонин, эндорфин) өндірісі артады және қандағы стресс гормонының кортизол мөлшері азаяды. Бұл адамға тезірек босаңсуға мүмкіндік береді, тыныштандыратын әсер тудырады, көңіл-күйді жақсартады және өзін-өзі бағалауды арттырады. Жеңіл күйзелістің ұзаққа созылған форматқа немесе тіпті депрессияға айналуын болдырмау үшін стресстік күйде қалмау керек. Көптеген адамдар стресстен тез арылу үшін антидепрессанттарды, заңсыз заттарды және алкогольді пайдаланады. Бұл ешқайда бармайтын жол. Біріншісі жанама әсерлері бар, және олар себеп емес, әсерді емдейді, тек жалқаулар екінші және үшіншінің зияны туралы айтпады. Стресс жағдайында өндірілетін гормондардың мөлшерін азайтудың бірқатар зиянсыз және тіпті пайдалы әдістері бар. Мысалы, спорт, медитация, тыныс алу жаттығулары, дзен графикасы, йога, су процедуралары, көгалдандыру және т.б. Спорт стресстен арылу тәсілі ретінде. Неліктен спорт шынымен көмектеседі? Өйткені, спорт кезінде мида нейротрансмиттерлер (серотонин, эндорфиндер және т.б.) шығарылады, олар біздің жақсы көңіл-күйімізге жауап береді және қандағы кортизолдың мөлшерін азайтады. Мысалы, физикалық жаттығулардың салдарының бірі эндорфиндік реакция деп аталады: эндорфиндердің өндірілуінің арқасында орташа немесе жоғары қарқындылықтағы кем дегенде 30-60 минутқа созылатын жаттығулардан кейін эйфория басталады, нағыз дзен тәрізді тыныштық. Серотонинді таңертеңгі жаттығуларды орындау арқылы арттыруға болады. Оның деңгейін арттыру стрессті жеңілдетуге, көңіл-күйді жақсартуға, тәбетті қалпына

келтіруге және ұйқыны қалыпқа келтіруге көмектеседі. Дегенмен, жүгіру мен фитнес күйзеліспен күресуге көмектесетін жалғыз нәрсе емес. Егер йога және чигонг сабақтары белсенді форматта өткізілсе, бұл жүгіру кезіндегі сияқты нейротрансмиттерлердің пайда болуына ықпал етеді. Сонымен қатар, физикалық белсенділік ақыр соңында бұлшықеттердің электрлік белсенділігін төмендетеді, ал жаттығудан кейін адам тыныш және тыныш болады. Тренингтің тағы бір «жанама әсері» - өзін-өзі бағалаудың жоғарылауы. Жаттығудан кейін біз әрқашан өзімізге ризамыз. Адекватты, қалыпты өзін-өзі бағалау өмірдегі қиындықтарды жеңу оңайырақ. Сондай-ақ, спортпен айналысатын адамдар пайдалы тағамдарды жақсы көреді. Адекватты тамақтану денеге стресспен күресуге көмектеседі. Айтпақшы, жақында Asics компаниясы спорттың адамның психикалық және эмоционалдық жағдайына оң әсері туралы зерттеу жүргізді. Зерттеу тобының жетекшісі доктор Брэндон Стуббс болды. Зерттеулер қысқа мерзімді физикалық белсенділіктен кейін күнделікті жаттығулармен айналысатын адамдарда жалпы эмоционалдық көтерілу байқалатынын растады. Спорт стресті жеңілдетуге шынымен көмектесуі үшін физикалық белсенділіктің түрін ақылмен таңдау маңызды. Олар айтқандай, барлық спорт бірдей жаратылған емес. Ертеңнен бастап стресске «тоқта!» деп айтпас бұрын, эмоционалдық жағдайыңызды анықтауыңыз керек. Егер сіздің өміріңізде стресстің жеткілікті жоғары деңгейі болса (демек, кортизол, адреналин, норадреналин), онда сізді «негіздейтін» әрекетті таңдау керек. Дауылды тыныштандыруға көмектесетін спорт түрлері: йога, чигонг, жеңіл (өте жеңіл) жүгіру, балет, пилатес, скандинавиялық серуендеу. Мұнда принцип керісінше: өмірде шиеленіс көп, бірақ жаттығуда ешқандай шиеленіс болмауы керек. Тегіс қозғалыстар, баяу қарқын, бәсекелестік болмауы керек. Егер сіздің өміріңізде стресс болса, бірақ ол тұрақты емес немесе әсері соншалықты күшті болмаса, онда сіз белсенді спортты, қарқынды жаттығуларды таңдай аласыз. Сонымен қатар, орташа қарқынды жүктемелер гиппокампқа оң әсер етеді. Жүгіру, жүзу, велосипед тебу, гимнастика, коньки тебу, шаңғымен сырғанау - өмірдегі стресстің қалыпты деңгейіне арналған таңдау. Егер сіздің күйзелісіңіз ақырында апатияға, қайғыға, меланхолияға және диваннан тұруды қаламауға әкелсе, онда сіздің таңдауыңыз қарқынды кардио, бокс, есу, триатлон болып табылады. Шайқауға болатын кез келген түрі сіздің таңдауыңыз. Бұл жағдайда адреналиннің асқынуы пайдалы болады. Сіз жүгіруден немесе тіпті бірге серуендеуден бастай аласыз, өйткені олар өзіңізге, қабілеттеріңізге сенуге көмектеседі, ал жақын маңдағы дос сізге алғашқы жүз метрден кейін тастамауға көмектеседі. Жақсы көңіл-күйге ие болу үшін командалық спорт түрлерін таңдауға болады: жағажай волейболы, пионер добы, су добы. Қорқыныш сияқты спортпен шұғылданудың жолдары да бар. Бұл трамплиннен секіру немесе секіру туралы емес. Қорқынышпен күресуге көмектесетін әрекет сізге мүмкін болатынның шекарасын кеңейтуге мүмкіндік береді, бірақ сонымен бірге жағдайды бақылау сезімін қамтамасыз етеді: атпен жүру, рафтинг, яхта. Сондай-ақ спорт ашумен күресуге жағдайлық тұрғыдан көмектеседі. Эмоцияларды тастауға мүмкіндік беретін, бірақ қатыгездікпен байланыстырмайтын әрекет мұнда пайдалы болады: капоэйра, садақ ату, арбалетпен ату, ядро лақтыру. Кез келген стресс деңгейіне арналған әмбебап әрекет би болады. Олар адамның дене қозғалысына, байланыстарды есте сақтауға,

кеңістікке, ырғаққа, қарқынға назар аударуы қажет болғандықтан, психоэмоционалды жағдайға оң әсер етеді. Спорт - стресспен күресудегі біздің сенімді көмекшіміз және психологтар мұны растайды. «Спорт біздің жағдайымызды жақсартады: ол қандағы кортизолдың, стресс гормонының деңгейін төмендетеді, эндорфиндердің, бақыт гормондарының өндірілуін ынталандырады, осылайша жағымсыз эмоциялардың біздің өмірімізді басқаруына жол бермейді», - дейді Илиос Коцу, Француз эмоционалды интеллект маманы.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Мәтінде Cheshire W. P. Syncope // Continuum: Неврологиядағы Өмір бойы Оқыту. — 2017; 23(2): 335-358.ссылка.
2. В тексте Неврология: справочник практического врача / О. С. Левин, Д. Р. Шульман. — М.: МЕДпресс-информ, 2016.
3. В тексте Рекомендации ЕОК по диагностике и лечению синкопальных состояний 2018 // Российский кардиологический журнал. — 2019; 24 (7).
4. Мәтінде Ортостатикалық Синкоп / Ifeanyi I. Momodu, Chika N. Okafor // StatPearls Publishing — 2020.ссылка.
5. Мәтінде Huff J. S., Decker W. W., Quinn J. V., et al. Клиникалық саясат: синкоппен жедел жәрдем бөліміне келген ересек пациенттерді бағалау мен басқарудағы маңызды мәселелер // Энн Эмерг Мед. — 2007; 49 (4): 431-444.ссылка.
6. Мәтінде Уолш К., Хоффмайер К., Хамдан М. Х. Синкоп: диагностика және басқару // Curr Probl Cardiol. — 2015; 40 (2): 51-86.ссылка.
7. Мәтінде Рефлекторлық синкоп: Диагностика және емдеу / Ричард Саттон // Дж Аритмиясы. — 2017; 33(6): 545-552.ссылка.

УДК 004.75

МОДЕЛИ И МЕТОДЫ БЕЗОПАСНОСТИ ОБЛАЧНЫХ СЕРВИСОВ

Лилисон Д.С.*

Научные руководители: Жантасова Ж.З., кандидат технических наук,

Джаксалыкова А.К., магистр естественных наук

Восточно-Казахстанский университет имени С. Аманжолова,

г. Усть-Каменогорск, Казахстан, e-mail: lilison03@mail.ru

Облачные вычисления стремительно развиваются и с каждым днем появляются новые пользователи облачных сервисов. Согласно статистике независимой аналитической компании Canalys мировые расходы на услуги облачной инфраструктуры выросли на 19% в первом квартале 2023, что эквивалентно 66.4 млрд \$. Рост числа пользователей облачных сервисов свидетельствует о большом притоке информации, которую нужно обезопасить. На текущий момент существует корпоративное использование облаков. Крупные, а вслед за ними и маленькие компании, переносят свои данные в облачные

хранилища. Компания Netflix используют более 100000 серверов компании Amazon для стриминга видеоконтента.

В облачных сервисах хранятся йоттабайты информации как персональной, так и финансовой, а также корпоративные секреты. Вопросы доступности, целостности и конфиденциальности этих ресурсов показывают очевидность обеспечения безопасности облачных сервисов [1 - 2].

Рассматривая основы безопасности облачных вычислений и потенциальные угрозы стоит обратить внимание на современные документации лидирующих облачных сервисов, которые предоставляют обширную информацию о безопасности облачных услуг, а также рекомендации по настройке и управлению безопасностью. Ознакомление с этими источниками [3-5] позволит выстроить четкое понимание современных технологий обеспечения безопасности облачных вычислений, а также, при сравнении этих источников, позволит выявить слабые и сильные стороны защиты лидирующих облачных сервисов и выявить риски кибератаки. В статье [6] предоставлена информация о различии традиционных подходов обеспечения безопасности данных от облачных, что в свою очередь помогает углубиться в тему обеспечения безопасности именно облачных источников хранения данных. Что касается организационных аспектов безопасности облачных вычислений, многие организации и компании публикуют свои отчеты и исследования на тему безопасности облачных сервисов в таких источниках как [7] и [8]. Действующие организации и компании, использующие облачные вычисления, достоверно и прозрачно раскрывают вопросы организационных аспектов. Говоря о фактических аспектах практического обеспечения безопасности, в статье [9] авторами предоставлена информация о существующих, на данный момент, решениях задачи о безопасности данных в облачных системах и направлениях по решению безопасности облаков. Также в источниках инженеров и специалистов в области безопасности [10-12] есть публикации блогов и статей о технологиях защиты облаков.

В данной статье проведено сравнение современных технологий, обеспечивающих облачную защиту, и, впоследствии, выявлены наиболее эффективные методы обеспечения безопасности. А также сформированы рекомендации принятия необходимых мер по обеспечению безопасности облачных вычислений и хранения данных и выявлена оптимальная модель безопасности.

Чтобы выявить оптимальную модель безопасности облачных сервисов следует рассмотреть наиболее характерные уязвимости облаков. К основным уязвимостям облачных сервисов по версии CSA на 2022 год относятся:

- недостаточное управление идентификацией, полномочиями, доступом и паролями;
- небезопасные интерфейсы и API;
- мiskonфигурация и неадекватный контроль изменений;
- недостатки архитектуры и стратегии облачной безопасности;
- небезопасная разработка приложений;
- небезопасные ресурсы третьей стороны;
- системные уязвимости;

- случайное раскрытие облачных данных;
- мисконфигурация и эксплуатация бессерверных и контейнерных загрузок;
- организованные преступления, хакеры и группировки;
- эксфильтрация данных облачных хранилищ.

Помимо основных уязвимостей, перечисленных выше, существуют более редкие случаи:

1. BLEEDINGBIT: Это уязвимость Bluetooth, которая позволяет злоумышленникам удаленно выполнить код на устройствах с контроллерами Bluetooth.

2. Spectre и Meltdown: Хотя они в основном относятся к уязвимостям процессоров, они также могут оказать влияние на облачные вычисления через атаки на виртуализированные среды.

3. CloudBleed: Это утечка данных, произошедшая из-за ошибки в программном обеспечении, используемом одним из крупных облачных провайдеров, что приводит к потенциальной утечке конфиденциальной информации.

С целью предотвращения этих уязвимостей существуют методы обеспечения безопасности. Говоря о методах защиты облачных вычислений стоит рассматривать только те, которые используются в SaaS моделях предоставления облачных услуг, ввиду исключения возможности нарушений защиты облачных данных со стороны пользователя, так как провайдер берет на себя все IT- части работы и аспекты информационной безопасности. Наиболее распространенными методами безопасности, применяемыми в облачных сервисах SaaS являются: внедрение многофакторной аутентификации (MFA) для усиления защиты аккаунтов. Регулярное обновление паролей и использование сложных, уникальных паролей для каждого аккаунта. Управление полномочиями и доступом на принципе наименьших привилегий (Least Privilege Principle) для минимизации рисков. Регулярный мониторинг и обновление интерфейсов и API. Внедрение системы контроля версий для отслеживания изменений и быстрого восстановления в случае необходимости. Регулярные аудиты конфигурации и обновления политик безопасности. Использование сегментации сети, микросервисной архитектуры и других методов для минимизации поверхности атаки. Тщательный отбор и аудит поставщиков услуг и сторонних ресурсов перед интеграцией с облачным сервисом. Регулярное обновление операционной системы, прикладного программного обеспечения и других компонентов системы. Шифрование данных в покое и в движении для защиты от случайного раскрытия. Установка строгих прав доступа и политик шифрования для защиты конфиденциальной информации. Меры по обеспечению физической безопасности своих центров обработки данных, включая контроль доступа, видеонаблюдение, автоматизированные системы безопасности и т.д.

Для упрощения понимания зоны облачной защиты вводится следующая классификация методов безопасности:

Рисунок 1. Классификация методов облачной безопасности

Чтобы выявить оптимальную модель безопасности облака, помимо понимания зоны облачной защиты необходимо произвести сравнение преимуществ и недостатков моделей безопасности.

Таблица 1- Сравнение облачных сервисов модели SaaS

Облачные сервисы	Преимущества	Недостатки
Salesforce	– Продвинутые механизмы шифрования данных. – Многоуровневая аутентификация (MFA). – Разделение прав доступа и ролей. – Регулярные аудиты и обновления безопасности.	– Высокие затраты на настройку и конфигурацию безопасности – Необходимость в обеспечении безопасности сторонних интеграций и приложений.
Google Workspace	– Передовые технологии шифрования данных в покое и в движении. – Усиленный контроль доступа через MFA – инфраструктура Google Cloud с высокими стандартами безопасности. – Встроенные инструменты мониторинга для обнаружения аномалий.	– Трудности в управлении политиками безопасности на разных уровнях сервиса. – Необходимость контроля и настройки прав доступа к общим ресурсам.
	– Расширенное шифрование данных и контроль доступа.	– Сложности в настройке и управлении

Microsoft 365	– Управление правами доступа на организационном уровне. – Регулярные обновления безопасности – Соответствие стандартам безопасности. – Механизмы защиты от угроз в реальном времени и аналитика безопасности.	политиками безопасности для крупных организаций. – Риск нарушений безопасности из-за ошибок конфигурации и недостаточной осведомленности сотрудников.
---------------	--	--

У всех лидирующих компаний прослеживаются сходства в основных принципах безопасности. Как показало сравнение, все три модели безопасности SaaS используют шифрование данных как основной механизм защиты. Это включает в себя шифрование данных в покое (at-rest encryption) и в движении (in-transit encryption), что обеспечивает конфиденциальность и целостность информации во время передачи и хранения. Помимо этого, ведущие облачные сервисы предлагают возможности многоуровневой аутентификации, такие как использование одноразовых паролей (OTP), SMS-кодов, а также биометрическую аутентификацию. Это усиливает защиту учетных записей от несанкционированного доступа. Также они обеспечивают управление доступом и привилегиями для пользователей и администраторов. Это позволяет определить, кто имеет доступ к каким ресурсам и с какими правами, что помогает предотвратить несанкционированный доступ и уменьшить риски безопасности. Поставщики облачных сервисов регулярно выпускают обновления и патчи безопасности для своих платформ, что позволяет устранять уязвимости и обеспечивать защиту от новых угроз безопасности. Как правило, такие облачные сервисы осуществляют мониторинг событий и обнаружение инцидентов безопасности с использованием систем мониторинга и обнаружения инцидентов (SIEM), что позволяет оперативно реагировать на угрозы и атаки.

В зависимости от спецификации облачного сервиса будет проявляться уникальность защитной методологии. К примеру, у Salesforce таковой будет Salesforce Identity: Решение для управления идентификацией и аутентификацией пользователей, которое обеспечивает централизованное управление доступом и привилегиями на основе политик безопасности. У Google Workshop - Google Vault: Инструмент для управления и архивации данных, который обеспечивает безопасное хранение, поиск и экспорт электронной почты, чатов и документов для соблюдения правовых требований. В случае с Microsoft - Azure Active Directory (AAD): Идентификационный сервис, который предоставляет функции управления идентичностью, многофакторную аутентификацию, услуги одного входа и другие средства для обеспечения безопасности и доступа.

На основе данного анализа прослеживаются основные тенденции облачной безопасности, без которых не обходится ни один облачный сервис. Именно благодаря этим основным методам безопасности, правильно интегрированным в облако, оно обретает достаточный уровень защищенности, способный конкурировать с системами безопасности лидирующих облачных сервисов. Но для

создания оптимальной модели безопасности этого недостаточно, так как она должна быть еще и экономически выгодной. Поэтому использование всех существующих методов защиты в одной облачной системе не является оптимальным, помимо этого модель, основанная на полном наборе практик безопасности, не искореняет подверженность угрозам этой модели. Исходя из вышесказанного оптимальная модель безопасности облачных вычислений и хранения данных должна содержать основные методы обеспечения безопасности, используемые лидерами облачных технологий, к которым относятся: шифрование данных, многоуровневая аутентификация, управление доступом и привилегиями, регулярное обновление и патчинг платформы, а также непрерывный мониторинг угроз. Наряду с этим есть необходимость в разработке уникальной практики безопасности, основанной на функциях и задачах облачного сервиса. Именно такая модель обеспечит достаточный уровень защищенности с минимально необходимыми для этого затратами.

Таким образом, авторы данного исследования представили обзор публикаций по реализуемым технологиям предоставления облачных сервисов. При этом выявлены уязвимости облачных сервисов, а также описаны методы обеспечения их безопасности. Выполнен сравнительный анализ моделей безопасности облачных сервисов.

В перспективе авторы планируют продолжить исследования в направлении поиска оптимальных практик, реализующих конкретные задачи облачного сервиса.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. canalys.com/newsroom/global-cloud-services-q1-2023.
2. aws.amazon.com/solutions/case-studies/netflix-case-study.
3. Компания Amazon. Amazon Web Services Documentation: документация. <https://docs.aws.amazon.com/>.
4. Компания Microsoft. Microsoft Azure Documentation: документация. <https://learn.microsoft.com/en-us/azure/?product=popular>.
5. Компания Google. Google Documentation: документация. <https://cloud.google.com/docs>.
6. Акбарова М.Р. Информатика, вычислительная техника и управление. Безопасность и защита данных в облачных технологиях: научная статья. <https://cyberleninka.ru/article/n/bezopasnost-i-zaschita-dannyh-v-oblachnyh-tehnologiyah/viewer>.
7. Организация облачной безопасности. Cloud Security Alliance (CSA): электронный ресурс. <https://cloudsecurityalliance.org/>.
8. Национальный институт стандартов и технологий. National Institute of Standards and Technology (NIST): электронный ресурс. <https://www.nist.gov/>.
9. Вишняков А.С., Макаров А.Е., Уткин А.В., Зажогин С.Д., Бобров А.В. Обеспечение защиты данных, представленных в облачных сервисах. <https://cyberleninka.ru/article/n/obespechenie-zaschity-dannyh-predstavlennyh-v-oblachnyh-servisah/viewer>.
10. Krebs on Security. Блог Брайана Кребса. Информационная безопасность: электронный ресурс. <https://krebsonsecurity.com/>.
11. Dark readings. Блог кибербезопасности: электронный ресурс. <https://www.darkreading.com/>.

12. The Hacker News. Новостная платформа кибербезопасности: электронный ресурс <https://thehackernews.com/>.
13. Компания ORACLE. Облачная безопасность: электронный ресурс. <https://www.oracle.com/cis/security/cloud-security/what-is-cloud-security/>.
14. GCP Security Best Practices: электронный ресурс <https://cloud.google.com/security/best-practices>.
15. CIS Controls for AWS: электронный ресурс <https://www.cisecurity.org/controls/cis-controls-list/>.

УДК 811.134.2

ИСПАНСКИЙ ЯЗЫК – ЕГО ИСТОРИЯ И МЕСТО В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ

Маликбаева Д.А.

Восточно-Казахстанский университет имени С. Аманжолова,
г. Усть-Каменогорск, Казахстан

Введение: испанский язык, также известный как кастильский, является романским языком, происходящим от латинского. Он является официальным языком Испании и 20 других стран в Латинской Америке и других регионах мира. Испанский язык используется в качестве главного языка общения в различных областях, таких как литература, наука, бизнес и образование

Исторически испанский язык формировался под влиянием различных факторов, включая арабское нашествие, реконкисту (воссоединение Испании), колониальные завоевания в Латинской Америке, а также контакт с другими языками и культурами. Этот процесс заимствования и эволюции привел к формированию богатого и разнообразного языка, обладающего широкими лингвистическими ресурсами и изысканной грамматикой.

Характерные черты испанского языка включают в себя использование алфавита, основанного на латинице, а также наличие грамматического рода существительных и наличие спряжений глаголов по лицам, числам и временам. Кроме того, испанский язык известен своими различными диалектами и акцентами, которые могут значительно различаться от региона к региону.

Испанский язык оказывает значительное влияние на мировую культуру и коммуникацию. Он является одним из наиболее распространенных языков в мире и официальным языком многих международных организаций. Благодаря своему статусу мирового языка испанский активно используется в международных контактах, деловых переговорах, образовании и туризме.

История испанского языка: история испанского языка восходит к латыни, которая пришла на Пиренейский полуостров с римскими завоеваниями в III веке до н.э. На территории Испании существовали различные диалекты латыни, зависящие от этнических и культурных особенностей народов, населявших полуостров.

Со временем, в результате влияния местных языков, арабского в основном, на латинскую речь, развивались романские диалекты, которые стали предшественниками современных романских языков, включая испанский.

Период формирования испанского языка начался примерно в VIII веке, когда арабское завоевание Испании привнесло в регион арабский язык и культуру. Этот период, известный как арабское влияние, оказал значительное воздействие на испанский язык, в результате чего появились множество арабских заимствований.

С XII века начался период Реконксты, постепенного возвращения христианских правителей на территории, контролируемые мусульманами. Это время сопровождалось усилением влияния кастильского диалекта латинского языка, который стал базой для формирования испанского языка. Кастильский диалект, используемый на севере Испании, в конечном итоге стал доминирующим языком, который и стал известен как испанский.

С появлением печатного пресса в XV веке, испанский язык начал стандартизоваться. В 1492 году завершилась Реконкста, и король Фердинанд II Арагонский и королева Изабелла I Кастильская объединили Кастилию и Арагон под своим правлением. Это событие способствовало распространению кастильского диалекта по всей стране и укреплению его статуса в качестве национального языка.

В последующие века испанский язык продолжал эволюционировать, принимая в себя заимствования из различных языков мира, особенно из языков народов, с которыми испанцы вступали в контакт во время колониальных завоеваний. Это включало в себя заимствования из арабского, нативных языков Америки и других европейских языков.

Место испанского языка: место испанского языка в современном мире особенно значимо из-за его распространения в Латинской Америке, где большинство стран использует его как официальный язык. Страны Латинской Америки имеют богатое культурное наследие и огромный вклад в мировую историю, литературу, музыку и искусство, что делает испанский язык ключевым культурным феноменом.

Испанский язык также имеет значительное присутствие в Соединенных Штатах, где является вторым по численности носителей языком после английского. Сообщество испаноговорящих в США постоянно растет, что приводит к увеличению влияния испанского языка в областях культуры, политики и экономики.

Испанский язык также играет важную роль на мировой арене благодаря своему влиянию в международных организациях, таких как ООН и Всемирная торговая организация. Кроме того, испанский язык является ключевым инструментом для коммуникации в международном бизнесе, туризме и дипломатии.

Литературное наследие испанского языка также неоспоримо. Испаноязычные авторы, такие как Мигель де Сервантес, Габриэль Гарсиа Маркес, Пабло Неруда и Хорхе Луис Борхес, считаются классиками мировой литературы и оказывают огромное влияние на литературное творчество во всем мире.

В современном мире испанский язык продолжает расширять свое влияние благодаря интернету, социальным сетям и массовым медиа. Это создает новые

возможности для межкультурного обмена и сотрудничества, делая испанский язык важным инструментом в глобальном обществе.

В настоящее время испанский язык является одним из самых распространенных языков в мире. Он официальный язык в 21 стране, а также широко используется в Соединенных Штатах, где является вторым по численности носителей после английского. Испанский язык продолжает эволюционировать под воздействием культурного, социального и технологического развития.

Особенностями испанского языка является то, что буквы обычно произносятся так, как они написаны, без больших исключений. Это делает его относительно простым в изучении для носителей латинского алфавита. Одна из ключевых особенностей испанского - это сильное внимание к правильному ударению и интонации, что может влиять на смысл слов и фраз. Испанский язык обладает богатой грамматикой с множеством времен, спряжений и правил. Однако, по сравнению с некоторыми другими языками, такими как французский или немецкий, испанский обычно считается более логичным и простым в изучении. В испанском языке глаголы спрягаются в зависимости от лица, числа, времени и наклонения. Это значит, что даже простые глаголы имеют множество форм. Однако, система спряжения в испанском языке относительно регулярна, и есть определенные шаблоны, которые помогают в изучении. В испанском языке существует два рода: мужской и женский. Существительные мужского рода обычно заканчиваются на -о, а существительные женского рода на -а. Тем не менее, есть исключения из этого правила, и некоторые существительные могут иметь неожиданный род. Порядок слов в испанском языке чаще всего подчинен правилу подлежащего, глагола и объекта. Тем не менее, в испанском есть большая свобода в структуре предложений, и изменение порядка слов может привести к изменению акцента или смысла предложения. Испанский язык богат и разнообразен, и включает в себя слова из различных источников, таких как латынь, арабский и языки индейцев. Это делает его интересным для изучения и понимания культурных аспектов испаноязычных стран.

Эти особенности делают испанский язык уникальным и интересным для изучения, а также отражают богатство его истории и культуры.

Заключение: Испанский язык продолжает привлекать учащихся и изучающих языки со всего мира благодаря своей красоте, гибкости и практичности. Он остается не только средством общения, но и окном в культуру и историю испаноязычных стран. Разработка и совершенствование методов обучения испанскому языку, а также распространение доступных ресурсов для изучения способствуют его дальнейшей популярности и значимости в мировом контексте.

В целом, испанский язык продолжает быть мощным инструментом для межкультурного обмена и взаимопонимания, содействуя развитию глобального сообщества в духе сотрудничества и взаимного уважения.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Гринина, Е.А. Современный испанский язык: Начальный курс / Е.А. Гринина, Ю.И. Микаэлян. - М.: Филоматис, 2013. - 192 с.

2. Гонсалес-Фернандес, Испанский язык с элементами делового общения для начинающих: Учебник для бакалавров. М.: Юрайт, 2012. - 399 с.
3. Воинова, А.А. Испанский язык. Рабочие программы II - IV классы: Пособие для учителей общеобразовательных учреждений и школ с углубленным изучением испанского языка / А.А. Воинова. - М.: Просв., 2010. - 70 с.
4. Воинова, А.А. Испанский язык. II класс . В 2-х т. Испанский язык. II класс : Учебник для общеобразовательных учреждений и школ с углубленным изучением испанского языка с приложением на электронном носителе / А.А. Воинова. - М.: Просв., 2011. - 167 с.
5. Дышлевая, И.А. Gramatica en uso. Испанский язык. Практическая грамматика / И.А. Дышлевая. - СПб.: Перспектива, 2012. - 448 с.
6. Сулова, М.В. Испанский язык. Тематический словарь. Компактное издание. 10 000 слов: С транскрипцией испанских слов. С русским и испанским указателями / М.В. Сулова; Под ред. В.Р. Проскурнина. - М.: Живой язык, 2012. - 288 с.
7. Киеня, М.И. Испанский язык для совершенствующихся. Esp@nol.hoy. Nivel C1: Учебник для бакалавров / М.И. Киеня. - М.: Юрайт, 2013. - 199 с.
8. Фирсова, Н.М. Избранные труды. Т. 2. Современный испанский язык в Испании и странах Латинской Америки / Н.М. Фирсова. - М.: РУДН, 2009. - 524 с.
9. Сулова, М.В. Испанский язык. Тематический словарь. Компактное издание. 10 000 слов: С транскрипцией испанских слов. С русским и испанским указателями / М.В. Сулова; Под ред. В.Р. Проскурнина. - М.: Живой язык, 2012. - 288 с.
10. Дышлевая, И.А. Испанский язык. Lecturas faciles / И.А. Дышлевая. - СПб.: Перспектива, 2012. - 288 с.

УДК 821.512.122.09

ИМЕНА СОБСТВЕННЫЕ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ О. БОКЕЯ КАК ОТРАЖЕНИЕ КАРТИНЫ МИРА

Назарханова Н., ученица 10 «М» класса

Научный руководитель: Садыкова Б.У., учитель русского языка высшей
квалификационной категории, Отличник просвещения КССР

КГУ «Лицей №44 имени Оралхана Бокея» отдела образования по городу
Усть-Каменогорску Управления образования Восточно-Казахстанской области
Казахстан, e-mail: Unarbekova14@mail.ru

В современном казахском языкознании исследование вопросов ономастики все еще остается малоизученным. Глубокое научное изучение ономастики требует привлечения как историко – лингвистического, так и этнографического материала. Время и история оставили свой глубокий отпечаток и в казахских именах. В связи с принятием ислама изменились обычаи и традиции наречения детей. Появились имена арабо – иранского происхождения. Монгольское господство дало казахам ряд

новых имен, заимствованных непосредственно из монгольского языка. Люди привыкают к именам. Время скрывает их первоначальный смысл и происхождение. А ведь все имена имеют свою историю, и многие из них берут свое начало из глубины веков. [3] Многие писатели в своих произведениях через имена собственные показывали то или иное отношение к своему герою, выбор имен был главным при написании произведения. О. Бокей также уделял выбору имен большое внимание, это мы видим на примере таких произведений как «Ардак», «Бура», «Снежная девушка», «Человек – Олень» и другие. Но, несмотря на это, мы видим, что имена собственные в произведениях О.Бокея остаются не изученными лингвистами. Нет специальной литературы по изучению творчества писателя, нашего земляка О.Бокея. Поэтому, данная тема является актуальной и требует исследования и наша работа посвящена отражению в языке картин мира, семантике собственных имен в произведениях О.Бокея.

Люди привыкают к именам. Время скрывает их первоначальный смысл и происхождение. А ведь все имена имеют свою историю, и многие из них берут начало из глубины веков. Казахи верили в то, что удачный выбор имени ребенка может защитить его в жизни от различных бедствий, от преждевременной смерти. В связи с этим обычаем появляются так называемые имена защитные, или охранительные. Преждевременную, неожиданную смерть ребенка и бездетность приписывали действиям сверхъестественных сил. Поэтому детям давались такие имена: Мынжасар «живущий тысячу лет», Жужбай «сто + богач», Жанузак «долгая душа». Существует выражение: «Если ребенка назовешь худым непривлекательным именем, то он будет жить долгие годы и никакой беды со стороны не будет». Поэтому в прошлом появились такие имена, как Ултарак «стелька», Шылгаубай «богатый портянками, чулками», Жаман, Жаманбай «плохой». В настоящее время эти слова в качестве личных имен не встречаются, но они сохранились в качестве фамилий.[1]

Прежде чем приступить к исследованию, мы решили выяснить, как учащиеся понимают значение своих имен и наиболее часто употребляемые имена собственные в произведениях О. Бокея. С этой целью мы провели опрос учащихся 9 классов лицея №44 имени О.Бокея. В опросе участвовало 80 учеников. На вопрос, знаешь ли ты, что обозначает твое имя, 50 % респондентов ответили утвердительно, 20 % знают примерно значения своих имен, 20 % не интересовались, 10% не знают. На второй вопрос, с какого языка заимствовано твое имя 40% ответили положительно, 30 % высказали предположение, 30 % не знают. На вопрос, что обозначают имена Ардак и Умитжан из произведений О.Бокея, 75 % - знают, 25 % знают значение одного имени. На последний вопрос, раскрыть значения имен Дурия, Конкай героев О.Бокея ответили «знаю» - 20 %, неполные ответы – 30 %, не знаю -25 %, не задумывались – 25 %.

Данный опрос показал, что не все учащиеся знают и понимают значение имен собственных и их происхождение, как в произведениях О. Бокея, так и свои. Поэтому в первую очередь попытаемся дать семантику имен в произведениях О.Бокея.

Собственные имена занимают важное место в лексическом составе языка. Ономастические имена вводимые в структуру художественного произведения, в

качестве важнейших элементов средств выразительности органически связаны с содержанием произведения. При чтении произведений не трудно заметить, что многие имена героев О.Бокея начинаются с буквы «А». Акан и Алма, Айман из повести «Благословенный месяц май». Одноименный рассказ «Ардак», Абиш («Кербугу»), Аспан и Аман из произведения "Крик", Амантай из повести "Отзовись, мой жеребёнок", Аманжан и Алма из повести "Снежная девушка", Айпара («Сказание о матери Айпаре»). Почему писателю нравятся имена с буквы «А»? Наверное, потому, что буква «А» самая первая буква в алфавите. Потому, что любимую женщину О.Бокея звали Айман, Ардак. И детям он тоже дал имена, начинающиеся на букву «А». Сын - Айхан, дочь – Айжан.

Что же обозначают все эти имена из произведений О.Бокея на русском и казахском языках: [3]

1.В повести «Отзовись мой жеребёнок» встречаются следующие имена собственные, как

Саркынды - остаток

Кадеш, Багош-- фамильярное обращение

2.Повесть «Когда уходят плеяды»:

Бага - в переводе с казахского языка слово бага означает - цена.

Ахмет- в переводе с арабского языка имя Ахмет дает значение – достойный похвалы. («Куда уходят плеяды»).

Багдат – 1.в значении красивая, 2.столица Ирака

Гулаим - гул- цветок, красота, изящество, миловидный. Ай - в переводе с казахского языка означает – луна. Луна символизирует красоту и вечность. Моя луна («Когда уходят плеяды»)

Коке- уважительное отношение

Раис- в переводе с арабского языка Раис означает- глава, представитель, начальник, управляющий

3.Повесть «Человек-Олень»:[4]

Актан. В переводе с казахского языка ак – белый, тан – рассвет. Белый рассвет.

Асан. В переводе с арабского языка имя Асан или Хасан означает – очень красивый, очень хороший

Упра- (сокращенно) управляющий

4.Рассказ «Олиара»:

Чабан

Шыгайбай- в переводе с казахского языка слово шыгай означает скупой.

5.Рассказ «След молнии»:

Киялхан- в переводе с казахского языка слово киял означает фантазия

Тойганбай- в переводе с казахского языка слово тойган означает сытый

Ак-апа. В переводе с казахского языка белая бабушка.

Гульгуль. Гуль – цветок, красота, изящество, миловидный.

Анализ имен персонажей произведений О.Бокея показал, что 50 % имен казахского происхождения, 11 % заимствованы с арабского языка, 3 % с персидского языка, 1% с древнетюркского и 10 % неизвестны. Картотека составлена и состоит из 70 языковых единиц.

В русском языке существуют разные формы одного и того же собственного имени, отдаленно напоминающие или вообще не схожие с полным именем: Александр, Саша, Сашура, Шура; Дмитрий, Дима, Митя. Русские имена могут образоваться как от полных, так и от сокращенных слов (Иванушка, Ванюшка). Тогда как в казахском языке для выражения таких оттенков, используют в основном аналитический способ, за редким исключением суффиксы типа – жан, - ш – в обращении к молодым и младшим по возрасту: в знак особой почтительности к старшим используют форму, образуемую от их имен: Жамбыл – Жуке, Муктар – Мука, Кекім - Кеке.[7]

В произведениях О.Бокея многие имена мужчин со значением мужества. Например: Аманжан, Айгыржан, Сеиткул, Елемкул, Аликул, Жазылбек, Нуржан, Бакытжан, Жандос, Кайдос, Мажыбай, Женисхан, Жакибай, Далабай, Шалабай, Тойганбай, Шыгайбай, Киялхан, Болатхан, Калдыбай.

Женские имена. А женские имена часто звучат нежно и красиво. Женщин казахи называли теми именами, которые означают любовь, красоту, нежность и мудрость; они имеют компоненты гуль, жан, ай. Компонент **Жан** в персидском и казахском языках означает – душа, дыхание, казахском языке этот термин используется в ласкательной форме.

Гуль – цветок, красота, изящество, милостивый.

Ай в переводе с казахского языка слово означает – луна. Луна символизирует красоту и вечность.

Например: Бакшагуль, Жумагуль, Нургуль, Данагуль, Айжан, Айгуль.

Многие мужские имена у О. Бокея имеют компоненты – бай, хан, бек, али.

Компонент **бай** в переводе с тюркских и казахского языков даёт значение- богатый или настоящий человек. В раннее время термин бай использовался в разной форме. Был титулом богатых, властвующих людей. В наше время служит суффиксом, также символизирует изобилие, богатство.[3]

Компонент **хан** в переводе с казахского языка - царь, властвующий, глава, правитель, раньше в восточных странах являлся титулом князей и монархов[3]

Компонент **бек** в переводе с казахского языка означает – могучий , сильный, неприступный, крепкий. В раннее время титул бек использовали отдельно от имени, он давался султанам, имеющим власть лицам. В наше время в именах термин бек служит суффиксом.[3] В переводе с казахского языка алы или али означает герой. Самый отважный богатырь, храбрец, сильный, мощный. Компонент **Жан** в персидском и казахском языках означает – душа, дыхание. В казахском языке этот термин используется в ласкательной форме. Нуржан, Аманжан, Бакытжан [3]

Жазылбек, Шалабай, Шыгайбай, Мажыбай, Далабай, Тойганбай

Самый продуктивный способ образования на материале имен собственных в произведениях О.Бокея - это компоненты , -гуль, -ай, в женских именах, -бай, -хан, --бек, -али в мужских именах, которые раньше являлись корнем в сложных словах, а сейчас являются суффиксами. Также компонент –жан, использующий в ласкательной форме как для женских имен, так и для мужских. Героев бокеевской прозы с компонентом – Жан отличает душевность, -Ай –отличаются красивой внешностью, -Бай отличаются человечностью. Этот вывод подтверждает анализ

словообразовательных имен собственных в произведениях О.Бокея. Значения имен и значения суффиксов взаимосвязаны.[7]

В народе говорят, какое имя у человека, такой он и есть. Значение имени отражается на судьбе какой-либо личности. [1] Казахские имена в произведениях нашего земляка, Бокея, означают разные чувства, животных или значения неба, звезды, планеты. Большое количество имен в произведениях О.Бокея обозначают:

1) названия птиц, животных.

Нартай- в переводе с казахского слово нар означает большой сильный, выдающийся, тай- ласкательная частица («Благословенный месяц май»)

Каршыга- в переводе с казахского языка каршыга означает- ястреб. Очень

2) названия небесных тел. Например:

Айгуль- в переводе с казахского языка слово ай означает – луна. Луна символизирует красоту и вечность. Лунный цветок, можно передать смысл, сияющий цветок («Человек- Олень»).

Нуржан- в переводе с казахского языка нур означает- луч, сияние, блеск, отражение, луч света. Жан- дыхание, душа, жизнь. Значит, луч, свет жизни («Снежная девушка»)

3) С качеством характера и внешностью человека. Например:

Ардак- в переводе с казахского языка ардак означает- уважаемая, ценная, любимая («Ардак»)

Олжай- в переводе с казахского имя Олжас означает- самый отважный, богатырь, храбрец, сильный, мощный, выгода, дар («Сказание о матери Айпаре»).

4) положение в обществе. Например:

Сеиткул - в переводе с арабского означает- господин, глава, начальник, почётный, уважаемый, богатый почтением («Поющие барханы»).

Сания- в переводе с арабского и таджикского языков имя Сания означает- второй ребёнок.

Умитжан- в переводе с казахского языка имя Умит означает- надежда. Компонент Жан с персидского и казахского языках означает - дыхание, душа, жизнь. В казахском языке этот термин используется в ласкательной форме. В русском языке имя Надежда похож по значению с именем Умитжан («Когда уходят плеяды»).

Болатхан – в переводе с казахского языка компонент болат буквально означает – сталь, стальной. По смыслу это означает – крепкий, прочный, настойчивый мужчина или джигит, другое значение – да будет смелым, мужественным, сильный, мужественный как сталь. Компонент хан в переводе с казахского языка означает- царь, глава, правитель, раньше в восточных странах являлся титулом князей и монархов.

Имена бокеевских героев показывают, с какими животными и птицами соприкасался казахский народ в древности, каких почитал, на каких хотел быть похожим - быть властным и сильным как лев, бойкой и храброй как ястреб и т.д. Названия птиц и животных в именах бокеевских героев говорят о том, что для казахского народа важна бытовая жизнь. На втором месте – названия планет, отражающие внутреннюю и внешнюю красоту людей. Как говорят казахи «Красива как сияющая луна». На третьем месте, какими качествами характера должен

обладать человек. Ведь нравственным мерилom качества человека казахский народ считал силу, бесстрашие, ум, доброту, красоту, любовь. Для казахского народа было важно, какое место занимаешь в обществе, богат ли ты. Но им не было присуще чувство зависти, наоборот, они стремились быть похожими на них, достичь такого же высокого уровня. В этом видится еще одна положительная сторона казахского народа – целеустремленность.

Закономерно, что значение имен собственных в произведениях О.Бокея связаны с качеством и характером человека, связаны с тотемистическими представлениями, культом природы. Классификация имен собственных в произведениях О.Бокея показала, что казахи, как и все народы мира, в своих именах отразили все самое лучшее, что они увидели в жизни. Имена казахов отражают культуру и историю развития народа с древнейших времен и до сегодняшних дней. Выбор личных имен у казахов широк и разнообразен, и отражает все стороны их жизни: животноводство, явления природы, моральные и нравственные качества людей и многое, многое другое.

При выборе имен казахи могли руководствоваться разными факторами, но главное они хотели, чтобы имя было красиво и отражало суть нового человека. Чтобы выросший ребенок действительно стал таким, как был назван.

Итак, данный анализ позволяет нам сделать следующие выводы:

Если остановиться на словообразовательной структуре имен собственных, то можно увидеть, что многие мужские имена у О. Бокея имеют компоненты – бай, хан, бек, али, например, Калдыбай, Киялхан, Сеиткул, Елемкул, Аликул, Жазылбек. Женские имеют компоненты -гуль, -жан, -ай, Например, Айгуль, , Жумагуль, Нургуль, Данагуль, Айжан.

-имена собственные в произведениях О. Бокея мы классифицировали по следующим признакам:

- названия птиц, животных;
- названия небесных тел;
- с образом и внешностью человека;
- положение в обществе.

Значение имен собственных отражает быт казахского народа, общественное положение, качества характера, которые являются самыми важными и необходимыми, по мнению казахского народа. И, следовательно, казахский народ ценил эти качества в людях и уважал людей с такими чертами характера. Это говорит о том, что в языке казахского народа отражены важнейшие аспекты жизни аулчан, простых людей того времени, в котором жил О.Бокей. И это позволяет судить о том, что являлось самым важным и главным для простого народа, обладающего богатейшим духовным миром и жизненным опытом.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Жанузаков Т.Ж. Обычаи и традиции в казахские антропонимики. Алмата, 1999.
2. Ахметжанова Ф., Кумарова Б. Имена как национальные реалии, проблемы их перевода. // Поиск. Серия гуманитарных наук. – 2002. - №1. – С. 49 – 54

3. Казахские имена – Алматы; Издательский Дом «Кочевники», 2004. -344с
4. Бокеев. О. Человек – олень. Повести и рассказы. – М.: Русская книга, 2003. – 288с.
5. Бокеев.О. Поющие барханы. Москва. – 1981. – 344с.
6. Бокеев. О. Ардак. Рассказы. Астана: Аударма, 2003 -72 с.
7. Абдрахманова Т.М. К вопросу о семантической и словообразовательной структуре имен собственных. // Вестник Каз НУ Серия филологическая. 2003 – №4 (66) С. 162 -169

УДК 004.056

УГРОЗЫ БЕЗОПАСНОСТИ ОБЛАЧНЫХ ВЫЧИСЛЕНИЙ И МОДЕЛИ ОБЛАЧНЫХ СЕРВИСОВ

Окапбаев Т.Р.*

Научные руководители: Сыздыкпаева А.Р., к.т.н., ассоциированный профессор, Жантасова Ж.З., к.т.н., ассоциированный профессор
Восточно-Казахстанский университет имени С. Аманжолова,
г. Усть-Каменогорск, Казахстан, e-mail: okapaevt@gmail.com

В современном информационном мире, где данные становятся одним из наиболее ценных ресурсов, безопасность облачных вычислений и хранения данных становится критически важной. С каждым годом все больше организаций и частных лиц переносят свои данные и приложения в облако, чтобы получить преимущества, такие как гибкость, масштабируемость и удобство использования. Однако с этим переходом возникают и новые угрозы для безопасности [1]. Согласно исследованиям McAfee «Cloud Adoption and Risk Report», количество угроз, связанных с облачными сервисами, увеличивается, и 29,6% всех данных в облаке содержат чувствительную информацию, такую как личные данные клиентов и финансовые сведения. Более того, по данным исследования «The State of Cloud Security 2021» компании FireEye, 51% организаций заявили о росте инцидентов безопасности облачных вычислений в 2020 году. Эти статистические данные явно свидетельствуют о том, что проблемы безопасности в облачных вычислениях актуальны и требуют серьезного внимания.

Помимо этого, регулирующие органы по всему миру также уделяют большое внимание безопасности облачных вычислений. Например, Европейский союз принял Общий регламент по защите данных (GDPR), который вводит жесткие требования к защите данных и применим ко всем организациям, обрабатывающим данные граждан ЕС, включая облачные поставщики. Таким образом, актуальность проблемы безопасности облачных вычислений подкрепляется как статистическими данными, так и вниманием со стороны регулирующих органов, что подчеркивает необходимость внимания к этой теме и принятия соответствующих мер по обеспечению безопасности в облачных средах [2].

Поиск по различным научным базам данных выявил ряд источников, посвящённых основам безопасности облачных вычислений и хранения данных. Ряд авторов исследует безопасность облачных хранилищ, подчеркивая риски и меры по их смягчению [3,5,9]. Методики обеспечения безопасности, облачных хранилищ данных, включая криптографию, контроль доступа и аудит рассмотрены в [4]. О.Серикулы анализирует информационную безопасность при облачных вычислениях, сосредотачиваясь на многофакторной аутентификации и управление рисками[5]. Обзор рисков и методов защиты при использовании облачных технологий для хранения и обработки конфиденциальных данных представлен в [6]. Б.В.Михайлов и А.В.Чернышова исследуют методы обеспечения информационной безопасности облачного хранения данных, включая шифрование, резервное копирование и восстановление[7]. А.Алексеев рассматривает подходы к аудиту информационной безопасности систем облачных вычислений, подчеркивая важность независимой оценки[8]. Irsheida A., Murada A., AlNajdawia M. проводят сравнительное исследование моделей управления рисками информационной безопасности для облачных систем [10]. Хорхе Т. Флорес Кальехас и Петру Думитриу представляют обзор по услуг облачных вычислений в системе Организации Объединённых Наций, выделяя аспекты безопасности[11].

Предлагаемое исследование сфокусировано на следующих аспектах:

1) рассматриваются такие угрозы безопасности как фишинг, вредоносное ПО и атаки на цепочку поставок, а также соответствующие методы защиты.

2) практический подход: включает практические рекомендации и руководства по внедрению мер безопасности в облачных средах.

Облачные сервисы прежде всего подвержены таким угрозам как утечка данных, злоупотребление API, DDos-атаки и фишинг. В таблице 1 приведены основные направления их реализации.

Таблица 1: Общие угрозы безопасности облачных вычислений

Угроза	Направление реализации угрозы
Утечка данных	Несанкционированный доступ к конфиденциальным данным
Взлом учетной записи	Получение несанкционированного доступа к учетной записи пользователя
Злоупотребление API	Использование API для несанкционированных действий
DDos-атаки	Перегрузка серверов большим количеством запросов
Фишинг	Попытки обмануть пользователей, чтобы они предоставили конфиденциальную информацию

Далее вашему вниманию предлагаются рекомендации практиков по безопасности поддержки облачных вычислений (Таблица 2).

Таблица 2: Лучшие практики безопасности облачных вычислений

Лучшая практика	Описание
Шифруйте данные	Защищайте данные как в состоянии покоя, так и в движении

Регулярно делайте резервные копии	Создавайте резервные копии данных для восстановления в случае потери данных
Регулярно обновляйте программное обеспечение	Устанавливайте обновления безопасности для исправления уязвимостей
Обучайте сотрудников	Обучайте сотрудников лучшим практикам безопасности облачных вычислений

Каждая из моделей ответственности облачных сервисов (Рисунок 1) предлагает определенный уровень абстракции виртуальной инфраструктуры и предоставления вычислительных ресурсов, чтобы удовлетворить разнообразные потребности клиентов.

1. Инфраструктура как услуга. Эта модель предоставляет доступ к сервисам, очень похожим на реальное аппаратное обеспечение. Наиболее распространенный пример ресурсов, предлагаемых моделью это виртуальные машины.

2. Платформа как услуга. Данная модель значительно упрощает разворачивание инфраструктуры. После создания облачного сервиса у вас есть преднастроенный, готовый к использованию ресурс, такой как, например, SQL-сервер, веб-сервер, зона DNS и др.

3. Программное обеспечение как услуга. Провайдеры облачных услуг могут предоставлять доступ не только к инфраструктуре, но и к программному обеспечению. Это, например, различные онлайн-реализации офисных приложений.

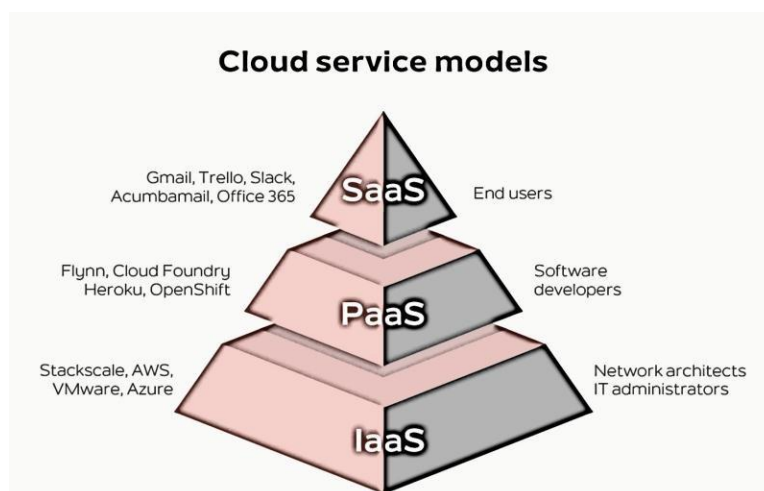

Рисунок 1- Модели ответственности за безопасность облачных вычислений

Референтная архитектура облачных вычислений NIST содержит пять главных действующих субъектов – *акторов (actors)* (Рисунок 2). Каждый актер выступает в *роли (role)* и выполняет *действия (activities)* и *функции (functions)*. Референтная архитектура представлена как последовательные диаграммы с увеличивающимся уровнем детализации.

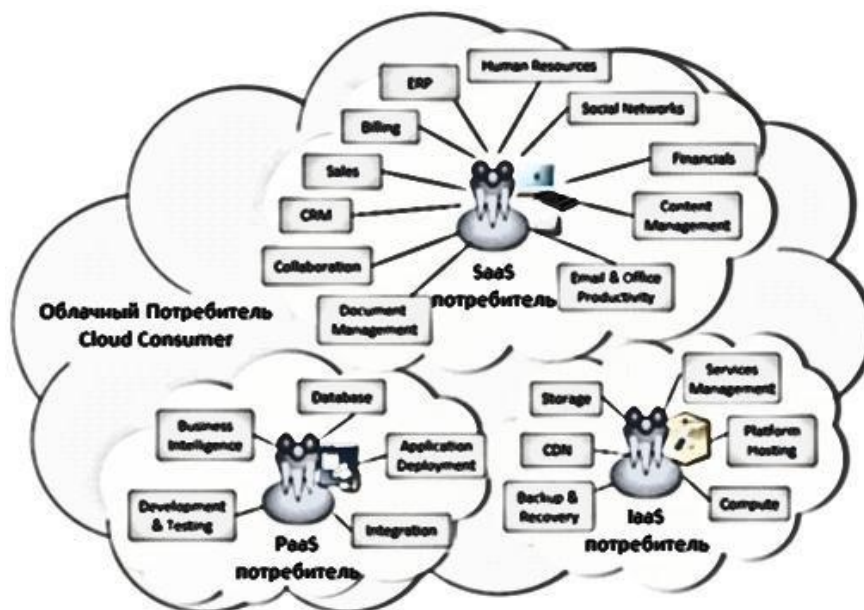

Рисунок 2- Референтная архитектура облачных вычислений

Таблица 3. Функции действующих субъектов референтной архитектуры

Актор	Определение
Облачный Потребитель Cloud Consumer	Лицо или организация, поддерживающая бизнес-отношения и использующая услуги <i>Облачных Провайдеров</i> .
Облачный Провайдер Cloud Provider	Лицо, организация или сущность, отвечающая за доступность облачной услуги для <i>Облачных Потребителей</i> .
Облачный Аудитор Cloud Auditor	Участник, который может выполняет независимую оценку (assessment) облачных услуг, обслуживания информационных систем, производительности и безопасности реализации облака.
Облачный Брокер Cloud Broker	Сущность, управляющая использованием, производительностью и предоставлением облачных услуг, а также устанавливающая отношения между <i>Облачными Провайдерами</i> и <i>Облачными Потребителями</i> .
Облачный Оператор Связи Cloud Carrier	Посредник, предоставляющий услуги подключения и транспорт (услуги связи) <доставки> облачных услуг от <i>Облачных Провайдеров</i> к <i>Облачным Потребителям</i>

Для 37% организаций безопасность является существенным препятствием при внедрении гибридного облака. Около 66% ИТ-специалистов, считают, что безопасность является их главной проблемой при рассмотрении вопроса о принятии стратегии облачных вычислений на уровне предприятия. Среди других значимых проблем - усложнение операционной деятельности и управление затратами, о чем заявили 33% респондентов, а также проблемы соблюдения нормативных

требований и конфиденциальности, о которых сообщил 31%. Участники опроса отметили, что улучшение взаимодействия между сетевыми и облачными операционными командами может повысить безопасность облака (45%) и эффективность работы (41%). Более половины, 58%, внедряют инфраструктуру, а 44% используют облачные нативные технологии для повышения уровня безопасности.

В дальнейшем авторы планируют рассмотреть вопросы интеграции знаний из области информационной безопасности, облачных вычислений и управления рисками. Также рассмотреть технологии искусственного интеллекта и методов машинного обучения в решении задач безопасности облачных вычислений. Исследование в данной области имеет стратегическое значение для бизнеса и организаций, которые все чаще используют облачные сервисы для хранения и обработки данных. Повышение уровня безопасности в облачных средах способствует защите конфиденциальности, целостности и доступности данных, что является критически важным в современном информационном обществе.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1. Cloud Adoption and Risk Report – McAfee, https://www.dlt.com/sites/default/files/resource-attachments/2019-09/Cloud-Cloud-Adoption-%2526-Risk-Report-2019_0_13.pdf.
2. The State of Cloud Security 2021 - FireEye, <https://www.fireeye.com>
3. А.А. Леонов. Методики обеспечения безопасности облачных хранилищ данных. / Донской государственный технический университет – г. Ростов-на-Дону, РФ, 2021 - № 3 (30);
4. Жумашев Н.Ж., Кусепова Л.Т. Организация и обеспечение безопасности облачных вычислений. / Международный университет Астана – г. Астана, МРНТИ 20.15.05;
5. Серикулы О. Информационная безопасность при облачных вычислениях. Вестник магистратуры – Международный университет информационных технологий г. Алматы, 2019, 6-5(93);
6. Николаев А. М., Савицкий Д. Д. Обзор рисков и методов защиты при использовании облачных технологий для хранения и обработки конфиденциальных данных - Международный научный журнал «Молодой ученый» - г. Казань, Республика Татарстан, 2023, № 24 (471) – С 26-27;
7. Михайлов Б.В., Чернышова А.В. Методы обеспечения информационной безопасности облачного хранения данных. / Материалы VII Международной научно-технической конференции, г. Донецк, 2021 г. С 262-267;
8. Алексеев А. Подходы к аудиту информационной безопасности систем облачных вычислений / Издание Ассоциации «Институт внутренних аудиторов» / 2023 г., № 1 (21),
9. Маслова М.А., Кузьминых Е.С. Проблемы облачных сервисов и методы защиты от рисков и угроз // Научный результат. Информационные технологии. Севастопольский государственный университет, г. Севастополь, 2022 г., т. 7, № 3;

10. Irsheida A., Murada A., AlNajdawia M., Qusef A. Information security risk management models for cloud hosted systems: A comparative study. *Procedia Computer Science*. 2022. 205–217;

11. Хорхе Т. Флорес Кальехас и Петру Думитриу. Предоставление услуг в области облачных вычислений в системе Организации Объединенных Наций / Доклад Объединенной инспекционной группы, Организация Объединенных Наций, Женева, JIU/REP/2019/5.

12. The State of Cloud Security 2021 - FireEye, <https://www.fireeye.com>

УДК:004.054.5:004.056

СОЗДАНИЕ ЧАТ-БОТОВ И ЗАДАЧИ ИНФОРМАЦИОННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

Оспанов М.М.*

Научные руководители: Жантасова Ж.З., кандидат технических наук,

Джаксалыкова А.К., магистр естественных наук

Восточно-Казахстанский университет имени С. Аманжолова,

г. Усть-Каменогорск, Казахстан, e-mail: madiyar.ospanov.2004@mail.ru

В настоящее время чат-боты широко используются в социальных сетях, они предоставляют различные функциональности, включая ответы на вопросы клиентов, поиск информации и развлекательные возможности, а также способствуют оптимизации бизнес-процессов. В мире увеличивается количество случаев мошенничества через мессенджеры. Создание чат-ботов и обеспечение информационной безопасности (ИБ) в Казахстане становится все более необходимой. Высокий процент граждан, сталкивающихся с телефонным мошенничеством, обуславливает необходимость принятия мер по защите данных и финансовых ресурсов[1-2].

Согласно докладу Комитета по правовой статистике, в течение 11 месяцев 2023 года в Казахстане было зарегистрировано 132 995 случаев уголовных правонарушений. Более того, отдельные категории преступлений демонстрируют тенденцию к увеличению. К примеру, количество случаев мошенничества (ст. 190 УК) увеличилось на 1,6% по сравнению с предыдущим годом, составив 40 754 преступления по сравнению с 40 096 в предшествующем периоде. [3]

Чат-боты являются эффективным средством для автоматизации и улучшения обслуживания клиентов в различных сферах деятельности. Вопросы создания и использования безопасных чат-ботов требуют эффективных решений. В статье [4] описываются различные типы чат-ботов, технологии их создания, определены задачи, которые они могут эффективно решать в зависимости от используемых технологий. В данной научной работе [5] представлен обзор наиболее востребованных сред разработки и технологий для создания чат-ботов различного назначения. Авторы отмечают преимущества использования среды Python–telegram-bot, выделяя ее как самый эффективный инструмент для быстрого и

качественного создания чат-ботов. Также они отмечают обширную документацию и частые обновления библиотеки, делая ее привлекательным выбором для разработчиков. На сайте Landbot.io доступна статья [6] о "No-Code Chatbot Development", представляющая подход к разработке чат-ботов без необходимости написания кода. В ходе работы было изучено содержание и методология этой статьи, а также проведен анализ возможностей использования данного подхода в контексте создания чат-ботов. Рассмотрены вопросы информационной безопасности предприятия при использовании современных технологий, включая чат-боты и GPT. Автор статьи [7] И.И.Маковецкий подчеркивает необходимость повышения информационной культуры и контроля данных на корпоративном уровне. В статье [8] о безопасности чат-ботов рассмотрены угрозы и уязвимости, а также предложены решения и будущие направления исследований. Обсуждаются методы смягчения проблем, включая технологию блокчейна, шифрование и организационный контроль. Особое внимание уделяется доверию пользователей и конфиденциальности данных, необходимых для успешной реализации и использования чат-ботов. Авторы статьи [9] разрабатывают устойчивую стратегию для снижения угроз чат-ботов с использованием искусственного интеллекта на платформах социальных сетей. Они также предлагают стратегию анализа настроений в Twitter для прогнозирования киберугроз на основе данных пользователей. Исследование [10] подчеркнуло нарастающие угрозы для чат-ботов, включая атаки отказом в обслуживании и создание вредоносного кода, такого как ransomware и вредосные программные обеспечения. Авторы данной работы предлагают стратегии и рекомендации для повышения кибербезопасности в этой области, включая улучшение фильтров безопасности и применение механизмов обнаружения кибератак. Исследование S.Hamad и T.Yeferny [11] описывает создание чат-бота в роли советника по информационной безопасности, использующего базу знаний с json-файлом, для предоставления точных советов множеству пользователей. Развертывание чат-бота на платформе Telegram демонстрирует его потенциал в повышении осведомленности пользователей о безопасности данных и предоставлении консультаций на основе различных экспертных мнений. Ознакомление с этими источниками поможет больше узнать о технологиях создания чат-ботов и их информационной безопасности [12-14].

В данном исследовании авторы, проанализировав имеющиеся методы и используемые разработки, предприняли комплексный подход к анализу проблемы безопасности в контексте создания чат-ботов. В отличие от существующих исследований, оно объединяет аспекты разработки чат-ботов с методами обеспечения их информационной безопасности, что позволяет создать более полное и эффективное решение для защиты данных пользователей.

Основными технологиями создания чат-ботов являются машинное обучение, естественное языковое программирование (NLP) и искусственный интеллект (AI). Машинное обучение позволяет чат-ботам обучаться на основе предоставленных данных и улучшать свои навыки взаимодействия с пользователями. Естественное языковое программирование позволяет чат-ботам понимать естественный язык человека и обрабатывать его. Искусственный интеллект обеспечивает чат-ботам способность принятия решений и самообучение на основе опыта.

Рисунок 1. Архитектура чат-ботов с обработкой естественного языка (NLP).

Существует разнообразие типов чат-ботов, включая чат-ботов для обслуживания клиентов, образовательных чат-ботов, медицинских чат-ботов и других. Каждый тип обладает своими функциональными возможностями, такими как обработка заказов, предоставление информации или консультирование пользователей.

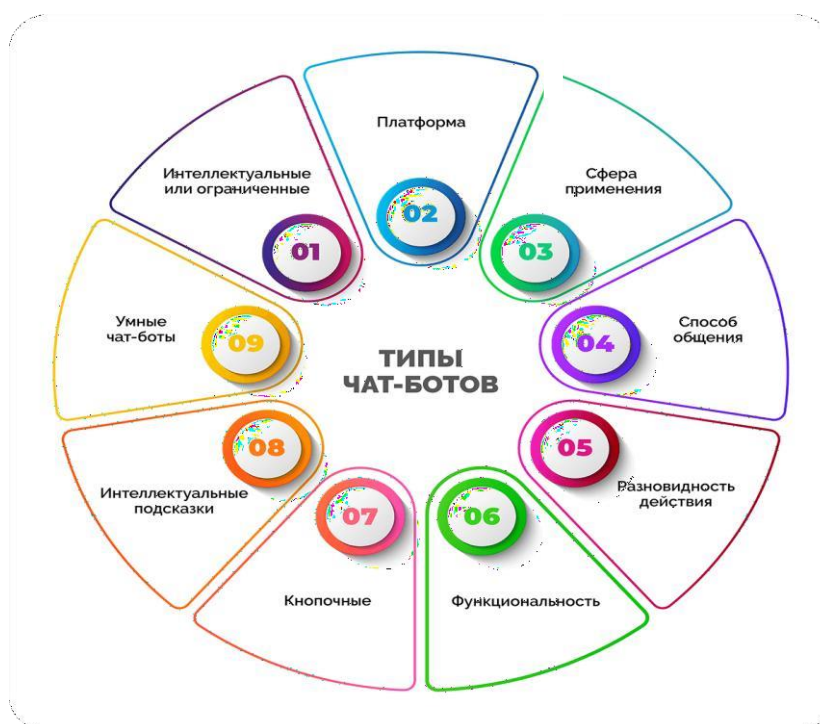

Рисунок 2. Классификация чат-ботов

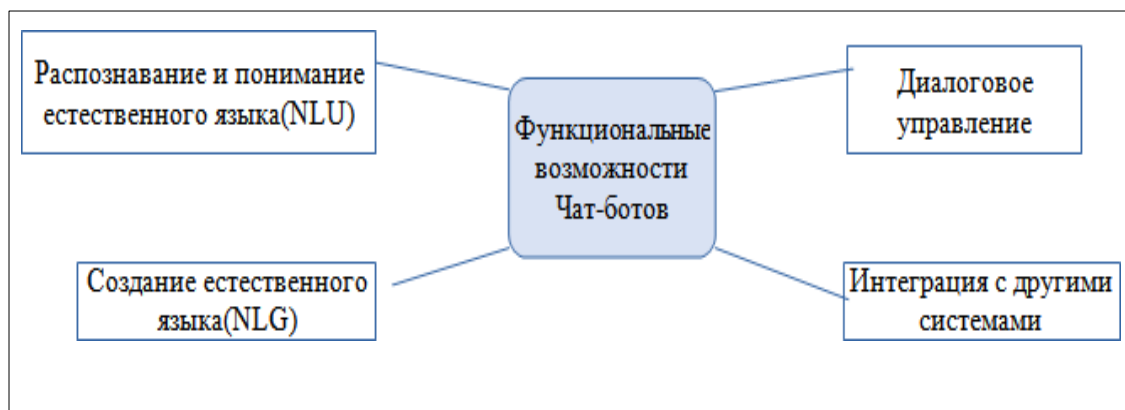

Рисунок 3. Функциональные возможности чат-ботов

Примерами успешного использования чат-ботов можно найти в различных сферах деятельности, таких как ритейл, здравоохранение, финансы и другие. Например, банки активно используют чат-ботов для автоматизации процесса обслуживания клиентов, а медицинские учреждения – для предоставления первичной медицинской помощи и консультаций.

Однако, помимо их полезности, чат-боты могут стать объектом угроз информационной безопасности. Недостаточная защита персональных данных пользователей может привести к утечкам конфиденциальной информации и злоупотреблению ею злоумышленниками. Фишинговые атаки и социальная инженерия также представляют угрозы, особенно если пользователи обманываются и заставляют раскрывать конфиденциальные данные.

Вредоносные программы и кибератаки, такие как атаки отказом в обслуживании (DDoS) или внедрение вредоносного кода, также могут нанести серьезный ущерб.

Для обеспечения информационной безопасности чат-ботов необходимо применять меры, такие как шифрование данных, многоуровневая защита от кибератак и встроенные системы информационной безопасности. Шифрование данных и механизмы аутентификации помогают предотвратить утечки информации, а многоуровневая защита обеспечивает надежную защиту от киберугроз. Повышение уровня информационной безопасности встроенными в систему является важным шагом для улучшения защиты в использовании чат-ботов.

Таким образом, в данной статье приведена классификация чат-ботов, раскрыты их функциональные возможности. Также выявлены наиболее популярные области и задачи применения, определены основные инструментарии разработки безопасных чат-ботов. В плане авторов объединение аспектов разработки чат-ботов с методами обеспечения их информационной безопасности, что позволит создать более полное и эффективное решение для защиты конечных пользователей.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. <https://lsm.kz/v-kazahstane-uvelichilsya-rost-kiberatak>

2. <https://almaty.tv/news/obschestvo/2000-kibershabyldan-kalay-korganu-kerek>
3. <https://www.zakon.kz/sobytiia/6418688-otrabotannye-skhemy-na-kakie-ulovki-moshennikov-chashche-vsego-popadayut-kazakhstantsy.html>
4. Е.Д Соболева, М.А Постникова, Р.Р Маркарян, Ю.Е Гапанюк, Обзор технологий создания чат-ботов / Естественные и технические науки №5, 2019, стр.207-210
5. А.И Джангаров, Д.Ш Калхиташвили, Д.М Магамедова, Среда разработки и технологии создания чат-ботов / Тенденции развития науки и образования, 2021, стр.99-102
6. Р.Магальяйнс, No-Code Chatbot Development <https://landbot.io/blog/no-code-chatbot-development>, 21.12.2021
7. И.И Маковецкий, Автоматизация бизнес-процессов с помощью чат-ботов: Проблемы обеспечения информационной безопасности / Межгосударственное образовательное учреждение высшего образования «Белорусско-Российский университет», 2022, стр.123-126
8. J.Yang, Yen-Lin Chen, Lip Yee Por, Chin Soon Ku, A Systematic Literature Review of Information Security in Chatbots / Cryptography and Information Security, 23.05.2023
9. Amit Arora, Anshu Arora, Jonh McIntyre, Developing Chatbots for Cyber Security: Assessing Threats through Sentiment Analysis on Social Media / University of the District of Columbia, 2023
10. A.Qammar, H.Wang, J.Ding, A.Naouri, M.Daneshmand, H.Ning, Chatbots to ChatGPT in a Cybersecurity Space, 29.05.2023
11. S.Hamad, T.Yeferny, A Chatbot for Information Security / IJCSNS International Journal of Computer Science and Network Security, стр.20 №4, 2020
12. <https://www.inform-comms.com/chatbot-security-what-you-need-to-know/>
13. <https://cyfor.co.uk/chatbots-cyber-security-measures-you-need-to-implement/>
14. <https://1millionbot.com/en/What-technologies-are-used-in-the-construction-of-chatbots/>

ӘОЖ 652.7.8

ВИРУССЫЗ ТАҢҚУРАЙ РЕГЕНЕРАНТТАРЫНЫҢ *IN VITRO* ОРТАСЫНАН *EX VITRO* ЖАҒДАЙЫНЫ БЕЙІМДЕЛУІ

Рысжанова Г.С., Момбаева Б.К.

М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., Қазақстан
e-mail: gulnura@mail.ru, e-mail: bekzat.mombaeva@mail.ru

Өсімдікті *ex vitro* ортаға көшірудің ең тиімді уақыты тыныштық күйінен соң, белсенді өсуге ауысқан кезең болып табылады [1]. Стерильді емес ортаға көшірместен бұрын, арнайы толеранттылық көрсетіп отырған таңқурай түрлерін таңдап аламыз. Пробиркалардың аузын бір апта бойына белгілі бір уақыт

интервалын (5-30 минут) қалыптастыра отырып, оларды *ex vitro* ортаға алдын ала бейімдейміз (сурет 1).

Бұл кезде бөлме температурасы мен ауа ылғалдылығына таңқурай регенеранттарының бейімделу кезеңі жүзеге асады.

Сурет 1 – Жартылай қақпақтары ашылған таңқурай регенеранттары

Осыған сәйкес, топыраққа көшірілген таңқурай түрлері транспирациялық жүйелерін қайта қалыптастыра отырып және патогенді микрофлораға тәуелді болмай белсенді өсе бастайды [2].

Стерильді емес ортаға төзімділік көрсету – бұл физиологиялық ерекшеліктерге байланысты жинақталған күрделі процесс [3]. Негізгі ерекшелігі – өсімдіктердің өсу процестерін және жемістену кезеңін төмендетпестен, әртүрлі стресстік факторларды басынан өткеру қабілеті. Өсімдік организмнің метаболиттік процестерін біртіндеп өзгерту арқылы стресске төзімділігін анықтауға болады (сурет 2).

Сурет 2 – Толеранттық қасиеттері басым таңқурай сорттарының топыраққа көшеттеместен бұрынғы көрінісі: А-*Natcher*, Б-*Laska*, В- *N₁Qale*

Сондықтан, таңқурай өскіндерін аз ғана қоректік ортасымен бірге топырақпен толтырылған желім стақандарға отырғызу технологиясы дамып келе жатыр (сурет

3). Оларды күн ара суғара отырып, *ex vitro* жағдайында төзімділік қасиеттерін арттырдық.

Сурет 3 – Топыраққа бейімделген таңқурай линиялары (*Natcher*, 25 күн)

Топырақ субстраты химиялық және термиялық өңделмеген, ылғалдылықтың салмақтық үлесі 60% артық емес, құрамында өсімдік зиянкестері мен қоздырғыштары жоқ, рН 5,5-6,5 тең микро- және макроэлементтерге бай, күлділігі 30% артық емес орта таңдап алынды. Оңтайлы сулы-ауаға бейім. Құрамында өсімдіктер үшін қолжетімді түрде теңдестірілген макро- және микроэлементтердің құрамдық бөлшегі бар. Өнім химиялық және термиялық өңделмеген. Орта құрамы 1-кестеде көрсетілген.

Кесте 1. Топырақ ортасының құрамы

Құрамы	
Ашық түсті жоғары шымтезек	
Жоғары қара шымтезек	
Микроэлементтері бар PG - тіх минералды тыңайтқыштар кешені	
Бор	
Тас құм	
Құнарлы элементтер	
Азот	150-200 мг/л
Фосфор (P ₂ O ₅)	200-250 мг/л
Калий (K ₂ O)	300-350 мг/л

Ex vitro кезеңдерінде таңқурай өсімдіктерінің, айтарлықтай, өлімге ұшырауы байқалды. Олардың сабақтары жіңішкеріп, солғын тартып, жапырақтары қурап қалды.

Сонымен қатар, топыраққа көшіру және акклиматизациялау сатыларында олардың өміршеңдігі біршама жоғары болатыны байқалды (кесте 2).

Кесте 2. Таңқурай өсімдіктерінің өсу көрсеткіштері мен өміршеңдігі

Вариант	Өсімдік ұзындығы, см	Бұталануы, сабақ саны	Жапырақ			Өміршеңдігі, %
			Саны	ауданы, см ²	қалыңдығы, мкм	
<i>Natcher</i>	6 ± 0,7	4 ± 0,1	17±0,8	19,8±0,6	15,3±0,6	76±2,5
<i>Laska</i>	8±0,6	3±0,1	13±0,7	14,6±0,5	11±0,5	81±2,0
<i>N₁Qale</i>	5 ±0,6	3 ± 0,06	11±0,5	15,7±0,6	11,3±0,6	77±2,5

Ескеретін жағдай, көшіріліп отырған таңқурай өсімдіктерінің жай-күйіне, субстрат құрамына, ауа ылғалдылығы мен көшеттеген уақытына аса назар аударылды.

Таңқурай өсімдіктердің бейімдеудің 60 күнінде жапырақ тақталары кеңейіп, буынаралықтары ұзарып, сабақтардың жіңішкеріп және майысқанын байқаймыз. Сондай-ақ, сабақтары беріктік қасиетке ие болған (сурет 4).

Сурет 4 – *Laska* регенеранттарының адаптациялану кезеңі (60 күн)

Бірнеше тәжірбиелік жұмыстарда *in vitro* ортасынан шыққан өсімдіктерді көшеттеу жайында әдістемелер көрсетілген. *In vitro* жағдайында өскен регенерант өсімдіктерді ашық танапқа көшеттеу арқылы бейімдеу, олар үшін стресстік кезең болып келеді [4]. Көптеген жағдайда олар өлімге ұшырап жатады. Бұл физиологиялық, биохимиялық және анатомиялық тұрғыдан түсіндіріледі.

Пробиркада өскен өсімдіктер *ex vitro* ортаға көшіргеннен соң, бірнеше жағдайлардың, ең бірінші ауа ылғалдылығының өзгеруіне байланысты транспираторлық шокты сезінеді [5].

Сонымен қатар, топырақ субстратына бейімделу кезеңіндегі маңызды мәселе өсімдіктің миксотрофты қоректену түрінен, автотрофты қоректену түріне ауысуына ықпал жасау [6]. Осыған байланысты, топырақ субстратын дұрыс таңдап алу маңызды.

Вегетациялық жазғы мезгілдерде топырақ асты мүшелерінің қарқынды өсуі және өсімдік ашық грунтта қыстауға болатын өсіп-өнген сабақтарға ие болады [7].

In vitro жағдайында өскен таңқурай сорттарының қарапайым әдістемеге сүйіне отырып, топыраққа көшіру жұмысының ерекшелігі арзан субстрат көлемін қолдану және суарудың тиімді жолын жүзеге асыру болып табылады. Алматы облысына бейімдеу кезінде аймақтың топырақ құрамы мен климаттық жағдайы ескерілді (сурет 5,6).

Сурет 5 – *Ex vitro* ортасына отырғызбастан бұрынғы таңқурай сорттарының көрінісі

Мұндағы топырақ құрамы шалғынды қара – қоңыр және шалғынды – сұр топырақтан тұрады, көптеген жидек дақылдарын өсіру үшін жеткілікті құнарлы топырақ болып табылады. Ал ең жылы айдың орташа температурасы (шілде) $+23,8^{\circ}\text{C}$, ауаның абсолюттік максимумы $+41^{\circ}\text{C}$ дейін өседі. Бұл таңқурай өскіндерінің мерзімінен бұрын өсіп дамуына ықпал етеді.

Сурет 6 – Таңқурай регенеранттарының ашық танапқа отырғызылуы

Қорыта келгенде, екі сатылы тура селекция жұмысын жүргізе отырып, *in vitro* жағдайында өскен вируссыз таңқурай сорттарының төзімді линияларын топыраққа

бейімдеу тәжірбие жүзінде жоғары сапа көрсетті. Өсімдіктер өсу белсенділіктерін жоғалтпаған, тамыр жүйелері топыраққа етене енген, жапырақ тақталары кең, сабақтары бойлай өскен және қалыпты метаболизм процестері жүзеге асуда.

Бұл табиғи *ex vitro* ортасына отырғызылған таңқурай сорттары аймақтың климат жағдайына бейімделгенін көрсетеді. Оларды әрі қарай жан-жақты зерттеу арқылы, морфобиологиялық сипаттамаларын, бірқатар физиологиялық – биохимиялық көрсеткіштер бойынша құнды белгілерін анықтауға болады.

Сонымен қатар, оларды далалық аналогтарымен салыстыра отырып, абиотикалық және биотикалық жағдайларға бейімделу дәрежесін бағалау ұсынылады. Таңқурай сорттарынан вируссыз, сапалы және қоршаған ортаның экстремалды факторларына төзімді линияларды жинақтау арқылы әртүрлі селекциялық және генетикалық бағдарламаларды орындау өте маңызды.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Rujira Tissarum, Thapanee Samphumphung In vitro photoautotrophic acclimatization, direct transplantation and ex vitro adaptation of rubber tree (*Hevea brasiliensis*) // Plant Cell. Tissue and Organ culture (PCTOC). 133. 2018. 215-223 p.

2. А.Г. Нагиева; науч. консультант Н.Х. Сергалиев, заруб. науч. консультант Е.Е. Андронов Оценка микробиологического состояния различных почв зоны сухих степей Западного Казахстана / - Почвоведение и агрохимия дисс. д-ра философии (Phd); КазНАУ. - Алматы: Б.и., 2017. - стр.

3. N.N. Volosevich Influence of adaptation substrates on morphological development of raspberry plantlets during *ex vitro* acclimatization // National academy of Scien. Vegetable and Fruit Crowing. Belarus. 2008. 202-208 p.

4. M. Georgieva, I. Badjakov, I. Dincheva, S. Yancheva, V. Kondakova In vitro propagation of wild Bulgarian small berry fruits (bilberry, lingonberry, raspberry and stawberry) // Bulg. J. Agric. Sci. , 22. 2016. 46-51 p.

5. P. Poncetta, D. Loratti, I. Mignani, L. Giongo In vitro propagation of red raspberry under light - emitting diodes (LEDs). Acta Hort. 1155. 2017. 369-374 p.

6. I.Y. Kovalchuk, Z.R. Mukhitdinova Optimization of *in vitro* growth medium for a wild Kazakhstan apricot *Prunus armeniaca*. Acta Hort. 1155.27. 2017. 193-200 p.

7. I.A. Iliev Factors affecting the axillary and adventitious shoot formation in woody plants *in vitro*. Acta Hort. 1155.2. 2017. 15-28 p.

ӘОЖ 652.7.9

ҚАЗАҚСТАНДА ТАҢҚУРАЙ ӨНДІРІСІНІҢ ӨЗЕКТІЛІГІ

Рысжанова Г.С.

Ғылыми жетекші: Момбаева Б.К., PhD, доктор

М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., Қазақстан

e-mail: gulnura@mail.ru, e-mail: bekzat.mombaeva@mail.ru

Жер шарында жеміс - жидек дақылдарының мыңдаған түрлері өсіріледі. Олар 60-тан астам тұқымдастарға және 200-ге жуық түрлерге бірігеді.

Елімізде жеміс – жидек дақылдарын сапалы, мол өнімдер алатын

экономикалық жағынан тиімді жеке шаруашылықтардың саны жылдан жылға көбейіп келеді.

Қазақстанда жеміс өсімдіктерінің 22 түрі өсіріледі, олардың 12 негізгі түрлік құрамдасқа бірігеді. Оның ішінде алма мен шие жемістері, 4 жидек (таңқурай, бүлдірген, тұшала, қарақат) дақылдар барлық жерде бірдей өсіріледі деп айтуға болады [1].

Таңқурай – ең танымал және жетекші жидек дақылдарының бірі. Жидектер керемет дәмі мен хош иісімен ерекшеленеді, химиялық құрамы өте бай. Ол *Rubus L.* туысына жатады. Құрамында органикалық қышқылдар, қант, хош иісті және минералды заттар, дәрумендер бар [2]. Қанттың, органикалық қышқылдар мен дәрумендердің үйлесімі таңқурай жидектерін диеталық және әртүрлі аурулардың профилактикасы мен емделуіне әсер етеді.

Таңқурайдың жидектерін адамдар көне заманнан пайдаланған өсімдіктерге жатады. Археологтар оның тұқымдарын тас және қола дәуіріне жататын адам тұрақтарын қазу кезінде бірнеше рет анықтаған. Жабайы таңқурай Еуропа мен Азияда өте кең таралған. Бірінші рет оны рим ғалымы Плини Старший (б.з. I ғ.) сипаттаған. Кейіннен ботаник Карл Линней (XVIII ғ.) "таңқурай" деген ат берді [3].

Жидек өсімдіктері суыққа төзімді, сондықтан бұл дақылдардың көптеген түрлері Қазақстанның орталық, батыс және солтүстік аймақтарында өсіріледі. Жеміс дақылдарына қарағанда, жидек өсімдіктерінің бір сортының өзін солтүстік аймақтарда да, оңтүстік аймақтарда да өсіруге болады.

Оңтүстік аймақта өсірілген жидек дақылдары жемістерінің сапасы жоғары және солтүстік аймақпен салыстырғанда мол өнім береді. Қазақстанда жидек өсімдіктері көп тарамаған, себебі өнім жинау қиын және аурулармен жиі ауырады, зиянкестері көп болады.

Қазақстандағы жидектер өсіру көлемі – 7,9 мың гектар. Жидек дақылдарының ішінде көбірек өсірілетіндері: таңқурай – 2,8 мың га, бүлдірген – 2,1 мың га, қарақат – 1,97 мың га және тұшала 600 га т.б. Қазақстанның жеміс - жидек шаруашылығында шекілдеуіктілер 71%, жидектер 12,9%, сүйектілер 10,5%, ал жаңғақтылар 350 гектар жерді алып жатыр. Ал субтропикалықтар тек қана 1 га жерге өсіріледі [4-6].

Таңқурайдың нарықтағы алатын орны ерекше. Қазақстанда 2020 жылдан бері таңқурайды нарыққа шығару ісі қолға алынған (1 кесте). Өндірістік бағытта және балғын күйінде өндіру жолға қойылған. Жаңа піскен түрінде таңқурайды ұзақ уақыт тұтынады, сондықтан өнімнің басым бөлігін шырынға, джемге, компотқа, желе, пастилке, сусындар жасауға қолданылады. Мысалы, Қазақстандағы таңқурай тосабын дайындайтын кәсіпорын 2021 жылы 16 тонна тосап көлемін шығарған.

Қазақстандағы таңқурай өндірісі 2022 жылмен салыстырғанда 2023 жылы 2% жоғарлағанын 2-ші кестеден байқауға болады [7]. 2020 жылдан бастап қарқын ала бастаған таңқурай өндірісінің динамикасы 2023 жылдарға дейін біршама ауытқыған (кесте 2).

Адамдардың таңқураймен ерте танысуына қарамастан, оны өсіру туралы деректер кеш зерттелді. Мысалы, қызыл және ақ жемістері бар таңқурай XVI ғ. бастап Германия мен Англияда, Ресейде – XVII ғ. бастап, Америкада – XVIII ғ.

соңынан бастап өсіріле басталды. Таңқурай сорттары туралы нақты мәліметтер ХІХғ. тән [8].

Кесте 1 – 2020 – 2023 жылдар аралығындағы Қазақстандағы таңқурай нарығының көрсеткіштері

Таңқурай құрамында адам ағзасы үшін пайдалы заттар өте көп, атап айтқанда: аскорбин қышқылы, глюкоза, органикалық қышқылдар, спирттер, кетондар, ақуыздар, пектиндер, азот қоспалары, С, А, В топ дәрумендері [9]. Таңқурайдан жасалған қайнатпаны дене қызуын түсіруге, несеп жүргізуге, бүйрек тасын шығаруға, іш ауруына, қант диабетіне, өт айдауға пайдаланады. Гемоглобин мөлшерін арттыру, қан тоқтату, суық тигенде дене қызуын басуға, іш тоқтатуға, қан аздыққа, жүйке ауруларына, бронхитке, жөтелге қарсы қолданады [10]. Таңқурай жемісін табиғи қалпында немесе кептірілген күйінде қайнатып, сусын жасап, қыста тұмау кезінде пайдаланады. Әсіресе, тибет медицинасында таңқурайдың жапырағы, жемісі және сабағы қолданылады. Жапырақтарын бұқтырып шайдың орнына ішеді [11]. Сонымен қатар таңқурайдан тосап, сусын, шырын, джем жасайды. Кондитерлік тағамдарға қосады.

Жидектерінде орта есеппен 100 мг 30 мг С дәрумені, 0,17 – 0,19 мг фолий қышқылы, 0,1 – 0,6 мг каротин, 0,01 – 0,09 мг В₆ дәрумені, 0,05 – 0,09 мг В₂ дәрумені, 0,4 – 1 мг Е дәрумені, 0,6 – 0,8 мг РР дәрумені және 0,4 – 0,6 мг К дәрумені бар. Жидектеріндегі құрғақ заттар 12,8 – 18,8% аралығында, қант мөлшері 10% дейін, ол моноқанттар – фруктоза мен глюкозадан тұрады. Таңқурайда 0,9 – 1,9% органикалық қышқыл (негізінен алма, аз ғана мөлшерде лимон, щавель және салицил), 0,6 – 0,9% пектин, 0,8% ақуыз және 4,8 - 5,1% клетчатка бар [12, 13].

Минералды қосылыстардан қара қарақатқа қарағанда таңқурайда 2 – 3 есе көп 1200 мкг темір, 200 мкг цинк, 170 мкг мыс және 100 г жидекке 210 мкг марганец бар. Гематогенді микроэлементтер – темір, мыс және фолий қышқылының үйлесуі қан тамырларының өткізгіштігінің бұзылуы мен қаназдық кезінде таңқурайдың пайдасын анықтайды. Ол атеросклероз және гипертониялық ауру кезінде пайдалы [14].

Кесте 2 – Қазақстандағы таңқурай өндіріс көлемінің динамикасы 2019- 2023 жылдар

Емдік қасиеттер тек жидектер ғана емес, гүлдер, жапырақтар мен сабақтарға тән. Жапырақтар мен сабақтардан жасалған тұнбалар тамақтың ауруларында, гүлдердің тұнбасында – геморрой кезінде, жаңа жапырақтардың майын – безеу мен бөртпеден, гүлдер қайнатпасын – безеу және конъюнктивит кезінде жуыну үшін пайдаланылады [15].

Таңқурайдың гүлдену кезеңі ұзаққа созылуы мен жаңбырлы кезеңдерде гүлдерінде шірнелердің мол сақталатындығы арқасында жақсы балды жинақтайтын өсімдік қатарына енеді. Таңқурай сортына байланысты 1 га-дан 90-110 кг бал алуға болады [16].

Таңқурай раушангүлділер тұқымдасына жатады. Таңқурай – жерасты бөлігі атпа және бүйірлік қосалқы тамырлардан тұратын, жерүсті бөлігі біржылдық және екіжылдық бұталардан тұратын жартылай бұталы көпжылдық өсімдік. Таңқурайдың бұталары алғашында шөптесін болып, кейіннен бұтаққа айналады.

Жапырағы күрделі пішінді, жиегі аратісті, үстіңгі беті қою жасыл, ішкі жағы ақ түсті [17]. Гүлдері ақ немесе ашық қызғылт болады.

Сурет 1– Таңқурай өсімдігінің көрінісі

Гүлдеуі маусымнан күзге дейін жалғасады. Сондықтан пісу мерзіміне қарай, өнімін жинау бірнеше айға созылады. Жидегі өте нәзік, күлгін-қызғылт түсті. Дәмі тәтті, аздаған қышқылдығы бар. Таңқурай ұсақ сүйекшелерден құралған бірнеше дәндердің бірігуінен тұрады. Жабайы түрінде бұл дәндер бір-бірінен оңай ажыратылып алынады. Жалпы пісу кезеңі шілде, тамыз айлары. Нәзік хош иісті [18]. Табиғатта таңқурай аралас ормандарда, қылқанжапырақты ағаштар арасында жақсы өседі. Өзен аңғарларында, бұталардың арасында, көлеңкелі, ылғалды жерлерде кездеседі.

Таңқурайдың жер үсті бөлігі екіжылдық даму циклы бар бұталарға жатады. Олардың биіктігі 2 – 2,5 м дейін жетеді (сурет 1).

Келесі жылы қалыптасқан сабақ қалың емес, жеміс беретін жанама бұталары қалыптаса бастайды. Жеміс түзілген соң сабақ кебеді [19].

Тамырдың негізгі массасы топырақтың жоғарғы қабаттарында 30 – 40 см тереңдікте жатады, сондықтан таңқурай ылғал мен қоректік заттарды қажет етеді. Алайда, құнарлы жеңіл топырақта 90 см дейінгі тереңдікке бойлайды [20]. Ауыр және топырақ қабаттары тығыз орналасқан, қоректік заттар аз топырақта таңқурай тамырлары 15 – 25 см қабатта орналасады. Жақсы дамыған тамыр жүйесі жыл сайын өсімдіктің жоғары өнім беруіне себепші болатын қуатты жерүсті бөлігінің қалыптасуына ықпал етеді.

Тамырөзіндік таңқурай өсімдіктері жерүсті бөлігі зақымданғанда, не қурап қалғанда атпа тамырларынан қайта қалпына келеді. Бұл ерекшеліктің әсіресе климаты континенталды Қазақстан үшін маңызы зор. Тамырөзіндік өсімдіктерді ұластырылған өсімдіктерге қарағанда өсіру әлдеқайда қарапайым. Алайда тамырөзіндік отырғызу материалдарын өсіру үнемі тиімді деуге болмайды.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Ә.І. Ізтаев, С.Б. Еремекбаев "Өсімдік шаруашылығы негізінде астықтану" оқулық. - Алматы, 2014. 9 бет.

2. Н.М. Звонарев "Малина, ежевика. Сорта, выращивание, уход". Советы от Михалыча. Центрполиграф, 2011. 6-11 стр.
3. Жвакин В. Виноград, малина, смородина, крыжовник и другие ягоды / - "Издательство АСТ", 2015. 4 - 15 бет.
4. Әрінов Қ.К., Мұсынов Қ.М., Апушев А.Қ., Серікпаев Н.А., Шестакова Н.А., Арыстанғұлов С.С. Өсімдік шаруашылығы. - Алматы, 2011. 36 - 341 бет.
5. Айдарбаева Д.К. Растительные ресурсы Казахстана и их рациональное использование : учеб. пособие; МОН РК. КазНПУ им. Абая. - 2-е изд. - Караганда: АҚНҰР, 2018. - 194 стр.
6. А. Сейдахметов, А. Култаев Усиление государственной поддержки развития плодового и виноградарства – главное условие самообеспечения республики плодовой продукцией // Экономика и статистика, 2012. – №3. 57–60 стр.
7. Н. Құмар ауыл шаруашылығын дамыту - басты талап // Экономика. - 2015. - 15 бет.
8. Продан А.Н. Ремонтантная малина и ежевика / - "Социум" (Библиотека журнала "Черноземочка"), 2012. 7-10 бет.
9. Звонарев Н.М. Малина, ежевика. Сорта, выращивание, уход / - "Центрполиграф" (Советы от Михалыча), 2011. 6-11 бет.
10. Илья Мельников "Что можно вырастить? Энциклопедия выращивания ягодных кустарников: малина, слива, черешня, яблоня"- Россия, 2012. 4-38 стр.
11. Бублик Б.А. Щедрый огород. Авторские секреты выращивания отличного урожая / Книжный клуб "Клуб Семейного Досуга", - Россия, 2018. 4-250 стр.
12. Третьяков И.А., Похлебаев С.М. Физиология растений / Учебно - методология. - Челябинск, 2013. - С. 53 – 60.
13. Былова А.М., Шорина Н.И. Экология растений. - М. Вента - Граф., 2010. - С. 320 – 334.
14. Л.И. Воробьева, О.В. Таглина Генетические основы селекции растений и животных: учебное пособие / - Харьков: Калорит, 2006. - 224 с.
15. Шабалина Древесные и кустарниковые растения Казахстана: учебное пособие / КазНАУ. - Алматы: Айтумар, 2014. -108 стр.
16. Даньков В.В., Скрипниченко М.М., Логинова С.Ф., Горбачева Н.Н., Щербакова Г.В. Ягодные культуры: учеб. пособие. ил.: Диск-1экв. -учеб. для вузов. Специальная лит. - СПб.: Лань, 2015. - 192 стр.
17. Кулагина В.Л., Айтжанова С.Д., Евдокименко С.Н. Закономерности роста и плодоношения ягодных культур. учебно-методическое пособие по дисциплине "Плодоводство". - Брянск: издательство Брянской ГСХА, 2012. 31 стр.
18. Funt R.C., Hall H.K. (eds.) Raspberries / CABI, 2013. - 282 pp.
19. Пущина М.Ю., Раченко М.А., Сагирова Р.А. Ремонтантная малина в Предбайкалье / Монография. Иркутск: Изд-во ИрГАУ им. А.А. Ежовского, 2016. - 87 стр.
20. Касынкина О.М. Плодоводство. Ягодные культуры Среднего Поволжья. Часть II / учебное пособие для студентов высших учебных заведений, обучающихся по направлению подготовки 110400 (35.03.04) - Агрономия. - Пенза: РИО ПГСХА, 2014. - 176 стр.

ДУХОВНАЯ ПЕРЕКЛИЧКА ПОЭТИЧЕСКОГО ГЕНИЯ ТРЕХ НАРОДОВ

Аскетаева А., ученица 9 класса

Научный руководитель: Садыкова Н.А., педагог-мастер, учитель русского языка, Почетный работник образования Республики Казахстан
КГУ «Лицей №44 имени Оралхана Бокея» отдела образования по г. Усть-Каменогорску УО ВКО, Казахстан, e-mail: tosja61@mail.ru

Вполне естественно желание каждого народа глубоко изучить своё духовное наследие, отражающее многовековые традиции, обычаи и нравы, национальное самосознание и многое другое, что составляет для любой нации и народности «золотой запас» культурных и нравственных ценностей. Нас волнуют вопросы: Как сохранить и передать эти ценности юному поколению? Как искусству? Должны ли они знать всё многообразие литературного наследия народов мира?

Практическим ответом на эти вопросы является моя работа на тему: «Духовная перекличка поэтического гения трех народов».

Цель работы: в процессе изучения лучших произведений литератур народов мира показать духовную перекличку поэтического гения трех народов, любви и уважения к культуре других народов.

Задача:

- Воспитание полиязычной личности;
- Умение сопоставлять, анализировать поэтическое произведение;
- Путём сравнения выявить сходство и различия стихотворения Гете в переводах Абая и Лермонтова.

Гипотеза: если вдумчиво читать и сопоставлять стихотворение Гете, в переводе Лермонтова, Абая, то можно найти созвучие и различие в философском размышлении и описании природы

Практическая значимость: можно применять на уроке литературы в школе, работе кружка и факультативов.

Метод исследования: анализ теоретических и литературных источников, метод сравнения.

Объект исследования: стихотворение Гете в переводе Лермонтова, Абая.

Абай является вдохновением для многих творческих личностей - поэтов, режиссёров, художников. И сам черпал вдохновение у великих восточных и западных мыслителей, в том числе и русского происхождения. Абай переводил Крылова, Лермонтова, Пушкина, Гёте и Байрона. Что примечательно, именно через поэзию великого Абая писатель Герольд Бельгер приобщился к творчеству не менее великого сына немецкого народа Гёте, а не наоборот. Вот так говорит об этом сам писатель: «С годами они становятся все ближе, все родней. Все необходимей. Они всегда под рукой. Читая Гете, непременно думаю об Абая. Читая Абая, ощущаю близости Гете». С тех пор для него они неразрывно связаны между собой невидимыми нитями духовного созвучия.

«Ночная песня странника» Иоганна Вольфганга Гёте пленила своим изяществом М.Ю. Лермонтова, и тот, как скажет потом В.Г. Белинский, «грациозно переложил её на русский язык». Спустя ещё полвека сын загаточных степей Абай Кунанбаев воссоздаст её не менее грациозно на казахском языке. Странствуя по малым и большим странам, стихотворение Гёте долетела до аулов Акшоки Величие великого, как и красоту прекрасного можно понять, осознать, объяснить только через сравнение. Любопытно проследить, прибегая к сопоставительному анализу, как одна и та же поэтическая мысль трансформируется в переложении на разные языки, особенно если оригинал и его переводы принадлежат выдающимся художникам слова.

Широко известные слова о переводчике - сопернике в стихах особенно явственно отразились в переводах этого стихотворения, выполненных Лермонтовым и Абаем. Это не перевод, а соревнование на равных между большими поэтами талантов. Единство разноречия.

Горные вершины
Спят во тьме ночной;
Тихие долины
Полны свежей мглой;

Лермонтов взял у Гёте «только» тему, идею- суть миниатюры выразил по-своему, трансформируя дух маленькой пьесы на свой лад. Он перевел не слова, а стиль, интонацию, музыку стиха. Таким образом, в этом сила поэтического таланта. «Горные вершины» звучат как исконно русское оригинальное стихотворение, а не как перевод. Возможно, поэтому поэт не перевел его название, а просто назвал «Из Гёте». Под таким названием оно появилось в 1840 году в седьмом номере «Отечественных записок». В смысле абсолютной точности совпадают седьмой и восьмой стих («Warble nur, balde ruhest du auch»-«Подожди немного, отдохнешь и ты»). В первых двух строчках Гёте подчеркивает тишину. Над всеми вершинами покой, тишина. У Лермонтова она воссоздается в пятой и шестой строках. Для этого вводит новые детали:

Не пылит дорога,
Не дрожат листья...

Говоря о всеобщей тишине, Гёте детализирует: птички молчат в лесу: Но в каждой верхушке чувствуешь ты еле слышное дуновение.

У Лермонтова вершины спят, дорога не пылит, листья не дрожат. Если бы стихотворение не называлось «Ночной песнью», то изображенное в нем можно было бы отнести и к раннему утру. Русский перевод конкретен, так как конкретность свойственна природе русского языка. Тишина ночная, вершины гор и ввод тихих долин (русский образ). Пейзаж ночи дополняет деталь «свежая мгла». Лермонтов оживил стихотворение четкими деталями, цветовой окраски и картина ночи стала зримой.

«Абай-зрячее око, Абай-отзывчивое сердце, Абай- мудрость народа», -так, до предела сжато высказался создатель эпического повествования «Путь Абая» М. Ауэзов.

А. Кунанбаев- великий казахский поэт, мыслитель. Муза Пушкина и Лермонтова была особенно близка и понятно Абаю. Оба они прошли свой

жизненный путь вдали от степей, где жили его деды, и кончили жизнь в неведомых далях, чуждые и неизвестные казахам. Но они были близки Абаю. Явились из другого мира, изъяснились на другом языке, а отнеслись к нему приветливо, как родные. Двойники его в огорчениях и грусти, они, разгадав его душу, как бы говорили ему: «И ты, своими мыслями подобен нам!». Эти строки принадлежат перу М. Ауэзова. В словах этих тот всеобъемлющий мотив. Мотив созвучия. Созвучия духа. Единство разноязычия.

Созвучие... Оно во всем в природе. В музыке. В поэзии. В людских сердцах. В человеческой речи. Существует созвучие духа. Единство разноязычия. Все это передается поэтическим словом.

Надвигаются, густея, вечерние сумерки. Над лесом навис плотный мрак. Аул погружается в ночь. Вместе с него приходит и тишина. С опушки березового оса колка, со стороны крайнего дома, поплыла протяжённая песня.

Қараңғы түнде –е-е тау қал-ғы-ы-ы-ып...

Голос певца нарастает, наливается силой, набирает высоту.

Тёмной но-о-о-чью го-о-о-оры, дремля...

Мы в каждом слове чувствуем медленную, величавую поступь ночи. Во времена Абая, великого казахского акына, над аулом в урочище Акшоки вот так же летела эта спокойно степная песня. Люди, отдыхая в своих юртах, слушали творение мудрого и знаменитого земляка, совершенно не догадываясь, что слова этой песни пришли в степь из другого, неведомого им мира.

В 90-е годы 19 века Абай увлеченно переводит Лермонтова. «Выхожу один я на дорогу», «Кинжал», «И скучно, и грустно» и другие произведения великого русского поэта переведены Абаем блестяще, с проникновением в содержание и форму. Дух и своеобразие Лермонтовской музы были чутко уловлены зрелым Абаем. В те годы он перевел и «Горные вершины...»

Қараңғы түнде тау қалғып,

Ұйқыға кетер балбырап.

Даланы жым-жырт, дел-сал қып

Түн басады салбырап.

Тонко и проникновенно поняли друг друга великие поэты. Перевод Абая удивительно близок Лермонтовскому тексту. А разница любопытна. Приведем обратный подстрочный перевод:

Темной ночью горы, дремля,

Уходят в сон, разнежившись(разомлев).

Степь тихую разморив(обессилив),

Накрывает ночь, нависая.

У Лермонтова уже ночь, глубокая ночь, у Абая же ночь только наступает: горы погружаются в сон; над степью, нависая, опускается ночь. У Лермонтова в первом четверостишии только один глагол («вершины спят»). Плавность, широкая, величавая поступь ночи, покой и тишина, простор чувствуются в переводе Абая. Мы видим не только картину ночи, но и чувствуем, как наступает эта ночь. Застывшая, статическая, конкретизированная в переложении Лермонтова, стала в переводе Абая значительно динамичной. Таким образом, ни из стихотворения Гете, ни из переложения Лермонтова нельзя сделать категорического вывода, что ночь,

нарисованная ими, это ночь после знойного дня. Абай был знаком со статьей Белинского. Видимо, перевод был сделан после ее прочтения. Введенные Абаем новые слова «разомлев», «дремля», «разморенно-обессиленно» дают ощущение именно после знойного дня. Лермонтовские «долины» Абай заменил «степью». И заменил, конечно, сознательно описывая ночь по Лермонтову, он видел, чувствовал поэзию «казахской» ночи, ночи казахской степи.

Абай не только перевел «Ночную песнь странника» на казахский язык, но и сочинил к ней музыку. И эта музыка созвучна и к немецким словам стихотворения. Велики притягательность и обаяние песни Абая «темной ночью горы дремлют». Её поют и поныне повсеместно: и в одиночку, и хором, на пиру, на сцене оперного театра. Она волнует, завораживает разноязыких потомков, удивляет, сближает людей-детей разных народов.

В переводе Абая «Горные вершины ...» прекрасно звучали по – казахски, сохранив нити духовной близости с гетевским оригиналом

Поразительная духовная связь великих поэтов по – моему существует реально и проявляется всюду. Когда – то юный Абай, вернувшись из Семипалатинского медресе, нашептывал имена великих поэтов Востока на ухо любимой бабушке Зере.

А ведь когда – то, еще раньше, великий Гете, впервые соприкоснувшись с семью прославленными «царями поэтов», с такой же дрожью в сердце произносил на свой, немецкий лад – эти дивные имена: Навои, Фирдоуси, Низами...Его труд «Западно – Восточный диван» отразил Восток с его философией, колоритным бытом. Лучшие умы Запада неизменно стремились к сближению культур, наведению мостов. И одним из этих гениев был Иоганн Вольфганг Гете. А много десятилетий спустя эту же идею выскажет наш современник Олжас Сулейменов:

Нет Востока,
И Запада нет,
Нет у неба конца.
Нет Востока,
И Запада нет-
Есть
Восход и закат,
Есть большое слово-
ЗЕМЛЯ.

Неразрывна связь времен, и большие поэты всегда созвучны и родственны духом, ибо их объединяет и роднит Поэзия – божественная тайна, божественное чудо.

Счастливой оказалась судьба у гетевского странника. Его ночную песню слышали и подхватили великие поэты Лермонтов и Абай, бережно, с любовью донес каждый до своего народа. И теперь, через века и расстояния она плывет над степью, над долинами и увалами, славя мир и тишину, обещая всем странникам на земле желанный покой.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. В.И. Гете «Ночная песнь странника». 1999. Алматы.
2. М.Ю. Лермонтов. Сборник стихотворений. 2011. Стр 25.

3. Абай Кунанбаев. «Қараңғы түнде тау қалғып...» Стихи. Алматы.
4. ҮНДЕСТІК. СОЗВУЧИЕ. GLEICHKLANG. ГЕТЕ. ЛЕРМОНТОВ. АБАЙ.
Алматы. «Жалын».
5. Ресурсы Интернет.

УДК 004.056

МАТРИЦА РИСКОВ И ПРИОРИТИЗАЦИЯ

Смирнов Е.В.*

Научные руководители: Сыздыкпаева А.Р., к.т.н., ассоциированный профессор, Жантасова Ж.З., к.т.н., ассоциированный профессор
Восточно-Казахстанский университет имени С. Аманжолова,
г. Усть-Каменогорск, Казахстан, e-mail: soraqaros@gmail.com

В современном мире любой проект или бизнес подвержен различным рискам, которые могут негативно повлиять на его успех и эффективность. Риски могут быть связаны с финансами, технологиями, ресурсами, конкуренцией, законодательством и другими факторами. Поэтому необходимо уметь идентифицировать, анализировать и управлять рисками, чтобы минимизировать их влияние и повысить вероятность достижения целей проекта. Для этого существуют различные методы и инструменты управления рисками, одним из которых является матрица рисков. Матрица рисков - это простой и наглядный способ оценить и приоритизировать риски, основываясь на их вероятности и воздействии. Матрица рисков помогает определить, какие риски являются наиболее критичными и требуют немедленного внимания, а какие риски можно игнорировать или отложить. Она позволяет визуализировать риски по двум параметрам: вероятности их наступления и воздействия на цели проекта. Матрица рисков помогает принимать обоснованные решения о том, какие риски нужно устранять, снижать, переносить или принимать.

Приоритизация рисков - это процесс расстановки рисков по степени их важности для достижения целей проекта. Приоритизация рисков помогает определить, на какие риски нужно сосредоточиться в первую очередь, как распределить ресурсы и время для управления рисками, как сбалансировать риски и возможности.

Способы решения рисков - это стратегии, которые используются для управления рисками в зависимости от их характера, вероятности и воздействия. Существуют четыре основные стратегии решения рисков: устранение, снижение, перенос и принятие риска. Каждая стратегия имеет свои преимущества и недостатки, и выбор оптимальной стратегии зависит от конкретной ситуации.

В современном мире управление рисками и приоритизация являются ключевыми аспектами успешной работы продуктовых магазинов и розничной торговли. Актуальность данной темы обусловлена необходимостью минимизации потерь и оптимизации процессов в условиях высокой конкуренции и изменчивости рынка. Научная новизна исследования заключается в разработке комплексного

подхода к оценке и управлению рисками, адаптированного к специфике розничной торговли.

Поиск по источникам выявил статьи, где описывается шаблон матрицы оценки рисков, который можно использовать в Confluence [1]. Статьи, в которых объясняются преимущества и недостатки разных подходов к принятию решений, а также демонстрируется, как использовать матрицу 2x2 для определения ценности и риска задач[2-3]. Также в следующих источниках рассказывается о целях и принципах оценки рисков по матрице[4-6]. Данные статьи посвящены проблеме выбора параметров для построения матрицы рисков, которая является инструментом для поддержки принятия решения в системах управления рисками. Авторы этих статей рассматривают основные аспекты, влияющие на погрешность представления результатов матрицы рисков, и показывает на примере, как построить матрицу с минимальной погрешностью для заданных условий. Авторы также обозначают направления дальнейших исследований в этой области.[7-10]

Риск в контексте продуктовых магазинов и розничной торговли можно определить как вероятность возникновения событий, которые могут привести к финансовым потерям или упущенным возможностям. Виды рисков в этих сферах показаны в таблице 1.

Таблица 1. Источники рисков розничной торговли

Вид риска	Источник
Операционные	Неэффективность операций, ошибки сотрудников, отказы оборудования
Финансовые	Изменения в стоимости товаров, валютные колебания, проблемы с ликвидностью
Стратегические	Неправильное позиционирование на рынке, неверные инвестиционные решения
Внешние	Политические изменения, катастрофы, изменения законодательства

Понятие приоритизации в продуктовых магазинах и розничной торговле относится к процессу определения важности и срочности различных задач и проектов, чтобы рационально распределить ресурсы и усилия. Виды приоритизации могут включать:

- RICE (Reach, Impact, Confidence, Effort): Оценка инициатив по охвату, влиянию, достоверности и усилиям.
- ICE (Impact, Confidence, Ease): Подход, учитывающий влияние, уверенность в оценках и легкость реализации.
- Value vs Effort: Сравнение ценности инициативы с затрачиваемыми усилиями.
- Модель Кано: Разделение функций продукта на базовые, ожидаемые и восторженные.
- MoSCoW (Must have, Should have, Could have, Won't have): Метод, определяющий необходимость и желательность различных функций или задач.

Методы оценки риска (Рисунок 1) помогают продуктовым магазинам и розничной торговле определить, какие задачи следует выполнить в первую очередь, чтобы максимизировать эффективность и достигнуть стратегических целей. Они также позволяют учитывать мнения заинтересованных сторон и обратную связь от клиентов при принятии решений.

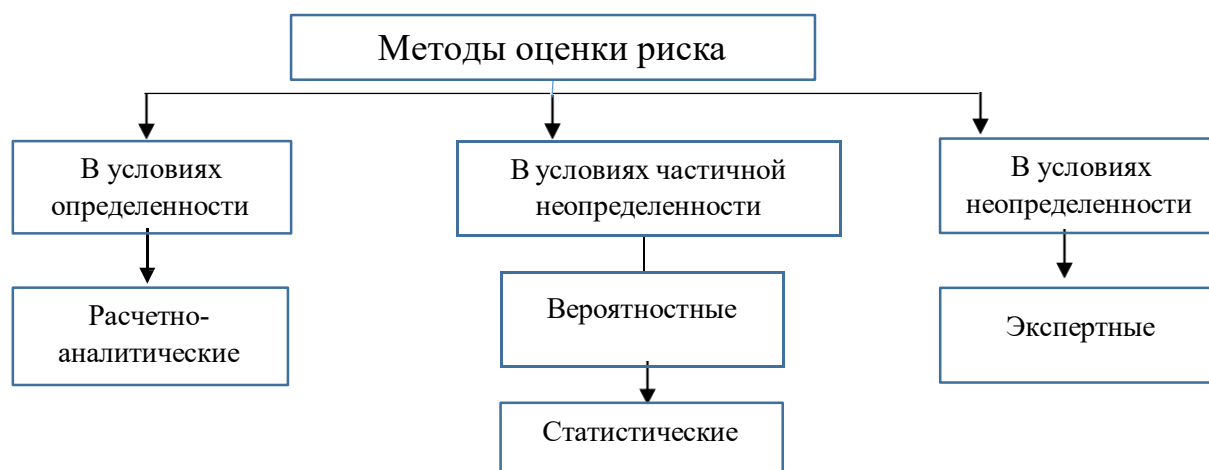

Рисунок 1. Методы оценки рисков

На следующей таблице представлена простейшая матрица рисков для розничной торговли (Таблица 2). Для получения числовых параметров риска можно дополнить ее вероятностными значениями либо построить иерархию рисков.

Таблица 2. Матрица рисков для розничной торговли

Вероятность	Низкая	Средняя	Высокая
Высокое воздействие	Крупные экономические кризисы	Законодательные изменения	Серьезные нарушения в цепочке поставок
Среднее воздействие	Незначительное увеличение цен поставщиков	Умеренное увеличение арендной платы	Временные проблемы с поставками
Низкое воздействие	Минимальные изменения в потребительских предпочтениях	Небольшие колебания спроса	Незначительные технические неисправности

Таким образом, важность управления рисками в продуктовых магазинах и розничной торговле обусловлена необходимостью минимизации потерь и оптимизации процессов. Представлены различные методы приоритизации задач, такие как RICE, ICE, Value vs Effort, Модель Кано и MoSCoW, которые помогают рационально распределить ресурсы и усилия. Выявлены методы и инструменты оценки и управления рисками, включая мозговой штурм, метод Дельфи, контрольные листы, РНА, HAZOP, НАССР и оценку токсикологического риска, способствующие систематизации процесса управления рисками. В рамках

исследования планируется изучить различные подходы к созданию матрицы рисков и приоритизации. Сравнить их преимущества и недостатки. Далее будут рассмотрены применение матрицы рисков в разных сферах: проектном управлении, бизнесе, информационной безопасности и т.д.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1. Шаблон матрицы оценки рисков (<https://www.atlassian.com/ru/software/confluence/templates/risk-assessment>)
2. Матрица 2x2 в Lean Приоритизации: Принципы и Практика (<https://leadstartup.ru/agile-coach/lean-matrix2x2>) 27.01.2024
3. Матрица рисков и приоритизации: практические инструменты и упражнения (<https://gos24.kz/article/matritsa-riskov-i-prioritizatsii-prakticheskie-instrumenty-i-uprazhneniia>)
4. Оценка рисков по матрице: цель и принципы (<https://ishy-otvet.ru/ocenka-riskov-po-matrice-cel-i-principy/>) 11.03.2023
5. Матричный метод оценки профрисков: основа и принципы (<https://meister-russia.ru/matricnyi-metod-ocenki-profriskov-osnova-i-principy/>) 17.10.2023
6. Матрица рисков: что это такое и как ее составить? (<https://mc.today/blogs/matritsa-riskov-dlya-startapa/>)
7. Как использовать матрицу оценки рисков (с примером) (<https://hr-portal.ru/story/kak-ispolzovat-matricu-ocenki-riskov-s-primerom>) 26.10.2022
8. Risk Matrix Template (<https://www.atlassian.com/ru/software/confluence/templates/risk-assessment>)
9. Матрица рисков и приоритизации: практические инструменты и упражнения (<https://gos24.kz/article/matritsa-riskov-i-prioritizatsii-prakticheskie-instrumenty-i-uprazhneniia>) 19.09.2023
10. Новожилов Е.О. Принципы построения матрицы рисков (<https://www.dependability.ru/jour/article/viewFile/98/267>)

ӨОЖ 376.3

ТІЛ ДАМУЫНЫҢ ҚАЛЫПТЫ ЖӘНЕ БҰЗЫЛЫСЫ БАР БАЛАЛАРДЫҢ ТІЛДІК ҚАБІЛЕТІН ЗЕРТТЕУДІҢ ЗАМАНАУИ ҒЫЛЫМИ ТӘСІЛДЕРІ

Сушы Д.М., 7М1901-Арнайы педагогика мамандығының
2-курс магистранты

Ғылыми жетекші: Боранбаева А.Р., философия докторы, (PhD), доцент
Ө. Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті,
Шымкент қ., Қазақстан, e-mail: dinara.sushy@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада қалыпты дамуы бар балалардың және тіл дамуында бұзылыстары бар балалардың тілдік қабілеттерін зерттеудің заманауи ғылыми тәсілдеріне шолу жасалады. Мақалада әртүрлі зерттеу әдістері, соның ішінде

нейрофизиологиялық тәсілдер, психолингвистикалық талдаулар, сондай-ақ заманауи технологияларды қолдану қарастырылады.

Авторлар әртүрлі мәдени және лингвистикалық контексттерде жүргізілген бақылау және эксперименттік зерттеулердің нәтижелеріне назар аударады. Тіл дамуы бұзылған балаларға ерекше назар аударылады.

Мақалада сонымен қатар балалардың тілдік қабілеттерін зерттеу саласындағы қосымша зерттеулердің болашағы сипатталған. Нәтижесінде, бұл мақала Педагогика, Психология саласындағы мамандарға, сондай-ақ тіл дамуының әртүрлі деңгейлері бар балалармен жұмыс істейтін мамандарға құнды зерттеу ұсынады.

Биолингвистикалық тәсілге сәйкес, тілдік қабілеттер мидың жоғары психикалық функцияларымен байланысты. Лингвист Хоккетт басқа жануарлардың коммуникативті мүмкіндіктерімен салыстырғанда адам тілінің 8 негізгі қасиеттерінің тізімін ұсынды [1]. Бұл тізім кейінірек 16 белгіге дейін кеңейтілді. Кейбір негізгі белгілерге мыналар жатады [2]:

- Екі жақтылық: мағыналарды ұсыну үшін абстрактілі таңбаларды қолдану, бұл әртүрлі семантикалық құрылымдарды құруға мүмкіндік береді.

- Өнімділік: семантикалық бірліктердің соңғы жиынтығынан шексіз хабарламалар жасау және түсіну қабілеті.

- Еріксіздік: хабарламалар иконикалық бейнелерге емес, дерексіз белгілерге негізделген.

- Өзара алмастыру: жеке тұлғаның хабарламаларды жіберу және қабылдау мүмкіндігі.

- Мамандандыру: хабарламаларды жеткізу үшін арнайы байланыс жүйесін пайдалану.

- Өзара әрекеттесу: сөздерді хабарламаның мағынасына әсер ететін әртүрлі тізбектерде қолдануға болады.

- Қозғалыс: ағымдағы уақыт пен орыннан тыс заттар мен оқиғалар туралы сөйлесу мүмкіндігі.

- Мәдени сабақтастық: генетикалық мұра емес, оқыту негізінде мәдени ақпаратты ұрпақтан-ұрпаққа беру.

Шимпанзелер мен орангутандар сияқты адамға жақын приматтардың адам тіліне ұқсас кейбір аспектілері бар. Алайда, олардың символдық ойлауды қолдану және негізгі грамматикалық құрылымдарды қалыптастыру қабілетіне қарамастан, олардың тілдік қабілеттерінің деңгейі адамға тән метатілдік деңгей үшін жеткіліксіз болып қалады деп саналады [3].

Нейрофизиологиялық көзқарастың перспективасынан (Л.И. Божович, Т.Б. Глезерман, Н. И. Красногорский, М. Е. Устцев және т. б.) тілдік қабілеттер олардың дамуы мен жұмыс істеуінің негізінде жатқан генетикалық, анатомиялық және физиологиялық алғышарттар мен механизмдерді ескере отырып қарастырылады [4]. Кейбір зерттеушілер бұл алғышарттарды адам ағзасының құрылымы мен жұмысының ерекшеліктерімен, соның ішінде мимен байланыстырады, басқалары мидағы функционалдық жүйелердің қалыптасуын анықтайтын генетикалық бағдарламалармен [5], ал басқалары жүйке жүйесінің сипаттамаларымен, соның ішінде жарты шар аралық маманданумен [6].

Тілдік қабілеттердің дамуына әртүрлі факторлар әсер етеді, мысалы, ми қыртысының архитекtonикасы (соның ішінде префронтальды, төменгі париетальды және уақытша аймақтар бөлімдері), генотиппен анықталатын және өзгерістерге жауап беретін ДНҚ аймақтарының таңдамалы белсендірілуіне ықпал ететін сәйкес ми аймақтарының пластикасы [7]. Осы факторлардың негізінде сөйлеу және есту анализаторларының функционалды жүйелері дамиды.

Жалпы сөйлеу қабілеті бұзылған мектеп жасындағы балаларда тіл қабілеттерін дамытудың негізгі факторлары бұзылуы мүмкін [8]. Мысалы, неғұрлым күрделі бұзылыстары бар балаларда нейродинамикалық бұзылулары бар оң жақ гемисиндром жиі кездеседі, ал айқын емес бұзылулары бар балаларда оң жақ пирамидалық синдром және терең сезімталдық бұзылыстары, сондай-ақ апраксия және тамырлы вегетодистония құбылыстары анықталуы мүмкін. Бұл бұзылулар сөйлеуді дамытудың табиғи эмоционалды-экспрессивті негізіне де, сөйлеудің динамикалық стереотипін қалыптастыруға да әсер етеді [9].

Баланың тілдік қабілетін қалыптастыру процесі – бейімділік, қажеттілік, қарым-қатынас, белсенділік, тілдік қабілет, "тіл сезімі" және тілдік құзыреттілік арасындағы дәйекті өзара әрекеттесу. Тілдік қабілеттердің дамуын қолдайтын биологиялық механизмдер ерте балалық шақта басқалармен қарым-қатынас кезінде ғана белсендіріледі. А. Р. Лурия пікірі бойынша, адамдағы тілдің генезисін тілдің өзінен емес, оның іс-әрекет формаларынан, сыртқы шындықты бейнелеуден және басқа адамдармен қарым-қатынас арқылы әлем туралы субъективті идеяларды қалыптастырудан іздеу керек [10].

Баланың сыртқы әлеммен өзара әрекеттесу процесінде оның тілдік қабілеті дамиды, ол нақты қатынастар мен іс-әрекеттерді тілдік формаларда көрсетеді. Бұл пәндік және танымдық белсенділікті мектеп жасына дейінгі балалардың тілдік қабілеттерін дамытудың екінші факторларына айналдырады. "Анықтамалық" және "экспрессивті" сияқты тілді меңгерудің әртүрлі стратегиялары олардың тілді меңгерудегі жеке тәсілдеріне және олардың қызметін реттеуге және байланыс орнатуға деген ұмтылысына байланысты.

Тілдік қабілетті дамытудың маңызды аспектісі-ассоциацияларға немесе ұқсастықтарға негізделген "тіл сезімі" және оның сөйлеу дағдылары мен дағдыларын қалыптастыруға, сондай-ақ тілдік құзыреттілік деңгейіне әсері. Мектеп жасына дейінгі балалар өздерінің тілді меңгеруін ғана емес, сонымен қатар олардың сөйлеуінің белгілі бір қарым-қатынас жағдайына байланысты әлеуметтік нормалар мен стереотиптерге сәйкестігін бағалайды [11]. Бұл аспект педагогикалық психологияға негізделген психологиялық-педагогикалық зерттеулер аясында қарастырылады.

Психолингвистикалық көзқарас тұрғысынан тілдік қабілеттілік сөйлеу әрекетімен және тілдік жүйемен бірге тілдік модельдің негізгі құрамдас бөлігі ретінде қарастырылады. А.А. Леонтьев тілдік қауымдастық шеңберінде тілдік белгілердің ассимиляциясын, жасалуын және адекватты қабылдануын қамтамасыз ететін психологиялық және физиологиялық жағдайлардың жиынтығы деп анықтайды.

Синтаксисті тіл қабілетін дамытудың негізгі құрамдас бөлігі ретінде танитын көзқарастардың ұзақ уақыт бойы басым болуына қарамастан, қазіргі зерттеушілер

дамудың әрбір сатысының өзіндік жетекші құрамдас бөлігі болуы мүмкін деп болжайды. Тілдік қабілеттің онтогенезі екі жүйенің өзара әрекеті ретінде қарастырылады: уақытша сөйлеу алмастырғыштары және қарама-қайшылықтардың бинарлық жүйесі.

Жалпы сөйлеу тілі дамымаған балаларда тілдік материалда бағдарлау белсенділігінің бұзылуы өте ерте кезден байқалады. Бұл сөйлеу ритмикалық құрылымдарын меңгеруде және сөз тіркестерін құруда қиындықтарға әкеледі.

Сөйлем құрылып, грамматикалануына қарай Е.Ф. Соботович (1985) жалпы сөйлеу тілі дамымаған оқушылар арасында балалардың екі тобын ажыратады: тілдің ымдық жағын меңгеруде және тілдік бағдарламалауда кемістігі бар балалар, бұл тілдегі жүйелік қарым-қатынастарды меңгерудегі ерекше қиындықтардан көрінеді; кинестетикалық немесе кинетикалық апраксияға байланысты тілдік бағдарламаларды гностикалық-практикалық ұйымдастыруды меңгеруде ақауы бар балалар. Бірінші типтегі кемістіктермен тілді меңгеру процесі, яғни тіл қабілетінің дамуы бұзылады. Екінші типтегі бұзылыстарда тіл қабілетінің дамуы тек кешіктіріледі.

Педагогикалық көзқарас

Педагогикалық көзқарас тұрғысынан (А.Г. Арушанова, Г.П. Белякова, Е.С. Кубрякова, А.И. Максаков, Ф.А. Сохин, Е.М. Струнина, Г.А. Тумакова, О.С. Ушакова, т.б.) тілдік қабілеттілік интеллектуалдық және сөйлеу әрекетінің ерекше түрі ретінде қарастырылады. бұрын меңгерілген сөздік қатынас құралдары мен сөздік белгілерді шығармашылықпен қолдануда.

А.А. Алексеева (1980), О.М. Дьяченко мен Е.Л. Пороцкая (1996), Е.О. Опевалова (1980), Е.П. Торранс (1962) тіл қабілетінің дамуы мектеп жасына дейінгі балада сананың символдық функциясының қалыптасуымен, символдық қабілеттің дамуымен тығыз байланысты екенін растайды. Бейнелік және символдық құрылымдардың бір-біріне ауысуы, Н.И. Чуприкова, парадигматикалық және синтаксистік қатынастардың үйлестірілуіне және сөздік жалпылауларға байланысты.

Жалпы сөйлеу тілі дамымаған балалардың тіл қабілетінің бұзылуы келесі түрде көрінеді:

– сөйлеу белсенділігінің төмендеуі (Б.М. Гриншпун, Г.И. Жаренкова, Р.Е. Левина, Г.В. Чиркина, Дж. Эйзенсон, М. Огилви, К. Вуд және т.б.) және сөйлеу ортасына зейіннің төмендеуі, белсенді бақылаудың жеткіліксіздігі (Э.С. Бейн, Т.Г.Г. Дж.М.Глозман, С.Ф.Иваненко, А.К.Маркова, Э.Боллер, Х.Гудгласс, У.Тимберлейк және т.б.);

– үйренген морфологиялық үлгіні, грамматикалық форманы, синтаксистік құрылымды, мәтіндік бағдарламаны басқа сөздерге, сөйлемдерге, мәтіндерге көшірудегі қиындықтар (Н.С.Жукова, А.С.Завгородняя, Н.Н.Трауготт, Т.Б.Филичева, С.Н.Шаховская, А.В.Ястреманб, А.В.Ястреманб) жаңалау, жалпылау және меңгерудегі қиындықтар. , С.Эрвин, У.Миллер және т.б.);

– сөйлеу мен объективті әрекеттерді корреляциялаудағы қиындықтар және сөйлеу үлгісімен аналогия бойынша әрекеттердің пайда болуы (Т.Д. Барменкова, Ю.Ф. Гаркуша); орындалатын әрекеттер әдістерінің жеткіліксіз жалпылануы (И.Д. Емельянова, И.С. Кривовяз, Л.Е. Царгуш, т.б.); ауыстыру,

символдау және визуалды модельдеу әрекеттерін меңгерудің кешігуі (В.И.Алексеева, В.К. Воробьева, Т.А. Ткаченко, О.Н. Усанова және т.б.);

– сөздер мен тілдің бейнелі құралдары арасындағы ассоциативті-туынды қатынастардың қалыптасуының бұзылуы (Е.В.Белобородова, Л.Р. Давидович, Л.Н. Ефименкова, Н.В. Серебрякова, Т.И. Синякова және т.б.); және т.б.).

Коррекциялық педагогика саласындағы көптеген басылымдар лингвистикалық және коммуникативті қабілеттердің дамуы арасындағы өзара байланыс фактісін мойындайды (С.В.Артамонова, Б.М.Гриншпун, О.В.Дзюба, Р.Е.Левина, С.А.Миронова, О.С.Павлова, В.И.Селверстов, М.Эйзенсон, М.Огилви, К.Вуд және т.б.). Балалардың осы контингентінің сөйлеу дамуының ерекшеліктері толық қарым-қатынасты жүзеге асыруға кедергі келтіреді, бұл қарым-қатынас қажеттілігінің төмендеуімен, қарым-қатынастың қалыптаспаған түрлерімен және мінез-құлық ерекшеліктерімен көрінеді. Сонымен, С.Ю. Билер, жалпы сөйлеу тілі дамымаған (I деңгей) балалар арасында бірінші топқа (коммуникативтік құзыреттілігі төмен) балалардың 46%, екінші топқа (қанағаттанарлық деңгейде) кіретіні анықталды.) - 40%, үшінші топқа (оң деңгей) 14% кірді.

Бұл балалар ересектермен қарым-қатынаста пассивті және құрдастарымен қарым-қатынаста бастамашылықты көрсетті. Олардың кейбіреулерінде негативизм және қарым-қатынасқа мотивациясының нашарлауы байқалды.

Зерттеу нәтижелері жалпы сөйлеу тілі дамымаған балалардың тілдік және интеллектуалдық, коммуникативтік, шығармашылық, символдық және ырғақтық қабілеттерінің дамуы арасында байланыстың бар екенін растайды. Сәйкесінше, мектепке дейінгі балалық шақтың соңында балалардың бұл категориясында кейіннен олардың мектепте оқу деңгейін сипаттайтын функционалдық қабілеттер жүйесі қалыптаспайды.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Dresher B. E., van der Hulst H. (ed.). The Oxford history of phonology. – Oxford University Press, 2022.

2. Кодирова Ф. У. и др. Роль психических процессов в развитии речи ребенка: Выводы из научных исследований //образование наука и инновационные идеи в мире. – 2023. – Т. 33. – №. 2. – С. 100-104.

3. Хайликс В. А. Языковые способности и внутренний мир высших животных. Начало исследований и основные темы //Иностранная психология. – 2000. – №. 13. – С. 1-17.

4. Визель Т. Проблемы речевого развития детей: в поисках решений. – Litres, 2021.

5. Лурия А. Р. Язык и сознание. – " Издательский дом"" Питер""", 2019.

6. Леонтьев А. Н. О формировании способностей: Хрестоматия по возрастной психологии. Учебное пособие для студентов/сост. ЛМ Семенюк; под ред. ДИ Фельдштейна //М.: Международная педагогическая академия. – 1994. – С. 46-55.

7. Фотекова Т. А. Развитие высших психических функций в школьном возрасте. – 2004.

8. Гуровец Г. В. Возрастная анатомия, физиология и гигиена: учебник для вузов (бакалавриат): 16+; под редакцией ВИ Селиверстова //Москва: Владос. – 2021.

9. Кондратенко Е. Н. Коррекция недоразвития фонетико-фонематической системы речи у детей старшего дошкольного возраста с псевдобульбарной дизартрией в условиях логопункта : дис. – 2022.

10. Рахимова Т. И. Проблемы организации ранней логопедической помощи детям с ограниченными возможностями здоровья //Традиции и новации в профессиональной подготовке и деятельности педагога. – 2023. – С. 188-193.

11. Прилепко Ю. В., Эм Е. А., Сергеева А. О. Характеристика лексики детей раннего возраста группы речевого риска //Вестник Северо-Кавказского федерального университета. – 2023. – №. 6. – С. 128-135.

УДК 37

ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ МОЛОДЕЖНОЙ ОРГАНИЗАЦИИ И РУКОВОДСТВА КОМПАНИИ: СТРАТЕГИИ СОТРУДНИЧЕСТВА В ФОРМИРОВАНИИ КОРПОРАТИВНОЙ КУЛЬТУРЫ

Тусупов Е.О., докторант DBA, Университет «Туран»,
директор ТОО «Main Building Company»

Научный руководитель: Нурмуханова Г.Ж., д.э.н., профессор
г. Алматы, Республика Казахстан, e-mail: ye.tussupov@gmail.com

Введение

В наше время корпоративная культура становится ключевым элементом успеха любой компании. Стратегия формирования этой культуры становится особенно важной, учитывая разнообразие и динамичность современного бизнес-окружения. Одним из факторов, играющих решающую роль в формировании корпоративной культуры, является молодежная организация.

Обоснование важности взаимодействия молодежной организации и руководства компании для формирования корпоративной культуры: Молодежные организации не только представляют интересы молодых сотрудников, но и являются активным фактором в развитии корпоративной культуры компании. Они способствуют созданию дружественной и инновационной среды, стимулируют коллективное сотрудничество и лидерство. Руководство компании, в свою очередь, имеет возможность влиять на стратегию и направление развития молодежной организации, что является ключевым фактором в формировании корпоративной культуры.

Таким образом, взаимодействие между молодежной организацией и руководством компании играет важную роль в формировании корпоративной культуры, определяя ее ценности, нормы и стандарты поведения. В данной статье мы рассмотрим различные аспекты этого взаимодействия и его влияние на развитие корпоративной культуры компании.

Роль молодежной организации в формировании корпоративной культуры

Молодежная организация играет ключевую роль в формировании корпоративной культуры компании через ряд механизмов и инициатив:

1. Представление интересов молодых сотрудников: Молодежная организация выступает в качестве платформы для выражения мнения и интересов молодых сотрудников. Это позволяет компании лучше понимать потребности своей молодежной аудитории и адаптировать свою корпоративную культуру под их ожидания.

2. Стимулирование инноваций и творчества: Молодежные организации часто являются источником новаторских идей и проектов. Они могут способствовать развитию инновационной среды в компании, поощряя и поддерживая творческие инициативы сотрудников.

3. Формирование коллективного сотрудничества и командного духа: Через организацию совместных мероприятий, проектов и тренингов молодежные организации способствуют укреплению взаимодействия между сотрудниками компании. Это помогает создать дружественную и поддерживающую рабочую среду.

4. Обучение и развитие: Молодежная организация может предоставлять образовательные и развивающие программы для молодых специалистов, что способствует их профессиональному росту и повышению уровня компетенций.

5. Продвижение ценностей и культуры компании: Через свою деятельность молодежная организация может активно продвигать ценности и принципы корпоративной культуры компании среди своих членов и сотрудников, способствуя их внедрению и укреплению в организации.

Таким образом, молодежная организация играет важную роль в формировании корпоративной культуры компании, влияя на ее ценности, нормы и стандарты поведения. Следует рассмотреть конкретные стратегии и методы взаимодействия между молодежной организацией и руководством компании для эффективного формирования и поддержания корпоративной культуры. Это может включать в себя такие действия, как проведение совместных мероприятий, разработка образовательных программ, участие в проектах, направленных на укрепление корпоративных ценностей, а также обмен опытом и идеями между молодыми специалистами и старшими руководителями. В общем, речь идет о поиске конкретных методов сотрудничества, которые помогут создать и поддерживать здоровую и продуктивную корпоративную культуру.

Влияние руководства компании на молодежную организацию

В контексте развития корпоративной культуры компании, руководство играет значительную роль во взаимодействии с молодежной организацией. Это взаимодействие не только способствует формированию и развитию организации, но и имеет важное значение для общей корпоративной культуры и эффективности бизнеса.

Во-первых, руководство выступает в качестве спонсора и поддерживающей структуры для молодежной организации. Предоставляя необходимые ресурсы, финансирование и помощь в организации мероприятий, руководство обеспечивает успешное функционирование организации и ее способность влиять на корпоративную культуру.

Во-вторых, руководство играет ключевую роль в разработке стратегии развития молодежной организации. Участие в определении целей, задач и приоритетов организации помогает согласовать ее деятельность с общими целями компании и убедиться в ее соответствии корпоративным стандартам и ценностям.

Третья важная функция руководства - обеспечение менторства и руководства для членов молодежной организации. Опытные сотрудники могут выступать в качестве наставников для молодых специалистов, делиться своим опытом и знаниями, что способствует их профессиональному росту и развитию.

Кроме того, руководство может оказывать влияние на деятельность молодежной организации через оценку ее работы и предоставление обратной связи. Это позволяет организации адаптировать свои стратегии и методы работы, сфокусироваться на достижении определенных целей и повысить свою эффективность.

Таким образом, взаимодействие между молодежной организацией и руководством компании играет важную роль в формировании корпоративной культуры и достижении бизнес-целей компании. Руководство, действуя в качестве наставника и поддерживающего органа, способствует развитию молодежной организации, что положительно сказывается на общей корпоративной культуре и успехе компании.

Стратегии сотрудничества между молодежной организацией и руководством

В данном разделе мы обсудим ключевые стратегии сотрудничества между молодежной организацией и руководством компании, направленные на формирование корпоративной культуры, способствующей инновациям и развитию.

Первая стратегия, которую следует рассмотреть, - это адаптация корпоративной стратегии под интересы и ценности молодежной организации. Гармония в стратегических приоритетах обеспечивает единое видение и усилия, что способствует успешному сотрудничеству. Важным аспектом является также участие руководства в молодежных проектах и инициативах. Проявление интереса и поддержка со стороны высшего руководства подчеркивают его вовлеченность в молодежную культуру и способствуют формированию доверия среди молодых сотрудников. Создание совместных проектов - еще одна важная стратегия. Общие инициативы способствуют стимулированию креативности и инноваций, а также сплачивают коллектив и повышают уровень взаимодействия между сотрудниками. Открытость к инициативам молодежи и активное общение с руководством создают благоприятную среду для обмена идеями и предложениями. Это, в свою очередь, способствует развитию инновационного мышления и обеспечивает постоянный поток новых решений. Поддержка развития лидерских качеств среди молодых сотрудников также занимает важное место. Менторская помощь и проведение тренингов способствуют выращиванию нового поколения лидеров, способных эффективно руководить и вдохновлять коллектив.

Наконец, необходимо регулярно оценивать эффективность сотрудничества и проводить анализ результатов. Это поможет выявить успешные практики и выделить области для дальнейшего улучшения взаимодействия между молодежной организацией и руководством компании.

Все эти стратегии нацелены на создание плодотворного сотрудничества и формирование корпоративной культуры, основанной на ценностях, инновациях и взаимопонимании.

Вызовы и перспективы

Рассмотрим основные вызовы, с которыми сталкиваются молодежная организация и руководство компании при сотрудничестве, а также предложим перспективы и возможности для улучшения сотрудничества и эффективного взаимодействия. Одним из основных вызовов является несоответствие ожиданий и понимания между молодежной организацией и руководством компании. Это может привести к конфликтам и затруднить сотрудничество в формировании корпоративной культуры.

Еще одним вызовом является недостаток ресурсов и поддержки со стороны руководства компании. Молодежной организации может не хватать финансовых и организационных ресурсов для реализации своих инициатив, что затрудняет их влияние на корпоративную культуру. Также стоит отметить вызовы, связанные с изменениями в корпоративной среде и культуре компании. Молодежная организация должна быть гибкой и адаптивной к изменениям, что требует постоянного обновления стратегий и подходов.

Однако, несмотря на вызовы, сотрудничество между молодежной организацией и руководством компании предоставляет широкий спектр перспектив и возможностей для улучшения корпоративной культуры. Это включает в себя разработку совместных программ обучения и развития, проведение совместных мероприятий и проектов, а также создание благоприятной рабочей среды для всех сотрудников. В целом, улучшение сотрудничества и взаимодействия между молодежной организацией и руководством компании позволит эффективнее формировать и поддерживать корпоративную культуру, что способствует росту и развитию бизнеса.

Заключение

Подводя итог нашему исследованию, хотелось бы выделить несколько ключевых моментов. В ходе работы мы сосредоточились на роли молодежной организации в формировании корпоративной культуры компании и ее взаимодействии с руководством. Мы обнаружили, что эта взаимосвязь играет фундаментальную роль в создании благоприятной рабочей среды и стимулировании инноваций.

Основываясь на наших наблюдениях, мы смогли выделить стратегии сотрудничества, которые доказали свою эффективность в различных компаниях.

Открытость к диалогу, поддержка творческих инициатив и обучение молодых специалистов – всё это играет важную роль в укреплении корпоративной культуры.

Однако, мы также выявили ряд вызовов, которые стоят перед этим взаимодействием, таких как несовпадение ценностей и различия в понимании стратегических приоритетов. Эти препятствия могут преодолеваться только через совместные усилия и гибкий подход к решению проблем. В целом, наше исследование подтверждает важность внимания к роли молодежной организации в корпоративной культуре компании и необходимость развития эффективных стратегий сотрудничества с руководством. Мы надеемся, что наши выводы

окажутся полезными для всех заинтересованных сторон и будут способствовать дальнейшему развитию этой сферы.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1. Браун, М. "Молодежная организация как фактор успешной реализации корпоративных стратегий: анализ опыта компаний." Издательство: Журнал стратегического партнерства, 2019. Страницы: 75-89.
2. Даниелс, Г. "Формирование лидерского потенциала через участие в молодежной организации: опыт сотрудничества с руководством компании." Издательство: Академическое издательство "Лидерство и Менеджмент", 2016. Страницы: 88-101.
3. Джонсон, Б. "Руководящая роль молодежной организации в формировании корпоративной культуры." Издательство: Издательство организационного развития, 2022. Страницы: 112-125.
4. Грин, Д. "Влияние молодежной организации на формирование корпоративной культуры: анализ современных тенденций." Издательство: Журнал организационной психологии, 2020. Страницы: 88-101.
5. Харрис, С. "Эффективное взаимодействие молодежной организации и руководства компании: стратегии и практики." Издательство: Журнал стратегического управления, 2021. Страницы: 45-58.
6. Хьюстон, П. "Роль молодежной организации в формировании инновационной среды в компании." Издательство: Издательство "Инновации и Прогресс", 2019. Страницы: 112-126.
7. Келли, Д. "Развитие молодежных организаций в современной корпоративной среде." Издательство: Издательский дом "Корпоративная стратегия", 2020. Страницы: 45-58.
8. Мартин, Р. "Подходы к организации молодежных инициатив в корпоративной среде: перспективы развития." Издательство: Международное научное издательство "Молодежная политика", 2017. Страницы: 30-42.
9. Сандерс, Л. "Опыт эффективного сотрудничества молодежной организации и руководства компании: анализ кейсов." Издательство: Издательство "Партнерство и Ко", 2018. Страницы: 75-89.
10. Смит, А. "Молодежные организации в современной корпоративной среде: вызовы и перспективы." Издательство: Журнал корпоративной культуры, 2023. Страницы: 67-82.

УДК 37

ГРАДИЕНТНЫЕ ИТЕРАЦИОННЫЕ МЕТОДЫ

Сергеева Ольга Викторовна

Научный руководитель: Малгаждаров Ержан Амангазынович

Восточно-Казахстанский университет им. С.Аманжолова, г. Усть-Каменогорск,
Казахстан

e-mail: fastno@mail.ru

Градиентные методы также могут применяться для решения систем уравнений. Однако в контексте решения уравнений, они чаще всего применяются для поиска минимума (или максимума) функции, представляющей собой сумму квадратов отклонений уравнений от их решения. Этот метод называется методом наименьших квадратов.

Градиентные методы представляют собой класс численных методов оптимизации, который использует информацию о градиенте (или производной) функции для приближенного нахождения её экстремума. Эти методы могут быть адаптированы для решения систем нелинейных уравнений.

Основной идеей градиентных методов является использование градиента функции для определения направления наискорейшего возрастания. Если мы ищем минимум функции, то движемся в направлении, противоположном градиенту. Если градиент равен нулю, это означает, что мы достигли локального минимума (или максимума).

Для решения систем уравнений градиентные методы преобразуют задачу поиска корней в задачу поиска минимума функции, которая представляет собой сумму квадратов отклонений уравнений от нуля. Эта функция потерь минимизируется с использованием градиентного спуска или других методов оптимизации.

Предположим, у вас есть система уравнений вида:

$$f_1(x_1, x_2, \dots, x_n) = 0$$

$$f_2(x_1, x_2, \dots, x_n) = 0$$

$$f_m(x_1, x_2, \dots, x_n) = 0$$

Тогда можно ввести функцию ошибки E , равную сумме квадратов отклонений:

$$E(x_1, x_2, \dots, x_n) = f_1^2 + f_2^2 + \dots + f_m^2$$

Задача состоит в том, чтобы найти значения $x_1, x_2, \dots, x_n$, минимизирующие E . Градиентный метод может быть применен для этого, используя градиент E вместо градиента отдельных функций f_i .

На каждом шаге итерации значения $x_1, x_2, \dots, x_n$ обновляются в направлении, противоположном градиенту функции ошибки E , умноженному на некоторый коэффициент (шаг градиентного спуска). Этот процесс повторяется до тех пор, пока градиент не станет достаточно маленьким.

Градиентные методы для решения уравнений и поиска оптимумов широко используются в различных областях, таких как численный анализ, физика, инженерия и многие другие. Они позволяют решать сложные задачи, для которых аналитическое решение может быть недоступно или слишком сложным.

Их широкое применение связано с несколькими ключевыми преимуществами:

Решение сложных нелинейных задач: Градиентные методы позволяют находить оптимальные решения в задачах с нелинейными функциями и ограничениями, где аналитическое решение может быть сложным или невозможным.

Функция для минимизации:

$$f(x,y)=x^2+3y^2-4xy+2x-3y$$

Ограничения:

$$g_1(x,y)=x+2y-3\leq 0$$

$$g_2(x,y)=x^2+3y^2-4xy+2x-3y\leq 0$$

Итерационное обновление:

$$x_{n+1}=x_n-\alpha\cdot\nabla f(x_n,y_n)$$

$$y_{n+1}=y_n-\alpha\cdot\nabla f(x_n,y_n)$$

где $\nabla f(x,y)$ - градиент функции $f(x,y)$.

Численное решение уравнений: Они позволяют численно находить корни систем уравнений, что является фундаментальной задачей в численном анализе и моделировании.

Пример решения системы уравнений с помощью градиентного метода:

$$f(x,y)=x^2+y^2-4x-2y+4=0$$

$$g(x,y)=x+y-2=0$$

$$L(x,y)=f(x,y)^2+g(x,y)^2$$

Задача состоит в минимизации $L(x,y)$ при условии $g(x,y)=0$.

Применяя градиентный спуск, мы начинаем с произвольных значений x и y и последовательно обновляем их с использованием градиентов L и g . Мы продолжаем обновление до тех пор, пока градиенты не станут достаточно близкими к нулю.

Градиентные методы обладают несколькими преимуществами, такими как:

- Применимость к широкому спектру задач, включая сложные нелинейные системы.
- Эффективность при правильном выборе параметров и начальных значений.
- Возможность решения задач с ограничениями.

Однако они также имеют ограничения, включая возможность застревания в локальных минимумах и зависимость от выбора начальных значений и параметров.

Градиентные методы для решения уравнений представляют собой мощный инструмент для нахождения корней нелинейных систем. Их применение охватывает множество областей, и они продолжают развиваться и улучшаться. Важно правильно выбирать метод и параметры в зависимости от конкретной задачи и внимательно анализировать результаты. Градиентные методы остаются важным инструментом в численном анализе и научных исследованиях.

Градиентные итерационные методы представляют собой класс эффективных численных методов для решения задач оптимизации и поиска экстремумов функций. Они находят широкое применение в различных областях, таких как математика, физика, инженерия, экономика, машинное обучение и другие.

Основная идея градиентных итерационных методов заключается в последовательном обновлении текущего приближения к оптимальному решению с использованием информации о градиенте (или производных) целевой функции.

Вот ключевые аспекты градиентных итерационных методов:

1. **Градиент и производные:** Градиент функции показывает направление наискорейшего роста этой функции. В численных методах, мы используем градиент для определения направления, в котором нужно двигаться, чтобы минимизировать или максимизировать функцию.
2. **Итерационные обновления:** На каждом шаге метода текущее значение переменных обновляется в соответствии с выбранным направлением и шагом.
3. **Выбор шага** - Это важный параметр. Маленький шаг может привести к медленной сходимости, а слишком большой - к расходимости.
4. **Условия останова:** Методы должны завершиться, когда достигнута определенная точность или выполнено другое условие завершения (например, достижение максимального числа итераций).
5. **Анализ сходимости и стабильности*:** Важно следить за процессом оптимизации и анализировать его ход, чтобы избегать проблем, таких как застревание в локальных минимумах.

Важно отметить, что существует множество вариаций градиентных итерационных методов, таких как градиентный спуск, метод Ньютона, метод сопряженных градиентов, и многие другие. Каждый из них имеет свои особенности и применяется в зависимости от конкретной задачи.

Градиентные итерационные методы стали фундаментальным инструментом в численных методах и прикладных науках. Они позволяют эффективно решать широкий спектр задач оптимизации и анализа данных, и их разработка и усовершенствование продолжается в настоящее время.

Задача оптимизации:

Инициализация: • Задайте начальные значения переменных: $x_0, y_0, \dots$ и выберите точность ϵ.
Определение функции потерь: • Определите функцию потерь $L(x, y, \dots)$, которую нужно минимизировать.
Выбор условий останова:

• Задайте критерий останова, например, если $L(x_{n+1}) - L(x_n) < \varepsilon$ или достигнуто максимальное количество итераций.
Итерационный процесс: • На каждой итерации n: • Вычислите градиент функции потерь $\nabla L(x_n, y_n, \dots)$. • Обновите переменные $x_{n+1} = x_n - \alpha \cdot \nabla L(x_n, y_n, \dots)$, где α - скорость обучения.
Проверка условия останова: • Если выполнено условие останова, завершите процесс. В противном случае вернитесь к шагу 4.

Решение системы уравнений:

Инициализация: • Задайте начальные значения переменных: $x_0, y_0, \dots$ и выберите точность ε.
Определение системы уравнений: • Определите систему уравнений, которую нужно решить: $f(x, y, \dots) = 0$, $g(x, y, \dots) = 0$, и т.д.
Выбор условий останова: • Задайте критерий останова, например, если максимальная разница между предыдущим и текущим приближением меньше ε или достигнуто максимальное количество итераций.
Итерационный процесс: • На каждой итерации n: • Вычислите градиенты системы уравнений $\nabla f(x_n, y_n, \dots)$, $\nabla g(x_n, y_n, \dots)$. • Обновите переменные: $x_{n+1} = x_n - \alpha \cdot \nabla f(x_n, y_n, \dots)$, $y_{n+1} = y_n - \alpha \cdot \nabla g(x_n, y_n, \dots)$, и так далее.
Проверка условия останова: • Если выполнено условие останова, завершите процесс. В противном случае вернитесь к шагу 4. В каждом из этих методов, выбор правильного значения скорости обучения (α) очень важен и может сильно влиять на сходимость метода. Необходимо провести анализ сходимости и подобрать подходящее значение этого параметра.

Список литературы:

1. "Методы оптимизации. Введение в вычислительную математику"* - А.В. Горячев, Ю.Н. Малюта., 2006
2. "Оптимизация" - Л.С. Понtryгин, В.Г. Болтянский, Р.В. Гамкрелидзе, Е.Ф. Мищенко., 2009
3. "Оптимизация: введение в теорию" - И. Григорьев, Н. Хананашвили, В. Рубинов., 2010
4. "Оптимизация" - В. В. Васин., 2003
5. "Численные методы оптимизации" - А.С. Антонов., 2008
6. <https://clck.ru/35sdbH>
7. <https://clck.ru/35sdc7>
8. <https://clck.ru/35sdcn>
9. <https://clck.ru/35sddi>
10. <https://clck.ru/35sdmb>
11. <https://clck.ru/35sdnT>

ӘОЖ 37,01(574.42)

**Қ.О.БІТІБАЕВАНЫҢ «ОЙ ТАСТАУ, ОЙЛАНТУ, ОЙЛАУ
»ТЕХНОЛОГИЯСЫ НЕГІЗІНДЕ ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫМЫЗ
АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫ АДАМГЕРШІЛІККЕ БАУЛУ ЖОЛДАРЫ**

¹Келгембаева Б.Б., ²Сагидолдина Қ.Ө.

¹Ғылыми жетекші: Келгенбаева Б.Б

e-mail: karlygash.sagidoldina@gmail.com

Ұлттық құндылықтар - ғасырлар бойы қалыптасқан, атадан балаға мирас болған рухани мұрамыз. Ұлттық мәдениетіміз, өнер-білім, өркениет, адамгершілік қасиеттеріміз бен ұлттық болмысымыз осы ұлттық құндылықтарымыздан бастау алады.

«Құндылық» ұғымына ғалымдар тарапынан біршама анықтамалар берілген, атап айтсақ: «Құндылықтар әлемі-сөздің кең мағынасында, мәдениет әлемі деген сөз. Ол адамның рухани қызмет аясы, оның санасының дұрыстығын айғақтаушы, адамның рухани байлығының өлшеуіші іспетті», -деп [1,344] К.Биекенов анықтама берсе: «Құндылықтар қоғам үшін ең маңызды деген әдет-ғұрыптар, нормалар мен мән-мағыналар қызметін өзіне бағындырады және реттейді», -деп қазақ мәдениеті энциклопедиялық анықтамада ұлттық құндылықтың маңызын аша түседі.[2,255].

Қазіргі таңда жастарымызды өзінің ұлттық құндылықтарын қастерлейтіндей етіп баулуымыз керек. Осы орайда ұлы ақын Абай Құнанбевтың: «Адамның жақсы болуы тегінде емес, тәрбиесінде, ақылында, өнер, білімінде. Адамға үш алуан мінез жұғады: ата-анадан, ұстазынан, досынан. Әсіресе, олардың қайсысын жақсы көрсе, содан көп жұғады», деген сөзінде қаншама ұлылық жатыр. Адамдықтың

негізі жақсы тәлім-тәрбиесінде екендігі сөзсіз. [3,224].

«Ел боламын десең, бесігіңді түзе», - [4] деп заманымыздың заңғар жазушысы Мұхтар Әуезов айтқандай, ел болудың, өсіп өркендеудің, ел ертеңінің тетігі тәрбиеде жатыр. Олай болса ғұлама ойшыл Әл-Фараби айтқандай: «Адамға ең бірінші білім емес, тәрбие берілуі керек, тәрбиесіз берілген білім-адамзаттың қас жауы, ол келешекте оның барлық өміріне апат әкеледі», [5,255]. - деген сөзін ұстаным еткен ел болашағы жарқын болары сөзсіз.

Мектепте ұлттық құндылықтың, мәдени мұраның көзін асыл сөз өнерінен, ана тілімізден аламыз, рухани байлықтың көзіне айналып отырған ұлыларымыздың мұралары арқылы оқушыларға рухани тағылым, адамгершілікке, рухани тазалыққа, адамзаттық, ұлттық құндылықтарымызды қастерлей білуге баулимыз. Әйгілі ұстаз, академик Қанипа Омарғалиқызы: «Әдебиет пәні де, өнер пәні. Әдебиетті ұлағатты адамдар «адамтану құралы» десе, әдебиет пәні «адам тәрбиелеу құралы» дер едік», - деп айтқандай [6,11], ұлттық құндылықтың, ұлттық тәрбиенің көзі ұлыларымыздың тағылымында жатыр. Сондықтан да тәрбие сағаттарында ұлыларымыздың мұраларын оқушыларға оқытып қана қоймай, көңілдеріне тоқи отырып, ғибрат алуды мақсат етеміз.

Әдіскер-ұстаз оқушыларды шығармашылыққа баулу арқылы құндылықтарымызды қарапайым сабақ үрдісінен бастауды жөн санайды. Шағын жұмыстар негізінде ұлттық тәрбиеге жетелейді. Оқу үрдісінде әр сабақ барысында оқушының ізденімпаздық қасиетін қалыптастыру үшін арнайы тапсырмалармен жұмыс жүргізуді ұсынады. Педагог ғылыми-зерттеу, іздендіру жұмыстарын зерттеу, іздендіру бағытындағы тапсырмалар, кесте негізінде салыстырмалы жұмыстар, көмек-карточка бойынша жұмыс, дәлелдеуге бағытталған жұмыс түрлері, құзырлылықты қалыптастыруға бағдарланған тапсырмалар, сын зерттеу еңбектерімен жұмыстар т.б. ретінде беріледі.

Әдіскер ұстаздың әдебиетті оқыту ұстанымы ой салу, ойлау, ойланту, бір шешімге келу философиясынан тұрады. Ой салу — ұстаз тарапынан, ойлану — шәкірт тарапынан, ойланту - ұстаз тарапынан, бір шешімге келу – оқушы тарапынан жүзеге асады. Ұстаз тәжірибесінің тағы бір тиімділігі оқушылар сабаққа өздері мақсат қойып келеді. Ол мақсаттарды ұстаз диагностика, болжам үшін пайдаланады. Бұл жерде ұстаздың басты мақсаты сабақ жоспары оқушы-субъектінің еркіндігіне жол ашады, оқушының да, ұстаздың да іс әрекеті түпкілікті нәтижеге қол жеткізудің өнімді еңбегіне айналады.

Бұл туралы атақты педагог Қ.Бітібаева былай дейді: «Мақсатым – сабақты қызу еңбекке құру: сабаққа оқушыларды тыңдаушы дәрежесінде емес, еңбек етуші, білімді өз еңбегімен алушы дәрежесінде қатыстыру. Олар – пікір айтушылар, қызу айтысқа қатысушылар, көркем шығармаға деген өз көзқарасы, эстетикалық талғамы қалыптасып келе жатқан азаматтар. Сол себепті де оларды сабақта үнемі іздендіріп отыруды мақсат етемін» [7].

Өз іс-тәжірибемізде мектепте тәрбие сағаттарын жүргізгенде әлемдік педагогикада есімдері танымал Ю.К.Бабанский, Ш.А.Амонашвили сынды педагогтармен қатар аталынған Қ.Бітібаеваның «Ой тастау, ойланту, ойлау» технологиясына жүгінеміз. Ұстаздың технологиясын басшылыққа ала отырып, ұлттық дәстүрімізді, ұлттық рухымызды дәріптейтін түрлі сыныптан тыс

оқушылардың қызығушылықтарын оятатын интеллектуалдық сайыстарды ұйымдастырып, тұлғалық қасиеттерін дамытуды мақсат етудеміз. Төменде ұстаздың «Ой тастау, ойланту, ойлау» технологиясына негізделген іс-тәжірибе ұсынылып отыр.

Тәрбие сағатының тақырыбы: Мен сенің өміріңнің жалғасымын...

(Абай тағылымы тәрбие үдерісінде)

Тәрбие сағатының түрі: пікірталас, дөңгелек үстел

Тәрбие сағатының әдіс-тәсілдері: ұжымдық оқыту, Қ.Бітібаеваның «Ой тастау, ойланту, ойлау» технологиясы, талдау, сұрақ-жауап, пікірлесу.

Тәрбие сағатының мақсаты: ғылыми зерттеу жұмыстары арқылы оқушылардың таным, ойлау белсенділіктерін, қызығушылықтарын арттыру арқылы іздендіру жұмыстарына төселдіру. Өз бетімен ізденуге дағдыландыра отырып, табандылыққа тәрбиелеуге түрткі жасау.

Көрнекіліктер: слайдтар, бейнеролик, макет, портреттер, Абайдың өлеңдер жинағы, Қ.Бітібаеваның кітаптары.

Тәрбие сағатының барысы: Ұйымдастыру

Мақсаты: оқушыларды тәрбие сағатына жұмылдыру, жағымды көңіл күй туғызу.

I кезең. Абай мұрасы-тәрбие көзі. (ғылыми хабарлама оқу)

Мақсаты: Абай тағылымы негізінде оқушыларды ұлтжандылыққа, табандылыққа, еңбекқорлыққа, өз беттерімен іздендіру жұмыстарына баулу. Ғылыми ізденіске жетелеу.

I хабарлама: Абай қарасөздерінің тәрбиелік мәні.

II хабарлама: Абай-жастарды тәрбиелеу мәселесі жайында.

III хабарлама: Абай-отбасы және бала тәрбиесі.

II кезең. Мен сізге еліктеймін...

-Абайтану мәселесі төңірегіндегі төл пікірлер.

-«Абай және мен»

III кезең. Қазағымның Хан апасы және Абай (макет презентациясы)

Мақсаты: Оқушыларға Қ.О.Бітібаеваның ұстаздық еңбек жолындағы жан-жақты дамыған жеке тұлға қалыптастыруға қосқан үлесін, Абай хакімнің шығармаларымен немесе өмірімен байланыстыра отырып еңбексүйгіштікке баулу.

Үй тапсырмасы бойынша топқа бөліну:

I топ: Қазақтың хан апасы

II топ: Абайдың ақындық мектебі

III топ: Абай әндерін орындаушылар

IV топ: Абайтанушы ғалымдар

IV кезең. Қорытынды өз қалаулары бойынша ой толғау.

Қорытындылай келгенде, Қ.Бітібаеваның «Ой салу, ойланту, ойлау» технологиясы арқылы өткізілген тәрбие сағатынан оқушылар:

Абай шығармашылығындағы адам, адамгершілік, ар, ынсап, мәселесіне қалай қарайды, ой түйгені туралы өз тұжырымдарын қорытындылай білді;

Абай заманындағы адам мен бүгінгі заман адам мәселесін салыстыра отырып, өз бойларындағы адами қасиеттерін зерделеуге талпынды;

Оқушы бойындағы өзіндік «Мен» менталитетінің қалыптасуына түрткі болды;

Адам бойындағы жақсы, жаман қасиеттерді талдай отырып, ізгіліктің, жақсы ниеттің, таза пейілдің, жанашырлық қасиеттердің мағынасын түсінуге, Абайша айтқанда жылы жүректі, ыстық қайратты, нұрлы ақылды, жан-жақты жетілген «Толық Адам», яғни жеке субъект тұлға болып қалыптасуына түрткі жасалынды. Бос отыратын, сабаққа селқос, айтқанды орындап қана орындаушы рөлінде отыратын, тек дайынды қайталап айтушы оқушы болмайды. Ұстаз да, оқушы да жаңаны іздеуші, талаптанушы, табушы, бірліктегі ұжым деңгейіндегі еңбек етуші дәрежесінде болады.

Оқушы «Ой салу, ойланту ойлау» технологиясы негізінде өткізілген тәрбие сағатынан өз ойын ашық, еркін жеткізеді, тілді күрмелмеуге, таза сөйлеуге ынталанады. Мақсат қойып, сол мақсатқа жетуде еңбектенеді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Биекенов К. Әлеуметтанудың түсіндірме сөздігі. - Алматы: Сөздік-Словарь, 2007. — 344 бет.
2. Қазақ мәдениеті.Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: Аруна ЖШС, 2005.-255 б.
3. Абай шығармалар жинағы. – Алматы: Атамұра, 2002.- 224 б.
4. [Мұхтар Әуезов «Әдебиет порталы» сайтынан.](#)
5. Көбесов А. Әл Фараби.- Алматы: Баспа, 1975.- 28 б.
6. Бітібаева Қ.О. Әдебиет пәнін оқытудың тиімді жолдары. -Алматы: Аруна, 2009. - 411 б.
7. Бітібаева Қ.О. Әдебиет пәнін оқытудың тиімді жолдары. -Алматы: Аруна, 2009. - 11 б.

ӘОЖ 37

АВТОНОМДЫҚ ЖҮЙЕ ЖӘНЕ ОРНЫҚТЫЛЫҚ ТЕОРИЯСЫ ҰҒЫМДАРЫН ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

Пазылбек Салтанат
«№48 мектеп-қосымша білім
беру орталығы» КММ

Тұрақты динамикалық жүйе деп біз жалпы мінез-құлқы оның бастапқы шарттары немесе кірістері аздап бұзылған кезде айтарлықтай өзгермейтін жүйені айтамыз. Тұрақтылық кез-келген пайдалы жүйенің негізгі талабы болып табылады. Тұрақсыз жүйенің мінез-құлқын бақылау мүмкін емес, сондықтан мұндай жүйе практикалық мақсаттар үшін пайдасыз. Бұл кітаптың мақсаты-автономды (уақыт бойынша инвариантты) және автономды емес (уақыт бойынша өзгертін) жүйелердің тұрақтылық теорияларын қысқаша зерттеуді ұсыну. Әр түрлі байланысты ұғымдар мен терминология мұқият түсіндіріледі. Кітаптың негізгі бағыты-Ляпуновтың әйгілі тікелей әдісі, ол бүгінгі күнге дейін динамикалық жүйенің тұрақтылығының сипатын анықтаудың ең жақсы математикалық әдісі болып табылады. Кітапта автономды емес жүйелердің тұрақтылық теориясы

енгізіліп, жан-жақты талқыланады, бұл әртүрлі қателіктер мен ерекшеліктерге ие күрделі тақырып. Кітаптағы барлық ұғымдар иллюстрациялық материалдармен бірге жүреді.

Автономды жүйелер және тұрақтылық

Автономды жүйе – түріндегі қарапайым дифференциалдық теңдеулер жүйесі

$$\frac{dx_1}{dt} = F_1(x_1, \dots, x_n)$$

$$\frac{dx_2}{dt} = F_2(x_1, \dots, x_n)$$

⋮

$$\frac{dx_n}{dt} = F_n(x_1, \dots, x_n)$$

$$x' = F(x)$$

немесе векторлық белгілеуде.

Яғни, автономды жүйе - t негізгі айнымалысы жоқ ODE анықтаушы теңдеулерде айқын көрінетін жүйесі.

Мысалы, форманың біртекті сызықтық жүйелері

$$x' = Ax$$

мұндағы A тұрақты матрица автономды болып табылады ($F(x) = Ax$ - ке тең).

Автономды сызықтық жүйелердің әсіресе жақсы жағы - байланысты бағыт өрісінің сызбалары t -ге тәуелсіз болып келеді, сондықтан $F(x)$ векторлық-мәнді функциясымен байланысты бағыт өрісіне қарау арқылы шешімдердің қандай болатынын анықтауға болады.

Біз шешуші нүктелердегі шешімдеріне назар аударамыз.

АНЫҚТАМА 1. x_0 нүктесі автономды жүйе үшін маңызды нүкте болып табылады.

$$x' = F(x)$$

$$\text{If } F(x_0) = 0$$

Бірінші атап өтетін нәрсе, егер (1) критикалық нүктесі болса

$$x(t) = x_0$$

онда x_0 тұрақты функциясы әрқашан дифференциалдық теңдеудің шешімі болып табылады:

$$0 = \frac{dx_0}{dt} = \frac{dx}{dt}(t) = F(x(t)) = F(x_0) = 0$$

- Анықтама:4.2. Автономды жүйенің x_0 критикалық нүктесі келесі шарт болған жағдайда тұрақты деп аталады:
- Кез келген $\epsilon > 0$ үшін болады, $\delta > 0$ егер $\Phi = F(x)$ шешімін қанағаттандыратын болса

$$\|F(0) - x_0\| < \delta$$

- Онда барлық $t > 0, \Phi(t)$ үшін кристалды кристалдар (шешімі ретінде) және қанағаттандырады

•

$$\Pi\Phi(0) - x_0 \Pi < \varepsilon$$

Яғни, егер x_0 критикалық нүкте болса, онда шешім « x_0 -ға жақын басталса», онда ол кли болып қалады. Барлық оң t үшін x_0 -ға.

Байланысты, бірақ ерекше концепция асимптотикалық тұрақты критикалық нүктені білдіреді:

АНЫҚТАМА 3. Автономды жүйенің x_0 критикалық нүктесі асимптотикалық тұрақты деп аталады, егер келесі шарт орындалса:

Егер $(t) x' = F(x)$ шешімін қанағаттандыратындай $\delta_0 > 0$ болады.

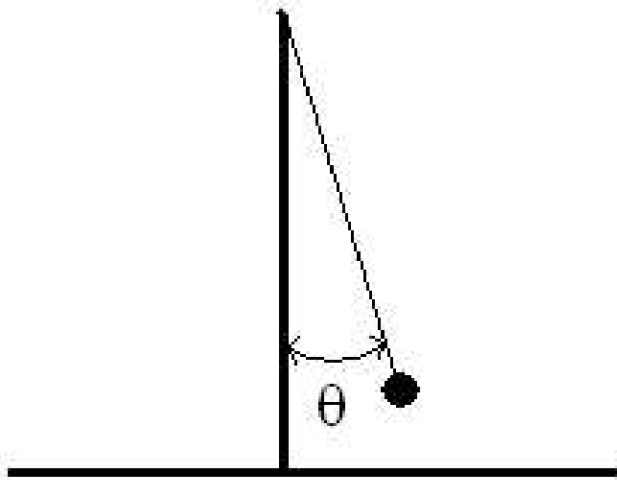
$$\Pi\Phi(0) - x_0 \Pi < \delta_0$$

содан кейін

$$\lim_{t \rightarrow \infty} \Phi(t) = x_0$$

Асимптотикалық тұрақтылық жай тұрақтылыққа қарағанда біршама күшті: өйткені тұрақтылық критикалық нүктеге жақын жерде басталатын шешімдер ешқашан сол критикалық нүктеден алыс кетпеуін талап етеді, ал асимптотикалық тұрақтылық, екінші жағынан, x_0 критикалық нүктесіне жақын шешімдерді талап етеді. ақырында (сонымен қатар шекті деңгейде) x_0 -ға орналасады.

Мұнда асимптотикалық тұрақты және тұрақты критикалық нүктелерді ажырататын қарапайым физикалық жағдай берілген. Маятникті қарастырайық.

Ықтимал қозғалыстардың бірі - маятник $\theta = 0$ -ге тіреледі. Бұл шешуші нүктеге сәйкес келеді. Егер сіз маятникті кішкене δ бұрышымен ығыстырып, содан кейін жіберсеңіз, екі мүмкіндік бар.

Үйкеліссіз жағдайда маятник $\theta = -\delta$ және $\theta = \delta$ арасында шексіз алға-артқа тербеледі, бірақ әрқашан $|\theta(t) - 0| \leq \delta$. Бұл жағдайда $\theta = 0$ тұрақты критикалық нүкте болып табылады, бірақ асимптотикалық тұрақты критикалық нүкте емес.

(себебі маятник мәңгілік алға-артқа тербелуді жалғастырады).

Ойын кезінде үйкеліс бар (нақтырақ) жағдайда, ақырында тербеліс қозғалыстары тұрақты тыныштық күйіне дейін өледі. Сонымен демделген маятник үшін (үйкеліс әрекеті бар маятник дегенді білдіреді) $\theta=0$ асимптоталық тұрақты критикалық нүкте болып табылады.

Енді маятниктің мысалын біршама сан жағынан қарастырайық. Айналу қозғалысының аналогы Ньютонның екінші заңы момент (айналмалы инерция) (бұрыштық үдеу)

$$\frac{d^2\theta}{dt^2} + \frac{1}{mL^2} \left[-mgL\sin\theta - cL \frac{d\theta}{dt} \right]$$

Мұнда mL^2 – айналу нүктесінен L қашықтыққа ығысқан m массасының инерция моменті (маятник жолының ұзындығы). $-mgL\sin\theta$ – r х F_g термині (немесе кем дегенде оң жақтағы тиісті компонент). $-cL \frac{d\theta}{dt}$ термині үйкеліс күшін білдіреді. Бұл теңдеуді келесі түрде қайта жаза аламыз

$$\frac{d^2\theta}{dt^2} + \frac{d\theta}{dt} + \omega^2 \sin\theta = 0$$

$$\gamma = \frac{c}{mL}$$

$$\omega = \sqrt{\frac{g}{L}}$$

Бұл екінші ретті дифференциалдық теңдеуді бірінші ретті дифференциалдық теңдеулердің автономды жүйесі ретінде қарастыру орнаттық

$$x_1 = \theta$$

$$x_2 = \frac{d\theta}{dt}$$

$$\frac{dx_1}{dt} = x_2$$

$$\frac{dx_2}{dt} = -\omega^2 \sin(x_1) - \gamma x_2$$

Осылайша, бұл жүйе үшін

$$F(x) = \begin{bmatrix} x_2 \\ -\omega^2 \sin(x_1) - \gamma x_2 \end{bmatrix}$$

Критикалық нүктелер $F(x) = 0$ шешімі болады

$$\Rightarrow \begin{cases} x_2 = 0 \\ -\omega^2 \sin(x_1) - \gamma x_2 = 0 \end{cases} \Rightarrow \begin{cases} x_2 = 0 \\ x_1 = k\pi, k \in \mathbb{Z} \end{cases}$$

яғни осы сыни нүктелерде маятник тыныштықта болады. Критикалық нүктелер , мұнда;

$x_1 = 0, \pm 2\pi, \pm 4\pi, \dots$ оның бұрылысының түбінде жатқан маятникке сәйкес келеді; бұл асимптотикалық тұрақты сыни нүктелер (егер $c \neq 0$ болса). $x_1 = \pm\pi, \pm 3\pi, \pm 5\pi, \dots$ болатын критикалық нүктелер оның бұрылысының жоғарғы жағында жатқан маятникке сәйкес келеді. Бұл тұрақсыз сыни нүктелер.

ӘОЖ 37

СТУДЕНТТЕРДІҢ СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚҚА ҚАРСЫ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ҮШІН ПЛАТФОРМАЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР ӘЗІРЛЕУ

¹Серғалиев Б.С. ²Адиқанова С. ³Байркенова Г.Т.

Научный руководитель: Адиқанова С., Доктор PhD

¹ Восточно-Казахстанский университет им. С.Аманжолова, г. Усть-Каменогорск,
Казахстан

e-mail: sergaliyev7@mail.ru

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы білім беру қазіргі әлемде өзекті бола түсуде, мұнда сыбайлас жемқорлық қоғамның тұрақтылығына елеулі қауіп төндіреді. Білім беру бағдарламалары шеңберінде, әсіресе жоғары білім деңгейінде студенттердің сыбайлас жемқорлыққа қарсы құзыреттілігін қалыптастыру ерекше мәнге ие болады. Студенттердің сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл дағдыларын тиімді қалыптастыруға бағытталған платформалық технологияларды әзірлеу тәсілі ұсынылған. "Сыбайлас жемқорлықсыз болашақ!" жастардың сыбайлас жемқорлыққа қарсы хабардарлығын арттыру және білім беру ұйымдарының оқытушылары үшін сыбайлас жемқорлыққа қарсы білім беру бағдарламаларын дамыту үшін қосымша білім деңгейін және сапасын арттыру үшін орасан зор.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы құзыреттілікке қол жеткізу сыбайлас жемқорлықтың мәнін түсінуді және осы құбылысқа қарсы тұру дағдыларын игеруді талап етеді. Зерттеулер сыбайлас жемқорлыққа қарсы аспектілерді білім беру процесіне біріктірудің маңыздылығын көрсетеді. Бұл тұрғыда оқытудың платформалық тәсілдерін қоса алғанда, әртүрлі әдістер мен технологиялар қарастырылады.

Міндеттері:

1. Барынша көп адамдарды сыбайлас жемқорлыққа қарсы білім алуға тарту және сол арқылы сыбайлас жемқорлық қатынастарының алдын алу.
2. Құқықтық және сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениетті насихаттау.
3. Білім алушылардың кәсіби даярлығының сапасын арттыру.

Теориялық аспект

"Сыбайлас жемқорлыққа қарсы құзыреттілік" сияқты негізгі ұғымдарды анықтау,

осы құзыреттерді қалыптастырудың теориялық моделін құру және олардың білім беру процесіне әсері. Алға қойылған мақсаттарға тиімдірек жету үшін платформалық технологиялар сияқты инновациялық әдістерді енгізудің маңыздылығы.

Студенттердің сыбайлас жемқорлыққа қарсы құзыреттілігінің ағымдағы деңгейін талдау әдістерінің сипаттамасы және білім беру ортасын құру үшін платформалық технологияларды таңдаудың негіздемесі. Платформалардың тиімділігін бағалау критерийлерін әзірлеу және олардың қойылған білім беру мақсаттарына сәйкестігі.

Платформалық технологияларды дамыту

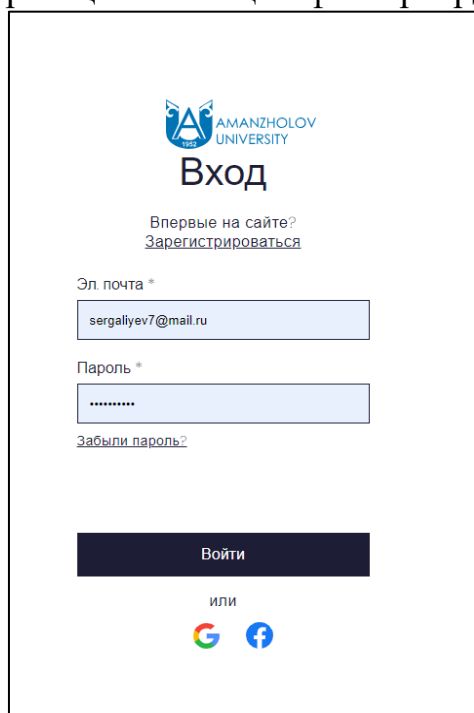
Студенттердің сыбайлас жемқорлыққа қарсы құзыреттілігін қалыптастыруға арналған құрылған білім беру платформалары мен құралдарының толық сипаттамасы. Интерактивті кейстерді, онлайн курстарды және басқа да білім беру ресурстарын пайдалануды қоса алғанда, студенттердің платформамен өзара әрекеттесу әдістерін түсіндіру.

Эксперимент және апробация

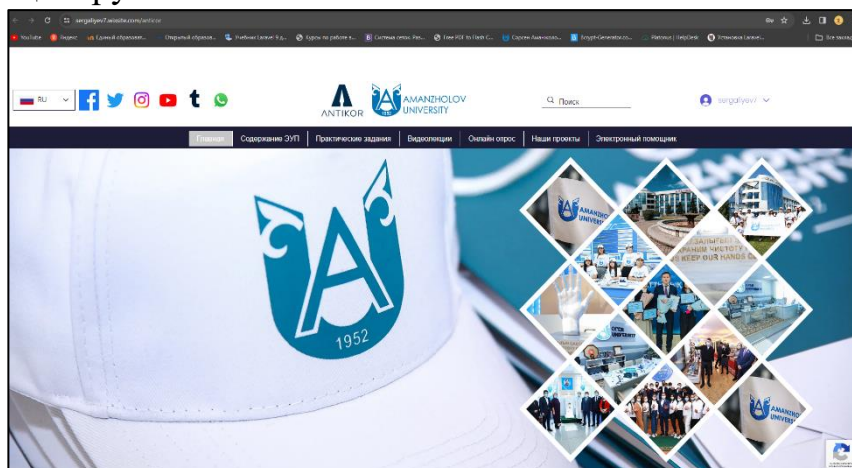
Әзірленген технологиялардың тиімділігін бағалау үшін эксперименттер жүргізу. Платформалық технологияларды енгізгеннен кейін студенттердің сыбайлас жемқорлыққа қарсы құзыреттілігіндегі өзгерістерді көрсететін деректерді жинау және талдау. Әдістемені одан әрі жақсарту үшін қосымша ұсыныстар.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы құзыреттілікті қалыптастырудағы платформалық технологиялардың тиімділігі

Бұл бөлімде оқу процесінде әзірленген платформалық технологияларды практикалық іске асыру қарастырылады. Жаңа білім беру платформаларының студенттердің сыбайлас жемқорлыққа қарсы құзыреттілік деңгейіне әсері туралы сандық және сапалық деректерді ұсына отырып, эксперимент пен апробация нәтижелері талданады. Студенттердің платформаларды пайдаланудағы белсенділігі, олардың пікірлері және ұсынылған білім беру материалдарына реакциясы сияқты факторлардың әсеріне ерекше назар аударылады.

Сурет 1. Сайтқа кіру беті

Сурет 2. басты беті

Сайттың

Сурет 3. Бір тапсырмаға шолу- Анықтаманы сәйкестендіру. Сыбайлас жемқорлық жайлы ұғымдардың анықтамасы, осы анықтамаларды бір біріне сәйкестендіру қажет. Мысалы, сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылық деген анықтама соған сәйкес анықтаманы студент табуы керек.

Студенттер арасында сыбайлас жемқорлыққа қарсы құзыреттілікті қалыптастыру олардың білім беру ортасының ерекшеліктерін, психологиялық ерекшеліктері мен әлеуметтік-мәдени контексттерін ескеретін кешенді тәсілді қажет етеді. Бұл бөлімде сыбайлас жемқорлыққа қарсы дағдыларды оқытудың бағдарламалары мен әдістемелерін әзірлеу кезінде ескеру.

Студенттердің сыбайлас жемқорлыққа қарсы құзыреттілігін қалыптастыру психологиялық, әлеуметтік-мәдени және практикалық элементтерді біріктіретін теңдестірілген тәсілді қажет етеді. Бұл ерекшеліктер теориялық білімді тиімді игеруді ғана емес, сонымен қатар оларды нақты жағдайларда сәтті қолдануды қамтамасыз етеді.

Өздеріңіз білетіндей, сыбайлас жемқорлыққа қарсы ағартудың басты мақсаты — азаматтарға сыбайлас жемқорлықтың әлеуметтік қауіптілігін дұрыс түсінуге өз бетінше келуге көмектесетін ақпаратты, мәдениетті және өзге де құзыреттерді кеңінен тарату, сондай-ақ сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясатты тарату, сыбайлас жемқорлыққа төзбеушілікті қоғамдық санаға енгізу.

Дәл осы Сыбайлас жемқорлыққа қарсы ағарту мемлекетке азаматтардың заңға бағынатын, парасатты мінез-құлық үлгілерін қалыптастыруға, сыбайлас жемқорлықты қабылдау деңгейін төмендетуге, сайып келгенде, әділ қоғамның қалыптасуына ықпал етуге мүмкіндік береді.

Дегенмен, біз оқу іс-әрекетінде қолдануға арналған өзекті және жан-жақты оқу материалдарының жетіспеушілігін байқаймыз. Әдетте, олар мұғалімдердің өздеріне қолжетімді, яғни студенттік аудиторияларда пайдаланады.

Тиімділігі:

- Цифрлық технологияларды қолдану арқылы барлығына қолжетімділік. Білім беру веб-сайты тәулік бойы жұмыс істейді.
- Жобаны бастапқы кезеңде жүзеге асыру және негізгі тапсырмаларды орындау үшін арнайы қаржылық инвестициялар қажет емес.
- Оқу және басқа да материалдар, негізгі функциялар (оның ішінде оқу жетістіктерін бақылау, сауалнамалар, кеңес беру).
- Кері байланыс арналары тестілеу, интерактивті тапсырмалардың орындалуын тексеру, сауалнамалар және электронды көмекші ұсынылған.
- Теориялық материал, диаграмма, кесте, бейне дәрістер, сілтемелер арқылы қосымша материалдар түрінде беріледі.
- Пайдаланушы белсенділігін, олардың қалауларын, сұрақтарын бақылау, сайт мазмұнын үнемі жаңартып отыру және сайт пайдаланушыларының санын арттыру мүмкіндіктері қарастырылған.

Қорытынды

Зерттеудің негізгі нәтижелерін жалпылау, студенттердің сыбайлас жемқорлыққа қарсы құзыреттілігін қалыптастыру үшін платформалық технологияларды қолданудың маңыздылығын атап өту. Мақала қазіргі білім беру мен қоғамдағы осы тақырыптың өзектілігіне баса назар аударумен, сондай-ақ сыбайлас жемқорлыққа қарсы білім беру саласындағы одан әрі зерттеулерге шақырумен аяқталады.

Зерттеудің мақсаттары мен міндеттерін ескере отырып, алынған нәтижелерге жалпылама талдау жасалады. Эксперименттік бөлімде анықталған жетістіктер, сондай-ақ мүмкін болатын шектеулер мен проблемалар талқыланады. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы құзыреттілікті қалыптастыру үшін платформалық технологияларды одан әрі дамыту және жетілдіру перспективалары қарастырылады.

Әдебиеттер тізімі

1. Johnson, M. (2019). "The Role of Digital Platforms in Anti-Corruption Education." *Journal of Educational Technology*, 43(2), 231-245.
2. UNODC. (2020). "Anti-Corruption Game: A Virtual Approach to Real-world Scenarios." Retrieved from [URL].
3. Transparency International. (2018). "Integrity Talks: Enhancing Anti-Corruption Competence through Online Webinars." Transparency International Publications.
4. FutureLearn. (2017). "Corruption and Anti-Corruption: A Comprehensive Online Course." Retrieved from [URL].
5. Anti-Corruption Academy. (2021). "ACADEvelop: Mobile Learning App for Anti-Corruption Competency." Anti-Corruption Academy Publications.

Адаптивті болжау әдістерінің үлкен артықшылығы - олардың көмегімен орындалатын болжамдар қолда бар уақыт қатарларынан басқа қосымша ақпаратты қажет етпейді. Бастапқыда бастапқы модель параметрлерін алу үшін уақыт қатарын аналитикалық туралау қажет. Болашақта нарықтың үздіксіз өзгеріп отыратын жағдайларын ескеретін болжамдарды орындау үшін параметрлерге түзетулер енгізіледі. Бұл артықшылық әдістердің атауында «адаптивті» сөзінің болуын жақсы түсіндіреді. Сондай-ақ, адаптивті болжау әдістері басқа эконометрикалық модельдерге негізделген болжамдармен салыстырғанда дәлірек нәтиже бере алады, өйткені олар қарастырылып отырған көрсеткіштің динамикасындағы соңғы өзгерістерді көбірек ескеруі мүмкін.

Браун моделі 1962 жылы ұсынылған және экспоненциалды тегістеу әдісіне негізделіп, кейінірек Холт-Винтерс үлгісіне жеткізілді. Браун үлгісін кеңінен қолдану оған байланысты оның негізінде болжау нәтижелерінің қарапайымдылығы мен дәлдігі. Қарапайым экспоненциалды тегістеу негізінде болжау алдыңғы кезеңнің болжамы негізінде орындалады және оған алдыңғы кезеңнің болжау қателігінің белгілі бір пайызы қосылады:

$$S_{t+1} = S_t + a(y_t - S_t), 0 \leq a \leq 1$$

$$S_{t+1} = ay_t + (1 - a)\hat{S}_t$$

$$S_{t+1} = ay_t + a(1 - a)y_{t-1} + (1 - a)^2\hat{S}_{t-1}$$

.....

$$S_{t+1} = ay_t + a(1 - a)y_{t-1} + a(1 - a)^2y_{t-2} + \dots + a(1 - a)^i y_{t-i} + \dots + (1 - a)^n y_0 \quad (1)$$

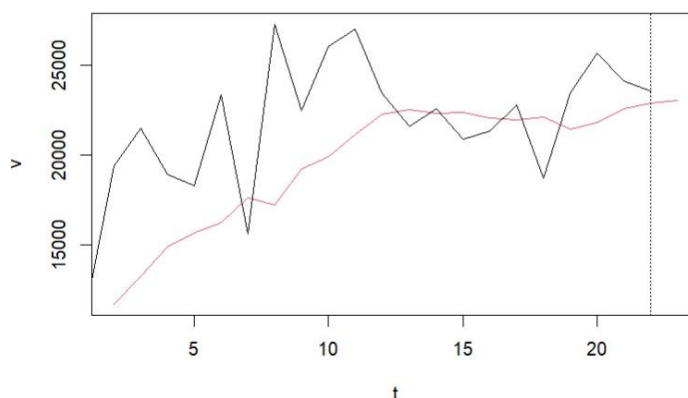
Осылайша, Браунның қарапайым экспоненциалды тегістелуі - бұл тенденция қисығының формасына бейімделетін қайталанатын процедура болып саналады.

Адаптивті болжау үлгілерінің есептеу әдістерін Көкшетау қаласындағы «Гормолзавод» зауытының 2000-2021 жылдар арасындағы сүт өндіру көлемінің уақыттық қатарын қарастырайық.

Кесте 1. Сүт өндіру көлемінің тегістелген және болжамды мәндері

Жылдар	сүт өндіру көлемі (y_t)	Тегістелу қатары (S_t)	Болжам
2000	11680	11680	-
2001	19380	18610	11680
2002	21494	21206	18610
2003	18914	19143	21206
2004	18276	18363	19143
2005	23334	22837	18363
2006	15618	16340	22837
2007	27279	26185	16340
2008	22500	22869	26185
2009	26020	25705	22869
2010	27000	26870	25705
2011	23456	23797	26870
2012	21580	21802	23797
2013	22560	22484	21802
2014	20890	21049	22484
2015	21360	21329	21049
2016	22765	22621	21329
2017	18690	19083	22621
2018	23450	23013	19083
2019	25680	25413	23013
2020	24120	24249	25413
2021	23560	23629	24249
2022	-	-	23629

Brown

Сурет 1. $\lambda = 0,2$ үшін қарапайым экспоненциалды тегістеу әдісімен болжау нәтижелерінің графигі

Браун үлгісінің қателігі – 11.98%, бұл бізде жақсы көрсеткіш болып саналады.

Хольт- Винтерс әдісі циклдік ауытқулар болған кезде маусымдық уақыт қатарларын болжау үшін қолданылады. Оны қолдану аддитивті және мультипликативті модель үшін маусымдық уақыт қатарының экспоненциалды тегістелуін қамтиды. Осы модельдердің әрқайсысы үшін бейімделу параметрінің оңтайлы мәнін таңдау маңызды.

Винтерс әдісіне сәйкес **аддитивті** модель негізінде болжау h қадамдарындағы t уақыт нүктесінде формула бойынша жасалады:

Винтерс әдісіне сәйкес аддитивті үлгі негізінде болжау h қадамдарындағы t уақыт нүктесіндегі формула бойынша есептелінеді:

- $1 \leq h \leq p$ кезінде

$$\hat{y}_{t,h} = (\hat{a}_{1,t} + \hat{a}_{2,t} * h) + \hat{S}_{t+h-p} \quad (2)$$

- $1 \leq h \leq kp$ (k натурал саны 2-ден үлкен) болған кезде

$$\hat{y}_{t,h} = (\hat{a}_{1,t} + \hat{a}_{2,t} * h) + \hat{S}_{t+h-kp} \quad (3)$$

Үлгі коэффициенттерін түзету келесі формулалар бойынша жүзеге асырылады:

$$\hat{a}_{1,t} = \lambda (y_t - \hat{S}_{t-p}) + (1 - \lambda)(\hat{a}_{1,t-1} + \hat{a}_{2,t-1}) \quad (4)$$

$$\hat{a}_{2,t} = \mu (\hat{a}_{1,t} - \hat{a}_{1,t-1}) + (1 - \mu)\hat{a}_{2,t-1} \quad (5)$$

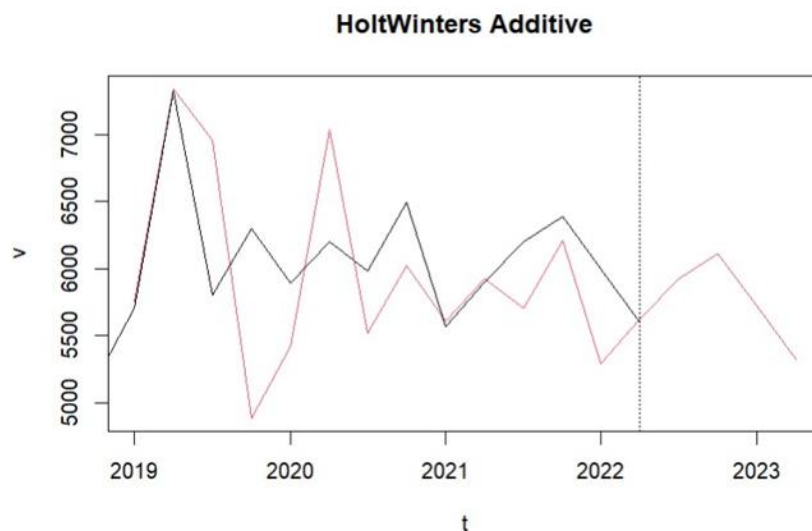
$$\hat{S}_t = \gamma(y_t - \hat{a}_{1,t}) + (1 - \gamma)\hat{S}_{t-p} \quad (6)$$

мұндағы

λ, μ, γ — 0-ден 1 - ге дейінгі аралықтағы бейімделу параметрлері.

Кесте 2. Холт-Винтерс моделінің коэффициенттерін түзету

t	y_t	$\hat{y}_t$	$\hat{a}_{1,t}$	$\hat{a}_{2,t}$	$\hat{S}_t$	Әдіспен динамикалық қатардың түзетілген деңгейлері	Винтерс моделі бойынша болжам
0	-	-	-	-	1063	-	-
0	-	-	-	-	1683	-	-
0	-	-	-	-	2163	-	-
0	-	-	5427	-70	376	-	-
1	6420	5357	5357	-70	720	6420	-
2	6900	5217	5266	-76	1177	6970	-
3	7200	5037	5144	-90	1616	7353	-
4	5160	4784	4973	-114	902	5430	-
5	5700	4401	4895	-103	853	5578	-
6	7320	4275	5197	18	1488	5969	-
7	5800	5325	4906	-75	1191	6832	-
8	6300	4309	5001	-24	1245	5733	-
9	5890	-	4995	-18	1070	5831	-
10	6200	-	4898	-42	1186	6465	-
11	5980	-	4835	-48	1165	6047	-
12	6490	-	4925	-7	1365	6032	-
13	5565	-	4791	-45	1070	5987	-
14	5900	-	4736	-48	1117	5932	-
15	6200	-	4792	-17	1262	5854	-
16	6388	-	4850	6	1400	6141	-
17	6000	-	4878	12	1261	5925	-
18	5600	-	4768	-24	1047	6007	-
19	-	-	-	-	-	6006	6006
20	-	-	-	-	-	-	6120
21	-	-	-	-	-	-	5956
22	-	-	-	-	-	-	5717

Сурет 2. Қатардың бастапқы, тегістелген және болжамды мәндері
(Хольт- Винтерстің аддитивті моделі)

Винтерс әдісіне сәйкес мультипликативті үлгі негізінде болжау h қадамдарындағы t уақыт нүктесінде формула бойынша жасалады:

- $1 \leq h \leq p$ кезінде

$$\hat{y}_{t,h} = (\hat{a}_{1,t} + \hat{a}_{2,t} * h) \hat{s}_{t+h-p}$$

- $1 \leq h \leq kp$ (k натурал саны 2-ден үлкен) болған кезде

$$\hat{y}_{t,h} = (\hat{a}_{1,t} + \hat{a}_{2,t} * h) \hat{s}_{t+h-kp}$$

Үлгі коэффициенттерін түзету келесі формулалар бойынша жүзеге асырылады:

$$\hat{a}_{1,t} = \lambda \left(\frac{y_t}{\hat{s}_{t-p}} \right) + (1 - \lambda) (\hat{a}_{1,t-1} + \hat{a}_{2,t-1}) \quad (7)$$

$$\hat{a}_{2,t} = \mu (\hat{a}_{1,t} - \hat{a}_{1,t-1}) + (1 - \mu) \hat{a}_{2,t-1} \quad (8)$$

$$\hat{s}_t = \gamma \left(\frac{y_t}{\hat{a}_{1,t}} \right) + (1 - \gamma) \hat{s}_{t-p} \quad (9)$$

мұндағы

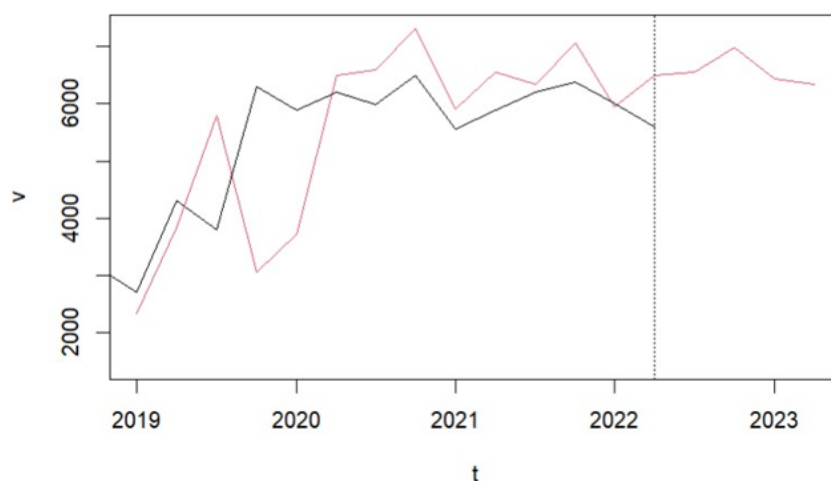
λ, μ, γ — 0-ден 1 - ге дейінгі аралықтағы бейімделу параметрлері.

Осылайша, Винтерс әдісі циклдік тербелістермен уақыт қатарларын экспоненциалды тегістеу принципін дамытады. Бірінші кезең- үлгіні таңдау (аддитивті немесе мультипликативті). Екінші кезеңде уақыт қатары дезонализацияланады. Үшінші кезеңде деңгей, тенденция және маусымдық параметрлерді ескере отырып, әр қадамда болжамды түзету жүргізіледі. Сипатталған процедура статикалық болжау әдістеріне жатады.

Кесте 3. Холт-Винтерс моделінің коэффициенттерін түзету

t	y_t	$\hat{y}_t$	$\hat{a}_{1,t}$	$\hat{a}_{2,t}$	$\hat{s}_t$	Әдіспен динамикалық қатардың түзетілген деңгейлері	Винтерс үлгісі бойынша болжам
0	-	-	-	-	0,22	-	-
0	-	-	-	-	0,43	-	-
0	-	-	-	-	0,73	-	-
0	-	-	6170	167	0,41	-	-
1	1420	6337	6337	167	0,32	1420	-
2	2900	6671	6554	182	0,38	2827	-
3	5200	7100	6845	215	0,57	4932	-
4	3160	7705	7253	273	0,50	2893	-
5	2700	8617	7823	362	0,42	3003	-
6	4320	9993	9141	649	0,45	2973	-
7	3800	13683	8854	368	0,44	4215	-
8	6300	11798	10215	666	0,53	4196	-
9	5890	-	11785	937	0,51	5571	-
10	6200	-	13055	1037	0,49	6224	-
11	5980	-	13954	995	0,46	6614	-
12	6490	-	14154	757	0,46	6804	-
13	5565	-	13687	390	0,43	6991	-
14	5900	-	13435	197	0,44	6467	-
15	6200	-	13573	179	0,45	6284	-
16	6388	-	13793	192	0,45	6366	-
17	6000	-	13943	179	0,44	6445	-
18	5600	-	13737	64	0,43	6295	-
19	-	-	-	-	-	-	6162
20	-	-	-	-	-	-	6277
21	-	-	-	-	-	-	6108
22	-	-	-	-	-	-	5867

HoltWinters Multiplicative

Сурет 3. Қатардың бастапқы, тегістелген және болжамды мәндері(Винтерстің мультипликативті моделі)

Холт-Винтерстің мультипликативті үлгісінің қателігі – 14.03%, бұл бізде жақсы көрсеткіш болып саналады.

Болжаудың адаптивті әдістерін қолдану ыңғайлы, өйткені олар модель параметрлерін түзету кезінде уақыт қатарларының құрылымы мен мүмкін

гетерогенділігінескереді, осылайша олардың қолдану аясын кеңейтеді. Ең алдымен, үлкен қателікпен нәтиже алмау үшін қысқа мерзімді болжау үшін адаптивті модельдерді қолдану ұсынылады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

- 1 Лукашин Ю.П. Адаптивные методы краткосрочного прогнозирования временных рядов: Учеб. пособие.-М.: Финансы и статистика, 2003. – 415 с.
- 2 Айвазян С.А., Мхитарян В.С. Прикладная статистика и основы эконометрики // учебник для вузов: в 2-х т. Т 2 – Основы эконометрики. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2001. – 432 с.

ӘОЖ 37

ТАҢБАЛЫ МОДЕЛЬДЕУ ӘДІСТЕРІНІҢ БИОЛОГИЯ ПӘНІН ОҚЫТУДАҒЫ ОРНЫ

Карыбаева Аяужан Мақсатқызы

e-mail: alderbaeva_ayauzhan@mail.ru

С. Аманжолов ат.ШҚУ 7М01505-Биология БББ магистранты

Ғылыми жетекші – б.ғ.к. Шарипханова А.С.

Өскемен қ., Қазақстан

Мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандартында: ҚР жалпы орта білім берудің мақсаты – білім алушылардың саналы түрде кәсіптік, азаматтық, тұлғалық, өзін-өзі анықтауына мүмкіндік беретін түйінді құзыреттіліктерді игеруін қамтамасыз ету және даралық, білімдік қажеттіліктерін қанағаттандыру деп айтылған.

Ұстаздар қауымының алдында отырған әрбір шәкірттің жеке тұлға ретінде қалыптастып, дамуына, болашақта мамандық таңдауда адаспай, дұрыс жолды таңдай білуіне ықпал ету адамгершілік парыз екені даусыз.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы Заңына» мемлекеттік саясат негізінде әр баланың жеке қабілетіне қарай интеллектуалдық дамуы жеке адамның мотивациясын дамыту сияқты өзекті мәселелер енгізілгені белгілі.

Қазіргі кезеңдегі түпкілікті өзгеріп отырған жағдайға байланысты, биологиялық білім берудің басты мақсатымен міндеттерінің бірі – оқушыларға биологиялық ойлауды, қарапайым болса да, ғылыми болжам құру мен оны тексеруге дәлелдер іздеуді, жоспарлай білуді дамыту.

Педагогика ғылымы мен мектеп практикасы білім алушының білім игеру кезінде ойлау қабілетін қалыптастырып сол арқылы таным әрекетін белсендіру қажеттігін көрсетеді. Осы мәселелер білім алушының белсенділігін, шығармашылық әрекеттер қырларын дамытудың өзекті екенін анықтайды.

Ол үшін не істеу керек, қандай шаралар ойластырылуы қажет? Оқуға деген қызығуы, өзінің білім алуға ұмтылысы керек. Ол оқытушы тарапынан сабақ өткізудің әр түрлі жолдарын қарастырып, әдіс-тәсілдерді жетілдіру сабақ түрлерін әдістемелік тұрғыда дұрыс ұйымдастыруды талап етеді.

Осындай еңбек білім алушының оқу әрекетін тиімді меңгеруіне, соның нәтижесінде оқуға деген ынта, құлшыныс, талап туып бұрынғы игерілген білім, білік, дағдыны пайдалана отырып әр түрлі оқу тапсырмаларын шешуде шығармашылықпен еңбек етіп өз әрекетін бақылауды, басқаруды және дамытуды үйренуіне септігін тигізеді.

Әрбір оқу пәні білім алушылардың белсенділігін арттыруға әсерін тигізуі керек. Шығармашылық белсенділікті адамның жете түсінудегі талпынысынан туындайтын белгілі зерттеушілік және қоғамдық пайдалы маңызы бар міндеттерді шешуге жетудегі әрекетшіліктің жоғары сапалы деңгейі деуге болады. Сондықтан педагогикалық үрдіс кезінде білім алушы белсенділігін дамыту қажеттілігі мен оны дамытудың дидактикалық, әдістемелік жолдарының жасалу деңгейлерінің табысты болуына көңіл бөлу керек.

Оқыту үздіксіз дамып отыратын үрдіс болғандықтан, оны дамыту «көзін» табу керек. Биология сабағында білім алушылардың пәнге қызығушылығын арттырып, пәнді терең түсінуде моделдеу әдісін көрнекілік, түсіндіру құралы ретінде пайдалану тиімділігінің маңызы зор.

Биологияда нені модельдеуге болады:

1. Объектілерді;
2. Биологиялық құбылыстарды;
3. Биологиялық үрдістерді моделдеуге болады.

Модельдеу әдістері эксперименттік зерттеулер мен теориялық ізденістерде, нақты техникалық жобалар жасауда немесе өте абстрактілі, логикалық схемалар құруда, оқу пәндерінде қолданылады.

Биологиялық модель дегеніміз не?

Бұл термин «биологиялық модель» әртүрлі тәсілдермен қолданылады, бірақ терминнің мағынасы әдетте контекстен түсінікті.

Бір мағынада ол биологиялық жүйенің математикалық моделі болса, екінші жағынан басқа организмдерге қолданылуы мүмкін деректерді қалыптастыру мақсатында кеңінен зерттеуге болатын белгілі бір организм туралы айтады. Бұл термин 19 ғасырда пайда болған психикалық ауру мен психологиялық азаптың пайда болуы туралы нақты теорияға сілтеме ретінде қолданылады, өйткені ми туралы түсінік едәуір ілгерілеген.

Математикалық модель мағынасында, биологиялық модель оны ағзаны, экожүйені, генетикалық текті немесе биологиядағы басқа да көптеген тақырыптарды тереңірек түсіну үшін салуға болады. Математиканы қолдана отырып, адамдар модель құрып, тексере алады. Математикадан көптеген тақырыптарды оқуға болады. Мысалы, халықтың өсуі мен популяция динамикасы математикалық модельдеуге өте жақсы ықпал етеді.

Математиканың көмегімен биологиялық жүйелерді модельдеу адамдарға параметрлер мен айнымалыларды өзгертуге мүмкіндік береді, егер өзгерістер нақты әлемде болған болса, не болатынын көруге мүмкіндік береді. Мысалы, жәндіктермен күресу жобасында жұмыс істейтін ғалымдар тобы зиянды жәндіктердің математикалық моделіне ие болуы мүмкін, содан кейін инсектицидтерді қолдану, стерилділікті қалыптастыру үшін популяцияны

генетикалық манипуляциялау және қайсысын көруге болады Жәндіктермен күресу әдісі ең тиімді болар еді.

Модельді организм басқа организмдерге қатысты болуы мүмкін мәліметтерді ұсына алады. Зертханалық егеуқұйрық - бұл басқа сүтқоректілердің, әсіресе адамдардың табиғаты туралы көбірек білу мақсатында зерттелген классикалық белгі. Сондай-ақ жеміс шыбындары, әдетте бүкіл әлемдегі зертханаларда кеңінен зерттелген бактерия - ішек таяқшасы қолданылады. Бұл биологиялық модельдер олардың басқа ағзалармен ұқсастығына байланысты немесе жылдам көбею немесе геномдар сияқты манипуляцияларға ұқсас белгілер үшін таңдалады.

Медициналық әлемде *биологиялық модель* бұл психикалық аурудың қалай пайда болатындығын түсіндіру және мүмкін емдеу тәсілдері туралы түсінік беру. Бұл модельді қолдаушылар психологиялық мәселелерді ми мен орталық жүйке жүйесіндегі физикалық және химиялық проблемалармен, мысалы, нейротрансмиттердің нормадан тыс деңгейімен немесе ми құрылымындағы ауытқулармен түсіндіруге болады деп санайды. Бұл психологиялық жағдайларды басқа аурулар сияқты емдеуге мүмкіндік береді.

Бұл модель 19 ғасырда қабылданды және ол психикалық науқастарды емдеу тәсілін түбегейлі өзгертті.

Тарихи тұрғыдан психикалық аурулары бар адамдар ауруы үшін жауапкершілікке тартылған және ол үшін жауапкершілікті өз мойнына алған; осы модель бойынша медициналық мамандар өздерінің психологиялық проблемалары олардың кінәсінен емес екенін және оларды емдеуге болатындығын мойындады. Бұл теңізде ұстау, оқшаулау және қараусыз қалудан қарттар үйіне және психикалық науқастарды орналастыру үшін салынған басқа ғимараттарға өзгерісті көрсетті.

Модель дегеніміз – нақты объектіні, процесті немесе құбылысты ықшам әрі шағын түрде бейнелеп көрсету.

Модельдеу – объектілерді, процестерді немесе құбылыстарды зерттеу мақсатында олардың моделін (макетін) құру.

Біздің өміріміздегі модельдер:

Модель – көрнекі түрде жазбаша жоспар, сызба ретінде жасалуы мүмкін. Мұндай модель барлық уақытта біздің ойымызда бейнеленетін прототип пайда болғанға дейін жасалады. Бір объект үшін әртүрлі модель жасалуы мүмкін. Модельдің жасалуы зерттеу мақсатына және прототип жөнінде жинақталған мәліметтердің көлеміне тәуелді болады.

Модельдерді қасиеттеріне қарай келесідей топтарға жіктейді:

- Қолдану аймағы.
- Модельде уақыт факторын ескеру.
- Білім саласына қарай топтау.
- Модельді көрсету тәсіліне қарай топтау.

Қолдану аймағына қарай модель не үшін және қандай мақсатқа қолданылады деген сұраққа жауап беру мақсатында оқу, тәжірибелік, ғылыми–техникалық, ойын, имитациялық тәрізді топтарға жіктеледі.

Оқу моделі – көрнекі оқу құралдары, әртүрлі машықтандырушы, үйретуші бағдарламалар түрінде болуы мүмкін.

Тәжірибелік модель – жобалау объектісінің кішірейтілген немесе өте майда объектілер үшін олардың үлкейтілген көшірмесі болып табылады.

Ғылыми–техникалық модельдер – процестер мен құбылыстарды зерттеу мақсатында құрылады. Оған мысал ретінде электрондардың жылдамдығын үдеткіш – синхротон, найзағайдың разрядын бақылаушы құрал және теледидар тексеруге арналған стендтерді айтуға болады.

Ойын модельдеріне – әскери, экономикалық, спорттық ойындар жатады. Бұл модельдер әртүрлі жағдайда объектіні бақылауға жаттықтырады. Ойын модельдері адамдарға әртүрлі жағдайда психологиялық көмек көрсетеді.

Имитациялық модель – шын мәніндегі нақты объектіні өте жоғары дәлдікпен бейнелей алады. Тәжірибе нақты объектіні зерттеу, бағалау мақсатында бірнеше рет қайталанады немесе бір мезгілде әртүрлі жағдайда бірнеше ұқсас объектілермен қатар жүргізіледі. Дұрыс шешім таңдаудың мұндай тәсілі байқау және қатенің әдісі деп аталады. Модельді уақыт факторына байланысты динамикалық және статистикалық деп екі топқа жіктеуге болады.

Статистикалық модель деп объект жөнінде алынған ақпараттың белгілі бір уақыт бөлігіндегі үзіндісін айтуға болады.

Динамикалық модель – уақыт барысындағы объектінің қасиеттерінің өзгерісін көрсету мүмкіндігін береді.

Модельдерді көрсетілу әдісіне қарай материалдық және ақпараттық деп екі топқа жіктейтіні белгілі болды.

Материалдық модельді басқа сөзбен заттық немесе физикалық деп айтуға болады. Олар түпнұсқаның геометриялық және физикалық қасиеттерін көрсетеді.

Ақпараттық модельді қолмен ұстап, көзбен көре алмаймыз. Себебі, олар тек ақпараттарға ғана құрылады. Мұндай модельдер қоршаған ортаны ақпараттық жағынан зерттеуге мүмкіндік береді. Ақпараттық модель дегеніміз – объектінің, процестің, құбылыстың қасиеттері мен күйін сипаттайтын ақпарат жиынтығын және сыртқы әлеммен өзара байланыс болып табылады.

Ақпараттық модельге вербальдік модель жатады. Вербальдік модель дегеніміз – ойша немесе әңгіме түрінде жасалған ақпараттық модель.

Таңбалық модель деп арнайы таңбалармен, яғни кез келген жасанды тіл құралдармен көрсетілген ақпараттық модельді айтады.

Геометриялық модель – графикалық пішіндер мен көлемді конструкциялар жатады.

Ауызша модель – иллюстрацияны пайдаланып, ауызша және жазбаша сипаттауларды жатқызады.

Математикалық модель – объект немесе процестің әртүрлі параметрлерінің байланысын көрсететін математикалық формулалар.

Құрылымдық модельдер – схема, графиктер мен кестелер т.б.

Логикалық модель – ой қорытындылары мен шарттарды талдау негізге алынған іс–әрекеттерді таңдаудың әртүрлі нұсқалары көрсетілген модельдер.

Арнайы модельдер – ноталар, химиялық формулаларды жатқызатыны белгілі болды.

Қандай да жұмысты қолға алмас бұрын, берілгені мен соңғы нәтиже және орындалатын іс–әрекет кезеңдерін айқындап алу қажет деп білеміз. Модельдеу кезінде бастапқы зерттелетін объект – прототип болады. Модельдеудің соңғы кезеңі шешім қабылдау болып табылады. Модельдеу арқылы зерттелетін модельдің жаңа объектісін құруға, бар объектіні жақсартуға немесе қосымша ақпарат алуға болады. Модельдеудің негізгі кезеңдері есептің қойылу шарты мен мақсатына сай анықталады.

1 – кезең. Есептің қойылымы. Бұл кезеңде берілген бастапқы мәліметтермен қатар мақсатын анықтау және объектіні немесе процесті талдау анық көрсетілуі тиіс.

2 - кезең. Модель құру. Ақпараттық модель. Бұл кезеңде элементар объектілердің қасиеттері, күйі және де басқа да ерекшеліктері кез келген пішінде, яғни ауызша түрде, схема немесе кесте арқылы да анықталатыны белгілі болды. Бастапқы объектіні құрайтын элементар объектілер жөнінде толық мағлұмат, яғни ақпараттық модель жасалады. Бұл кезең модель құрудың бастапқы бөлімі болып саналады.

3 – кезең. Компьютерлік эксперимент. Жаңа конструкторлық жұмыс, техникалық шешімдерді өндірісте пайдалану және жаңа идеяларды тексеру үшін эксперимент жасау қажет. Компьютерлік тәжірибе жүргізу екі кезеңнен тұрады: модельдеу жоспарын құру және модельдеу технологиясы. Модельдеу жоспары модельмен жасалатын жұмыстың ретін анық көрсетуі қажет деп білеміз. Модельдеу технологиясы дегеніміз – пайдаланушы адамның компьютерлік модельмен орындайтын мақсатты іс–әрекеттің жиынтығы болып табылады.

4 - кезең. Модельдеу нәтижесін талдау. Модельдеудің соңғы мақсаты – шешім қабылдау болып табылады. Модельдеу нәтижесін талдау шешуші кезең болып табылады. Себебі, бұдан кейін модельдеуді жалғастыру немесе тоқтату керек. Егер қате жіберілсе, модельдеуді қайта қарап, алдыңғы кезеңге қайта оралу қажет. Бұл процесс модельдеу мақсатына сай болғанға дейін қайталана береді. Жіберілген қатені табудың өзі нәтиже болып табылады.

Басқа сөзбен айтқанда оқушылар ақпаратты өздері арқылы «өткізеді», оны талдайды және үлгіге енгізеді. Мұндай сабақтарды өткізе отырып, мұғалім оқушының пәнді қаншалықты түсінетінін анықтай алады.

Ақпараттық модельдер бейнелі немесе таңбалы нысандағы объектілер мен процестерді білдіреді. Бейнелі үлгі-бұл ой немесе әңгіме түріндегі үлгі. Таңбалы модель-бұл формальды тілдің құралдарымен (графиктер, кестелер, мәтіндер және т.б.) көрсетілген үлгі. Бейнелі және таңбалы модельдер, әдетте, өзара байланысты болады. Адамның басында туған ақыл-ой бейнесі таңбалы түрде түсінеді. Биология сабағында логикалық-мағыналық модельдерді қолдану келесі мүмкіндіктерді береді:

- зерттелетін объект туралы тұтас түсінік алу; арасындағы байланысты жүзеге асыру – курстың келесі тақырыптары;
- жалпы ұғымдарды жеке ұғымдарға бөлу, бұл ретте олардың арасындағы байланыстар мен заңдылықтарды анықтау;
- білім мен логиканы құрылымдауға жинақы және жүйелі түрде үйрету;

- оқушылардың шығармашылық, зерттеу тапсырмаларын орындау барысында нақты тақырып бойынша өзіндік жұмысын ұйымдастыру;
- оқушыларды механикалық есте сақтаудан босату, оқу материалының үлкен көлемін қабылдау алдында стрессті шешу;
- оқу пәніне, пәндік курсқа, жалпы өмірге жаңа көзқарас қалыптастыру;
- мұғалімдер мен оқушылардың бірлескен жұмысын едәуір жеңілдету үшін олардың қызметін технологияландыру болып табылады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Миронов, А.В. Как построить урок в соответствии с ФГОС/ А.В. Миронов. – Волгоград: Учитель, 2014. – 174 с.
2. Веников В., Веников Г., Теория подобия и моделирование, М., 2008.
3. Назарова Г.А. Биология пәні бойынша көрнекі құралдарды қолдан дайындау / Г.А.Назарова, А.И. Примбетова, М.К. Мырзабекова. – Текст: непосредственный // Молодой ученый. –2015. — № 7.1 (87.1). — С. 54-57.
4. <https://moluch.ru/archive/87/16680/> (дата обращения: 28.09.2023).
5. Мырзабаев А.Б. Биологияны оқыту әдістемесі. Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 2016 ж.

ӘОЖ 37

ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ БЕРУ МАЗМҰНЫ НЕГІЗІНДЕ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІН ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ

СЕЙПУТАНОВА А.Қ., ҚАСЫМБЕКОВА Д.Т.

XXI ғасыр-жаңа технология мен ақпараттандыру ғасыры. Өскелең елдің айбынды болашағы үшін – ең әуелі сапалы білім қажет. Ол үшін еліміздің білім саясатындағы ғылым-техникалық әлеуетін жұмылдыру, ғылымның басым бағыттарын дамыту жолындағы ресурстарды шоғырландыру, оның жетістіктерін өндіріске енгізу инновациялық дамудың негізгі көзі.

Білім беру жүйесіндегі басты мақсат – Қазақстан Республикасының бүгінгі білім сапасының деңгейі мен болашақ бағытын анықтай отырып, әлемдік өркениетке жетудің жолын іске асыратын білімді де мәдениетті, білікті де саналы дара тұлға тәрбиелеу.

Сапалы білім беру жүйесінің нәтижесінде қалыптасатын дара тұлға – қазіргі заман талабына жауап беретін, халықаралық стандартқа сай білімді меңгерген, өз ана тілі мен өзінің тарихын жетік білетін, коммуникациялық қарым-қатынасты емін-еркін жүзеге асыра алатын, Қазақстандық полиэтномәдениеттің ең асылын бойына сіңірген, әлеуметтік және кәсіби тұрғыдан жан-жақты қалыптасқан ұрпақ. Осындай тұлға қалыптастыру – мәдениетаралық қарым-қатынасты іс жүзіне асырудың, әлемдік өркениетті игерудің, өзің мен өзгені танудың да жолы.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңына сәйкес, мемлекеттік жалпыға міндетті жаңа стандарты оқушылардың дайындық деңгейіне, орта және

бастауыш білім берудің мазмұнына, оқушылардың оқу жүктемесінің ең жоғарғы көлеміне қойылатын талаптарды белгілейді. Жаңартылған стандарт орта білім беруде жеке тұлғаның, қоғам мен мемлекеттің келісілген мүддесін танытады. Стандарт негізінде мемлекет жалпыға мүмкін болатын, тегін орта білім беруге кепілдік береді [1, 136].

Қазақстанда білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы жобасы аясында Қазақстандық білім беру жүйесін жақсарту үшін, ең алдымен, педагог кадрлардың мәртебесін арттыру, біліктілігін дамыту бағытына үлкен мән берілген. Осыған байланысты қазіргі таңда еліміздің білім беру жүйесіндегі реформалар, өзгерістер мен жаңалықтар мұғалімнің өткені мен бүгіні, келешегі мен болашақ жайлы ойланып, жаңа идеялармен жұмыс жасауға негіз болады. Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаевтың жолдауында көрсетілгендей: Болашақта өркениетті дамыған елдердің қатарына ену үшін, заман талабына сай білім қажет. Қазақстанды дамыған 30 елдің қатарына жеткізетін – білім[2. 58].

Соған орай оқытудың парадигмасы өзгерді. Білім берудің мазмұны жаңарып, жаңаша көзқарас пайда болды. Осыған байланысты ұстаздар алдында оқытудың әдіс-тәсілдерін үнемі жаңартып отыру және технологияларды меңгеру, оны тиімді қолдана білу міндеті тұр. Осы тұрғыда әр пән мұғалімдерінің оқыту әдістерін, жаңа технологияларды таңдап пайдалану және авторлық үлгілерді қолдану мүмкіндігі берілген. Отандық әдіскер ғалымдар жасақтаған «Модульдік оқыту технологиясы» (М.Жанпейісова), «Деңгейлік тапсырмалар» (Ж.Қараев) пән сабақтарына арналған «Сатылай кешенді талдау» (Н.Оразақынова) т.б технологиялары мұғалімдердің қызығушылығын арттырып, оқу үрдістеріне кеңінен енгізілуде. Оқыту әдістерінің кез келген түрін белсенді әрекетке айналдыру-мұғалімнің әдіскерлік шеберлігі мен шығармашылық ізденісіне байланысты. Деңгейлеп оқыту технологиялары баланың жеке мүмкіндігіне бағытталған. Л.Выготский, В.Давыдов, Д.Эльконин, тағы басқа ғалымдар осыны түбегейлі зерттеп, оқыту мен даму арасындағы тығыз байланысты анықтаған. Ж.Қараевтың «Үш өлшемді әдістемелік жүйе» технологиясы оқушылардың жеке қабілеті мен мүмкіндіктеріне, қызығушылығына, психологиялық ерекшеліктеріне сәйкес білім деңгейіне жетуіне жетелейді.

Қай кезеңде, қай қоғамда болсын жеке тұлғаның қалыптасуы ұстаздан басталады. Білім саласындағы түбегейлі өзгерістер ұстазға үлкен жауапкершілікті талап етеді. Өздігінен білім алатын, жан-жақты ізденетін, алдағы өмір жолын өзі болжай алатын тұлға тәрбиелеу-ұстаздың қолында. Жаңа бағдарлама мұғалімдерге қазіргі заманға оқыту әдістерін жеті модуль арқылы ұсынады. Олар:

1. Білім беру мен білім алудағы жаңа тәсілдер.
2. Сыни тұрғыдан ойлауға үйрету.
3. Білім беру үшін бағалау және оқуды бағалау.
4. Білім беруде ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдалану.
5. Талантты және дарынды балаларды оқыту.
6. Оқушылардың жас ерекшеліктеріне қарай білім беру және оқыту.
7. Білім берудегі басқарушы және көшбасшылық.

XIX ғасыр төріндегі Ұлы Дала елін сақтау мен қорғау, тіл арқылы жалпыадамзаттық және ұлттық құндылықтарды меңгеру, жас ұрпақты өркениетке

жеткізу жолдарын зерделеу «Білім беру ісіндегі 4К моделімен» тығыз бірлікте жүзеге асады.

Білім беру жүйесіне байланысты дара тұлға қалыптастырудың 4К моделі мынадай басты мәселелерді қамтиды: сыни ойтаным, креативтілік, коммуникативтік, бірлестік пен үйлесім.

Сыни ойтаным – дара тұлғаның кез келген мәселеге байланысты өз пікір-көзқарасының болуы, өмірде ұшырасатын түрлі жағдайларды бағалай біліп, өзінің дара жолын дұрыс тауып, жетістікке жетуі.

Креативтілік – дара тұлғаның өз бетімен ойлау дағдысын қалыптастыра отырып, өмірде өз шешімін білімімен, білігімен дәлелдей алуы. Креативтілік әр түрлі жағдаятқа байланысты адамның шығармашылық қабілетін дамытуды көздейді.

Коммуникативтік – қоғамдық-әлеуметтік ортада белгілі бір өмірлік жағдаяттарға сай адамдардың немесе дара тұлғаның бір-бірімен тез тіл табысуы, пікірлесуі, олардың тілдесім мәдениеті, әсерлі сөйлеу дағдылары.

Үйлесімді бірлестік – ортақ мақсат барысында дара тұлға мен адамдардың табысқа жетудің жолын дұрыс таңдап, бір-бірімен түсіністік, сыйластық арқылы түпкі нәтижеге, жетістікке жетуі.

Білім беру ісіндегі 4К моделінің қай талабы болсын мемлекеттік тілдің қоғамдық-әлеуметтік қызметімен, тілдің коммуникативтік негізімен байланысты екенін аңғаруға болады. Тілдің коммуникативтік негізі тіл мен сөйлеудің ерекшеліктерін, сөйлесім үдерісінің сипатын, тіл мен ойлаудың байланысын, лингвистикалық бірліктердің сөйлеу процесіндегі орнын, сараптап – талдау арқылы ашылады.

Ғалымдардың пікірі мен ойын тоғыстыратын мәселе: тіл – қор болса, қарым-қатынас (коммуникация) – сол қорды пайдалану үдерісі, ал, сөйлеу мәдениеті – осы үдерісті жүзеге асырудың қағидалары болып шығады. Атақты ойшыл-ғалым, ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлының адамзат жаратылысындағы ерекше сыры мен жұмбағы мол құбылыс – тіл табиғатын, оның адам мен адамның, ұлт пен ұлттың түсінісуіндегі әлеуметтік сипаты мен қоғамдық қызметін жоғары қоюы тілдік қарым-қатынас үдерісінің маңыздылығын дәйектей түседі.

Заманауи қоғамның зиялы азаматына білім беру- сана әлеуеті жоғары дамыған, сын тұрғысынан және жаңашыл ойлай білетін, рухы мықты, өз білімін қоғамның алға басуына жұмсай алатын адамды тәрбиелеу.

Заманауи мектептердің мақсаты-жоғары білімді, шығармашыл адамның үйлесімді тұлғаланып, дамуы үшін қолайлы білім беру кеңістігін жасау. Өз білімінің нәтижесінде оқушы бойында сын тұрғысынан ойлау, білімін шығармашылықпен пайдалана білу, зертеушілік дағдылары, АКТ дағдылары, топта және жеке жұмыс істей білуі, тілдік дағдылары, қойылған міндеттер мен күрделі мәселелерді шеше білу дағдылары қалыптасады. Мектеп бағдарламасына кіріктірілген пәндерді енгізу оқушының жалпы дамуына және тақырыпты сабақта тереңірек зерттеп, әлем туралы тұтас ұғымының қалыптасуына септігін тигізеді.

Сонымен, жаңартылған білім беру бағдарламасының негізгі мақсаты -білім мазмұнының жаңаруымен қатар, критериялды бағалау жүйесін енгізу және оқытудың әдіс-тәсілдері мен әртүрлі құралдарын қолданудың тиімділігін арттыруды талап етеді. Негізінен жаңартылған білім жүйесі құзыреттілікке және сапаға бағытталған бағдарлама. Жаңартылған білім берудің маңыздылығы – оқушы тұлғасының үйлесімді

қолайлы білім беру ортасын құра отырып, сын тұрғысынан ойлау, зерттеу жұмыстарын жүргізу, тәжірибе жасау, АҚТ –ны қолдану, коммуникативті қарым-қатынасқа түсу, жеке, жұппен, топта жұмыс жасай білу, функционалды сауаттылықты, шығармашылықты қолдана білуді және оны тиімді жүзеге асыру үшін қажетті тиімді оқыту әдіс-тәсілдерді (бірлескен оқу, модельдеу, бағалау жүйесі, бағалаудың тиімді стратегиялары) қолдану болып табылады.

«Қазақ әдебиеті» пәнін жаңартылған білім беру бағдарламасы негізінде оқытудың мақсаты – оқушылардың бойында гуманистік, адамгершілік-эстетикалық, ұлттық құндылықтарды тәрбиелеу; ұлттық әдеби туындылармен қатар әлем әдебиеті туындыларымен таныстыру; көркем шығарманы тануда қажетті біліммен қаруландыра отырып, шығарманы мазмұн мен түр бірлігінде көркемдік тұтастық пен көркемдік бейнені талдау, жинақтай білу, шығарма идеясын, жазушы ұстанымын бағалай білу дағдыларын қалыптастыру.

«Қазақ әдебиеті» пәнінің жаңартылған оқу бағдарламасы білім деңгейі жоғары, ой-өрісі дамыған, өз ойын еркін жеткізе алатын, туындаған мәселелерді шеше білетін және шынайы өмірге бейім жаңашыл ұрпақ тәрбиелеу мәселесін жүзеге асыруға маңызды үлес қосады.

«Қазақ әдебиеті» оқу бағдарламасының басты бағыты – білім алушылардың ақыл-ой қабілеті мен тұлғалық қасиеттерінің қалыптасуына, тілдік-эстетикалық талғамдарының дамуына, коммуникативтік құзыреттіліктерінің жетілдірілуіне іргетас қалап, өмірлік дағдыларын шыңдауына, өздігінен білім алуларына мүмкіндік туғызу. Білім алушыларды ұлттық мәдениет пен әдеби мұраларды түсінуге, қазіргі заманғы әдебиетті бағалай білуге үйретеді. Бағдарламада әдеби-теориялық ұғымдар, талдауға, бағалау мен салыстыруға негізделген адамзаттың мәңгілік сұрақтары, қазіргі заманғы дилеммалар, мәселелер қарастырылған[3. 426].

Оқу бағдарламасының мақсаты – білім алушыларды креативті ойлауға бағыттау. Олардың ойларын ауызша еркін жеткізуіне және жаза білуіне қолдау көрсету, дәлелдер келтіру, салыстыру және анализ жасау, бағалау дағдыларын қалыптастыру, білім алушыларға жанрларды меңгерту. Аталмыш мақсатқа жету үшін білім алушылар:

1) қазақ әдебиетінің құндылық ретіндегі болмысын, ұлттық мәдениеттегі маңызды орнын құрметтейді және бағалайды;

2) қазақ әдебиетінің мәдениетаралық қарым-қатынастағы рөлін, қазақ халқының қалыптасқан тарихын, алға қойған міндеттерін, жеңістерін, мәселелерін, қарама-қайшылық пен қиындықтарын анықтайды және түсінеді;

3) түрлі жағдайларға бейімделе білу және өздігінен шешім қабылдау дағдыларын қалыптастырады;

4) заманауи, ғылыми және қоғамдық дамуға сәйкес дүниетанымын дамытады.

5) тіл мен мәдениет арасындағы байланысты түсінеді; қазақ тілін ана тілі ретінде меңгеру арқылы оқушылар алған білімін әлемдік мәдениетпен ұштастыра алады, адамгершілік құндылықтарды айқындайды, оған анализ жасау және бағалау дағдыларын қалыптастыра отырып, кез келген жағдайдан шыға білу дағдыларына ие болады;

6) поэзиялық, прозалық, драмалық шығармаларды, сондай-ақ ғылыми және бұқаралық ақпарат құралдары материалдарын (газет-журналдар т.б.) сын тұрғысынан

оқи отырып, өз түсініктерін дамытады; оқу арқылы танымдық дағдыларын арттыра отырып, білім әлеміне жол ашады; Қазақ әдебиеті білім деңгейі, ой-өрісі дамыған, әдеби тіл және әдеби формалар арқылы өз ойын еркін жеткізе алатын, туындаған мәселелерді шеше білетін өмірге бейім ұрпақ тәрбиелейді.

Қорытындылай келе, «Қазақ әдебиеті» пәні тіл пәндерімен, тарих, жаратылыстану, бейнелеу өнері, музыка пәндерімен тығыз байланыста үйлесім тапқан. Әдебиет сабақтарында өздігінен білімді игеруі үшін оқушының белсенді іс-әрекеттері ұйымдастырылады. Өздерінің жеке мүдделері мен болашағын сезінуге, сындарлы шешімдер қабылдауына мүмкіндік беретін тұлғалық қасиеттерді меңгеруге ықпал етеді. Мұғаліммен бірлесіп шығармашылықпен айналысу және серіктес, кеңесші ретінде мұғалімнің қолдауы кезінде оқушының белсенді танымдық қабілеті тұрақты сипатқа ие болады.

Жаңа білім мазмұны мұғалімді де, оқушыны да оқу әрекетіне белсенді қатысуға, өз пікірін айтуға, өзінің сөйлеген сөзіне дәлел келтіруге, кейіпкерлер арқылы өмірлік ситуацияларды шешу жолдарын ізденуге, ең бастысы жаңаша ойлайтын тұлғаны қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Қазіргі білім нарығы теориялық білімді емес, оқушылардың құзіреттілігін, олардың дара тұлғалық сапасын талап етіп отыр. Осы уақытқа дейін оқушыға білім беру кезінде теорияны ғана меңгертсек, қазіргі кезде әлемдік білім беру саласында бәсекеге қабілетті адамды дайындау үшін адамның құзыреттілігіне негізделген нәтижеге бағытталған оқытуды көздеп отырмыз. Бүгінгі таңда педагогика ғылымындағы ең өзекті және өткір мәселелердің бірі – білім беру мен оқытудың сапасын арттыру. Осы тұрғыда жалпы білім беру және кәсіптік бағдар беру мектептеріндегі реформаның негізгі аспектілері бойынша оқушылардың білімі мен басқару жүйесінің құжаттамасын бағалау осы мәселеге үлкен мән береді.

Осы тұста ғалым А.Байтұрсыновтың құнды пікіріне назар аударсақ. «Бала білімді тәжірибе арқылы өздігінен алу керек. Мұғалімнің қызметі оның білімінің, шеберлігінің керек орны өздігінен алатын тәжірибелі білімінің ұзақ жолын қысқарту үшін, ол жолдан балалар қиналмай оңай оқу үшін, керек білімін кешікпей кезіндеалып отыру үшін, балаға жұмысты әліне шағындап беру мен бетін белгілеген мақсатқа қарай түзеп отыру», - дейді ғалым [3,436]. Ғалым оқыту мен үй жұмысының маңызды белгілері нақты анықтаған және ескерткен. Сондықтан ол білім берудің әлеуметтік маңыздылығына ерекше назар аударады: «Әуелі біз елді түзетуді бала оқыту ісін түзетуден бастау керек» деген келелі ойды айтады [3,436].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. МАН, Бірінші озық деңгей, «Назарбаев Зияткерлік мектебі» ДББҰ, 2012.-230 бет.
2. «2023-2024 оқу жылында Қазақстан Республикасының орта білім беру ұйымдарындағы оқу-тәрбие процесінің ерекшеліктері туралы» әдістемелік нұсқау хат. – Астана: Ы. Алтынсарин атындағы ҰБА, 2023. – 104 б.
3. «Жаңартылған бағдарлама: жаңа көзқарас, жаңа мүмкіндік» республикалық онлайн конференция материалдары. Талдықорған, 2021. - 205 б.

**МЕКТЕПТЕГІ ТІРІ ТАБИҒАТ БҰРЫШЫ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ
КӘСІПКЕРЛІККЕ ДЕГЕН ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҒЫН АРТТЫРУ**

ЗАМИШЕВА А¹- МАГИСТРАНТ,

ҒЫЛЫМИ ЖЕТЕКШІ ТУЛЕУБАЕВ Ж.С.¹-А.Ш.Ғ.Д., ПРОФЕССОР

¹М.Х. ДУЛАТИ АТЫНДАҒЫ ТАРАЗ Өңірлік Университеті. ТАРАЗ Қ.,

ҚАЗАҚСТАН

ZAMISHEVA@LIST.RU

Мектептерде тірі табиғат бұрышын ұйымдастыру бойынша жұмыс өте маңызды және өзекті болып табылады. Тірі нысандармен үнемі қарым-қатынас жасау, олармен бақылаулар мен тәжірибелер жүргізу, сондай-ақ жануарларды күту және өсімдіктерді өсіру бойынша жүйелі жұмыстарды орындау оқушылардың жауапкершілігін арттырады, табиғатқа деген сүйіспеншілікті оятады. Мектептегі тірі бұрыш оқушыларға табиғатпен, қоршаған ортамен қарым-қатынастың жаңа мәдениетін қалыптастыруға көмектеседі.

Мұғалімдер сабақтарда бастауыш мектеп жасындағы балалардың ой-өрісін кеңейтеді, дүниетанымның негізін қалайды, экологиялық түсініктерді қалыптастырады, олар болашақта қоршаған орта және табиғатқа ұқыпты қарау туралы тұрақты жүйелі білім қалыптастыруы керек, бұл білім алушыларға жаратылыстану-ғылыми бағыттағы олимпиадаларға, ғылыми жобаларға қатысуға мүмкіндік береді, қосымша және кәсіптік білім беруді таңдауда өзін-өзі анықтауға көмектеседі.

Ежелгі заманнан бері тотықұстар біздің еліміз үшін сирек кездесетін және жабайы құстар болып табылады. Қазір бұл көңілді құстарды кез-келген үйде асырауға болады. Көптеген балалар сәнді құстарға қызығып ата-анасына сатып алдыртады, бірақ бір аптадан кейін қызығушылығы басылады, ал әке-шешесінің құсқа қарауға жұмыстан қолы тимейді. Мұндай әурешілік болмас үшін әуелі алушыны құс өсіру туралы курста оқыту керек, яғни толқынды тотықұстарды үйде өсіру негіздерін білу үшін, оқушыларға қажетті дайындықты алдын ала жүргізу керек. Өзі оқып, үйренгені дұрыс, содан кейін құс сататын зоодүкеннен ұнатқан құсын да, оны ұстайтын торын да таңдап алады.

Тотықұс иелері көбінесе үй жануарларын торды орнатудан бірнеше апта бұрын ұя салуға дайындайды. Құстарды қажетсіз мазаламаған дұрыс, олар тыныштықты жақсы көреді. Бөлмеде күндізгі жарық - 14-тен 16 сағатқа дейін. 15 °С-тан төмен емес белгілі бір температуралық жағдайларды сақтау керек. Қызып кету эмбриондар үшін қауіпті, сондықтан бөлме температурасын үнемі бақылап отыру керек. Ішетін ыдысты, қоректендіргішті, торды аздап ағартатын ерітіндісі бар ыстық суға салып, қажет нәрсенің бәрін дезинфекциялық құралдармен сүртіп, ақырын шайыу керек. Бөлмелер әдетте балалар сабынымен жуылады. Содан кейін пеште жарты сағат бойы 110-120 °С температурада кептіріліп, кальциленеді. Тағы бір нұсқа қабырғалар жылығанша газ оттығында кальцилеу. Бұл үй жасалған материалға байланысты.[1-3]

Тотықұстарды өсіру. Толқынды тотықұстар өзінің қарапайымдылығымен, көңілді дыбыстарымен жарқын, ерекше сыртқы көрінісімен және сөйлеу қабілетімен өте танымал. Үйде тотықұстарды өсіру-бұл адамның тікелей араласуын қажет ететін

өте күрделі, бірақ қызықты процесс. Кейбір құстың сайрау-сайрамауы баптаушыға байланысты. Құстар қарны тоқ, көңілі жәйланса ғана сайрайды. Қарны аш, жағдайы болмаса сайрай бермейді. Бұлардың ішінде канарейкалар – сирек сайрайтын тотықұс түрі. Өте жылдам қозғалады. Адамның көңіл-күйін сезеді. Канар аралдарынан шыққан, тіктұмсықтыға жататын құсты кейде сары шымшық деп те жатады.

Тотықұс– ілмектұмсықтыға жатады. Ал корелла құсының негізгі табиғи түсі – сұр, гибридтелген түсі – сары-сұрланған, яғни, мутацияға ұшыраған. Ала амадин, амадин гульда өте нәзік әрі сезімтал құстардың бірі. Балапандарын тастап кететіндері де болады, ондай балапандарды қолмен тамақтандырау керек. Құстарда да диета деген болады. Бейуақыт тамақ берсе семіріп кетеді, ол да ауыр тиеді. Қыста далада шөп-шалам жоқ болғандықтан дәріханадан түймедақ, қалақай, қайың, т.б. ұнтақталған дайын шөп түрлерін, фитошайларды сатып алып контейнерге салып беруге болады. [1-4]

Сонымен қатар өздерінің арнайы жемдері де болады, соған қосымша әр үш күн сайын күріш, қарақұмық, тарыны шикі пісіріп, оған шекер, алма, сәбіз араластырып беруге, ал сәбізді күн сайын үккіштен өткізіп беруге болады. Құстардың бір нашар жері, уақытылы тамағын бермесең, ішіндегі әлсізін талап жеп қояды, соған сақ болу керек. Әрбір құс сайрап тұруы үшін қарны тоқ болуы керек. Одан соң аптасына 2-3 рет ұшырып тұру керек. Ал бос кеңістікке жіберу үшін кішкентайынан ас-суын беріп үйрету қажет. Сонда міндетті түрде ұшқан ұясына қайта оралады.

Балапандар есейген кезде, ұрғашы құс жаңа ұрпақты қалайды, сондықтан жас жануарларды аяусыз шымшып тістейді. Сондықтан, бұл жағдайда ең жақсы әдіс жас тотықұстарды басқа жерге орналастыру керек, сонда ұрғашы құс шағылысуға тыныш кіріседі. Содан кейін оған демалуға рұқсат беріп, торды алып тастау қажет. Есіңізде болсын, жас жануарлардың жаңа ұрпағын алар кезде көп жем кетеді. Сондықтан қажетсіз қиындықтарды болдырмау үшін жемді алдын ала және артық мөлшерде сатып алу керек. Тотықұстарды өсірудің өзі бірнеше кезеңге бөлінеді: дайындық, көбею және сату. [4-7]

Көбею шарттары Үй жағдайында тотықұстарды сәтті көбейтудің екі негізгі шарты бар: біріншіден, олар тіршілік ететін тордың мөлшері. Дайын үлгіні сатып алу оңайырақ. Әр қалада үй жануарлары дүкендерінде көптеген әдемі нұсқалары бар. Ұя неғұрлым үлкен кең болса, онда оның тұрғындарына соғұрлым ыңғайлы, жағымды болады. Кішкентай тар ұяларда құстар өте сирек көбейеді. Тордың өлшемі ең кемінде ұзындығы 60 см, ені 40 см болуы керек. Құс ұстайтын тор көбінесе Қытайдан келеді, келмей қалса қолдан істелгені онша жарамайды. Сәндік құс болғандықтан, мыстан жасалған торды алу керек. Ал жәй темір тор тот басып кетеді, ол құстың асқазанына түссе, құсыңыздан айырылып қаласыз.

Екіншіден, күндізгі жарықтың жеткілікті ұзақтығы әсер етеді. Бұл жағдайлардың кез-келген, тіпті шамалы өзгеруі құстардың өміріне қатты әсер етеді. Күн сәулесі құстың физикалық денсаулығына пайдалы әсер етеді. Бұл процеске барлық дерлік мүшелер мен жүйелер, соның ішінде гормондардың өндірілуіне жауап беретін эндокриндік жүйелер қатысады. [7]

Құстардың ішкі секреция бездерінің үлкен қатары көз аймағында орналасқан және олар өз функцияларын тек күндізгі уақытта орындай алады: қыста шамамен 12 сағат, жазда 10 сағат. Жарықтың қажетті мөлшерін сақтамаудың салдары: өсудің

баяулауы, рахит ауруы, жұмыртқа салуды тоқтату немесе азайту, өзін-өзі тістеп шымшу, метаболизмнің бұзылуы болуы мүмкін Сондай-ақ, ультракүлгін сәуле үй жануарларының тамақтануы мен көбеюіне қатты әсер етеді. Тұқымға байланысты ультракүлгін сәуле құстың жынысын анықтау үшін қажет болады. Мәселен, мысалы, аталығының маңдайындағы тәж қауырсыны ультракүлгін сәулелердің әсерінен флуоресцентті қасиетке ие. Бұл керемет жаратылыстар ультракүлгін сәулелерді өте жарқын күн сәулесінен де ажырата алады. [8]

Тотықұстар жыл бойы көбейе алады, оларды өсіру үшін жылдың ең жақсы уақыты-жаз және күздің басы: осы кезеңде құстарға жылу мен жарық жеткілікті; жазда олар көптеген дәрумендер мен қоректік заттарды алады және жүктілік, жұмыртқа инкубациясы және балапандарды тамақтандыру кезінде барлық жүктемелерге оңай шыдай алады. Жақсы ұрпақты күздің аяғында және қыста алуға болады, бірақ бұл көп қиындық тудырады. Біріншіден, электр жарығымен 16 сағаттық күндізгі жарықты қамтамасыз ету қажет. Екіншіден, торды ұстайтын бөлмедегі температура шамамен 20 °C болуы керек. Үшіншіден, ағаштың алдын-ала дайындалған тірі жас бұтақтарын (тау күлі, қайың, Линден және т.б.) торға орналастыру керек. [1,4,6-8]

Тотықұстар сәтті көбейе бастауы үшін оларды бұған жақсы дайындау керек. Жұптасудан 2-3 апта бұрын олар көп ұшулары керек. Егер құстар еркін ұшатын үлкен тор болмаса, оларды күн сайын 2-3 сағатқа бөлмеге жіберу керек. Тордың есіктері осы уақытта ашық болуы керек, сондықтан құстар тамақтанғысы келсе, торға өздері қайта ұшып бара алады. Егер тотықұстар көп ұшса, олардың метаболизмі жоғарылайды, тәбеті жақсарады, бұлшықеттері күшейеді. Бұл болашақта жұмыртқалардың ұрықтануына және ұрпақтардың толықтығына жағымды әсер етеді.

Құстарға серіктес жұпты қалай таңдауға болады, олар адамдар сияқты, ғашық болуы мүмкін, сондықтан бір-біріне немқұрайлы қарайтын құстардан ұрпақ күтуге болмайды. Сондықтан үйде тотықұстарды өсірудің маңызды шарттарының бірі-өзара қарым-қатынасқа сәйкес келетін жұптарды табу. Аталықтары сау және физикалық жағынан жақсы жетілген болуы керек: семіз емес, таза, жылтыр қауырсындары бар, қисайған рахит аяқтары жоқ, жылтыр балауыздары және тұмсығы болуы керек. Тек сау және белсенді құстарды жұптастыру ұсынылады. Ауру, әлсіз немесе тым кәрі тотықұстар сапасыз немесе тіпті ұрықтанбайтын жұмыртқаларды салуы мүмкін. []

Ешбір жағдайда бір-бірімен тығыз туыстық байланысты құстарды жұптастыруға болмайды. Тотықұстарды өсірмес бұрын, сатып алынған құстардың туыстық дәрежесін біліп алу керек. Аталық пен аналық арасындағы қан байланысы жас жануарлардың денсаулығын едәуір нашарлатуы мүмкін. Құстарды әртүрлі өсірушілерден сатып алу дұрыс болады. Қиындықты болдырмау үшін балапандарды 4 айға дейін сатып алмаған дұрыс. Құстардың жасы да өте маңызды. Жас тотықұстар 8-10 айлығында көбеюге қабілетті, бірақ туылған балапандар жас ата-аналардан бір жасар балаларына қарағанда әлсіз болады. Сондықтан құстардың мұндай ерте жұптасуын құптау мүмкін емес, өйткені бұл құстың ағзасына зиянды. Әдетте, тиісті күтімдегі тотықұстар көбею қабілетін 10-12 жасқа дейін, кейде оданда егде жаста сақтайды. Тотықұстарды көбейту үшін ең қолайлы жас-2 жастан 9 жасқа дейін. Бұл құстар 2-5 жаста ең көп ұрпақ береді.

Жұп құру үшін бірдей жастағы тотықұстарды алудың қажеті жоқ. Олардың

жастарының бес жылдық айырмашылығы болуы мүмкін. Ең бастысы, құстардың достасуы. Егер тотықұстар жұпта көп уақыт өмір сүрсе, соғұрлым жақсы. Кейде ұрғашылар өте агрессивті және еркектермен дос болғысы келмейді. Бұл жағдайда көбінесе көбею мүмкін болмайды. Егер сіздің құсыңызда, бұрын балапандары болса, онда сіз ересек жұпты сатып ала аласыз. Егер сіздің құсыңызда ешқашан балапан болмаған болса, онда жас жұпты таңдаған дұрыс.

Үйді орнатқаннан кейін және жұпты таңдағаннан кейін көбейту кезеңі басталады, ұяға ағаш үгінділерін төсеу керек, оны әр қалада бар қарапайым үй жануарлары дүкендерінен сатып алуға болады. Сондай-ақ кейбір ағаш шеберханасынан сұрап алуға болады. Үйді жабдықтаған кезде, ұрғашы тотықұс оған ұшып, келіп тексереді. Тотықұстарға үй сәйкес келсе, олар бір-біріне барлық жағынан қамқорлық жасай бастайды. Кейінірек ұрғашысы ағаш үгіндісі төселген ұяның түбіне көбінесе салмағы шамамен 2г болатын 5-6 жұмыртқадан салады. Ұрғашысы жұмыртқаны инкубацияласа, еркегі оған үнемі тамақ әкеледі, ұяны қорғайды. Бұл әдетте 8, плюс немесе минус 2 күнді алады. Осы кезеңде ерлі-зайыптыларды қажетсіз алаңдатпаған дұрыс, 16-19 күннен кейін балапандар баяу жұмыртқаны жарып шыға бастайды, мұны нәзік шиқылы арқылы бақылауға болады.

Балапандар екі күндік жиілікпен пайда болады. Шамамен 40 күннен кейін балапандар тордан шыға бастайды. Ата-аналар оларды әлі де тамақтандырады, бірақ сондада оларға үйдің түбіне қосымша тамақ қойып кету керек. Қайбір құс болмасын өкпек желде қалмауын қадағалау керек. Терезенің алдына қоюға болмайды. Күн сәулесі көп түссе де зиян. Күндізгі сағат 10 мен 11-дің арасында күнге шығарып, тордың жартысы көлеңкеде, жартысы күнде тұрса жеткілікті.

Тырнағы мен тұмсығын да егеп отыру керек, егер өсіп кетсе, құстың мазасы қашады. Бұлардың да үстін кене, бит басып кететін кездер болады. Ондайда марганцовка қосып шомылдыру қажет. [8]

Балапандарға қалай күтім жасау керек. Жұмыртқаларды басуы инкубация басталғаннан кейін шамамен 2,5–3 аптадан кейін аяқталады. Жұмыртқаны жарып тесіп шыққандар алдымен кішкентай құрттарға ұқсайды, бірақ уақыт өте келе олар қауырсын ала бастайды және ата-аналарына ұқсайды. Балапандар соқыр, дәрменсіз, пропорционалды емес басы үлкен, аяқтары ұзын және мойны бар болып туылады. Олар 7 күннен кейін ғана көре бастайды.

Тіршіліктің екінші аптасының соңында балапандарда толық жабын пайда болады және құйрық пен қанаттарда қауырсындар пайда бола бастайды. Егер мамық сұр болса, онда құс әдеттегі түспен, ал ақ болса, ашық түсті болады. Әрбір күн сайын жаңа қауырсындар көбейіп балапандар шамамен 20 күннен кейін ересек құсқа ұқсайды. 20 күндік цикл аяқталғаннан кейін кейбір жұмыртқалар ұя салатын жерде қалуы мүмкін. Егер бұл орын алса, онда олар ұрықтанбаған, бұл жағдайда бос жұмыртқадан құтылу керек. Сонымен қатар, ұрықтандыруға сенімді болу үшін балапандардың шығу мерзімі келгенше күту керек. Кейбір себептерге байланысты аналықтар балаларын тамақтандыра алмайды. Ол жағдайда балапандарды жасанды тамақтандыру керек.

Бизнес ретінде тотықұстарды өсіру. Бұл кәсіпті 3-5 жұп тотықұс пайда болғаннан кейін бастауға болады, тек 1 жұп сізге жылына 3-4 ұрпақ бере алады. Жас тотықұсты орта есеппен 3000-5000 тенгеге сатуға болатындықтан, оларды өсіру арзан

әрі тиімді бизнес болып табылады. Бұл құстар тез көбейіп, үйде 15 жылға дейін өмір сүреді.

Көлеміне байланысты тотықұстарды үйде қауіпсіз орналастыруға және сәтті өсіруге болады. Кейбір тотықұс тұқымдарын сирек кездесетініне байланысты өте қымбатқа сатып үлкен табыс табуға болады. Бірақ эксклюзивті түрлерден басқа, адамдар арасында жақсы сұранысқа ие қарапайым тотықұстарды алуға болады. Шағын бизнесті бастау үшін үлкен бөлменің қажеті жоқ, тотықұстарды және олар үшін жабдықты тікелей сатып алуыңыз керек (мамандандырылған тор, қоректендіргіш және жақсы тамақтану). Егер қаржы өте аз болса, онда сіз 3-5 жұп құстардан бастай аласыз.

Сатып алу кезінде тотықұс неғұрлым жас болса, соғұрлым тезірек сөйлеуді үйренетінін ескеру қажет. Негізі тотықұстарды сөйлетіп үйрету үшін кішкентайынан бір өзін бөлек асырау керек, содан зеріккенінен адамша сөйлеп кетеді. Ал қасында басқа құстар болса, өзінің тотықұс екенін біліп қояды да, біздің тілімізде сөйлеуі екіталай болады.[1-8]

Кез-келген бизнес сияқты, тотықұстарды өсіру де тәуекелділікке ие. Бір немесе бірнеше тотықұстарды сатып алмас бұрын, ветеринармен және орнитологпен кеңесіп, олардың пікірлері мен ұсыныстарын ескеру қажет. Барлық құстар сау болуы, сонымен қатар вакцинациялануы керек. Егер вакцинация болмаса, дәрігерді үйге шақыру арқылы өзіңіз жасауға болады. Вакцинация: құс тұмауы; тері шешегі; Ньюкасл ауруы; дифтериялық шешекке қарсы жасалуы керек.

Тотықұстарды өсіру тиімді ме? Тотықұстарды өсіру бойынша үй бизнесі-бұл жануарларға және жалпы табиғатқа ұмтылатын кәсіпкерлер үшін қызықты идея. Мұндай адамдар жақсы пайдадан басқа, сүйікті ісінен ләззат ала алады. Қаласаңыз, тотықұстарды сөйлеуге үйретіп, оларды әлдеқайда қымбат сатуға болады. Сондай-ақ, тотықұстарды өсіру өзекті, өйткені олар үй жануарлары санатына жатады және оларға сату нарығы, мысалы, ауылшаруашылық малына қарағанда әлдеқайда көп.

Мысықтар мен иттерден айырмашылығы, тотықұстар әлдеқайда аз орын алады және барлық ұрпақтардың адамдарына ләззат әкеледі. Тағы бір айта кетерлігі, оларға серуендеу және қатаң ұстау шарттары қажет емес. Бұл бизнестің, шын мәнінде, кез-келген адам сияқты, оң және теріс жақтары бар.

Артықшылықтары: өзектілігі мен қажеттілігі. Көптеген адамдар қауырсынды дос тапқысы келеді. Негізінен қарапайым тұқымды тотықұстарға сұраныс бар, бірақ әдемі тотықұс үшін мыңдаған ақша салуға дайын адамдар да бар.

Кемшіліктері: көп уақытты қажет етеді. Құстардың дұрыс күйде болуы үшін оларға үнемі назар аудару керек. Торларды уақытында тазалау, құстарды тамақтандыру, үйрету және үйлерден шығару қажет. Көп шу болады. Бір бөлмелі пәтерде адамдар мен тотықұстардың бірге өмір сүруі өте қиын болады. Бұл құстарға ұшу және әлеуметтік өзара әрекеттесу үшін орын қажет. Құстардан ақша табуға тұрарлық деген қорытындыға келуге болады. Бірнеше кемшіліктер бар, бірақ артықшылықтар екі есе көп!

Қорытынды: 1. Сонымен үйде тотықұсты өсіру бизнесін ұйымдастыру әбден мүмкін. Бұл бизнестің кемшіліктері де, тәуекелдері де бар, бірақ бұл одан ақша табуға кері әсер етпейді. Үйде құстарды өсіру көп күш жұмсауды қажет етпейді, бірақ тиісті

дайындық, тұрақтылық және сәттіліктің белгілі бір факторы қажет.

2.Егер шынымен тотықұстарды өсіруден бизнесті бастағыңыз келсе, міндетті түрде ұсынылған ережелер мен кеңестерді пайдалансаңыз көптеген қателіктерден аулақ бола аласыз және сіздің құс нарығындағы жолыңыз әлдеқайда ыңғайлы және болжамды болады.

Әдебиеттер.

1. Вегер З. Разведение волнистых попугайчиков: Пер. с чешск./ Под. Ред. Е.В. Малаханова. – М.: Лесн. Пром-сть, 1987. – 175с., ил.,
2. Гусев В. Г. Живой уголок. М., «Лесная пром-сть», 1977, с. 176 с ил.
3. Золотова Е. И. Знакомим дошкольников с миром животных: Из опыта работы/ Под ред. Н.Ф. Виноградовой. – М.: Просвещение, 1982. – 96 с., ил.
4. Харчук Ю. И Разведение и содержание волнистых попугайчиков. Издат.: Феникс, М., 2009 г. 205с
- 5.Рахманов А.И.Попугай-неразлучники. Содержание. Уход. Разведение. Профиактика заболеваний . М.Изд: Аквариум: 2011г.,112с.
6. Рахманов А.И. Попугай-Домашняя птица. Содержание и разведение. на приусадебном участке и в городских условиях. М. Изд: Аквариум-Принт: 2012г., 256 с. с.
- 7.Пинтер Г.Попугай и попугайчики. Виды. Содержание. Разведение. Лечение заболеваний : Аквариум, 2010, 160с.
8. Остапенко В. Попугай: биология, содержание, разведение. Учебно-методическое пособие. Изд. ЗооВетКнига. 2016г., 212 с

ӘӨЖ 378

МЕКТЕПТЕГІ ТІРІ ТАБИҒАТ БҰРЫШЫНДА ТАСБАҚАНЫ ӨСІРУ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ «БИОЛОГИЯ» ПӘНІНЕ ДЕГЕН ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҒЫН АРТТЫРУ

Замишева А¹- магистрант,

Ғылыми жетекші-Тулеубаев Ж.С.¹-а.ш.ғ.д., профессор

¹М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті. Тараз қ., Қазақстан Республикасы

Биологияны оқыту барысында мектепте тірі бұрышты ұйымдастыру білім беру контекстінде маңызды және өзекті болып табылады. Бұл бағыт оқушыларды оқытуға және олардың биология мен қоршаған ортаға деген қызығушылығын қалыптастыруға айтарлықтай әсер етеді. Қажетті оқу материалдарымен ғана емес, сонымен қатар тірі организмдермен де жабдықталған оқу кабинеті оқушыларға практикалық білім алуға, тірі заттармен тікелей қарым-қатынас жасау арқылы білімдерін тереңдетуге мүмкіндік береді.

Оқушыларды табиғатпен таныстыру, оған деген сүйіспеншілікті тәрбиелеу мектеп табиғат бұрышына орналастырылған бөлме өсімдіктері мен кейбір жануарлар көмектеседі

Тірі табиғат бұрышының негізгі міндеті - оқушыларды қоршаған ортаға

ұқыпты қарауға тәрбиелеу, табиғи нысандармен жұмыс істеу дағдыларын пысықтау және оларды бақылау. Тірі табиғат бұрышының бұл функциялары біздің қазіргі қоғамымызда ерекше өзекті болып отыр, себебі адамдар арасында табиғатқа өзіндік "немқұрайлы" көзқарас пайда болуда. Бұл тірі бұрышта оқушылар жануарлар түрлерімен тәжірибе жасап, оларды бақылай алады. Ұзақ мерзімді бақылаулар оқушылардың зерттеу дағдыларын дамытуға ықпал етеді.

Қазіргі өркениетке тән көптеген жағымсыз факторлар қалалардағы адамдардың инстинктивті түрде тірі табиғатпен тікелей байланыс іздеуіне әкелді. Гүл өсіру, сәндік құстарды, балықтарды және басқада жануарларды ұстау-бұл адамның табиғатқа жақындауының нәтижесі. Адамдар табиғат оның нысандарымен үнемі байланыста болмай өмір сүре алмайды. Табиғатпен байланыс адамға оң әсер етеді, оны мейірімді, жұмсақ етеді, ондағы жақсы сезімдерді оятады.

Оқушыларды тәрбиелеудегі табиғаттың рөлі ерекше. Мектепте сабақтарда мұғалімдер оқушыларға флора мен фаунаға деген мейірімділік пен қамқорлық, сүйіспеншілік туралы айтып түсіндіреді. Бірақ жүз рет естігеннен гөрі бір рет көрген жақсы екені бұрыннан белгілі. Егер оқушылар өздері тірі бұрыштағы жануарларға қамқорлық жасап, тамақтандырып, торларды тазалап, олармен серуендесе, үй жануарыңыздың қалай өсіп жатқанын бақыласа, ол жануарлар оқушылармен кездесуге әрдайым қуанышты болады.

Оқушылар өз тәжірибесінде жануарлардың ойлана, зеріге, қуана алатындығына көз жеткізсе, оларға зиян тигізгеннен гөрі олармен дос болудың жақсы екендігін және басқада жануарлардың бар екенін және оларды құрметтеу керек екенін түсінеді. Бұл қасиеттердің көрінісі олардың еңбегі үшін ең жоғары марапат болып саналады.

Жұмыстың мақсаты: Мектептің тірі бұрышын жаңа жануарлармен толықтыру арқылы кеңейту.

Міндеттері:

- оқушылардың жануарлар мен бөлме өсімдіктері туралы білімдерін кеңейту, оларға күтім жасаудың практикалық дағдыларын дамыту, табиғат туралы экологиялық сауаттылықтарын дамыту.

- оқушылардың байқампаздығы мен зейіндерін, қызығушылықтарын, сөйлеу мәдениетін дамыту, іздену-зерттеу дағдыларын қалыптастыру;

Жұмыстың практикалық маңыздылығы: Зерттеу жұмысы барысында оқушылар көптеген жаңа білім алады, ой-өрісін кеңейтеді, практикалық іс-әрекет дағдыларын дамытады, еңбекқорлық, үнемділік, үй жануарларына қамқорлық сияқты құнды қасиеттерді тәрбиелейді, шығармашылық қабілеттерін дамытады, жалпы рухани-адамгершілік және экологиялық мәдениеттің негіздерін қалыптастырады.

Мектеп кабинетінде пайдалы бөлме өсімдіктері мен жануарларды өсіріп бағу— бұл оқушылардың экологиялық тәрбиесінің негіздерін қалыптастыру, оқушылардың денсаулығын сақтау және нығайту бойынша жұмысты ұйымдастырудың ең тиімді, теориялық қана емес, сонымен қатар практикалық түрі болып табылады. Зерттеу жұмысын жүзеге асыру барысында шешілетін мәселе жаңа емес, бірақ өзекті және маңызды.

Күтілетін нәтижелер және олардың тиімділігін анықтау тәсілдері бойынша оқушылар білулері керек:

- "Тірі табиғат бұрышының" өкілдерін оларды сыртқы белгілері бойынша анықтай алу, оларды туыстық түрлердің әртүрлілігімен байланыстыра білу;
- тірі табиғат нысандарының тіршілік әрекетінің ерекшеліктерін білу;
- "тірі табиғат бұрышының" әртүрлі өкілдеріндегі аталықтары мен аналықтарының мінез-құлқының айрықша ерекшеліктерін білу;

Жасай алу :

- Үй жануарларына дұрыс күтім жасау;
- қарапайым тәжірибелерді жүргізу, талдау және қорытынды жасау;
- табиғаттағы мінез-құлықтарына барабар баға беру.

Тірі бұрышта әртүрлі бөлме өсімдіктері және жануарлар орналастырылған. Зоологиялық бөлімінде орналастырылған тасбақаны зерттеу барысында, оқушылар оның биологиялық ерекшеліктері туралы мәліметтерді кітапханаға барып, интернеттен ізденіп, жануарларды күту ережелері туралы білімдерін қалыптастырады.

Құрлық тасбақалары үйде ұстауға арналған ең қолжетімді түрлердің бірі болып саналады, өйткені олар өміршеңдігі мен тіршілік ету ортасының қарапайымдылығымен ерекшеленеді. Олар жаңа жерге оңай бейімделеді, күтімі аса күрделі жағдайларды қажет етпейді, үй жағдайында өсіру үшін қолайлы шағын өлшемдерге ие және сонымен бірге салыстырмалы түрде арзан. Барлық осы артықшылықтар осы түрдің өкілдері көбінесе осындай экзотикалық үй жануарлары ретінде таңдалатындығына ықпал етеді. Сондықтан Биология пәніне қызыққан оқушылардың көпшілігі тасбақаны өз үйлерінде өсіруге машықтанады.

Құрлық тасбақалары температураның күрт өсуіне және жел өтіне өте сезімтал. Бастапқыда тасбақаны кең қорапқа салған дұрыс, содан кейін оны өмір сүруге қолайлы жерге көшіру керек. Құрлық тасбақалары көлемі кең 60-100л көлденең төмен орналасқан террариумда немесе сусыз үлкен аквариумда өздерін жақсы сезінеді, оның ені жануардың өлшемінен 3 есе артық болуы керек. Осының бәріне сәйкес келетін кең террариум-құрлықтағы тасбақаның тіршілігі үшін қолайлы болып есептеледі. Сонымен қатар жануар адамдардың тітіркендіргіш назарынан әрқашан жасырынып демалуға болатын террариумның ішіне шағын үйшік орнату керек. Бұл үшін тесігі бар ағаш қорап қолайлы болуы мүмкін. [1-2]

Бұрыштың зоологиялық бөлімінде қиын күтімді қажет етпейтін майда жанауарлар болғаны дұрыс. Тірі нысандарды алып келмес бұрын оларды ұстайтын орын (аквариумдер, террариумдер, торлар) және қоректерін дайындап алу керек. Террариумдарда жорғалаушылар мен қос мекенділерді ұстау тиімді. Оны жабдықтағанда сонда ұсталатын жануардың мекен ету ортасын ескеру қажет. Қосымша жылу қажет болса оны электр лампымен көмегімен беріп, ылғалдылықты арнайы пластик ыдысқа ылғал құм салу арқылы қамтамасыз етуге болады. [3-4]

Жалпы биологиядағы бақылаулар мен тәжірибелер үшін жануарлардың әртүрлі түрлері: дрозифила шыбындары мен тропикалық балықтардың әртүрлі

нәсілдерін ұстау ұсынылады, өйткені олармен тәжірибе әр мектепке қол жетімді Тірі бұрыштағы жануарларды түрлері, кластары, тіршілік ету ортасы бойынша топтастырып, оларды тиісті өсімдіктермен біріктірген дұрыс.

Тірі табиғат бұрышында әрбір өсімдік пен жануарда міндетті түрде атауы мен реттік нөмірі бар жапсырмамен, сондай-ақ қысқаша сипаттамасы бар төлқұжатпен қамтамасыз етіледі. Жапсырмалар ақ фанерадан немесе шыныдан жасалған құтыларға бекітіледі.

Террариумға арналған топырақты таңдау. Тасбақа өмір сүретін террариумның түбіне, қалыңдығы 3-10 см топырақ төсеп, хош иістендірілмеген ағаш үгінділерді қолдануға болады, бірақ олардың кемшілігі-олар тез ластанады. Сондықтан тасбақа қоректенуге болатын пішен шөпті топырақ бетіне төсеніш ретінде пайдалануға болады, бұл жануардың денсаулығына қауіпті емес. Пішенді тасбақаның басының өлшемінен үлкенірек жалпақ тастар мен қиыршық тастарды қосумен бірге қолданған дұрыс. Жер тасбақасы өмір сүретін террариум үшін топырақтың жарамсыз нұсқалары – тас, құм және мысық қоқысы. Мұндай топырақтағы қоқысты тасбақа жұтып қоюы мүмкін, бұл әртүрлі ас қорыту мәселелеріне әкеледі және жануарды емдеу оңай емес. [1-4]

Табиғи ортада құрлық тасбақасы жылы климатта өмір сүреді, сондықтан ол үшін жеткілікті жылуды (+20+35°C) қамтамасыз ету керек. Жас тасбақаларға қыста ультракүлгін сәулеленуі, ал жазда бұл жануарларға жиі күн ванналары қажет. Қыста ультракүлгін сәуле беретін шам күн сайын, жанып тұруы керек, жазда аптасына бір рет жанып тұруы жеткілікті болады, ал кәдімгі жарық шамы күніне кемінде 12 сағат үнемі жанып тұруы керек. Тасбақаның қалыпты дамуы үшін жеткілікті жарықтың болуы қажет.[5-6]

Құрлық тасбақасына күтім жасау өте қиын емес. Аптасына бір рет оны бассейнге жылы (+30°C дейін) сумен шомылдыру керек, судың деңгейі тасбақа бойының жартысынан аспауы керек. Шомылу кезінде суға бір шай қасық сода қосу тасбақаның денесі үшін пайдалы. Қатты өскен тырнақтар қозғалу кезінде тасбақаға кедергі келтіруі мүмкін, сондықтан оларды маникюрлік егеу арқылы егеп қысқартқан дұрыс.

Террариум ластанған кезде оны үнемі тазалап отыру маңызды. Күн сайын ішетін ыдыстағы суды ауыстырып, табақты тағамнан тазарту керек. Жазда құрлық тасбақаларын шөпті көгалдарда серуендетуге болады, ең бастысы-жылу (+20°C бастап) кем болмауы қажет.[7]

Үйдегі тасбақаларды тамақтандыру. Үйдегі тасбақалар әртүрлі көкөністер мен жемістерді, шөптер мен бақбақтарды жақсы жейді және мұндай өнімдер осы жануарлардың диетасына тұрақты түрде енуі керек. Сондай-ақ оларға жауын құрттар мен ұлуларды қабықсыз беруге болады, ал жазда құлпынай, бақбақ, таңқурай және шөппен бағуға болады. Тасбақаларға арналған барлық тағамдарды алдын ала ұсақтап турап, мезгіл-мезгіл тағамға кальций қоспалары мен дәрумендерді қосып үлкен, таяз табакпен беру керек. [1-7]

Тасбақаларға арналған тамақтану режимі мен мәзірі олардың жасына байланысты белгіленеді. Жас тасбақаларды күн сайын, ал ересектерді күнара мол тамақтандыру керек, соның ішінде аптасына бір рет олардың мәзірінде

тартылған ет (фарш) берілуі керек. Қандай тағамды сүйсініп жейтіндігі анықталды. Кесте-2)

Кесте-2.Тасбақаға берілген тағамдар

№	Ұсынылған Жем	Ұнады	Ұнамады
1	Алма	+	
2	Сәбіз		- - -
3	Қырыққабат	+++	
4	Жапырақ салаты	+++++	
5	Қызылша		- -
6	Банан	++	

Қорытынды: сүйікті тағам-қырыққабат пен жапырақты салат.

Құрлық тасбақасы: күту туралы не білу керек? Құрлық тасбақалары жыл сайын ұйықтауы керек деген пікір әрқашан әділ бола бермейді. Үйде бұл тіпті дұрыс емес. Мәселе мынада, жануарды қысқы ұйқыға дайындап, мұндай тыныштықтың дұрыстығын тек маман ғана қамтамасыз ете алады, әйтпесе тасбақа мәңгілікке ұйықтап қалуы мүмкін. Егер тасбақа террариумның бұрышында ұзақ уақыт тұрса және соңында жерге көмілуге тырысса, онда ол ұйықтауға дайындалып жатқан болуы мүмкін. Бұған жол бермеу үшін жануарды жақсылап тойындырып, ұйқыдан тірі және сау болып шығуы үшін, тасбақаларды күту туралы мамандандырылған әдебиеттермен мұқият танысу керек.

Үй жағдайында тасбақалар жақсы күтіммен және дұрыс тамақтанумен 15-30 жылға дейін өмір сүре алады. Бұл жануарды үйге әкелу арқылы оқушылар оның өмірі үшін жауапкершілікті өз мойнына алады және қанша жыл қуантатындығы, тасбақаға қалай күтім жасайтыныңызға байланысты болады.

Зерттелген материал мен тірі бұрыштағы жұмыс барысында оқушылар арасында әлеуметтанулық сауалнама жүргізілді: яғни 112 адамнан 1-9 сынып оқушыларынан сұхбат алынды (Кесте-2)

Кесте- 2. Оқушыларынан алынған сұхбат нәтижесі

№	Сұрақ	ИА	ЖОҚ	%
1	Сіз жануарларды жақсы көресіз бе ?	109	3	97,3
2	Сіз тірі бұрышқа жиі барасыз ба?	107	5	95,5
3	Сізге мектептің тірі бұрышы ұнай ма?	112	0	100
4	Сіз тірі бұрыштың барлық тұрғындарын білесіз бе ?	108	4	96,4

5	Тірі бұрышта жаңа үй жануарларын көргіңіз келе ме?	112	0	100
6	Орташа мәні	109,9	2,4	97,84

ҚОРЫТЫНДЫ

1. Кез-келген мектепте тірі табиғат мүйісінің болуы оқушылардың мәдениетіне, әсемдік дамуларына және оқу - тәрбие үрдісінің міндеттерін шешуде ықпалы зор. Оқушылар бұл жерде бағдарламаға сәйкес бақылаулар жүргізіп, тірі нысандармен тәжірибе жасайды, жануарлар мен өсімдіктерді ұзақ бақылау зерттеушілік біліктіліктің дамуына ықпал етеді.

2. Биология кабинеті мен оқу - тәжірибе алаңын ұйымдастырған тәрізді тірі табиғат мүйісін жасауда да оқушылардың ат салысып, белсене араласқаны жөн. Жануарлар мен өсімдіктердің орналастырылуы және оларды ұстау биологиялық, санитарлық - гигиеналық ережелерге сай болуы тиіс. Тірі нысандармен жұмыс істеу барысында оқушылардың еңбек мәдениеті, біліктілігі мен дағдылары қалыптасып, табиғатқа деген аяушылық және қамқорлық сезімдері оянып көзқарастарына әсер етеді.

3. Оқушыларды тірі табиғатқа жақындату үшін мектепте тірі табиғат бұрыштарын жасау қажет және оқушылардың кейбір экзотикалық жануарларды өз жеке үйлерінде қарап бағуға міндетті түрде мұғалімдер тарапынан ғылыми ұсыныстар мен қолдаулары болуы керек. Бұл оқушыларға табиғатпен, қоршаған ортамен қарым-қатынастың жаңа мәдениетін қалыптастыруға көмектеседі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР.

1. Чегодаев А.Е Сухопутные черепахи. Содержание. Разведение. Кормление. Лечение заболеваний. Изд.: М.: ООО «Аквариум - Принт», М., 2012, 128с.
2. Чегодаев А.Е. Аквариумные и террариумные черепахи. Обзор видов. Содержание. Разведение .Москва, Аквариум-Принт, 2012, 208 с.,
3. Гусев В. Г. Живой уголок. М., «Лесная пром-сть», 1977, с. 176 с ил.
4. Золотова Е. И. Знакомим дошкольников с миром животных: Из опыта работы/ Под ред. Н.Ф. Виноградовой. – М.: Просвещение, 1982. – 96 с., ил.
5. Сосновский И.П., Корнеева В.И. Уголок природы в школе: Кн. Для учителя. – М.: Просвещение, 1986. – 112с., ил.
6. Марковская М.М. Уголок природы в детском саду: Кн. Для воспитателя дет.сада. 2-е изд., дораб. М.: Просвещение, 1989. – 144 с.:
7. Кочетов С.М. Современный аквариум - техника и принадлежности М.: Вече, 2007. – 59 с.: ил. — (Животные в вашем доме).

ЛАТЫН ӘЛІПБИІНЕ БАЙЛАНЫСТЫ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕР

Әзімхан Бауыржан

ЛӘ-23-2 тобының 1 курс студенті,

Ғылыми жетекшісі – Азаматтық Авиация Академиясының

профессоры, ф.ғ.к., Г.Х. Тулекова

Азаматтық Авиация Академиясы, Алматы қ, Қазақстан

Gulnaz.tulekova@mail.ru

Мақалада қазақ тілінің латын әліпбиіне көшу мәселелері сөз болады. Латын әліпбиінің біздің отанымыздың әлемдегі дамыған 30 елдің қатарына қосылу талабының орындалуы жолында маңызды роль атқаратыны нақты мысалдар арқылы берілген. Латын әліпбиіне көшу – жаһандану дәуіріндегі рухани жаңғырудың алғашқы да маңызды сатысы екендігі айқындалған.

Тірек сөздер: *латын әліпбиі, ұлт, ұлт тарихы, ғылым, қазақ тілі, жазу.*

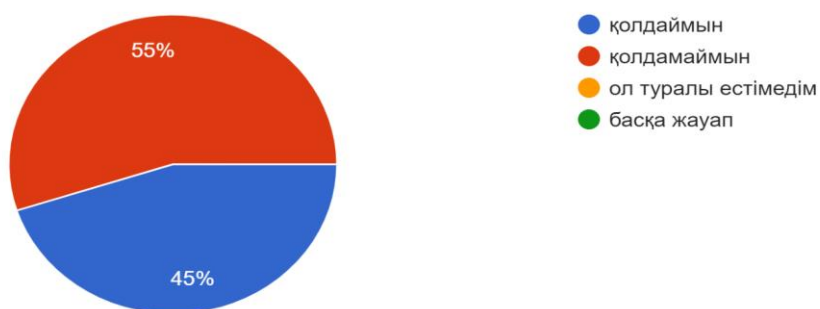
Тіл- әр халықтың рухани, мәдени өсуін, ғылымы мен білімінің, барлық саладағы даму деңгейін көрсететін маңызы зор әлеуметтік-мәдени құбылыс. Жазу арқылы өткен мен бүгінгі және болашақ өміріміз жалғастық табады. Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілі – қазақ тілі. Бүгінгі күнгі бұқаралық ақпарат құралдары мен зиялы қауым өкілдері арасында кеңінен талқыланып жатқан мәселелердің бірі – қазақ тілін латын әліпбиіне көшіру үрдісі. Себебі жазу – белгілі бір әріптердің жиынтығы ғана емес, ұлттың өзіндік болмысын танытатын таңбалар жүйесі, сол ұлттың тарихы, мәдениетінің таңбаланған жәдігері. Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев 2017 жылы 12 сәуірде «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласында: «Біріншіден, қазақ тілін біртіндеп латын әліпбиіне көшіру жұмыстарын бастауымыз керек. Біз бұл мәселеге неғұрлым дәйектілік қажеттігін терең түсініп, байыппен қарап келеміз және оған кірісуге Тәуелсіздік алғаннан бері мұқият дайындалдық» деп айтқан болатын. Ол – ұрпақтар сабақтастығын қамтамасыз ететін алтын көпір. Ал, жазудың өзгертілуі сол халықтың қоғамдық өмірінің барлық саласына, рухани әлемі мен мәдени деңгейіне, тіпті, әлеуметтік психологиясына әсер етеді. [1,5-6.]. Бұқаралық ақпарат деректеріне сүйенсек, бүгінде әлемнің 70% елдері латын жазуы арқылы білімді игеріп, ғылыми зерттеулермен танысуда. Бұл дегеніміз – білім, ғылым, саясат пен техника, мәдениет пен өнер, спорт т.б. қатысты жазбаша ақпараттың барлығы дерлік латын графикасымен беріледі, қоғамдық өмірдегі жаңалықтардың басым бөлігі осы графиканың негізінде таралады дегенді білідерді. Демек, латын әліпбиінің біздің отанымыздың әлемдегі дамыған 30 елдің қатарына қосылу талабының орындалуы жолында маңызды роль атқаратыны сөзсіз. Түркі тектес халықтар тілінде латын әліпбиі 1926 жылдан бастап қолданылады. Латын әліпбиін алғаш қолданысқа енгізгендердің бірі – Түркия мемлекеті. Біздің елде ХХ ғасырдың 20-жылдары қазақ зиялылары латын әліпбиіне көшу мәселесін көтерді. [1,8-6.]. Елбасымыз өзінің 2012 жылғы 14 желтоқсандағы «Қазақстан – 2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты»

атты Қазақстан халқына Жолдауында: «Мемлекет өз тарапынан мемлекеттік тілдің позициясын нығайту үшін көп жұмыс атқарып келеді. Қазақ тілін кеңінен қолдану жөніндегі кешенді шараларды жүзеге асыруды жалғастыру керек. Біз 2025 жылдан бастап әліпбиімізді латын қарпіне, латын әліпбиіне көшіруге кірісуіміз керек. Бұл – ұлт болып шешуге тиіс принципті мәселе. Бір кезде тарих бедерінде біз мұндай қадамды жасағанбыз. Балаларымыздың болашағы үшін осындай шешім қабылдауға тиіспіз және бұл әлеммен бірлесе түсуімізге, балаларымыздың ағылшын тілі мен интернет тілін жетік игеруіне, ең бастысы – қазақ тілін жаңғыртуға жағдай туғызады» – деп латын әліпбиіне көшудің қажеттілігін атап өтті. [4]. Біздің қазіргі кирилл әліпбиіндегі қазақ тіліміз - Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілі, сонымен қатар Ресей, Өзбекстан, Қытай, Моңғолия және т.б. елдерде тұратын қазақтардың ана тілі. Қазақ тіл білімінің, әліпбиінің негізін салған бірегей ғалым А.Байтұрсынұлы: «Біздің заманымыз – жазу заманы: жазумен сөйлесу ауызбен сөйлесуден артық дәрежеге жеткен заман. Сондықтан сөйлей білу қандай керек болса, жаза білу керектігі одан да артық», - деген болатын. Бұл – ХХ ғасырдың басындағы қоғамдағы коммуникациялық үрдістерді зерделеуден туған ой болатын. Қазір адамзат баласы ХХІ ғасырға аяқ басып отыр. Жазудың маңызы бұрынғыдан бірнеше есе өскен заман. Сондықтан, әлемдегі елдердің басым бөлігі, соның ішінде туыстас түркі халықтары қолданатын латын әліпбиіне көшу – жаһандану дәуіріндегі рухани жаңғырудың алғашқы да маңызды сатысы болмақ. [1,8-б.], [3,23-б.].

Латын әліпбиіне көшкенімізбен оны қолдану мерзімі ұзақ болмағаны тарихтан белгілі. Бұл – кешегі кеңестік идеологияның салдары еді. Түркітестес ұлттардың түбі бір түркі екенін, тамырын тереңге жайған түбегейлі тарихы мен мәдениеті бар елдер екенін ұмыттыру үшін жасалған сұрқия саясаттың айла-шарғысы болатын. Ал рухани жаңғыру дәуірінде құлдық санадан арылып, бұрынғы құндылықтарымызды қайта қалпына келтірудің қажеттілігі өз-өзінен түсінікті жайт [2]. Тілші ғалымдар латын әліпбиіне көшудің тиімді жақтарын жан-жақты дәлелдеп берген болатын. Қазіргі уақытта латын әліпбиіне көшуде қандай мәселелер бар? Латын әліпбиіне байланысты бұқаралық ақпарат құралдарында әртүрлі пікірлер айтылып жүргені белгілі. Осыған байланысты латын әліпбиіне қатысты бірнеше сұрақтан тұратын сауалнама дайындадық. Ол сауалнамаға 20 студент қатысты. Енді сол сауалнама бойынша ойымызды өрбітейік. Бірінші диаграмма бойынша «латын әліпбиіне көшуді қолдайсыз ба?» деген сұраққа сауалнамаға қатысушылардың 45 пайызы қолдаймын десе, 55 пайызы қолдамаймын,- деп жауап берген. Аталған сұрақ бойынша латын әліпбиіне көшуді қолдамайтындардың әлі де бар екеніне көз жеткізуге болады

1. Латын әліпбиіне көшуді қолдайсыз ба?

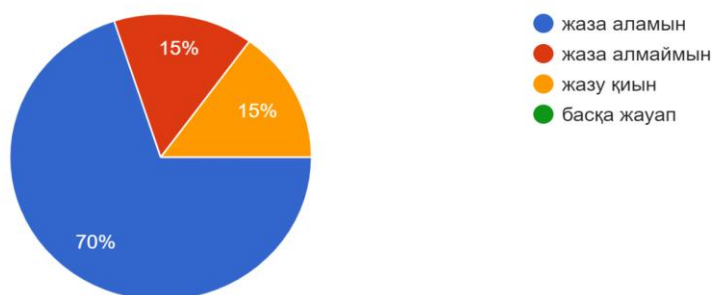
20 ответов

1-диаграмма. «Google forum survey» сайты

2. Латын әліпбиінде жаза аласыз ба?

20 ответов

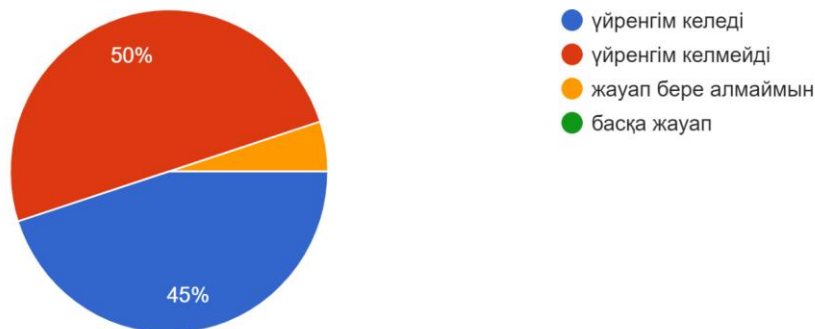

2-диаграмма. «Google forum survey» сайты

Екінші диаграмма бойынша «латын әліпбиінде жаза аламын» дегендер 70 пайызды, «латын әліпбиінде жаза алмаймын» дегендер 15 пайызды, «латын әліпбиінде жазу қиын» дегендер де 15 пайызды құрайтынын көруге болады. Аталған диаграммадан латын әліпбиін қолдайтындардың пайызы жоғары екенін анық байқаймыз.

3. Латын әліпбиінде жазуды үйренгіңіз келе ме?

20 ответов

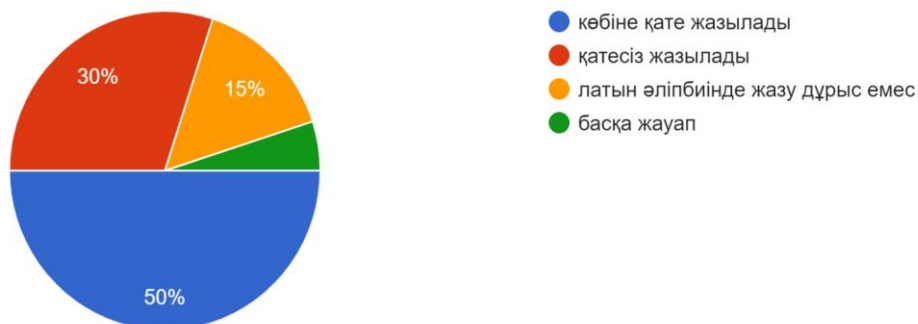

3-диаграмма. «Google forum survey» сайты

Үшінші диаграмма бойынша латын әліпбиінде жазуды үйренгісі келетіндердің пайызы 50, жоғары екенін мақтанышпен айтуға болады.

4. Қазіргі кезде латын әліпбиінде жазылып жүрген әртүрлі мәтін түрлеріне көңіліңіз тола ма?

20 ответов

4-диаграмма. «Google forum survey» сайты

Төртінші диаграмма бойынша сауалнамаға қатысушылардың 50 пайызы «латын әліпбиінде жазылып жүрген мәтін түрлерінің көбіне қате жазылатынын» баса айтады. 30 пайызы қатесіз жазылады деген пікірмен келіседі. 15 пайызы латын әліпбиінде жазу дұрыс емес деген пікірді алға тартады.

20 :отвeтoв

Бесінші диаграммада берілген «бұқаралық ақпарат құралдарынан латын әліпбиіне байланысты мақалаларды оқисыз ба?» деген сұраққа «оқимын» және «оқымаймын» деген жауаптың өзара тең 45 пайыз екенін көруге болады. Берілген сауалнама жауаптары көрсеткендей, тұтастай алғанда, латын әліпбиіне көшуіміз – дұрыс таңдау. Бүгінгі жастар латын әліпбиіндегі қазақ жазуын тез меңгеріп алады. Мектепте ағылшын тілі оқытылатындықтан, олар латын әліпбиін тез қабылдайтыны сөзсіз. Жаңа латын әліпбиі қолдануға өте ыңғайлы, әлемдік жаңа технологияларға бейімделген, қазақ тілінің, сондай-ақ Қазақстанда тұрып жатқан басқа да сан ұлттың тілдік жағдайларын да қамтитын әліпби екендігі анық. Олай болса, латын әліпбиіне көшу – мемлекеттік тіл – қазақ тілінің өсіп-өркендеуіне зор көмегін тигізері сөзсіз.

1. www.vkgu.kz/ сайты (Мақала - Сәрсен Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университеті, **Б.Б.Келгембаева, ББО директоры**)
2. Www.egemen.kz сайты.
3. nur.kz сайты
4. history.kz сайты
5. «Google forum survey» сайты

ΘΟЖ 37.013.8

amangalieva.ayazhan@mail.ru

Бұл мақалада биология пәнінде қазақ этнопедагогикасы элементтерін пайдалану жолдары, әдіс-тәсілдері туралы жазылған. Биология пәнін этнопедагогика негізінде оқыту оқушылардың білімге деген қызығушылығын арттырады. Биология сабағында және сыныптан тыс жұмыстарда қазақ этнопедагогикасын тиімді пайдалану оқушылардың білімін, біліктілік дағдыларын қалыптастыруға алған білімдерін тереңдетіп кеңейте түсуге, қызығушылығын арттыруға, сонымен қатар, олардың халықтық салт-дәстүр туралы білімін молайтып, жеке тұлғалық қасиеттерін дұрыс қалыптастыруға ықпал етеді. Осыған орай, біз бұл мақалада қазақ этнопедагогика элементтерін қолданып биологияны оқытудың бірнеше әдіс-тәсілдерін қарастырылған.

Түйін сөздер: этнопедагогика, қазақ этнопедагогикасы, салт-дәстүр, биология, тәрбие, оқыту.

Кіріспе: «Атадан ұл туса игі, ата жолын құса игі» деген нақыл сөздің астары біраз нәрсені баяндамақ. Дана халқымыз тарихи және мәдени мұраларын өскелең ұрпақтарына сеніп тапсырған. Ағартушылық құндылықтар құнды мұраның өзіне жатады.

Этнопедагогика жалпы педагогиканың бір саласы. Қазіргі таңда қазақ этнопедагогикасының құндылықтары мен жетістіктері мол. Этнопедагогиканың қай саласы да тіршілік пен дүниені тануға, оның қалыптасу жолына үңілуге және қоршаған орта мен әлеуметтің байланысын түсінуге бағытталған.

Қазіргі таңда халқымыздың педагогикасының озық дәстүрлерін өскелең ұрпақ тәрбиесінде негізгі құрал ретінде қолдануымызға болады. Ол үшін педагогика ғылымы негізгі ақпараттарды тірек ете отырып оның мазмұнын жан-жақты зерттеп, зерделеуі қажет. Ұлттық тәрбиенің қайнар көзіне, қазақ халық педагогикасы мен дәстүрлеріне қайта оралу заманның жай ғана талабы емес, бұл - қоғамдық өмір талабынан туындап отырған қажеттілік, өйткені болашақ ұрпақ ұлттық мәдениетті, әлеуметтік тұрмыстың дәстүрлерін жетік білу арқылы оның рухани бастауына терең бойлайды, туған елінің алдындағы өз борыштарын сезініп, ұлтының өзіндік ерекшелігін аялап, сақтауға үйренеді, ана тілінің қасиетін меңгеруге талпынады.

Материалдар мен негізгі әдістер: Қазақ этнопедагогика ғылымында ұлттық тәрбиенің өркендеуіне зор үлес қосып жүрген абыз-ағаларымыздың еңбектері мен қосқан үлестерін ескере отырып, теориялық талдау жасалды. Интернет ресурстарын пайдаланып халқымыздың балалар фольклорына, салт-дәстүріне, өнеріне, ұлттық ойынына, ұлттық өлке табиғатына зерттеу жүргізе отырып, алынған нәтижелер өңделді.

Нәтижелер және талқылау: Қазіргі кезде ағарту саласында білім беру жүйесінің ұлттық үлгісін жасау жөнінде бастамалар қаралуда. Демек, қазақ этнопедагогиканың ағартушылық тәжірибесі үлгі болмақ. Оқушыларды қай жаста болмасын қазақ салт-дәстүрмен, ұлттық құндылықтармен, туған өлке табиғатымен, ұлттық ойындармен, ата-бабаларымыздың ілімімен таныстыру маңызды. Күнделікті сабақта пәнаралық байланысты қолданып, ұлттық құндылықтарды күнделікті тұрмыспен, жаратылыспен, қоршаған ортамен байланыстыру арқылы функционалды сауаттылықты да арттыруға болады. Осы орайда этнопедагогика білім берудің алдына мынадай міндеттерді қоя алады: қазақ этнопедагогикалық элементтерді тиімді әдістер ретінде білім беру, тәрбиелеу жұмыстарын жетілдіру; халық педагогикасы

элементтерін үйлесімді биология пәнінде қолдану; оқушыларда ұлттық көзқарас пен дүниетанымды қалыптастыру.

Этнопедагогика бес бөлімнен тұрады. Алғашқы бөлімі «Қазақ балалар фольклоры» бойынша оқушылар биология пәніндегі үрдістермен құбылыстарға байланысты сергіту сәті үшін ойындар, өтірік өлеңдер, санамақтар, қырық мысал, мақал-мәтелдер, проблемалық ахуал немесе сұрақ қою үшін жаңылтпаштар, жағдаяттарға сай балалар айтысын, эволюция бойынша ертегілер мен қырық өтірік құрастыруға болады.

Жұмбақтар арқылы тірі табиғатта жүретін түрлі үрдістерді жасыруға болады. Және оқушылардың таным-түсініктерін қалыптастырады. Жұмбақтарды сабаққа кіріспе кезеңінде жиі қойылып жатады. Биология 8 сыныптағы «Омыртқалылар жүрегі мен қантамырлары құрылысы мен қызметі» тақырыбы бойынша мынадай проблемалық сұрақ қоюға болады: «Күні, түні тапжылмай, соғады кеуде тұсында» (жүрек).

Мақал-мәтелдер – ұзақ замандар бойы қазақ халқының іс-тәжірибесінен түйінделген басты құндылық. Қазақи ағартушылық мұра, өкелең ұрпаққа қалған өсиет.

Мақал-мәтелдерді оқу-тәрбие процесінде жиі қолданып жатады. Ал биология пәнінде денсаулық, дене мүшелеріне, табиғат, азық-түлік, асқа қатысты мақал-мәтелдерді қолдануға болады.

Жаңылтпаштарды есте сақтауға қиындық тудыратын терминдерді, жиі оқушылар шатастыратын процестерді жаттауға, қайталауға арналған жаттығу ретінде қолданылады. Мысалы, 7 сыныптағы «Зат тасымал» бөліміндегі тақырыптардың бірінде оқушылар ксилема мен флоэманың тасымалдайтын өнімі мен қызметін шатастырып жатады. Осы жағдайда жаңылтпаш қолдануға болады.

Фото, фотон, фотосинтез,

Пластидтегі синтез

Жинақталған глюкоза,

Флоэмалық транспорт дейміз.

Осы жаңылтпашта оқушыларға фотосинтез арқылы түзілген глюкоза флоэма арқылы тасымалданады деген түсінік беріліп тұр.

Пікір таласатын тақырыптар үшін биология пәнінде айтыс қолдануға болады. Теорияға жүгінетін, түрлі көзқарастар аясында қалыптасқан тақырыптар аясында пайдаланған қызықты. Мысалы, «Тіршілік қалай пайда болды?» немесе «Адамды кім жаратты?» деген сұрақтарда оқушылар әртүрлі көзқараста жауап қайтарады.

Қазақ ертегілері арқылы қазақ халқының әдет-ғұрыптары және тұрмыс-тіршілігінің ерекшеліктері көрініс береді. Ертегілер арқылы оқушылар ерекше, көркем образдарды, мазмұнды хикаяларды, фантазиялық іс-әрекеттерді көре отырып, үрдістерге сипаттама бере алатын болады. Пәнаралық байланыс арқылы 7-8 сынып оқушыларында сыни ойлау мен шығармашылық қабілеттерді дамытуға болады.

Ертегіге негізделген тапсырма:

Сен «Шалқан» ертегісін білесің. Атасы шалқан егеді. Сонда өте үлкен шалқан өсіп шығады. Өнімді жинап алатын кезде ертегі кейіпкерлеріне шалқанды жерден жұлып алу қиын болады. Себебі неде деп ойлайсың? (Сурет 1)

Сурет 1. «Шалқан» ертегісі

Этнопедагогиканың екінші «Салт-дәстүр» бөлімі бойынша тіршіліктегі немесе ағзадағы үрдістерді, салауатты өмір ережелерін салт-дәстүрмен байланыстыру арқылы оқушыларда ұлттық сананы қалыптастыруға болады. Мәселен, сәбиді дүние әкелген ананы «қалжалаудың», сәбиді бесікке салудың, шақалақты тымақпен ораудың, баланы қырық күн барлық ырымын жасап күтудің, ашымайға (атқа) 5 жасынан мінгізудің тәрбиелік мағынасынан бөлек ағза үшін маңызы мен ерекшелігін түсіндіру маңызды. Ал әлеуметтік дәстүрлер бойынша «Қан тазалығы, 7 атадан қыз алыспау» секілді ғұрыптар мен салт-ырымдар ұлттық генофонд пен генеология үшін маңызды. Әрі ғылыми тұрғыдан зерттеліп, ұлт арасында өзектілікке ие.

Этнопедагогиканың үшінші бөлімі «Өнер» бойынша қолөнер, саз өнері салаларының тіршілікке қатысы бар десек артық емес. Себебі, қолөнерде қолданылатын оюлар (қошқар мүйіз, жануарлар іздері), сызу элементтері табиғаттан алынады. Қолөнерде қолданылатын «Оймақты» мысал қылып алуға болады. Осының төңірегінде мынадай функционалды тапсырманы ұсынылады (Сурет 1):

«Оймақ»

Немерелерімен әңгіме-сұхбат құрып отырған әжей көздің жауын алатын әдемі көрпе тігіп отырады. Сол кезде Аяның көзі әжесі саусағына киіп отырған оймаққа түседі. Ая:

- «Әже, саусағыңыздағы не?», - дейді. Әжесі сұрақ қоюға жалықпайтын немересіне күлімсіреп қарап:

- «Бұл оймақ. Ол менің саусағымды иненің шаңшуынан қорғайды», - деді әжесі.

Сұрақ: - Өсімдік тамырында тамыр оймақшасы деген құрылым бар. Өсімдік жағдайында оймақша қандай рөл атқаруы мүмкін?

Сурет 1. Оймақ әңгімесі

Сонымен қатар, Өнер бөлімі бойынша биология сабағында тақырыпқа сай «5 жол өлең» жиі қолданылады.

1 жол – тек 1 сөзбен беріледі: зат есім

2 жол – тақырыпты екі сөзбен сипаттау: сын есім

3 жол - тақырыпқа қатысты үш қимыл атауын жазу: 3 етістік

4 жол – 4 сөзден тұратын сөйлем

5 жол – тақырыппен мәндес бір сөз. Синоним

Этнопедагогиканың төртінші бөлім «Ұлттық ойындар» бойынша ерекше элементтерін сабақ барысында көрсету маңызды. Себебі ойындар арқылы халқымыздың салт-дәстүрі, шаруашылығы, мәдениеті, тұрмыс-тіршілігі бейне табады.

Ақыл-ойға арналған ойындарға «Жаңылма», «Ұшты-ұшты», «Жұмбақ есептер» мен «Жұмбақ тапсырмалар» жатады.

Ұлттық ойындардың көпшілігі табиғи денелерді қолдану арқылы да ойнатылады. Оларға асық, тас, сүйек, т.б қолданылады. Мысалы, «Бес тас», «Бас асық», «Асық ату». Сонымен қатар, биология сабағында хайуанаттар дүниесін жасыру, дыбыстау, сөз табу ойындарын ойнатуға болады.

Этнопедагогиканың бесінші бөлімі «Ұлттық өлке табиғаты» бойынша көптеген тапсырмалар беруге болады. Оқушыларды туған өлкенің ерекшелігімен байланыстыра отырып, тіршілікпен байланысын айқындауға болады. Себебі, тірі ағзада болатын процестердің барлығы сыртқы орта өзгерістеріне байланыс және соған қатысты биологиялық ырғақтылық, биорежим туындайды. Сол арқылы ауа-райын табиғат тылсымын анықтайды. Мәселен, төрт түлік жануарлар мен құстар іс-әрекеті, қимылдарына қарап ауа-райын болжайды. Биология сабағында этнопедагогикалық элементтерді қолдану - жас ұрпақ үшін алға бастайтын жарқын баспалдақтардың бірі болатыны айқын. Оқушыларды жеке тұлға етіп тәрбиелеу үшін оларға өз халқының салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпын, рухани құндылықтарымен сусындата отырып, жан-жақты білім беру керек.

Қорытынды:

Зерттеу жұмыстары нәтижесінің арқасында этнопедагогиканың ежелгі кезеңнен бері қолданыста екендігі белгілі болып отыр. Дегенмен жалпы білім беретін мектептерде биология пәнін оқыту барысында этнопедагогиканың негізгі элементтерін қолдану жұмыстары аз. Сондықтан жүргізіліп отырған зерттеу жұмысы өзекті деп ойлаймыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Ұзақбаева С. (2013) Қазақ халық педагогикасы. Алматы: «Глобус» 80 б.
2. Теремов А.В. (2018) Методология исследовательской деятельности в образовании. Москва: МПГУ. С.56 .
3. Li, Z., Qiu, Z. (2018) How does family background affect children's educational achievement? Evidence from Contemporary China. Journal of Chinese Sociology, 5, P. 13-34. <https://doi.org/10.1186/s40711-018-0083-8>
4. Қожахметова К.Ж (2012) Этнопедагогика. Алматы: «Қарасай» 198 б

5. Айджанова З.Ж(2010) Этнопедагогика.Ақтау:Ш.Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті-37 бет
6. Митина Е.Г., Крыштоп В.А. (2020) Методическая подготовка студентов-биологов: конструирование содержания биологического образования. Мурманск: МАГУ. С. 1-3
7. Чобот Ж.П., Гладкая И.Н., Дубовец О.А., Шарапова И.А. (2018) Методика преподавания биологии: курс лекций. Витебск: ВГУ имени П.М. Машерова. С. 13-17
8. Ғаббасов С. (1995) Халық педагогикасының негіздері. Алматы, 12-16 б.

ӨОЖ 37.013.8

ЭТНОПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЭЛЕМЕНТТЕРДІҢ БІЛІМ ЖҮЙЕСІНДЕ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫ

Темирханова С.Ж., Аманғалиева А.А.

Ғылыми жетекші: Қуанбай Ж.І

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

sarsenbayeva2003@mail.ru
amangalieva.ayazhan@mail.ru

Мақалада этнопедагогикалық элементтердің білім беру жүйесінде зерттелу тарихы жайында жан – жақты жазылған. Ұлттық педагогиканың баланы дамытудағы рөлі айқындалып, оны оқу барысында қолдануды құптаған ғалымдар тізбегі көрсетілген. Оның ішінде шетелдік және қазақ ғалымдарының еңбектері мен тұжырымдамалары бар. Олардың еңбектерінен үзінділер келтіріліп, этнопедагогика тарихы жөнінде мәліметтер беріледі. Қазақ халқына тән қасиеттерді педагогикалық іліммен байланыстыру барысында зерттеу жүргізудің маңызы дәріптеліп, оның тарихи кезеңдеріне шолу жасау ғылыми мақалада кеңінен жүргізілген. Қазіргі білім беру жүйесінде этнопедагогиканы кіріктіре оқытудың маңызы айқындалып, оны сәтті байланыстыра білудің маңызы айтылады. Ұлттық педагогиканың құрамдас бөлігіне енетін ең басты артықшылықтар тілге тиек етіліп, оны өскелең ұрпақ бойына сіңіру барысында қол жеткізетін артықшылықтар талқыланады.

Түйін сөздер: этнопедагогика, педагогика, халықтық, бала тәрбиесі, тарих, ұлттық.

Кіріспе

Этнопедагогиканың – білім беру барысында алар орыны ерекше. Оның зерттелу тарихы мен дамуы кезеңдерін басшылыққа алар болсақ, қаншама құнды мәліметтермен танысамыз. Адамзат баласы ілім – білімді қашан да күнделікті тұрмыс – тіршілікпен байланыстырып, тарихты көмкеруді көздегенін ескере отыра, ұлттық педагогиканың да асыл діңгегі тереңде екенін айқын аңғарамыз.

Қазақтың халық педагогикасының мұраларын жалпы талдап қарағанда, оларда оқыту мен тәрбиелеу мәселелері туралы, отбасы, отбасылық дәстүрлер, ата – аналар мен балалар, достық пен махаббат туралы, Отан және оның байлықтарын арттыру

жөніндегі аса ауқымды ақпарат бар екені, оны қазіргі жағдайдағы тәрбие тәжірибесінде кеңінен қолдануға әбден лайық екені байқалады. Халықтық педагогиканың артықшылығы мынада, ол «өз үйінде» өзі қожайын бола отырып, жас ұрпақты тәрбиелеуге ерте бастан тікелей, күн сайын ықпал етіп қана қоймай, халық даналығы мен қоғам арасындағы дәнекер, байланыстырушы буын қызметін де атқарады. Адамзат барлық тарихи дәуірлерде тәрбие объектісі әрі субъектісі болған, бола да бермек. Ғасырлар бойы жинақталған тәрбие тәжірибесі іс жүзінде сыннан өткен эмпириялық біліммен ұштаса отырып, халықтық педагогиканың өзегін құрайды. Тұрмыс – тіршілік ережелері және тәрбие тәсілдері – адам өмірінде кездесетін алғашқы заңдар, олар отбасында пайда болады. Қазақ халқының көптеген әдет – ғұрпы, дәстүрлері шын мәнінде біздің елімізде тәрбиенің жазылмаған заңдары, отбасының моральдық кодексі іспетті болған, өйткені жас ұрпақты тәрбиелеудің сан ғасырлық тәжірибесі сүзгіден өтіп, осылардың бойына жинақталған. Кез келген ата – ана, мұғалім, тәрбиеші және тәрбие беру ісіне қандай да бір қатысы бар жандардың бәрі әлдебір тәрбиелік жағдаяттарда баға жетпес халық даналығын пайдалана алады әрі пайдалануы тиіс.[1, 4 б.]

Материалдар мен негізгі әдістер

Зерттеу барысында отандық және шетел ғалымдарының еңбектері, сонымен қатар ғалымдардың қосқан үлестері пайдаланылды. Этно-педагогикалық элементтердің зерттелу тарихы туралы мәліметтерді қамтитын басылымдарға шолу жасалып, әртүрлі ғалымдар сипаттаған зерттеу жұмыстарына талдау жасалды.

Нәтижелер мен талқылау

Этнопедагогиканы жан – жақты зерттеу барысы барлық елдің ғалымдарын толғандырып, ғылыми зерттеу жүргізуге негіз болды. Мәселен, Я.А.Коменский балаларды ана тілінде оқытудың маңыздылығын баса айтып, «ана мектебінде» саналы түрдегі мектепке дейінгі тәрбиенің және халық өміріне байланысты біліммен қаруландырудың, еңбек етуге даярлаудың, балаларға мейірімділік танытудың, олардың жасы мен жеке бас ерекшеліктерін ескерудің қажет екенін көрсетті.[2, 65 б.]

Ұлы педагог – гуманист тәрбиенің халықтық дәстүрлерін, педагогикалық құбылыстарды ұғынып, оларды өзінің педагогикалық жүйесіне қосып алып қана қойған жоқ, тәрбиенің мәні, тәрбие мекемелері, оқулықтар, мектепке дейінгі тәрбие, жалпы білім беретін мектеп ұғымдарына жаңа мазмұны беріп, шығармашылықпен дамытты. Я.А.Коменский дүниежүзі педагогтарының ұстазына, рухани әкесіне айналды. Одан ХІХ ғасырдың екінші жартысы мен ХХ ғасырдың басындағы жаңа педагогикалық ізденістерге К.Д.Ушинский жол салды. Халықтың дәстүрлі мәдениеті, тарихы, мұқтажы мен тұрмыс деңгейі жас ұрпақты тәрбиелеудің соған сәйкес жүйесін тудырады деген идея К.Д.Ушинскийге тиесілі.

Халықтық педагогика халықтың ұжымдық шығармашылығының құрамдас бөлігі ретінде, халықтың ойы мен арман – мүддесін білдіреді, оның идеяларын, көзқарасын, адам, отбасы, балалар туралы, өскелең ұрпақты тәрбиелеу туралы ұғым – түсініктерін көрсетеді. Адамзат жасаған, ұрпақтан – ұрпаққа берілген әрі біздің заманымызға дейін жеткен ерекше шағын шығармаларда, мәселен мақал – мәтелдер, ертегілер, аңыздар, әндер, сәндік қолданбалы өнер секілді қазақ халқының педагогикалық мәдениетінің баға жетпес байлығы жарқын көрініс тапқан.

Бұл баға жетпес құндылықтарды білім беру жүйесінде балалардың бойына сіңіру қажет деген ұстанымды біздің Отандық зиялы қауым өкілдері де үнемі басшылыққа алып, барынша дәріптеуге тырысты.

Халықтық педагогика мен оның негізгі идеялары мәселелерін қарастыруда белгілі қазақстандық ағартушылар мен қоғам қайраткерлері Ы.Алтынсариннің, А.Құнанбаевтың, Ө.Диваевтың, М.Жұмабаевтың, Ж.Аймауытовтың, А.Байтұрсыновтың, М.Дулатовтың, Х.Досмұхамедовтың және басқалардың көзқарастарының баға жетпес мәні бар. Олардың ғылыми еңбектерінің басым бөлігі халықтық ұстаным идеяларына негізделген.

М.Жұмабаев өзінің «Педагогика» оқу құралында жеке тұлғаны тәрбиелеу мақсатын айқындай келе, әрбір тәрбиешінің ұлттық тәрбиеден хабары болуы тиіс дейді. Халықтың өзіндік ерекшелігі ұлттық мектеп пен ана тілі арқылы сақталады.

А.Байтұрсыновтың, М.Дулатовтың, Ж.Аймауытовтың, Х.Досмұхамедовтың көзқарастарын көбінесе ана тілінде оқыту және ана тілін үйрету туралы идеялары біріктіреді.

Бала алғашқы білімді ана тілінде алса ғана, өзінің ана тілін танып білгенде ғана, ұлттық рухты бойға сіңіруге, ұлттық сананы оятуға болады. Мұндай балалар ұлттық мектепті бітіргеннен кейін ұлттық рухтарын жоғалтпайды. Халықтың өзіндік ерекшелігін сақтау, Ж.Аймауытовтың пікірінше, балаларды туған халқының әдет – ғұрыптарымен, салт – дәстүрлерімен, жергілікті көз тартарлық орындармен таныстыру арқылы туған жеріне деген махаббат сезімін қалыптастыруға толыққанды жағдай жасайды. Бұл үшін, ол – 4 – сыныптан бастап тарих, география, әдебиетті кешенді түрде оқытатын «Біздің Отан» атты кіріктірілген курс енгізуді ұсынады.

Х.Досмұхамедовтың мынадай ойлары әлі маңызды: «...Тіл – халықтың жаны. Өз тілін білмейтін халықтың болашағы жоқ... Тілінен айырылған халық – жоғалады... Ана тілінді біле тұрып, өзге тілді де керемет меңгерсең, құба – құп. Ал егер сен туған тілінді білмей, өзге тілде сөйлесең, өкінішті нәрсе. Бұл – асқан қателік. Мұны мұғалімдер мен оқушылар есінен шығармауы тиіс».

Қ.Б.Жарықбаев халықтық педагогиканы тәрбиенің мақсаты мен міндетіне деген үстем көзқарасты білдіретін халық тәрбиесінің эмпириялық педагогикалық білім саласы ретінде қарастырады. [3]

С.Қ.Қалиевтің пікірінше, «халықтық педагогика – бірнеше ғасыр бойы эмпирикалық негізде жалғасып келе жатқан, жас ұрпақ тәрбиесіндегі ұлттық озық салт – дәстүрлердің жиынтығы». [4, 70 б.]

С.А.Ұзақбаеваның анықтамасында, халықтық педагогика халық шығармашылығы түрінде келесі ұрпаққа берілетін, салт – дәстүрлердің қалыптасуына алып баратын табиғи – тарихи үдеріс ретінде ұғынылады. Автордың халықтық педагогикаға байланысты не нәрсеге баса көңіл бөлгенін атап өткен жөн. [5, 81 б.]

К.Ж.Қожахметова «Қазақ этнопедагогикасы: әдіснама, теория, практика» деген монографиясында «этникалық тәрбие – жеке тұлғаның этноәлеуметтік рөлдер жүйесін меңгеруін мақсатты түрде реттеу» [6, 21 б.], - деп жазады.

Бұл жағдайда туысқандық байланыстардан, салт – дәстүрлерден, әдет – ғұрыптардан, әдептілік ережелерінен көрініс табатын халықтық педагогиканың идеялары тәрбиеге «этноәлеуметтік - рөлдік» тұрғыда келуді толық жүзеге асыруға жол ашады.

Тәрбиеге этноәлеуметтік – рөлдік тұрғыда келуді жүзеге асырудағы қазақ эткалық тәрбиесінің кешенді құралы ретінде К.Ж.Қожахметова халықтық педагогика идеяларының төмендегідей бөліктерін атап көрсетеді:

- қазақтың қарым – қатынас формасф ретіндегі ұлттық этикет әуел бастан этноәлеуметтік – рөлдік бағдармен байланысты, сондықтан этноәлеуметтік рөлдерді жақсы меңгерген адам кез – келген ортада өзін жақсы ұстай алады, яғни ол қарым – қатынастық тұрғыда сөйлесу мен жүріс – тұрыс жөнін біледі, яғни этноәлеуметтік рөл – өз алдына мінез – құлық пен қарым – қатынас ережелерінің кешені, осы этноәлеуметтік рөлді меңгерген адамның жазылмаған визит карточкасы;

- әрбір адам – туғаннан бастап этнос мүшесі;
- этнос өкілі ретіндегі әрбір адамның үш туысқандық байланыс саласы болады;

Қорытынды:

Зерттеу нәтижесі этнопедагогика ғылымы қолданыста екенін көрсетіп отыр. Этнопедагогикалық элементтердің зерттелу тарихымен көптеген ғалымдар айналысты,бірақ олардың көпшілігі математика,әдебиет,химия салаларында көптеп қолданылады.Биология білім саласында зерттеу жұмыстары аз.Бұл мақала биологиялық этнопедагогиканы зерттеуге негіз бола алады. Сондықтан жүргізілгелі отырған зерттеу жұмысының өзектілігі жоғары деп ойлаймыз.

Пайдаланған әдебиеттер:

1.Қазақ халық тәрбиесінің асыл мұрасы / Қалыбекова, Асма ... – Алматы : БАУР, 2011. - 485 б., суретті; - Қазақстан Тәуелсіздігіне 20 жыл, Баспаға Қазақстан халқы Ассамблеясының Ғылыми-сарапшылық кеңесі ұсынған . – Библиогр.: 469-484 б.

2.Коменский Я.А.Избранные педагогические сочинения: В 2 – х т. //Под ред. А.И.Пискунова; АПН СССР. – М.: Педагогика, 1882. – Т. 1. – С. 565.

Жарикбаев К.Б. Развитие – педагогической мысли в дореволюционном Казахстане: автореф. ...докт.пед.наук. – Киев, 1982. – 511 с.

3.Қалиев С.К. Қазақ этнопедагогикасының теориялық негіздері мен тарих. – Алматы: Рауан, 1998. – 128 б.

4.Узакбаева С.А. Использование материалов казахской этнопедагогики при изучении педагогических дисциплин. 1997. – 81 с.

5.Қожахметова К.Ж. Казахская этнопедагогика: методология, теория, практика. – Алматы: Ғылым, 1998. – 317 с.

6.Өміртаева, Р. Халықтық педагогика идеяларын тәрбие жүйесінде пайдаланудың маңызы [Мәтін] / Р. Өміртаева // Білім берудегі менеджмент. - 1997. - № 3. - 45-50 б.

ӨОЖ 371.3:53

ФИЗИКА ПӘНІН ОҚЫТУДАҒЫ ИНТЕРАКТИВТІ ӘДІСТЕРДІ ТИІМДІ ПАЙДАЛАНУ

Набиева Қаракөз Еркенбекқызы

6B01502-Физика мұғалімдерін даярлау білім беру бағдарламасының студенті

Тұғыры биік тәуелсіз еліміздің болашақ мамандары үшін қазіргі таңда жаратылыстану бағытындағы пәндерге, әсіресе физикапәнінің мектеп қабырғасынан бастап оқытылуына көңіл бөлу өте маңызды болып табылады. Қазақстанда 300-ге жуық мамандық бар десек, соның 80 пайызынан астамы түрлі сала инженерлері, ауылшаруашылық мамандары. Сондықтан бұл пәнді мектеп қабырғасынан терең меңгермеген адамның болашақта нашар маман болатыны еш күман туғызбайды.

Қазіргі таңда оқушылардың шығармашылық қабілеттерін оята білу олардың болашақта өз ісінің шебері болуына көптеген мүмкіндіктер ашады. Осыған орай қазіргі таңда цифрлық технологиялардың дамыған кезеңінде, берілген мүмкіндіктерді дұрыс пайдалану арқылы оқушылардың физика пәніне деген қызығушылықтарын арттырып, сол пәнді одан әрі жақсы көріп оқуларына жағдай жасауымыз керек.

Жыл сайын Ел Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев «Жаңа жағдайдағы Қазақстан: іс-қимыл кезеңі» атты жолдауында білім саласына байланысты өзекті мәселелерді көтеріп, нақты шешімдерді айтады. Осыған орай мамандықтар арасында жаратылыстану пәні өте маңызды екенін, ғылымдарымен тығыз байланысты, оның ішінде физика пәнінің алатын орны ерекше екені баршамызға мәлім. Цифрлық заманда, технологиялардың дамып тұрған мезетінде неге сабақты заман талабына сай қызықты әрі сапалы өтпеске ?

Жаңа технологиялар дамып, кең өріс алуына қарай оқыту процессінде «интерактивті әдістер», «интерактивті оқыту» терминдерін жиі кездестіре аламыз. Интерактивті әдістер – оқушылардың өзара әрекет жасауына жағдай жасайтын әдістердің бірі, ал интерактивті оқытуды өзара әрекет жасауға негізделген құрылғыға оқыту деп түсінуге болады. Интерактивті оқыту әдістері өте тиімді, неге десеніздер? Оқушылар өз өмір тәжірибесіне, біліміне сүйенулеріне негізделген әдіс. Сол үшін де олар сабақта ынтымақтастық педагогикасының жүзеге асуына, бірігіп әрекет жасауға, сабақта кезінде оқушы ға жайлы да жағымды психологиялық жағдайдың орнауына мүмкіндік береміз.

Физиканы оқыту-бұл ғылыми ойлауды қалыптастырудың және білім алушылардың аналитикалық дағдыларын дамытудың маңызды аспектісі. Алайда, дәрістер мен оқулықтарды оқу сияқты дәстүрлі оқыту әдістері қызығушылықты арттыруда және материалды түсінуді тереңдетуде тиімсіз болуы мүмкін. Мұндай жағдайларда интерактивті оқыту әдістерін қолдану оңтайлы нәтижелерге қол жеткізудің маңызды құралына айналады. Бұл мақалада біз интерактивті әдістердің физиканы оқытуда неліктен пайдалы екенін және қандай нақты әдістерді қолдануға болатындығын қарастырамыз.

Неліктен физиканы оқытуда интерактивті әдістерді қолдану керек?

Оқушылардың назарын аударту үшін: демонстрациялар, ойындар және интерактивті модельдеу сияқты интерактивті әдістер студенттердің назарын аударуға және зерттелетін материалға қызығушылық тудыруға көмектеседі. Бұл әсіресе заманауи

білім беруде өте маңызды, мұнда әлеуметтік медиа мен ойын-сауықтың басқа түрлерінің оқушылардың назарын аудару үшін бәсекелестік өте жоғары.

Түсіндіруді жақсарту үшін: интерактивті әдістер оқушыларға практикалық мысалдар мен тәжірибелер арқылы физика ұғымдары туралы түсініктерін тереңдетуге көмектеседі. Материалмен өзара әрекеттесу ақпаратты жақсы игеруге және оны іс жүзінде қолдануға мүмкіндік береді.

Сыни ойлауды ынталандыру үшін: интерактивті тапсырмалар мен жаттығулар оқушыларды талдау мен сыни ойлауға ынталандыруы мүмкін. Мәселелерді шешу және басқа оқушылармен бірлесіп немесе пікірталастар арқылы жауап іздеу оқу дағдыларын дамытуға ықпал етеді.

Қарым-қатынас дағдыларын жетілдіру үшін: топтық жобалар немесе пікірталастар сияқты көптеген интерактивті әдістер оқушылардан қарым-қатынас пен пікір алмасуды талап етеді. Бұл тек оқу ортасында ғана емес, болашақ мансапта да маңызды болатын қарым-қатынас пен ынтымақтастық дағдыларын дамытуға көмектеседі.

Бағдарламалық – ақпараттық жиынтық «интерактивтік тақта» дегеніміз бұл дәстүрлі мектеп тақтасының барлық сапасына ие және төмендегідей кең, ауқымды мүмкіндіктері бар тақта:

- экрандағы берілген проекцияны графикалық түрде түсініктеме берді;
- бір уақыт мезетінде сыныптағы оқушылардың жасаған жұмыстарына сипаттама жүргізіп, тексеруге мүмкіндік берді;
- табиғи әдіспен, яғни ұсынылатын ақпарат ағынын арттыру есебінен сыныптағы оқушылардың оқу жүктемесі артады;
- оқуға жаңа құлшыныстың бастапқы шарттарын даярлайды;
- сұхбатқа, яғни әгімелесуге негізделген оқытуды жүргізеді;
- басқа да әдістерді пайдалану арқылы, қарқынды түрде оқиды.

Физика пәнін оқытудағы интерактивті тақтаның көмегі:

- электронды форматта сақталып тұрған пайдалы мәліметтерді оқушылардың білімдерін қорытындылау сәтінде пайдаланамыз;
- сыныптағы оқушылардың сабақ барысында тапсырған тест жұмыстарының нәтижелерін шығарып, олардың білімдерінің диаграммалық түрінде көре аламыз;
- оқушыларға қызық kahhot, quizizz, wordwall және т.б. сайттары арқылы онлайн форматта, оқыған сабақтарын жетілдіру үшін ойын ойната аламыз;
- оқыған сабаққа байланысты интернет желісінен керекті ақпараттардың қажеттісін жеке папкаға жинақтап қояды;

Интерактивті тақтаны пайдалану арқылы сабақты жаңа әдіспен түсіндірумен оқушылардың назарын аударуға болады, жалпы физика пәніне қызығушылығын артады. Оқушылар сабақ барысына дайындалуға белсенді түрде қатысады, жоғарыда айтылған әдістер оқу – зерттеу жұмыстарын жасау шығармашылықпен жұмыс жасауға ойлау қабілетін дамытады, тек физика пәнімен қатар, информатика және мультимедиялық білім беру пәндерінде жақсы жетістіктерге жетуге мүмкіндік береді.

Оқытудың жаңа әдістерін қолдану өте маңызды, үйлесімді тәжірибе арқылы мұғалімді табысқа жетелеп теориялық білімі шындай түседі. Ең қиыны оқытудың бүкіл әдістерін белгілі бір ізге сала отырып, сабақтың құрылымын қазіргі заман талабына сай қайта құру. Адамгершілігі мол сауатты, білімді мұғалім өзінің әрбір сөзіне, сөйлеміне, сыртқы келбетіне талғаммен сынай қарап, шәкірттерге де талап

қойа біліп, үйретуден жалықпайтын, түсінбей қалса, оларды кінәламай, сабырлықпен сөйлеп, қателескен жерінде өз кінәсін мойындап оқумен бірге тәрбие беріп отыру негізінде мақсатқа жете алады.

Оқытудың әдістерінің, сабақ түрлерінің молдығы, оқушылардың оқу процесінің элементтеріне ретімен, жүйелі араласып отыруы, оларды шебер пайдалану - әрбір пәнді оқыту процесінің тиімді болуының аса маңызды шарттарының бірі. Сабақтың алдында мынандай міндеттер тұрады:

- оқушыларға терең білім беріп қана қоймай, іскерліктері мен дағдыларын жетілдіріп, қалыптастыру;

- өз бетінше оқуға үйрету, шығармашылық қабілетін дамыту, оқуына талдау жасау, алған білімді практикада қолдана білуге баулу, ойын дамыту, оқуға, білімге деген көзқарасын қалыптастыру, жүйелі оқытудың қажеттілігін ұғындыру.

Шығармашылық есептерді шығару оқушылардан шығармашылық іс-әрекеттерді қажет етеді. Шығармашылық іс-әрекеттердің анықталған нақты бір операциялар жүйесінің болмауы физиканы оқыту процесінде педагогикалық маңызды қиыншылықтарды туындатады. Біз шығармашылық есептерге оқушының есептің шарты қоятын мақсаттарды шешу жолында есептің идеясын, ондағы жаңа нәрсені, белгісіз амалдар тәсілін табуға, есепті шығаруға төмендегідей іс-әрекеттерді пайдалануға болатын есептерді жатқызамыз. Олар келесі іс-әрекеттер:

- физикалық құбылысты, объектіні өз бетінше көре білуі, көріп бақылаған құбылыс пен объект туралы өз ойларын, фактілерді іздеу тәсілдерін тұжырымдай білуі;

- бір физикалық объектіні нақты бақылай білуі, оның белгілері мен сапаларын танып, ажырата және ортақ белгілерді топтай білуі;

- қарастырып отырған физикалық құбылыстың және объектінің сипатын, олардың белгілері арасындағы байланысты таба білуі;

- фактілер туралы сұрақтарды тұжырымдау;

- қойылған сұрақтар бойынша проблеманы, есепті тұжырымдай білуі;

- қажет болған жағдайда проблеманың эксперименттік қойылуы.\

Физикадағы интерактивті оқытудың нақты әдістері:

Зертханалық жұмыстар: зертханалық жұмыстарды жүргізу оқушыларға физикалық құбылыстар мен заңдарды өз бетінше зерттеуге мүмкіндік береді. Бұл материалды түсінуді тереңдетуге ғана емес, сонымен қатар аппараттық және деректерді талдау дағдыларын дамытуға көмектеседі.

Интерактивті модельдеу: физикалық процестерді модельдеу үшін компьютерлік бағдарламалар мен виртуалды орталарды пайдалану оқушыларға әртүрлі жағдайлармен тәжірибе жасауға және нәтижелерді нақты уақытта бақылауға мүмкіндік береді.

Топтық жобалар: топтық жұмысты қамтитын тапсырмалар оқушылар арасында білім мен идея алмасуды ынталандырады, сонымен қатар топтық жұмыс пен мәселелерді шешу дағдыларын дамытады.

Пікірталастар мен дискуссиялар: физикалық тақырыптар немесе мәселелер бойынша пікірталастарды ұйымдастыру оқушылардың белсенді қатысуына ықпал етеді және оларға өз пікірлерін білдіруге, өз көзқарастарын дәлелдеуге және мәселелерді шешудің әртүрлі тәсілдерін талқылауға мүмкіндік береді.

Физиканы оқытуда интерактивті әдістерді қолдану оқушылардың зерттелетін материалға деген қызығушылығын арттыруда, олардың тұжырымдамаларды түсінуін жақсартуда және қажетті дағдыларды дамытуда шешуші рөл атқарады. Зертханалық жұмыстар, модельдеу, топтық жобалар және пікірталастар интерактивті және танымдық оқу ортасын құру үшін оқытушылар пайдалана алатын тиімді әдістердің бірнеше мысалдары ғана болып табылады.

Қорыта айтқанда, болашақ физика пәні мұғалімінің басты қызметі ұсынылған жаңа қолжетімді технологияларды дұрыс пайдаланып, жаңа қоғамға сай білімді, көкірегі ояу, тәрбиелі, әр уақытта еліне қызмет ете алатын, оңды-солын білетін жақсы азамат қалыптастыру.

Ал, мұғалімнің негізгі міндеті қазіргі кездегі жаңа оқыту мен тәрбиелеу технологияларын меңгеріп, өз кәсібінәрі қарай дамыту, білім мен біліктілік шыңын бағындыру.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. С.А.Мухина, А.А.Соловьева. Нетрадиционные педагогические технологии в обучении Ростов –на-Дону 2004. 348с., Беспалько В.П. Педагогика и прогрессивные технологии обучения. –М. Высшая школа. 1995. -336с.
2. Тантыбаева Б. С. Кредиттік оқыту жүйесі жағдайында оқытудың белсенді әдістерін қолдану тиімділігі. <http://www.group-global.org/>

ӘОЖ 378.147:91

ҚАЗАҚСТАНДА ГЕОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫНЫҢ НЕГІЗІН ҚАЛАҒАН Қ.И.СӘТБАЕВТЫҢ МҰРАЛАРЫН ГЕОГРАФИЯНЫ ОҚЫТУДА ПАЙДАЛАНУДЫҢ ТАНЫМДЫҚ МАҢЫЗЫ

Манахова М.Н.

география пәнінің мұғалімі, Жетісу облысы, Көксу ауданы, «Мектеп жанындағы шағын орталығы бар Мұқаншы орта мектебі» КММ, e-mail:

madina.dauren1986@mail.ru

Мақалада Қазақстан Республикасының ұлттық ғылым академиясының негізін қалаған, елімізде геология-минералогия, металлогения ғылымдарының дамуына зор үлес қосқан академик Қ.И.Сәтбаевтың өмірі мен қызметі, тау-кен өнеркәсібін, қара, түсті металлургияны дамытуға қосқан үлесі, ғылыми мұраларының географиялық білім берудегі маңызы қарастырылған.

Тақырыптың мазмұнын ашу үшін мектеп оқушыларына арналған география оқулығының «Географиялық зерттеу әдістері» бөлімін оқытуда ғалымның еңбектерін пайдалану негізінде білім алушылардың танымдық белсенділіктерін арттырудың, арнайы пәндік және әмбебап пәнаралық құзыреттіліктерін қалыптастырудың тиімді әдістеріне талдау жасалған.

Қазақстан Республикасының Ұлттық ғылым академиясының және геология ғылымдарының негізін қалаған геология-минералогия ғылымдарының докторы, қазақстандық металлогения ғылымының негізін қалаған Қ.И.Сәтбаевтың туғанына биыл 125 жыл толды.

Қазақтың біртуар азаматы, ғұлама ғалымы Қаныш Имантайұлының ашқан ғылыми жаңалықтары мен өшпес мұраларының географиялық білім беруде, болашақ геоморфолог, геолог, маркшейдер, тау-кен ісі салаларының білікті мамандарын даярлауда маңызы зор.

Еліміздің геология ғылымының, тау-кен, қара және түсті металлургияның дамуына, экономикалық әлеуетінің артуына зор үлес қосты. Оны қара және түсті металл кендерін барлауда академиктің металлогенді зоналар теориясының геология-минералогия ғылымында өз құндылығын жоғалтпауы және оны дүниежүзінің кентану, тау-кен ісі салаларының білікті мамандары басшылыққа алуы дәлелдейді.

Қ.И.Сәтбаевтың ғылыми мұралары О.А.Артюхованың [1], Г.О.Батырбековтың [2], И.Т.Лозовский мен Г.А.Сипайловтың [3], академик А.Х.Маргуланнның [4], Е.А.Каменев, Г.Жайлыбай, М.Тнымовтың [5], тағы да басқа геолог, географ, кентанушы ғалымдардың еңбектерінде көрініс тапқан.

Қазақстан Республикасының ұлттық ғылым академиясының, еліміздегі геология-минералогия ғылымдарының негізін салушы ғалымның ғылыми мұраларын зерттеп зерделеу, мектеп географиясын оқыту үрдісінде тиімді пайдалану негізінде жас ұрпақтың білімін, білік дағдыларын, зерттеу құзіреттіліктерін қалыптастырып, функционалдық сауаттылықтарын дамыту білім берудің өзекті мәселелерінің бірі болып табылады.

Материалдар мен зерттеу әдістері

2022-2024 жылдар аралығында ғұлама ғалым, геология-минералогия ғылымдарының докторы, академик Қ.И.Сәтбаевтың ғылыми мұраларын 8-9 сыныптарда оқытылатын мектеп географиясының «Географиялық зерттеу әдістері», «Физикалық география», «Экономикалық география» бөлімдерін оқыту барысында тиімді пайдалану негізінде білім алушылардың танымдық белсенділіктері мен қызығушылықтарын арттыру, функционалдық сауаттылықтарын дамыту, арнайы пәндік және әмбебап пәнаралық құзіреттіліктерін қалыптастыру мақсатында эксперименттік зерттеулер жүргізілді.

Жүргізілген зерттеулер барысында сипаттау, талдау, жинақтау, бағалау әдістері қолданылды.

Зерттеу нәтижелері мен талқылаулар

Қаныш Имантайұлының геолог ғалым ретінде қалыптасуына 1921-1926 жылдар аралығында Томск технология институтында тау-кен инженері мамандығы бойынша жоғары білім алуы маңызды орын алды. Ол 1924 жылы 25 жасында 2-3 курста оқып жүріп төте жазумен және латын әліпбиімен қазақ мектептеріне арналған «Алгебра» оқулығын жазды. Оны 1930-1940 жылдар аралығында оқу үрдісінде іс жүзінде қолданды. Жоғарыда аталған мектеп оқулығын жазуына 1914-1918 жылдар аралығында Семей қаласындағы мұғалімдер семинариясында алған білімі, 1921-1922

жылдар аралығында қазіргі Павлодар облысындағы Баянауыл ауданындағы мектептерде мұғалім болғанда қалыптасқан білім, білік дағдылары негіз болды [6].

Қ.И.Сәтбаевтың білікті тау-кен инженері, ғұлама ғалым ретінде қалыптасуы 1926-1942 жылдар аралығында Атбасар түсті металл тресінің геология бөлімінің, сонымен қатар, Қарсақбай мыс комбинатының геологиялық барлау бөлімінің бастығы, комбинаттың бас геологы қызметтерін атқарған кезеңдерінде басталды.

1930 жылы Қаныш Имантайұлының геологиялық барлау тобы ашқан қоры 2 миллион тоннадан асатын бірнеше шашыраңқы мыс кен орындары дүниежүзіндегі ең ірі «Үлкен Жезқазған мыс кен орны» екендігі ғылыми тұрғыдан дәлелденген. Кейін оның «Қазақстанның халық шаруашылығы журналының 1936 жылғы 1-2 номерінде «Үлкен Жезқазған мәселелері» атты алғашқы іргелі ғылыми мақаласы шығады. Ол өз зерттеулерін одан ары жалғастырып 1957 жылы «Кеңестік геология» журналының №58 санында «Орталық Қазақстандағы эндогендік кендеу аймақтарының кеңістікте орналасуының негізгі заңдылықтары» атты іргелі мақаласын жариялады. Онда өзі негізін қалаған металлогения ғылымының негізгі тұжырымдарын жан-жақты ашып көрсетті [7].

Қ.И.Сәтбаев жасаған және жоғарыда аталған ғылыми мақалада шығарған ой қорытындылары мен тұжырымдаған ғылыми ережелер геология ғылымында бүгінгі таңға дейін өз құндылықтарын жоғалтқан жоқ.

Орталық Қазақстанның, сонымен қатар, еліміздің экономикасын өркендетуде ерекше орын алатын «Үлкен Жезқазған» мыс кен орындарының ашылуы қара және түсті металлургияның дамытумен қатар, ғалымның кәсіби ғылыми көзқарастың қалыптасуында ерекше орын алды. Жоғарыда аталған аумақтардан қола дәуірінің «Тәңірқазған», т.б. қоныстарынан металл балқытатын ежелгі пештердің орнының табылуы еліміздің аумағында қола балқыту ісінің бағзы замандардан өркендегенін дәлелдеуге, археологияның да дамуына мүмкіндік берді [1; 3; 4].

Ғалымның отанына сіңірген маңызды еңбектерінің қатарына Жезқазған, Жезді мыс, 1941 жылы екі айда Қаражал темір-марганец кен орындарын ашуы негіз болды. Сол жылдары қара және түсті металл кендерінің басым бөлігінің металлогенді желілер мен зоналарда шоғырланатынына баса назар аударды. Кейін сол еңбектері Қаныш Имантайұлы негізін қалаған металлогения ғылымының негізін қалауына ғылыми негіз болды.

1942-1964 жылдар аралығында КСРО Ғылым Академиясы Қазақстандағы филиалында еңбектеніп, 1946 жылы құрылған ҚазКСР ғылым академиясының алғашқы президенті болып, геология ғылымдары ғылым зерттеу институтының негізін қалады.

Геология ғылыми-зерттеу институтын Қ.И.Сәтбаевтың инициативасы бойынша Орталық Қазақстандағы темір мен марганец кең орындарының қорын бағалау, қазіргі Теміртау қаласындағы толық циклды Қарағанды қара металлургия комбинатының ашылу бағытында жұмыстар жүргізді [5;6].

Өзі басқарған геология ғылымдары ғылыми-зерттеу институтының ғалымдары Жезқазғанда, Саяқта, Кенді Алтайда, Жетісу Алатауында жүргізген зерттеулерінің барысында жинақталған мәліметтерге жасалған талдаулар негізінде Қазақстанның жеке өңірлерінің пайдалы қазындылардың болжам карталарын жасады. Олардың бүгінгі таңда еліміз аумағындағы Мұғалжардағы хром, никель, титан, Торғай

үстіртіндегі Соколов, Сарыбай темір, Орталық Қазақстандағы марганец, барит, мыс-молибден, алтын, Алтайдағы полиметалл, мыс және сирек кездесетін металдар, Батыс Қазақстандағы мұнай-газ, т.б. кен орындарының, шөлді, шөлейтті аймақтарда жерасты суларының алаптарының ашылып қорын бағалауда маңызы зор болды [7, 26-б.].

Болашақта еліміздің тау-кен, қара және түсті металлургия, машина жасау өнеркәсіптерін данытуға мүмкіндік беретін білікті геоморфолог, геологтарды, тау-кен инженерлері мен маркшейдерлерді дайындауда білім мазмұны жаңартылған мектеп географиясын оқытуда қазақтың тұңғыш геолог ғалымы Ұлттық ғылым академиясының алғашқы президенті Қ.И.Сәтбаевтың еңбектерін насихаттаудың маңызы зор.

Жас ұрпақтың отансүйгіштік сезімдерін, білім мен ғылымға қызығушылықтарын арттыру үшін Қаныш Имантайұлының еңбектерін 8-9 сыныпта оқытылатын білім мазмұны жаңартылған мектеп географиясының «Географиялық зерттеу әдістері», «Физикалық география» және «Экономикалық география» бөлімдерінде насихаттаудың маңызы зор.

Атап айтсақ, өзімнің педагогикалық іс-тәжірибемде 9-сыныпта «Географиялық зерттеу әдістері» бөлімінде *«География ғылымының дамуына үлес қосқан қазақстандықтардың зерттеулері»* тақырыбын өту барысында оқу мақсаттарына сәйкес Қ.И.Сәтбаевтың Қазақстанның кенді және кенсіз пайдалы қазбаларын барлауға және олардың қорын бағалауға, толық циклды Балқаш пен Жезқазған мыс, Қаражал темір-марганец кен байыту, Қарағанды қара металлургия комбинаттарын ашуға қосқан үлесін анықтауға баса назар аударамын.

Ал *«География ғылымының қазіргі заманғы өзекті проблемалары»* тақырыбында елімізде қара және түсті металлургияны дамытуға мүмкіндік беретін мыс, мырыш, темір, марганец, асыл баяу балқитын, сирек кездесетін металдар кен орындарын барлау, олардың қорларын бағалау мәселелерін оңтайлы шешуге Қаныш Имантайұлының қосқан үлесін білім алушылардың өз беттерімен зерделеу жұмыстарын жүргізу үшін ақпараттық-қатынастық технологияларды, интернет ресурстарды қолданамын [8].

Жоғарыда аталған тақырыптарды өту барысында *коллаборативті оқыту, сын тұрғысынан ойлауды дамыту, STEM білім беру* технологияларының элементтерін қолдану негізінде талдауды, жинақтауды, бағалауды талап ететін өзекті және шығармашылық тапсырмалар беру білім мазмұны жаңартылған мектеп географиясының оқу мақсаттарына сәйкес білім алушылардың Қ.И.Сәтбаевтың ғалым ретіндегі Қазақстандағы геологиялық зерттеулерді, сонымен қаатар, металлургияны, ғылымды дамытуға қосқан үлестерін өз беттерімен анықтатуға, танымдық қызығушылықтарын арттыруға, зерттеу дағдыларының, арнайы пәндік, әмбебап пәнаралық құзіреттіліктерін қалыптастыруға мүмкіндік береді [9].

Сабақ барысында шағын топта ғалымның тікелей басшылығымен ірі мыс, темір және марганец кен орындарын, Балқаш, Жезқазған мыс балқыту, Қаражал, Жәйрем, Саяқ кен байыту комбинаттарын ашуға, еліміздің Ұлттық ғылым академиясының негізін салуға, іргелі ғылыми-зерттеу институттарын құруға сіңірген ерен еңбектерін дәлелдейтін мәнмәтіндік тапсырмалар дайындап, шағын топта талқылау білім алушылардың қосымша білім көздерінен өз беттерімен іздеу, тапсырмаға қатысты

маңызды ақпараттарды талдау, жинақтау, бағалау, үлгілеу дағдыларын, географиялық ойлау мәдениеттерін қалыптастыратынын көрсетті.

9-сыныпта «Географиялық зерттеу әдістері» бөлімінде «География ғылымының қазіргі заманғы өзекті проблемалары», «Зерттеу нәтижелерін ұсынудың академиялық формалары» тақырыбын өту барысында білім алушылардың зерттеу дағдыларын қалыптастыру мақсатында мектеп кітапханасындағы ғылыми әдебиеттерден академик Қ.И.Сәтбаевтың ғылым саласындағы ғылыми мәдениет пен геологиялық зерттеу әдістерін енгізуге қосқан үлесін анықтатуды көздейтін баяндама, хабарлама дайындау білім алушыларды өз бетімен білім алу, іздену, зерттеу дағдыларын қалыптастыруға мүмкіндік береді [10].

Қорытынды

Жүргізілген зерттеу нәтижелерінде алынған мәліметтерге жасалған талдаулар орта мектепте география пәнін оқыту барысында Қазақстан Республикасының ұлттық ғылым академиясының негізін қалаған, елімізде геология-минералогия, металлогения ғылымдарын дамытуға зор үлес қосқан Қ.И.Сәтбаевтың өмірі мен қызметін географияны оқыту үрдісінде тиімді пайдалану білім алушылардың қолжетімді ғылыми-көпшілік әдебиеттердегі қажетті мәліметтерді талдау, жинақтау, бағалау негізінде білім көзі ретінде пайдалану дағдылары қалыптасатынын көрсетті.

9-сыныпта «Географиялық зерттеу әдістері» бөлімінде «География ғылымының дамуына үлес қосқан қазақстандықтардың зерттеулері», «География ғылымының қазіргі заманғы өзекті проблемалары», «Зерттеу нәтижелерін ұсынудың академиялық формалары» тақырыптарын өту барысында заманауи белсенді және интербелсенді оқыту әдістері мен технологияларын пайдаланып, шағын топта, жұппен және жеке орындайтын тапсырмалар беру Қаныш Имантайұлының ғылыми мұраларын өз беттерімен зерделеу, алынған мәліметтерді талдап, жинақтау негізінде білім алушылардың өз беттерімен баяндама, хабарлама дайындау дағдыларын, зерттеу құзіреттіліктерін қалыптастыруда ерекше орын алатынын анықтауға мүмкіндік берді [8, 10].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Артюхова О.А., Валукинский Николай Васильевич //Археологическое наследие Центрального Казахстана: изучение и сохранение: сб. научн. ст., посвящ. 70-летию ЦКАЭ АН Казахстана. Отв. ред. А.З. Бейсенов, В.Г. Ломан. Алматы: НИЦИА «Бегазы-Тасмола», 2017. Т. 1. С. 80–87.
2. Артюхова О.А. Батырбеков Г.О. Академик Сатпаев и его современники. Алматы: «Рауан», 1999. 176 с.
3. Лозовский И.Т., Сипайлов Г.А. Студенческие годы Каныша Сатпаева в Томске. Томск: изд-во ТПУ, 1999. 135 с.
- 4.. Маргулан А.Х. К изучению памятников района р. Сары-Су и Улутау // Вестник АН КазССР. 1948. № 2 (35). С. 53–60.
5. Мир Сатпаева / сост. Каменев Е. А., Жайлыбай Г., Тнимов М. – Алматы: Шартап С, 1999. – 304 с.

6. Академик К.И.Сатпаев и наука Казахстана: статьи, очерки, воспоминания. - Алматы: Ғылым, 1999. – 272 с.

7. Сәтбаев Қ.И. Қазақстан – менің Отаным. – Алматы: Ғылым, 1999.- 464

8, Асубаев Б.Қ., Тоқпанов Е.А. Қазақстанның физикалық географиясы пәні бойынша Блум таксономиясына сәйкес жаттығулар мен тапсырмалар жүйесі жинағы: Әдістемелік нұсқаулық. – Астана: «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ Педагогикалық шеберлік орталығы, 2016. – 126 б.

9. Тоқпанов Е.А., Абулғазиев А.У., Сергеева А.М., Әбдіманапов Б.Ш. Географияны оқыту әдістемесі: – Жоғары оқу орындарының білім алушыларына арналған оқулық. 1 бөлім – Алматы: 2022. –248 б.

10. Тоқпанов Е.А., Абулғазиев А.У., Сергеева А.М., Әбдіманапов Б.Ш. Географияны оқыту әдістемесі: – Жоғары оқу орындарының білім алушыларына арналған оқулық. 2 бөлім – Алматы: 2022. – 187 б.

ӘОЖ 373.1

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ПӘНДЕРІНДЕГІ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЗЕРТТЕУШІЛІК DAҒДЫЛАРЫН ДАМУ

А. Ерболекова

Ғылыми жетекші: Н.И. Дүйсенова

Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау қ.,
Қазақстан

Аңдатпа. Зерттеу барысында оқушылар қажетті білім мен дағдыларды игереді, демек құзыреттілікті қалыптастырады. Зерттеу қызметі барысында келесі негізгі құзыреттер қалыптасады: құндылық-семантикалық, жалпы мәдени, оқу-танымдық, ақпараттық, коммуникативті, әлеуметтік-еңбек, өзін-өзі жетілдірудің жеке құзыреті.

Түйін сөздер: белсенділік, шығармашылық, ғылыми.

Зерттеу белсенділігі - бұл әр баланың табиғи жағдайы. Зерттеу арқылы танымға деген ішкі ұмтылыс зерттеу мінез-құлқының дамуына әкеледі және жалпы зерттеушілік оқытуға жағдай жасайды. "Мектеп оқушыларының зерттеу қызметі" ұғымы педагогикалық әдебиеттерге сәйкес бұл білім алушылардың зерттеу дағдыларын дамыту үшін белгілі бір формалар мен жұмыс әдістерін қолданатын мұғалімдер ұйымдастырған іс-әрекет.

Оқушылардың зерттеу қызметі- белгісіз фактілерді, теориялық білімді және өмір бойы әрекет ету тәсілдерін ашуға әкелетін іздеу сипатындағы әрекеттер жиынтығы. А.И. Савенков [2008] зерттеу қызметін бұрын-соңды болмаған жаңа нәрсе жасауды көздейтін шығармашылық қызметтің бір түрі ретінде қарастырады.

Зерттеу қызметі оқу процесіне инновациялық көзқарасты шоғырландырады, онда оқытудың мақсаты білім алушылардың жаңа тәжірибені игеру мүмкіндігін дамыту болып табылады. Қазіргі уақытта білім алушылардың зерттеу қызметі оқушылардың зияткерлік және шығармашылық қабілеттерін толық анықтауға және дамытуға мүмкіндік беретін заманауи білім беру технологиясы болып табылады.

Ол білім алушылардың танымдық белсенділігін, жеке өсуі мен өзін-өзі жүзеге асыруын дамытудың қуатты құралы болып табылады, сондай-ақ зерттеу дағдылары мен дағдыларын қалыптастыруға бірегей мүмкіндік береді.

Зерттеу қызметі-негізгі құрал ретінде оқу зерттеулерін қолданатын білім беру технологиясы мұғалімнің басшылығымен қоршаған әлемнің объектісі немесе құбылысы туралы идеяларды құруға бағытталған алдын-ала белгісіз шешіммен оқу зерттеу міндеттерін орындауды қамтиды.

Зерттеу барысында оқушылар ғылыми әдіс арқылы субъективті түрде жаңа білім алады. В. И. Андреев [1988] оқу-зерттеу қызметі ғылыми қызметтен ерекшеленеді деп санайды, өйткені білім алушы зерттеудің бүкіл циклынан өтпей-ақ зерттеудің жекелеген элементтерін ғана орындайды.

А. В. Леонтовичтің [2008] пікірінше, зерттеу қызметі дегеніміз-зерттеу мәселесін алдын-ала белгісіз шешіммен шешуге байланысты студенттердің мұндай әрекеті [1].

Ол нақты құрылымға ие және белгілі бір кезеңдерді қамтиды. И. Я. Лернер [1974] оқу зерттеуінің келесі кезеңдерін анықтады:

- зерттеу мақсаты (оны анықтау немесе хабардар ету қажеттілігі) —
- зерттеу объектісі (анықтау немесе анықтау) —
- объект туралы белгілі нәрсені зерттеу (оның элементтерін, олардың арасындағы байланыстарды анықтау) —
- проблеманы қою (мәселені түсіну);
- зерттеу пәні (анықтау);
- зерттеу гипотезасы (ұсыну) — зерттеу жоспарын әзірлеу;
- жоспарланған жоспарды жүзеге асыру (зерттеу процесінде жоспарды түзету);
- гипотезаны тексеру (қажет болған жағдайда эксперименттік);
- объектіні тұтастай түсіну үшін таңдалған мәселенің табылған шешімінің мәнін анықтау;
- табылған шешімді қолданудың салалары мен шекараларын анықтау.

Зерттеу қызметі қазіргі оқушының дамуында үлкен практикалық маңызға ие. Н.Н. Михайлованың пікірінше [2016] баланың зерттеу қызметіне қосылу тәуелсіз ойлауды, іс жүзінде білім алу және қолдану қабілетін дамытады, осылайша оқушылардың зияткерлік әлеуетін дамытады, сонымен қатар оқушылардың тілдік коммуникативті мәдениеті қалыптасады, бұл шынайы еркін тұлғаны өсіруге ықпал етеді.

Мұғалімдердің пікірінше, оқушылардың биологияны оқуға деген қызығушылығының төмендеу тенденциясы байқалады, дегенмен осы пәндік саланы игеру кезінде барлық биологиялық заңдылықтар зерттеліп, өмірдің мәні ашылады. Бұған зерттеу қызметі де көмектесе алады.

Зерттеу қызметінің екі түрі бар — оқу және ғылыми, олардың әрқайсысы бірқатар нақты белгілермен сипатталады. Оқу-зерттеу іс-әрекетін ұйымдастырған кезде студенттердің танымдық шығармашылық іс-әрекетін ғылыми іс-әрекетке ұқсайтын құрылымы бойынша арнайы ұйымдастыру қажет, нәтижесінде танымдық мотивтер, зерттеу дағдылары, оқушылар үшін субъективті жаңа білім немесе іс-әрекет әдістері қалыптасады. Ғылыми зерттеу қызметін ұйымдастырған кезде білім алушылар

білімнің әртүрлі салаларында шығармашылық, зерттеу міндеттерін алдын-ала белгісіз нәтижемен шешу бойынша жұмыс жүргізеді.

Е.С. Полаттың пікірінше, [2003] оқушылардың негізгі құзыреттіліктерін қалыптастыру кезінде жобалық зерттеу қызметі ең тиімді болып табылады. Негізгі мектепте биологияны зерттеу кезінде зерттеу дағдыларын дамыту үшін оқушылардың ойлау қабілеті мен икемділігін арттыратын эксперименттік сипаттағы зерттеу тапсырмаларын қолдануға болады [Гладышева және т.б., 1991].

Эксперименттік-зерттеу тапсырмаларына жағдайды теориялық талдау зерттеу нәтижелерін болжауға көмектесетін тапсырмалар жатады. Эксперимент жүргізу кезінде зерттеушілік ойлау дамиды және эксперименттерді өз бетінше жүргізу дағдылары қалыптасады.

Эксперименттерді ұйымдастыруда оқушылардың танымдық қызығушылығы дамиды, теория мен практика байланысы жүзеге асырылады, теориялық білім қолданылады.

Дербес экспериментті дамыту бойынша оқу сабақтарын ұйымдастырудың нысандары проблемалық-іздістіру, эксперименттік-зерттеу және зерттеу әдістерін қолдана отырып жүзеге асырылатын шығармашылық зертханалық практикумдар, шығармашылық эксперименттік тапсырмалар, үйдегі эксперименттік тапсырмалар, Жеке оқу зерттеулері болып табылады [2].

Зерттеу жұмысын ұйымдастырудың негізгі құралы-зерттеу тапсырмалары, олар студенттерге ұсынылады және бір немесе бірнеше ғылыми зерттеу әдістерін қолдана отырып, теориялық талдау жүргізілетін мәселені қамтиды.

Нәтижесінде білім алушылар бұрын белгісіз білімді ашады. Танымдық міндеттер-бұл арнайы таңдалған оқу міндеттері, олардың мазмұны алыс болмауы керек және ол қоршаған шындықтан алынған сияқты.

Мәселені, яғни маңызды практикалық немесе теориялық қызығушылықты білдіретін күрделі танымдық есепті қою және шешу кезінде сабақта танымдық іс-әрекет ұйымдастырылады. Шығармашылық тапсырмаларды тұжырымдау үшін жұмбақтарды, өлеңдерді, сұрақ немесе тапсырманы қамтитын ерекше және қызықты мәтінді қолдануға болады, оларға жауап беру үшін студенттерден биологиялық білімді түсіну қажет.

Нәтижесінде білім алушылар бұрын белгісіз білімді ашады. Танымдық міндеттер-бұл арнайы таңдалған оқу міндеттері, олардың мазмұны алыс болмауы керек және ол қоршаған шындықтан алынған сияқты.

Мәселені, яғни маңызды практикалық немесе теориялық қызығушылықты білдіретін күрделі танымдық есепті қою және шешу кезінде сабақта танымдық іс-әрекет ұйымдастырылады. Шығармашылық тапсырмаларды тұжырымдау үшін жұмбақтарды, өлеңдерді, сұрақ немесе тапсырманы қамтитын ерекше және қызықты мәтінді қолдануға болады, оларға жауап беру үшін оқушылардан биологиялық білімді түсіну қажет.

Сабақ-зерттеу. Биология бағдарламасында қарастырылған биологиялық құбылыстарды зерттеу мұғалімнің басшылығымен дербес жүргізіледі. Зерттеу қызметін жүзеге асырудың маңызды шарты-зерттеу қызметіне танымдық қызығушылықты қалыптастыру және дамыту және балаларда сәттілік жағдайын

жасау. Жас жасөспірімдер (5-6 сыныптар) зерттеу қызметіне жоғары қызығушылық танытады, олар тәуелсіздік қалыптастырады және тұлғаның өзін-өзі анықтауы жүреді.

13-15 жастағы білім алушылар үшін жұмыстың басым бағыттарының бірі оқу-зерттеу қызметіне бағдарлану болып табылады. Зерттеу қызметін ұйымдастырудың педагогикалық кезеңдері оқушылардың білім беру мүдделерін анықтау және қолдау. Келесі кезеңдерде мұғалім оқушылардың жеке және топтық өзін-өзі дайындауын ұйымдастыруға, жұмыс нәтижелерімен көпшілік алдында сөйлеу дағдыларын пысықтауға және қарсыластарымен пікірталасқа қатысуға көмек ұйымдастырады.

Зерттеу жүргізуге дайындық. Ол тақырыпты тұжырымдауға, объектінің доменін, объектісі мен тақырыбын, өзектілігін, гипотезасын, мақсаты мен міндеттерін, мәселелерін анықтауға, ғылыми әдебиеттер мен зерттеу әдістерін таңдауға көмек көрсетуді қамтиды [3].

Зерттеуді бірлесіп жүргізу. Зерттеу жоспарын әзірлеуге, материалдарды жинауға, жұмыстың практикалық бөлігін жүргізуге және нәтижелерді кейіннен өңдеуге және қорытындыны құрылымдауға бағытталған. Зерттеу жұмысының дизайны жұмыс құрылымын, мәтіндік сілтемелерге сілтемелерді жазу ережелерін және библиографиялық тізімдегі сілтемелерді зерттеуге бағытталған. Жоспарланған міндеттермен алынған қорытындыларды талдау, түзету, баяндама, оқушыларға жұмыс нәтижелерін таныстыру және ғылыми пікірталасқа қатысу.

Оқушылардың жеке жетістіктерін бақылау, зерттеуді жүзеге асырудағы олқылықтарды жою әдістерін таңдау. Зерттеу жұмыстарын сабақта да, сабақтан тыс уақытта да жүргізуге болады.

Сабақ уақытында ғылыми-зерттеу жұмыстарына 5-тен 11-сыныпқа дейінгі барлық зертханалық және зерттеу жұмыстарын жатқызуға болады. Мұндай жұмысты орындау арқылы оқушы субъективті түрде жаңа білім алады. Бұл ретте білім алушылар бақылау нәтижелерін байқауға, тіркеуге және дұрыс ресімдеуге, алынған деректерді талдауға, дұрыс қорытынды жасауға үйренеді.

Зерттеу жұмыстарының тапсырмалары жеке де, топта да орындалуы мүмкін. Нәтижесі-оқушының өз қызметінің нәтижелеріне деген жеке қызығушылығы, оны нәтижеге жету процесі де қызықтырады.

Сабақтан тыс уақытта ғылыми-зерттеу жұмыстарына мыналар жатады:

- биология бойынша олимпиадаларға дайындық және қатысу
- "Таза аула", "жерімізді көк және жасыл етіп сақтайық" және т. б. сияқты конкурстарға, табиғатты қорғау іс-шараларына және акцияларға қатысу.
- экологиялық соқпақ бойынша экскурсияларға, туған өлке бойынша жорықтарға қатысу-биология бойынша мектеп үйірмелері биологиялық объектілердің модельдерін құру-зерттеу (жобалау) жұмысын орындау.

Ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың дамуының арқасында зерттеулер жүргізу одан да қолжетімді және көрнекі болды.

Зерттеу қызметі білім алушылардың ғылыми әдебиеттермен, интернет-ресурстармен жұмыс істеу дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді, сондай-ақ оқу іс-әрекетіне ғана емес, сонымен қатар мамандықты одан әрі таңдауға және білім алушының өмірлік тәжірибесін байытуға ықпал етеді.

Оқушы зерттеу жүргізіп, оны сәтті қорғап, келесі дағдыларды игереді:

- жұмысты жоспарлау;

- өз жұмысының нәтижелерін жазбаша және ауызша ұсыну;
— өз көзқарасын қорғау және қорғау; — жұмыс нәтижелері үшін жауапкершілік;
- жұмыс нәтижелерін жобалау және т. б. Жобалау және зерттеу қызметі сияқты ұғымдар бар.

Бұл ұғымдардың мәнін А.В. Леонтович [2004, 2008, 2013], сондай-ақ Е. А. Полат [2001, 2003] ашқан.

Авторлар жобалау және зерттеу қызметі айтарлықтай ерекшеленеді деп санайды. А. В. Леонтовичтің айтуы бойынша [2008, 2013] жобалау және зерттеу жұмыстары ұйымдастыру тәсілдерімен, оқушылардың ойлау қабілеттерімен ерекшеленеді. Жобалау жұмыстарын іске асыру кезінде болашақ өнім ойша ұсынылады, ал зерттеу қызметін ұйымдастыру кезінде гипотеза тұжырымдалады, зерттеу мәселесі қойылады және одан әрі ұсынылған болжамдар тексеріледі.

Жалпы белгілерге әлеуметтік маңызды мақсаттар мен міндеттер, құрылымның ортақтығы, сонымен қатар оқушылардың интеллектуалды және жеке даму мүмкіндігі жатады.

Көптеген ғалымдардың пікірінше, жалпы модельді келесі кезеңдермен сипаттауға болады: (зерттеу жүргізуге дайындық; зерттеу жүргізу; зерттеу жұмысын рәсімдеу; зерттеу нәтижелерін қорғау).

Негізгі мектептің білім алушылары оқу іс-әрекетінде өз бетінше мақсат қояды және оған қол жеткізуді жүзеге асыруы керек, яғни зерттеу позициясын дамыту, ал орта мектеп оқушылары дамыған зерттеу құзыреттілігі мен бейіндік оқытуды ұйымдастыру үшін кәсіптік дағдыларға ие болуы керек [Полат, 2003, Петрова, 2012].

Жобалық-зерттеу жұмыстарын орындау нәтижесінде оқушылардың жеке дамуы жүреді, сондықтан жобалар мен зерттеулерді орындаудан оның бейімділігі мен қабілетіне қарамастан әр оқушы үшін "міндетті" болып ауысу қажет [Леонтович, 2004] [4].

Әдебиеттер тізімі

1. Андреев В.И. Диалектика воспитания и самовоспитания творческой личности. — Казань: Изд-во КГУ, 2018. — 238 с.
2. Биология. Бактерии, грибы, растения. 5 кл.: учебник / В.В. Пасечник. — 8-е изд., стереотип. — М.: Дрофа, 2019. — 141 с.
3. Гладкова А.П. Процесс формирования исследовательских умений школьников во внеурочной деятельности // Историческая и социально-образовательная мысль. 2017. № 4 (14). — С.
4. Гладышева Н.К. Статистические закономерности формирования знаний и умений учащихся / Н.К. Гладышева, И.И. Нурминский. — М.: Педагогика, 2021. — 221 с.

ӘОЖ 371.31

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ПӘНДЕРІНЕН СЫНЫПТАҒЫ ОҚЫТУ ҮДЕРІСІН ЖЕТІЛДІРУ

Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау қ,
Қазақстан

Маңғыстау ауданы №6 мектеп, Ақтау қ, Қазақстан

Аңдатпа. Оқыту әдісі-бұл оқушы мен мұғалімнің өзара байланысты іс-әрекетінің, оқу процесінде білім беру, тәрбиелеу және дамыту міндеттерін шешуге бағытталған іс-әрекеттің тәсілі. Оқыту әдістері оқу процесінің маңызды компоненттерінің бірі болып табылады. Ілеспе қызмет әдістерінсіз оқытудың мақсаттары мен міндеттерін жүзеге асыру, оқушылардың оқу материалының белгілі бір мазмұнын игеруіне қол жеткізу мүмкін емес.

Түйін сөздер: ынталандыру, оқыту әдістері, тәсілдер.

Әдіс (грек сөзінен *metodos*-сөзбе-сөз бір нәрсеге апаратын жол) мақсатқа жету жолын, белгілі бір жолмен реттелген әрекетті білдіреді.

Біртұтас тәсілмен оқыту әдістерінің 3 үлкен тобын ажыратуға болады:

1. Оқу-танымдық қызметті ұйымдастыру және жүзеге асыру әдістері
2. Оқу-танымдық қызметті ынталандыру және ынталандыру әдістері
3. Оқу - танымдық іс-әрекеттің тиімділігін бақылау және өзін-өзі бақылау әдістері.

Әдістердің үш тобының әрқайсысы мұғалімдер мен оқушылардың өзара әрекеттесуін көрсетеді. Мұғалімнің ұйымдастырушылық әсері мұнда оқушылардың іс-әрекетін жүзеге асырумен және өзін-өзі ұйымдастырумен үйлеседі.

Мұғалімнің ынталандырушы әсері оқушылардың оқуын ішкі ынталандыруды дамытуға әкеледі. Мұғалімдердің бақылау әрекеті оқушылардың өзін-өзі бақылауымен үйлеседі.

Әдістердің негізгі топтарының әрқайсысы өз кезегінде кіші топтарға және оларға кіретін жеке әдістерге бөлінуі мүмкін.

Оқу-танымдық іс-әрекетті ұйымдастыру және жүзеге асыру процесінің өзі оқу ақпаратын беруді, қабылдауды, түсінуді, есте сақтауды және алынған білім мен дағдыларды практикалық қолдануды қамтитындықтан, оқыту әдістерінің бірінші тобына ақпаратты ауызша беру және есту арқылы қабылдау әдістерін (ауызша әдістер: әңгіме, дәріс, әңгіме және басқалар) қосу қажет; оқу ақпаратын көрнекі беру және көрнекі қабылдау әдістері (көрнекі әдістер: иллюстрациялар, демонстрациялар және басқалар); оқу ақпаратын практикалық, еңбек әрекеттері және оны кинестетикалық қабылдау арқылы беру әдістері (практикалық әдістер: жаттығулар, зертханалық тәжірибелер, еңбек әрекеттері және басқалар) [1].

Ауызша, көрнекі және практикалық әдістерді бөлектеу тек сыртқы жағынан ақпарат көздері тұрғысынан негізделген деп санауға болмайды. Оның ойлау формаларын сипаттау арқылы белгілі бір негізі бар.

Оқу таным процесі міндетті түрде оқу ақпаратын түсінуді және оны логикалық игеруді ұйымдастыруды қамтиды.

Сондықтан ұйымдастыру әдістерінің кіші топтарын бөліп көрсету қажет: индуктивті процесс және дедуктивті, сонымен қатар Оқушылардың репродуктивті және проблемалық іздеу түрі.

Білімді қабылдау, түсіну және қолдану мұғалімнің тікелей басшылығымен, сондай-ақ студенттердің өзіндік жұмысы барысында жүруі мүмкін. Осыдан тәуелсіз жұмыс әдістерін бөліп көрсетуге болады, бұл оқытудың басқа әдістері мұғалімнің басшылығымен жүзеге асырылатындығын білдіреді.

Әрбір келесі әдістердің кіші тобы алдыңғы әдістердің барлығында көрінеді, сондықтан қазір белгілі бір жағдайда олардың бір түрінің үстемдігімен белгілі бір комбинацияларда әдістерді міндетті түрде қолдану туралы айтылады [2].

Оқу-танымдық іс-әрекетті ынталандыру және ынталандыру әдістері, мотивтердің екі үлкен тобының болуына сүйене отырып, оқуға деген қызығушылықты ынталандыру және ынталандыру әдістеріне және оқытудағы міндет пен жауапкершілікті ынталандыру және ынталандыру әдістеріне бөлуге болады:

- Оқуға деген қызығушылықты ынталандыру және ынталандыру әдістері;
- Оқытудағы борыш пен жауапкершілікті ынталандыру және ынталандыру әдістері.

Оқу процесінде бақылау және өзін-өзі бақылау әдістерін негізгі көздерге сүйене отырып, олардың құрамдас топтарына бөлуге болады, оқу процесінде кері байланыс алу - ауызша, жазбаша, зертханалық және практикалық:

- Ауызша бақылау және өзін-өзі бақылау әдістері;
- Жазбаша бақылау және өзін-өзі бақылау әдістері;
- Зертханалық-практикалық бақылау және өзін-өзі бақылау әдістері.

Оқушылардың оқу іс - әрекетін жандандыру үшін оқу іс-әрекетін ұйымдастыру және жүзеге асыру әдістерінің барлық арсеналы қолданылады-ауызша, көрнекі және практикалық әдістер, репродуктивті және іздеу әдістері, индуктивті және дедуктивті әдістер, сондай-ақ өзіндік жұмыс әдістері.

Оқу-танымдық іс-әрекетті ұйымдастырудың әр әдісі тек ақпараттық оқытуға ғана емес, сонымен бірге мотивациялық әсерге де ие.

Бұл тұрғыда кез - келген оқыту әдісінің ынталандырушы-мотивациялық функциясы туралы айтуға болады. Алайда, мұғалімдердің жұмыс тәжірибесі мен ғылымда оқытудың оң мотивтерін қалыптастыруға бағытталған әдістердің үлкен арсеналы жинақталған, олар оқушыларды оқу ақпаратымен байытуға ықпал ете отырып, танымдық белсенділікті ынталандырады. Бұл жағдайда ынталандыру функциясы барлық басқа әдістердің білім беру функциясын жүзеге асыруға ықпал ететін сияқты.

Оқу іс-әрекетіне қызығушылықтың негізгі көзі, ең алдымен, оның мазмұны болып табылады. Мазмұн әсіресе күшті ынталандырушы әсер етуі үшін ол оқыту принциптерінде тұжырымдалған бірқатар талаптарға жауап беруі керек (ғылыми, Өмірмен байланыс, жүйелілік пен жүйелілік және т.б.). Дегенмен, кейбір арнайы әдістер бар.

Оларға, ең алдымен, жаңашылдық, өзектілік жағдайын жасау, мазмұнның ғылымдағы, техникадағы ең маңызды жаңалықтарға, қазіргі мәдениеттің, өнердің, әдебиеттің жетістіктеріне жақындауы жатады. Осы мақсатта мұғалімдер қазіргі уақытта бүкіл ел жұртшылығының ерекше қызығушылығын тудыратын арнайы

әдістерді, фактілерді, иллюстрацияларды таңдайды. Бұл жағдайда оқушылар зерттелетін мәселелердің маңыздылығын, маңыздылығын және оларға үлкен қызығушылықпен қарауды әлдеқайда жарқын және тереңірек түсінеді.

Бірақ егер ынталандыру, бақылау, өзін-өзі бақылау және өзін-өзі бағалау әдістері қолданылмаса, белсенділік сәтті бола алмайды.

Оқыту әдістерінің ерекшелігі, ең алдымен, оқушылардың оқу-танымдық іс-әрекетінің білімін, дағдылары мен дағдыларын қалыптастыруда жатыр.

Оқытудың жалпы принциптеріне сүйене отырып, мұғалім тиісті оқыту әдістерін қашан ұтымды қолдану керектігі туралы түсінікке ие болуы керек, яғни олардың салыстырмалы мүмкіндіктерін білуі керек.

Оқыту әдістерін таңдау және біріктіру кезінде келесі критерийлерді басшылыққа алу қажет:

1. Әдістердің оқыту принциптеріне сәйкестігі;
2. Оқытудың мақсаттары мен міндеттеріне сәйкестігі;
3. Осы тақырыптың мазмұнына сәйкестігі;
4. Оқушылардың оқу мүмкіндіктеріне: жасына (физикалық, психикалық); дайындық деңгейіне (білімі, тәрбиесі және дамуы); сынып ұжымының ерекшеліктеріне сәйкестігі;
5. Белгілі бір шарттарға және оқуға бөлінген уақытқа сәйкес келу;
6. Мұғалімдердің өз мүмкіндіктеріне сәйкестігі (тәжірибе, теориялық және практикалық дайындық, мұғалімнің жеке қасиеттері және т.б.) [3].

Кез-келген әдіс кез-келген мақсатқа жетуге арналған. Демек, әдіс мақсаттың санасын, оған жету жолын, осы әрекетті жүзеге асыруға болатын құралдарды білуді қамтиды. Бірақ бұл жеткіліксіз. Кез-келген қызмет объектіні қамтиды.

Бұл дегеніміз, әр әдіс оны қолдану объектісі туралы қарабайыр болса да, білімді қажет етеді. Соңында, әдіс мақсатқа жетуге тұрақты түрде жетелеуге арналған; әйтпесе, әдіс таңдалған мақсатқа сәйкес келмейтінін немесе жалпы немесе осы нақты жағдайда дұрыс қолданылмағанын мойындау керек.

Осылайша, кез-келген әдіс оны қолдану мақсатын, оны жүзеге асыру жөніндегі қызметті, объективті немесе интеллектуалды болуы мүмкін қызметті жүзеге асыру құралдарын, қызмет объектісі туралы білімді, мақсатқа міндетті түрде қол жеткізуді қамтиды. Мұның бәрі кез-келген әдіске қатысты, бірақ оқыту әдісі үшін жеткіліксіз.

Оқыту әдісінің құрамы біршама өзгеше және бұл оқыту тек әсер ету объектісі ғана емес, сонымен қатар процестің саналы субъектісі болып табылатын білім алушы субъектіні, оқушыны қамтитындығымен түсіндіріледі.

Егер оқушының оқуға деген құлшынысы болмаса, егер оның оқушының мақсатына сәйкес келетін мақсаты болмаса, демек, егер ол өзі мұғалімнің мақсатымен қарастырылған әрекеттерді орындамаса, оны үйретуге және үйретуге болмайды. Сондықтан оқыту әдісі оның екі пәнінің оқу процесіне қатысуынан туындаған ұқсас элементтердің екі қатарын қамтиды.

Осылайша, оқыту әдісі оқытудың мақсаттарын (оқытушының жалпыланған және жеке мақсаттарында жүзеге асырылатын), мұғалімнің қолма-қол ақшамен (құралдар, оқулық, көрнекілік құралдары, сөз, логикалық құралдар, оқу материалының мазмұны және т.б.) қамтиды.

Мұғалімнің қызметі оқушының тиісті мақсатын тудырады. Оқушының мақсатына жету үшін ол өзіне тән құралдардың (пәндік және интеллектуалдық) көмегімен өзіне ұсынылған мазмұнға қызмет етеді. Осы іс-әрекет барысында оқушы зерттелген мазмұнды игереді және сол арқылы тұлға ретінде өзгереді-оның сол салада көбірек білімі, жетілдірілген дағдылары мен дағдылары, жаңа білімі мен жаңа дағдылары, оқуға деген терең қызығушылығы, қабілеттерінің өзгеруі және т. б.

Соңында, мұғалім мен оқушының өзара әрекеттесуінің нәтижесінде оқыту әдісі мақсатқа жетеді. Мақсатқа жету әдіс тиімділігінің, оны жүзеге асырудың дұрыстығы мен анықтығының өлшемі ретінде әрекет етеді. Мақсатқа жетпей, оқыту әдісін (кез-келген доға сияқты) дұрыс қолдануға болмайды.

Сондықтан мұғалімді тек көрнекілік пен оқытудың техникалық құралдарын қолдана ма, өзіндік жұмысты ұйымдастыра ма және т.б. мұғалімнің барлық іс-әрекетінің тиімділігін оның мақсаттарына сәйкес әрдайым анықтау қажет.

Оқыту әдісі-оқушының практикалық және танымдық іс-әрекетін ұйымдастыратын мұғалімнің іс-қимыл жүйесі, ол білім беру мазмұнын игеруге тұрақты түрде әкеледі.

Оқыту әдістерін талдау, оларды бөліп көрсету, ең алдымен, оқу мақсаттарына байланысты екені анық. Оларды алдын-ала қарастырмай, әдістер туралы ештеңе айтуға болмайды, өйткені әдістер мақсаттарға жетуге арналған. Бірақ мақсаттарды білу де жеткіліксіз. Мақсат қойылған объектінің ерекшеліктерін білу қажет, яғни. оқушы.

Басқаша айтқанда, сіз оқушының өзіне үйретілген мазмұнның мазмұнын қалай игеретінін, Жаңа әр түрлі мазмұнды игерудің әсерінен қалай өзгеретінін білуіңіз керек, яғни, ассимиляция заңдылықтарын білу.

Осылайша, оқыту әдісі элементтері жүйесінде бір жетекші принципті іздеу мүмкін емес. Әдіс оқыту мақсаттарына, оқушының білім беру мазмұнын игеру тәсілдеріне, яғни оқыту әдістеріне және оқушының іс-әрекет тәсілдеріне байланысты. Осы аспектілердің әрқайсысын бөлек қарау оқыту әдістері туралы сұраққа жауап бермейді. Егер біз оқыту әдістерін ескермей, мақсаттар бойынша әдістерді анықтаумен шектелсек, мұғалімнің еркіне тәуелді емес әдістерге сәйкес келетін әдістерді таба алмаймыз.

Егер біз тек ілімнің заңдылықтарымен шектелсек, біз ассимиляцияның қандай мақсаттарға бағытталғанын және нені игеру керектігін білмейміз. Оқытудың мақсаттары мен заңдылықтарын білмей, оқыту мақсаттарына қол жеткізуді қамтамасыз ететін мұғалімнің тиімді жолдарын табу мүмкін емес. Сондықтан оқыту әдістерін, оқыту әдістерін бір-бірімен және оқу мақсаттарымен байланыстырмай бөлек анықтау мүмкін емес [4].

Оқу мақсаттарын анықтау үшін білім берудің мазмұнын және оның құрамын анықтау қажет. Егер ол біртекті болса, онда мақсатқа жету әдістері біркелкі болады, бірақ егер ол құрамы жағынан гетерогенді болса, онда әдістер мақсаттарға сәйкес анықталуы керек, яғни.білім беру мазмұнының әртүрлі элементтері.

Алайда, педагогикада оқу пәндерінің мазмұнын таңдаудың нақты әдістері әзірленбеген және көптеген курстар шамадан тыс жүктелген.

Әдебиеттер тізімі

1. Грановская Р. М., Крижанская Ю. С. Творчество и преодоление стереотипов. – СПб, 2014.
2. Загвязинский В.И. Дифференцированный подход в обучении. // Народное образование, 2018.-№10.
3. Ильинская И.А. Проблемные ситуации и пути их создания на уроке. – М.,:Знание, 2015.–80с.
4. Кабанова-Меллер Е.Н. Формирование приемов умственной деятельности и умственное развитие учащихся. М ., 2018.–288с.

ӘОЖ 371.38

БИОЛОГИЯ ПӘНІНЕН ОНЛАЙН ПЛАТФОРМАДАҒЫ ДИДАКТИКАЛЫҚ РЕСУРСТАРДЫ ДАМУ

Н. Давлетиярова

Ғылыми жетекші: А.А. Иманбаева

Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті,
Ақтау, Қазақстан

Аңдатпа. Ақпараттық технологиялар біздің өмірімізге мықтап енді, оларсыз оны елестету мүмкін емес. Келесі экзотикалық әріппен аталған жас ұрпақ ата-аналарының осы электронды әртүрліліксіз қалай өмір сүргенін түсінбейді. Сонымен қатар, білім беру технологиялары уақытпен қатар жүруге міндетті және білім беруді жаңғырту сөзсіз мектепті "цифрландыруға" әкеледі.

Түйін сөздер: компьютерлік техника, коммуникация, технология.

Бүгінгі таңда барлық дерлік білім беру мекемелері компьютерлік техникамен жабдықталған, интернетке қосылған, өз сайттары бар, электронды оқыту және коммуникация құралдарын дамытуда.

Мұның бәрі, сондай-ақ қашықтықтан оқыту мен ақпараттық білім беру кеңістігінің даму тенденциялары оқушылардың дербестігі мен шығармашылық қабілеттерін дамытуға мектептегі оқыту жүйесінің ерекшелігін ауыстыруға әкеледі.

Білім беру процесіне ақпараттық технологияларды енгізудің көшбасшылары болып саналатын британдық ғалымдардың пікірінше, жаңа мектептерде мынадай белгілер болуы керек:

- дербес компьютерлер саны білім беру процесінің барлық қажеттіліктерін қамтуы керек;

- сымсыз технологиялардың болуы және олардың жергілікті желілермен байланысы;

- бүкіл мектеп бағдарламасы бойынша оқу материалдарын қамтитын ақпараттық-білім беру кеңістігіне интернет арқылы қол жеткізу;

- оқушылардың өз бетінше тапқан баламалы ақпараттық ресурстары;

- әртүрлі тасымалдағыштарда және кез -келген көздерден (цифрлық теледидар, DVD және т. б.) орналасқан оқу материалына қол жеткізуге мүмкіндік беретін

жабдықтар жиынтығы;

- презентация құралдарын қолдану (проекторлар және т.б.);

Бұл тәсіл электронды білім беруді қазіргі классикаға қосымша ретінде орналастырады. Олар бір сатыға қойылады, бір-бірімен өзара әрекеттеседі және кешенде жұмыс істейді, ал бір жерде ақпараттық оқыту дәстүрліні толығымен алмастыра алады [1].

Мысалы, В. И. Загвязинский дәстүрлі оқытудың келесі қайшылықтарын анықтайды:

- оқушының пассивтілігі, мұғалімнің белсенділігі;
- оқу бағдарламасының орташалануы;
- әр оқушыға жеке көзқарастың болмауы;
- ақпарат берудің абстрактілі-логикалық формасы;
- өте қатаң уақыт шеңбері және т. б. электрондық білім берудің маңызды ерекшеліктерін бөліп көрсетейік:

- жоғары белсенділік - пәндерді өз бетінше және саналы түрде "зерттеу";
- оқу процесінде зерттелетін материалмен де, адамдармен де өзара интерактивті байланыстар;

- материалдың үлкен мөлшері және оны ұсынудың нұсқалары;
- оқушы оқитын ақпараттық орта оны танымдық іс-әрекетке ынталандырады.

Ақпарат берудің табиғаты адамның ойлау қабілеті мен психикалық дамуына ерекше әсер ететіні белгілі.

Мәселен, соңғы уақытқа дейін басылған мәтін ақпараттың негізгі көзі бола отырып, берілген материалды шындықтан абстракциялауды және оны дәйекті түрде ұсынуды көздеді, бұл өз кезегінде адамның ойлауын дәйекті, иерархиялық-сызықтыққа ұқсас контексте қалыптастырды.

Жақында пайда болған фото-видео цифрлық коммуникациялар өзіндік құрылымға ие және мәтіннен айырмашылығы олар бейнеге, эмоционалды қабылдауға, тану модельдеріне бағытталған.

Бұл өз кезегінде ойлауды экспериментте жүзеге асырылатын шығармашылық әлеуетті қалыптастыруға, алыстағы ұғымдар мен объектілер арасындағы байланыстарды іздеуге, заңдылықтарды қабылдаудың икемділігіне бағыттайды.

И. В. Роберт ақпараттық технологияларды есептеу және микропроцессорлық технологияларға негізделген, электронды алмасу арқылы өзара байланысатын және ақпараттық операциялардың барлық жиынтығын орындайтын бағдарламалық-аппараттық типтегі құрылғылар мен құралдар ретінде анықтайды.

Бұл тұрғыда ақпараттық технологияларға негізделген білім беру процесі дәстүрлі оқытудан түбегейлі ерекшеленетін электронды ортаға түседі. Биология пәнінен электрондық білім берудің психологиялық-педагогикалық әдістемесі оқушылардың интерактивтілігін дамытуға басты назар аударылатын айқын тұлғалық-бағдарланған тәсілге ие [65].

Электрондық оқыту ортасының құралдары ақпаратты жинауды, таратуды, алмасуды, өндіруді, жинақтауды, беруді, сақтауды және өңдеуді, сондай-ақ интернет ресурстарына қолжетімділікті қамтамасыз ететін микроэлектрондық техникаға негізделген ақпараттық және коммуникациялық технологиялар (АКТ) болып табылады [2].

Акт құралдарына жатады:

- электрондық есептеу машиналары (компьютерлер), олардың модификациялары және тәуелді құрылғылар;

- ақпаратты енгізу-шығару құрылғылары;

- ақпараттық желілер;

- мультимедиялық құрылғылар (мәтін, графика, аудио, видео);

- мұрағат құралдары; мультимедиялық деректерді цифрландыру конвекторлары, сондай-ақ олардың кері жағы;

- жасанды интеллект және онымен байланысты барлық нәрсе;

- машиналық графика құрылғылары;

- бағдарламалық өнімдер (операциялық жүйелер, тілдер, қолданбалы пакеттер және т. б.);

- барлық типтерді (сымдар, радиоарна және т. б.) және деңгейлерді қоса алғанда, байланыс құралдарының барлық спектрі орналасқан жері (жабық желіден интернетке дейін);

- цифрлық технологиялар негізінде құрылған электрондық білім беру ресурстары.

Дидактикалық тұрғыдан алғанда, қазіргі уақытта оқытудың барлық міндеттерін бірде-бір, тіпті ең жақсы құрал шеше алмайды. Биология пәндерінде электрондық немесе дәстүрлі құралдардың әрқайсысы сабақта өзінің "әріптестерімен" органикалық түрде өзара әрекеттесіп, өзіндік, белгілі бір педагогикалық орынды иеленетінін мойындау керек.

Бірақ егер бұрын кітап барлық оқу құралдарының арасында басым рөл атқарса, онда электронды ортада бұл орын білім беру мазмұнына тиесілі. Электрондық білім беру мазмұны — оқу процесінде пайдаланылатын және электрондық білім беру ортасының негізі болып табылатын цифрлық ақпаратты өңдеу құрылғылары шығаратын, электрондық түрде орналастырылған құрылымдалған мультимедиялық ақпараттық материал [3].

Биология пәні бойынша да басқа пәндердегідей ЭББМ әр түрлі бағыттар бойынша жіктеледі:

- пайдалану орны бойынша (интернет-ресурстар, оффлайн оқыту бағдарламалары, "электрондық тақталарға" арналған материалдар және т. б.);

- мақсаты бойынша (оқулықтар, сөздіктер, анықтамалықтар және т. б.);

- іске асыру принципі бойынша (оқыту, презентациялар, мультимедиа және т. б.);

- өз құрылымы бойынша (дәрістер, практикалық сабақтар, тесттер, тренажерлер және т. б.).

Сондай-ақ оқушылардың қашықтықтан өзіндік жұмысы үшін оқыту мазмұнын және педагогтың қатысуын талап ететін материалдарды бөліп көрсетеді.

ЭББМ үш түрге бөлінеді: мәтіндік, мәтіндік және мультимедиялық.

Ең қарапайымдары, әрине, мәтіндік жоспардың ЭББМ болып табылады, көбінесе электронды білім беру ресурстары және қағаз тасымалдағыштан цифрланған оқулықтар. Бірақ оларда навигация, мазмұн, гиперсілтемелер жүйесі өте күрделі болуы мүмкін, дегенмен олар көбінесе стандартты сызықтық-дәйекті баяндау құрылымына ие.

Қазірдің өзінде текстографиялық ЭББМ атауынан "жалаңаш" мәтінмен қатар графикалық иллюстрациялар мен сызбалар бар екендігі шығады. Бұл материалдарда галереялар, кеңестер, түсініктемелер болуы мүмкін және әрқашан дәстүрлі баяндау тізбегі бола бермейді.

Мультимедиялық мазмұн-бұл қазіргі уақытта аудио, бейне және анимация. Ол интерактивті режимде және кез-келген ретпен тұтынуға болатын көптеген ақпаратпен сипатталады.

Мультимедиялық ЭББМ қолдану форматы әртүрлі-анықтамалықтардан бастап оқу ойындарына дейін. ЭББМ электронды білім берудің негізі болып табылады, ол өткен ғасырдың ортасынан бастап дербес компьютерлердің кең ауқымды өндірісі басталған кезде пайда болды.

Ізашарлардың анықтамасы бойынша (және бұл негізінен американдық педагогтар мен психологтар) цифрлық оқыту стратегиясы оқу процесін белгілі бір кезеңдерге бөлуден тұрады, нәтижесінде оқушылар мұғалімде білімді игеру процесі туралы ақпарат алады.

Оқытушы білім алушымен кері байланысты пайдалана отырып, оқу процесін әрқайсысының жеке ерекшеліктеріне және ақпаратты игерудің жеке қарқынына сәйкес өзгерту арқылы тікелей реттей алады. Бұл тұрғыда электронды оқыту кешенді сипаттағы құрал ретінде жарияланды [4].

Әдебиеттер тізімі

1. Ашинянц, Р.А. Об определении учебных электронных средств / Р.А. Ашинянц, С.Г. Григорьев, С.И. Макаров // Информационные технологии и фундаментализация высшего образования: Материалы VIII межвуз. науч.- метод. конф. / РГУ нефти и газа. – М., 2022. – С. 13–16. 71

2. Батакова, Е.Л. Интерактивные средства обучения как часть электронно-образовательных ресурсов [Электронный ресурс] // Вестник Томского государственного педагогического университета – 2016, № 1 (66). – С. 105.

3. Беляев, М.И. Теоретические основы создания образовательных электронных изданий / М.И. Беляев, С.И. Макаров [и др.] – Изд. Томск, ун-т. – Томск, 2012. – 86 с.

4. Боголюбов, В.И. Лекции по основам конструирования современных педагогических технологий / В.И. Боголюбов. – Пятигорск : Пятиг. гос. лингв. ун-т., 2011. – 188.

ӘОЖ 371.38

БИОЛОГИЯ ПӘНІН ОҚЫТУДАҒЫ ОЛИМПИАДА ТАПСЫРМАЛАРЫНА ДАҒДЫЛАРДЫ ДАМУ ЖОЛДАРЫ

А. Бүркітбайұлы.,

Ғылыми жетекші: Э.У. Сагиндыкова

Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті,
Ақтау қ., Қазақстан

Андатпа. Қазіргі заманғы білім беру жүйесінің басты міндеттерінің бірі -бұл жастарды дамыту және қолдау, дарынды балалармен жұмыс. Оқушылардың олимпиадасы білім алушылардың зияткерлік-шығармашылық қабілеттерін және ғылыми-зерттеу қызметіне қызығушылығын анықтау және дамыту, ғылыми білімді насихаттау, сондай-ақ жалпы білім беру пәндері бойынша ерекше қабілеттерін көрсеткен адамдарды іріктеу мақсатында өткізіледі.

Түйін сөздер: объект, практикалық тур, зияткерлік.

Дарынды балаларды іздестіруге, қолдауға және сүйемелдеуге бірқатар ұлттық білім беру бастамалары, оларды іске асыруда оқушылар олимпиадалары ерекше орын алады.

Әр түрлі деңгейдегі пәндік олимпиадалар (мектептен халықаралық деңгейге дейін) білім алушылардың ғылымға деген қызығушылығын арттыра отырып, шығармашылық әлеуеті мен танымдық белсенділігін дамыта отырып білім алушылардың кәсіби бағдарлануына, олардың мансаптық өсуіне және болашақтағы өмірлік жетістіктеріне ықпал етеді.

Олимпиада кезінде оқушылардың биология бойынша теориялық туры дәстүрлі түрде тест түрінде өткізіледі және оқушылардан аналитикалық ойлау, фактілерді жалпылау және оларды шығармашылықпен түсіндіру қабілетін талап етеді.

Биологиялық олимпиаданың теориялық турының бағдарламасы оқушылардың әртүрлі деңгейдегі биологиялық жүйелердің құрылымы мен тіршілігі, тірі табиғаттың дамуының негізгі заңдылықтары, маңызды биологиялық теориялар, биологияның өнеркәсіппен, ауыл шаруашылығымен және медицинамен практикалық байланыстары, табиғатты қорғаудың заманауи мәселелері туралы нақты материалдың үлкен көлемін білуін қамтиды.

Биологиялық олимпиаданың практикалық туры кабинетке байланысты ситуациялық есептерді шешуді (мысалы, генетика немесе микробиология бойынша), тәжірибелік немесе зертханалық жұмыстарды (мысалы, биохимия, өсімдіктер физиологиясы, зоология, ботаника бойынша) орындауды қамтуы мүмкін.

Мәселе бойынша жарияланымдарды талдау қарастырылып отырған мәселенің әртүрлі аспектілері әртүрлі биологиялық объектілер: гербарийлер, жәндіктер коллекциясы, дымқыл препараттар (спиртте бекітілген өсімдіктер немесе зоологиялық нысандар), муляждар, микропрепараттар, электронды микрофотограммалар және т. б. зерттеу объектілері ретінде сұрауларды ашатын бірқатар жарияланымдарда ұсынылады.

Биология бойынша олимпиаданың практикалық туры тапсырмаларының ерекшелігі қатысушылардан зерттеу дағдыларын игеруді талап етеді, атап айтқанда биологиялық эксперимент қою, бақылау жүргізу, тіркеу және практикалық немесе зертханалық жұмыстың нәтижелерін сипаттау, соның ішінде, мысалы, бейнелейтін сызбалық сызбаларды орындау, биологиялық объектінің құрылымдық ұйымының ерекшеліктері [1].

Осылайша, практикалық турда олимпиадаға қатысушылардың шығармашылық ойлау қабілеті, әртүрлі фактілерді салыстыру және жалпылау қабілеті, сондай-ақ биологиялық объектілерді анықтауға және сипаттауға, уақытша микро-препараттарды дайындауға, гистологиялық объектілерді микроскопиялауға, сондай-ақ

детерминанттармен, реактивтермен жұмыс істеу дағдыларына бағытталған арнайы дағдылар кешені тексеріледі.

Тәжірибелік турдағы нәтижелілікті талдау, ең алдымен, биологиялық олимпиадаларға қатысушылардың оқу-зерттеу құзыреттіліктерімен байланысты проблемаларды-пәндік дағдылардың қалыптасуының жеткіліксіздігін көрсетеді.

Биология пәнінен оқушылардың әр түрлі кезеңдерін өткізу тәжірибесі көрсеткендей, жоғары нәтижелерге қол жеткізу үшін оқушылардың көпшілігі пән мұғалімінің өзін-өзі даярлауы мен көмегіне жүгінеді.

Әдістемелік негізделген дайындық жүйесі, атап айтқанда әдістемелік құралдар мен ұсыныстар, үйірме және мәдени сабақтар, компьютерлік тренажерлер және қашықтықтан білім беру технологиялары, үйірмелер және биологияның әртүрлі салаларындағы мамандарға консультациялық көмек мектеп оқушыларын алдын -ала олимпиадаларға қатысуға дайындауда баға жетпес көмек көрсете алады.

Сондықтан олимпиадаға дайындық кезінде анатомиялық объектілердің гистологиялық сипаттамасына, ал органдардың құрылымдарының морфофункционалды сипаттамасына (мысалы, бүйрек нефроны), қуыс пен жұптың құрылымының жалпы принциптерін ескере отырып, органның тіндік құрамына назар аудару керек.

Айта кету керек, кез-келген анатомиялық органның құрамына тұрақты және трофикалық функцияны орындайтын жүйке және дәнекер тіндер кіреді.

Органдардың ерекше функцияларын анықтайтын жетекші тін, әдетте, эпителий (паренхималық органдарға тән), сондай-ақ бұлшық ет тіндері (қуыс мүшелер мен қаңқа бұлшықеттеріне тән) және жүйке тіндері (жүйке жүйесінің мүшелеріне тән).

Микроанатомия бойынша тапсырмалар оқушылардан жарық микроскопымен жұмыс істеу қабілетін, микроскопиялық дағдыларды және гистологиялық препараттарды сипаттауды талап етеді. Олимпиадаларды өткізудегі көп жылдық тәжірибе оқушылардың нақты дайындығының (құзыреттілігінің) жоқтығын көрсетеді, атап айтқанда, микроскопты орната алмау (линзаларды, микровинтті, диафрагманы және конденсаторды пайдалану), гистологиялық препараттардың стандартты өнімділігін білмеу, микроскопиялық дағдылардың болмауы болып отыр.

Микроскопты жұмысқа дайындау бойынша негізгі ұсыныстар және гистологиялық препараттарды микро-көшірудің жалпы ережелері төмендегілерді қамтиды:

Гистологиялық препараттарды микроскопиялау микроскопты жарықтандыруды орнатудан басталады. Оқушылардың микроскопты жұмысқа дайындаудағы қиындықтары, егер микроскоп жарық құрылғысы ретінде айна сынықтарымен жабдықталған болса, пайдалы болады. Айнаның ойыс жағы табиғи жарықта, ал айнаның жалпақ жағы жасанды жарықта қолданылатынын нақты есте ұстаған жөн.

Көру өрісін тең өлшемді жарықтандыруға қол жеткізу үшін жарықтандыруды реттеу микроскоптың шамалы ұлғаюымен және көтерілген конденсатормен жүзеге асырылады.

Жарық микроскопы объектінің үлкейтілген және төңкерілген бейнесін алуға мүмкіндік береді, оны гистологиялық микропрепараттарды бағдарлау және сипаттау кезінде ескеру қажет.

Жарық көзі (кәдімгі электр шамы) шығаратын жарық конденсатордың линзаларымен жиналады және зерттелетін препарат арқылы өтіп, объектінің бейнесі фокустық жазықтықта қалыптасатын линзаларға түседі. Микроскоптың окулярлық линзалары гистологиялық объектінің объективті бейнесін оған жаңа бөлшектер қоспай-ақ үлкейтеді.

Сондықтан, микропрепараттың жекелеген элементтерін егжей-тегжейлі қарастыру үшін алдымен макровинттің күшімен микроскоптың шамалы ұлғаюымен объектінің айқын бейнесін алу керек ($\times 8$ немесе $\times 20$ нысандары), препараттың қажетті бөлігін көру аймағының ортасына орналастырып, содан кейін үлкен үлкейтуге көшу керек (объектив $\times 40$) тек микробұранданы қолданып, оны жарты айналымға алға немесе артқа айналдыру керек [2].

Микроскоптың оптикалық бөлігінің элементі ретінде конденсатор зерттелетін гистологиялық нысанды жарықтандыратын жарық фокусын қалыптастыру үшін жарықты жинайды.

Тіндік тиістілікті анықтаудың жалпы критерийлері төмендегідей болады:

- жасушалардың саны (көп/аз), олардың сапалық құрамы (әр түрлі/бір типті) және өзара орналасуы (жасушалардың изогендік топтарының, жасуша қабаттарының және т. б. болуы);

–саны (көп/аз) және жасуша аралық құрамы-заттың болуы, оның ішінде коллаген және серпімді талшықтардың болуы, олардың өзара орналасуы (реттілігі);

–гистологиялық препараттың түс ерекшелігі. Бұл тапсырманы орындау үшін жануарлар тіндерінің жекелеген түрлерінің жалпы қасиеттеріне назар аудару керек.

Сонымен, құрылымның, функциялардың және эмбриональды даму көздерінің әртүрлілігіне қарамастан, барлық эпителийлер мынадай бірқатар белгілермен сипатталады:

1) эпителиоциттер базальды мембранада жатқан үздіксіз қабаттарға біріктіріледі;

2) эпителийлерде іс жүзінде жасуша аралық зат және жасушалар бір-бірімен және базальды мембранамен көптеген арнайы байланыстар арқылы байланысады;

3) эпителиоциттер полярлықпен дамиды, атап айтқанда жасушалардың апикальды бетінде болуы мүмкін;

4) эпителийде қан тамырлары жоқ;

5) эпителийдің жоғары генерациялық қабілеті бар.

Алғашқы екі белгі гистологиялық препараттарды микроскопиялау кезінде эпителий тіндерін саралау үшін ең маңызды болып табылады.

Микропрепараттағы тіндердің түрін эпителий ретінде анықтай отырып, гистологиялық объектінің одан әрі дифференциациясы келесі белгілерге назар аудара отырып жүргізілуі керек: эпителийдің бір қабаты/көп қабаты, бір қатарлы/көп қатарлы (бір қабатты эпителийлер жағдайында), жасуша пішіні, жасушалардың жалпақ кератинді қабатының болуы (көп қабатты эпителий жағдайында).

Дәнекер тіндерде, керісінше, талшықты байламдар түрінде нақты құрылымдалуы мүмкін жасушааралық заттың (матрикс) көп мөлшері бар (мысалы, немесе сүйек тінінде концентрлі пластиналар (остеондар) түрінде.

Микроскопиялық зерттеу және гистологиялық препараттарды интерпретациялау кезінде көптеген тіндік құрылымдар кесіндіден қалыңырақ болғандықтан, олардың

кейбір бөлшектері белгілі бір кесіндіде болмауы мүмкін және тіндердің алдын-ала құрылымдары әдетте кесіндіге кездейсоқ түсетінін үйрету керек [3].

Жұқа тілімдердегі әртүрлі үш өлшемді тіндік құрылымдардың (бұралған түтік немесе шар) көрінісі іс жүзінде бірдей көрінуі мүмкін.

Көптеген гистологиялық препараттар- бұл жеке тіндердің ғана емес (мысалы, жұлынның, жүрек бұлшық етінің немесе сіңірдің кесіндісі), сонымен қатар әртүрлі тіндердің кешендері (мысалы, ішек немесе трахея қабырғасының кесіндісі, бүйрек кесіндісі) түсетін органдардың бойлық немесе көлденең қималары.

Гистологиялық препараттар тіндердің жекелеген түрлерінің маркері бола алатын арнайы бояғыштармен боялған.

Гистологиялық бояғыштардың көпшілігі қышқыл (оранж, эозин, қышқыл фуксин) немесе негізгі (толуидин көк, метилен көк, гематоксилин) қосылыстардың қасиеттеріне ие және ұлпалардың сионизацияланатын радикалдарымен электростатикалық байланыстар түзед.

Гистологиялық препараттардың негізгі гематоксилин бояуы мен эозин қышқыл бояғышының көмегімен біріктірілген бояуы ең көп таралған, ал базофильді құрылымдар, мысалы, жасуша ядролары көк түске, ал цитоплазма мен жасушалық емес компоненттер қызғылт түске боялған. Бояудың бұл әдісі эпителийдің гистологиялық бөлімдеріне, дәнекер және бұлшықет тіндеріне тән.

Тіндердің химиялық компоненттерімен арнайы байланысуға немесе оларда еруге қабілетті бояғыштар бар.

Миелінді жүйке талшықтары осмий қышқылымен өңделеді, ол миелин қабығын липидтердің көп болуына байланысты қара түске бояйды [4].

Әдебиеттер тізімі

1.Пасько Т.Б. Система поиска и поддержки одаренных школьников // Образование и воспитание. 2017. №1(11). С.11–14.

2.Тарасенко Ю.А. Роль предметной олимпиады в формировании профессиональных компетенций // Образование и воспитание. 2017.

3.Баковецкая О.В., Камаева С.А., Калыгина Т.А., Клейменова Ю.Ю., Царева О.А., Терехина А.А. Биологическая олимпиада как вектор интеграции школы // Современные проблемы науки и образования. 2018.

4.Дятлова К.Д. Предметные олимпиады как способ развития познавательной активности школьников // Школа будущего. 2017. С.56–61.

ӘОЖ 371.39

ТӘЛІМГЕРЛІК АРҚЫЛЫ ОҚУШЫНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Н.С. Кожахметова,
Ғылыми жетекші: Н.И. Дүйсенова

Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті,

Андатпа. Жаңа білім алу үрдісі оқытушы мен оқушыға шығармашылықпен жұмыс жасауға итермелейді, себебі оқушы білімді өздігінен іздену арқылы алу керек болса, мұғалім оқушының білім алуына себептер, жағдайлар тудыру керек. Ол үшін мұғалімнің сабақты жан-жақты дайындауы қажет, сабақ үстінде қандай болмасын оқушы тарапынан әртүрлі сұрақтар туындау мүмкін сол жерде мұғалім қажетті бағдар береді.

Түйін сөздер: белсенділік, жоба, шығармашыл.

Танымдық белсенділік көрсеткіштеріне тұрақтылық, оқу саналылығы, шығармашылық қабілеттері, дәстүрден тыс оқу жағдайларындағы тәртібі, оқу міндеттерін шешудегі өз беттілігі жатады.

Таным үрдісі - өте күрделі үрдіс. Білім қорының молаюы да осыған байланысты. Таным белсенділігін арттыруда биология пәнінің қосар үлесі ерекше.

Ал, оқушылардың таным белсенділігі артуының негізгі шарты проблемалық оқыту.

Іздену – оқу – таным проблемасын шешуге бағытталған оқушылардың іс - әрекеті. Оны ұйымдастырудың тәсілдері жиынтығынан зерттеу әдісі туады, ал одан проблема шешіледі.

Алдымызға қойған проблеманың басты мақсаты – оқушылардың таным белсенділігін, ойлау қабілетін сабақ үстінде және сабақтан тыс уақыттарда арттыру, өз бетінше еңбектене білуге дағдыландыру.

Оқушылардың таным белсенділігін арттырудағы өз дәрежесінде жабдықталған кабинеттік жүйенің әсері мол. Кабинетте оқушылар да, мұғалімдер де өз жұмыс орнына қалыптасады. Мұғалім жұмыс жүргізуге қажетті құрал – жабдықтарды жинақтайды, оны оқушылар алдында дұрыс дәресінде көрсете білуге дағдыланады.

Білім берудің негізгі сатысында биологияны оқытудың мақсаты – тілдің қызметін жүйелі меңгерген, коммуникативтік біліктілігі дамыған, сөйлеу мәдениеті қалыптасқан, бәсекеге қабілетті дара тұлға даярлауға мүмкіндік туғызу.

Биология пәнін оқытуда оқушының жан – жақты жұмыс істеу мүмкіндіктеріне жол ашу үшін мұғалімнің алдына мынадай міндеттер қойылады.

Мектеп пен шағын ауданның нақты проблемаларын шешу қажеттілігі балаларды бірлестіктер, ұйымдар құруға, ақпараттық-түсіндіру жұмыстарына, олардың құқықтарын, мүмкіндіктері мен шектеулерін түсінуге және түсінуге итермелейді.

Бұл мектептің құқықтық кеңістігін қалыптастырудың және жалпы құқықтық сананы қалыптастырудың қайнар көзіне айналады.

Қарым - қатынастың түбегейлі жаңа формалары пайда болады-тұлғааралық, топтық және топаралық, қоғамдық, ойын, концерттік (сахналық).

"Бала - әлеуметтік ересек", "бала-бала", "бала-мұғалім" жүйелеріндегі қарым-қатынастың мазмұны мен формалары өзгереді: бала мен ересек арасындағы қарым-қатынас рөлдік емес, симметриялы, табиғи болады. Баланың қарым-қатынас шеңбері едәуір кеңейеді (онда басқа сыныптардың оқушылары, жаңа ересектер пайда болады), оның мазмұны мен мотивациясы өзгереді. Қарым-қатынас жобалық қызметтің мазмұнымен делдал бола бастайды.

Ұсынылған тақырыптық модуль аясында балалардың өздері жобаның (модульдің) ниетін ашуға мүмкіндік беретін мүмкін болатын нақты кіші жобаларды бөліп көрсетеді.

Сонымен қатар, осы кіші жобалардың мазмұны өте жақын болуы мүмкін - содан кейін кіші жоба ішінде көптеген іс-шаралар бар.

Кейбір жағдайларда, керісінше, кіші жобалардың өздері бір-бірінен айтарлықтай ерекшеленеді. Сондықтан, әр баланың әр түрлі негізде таңдау мүмкіндігі бар - болашақ іс-әрекеттің мазмұны, ол бағытталған құрдастар тобы немесе сүйікті мұғалім. Таңдау бойынша оқыту осылай жүреді.

Бұл жағдайда оқушы процестердің бірнеше түріне қатысады:

Жобаға қатысты оқу бағдарламасының бір немесе бірнеше пәндері бойынша белгілі бір пәндік мазмұнды меңгереді;

Тапсырманы орындау үшін қажетті белгілі бір пәндік, жалпы білім беру дағдыларын дамытады;

Ұжымдық-бөлу, бірлескен іс-шараларға қатыса отырып, әр түрлі дағдылар мен қабілеттерді дамытады;

Өз қызметін жоспарлауды және ұйымдастыруды үйренеді.

Баланың өзі жобаны іске асыру шеңберінде нақты қызметті, өзінің әлеуметтік рөлін, өзі жұмыс істейтін топты таңдайды.

Жобаны іске асыру шеңберіндегі барлық жұмыс нақты өнімді алуға бағытталған, оның мәні оқушыға көрінеді, сондықтан қосымша оқу мотивациясы қажет емес.

Сонымен қатар, оқушы үшін мақсат оқыту емес, өнімді алу болып табылады, бірақ оны оқыту, дамыту, жаңа қабілеттерге ие болу өнімді қызметті жүзеге асыру процесінде өздігінен жүреді[1].

Осылайша, жобалар әдісі басым қызмет бойынша жобалардың түрлерінде қолданылатын ең перспективалы және өзекті технологиялардың бірі болып табылды: пәндік мазмұндық сала бойынша зерттеушілік шығармашылық қолданбалы ақпараттық шытырман оқиғалар:

-үйлестіру сипаты бойынша пәнаралық пәнаралық шағын жобалар: қатысушылар саны бойынша ашық жабық

-орындалу ұзақтығы бойынша жеке жұптық топтық

-қысқа мерзімді орта мерзімді байланыс деңгейі бойынша ұзақ мерзімді. мектеп аудан облыс аймақ және т. б. оқыту әдістемесін дамытудың қазіргі кезеңі.

Үлкен жіктеу айырмашылықтары және осы белгілердің кең таңдауы жобалық әдісті көптеген пәндік салаларда оқыту мақсатында да, тәрбие мен даму мақсатында да қолдануға мүмкіндік береді.

Жобалық оқыту өзін-өзі тәрбиелеуге оң мотивация береді. Қажетті материалдарды, компоненттерді іздеу анықтамалық әдебиеттермен жүйелі жұмысты қажет етеді.

Жобаны жүзеге асыра отырып, оқушылар тек оқулықтарға ғана емес, сонымен қатар басқа оқу-әдістемелік әдебиеттерге, интернет желісінің ресурстарына, мектеп кітапханасына жүгінеді.

Қазіргі мектепте жобалық қызмет әдісін қолданудың келесі өзекті артықшылықтарын атап өтуге болады:

1. Оқушылардың өзіндік жұмысының едәуір артуы.
2. Қажетті ақпаратты өз бетінше іздеу және өңдеу дағдыларын алу.
3. Оқушылардың оқуға деген ынтасын арттыру.
4. Оқу процесі өзін-өзі ынталандырады, өйткені оны орындау барысында қызығушылық пен жұмысқа қатысу артады.
5. Оқушылардың танымдық қызығушылықтарын жандандыру.
6. Жобалық жұмысты орындаумен айналысатын оқушылардың өзін-өзі бағалауын арттыру.
7. Барлығына өзін-өзі жүзеге асыруға мүмкіндік беру.
8. Оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамыту.
9. Барлық оқушыларды ұжымдық ойлауға тарту.
10. Қарым-қатынас дағдыларын, ұжымда жұмыс істеу қабілетін дамыту.
11. Өзіңізді және өз жұмысыңызды әр түрлі формада таныстыру дағдыларын алу: ауызша, жазбаша, соңғы технологиялық құралдарды қолдану.
12. Көптеген жобалардың практикалық маңыздылығы жасөспірімдерді қоғамда өмір сүруге дайындауға мүмкіндік береді.

Жобалық іс-әрекет процесінде қалыптасатын жалпы білім беру дағдылары мен дағдылары рефлексивті дағдылар: білім жеткіліксіз мәселені түсіну қабілеті; сұраққа жауап беру қабілеті: тапсырманы шешу үшін не үйрену керек? Іздеу (зерттеу) дағдылары: идеяларды өз бетінше құру қабілеті, яғни. әр түрлі салалардан білімді тарта отырып, әрекет ету тәсілін ойлап табу; ақпараттық өрісте жетіспейтін ақпаратты өз бетінше таба білу; сарапшыдан (мұғалімнен, маманнан) жетіспейтін ақпаратты сұрай білу; мәселені шешудің бірнеше нұсқасын таба білу; гипотеза жасай білу; себеп-салдарлық байланыстарды орната білу [2].

Бағалау дербестігі дағдылары. Бірлесіп жұмыс істеу дағдылары: ұжымдық жоспарлау дағдылары;

кез-келген серіктеспен қарым-қатынас жасау қабілеті;

ортақ міндеттерді шешуде топтағы өзара көмек дағдылары;

іскерлік серіктестік дағдылары;

топтың басқа мүшелерінің жұмысындағы қателерді табу және түзету қабілеті.

Басқару дағдылары мен дағдылары:

процесті (өнімді) жобалау қабілеті; іс-әрекетті, уақытты, ресурстарды жоспарлау қабілеті;

шешім қабылдау және олардың салдарын болжау қабілеті;

өз қызметін (оның барысы мен аралық нәтижелерін) талдау дағдылары.

Қарым-қатынас дағдылары: ересектермен оқу қарым-қатынасын бастай білу-диалогқа түсу, сұрақтар қою және т. б.; пікірсайыс жүргізу қабілеті; өз көзқарасын қорғай білу қабілеті; келу мүмкіндігі; таныстыру дағдылары мен дағдылары: монологиялық сөйлеу дағдылары; сөйлеу кезінде өзін сенімді ұстай білу; көркемдік дағдылар; сөйлеу кезінде әртүрлі көрнекілік құралдарын қолдана білу; жоспарланбаған сұрақтарға жауап бере білу.

Жоба әдісінің мәселелеріне жобаның нәтижесін қайта бағалау және оның процесін жете бағаламау жатады. Бұл бағалау презентация нәтижелері бойынша берілгендіктен және жобаның нәтижесі дәл көрсетілгендіктен болады.

Бағалау объективті болуы үшін жоба портфолиосын ("жоба қалтасы") құрастыруға және кейіннен талдауға мұқият болу керек. Ол жобаның өзі аяқталған кезде жобаның барысын сипаттайды [3].

Коммуникативті әмбебап оқу әрекеттерін қалыптастырудағы биология бойынша жобалық жұмыстың рөлін теориялық негіздеу.

Білімнің тез өсуі және қазіргі заманның сұранысына жауап беру қажеттілігі жағдайында білім беру жүйесін жаңғырту, инновация және реформалау жүріп жатыр. Осылайша жаңа теориялық және педагогикалық әдістер енгізіледі.

Дәстүрлі оқыту жүйесі мен реформалық педагогикалық ағымдардың түйіскен жерінде биология сабақтарында жобалау қызметінің әдістемесі ұйымдастырылады.

Қазіргі білім беру жүйесіндегі жағдай әдеттегі дәстүрлі педагогикалық парадигманың тұлғаға бағытталған оқыту моделіне айналуымен сипатталады. Инновациялық педагогикалық модельдің негізі - белгілі бір баланың жеке басының құндылығы принципі.

Бұл принциптің мәні оқыту объектісін бастапқы сәтте және сонымен бірге негізгі мақсат пен педагогикалық процестің нәтижесі ретінде танудан тұрады. Білім беру үдерісіндегі негізгі ставка жеке тұлғаның өзін-өзі көрсетуі үшін жағдай жасау, балада оның ерекше жеке қасиеттерін сақтау және дамыту үшін жасалады.

Автор өз зерттеуінде білім беру бағытының негізгі векторы педагогикалық процесс әр оқушының өзінің толыққанды жеке тәжірибесін алуды мақсат ететіндігін көрсетеді. Бұл жағдайда негізгі құрал мұғалім ұйымдастыратын мектеп өмірінің әртүрлі салаларында оқушының шығармашылық шығармашылық қызметі болып табылады.

Автор биология бойынша жобалық жұмыс қазіргі білім беру жүйесінің алдында тұрған бірқатар міндеттерді шеше алатын инновациялық технология деп санайды.

Атап айтқанда: оқушылардың шығармашылығын ынталандыру, шындықпен байланыс орнату, шындықты практикалық игеруге және өз дағдыларын утилитарлық қолдануға ықпал ету.

Жобалық жұмыс технологиясын қолданған алғашқы тәжірибеші АҚШ мұғалімі У. Килпатрик болды. Ол Д. Дьюи мектебінің оқушысы болды, ол прагматизм философиясы мен педагогикасының өзіндік нұсқасын жасады - инструментализм деп аталады. Тек адамның іс-әрекеті жеке және қоғамдық міндеттерді шеше алады.

Бұл қызмет белгілі бір ережеге бағынуы және іске асырудың белгілі бір құралдары болуы керек. Адам қызметінің күрделі формасының негізгі құралы-таным. Бұл оның өмірлік қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін және өмір сүру үшін күрес кезінде қажет.

Танымның верификациясы эмпирикалық тиімділік, утилитаризм болып табылады, содан кейін ол шындық критерийлеріне сәйкес келеді. Мұндай шындықтар жоқ. Бір адам үшін шындық қалғандары үшін жалған болуы мүмкін; уақыт өте келе бір адам үшін де шындық өтірікке айналуы мүмкін. Бұл қоғамдағы эволюциялық және революциялық процестерді жүзеге асырудың қажетті шарттары[4].

Әдебиеттер тізімі

1. Алексеев, Н. Г. Концепция развития исследовательской деятельности учащихся на уроках биологии. Исследовательская работа школьников. - 2021. - № 1. С-24 - 34.

2. Агафонова, М. А. Метод проектов по биологии. Вопросы интернет образования. – 2019. - № 35. С-. 17 – 27.

3. Бахтиярова, Е. М. Метод проектов и индивидуальные программы в продуктивном обучении. – 2019 С-. 21 - 29.

4.Бордовский, Г. А. Новые технологии обучения: вопросы терминологии по биологии. – 2019.С-.12 -16.

ӘОЖ 371.31

БИОЛОГИЯ ПӘНІНЕН ОҚУШЫЛАРДЫҢ АКАДЕМИЯЛЫҚ ҮЛГЕРІМІН ҰЙЫМДАСТЫРУ МОНИТОРИНГІ

А.Ж. Сәбитова,

Ғылыми жетекші: Э.У. Сагиндыкова

Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті,
Ақтау қ., Қазақстан

Андатпа. Білім беру жүйесінің заманауи реформасы және біздің өміріміздің шындығы оқушылардың жеке және оқу жетістіктерін бағалау әдістемесі мен әдістемесін жетілдіруді талап етеді. Оқушылардың жеке жетістіктерін бағалау мәселесін әзірлеу маңызды теориялық және қолданбалы зерттеулерді, білім беру процесіне қатысушылардың барлығының іс-әрекеттерін мұқият жоспарлауды және үйлестіруді талап етеді.

Түйін сөздер: стандарттау, тест, педагогикалық диагностика.

Оқу жетістіктерін бағалаудың объективтілігі мен сенімділігін қамтамасыз ету үшін оқушылардың оқу жетістіктерін бағалаудың тестілік әдістемелерін өңірдің педагогикалық практикасына енгізу бойынша жоспарлы жұмысты бастау қажет. Кәсіби педагогикалық тестілерді әзірлеу айтарлықтай зияткерлік және материалдық шығындарды қажет ететіндіктен, оларды білім беру органдары деңгейінде дамытқан жөн.

Мұғалім жұмысын жеңілдететін және оған қосымша қиындықтар туғызбайтын сенімді, жарамды және қолдануға оңай педагогикалық диагностика құралымен қамтамасыз ету қажет.

Педагогикалық практикаға оқу жетістіктерінің стандартталған тесттерін тиімді енгізу үшін мыналарды әзірлеу және бекіту қажет: педагогикалық диагностиканың аспаптық құралы ретінде тестке қойылатын стандартты талаптар (сенімділік және т.б.); тестілеуді өткізу технологиясына қойылатын бірыңғай талаптар; тестілеу нәтижелерін түсіндірудің жалпы ғылыми негізделген тәсілдері.

Стандарттаудың бұл түрі тестілеу нәтижелеріне салыстырмалы талдау жүргізуге және аймақтың білім беру жүйесінің даму динамикасының жалпы көрінісін алуға мүмкіндік беретін жағдайлар жасайды.

Әзірленетін нормативтік талаптар білімді бағалаудың қалыптасқан практикасына қайшы келмеуі тиіс.

Стандартталған тесттер жүйесі өзінің ұйымдастырушылық және ынталандырушы рөлін атқаруы үшін оның қолданыстағы бағалау жүйесімен сабақтастығын қамтамасыз ету қажет.

Тест әдістемелерін қолдану теориясы мен практикасы саласында жалпы орта білім беру жүйесінің педагогикалық және басшы қызметкерлерінің біліктілігін жүйелі түрде арттыруды ұйымдастыру қажет. Мұғалім тест қызметтерінің дамып келе жатқан нарығында еркін жүруі керек, тесттердің сапасын, оларды қолдану аясын анықтап, тестілік бақылау нәтижелерін сауатты түсіндіруі керек.

Сынақ әдістері барлық артықшылықтарымен оларды пайдалану кезінде бірқатар шектеулер мен шарттарға ие. Олар үшін арналмаған салаларда педагогикалық тестілерді қолдану әрекеттері сәтсіздікке ұшырайды. Тестпен қатар оқушылардың жеке жетістіктерін бағалаудың басқа әдістемелерін белсенді дамыту және жетілдіру қажет: кәсіптік бағдарлау психологиялық тестілеу, социологиялық сауалнамалар, психологиялық кеңес беру және т. б. [1].

Оқушылардың білімін бақылаудағы басты мақсат – олардың өткен оқу материалын қалай түсінгендігін, қабілетін, шеберлігін, ептілігін анықтау.

Сонымен бірге оқушының білімін анықтау оның білімі қаншалықты терең, тиянақтылығын, алған білімін жетілдіріп, шеберлігін қалыптастыру деген сұрақтарға жауап береді. Мұғалім осы жақтарын бақылай отырып, өзінің сабақ беру технологиясын тиісті түзетулер енгізіп, оқу-тәрбие жұмысының технологиясын жетілдіруге тырысады.

Оқушының білімін бақылауда берілген материалды түсінуін ішіндегі фактілердің арасындағы байланыстарды, құбылыстарды тиімді пайдалану жағын, оқу практика жүзінде өзбетінше қолдану арқылы жаңа бір танымдық деңгейге жеткендігін айқындауға мүмкіндік береді.

Оқушының білімін тексеру барысында:

- оқу үдерісіне бақылауды үздіксіз енгізуге;
- білімділік, дамытушылық, тәрбиелік қызметін атқаруға басты көңіл бөлуі керек.

Оқушының білімін бағалаудың екі түрін бөліп қарастыруға болады:

1. Ағымдағы формасы:

- дәстүрлі – ауызша сұраудың әртүрлі формалары, жазба түрі
- үй тапсырмасын бақылау;
- арнаулы – құралдар, компьютерлер арқылы тапсырманы бақылау;
- оқушының жүйелі бақылауы;
- сабақ уақыты бойынша дәстүрлі сұрақтар.

2. Қорытынды бақылау.

- қорытынды жазба жұмысы. Тиісті оқу материалын оқушылардың толық меңгеріп орындауы;

- емтихан өткізу мемлекеттік білім беру мекемелерінің ережесіне сай келуі керек.

Оқушының білімін бақылаудың мынадай әдістері бар:

- оқушыны жекелей және фронталды бақылау;

- жазбаша бақылау жұмысын тексеру, мазмұндау, шығарма жазу, диктант, жазбаша сынақ;
- зертханалық жұмыстарды өткізудің нәтижесін, құрал-жабдықтарды игеру, пайдалануын үйрету, тәжірибе өткізу арқылы қорытындылау;
- тестік тапсырмалар беру арқылы;
- өзінің білімін өзі тексеріп, қателіктерін өзі жөндеп, бағалау.

Биология пәнін оқыту және оқу үдерісін жетілдірудің ең басты шарты оқушылардың білімін тексеру болып табылады. Сондықтан жүйелі түрде білімін тексерудің нәтижесінде оқушылардың жауапкершілігін арттырып, оқу материалын игерудің нақтылығын жоғарылатумен қатар оқу үдерісін басқарудың мүмкіндігін кеңейтеді. Мұндай әдіс, бір жағынан, оқушылардың білімінің жалпы деңгейін анықтауға мүмкіндік берсе, екінші жағынан, ұстаздарға қандай шеберлікпен оқу үдерісін жүргізетіндігін де анықтауға болады [2].

Оқушылардың білімін бағалау әдістерінің формалары:

- ауызша жауап түрінде тексеру арқылы оқушының ақпаратты қабылдаумен қатар сөйлеу мәдениеттілігінің қалыптасуы, сөйлемді құрастыру сауаттылығы, материалды логикалық бір жүйеде түсіндіріп білуге болады;
- жауапты жазбаша түрде тексергенде оқушы қатысқан сұраққа еркін, ойын жан-жақты қамтып, кейде өзінің шығармашылық шеберлігін де келтіре отырып, жауап беруі мүмкін. Сондықтан да жазба түрде берілетін сұраққа уақытты жеткілікті түрде беру керек.

– соңғы жылдары биологияны әдістен бөлек тестік жүйе арқылы бақылау жиі қолданылып келеді. Бұл әдіс, әсіресе халықаралық биологиялық олимпиадаларында көп қолданылады.

Оқушының білім сапасына және оқу-тәрбие үдерісін жетілдіруге қойылатын талаптарды оның білімі мен шеберлігін тексеру арқылы анықтауға болады. Мұғалім осындай жолмен алынған мәліметтердің нәтижесіне сүйене отырып, оқу үдерісін басқарады. Одан әрі қарай оқушының білім алу бағытын қадағалап білім берудің әдісі мен мазмұнына өзгерістер енгізеді. Бұрынғы алған білімі мен жаңадан алған білімінің арасындағы байланысты анықтайды. Бақылаудың басты қызметі – оқушының білімін және дағдысын, шеберлігін анықтау. Білімді бақылау қызметі мақсатына қарай білімділік, дамытушылық және тәрбиелік қызметін де атқарады. Білімділік және дамытушылық қызметі оқушыны оқу үдерісінің жалпы ғылыми, интеллектуалды және практикалық сияқты бірнеше түрлерін меңгеруге, ал тәрбиелік жағынан оқуға деген жауапкершілігінің артуына, күнделікті берілген тапсырмаларды бір жүйелікпен орындауына, білімін бақылауға барлық уақытта дайын болуға бағыттайды.

Биологиядан білім беруде білімін бағалауды іске асырып қана қоймай, бақылаудың мазмұнына да аса мән беру керек. Мұғалімнің жаңа тақырыпты оқу барысында берілетін ақпараттың көлемі оқушының дайындық деңгейіне қойылған талаптан жоғары болуы мүмкін. Сондықтан оқу материалдарын жаңа мәліметтермен толықтыру керек. Осының нәтижесінен оқушының сол пәнге деген қызығушылығы артады. Бірақ оқушының білімін тексеруді базалық деңгейде алған біліміне қарай бағалау керек. Ал жоғары деңгейде бағдарламадан тыс материалдарға жауап беруді оқушының өзінің тілегіне байланысты жасауға болады.

Оқушының білімін тексеруде оқулықтағы сұрақтар мен тапсырмаларды

пайдаланады. Көп жағдайларда оқулықта берілген биологиялық объектілерді, үдерістерді, анықтамаларды ғана тексеріп, шығармашылық білімін өте аз мөлшерде тексереді.

Оқушының білім деңгейін тексеруде жасушаның компоненттері, мүшелер мен ұлпалардың құрылымы, экожүйенің бөліктері жайлы қарапайым жақтарына көп көңіл бөледі. Ал биологиялық объектілер мен үдерістердің, құбылыстардың мазмұнын ойлап, қабілеттілігін дамыту жақтары, әсіресе ғылыми фактілерге тұжырымдама беру, себеп-салдарына мән беріп, қорытындылау назардан тыс қалады.

Сондықтан оқушының білімін, шеберлігін бақылау барысында оқытушы мына мәселелерге көңіл бөлуі тиіс: а) фактілерді саралау, қорытындылау шеберлігін игеруіне, ә) ағзалардың жекежеке бөліктеріне мән бере отырып, осы үдерістер бір тұтас ағзада болатындығына қорытынды жасап тұжырымдау керек.

Оқушының білім сапасының жоғары болуы табиғаттағы тірі ағзалардың құрылысы мен қызметтерін салыстырып, тұжырым жасау шеберлігіне де байланысты.

Көп жағдайда мектеп оқушыларының теориялық білімін тәжірибеде іске асыра алмауының бір себебі зертханалық, тәжірибелік шеберлігінің төмендігінен, өйткені оқушының тиісті деңгейде тәжірибелік ептілігін дамытуға аса көңіл аударылмайды.

Мысалы, өсімдіктің, жануардың түрлерін анықтау жағынан қарапайым тәжірибелер жасау, табиғат аясында бақылаулар өткізу, т.б. Сондықтан оқытушы оқу-тәрбие жұмысын атқару барысында оқушының тәжірибелік шеберлігін шыңдауға көңіл бөлуі керек.

Оқушының тәжірибелік шеберлігін дамытуды ағымдағы білімін бақылау кезінде емес, қорытынды білімін тексеру барысында да тексеру керек. Сондықтан мұндай бақылауды белгілі бір жүйемен үздіксіз бақылауға алғанда ғана жақсы нәтижеге жетуге болады. Тағы да бір көңіл аударарлық мәселелердің бірі – оқушылардың оқулық пен ғылыми-шығармашылық әдебиеттермен жұмыс істеу қабілеті [3].

Оқушылар көп жағдайда оқулықты ұқыпсыз оқып, оқығандарын еске сақтай алмай, оның ішінен ең керегін бөліп алмайды. Осыған орай, оқушыларды әдебиеттермен жұмыс істеуге үйрету керек. Оқушының білімін анықтауда негізгі ұғымдармен, заңдылықтармен, теориялық фактілермен шектеліп қана қоймай, оқу ісәрекеттерінің түрлерін қалыптастыра отырып, интеллектуалды деңгейін дамыту.

Кез - келген интеллектуалды тұлға сөйлеу мәдениетіне барлық жағдайда көңіл аударып отырады. Сөз сөйлеу мәдениетін жақсы меңгеру, сол тұлға үшін қоғамның алдындағы үлкен рөлін, болашағын, әсіресе жұмыс бойынша дәрежесінің көтерілуіне жол ашады. Ал мұғалім міндетті түрде осы қасиеттерге ие болуы тиіс. Мұғалімнің аудитория алдындағы сөзі тек материалдан ақпараттар беріп қоймай, дидактикалық бағытта тәрбиелік мәселелерді шешуге де бағытталуы тиіс.

Оқытушының сөзі оқушыға үлгі ретінде жетуі керек. Осыған қарай оқушы да сөз сөйлеу мәдениетін үйренеді. Сөз сөйлеуге дайындалу кезеңдері. Сөз сөйлеуді табысты іске асыру үшін мұғалім оны бірнеше кезеңдерге бөліп дайындалады.

1-кезең. Берілген материалдар мен оның тақырыбын қалыптастыру. Қандай проблемалар кездесетінін анықтап, ақпараттарды саралап, тереңдетіп қарастыру.

2-кезең. Баяндауға тиісті мақсат-міндетті дайындап, кейбір тиісті материалдарды рет-ретімен қалыптастыру. Баяндаудың немесе мазмұндаудың логикалық ережелерін дамыта отырып, талқылау сызба құрып, тезис-дәлелдеме тапсыру немесе

қорытындылау.

3-кезең. Мазмұндау барысында жаңа сөздер мен терминдердегі арнайы сөздіктерді анықтай отырып, оның логикалық мәнін түсіндіру.

4-кезең. Материалдың мазмұнын тексере отырып, еске сақтауға тырысу.

5-кезең. Психологиялық дайындық. Материалды дайындап болғаннан кейін ретімен жасай отырып, кеткен уақытты өлшеп, тиісті коррекциялар жасап, интонацияны таңдап алу керек. Мұғалімнің сөйлеу мәдениеті оқушылармен қарым-қатынасындағы басты фактор[4].

Әрбір адамның сөйлеу мәдениеті – оның білімдарлығының, зияткерлігінің, парасаттылығының, ойлау дәрежесінің, дүниетанымдылық қабілетінің, даму деңгейінің көрінісі. Сөйлеу мәдениетін меңгеру арқылы адам қоғамда, ұжым арасында беделді болады, өзінің мансабының көтерілуіне, болмысына сипаттама береді. Мұғалімнің басты қызметі жеке тұлғаны қалыптастыруға бағытталған.

Әдебиеттер тізімі

1. Бобылев Л. Д. Мониторинговые исследования учащихся в природе. 2016 №3. с 48

2. Воронцов А.Б. Некоторые подходы к вопросу контроля и оценки учебной деятельности учащихся // - 2019 - №7 - с. 25 .

3. Галкина Е.А. Критерии оценивания учебных достижений. // Биология в школе №7 2016 г с 18 - 21. .

4. Галкина Е.А. Классификация контрольных вопросов и заданий. //Биология в школе №8 2016 г с 24 - 30.

ӘОЖ 371.31

БИОЛОГИЯ ПӘНІ БОЙЫНША ОҚУШЫЛАРДЫ ҰБТ- ҒА ДАЙЫНДАУДА КІРІКТІРЕ ОҚЫТУ ЖОЛДАРЫ

А. Алмасқызы,

Ғылыми жетекші: Э.У. Сагиндыкова

Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау қ.,
Қазақстан

Андатпа. Тест-бұл тексеру жұмысы. Білімнің сапасы ғана емес, сонымен қатар ҰБТ-ға дайындық сапасы, шеңберлерді мағыналы бояу техникасында мектеп оқушысына не үйретілгенін көрсете білу тексеріледі. Оқушылардың басым көпшілігі мектепте қосымша сабақтарға барады. Мектептердегі дайындық жұмыстары үнемі талданып отырады.

Түйін сөздер: тәлімгерлік, субъект, объект.

ҰБТ-ға дайындық курстарының мақсаты-тестілеуді сәтті тапсыру. Оқушыларға оқу материалын тиімдірек қайталауға, оны игеру процесін күшейтуге, білім деңгейін көтеруге көмектесу, осылайша жабайы табиғаттың барлық алуан түрлілігін олар шығу

тегі, дамуы, құрылымы мен тіршілік әрекетінің жалпы заңдылықтары бар біртұтас жүйе ретінде қабылдайды. Курстардың міндеті сонымен қатар білімді нақтылау, құбылыстар мен фактілерді талдау және жалпылау қабілетін дамыту болып табылады.

Биологиялық пәндердің ерекшелігі-олар алтыншы сыныптан бастап алты жыл бойы мектепте оқытылады. Бұл 9-11 сыныптарда қайталанбайтын ботаника, зоология, анатомия және адам физиологиясы сияқты пәндерді зерттеу мүмкіндіктерін шектейді.

ҰБТ -дағы биология бойынша тапсырмаларды орындаудағы қиындықтардың ықтимал себептері:

- тексерілетін оқу материалының үлкен көлемі;
- сұрақтардың 76% орта буында оқытылатын биологиялық пәндерге бөлінеді;
- тест тапсырмаларын жаттау;
- сұрақтардағы ең бастысы, жауаптың дұрыстығын анықтайтын нәрсені ажырата

алмау.

ҰБТ бойынша жақсы нәтиже алу мақсатында келесі схеманы құрдық:

Биология бойынша ҰБТ-ға дайындық құрылымы:

1. ҰБТ мәселесіне байланысты мектеп консультацияларын ұйымдастыру және өткізу.

2. дәрістер

3. акт

4. Өзін-өзі бақылауға арналған сұрақтар

5. өзін-өзі бақылаумен қатар, мұғалімнің бақылау функциясы дайындықта маңызды орын алады. Нәтиже бақылау сапасына және уақтылы түзету жұмыстарына байланысты.

6. жалпылама кестелер

7. тақырыптық тесттер

8. аралық тестілеудің мониторингі мен талдауын жүргізу кешенді тестілеудегі тақырыптардың таралуы жеке тақырыптарды игеру деңгейін есепке алу үшін белгілі бір қиындықтар туғызады. Сондықтан барлық сынақ болашақта әр оқушымен жеке пысықталады.

10.қолда бар нәтижелер бойынша әрбір оқушы бойынша қызметтің проблемалық өрісін анықтау және биологиялық білімдегі олқылықтарды жою бойынша тұрақты жұмысты ұйымдастыру.

11. биологияны тапсыратын балалармен сабақта мақсатты түрде жұмыс жүргізу.

12.сұрақтарға баса назар аудара отырып, сабақтарда ҰБТ материалдарын ұсыну.

13. табиғаттың алуан түрлілігін қайталауға және жүйелеуге бағытталған арнайы курсты жүргізу.Қайталау, бекіту, жаттығу, пән бойынша білім мен дағдыларды жеткізу процесін өзара жаттығу әдісімен ұйымдастыру .

14.биология пәнінен ҰБТ тапсыратын оқушылардың дәптерлерін рәсімдеу.

15. пән мұғалімінің барлық талаптарға сәйкес пән папкасын жүргізуі.

16.бақылау және тест тапсырмалары банкін кеңейту, биология бойынша тақырыптық тесттер жасау бойынша жұмыс жүргізу.

Заманауи білім беру жүйесі дүниенің суретіне тұтас көзқараспен қарайтын, осы көріністі бейнелейтін құбылыстар мен процестер арасындағы байланыстардың тереңдігін түсінетін жоғары білімді, интеллектуалды дамыған тұлғаны қалыптастыруға бағытталған. Пәндік диссоциация мектеп түлектерінің

дүниетанымының бытыраңқы болуының себептерінің біріне айналуға, ал қазіргі заманда экономикалық, саяси, мәдени, ақпараттық интеграциялық тенденциялар басым.

Сонымен, пәндердің дербестігі, олардың бір-бірімен әлсіз байланысы оқушыларда дүниенің тұтас бейнесін қалыптастыруда елеулі қиындықтар туғызады, мәдениетті органикалық қабылдауға кедергі жасайды.

Білім беруді жаңғыртудың қазіргі кезеңінде білім беру үдерісіне заманауи технологияларды енгізудің жаңа тәсілдерін әзірлеу қажет болды. Соңғы кезде заманауи оқыту әдістерінің бірі кіріктірілген оқыту әдісі болып табылады.

Білім беруді дамыту тәжірибесінде мектепте әртүрлі пәндерді оқытудың кешенді тәсілі туралы мәселе туындады. Жаңа стандарттар бойынша жұмыс істеу үшін балаға білім беру жеткіліксіз, баланы бәрін бір тұтастыққа салып, жаңа білімді тауып, жаңа өнім шығаруға үйрету керек. Пәндердің интеграциясы көмекке келеді.

Мектептегі білім берудегі пәнаралық интеграцияның өзектілігі айқын. Ол жаратылыстану білімдерінің интеграциясы айқын көрініс тапқан ғылымның қазіргі даму деңгейіне байланысты.

Қазіргі адам үшін биологиялық білімнің маңыздылығын асыра бағалау мүмкін емес. Тірі табиғат туралы адекватты ойлар дүниетанымдық мәнімен қатар адам денсаулығын сақтау шараларының негізі, оның қауіпсіздігінің негіздері болып табылады [1].

«Биология» пәні кіріктірілген. Мұның бәрі пәнаралық байланыстарға толы және студенттерге ғылымның, өнердің, мәдениеттің, сондай-ақ нақты күнделікті өмірдің көптеген салаларынан білім береді. Соңғысы мектеп оқушыларының функционалдық сауаттылығын қалыптастырудың маңызды құрамдас бөлігі болып табылады.

Кіріктірілу – белгілі бір саладағы жалпылама білімнің бір оқу материалында мүмкіндігінше терең өзара ену, біріктіру.

Әдістемеде «кіріктірілу» ұғымын анықтаудың негізі ретінде бір типті бөліктердің немесе элементтердің болуы және олардың бірқатар оқу пәндерінде бір мақсат пен функцияға табиғи бағыну мүмкіндігі болды.

Кіріктірілу мұғалімнің өзін-өзі жүзеге асыруына, өзін-өзі танытуына, шығармашылығына мүмкіндік береді, оқушыларының қабілеттерін ашуға ықпал етеді.

Оқытудағы кіріктірілу, ең алдымен, ғылымаралық байланыстарға ұқсас пәнаралық байланыстардың айтарлықтай дамуы мен тереңдеуін, әртүрлі пәндерді оқытуды үйлестіруден олардың терең өзара әрекеттестігіне көшуді болжайды.

Кіріктірілген сабақтардың пайда болу қажеттілігі бірқатар себептерге байланысты.

Біріншіден, балаларды қоршап тұрған әлемді олар өзінің алуан түрлілігімен және бірлігімен қабылдайды, көбінесе мектеп циклінің субъектілері осы бірліктің жеке құбылыстарын зерттеуге бағытталған, бүкіл құбылыс туралы түсінік бермейді, әр түрлі фрагменттер оны екіге бөледі.

Екіншіден, кіріктірілген сабақтар оқушылардың өз мүмкіндіктерін дамытады, қоршаған шындық туралы белсенді білім алуға, себеп-салдарлық байланыстарды түсінуге және табуға, логикасын, ойлауын, коммуникативті дағдыларын дамытады.

Үшіншіден, кіріктірілген сабақтарды өткізу формасы стандартты емес және қызықты. Сабақ барысында әртүрлі жұмыс түрлерін қолдану оқушылардың зейінін

жоғары деңгейде ұстайды, бұл сабақтың жеткілікті тиімділігі туралы айтуға мүмкіндік береді. Кіріктірілген сабақтар маңызды педагогикалық мүмкіндіктер береді. Мұндай сабақтар түрлі іс-әрекетке көшу арқылы оқушылардың шаршағанын, шамадан тыс жүктемесін басады, танымдық қызығушылығын күрт арттырып, оқушылардың қиялын, зейінін, ойлауын, сөйлеуін, есте сақтауын дамытуға қызмет етеді.

Төртіншіден, қазіргі қоғамдағы интеграция білім берудегі интеграцияның қажеттілігін түсіндіреді. Қазіргі қоғамға жоғары білікті, жақсы дайындалған мамандар қажет.

Бесіншіден, интеграция мұғалімнің өзін-өзі жүзеге асыруына, өзін-өзі танытуына, шығармашылығына мүмкіндік береді, қабілеттерінің ашылуына ықпал етеді.

Кіріктірілген сабақтарды жоспарлау және ұйымдастыру кезінде мұғалім келесі шарттарды ескергені маңызды:

Кіріктірілген сабақ екі немесе үш түрлі пәннің білім блоктарын біріктіреді. Сондықтан кіріктірілген сабақтың негізгі мақсатын дұрыс анықтау өте маңызды. Егер жалпы мақсат анықталса, онда объектілердің мазмұнынан оны жүзеге асыруға қажетті ақпараттар ғана алынады;

Кіріктіру сабақ барысында оқушыларды түрлі іс-әрекетке ауыстыру арқылы стрессті, шамадан тыс жүктемені, шаршауды жоюға көмектеседі. Жоспарлау кезінде сабақтағы әр түрлі оқушылар әрекетінің оңтайлы жүктемесін мұқият анықтау қажет;

Әр түрлі пәндерден сабақ беретін мұғалімдердің кіріктірілген сабағын өткізу кезінде іс-әрекеттерді мұқият үйлестіру қажет;

Кіріктірілген сабақтар түрінде екі немесе одан да көп пәндер үшін ең маңызды мәселелерді ашатын жалпылау сабақтарын өткізген жөн. Бірақ кіріктірілген сабақ өз құрылымы бар кез - келген сабақ бола алады, егер оны жүзеге асыруға білім, дағды және оқытылатын материалды басқа ғылымдардың, басқа оқу пәндерінің әдістерімен талдау нәтижелері тартылса [2].

Биология пәнінен кіріктірілген сабақтың мазмұнын таңдаған кезде оқушыларда табиғат туралы оның барлық элементтері өзара әрекеттесетін және әртүрлі процестерді үнемі қолдайтын тұтас жүйе ретіндегі ұғымды қалыптастыру керек, осыған байланысты Жердегі тіршіліктің биофизикалық және биохимиялық жағдайларына қажеттілік сақталады. Табиғат тұтастығы туралы түсінікті қалыптастыру үшін сабақтағы биологиялық мазмұнды «табиғат-адам-қоғам» диалектикалық бірлігінде ашу қажет. Бұл пәнішілік байланыстарды орнатудың маңыздылығын білдіреді, сонымен қатар басқа пәндерден (химия, география, физика, математика, астрономия, тарих) материалды біріктіру.

Олар пәнаралық байланыстарға толы және оқушыларға ғылымның, өнердің, сондай-ақ нақты күнделікті өмірдің көптеген салаларынан білім береді.

Кіріктірілген сабақтардың артықшылықтары мынада:

Оқу мотивациясын арттыруға, оқушылардың танымдық қызығушылығын, дүниенің тұтас ғылыми бейнесін қалыптастыруға және құбылысты бірнеше қырынан қарастыруға ықпал ету;

кәдімгі сабаққа қарағанда көбірек дәрежеде сөйлеу тілін дамытуға, оқушылардың салыстыру, жалпылау, қорытынды жасау қабілетін қалыптастыруға,

оқу-тәрбие процесін белсендіруге, шамадан тыс жүктемені, шамадан тыс жүктемені жеңілдетуге ықпал етеді;

Тақырыпты терең түсініп, ой-өрісін кеңейтіп қана қоймай, жан-жақты тұлғаның қалыптасуына ықпал етеді;

кіріктірілу – белгілі бір тұжырымдарды растайтын немесе тереңдететін фактілер арасындағы жаңа байланыстарды табудың қайнар көзі, оқушылардың әртүрлі пәндер бойынша бақылаулары.

Кіріктірілген сабақтарды жүзеге асыру қазіргі білім беру оқыту технологияларын пайдалануға мүмкіндік береді, мысалы:

Түсіндіру және иллюстрациялық оқыту;

тұлғаға бағытталған оқыту;

Дамыта оқыту;

Тәрбие жұмысының әдістемесін қалыптастыру;

Мектеп оқушыларының оқу әрекетін қалыптастыру технологиясы;

Саралап оқыту технологиясы;

Оқу-ойын әрекетінің технологиясы;

Коммуникативтік-диалогтық қызмет технологиясы;

Модульдік технология;

Жобалық қызмет технологиясы.

Кіріктірілген сабақтарда қолданылатын оқыту әдістері оқушының айналасындағы әлем туралы тұтас көзқарасын қалыптастыруға мүмкіндік береді - бұл оқытудың мақсаты. Кіріктіре оқыту- оқушыға әлемнің жекелеген бөліктерінің жүйе ретінде байланысын көрсететін білім беруі керек, баланы оқытудың алғашқы қадамдарынан бастап әлемді барлық элементтер өзара байланысты біртұтас етіп көрсетуге үйрету керек

Осылайша, білім беру жүйесіне пәндерді кіріктіруді енгізу қазіргі уақытта мектеп пен жалпы қоғам алдында қойылған міндеттерді шешуге мүмкіндік береді.

Негізгі жалпы білім берудің негізгі мақсаты байланысты пәндерді және адамның практикалық іс-әрекетін оқуға қажетті білім жүйесін дамыту болып табылады [3].

Мектепті заманауи реформалау мемлекеттік білім беру стандарттарын енгізу жағдайында білім беруді дамытудың өзекті және қарқынды бағыты кіріктіре оқыту болып табылады. Кіріктіруді қолдану оқушылардың оқытылатын пәндерге тұрақты қызығушылығына ықпал етеді.

Жаңа қоғамның қалыптасуы жағдайында білім интеграциясы оқу және ғылыми жаңа ақпаратты игеру мен тиімді пайдаланудың қажетті шартына айналады.

Осыған байланысты кіріктірілген оқытудың мақсаттары:

Біріншіден, пәндерді кіріктіру негізінде оқушылардың ойлауын дамыту үшін жағдай жасау.

Екіншіден, оқушылардың пәндерге деген қызығушылығын арттыру және дамыту.

Кіріктіре оқытуды жүзеге асырудың негізгі түрі сабақ болып табылады. Осылайша, біріктірілген сабақтардың тақырыптары оларды қарастыру, сабақтың мақсаттарын жүзеге асыру үшін жаңа жағдайда бағдарлау жылдамдығы, белгілі жағдайда жаңа нәрсені көре білу, әдеттегі әрекет тәсілінен асып кету қабілеті қажет — бұл ойлаудың икемділігін дамытады.

Біріктірілген сабақтардың өзіне тән ерекшелігі-ойлаудың өзіндік ерекшелігін дамытатын мәселелерді шешудің ерекше әдісін іздеу.

Оқушылардың танымдық қызығушылығын арттыру үшін білімді жалпылау және жүйелеу сабақтары, кіріктірілген сабақтар, шеберлік сыныптар, топсеруен-сабақ, ойын түріндегі сабақтар сияқты дәстүрлі емес сабақтар үлкен мүмкіндіктерге ие.

Сабақты қызықты, көңілсіз және есте қаларлық етіп қалай жасауға болады? Ол үшін оқушыларды сабақ процесіне тартуға мүмкіндік беретін, шығармашылық қабілеттерін көрсетуге ықпал ететін жаңа білім беру әдістерін пайдалану қажет [4].

Оқытудың қолданбалы бағыты оқу процесіне көңіл көтеру элементін енгізетін пәнаралық және мета-пәндік байланыстарды пайдаланудан тұрады.

Әдебиеттер тізімі

1. Яковлев, И. П. Интеграция высшей школы с наукой и производством – Л.: Издательство ЛГУ, 2017. – С-128 .

2. Чепиков, М. Г. Интеграция наук. – М.: Мысль, 2018. – С-135.

3. Сухова Т.С. Уроки биологии: Технология развивающего обучения. 2018 г. С.35-37

4.Трайтак, Д. И.Проблемы методики обучения биологии.Труды действительных членов Международной академии наук педагогического образования). Москва : Мнемозина, 2019. – С-135-138.

ӘОЖ 371.38

КВАНТОРИУМДАР ЖЕЛІСІ НЕГІЗІНДЕ ПӘНАРАЛЫҚ ИНТЕГРАЦИЯДА STEAM-БІЛІМ БЕРУДІ ЖЕТІЛДІРУ МОДЕЛІН ӘЗІРЛЕУ

А.Б. Жұбанова,

Ғылыми жетекші: Э.У. Сагиндыкова

Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті,
Ақтау қ., Қазақстан

Андатпа. Биология ғылымдарының ерекшеліктерін ескере отырып, Кванториумдар желісі негізінде пәнаралық интеграцияда STEAM-білім беруді жетілдіру моделі арқылы әртүрлі элементтерді қамтамасыз ететін элементтердің жүйесі болады. Пәнаралық жобалардағы биологиялық білімнің маңыздылығына ерекше назар аударылған.

Түйін сөздер: STEAM, инновациялық-техникалық, интегративті тәсіл.

Пәнаралық интеграция-күрделі мәселелер мен міндеттерді шешу мақсатында әртүрлі ғылыми салалардағы білім мен әдістерді біріктіру процесі. Бұл steam білім берудің негізгі қағидасы, өйткені ол оқушыларға әртүрлі пәндер арасындағы байланысты көруге және өз білімдерін нақты әлемде қолдануға мүмкіндік береді.

STEAM-білім беру-бұл ғылыми және инженерлік ғылымдарды, өнер мен математиканы қамтитын білім беру тұжырымдамасы. STEAM білімі ғылыми және

технологиялық принциптерге негізделген жаңа және инновациялық шешімдерді жасау үшін пәнаралық білім мен дағдыларды пайдалануға негізделген.

Бұл оқушыларға өз білімдерін нақты әлемде қолдануға көмектеседі және оларды ғылыми-техникалық салаларда жұмыс істеуге дайындайды.

STEAM-білім беру-оқушылардың XXI ғасырдың негізгі құзыреттіліктерін дамыту бағыттарының бірі.

Болашақта әртүрлі және әртүрлі ауқымды пәнаралық міндеттерді шеше алатын, жаһандық және өңірлік проблемаларды шешу жөніндегі жобаларды іске асыру үшін объектілер мен материалдарды әзірлеп, құрастыра алатын мамандар қажет болады.

Мұндай мамандарды даярлаудың негізі жалпы орта білім алу процесінде де қалануы керек.

Алайда, STEAM тәсілін білім беру кеңістігіне толыққанды интеграциялау үшін STEAM логикасында оқытуды ұйымдастыру әдістемесін білетін және меңгерген мұғалімдер қажет.

Сондықтан STEAM қазіргі заманғы мамандарды – болашақ педагогтарды құзыреттілік негізде – STEAM - құзыреттілікті дамытуда өзекті болып табылады.

Оқу бағдарламасында мектеп біліміндегі пәнаралық байланыстар мен мета-пәндерді іске асыру туралы сұрақтар, жобалық оқыту жүйесінің ерекшеліктері және STEAM тану басқа компоненттері көрсетілген [1].

Алайда, кешен ретінде STEAM білім берудің негізгі қағидаттары педагогикалық кадрларды даярлау жүйесінде кеңінен енгізілмеді.

STEM аббревиатурасы төрт үлкен блоктың интеграциясын жасырады: ғылым – жаратылыстану ғылымдары, технология – технология, инженерия – инженерия және математика – математика – әрқайсысы білім салаларының кең ауқымын қамтиды.

STEM блоктарын немесе олардың өзара әрекеттесу нәтижелерін қамтитын білімнің барлық салаларын тізімдеу мүмкін емес: аэроғарыштық зерттеулер, астрофизика, астрономия, биохимия, биомедициналық инженерия, биомеханика, инженерия, химия, құрылыс, информатика, математикалық биология, нанотехнология, ядролық физика, робототехника және т. б. осылайша, STEM- блоктар біздің күнделікті өміріміздің барлық дерлік компоненттеріне әсер етеді.

Бүгінгі таңда STEM мансабымен байланысты мамандықтар ең жылдам дамып келе жатқан және жоғары жалақы алатын мамандықтардың бірі болып табылады және жұмыспен қамтудың өсуіне үлкен әлеуетке ие.

Кез-келген STEM кәсібін игеріп, тиісті құзыреттерге ие болу керек, сондықтан STEM аббревиатурасы білім беру кеңістігінде "орнықты", "STEM-білім беру"термині пайда болды.

Ең алғаш ғылыми жарияланымдар STEM аббревиатурасын алғаш рет 2001 жылы АҚШ Ұлттық ғылыми қорының ғылыми жетекшілері қолданды.

Осы сәттен бастап төрт STEM блогын біріктіруге негізделген барлық оқу бағдарламалары STEAM білімдер деп аталды.

АҚШ-тың педагогикалық қауымдастығының толқуына және білім беруде интегративті STEM-тәсілді кеңінен қолдануға түрткі болған TIMSS (Trends in Mathematics and Science Study) және PISA (programme for International Student

Assessment) сияқты білім беру жетістіктерінің мониторингтік халықаралық зерттеулерінің нәтижелері болды.

2006 жылы PISA нәтижелері АҚШ-та ғылым мен математикадан артта қалған оқушылардың салыстырмалы түрде көп үлесі бар екенін көрсетті. Ел ғылыми құзыреттілік пен білімді бағалау бойынша 21-ші орынды иеленді (30 елден тұратын топта), бұл болашақта технологиялық инновациялар мен бәсекеге қабілеттіліктің өсуіне ықпал етпейтін еді.

Бүгінгі таңда STEM тәсілі тек АҚШ-та ғана емес, сонымен қатар әлемнің көптеген елдерінде білім беру тәжірибесінде кеңінен қолданылады, ал Стемобілім беру әлемдік білім беру трендтерінің бірі болып табылады.

STEAM біліміне деген қызығушылық әртүрлі елдердегі заманауи білім беру жүйесінің инновациялық ландшафтында пайда болды.

Университеттер STEM-білім беру моделін әзірлеумен айналысты, жалпы орта білім беру мекемелері оқу жоспарларымен, әдістемелік әдебиеттермен, әртүрлі STEM-бастамалармен эксперименттер бастады, бизнес саласының өкілдері тиімді STEM-білім беру жобаларын іске асыруға көмек көрсете бастады.

STEM + деп аталатын бағдарламалар пайда болды, яғни қосымша компонент: STEAM өнер әлеміне баса назар аудара отырып білім беру (Art), eSTEM – плюс экология (environmental), STEMM – плюс медицина, STREM – плюс робототехника және т. б.

Мақала авторлары STEAM дастыру, гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдардың шығармашылық тәсілі мен синтезіне баса назар аударуда терминді ұстанады.

Қазіргі жаратылыстану-ғылыми білім беру мазмұнына баса назар жеке пәндердің негізгі ұғымдарынан метатүсініктіктерді игеруге, зерттеу және инженерлік тәжірибеге ауысады.

Технологияларды зерттеу жаратылыстану, әлеуметтік және гуманитарлық ғылымдарды, өнерді зерттеуден бөлек болмауы керек. Елдерде білім беру STEM / STEAM бастамаларының саны тез өсуде.

Жалпы, барлық бастамаларды бес бағыт бойынша топтастыруға болады

- жеке, коммерциялық курстар мен мектептер

- жекелеген мұғалімдердің немесе мектеп ұжымдарының бастамалары

- техникалық (инновациялық-техникалық) шығармашылық орталықтары - Білім Министрлігінің жекелеген құрылымдары деңгейіндегі ресурстық және оқу орталықтары (жоғары оқу орындары, жалпы орта білім беру мекемелері); -Ел өкілдерінің бастамалары бизнес [4].

Әлемде, оның ішінде біздің елімізде де STEAM білім берудің осындай қарқынды дамуының қорытындысы бойынша білім беру кеңістігіне STEM/ STEAM-тәсілді енгізудің 10 жолы анықталды:

1. Steam-білім беру элементтерін білім беру мекемелерінің білім беру стандарты мен оқу жоспарларына қосу.

2. Оқу пәндерін немесе оқу пәндерін оқыту шеңберінде steam логикасында проблемалық-бағдарланған оқу қызметін (дидактикалық элементтерді) пайдалану.

3. Жалпы білім беру стандарттары шеңберінде пәнаралық жоспар негізінде STEAM-оқытуды жүзеге асыру үшін параллельді оқытылатын жаратылыстану циклі пәндерін біріктіру.

4. Пәнаралық негізде әр түрлі деңгейдегі және сипаттағы біржолғы интеграцияланған сабақтар өткізу (белгілі бір тақырыптарға сәйкес интеграцияланған оқыту).

5. Білім беру мекемелерінің білім беру кеңістігіне STEAM-тәсілді қолдануға бағытталған оқу пәндерін әзірлеу, құрастыру және енгізу.

6. STEAM векторында интеграцияланған бағдарламаларды жүзеге асыру үшін мектептен тыс уақытты немесе қосымша білім беруді (факультативтер, үйірмелер) пайдалану.

7. STEAM -білім беру кәсіптік бағдар беру бағыты ретінде: оқушылар мен STEAM-кәсіп өкілдері арасында серіктестік байланыс орнату және дамыту.

8. STEAM-жасушаларын құру, жұмыс істеу және дамыту: STEAM-орталықтар, STEAM -мектептер, STEAM лабораториялар және т.б.

9. Мектеп оқушыларының назарын STEAM мамандықтарға аударатын бейресми бағдарламаларды (мысалы, жазғы лагерьлерді, мектептен тыс іс-шараларды, конкурстарды және т.б. ұйымдастыру) өткізу.

10. STEAM білім беру контекстіндегі қашықтықтан оқыту коммуникациясының түрлері (онлайн мектептер, онлайн курстар, виртуалды зертханалар және т.б.).

STEAM-білім беруді енгізу педагогтерден білім беру процесіне STEAM-білім беру элементтерін белсенді енгізуді, оқыту мен бағалауға жаңа педагогикалық тәсілдерді сынақтан өткізуді және енгізуді, оқытудың инновациялық пәнаралық әдістемелерін, атап айтқанда, білім алумен бірге қолдануды талап етеді интегративті тәсіл, зерттеу және инновациялық дағдыларды қалыптастыру әдістері мен құралдарын дамыту негізінде білім.

Білім беру бағдарламаларының заманауи элементтерін ескере отырып, мұндай STEAM ды қабылдау білім беру бағдарламаларының құрылымын өзгертуден, білім беру нәтижелерін бағалауды өлшеу әдістерін қайта қараудан және мектептерде STEAM сарапшылары болып табылатын мұғалімдер жеткілікті болуы үшін STEAM педагогтарды даярлаудан бастап көптеген элементтерді қайта құрылымдауды қажет ететіні анық [2].

Алайда, STEAM -білім беру контекстінде мұғалімнің кәсіби өсуінің жалпы қабылданған траекториясы жоқ.

Бұл бағытта бірнеше жолды ажыратуға болады:

1. Steam-білім беру саласындағы педагогтердің біліктілігін кез келген нысанда арттыру, бұл жан-жақты дамыған және тәжірибелі педагогтың қалыптасуының маңызды аспектісі болып табылады.

2. STEAM-білім берудің нақты аспектілеріне жан-жақты шолу жасауға арналған интерактивті тренингтер, митаптар, мастер-класстар, білім берудегі технологиялар немесе сертификаттау бағдарламалары және қысқа мерзімді курстар сияқты салалар бойынша семинарлар ұйымдастыру және білім берудегі STEAM ды іске асыруға дайындау бойынша мақсатты жұмыс жүргізілуде.

Мәселен, 2017 ж. жоғары технологиялық білім беру ортасы жағдайында оқушылармен жұмыс істеуге қабілетті физика, информатика, математика және басқа

да жаратылыстану пәндерінің заманауи мұғалімдерін даярлау мақсатында республикалық білім беру робототехникасы ресурстық орталығы құрылды.

Білім беру робототехникасының республикалық ресурстық орталығында факультативтік сабақтар бағдарламаларын іске асыру үшін "білім беру робототехникасының негіздері" бағдарламасы бойынша оқыту жүргізіледі, студенттер мен оқушыларға арналған "Робототехника негіздері" бағыты бойынша робототехника және бағдарламалау мектебі ашылды.

2018 жылдан бастап steam-орталықтар жұмыс істейді, оның қызметі пәнаралық интеграцияны іске асыру арқылы білім беру процесіне барлық қатысушылардың жаратылыстану-ғылыми сауаттылығын және әлемнің бірыңғай бейнесін қалыптастыруға бағытталған.

Орталықта жаратылыстану бағытына ие STEAM-сабақтар мен STEAM-жобалар әзірленіп, өткізіледі. Оқу пәнінің мақсаттары:

- steam-болашақ жаратылыстану пәндері мұғалімінің құзыреттілігін қалыптастыру

- STEAM логикасында оқу процесін ұйымдастыру саласындағы шығармашылық қызметтің негіздерін игеру;

STEAMды құрастыру дағдыларын дамыту. Болашақ педагогикалық қызметте кәсіби өзін-өзі жүзеге асыруға жәрдемдесу. Авторлар білім берудегі STEAM тәсілін игеру өзара байланысты тоғыз бөлімнің логикалық тізбегінде дамуы керек деп санайды.

STEAM-білім беру және оның оқушылардың ХХІ ғасыр құзыреттілігін дамытудағы рөлі туралы алғашқы идеяны қалыптастыруға бағытталған.

Білім берудегі STEAM тәсілінің пайда болуының алғышарттары қарастырылады.

Бұл тәсілді игеру қажеттілігін анықтайтын STEM-білім беруді жүзеге асырудағы қайшылықтарға ерекше назар аударылады

- білім берудегі интегративті тәсілді қолдануға педагогтардың жеткіліксіз дайындығы мен оның оқушыларда ХХІ ғасырдың құзыреттілігін қалыптастырудағы маңыздылығын түсіну арасында;

- жаратылыстану циклінің оқу пәндерін интеграциялау арқылы оқушылардың әлемнің жаратылыстану-ғылыми бейнесін қалыптастыру қажеттілігі мен пәндік центризм арасында, бір оқу пәнінің шеңберінде және логикасында білім беру процесінің барлық қатысушыларын "оқшаулау";

- жаңа еңбек нарығының талаптары, кәсіби құзыреттіліктің өзгеруі және осы талаптарға сәйкес педагогтардың кәсіби даярлық деңгейі арасында;

- оқушыларды оқыту процесінде табиғи пәндерге қызығушылықтың жоғалуы мен ХХІ ғасыр мамандарының жаратылыстану сауаттылығын қалыптастыру қажеттілігі арасында;

- оқушыларда да, педагогтарда да STEAM компетенттілікті қалыптастыру қажеттілігі мен тиімді әдістемелердің болмауы арасында осы міндетті іске асыру бойынша.

Осылайша, бірінші бөлім STEAM тәсілін игеру процесінде мотивациялық индикативті кезең болып табылады және " неге? ».

Интегративті тәсілді STEAM білімінің негізі ретінде қарастырады. Білім беру үдерісіндегі интегративті тәсілдің мәнін, мақсаттары мен міндеттерін тереңірек түсіну оны жүзеге асыруды едәуір жеңілдетеді.

Бұл бөлімде интегративті оқыту идеялары педагогика тарихында жаңа емес екендігіне баса назар аударылады және әр түрлі кезеңдерде бұл тәсіл өзектендіріліп, оған деген қызығушылық жоғалады.

Бүгінгі таңда білімнің барлық салаларында шекті деңгейге қол жеткізілді: ақпарат бір салада оқшауланбайды, бірақ басқаларына "ағып кетеді", ал интеграция енді көпсалалы деңгейге емес, пәнаралық және пәнаралық деңгейге жетеді.

Бұл тұрғыдан ресейлік мұғалім В. Ю. Везревскийдің көзқарастары интеграция тұрғысынан қызықты [3]. Мұғалім пәнаралық интеграция мәселесі қазіргі білім беруде жаңа емес екенін, ол кез-келген факторлар мен уақыт талаптарының әсерінен пайда болатынын немесе қайта пайда болатынын атап өтті.

Әдебиеттер тізімі

- 1.Есипов, Б.П. Интеграция материала на уроках биологии – М.: Учпедгиз, 2014. – 213 с.
- 2.Калинова, Г.С. Методика обучения биологии (8-9 кл.) М.: Просвещение, 2017. – 401с.
- 3.Кларин, М.И. Технологии обучения: идея и реальность - Рига, 2019 – 256с.

ӘОЖ 371.38

БИОЛОГИЯ ПӘНІ БОЙЫНША TIMSS ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ САУАТТЫЛЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

А. Лесбаева,

Ғылыми жетекші: Н.И. Дүйсенова

Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті,
Ақтау қ., Қазақстан

Андатпа. Функционалдық сауаттылықтың маңызды түрлерінің бірі ретінде жаратылыстану сауаттылығын қалыптастыру мониторингіне негізделген тәсілдер қарастырылады. Халықаралық TIMSS зерттеуінде қолданылатын жаратылыстану-ғылыми сауаттылықты бағалауға арналған тапсырмалар моделі және оның осы мониторингтің міндеттеріне бейімделу ерекшеліктері сипатталған.

Түйін сөздер: компьютерлік, интерактивті тақта, биологиялық эксперимент.

Функционалды жаратылыстану сауаттылығын қалыптастыру тек берік теориялық білімдерден ғана емес, сонымен қатар қалыптасқан практикалық дағдылардан тұрады.

Мақсатына жету үшін әр сабаққа өзіндік ерекшелік әкелу керек. Оқыту әдістері мен тәсілдерін кезектестіру арқылы биология сабақтары қызықты болады.

Зертханалық және электронды (компьютерлік, интерактивті тақта) жабдықтарды пайдалану оқушылардың мектепте жүзеге асырыла алмайтын процестерді көруіне мүмкіндік береді. Бірақ одан да зор қуаныш сыныпта өз бетінше жүргізілетін биологиялық тәжірибелерден, тіпті одан да көп үйде жасалуы мүмкін. Биологиялық эксперимент - биологияны оқытудағы ерекшеліктердің бірі.

Көрнекі эксперименттер жүргізу арқылы оқушылардың назарын пәнге аударамыз.

Оқушыдағы сапалы өзгерістерді уақытында байқап, өзін-өзі табуға, ашуға көмектесу өте маңызды. Бұл негізгі педагогикалық мақсат боп табылады.

Оқушылар өздерін, қабілеттері мен мүмкіндіктерін өз бетінше оқу әрекеттері арқылы ашуға мүмкіндік алады.

Зертханалық және практикалық жұмыстарды орындау арқылы теориялық білімдерін практикада қолдана білуге үйренеді және бұл оларға түрлі өмірлік жағдайларды шешуге көмектеседі.

Зерттеу қызметі оқушыларға зерттелетін зат немесе құбылыс туралы тереңірек ғылыми білім алуға мүмкіндік береді, сонымен қатар оқуға деген ынтаны арттыруға көмектеседі.

Сабақтар жемісті болу үшін білімді жетілдіріп отыру керек, яғни үнемі өзін-өзі тәрбиелеумен айналысу.

Педагогикалық қызметте орта мектеп мұғалімдері М.Жанпейісова т.б.ғалымдардың модульдік оқыту технологиясының элементтерін қолданады. Егер осы технологиямен жұмыс істеген алғашқы жылдары оқушылардың биологиядан алған білімінің сапасы айтарлықтай жоғарылаған болса, кейінгі жылдары олардың пәнге деген қызығушылығы жоғала бастады.

Себеп айқын болды: дәрістер, семинарлар, тестілер оқу процесіне әртүрлілікті енгізбеді, әдістердің біртектілігі, техникалардың біртектілігі сыныптағы белсенділіктің төмендеуіне әкелді, бұл білім сапасының төмендеуіне алып келеді.

Заманауи талаптарға сай жабдықталған оқу кабинеттерінің пайда болуы оқу үдерісін қызықты әрі мазмұнды етеді.

Инновациялық, коммуникациялық технологиялардың ерекшеліктерін зерттей отырып, оларды биология сабақтарында және әртүрлі биологиялық процестердің иллюстрациясын флэш-анимациялармен, бейнематериалдармен ауыстыру оқушылардың пәнге деген қызығушылықтарын арттырады.

Сабақтарда презентациялар мен флипчарттарды қолдана отырып, флипчарттардың тиімділігіне көз жеткізуге болады, өйткені флипчарттардың технологиялық ерекшеліктері сабақтарды әр түрлі және қызықты етуге мүмкіндік береді.

Осыған байланысты оқушылардың оқуға деген ынтасы және пәнге деген қызығушылығы артады.

Биологиялық білім беруде табиғатта болатын және жүргізілетін әр түрлі процестерді айқын көрсететін биологиялық эксперимент ерекше орын алады.

Мемлекеттік стандартта және биология бағдарламасында рұқсат етілген құрылғыларды қолдану арқылы зертханалық, практикалық жұмыстар, сонымен қатар демонстрациялық эксперименттер биология сабағында өткізіледі.

Зертханалық және практикалық жұмыстардың тиімділігі үшін нұсқаулық карталары жасалады, олар экспериментті дәлірек өткізуге мүмкіндік беріп қана қоймай, экспериментті сипаттауға кететін уақытты қысқартады. Биологиялық процестерді көрсету үшін сабақтарда электрондық ресурстарда қол жетімді бейне эксперименттерді қолдануға болады.

Ақпараттық технологиялар заманы - әсіресе балалар үшін басқа ақпаратты түсіну өте қиын болуы мүмкін. Оқушылар мектепте, интернетте алған ақпарат ағымын қабылдап және өңдей алады, сондықтан дәстүрлі оқыту енді тиімді болмайды.

Сондықтан біз өз жұмысымызда бірнеше мақсат қойдық:

- оқушылардың пәнге ғана емес, сонымен қатар зерттелген тақырыпқа қызығушылығын ояту;

- биология сабағында оқушыларды өздігінен білім алуға белсенді ету;

- балаларды жұмыс жоспарын құруға, оны іске асыруға, олар алған білім тізбегін логикалық түрде құруға, талқылауға, өз көзқарасын білдіруге, оны қорғауға және қорғауға, сұрақтар құрап, оларға жауап бере білуге үйрету;

- басты мақсат - баланың жеке басын дамыту, оған сенімділік беру және өзін-өзі бағалауды көтеру, яғни болашаққа деген сенімді қалыптастыру.

Алға қойған мақсаттарымызға жету үшін сабақ өткізу кезінде оқытудың белсенді әдістерін қолданамыз.

Жұпта және топта жұмыс жасаудың артықшылығы бар:

біріншіден, оқушылар бірге оқиды, қарым-қатынас жасай біледі, басқаларға үйрету арқылы білім алады;

екіншіден, топта жұмыс істей отырып, әр оқушы өзінің жақын даму аймағында болуы мүмкін, ал оқыту деңгейі жоғары оқушылар, сонымен қатар мұғалім олар үшін білімнің кеңеюі үшін «орта» ұйымдастыра алады [1].

Балаларды тәуелсіз болуға, логикалық ойлауға, зерттелген тақырыптар арасында байланыс орнатуға үйрету үшін бақылауды қажет ететін әр түрлі әдіс-тәсілдерді қолданамыз, осыған байланысты оқушыларға үй тапсырмасын береміз:

- үйге эксперимент жүргізу,

- интернет кеңістігінде жұмыс жасау,

- қосымша әдебиеттермен жұмыс жасау (бұқаралық ақпарат құралдары, оқу және анықтамалық әдебиеттер). Үйде эксперимент жүргізу сонымен қатар қосымша білім көзін іздеу қажеттілігін тудырады, демек, танымдық әрекетті белсендіреді, қызығушылықты дамытады және нәтижесінде білім сапасының артуына әкеледі.

Мұндай міндеттер мотивацияның артуына, талдамалық қабілеттердің дамуына, жауапкершілікке, тәуелсіздікке ықпал етеді.

Мұндай тапсырмалар мотивацияның артуына, талдамалық қабілеттердің дамуына, жауапкершілік пен тәуелсіздікке ықпал етеді. Мұндай тапсырмалар әр түрлі деңгейдегі оқушыларды тартады, нашар үлгеретін оқушылармен де жұмыс жасалады.

Қосымша ақпарат көздерімен оқушылардың өзіндік оқу-танымдық іс-әрекеттері, сонымен қатар практикалық, зертханалық жұмыстар мен үйдегі тәжірибелер жаратылыстану сауаттылығын қалыптастыруға ықпал етеді, олар орындалған жұмысты талдауға бағытталған ойлау процестерін дамытады: бұл өмірде пайдалы бола ма?

Өздеріне қойылған сұрақтарға жауап бере отырып, өмірлік жағдайларды шешу үшін болашақта қолдана отырып, өздеріне қажет ақпаратты таңдайды.

Сыныптан тыс жұмыстар функционалды жаратылыстану сауаттылығын дамытуға да ықпал етеді: викториналар, интеллектуалды ойындар, әдеби-музыкалық шығармалар, пәндік апталар. Кәдімгі сабақтан айырмашылығы, сыныптан тыс жұмыстарда қосымша материалды қолдану ауқымы өте зор. Оқушыларды ақпаратқа қызықтыра отырып, біз оны өзін танытуға, шығармашылық қабілеттерін көрсетуге мүмкіндік бере отырып, оны қатысуға тарта аламыз.

Шынында да, көптеген оқушылар материалды ауызша түрде көбейте алмай, өз білімдерін иллюстрациялай алады немесе басқа жолмен көрсете алады (би, ән, рөлдік ойын) [2].

Сыныптан тыс жұмыстарға төмен деңгейлі оқушылар қатысады. Осындай іс-шараларға қатысу арқылы олар сөйлеуге, өз пікірлерін айтуға және бірлесіп жұмыс істеуге үйренеді, бұл оларды оқуға оң түрткі болады.

Дарынды және мықты оқушылар арасында жаратылыстану-ғылыми функционалдық сауаттылықты қалыптастыра отырып, оқушыларды әр түрлі деңгейдегі қашықтық олимпиадаларына, пәндік олимпиадаларға және ғылыми іс-шараларға қатысуға тартамыз.

Оқу үдерісі тиімді болу үшін мұғалімнің пәнді терең білуі жеткіліксіз. Ол үшін тиісті әдістемелік және дидактикалық қолдау қажет. Кабинеттің заманауи жабдықталуы тек иллюстрациялық материалдардың, карталардың, тестілердің ғана емес, сонымен қатар ақпараттық-коммуникациялық ақпараттарды қолдануды қамтамасыз етеді. Презентациялар, бейнематериалдар, флеш-анимациялар, бейнежазбалар - заман талабына сай сабаққа үлес қосады.

Кабинетте қажетті оқу құралдары, дидактикалық материалдар, оқу және анықтамалық әдебиеттер, биология жинақтары және басқа зертханалық жабдықтар болады. Электронды оқу жоспарлары, презентациялар және сабаққа арналған флипчарттар да болуы қажет.

Биология - эксперименттік пән. Мектептегі биологияны оқу процесінде оқушылар биология кабинетінде жұмыс істеу кезінде қауіпсіздік ережелерін оқып үйрену кезінде пайда болатын алғашқы медициналық көмек көрсетудің белгілі бір дағдыларын дамытады. Оқушылардың биология сабақтарында қауіпсіз жұмыс жасауы үшін зертханалық және практикалық жұмыстардың қауіпсіздік ережелерін білу қажет.

Қауіпсіздік техникасын білу оқушыларға күнделікті өмірде де қажет (функционалды жаратылыстану сауаттылығын қалыптастыру).

Кабинетте қауіпсіздік бұрышы және қауіпсіздік журналы болады. Сонымен қатар, зертханалық және практикалық жұмыстарды орындауға арналған нұсқаулық карталарында нақты жұмыстарды орындау кезінде сақталуы керек қауіпсіздік ережелері де бар.

Жаратылыстану сауаттылығы оқу сауаттылығымен тығыз байланысты болғандықтан, сабақтарда алго-эвристикалық бағдарламаларды, белсенді үлестіріме материалдарды, сонымен қатар экологиялық мазмұндағы әр түрлі тапсырмаларды қолданамыз. Биологиялық мазмұнды мәселелерді шешу үшін математикалық сауаттылықты қалыптастыру қажет, сондықтан экологиялық мазмұнға қатысты

есептер шығарған кезде әртүрлі деңгейдегі оқушылардың қандай математикалық дағдыларға ие екендігін анықтай отырып, математика мұғалімдерімен кеңесу қажет.

Сабақта әр түрлі әдіс-тәсілдерді қолдана отырып, оқушылардың бойында функционалды жаратылыстану сауаттылығын қалыптастырып қана қоймай, олардың танымдық белсенділіктерін жандандыра отырып, оларды оқу үдерісіне ынталандыруға тырысу керек.

Сабақты өткізудің әр түрлі формалары оқу процесін қызықты етіп қана қоймай, сонымен қатар танымдық етеді, бұл пән бойынша білім сапасының динамикасына жағымды әсер етеді.

Мұғалім қызметінің нәтижесі бірден көрінбейді. Оқушылардың дайындық деңгейін бірнеше жыл ішінде байқауға болады. Оқушылардың білім сапасы оқушылардың дайындық деңгейіне де байланысты.

«Биологиялық сауаттылық» («сауатсыздық») термині әлі күнге дейін отандық теория мен педагогикалық практикада кең қолданысқа ие болған жоқ. Мүмкін, бұл сауаттылықты дәстүрлі түсіну бастауыш білім беру - оқу мен жазу қабілеттілігімен байланысты болғандықтан және осы тұжырымдаманың артында жатқан білім деңгейіне бастауыштың белгілі бір көлеңкесін беретіндігімен байланысты шығар. Біздің ойымызша, бұған қосымша концепцияның да, оқушылардың биологиялық сауаттылығын қалыптастырудың тұжырымдамалық негіздері мен жағдайларының дамымауы да себеп болады.

Біз биологияның тәрбиелік аспектісін ұсындық; интегративті биология және биологиялық сауаттылық туралы түсініктер; сонымен қатар осы білім беру саласындағы проблемалық саланы зерттеу жүргізілді; семантикалық негізде интегративті білімді қалыптастырудың тұжырымдамалық моделі, сонымен қатар оқытудың дидактикалық моделі шетелдік авторлардың зерттеулерінен айырмашылығы біртұтас теориялық және практикалық бағытты ұсынады. Олар дидактикалық оқыту моделі мен әдістемелік әзірлемелерді жобалау және тәжірибелік тестілеуді қамтиды.

Биологиялық сауаттылықты тек биологиялық білім негізінде қалыптастыру мүмкін емес деп санаймыз. Биологиялық білім негізгі болып қала береді және білімнің бөліктерді емес, жүйелі түрде игерілетін қажетті білім қалыптастыратын контекстпен толықтырылады [3].

Биологиялық сауаттылықты қалыптастыру тәсілі биологияның өзінің табиғатымен байланысты, ол тірі организмдердің: биоорганизмге дейінгі, органикалық және бейорганикалық, биосфераға дейінгі, ал ұйым күрделене түскенде жүйенің ұйымдастырылу деңгейлерін көрсетеді. Төменгі деңгей жоғары жүйеге енеді; организмнен биосфераға дейінгі биологиялық жүйелер биологиялық, биологиялық емес жүйелерде және олардың арасында жүретін процестерге жүйелік-желілік байланыстар арқылы және олардың мазмұнын синтетикалық тұрғыдан толық түсінуге болады.

Ғылыми дәлелдер биосфераның ашық жүйе екендігін және оны Жердің, ғарыштың, ғарыштық циклдардың, планетаның Күн жүйесіндегі жағдайынан, климаттық жағдайларға және планетадағы басқа процестерге әсер етуден бөлек қарастыруға болмайтындығын көрсетеді. Сонымен қатар, қазіргі кезде адам одан

асып, ғарыш кеңістігін белсенді түрде зерттейді және оған әсер етеді, оның өзіне әсерін сезінеді.

Сонымен қатар, адам қызметі интегративті сипатта болады, адам қызметінің көптеген аспектілері мен ғылыми зерттеулер (соның ішінде гуманитарлық) биология туралы білімді қосуды қажет етеді. Алайда, қоғамның биологиялық санасының деңгейі мұны әлі толық түсінуге мүмкіндік бермейді.

Биологиялық және экологиялық, әлеуметтік-экономикалық, моральдық-этикалық, оның ішінде денсаулықты, ғаламшардағы өмірді сақтау мәселелерін шешу үшін жергілікті дискретті емес, интегративті білім қажет. Мысалы, басқару шешімдерін қабылдау кезінде жүйенің (кәсіпорын, аймақ, қала) мақсаты мен бастапқы жағдайы тек экономикалық көрсеткіштер жиынтығымен сипатталатыны белгілі. Дәл сол процесс мақсатқа жеткеннен кейін жүзеге асырылады.

Биологиялық сауатты маман тек әлеуметтік жүйені (кәсіпорынды) ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік-табиғи жүйені - «кәсіпорын - қаланың, аймақтың, планетаның табиғатын» табиғи қатынастар, географиялық көрсеткіштер, қоғамдық қатынастар кешенінен көруі керек деп санаймыз. Денсаулық, табиғи ресурстар және т.б. Алайда, табиғи орта жағдайының параметрлері, биологиялық тәуекелдер қабылданған шешімдерде сирек көрініс табады. Экономистердің айтуы бойынша, дамудың тиімсіз менеджменті экономика салаларын табиғатпен сыртқы байланыстарды жеткілікті түрде ескермей оқшауланған түрде қарастырудан тұрады (тіпті олар жазылған болса да).

Мұның бәрі процестерді түсіну мен түсінуде өзара байланысты табиғи және әлеуметтік жүйелерге тән проблемалар биологиялық және биологиялық емес пәндердің білімдерін пайдалану кезінде пайда болатындығы туралы куәландырады, олар бір-бірін интеграциялап және толықтыра отырып береді. Биологиялық сауаттылықты дамытуға ықпал ететін әлемнің біртұтас табиғат-әлеуметтік көрінісі. Сонымен қатар, оқушыны биология туралы дәстүрлі идеялар шегінен шығарады, сол арқылы тұтас дүниетанымды қалыптастыруға мол негіз жасайды.

Қазіргі кезде биологиялық сауаттылықты арттыру үшін сараланған білім беру бағдарламалары мен әдістемелік әзірлемелерді әзірлеу қажет болатын үш топты бөліп аламыз. Олардың өзектілігі ақпараттық қоғам талаптарының ерекшеліктеріне байланысты болады. Соның бірі - «бір рет қана емес, бүкіл өмір бойы» білім алу.

Сонымен қатар, интегративті биология, «Білім бәріне» дүниежүзілік декларациясында білім беру үшін қойылатын талаптарды қанағаттандыруға едәуір үлес қосады: өмір сүруге ықпал ету, өз қабілеттерін дамыту; салауатты өмір салтын ұстану; қоғамның дамуына белсенді қатысу; өз өміріңіздің жағдайын жақсарту; стандартты емес шешімдер қабылдау; білімді жалғастыру.

Білім беру ұйымдарының серіктестері - мұражайлар, кітапханалар, бұқаралық ақпарат құралдары негізінде бейресми білім беру шеңберінде ақпараттық және білім беру қызметін ескеру қажет. Егер бұл шарт орындалса, биологиялық сауатты қоғамды тәрбиелеу жүйесін құруға болады.

Азаматтардың нақты санатына бағытталған биологиялық сауатты адамды тәрбиелеу процесі өмірлік тәжірибеге сүйеніп, олардың қызығушылықтарын, қажеттіліктерін, танымдық ерекшеліктерін, оқу және кәсіптік іс-әрекеттің

ерекшеліктерін ескеріп, арнайы оқу ортасын құруы керек. бұл оның интеллектуалды, адамгершілік, әлеуметтік және рухани дамуына мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, білім беру ортасының әлеуметтік белсенді болуы, оқушылардың мектептен тыс алған білімдері мен тәжірибелерін достар, отбасы шеңберіне пайдалануға және көбейтуге бағытталғандығы маңызды; әлеуметтік және кеңістіктегі-объективті ортадағы субъектілерді, объектілерді, жағдайларды кеңінен тарту үшін шығармашылық мүмкіндіктер жасады.

Бағдарламалар мен әдістемелік тәсілдерді әзірлеу әртүрлі факторлар жүйесімен анықталатын болады: елдің әлеуметтік-экономикалық және технологиялық даму деңгейі; ақпараттық сауаттылық; тиісті білім беру саясатының болуы; жалпы білім мен мәдениеттің деңгейі; биологиялық білімге деген сұраныс, білім берудің даму деңгейі және оның болашаққа бағдарлануы.

Білім берудегі интегративті биологияның мақсаты, ең алдымен, биолог емес әртүрлі топтарды биологиялық сауаттылыққа тәрбиелеу.

Біздің идеяларымызға сәйкес, қазіргі кезеңде оны жүзеге асыру үшін InBio-ның міндеттері ғылыми-зерттеу және білім беру қызметімен, біліммен байланысты болуы керек:

1) ақпараттық қоғамдағы адамның жалпы функционалдық сауаттылығы жүйесіндегі биологияның рөлі мен орнын анықтау;

2) биологиялық сауаттылық тұжырымдамасының мазмұнын дамыту, оның жеке тұлғаның функционалдық сауаттылығындағы орнын анықтау;

3) азаматтардың биологиялық білім деңгейін, сондай-ақ орта биологиялық білім және жоғары педагогикалық саласындағы проблемалық өріс пен жетістіктерді бақылау;

4) биологиялық емес ғалымдарды тәрбиелеу мен ағартудың тиімді жолдарын тұжырымдамалық түсінудің әдістемелік негіздерін құру;

5) биологиялық сауатсыздық мәселелеріне қоғамның қызығушылығын әр түрлі қоғамдық және ғылыми форумдарда талқылау арқылы ынталандыру, азаматтардың биологиялық сауаттылығын арттыру үшін әр түрлі елдердің тәжірибе алмасуын ұйымдастыру;

6) биологиялық аспектіні және оларды оқытуда қолдануды қоса алғанда, адам қызметінің әртүрлі салаларында (әлеуметтік, медициналық, басқарушылық, моральдық-этикалық) жүйелік-желілік байланыстарды анықтау;

7) биологтардың әр түрлі топтарында биологиялық сауаттылықты қалыптастыру бойынша оқыту модельдерін, арнайы білім беру бағдарламаларын, дидактикалық және әдістемелік әзірлемелерді құру және енгізу;

8) дүниетанымдық көзқарасқа, өзінің жеке басындағы, табиғаттағы, қоғамдағы, Әлемдегі өзгерістердегі рөлін білуге бағытталған, дүниетанымды тәрбиелеу, іске асыруға негіз болатын табиғат пен адам өміріне адамгершілік қатынасты қалыптастыру жеке тұлғаның тұрақты дамуы идеясының;

9) болашақ мұғалімдерді даярлау, биологиялық сауаттылықты қалыптастыратын мұғалімдердің біліктілігін арттыру бойынша ұсыныстар мен оқыту әдістемесін әзірлеу [4].

Осы мәселелерді шешуге арналған зерттеудің бір бөлігін осы зерттеудің авторы жүргізді.

Қоғамның күрделі мәселелерін, оның даму тенденцияларын, сонымен қатар ғылымды, білім беруді зерттеу «интегративті биология» және «биологиялық сауаттылық» анықтамаларын тұжырымдауға мүмкіндік берді.

Биологиялық сауаттылықты қалыптастырудың мағыналық доминантын жеке тұлғаны тәрбиелеуге және ақпараттық қоғамдағы өмірге бейімделуге қатысатын, оның әлеуметтік көзқарасы мен жалпы мәдениетін дамытатын қабілеттерді дамытуға аударды. Бұл маңызды, өйткені қазіргі қоғамда адамгершіліктен босату және моральдық-этикалық құндылықтарды тұтынушылық қоғам құндылықтарымен ауыстыру үрдісі байқалады.

Бұл анықтамада интегративті биология бірнеше қырларымен ұсынылған - философия, мораль-этикалық, әлеуметтік-гуманитарлық, жаратылыстану, оны биологиядағы көпфункционалды гуманитарлық бағыт ретінде сипаттайды.

Әдебиеттер тізімі

1. Пентин А. Ю., Никифоров Г. Г., Никишова Е. А. Основные подходы к оценке естественнонаучной грамотности педагогика. 2019 г. №4 (61).
2. Пентин А. Ю., Никифоров Г. Г., Никишова Е. А. Формы использования заданий по оцениванию и формированию естественнонаучной грамотности в учебном процессе 2019 г.
3. Нургалиева Ә.Е. Мынбаева А.К. Сторителлинг и цифровой Сторителлинг: История развития технологии обучения // журнал: наук и жизнь казахстана, 2018.- №2(57).-С. 159-165.
4. Гостева Ю. Н., Кузнецова М. И., Рябникова Л. А., Сидорова Г. А., Чабан Т. Ю. Теория и практика оценивания читательской грамотности как компонента функциональной грамотности. 2019г.

ӘОЖ 371.38

БИОЛОГИЯ ПӘНІ БОЙЫНША PISA ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ САУАТТЫЛЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Н.Тулеева ,

Ғылыми жетекші: Н.И. Дүйсенова

Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті
Ақтау қ, Қазақстан

Андатпа. PISA тек білімді ғана емес, сонымен қатар дағдыларды да бағалайды, ұйым студенттердің белгілі бір пәндік салаларда алған білімін ғана емес, сонымен қатар олардың осы білімді нақты әлемдегі жағдайларға қолдану қабілетін бағалауға бағытталған. Тестілер проблемаларды шешу, сыни ойлау және коммуникация сияқты дағдыларды өлшейді.

Түйін сөздер: PISA, халықаралық зерттеулер, жаратылыстану.

Бүгінгі таңда Қазақстанның оқыту жүйесінде білім беру мен бағалаудың тесттік түрлері кеңінен қолданылып отыр. Еліміздің Білім және ғылым министрлігінің Білім сапасын бақылау ұлттық орталығының мамандары айтып өткендей, Қазақстандық білім сапасын сырттай бағалау жүйесінде бүгінге дейін тек тесттік жұмыстар ғана белсенді қолданылады. Тест жұмыстары негізінен оқу материалында жасалады және белгілі бір пәндер бойынша жалпы дайындықты анықтауға арналған.

Бақылау бағдарламасы студенттердің халықаралық бағалауын білдіреді. Бұл Экономикалық Ынтымақтастық және Даму Ұйымы 15 жастағы оқушылардың оқу, математика және жаратылыстану саласындағы білімі мен дағдыларын өлшеу үшін жүргізетін халықаралық емтихан.

Бағдарлама саясаткерлер мен педагогтарды оқушылардың үлгерімі мен білім берудегі табысқа ықпал ететін факторлар туралы сенімді және негізді деректермен қамтамасыз етуге арналған. Әртүрлі елдердегі барлық қатысушы студенттерге бірдей сынақты жүргізу арқылы PISA оқушылардың үлгерімін халықаралық салыстыруға мүмкіндік береді және әртүрлі білім беру жүйелерінің күшті және әлсіз жақтары туралы түсінік береді. Емтихан әр үш жыл сайын өткізіледі және оған әлемнің түкпір-түкпірінен он мыңдаған студенттер қатысады.

Бірінші PISA бағалауы 2000 жылы жүргізілді, одан кейінгі бағалаулар содан бері үш жыл сайын өткізіліп келеді. Ең соңғы PISA бағалауы 2018 жылы өткізілді.

Бағдарлама факторлардың кең ауқымы бойынша деректерді жинайды. Бұл факторларға оқушылардың әлеуметтік-экономикалық мәртебесі, жынысы және иммигрант мәртебесі, сондай-ақ сынып мөлшері, мұғалімнің біліктілігі және мектеп ресурстары сияқты мектеп сипаттамалары кіреді.

Емтихан нәтижелері білім беру саясатын ақпараттандыруы мүмкін: PISA нәтижелерін саясаткерлер мен педагогтар өздерінің білім беру жүйелеріндегі жақсарту бағыттарын анықтау және студенттердің нәтижелерін жақсарту үшін дәлелді саясаттар мен бағдарламаларды әзірлеу үшін пайдалана алады.

Бұл тест – бірлескен күш: PISA-ға қатысушы елдермен және білім беру және бағалау саласындағы халықаралық сарапшылар желісімен бірлесіп өткізеді. PISA жүйесі мен тестілері білім беру және бағалау саласындағы мұғалімдерді, саясаткерлерді және сарапшыларды қоса алғанда, бірқатар мүдделі тараптармен кеңесу арқылы әзірленеді.

Бағдарлама негізінен оқушылардың оқу, математика және жаратылыстану саласындағы жетістіктерін бағалауға бағытталғанымен, оның нәтижелері білім беруден тыс әсер етуі мүмкін. PISA деректері білім мен экономикалық өсу, әлеуметтік мобильділік және қоғамның әл-ауқатының басқа көрсеткіштері арасындағы байланысты зерттеу үшін пайдаланылды. PISA нәтижелері сондай-ақ әлемдік экономикада сұранысқа ие дағдылар мен болашақтағы жұмыс орындарына қажет болуы мүмкін дағдылар туралы түсінік бере алады.

Жалпы алғанда, PISA бүкіл әлемдегі саясаткерлер мен педагогтар үшін білім беру жүйелерінің жұмысын бағалау және жақсарту бағыттарын анықтау үшін маңызды құрал болып табылады.

PISA— Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымы 15 жастағы оқушылардың оқу, математика және жаратылыстану пәндеріндегі білімі мен дағдыларын өлшеу үшін жүргізетін халықаралық сауалнама.

Негізгі мақсаттары: Негізгі пәндік салалардағы оқушы үлгерімі туралы халықаралық деңгейде салыстырылатын деректерді қамтамасыз ету, студенттердің қоғамға толық қатысу үшін қажетті білім мен дағдыларды қаншалықты меңгергенін бағалауға бағытталған. Халықаралық деңгейде салыстырылатын деректерді ұсына отырып, саясаткерлер мен педагогтарға өздерінің білім беру жүйелеріндегі күшті және әлсіз жақтарын анықтауға және оларды жақсарту туралы негізделген шешімдер қабылдауға мүмкіндік береді.

Білім берудегі табысқа ықпал ететін факторларды анықтау үшін оқушылардың үлгеріміне әсер етуі мүмкін оқушы, мектеп және жүйе деңгейіндегі факторлардың кең ауқымы туралы деректерді жинайды. Бұл ақпарат саясаткерлер мен мұғалімдерге әртүрлі факторлар арасындағы күрделі өзара әрекеттесуді түсінуге және студенттердің нәтижелерін жақсарту үшін дәлелді стратегияларды әзірлеуге көмектеседі.

Бұл білім басқармасына білім беру саясаты мен бағдарламаларының тиімділігін бағалау үшін пайдаланылуы мүмкін сенімді және негізді деректермен қамтамасыз етуге бағытталған. Дәлелдерге негізделген саясатты құруға жәрдемдесу арқылы PISA бүкіл әлем бойынша білім беру жүйесінің сапасын жақсартуға бағытталған [1].

Әділеттілік пен әлеуметтік әділеттілікті ілгерілету үшін, әлеуметтік-экономикалық статус, иммигрант мәртебесін қоса алғанда, студенттердің бірқатар сипаттамалары туралы деректерді жинайды. Осы факторлар мен студенттердің үлгерімі арасындағы байланысты зерттей отырып, программа бүкіл әлемдегі білім беру жүйелеріндегі теңдік пен әлеуметтік әділеттілікті алға жылжытуды мақсат етеді.

Бағдарлама мақсаттары оқушылардың үлгерімі мен білім берудегі табысқа ықпал ететін факторлар туралы сенімді және негізді деректерді ұсыну арқылы білім беру жүйесін жетілдіру және білім берудегі дәлелді саясатты құру мен әділдік пен әлеуметтік әділеттілікті ынталандыру болып табылады.

Ұйымның PISA-ға қатысты бірнеше жауапкершілігі бар, соның ішін айта кететін болсақ тест негізін және сынақтарын әзірлеу, бақылдауда қолданылатын негізді және тесттерді әзірлеуге жауапты. Бұл білім беру және бағалау саласындағы мұғалімдерді, саясаткерлерді және сарапшыларды қоса алғанда, бірқатар мүдделі тараптармен кеңесуді қамтиды.

Жұмыс бағалауын басқару: қатысушы елдерде тест бағалауын басқаруды үйлестіреді. Бұл бағалаудың белгіленген хаттамаларға сәйкес жүргізілуін қамтамасыз ету үшін әр елдегі ұлттық үйлестірушілермен жұмыс істеуді қамтиды.

Деректерді жинау және талдау, бағдарлама бағалауы нәтижесінде алынған деректерді жинауға және талдауға жауапты. Бұл деректерді талдау және оқушылардың үлгерімі мен білім берудегі табысқа ықпал ететін факторлар туралы мағыналы түсініктерді қалыптастыру үшін статистикалық модельдер мен әдістерді әзірлеуді қамтиды.

Бағалау ұйымы нәтижелерін хабарлауға және таратуға жауапты. Бұл бүкіл әлемдегі студенттердің үлгерімі мен білім беру жүйелері туралы түсінік беретін есептер мен деректер жиынын жариялауды және басқа елдермен салыстыруды қамтып отыратын болады.

Саясаткерлер мен мұғалімдерге қолдау көрсету және кеңес беру үшін ұйым бағалауы нәтижесінде алынған түсініктерге негізделген саясаткерлер мен педагогтарға

қолдау мен кеңес береді. Бұған саяси ұсыныстарды әзірлеу және білім беру жүйесін жақсартуға ұмтылатын елдерге техникалық көмек көрсету кіреді [2].

Қатысушы елдермен ынтымақтасу үшін қатысушы елдермен PISA бағалауының олардың контексттеріне сәйкестігін және нәтижелердің білім беру жүйесін жақсарту үшін пайдалы болуын қамтамасыз ету үшін ынтымақтасады. Бұл әр елдегі ұлттық үйлестірушілермен және басқа да мүдделі тараптармен тығыз жұмыс істеуді қамтиды.

Жұмыс нәтижелеріне зерттеулер мен тәжірибелерді жүргізу өте пайдалы және тиімді болып келеді. Бұл жаңа тест тапсырмалары мен бағалау жүйесін әзірлеуді, сондай-ақ студенттердің жұмысын бағалаудың әртүрлі тәсілдерін жасап шығаруға жол ашады.

Білім беру саласындағы халықаралық диалогқа жәрдемдесуге жауапты ұйым білім беру саясаты мен тәжірибесі бойынша халықаралық диалогты жеңілдету үшін платформа пайдаланатын болады. Бұл жиналыстар мен конференцияларды шақыруды, баяндамалар мен мақалаларды жариялауды және саясаткерлерге, педагогтарға және зерттеушілерге идеялар мен озық тәжірибе алмасу үшін форум өтуді қамтамасыз етеді. Білім берудегі жаңа басымдықтар мен қиындықтар білім беру форматтарын жақсы жаққа өзгертуге өз ықпалын тигізеді.

PISA-ға қатысуға қойылатын арнайы талаптар елге байланысты аздап өзгеруі мүмкін, бірақ ескеру қажет кейбір жалпы аспектілер де бар. PISA-ға қатысуға мүдделі елдер ЭЫДҰ-ға хабарласып және өз міндеттемелерін көрсету арқылы бағалауға қосылуға дайын екендіктерін білдіруі керек.

Әрбір қатысушы ел бағалауға қатысу үшін мектептер мен оқушылардың өкілдік үлгісін таңдайды. Іріктеме оқушылардың жалпы санын көрсетуі және әлеуметтік-экономикалық жағдай, географиялық аймақтар және мектеп түрлері бойынша әртүрлі болуы керек.

PISA әдетте міндетті білім берудің соңғы курсына тапсырылады. Қатысушы елдер сынақты ЭЫДҰ белгілеген белгіленген мерзімде өткізеді. Тест мазмұны: PISA оқушылардың оқу, математика және жаратылыстану саласындағы құзыреттілігін бағалайды. Бағалау есте сақтаудан гөрі нақты дүниедегі мәселелерді шешу дағдыларына назар аударады. Тест сұрақтары алған білімдерін практикалық контексте қолдану және күрделі есептерді талдау қабілетін бағалауға арналған. Академиялық бағалаудан басқа, PISA білімі, білім алу тәжірибесі, көзқарастары және оқуға қатысты сенімдері туралы ақпаратты жинайтын сауалнаманы қамтиды. Бұл қосымша деректер академиялық нәтижелерді түсіндіру үшін контекстті қамтамасыз етуге көмектеседі [3].

Қатысушы елдер өз нәтижелерін басқа елдердің нәтижелерімен салыстыра отырып, бағалаудағы оқушыларының үлгерімі туралы жан-жақты есептер алады.

PISA-ға қатысуға арналған арнайы талаптар, нұсқаулықтар мен процедуралар ЭЫДҰ жаңартулары мен өзгертулеріне ұшырауы мүмкін екенін ескеру маңызды. Сондықтан, PISA ресми веб-сайтынан кеңес алу немесе елімізге қатысты ең өзекті ақпарат пен нақты талаптарды алу үшін ЭЫДҰ-ға тікелей хабарласу ұсынылады.

Елдер бағалау кезінде жиналған оқушылар деректерінің құпиялылығы мен құпиялылығын қамтамасыз ету үшін қатаң хаттамаларды сақтауы керек. Деректерді

қорғау бойынша нұсқаулар беріледі және қатысушы елдерден осы ережелерді сақтауды талап етеді.

Қатысушы елдер әдетте статистикалық маңызды нәтижелерді алу үшін басқа елдермен салыстыру үшін сенімді негізді қамтамасыз етуі керек.

Елдер, мектептер мен оқушыларды таңдау үшін іріктеудің қатаң әдістемелерін қолдануы керек. Таңдау процесінде студенттердің саны, географиялық таралуы және білім беру жүйесінің сипаттамалары сияқты факторларды ескеру қажет.

PISA сынақ материалдары қатысушы елдердің әр алуан ауқымын қамту үшін бірнеше тілде әзірленген. Тест тапсырмаларын аудару және бейімдеу бағалаудың тұтастығына нұқсан келтірместен тілдік және мәдени сәйкестікті қамтамасыз ету үшін мұқият қарауды талап етеді.

Елдер сынақ әкімшілігін, мониторингті және деректерді жинауды қоса алғанда, бағалаудың логистикасын үйлестіруге жауапты. Нәтижелердің сенімділігі мен негізділігін сақтау үшін белгіленген нұсқаулар мен хаттамаларды сақтау өте маңызды.

Бағдарламаға қатысу қаржылық міндеттемелерді, соның ішінде үлгіні таңдауға, сынақтарды басқаруға, деректерді өңдеуге және қатысу жарналарына байланысты шығындарды қамтуы мүмкін. Елдер мемлекеттік бюджеттер, халықаралық ұйымдар немесе білім беру қорлары сияқты әртүрлі көздерден қаржылық қолдау іздей алады.

PISA тұрақты бағалауларына қатысумен қатар, кейбір елдер зерттеулеріне қатысуды таңдауы мүмкін. Бұл зерттеулер уақыт өте келе оқушылар тобын қадағалап, білім беру үлгерімі мен оқушылардың үлгеріміне әсер ететін факторлар туралы құнды түсініктер береді.

PISA нәтижелері көбінесе білім беру саясатын, бастамаларды және реформаларды ақпараттандыру үшін пайдаланылады. Қатысушы елдерге бағалау нәтижелерін талдау, жақсарту бағыттарын анықтау және білім беру жүйелерін жақсарту үшін дәлелді стратегияларды әзірлеу ұсынылады.

Қатысушы елдер бағалау нәтижелерінің негізділігі мен сенімділігін қамтамасыз ету үшін сапаны қамтамасыз ету шараларын ұстануы керек. Бұл стандартталған басқару процедураларын, сынақ жағдайларын бақылауды және қатаң балл мен деректерді талдау хаттамаларын енгізуді қамтиды.

Елдер ЭЫДҰ-ға көрсетілген мерзімге сәйкес өз деректерін ұсынуға жауапты. Деректер тұтастығы мен құпиялылығын сақтау үшін деректер дәл және қауіпсіз берілуі керек.

Әкімшілік және деректерді жинау процестерін қолдау үшін қажетті технологиялық инфрақұрылым мен ресурстар болуы керек. Бұл сенімді интернетке қол жеткізуді, сәйкес аппараттық және бағдарламалық құралды және деректерді басқару жүйелерін қамтуы мүмкін.

PISA негізгі бағалауымен қатар, елдерде нақты білім беру салаларын немесе тақырыптарды тереңірек зерттейтін арнайы зерттеулерге немесе тақырыптық бағалауларға қатысу мүмкіндігі болады. Бұл зерттеулер қаржылық сауаттылық, мәселелерді бірлесіп шешу немесе жаһандық құзыреттілік сияқты салаларға қосымша түсінік береді.

ЭЫДҰ жан-жақты есептер мен PISA нәтижелерін талдауды жариялайды, бұл оларды саясаткерлерге, мұғалімдерге, зерттеушілерге және жалпы жұртшылыққа қолжетімді етеді. Қатысушы елдер білім беру саласында негізделген талқылаулар мен

дәлелді шешімдер қабылдауды ынталандыру үшін қорытындыларды кеңінен таратуға шақырылады.

PISA-ға қатысу – білім беру жүйесін жетілдірудегі тұрақты міндет. Елдерге бағалау нәтижелерінен сабақ алуға, халықаралық диалог пен ынтымақтастыққа қатысуға, білім беру нәтижелерін жақсарту үшін мақсатты араласулар мен реформаларды жүзеге асыруға шақырады.

PISA-ға қатысуға мүдделі елдер үшін ЭЫДҰ ұсынған нұсқаулар мен нұсқауларды мұқият орындау өте маңызды, өйткені талаптар уақыт өте келе өзгеруі мүмкін. Осы талаптар мен ойларды ұстана отырып, елдер білім беру нәтижелерін жаһандық түсінуге үлес қоса алады және олардың білім беру жүйелерін жақсарту бойынша жұмыс істей алады. PISA-ның негізгі мақсаты – елдер арасындағы білім беру нәтижелерін салыстыру үшін негіз беру. Сондықтан қатысушы елдер бағалау тәжірибесінің ЭЫДҰ белгілеген халықаралық стандарттар мен нұсқауларға сәйкес келуін қамтамасыз етуге ұмтылуы керек [4].

Тұтастай алғанда, Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымының (ЭЫДҰ) PISA-ға қатысты кең ауқымды міндеттері бар, олардың барлығы оқушылардың үлгерімі мен білім берудегі табысқа ықпал ететін факторлар туралы сенімді және негізді деректерді ұсыну арқылы бүкіл әлем бойынша білім беру жүйесін жақсартуға бағытталған.

Әдебиеттер тізімі

1. Баранова В.Ю., Ковалева Г.С., Кошеленко Н. Г. Оқушылардың білім жетістіктерін халықаралық зерттеудің негізгі нәтижелері: ПИЗА - 2006 / - М: ИОСО РАО білім беру сапасын бағалау орталығы, 2007.-82 Б.

2. Культуманова А., Бердибаева Г., Картпаев Б. PISA-2012 15 жастағы білім алушылардың білім жетістіктерін халықаралық зерттеудің негізгі нәтижелері. - Астана: ҰБСБО, 2013 - 283 бет.

3. Давыдов В. В. Теория развивающего обучения. М. : ИНТОР, 2016. 240 с.

4. PISA халықаралық зерттеуі. Әдістемелік құрал.-Астана: ҰБСБО, 2012.-115с.

ӘОЖ 371.31

СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫН БИОЛОГИЯ ПӘНІНЕН ОҚЫТУ ҮДЕРІСІН БАҒАЛАУ ЖӘНЕ ЖЕТІЛДІРУ

Ф. Тұңғатар

Ғылыми жетекші: Э.У. Сагиндыкова

Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті,
Ақтау қ., Қазақстан

Андатпа. Қазіргі уақытта бүкіл әлемде қызығушылық білім беру сапасының проблемалары маңызды болып табылады. Білім беру жүйесі, сондай-ақ тұтастай

алғанда кез келген мемлекеттің дамуы үшін қазіргі білім берудің жаңа моделін белсенді іздестіруде. Бұл адамзаттың тұрақты дамуын қамтамасыз етеді.

Түйін сөздер: бағалау, жүйе, рейтинг.

Бағалау білім беру жүйесінде оның маңызды құрамдас бөлігі, сондай-ақ оқушылардың оқу жетістіктерін елеулі реттеуші бола отырып, әрқашан ерекше орын алып отыр.

Сондай-ақ, бағалау қызметі қазіргі теориялық және практикалық педагогикадағы өзекті мәселелердің бірі. Бүгінгі таңда қолданылатын бағалау жүйесі білім парадигмасы аясында қалыптасады және білімді игеру процесін емес, нәтижені көрсетіп отыр.

С. И. Ожеговтың түсіндірме сөздігінде «жүйе» сөзінің түсіндірмесін табуға болады. Бұл жағдайда олардың ішіндегі ең жақыны: «іс-әрекеттің орналасуы мен байланысында белгілі бір тәртіп», егер бағалау процесінде оқушылардың оқу және танымдық іс – әрекетін бақылау жүзеге асырылса, оқушылардың алған білімінің сапасы туралы сипаттама, ақпарат жинақталса, онда тұтастай алғанда бағалау жүйесі – бұл оқушылардың оқу бағдарламаларын игеру сапасын бағалайтын, іс-әрекеттің белгілі бір тәртібіне ие және мұғалім мен оқушы арасындағы кері байланысты қолдайтын жүйе болмақ.

Оқушылардың іс-әрекетін 5 баллдық бағалау оқу бағдарламасын меңгерудің толықтығы мен тереңдігінің жиынтық көрсеткіштері. Сонымен қатар, көрсеткіштер мұғалім үшін де, оқушы үшін де аз ақпарат алады, яғни мұғалім мақсатқа қаншалықты қол жеткізе алды, ал оқушы бірыңғай бағдарламаны орындаудың жалпы деңгейі туралы ғана ақпарат алады, бірақ оқушы бастан кешірген қиындықтардың сипаты туралы ештеңе сезбейді.

Бағалаудың ақпараттылығының жеткіліксіздігі оқушылардың академиялық білімінің толықтығы мен жүйелілігі бағаланады, яғни білім министрлігі бекіткен оқу жоспары, оқу бағдарламасы шеңберіндегі білім мен дағдылар бағалау объектісі.

Оқушыға сынып журналына қойылған белгі стандартқа қатысты оқушы деңгейінің, алдыңғы кезеңдегі сыныптастарына қатысты оқушы деңгейінің өзіндік интеграцияланған көрсеткішіне айналуға (бірақ бұл әрдайым дәстүрлі бағалау жүйесінде бола бермейді).

Оқушының іс-әрекетінің сәттілігі, оқу жоспарынан тыс қызметтің басқа тәсілдерін игеру қарастырылмайды. 5 баллды шкала оқушының кейбір жеке, тіпті кішігірім ілгерілеуін жаза алмай отыр.

Сондықтан мұғалімдер аралық көрсеткіштерді жиі пайдаланды: "3-", "3+", "4-", "4+" немесе "5 - "" 5+", бұл оқушының жалпы бағасына әсер етпеді. Бағалау нормалары мен критерийлерінің бұлыңғырлығы бағалау жүйесін субъективті және оқушылар үшін ыңғайсыз болды. Бағалау тек оқушының басқа сынып оқушылары арасында қандай орын алатынын көрсетіп қана қоятын.

Алайда, оқушы үшін өз білімін сыныптастарымен емес, өз жетістіктерімен салыстыру маңызды, оқушының жетістіктерінің өсу траекториясын қадағалау маңызды болмақ.

Осылайша, мектеп жұмысының тәжірибесінде әлі де оқу жетістіктерін бағалаудың толықтығы мен объективтілігі жоқ, бес балдық бағалау шкаласын мұғалімдер сынып

құрамына, оқушылар ұжымының дайындық деңгейіне байланысты ерікті түрде пайдаланды, бағалау критерийлері субъективті түрде түсіндірілді.

Мұндай бағалау шкаласы, әрине, дәл емес, мұғалімдер қолданатын критерийлер біркелкі емес және бағалауды квалиметриялық қамтамасыз ету жоқ боп отыр. Бүгінгі таңда қазіргі педагогика ғылымы мен практикасында оқушылардың жетістіктері мәселесіне екі негізгі көзқарас қалыптасқан Л. П. Мирошниченко динамикадағы "білім сапасы" ұғымының әлеуметтік-экономикалық аспектісін қарастыра отырып: "білім беру сапасы – бұл қоғам өз азаматтарын оқытудың мақсаттары мен нәтижелеріне ұсынған нормалар мен стандарттарға сәйкес келетін білім беру қызметтерін ұсыну негізінде қоғамның оң әлеуметтік-экономикалық дамуын қамтамасыз ететін әлеуметтік категория", - деп атап өтті.

Яғни, стандарттың орындалуы білім беру сапасына қол жеткізуді көрсетті. Барлық елдерде білім сапасы мемлекеттің, қоғамның дамуымен тығыз байланысты. Білім беру процесінің әрбір қатысушысы (педагог, оқушылар, ата-аналар) білім берудің белгілі бір сапасына қызығушылық танытады. Мұғалім үшін білім сапасы сапалы оқу жоспарын, мұғалімнің оқу, әдістемелік материалдармен, техникалық құралдармен қамтамасыз етілуін білдіреді. Оқушылар үшін білім сапасы-оның оқудағы жетістіктері, мектепте, сыныпта жақсы атмосфера.

Ата-аналар білім сапасын баласының жеке қабілеттерін сәтті дамыту деп санайды. Бұл құбылыс тұлғаның әлеуметтік қалыптасуымен байланысты ресейлік ғалымдардың еңбектеріндегі білім сапасына үлкен көңіл бөлінеді. Тұлғаның әлеуметтенуі "өсіп келе жатқан адамның мәдени құндылықтар мен әлеуметтік нормаларды игеру және көбейту дәрежесімен, сондай-ақ ол өмір сүретін қоғамда өзін-өзі дамыту және өзін-өзі жүзеге асыру дәрежесімен" сипатталады.

"Білім сапасы" ұғымының дәстүрлі мазмұны білім көлемін, яғни білім алушы есте сақтауы керек ақпаратты қамтиды. Жаһандану, білім беру жүйелерінің интеграциясы, жылдам көші-қон процестері, әр адам бәсекеге қабілетті болуға ұмтылатын еңбек нарығының озық дамуы жағдайында уақыт білім беру жүйесіне білім беру сапасына қатысты жаңа талаптар қойды.

Дьюидің пікірінше, " сынып-аудитория " сынып-зертханаға " айналуы керек, оқушылар оқудағы қиындықтарды өз бетінше, саналы түрде жеңуі керек. Дьюи әзірлеген " толық ойлау әрекеті " тұжырымдамасы, оқушыға өзінің танымдық іс-әрекетін құруға кең мүмкіндік берілгенде, оқу сапасын жақсартуға жақсы жағдай жасады [1] .

Ресейлік зерттеуші-ғалым А. М. Моисеев " білім сапасы " ұғымын мектептің сәттілігінің маңызды көрсеткіші және міндетті түрде Мектепшілік басқару элементтерінің бірі ретінде қарастырады. Білім беру сапасы оқушылардың, қоғамның, білім беру тапсырыс берушілерінің қажеттіліктерін қанағаттандыра алатын білім беру нәтижелерінің маңызды қасиеттері мен сипаттамаларының жиынтығы ретінде ұсынылған.

Білім беру сапасының негізгі критерийі мемлекеттік білім беру стандартына сәйкес келетін оқушылардың оқу жетістіктерінің деңгейі болып табылады, ол оқыту нәтижелерін бағалау арқылы айқындалады. Содан кейін бағалау нәтижесі баллмен белгіленеді, ол белгі деп аталады.

Бағалау-бұл оқушылардың оқу және танымдық әрекеттерін бақылау процесі, сонымен қатар білім сапасын жақсарту мақсатында оқушы туралы ақпаратты сипаттау, жинау, тіркеу және түсіндіру процесі. Бағалау-оқушының пәндік білімді игеруінің, дағдылардың қалыптасуының, оның ойлауының дамуының, тәуелсіздігінің көрсеткіші.

Бағалау оқушының жеке басына бағытталған. Білімді игеру оқушыдан қарқынды психикалық және физикалық белсенділікті, психикалық жұмылдыруды, зейінді күшейтуді және есте сақтауды талап етеді.

Ауызша жауаптар, жазбаша, бақылау, практикалық және басқа да тексеру жұмыстары бағалауға жатады. Ол мазмұны бойынша жауаптың дұрыстығын, оның толықтығы мен дәйектілігін, тұжырымдардың дәлдігін, білімді игерудің беріктігі мен санасын, олардың практикамен байланысын ескереді. Бағалау оқушылардың іс-әрекетінің нақты педагогикалық жүйенің және бүкіл білім беру жүйесінің талаптарына сәйкестігін анықтайды.

Бағалау оқушының білімді игеру бойынша күнделікті жүйелі жұмысын ұйымдастырудың тиімді құралы болып табылады. Тиімділігі неғұрлым жоғары болса, оқушының жұмысы оның танымдық қызметін жүйелі бақылау кезінде объективті түрде бағаланады. Әрине, оқушыға әділ және объективті бағалау оның оқуға деген ынтасын айтарлықтай арттырады.

Бағалау мұғалім мен оқушы арасындағы "кері байланыс" деп аталады. Мұғалім өз пәнін оқытудың тиімділігі туралы ақпарат алады.

Сондықтан оқушылардың білімі мен дағдыларын бағалаудың мақсаттары келесідей:

- оқушылардың білімі мен дағдыларын диагностикалау және түзету;
- оқу процесінің белгілі бір кезеңінің нәтижелілігін есепке алу;
- оқытудың қорытынды нәтижелерін әртүрлі деңгейде анықтау. Оқушылардың оқу іс - әрекетін бағалау келесі функцияларды орындайды:
 - бақылау (бақылау оқытудың белгілі бір кезеңінде үйренген оқушылардың білімін, іскерлігін, дағдыларын анықтайды, бақылау-мұғалімнің қызметі және оқушылардың жетістіктері туралы ақпарат алу рәсімі);
 - оқыту, білім беру (оқушы мұғалімнің тапсырмаларын орындайды, сонымен қатар сыныптастарының жауаптарына түзетулер енгізеді, бұл өз кезегінде оқушының танымдық белсенділігін дамытады);
 - тәрбиелік (оқушының өзін - өзі бағалауы, өзін - өзі тануы қалыптасады);
 - түзету (мұғалім оқушының жетістіктерін түзетуге көмектеседі);
 - ақпараттық (мұғалім оқушының жетістігі туралы ақпарат алады, оқушы, ата - ана);
 - диагностикалық (диагностика алынған нәтижелердің себептерін анықтайды);

"Оқушының оқу іс-әрекетін бағалау оқушылардың жалпы дайындық деңгейінің сапалық сипаттамасын, олардың жетістіктері мен кемшіліктерін, сондай-ақ оны жетілдіру жолдарын көрсететін мұғалімнің бағалау пікірлері мен қорытындыларында көрінеді" деп атап көрсеткенімен, яғни оқушылардың оқу жетістіктерін бағалау белгіде толық көрсетілмейді [2] .

Оқушының әрі қарайғы бағдарлау қызметі, сондай-ақ мұғалімнің өзі мұғалімнің бағасына байланысты. Сонымен қатар, бағалаудың дәлдігі мен толықтығы оқу мақсатына жету үшін әрі қарайғы әрекеттердің ұтымдылығын анықтайды.

Осылайша, бағалау-бұл оқушының нақты қол жеткізген нәтижелерінің жоспарланған мақсаттарға сәйкестік дәрежесін анықтау процесі. Бағалаудың шартты көрінісі-әдетте ұпайлармен көрсетілген белгі.

Соңғы он жылда ғалымдар "оқушылардың оқу жетістіктері" ұғымын белсенді қолданды. Оқушының оқу жетістіктері-бұл оның оқу іс-әрекеті процесінде алға жылжуы, оқушылардың бұрынғы деңгейінен жаңа деңгейге көтерілу процесі, бір нәрсені игеру.

Нәтижесінде оқушының белгілі бір білім беру стандартына қол жеткізген білім деңгейіне сәйкестігі.

Оқушылардың оқу жетістіктерінің көрсеткіштері:

- пәндер бойынша оқу жетістіктері;
- оқу жетістіктерінің динамикасы;
- оқу пәндеріне қатынасы;
- негізгі (пәннен тыс) құзыреттіліктер (танымдық, әлеуметтік, ақпараттық және т. б.);
- білімге қанағаттану;
- білім беру процесіне қатысу дәрежесі;
- одан әрі білім беру және мансап түлек.

Осылайша, оқушылардың оқу жетістіктері-бұл білім алушылардың оқу процесінде алған білімі, іскерлігі, дағдылары мен құзыреттіліктері және жеке тұлғаның қол жеткізілген даму деңгейін көрсетеді.

А.Н. Майоров оқушылардың оқу жетістіктерін бағалаудағы ең оңтайлы тәсіл-бұл білім беру стандартын ескере отырып, оқушының академиялық үлгерімі, оқу процесінде алған коммуникативті дағдыларды игеру, оқу іс-әрекетінің мотивтерін қалыптастыру, жеке әлеуметтік игеру, құндылықтар жүйесі ескерілетін кешенді тәсіл екенін атап өтті [3].

Білім беру сапасының деңгейі оқушылардың оқу жетістіктерінің сапа деңгейіне байланысты, яғни оқушылардың оқу жетістіктерінің сапасы жалпы білім беру сапасын арттырудың маңызды факторы болып табылады. Динамикадағы оқу жетістіктерін қарастырған кезде оқу жетістіктерінің сапасын бағалауды жетістіктердің өлшенетін сипаттамаларын оқу мақсаттары мен оқу бағдарламаларының талаптарымен байланыстыру процесі ретінде түсіндіруге болады.

Себебі, білім сапасы әрдайым сапалы білім бере алмайды, егер оқушы бұл білімді қабылдауға дайын болмаса. білім беру сапасын тиімді басқарумен қамтамасыз етілетін білімді беру және алу процесін сапалы ету қажет.

Білім беру сапасын тиімді басқару-оқушының интеллектуалды дамуын анықтау, диагностикалау, оқушының оқу сипаттамаларының өзгеру динамикасын құру, оқу жетістіктерінің жоспарланған нәтижелерге сәйкестігін талдау, яғни мұғалім, мектеп қабылдаған педагогикалық іс-әрекеттердің сапасы туралы нақты ақпарат алу, атап айтқанда жаңа әлеуметтік-экономикалық жағдайларда қоғамның қазіргі сұраныстарына сәйкес келетін білім беру сапасы.

Бұл ретте тек сыртқы бағалау жеткіліксіз, жалпы білім беретін мектептердің өздері қамтамасыз ететін білім беру сапасына кепілдік берудің ішкі тетіктері талап етіледі.

Осылайша, білім беру сапасын көп өлшемді ұғым ретінде қарастыруға болады, ол оқуды аяқтағаннан кейін белгілі бір жағдайларда алынған білімге деген сұранысты, оларды белгілі бір мақсатқа жету және өмір сүру сапасын арттыру үшін қолдануды көрсетеді.

Білім беру сапасының көрсеткіші білім берудің қоғамның және тұлғаның қажеттіліктеріне, белгіленген нормаларға, талаптарға, стандарттарға сәйкестігі болып табылады, оның ішінде құзыреттілік оқушылардың оқу жетістіктерін бағалау жүйесіндегі сапалы өзгерістердің қажеттілігі ретінде қарастырылатын оқушылардың құзыреттерінің жиынтығы ретінде қарастырылады. Оқушылардың оқу жетістіктерін бақылау және тексеру білім сапасын бағалаудың негізгі және міндетті элементтерінің бірі болып табылады. Бағалау оқушылардың іс-әрекеттері мен олардың қызметінің нәтижелерін сандық және сапалық бағалауды қамтиды [4].

Бағалау негізінде бағалау процесінің нәтижесі болып табылатын белгі қойылады. Білім сапасын арттырудың маңызды факторы ретінде оқушылардың оқу жетістіктерінің сапасы жалпы білім сапасын қамтамасыз етеді.

Әдебиеттер тізімі

1.Асипова, Н.А. Педагогическое значение инновационно-проектировочной деятельности будущих учителей // Педагогика и психология. – №2. – Алматы. 2019. – С.128-134.

2.Асипова, Н.А. Новые парадигмы образования и их интеграция в образовательный процесс высшей школы Вестник ИГУ. – №38. – 2014. – С. 59-64.

3.Бабанский Ю.К. Оптимизация процесса обучения. Общедидактический аспект М., 2016. – 193с.

4.Бакиров, А. Система оценки качества образования: сравнительные ориентиры – 2017. - №27. – С.3

ӘОЖ 371.31

БИОЛОГИЯ САБАҚТАРЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫ ҰЙЫМДАСТЫРУ ЖӘНЕ ҚОЛДАУ ЖОЛДАРЫ

С. Оралбаева.,

Ғылыми жетекші: Э.У. Сагиндыкова

Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау қ.,
Қазақстан

Андатпа. Оқу процесінде маңызды педагогикалық заңдылықтың көрінісі-оқушыларды оқыту, тәрбиелеу және дамыту бірлігі мұғалімнің биологиялық білім беру мазмұны мен оқыту әдістерінің объективті мүмкіндіктерін пайдалану қабілетімен

анықталады. Биологияны оқыту әдістерінің дамуына биология ғылымы мен практикасының әдістері, әдіснаманың тенденциялары, дидактика мен биология әдістемесінің жетістіктері әсер етеді.

Түйін сөздер: эксперименттер, бақылаулар.

Оқыту әдістерінің проблемасы педагогика мен жеке әдістерде ең пікірталас тудырады. Бір жағынан, бұл әдіс, жол, құрал, әдіс сияқты сөздерді синонимдік қолдануға байланысты "әдіс" терминінің кейбір сәйкессіздігімен түсіндіріледі, ал екінші жағынан, әртүрлі әдістердің бай арсеналымен түсіндіріледі, оларды анықтауда әртүрлі педагогтар мен әдіскерлер әртүрлі тәсілдерді қолданады.

Биологияны оқыту әдістемесінде көбінесе әдістер "әдіс" кілт сөзімен анықталады.

Н. М. Верзилин мен В. М. Корсунская биологияны оқыту әдістемесі бойынша оқулықта мынадай анықтама береді: "Оқу тәсілі – мұғалімнің білімді беру тәсілі және сонымен бірге оқушылардың оларды игеру тәсілі".

В.А. Тетурев "Биологияны оқыту әдістері" (1960) [әдістерді "мұғалім мен оқушылардың соңғы білімдерін, дағдылары мен дағдыларын игеру үшін қолданылатын негізгі жұмыс тәсілдері" деп анықтайды.

Всесвятский "биология дидактикасының мәселелері" (1969) кітабында: "әдісті мұғалімнің белгілі бір биологиялық білімді, практикалық дағдыларды және дағдыларды жақсы меңгеруіне бағытталған биология негіздерін оқытудың негізгі әдістерінің бірі ретінде анықтауға болады".

И. Д. Зверев (1983) әдістерді "мұғалім мен оқушылардың білім беру мақсаттарына жетуге бағытталған өзара байланысты іс-әрекетінің реттелген тәсілдері ретінде" сипаттайды.

Біз "әдіс" ұғымының анықтамаларын тізімдеуді жалғастыра аламыз. Олардың барлығы тұжырымдаманың жекелеген бөлшектерінде ерекшеленіп, өзара байланысты екі тарапты сипаттайды: әсер етуші оқыту жағы – мұғалім және қабылданатын, үйренетін жағы – оқушы.

Бұл өзара әрекеттесудің сипаты үшінші, маңызды компонент – білім көзіне байланысты.

Білім көзі оқу мақсаттарын жүзеге асыратын білім беру процесінде жетекші болып табылатын оқу материалының мазмұнымен анықталады.

Білім көздерінің оқыту әдістеріне әсері олардың сөзбен, бейнемен және іс-әрекетпен байланысты сыртқы көріністерінде көрінеді. Ал ақыл-ой әрекетінің логикасы, таным процесінде оқушылардың белсенділігінің сипаты ретінде, әдістердің ішкі жағын білдіреді.

Тәжірибеде биологияны оқытудың әртүрлі әдістері дамыды. Дегенмен, олардың барлық әртүрлілігін ең маңызды жалпы белгілер бойынша топтастыруға болады: білім алу көзі, оқу процесінде оқушылардың іс-әрекетінің сипаты.

Бұл белгілер оқытуда қолданылатын белгілі бір әдісті анықтауда негізгі болып табылады. Бұл белгілер оқытудың, ілімнің және мазмұнды білдіретін білім көзінің бірлігін көрсетеді.

Осы белгілерге сүйене отырып, оқыту әдістерінің үш тобы бөлінеді: ауызша (білімнің бір көзі – сөз), көрнекі (білімнің екі көзі – сөз және көрнекілік) және

практикалық (білімнің үш көзі – сөз, зерттеу объектісі және тақырыпты практикалық зерттеу).

Ауызша әдістер тобына әңгіме, әңгіме, түсініктеме, дәріс жатады. Мұнда мұғалімнің қызметі сөз түрінде, ал оқушылардың іс – әрекеті негізінен тыңдау, түсіну, ауызша немесе жазбаша жауаптар түрінде көрінеді.

Көрнекі әдістер тобы тәжірибелер мен көрнекі құралдарды көрсету, заттар мен құбылыстарды табиғи түрде немесе суретте көрсету (сурет, схема, муляж, модель).

Мұғалім бір сөзбен бақылауды, зерттелетін объектіні қарауды ұйымдастырады, ал оқушылар оны бақылап, түсініп, қорытынды жасайды және осылайша білім алады.

Библиологиядағы практикалық әдістер тобы зерттелетін объектімен немесе оқулықпен жұмыс жасайды.

Олар зертханалық жұмыстар кезінде сабақта немесе практикалық сабақтарда, экскурсияларда, жабайы табиғат бұрышында, мектептің оқу – тәжірибелік учаскесінде қолданылады. Сабақтарда үлестірме материалмен немесе оқулықпен жұмыс жасай отырып, оқушылар зерттелетін объектімен тікелей қарым-қатынас жасау арқылы (қарау, тексеру, өлшеу, санау немесе бөліктерге бөлу) білімді меңгереді.

Көріп отырғаныңыздай, бұл сөз оқыту әдістерінің барлық топтарына қатысады, бірақ ауызша түрде оның қызметі білім көзі, көрнекі және практикалық сөз – оқушылардың байқауы мен практикалық іс – әрекетін ұйымдастырушы.

Оқыту әдістерінің ерекше әртүрлілігі мен өзара үйлесуі, олардың өзгергіштігі әртүрлі әдістемелік әдістермен қамтамасыз етіледі [1].

Оқытудың кез-келген әдісі әдістердің көмегімен жүзеге асырылады. Ең көп көбінесе әдістемелік әдістер белгілі бір әдістің элементтері деп аталады, оқу процесінде мұғалім мен оқушылардың жеке әрекеттерін білдіру.

Н. М. Верзилин және В. М. Корсунская (1966) әдістемелік әдістерді үш топқа бөлді: логикалық, ұйымдастырушылық және техникалық және оларды әдістер топтары бойынша байланыстырды.

Аталған авторлар ауызша, көрнекі және практикалық әдістердің топтары немесе әдістердің тұқымдары; әңгіме, әңгіме, дәріс, демонстрация, тану және т. б. - белгілі бір нәрсеге сәйкес келетін әдістердің түрлері.

Әдістердің барлық топтары бірдей логикалық әдістерді қолданады зияткерлік қызмет: салыстыру, жалпылау, анықтау белгілер, қорытындылар, проблеманы жеткізу, дәлелдеу және т. б.

Ұйымдастырушылық әдістермен мұғалім оқушылардың назарын, қабылдауын және жұмысын бағыттайды. Техникалық әдістерге оқушылардың танымдық жұмысын жақсартатын әртүрлі жабдықтарды, қосалқы құралдар мен материалдарды пайдалану жатады.

Оқыту әдістерін жіктеуге тырысқан алғашқы биолог-әдіскерлердің бірі болды Б.Е. Райков (1911). Өзінің классификациясында Б.Е. Райков әдістердің әртүрлілігін және олардың жұптық комбинацияларды қалыптастыру арқылы бір-бірімен қалай үйлесетінін көрсеткісі келді.

Осы негізде ол әдістердің екілік номенклатурасын (қос атаулар) енгізді. Қабылдау сипаты бойынша (сезім мүшелері мен қозғалыс органдарының жұмысы) ол әдістердің үш тобын анықтады — ауызша, көрнекі және моторлы, ал оқушының білім

алу тәсілі бойынша ол әдістердің тағы екі тобын — иллюстрациялық және зерттеуді анықтады.

Әдістердің бірінші тобы: оқушылар білімді мұғалімнің сөздерінен немесе көрнекі құралдарды қолдана отырып кітаптан дайын түрде алды; әдістердің екінші тобы: оқушылардың өздері білімді тікелей оқу объектілерінен алды.

Б. Е. Райков білім беру процесін қамтамасыз ететін жаратылыстану ғылымдарын оқыту әдістері осы жеке әдістердің комбинациясы, комбинациясы болатынын, ал барлық әдістерді оқытудың барлық нысандары арқылы жүргізуге болатынын атап өтті.

Әңгіме. Ауызша әдістің бұл түрі пікір алмасу болатын оқу мазмұнын талқылаудың сұрақ-жауап формасын қамтиды. Әңгімеге қатысушылар-мұғалім мен оқушылар.

Әңгімелесудің фокусы оқушылардың білімін тарта отырып, ашылуы қажет нақты сұрақпен анықталады. Әңгіме белгілі бір тұжырыммен және жалпылаумен аяқталады. Әңгіме оқушыларға белгілі немесе ішінара белгілі материалға негізделген.

Әңгіме көбінесе оқу материалын қайталау үшін, сабақтың соңында, жаңа тақырыптың басында бекіту үшін, оқушыларды жаңа ақпаратты қабылдауға жетелеу үшін және т. б. сабақ барысында мұғалім қиындатуы керек әңгімеге енгізілген сұрақтар.

Білім беру процесінде әңгімелесудің келесі топтарын ажыратуға болады: кіріспе; білім туралы хабарламалар; білімді бекіту және бақылау-түзету.

Әңгімелесу кезінде келесі әдістемелік талаптарға сүйену керек:

- сұрақтарды сауатты және нақты тұжырымдау;
- сұрақтарды олар зерттелетін материалдың мазмұнынан органикалық түрде туындайтындай етіп құру және оқушылардың назарын алдыңғы сабақтарда алған білімдерін, сондай-ақ олардың өмірлік тәжірибелерін тарта отырып, ең маңызды, маңызды нәрсені игеруге бағыттау;
- оқушыларды білімді практикада, өмірде қолдануға, сондай-ақ биологиялық міндеттерді шешуге үйрететін мәселелерді қарастыру (рефлексия).

Түсініктеме көбінесе биология сабақтарында және экскурсия кезінде қолданылады [2].

Ол фактілер мен дәлелдемелерді талдау негізінде оқу материалының нақты, логикалық презентациясымен сипатталады, содан кейін қорытындылар тұжырымдалады.

Түсініктеме пайымдауды қамтиды. Түсініктеме сонымен қатар практикалық жұмысты жүргізуге нұсқау болып табылады, ол қысқа, нақты және дәл болуы керек.

Оқушылардың мазмұны мен дайындығына байланысты дәріс әңгімемен немесе әңгімемен қиылысуы мүмкін. Әдетте дәріске өте көлемді оқу материалы шығарылады немесе оқулықта жақсы көрсетілмеген.

Биология сабақтарындағы көрнекі әдістердің ішінен әдетте тәжірибенің, кестенің, кинофильмнің, тақтадағы суреттің және т.б. әр түрлі демонстрациялар қолданылады.

Тақтадағы сурет биология сабақтарында маңызды танымдық мәнге ие. Түсіндірмесі бар сурет студенттерге мазмұнды бақылауға көмектеседі, өйткені оқушылар мұғалім айтатын және салатын бөлшектерге назар аударады.

Биологияны оқытудағы практикалық әдістер айтарлықтай әртүрлілікпен ерекшеленеді. Олардың ішінде-объектілерді тану және анықтау бойынша жұмыстар, тәжірибелер жүргізу, табиғи құбылыстарды бақылау.

Практикалық әдістердің түрлері ретінде тану, сипаттау және анықтау және бақылау биология сабақтарында кеңінен ұсынылған.

Негізінен бұл әдістер морфологиялық, анатомиялық, жүйелік материалды, сондай-ақ эволюциялық және экологиялық мазмұнды зерттеуде қолданылады. Бұл практикалық әдістерді қолдану әдетте белгілі бір үлестірмелі материалдың болуын талап етеді.

Орындалу мерзімі бойынша бақылаулар екі топқа бөлінеді: қысқа мерзімді және ұзақ. Қысқа мерзімді бақылаулар аз уақытты алады және тікелей сабаққа енгізілуі мүмкін, экскурсия барысында қолданылады.

Олар әрқашан мұғалімнің тапсырмасы бойынша орындалады. Ұзақ мерзімді бақылаулар тұқымның өнуі, дамуы сияқты мәселелерді зерттеуде қолданылады көшет немесе бүршіктен қашу; табиғаттағы фенологиялық бақылаулар және т. б.

Эксперимент практикалық әдістің бір түрі ретінде көбінесе физиологиялық және экологиялық материалды зерттеуде қолданылады. Эксперименттер, бақылаулар сияқты, қысқа және ұзақ болуы мүмкін. Ұзақ уақытты қажет ететін эксперименттер әдетте сабақта (немесе үйірме, үйде) басталады, содан кейін ұзақ бақылау жүреді.

Әдістердің әртүрлілігі оқушыларды оқыту, тәрбиелеу және дамытудың тиімді процесін жүзеге асыруға ықпал етеді.

Оқытудың барлық әдістерінің белгілі бір функциялары бар. Олардың негізгілері: оқыту, дамыту, тәрбиелеу, ынталандыру, бақылау,

Әдістің дамуы-бұл оқу іс-әрекетінің әртүрлі кезеңдерінде кездесетін ішкі, өзіне тән қасиет. Материалдың мазмұнына және оқушылардың жасына байланысты бірдей әдіс әр түрлі дәрежеде өрнек алады.

Осылайша, әдістердің дамуы үш параметрмен сипатталады: оқу процесінде оқушылардың тәуелсіздігінің артуы; оқушылардың алдына қойылған міндеттердің күрделенуі; танымдық қиындық оқушылардың іс-әрекеттері.

Оқытудың әртүрлі әдістері мен әдістері жалпы оқу процесінің тән ерекшелігі болып табылады. Оқыту әдістерін таңдау объективті түрде көптеген факторларға байланысты.

Әдістерді таңдау кезінде сабақтың мақсаттары мен оқу материалының мазмұны негіз болып табылады, оқушылардың материалдық базасы, жасы және дайындығы.

Әдістерді таңдауды анықтайтын факторларды білу мұғалімге нақты оқу жағдайларын ескере отырып, әсіресе сабаққа дайындық кезінде дұрыс шарлауға мүмкіндік береді.

Мұғалімнің іс-әрекеттерінің жиынтығы, ол оқушыларға пәндерді немесе олардың модельдерін көрсетуден, сондай-ақ оларға белгілі бір құбылыстарды, оқиғаларды немесе процестерді олардың маңызды белгілерін тиісті түсіндірумен ұсынудан тұрады, біз демонстрация деп атаймыз.

Бағалау (өлшеу) арқылы біз зерттелетін заттардың, құбылыстардың және процестердің сандық жағын тиісті өлшем бірліктері арқылы бағалауға мүмкіндік беретін мұғалімнің немесе оның жетекшілігімен жұмыс істейтін оқушылардың өздері орындайтын әрекеттерді түсінеміз.

Демек, демонстрация мен өлшеу оқу процесі үшін үлкен мәнге ие визуалды әдістер тобына жатады.

Демонстрацияның арқасында оқушылардың назары қарастырылып отырған заттардың, құбылыстар мен процестердің кездейсоқ анықталған, сыртқы сипаттамаларына емес, маңызды болып табылады.

Нәтижесінде олар демонстрацияның тақырыбы болып табылатын шындықтың үзінділерін тезірек және толық біледі; көрнекі материалдарды жинай отырып, олар тиісті жалпылаудың ауызша тұжырымына көшуге мүмкіндік алады.

Демонстрация процесінде сөз оқылатын пәндерге берілетін басты рөлді атқармаса да, ол үнемі бақылаумен қатар жүреді және оның барысы мен нәтижелерін түсіндіруге қызмет етеді.

Осылайша танылған шындық фрагменттерінің интерьерленген бейнелері олардың ауызша баламаларына тиісті мазмұн береді, соның арқасында — бұрыннан белгілі талапқа сәйкес — оқушылар олар туралы басқа адамдардың идеяларын емес, пәндерді оқиды.

Ең үлкен дидактикалық құндылық-бұл табиғи жағдайда болатын заттардың, құбылыстардың және процестердің өзін тікелей көрсету.

Мұндай демонстрация мүмкін болмаған кезде, жасанды ортадағы табиғи нысандар (мысалы, хайуанаттар бағындағы жануарлар) немесе осы нысандарды алмастыратын оқулықтар ұсынылады. Бұл нұсқаулықтарды ең жалпы түрде үш өлшемді деп бөлуге болады, олардың ішінде ең алдымен әртүрлі модельдер және екі өлшемді (суреттер) бар [3].

Модельдер әртүрлі пәндерді оқытуда маңызды рөл атқарады. Олар оқушыларға, мысалы, ішкі жану қозғалтқыштарының дизайны мен жұмыс принциптерімен, геометриялық фигуралардың кесінділерімен, жер бедерімен, шындыққа өте жақын жағдайларда танысуға мүмкіндік береді.

Кейде модель студенттерге, мысалы, табиғи жағдайда байқалмайтын белгілі бір техникалық немесе технологиялық процестер туралы түсінік береді.

Жалпақ модельдер, яғни кескіндер динамикалық және статикалық, түрлі-түсті және ақ-қара. Дұрыс қолданған кезде, шешілуі керек тапсырманың ерекшеліктерін ескере отырып, кескіндер (модельдер сияқты) мұғалімге баға жетпес көмек көрсетеді.

Алайда, бұл ретте ол оқушылардың бақылауға тиісті түрде дайындалуы, оның мақсатын жақсы білуі және оның нәтижелерін сабақтың мақсаты мен тақырыбына сәйкес қолдана білуі керек екенін есте ұстауы керек.

Статикалық кестелерді, графиктерді, схемаларды, символдық жазбаларды және т.б. көрсетуге болады. әр түрлі дерексіз ұғымдарды, шамалар арасындағы байланыстар мен тәуелділіктерді, белгілі бір құбылыстардың динамикасын және т. б. көрнекі түрде ұсына отырып, олар материалды түсінуді жеңілдетеді, өйткені олар нақты идеяларды қалыптастыруға негіз болады.

Мұндай функцияны оқушылардың өздері орындай алмайтын жағдайларда мұғалім жүргізетін биологиялық, химиялық және басқа тәжірибелерді көрсету орындайды.

Оқыту әдісі ретінде демонстрация әңгіме немесе дәріс сияқты басқа әдістермен қатар әрекет етеді.

Оның тиімділігі көбінесе көрнекілік принципінің қаншалықты дұрыс және толық жүзеге асырылатындығына және оның келесі ережелерінің сақталуына байланысты.

Олардың тізімін В. Окон (1990) тұжырымдаған ережелерді беру арқылы толықтыруға болады:

"1) бақылау барлық оқушылар көрсетілген тақырыпты жақсы көре алатындай етіп ұйымдастырылуы керек;

2) демонстрация затты көру арқылы ғана емес, мүмкіндігінше әртүрлі сезім мүшелері арқылы қабылдауға мүмкіндік беруі керек;

3) байқау барысында демонстрацияны ұйымдастыру және сұрақтар қою пәндердің маңызды компоненттері мен ерекшеліктері оқушыларға барынша күшті әсер қалдыратындай болуы тиіс;

4) Бақылау оқушыларға олардың әрекеті мен дамуындағы заттар мен құбылыстарды білуге мүмкіндік беруі керек".

Жоғарыда айтылғандарды сақтау өлшеу әдісін қолдану кезінде де маңызды. Оны дұрыс қолданған кезде олар зерттелетін пәндердің, құбылыстар мен процестердің сандық сипаттамалары туралы түсінік алады, жұмыста дәлдік пен жүйелілікке үйренеді.

Сонымен қатар, өлшеу әртүрлі пәндер бойынша сабақтарда алған білімдерін біріктіруге көптеген мүмкіндіктер береді, атап айтқанда, қазіргі заманғы білім мен іс-әрекеттің негізгі құралдарының бірі ретінде пән маңыздылығын көрсетеді[4] .

Әдебиеттер тізімі

1. Алексеев, Н. Г. Концепция развития исследовательской деятельности учащихся на уроках биологии. Исследовательская работа школьников. - 2021. - № 1. С- 24 - 34.

2. Агафонова, М. А. Метод проектов по биологии. Вопросы интернет образования. –2019. - № 35. С-. 17 – 27.

3. Бахтиярова, Е. М. Метод проектов и индивидуальные программы в продуктивном обучении. – 2019 С-. 21 - 29.

4. Брыкина, Н.Т. Нестандартные и интегрированные уроки по курсу биология– М.,2014. – 235с.

ӘОЖ 371.38

PISA НӘТИЖЕЛЕРІ ЗЕРТТЕУІНДЕГІ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЖӘНЕ БАСҚА ЕЛДЕРДІҢ АЛАТЫН ОРНЫ

Н.Тулеева

Ғылыми жетекші: Н.И. Дүйсенова

Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті,
Ақтау қ, Қазақстан

Аңдатпа. Қазақстан PISA-ға 2009 жылдан бері қатысып келеді. Ел білім сапасын арттыру үшін нәтижелерді пайдаланады. Мысалы, 2012 жылғы бағалау нәтижелері бойынша Қазақстанда оқушылардың оқу, математика және жаратылыстану саласындағы нәтижелерін жақсартуға бағытталған «Жаңа гуманитарлық білім» бағдарламасы іске қосылған.

Түйін сөздер: PISA, халықаралық зерттеулер, жаратылыстану

Қазақстанның жалпы көрсеткіштері оқу және ғылым бойынша орташа көрсеткіштен жоғары болды, бірақ математика бойынша орташа көрсеткіштен төмен болды. Математикаға қарағанда еліміздің оқу және ғылым саласындағы көрсеткіштері алдыңғы бағалаулармен салыстырғанда айтарлықтай жақсарғанын көрсетті.

Бағдарламаның 2018 нәтижелері де қалалық және ауылдық жердегі оқушылардың үлгеріміндегі кейбір айырмашылықтарды көрсетті. Қалалық оқушылар ауылдық жердегі құрдастарына қарағанда айтарлықтай жақсы нәтиже көрсетті. Сонымен қатар, нәтижелер әртүрлі әлеуметтік-экономикалық топтардағы студенттердің үлгеріміндегі кейбір айырмашылықтарды көрсетті.

Осы мәселелерді шешу үшін Қазақстан үкіметі барлық студенттердің, соның ішінде аз қамтылған топтардан шыққан оқушылардың білім беру нәтижелерін жақсартуға бағытталған бірқатар саясаттар мен бағдарламаларды енгізді. Бұл бастамаларға білім беру саласын қаржыландыруды ұлғайту, мұғалімдердің біліктілігін арттыру және олардың біліктілігін арттыру, ауылдық жерлердегі мектептерге қосымша қолдау көрсету кіреді.

Тұтастай алғанда, Қазақстанның PISA-ға қатысуы білім беру сапасын арттыруға бағытталған саяси шешімдерді жетілдіру және ақпараттандыру бағыттарын анықтауға көмектесті. Саяси шешімдерді ақпараттандыру үшін тест нәтижелерін пайдалана отырып, Қазақстан білім беру нәтижелерін жақсарту және барлық оқушылар үшін тең мүмкіндіктерді ілгерілету бағытында маңызды қадамдар жасауда.

Саяси шешімдерден басқа, Қазақстан елдегі білім мен оқу мәдениетін ілгерілету үшін емтихан нәтижелерін де пайдаланды. Үкімет PISA және оның маңыздылығы туралы жұртшылықтың хабардар болуын арттыру бойынша жұмыс жүргізді және ата-аналарды балаларының біліміне көбірек қатысуға шақырды.

Қазақстанның білім беру мәдениетін ілгерілетуінің бір жолы – Назарбаев Зияткерлік мектептері (НЗМ) желісін құру. НЗМ желісі – еліміздің түкпір-түкпіріндегі дарынды оқушыларға сапалы білім беруді мақсат ететін арнаулы орта оқу орындарының жүйесі. Мектептер әртүрлі оқыту мен оқудың инновациялық әдістерін қолданады және студенттерді жоғары оқу орындарында және жұмыс күшінде табысқа жетуге дайындауға арналған.

Жалпы, Қазақстанның PISA-ға қатысуы еліміздің білім беру жүйесіне оң әсерін тигізді. Саяси шешімдерді ақпараттандыру және білім мен оқу мәдениетін ілгерілету үшін тест нәтижелерін пайдалана отырып, Қазақстан білім беру нәтижелерін жақсарту және барлық студенттердің жоғары сапалы білімге қол жеткізуін қамтамасыз ету бағытында маңызды қадамдар жасауда [1].

Ең соңғы емтихан бағалауы 2018 жылы өтті, ал нәтижелер 2019 жылдың соңында жарияланды. Бағдарлама 2018 нәтижелері бойынша Қазақстанның жалпы көрсеткіштері алдыңғы бағалаулармен салыстырғанда төмен түскені байқалады.

PISA 2018 нәтижелері де әртүрлі әлеуметтік-экономикалық топтардағы студенттердің үлгеріміндегі кейбір айырмашылықтарды көрсетті. Артықшылықтары анағұрлым жоғары топтардан шыққан студенттер азырақ ортадан шыққан құрдастарына қарағанда жақсы нәтиже көрсетуге бейім болды.

Жалпы алғанда, тест 2018 нәтижелері Қазақстанның білім берудегі теңсіздіктерді жоюмен әлі де жұмыс істеу керек екенін көрсетіп отыр. Қазақстан үкіметі бұл нәтижелерге білім беру нәтижелерін жақсартуға және барлық студенттер үшін тең мүмкіндіктерге қол жеткізуге бағытталған бірқатар саясаттар мен бастамаларды жүзеге асыруға жол ашты.

Осы мәселені шешу үшін Қазақстан үкіметі ауылдық жерлердегі оқушылардың білім беру нәтижелерін жақсартуға бағытталған бірқатар бастамалар көтерді. Мәселен, ауылдағы мұғалімдерді материалдық жағынан ынталандыру үшін үкімет бағдарлама бекітті. Сонымен қатар, үкімет цифрлық оқу ресурстарына қолжетімділікті жақсарту мақсатында ауылдық жерлердегі мектептерді ноутбуктер мен басқа да цифрлық құрылғылармен қамтамасыз ету бағдарламасын іске қосты.

Қазақстандағы білім беру нәтижелерін жақсартуға бағытталған тағы бір бастама – 2018 жылы басталған «Үшбірлік жобасы». Жоба оқушылардың математика, жаратылыстану және технология саласындағы нәтижелерін жақсартуға баса назар аудара отырып, мұғалімдердің біліктілігін арттыру мен кәсіби деңгейін арттыруға бағытталған. Жоба университеттермен және басқа да оқу орындарымен серіктестікте жүзеге асырылуда және мұғалімдерге арналған оқыту бағдарламалары мен ресурстар кешенін қамтиды.

Жалпы алғанда, Қазақстанда білім беру нәтижелерін жақсарту бойынша әлі де атқарылуы тиіс жұмыстардың бар екенін көрсетсе де, үкімет бұл нәтижелерге олардың шығу тегіне қарамастан, барлық студенттер үшін тең мүмкіндіктерді ілгерілетуге бағытталған бірқатар бастамалар қол көтерді.

Ендігі кезекте Қазақстан оқушыларының емтиханан алған нәтижелеріне көз жүгіртейік. 2019 жылдың соңында Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымы PISA-2018 халықаралық зерттеуінің алғашқы нәтижелерін жариялады. Қазақстан осы бағдарламаға қатысқан барлық жылдардағы ең нашар нәтиже көрсетті. Бұл зерттеуге 79 елден және экономикалық аймақтардан мектеп оқушылары қатысты. 15 жастағы қазақтар 69-орынға тұрақтады.

Қазақстан Республикасы мектеп оқушыларының функционалдық сауаттылығы бойынша халықаралық зерттеуге төрт рет қатысты. 2009 жылдан бастап мемлекет өсім көрсетті, ал 2018 жылы төмендеді.

2009 жылы алғаш рет қатысу тәжірибесі ел үшін үлкен сынақ болды. Одан кейін 69 елдің жалпы рейтингінде Қазақстан 59-орынға тұрақтады. Зерттеуге 200 оқу орнынан 5590 оқушы қатысты.

2012 жылы нәтижелер сәл жақсырақ болды. Тестілеуге 200 мектеп пен 18 колледжден 5808 оқушы, қазақ тілінде оқытатын 3522 және орыс тілінде оқытатын 2286 оқушы қатысты. Жалпы нәтиже 65 қатысушы елдің рейтингінде 45-орын.

2015 жылы Қазақстанның рейтингтегі көрсеткіші күтпеген жерден жоғары болды (орташа балл – 460). Бірақ белгілі болғандай, тапсырмаларды таңбалау мен пропорционалды іріктеу қағидаты бұзылғандықтан, елдің нәтижелері есептелмей

қалды. Мектептер мен колледждердегі 5780 оқушының 2061-і Назарбаев зияткерлік мектебінің оқушылары.

Соңғы сауалнама өткен жылдардағы өз нәтижелерінен артта қалғанын көрсетті, оның көрсеткіштері бағдарламаға қатысудың бірінші жылынан төмен болды. PISA-2015 пен PISA-2018 арасындағы айырмашылық: математикадан – 37 балл, жаратылыстану пәнінен – 59 балл және оқу сауаттылығы бойынша – 40 балл болды.

2018 жылы функционалдық сауаттылықтың үш саласында да төмендеу байқалғанын көруге болады. Осылайша, математика бойынша 2018 жылдың нәтижелері 2009 жылмен салыстырғанда ғана жоғары болды. Математикадан айырмашылығы, жаратылыстану және оқу сауаттылығы бойынша қазақстандық мектеп оқушылары зерттеуге қатысқан барлық жылдардағыдан төмен балл жинады.

PISA-ға қатысудың барлық кезеңінде қазақстандық балалар басқа елдеріндегі құрдастарынан бір жарым-екі жылға артта қалды. Бұған 2018 жылғы орташа баллмен салыстыру дәлел. Осылайша, Қазақстандық оқушылардың математикадан орташа баллынан айырмашылығы 66 баллды құрады (ЭЫДҰ бойынша орташа көрсеткіш – 489 балл, Қазақстан бойынша – 423 балл).), жаратылыстану бойынша 92 балл (489 қарсы 397) және оқу сауаттылығы бойынша 100 ұпай (487 қарсы 387) [2].

Қазақстандағы PISA-2018 нәтижелері бойынша оқушылардың 36%-ы оқу дағдысының екінші деңгейіне қол жеткізді, ал ЭЫДҰ орташа көрсеткіші 77%. Бұл деңгейде оқушылар орташа ұзындықтағы мәтіндегі негізгі ойды анықтай алады, анық, кейде күрделі критерийлерге негізделген ақпаратты таба алады және оған нақты бағытталған кезде мәтіндердің мақсаты мен формасы туралы ойлана алады. Ұлдарға қарағанда қыздар жақсы нәтиже көрсетіп, 27 ұпай айырмашылығы бар. Бұл көрсеткіш орташа көрсеткішке ұқсас, мұнда қыздар ұлдарға қарағанда 30 ұпайға жоғары.

Рейтингтер салыстыру үшін пайдалы құрал болғанымен, оларды абайлап түсіндіру керек. Әртүрлі елдерде әртүрлі білім беру жүйелері, мәдени ортасы және әлеуметтік-экономикалық контекстері болуы мүмкін, олардың барлығы студенттердің үлгеріміне әсер етуі мүмкін. Бұған қоса, рейтингтер елдің білім беру жүйесінің толық бейнесін көрсетпеуі мүмкін және теңдік пен білімге қолжетімділік сияқты факторларды ескермеуі мүмкін.

Сондықтан, елдің білім беру жүйесінің күшті және әлсіз жақтарын контекстте қарастыру және білім беру нәтижелерін жан-жақты түсіну үшін рейтингтерден басқа факторларды қарастыру маңызды.

Жалпы рейтингтерден басқа, PISA елдің білім беру жүйесіндегі күшті және әлсіз жақтары туралы толығырақ ақпарат береді. Мысалы, 2018 жылғы бағалауда Қазақстан оқушылардың нақты мәселелерді шешу үшін бірлесіп жұмыс істеген бірлескен мәселелерді шешу саласында салыстырмалы күшті көрсетті. Бұл Қазақстандық білім беру жүйесі жұмыс күшінде және өмірде табысқа жету үшін маңызды дағдыларды ілгерілетуде тиімді болуы мүмкін екенін көрсетеді.

Екінші жағынан, Қазақстанның білім беру жүйесін жақсартуға болатын салаларға да назар аударады. Мысалы, бағалауда Қазақстанның экономикалық даму деңгейіне байланысты математика бойынша көрсеткіштері күтілгеннен төмен болды. Бұл математиканы оқытуды жақсарту және осы салада студенттерге қолдау көрсету қажет екенін көрсетеді.

Жалпы алғанда, емтихан нәтижелері Қазақстандағы білім беру нәтижелерін түсінуге және білім беру жүйесін жақсартуға болатын салаларды анықтауға пайдалы құрал болып табылады. Осы нәтижелерді талдай отырып және әлсіз тұстарды шешуге бағытталған мақсатты бастамаларды әзірлеу арқылы Қазақстан барлық студенттеріне жоғары сапалы білім беру жолында жұмыс істей алады.

PISA нәтижелері тек білім беру саясатынан да кеңірек әсер етуі мүмкін. Мысалы, нәтижелер ұзақ мерзімді экономикалық өсу мен бәсекеге қабілеттілікті арттыру үшін білімге инвестиция салудың маңыздылығын көрсету арқылы экономикалық саясатқа әсер етуі мүмкін [3].

Қазақстанда үкімет экономикалық дамудың драйвері ретінде білімнің маңыздылығын мойындап, соңғы жылдары білім саласына қомақты инвестиция құйып отыр. Бұл инвестициялар оқыту сапасын арттыру, білімге қолжетімділікті кеңейту және сабақта цифрлық технологияларды қолдануды ынталандыру бастамаларын қамтыды.

Сонымен қатар, тест нәтижелері қоғамның білім беру туралы көзқарасын қалыптастыру және оқу мәдениетін ілгерілету арқылы мәдени әсерге ие болуы мүмкін. Мысалы, бағдарламада жақсы нәтиже көрсеткен елдер басқа елдерге үлгі болатын үлгі ретінде қарастырылуы мүмкін және қоғамдағы білім мен академиялық жетістіктерге көбірек көңіл бөлуге шабыттандырады.

Жалпы алғанда, PISA нәтижелері білім беру нәтижелерін өлшеудің бір құралы ғана, бірақ олар білім беру саясатына, экономикалық дамуға және білімге мәдени көзқарасқа елеулі әсер етуі мүмкін. Осы нәтижелерді талдау және білім беру нәтижелерін жақсарту бойынша мақсатты бастамаларды әзірлеу арқылы Қазақстан сияқты елдер барлық оқушыларына жоғары сапалы білім беруге және ұзақ мерзімді экономикалық және мәдени өсуге жәрдемдесуге жұмыс істей алады.

Бағдарлама зерттеуіне қарай отырып басқа елдердің ішінен Финляндия еліне назар аудармай кетуімізге болмайды. Халықаралық ұйымының зерттеуінде, финдік білім беру жүйесі әлемнің ең үздігі деп танылған. Онымен қоймай, жаратылыстанудан 2-орын, математика бойынша 5-орынды иеленген. Бірақта бізді таңқалдыратыны бұл нәрсе емес, осындай нәтижелері бола тұра, оқушылардың оқуға өте аз уақыт бөлетіндігі және әлдеқайда аз қаражат жұмсайтынында.

Финляндия мектептері 2 сатыдан тұрады: төменгі сатыда 1-6 сыныптар және жоғарғы сатыда 7-9 сыныптар оқиды. Қосымша ретінде 10 сыныпта оқушылар өз білімін дамытуға мүмкіндік алады. Кейін оқушылар кәсіби колледжге не оқуды жалғастырғысы келетіндері лицейге тапсырып, 11-12 сыныпты бітіре алады.

Фин мектептерін өзге елдерден ерекшелеген 7 ұстанымы бар. Олар теңдік, тегін, даралық, тиімділік, сенімділік, еріктілік, дербестік болып табылады.

Теңдік дегеніміз бүкі Финляндияда мектептер күшті не әлсіз мектеп болып бөлінбейді. Бүкіл мектептер бірдей қаржыландырылады. Бір пән екінші пәннен терең оқылмайды. Мысалы математика сабағы дене шынықтыру сабағынан артық оқылмайды. Мұғалімдерге оқушының ата-анасының жұмыс орнын сұрауға тыйым салған. Оқытушы балаларды қабілетіне, мүмкіндіктеріне қарап сыныптарға бөлуге болмайды. Өйткені «жаман» немесе «жақсы» оқушы деген түсінік жоқ екен. Дарынды оқушыларда да, ақыл есі төмен немесе мүгедек балалар да бір сыныпта білім ала

береді. Оқытушыға «ерекше» бала жоқ. Бар баланы қоғамға бірдей қосып отыруы тиіс болып табылады.

Тегін дегеніміз оқытудан бөлек балаларға: мектеп автокөлігі, мұражайға бару, экскурсия, түскі ас, кітаптар, калькулятор, қағаз, қалам, ноутбук пен планшеттер де оқушыға тегін беріледі. Ешқандай мақсатта ата-анадан ақша жиналмайды. Бұл оқушылардың басқа нәрселерге алаңдамай тек сабақ оқуларына мүмкіндік береді.

Даралық - ол яғни әр оқушыға жеке дара азамат ретінде қарау болып табылады. Оқушыларға бір уақытта түрлі деңгейдегі тапсырмалар беріліп отырады. Мұғалім баланың жеке қабілеттеріне қарай тапсырмаларды жасайды. Егерде тапсырманы «үздік» орындайтын болса, жоғарғы деңгейдегі жұмыстарды береді. Ал егерде орындай алмай қиналатын болса, қайтадан төменірек деңгейдегі тапсырмаларды береді. Ол үшін оқушыны ешкім кіналамайды. Егер оқу үлгерімі нашар болатын болса, ата-ана балаларын қосымша курстарға апарып жүрмейді. Ол мұғалімнің міндеті болып табылады. Сабақта немесе сабақтан басқа уақытта ұстаз сол балаға жеке көңіл бөлу арқылы, тапсырмаларды түсіндіруге тырысады.

Тиімділікке мектепте баланың шын өміріне керек дүниелерді ғана оқытады. Логорифм оқушыға керек деп табылмайтын болса, оқытылмайды. Орнына оқушылар кіші кезден бастап келісім-шарттың, банк картасының не екенін біліп өсетін болады.

Сенімділік – ол оқытушыларды тексеру және қадағалау дегенді мүлде жасамайды. Мемлекетте оқыту бағдарламасының бірыңғай жүйесі бар. Бірақ ол жәй ғана ұсыныс ретінде беріледі. Қандай әдіспен оқытуын мұғалім өзі таңдай алады.

Еріктілікке қай оқушы оқығысы келсе, сол оқитынын жатқызуға болады. Ұстаздар оқушының назарын аулауға, сабақ түсіндіруге тырысады. Ал егер оқушының қызғы болмаса, ыңғайына қарап тым қиын емес мамандыққа бейімдеп отырады. Төмен бағаларды әрқашан қойып отырмайды. Олар бәрінің бізге ғалым болуы қажет емес, бізге машина жүргізушілері де қажет деп санайды. Бірақта бұл балаға мүлдем мән бермей кету деген емес. Оқушы келмеген сабақтарын міндетті түрде сабақтар арасында басқа сыныптарда өтуі тиіс. Тапсырманы орындамаған оқушының артынан жүгіріп жүрмейді, тек келесі сыныпқа өткізбей қояды.

Соңғы ерекшелігі дербестік болып табылады. Яғни тұлға ретінде өзін ерте бастан қалыптастыруы. Халықының ойлауынша, мектепте бала ең басты үйренуі керек нәрсе ол өзінің болашағын қалыптастыра алуы. Жек ойлана алуға, өміріне керек білімді өзі жинауға үйретеді. Тағы айтатын нәрсе ол 1-3 сыныптарда оқушыға ешқандай баға қойылмайды. Бала тым жақсы оқыса да, қатты жаман оқыса да. Сабақта балалар партада отыруы міндет болып табылмайды. Еденде кілемнің үстінде, креслода, диванда не өзі қалаған орында отыра береді. Барлығына бірдей мектеп формасы жоқ. Әркім қалаған киімін кие алады. Тек қана мектептің ішінде сыртқы аяқ киімін ауыстыруы керек. Төменгі сыныптың балалары көбінесе жалаң аяқ жүре береді. Ауа - райы жақсы кезде барлық сабақтарын таза ауада және табиғат аясында өткізеді. Сабақ сыныпта болғанда, күн суық болса да, мұғалімдер қоңырау кезінде оқушыларды таза ауаға шығаруға міндетті келеді. Оқушыларға үй тапсырмасы берілмейді. Олардың ойлауынша, балалар демалуы тиіс. Үйде сабақ оқығаннан, оқушының ата-анасымен демалыс орындарында серуендеуі әлдеқайда пайдалы деп ойлайды [4].

Әдебиеттер тізімі

1 Ковалева Г.С., Красновский Э. А., Краснокутская Л. П.. PISA халықаралық бағдарламасы. ИОСО РАО білім беру сапасын бағалау орталығы, ұлттық кадрларды даярлау қоры, 2003.-99 Б.

2. «PISA-2018/компьютерлік формат халықаралық зерттеуі құралдары»: Жинақ - «Ақпараттық-талдау орталығы» АҚ. Астана, 2016 – 126 бет.

3. Ингекамп К. Педагогикалық диагностика /.- М.: Педагогика, 1991.-240С. - (шетелдік мектеп және педагогика).

4.The PISA 2003 Assessment Framework – Mathematics, Reading, Science and Problem Solving Knowledge and Skills, OECD, 2003.

ӘОЖ 371.31

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ПӘНДЕРІНДЕ САРАЛАП ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫН ҚОЛДАНУ

Б.М.Мырзабекова., Ш. Т.Кеңесбаева.,
Ғылыми жетекші: Э.У.Сагиндыкова

Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті,
Ақтау қ., Қазақстан

Аңдатпа. Білім берудегі саралау дегеніміз-бір немесе бірнеше бағытты ескере отырып, білім беру жүйесінің (жалпы білім, мектеп, сынып, топ) бөліктері (мектептер, сыныптар, топтар) арасындағы айырмашылықтарды құру боп табылады. Орта және жоғары буын оқушыларының оқу іс-әрекетін ұйымдастыру нысаны ретінде сараланған оқытудың пайда болу және даму тарихы, олардың бейімділігі, қызығушылықтары, қабілеттері ескеріліп, педагогиканың дамуымен тығыз байланысты және білім беруді дамытудың белгілі бір кезеңдерінде ерекше маңызға ие болуда.

Түйін сөздер: Дифференциация, фуркация, тәсілдер.

Бастапқыда сараланған термин оқыту-бөлу, бүтінді бөлек бөліктерге, формалар мен сатыларға бөлу оқу жоспарлары мен бағдарламаларын бөлумен байланысты болды, яғни, фуркация әдісі.

Атап айтқанда:

- XIX ғасырдың ортасына дейін, оқыту мұғалім мен оқушының тікелей өзара әрекеттесуімен (жеке оқыту) өтті;

- XIX ғасырдың аяғында сараланған оқыту капиталистік елдердің бұқаралық мектебіне белсенді түрде енгізіліп, онда міндетті оқыту мерзімдерінің (8-10 жыл) ұлғаюына байланысты мектеп курсының аяқталуы кәсіби өзін-өзі анықтау кезеңімен сәйкес келе бастады.

Мектепке қатысты бұл орта мектептегі оқу жоспарларын білім циклдары бойынша бөлуді білдіреді. Кей жағдайларда фуркацияға көлбеу деп аталатын кейбір мамандандырулар кіргені де белгілі.

Білім беру жүйесінде фуркацияны жүзеге асырудың алғашқы әрекеті 1864 жылы жарғыға сәйкес гимназиялардың екі түрін құру болды: жеті және нақты деп аталды.

Оқушыларға өз қабілеттері мен мүмкіндіктеріне сәйкес жеке жоспарлар бойынша жұмыс істеуге мүмкіндік беріліп, сыныптан тыс жұмыстарда да сараланған тәсіл жүзеге асырылады.

XX ғасырдың 20-жылдарында В. Штерн мен Э.Клапаред дифференциалды оқытудың әртүрлі түрлерін әзірлеп сынайды (қабілеттілік бойынша саралау, интеллект бойынша саралау, қабілетсіздік бойынша саралау). Халық шаруашылығын қалпына келтіру кезеңінде оқу процесі айқын кәсіби бағытқа ие болғаны белгілі.

1918-1923 жылдар бойы жекелеген тәжірибелік-көрме мектептерінде дифференциацияның әртүрлі формаларының барлық түрлері, әсіресе мектеп пен өндірістің тығыз байланысын қамтамасыз ететін жолдар сыналды. Мектептерде болашақта кәсіби қызметпен тікелей байланысты белгілі бір пәнге құмар оқушылар тобы құрылды.

Мұндай білім беру жүйесінде оқушылар материалды пассивті қабылдауға, партада отыруға мәжбүр болды; олар назарды бір пәннен екінші пәнге тез ауыстыруға мәжбүр болды, өздерінің жеке дарындылығын толық аша алмады [1].

Инновациялардың прогрессивтілігі оқытудың арнайы әдістемелерінің болмауымен, біліктілігі жоғары педагог кадрлардың тапшылығымен, материалдық базаның әлсіздігімен, оқушылардың шамадан тыс жүктелуімен қатар жүрді, бұл оларды жаппай педагогикалық практикада кеңінен қолдануға кедергі келтіріп отырды.

Сол кезде құрылған оқушылар топтары сараланған оқуы бар мамандандырылған мектептер мен мамандандырылған сыныптардың прототипі болып есептелді.

XX ғасырдың 30-шы жылдарының соңында саралаудың тағы бір перспективалық нұсқасы – максималды және минималды деңгейлер бағдарламалары бойынша оқыту пысықталып, оқушылар топтары – "максималистер" және "минималистер" деп аталды.

Осы деңгейлік дифференциация логикасы бойынша әр оқушы өзін қызықтыратын пәндер бойынша максималды жүктемемен оқуға мүмкіндік алды, ал қалған пәндерді ол минималды бағдарлама бойынша оқып жүрді. Оқушылар әр түрлі екі бағдарламаның ішінен жеке бейімділікке және жеке оқу қарқынына сәйкес келетін бағдарламаны өз еркімен таңдау еркі болды.

Дифференциация 50-60 жылдары ерекше өзектілікке ие болды. Сонымен қатар, жоғары сыныптарда оқушыларға орта білім алумен қатар өздері таңдаған білім саласындағы пәндерді тереңірек зерттеуге мүмкіндік беретін осындай оқыту жүйесін құруға баса назар аударыла бастады.

XX ғасырдың 50-ші жылдарының соңында балалардың қабілеттері мен бейімділіктерін дамыту мәселесі ғылыми және практикалық аспектілерде қойылды. Оқушылардың таңдауы бойынша факультативтік сабақтар пайда болып, қосымша білім алу мүмкіндігі пайда болды.

Білім берудің гипертрофияланған идеологиялануы жағдайында сараланған оқыту идеялары білім берудің жеке-маңызды себептерін мақсатты түрде шектейтін бірыңғай білім беру жүйесімен айқын қайшылыққа түсіп отырды.

XX ғасырдың 70-ші жылдарындағы білім берудің ерекшелігі- оқыту формалары мен әдістерін жетілдіру арқылы оқытудың тиімділігін арттыру болғаны белгілі.

Оқытудың белсенді формалары кеңінен таралды, оқытудың мазмұны, оқыту формалары мен әдістері жаңартылды, оқыту өз бейімділігін барынша дербес дамыта алатын тұлғаны қалыптастыруға бағытталды.

XX ғасырдың 80-ші жылдарында білім беру жүйесінде сабақты, оның мақсаттары мен міндеттерін, құрылымы мен мазмұнын жетілдіру мүмкіндіктерін іздеу байқалып отырды. Сабақтың қатаң құрылымы, оған қойылатын талаптарды орындау міндеттілігі оқу процесін белгілі бір қатаң шеңберде қамтылуы міндеттелді [2].

Педагогикалық психологияда, дидактикада, сондай-ақ мектеп тәжірибесінде "жеке көзқарас", "оқытуды даралау", "сараланған оқыту", "білім беруді саралау" және т.б. терминдер кеңінен қолданылып отырады. Бұл терминдер бір-бірінің орнына жиі қолданылады, бірақ сонымен бірге осы ұғымдардың әрқайсысының мазмұнында өзіндік маңызды белгілер бар.

Зерттеулер бойынша сараланған оқыту теориясының негізгі ұғымдары тұжырымдамасы мыналар:

1) оқу процесіндегі жеке көзқарас әр оқушыға, оның жалпы білім беретін оқу бағдарламалары мен факультативтер бойынша (жоғары сыныптарда) сыныптық-сабақ жүйесі жағдайында оның шығармашылық даралығына тиімді назар аударуды білдіріп, фронтальды, топтық және жеке сабақтардың ақылға қонымды үйлесімін болжауы тиіс.

2) әр оқушының оқу және даму сапасы, жеке тәсіл талаптарын жүзеге асыруға бағытталған сынып (топ) ұжымындағы процесс жүруі керек.

3) білім беруді саралау – факультативтік сабақтарда, мамандандырылған мектептер мен сыныптарда жүзеге асырылатын орта мектептің жоғары сыныптарындағы оқу жоспарлары мен бағдарламаларын бөлу боп табылады.

4) сараланған тәсіл – сыныпты топтарға бөлуді көздейтін дидактикалық ереже, мысалы, мүдделер, үлгерім және т. б. болады.

5) оқытуды саралау -оқу жұмысын саралау. Олар оқытуда сараланған тәсілді жүзеге асыруды білдіреді, бағдарлануына қарсы күреске тек оқу сыныбына бағытталып отырады.

А. А. Кирсанов зерттеуі бойынша:

1) оқушылардың іс – әрекетін іздестіруді саралау-оларға сыныптың алдына қойылған танымдық тапсырманы немесе оқу-практикалық жұмыс барысында туындаған мәселені өз жолдарымен, өз тәсілдерімен, өз қарқынымен, даярлық деңгейі мен танымдық мүмкіндіктеріне қарай шешуге мүмкіндік береді.

2) оқу қызметін даралау – оқу мақсаттарын ескере отырып, әрбір оқушының оқу қызметін оның әлеуетті мүмкіндіктері деңгейінде қамтамасыз етуге мүмкіндік беретін сынып ұжымының, жекелеген оқушылар мен оқушылар топтарының іс-әрекетінің мақсатына және нақты танымдық мүмкіндіктеріне сәйкес келетін тәрбиелік және дидактикалық құралдар жүйесін айтады.

И.Э.Унт зерттеуі бойынша:

1) даралау – бұл қандай ерекшеліктер және қандай дәрежеде ескерілетініне қарамастан, оқушылардың жеке ерекшеліктерін оқыту процесінде оның барлық нысандары мен әдістерінде есепке алу түрлерін айтамыз.

2) дифференциация – бұл оқушылардың осы формадағы жеке ерекшеліктерін есепке алу, мұнда оқушылар жеке оқыту үшін қандай да бір ерекшеліктер негізінде

топтастырылады, әдетте бұл жағдайда оқыту бірнеше түрлі оқу жоспарлары мен бағдарламалары бойынша жүріп отырады.

М. К. Акимова және басқалардың пікірі бойынша:

1) жеке тәсіл – оқушылардың жеке-психологиялық ерекшеліктеріне бағдарлану, олармен жұмыс істеуге олардың жеке ерекшеліктеріне сәйкес келетін арнайы тәсілдер мен тәсілдерді енгізу.

2) сыныпта оқытуды даралау – бұл мұғалім сабақта бұқаралық мектептің қалыпты сыныбында қолданатын жеке жұмыстың әдістері мен тәсілдері.

Даралау оқыту әдістерін, қарқынын таңдау оқушылардың жеке айырмашылықтарын, олардың оқу қабілеттерінің даму деңгейін ескеретін оқу процесін ұйымдастыру ретінде анықталып отырады.

Жоғарыда келтірілген мәлімдемелер оқытуды саралау және даралау ұғымдарының тығыз байланысын көрсетеді. Бұны И.Э.Унт өзінің "Оқытуды даралау және саралау" кітабында ерекше атап көрсеткен.

Онда нақты мектеп тәжірибесінде салыстырмалы даралау туралы айту керек екендігі айтылған.

Салыстырмалылық мынадай себептермен түсіндіріледі:

- әрбір жеке оқушының жеке ерекшеліктері ескерілмейді, бірақ шамамен ұқсас ерекшеліктері бар оқушылар тобында болады;

- ілім тұрғысынан маңызды белгілі ерекшеліктер немесе олардың кешендері ғана ескеріледі (жалпы ақыл-ой қабілеттері және т. б.); бұл жағдайда дараландырудың осы түрінде есепке алу мүмкін емес немесе тіпті қажет емес бірқатар ерекшеліктер болуы мүмкін (мінездің немесе темпераменттің әртүрлі қасиеттері);

- егер бұл оқушы үшін маңызды болса, жағдайдың кейбір қасиеттері ескеріледі (кез-келген саладағы талант, денсаулық жағдайы және т. б.);

- даралау эпизодтық түрде немесе оқу жұмысының қандай да бір түрінде жүзеге асырылады және дараланбаған жұмыстармен біріктіріледі.

Қазіргі мектепте оқушылардың жеке ерекшеліктерін ескерудің мүмкін формаларының бірі-оқытуды саралау болып отырғаны белгілі.

Дифференциацияны бірнеше тұрғыдан қарастыруға болады:

- оқыту үдерісі (оқыту нысандарын, әдістері мен тәсілдерін іріктеу түрі);

- білім беру мазмұны (оқу жоспарларын, бағдарламаларын, оқу әдебиеттерін құру және оқушыларға қойылатын тапсырмаларды құрастыру жолдары);

- мектеп жүйесін құру (әртүрлі типтегі мектептер мен сыныптарды қалыптастыру болады).

Дифференциацияның екі негізгі түрі бар: деңгей және профиль. Деңгейлік дифференциация бір сыныпта, бір бағдарлама мен оқулықта оқи отырып, оқушылар материалды әр түрлі деңгейде игере алатындығымен көрініп отырады.

Деңгейлік саралауды сәтті және тиімді жүзеге асырудың шарттары мынадай: материалды игерудің бөлінген деңгейлері және бірінші кезекте оқытудың міндетті нәтижелері оқушылар үшін ашық болуы міндеттеледі.

Егер мақсаттар оқушыға белгілі және мүмкін болса және олардың жетістіктері ынталандырылса, онда жасөспірім оларды орындауға тырысады, яғни, ілімнің оң мотивтері, оқу жұмысына саналы көзқарас қалыптасады; сараланған жұмысты ұйымдастыру үшін оқушының өзін-өзі бағалауына тартады.

Талап деңгейі мен оқу деңгейі арасында белгілі бір "қайшылықтың" болуы. Талап деңгейі материалды игерудің міндетті деңгейінен едәуір жоғары болуы міндетті.

Яғни, деңгейлік дифференциация бір оқушыға аз, ал екіншісіне көбірек берілгендіктен емес, оқушыларға бірдей көлемдегі материалды ұсына отырып, оны игеруге әр түрлі талаптар қойылатындығына байланысты жүзеге асырылуы тиіс.

Осыған байланысты оқушыда материалды игерудің барлық деңгейлері (соның ішінде минималды міндетті) қарастырылатын (және нақты бөлінген) оқулық болғаны жақсы. Оқуда оқушыны деңгейлер бойынша ілгерілетудегі жүйелілік қамтамасыз етілсе нұр үстіне нұр болары сөзсіз.

Яғни, міндетті дайындық деңгейіне жетпеген білім алушыларға жоғары талаптар қойылмауы керек, бірақ бұл кезеңде қалғандарын негізсіз кешіктірмеуі тиіс [3].

Бақылау мазмұны мен бағалау қабылданған деңгейлік тәсілді көрсетуі керек болады. Бақылау барлық оқушылардың мемлекеттік талаптар ретінде міндетті оқу нәтижелеріне қол жеткізуін тексеруді, сондай-ақ материалды неғұрлым жоғары деңгейде меңгеруін тексерумен толықтыруды көздеп отырады.

Әдебиеттер тізімі

1. Алексеев, С.В. Дифференциация в обучении предметам естественнонаучного цикла. — Л.: ЛГИУУ, 2021. -112с.
2. Бударный, А.А. Индивидуальный подход в обучении Советская педагогика. — 2015. — № 7. — С.18-20.
3. Гальперин, П.Я. К исследованию интеллектуального развития ребенка // Вопросы психологии. — 2019. -№ 1. — С.12-15.

ӘОЖ 37

MEDXAID - АЛҒАШҚЫ МЕДИЦИНАЛЫҚ КӨМЕК КӨРСЕТУ ЖҮЙЕСІ ДЕНСАУЛЫҚ САҚТАУ САЛАСЫНДА

Мақажан Маусымжан Мұхамедқалиқызы

Ғылыми жетекші: Темірке Сәния Фазылқызы, арнайы пәндер оқытушысы

“Astana IT University” ЖШС Колледжі, Астана қ., Қазақстан

e-mail: imausymzhan@icloud.com

Заманауи қоғамда техника мен ғылымның дамуымен, сондай-ақ ақпарат көлемінің ұлғаюымен адам қызметінің көптеген салаларында жаңа міндеттер мен мәселелер туындайды. Осы салалардың бірі медицина, мұнда емдеу әдістерін жетілдіру ғана емес, сонымен қатар медициналық көмектің қолжетімділігі мен тиімділігін арттыру маңызды. Аталмыш мәселенің пайда болуы, медициналық көмектің сапасын жақсартуға және адам өмірін сақтауға мүмкіндік беретін ғылымда инновациялық шешімдерді әзірлеу мәселелерінің туындауына әкеледі.

Статистика бойынша, медицина саласындағы негізгі мәселелердің бірі қарапайым халықтың алғашқы медициналық көмек көрсету бойынша білімдері мен дағдыларының жеткіліксіздігі болып табылады. Төтенше жағдайларда уақтылы көмек

көрсетпеу ауыр зардаптарға, соның ішінде өлім-жітім мен зардап шеккендердің артуына әкелуі мүмкін.

Бұл мәселенің шешімі медицина саласындағы заманауи технологиялар мен білімді біріктіретін инновациялық платформа. Мұндай платформа пайдаланушыларға қажетті ақпаратты кез келген уақытта, кез келген жерде алуға мүмкіндік беретін веб-сайт пен мобильді қосымшаны қамтуы маңызды. Сонымен қатар, ол алғашқы көмек туралы теориялық ақпаратты ғана емес, сондай ақ адамдарға төтенше жағдайларға тез және дұрыс әрекет етуге көмектесетін практикалық жаттығулар мен нұсқауларды қамтамасыз етуі қарастырылуы қажет.

Осы тұрғыда, MedXAid (МедИксЭйд) жобасы аясында ақпаратқа қол жеткізуді және қоғамға алғашқы медициналық көмек көрсетуді оқытуды қамтамасыз ететін баршаға арналған жүйе әзірленуде.

Жоба STEM технологияларын медицинада қолданудың негізгі аспектілерін, алғашқы медициналық көмек көрсетудің негізгі принциптерін зерттеуді, төтенше жағдайларда пайдаланушыларды оқыту мен қолдаудың инновациялық шешімін ұсынады.

MedXAid жүйесі – ғылымға сүйене отырып ойластырылған, медицина саласындағы таптырмас шешімнің біріне айналуы әбден мүмкін. Жүйе алғашқы медициналық көмек көрсету қызметтеріне жедел қол жеткізуді қамтамасыз ету үшін жасалған инновациялық жоба болып табылады.

Зерттеу мақсаты, ғылымды қолдану арқылы жылдам және тиімді алғашқы көмек көрсетуге арналған MedXAid жүйесін құру және енгізу. STEM технологиясын біріктіріп медицина саласын Қазақстанда дамыту, сондай ақ халық сауаттылығын арттыру арқылы қоғамға пайда әкелу.

Зерттеу міндеттері:

1. MedXAid жүйесіне арналған веб-платформаны және мобильді қосымшаны әзірлеу.
2. STEM ғылымдарын алғашқы медициналық көмек көрсету процесіне интеграциялау.
3. Әртүрлі жағдайларда алғашқы көмек көрсетудің нақты әдістері мен нұсқаулары бар мәліметтер қорын құру.
4. Веб-платформа және мобильді қосымша арқылы пайдаланушыларды алғашқы көмек көрсету дағдыларына үйрету.
5. Денсаулық сақтаудың тиімді стратегияларын әзірлеу үшін MedXAid жүйесі арқылы жиналған деректерді талдау

Сурет 1– Жүйенің логотипі

MedXAid-те ғылымды пайдалану қиын жағдайларды тиімді басқаруға және пайдаланушыға алғашқы медициналық көмек көрсетуге мүмкіндік береді. Сондай ақ

төтенше жағдайларда әрекет ету уақытын қысқартуға және медициналық көмек көрсету нәтижелерін жақсартуға бағытталған. Жоба веб сайт және мобильді қосымша түрінде жарыққа шығады. Платформада әр жағдайға арналған арнайы алғашқы медициналық көмек түрі немесе әдісі қамтылады.

Отандық өнім ретінде аталмыш жүйе әрбір қазақстандық үшін қолжетімді болмақ. Бұл жобаның негізінде халыққа деген қамқорлық жатыр. Демек, осы платформа арқылы әрбір адам алғашқы медициналық көмек көрсетуді үйреніп қана қоймай, қоғамға пайдасын тигізе алады, яғни төтенше жағдайға тап болған кезде көмек көрсете алу мүмкіндіктерін үйренуді қамтиды.

MedXAid жүйесінің қоғамдағы рөлі баға жетпес. Платформа пайдаланушыларға алғашқы көмек көрсету дағдыларын үйретеді, медициналық сауаттылығын арттырады және өмір сапасын жақсартуға көмектеседі. Веб-платформа және мобильді қосымша арқылы жиналған деректер, қоғамдық денсаулықты талдау және денсаулық сақтаудың тиімді стратегияларын әзірлеу үшін пайдаланылады. Демек, аталмыш жүйе арқасында халық денсаулығының қауіпсіздігі мен медициналық сауаты арта түседі. Осылайша, MedXAid жобасындағы веб-платформа мен мобильді қосымшаның интеграциясы медициналық көмек жүйесін жақсартуға, қызмет көрсету сапасын жақсартуға және қоғамның барлық мүшелеріне қолжетімді болуына ықпал етеді.

Жалпы, MedXAid жүйесінің STEM ғылымдарымен байланысы келесі ретпен көрсетілген:

1. Ғылым:

- MedXAid симптомдарды анықтау, ауруларды диагностикалау және емдеуді ұсыну үшін соңғы ғылыми зерттеулер мен деректерді пайдаланады.
- Медициналық зерттеулерден алынған деректерді пайдалану платформаға денсаулық пен емдеу туралы нақты және маңызды ақпаратты беруге мүмкіндік береді.

2. Технология:

- Машиналық оқыту және үлкен деректерді талдау сияқты озық технологияларды пайдалану MedXAid-ке денсаулыққа арналған жеке ұсыныстар мен болжамдарды беруге мүмкіндік береді.
- Телемедицина және қашықтан бақылау технологиялары әлемнің кез келген нүктесінде медициналық көмекке дер кезінде қол жеткізуді қамтамасыз етеді
- Веб сайт және мобильдік қосымшаның қолжетімділігі

3. Инженерлік:

- MedXAid платформасын әзірлеу және оңтайландыру, оның тұрақтылығын, қауіпсіздігі мен тиімділігін қамтамасыз ету үшін инженерлік процестер қолданылады.
- Тиімді пайдаланушы интерфейсі және функционалдылық дизайны пайдаланушыларға қажетті денсаулық ақпараты мен қызметтеріне оңай қол жеткізуге мүмкіндік береді.

4. Математика:

- Медициналық деректерді талдау, ауруларды болжау және емдеудің тиімділігін бағалау үшін математикалық модельдер мен алгоритмдер қолданылады.
- Математикалық әдістер денсаулық сақтауда шешім қабылдау процестерін және ресурстарды бөлуді оңтайландыруға мүмкіндік береді.

MedXAid жүйесі - заманауи медицина үшін бірқатар пайдалы мүмкіндіктерге ие жоба болып табылады. Қоғамда алғашқы медициналық көмек көрсету дағдыларының

жетіспеушілігінен адамдар төтенше жағдай кезінде қалай әрекет етуді білмей жатады. Осы мәселенің салдарынан алғашқы медициналық көмекке мұқтаж адамдар зардап шегіп, кейде қайғылы жағдайлар орын алады. MedXAid веб сайт пен мобильді қосымшаны қамтитын болады. Қолжетімді алғашқы көмек көрсету тренингтері мен жүйе ұсынатын деректер арқылы адамдар ауру белгілерін тануды, шұғыл көмек көрсетуді үйрене алады. Демек, осы жоба арқылы қоғам алғашқы медициналық көмекті қолжетімді түрде үйреніп, төтенше жағдайлар ықтималдығын азайта алады.

Жалпы жүйені әзірлеу бірнеше даму кезеңдерінен тұрады:

- MedXAid жүйесін дамытудың бірінші кезеңінде пайдаланушының қажеттіліктерін мұқият зерттеу және талдау жүргізіледі.
- MedXAid жүйесін дамытудың екінші кезеңі жүйе архитектурасын құруды, пайдаланушы интерфейсін әзірлеуді, бағдарламалау функционалдығын және прототиптерді тестілеуді қамтиды.
- MedXAid жүйесін дамытудың үшінші кезеңінде платформаның барлық компоненттері мен функцияларын тестілеу және жөндеу жүргізіледі.
- MedXAid жүйесін дамытудың төртінші кезеңі платформаны енгізу мен масштабтауға бағытталған.
- MedXAid жүйесін дамытудың бесінші кезеңі одан әрі даму мен инновацияларды қамтиды.

Жүйе түрлі жағдайлардағы пайдаланушыларға, соның ішінде мүмкіндігі шектеулі адамдарға, қарт адамдарға және шалғай елді мекендердің тұрғындарына да бағытталған. MedXAid медициналық мәліметтері мен қызметтері әртүрлі қажеттіліктер мен шарттарды қанағаттандыруға бейімделген және баршаға қолжетімді болу аспектісін қамтамасыз ететін болады.

MedXAid жобасындағы серіктестік пен ынтымақтастық принципі медициналық мекемелермен, дәрігерлермен, мемлекеттік денсаулық сақтау ұйымдарымен және сақтандыру компанияларымен тұрақты қарым-қатынас орнатуға бағытталған.

MedXAid жобасының өзектілігі, бұл STEM ғылымдарының интеграциялануымен ерекшеленуі. Сонымен қатар, MedXAid веб сайты мен мобильдік қосымшасы әрбір қазақстандық үшін қолжетімді әрі ыңғайлы интерфейсті қамтитын болады.

MedXAid алғашқы медициналық көмек көрсету жобасы, денсаулық сақтау саласында STEM ғылымдарын қолдану арқылы жасалған жүйе ретінде келесідей артықшылықтарды және ерекшеліктерді қамтиды:

1. Ақпараттық платформа
2. Оқу материалдары
3. Қолжетімділік
4. Ақпаратқа жылдам қол жеткізу
5. Инновация
6. Қоғамның білім мен білік дағдыларын арттыру

MedXAid денсаулық сақтауды дамытудағы маңызды қадам болып табылады, бұл STEM ғылымдарын медицинаға біріктіру денсаулық сақтаудың сапасы мен қолжетімділігін айтарлықтай жақсартуға мүмкіндік беретінін растайды. Бұл жоба денсаулық сақтаудағы күрделі мәселелерді шешу үшін технологияның әлеуетін

көрсетіп қана қоймайды, сонымен қатар әлеуметтік жетістікке жетудегі ғылым, технология және медицина арасындағы ынтымақтастықтың маңыздылығын көрсетеді.

Қорытындылай келе, MedXAid ғылыми жобасы медициналық көмекті жақсарту және осы мақсатқа жету үшін инновациялық технологияларды пайдалану жолындағы маңызды қадам болып табылады. MedXAid платформасының зерттеулері мен әзірлемелерінің нәтижелері медициналық технологиялар мен денсаулық сақтау саласын одан әрі жетілдіруге негіз бола алады.

Әдебиеттер тізімі

1. Бурков, С. С. Информационные технологии и их роль в мировой инновационной экономике / С. С. Бурков // Журнал «МИР (Модернизация. Инновации. Развитие). – 2013. – №1. - С. 108-111.
2. Гимадеев, Ш. М., Латыпов, А.И., Радченко, С.В., Хазиахметов, Д. Ф. Влияние медицинских информационных систем на показатели эффективности лечебно-профилактических учреждений / Ш. М. Гимадеев и др. // Казанский медицинский журнал. - 2015. - Т. 96, №2. - С. 227-233.
3. Валид, М.С. Комплексное сравнение систем здравоохранения в мире / М.С. Валид, Н.В. Зайцев // Менеджер здравоохранения. - 2009. - №5. - С. 15-19.
4. Иванищева, И.В. Информационные технологии в здравоохранении / И.В. Иванищева // Материалы XI международного конгресса «Здоровье и образование в XXI веке» РУДН, Москва, 2010 Сборник научных тезисов и статей "Здоровье и образование в XXI Веке" №4, 2010г. (Т.12) с 495-496
5. Johnson, A., et al. (2023). The Role of STEM in Healthcare Innovation: A Comprehensive Review. Journal of Health Technology, 15(3), 102-120.

ӘОЖ 37

ДРАМАНЫ ОҚЫТУ БАРЫСЫНДА ОРЫНДАЛАТЫН ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ЖҰМЫСТАР

¹ Келгембаева Б.К, ²Крыкбаева А.С

Ғылыми жетекші: Келгембаева Б.К, С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессоры Өскемен қ., Қазақстан

²С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті магистранты Өскемен қ., Қазақстан

e-mail: ainur.samiykyzy@mail.ru

Қазақ әдебиетінде драмалық шығармаларды оқытуда шығармашылық жұмыстарды ұйымдастырудың жалпы мәселелері, әдістемесі С.Х. Дүкенбаевтың «Драмалық шығармаларды оқыту» [1] еңбегінде берілсе, ал әдіскер-ұстаз Қ.Бітібаева «Әдебиет сабағының түрлері мен үлгілері» атты әдістемелік еңбегінде «Концерт-сабақтар, композициялық сабақтар түрі - драманы өтудегі тиімді сабақ түрлеріне жатады» деп

көрсетеді [2]. Қазақ әдебиетінен ұйымдастырылатын шығармашылық жұмыстардың түрлерін Қ. Әбдібекқызы «Оқушылардың көркем шығармашылық қабілеттерін дамыту» [3] атты оқу құралында жіктеп, тиімділігін дәлелдеп ұсынған. Драмалық шығармаларды оқытуда шығармашылық тапсырмалардың ішінде рөлдік оқу, сахналық қойылым, кейіпкерге хат, сұхбат жүргізу, шығарманы прозаға айналдырып жазу жұмыстарының үлгілерін Б.Д.Жұмақаева «Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесінде» ұсынған [4]. Р.Б.Бораш «Драмалық шығармаларды оқытудың кейбір мәселелері» атты мақаласында «Ертегі, мысал, әңгімелерге инсценировка жасау, рөлмен оқу, рөлдік ойындар жүргізу тағы басқа жұмыс түрлері – драмалық шығармаларды танып-білудің алғашқы бастамасы болып есептеледі», - деп драмалық шығарманы танытудың қадамдарын бастауыш сыныптан бастау қажеттігін атап көрсетеді [5].

Драмалық шығармаларды оқытуда жүзеге асырылатын шығармашылық жұмыстар оқушының түрлі қабілеттерін шыңдауға бағытталады. Төмендегі кестеде берілген шығармашылық жұмыстардың драманы оқытуда тиімді болатыны тәжірибеде дәлелденген:

Жазбаша шығармашылық жұмыстар	«Кейіпкерге хат», «Аяқталмаған ой», «Галереяны шарлау», ойтолғау, эссе жазу
Ауызша шығармашылық жұмыстар	«Кезбе тілші», «Ланс талдау», «Ойдағы кинолента, «Бір минуттық ой»
Суретті шығармашылық жұмыстар	«Комикс», «Кескіндеме», «Суреттеме», иллюстративті суреттер
Рөлдік шығармашылық жұмыстар	«Дыбыссыз кейіпкер», рөлге бөліп оқу, мәнерлеп оқу, сахналық қойылым,

Драмалық шығармаларды оқытуда жазбаша жұмыстарды орындау арқылы оқушылардың сөз саптау, сауаттылық, жазба тіл мәдениетін дамытамыз.

«Кейіпкерге хат» әдісі. Бұл әдіс көркем шығарманы толық талдау жасағаннан кейін қолданылады. Оқушы өзіне ұнаған кейіпкерге немесе басты кейіпкерлерді ақтау, мадақтау, даттау мақсатында хат жазады. Хат жазуда төмендегідей сұрақтарға жауап жазады

- *Хат кімге арналады?*
- *Не мақсатпен жазып отырсыз?*
- *Қандай әрекетін, мінезін құптайсыз?*
- *Қандай ұсыныс айтасыз?*

Оқушылардың хат үлгілері бір-біріне ұқсамайды. Мысалы 8-сыныпта оқытылатын Дулат Исабековтың «Әпке» драмасын оқытуда Оқушы-А басты кейіпкер Қамажайға жазған хаты:

«Сәлеметсіз бе, Қамажай әпке! Мен сізді жақсы көргендіктен хат жазып отырмын. Туған күнге ешкім келмегеніне ренжімеңіз. Олар жұмыстан босай алмады. Сіз әпкелік міндетіңізді орындап, бәріне қамқор болдыңыз. Енді сізге бақытты болуға әлі де кеш емес деп ойлаймын».

Оқушы-Д.:

«Қамажай әпке, сәлеметсіз! Қалыңыз қалай? Мен сізді уайымдап, хат жазып отырмын. Сіз кең жүректі, мейірімді, еңбекқор адамсыз. Бауырлаңыз үшін өз бақытыңыздан бас тарттыңыз. Сіздің қадіріңізді ешкім түсінбесе де, бәрін жақсы көресіз. Сіз әпке емес, ана болдыңыз. Сіз бүгінгі кезде туыстық қарым-қатынасты

бағаламайтындарға үлгісіз. Сізді барлық оқырман жақсы көреді. Мен сіздің тек бақытты болғаныңызды қалаймын!».

«Галереяны шарлау» әдісі. Драманы оқытуда оқушылардың шығармашылық қабілетін дамыту мақсатында оқу кабинетінің қабырғаларына ғылыми-зерттеу, сыни пікірлер, тұжырымдамалар, проблемалық сұрақтар, шығарма туралы қосымша ақпараттар, шығарманың кинофильм, сахналық қойылым туралы деректер, буклеттер қойылады. Оқушылар сыныпта еркін жүріп-тұрып, галереяны аралайды, материалдармен танысады. (Төменде бұл пьеса бойынша берілуі мүмкін суреттер ұсынылды).

Оқушылар топқа бөлініп өздеріне берілген тапсырманы орындайды. Мысалы, драма бойынша топтарға берілген тапсырмалар төмендегідей болуы мүмкін.

1-топ. Драманың жазылу тарихын зерттеңіз

2-топ. Шығарма туралы сыни талдауларды оқып, өз көзқарасыңызды жазыңыз.

3-топ. Дулат Исабековтың драма туралы сұхбатын тындап, сыныптастарыңызға баяндап беріңіз.

Тапсырма талабы бойынша топтағы оқушылар өзара орындаушы, іздеуші, қағазға түсіруші болып бөлініп орындауы тиіс. Бір оқушы тапсырма жауабын табады, екінші оқушы оқып, талдап, қағазша түсірушіге мұқият жеткізу қажет.

Драмалық шығармаларды оқытуда әдеби ойындардың да алатын орны ерекше. Мәселен, Д.Исабековтің «Әпке» драмасындағы Тимур, Нәзила, Света, Кама сияқты жастардың адам, қоғам, заман адамы жайлы ойларын проза тіліне айналдыра отырып, шағын ой толғау жазу, эссе жазу, шығармада көтерілген проблемалық сұрақтар төңірегінде «Аяқталмаған ой» әдісімен жұмыстар оқушыларды шығармашылыққа жетелейді.

Ауызша шығармашылық тапсырмалар. «Кезбе тілші» әдісі. Бұл әдіс

нді сен досыңа сұрақтар...

оқушылардың журналистік қабілеттерін қалыптастыруға негіз болады. Кез келген оқушы бұл рөлді атқара алады. Тілші ретінде өзі түсінбеген не көкейіндегі жауабын таба алмаған сұрақты өзгелерге қояды. Мысалы, «Әпке» драмасын оқуда оқушылар Қамажайдың әрекетіне екі жақты көзқараспен

қарайды. Осы орайда, «Қамажайдың бақытты болу мүмкіндігі болды ма?», «Егер сізге шығарманы қайта жазсаңыз қай бөлігін таңдап алар едіңіз? Оны таңдауыңыздың себебі не?», «Қамажайдың орнында болсаңыз не істер едіңіз?» деген сұрақтарға ортақ талқылау

жүргізіледі. Топтарда талқылау басталғанда әр топтан бір «кезбе тілші» ерікті түрде шығып, басқа топтардағы оқушылармен сұхбаттасады. Сұхбаттасу немесе диалог құру барысында ғылыми терминдерді, ғылыми деректерді, жалқы есімдерді орынды қолдануы керек. Жинаған мәліметтерін өз тобының басқа мүшелерімен бөліседі.

Сұхбат жазудың алгоритмі:

- сұхбат берушімен амандасу;
- сұхбат алу мақсатымен хабардар ету;
- сұхбат алу мақсатына орай сұрақтарды іріктеу;
- сұхбат беруші үшін қолайлы тілдік қорды қолдану;
- сұхбат берушінің жауабына қарай сұрақтарды өзгерту.

Оқушылардың шығармашылық қабілетін дамытуда әдістің берер пайдасы көп. Біріншіден, сұрақ қоя білуге үйренеді, екіншіден, көтерілген мәселе, өзекті тақырыпты анықтауға дағдыланады, үшіншіден, өзгені тыңдау арқылы тұжырым жасауға машықтанады.

Драмалық шығармаларды «Ланс талдау» әдісі. Қазіргі жаңа әдістердің бірі – ланс талдау. Әлеуметтік желіні дұрыс мақсатта қолдансақ, оқушылардың түрлі шығармашылық қабілеттерін ашуға ықпал етеді. Сыныпта оқушылардың мінез-құлқы, өзін ұстауы түрліше. Оқушылардың көбі жұрт алдында сөйлеуге машықтанбаған. Осы қатардағы оқушылар үшін ланс-талдау өте тиімді. Ең алдымен, оқушы дайындалып, айтар ойын екшеп, сапалы ұсынуға мүмкіндік алады. Екіншіден, мұғалім үшін де тиімді. Себебі, оқу үдерісінде уақыттың тығыздығына байланысты барлық оқушыдан үй тапсырмасын сұрап, көзқарастарын тыңдауға, талдауға мүмкіндік бола бермейді. Осы орайда, сынып оқушыларының сабаққа толыққанды қатысуына мүмкіндік беріледі. Сонымен қатар, оқушылардың әлеуметтенуіне де тиімді. Әдіс оқушыларды әлеуметтік желі мен ютуб желісін тиімді қолдануға үйретеді. Әдістің мақсаты – барлық оқушылардың әдеби талдауға қатысуын қамтамасыз ету және әлеуметтік желіні тиімді пайдалануға дағдыландыру. Бұл әдіс бойынша шығармашылық жұмысты қалай ұйымдастырамыз?

Тапсырма. Дулат Исабековтың «Әпке» драмасына ланс талдау жасаңыз. Талдау бейнежазба арқылы жүзеге асады. Бейнежазба ұзақтығы 3 минут. Ланс талдау қадамдары:

- оқушының өзін таныстыруы;
- шығарманың атауы, авторы туралы ақпарат беру;
- шығарманың тақырыбы мен көтерілген мәселе бойынша өз көзқарасын ұсынуы;
- шығарманың өзегі, негізгі мазмұны өрілген кейіпкерлерге мінездеме беру;
- шығармадағы автор ойын талдау;
- шығармадан алған әсеріңізді айту;
- шығарманың бүгінгі күндегі маңыздылығына тоқталу.

Әдістің ең алдымен, барлық оқушының сыни талдауға қатысуына мүмкіндік береді. Екіншіден, өз ойын сыныпта айтуға ұялатын оқушы үшін де тиімді. Үшіншіден, оқушылар бейнежазбалар жазуға дағдыланып, қоғамдық ортада пікір

айтуға үйренеді. Мұғалім үшін уақытты үнемдеп, сабақтан тыс уақытта да оқушының жұмысын бағалай алады.

«Ойдағы кинолента» әдісі. Талдау барысында жиі-жиі оқушыларды қозғау салып, олардың қиялы, ойына ерік беріп отыру да драмалық шығармаларды оқытудың тиімді жолдарының бірі. Мысалы, «Әпке» драмасындағы ең соңғы көріністі талдай отырып: «Кәне, балалар, осы оқиғаны сахнадан көргендей айтып беріндерші» немесе «Осы көрініс сахнада жүріп жатыр дейік, көз алдыға қалай келтірер едің?» деген сұрақтармен оқушылардың қабілетіне, шығармашылық ойына да жол ашып отыру керек. Оның басты себебі, драмалық шығармаларды оқыта отырып, мұғалім театр көрерменін тәрбиелейтінін де ұмытпағаны дұрыс. Немесе мына актіге, не оқиғаға қандай көрініс берер едің, қандай декорация жасар едің? дегендей де сұрақтар жоғарыдағы мақсаттан тумақ. Кейіпкерлер монологы, диалогін ұнтаспадан (мәнерлеп оқылған) тыңдау, қабілетті оқушыларды алдын ала әзірлеп, жатқа айтқызудың да өзіндік орны бар.

Рөлдік шығармашылық жұмыстар. Шығармашылық жұмыстардың ендігі бағыты оқушылардың әртістік қабілетін дамытуға бағыталады. Қазақ әдебиеті сабағында қызықты әрі тиімді әдіс «Дыбыссыз бейне», яғни «Кейіпкерді сөйлету». Бұл тапсырманың ерекшелігі оқушы шығарма мазмұнына, кейіпкер сөзіне басты назар аударады. Драмалық шығарманың бейнежазбасы ұсынылады, кейіпкер сөзі дыбыссыз берілгендіктен, оқушы оны сөйлету қажет. Тапсырма алгоритмі төмендегідей:

- Ұсынылған кейіпкерді сөйлетіңіз;
- Кейіпкердің дауыс мәнерін, өзін ұстауына, ым-ишараға назар аударыңыз;
- Кейіпкердің сөйлеу жылдамдығына ілесу қажет.
- Дауысызыңды кейіпкердің табиғатына қарай құбылтыңыз.

Әдістің тиімділігі тапсырма орындауда бірнеше оқушы бірге қатысады. Оқушының қалауынша кейіпкерді өзі таңдауына болады. Оқушы кейіпкер табиғатына сай дауыс құбылта алмаса да, шығарма мазмұны бойынша негізгі ойды ұсынса жеткілікті. Тапсырма арқылы оқушының шығарманы қаншалықты меңгергенін және есте сақтағанын біле аламыз. Әдіс оқушылардың сахнада өзін-өзі ұстау, жұрт алдында сөйлеу, дауыс құбылта алу, әртістік қабілеттерін шыңдауға негіз болады. Болашақта әртіс, диктор, дублер болудың негізгі қадамдарын қалыптастырады.

Қазақ әдебиетін оқытудың қалаған әдіскер-ұстаз Қ.Бітібаева драмалық шығармаларды талдау көрсетуден бастаудың маңызы зор айтады. Сондай-ақ оқушылар қызығушылығын арттыру мақсатында драманың жазылу оны ойнаған әртістер туралы әңгімелеу, туынды туралы

әдебиетшілер, сыншылар пікірі жазылған көрнекіліктерді пайдаланудың тиімдігін ерекше атап өтеді. Осы орайда, Режиссер М.Абай–Ділденің туындысын оқушыларға ютуб желісі негізінде ұсынамыз. Д.Исабековтың «Әпке» драмасының

негізін

көрініс
екенін

тарихы,

сахналық қойылымын оқушыларға көрсетуде ең біріншіден, шығарманы толық әрі жан-жақты меңгеруге мүмкіндік береді. Оқушылардың қабылдауы, талдауы түрлі деңгейде болғандықтан әсіресе, үлгерімі орташа оқушылар үшін қойылымды көру өте тиімді. Сонымен қатар, оқушылар кейіпкердің мінез-құлқын, табиғатын мәтіннен гөрі сахнадан жақсы қабылдайды. Актердің қимыл-қозғалысы, сөзі, өзін ұстауы оқушыға ерекше әсер етері анық. Сонымен қатар, осы қабілеттер негізінде оқушылар өздері де драмадан көріністер қояды. Мұғалім ең негізгі көрініс, актілерді, монолог, диалогтерді бөліп ала отырып, сол бойынша жұмыс істеуі керек. Ең бастысы, оқушы сол қойылым негізінде сыныпта рөлдік оқу, рөлдік ойын, кейіпкерді сөйлету, қойылыс қойып үйренуге, сахна мәдениетін қалыптастыруға дағдыланады.

Қазақ әдебиеті сабағында оқушылар мәнерлеп, көркем сөйлеуге машықтанады. Осы орайда, драмалық шығармалардан үзінді жаттау оқушылардың шығармашылық қабілетін шыңдай түседі. Драмалық шығарманы жатқа айту поэзиялық шығармадан әлдеқайда күрделі. Бұнда кейіпкерді сөйлете алуы қажет. Сонымен қатар, бір емес бірнеше кейіпкердің сөзін оқуға тура келеді. Монолог, диалог оқу күрделі үдеріс. Ерекшелігі қимыл-қозғалыс қоса беріледі. Тәжірибеде Қамажайдың монологын, Камила мен Қамажайдың, Тимур мен Қамажайдың сөйлесулерін жатқа оқу үшін берілді. Мәнерлеп оқу арқылы оқушы кейіпкердің жан-дүниесін толыққанды түсіне алады. Ал, түсіну әдеби талдау жасауға өте қажет.

Қазақ әдебиетін оқытуда шығармашылық тапсырмалар алуан түрлі болуы қажет. Оқушы тіл мен әдебиет сабағында қалыптастырған ауызша және жазба тіл мәдениетін, шығармашылық дағдысын өзге сабақтарда да, өмірде де қолданып жетістікке жете алады. Әр оқушының бойында өзгеге ұқсамайтын дарын, талант, қабілет бар. Сол қабілеттерді драмалық шығармаларды оқу барысында аша алу, таныта білу, дамыту заманауи, шығармашыл ұстаздың еншісінде болмақ.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Дүкенбаев С.Х. Драмалық шығармаларды оқыту. – Алматы: Мектеп. 1987.
2. Бітібаева Қ. Әдебиет сабағының түрлері мен үлгілері. – Алматы, 1994.
3. Жұматаева Е. Әдебиетті оқытудың кейбір мәселелері. – Алматы, 1999.
4. Әбдібекқызы Қ. Оқушылардың көркем шығармашылық қабілеттерін дамыту. – Алматы: Рауан. 1994.
5. Жұмақаева Б.Д. Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі. – Алматы, 2015
6. Борап Р.Б. Драмалық шығармаларды оқытудың кейбір мәселелері // Қазақ тілі мен әдебиеті. 2006. № 3.

УДК: 811.111

«Methods of teaching English in high school»

Автор: Сайдахмедова Озода Нодир қызы

Научный руководитель: Ахметова Гаухар Хайрулловна , магистр , старший преподаватель

Annotation

This article explores the significance of teaching English in high school, emphasizing its crucial role in the globalized landscape. It discusses how English proficiency enriches students culturally, exposing them to diverse literature and fostering a global perspective.

Keywords

English teaching, high school education, grammar-translation method, task-based learning, cultural integration in education, authentic materials, integration of technology, interactive learning programs, educational innovations, future perspectives

The significance of teaching English in high school is paramount in our globalized world. English, as a global lingua franca, plays a pivotal role in facilitating international communication and understanding. Moreover, English proficiency is a key determinant for career opportunities in various industries, enhancing students' employability and competitiveness in the global job market.

Teaching English also provides cultural enrichment, exposing students to a wealth of literature, films, and cultural expressions from English-speaking countries. In an era of technological advancement, where online resources and global communication platforms predominantly operate in English, learning the language becomes essential for navigating the digital landscape effectively. English education contributes to personal development by enhancing cognitive abilities, critical thinking, and problem-solving skills.

Overview of Major Teaching Methods in English Education

English education employs a variety of teaching methods to facilitate effective language learning. This overview aims to highlight key approaches utilized in English language instruction:

1. Grammar-Translation Method:

- **Fundamental Principles:** Emphasizes the teaching of grammar rules and translation exercises.
- **Advantages and Disadvantages:** Known for its structured approach but criticized for limited practical language application.

2. Listening and Reading:

- Listening Sessions: Focused on developing auditory comprehension skills through listening exercises.
- Reading as a Teaching Method: Emphasizes comprehension, vocabulary expansion, and exposure to diverse linguistic structures.

3. Task-Based Learning:

- Practical Implementation in High School: Involves assigning tasks or projects that require language use in real-life scenarios.
- Developing Communication Skills: Prioritizes the application of language skills in problem-solving and practical situations.

4. Teaching Through Culture:

- Role of Cultural Aspects in Education: Integrates cultural elements to enhance language learning, providing context and real-world relevance.
- Utilizing Authentic Materials: Involves the use of genuine cultural materials such as literature, films, and articles.

5. Integration of Technology in English Education:

- Interactive Learning Programs: Incorporates e-textbooks, online resources, and interactive applications for engaging and dynamic learning experiences.
- Role-Playing and Multimedia Tools: Utilizes technology to enhance student engagement, motivation, and practical language application.

6. Adapting Methods for Different Student Levels:

- Individualized Teaching Approach: Tailors instruction based on students' language proficiency levels, addressing diverse learning needs and interests.

Traditional Teaching Methods.

A. Grammar-Translation Method

1. Fundamental Principles:

The Grammar-Translation Method focuses on language instruction through the study of grammar rules and translation exercises. Emphasis is placed on language structures and rules, with students typically translating texts from one language to another.

2. Advantages and Disadvantages:

The method's strengths lie in its structured approach to learning, but it is criticized for its limited application in real language situations. While it aids in mastering grammar rules, drawbacks include a lack of emphasis on practical language use.

B. Listening and Reading

1. Listening Sessions:

Listening involves developing oral comprehension skills. Listening sessions include activities such as listening to various audio materials, contributing to the improvement of students' ability to comprehend spoken language in a foreign tongue.

2. Reading as a Teaching Method:

Reading, as part of language education, is used to develop reading and text comprehension skills. This method involves working with different texts, ranging from simple to more complex, with the aim of expanding vocabulary and improving understanding of language structure.

Modern Communicative Approaches.

A. Task-Based Learning

1. Practical Implementation in High School:

Task-Based Learning (TBL) is implemented in high schools through the structuring of lessons around real-world tasks. Students engage in activities mirroring authentic situations, such as problem-solving, group projects, or simulations

2. Developing Communication Skills:

TBL focuses on developing communication skills by emphasizing interactive and collaborative tasks. Through these activities, students enhance their ability to express ideas, negotiate, and problem-solve in English. The approach aims to bridge the gap between language learning and its practical application, fostering not only linguistic proficiency but also effective communication in various contexts.

In conclusion, this exploration of English teaching methods in high school underscores the dynamic evolution of language education.

The traditional Grammar-Translation Method, with its emphasis on rules and translation, contrasts with the modern Task-Based Learning approach, encouraging practical language application. Additionally, integrating cultural aspects and utilizing authentic materials

contribute to a more holistic language learning experience. The juxtaposition of these methods highlights the need for a balanced and adaptable approach to cater to diverse learning needs

Looking ahead, the future of English teaching methods lies in continued innovation and adaptability. The ongoing integration of technology will likely play a pivotal role, with emerging tools and platforms further enhancing language learning experiences. Additionally, a shift towards more personalized and student-centric approaches may become prevalent, acknowledging the diverse learning styles and preferences of students in high school settings.

In essence, the future of English teaching methods in high school is marked by a blend of traditional foundations, modern approaches, and innovative technologies, ensuring a comprehensive and effective language learning experience for students.

References

1. "Teaching English in Secondary Schools" by Mike Fleming and David Stevens
2. "Teaching English by Design: How to Create and Carry Out Instructional Units" by Peter Smagorinsky, Larry R. Johannessen, and Elizabeth A. Kahn
3. "High School English Grammar and Composition" by Wren & Martin
4. "Teaching English in the Secondary School: Linking Theory and Practice" by Mike Fleming and David Stevens

004.67

MedGuide: ОБЗОР ФУНКЦИОНАЛЬНОСТИ И ВКЛАД В УЛУЧШЕНИЕ МЕДИЦИНСКИХ ПРОЦЕССОВ

Жоламанов У.А., магистрант

Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, г. Актобе, Казахстан,
ulan.zholamanov@mail.ru

Научный руководитель: Байбактина А.Т. PhD

Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, г. Актобе, Казахстан,
Aksaule67@mail.ru.

В данной статье представлен обзор мобильного медицинского приложения, разработанного с использованием платформы Flutter, предназначенного для помощи людям в самодиагностике и получении медицинских рекомендаций. Описаны ключевые функциональные возможности приложения, а также проблемы, с которыми

разработчики столкнулись в ходе создания, включая вопросы проектирования интерфейса, обеспечения безопасности данных и интеграцию с медицинскими базами данных. Рассмотрены требования к современным медицинским приложениям, включая точность диагностики, доступность информации и возможность анализа данных. Созданное приложение является интегрированным решением, предлагающим эффективную поддержку в управлении здоровьем пользователей, сочетая в себе передовые технологии ИИ и удобство мобильного использования.

Ключевые слова: медицинское мобильное приложение, искусственный интеллект в медицине, Flutter разработка, симптомы и диагностика, мобильное здравоохранение.

В эпоху цифровизации медицинских услуг возникает потребность в инновационных решениях, которые сделают заботу о здоровье более доступной и эффективной. Разработка медицинского мобильного приложения на базе Flutter стала ответом на вызовы современного здравоохранения. Инициатива создать такое приложение проистекает из стремления предоставить людям надежный инструмент, который помог бы им управлять своим здоровьем без необходимости постоянного обращения к медицинским специалистам. Выбор Flutter как платформы для разработки обусловлен его высокой производительностью, гибкостью и способностью обеспечивать стабильную работу приложения на различных устройствах[1].

При разработке нашего медицинского мобильного приложения, основное внимание уделялось созданию интерфейса, который был бы не только функциональным, но и интуитивно понятным для пользователей разного возраста.

Функциональные возможности приложения MedGuide объединяют передовые технологии и пользовательские потребности. Возможность онлайн-записи к врачам упрощает процесс назначения визитов, позволяя пользователям выбирать удобное время и специалиста. Автоматическое напоминание о приеме лекарств помогает поддерживать регулярность лечения. Система диагностики на основе ИИ анализирует симптомы и предлагает возможные диагнозы, способствуя своевременному обращению за медицинской помощью. Эти функции делают MedGuide не только инструментом для мониторинга здоровья, но и надежным помощником в обеспечении непрерывной медицинской поддержки[2].

Приложение начинается с процесса авторизации, где пользователи входят в систему, используя логин и пароль. Основная функциональность включает ИИ-систему для анализа симптомов, помогающую пользователям с ограниченными медицинскими знаниями получить первичные рекомендации по их состоянию. Несмотря на то что система постоянно напоминает о необходимости консультации с врачом, она предоставляет первоначальное понимание возможных проблем со здоровьем. Дополнительно, приложение предлагает функцию напоминания о приеме лекарств, где пользователи могут настроить расписание для регулярного употребления медикаментов, получая уведомления непосредственно перед временем приема. Также в приложении есть новостной блог, предоставляющий последние обновления и информацию в медицинской сфере, что делает MedGuide комплексным инструментом для поддержки здоровья и обеспечения доступа к актуальной медицинской информации.

Вот ключевые аспекты дизайна интерфейса, которые были учтены в нашем проекте:

1. **Ясность и понимание:** Интерфейс разработан так, чтобы быть очевидным и легко понятным для всех пользователей, включая тех, кто может не иметь глубоких знаний в области медицины. Простые элементы управления, чёткие надписи и логичная организация помогают достичь этой цели.

2. **Интуитивность в использовании:** Мы стремились к тому, чтобы пользователи могли легко навигировать по приложению и быстро находить необходимые функции. Четкая навигационная система и интуитивно понятные иконки способствуют этому процессу.

3. **Консистентность дизайна:** Обеспечивались однородность и последовательность интерфейса на всех экранах, что улучшает общее восприятие приложения и делает его использование более предсказуемым.

4. **Адаптивность:** Интерфейс адаптирован для корректной работы на различных устройствах, от смартфонов до планшетов, от ios до android, что гарантирует удобство использования в любых условиях.

5. **Отзывчивость интерфейса:** Стремились к тому, чтобы интерфейс быстро реагировал на действия пользователя, создавая положительное впечатление от взаимодействия с приложением.

6. **Безопасность и приватность:** Важным аспектом являлось обеспечение конфиденциальности данных пользователей и разработка надёжных механизмов для контроля доступа к функциям приложения.

7. **Возможности обратной связи:** Предусмотрели функционал для того, чтобы пользователи могли легко получать поддержку и делиться своим мнением о приложении, что способствует его непрерывному улучшению и развитию.

Интуитивно понятный интерфейс является фундаментом успешного функционирования моего медицинского приложения, облегчая пользователям доступ к информации о здоровье и взаимодействие с медицинскими функциями. В разработке интерфейса моего приложения "MedGuide" я сосредоточил внимание на простоте и эффективности. Каждый этап проектирования был направлен на достижение легкости использования и ясности для конечных пользователей. На главном экране расположены ключевые функциональные зоны, включая ввод симптомов, получение медицинских советов, мониторинг здоровья, что способствует быстрой и интуитивной навигации. Элементы управления оформлены в понятном и доступном стиле, упрощающем интерактивность с приложением.

В этой статье представлен обзор разработки интуитивно понятного и функционального интерфейса медицинского приложения "MedGuide". Акцент был сделан на создание удобного интерфейса, что является критически важным для эффективного взаимодействия пользователей с приложением. В результате, интерфейс "MedGuide" демонстрирует успешное объединение простоты в использовании,

функциональных возможностей и кроссплатформенной доступности, что делает его неоценимым ресурсом для управления здоровьем и медицинской помощи в цифровой среде.

Список использованной литературы

1. Miola, A. Flutter Complete Reference: Create Beautiful, Fast and Native Apps for Any Device // Independently Published. – 2020. – ISBN 9798691939952.

2. Жоламанов У.А., «Медициналық қосымшаны әзірлеу барысында туындайтын мәселелер туралы»; XIX Международной научной конференции молодых ученых, докторантов PhD, магистрантов и студентов «МОЛОДЕЖЬ, НАУКА И ИННОВАЦИИ»:сб. -Актобе:Актюбинский региональный университет им. К.Жубанова, 2023. –С 215-218.

УДК 811.16

РОЛЬ ЦИФРОВЫХ РЕСУРСОВ В РАЗВИТИИ ГРАМОТНОГО ПИСЬМА

Мурадова Влада Витальевна, учитель русского языка и литературы,

КГУ «Средняя школа №15» ОО г.Усть-Каменогорска

Сегодня цифровые технологии становятся все более важными инструментами в различных сферах нашей жизни, включая образование. Одним из ключевых аспектов, где цифровые ресурсы могут оказать значительное влияние, является развитие грамотности и навыков письменного выражения. В настоящей статье мы рассмотрим роль цифровых ресурсов в формировании грамотного письма и их влияние на процесс обучения. Современные цифровые технологии предоставляют учащимся широкий спектр возможностей для развития навыков письма. От онлайн платформ для практики написания до специализированных приложений, помогающих расширить словарный запас - цифровые ресурсы играют ключевую роль в формировании языковых компетенций. Исследования показывают, что использование современных технологий в учебном процессе способствует не только повышению уровня грамотности, но и стимулирует творческое мышление учащихся. [1, с.510]

Цифровые ресурсы играют крайне важную роль в современном мире для развития грамотного письма. Интернет предоставляет огромное количество образовательных ресурсов, таких как учебные сайты, онлайн курсы, электронные библиотеки и т.д. Это позволяет учащимся получать информацию и учиться грамотно писать в любое время и в любом месте. Социальные сети, мессенджеры, электронная почта — все это средства общения, которые требуют грамотного письма. Учащиеся могут практиковать письменное общение, улучшая свои навыки письма. Существуют специальные программы и приложения, которые помогают проверять правописание и грамматику текста. Цифровые платформы предоставляют возможность публиковать свои тексты и получать обратную связь от других людей. Это способствует развитию навыков письма и помогает совершенствоваться. Таким образом, цифровые ресурсы являются мощным инструментом для развития грамотного письма, предоставляя доступ к образовательным материалам, средствам коммуникации, проверке правописания и публикации текстов. [2, с.84]

Указанные приемы могут способствовать развитию орфографической зоркости у учащихся.

- Списывание: При таком виде работы ученикам предлагается переписывать тексты, что помогает им запоминать правильное написание слов, а также открыть для себя новые правила и слова.
- Комментированное письмо: Этот метод включает в себя письменный комментарий к тексту или собственное произведение, что помогает ученикам сделать ошибки более видимыми и осознать их.
- Письмо с проговариванием: Здесь ученик должен озвучить каждое слово перед записью. Это помогает конкретизировать правильное написание слов.
- Письмо с пропуском орфограмм: Ученикам предлагается писать текст, пропуская орфограмму. Этот прием помогает улучшить внимание к орфографическим правилам.
- Исправления учениками умышленно допущенных ошибок: Задание, где ученикам даются тексты с преднамеренными ошибками, чтобы потом их исправлять, помогает развить навык самоконтроля и повысить внимание к деталям.
- Письмо по памяти: Ученикам предлагается вспомнить и записать какой-либо текст. Этот метод способствует развитию памяти и способности к правильной записи слов.
- Диктанты: Различные виды диктантов, такие как предупредительные, объяснительные, выборочные, свободные, зрительно-слуховые и словарные, позволяют ученикам практиковать разные аспекты орфографии и навыки письма.

В целом, сочетание этих методов поможет ученикам развивать орфографическую зоркость и улучшать навыки письма. Интернет-технологии играют ключевую роль в развитии умений письменной речи в наше время. Современные онлайн-ресурсы и приложения создают уникальные возможности для обучения и совершенствования навыков письма. Одним из главных преимуществ использования интернет-технологий для развития письменной речи является доступ к огромному количеству информации. Ученикам становится гораздо проще и быстрее находить материалы для чтения и исследований, что способствует расширению словарного запаса и пониманию различных стилей письма. Кроме того, благодаря возможности общения с другими людьми через интернет, учащиеся могут практиковать свои навыки письма, обмениваясь текстами, получая и давая обратную связь. Это помогает им работать над своими ошибками, улучшать структуру текстов и развивать креативные подходы к письму. Таким образом, использование интернет-технологий в обучении письму является эффективным и многосторонним подходом, который помогает стимулировать интерес учащихся к письменной речи, расширять их знания и совершенствовать навыки коммуникации.

Цифровые технологии предоставляют большие возможности для развития навыков письма у учащихся:

- **Онлайн-редакторы текста:** Существует множество онлайн-редакторов, которые помогают улучшить структуру текста, используемую лексику, и общий стиль написания. Они предлагают рекомендации по улучшению текста и помогают добиться более четкого и точного выражения мыслей.
- **Платформы для коллаборативной работы:** платформы, такие как Google Документы, позволяют не только писать тексты вместе с другими пользователями, но и активно обсуждать и вносить правки в текст. Google Документы - здесь ученики могут как индивидуально, так и в группах писать тексты, выполнять задания, делиться своими работами с учителем и другими учащимися.
- **Мобильные приложения для развития письменных навыков:** Существуют приложения, которые предлагают ежедневные задания и упражнения для развития навыков письменной речи. Они могут включать написание коротких заметок, составление рассказов, выполнение грамматических заданий и многое другое.
- **Аудио-переводчики и словари:** При написании текстов полезно иметь доступ к аудио-переводчикам и онлайн-словарям. Они помогут правильно выбрать слова, проверить значения и улучшить свой словарный запас.
- **Edmodo** - это образовательная социальная сеть, где учителя могут создавать группы для обсуждения литературных произведений или задания по письму, а ученики могут обмениваться своими текстами, получать обратную связь и комментарии.
- **Padlet** - хороший инструмент для коллективного создания текстов, обсуждения книг. Здесь можно создавать доски с заданиями и реализовывать различные совместные проекты.
- **Kahoot:** интерактивная платформа для создания викторин и тестов. Можно использовать ее для проверки знаний учащихся по правописанию, стилистике и другим аспектам письма.
- **Quizlet:** приложение для создания карточек с терминами, определениями, примерами. Учащиеся могут использовать его для запоминания новых слов, фраз и правил письма.
- **Quizizz:** интерактивная платформа для создания тестов и викторин, которые могут быть использованы для тренировки правописания, пунктуации и других навыков письма. [3, с.6]

Выбор цифровой платформы зависит от целей урока, возможностей учащихся и предпочтений учителя. Важно подбирать инструменты, которые наилучшим образом

подходят для развития навыков письма и могут быть эффективно использованы в образовательном процессе. [4, с.65]

Самые популярные цифровые ресурсы, такие как социальные сети, электронные книги и приложения, предоставляют возможность обучаться и развиваться в любое удобное время и месте. Они активно применяются как в школьном образовании, так и во взрослом самообразовании. Использование цифровых инструментов способствует развитию креативности, логического мышления и общей культуры общения. Возможность публикации собственных текстов в сети, обратная связь от других пользователей и экспертов, а также обмен опытом и знаниями в онлайн-сообществах помогают улучшить качество письменной речи и расширить кругозор. [5, с.18]

Исследования показывают, что использование комплекса различных цифровых инструментов в обучении навыкам правильного письма является наиболее эффективным подходом. Этот метод не только способствует формированию навыков правильного письма, но также помогает улучшить умения в правильном произношении, грамматике и орфографии. Кроме того, комплексное использование цифровых платформ активизирует мышление, внимание и память учащихся, что способствует более эффективному усвоению материала. Поэтому важно не ограничиваться отдельными инструментами, а создавать и использовать разнообразные цифровые средства для обучения, чтобы обеспечить наилучшие результаты в обучении учащихся. Таким образом, цифровые ресурсы имеют значительное влияние на развитие грамотности и языковых навыков современного общества. Использование этих инструментов не только делает процесс обучения более эффективным, но и позволяет каждому человеку реализовать свой потенциал в области грамотного письма и коммуникации.

Список использованной литературы:

1. Возможности цифровых технологий как инструмента и средства формирования орфографической грамотности школьников: сб. статей III Всероссийской научно-практической конференции с международным участием. 17—18 ноября 2022 г. / Под ред. В.В. Рубцова, М.Г. Сороковой, Н.П. Радчиковой М.: Издательство ФГБОУ ВО МГППУ, 2022. С. 510–527.
2. Гостева Ю.Н., Добротина И.Н., Шамчикова В.М. Научно-методическое сопровождение концепции преподавания русского языка и литературы с использованием цифровых образовательных ресурсов // Отечественная и зарубежная педагогика. 2020. Т. 1. № 1 (65). С. 84–98.
3. Мишатина Н.Л. Методика и технология речевого развития школьников: лингвоконцептоцентрический подход. Монография. – СПб.: «Сага» «Наука», 2009
4. Савельева Ю.И., Зайцева С.А. Готовность учителя филологии к формированию у школьников культуры общения в цифровой среде // Образование и воспитание дошкольников, школьников, молодежи: теория и практика: научный журнал / гл.

ред. Т.В. Черноусова-Никонова. – Новосибирск: Изд-во АНО ДПО «НАПППиСР». 2022. № 1. С. 65-78.

5. Формирование универсальных учебных действий в школе: от действия к мысли. Система заданий: пособие для учителя / [А.Г.Асмолов, Г.В. Бурменская, И.А.Володарская]; под ред. А. Г. Асмолова. – 2-е изд. – М.: Просвещение, 2011

ӘОЖ 5527

ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН ӨңІРІНДЕ ШЕРТПЕ КҮЙ Өнерінің Қалыптасуы мен дамуы

Ғылыми жетекші: Мерғалиев Данияр Мерғалиевич., өнертану ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор (доцент), ХАА академигі.
Кашей Ардак Камелхановна Педагогика ғылымдарының магистрі
Аманжолов атындағы ШҚУ, Өскемен қаласы, Шығыс Қазақстан
kashei.ardak@mail.ru

Күй – ұлтқа дем беруші күш. Ол ықылым заманнан бері ғасырдан-ғасырға, ұрпақтан-ұрпаққа аманат болып қана қоймай, қазіргі жаңа заман белесінде биіктен қалқыды. Рухы биік қазақ халқы үшін бабалар аманатын бойына жинап, сыйдырған ұлы өнердің орны тым бөлек. Оған ұлтымыздың төл рухани қазынасын, яғни өнерді зерттеп, соның ішінде күй өнерін зерделеп, дамытып, өскелең ұрпақ санасына сәулелі ой қалыптастыру үшін тыңбай еңбек етіп жүрген ұлы тұлғалар дәлел.

Төкпе күй мен шертпе күйдің бір-бірінен айырмашылығы музыкалық құрылымының түрлі болып келуінен көрінеді. Шертпе күйлерде мұндай бірізділіктің болмауы, сол өңірдегі жергілікті ән-жыр, қобыз, сыбызғы күйлерінің әсерінен. Ал төкпе күйлерде, керісінше әуен дәстүрлі композициялық құрылым бойынша шығатындықтан, ырғақтық жағынан біркелкі болмақ.

Әр өңірдің ерекшеліктеріне байланысты орындаушылық тәсілдері әр түрлі болып келеді, бұған Алтай - Тарбағатай, Жетісу өңірі күйлерінде де тәсілдік айырмашылық молынан кездесетінін қосуға болады.

Шертпе күйді дұрыс орындаудың алғышарттарына тоқталып өтсек:

- домбырашы қолының нақты қойылымында, яғни екі қолдың өзіндік қойылымдық қалпын анықтап алу. Мұнда оң қолдың алақаны домбыра қақпағына бағытталып, шынтақ буыны көтеріңкі тұруы қажет (төкпе күйде шынтақ өте төмен келіп, ол дыбысты үнемдеу үшін қолданылады).
- домбыра қақпағын көп тырнамас үшін, жалпы аспапты сәл тігірек ұстаған жөн.
- екі ішекке еркін ауысу үшін сұқ саусақтың бірінші буыны бос болып, еркін қимылға келуі керек.
- Шертпе күйлерде саусақтармен тікелей қағу жиі кездеседі. Дыбысты өзгерту, оған қою бояу беру мақсатында қолданылатын бұл әдіске арнайы жаттығып, саусақтардың қақпаққа қатты тимеуін қадағалау керек.

- Шертпе күй деп аталғанымен, бұл дәстүрде де сұқ саусақ пен басбармақ төгіп-қағып орындалатын күйлер өте көп кездеседі. Мұндағы назар аударатын бір нәрсе, оң қол білегінің де қозғалысқа түсуі (төкпе дәстүрінде қағыстарға көбінесе білезік буынының қимылы негіз болады).
- Сондай-ақ, оң қолдағы екі ішекті кезектей іліп қағу, гитаралық пицicato, тұтып қағудың көркемдік түрлері мейілінше нақты көрсетіледі. Қарату және Алтай-Тарбағатай күйлерінде оң қолдың сұқ саусағы мен ортаңғы саусағын кезектей термелеп қағу тәсілдері жиі ұшырасады.

Күйдің динамикалық дамуы барысында қос ішекті төкпелей, ұрып қағу, сол арқылы нюанстық шеберлік көрсету дәстүрлі күйшілерде кең қолданылады.

Шертпе күйдегі оң қол шеберлігінің негізі дыбыстық сапаға бағытталуы керек. Жалпы, осы дәстүр күйлері жарқылдаған екі қол шеберліктерінен гөрі, сазды, бояулы дыбыстарға құрылған. Сол себепті, әуезді дыбыс алу мәселесіне ұстаздардың айрықша мән бергені жөн. Бұл тұрғыда дыбыс алатын оң қол саусақтарының қызыметі аса мұқият қойылуы қажет. Сол қол шеберліктері, әсіресе саусақтар арасын тарылтып немесе кеңейтіп басу, пернеден пернеге жылжу әдістері, көркемдік мағынада пернені қағыссыз басып қалу, ішектен-ішекке ауысу амалдары ұстаздар тарапынан міндетті түрде үйретілуі тиіс. Сол қол саусақтарының домбыра мойнында еркін қозғалысы ішектен-ішекке мүлтіксіз ауысу негізінде дамығаны дұрыс, нақтырақ айтқанда, алдымен квинта интервалдарын бас бармақпен төртінші және бірінші саусақтармен еркін алуды қамтамасыз ету қажет. Тәттімбеттің «Көкейкесті», «Азаматқожа», «Мол қара», Байжігіттің «Көкбалақ», «Былқылдақ», т.б. күйлерде кездесетін квартаны 1-2, тіпті 1-3; 2-3 саусақтарымен басу үлгілері Арқа күйлеріндегі айрықша аппликатуралық үрдіс деуге болады. Қаратау өңірінде жиі кездесетін бірінші, үшінші саусақтарды әрі-бері жылжыту немесе осы саусақтар арқылы ішекті тартып, дыбысты ширек тонға дейін көтеру ерекшеліктері, сонымен қатар Алтай-Тарбағатай күйлеріндегі бір позициялық қалыпта тұрып, екі ішекті кезектей басу тәсілдеріне көңіл бөлу қажет.

Сол қол саусақтарымен дыбысты ұзарта, тербеліс алу тәсілдері де басты орын алған. Жалпы, шертпе күй орындауындағы қажетті амалдар мен тәсілдер төкпе дәстүріндегі шеберлік үлгілерімен салыстырмалы түрде көрсетілген, мұның өзі оқытушы мен шәкіртке екі дәстүрдегі ерекшеліктерді ажырата үйренуге мол мүмкіндік береді. Қазыр жас күйшілерде бір жақтылық басым, яғни бір үрдісте ғана еркін. Әрине, арнаулы жоғры оқу орнын бітірген домбырашылардың барлығы жеке орындаушылық күйші болуы мүмкінде емес, дегенмен берілетін классификацияға сәйкес домбырашы-күйшінің бірнеше күйшілік мектептерді меңгеріп, олардан жан-жақты хабардар болуы міндетке алынуы тиіс. Күйшілік өнердің болашағы, оның ұлттық құндылық ретінде сақталып тұрылуы үшін осындай талаптар қажет-ақ. Сол қол саусақтарының да дыбыстық сапаға қосары мол. Домбырашының, әсіресе төртінші және екінші саусақтарымен (аракідік үшінші) домбыра мойнын бойлай тербеліс алуына баса назар аударылуы қажет, себебі бұл саусақтар-қолдың негізгі ұстанымын құрайтын, тіреуіш ретіндегі саусақтар. Жалпы, сол қол саусақтарының пернені аса қатты баспай, сол пернені саусақ басымен сезіне алуына көңіл бөлу керек.

Пернені қатты басып, зорлықпен тербеліс алғандағы дыбыстарда ешқандай сапа болмайды, әрі бұл қолдың еркін қозғалысына кесірін тигізеді.

Еркін шыққан дыбыстарды саусақтардың сезіп отыруы сол дыбыстарға тәбиғи бояу беріп, әуездік сапаға жол ашып береді.

Күйші шеберлігінің басты шарты-осындай сапалы дыбыстар алуына байланысты айтылады. Сондықтан, сол қол шеберлігін дамытуды сапалы дыбыс алып үйренуден бастаған жөн. Осы қолға байланысты ерекше айтылатын жайттердің бірі-саусақардың пернеге өте тік басылмауын қадағалау. Домбырашының табиғи еркін дыбыс алуына өте тік болмай, жазыңқы жұмсақ басылған саусақтардың дыбысты ұстап қалатыны бәрімізге белгілі, сол себепті перне басу тәсілдеріне айтарлықтай көңіл бөлгені өте тиімді. Шертпе күйлер әуені екі ішекте қатар дамып келетіндіктен, сол қол саусақтарының екі ішекте еркін қозғалысын барынша дамытып отыруы қажет. Бұған, әсіресе гаммалар мен арпеджиоларға жаттығудың пайдасы өте зор. Мұнда гаммадағы дыбыс қатарының екі ішекке тең бөлініп келуін естен шығармау қажет. Екі қолдың өзара байланысы-орындаушы-күйші үшін аса қажет кәсіби талаптардың бірі. Қағыс қағып, перне басудың өзара үйлесімі болады. Сондай-ақ, тербеліс пен дыбыстық өрнектерді алудың да екі қолдың өзара шеберлігінде екені айдан-анық. Оқытушылар үшін аса маңызды әдістемелік салаларға жататын осы ерекшеліктерді ұстаздар қауымының қалт жібермей қарағаны жөн. Ұлттық күйшілік өнердің бірқалыпты сақталып, дамуы үшін, ең алдымен, оның орындаушылық ерекшеліктеріне, яғни орындау табиғатына баса көңіл аударған жөн. Күй өнерінің мазмұндық, орындаушылық салаларға жіктелуі де осы тартылу тартылу, орындалу тәсілдеріне тікелей байланысты екені сөзсіз. Әсіресе, орындаушылық тұрғыдағы кәсіби еңбектердің барынша жанданып, зерделі қалыпқа түскені дұрыс. Орындаушылық шеберліктің ғылыми талданып, нақтылы пайымдаулармен қағаз бетіне түсірілуі де жалпылама ғана айтылып, кенжелеу қалып келеді. Осы саладағы кәсіби дәреженің артуы үшін өзге халықтардың аспаптану ғылымдарындағы озық тәжірибелерін үйрену қажет. Шертпе күйге деген халықтың ықыласы күннен күнге артып отыр. Сөз жоқ, ән сияқты жанға жайлы,терең толғамды шертпе күйлер халқымыздың іздеп жүріп, сүйіп тыңдайтын ерекше жанрына айналды.

Қазіргі шертпе күй мектептерінің қалыптасуының басы - қасиетті Алтай жерінен бастау алады деген тұжырым.Қазақтың шертпе күйлерінің аймақтық ұяларын былайша тарқатуға болады:

1. Шығыс Қазақстандық (Алтай-Тарбағатай) күйшілік мектебі;
2. Арқа күйшілік мектебі;
3. Жетісу күйшілік мектебі;
4. Қаратау күйшілік мектебі.

Қазақстанның шығыс өңірінде күйшілік өнердің арнайы мектебі қалыптасқан.

Енді Шығыс өңіріндегі шертпекүй дәстүрін дамытушыларға тоқталып өтсек.

Шығыс күйшілік, домбырашылық дәстүрінің жалпы қазақ күй өнерінің шертпе күй саласының дамуына, көркеюіне мұрындық болған күйші – **Байжігіт** (шамамен 1705 жылы туған) өзіне дейінгі күйшілік, домбырашылық өнердің озық қасиеттерін бойына сіңіре отырып, оны жаңа белеске көтерген бірегей тұлға. Артына мол мұра қалдырған өнер иесі Байжігіттің тәлім алған ұстаздарының бірі – Сары Нияз төре деген күйші

адам екен. Байжігіттің Қуандық деген шәкірті болған. Ел ішінде оны Қызылмойын Қуандық дейді екен.

Байжігіттің күйлерінің бәрін түгел тартып, өз жанын да күй шығарған Қызылмойын Қуандықтан заманында Кенжебай деген шәкірті болыпты және атақты Тәттімбетте күй үйреніпті. Сонымен қатар, «Арқа күйшілік дәстүрі» деп аталатын ұланғайыр орындаушылық дәстүрдің қалыптасуына мұрындық болған күйші – Байжігіт. Күйлері: «Алмажай», «Әлди сұр» , «Кербалақ», «Көкбалақ», «Қаражорға», «Жекей торы», «Қаракөк», «Салғара», «Сылаң торы», «Тепең көк», «Жылқыда», «Көксерке», «Ерке атан», «Бозінген», «Бөкен жарғақ», «Қосайдар», «Қылаң батыр», «Келіншек», «Былқылдақ», «Тоғыз тоты». Шығыс Қазақстан күйшілік өнерінің бір бөлігі Шығыс Түркістан өңірінде дамыған. Алтай – Тарбағатай, Іле аймағына дейінгі аралықты қамтиды. Шығыс Түркістан күйшілік дәстүрі екі мектептен тұрады. Алтай күй мектебінің өкілдері: Бейсенбі, Шақабай Шалап, Мүкей, Тайыр Белгібайұлы.

Ал, Тарбағатай күйшілік мектебіне Қайрақбай, Бәзғалам, Бейісбай, Кәсімбай тағы басқа күйші-композиторлар жатады. Шығыс Қазақстан күйлерінің ескі нұсқаларының сақталған аймағы Шыңғыстау өңірі – Абай елі. Белгілі ақын, әнші, композитор Шәкір Әбенновтың орындауында халық күйлерін кезінде Б.Ерзакович, Т.Бекхожина сияқты музыка зерттеушілері жазып алып, «Қазақ музыка фольклоры» атты жинаққа бірқатарын жариялаған болатын. Шығыс Қазақстан күйшілік дәстүрі күні бүгінге дейін үзілмей жалғасын тауып келе жатыр деп айтуға болады. Бағаналы Саятөлеков, Мәсіғұт Тәтенов, Тайыр Белгібайұлы, Кәсімбай Құсайынұлы, Уәли Бекенов, Қазен Әбуғазыұлы тағы басқа күйшілердің шығармалары осы орындаушылық дәстүрдің ізімен туындаған күйлер. Шығыс Қазақстан күйлерін жинақтап, зерттеп, тартып насихаттау жолында күйші, зерттеуші Уәли Бекеновтың сіңірген еңбегі айрықша. Осы орындаушылық мектептің күйлері мен күйші – композиторлары туралы «Күй табиғаты», «Күй керуені», «Шертпе күй шеберлері» атты еңбектерінде көп деректер жазып, бірқатар күйлердің нотасын беріп көп еңбек сіңірген. Сонымен қатар, өнертанушы, ғалым Талиға Бекхожина да бұл жөнінде көп еңбек етті. Зерттеуші, ғалымның еңбектерінде жазып қалдырған мәліметтерді құнды дүниелер болып саналады. Күйші, зерттеуші, профессор Айтжан Тоқтағанның «Күй керуені», «Күй қастерлі әуез», сондай-ақ домбырашы Абдулхамит Райымбергеновтың «Күй қайнары» күй жинақтарында осы аймақтың бірнеше күйлері жарияланған болатын. Сол сияқты С. Бегалин, М.Мағауин, Ақселеу Сейдімбеков, Таласбек Әсемқұлов сынды жазушы, ғалымдар осы орындаушылық мектеп жөнінде құнды деректер жазып қалдырған.

Бейсенбі Дөненбайұлы (1803-1872) Алтай күй мектебінің өкілдерінің бірі Бейсенбі Дөненбайұлы 1803 жылы өр Алтайда, Буыршын ауданының, Оймақ ауылында дүниеге келген. Домбыраны алғаш әкесінен үйренеді. Бейсенбінің жас кезінде аулына Боздақ деген күйші келеді. Боздақ күйші қайда барып күй тартса, сонда барып тыңдаған Бейсенбі аузымен күй ырғағын келтіре жүріп үйренеді. Бейсенбінің болғалы тұрғанын сезген сезімтал өнерпаз балаға батасын береді. Бежең (ел арасында осылай атаған) күмбірлетіп күй шерткен композитор ғана емес, сол кездегі қазақ сахарасындағы жер дауы, жесір дауы,

барымта сияқты дау шарларды бітіруде әділетті жақтап билік жүргізген. 1836 жылы Алтайдағы алғашқы төрт бидің бірі болып сайланған. Бейсенбі шығыс күйшілік өнерінің көрнекті тұлғаларының бірі. Артына көптеген інжу-маржан күйлерін

қалдырған бірегей күйші-композитор. Жүйрік атты көргеннен танитын сыншылық, атбегілік, құсбегілі өнері де болған. Дәулескер домбырашы, атақты композитор, әділ би, әйгілі қайраткер Бейсенбі Дөненбайұлы өзінің сан-қырлы талантымен ел есінде мәңгі қалды. Күйлерінің тақырыбы; кеңес күйлері, ой-толғау, көркем табиғатқа, жан жануарларға, арнау күйлер болып келеді. Бейсенбі 60 жас ғұмырында жүзден астам күй шығарған. Бейсенбінің күйшілік мұрасын жалғастырушы ізбасарлары: Байақын Әлімбекұлы, Дәулет Халықұлы, Тұрсын Кәдейұлы, Бекарыс Дікеұлы, Еркінбек Ақашұлы, Бейсенбі күйлері Қытай халық Республикасының Алтай аймағында, Монғолияның Баян-Өлгей өңірінде және Қазақстанның шығысында кеңінен тараған.

Секен Кәрімұлы Тұрысбеков (1961 жылы 22 наурызда Шығыс Қазақстан облысы Үржар ауданында туған) - қазақ композиторы, күйші, домбырашы.

Қазақстанның еңбек сіңірген әртісі (1992). Қазақстан Ленин комсомолы сыйлығының лауреаты (1989). Парасат және Құрмет ордендерінің иегері. Сәкен Тұрысбеков - "Көңіл толқыны", "Боздақ", "Өкініш", "Ақжарма", "Ақ жауын", "Балауса", "Дарабоз", "Ұлы дала" және т.б. күйлерінің және "Аққу сазы", "Ерке құсым", "Көктемім менің", "Қоңыр қаз", "Шағала" әндерінің авторы.

Шалқар Рысханов - Байжігіт қазақ халық аспаптары оркестрінің бас дирижері 1979 жылы ШҚО Тарбағатай ауданы, Ақжар ауылында дүниеге келген. 2014 жылдың мамыр айынан бастап аталмыс оркестрдің бас дирижері қызметін атқарып келеді. Шалқар күйші домбырашы, шертпе күй өнерін дәріптеуші.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Сейдімбек А. Қазақтың күй өнері. – Астана: Күлтегін, 2002. – 832б.
2. Тұрсынқожа Г. Батысты тамсандырған күй әлемі// Президент және халық. – 2007. – №9. – 8б.
3. Сейілханқызы Ә. А.Райымбергенов: Ұлттық дәстүрлерімізге екпін беру үшін бұқаралық ақпарат құралдары ой туғызу керек//Алаш айнасы. – 2012. - 100. – 5б.
4. Шегебаев П., Елеманова С.А.Қазақ музыка әдебиеті (дәстүрлі кезең): оқу құралы. – Тараз: Dumaty University, 2021. –121б.
5. Ұлы даланың көне сарындары: Антология. Үш томдық: Аспаптық көне сарындар. Дәстүрлі күй өнері/Жауапты редактор Қазтуғанова А.Ж. – Алматы: «Brand Book», 2020. –1184 бет.

004.67

«ВИРТУАЛДЫ ДӘРІГЕР» ЖОБАСЫНЫҢ АРХИТЕКТУРАСЫ МЕН ҚҰРУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ ТУРАЛЫ

Кужербает Н.А., магистрант

Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, г. Актобе,
Казахстан, noyan992@gmail.com

Научный руководитель: Байбакина А.Т. PhD

Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, г. Актобе,
Казахстан, Aksaule67@mail.ru.

Мақалада Қазақстандағы медициналық қызметтерге қол жетімділікті цифрландыру жолымен революциялауға арналған инновациялық веб-қосымшасы "виртуалды дәрігер" жобасының талдауы ұсынылған. Архитектуралық дизайнды егжей-тегжейлі қарастыруға және Nest.js сияқты заманауи құрылымдар мен технологияларды қамтитын технологиялық стекті таңдауға баса назар аударылады, PostgreSQL дерекқор ретінде, Prisma ORM ретінде, аутентификация және авторизация үшін JWT және клиенттік бөлігі үшін React.js таңдалды. Пайдаланушы деректерінің қауіпсіздігін қамтамасыз ету шараларына ерекше назар аударылады, бұл JWT және serbos жүйесін түйіршікті қол жетімділікті басқару және пайдаланушы құқықтарын басқару үшін пайдаланудың маңыздылығын көрсетеді. Мақала сонымен қатар бейне кеңес беру, медициналық құжаттарды бөлісу жүйесі, кездесуді жазу құралдары және хабарландыру жүйесі сияқты веб-қосымшаның негізгі функционалдығын қамтиды. "Виртуалды дәрігер" жобасының маңыздылығы денсаулық сақтау қызметінің тиімділігін жақсарту және денсаулық сақтау қызметтерінің қолжетімділігі контекстінде әлеуметтік және медициналық прогреске қосқан үлесін жақсарту үшін оның әлеуетін талдау арқылы атап өтіледі.

Түйінді сөздер: веб-қосымша, медициналық қызметтер, денсаулық сақтауды цифрландыру, технологиялық стек, деректердің қауіпсіздігін қамтамасыз ету.

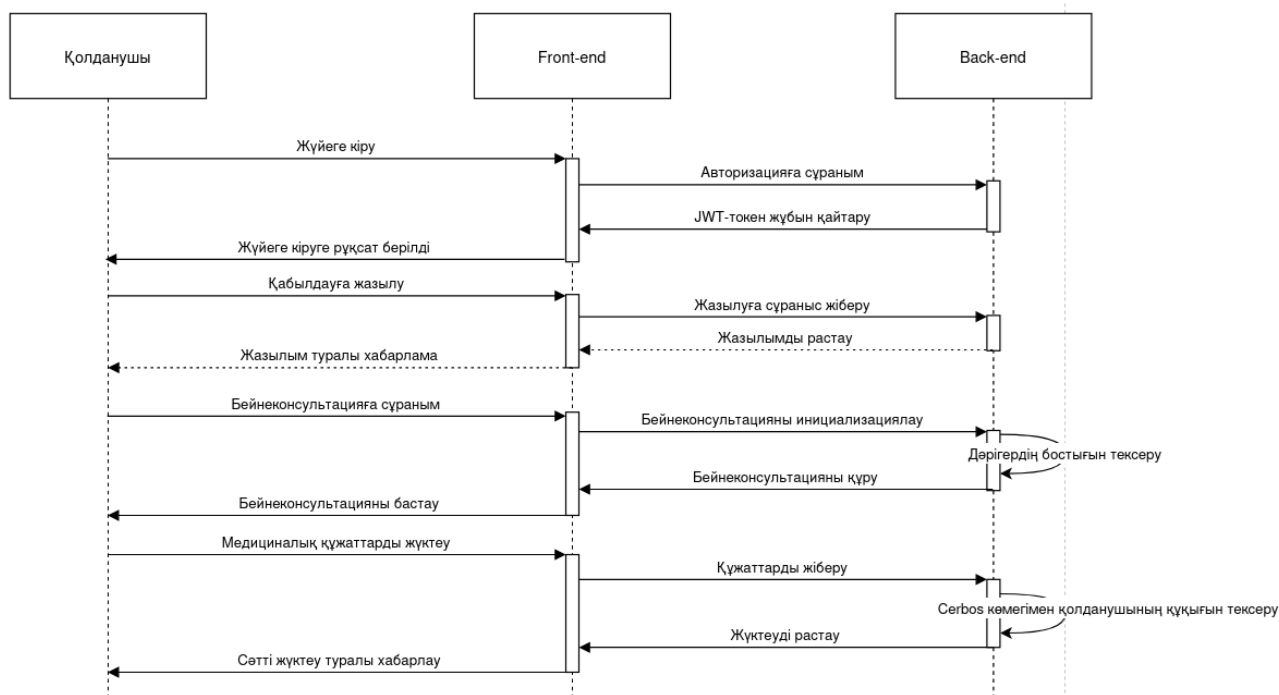
Соңғы жылдары Қазақстанда медициналық ақпараттық жүйелер саласы белсенді дамып келеді, алайда қолданыстағы шешімдер интерфейстің күрделілігі проблемасына тап болып, оларды қарттар мен компьютерлік сауаттылығы жоқ адамдар сияқты пайдаланушылардың маңызды топтары үшін тиімсіз етеді. Бұл жағдай халықтың көп бөлігі үшін медициналық қызметтердің қолжетімділігін айтарлықтай шектейді, нәтижесінде дәрігерлерге баруды кейінге қалдырады, көбінесе уақыттың, ұзақ мерзімділіктің және диагностика мен емдеу процесінің күрделілігіне байланысты.

"Виртуалды дәрігер" жаңа веб-қосымшасын құрудың өзектілігі медициналық қызметтерге қол жетімділікті жеңілдету және емдеу процестерін оңтайландыру қажеттілігіне байланысты. Көптеген пациенттер жұмыспен қамтылғандықтан немесе жеке жағдайларға байланысты медициналық мекемелерге жеке бару уақытын бөлу кезінде қиындықтарға тап болады, бұл диагностика мен емдеу процесінің кешеуілдеуіне әкеледі. Виртуалды дәрігер бұл мәселелерді бейне чаттарды енгізу, сынақ нәтижелерін емдеуші дәрігерге және басқа сандық құралдарға автоматты түрде беру арқылы шешуді ұсынады, бұл медициналық көмекті қол жетімді және тиімді етеді [3].

"Виртуалды дәрігер" жобасы пациентті емдеу жолындағы көптеген процестерді автоматтандыруға және жеңілдетуге бағытталған, пайдаланушылардың барлық санаттары үшін пайдаланудың ыңғайлылығына ерекше назар аударады. Веб-қосымшаның басты маңыздылығы-ұзақ және ыңғайсыз процестерден туындаған дәрігерлерге сирек бару мәселесін шешу мүмкіндігі. Жоба медициналық мамандарға жүгіну санының артуына және соның салдарынан халықтың денсаулық деңгейінің артуына ықпал етеді деп күтілуде.

Осылайша, "виртуалды дәрігер" медициналық қызмет көрсетудің сапасы мен қолжетімділігін жақсартуға бағытталған Қазақстандағы медициналық ақпараттық жүйелерді дамытудағы маңызды қадамды білдіреді.

Архитектура дизайны және технологиялар стегі. "Виртуалды дәрігер" жобасының негізінде цифрлық технологиялар арқылы медициналық қызмет көрсету мәселелерін шешуге бағытталған ойластырылған архитектуралық дизайн жатыр. Клиент пен сервер арасындағы тиімді өзара әрекеттесу, деректердің қауіпсіздігі, сондай-ақ пайдаланушылардың барлық санаттары үшін жүйені пайдалану ыңғайлылығы-технологиялық стекті таңдау кезінде алдымызға қоятын негізгі мақсаттар болып табылады.

Сурет-1 «Виртуалды дәрігер» веб-қосымшасының реттік UML диаграммасы

Реттік UML диаграммасы виртуалды дәрігер жүйесіндегі төрт негізгі процесті көрсетеді: жүйеге кіру, қабылдауға жазылу, бейнеконсультацияға сұраным және медициналық құжаттарды жүктеу [4]. Бұл процестердің әрқайсысы қауіпсіздік пен тиімділікті қамтамасыз ету үшін арнайы технологияларды қолданумен қатар, клиент пен сервер арасындағы нақты үйлестіруді қажет етеді.

1. Кіру және авторизация. Front-end (клиенттік бөлік) аутентификация логикасын өңдеу үшін Nest.js пайдаланатын серверге авторизация сұрауын жібереді. Пайдаланушы деректерін тексергеннен кейін, сервер Nest.js-тің кіріктірілген механизмдері арқылы JWT токендер жұбын жасайды, бұл сеанстарды басқаруда жоғары қауіпсіздік пен икемділікті қамтамасыз етеді [1].
2. Қабылдауға жазылу. Жазу сұранысы ұқсас түрде өңделеді, айырмашылығы — back-end-те (серверлік бөлік) кестеге жазуды тіркеу үшін PostgreSQL-ге жүгінеді. Prisma дерекқормен жұмыс істеуді жеңілдету және сұраныстардың типтік қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін ORM ретінде пайдаланылады [6].
3. Бейнеконсультацияға сұраным. Бейнеконсультацияны бастағанда, backend PostgreSQL ақпаратын пайдаланып дәрігердің бастығын тексереді және бейне сессия жасайды. Мұнда пайдалану маңызды рөл атқаратын WebRTC пайдаланушылар арасында бейне мен аудионы тікелей тасымалдауды қамтамасыз ету үшін клиент пен серверді біріктірілген технология [10].

4. Медициналық құжаттарды жүктеу. Құжаттарды жүктеу және сақтау үшін серверлік бөлікте Nest.js және клиенттік бөлігінде React.js тіркесімі қолданылады, ал құжаттарға қол жеткізу Cerbos арқылы бақыланады. Cerbos тек уәкілетті пайдаланушылар медициналық құжаттарды жүктей немесе көре алатындығына көз жеткізіп, кіру саясатын реттеудің қуатты құралдарын ұсынады [2].

Архитектуралық дизайн және "виртуалды дәрігер" үшін технологиялық стек таңдау масштабталатын, қауіпсіз және пайдаланушыға ыңғайлы жүйені құруға деген ұмтылысты көрсетеді. Nest.js, PostgreSQL, Prisma, JWT, Cerbos және React.js сияқты заманауи құрылымдар мен технологияларды пайдалану жүйенің қауіпсіздігі мен өнімділігінің жоғары деңгейін қамтамасыз ете отырып, күрделі процестерді тиімді жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

Даму әдістемесі. "Виртуалды дәрігер" веб-қосымшасын құру үшін agile әдістемесі таңдалды. Бұл тәсіл жобаның әр кезеңінде пайдаланушының өзгеретін талаптары мен қалауларына бейімделуге мүмкіндік беретін икемді және қайталанатын даму моделін білдіреді. Негізгі мақсат-тез өзгертулер мен түзетулер енгізу мүмкіндігі бар жұмыс істейтін бағдарламалық жасақтаманы құру.

Agile әдістемесі түпкілікті талаптар басынан бастап толық анықталмаған немесе даму процесінде өзгеруі мүмкін жобалар үшін өте қолайлы. Бұл әсіресе жаңа ғылыми жаңалықтар мен заңнамадағы өзгерістер қолданбаның функционалдық талаптарына әсер етуі мүмкін медициналық салаға қатысты [5].

Agile тәсілін қолдану маған жобада жеке жұмыс жасау, даму процесін тиімді басқару, нәтижелерді үнемі талдау және веб-қосымшаның функционалдығы мен интерфейсін жақсарту үшін қажетті түзетулер енгізу арқылы мүмкіндік берді. Маңызды компонент өнімді үздіксіз тестілеу және оңтайландыру мүмкіндігі болды, бұл сапалы және қолдануға ыңғайлы қосымшаны құруға ықпал етті.

Қауіпсіздікті қамтамасыз ету. Деректердің қауіпсіздігін қамтамасыз ету "виртуалды дәрігер" сияқты медициналық веб-қосымшаларды әзірлеу кезінде маңызды компонент болып табылады. Жобада пайдаланушылардың медициналық ақпаратының құпиялылығы мен тұтастығын қорғау үшін кешенді шаралар қабылданды.

Қауіпсіздік жүйесінің негізгі элементтерінің бірі JWT (JSON Web Tokens) интеграциясы болды. JWT клиент пен сервер арасындағы ақпаратты безопасам, өзін-өзі қамтамасыз ететін таңбалауыштар ретінде қауіпсіз тасымалдау үшін қолданылады [8]. Бұл таңбалауыштар пайдаланушы туралы барлық қажетті ақпаратты қамтиды, бұл аутентификация және авторизация үшін дерекқорға тұрақты сұрауларды болдырмайды, осылайша жүйенің өнімділігін арттырады. JWT қолтаңбаның арқасында қауіпсіздіктің жоғары деңгейін қамтамасыз етеді, оны тек сервер тексере алады және растайды, бұл таңбалауыштарды қолдан жасауды өте қиын етеді [7].

Қосымша қол жетімділікті басқару және пайдаланушы құқықтарын басқару үшін Cerbos жүйесі қолданылды. Cerbos түйіршікті қол жетімділікті басқаруды қамтамасыз етеді, бұл олардың рөлдері мен атрибуттарына байланысты әр түрлі пайдаланушылар немесе пайдаланушылар топтары үшін қандай әрекеттерге рұқсат етілгенін дәл

анықтауға мүмкіндік береді. Бұл веб-қосымшаның белгілі бір мүмкіндіктеріне қол жеткізуді ғана емес, сонымен қатар белгілі бір деректерді оқу, өңдеу немесе жою құқығын да қамтиды. Serbos пайдалану қауіпсіздік жүйесінің икемділігі мен ауқымдылығын қамтамасыз етеді, бұл қолданба әкімшілеріне қол жеткізу саясаттарын өзгертін талаптарға оңай бейімдеуге мүмкіндік береді [9].

"JWT және Serbos комбинациясы" виртуалды дәрігерге " рұқсат етілмеген кіруге жол бермеу және сезімтал медициналық ақпаратты қауіпсіз өңдеу мен сақтауды қамтамасыз ету арқылы деректерді қорғаудың және пайдаланушының жеке өмірінің жоғары деңгейін қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Бұл технологиялар деректерді шифрлау және қауіпсіз тасымалдау протоколдарын пайдалану сияқты басқа қауіпсіздік шараларымен бірге веб-қосымшаны әртүрлі қауіптер мен шабуылдардан қорғаудың сенімді негізін құрайды.

"Виртуалды дәрігер" веб-қосымшасын әзірлеу барысында негізгі төмендегідей функционалдық мүмкіндіктер іске асырылды:

- ⑩ пациенттердің дәрігерлермен тікелей қарым-қатынасы үшін бейне чаттар
- ⑩ медициналық құжаттар мен талдаулармен алмасу жүйесі
- ⑩ дәрігерлер арасында талқылау және кеңес беру құралдары
- ⑩ дәрігерге жазылу функциясы
- ⑩ пациенттерге алдағы уақытты қабылдау мен дәрі-дәрмектерді қабылдау туралы хабарландыру жүйесі.

Қазіргі уақытта қосымша белсенді даму сатысында, ол техникалық қателерді үнемі анықтаумен және жоюмен бірге жүреді. Қосымшаны енгізу және оны пилоттық пайдалану жақын арада жоспарланады, бұл оның медициналық қызметтердің қолжетімділігі мен сапасына әсерін бағалауға мүмкіндік береді.

"Виртуалды дәрігер" жобасы медициналық қызметтердің қолжетімділігі мен пайдаланудың негізгі мәселелерін шешуге бағытталған телемедицина саласындағы елеулі ілгерілеуді білдіреді. Әзірлеу интерфейстің қарапайымдылығы мен максималды функционалдығына назар аудара отырып, пайдаланушылардың негізгі қажеттіліктерін ескерді. Веб-қосымша бейне кеңес беру, құжаттамамен алмасу, дәрігерлерге жазылу және медициналық процедуралар мен дәрі-дәрмектерді еске түсіру мүмкіндіктерін біріктіреді, бұл оны пациенттер мен мамандардың қолында бірегей құрал етеді.

Айтарлықтай жетістіктерге қарамастан, жоба егжей-тегжейлі қарауды және пысықтауды қажет ететін техникалық қиындықтар мен нормативтік шектеулерді қоса алғанда, бірқатар сынақтарға тап болады. Дегенмен, "виртуалды дәрігерді" енгізудің болжамды Әлеуметтік және медициналық әсері жоба бойынша одан әрі жұмысты ынталандырады. Бұл медициналық қызметтердің қолжетімділігін арттырып қана қоймайды, сонымен қатар пациенттердің ауруларды емдеу және алдын алу процесіне белсенді және саналы қатысуына ықпал етеді деп күтілуде.

Әдебиеттер

1. Кочер П.С. Микросервисы и контейнеры Docker. – Москва: 2019. – 240 с.

2. Тиленс Т.М. React в действии. – Санкт-Петербург: Питер, 2019. – 368 с.
3. Кужербает Н.А., Байбакина А.Т. Об автоматизации работы медицинских работников через веб-приложения. Вестник АРУ им. К.Жубанова, №4 — 2023. 15-21 с.
4. Рамбо Дж., Блах М. UML 2.0. Объектно-ориентированное моделирование и разработка. 2-е изд. – Санкт-Петербург: Питер, 2007. – 544 с.: ил.
5. Аппело Ю. Agile-менеджмент. Лидерство и управление командами. – Москва: Альпина Паблишер, 2018. – 536 стр.
6. Кантелон М., Хартер М., Головайчук Т., Райлих Н. Node.js в действии. 2-е издание. – Санкт-Петербург: Питер, 2018. – 432 с.
7. Ричардсон К. Микросервисы. Паттерны разработки и рефакторинга. – Санкт-Петербург: Питер, 2024. – 544 с.
8. Хоффман Э. Безопасность веб-приложений. – Санкт-Петербург: Питер, 2021. – 336 с.
9. Моуэт Э. Использование Docker. – Москва: ЛитРес, 2022. – 356 с.
10. Лорето С., Романо С.П. Real-Time Communication with WebRTC. – O'Reilly Media, 2014. – 164 с.

87.31.91

КАТОНҚАРАҒАЙ МЕМЛЕКЕТТІК ТАБИҒИ ҰЛТТЫҚ ПАРКІ ТЕРРИТОРИЯСЫНДАҒЫ ЭКОТУРИЗМДІ ҰЙЫМДАСТЫРУ

¹Қабдрахманова Н.Қ., ²Бақберген А.М.

Сениор-лектор, жаратылыстану ғылымдары магистрі

С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті, Өскемен қ., Қазақстан

knazym90@mail.ru

Мақалада Республикамызда экологиялық туризмді дамытуға арналған ғылыми негізделген мәліметтер қарастырылады. Экотуризм дамуы – мүлтіксіз және туристік қызмет нәтижесінде болған экожүйеге теріс әсер етуін төмендетудегі жалғыз жол болып табылады. Барлық дерлік елдерде экологиялық туризмнің дамуына үлкен көңіл аударады. Соның нәтижесінде біздің тіршілік әрекетімізді қолдап тұратын қоғамның табиғи ортаға және экожүйеге көңіл аударуы жоғарылай бастады.

Қазақстан егемендік алғаннан кейін дүниежүзілік аренада танылу мақсатында көптеген шаралар жүзеге асыра бастады. Солардың бірі – кең байтақ Қазақстанның табиғи тарихи мүмкіндіктерін пайдалана отырып туризмді дамыту. Оларға ғылыми тұрғыдан сараптама жасау, туристік объектілерге толық сипаттама беру – өзекті ғылыми мәселе болып табылады.

Экологиялық туризм алуан түрлі қорлар мен жергілікті қоғамдастықтардың бірлескен жобаларының арқауы болуда. 2006 жылдың мамыр айынан Еуразия қорының қолдауымен экотуризм бағдарламасы қолға алынды [1].

Республикамызда экологиялық туризмді дамытуға арналған ғылыми негізделген бағдарлама осы саланы мемлекеттердің әлеуметтік экономика саясаты төңірегінде қарастырып, іске асыруы қажет.

Қазақстандағы экологиялық туризмнің әлсіз дамуының себептеріне келесілерді жатқызуға болады:

- экологиялық туризмнің нормативті-құқықтық базасының дамымағандығы;
- экологиялық туризмнің объектісінің жағдайы мен саны жөніндегі статистикалық есептің болмауы;
- салық саясатының жетілмегендігінің нәтижесінде туристік қызметке шетел туритерін қабылдайтын және отандық туритерді шетелге жіберілуін жүргізетін туристік фирма қызметінің сипатын шектеусізден 20% көлемінде қосымша құнға салық салынады;
- ерекше қорғалатын табиғи территориялардың көпшілігінде экологиялық туризм маршруттарын дамытуға қаражаттың жоқтығы, келушілерге қызмет көрсететін және ақпарат беретін дайындықтан өткен кадрлардың жоқтығы;
- магистральдар мен жолдарды айтарлықтай алыста орналасқан экологиялық туризм объектілеріне көліктің жетуінің төменділігі;
- экологиялық туризм саласындағы халықаралық қатынастардың және экологиялық туризмді ұйымдастырудағы халыаралық тәжірибенің болмауы [2].

Шығыс Қазақстандағы Катонқарағай мемлекеттік ұлттық табиғи паркі - Алтай тауларының көп бөлігін алшып жатқан Шығыс Қазақстанда туризмді дамытуға зор мүмкіндік бар. Шөл даладан бастап ну орман алқаптары, биік шыңдардағы альпы шалғындары мен мұздықтарға дейін созылған ландшафтты-климаттық аймақтардың біртұтас жиынтығы. Орман мен өзендерге, балық пен балға, емдік шөп пен кенге, туристердің көзін тартар табиғи естеліктерге бай бұл жердің анағұрлым аумағының табиғаты тұмса және экологиялық таза болып сақталынған. Мұнда Сібір мен Алтайдың ең биік шыңы-қасиетті Белуха тауы бар (4506 м). Табиғатының әсемдігі жақсы сақталынған, терең өзендерге бай, «қара» және «қызыл» балығы мол, аң және құс аулау мүмкіндігі, қарлы маусымы ұзаққа жалғасатын таулы аймақтар, курорттар (радонды бастаулар мен пантымен емдеу)-мұның барлығы зор табыс әкелетін қуатты туристік индустрияны құруға мүмкіндік туғызады [3.4].

Қазақстанның Алтай аумағында ТМД және Прибалтика елдерінің туристері көп жылдар бойында әртүрлі саяхат құруда, бұл: альпы шыңдарын бағындыру және ат үстіндегі саяхаттар. Жыл сайын біздің аудан Европа және Америка елдерінің туристерін, балық аулаушыларын және аңшыларын қабылдайды. Соңғы екі-үш жылда антропогендік көлем анағұрлым ұлғайды. Осыған байланысты жергілікті тұрғындардың орналасқан мекенін бұзбай, берілген аумақты қолдануды және қорғауды жүзеге асыруға мүмкіндік туғызатын структура құрудың қажеттілігі туып отыр.

1998 жылы Қазақстан Республикасының Үкіметі Катонқарағай ұлттық мемлекеттік табиғи паркін ұйымдастыру жөнінде Қаулы қабылдады. 2001 жылдың шілдесінде парк құрылып қызметін бастады. Табиғи парктің негізгі міндетіне: әлемнің негізгі биотикалық кешендерінің репрезентативті үлгісі ретінде экожүйені сақтау;

- табиғи ортаның экологиялық әртүрлілігін қолдау;
- мәдени мұраның учаскелерін және нысандарын сақтау;

- табиғаттың әсем жерлерін сақтау;
 - ауданның экономикалық дамуында қосымша күш құру;
- Негізгі аумақтық- шектелген міндеттер:
- Жаңа жұмыс орындарын құру;
 - Тұрғындарды тұрақтандыру;
 - Ғылыми зерттеулер жүргізу және ортаның жағдайын бақылау;
 - Туризмді және демалысты ұйымдастыру кіреді.

Шығыс Қазақстандағы экотуризмнің негізгі нысандары Катонқарағай ауданында орналасқан. Бүгінгі таңда Катонқарағай мемлекеттік ұлттық табиғи паркінде 13 бағыт бойынша турлар ұйымдастырылады. Қазіргі кездегі туристік маршруттардың тізімі 1-кестеде көрсетілген.

Ұлттық саябақ аумағында табиғаты әсем және тарихи көзтартарлық орындар мол. Олардың кейбіреулері халықаралық мәртебеге ие: Мұзтау тауы, Көккөл сарқырамасы, Берел қорғандары, Рахман қайнарларының термальды бастаулары, Ұлы Жібек Жолының Солтүстік Тармағы (Алтын Тармақ) және тағы басқалар.

Оңтүстік Алтайдың жануарлар әлемі таңғаларлықтай әртүрлі. Мұнда сүтқоректілердің 66 түрін (Қазақстанда мекендейтіндердің үштен бірі), құстардың 250-ден астам түрін, қосмекенділердің үш түрін, бауырымен жорғалаушылардың 4 түрін және жәндіктердің бірнеше мыңдаған түрін кездестіруге болады [5, 6]. Олар өңір аумағында өзен-көл алқаптарынан тау шалғындарына, тундралар мен мұзды шыңдарға дейін таудың барлық белдеулерін мекендейді.

Кесте 1.

№	Туристік бағыттың түрі	Маршрут атауы
1	Рекреациялық-танымдық соқпақ	«Ақ Берел»
2	Экскурсиялық соқпақ (маршрут)	«Марал соқпақтары»
3	Экскурсиялық соқпақ (маршрут)	«Бұландыкөл көліне»
4	Экскурсиялық соқпақ (маршрут)	«Берел қорғандары»
5	Оқу-танымдық экскурсия	«Тихий көліне»
6	Ғылыми-танымдық бағыт	«Туған жер»
7	Экскурсиялық соқпақ (маршрут)	«Алтай соқпақтары»
8	Туристік-экскурсиялық маршрут	«Көлдер»
9	Туристік-экскурсиялық маршрут	«Сарымсақты»
10	Экскурсиялық соқпақ (маршрут)	«Ирек»
11	Экскурсиялық соқпақ (маршрут)	«Орман жолдары»
12	Экскурсиялық соқпақ (маршрут)	«Тасшоқы»

13	Экскурсиялық соқпақ (маршрут)	«Бүркітауыл»
----	-------------------------------	--------------

Алтайдың ең айқын және өзіндік нышаны қар барысы- ілбіс болып табылады. Барыспен қатар оның шегінде Алтай арқары да қорғалады, бұл - арқарлардың ішіндегі ең ірісі, құлжасының салмағы 200кг-ға дейін жетеді. Ұлттық саябақ аумағында таутекелердің Қазақстандық Алтайдағы (Оңтүстік Алтай жотасы) ең ірі үйірлері мекен етеді.

Жергілікті тұрғындар шағын жеті ауылдар мен Рахман Қайнарлары шипажайы поселкасына шоғырланған және оның көпшілігі қазақ және орыс ұлттарының өкілдері. Олардың іс-қызметтерінің негізгі түрлері – омарта, мал және марал шаруашылықтары. Бұрын мұнда орман шаруашылықтары; ұжымшарлар ірі омарта және марал шаруашылықтары жұмыс істеп, дәнді дақылдар себілетін. Соңғы уақытта барлық мемлекеттік кәсіпорындар дерлік іс-қызметін толық тоқтатты және тұрғындарды еңбекпен қамту мәселесі күрделене түсті [7].

Қазіргі уақытта ауданда Жердің шалғайлығына қарамастан, жыл сайын ауданға денсаулықтарын түзеу мақсатында «Рахман қайнарлары» және ауданда ашылған пантымен емдеу орындарына көптеген адамдар келеді. Саяхатшылар мен аңшылардың келуінен туындаған мәселелер, жұмыссыздық, браконьерлік, қасқырдың көбеюі, өрт ошақтарының пайда болуы, өзбетімен ағаш кесу мәселелерін оңды шешу – жоғарыда айтылғандай, ұсынылған аумақ шеңберінде бірегей парктік жүйе құруда. Сондықтан, шектес жатқан Ресей, Қытай және Монғол мемлекеттерімен тығыз қарым-қатынаста еңбек ету қажеттігі туындауда.

Әдебиеттер тізімі

1. Багаутдинов, Шамиль. Национальный парк становится резерватом [Текст] / Ш. Багаутдинов // Рудный Алтай. – 2014. – 12 дек. (№ 144). – С. 8.
2. Багаутдинов, Шамиль. Туристические амбиции катонкарагайцев [Текст] / Ш. Багаутдинов // Рудный Алтай. – 2016. – 3 марта (№ 25). – С. 12.
3. Баймуканов М. Создается Национальный парк [Текст] / М. Баймуканов // Рудный Алтай. – 2000. – 4 нояб. – С. 4.
4. Жумагулов Е. В краю первозданной красоты [Текст]: [о богатстве флоры и фауны парка и работах по восстановлению природной зоны] / Е. Жумагулов // Казахстанская правда. – 2003. – 17 мая. – С. 1.
5. Жумагулов Е. В краю снежного барса [Текст]: [об изучении экологами и биологами животного и растительного мира Катон-Карагайского национального парка] / Е. Жумагулов // Рудный Алтай. – 2002. – 29 июня. – С. 21.
6. Зинченко Ю. Проект в действии [Текст] / Ю. Зинченко // Экофера: Восточно-Казахстанский информационно – аналитический ежегодник. – Усть-Каменогорск, 2008. – С. 49-50.

7. Катон-Карагайский национальный парк [Текст] / сост. Р. Н. Крыкбаева. – Усть-Каменогорск, 2008. –104 с.

ӘОЖ 37

ТЫҢ ЖӘНЕ ТЫҢАЙҒАН ЖЕРЛЕРДІ ИГЕРУ ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ КӨШІ-ҚОН ҮРДІСТЕРІНІҢ ТАРИХЫ, ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ САЛДАРЫ

Азылханова Айнура Бакытжановна

Шығыс Қазақстан облысы, Алтай қаласы

«Алтай қаласының №9 орта мектебі» КММ тарих пәні мұғалімі

bakytzhanovna-82@mail.ru

Қазақстан тарихында XX ғасырдағы аса елеулі оқиғалардың бірі – Тың және тыңайған жерлерді игеру науқаны. Екінші дүниежүзілік соғыс салдарынан күйреп, қуаты кеміген ауылшаруашылығын қалпына келтіріп, дамыту мақсатында Кеңес Одағында ондаған жылдар бойы жүргізілген тарихи оқиға. «Тың эпопеясы» аталған дәуір жайында жетпіс жылға жуық уақыт жүзінде көптеген кітаптар жазылды, көркем және документальды кинотуындылар түсірілді, картиналар салынды, ғылыми еңбектер мен мақалалар жазылды.

Қазақстан мен Ресейдің Батыс Сібір өлкесін егін шаруашылығын дамытуға қолайлы өңірлер ретінде қарастыра отырып, осы ұланғайыр аумақты игеріп, Одақ бойынша ауқымды жасампаз еңбектің алабына айналдыру мәселесі алғаш КОКП Орталық Комитетінің 1954 жылы ақпан-наурыз айларында Мәскеуде өткен пленумында көтерілген болатын. «Елде астық өндіруді одан әрі ұлғайту мен тың және тыңайған жерлерді игеру туралы» мәселе күн тәртібіне қойылды. Пленум Кеңес Одағының барлық аудандарында дәнді дақылдардың шығымын арттырумен қатар, астық өндіруді мақсатты түрде молайту үшін, Солтүстік Қазақстанның тың және тыңайған жерлерін игеру арқылы аз уақыт ішінде егістіктің көлемін кеңейту аса маңызды, әрі нақты міндет болуы екенін атап көрсетті. Дегенмен, осы пленумда биік мінберден ресми түрде «алғаш көтерілді» дегеніміз болмаса, Батыс Сібірді, әсіресе қазақ жерлерін астық егу мақсатында игеру мәселесі бұрыннан бері қозғалып келе жатқан еді.

Кеңес Одағының тоталитарлық коммунистік билік жүйесін қалыптастырушы бас көсемі И.В.Сталин 1953 жылы 5 наурызда қайтыс болып, елдің билігін қолына алған Н.С.Хрущев өзін ұлы істердің бастамашысы етіп көрсету үшін Тың және тыңайған жерлерді игеру науқанын бастауға пәрмен берді.

Тың игеру жылдары – батыл қадамдардың айқын көрінісі болды. Бұл қадамның арқасында сан ғасырлар бойы дәстүрлі көшпелі мал шаруашылығының табиғи базасы болып келген Сарыарқаның ландшафтық келбетіне қоса, онда мекендеген байырғы халықтың тұрмыстық жағдайы, өмір сүру салтында үлкен өзгерістер орын алды. Атап айтқанда қысқа ғана тарихи кезеңнің ішінде бұрын мал жайылымы болған ұланғайыр жердің миллиондаған гектар алқабы жыртылып, өңделіп, ауылшаруашылық айналымына алынып, игерілді. Осы негізде егін және мал шаруашылығы қоса дамытылған, дамыған инфраструктурасы бар мыңдаған елді мекендер бой көтерді.

Тың игеру миллиондаған адамның өміріне тың жаңалық әкелді. Тың игеру – энтузиазмға толы қайнаған еңбектің алып алаңы болды. Тың игерудің алғашқы екі жылының өзіне ғана-ақ Қазақстанға үш жүз мыңнан астам механизаторлар, құрылысшылар, инженер-техниктер, кәсіби жұмыскерлер, ысылған ауылшаруашылық мамандары келді. Тың игеру – жалынды жастық күш-жігердің символы болды. Тың игерушілердің орташа жасы жиырма бесті құрауы – осының дәлелі. Туған дала төсінде дүбірлеген жаңашыл бастамаға, қайнаған еңбекке қазақ халқы етене араласты. Тың көтеруге тек солтүстік облыстың тұрғындары ғана емес, батыс, оңтүстік, шығыс өңірлердің жастары да белсене қатысты. Қазақ халқының өмірінде үлкен серпіліс пайда болды. Қазақ халқынан шыққан алғашқы даңғайыр тыңгерлердің есімі Кеңес Одағы құрамындағы он бес республика ауқымында мадақталып жатты. Тыңгерлердің өмір жолы, еңбек сапындағы ерен тұлғасы туралы әдеби шығармалар жазылып, кинокартиналар түсіріліп жатты. Қылқалам шеберлері тың игерушілердің қанық бейнелерін сомдады. Композиторлар бітік өскен астықпен тербелген тың дала туралы небір тамаша туындыларды өмірге келтірді.

Тың игеру барысында көптеген қалалар, кенттер, кеңшарлар мен ұжымшарлар бой көтерді. Олардың ортасын қосатын жолдар салынып, су құбырлары тартылды. Зауыттар мен фабрикалар, шеберханалар көптеп салынып, адамзат игілігіне қызмет ете бастады.

Тың игерудің Кеңес Одағының экономикалық әлеуеті артуына, мемлекеттің азық-түлік қауіпсіздігін нығайтуға пайдасы болуымен қатар, қазақ халқының мүддесі тұрғысында тым кереғар нәтиже көрсетті. Тың игеру ұранымен байырғы қазақ жеріне миграциялық шабуыл жасау партиялық ұранмен бүркемеленгені белгілі. Себебі, Н.С.Хрущев бастаған КСРО билігі Солтүстік Қазақстанның шұрайлы аудандарын игеру деген желеумен, біртіндеп Ресейге қосып жіберуді көздеді. Бұрынғы Торғай, Қостанай, Солтүстік Қазақстан, Көкшетау, Ақмола, Павлодар облыстарымен қатар бұрынғы Қарағанды облысының солтүстік аудандарын біріктіріп, Тың өлкесі атты әкімшілік бірлігін құрды. Тың өлкесінің дербес партия комиеті, атқару комитеті, жеке бюджеті болды. Партиялық, атқарушы-әкімшілік билігі Алматыға емес, тікелей Мәскеуге бағынатын басқару құрылымына ие болды. Бұл «үй ішінен үй тігу», Қазақстанды бөлшектеу саясатының нақ өзі еді. Тың өлкесінің орталығы – ежелгі Қараөткел, Ақмола қаласына Целиноград деген атау берілді.

Тың игерушілерді Қазақстанға көптеп тарту және олардың еңбегін ынталандыру мақсатында мемлекет көптеген материалдық жеңілдіктер жариялады. Тың игерушілер өндірістік жоспарды орындаған немесе асыра орындаған жағдайда қомақты сыйақылар тағайындады. Қазақстанға отбасы, үй мүлкімен келетін тыңгерлерің жол қаражатын мемлекет көтеріп алды. Сондай-ақ отбасына үй салу үшін 10 жылға 10 мың рубль көлеміндегі несие берілді. Бұл несиенің 35 пайызын мемлекет өз мойнына алды. Мал алуға 1500-2000 рубль несие берілді. Бір жарым центнер астық немесе ұн түрінде азық-түлік қарыз түрінде берілді.

Атап айтқанда, тың игерушілер отбасындағы әр адамға 150-1000 рубль көлемінде бір реттік ақшалай көмек берілді. Өзге де материалдық, азық-түліктік көмектер берілумен қатар, тың игерушілер ауыл шаруашылық салығынан босатылды.

Тың және тыңайған жерлерді игеру үшін Қазақстан бойынша 1954-1959 жылдары 20 миллиардқа жуық рубль (сол кездегі бағам бойынша 5 миллиард АҚШ долларына

тең қаржы) жұмсалған. Осындай үлкен қаржыны игерудің нәтижесінде Қазақстанда егістік жерлердің көлемі әлденеше есе артып, астық өндіру бойынша Кеңес Одағында Ресейден кейінгі екінші орынға шықты. Қазақстан Орта Азияны, Оралдан Сібірге дейінгі өңірді астықпен қамтамасыз ететін әлеуетке ие болды.

Тың игеруге келген аудан, кеңшар басшыларының көбі Қазақстаннан тыс өңірлерден келгендіктен, олар жергілікті жердің климаттық ерекшеліктерін, адамдарын т.б. мүлде хабарсыз адамдар еді. Тың игерудің дақырт-желеуімен 1954-1960 жылдар арасында Қазақстанға Ресей мен Украинадан, Белоруссия мен Молдовадан екі миллионнан астам адам қоныс аударып келді. Олардың барлығы да беркелі еңбектің дәмін сезінген жұмысқа төселген жандар емес еді. Нағыз еңбек адамдарымен қатар, сотталғандар, оңай олжа іздеушілер, алаяқтар мен ұрылар т.б. аз болған жоқ. Бұл туралы қазақстандық татар жазушысы Ибрагим Салаховтың «Көкшетау даласында», Сәкен Жүнісовтің «Жапандағы жалғыз үй» романдарында т.б. көрініс тапқан. Әсіресе, қазақ халқының менталитетіне қатты әсер еткен маскүнемдік, отбасындағы тұрақсыздық қатарлы келеңсіз жағдайлардың дәл осы тұста қалыптасқаны аталған романдарда шынайы баяндалады. Тың игеру жылдарындағы сұрапыл миграциялық үрдістің салдарынан қазақ халқының Қазақстандағы үлес-салмағы 1959 жылғы санақ нәтижесі бойынша 29 пайызға дейін құлдырады. Н.С.Хрущевтің: «Біз патшалық Ресейдің екі ғасырда жасай алмағанын бірнеше жылда жасап үлгердік», - деуінің мәнісі де осы болатын. Бұл демографиялық кері сальдоның зардабын қазақ халқы әлі тартып отыр. Себебі, тың игеру жылдары құрылған көптеген аудандарда жергілікті ұлт өкілдерінің үлесі екі пайыздан аспайтын жағдайлар кездесті. Қазақстаннан тыс өлкелерден келген тың игерушілерге: «Бұл өлке ежелден игерілмеген, иен жатқан қу медиен дала», - деп ұғындырылды. Сондықтан да келімсектер үшін өздері келіп түскен аумаққа бағзыдан кіндігімен байланған жергілікті халықтың жан дүниесін, салт-дәстүрін, тілін үйренудің, танып білудің еш қажеті болған жоқ.

Қазақстан жеріне келген тың игерушілердің легін жастар құрады. Олар иен далаға қазығын қағып, орнықты. Ешқандай елді-мекен болмаған ен далаға келіп қоныстана бастады. Арман –мақсаттары соғыстан кейінгі тұралап қалған халықты астықпен тойдыру еді. Халыққа азық-түлік жетіспеді, адамдар нан алу үшін үлкен кезекте тұруға мәжбүр болды. Азық-түлік жетіспеушілік тапшылығынан арылу үшін, халықты астықпен қамтамасыз ету мақсатында 1954 жылы СОКП ОК елде ары қарай астық өнімін ұлғайтуға, тың және тыңайған жерлерді игеруге шешім қабылдады. Қазақстанда 1954–1960 жылдары 25,5 млн. га тың және тыңайған жерлер жыртылса, оның 17 млн. жері Қостанай, Целиноград, Солтүстік Қазақстан, Павлодар және Көкшетау облыстарының аумағында болды. Игеру науқаны басталысымен КСРО-ның түкпір-түкпірінен жастар ағыла бастады.

1954 жылы мәліметтерге сенсек Қазақстанға 130 мыңнан астам адам, ал 1954–1955 жылдары барлығы 360 мың механизаторлар, құрылысшылар және т. б. мамандар, инженерлі-техникалық жұмысшылар жіберілді, ал 1954–1960 жылдары 640 мың-нан астам жастар келсе, оның жартысын комсомол жолдамаларымен келген жастар құрады. Сонымен 1954 жылы маусымында тың игеру аудандарында Кеңестік Одақтың республика мен облыстарынан 57 мың комсомолдар мен жастар және Қазақстанның облыстары мен аудандарынан 12 мың жастар жұмыс жасады. Тың игеру жылдары

Қазақстан халқының саны 2,9 миллионға немесе 39,2% ұлғайды. Ал тың игеру аудандарында халық саны 61%-ға өсті. 1954-64 жылдар аралығындағы он жылдықта халық саны 4,4 миллионға өскен. Әсіресе Қостанай мен павлодар облыстарының халқының саны күрт ұлғайған.

Алғашқы тың игерушілерді орналастыруда және мәдени-тұрмыстық жағдайларын қамтамасыз етуде қиындықтар болмай қоймады. Тыңгерлер қаққан қазық толыққанды ауылға айналды. Басында шатырлар мен вагондарда өмір сүрген олар, совхоздарға бірігіп, елді мекендерде мәдени ошақтар, білім беру мекемелері мен тұрғын үйлер салына бастады.

Ақмола облысына – 3705;

Көкшетау облысына – 1363;

Қостанай облысына – 4877;

Павлодар облысына – 1431;

Солтүстік Қазақстан облысына – 2666 адам келген.

Әр елден Қазақстан даласына қарай ағылған адамдардың ағыны шынымен де жоғары болды. Алғашқы үш аптада тек комсомол еріктілері 25 мың адамды құрады, ал маусымның аяғында келушілер саны 75 мыңнан асып түсті. Сол жылдары бұл көрсеткіш бүкіл Көкшетау тұрғындарынан екі есе жоғары еді, ал Целинаның астанасы атанған Ақмола тұрғындарының саны екі жылдың ішінде 80 мыңға жетті. 1954 жылдың қыркүйегінде әскери қызметтен босаған әскери қызметшілері де еріктілер қатарына қосыла бастады. Тың игеру басталған алғашқы қыста дейін жыртылған тың жерлердің көлемі 11 мыңға жетті.

Осылайша, 1954-1959 жылдар аралығында Қазақстанның тың аймақтарында ауыл шаруашылығында жұмыс істейтіндердің саны бес еседен астам өсті! Жалпы, Ақмола облысының халқы 41%-ға, Көкшетау – 37%-ға, Қостанай – 56%-ға, Павлодар – 44%-ға өсті. Осы бес жыл ішінде республика тұрғындарының жалпы саны төрт есеге жуықтады.

Тың игеру деген бұл тек жердің жыртылуы ғана емес, бұл сонымен қатар тұрғын үй, мектеп, аурухана, балабақшалар, клуб, жол құрылысы, көпір, аэродромдар, мал шаруашылығының құрлысы, қоймалар, зауыттар мен өнеркәсіп ғимараттарының тұрғызылған уақыты. Республикада әсіресе әлеуметтік нысандар көптен тұрғызылды. Теміржол, елді мекендер арасындағы жолдың құрылысы, электр желілері, телеграф, радио байланыс, ірі элеваторлар мен ауыл шаруашылығы техникаларын құрастыратын ірі кәсіпорындар пайда болды. Осының бәрі де тың игеру жылдары қол жеткен жетістіктер.

Әрине толассыз келіп жатқан осыншама адамды тұрғын үймен азық-түлікпен қамтамасыз ету проблемасы тұрды. Тыңгерлердің естеліктерінде кейбір совхоздар екі-үш күндеп азық-түліксіз қалатындығы жазылған.

Мысалы, Солтүстік Қазақстан облысы, Черкасск совхозында 26 бала дүниеге келген, ал жұмыс кооперативінде сатып алуға көрпе де, жөргекте, балаларға арналған кереует те, жас нәрестеге арналған киімдер де жоқ, 6 мың жәшік емізік ғана әкелінген. Жұмыспен тұрмыстың қатаң жағдайларына шыдамай мыңдаған тың игерушілер Қазақстан жерлерлерін тастап, өз туған өлкелеріне кері қайтқан. Мәселен, Көкшетау облысына келген 2598 отбасынан 663 отбасы, Ақмола облысында – 412, Павлодар облысында – 416 отбасы өз елдеріне кетіп қалған.

Республика көлемінде ауыл шаруашылығы мамандарын дайындайтын бірнеше жоғарғы оқу орны, СПТУ лар мен арнайы техникумдар ашылып, жастарды оқыту мәселесі мен кадр тапшылығы мәселесін шешкен. 1953-54 оқу жылында 9,4 мың жалпы білім беретін мектептерде 1347 мың бала (*оның ішінде ауыл мектептерінде 791 мың*), балабақшаларда 33 мыңнан астам бала тәрбиеленді. Тың игеру жылдары 44 арнайы білім беретін, 13 жоғарғы білім беретін, олардың 3-еуі ауыл шаруашылығы мамандарын даярлайтын оқу орындары ашылды. 196 арнайы білім беретін оқу орындарында 171 мың бала оқыса, 39 – жоғарғы білім беретін оқу орындарында 144 мыңнан астам студенті тәлім тәрбие алды.

Тыңға келгендер ең алдымен партияның тапсырмасын орындап, патриоттық сезімнің желеңімен келгендер еді. Иен далаға қазық қағып, халықты нанмен тойдырамыз деген асқақ арман мен жалаң ұранның жетегінде келген жастардың – тың игеруге келген өзге ұлт өкілдерінің ұрпағы бүгінде Қазақстан жерінде тамырын тереңге жайып, халықтың басым бөлігін құрауда.

Қорытындылай келе, тың және тыңайған қазақ жерлерін игеру үшін 1954—1959 жылдары 1 млн 500 мың адам келді. Қазақстандағы тың эпопеясы , орталықтың ұйғаруымен жоспарлы ұйымдастырған көші-қон ғаламат этнодемографиялық өзгерістерге әкелді. Нәтижесінде Қазақстанның ұлттық құрамы түбірлі өзгеріп, қазақтар өз жерінде азшылыққа айналды. Қазақ ұлтының республика тұрғындары арасындағы үлесі 1959 жылғы санақ бойынша 38%-дан 30%-ға (2 млн 787 мың адам) күрт төмендеді. Жалпы, 1953—1965 жылдары ауыл шаруашылығы тұрғындары Қазақстанда 2 млн-ға көбейді, демек, 1,5 есеге артты. Қазақстандағы халық санының көбеюі табиғи өсім есебінен емес, механикалық өсу жолымен жүрді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан тарихы: әдістемелік // Алматы, №5, 2009 жыл
2. Тың игеру жылдарындағы Қазақстанның демографиясы | world-nan.kz
<https://world-nan.kz/kz/blogs/demografiya-kazakhstan-v-gody-osvoeniya-tseliny>
3. “Тың эпопеясы тарих таразысында” С.Мәлікова. Алматы, 2014 жыл

ӘОЖ 913

ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ КЕН ОРЫНДАРЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫ ЖӘНЕ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

¹Қабдрахманова Н.Қ., ²Зарылханова Б.М.

Сениор-лектор, жаратылыстану ғылымдары магистрі

С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті, Өскемен қ., Қазақстан
knazym90@mail.ru

Аннотация: Мақалада Шығыс Қазақстан аумағындағы кен орындарының ашылуына үлес қосқан зерттеуші ғалымдар туралы тың мәліметтер берілген. Сондай-ақ кен орындарының ашылу тарихы жайында қарастырылған.

Кілт сөздер: экспедиция, пайдалы қазба, тау-кен, зерттеу, минерал, маршрут

Алтай тауларының оротектоникалық ерекшеліктері мен геологиялық құрылымын, кендену ерекшеліктерін танып білу Қазақстан табиғатын зерттеудегі аса бір маңызды мәселе болды.

Физикалық-географиялық зерттеудің дамуы өлкенің табиғи-ресурстық мүмкіндіктері мен өнеркәсіптік-өндірістік құрылымының өзгеруіне ықпалын тигізді. Материалдық өндірісті дамыту қажеттігі Шығыс Қазақстан табиғатын зерттеу жұмыстарын рет-реті мен жүйелі түрде өрістетудің қозғаушы күшіне айналды.

Аймақтағы тау-кен өнеркәсібінің дамуы өндірістің инфра құрылымының өркендеуіне, құрылыс индустриясының жандануына, жаңа жұмыс орындарының пайда болуына әсерін тигізеді.

1730 жылы штейгер Иван Чупоршнев Березовка кен орнын ашты. Демидов 1731 жылдан бастап Невьян зауытынан әкелген жұмысшылар күшімен бұл учаскені пайдалану басталды. Жем мен нан алыс Сібір және Орал уездерінен жеткізіліп отырды.

Азық-түлік мәселесін шешу үшін 1760 жылы «Өскемен бекінісінен орын алу туралы және онда Уба өзендері, Ертіс өзенінің оң салалары Березовка, Глубокая, Үлбі және Ертіске құятын басқа да өзендер бойынша сол жақтағы бекіністер мен қоныстандыру туралы екі мың адамға дейін орыс халқыты» қоныстандырыру және Өскемен бекінісінен орын алу туралы «Сібір Жарлығы шықты» [1].

Алтайды зерттеуге Берлиннің тумасы Петр Симон Палласта үлкен үлес қосты. Ол 1741 жылы 22 қыркүйекте дәрігер отбасында дүниеге келген. 1770 жылдың жазында Паллас Алтай тауларына жүретін экспедицияны басқарды. 21 Маусымда Паллас Семейге келді, содан кейін Ертістің оң жағалауымен солтүстік-батыс Алтайға қарай жүрді. Өскемен бекінісіне барды. Оны Ертістен Құлынды даласы арқылы жүріп, Барнауылға жететін жолақты бор қызықтырды. «Бұл таулардың Ұлы Алтай жотасының бастауы, ... Солтүстік Азия арқылы шығыс жағына таралады, - деп жазды ол, - және Ертістен обаға дейін Алтай атауы, обадан Енисейге дейін Саян» деп сипаттаған [2].

Паллас экспедиция нәтижесінде Алтайдың археологиясы, этнографиясы, геологиясы, флорасы мен фаунасы туралы көптеген мәліметтерді жинақтады. Алтайда Паллас биік жартасты тауларда мекендейтін пиканы (тас қоянын) ашып, сипаттады. Ол қар барысы, Алтайда жоғалып бара жатқан қабан мен жолбарыс туралы ақпарат берді. Ол округтің тау-кен өндірісін, зауыттары мен кеніштерін сипаттады.

Алтайды зерттеуге П.И. Шангин үлкен үлес қосты. 1786 жылы Екатерина II тау-кен өндірісі кабинетінің нұсқауы бойынша П.И. Шангиннің экспедициясы Катунь өзенінің саласы Коксы алқабына шықты. Катунь бойымен П. И. Шангин кең Уаймон даласының сол жағалауынан өтіп, зерттеушілердің алғашқысы Катун жотасының солтүстік беткейлеріне жетті. Тауда өткізілген бес айдың ішінде батыл зерттеуші нақты картографиялық түсірілімдер жасады. Ол жасаған карта сол кездегі

географтарға Алтайдың ескі карталарында көптеген «ақ дақтарды» толтыруға мүмкіндік берді. П. И. Шангин бүкіл саяхаттың бағытын Алтай картасына енгізіп, барлық жаңадан ашылған кен орындарын белгіледі. П. И. Шангин зерттеушілердің алғашқысы болып Катун жотасының солтүстік беткейлеріне шығып, Алтайдың Мұзтау тауының қарлы шыңдарының жарқырауына таң қалды. П. И. Шангинді Алтайдың алғашқы ботанигі деп атауға болады, ол геолог, географ, минеролог болды. Ол Алтайдағы асыл тастардың 145 көзін тауып, олардың 64-ін картаға түсірді, өсімдіктердің 250 түрін сипаттады.

Филипп Риддер-түсті металдардың ең бай кен орындарын ашушы. Риддер қаласы 1786 жылдың мамыр айында Батыс Алтайдың тау бөктерінде металл кендерінің бай кен орнын ашқан жас тау кеңесшісі Филипп Риддердің атына берілген. Бұл ашырудың маңыздылығы мен лайықты бағасын шамамен 100 жылдан кейін ағылшын миллионері Лесли Уркварт берді, ол бұл кен орнының әлемдік масштабтағы бірегейлігін атап өтті.

Жаз бойы 27 жастағы кенші отряды Үлбі, Ертіс жағалауын және Убаның сол жағалауындағы жерлерді зерттеп үлгерген. Мұражай құжаттарында айтылғандай, минералдардың 39 көрінісі ашылды, сондай-ақ асыл тастар, 2 бай тамырлар, 4 кен көрінісі. Нәтижесінде олардың 10-нан астамы болашақта өнеркәсіптік өңдеу үшін жарамды болып шықты [3].

1797 жылы Василий Белоусов Шығыс Қазақстан облысының Глубокое ауданында Өскемен қаласынан солтүстік-солтүстік - батысқа қарай 18 км жерде орналасқан полиметалл кен орнын ашты. Оны ежелгі шахтан орындары және қазбалары бойынша тапқан. 1797-1887 жылдары Белоусовка кенішінде 5 797 913 пұт бай тотыққан кен өндірілді, кеннен 3 701 177 пұт (шамамен 60 мың тонна) мыс балқытылды.

Алтайды зерттеуге тау – кен ведомствосының дәрігері Ф.В. Геблер-атақты жаратылыстанушы, Ғылым Академиясының корреспондент-мүшесі, қоғам қайраткері үлкен үлес қосты. Ғалым Алтай тауларының орталық жерлерінің алғашқы толық картасын жасады. Ф.В. Геблер өзінің ұстазы арқылы ұлы неміс ғалымы және ақыны И. В. Гетеге Алтай минералдарының кең коллекциясын бергені белгілі. Ф.В. Геблер П. К. Фроловпен бірге Барнаул өлкетану мұражайын құрудың бастамашысы болды.

Кесте 1 Шығыс Қазақстанның геологиялық географиялық зерттеулері

№	Зерттеушінің аты-жөні	Зерттеу жүргізген жылдары	Қандай аймақтар зерттелді	Зерттеу нәтижелері
1	И. Чупоршнев	1730	Ертіс өзені бойы	Березов полиметалл кен орны
2	П.С. Паллас	1771-1772	Ертіс бойы, Алтай өңірі	Ертіс өңірінің жаратылыс жағдайы, байлығы зерттелді
3	П.И. Шангин	1786-1796	Таулы Алтай, Катунь, Чарыш өзендерінің бойы	Таулы Алтай картасы жасалып, 150-ге жуық пайдалы қазба түрлері табылды
4	Ф. Риддер	1786	Үлбі, Ертіс өзендерінің аңғарлары	Алтайдағы түсті металл кен орындары ашылды
5	В. Белоусов	1797	Кенді Алтай	Белоусовка кен орыны

				ашылды
6	Ф.В. Геблер	1820-1836	Бұқтырма, Катунь өзендері бойы	Рахман қайнарын сипаттап жазды. Мұзтау биіктігін анықтады
7	К. Лебедур	1826	Катунь, Ертіс бойы, Зайсан көлі	Оңтүстік Алтай таулары картаға түсірілді
8	А. Гумбольд	1827-1829	Алтай таулары	Алтайдың геологиялық құрылысын зерттеп, жаңа пікірлер айтты
9	Н.А. Чихачев	1842	Алтай таулары	Алтайдың бірінші геологиялық картасы жасалды
10	М. В. Певцов	1866-1879	Тарбағатай, Сауыр жоталары	Осы аймақтардың картасы түсірілді
11	Е.П. Михаэлис	1870-1871	Зайсан өңірі	Кендірлікте жаңғыш тақтатас пен көмір кені анықталды.
12	Н.Я. Ядринцев	1878	Алтай таулары, Ертіс- Обь өңірі	Алтайдағы кен орындарының ашылуы
13	В.А. Обручев	1905-1914	Алтай, Қалба жоталары	Қалба тауларының геологиясы зерттеліп, алтын кен орындары болжанды
14	В.П. Нехорошев	1950	Алтай таулары	Тархан геологиялық ескерткіші зерттелді
15	Қ.И. Сәтпаев	1946-1964	Алтай таулары	Кенді Алтайдың геологиялық жағдайы зерттеліп, тұңғыш Алтай кен-металлургиялық ғылыми-зерттеу институты ашылды
16	В.С. Ерофеев	1959	Зайсан қазаншұңқыры мен Сауыр, Сайқан таулары	Динозаврлардың қалдықтары мен жұмыртқалары табылды

Николай Михайлович Ядринцев-публицист және қоғам қайраткері, Сібірді зерттеуші, археолог, этнограф. 1878 жылы ол Алтайға алғашқы кешенді экспедиция жасады (Ресей Географиялық қоғамының Батыс Сібір бөлімінің мүшесі ретінде), қоныс аудару ісін зерттеді, этнографиялық және ботаникалық материалдар жинады. 1880 жылы Николай Ядринцев 2-ші экспедицияны жүзеге асырды, нәтижесінде Телец көлі мен Чуй өзенінің географиялық карталары жасалды, көптеген қызықты антропологиялық зерттеулер жүргізілді. Ядринцев Алтайдың барлық аудандарына, соның ішінде орталыққа барды. высокогорную облысы.

1914 жылы геология профессоры В.А. Обручев Алтай қатпарлы палеозой тауларының жүйесі ретінде жер бетінен жоғалып кетті, ал олардың орнында жаңа, жас таулар пайда болды деген болжамдарды тексеру мақсатында Алтайға саяхат жасады. Обручев ірі ғалым, геология және география, Сібірдің мұздануы туралы көптеген еңбектердің авторы болды. Катуні географиясын зерттеу оның қызығушылықтарының шеңберіне кірді. Сайлаугем жотасындағы шыңдардың бірі және Чихачев жотасындағы мұздық В. А. Обручевтің есімімен аталған.

Владимир Афанасьевич Обручевтің есімі бүкіл әлемнің геологтары мен географтарына әйгілі. Оның осы саладағы жазған еңбектері ТМД елдерінің жер құрылысы мен беткейлерін, табиғатын тануға зор үлес қосты. Владимир Афанасьевич Обручевтің есімімен Орталық және Орта Азияда, Сібірде ғана емес, Шығыс Қазақстанда жүргізілген зерттеулер де тығыз байланысты. Ол 1905 жылғы Орта Азияға саяхаты кезінде Семей облысын солтүстігінен батысына, оңтүстігінен шығысына дейін өтіп Тарбағатай сілемдерін, Маңырақ қыраттарын, Зайсан ойпатын, Қара Ертіс жағалауын зерттеді. Зайсанда болды. Ол, әсіресе, Қалба тауларының геологиялық және географиялық құрылысына ерекше назар аударды. Алғашқы жыл өткен соң ғалым бұл жерге екінші рет экспедиция жасады [5]. Ғалым 1911 жылы Өскеменде болып, күнделігіне ол туралы Орталық алаңда бірнеше тастан салынған үйлері бар үлкен село. Қалада қонақ үйлер болмағандықтан біз көмір іздеумен және оның жиналуын күтумен бірнеше бөлмелі, жиһаздары жоқ бос үйге екі күн тоқтадық— деп жазды. Ол Өскеменде өзіне Қалба таулары туралы деректер берген саяси жер аударылған Е.П.Михаэлиспен танысты. В.А.Обручев жаз бойы өз баласы Сергеймен, тау-кен инженері Павловпен бірге Қалба тауларын геологиялық зерттеумен шұғылданып, бірқатар алтын қазатын рудниктерде болды. Ақжал поселкесі ауданында тау жыныстарының 300-ден аса түрлерін жинап, топографиялық және геологиялық карталар жасады. Ол өз еңбектерінде археологтардың назарын Қалба тауларын тас дәуірінде адамдар мекендеген жерлер ретінде зерттеу керектігіне аударды. Қалба тауларына жасаған екі экспедициясы туралы Обручевтің «Менің Сібірдегі саяхаттарым» деген кітабында жазылған. Қалба тауларында болғанда ол Алтайдың геологиясына ерекше мән берді [6]. Алтай ежелгі тау жүйесі деген ұғым дұрыс емес деген қорытындыға келді. Ғалымның 1914 және 1936 жылғы саяхаттары Алтайды тереңірек зерттеуге арналды. Соның нәтижесінде маңызды ғылыми жаңалықтар ашылды. Бұл В.А.Обручевті біздің еліміздегі даңқты геологтар қатарына қосты.

Василий Петрович Нехорошев (2 қазан 1893 жыл — 1977) — геолог, палеонтолог және стратиграф, геология-минералогия ғылымдарының докторы (1937), профессор. Алтайдың ежелгі мұздықтары мен пайдалы қазбаларын қайта құру, карст түзілу процестері, тектоника және т.б. зерттеген. КСРО-да майлышөп фаунасын зерттеудің негізін қалаушы.

Кенді Алтай кен орындары бойынша басқа ғалымдардың постулатты ғылыми жағдайы мен зерттеулерін басшылыққа ала отырып, Қ.Сәтпаев өзінің кәсіби және ғылыми қызметінің нәтижесін білдіретін «түсті металдар кендерін кешенді пайдалану бойынша Қазақстан Ғылым Академиясының зерттеулері» атты ғылыми жұмысында Шығыс Қазақстан үшін түсті металдар кендерін кешенді пайдалану бойынша зерттеулерді қорытындылаған (ҚазКСР ҒА Жаршысы, 1962. – № 12. - Б.3-11).

Практикалық, яғни, саяси-экономикалық т.б. мүдделерді жүзеге асыру мақсатымен әскери экспедициялар ұйымдастырылды, пункттер құрылды, геодезиялық зерттеулер және басқа табиғи ресурстарды іздестіру жұмыстары қолға алынды.

Қазақстанның бүкіл территориясы Ресейге қосылған тұста маршруттық шолып-бақылау және арнайы географиялық зерттеулер кең көлемде өрістетілді. Бұл кезеңде негізінен екі міндет – бір жағынан, әскери операцияларды қажетті картографиялық материалдармен қамтамасыз ету, екінші жағынан, Ресей империясының құрамына

енген Қазақстан жерлерінің табиғи ресурстарын іздеп табу міндеттерін алға қойылды. Қазақ жерлерінің географиялық тұрғыдан зерттеу ісіне академиялық экспедициялар үлкен үлес қосты.

Орыс Географиялық қоғамы, Қайта қоныстандыру басқармасы, Геологиялық комитет және басқа ұйымдар қазақ жерін физикалық-географиялық зерттеу жұмыстарын жүйелі түрде жүргізуде.

Қазір Қазақстан пайдалы қазбаларға бай мемлекет ретінде ғана емес, бірлескен кәсіпорын құрғысы келетін инвесторлардың көпшілігі көздейтін өндіріске тиімді өңір де болып саналады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Щерба Г. Н. Металлогения Рудного Алтая и Калбы / Г. Н. Щерба, Б. А. Дьячков, Г. П. Нахтигаль. – Алма-Ата, 1984. – 112 с.
2. Бубличенко Н. Л. В поисках горных богатств Рудного Алтая / Н. Л. Бубличенко. – М. : Недра, 1974. – 120 с.
3. Цыбульский В. Научные экспедиции по Казахстану / В. Цыбульский. – Алма-Ата : Казахстан, 1988. – 215 с.
4. Романович Ф. Полезные ископаемые / Ф. Романович, А.И. Кварцов, Д. П. Филиппов. - Алма-Ата : Наука, 1982 – 384 с.
5. Нұралин Н. Қазыналы қойнаулар / Н. Нұралин. – Алматы : 1983 – 160 бет.
6. Филиппов Д. П. Геология месторождений золота Казахстана / Д. П. Филиппов. – Алматы : 1984. – 426 с.

ӘОК 372.3/4

МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ БАЛАНЫҢ СЕНСОРЛЫҚ ҚАБІЛЕТІН ДАМУДА ДИДАКТИКАЛЫҚ ОЙЫНДАР

¹Г.Т. Танабаева, ²Н.Ш. Султонова, ³М.Б. Муратбекова
Ө.Жәнібеков атындағы ОҚПУ, Шымкент қ., Қазақстан Республикасы
e-mail: gulmira.tanabayeva.84@mail.ru

Баланың жүйелі түрде білім мен тәрбие алатын алғашқы баспалдағы-бөбекжай-бақша. Мектепке дейінгі жас-баланың одан әрі дамуының негізі. Осы уақытта балалар салыстырмалы түрде тәуелсіз, қоршаған әлемге, заттар мен заттардың қасиеттеріне қызығушылық танытады. Бала үшін ең қолайлы тәрбиелеу және оқыту құралы – ойын. Ойын балалардың бүкіл өміріне еніп, дамуына игі әсер етеді. Ойын әрекеті баланы қызықтыруға, ынталандыруға мүмкіндік береді. Қазіргі таңда бөбекжай-бақшаларда балаларға білім берудегі оңтайлы жаңа әдістердің бірі – сенсорлық білім беру, яғни, дидактикалық ойындар негізіндегі сенсорлық білім болып табылады. Бөбекжай-бақшаларда балалардың ойлау шеңберін сенсорлық тәрбиемен оқыту, сенсорлық білім беру, дидактикалық ойындар арқылы кеңейтеді. Дидактикалық ойын жүйесін үнемі пайдалану, айналасындағылардың түсімен, пішінімен, мөлшерімен танысуға арналған

мектеп жасына дейінгі балалармен сенсорлық тәрбиенің жоғары деңгейіне қол жеткізуге мүмкіндік тудырады. Шетел ғалымдары Ф.Фребель, Е.И. Тихеева, М.Монтессори, Л.А. Венгер, және т.б. сенсорлық тәрбиемен оқыту мектепке дейінгі тәрбиенің негізгі аспектісі деп санаған.

Сенсорлық – дыбыс, жарық, иіс, дәм және тактильді сезім сияқты сыртқы ортадан келетін әртүрлі тітіркендіргіштерді ағзаның қабылдауы мен реакциясын зерттейтін ғылым. Ол сондай-ақ оқыту, дамыту немесе терапия мақсаттары үшін әртүрлі сенсорлық жүйелерді ынталандыру үшін қолданылатын әдістер. Сенсориканың дамуы баланың әртүрлі пәндердің ерекшеліктерін үйренуінен басталады. 5 жасқа дейін нәресте арнайы сенсорлық стандарттар негізінде бір объектінің және бірнеше объектінің қасиеттерін бір-бірімен салыстыруды үйренуі керек бұның бірнеше түрі бар:

- түстер: кемпірқосақ түстері, реңктер және реңктер;
- пішіндер: шеңбер, шаршы, үшбұрыш және т. б;
- шамалар: метрикалық жүйе;
- есту: ноталар, тілдің дыбысы;
- дәмі: тәтті, тұзды, ащы, қышқыл және т. б;
- иісі: гүлді, ұнтақты, ауыр және т. б.

Мектеп жасына дейінгі балалардың сенсорлық дамуының ерекшелігі-сезім мүшелерінің қызметі жетіліп, қоршаған орта туралы ойлары қалыптасады. Балалар әртүрлі анализаторлардың жұмысын-көру, есту, ұстау, тактильді, иіс сезу, дәм сезу; тері-бұлшықет тағы да басқа өзгерістерді жетілдіреді.

Сенсорлық тәрбие-тұлғаның жан-жақты дамуының негізі. Сенсорлық даму еңбек өнімділігін арттыруға, еңбектің шығармашылығына зор ықпал жасайды. Ең бастысы, ол ғылым мен техниканың, мәдениеттің жедел дамуының қайнар бұлағы екендігін үнемі есте ұстағанымыз жөн. Қорыта айтқанда, сенсорлық тәрбие-адам зиялылығының негізі [1].

Дидактика-оқытудың әдістері мен принциптері және оқыту процесі туралы ғылым. Білім, білік, дағдыны әртүрлі педагогикалық әдістер мен әдіс-тәсілдер арқылы жеткізу жолдарын зерттейді [2, 39 б.].

Мектепке дейінгі тәрбиелеу және оқыту теориясы мен практикасында тәрбиеге айтарлықтай көңіл бөлді. Сенсорикалық тәрбие халықтық педагогикаға негізделген. Әдістер мен әдіс тәсілдері танымал ғалымдардың еңбектерінде қарастырылады. Ф. Фребельдің жүйесі мектеп жасына дейінгі баланы қабылдауды тәрбиелеу міндеті болып саналды негізгі және оны шешу үшін дидактикалық материалдар қолданылды – геометриялық денелер [3, б. 303]. М. Монтессори жүйесінде бала даму үшін сезім мүшелері заттар мен құбылыстарды бақылау қолданылады арнайы дидактикалық ойындар мен жаттығулар материалдармен, сурет салу, мүсіндеу жатады. Е.И. Тихеева сенсорлық қабылдауды дамытуды қарастыра отырып, тәрбиеге көп көңіл бөліген. Ойлау және сөйлеу ажырамас бірлік деп және оны таныммен қоршаған өмір, табиғат әлемі, ойындар және еңбекпен байланыстырған.

Шетел ғалымдарының сенсорлық білім беру теориясына негізделген Б.Г. Ананьев, Л.А. Венгер жасаған қабылдау, Л.С. Выготский, А.В. Запорожец, В.И. Логинова, А.Н. Леонтьев, А.М. Леушина, С.Л. Рубинштейн, А.П. Усова және т. б. А.В. Запорожец сенсорлық стандарттар жүйесі мәдениеттің өнімі деп санады, әлемді тану

құралын алу үшін балалар игеруі керек [4]. Л.А. Венгердің еңбектері дәйекті кезеңдерге егжей-тегжейлі талдау жасау сенсорлық эталондар жүйесін игеру [5]. В.И. Логинова пәндер нысанын зерттеуде ұйымдастыру әдістемесін әзірлеген, бұл балалардың арасындағы жалпы байланысты білуіне негіз болады, нысандардың сыртқы түрі және олардың мақсаты болып табылады [6].

Мектеп жасына дейінгі бала дамуы үшін ойын өте маңызды. Баланы дамытатын ойындар ішінде бөбекжай-бақшасы үшін ең тиімдісі дидактикалық ойын. Дидактикалық ойын түрлерінің тиімділігі бұл ойында сенсорикалық білім қатар жүреді. Себебі дидактикалық ойын бала қолымен түрлі пішіндерді, жануарлар кескіндерін алып жапсытырып ойнаумен ерекше. Мектеп жасына дейінгі балаларға арналған дидактикалық материалдардан жасалған сенсорикалық ойын түрлерін 5 түрге бөліп жіктеп қарастыра аламыз. Олар:

1.Тактильді материалдар арқылы жасалған ойындары: тактильді контейнерлердегі әртүрлі текстуралы материалдар, әртүрлі текстурасы бар қораптағы заттарды іздеу немесе әртүрлі материалдарды соның ішінде: құм, модельдеу саз, мата және т.б. пайдаланып суреттер жасау сияқты ойындарды қамтиды.Тактильді материалдары бар ойындар балалардың сенсорлық және дидактикалық дағдыларын дамыту үшін өте пайдалы болуы мүмкін. Міне, кейбір мысалдар: Сенсорлық қораптар: қораптарды күріш, құм, мақта, дәндер, мозаика және т.б. сияқты әртүрлі материалдармен толтырыңыз. Балалар әртүрлі текстураларды, пішіндерді және өлшемдерді зерттей алады. Сенсорлық карталар: картон, велюр, жүн, зығыр және т.б. сияқты текстурасы әртүрлі карталарды жасаңыз. Балалар беттердегі айырмашылықтарды зерттеу үшін бұл карталарды саусақтарымен жүргізе алады. Қалыптау материалдары: Балаларға әртүрлі текстуралар мен пішіндерді жасауға мүмкіндік беру үшін сазды, ермексазды немесе әртүрлі қалыптарды пайдаланыңыз. Сенсорлық кітаптар: беттерінде әртүрлі материалдардан кітаптар жасаңыз, мысалы, үлбір, киіз, пластмасса, барқыт және т.б. Бұл балаларға текстураны тануды және сипаттауды үйренуге көмектеседі. Джигсо және құрылыс блоктары ойындары: Балаларға басқатырғыштарды, құрылыс блоктарын немесе түймелер, моншақтар және шнурлар сияқты қарапайым материалдарды пайдаланып әртүрлі пішіндер мен үлгілерді жасауға мүмкіндік беріңіз. Бұл ойындар тактильді дағдыларды дамытуға, моторика мен көрнекі қабылдауды жақсартуға, шығармашылық ойлау мен қиялды ынталандыруға көмектеседі.

2. Көрнекі ынталандырушы ойындар: Бұл түстер, пішіндер, иллюзиялар, оптикалық иллюзиялар және көрнекі сезімдерді ынталандыратын әртүрлі нысандар бар ойындар болуы мүмкін. Мысалы, түстерді, пішіндерді және әртүрлі геометриялық пішіндерді тану арқылы ойындар ойнауға болады.

3. Дыбыстары мен музыкасы бар ойындар: Түрлі музыкалық ойындарды, музыкалық аспаптарды пайдаланатын ойындар. Бұл арқылы бала табиғат дыбыстарын немесе заттардың дыбыстарын таниды.

4. Дәм және иіс сезу ойындары: Бұл ойындарға иісті тану, дәм сезімін қамтитын ойындар кіруі мүмкін. Мысалы, әртүрлі тағамдардың дәмін көру немесе ароматерапия сияқты.

5. Қимыл-қозғалыс және жанасу ойындары: Бұл әртүрлі қозғалыстарды қамтитын ойындар болуы мүмкін. Мысалы, жаттығулары бар ойындар, балалардың әртүрлі көркемдік материалдарын пайдаланатын ойындар.

Бұл ойындарды әртүрлі жастағы және әртүрлі қажеттіліктері бар балаларға бейімдеуге болады. Сенсорлық тәрбиеге арналған дидактикалық ойындарды құрастырған кезде әрбір баланың жеке ерекшеліктерін ескеріп, олардың дамуына ықпал ететін, қызығушылықтарын қанағаттандыратын ойындарды жасау маңызды.

Қорытындылай келе, дидактикалық ойын арқылы баланың сенсорлық қабілеті дамиды. Мектеп жасына дейінгі балаларды оқытуда дидактикалық ойын маңызды болып есептеледі. Осылайша, мектепке дейінгі балалық шақта сенсорлық процестер дамиды және жетілдіріледі. Бұл болашақта баланың жан-жақты дамуына, ойлауы мен сөйлеуіне әсер етеді. Сенсорлық дамудағы маңызды бөлігі-дидактикалық ойындарды тиімді пайдалану. Балалардың толыққанды сенсорлық дамуы үшін дидактикалық ойындар тәрбиешінің ұйымдастырылған іс-әрекет мақсатына қарай таңдалуы қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Жұмабекова Ф. Мектепке дейінгі педагогика. - Астана 2014. - 134 б.

2. Грабова В.П., Арынбаева Ш.К., Исакова Ж.Ф. Мектепке дейінгі балалардың қауіпсіздік тәртібі негіздері. – Көкшетау, 2017. - 284 б.

3. Тәрбие мен оқыту әдістемесінің негіздері бар мектепке дейінгі педагогика: жоғары оқу орындарына арналған оқулық. Үшінші буын стандарты. /Ред. А. Г. Гогоберидзе, О.В. Солнцева. - Санкт-Петербург.: Питер, 2013ж. – 303 б.

4. Дунаева Н.А. Е.И. Тихееваның теория мен Әдістемеге қосқан үлесі Ресейдегі мектепке дейінгі тәрбие. // Қазіргі заманның өзекті мәселелері ғылым және білім беру. I Халықаралық ғылыми-практикалық материалдар конференциялар. - М.: "Перот" Баспасы, 2016ж. - Б.51.

5. Венгер Л.А., Пилюгина Э.Г., Венгер Н.Б. Сенсорлық тәрбие 6 жасқа дейінгі баланың мәдениеті: бала тәрбиешісіне арналған кітап бақша. – М.: Білім, 2008ж. – 144 б.

6. Туғаннан мектепке дейін. Негізгі білім беру бағдарламасы мектепке дейінгі білім беру. / Ред. Н.Е. Вераксы, Т.С. Комарова, М. А. Васильева. – М.: МОЗАИКА-СИНТЕЗ, 2015. -368 б.

ӘОЖ 378.147:54

ОРТА БІЛІМ БЕРУ ОРЫНДАРЫНДА ХИМИЯНЫ ОҚЫТУДА КӘСІБИ БАҒЫТТАУ

Қостанай Аяжан Анарбекқызы

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті, Астана қ., Қазақстан

ayazhan.kos@mail.ru

Кәсіби бағдардың күрделі де кешенді бағдарлама екені белгілі. Ол әдістері мен мазмұны бойынша психологиялық-педагогикалық және медициналық-физиологиялық,

әлеуметтік шаралар болып бөлінеді. Кәсіби бағдар жұмысының нәтижелері елдің экономикалық өміріне тікелей әсер ететін факторлардың бірі болып табылады.

Ғалымдар бұл ұғымды әр түрлі анықтаған. Педагогика ғылымының өкілдері кәсіптік бағдар деп мектептердің педагогикалық ұжымдарының, отбасының, кәсіптік оқу орындарының педагогикалық ұжымдарының, жұртшылықтың болашақ мамандықтарды оқушылардың жеке мүдделеріне, бейімділіктеріне, қабілеттеріне, психикалық және физикалық деректеріне және қоғамның әлеуметтік-экономикалық қажеттіліктеріне сәйкес дұрыс таңдау мақсатында жүргізетін қызметін түсіну керек деп санайды [1].

Еліміздің мектептеріндегі химияны оқыту дәстүрлеріне қолданбалы бағыттағы мәселелерге терең қызығушылық жатыр [2].

Химияға табиғатта болып жатқан процестерді және елді химияландыру мәселелерін түсіну үшін қажетті білім жүйесін қалыптастыру міндеттері жүктелген. Педагогикалық әдебиеттегі соңғы міндет оқушылардың негізгі химиялық өндірістерді зерттеуімен байланысты болды. Бұған дейін, политехникалық дайындық мақсатында бағдарлама оқушыларды химиялық өндірістермен және олардың дамуының негізгі бағыттарымен таныстыруға мүмкіндік берді: шикізаттың жаңа көздерін игеру, прогрессивті технологиялық процестерді, оңтайлы бірлік қуаты бар аппараттарды енгізу, автоматтандырылған басқару құралдары мен микропроцессорлық техниканы пайдалану. Оқушылар қоршаған ортаны қорғаудың нақты шаралары туралы ақпарат алды. Оқушыларды кәсіптік бағдарлау мақсатында оларға химиялық өндірістердің аппаратшысы, операторы, зертханашысы мамандықтарының сипаттамасы берілді. Қазіргі уақытта мектептегі химия курсына сағаттардың қысқаруына байланысты бұл мәселелерді қарастыру проблемалы болып отыр.

Бірақ бұған қарамастан, химияның теориялық және қолданбалы аспектілерін зерттеуді бір-бірімен байланыстыру қажет. Қолданбалы сұрақтар міндетті түрде өнеркәсіптік тақырыптарға қатысты болмауы керек. Олар ауыл шаруашылығы, медицина, мәдениет, тұрмыс салаларына да қатысты болуы мүмкін. Мысалы, бояулар жасау - Бейорганикалық және органикалық химияның бірқатар тақырыптарында суреттеу. Экологиялық мазмұн мәселелеріне өте байыпты қарау керек. Адам экологиялық білім берудің маңызды компонентін тек мектепте алатынын есте ұстаған жөн. Мектеп өз түлектерін әлеуметтік экология мәселелеріне бағыттап қана қоймай, әдетте химиялық білімге негізделген табиғатты ұтымды пайдалану мысалдарын көрсетуі керек [3].

Оқушыларды химиямен байланысты мамандықты өз бетінше таңдауға дайындау барысында кәсіптік бағдар беру жұмысының барлық түрлерін пайдалану пайдалы: өлкетану қағидатын ескере отырып, өнеркәсіптік және ауыл шаруашылығы объектілеріне өндірістік экскурсиялар жүргізу; кәсіп таңдауына арналған тақырыптық кештер, конференциялар, даулар дайындау және өткізу, оларда кәсіп өкілдерінің сөз сөйлеуі; химия үйірмесінің жұмысын ұйымдастыру және т.б [4].

Кәсіптік бағдар беру жұмысы мектеп оқушыларын кәсіптік оқыту мен кәсіптік тәрбиелеудің бірыңғай процесіне қосылу үшін, олардың белгілі бір мамандыққа деген қызығушылығын қалыптастыру - үлкен маңызға ие.

Дегенмен, статистикалық мәліметтерге сүйенсек, жылдан-жылға еліміздегі химия, химиялық технология секілді мамандықтарға сұраныс азайып келеді [6]. Оның себептерінің бірі - оқушылардың мектеп қабырғасында химия пәніне деген қызығушылығының төмендеуі, оған келесідей факторлар әсер етеді:

- Оқушылардың орта мектепте химия пәнін оқу нәтижесінде алатын базалық дайындығы негізінен жеткіліксіз. Көптеген мектептерде зертханалық инфрақұрылымның жеткіліксіздігі және вертуалды зертханалардың шынайы зертханалық жұмыстардың орнын басуы. Бұл оқушылардың пәнге қызығушылығын төмендетіп қана қоймай, оқушы бойындағы химиялық негізгі дағдылардың қалыптасуын шектейді.

- Мектеп оқулықтарындағы материалдың логикалық тұрғыдан жеткіліксіз берілуі болып табылады.

Сол себепті орта кәсіптік білім беру ұйымдарының оқытушылары химиялық мамандықты оқытуда бірқатар проблемаларға тап болады: болашақ мамандағы химия пәні бойынша мектептегі базалық білімнің жеткіліксіздігі және зертханалық негізгі дағдылардың, тіпті қауіпсіздік ережесін сақтау мәдениетінің болмауы.

Ол үшін, негізгі кәсіптік бағдар беру жұмыстары сабақтарда, әсіресе мектеп курсының өндірістік тақырыбы зерттелген кезде жүргізілуі керек екенін ұмытпаған жөн. Химияны оқытудағы кәсіптік бағдар пәннің негіздерін оқудан оқшауланбауы керек, сонымен қатар ол химиялық білімді оқыту жүйесін бұзбауы немесе ұсынылған материалға қарапайым иллюстрацияға айналмауы керек.

Таза химиялық, силикат, металлургия, мұнай-химия және басқа өндірістерді зерттеуге арналған химия сабақтарында, соның ішінде өндірістік экскурсияларға арналған сабақтарда немесе жалпылама сабақтарда (оқу материалының мазмұнына байланысты) келесі әдістерді қолдануға болады:

- зерттелетін өндірістік материалдың қазіргі заманмен, экономиканың осы саласын дамыту перспективаларымен және жергілікті өндіріс кадрларына қажеттілікпен байланысын қамтамасыз ету;
- политехникалық сипаттағы пәнаралық байланыстар орнату;
- өндірістік мазмұнмен мәселелерді шешу;
- химиялық профильдің белгілі бір кәсібі үшін алынған химиялық білімнің мағынасын ашу;
- қазіргі заманғы өндірістің әртүрлі салаларында зерттелетін заттарды, материалдарды, химиялық процестерді, химиялық бақылау әдістерін кеңінен қолдануды көрсету;
- технологияда химиялық заңдар мен теориялардың қолданылуын анықтату;

- оқушылардың болашақта химиялық білімді қолдану қабілетін дамыту және әртүрлі кәсіптердегі қызметкерлердің химияны қолдануы туралы жаңа білімді өз бетінше алу.

Сонымен. орта мектеп жағдайында болашақ еңбек қызметіне кәсіби дайындықтың тиімді жолдарының бірі - оқушылардың сабақта ұтымды ұйымдастырылған оқу еңбегі, өйткені еңбек қасиеттерін тәрбиелеу, әр оқушының оқу міндеттерін адал орындаудан басталады [5].

Қорытындылай келе, орта білім беруде еңбекке қабілетті, кәсіби білім алуға бағдарланған түлектерді қалыптастыру үшін келесі әрекеттер маңызды:

- 1) Оқушылардың химия бойынша жалпы білім беру білімінің деңгейі мен сапасын арттыру, оқытудың өмірмен, жергілікті өндіріспен байланысын нығайту;
- 2) Химияны оқытудың политехникалық бағытын қазіргі заманғы өндірістің жетістіктерін, оның даму перспективаларын және шешілмеген мәселелерді көрсету арқылы кәсіптік бағдарлаудың теориялық негізі ретінде күшейту;
- 3) Оқушыларды практикалық мәселелерді шешу, химиялық реакцияларды жүргізудің оңтайлы жағдайларын анықтау және өндірістегі химиялық процестерді басқару үшін алған теориялық білімдерін қолдануға үйрету;
- 4) Практикалық сабақтар мен зертханалық тәжірибелер оқу курсына игеруге де, жалпы еңбек мәдениетін тәрбиелеуге де ықпал етеді – жұмысты жоспарлау: жұмыс орнын таза ұстау, қауіпсіздік ережелерін сақтау, еңбек операцияларын ұқыпты жүргізу, орындалатын еңбек процесінің нәтижелерін бақылауды жүзеге асыру қабілетін қалыптастыру.
- 5) Кәсіптік бағдар беру жұмысын ұйымдастыруды, мазмұны мен әдістерін жетілдіру, оқушыларды сабақтарда және экскурсиялар арқылы өндірістің негізгі салаларымен, жетекші кәсіптермен, органикалық бірлікте жұмысшылардың еңбек функцияларымен таныстыру, кәсіп қосымша болмай, химияны оқыту кезінде оқушылар алатын политехникалық білім берудің ажырамас элементіне айналуын қамтамасыз ету.

Әдебиеттер тізімі:

1. Нұрахметов Н. Ұлт мектептерінде білім сапасын жоғарлатудың түйінді мәселелері. //РҒПК материалдары: «Қазақ мектепбі: бүгінгі жайы және даму болашағы» 11-12желтоқсан 2002 жыл. – Алматы: РОНД, 2002. – Б. 384- 386.
2. Бейсекова А.С., Балтақожаева Ж. Ильясова Г.У. Принципы объективного контроля оценки знаний студентов /«Жаратылыстану ғылымдары білімін жаңартылған мазмұны жағдайында модернизациялау» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары.- Алматы, 2-3 наурыз, 2017.- Б.694-698.
3. Бекоева М.И. Основные направления профориентационной деятельности в современной общеобразовательной школе // Балтийский гуманитарный журнал. 2016. Т. 5. № 4 (17). С. 159-162.

4. Solano, D. M., Wood, F. E., & Kurth, M. J. (2011). “Careers in chemistry”: A course providing students with real-world foundations. *Journal of Chemical Education*, 88(10), 1376–1379.
5. Yasin, N. Y. B. M., & Yueying, O. (2017). Evaluating the relevance of the chemistry curriculum to the workplace: keeping tertiary education relevant. *Journal of Chemical Education*, 94(10), 1443–1449.
6. https://24tv.ua/education/ru/vstupitelnaja-kampanija-2023-spisok-samyh-populjarnyh-specialnostej-sredi-postupajushhih-ucheba_n2413941

ӘОЖ 542.06:37.09

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ БЕЙІНДІК ОҚЫТУДЫ ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ ТАРИХЫ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ

Мусанова Маржан Жумағалиевна

e-mail: marzhan_musanova@mail.ru

Ғылыми жетекші: п.ғ.к. Шаихова Б.К.

Аманжолов университеті, Өскемен қ., Қазақстан

Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында «Орта білім берудің жаңартылған мазмұнға көшуі аяқталғаннан кейін 12 жылдық оқытуға кезең-кезеңімен көшу басталады. 12 жылдық мектептің жоғарғы сатысы болашақ кәсіпті таңдау үшін элективті пәндерге бейінделеді. Оқу бағдарламалары, оқулықтар мен оқу-әдістемелік кешендер жаңартылады. Республикалық оқу-әдістемелік кеңестердің жұмыс істеуіне қойылатын талаптар жетілдірілетін болады»- деп көрсетілген.

Қазіргі таңда бейінді оқу бағдарламасын жүзеге асыруға мүмкіндік беретін педагогикалық әдістемелік материалдар құрастыру үнемі өзекті мәселе болып табылады. [1]

Қазіргі мектеп түлегі әлі де өзінің білімін жалғастыру бейінін нақты бағдарлай алмауынан болашақ кәсіби қызметін мемлекеттің экономикалық, технологиялық және қорғаныс әлеуетімен байланыстыра алмайды. Осы мәселені шешудің жолы мектептің жоғары сынып оқушыларының болашақ кәсіби бағдарын айқындау жұмысына елеулі өзгеріс енгізу болып табылады.

Жалпы орта білім берудің жоғарғы сатысы қазіргі білім берудегі негізгі орынға ие бола отырып, кәсіби білім беру жүйесінің мүмкіндіктері мен жастардың бейіндік әрекетінің сапасын анықтайды. Жоғарғы саты жеке тұлғаның әлеуметтік, кәсіби және азаматтық тұрғыдан өзін-өзі анықтау аясында өтетін ерекше білім беру кеңістігін құрайды. Жасөспірімнің азаматтық және адамгершілік бағытта өзінің білімдік әрі кәсіби таңдауын жасауы қоғамда білікті кәсіби маман ретінде қалыптасуына тікелей байланысты.

Осы сұраныстарға, жеке тұлғаға бейімделген көзқарас, білім берудің орта буынын бейіндік оқытуға көшіру арқылы даралап және саралап оқыту

(индивидуальное и дифференцированное обучение) жеткілікті түрде жауап бере алады.

Қазіргі кезде жоғары сыныптарда енгізіліп жатқан бейінді оқыту оқу үрдісін саралап және даралап оқыту негізінде ұйымдастырудың түрлеріне жатады «Саралау» ұғымының халықаралық баламасы – дифференциялау, ол латынның *differentia*– «айырмашылық», «ерекшелік» сөзінен шыққан. Оның мағынасы: біртұтас бір нәрсені бірнеше бөліктерге, нысандар мен сатыларға бөлу, бөлшектеу. «Педагогикалық энциклопедияда «саралап оқыту» және «даралап оқыту» ұғымдарына келесідей анықтама берілген:

– «Саралап оқыту – орта мектептің жоғары сыныптарында оқу жоспарлары мен бағдарламаларының бөлінуі» .

– «Даралап оқыту – оқытудың әдіс-тәсілдерін, оқыту қарқынын тандау, оқушылардың дербес ерекшеліктерін, олардың оқуға деген қабілеттерінің даму деңгейін ескеретін оқу үрдісін ұйымдастыру жолы» .

Оқытудың бейінді саралануын ұйымдастырудың қалыптасқан тәжірибесі дүниежүзілік педагогика теориясы мен практикасынан белгілі. Негізін Батыс Еуропа, Солтүстік Америка мемлекеттері қалаған бейінді-бағдарлы оқыту Ресей империясында да XIX ғасырдың екінші жартысында жүзеге аса бастады. Атап айтқанда, 1864 жылғы мектеп реформасы 7 жылдық гимназиялардың екі бағытын анықтады. Олар:

1. Оқушыларды оқуға түсіруге дайындайтын классикалық гимназия.

2. Оқушыларын практикалық қызметке немесе арнаулы оқу орнына түсуге дайындайтын реалдық училищелер (математика, жаратылыстану ғылымдарын басым етіп оқытқан революцияға дейінгі орта мектептер).

Қазан төңкерісінен кейін алғашқы он-он бес жылда бейінді-бағдарлы оқыту мәселесі КСРО-да жаңа мазмұнға ие болды. 1918 жылы білім саласы қызметкерлерінің І-ші бүкілодақтық съезінде қабылданған еңбек мектебінің ережесі бойынша орта мектептің жоғарғы сатысында үш бағытта бейінді-бағдарлы оқыту ұйғарылды: гуманитарлық, жаратылыстану-математикалық және техникалық.

Алайда қоғам дамуының объективті заңдылығынан туындаған осы мәселе КСРО басшылығының кереғар саясаты салдарынан өз жалғасын таба алмай қалды. 1934 жылы жарық көрген КСРО-дағы бастауыш және орта мектеп құрылымы жайлы партия және Үкімет қаулыларына сәйкес Кеңес Одағының мектептерінде оқушыларды бір ғана бағдарламамен, бір ғана оқулықпен, бір ғана оқу жоспарымен оқыту көзделді. Сондықтан мектептерде саралап оқыту, бейінді-бағдарлы оқыту мәселелері назардан тыс қалды. Дегенмен оқытудағы бұл қажетті бағыттар заман ағымының әсерімен қатаң ұстанымдарына негізделген коммунистік қоғамның өзінде де бірте-бірте көрініс таба бастады. Осындай жағдайлардан ықпалымен Кеңес Одағында қайта жанданған бейінді-бағдарлы оқытудың әртүрлі нысандары бүгінгі ұрпақтың ие болып отырған білім деңгейіне өз үлесін қосқаны анық.

«XX ғасырдың екінші жартысында бұрынғы КСРО мен бүгінгі тәуелсіз Қазақстан мектептеріндегі факультативтік курстар, жекелеген пәндерді тереңдетіп оқытатын мектептер, спорттық немесе өнер бағытындағы мектептер және қазіргі кезеңдегі лицейлер, колледждер, гимназиялар бейінді-бағдарлы мектептердің өзі, немесе оның өте жақын туыстары демекшіміз. Бұдан, Қазақстанда бейінді-бағдарлы

оқыту мәселесі тақыр жерден басталғалы отырған жоқ», – деп Ж.Т. Қайыңбаевбейінді оқыту жүйесіне көшірілудің тарихи жолын пайымдайды[2].

Кеңес мектебінің тарихи даму мәселесі және ғылыми-теориялық өзгерістердің тәжірибеге (практикаға) енгізілуі бірнеше кезеңнен өтетіндігін М.Ж. Жадрин көрсетіп, 90-жылдардың бірінші жартысындағы мектептегі білім беруді бағдарландыру идеясы келесі екі үрдістен тұратындығына тоқталады:

- жаңа идеяларды практикаға енгізу бойынша шығармашылық үрдіс;
- мектептегі білім беруді реформалаудың тұжырымдамалық нормативті, ғылыми-теориялық және әдіснамалық негіздерін жасап шығару бойынша мақсатты үрдіс[3].

Білім беру жүйесі дамуының өткен кезеңінде «соңғы білім беру» типі қалыптасты, сол кезде білім-білік, дағдылар бүкіл кәсіби іс-әрекет пен өмір жолында өз құнын жоймай сақталып қалатын. Бұл қоғамдық өндірістің салыстырмалы түрде баяу эволюциясының және соған байланысты білім беру мазмұны құрылымының тұрақтылығы салдарынан орын алған болатын.

Жаңа білім беру саясаты «нәтижеге бағдарланған білім беру» деп аталып, әлеуметтік тапсырыс деп негізгі құзыреттіліктердің белгілі бір жиынтығын меңзейді. Мұндай білім берудің мәні – ерекше зейінді дайындық деңгейіне қойылатын талаптарға, яғни жеке бөлшектелген білім беру салаларының білім-білік, дағдыларына емес, мектеп бітірушілерінің жылдам өзгеріп жатқан әлемге бейімделуіне дайын болуға, әлеуметтенуіне мүмкіндік беретін базалық құзыреттіліктер түріндегі біртұтас сапалы, соңғы нәтиженің қалыптасуына қойылатын талаптар.

Маманның пәндік-білімдік үлгісінің баламасы ретінде оның құзыретті үлгісі болады. Жиі пайда болып және өзгеріп отыратын мәселелерге іс-әрекеті мен мінез-құлқы парапар болатын адам құзыретті деп саналады.

Қазақстан мектебінің де оқушыларды саралап оқытудан жинаған тәжірибесі аз емес. Тәуелсіздік алғаннан кейін де кеңестік мектеп жүйесінің сақталып қалуымен қатар, білім саласын реформалау да жүргізілді. Айта кететін болсақ, 1992 жылы қабылданған ҚР-ның «Білім туралы» Заңы мектептердің көптиптілігін заңдастыру арқылы бейінді саралаудың құқықтық негізін қалады[6]. 1994 жылы бекітілген көпнұсқалы оқу жоспарлары оқытуды саралаудағы батыл қадам болды[4].

Бейінді саралаудың дамуындағы келесі кезең:

- 1996 жылы «Қазақстан Республикасы гимназияларының қызметін ұйымдастыру тәртібі туралы ережелер» мен «Қазақстан Республикасы лицейлерінің қызметін ұйымдастыру тәртібі туралы ережелердің» қабылдануы арқылы оның мүлде жаңа сапалы деңгейге көтерілуіне ықпал етті;

- 1999 жылғы «Білім туралы» Заң мен мемлекеттік «Білім» бағдарламасы осы дәстүрді жалғастырды[5].

Дегенмен оқытуды саралауды жүзеге асыруда қазақстандық мектептерде, әлі де болса, нақты ғылыми-практикалық тәжірибе қалыптаса қойған жоқ.

Қазақстанның инновациялық мектептері негізінен оқытуды бейінді саралаумен айналысады. Бұл арада осы жұмыстардың отандық және шетелдік тәжірибеге, ғылыми жетістіктерге негіздеу қажеттілігі жайлы мәселені А.А. Мұқатаев өз кандидаттың диссертациясында қозғайды. Ол 1992–2005 жылдар арасында еліміздің инновациялық

мектептерінде жинақталған бейінді саралау тәжірибесінің жағымды (позитивті) және жағымсыз (негативті) тұстарын зерттеу жұмысының нәтижелері арқылы көрсетеді.

Бүгінгі күні құзыреттілік тұрғысынан білім беру оқушының субъектілігінің даму идеясынан, өзін-өзі тұлға ретінде қалыптасуынан және өз болашағын құруынан байқалады, ал бұл еңбек іс-әрекетімен байланысты. Осы ретте «Болашақ мамандықты, болашақ бейін бағытын таңдау нені білдіреді?» деген сұрақ туындайды. Бұл адам өз өмірінің $\frac{1}{3}$ бөлігін қалай өткізгісі келетіндігіне байланысты. Сондықтан жоғары сынып оқушысы үшін негізгі мәселе – болашақ мамандықты таңдау, яғни қазіргі заманның «жаңа оқушысының» орны жаңа – бейінді мектепте.

Бейіндеу үрдісі өз алдына мектепті бастауыш, орта және жоғары кәсіптік білім беру мекемелері мен мектеп бітірушілерінің осы оқу орнына түсу үшін дайындауға қажетті сәйкестілікті сақтап, білім беру үздіксіздігінің белгісі ретіндегі кластерліктің болуын қамтамасыз ету болып табылады.

Бейіндеудің міндеттері мектепте әр оқушының «өзін-өзі анықтап», «өзін-өзі танып», өз қызығушылықтары бойынша іс-әрекеттердің қай саласына икемі бар екендігін анықтап, мектептің оқу үрдісіне өз қабілеттері мен қызығушылықтарын дамытып, болашақ еңбек жолын қалыптастыруы деп тұжырымдауға болады.

«Үздіксіз білім берудің сапалық тұрғыдан жаңа ұлттық үлгісін жобалаудың теориялық-әдіснамалық негіздері – ҚР-ның тұрақты дамуының факторы ретінде» атты жобаның төңірегіндегі іргелі зерттеу жұмыстарын А.К. Құсайынов, Т.К. Әбенова, Р.Б. Башар, М.Р. Көпжасарова, Н.Т. Ермеков, Т.С. Көшеров, Ы.А. Наби, Г.К. Меңдіғалиева, С.Д. Мұқанова, Х.М. Рақымбек, К. Тоқтыбаева, Б.К. Төлбасова, К.У. Үстеміровтар жүргізді.

Бейінді оқытудың әртүрлі аспектілеріне қазақстандық ғалым-педагогтар А.Е. Әбілқасымова, Т.С. Садықов, М.Ж. Жадрин, К.У. Қонақова мен С.Д. Мұқанова, С.А. Нурахметова, Д.М. Қазақбаева, Ә.К. Қағазбаева және т.б. зерттеулері арналған. А.Е. Әбілқасымова мен Т.С. Садықовтың берген анықтамалары бойынша, саралап оқыту дегеніміз – оқушылардың икемділіктері, қызығушылықтары және байқалған қабілеттері ескерілетін, алайда оқушылардың жалпы білім беру дайындығының базалық деңгейі төмендемейтін оқу іс-әрекетін ұйымдастыру түрі. Бұлайша оқытудың мақсаттарына мыналар жатады:

- әлеуметтік тұрғыдан – қоғамның шығармашылық-интеллектуалдық, кәсіби әлеуетінің қалыптасуына көзделген әсерін тигізу, қоғамның әрбір мүшесінің мүмкіндіктерін неғұрлым толық пайдалануға ұмтылу;

- психологиялық тұрғыдан – «оқушы – мұғалім» жүйесінде субъект субъектілі қарым-қатынасқа көшу үшін қолайлы жағдайлар жасау;

- дидактикалық тұрғыдан – оқушылардың жеке қабілеттерін ескере отырып, ұйымдастырылатын оқыту әдістері, нысандары мен құралдарының жиынтығын іске асыру арқылы әрбір оқушының қызығушылықтары мен қабілеттерін дамытуға, икемділіктерін анықтауға тиімді жағдай туғызу;

- әдістемелік тұрғыдан – міндетті білім беру стандарттары жағдайында оқытудың сыртқы және ішкі саралануына негізделген жаңа әдістемелік жүйені құру, мектептің кезек күттірмейтін мәселелері болып табылады.

Бейіналды оқытудың негізгі міндеттеріне:

– оқушылардың өмірлік және кәсіби жолын саналы түрде таңдауына ықпал ететін қызығушылықтарын, икемділіктері мен қабілеттерін анықтау;

– жоғары мектепте оқу бағдарын таңдауға негізделген әртүрлі танымдық және кәсіби іс-әрекеттің әртүрлі орталарындағы практикалық тәжірибені қалыптастыру;

– оқушыларда өмірлік, әлеуметтік, сонымен қатар кәсіби тұрғыдан қалыптасуына байланысты құндылықтары жайлы түсініктерге иеленуіне психологиялық-педагогикалық көмек көрсету;

– танымдық және кәсіби қызығушылықтарының кең ауқымының, болашақ кәсіби іс-әрекетіндегі сәттілікті қамтамасыз ететін негізгі құзыреттіліктерді дамыту;

– болашақ білім алу бағытын, мамандық алу жолдарын таңдауында дұрыс, нақты қажеттіліктерге жауап беретін шешім қабылдау қабілетін қалыптастыружатады.

Аталып өткен міндеттерді іске асыру негізгі мектептің барлық кезеңдерін оқушылардың оқу барысында болашақ бағдарын таңдауға дайындауды 9–10-сыныптарда күшейтуді талап етеді.

М.Р. Көпжасарованың айтуынша, жоғарғы сатыдағы бейінді оқыту оқу пәндерінің әртүрлі үйлесімдерінің болу мүмкіндігін, яғни бейінді оқытудың икемді жүйесін қарастырады.

Бейіндік мектептің базисті оқу жоспарында келесідей компоненттер қарастырылған :

– инвариантты (базалық) компонент;

– бейіндік компонент;

– вариативті компонент («Зерттеу және шығармашылық іс-әрекет негіздері» арнайы курсының моделі, элективті курстар);

– жеке компонент (өзіндік жобалық-зерттеу іс-әрекеті, жеке және топтық кеңестер).

Бейіндік компонент төңірегінде мектеп оқушыларының білімге деген қызығушылықтары мен қажеттіліктеріне сәйкес бейіндік пәндерді оқыту ұйымдастырылады.

Бейінді оқу пәндері – типтік оқу жоспарларында көрсетілген, оқытудың нақты бағытына мамандануы мен мазмұнын анықтайтын жалпы білім беретін пәндер. Олар оқушылардың таңдаған бағыты мен оқу бағдарындағы жалпы білімдік дайындығын кеңейтуге және тереңдетуге арналған. Бейіндік пәндер білім берудің келесі (орта кәсіптік немесе жоғары кәсіптік) деңгейімен таңдалған бағытта мамандану саласына көшуді қамта Бейінді оқыту мазмұнының вариативті бөлігіне оқушылардың таңдамалы элективті курстары мен «Зерттеушілік және шығармашылық іс-әрекеттерінің негізі» атты қолданбалы арнайы курс кіреді.

Элективті курстар таңдап алынатын міндетті оқу курстары, олардың мазмұны оқушылардың жеке білімге деген қызығушылықтарына сәйкес танымдық қызығушылықтарын қанағаттандыруға мүмкіндік беріп, пәндер бойынша білімдерін кеңейтіп, тереңдетуге ықпал етеді. Элективті курстар оқытуда таңдалған бейіндік пән қоғамдық өмірдің нақты бір салаларында қажетті қолданбалы білім-білік және әрекет түрлерін меңгеру жағына бағытталады.

Оқушылардың жеке сұраныстарын зерттеу негізінде оларға оқу бағдарынан өзгеше болатын, бірақ тұлғалық бейімделуі мен білім алу қажеттіліктерін қамтамасыз ететін курстар ұсынылуы мүмкін.

Элективті курстар қысқа мерзімді және әртүрлі бағыттағы қосымша білім беру бағдарламаларына негізделеді. Мектеп немесе басқа білім беру ұйымдары ұсынатын элективті курстардың саны оқушы таңдауға міндетті курстармен салыстырғанда артық болуға тиіс.

Элективті курстар-әр бір оқушының жеке білімге қызығушылығын, талап тілектерімен және икемділігін қанағаттандырумен байланысты. Сондықтан ол мәні бойынша жеке білім беру бағдарламаларын жасаудың маңызды құралы болып табылады және мейлінше әр оқушының қызығушылығына, қабілетіне, өмірлік жоспарына сәйкес таңдауына байланысты болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қазақстан Республикасының 2011-2020 жылдарға арналған бағдарламасы
2. Қайыңбаев Ж.Т. Бейімді –бағдарлы оқытудың мәселелері: неге бейімді бағдарлы оқу жүйесіне көшуіміз керек / Ж.Т. Қайыңбаев// білім берудегі менеджмент. - 2010—. -№37 - С.119-124.
3. Жадрина М.Ж. Проблемы профильного обучения/ М.Ж.Жадрина// Открытая школа. – 2006. -№1. –С.3-7
4. 1996 жылғы «Қазақстан Республикасы гимназияларының қызметін ұйымдастыру тәртібі туралы ережелер» мен «Қазақстан Республикасы лицейлерінің қызметін ұйымдастыру тәртібі туралы ережелері»
5. 1999 жылғы «Білім туралы» Заң мен мемлекеттік «Білім» бағдарламасы

ӘОЖ 342.7.1

ЖҮЗІМ ӨНДЕУ ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫҢ НЕГІЗГІ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Ж.М.Жайлаубаева,¹ Б.К.Момбаева²

Ғылыми жетекші: Б.К.МОМБАЕВА PhD, ДОКТОР

¹М.Х..Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз, Қазақстан
e-mail: zhanira@mail.ru

²М.Х..Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз, Қазақстан
e-mail: bekzat.mombaeva@mail.ru

Ашытқы саңырауқұлақтарының шарап өндірісіндегі маңызын оның шарап түзілу үдерісінің барлық кезеңдеріне қатысуынан-ақ аңғаруға болады. Жүзім шарабын жасауға шарап ашытқы саңырауқұлағы пайдаланылады. Оларды жүзімнен алады. Жемістерден алынған шарап ашытқылары табиғи ашытқылар деп аталады. Шарап өндірісінде ең жиі қолданылатын ашытқы саңырауқұлақтарына *Saccharomyces oviformis* пен *Saccharomyces vini* ашытқылары жатқызылады [1].

Шарап жасау өндірісі – ертеден-ақ белгілі. Ежелгі грек, Рим және таяу шығыс елдері шарап жасау технологиясымен ертеден жақсы таныс болған. Жүзім шарабы дүние жүзінің 45 елінде жасалып, барлық елдерде дерлік пайдаланылады. Жүзім шарабын негізгі өндіруші елдер – Франция мен Италия.

Шарап жасау өндірісі - жүзім шарабын жасауда қолданылатын технологиялық процестер мен әрекеттердің жиынтығы.

Жүзімнің және оның қайта өңделген табиғи микрофлорасына ашытқының пайдалы және зиянды топтары кіреді. Шарап жасауда *Saccharomyces* туысына жататын нағыз шарап ашытқыларының практикалық маңызы зор. Пайдалы ашытқылар бұлар – жүзім суслосын сапасы жоғары шарапқа айналдыратын ашытқылар. Оларға негізінен *Saccharomyces vini* және *Saccharomyces oviformis* ашытқылары жатады. Олардан селекция жолымен таза культураларды дайындауға қолданылатын өндіріске қажетті ашытқы штаммалары сұыптап алынады.

Табиғатта ашытқылардың пайдалы түрлері аз. Жүзім микрофлорасының құрамындағы ашытқы түрлерінің көпшілігі шарап жасау өндірісіне зиянды болып келеді. Сахаромицет деп аталатын пайдалы шарап ашытқыларының бір жасушасына “жабайы” ашытқылардың миллион жасушалары келеді.

Жүзім жидектері өндіріске зиянды бактериялар мен зеңдердің көптеген түрлерін тасымалдаушылар болып табылады. Жүзім жидектеріндегі бактериялар мен зеңдердің мөлшері жидек зақымдалғанда, әсіресе шіріндімен зақымданғанда бірден көбейеді.

Зең саңырауқұлақтарының және бактериальды микрофлораның негізгі массасы жүзім өнімдерін өндіру және өңдеу жұмыстарына зиянды болып келеді. Әсіресе шарапты, шырындарды, алкогольсіз және әлсіз алкогольді сусындардың бұзылуын тудыратын сірке- және сүтқышқылды бактериялары ерекше қауіп тудырады[2].

Жүзім микрофлорасы алуан түрлі. Ол жыл мезгілдерінің көптеген факторларына, ауа райы жағдайларына, инфекция ошақтарынан қашықтығына, топырақтағы микробтар санына, жүзім шоқтарының топырақ беткі қабаттарынан алыстығына, жүзім сортына және т.б. байланысты.

Жүзім шоқтарының беткі қабаттарында ашытқылар, алуан түрлі бактериялар, зең саңырауқұлақтарының споралары болады. Олар жидек неғұрлым піскен және жердің беткі қабатына жақын орналасқан болса, соғұрлым көбірек болады. Ашытқылар мөлшері әсіресе зақымдалған жидектерде көбірек болады. Бұған ашытқылардың көбеюіне қолайлы аэробты жағдайлар әсерін тигізеді.

Жүзім шырынының микрофлорасы. Жүзім шырыны көбінесе *Penicillium* және *Aspergillus* туыстарына жататын зең саңырауқұлақтарымен, қанттың жоғары концентрациясына бейімделген осмофильді түрлерімен зақымдалады. Олардың споралары (конидиялары) беткі қабаттарда өсіп, ақ түсті колониялар түзеді, кейін ол колониялар жасыл түсті болып өзгереді. рН мәні төмен болатын шырындар-жартылай фабрикаттар үшін *Saccharomyces* туысының ашытқылары қауіпті. рН-тың жоғарылауымен және шырындарды әдеттегі температуралық жағдайларда сақтағанда, шырындардың бұзылуын қышқыл түзуші сүт- және сіркеқышқыл бактериялары тудырады.

Кептірілген жүзім микрофлорасы. Ол едәуір дәрежеде шикізат сапасына, жүзім сортына және өнімді (мейіз, кишмиш) алу технологиясына байланысты. Шикізатты кептіруге дайындау процестері (жуу, сульфитация, бланшировка және т.б.), күн радиациясы және кептіру температурасы микроорганизмдер мөлшерінің азаюына әкеледі. Кептірілген жидектер зарарсыздандырылмаған және 1 г өнімде 100-ден 1000-ға дейін микроорганизмдер болады. Кептіру кезінде ашытқылар және бактериялардың вегетативті жасушалары өледі. Кептірілген өнімде бактериялар мен зең

саңырауқұлақтарының споралары қалып қояды. Егер ылғал мөлшерінің төмен болуына, қант концентрациясының жоғары болуына байланысты олардың өсуіне және дамуына жағдайлар болмаса, онда споралар тыныштық күйде болады.

Жүзім шырынында ашытқы саңырауқұлағы, зең саңырауқұлақтары, сүт және сірке қышқылды бактериялар секілді микроағзалар кездеседі. Бүтін жүзім жидегінде шырын залалсыз күйде болады, алайда өндіріс жағдайында микроағзалармен залалданбаған шырын алу мүмкін емес. Шырынға микроағзалар жүзім жидектерінің бетінен, құрал-жабдықтардан, ыдыстардан, ауадан, сонымен қатар, бунақденелілер көмегімен келіп түседі.

Жүзім шырынындағы микроағзалардың сандық және сапалық көрсеткіштері түрліше болуы мүмкін және ол көп жағдайда жүзімнің сапасына, жемістердің санитарлық жағдайы мен өңдеу технологиясына байланысты. Жүзім шырынында қышқылға төзімді, осмофильді, факультативті анаэробты микроағзалар – ашытқы және зең саңырауқұлақтары мен сүт қышқылды бактериялар көбейеді. Сірке қышқылы бактериялары шырынға ашу үдерісі кезінде түсіп сақталады және дамиды.

Жүзім шарабының ашу үдерісі үш кезеңнен тұрады:

1. Алғашқы және негізгі – белсенді ашу үдерісі. Ол - шырын ашыту ыдысына құйылғаннан кейін бірнеше сағаттан кейін басталып, 3-4 аптаға жалғасады.

2. Баяу ашу үдерісі – жас шарапта бірнеше айға созылады.

3. Ашудан кейінгі үдеріс – жертөлелік ашу – 3 жылға дейін созылады.

Белсенді ашу – спирттік ашу үдерісінің негізгі сатысы. Белсенді ашу кезінде шарап қатты көбіктенеді. Ол шараптың күштілігіне байланысты 10-нан 100 күнге дейін созылады. Белсенді ашу неғұрлым ұзаққа созылса, шарап құрамындағы спирт соғұрлым көп болады. Өйткені, белсенді ашу кезінде қант спиртке және көмір қышқыл газына айналады.

Белсенді ашу екі кезеңге бөлінеді:

- 1) Өзіндік белсенді ашу үдерісі әдетте 3-7 күнге созылып, шырын қатты көбіктенеді, көмір қышқыл газының көпіршіктері үздіксіз бөлініп жатады. Шырын қатты толқып, көтеріледі және көбік шырын үстіндегі бос аймақтың барлығын толтырады. Егер ыдысты шырынмен ернеуіне дейін толтырса ыдыс жарылып кетуі мүмкін. Сонан соң, шырын тынышталып, көпіршіктердің бөлінуі азаяды, көбік ыдыс түбіне шөге бастайды. Бұл белсенді ашу аяқталғанын білдіреді.

- 2) Басты – негізгі ашу ашытқы саңырауқұлақтары барлық қантты спиртке айналдырғанша немесе өздері төзе алмайтын спирт мөлшері түзілгенше жалғасады. Бұндай ашу кезінде шырын қатты көпірмейді, ал газ көпіршіктері күннен – күнге аз бөліне бастайды. Бұл уақытқа дейін бөшке түбіне біраз тұнба жиналады, бұл тұнба негізінен ашытқы жасушаларынан тұрады. Жас шарап шырынмен салыстырғанда әлде қайда мөлдірлене түседі. Бұл кезеңде белсенді ашу үдерісі тоқтап, шарап алғашқы сүзілуге дайын деп есептеледі.

Баяу ашу - сүзіліп құйылған шарап әлі де жеткілікті дәрежеде мөлдір емес. Оның құрамында әлде де ашытқының бір бөлігі мен белсенді ашу кезінде ыдырамаған қант кездеседі. Баяу ашу кезінде басқа ыдысқа сүзіп құю жұмыстары шараптың ащылануы мен бұзылуына алып келетін тұнбадан тазарту үшін, сонымен қатар, шарапты желдету мақсатында жасалады. Шарапты желдетудің маңызы зор. Өйткені, желдету шараптың

лайлануын туғызатын бөгде заттардың шөгуін жылдамдатады. Сондықтан, шарапты неғұрлым тез сүзіп отырса, ол соғұрлым тез тазарып, мөлдірленеді.

Ашу үдерісін дұрыс жүргізе отырып, шараптың сапасын жақсарту аламыз. Сондықтан, шарап өндірушілер ашу үдерісіне түрліше әсер ете отырып, шырынды ашытудың көптеген әдістерін ойлап тапты. Солардың бірнешеуін айтып өтейік. Мәселен, қосымша заттар қоса отырып ашыту, езіндімен қоса ашыту, периодтық жолмен ашыту, қысым қатысында ашыту және “төрттен жоғары” ашыту әдістері [3].

Қосымша заттар қоса отырып ашыту – ашыту ыдыстарының белгілі бір бөлігі қатты заттармен: ағаш, металл, фарфор, полиэтилен бөліктерімен, сабақшалар немесе езінді-қабықпен толтырылады. Индиференттік заттардың спирттік ашу процесін жылдамдатынын Л. Пастер анықтаған болатын. Ашу үдерісінің қарқындылығы CO_2 тез бөлінуіне, микроағзалардың ортада біркелкі таралуына, бөлінетін заттардың көбеюіне байланысты. Қосымша заттарды маусымнан тыс уақытта өңдеп, сақтау қиындық тудыруына байланысты табиғи заттар: жүзім сабақшаларын, қабығын және езінді пайдаланған тиімді.

Қосымша заттарды негізінен шарапты шампандау, шырынды ашыту кезінде, сондай-ақ биологиялық жолмен қышқылды төмендету кезінде қолданады [4].

Езіндімен қоса ашыту – ферменттер әсерінен шырында кездесетін көмірсулардың ыдырауы процесі мен жүзімнің қатты бөліктерінің құрамындағы сығындыларды бөліп алу жұмыстарын біріктіре отырып шарап алу әдісі. Жай шырынды ашытудан езіндімен қоса ашытудың айырмашылығы шараптың жүзімнің қатты бөліктері құрамындағы пайдалы қосылыстармен байытылуында. Сығындылар жақсы бөлінуі үшін ашыту жоғары температурада жүреді және езіндіні үнемі араластырып отырады. Езіндімен қоса ашыту әдісімен қызыл шараптар, күшті шараптың бірнеше түрі мен кахетиндік шарап өндіріледі. Езіндімен қоса ашытудың өзі екіге бөлінеді: жүзіп жүретін «қалпақшалы» ашыту және батып тұратын «қалпақшалы» ашыту.

Жүзіп жүретін «қалпақшалы» ашыту кезінде жүзім қабықша-езіндісі шырынның бетінде жүзіп жүреді. Алайда оның бетінде зиянды бактериялар дамуы мүмкін, сондықтан оны мезгіл-мезгіл араластырып тұру қажет. Ол үшін «қалпақшаның» астынан ауа үрленеді. Дегенмен, оттегі әсерінен бояғыш заттар тотығып, ыдыс түбіне шөгуі мүмкін, сондықтан ауа орнына инертті газдар пайдаланған жөн. Қызыл шарап өндіруде ең қолайлы температура $28^{\circ}\text{--}32^{\circ}\text{C}$ аралығында. Температура жоғары болған сайын шарап қанық түске боялады, алайда сапасы төмендеп кетеді. Жүзіп жүретін «қалпақшалы» ашыту кезінде шарапта спирт аз түзіледі, бірақ сапасы жоғары және үйлесімді шарап түзіледі.

Батып тұратын «қалпақшалы» ашыту кезінде зиянды ағзалардың дамуына жол бермеу мақсатында қабықша-езінді шырынға батып тұратындай етіп ыдыстың 4/1 бөлігіне тор орнатылады. Қалқып шыққан қабықша-езінді осы торға тұрып қалады да тор саңылауларынан өткен шырын оны жауып тұрады. Алайда қабықша-езінді тығыздалып, құрамындағы пайдалы заттардың бөлінуіне кедергі келтіруі мүмкін. Сондықтан шырынның астынан ауа үрлей отырып араластырамыз.

Бұл әдіспен жасалған шарапта жүзіп жүретін «қалпақшалы» ашыту әдісімен алынған шараппен салыстырғанда антоциандар аз болады. Бұл әдіс өте қиын болғандықтан аз қолданылады [5].

Периодтық жолмен ашыту – жабық жүйелерде тоқтаусыз өзгеріп отыратын жағдайлардағы шырынды ашытудың технологиялық әдісі. Периодтық жолмен ашытуға тән қасиеттер: барлық процестердің бір жерде өтуі, кезектесіп келетін, процеске қатысушы құрамдас бөліктер мөлшері мен түзілетін қосымша заттардың, сондай-ақ, микроағзалар көлемі мен физиологиялық жағдайының, ашытылатын массаның кей физикалық өлшемдерінің үздіксіз өзгеруі.

Периодтық жолмен ашытуға көптеген сыртқы жағдайлар; температура, CO_2 , O_2 , SO_2 , орта рН-ы, спирттер, қоректік ортаның құрамы және т.б. әсер етеді [6].

Қысым қатысында ашыту – герметизацияланған ашыту ыдыстарынан көмір қышқыл газының бөлінуін басқара отырып жүргізілетін спирттік ашу үдерісінің технологиялық тәсілдерінің бірі. Қысым қатысында ашыту кезінде ашытқылардың зат алмасуы қайта құрылады. Этил спиртінің бөлінуі ыдыраған қант бірлігіне шаққанда көбейіп, пирожүзім қышқылының түзілуі кемиді. Ашу процесіне қатысатын ашытқылар биомассасының аздығынан, жоғары сапалы, тотығу-тотықсыздану потенциялы төмен, алайда оттегіне жоғары сезімталдыққа ие шарап түзіледі.

“Төрттен жоғары” ашыту немесе “суперкатр” ашу процесін – француз ғалымы Л.Семишон ұсынған болатын. Ашытудың бұл әдісінде ашытар алдында шырынға немесе езіндіге 4-5% көлемде этил спирті қосады. Көптеген елдерде шырынға этил спирті қосуға заң жүзінде тиым салынғандықтан, Семишон шырынды жас шарап өнімдерімен араластыруға кеңес берді. Бұл әдістің мәні, шырында тек бір ашытқы культурасының дамуына жол беру. Өйткені, 4-5%-ды спиртте тек *Saccharomyces* туысы ғана дамып, жетіле алады [7].

Әдебиеттер тізімі

- 1 Герасимов М.А. Технология вина. 3-е издание. М.: 2004.
- 2 Валушко Г.Г. Виноградные вина. М.: 2008.
- 3 Кишковский З.Н., Мержаниан А.А. Технология вина. Москва. 2004.
- 4 Бурьян Н.И., Тюрина Л.В. Микробиология виноделия. Москва. 2006.
- 5 «80 вопросов о вине», Пьер Казамайор. Издательство Simple Publishing, 2011
- 6 «Вино. Атлас мира» Дженсис Робинсон и Хью Джонсон. Издательство BBRG, 2013
- 7 «Вино. Практический путеводитель», Мадлен Пакетт, Джастин Хэммер. Издательство Азбука-Аттикус, 2016

ӘОЖ 342.7.1

ҮЙ ЖАҒДАЙЫНДА ДАЙЫНДАЛҒАН ШАРАП МИКРОФЛОРАСЫН ЗЕРТТЕУ

Ж.М.Жайлаубаева,¹ Б.К.Момбаева²

Ғылыми жетекші: Б.К.МОМБАЕВА PhD, ДОКТОР

¹М.Х..Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз, Қазақстан

Шарап жасау технологиясымен танысып, үй жағдайында шарап дайындау тәсілдерін меңгердік. Шарап құрамынан бөлініп алынған ашытқы саңырауқұлақтарын сусло-агарлы қоректік ортасында термостатта 20°C температурада өсірдік.

Қоректік ортаның құрамы:

Шарап ашытқыларын өсіруге *Сусло-агар* қоректік ортасы пайдаланылады.

Сусло-агар қоректік ортасын дайындау үшін сыра суслосына 2,5-3% агар қосып, балқығанша қыздырамыз. Сұйықтық мақтадан өткізіліп сүзіледі және 30 минут бойы 115°C температура мен 0,5 атм. қысымында залалсыздандырылады.

Сусло дайындау үшін арпа дәндерін жылымшы суға салып, 35°C температурада өсіреді. Өскін дәннен екі есе ұзын болғанда, дәнді құрғатып, *солод* аламыз. Солодты ұсақтап сумен араластырамыз (1 литр суға 250 грамм солод). Фермент жақсы бөлінуі үшін қоспаны 57°C температураға дейін (57-58°C асырмаған жөн), яғни крахмалға реакция жойылғанша қыздырамыз.

Сусло мақтадан өткізіліп, қағаз сүзгі арқылы сүзіледі. Бұндай *сусло* құрамында 10-20% дейін қант кездеседі. *Суслоға* қант мөлшері 6-8% болғанша су қосылып, 30 минут 115°C температура мен 0,5 атм. қысымында залалсыздандырылады.

Жүзім суслосының және шараптың микрофлорасын зерттеу. *Ашытқылар*. Ашытқылар зарарсыздандырылған жеміс-жидекті *суслода* өсіріледі. Нағыз және жабайы ашытқылардың культуралары дамуының алғашқы күндерінде микроскопталады, вегетативтік көбею әдістерін (бүршіктену, бөліну немесе аралас көбею) анықтайды. Ашытқы жасушаларының пішініне, олардың көлеміне, құрамына, сондай-ақ сұйық қоректік ортада пленка түзу қабілетіне назар аудару қажет.

Ашытқыларды сипаттау үшін оларды олардың физиологиялық күйін келесі көрсеткіштер бойынша анықтайды:

1) ашытқының бүршіктеніп жатқан жасушаларының пайызы (препараттағы жасушаларды тікелей санау арқылы);

2) тірі және өлі жасушалардың пайыздық қарым-қатынасы (әлсіз метилен көгімен боялған жасушаларды санау әдісі арқылы);

3) ашытқы жасушаларындағы гликоген мөлшері (оларды Люголь ерітіндісімен бояу арқылы);

Санауды 10 көру алаңында жүргізіп, оны пайызбен көрсетеді. Дәлірек санау үшін есептеу камераларын пайдаланады.

Ашытқыларды метилен көгінің сулы ерітіндісімен бояу өлі және тірі жасушалардың бар екендігін анықтауға мүмкіндік береді. Тірі жасушалар боялмайды, ал өлі жасушалар көк түске тез боялады. Препарат даярлау үшін зерттелетін материалдың тамшысын зарарсыздандырылған ілмекпен алып, заттық шыныға салады, ілмекпен оған 1 немесе 2 тамшы метилен көгін енгізіп, мұқият араластырады. Сосын тамшыны жабын шынымен жауып, 5 минуттан кейін өлі, яғни көк түске боялған жасушаларды санай отырып микроскоптайды.

Метилен көгінің спирттік ерітіндісін дайындау үшін 0,5 г құрғақ бояуды 100 мл спиртке ерітеді, сосын сүзеді. Препараттарды бояу үшін спирттік ерітіндіні 10 есе

зарарсыздандырылағын құбыр суымен ерітеді (бояудың ерітіндідегі концентрациясы – 0,01%).

Жасушадағы гликогенді анықтау үшін зерттелетін ашытқы сұйықтығы Люголь ерітіндісінің 1 тамшысымен араластырылады. Араластырып болған соң 5 минуттан кейін препаратты микроскоптайды, гликогені жоқтары – лимонды-сары түске, ал барлары – қызыл-қоңыр немесе ашық қоңыр түске боялады.

Люголь ерітіндісін йодтан дайындайды. 1 г йодты және 2 г йодтағы калийді 5 мл суға қосады, сосын 300 мл (5 мл-ді қосқанда) сумен ерітеді.

Зең саңырауқұлақтары. Зерттеу үшін заттық шыныдағы агарлы қоректік тамшысында өсірілген саңырауқұлақтарды алған дұрыс. Егілген саңырауқұлақ споралары 2-3-күндері өседі. Конидий тасығыштардығы конидийлердің орналасуын байқау үшін кіші ұлғайтуда микроскоптау керек.

Мицелий құрылысын спирт тамшысындағы саңырауқұлақ үзіндісінен дайындалған препараттан көруге болады. Жабын шынысының астындағы спиртті сүзгіш қағаздың жолағымен сорып алады, ал жабын шыны астына ерітілген глицерин тамшысын енгізеді.

Жүзім (*Vitis*) – жүзім тұқымдасына жататын өсімдік. Қазақстан республикасында дақылдық жүзім өсіріледі. Оның сабағы жуан, шырмауық тәрізді оралып өседі. Жапырақтары тілімделген немесе жиегі бүтін болып келеді, кезектесіп орналасады. Гүлшоғыры сыпыртқыға ұқсас, гүлі майда, жасыл түсті. Жемісі – жидек.

Жүзім сорттары қолданылуына қарай үш түрге бөлінеді: шарап жасайтын, асханалық және кептіріп мейіз жасайтын сорттары. Жүзімнің шарап жасау өндірісінде қолданылатын кең таралған асханалық сорты – Изабелла. Оның жемісі қара көк түсті, дәмі - қышқылтым-тәтті [1-3].

Үй жағдайында шарап жасауға күрделі құрал жабдықтың керегі жоқ, жай ғана асхана құралдары да жеткілікті. Ең алдымен шарап ашытатын ыдыс қажет. Бұл мақсатқа ең дұрысы көлемі 20 литрлік шыны бөтелкелер, сондай-ақ, шарапты 10 литрлік бөтелкелер немесе үлкен эмальды ыдыстарда да ашытуға болады. Бұдан басқа, бізге езіндіден шырынды және шөккен тұнбаны бөліп алатын ыдыстар да қажет болады. Аллюминий және пластмассадан жасалған ыдыстарды тек аз уақыттық, аралық іс-әрекеттерге қолдануға болғанымен, мұндай ыдыстарда шарап ашытуға болмайды. Шарап ашытатын ыдыс химиялық инертті және бөтен иістен таза болуы керек. Ертеректе шарап ашытуға ағаш бөшкелерді пайдаланған. Алайда, оларды тазалау және сілтілендіру оңай шаруа емес. Ағаш бөшкені екінші рет пайдаланарда тазалау өте қиын. Сондықтан, ағаш бөшкелерді пайдалану тиімсіз.

Жеміс-жидектен шырынды бөліп алудың бірінші тәсілі: оларды ұсақтап, жаншып, сумен араластыру. Осылайша, таза шырынның судағы ерітіндісін аламыз. Екінші әдіс, жеміс-жидекті аздап ашытып алу. Бұл жағдайда жеміс-жидектен шырынды толық сығып алуға болады және тұнба аз түзіледі. Сонымен бірге бізге қосымша: сүзекі мен капрон мата қажет болады.

Ыдыстарды дайындап алған соң, бірінші кезекте шарап ашытқысын дайындау қажет. Шарап ашытқысы – бұлар микроскопиялық тірі ағзалар тобы. Олар көбеюге және қантты спиртке айналдыруға қабілетті. Ашытқы культуралары жемістің беткі қабатында тіршілік етеді. Жүзім шарабын жасауға шарап ашытқысын пайдаланамыз. Оларды жүзімнен аламыз.

Ашытқының түріне байланысты шараптың күштілігі де түрліше болады. Жүзім шарабы ашытқыларының кей түрі табиғи ашу кезінде шарап күштілігін 18-19°C-қа дейін қамтамасыз ете алады [4].

Жемістерден алынған шарап ашытқыларын табиғи ашытқылар деп атайды. Табиғи ашытқыларды пайдалана отырып, күштілігі 14-16°C шараптар алуға болады. Нан ашытқыларын шарап ашытуға пайдалануға болмайды.

Жас ашытқы қантты белсенді ашытып, спирттің жиналуы 16-19°C жеткенше төзе алады. Ашу кезінде ашытқы саңырауқұлағы өзіне тән иіс бөлетін заттар түзеді. Олар шарапқа ерекше жағымды иіс береді және шарапта өзіндік иістер жинағының (букет) пайда болуына әсер етеді [5].

Шарапты толық толтырылған және мықтылап тығындалған ыдыстарда сақтайды. Сақтау үшін 10-12°C температураға, 2-3 және одан да көп жылға қойылады. Бөтелкелік асхана және шампан шараптарын міндетті түрде көлденең қалыпта сақтаған жөн.

Әр шараптың өзіне тән сақтау мерзімі болады, осы уақыттан соң оның сапасы төмендейді. Сақтау мерзімі ақ асхана шарабы мен шампандарда 3-5 жыл, қызыл шарап үшін 5-10 жыл, десерттік шарапта 18-20 жыл, ликерлік және күшті шараптар 100 жыл және одан көп уақытқа жетуі мүмкін.

Үй жағдайында шарапты бөтелкеге құйып, құрғақ құмда сақтаған жөн. Мұндай жағдайда топырақта температура бір қалыпты сақталып, шарап сапасы керемет болып шығады.

1. Шарап жасауға қажетті шикізат.

Жүзім шарабының сапасы өңделетін жүзім түріне, аймақтың климаты мен жиналу уақытына тікелей байланысты.

Көптеген жүзім сорттары шарап өндіруге жарамды, дегенмен шарапты жүзімнің шарап жасайтын сорттарынан даярлаған жөн. Олар шырын мен қантқа бай келеді, химиялық құрамы да әр түрлі (кесте 1).

Табиғи ашытқыларды мынадай жолмен аламыз: 150-200 грамм жүзім алып, оны бөтелкеге саламыз. 50-60 грамм қант салып, 3/4 бөлігіне қайнатылған су құйылады. Бөтелкені ауа кіретіндей етіп, мақтамен тығындап, жылы жерге қоямыз. 3-4 күннен кейін ашытқы дайын болады, оны шырынға қосамыз.

2. Шарап жасау үшін жүзімді жинау жұмыстары.

Жүзімді жинау уақытының шарап жасауда маңызы зор. Жидекті шырында қант мөлшері көптеп жиналып, қышқылдар мейлінше азайған, толық пісіп-жетілген кезде жинаған жөн (кесте 2).

Солтүстік аймақтарда жүзім шырынында қант мөлшері аз болғандықтан олар әбден піскенде жинайды. Ал оңтүстік аймақтарда жай, жеңіл асхана шарабын жасау үшін жемістерді шала піскенде жинауға мәжбүр. Өйткені, толық піскен жемістерде қант тым көп жиналады, демек олардан тым күшті шарап түзіледі [6].

Кесте 1 - Кейбір жүзім сорттарының химиялық құрамы

Жүзім сорттары	Қанттылығы, (%)	Қышқылдың көлемі, (гр/л)	Қай шарапқа жарамды
Алиготе	18-21	7-10	Асханалық

Баян ширей	16,8-19	7,2-8,5	Асханалық
Ақ дөңгелек	16-17,2	7-8	Асханалық
Сиберковтық	17-20	6,8-7,9	Асханалық
Силванер	19-21	7,5-9,5	Асханалық
Буландық	17-21	4-7	Асханалық
Саперави	23-25	8-10	Асханалық
Красностоп золотовски	23-25	5-6,5	Асханалық
Гарс Левелю	26-28	5-6,5	Десерттік
Ақ мускат	25-29	5,2-8,5	Десерттік
Венгр мускаты	25-27	4-7	Десерттік
Күлгін мускат	25-29	6,5-9	Десерттік
Совиньон	25-30	6-8	Десерттік
Цимляндық	25-27	4,5-7	Десерттік
Каберне	23-27	5,5-7,2	Десерттік
Красностоп золотой	23-30	8-10	Десерттік

Кесте 2 - Жүзім құрамының шарап үшін ең тиімді көрсеткіштері

Шарап түрі	Қант көлемі (%)	Қышқыл көлемі (%)
Ақ асхана	16 – 18	7 – 9
Қызыл асхана	17 – 19	7 – 8
Десерттік	21 – 22 және одан да жоғары	6 – 7
Жартылай тәтті	22 – 23 және одан да жоғары	7 – 8

Жүзімді жидектер толық піскен кезде жинаған жөн. Жүзімді жаңбырлы, тұманды күні және тым ерте, шық кеппей жинауға болмайды. Жалпы жинау уақыты, сондай-ақ күннің қай мезгілінде жиналғаны шараптың сапасына әсер етеді. Байқағанымыздай, түс мезгіліне дейін, мүмкіндігінше ерте жиналған жүзімнен жасалған шарапта хош иіс мол болады. Жүзімнің барлығын бір уақытта емес, пісу уақытына қарай бірнешеге бөліп жинаған дұрыс. Таңдап жинау қымбатқа түскенімен жақсы нәтиже береді және жоғары сапалы нәзік дәмді шарап алу үшін қолданылады.

Жүзім шарабын дайындауға жүзімнің әр түрлі сорттары пайдаланылады (сурет 1).

Сурет 1 - Шарап жасауға қолданылатын жүзім сорттары:
«Аркадия» және «Изабелла»

Жүзімді жинау уақытын жидек құрамындағы қант пен қышқыл мөлшерін анықтай отырып белгілейді. Қант мөлшерін ареометр-сахарометрлер көмегімен анықтайды. Ал қышқыл көлемін шарапқа сілті қосу арқылы анықтайды.

Егер, жүзімге анализ жасау мүмкін болмаса, қарапайым жолмен дәмін көре отырып анықтауға болады. Десерттік және жаттылай тәтті шараптарды әбден піскен жүзімнен жасаған жөн, өйткені оларда қант мөлшері жоғары болады. Сондай-ақ, қатты пісіп кеткен жүзімнен жасалған кей шарап түрлерінде жағымды мейіз дәмі сезіледі.

Жинау кезінде шала піскен, шіріген және бұзылған жүзім бастарын бөлек сұрыптап отырған жөн. Қызыл шарап жасағанда шала піскен қара жүзім шарапқа қышқыл, қатқыл дәм беретінін, ал тым пісіп кетсе бояғыш заттар көлемі азаятынын ескерген жөн.

Шіріген жидектер бояғыш заттардың (антоциан) еруін тежейді, сондықтан оларды алып тастау қажет. Егер, шарап бірден қолданысқа жіберілетін болса, шырын алу кезіндешикізат сабақшалардан толықтай тазартқан жөн, ал ұзақ сақталса сабақ-мұртшалардан тазаламаған дұрыс. Өйткені, сабақ-мұртшалар құрамында шайырлы заттар көп, ол жас шарапқа қышқыл дәм береді, бірақ түсінің қанықтығы мен өнімнің ұзақ сақталуына септігін тигізеді.

Әдебиеттер тізімі

- 8 Охременко Н. С. Технология производства десертных вин. - Симферополь, Крымиздат, 2008.
- 9 Правила техники безопасности и производственной санитарии в винодельческой промышленности., -М.: Лёгкая и пищевая промышленность, 2001.

- 10 Преображенский А. Д., Моленко Д. А., Козуб Г. М. Мускатные вина. – Кишинёв: Картя Молдовеняска, 2006.
- 11 Физиология винограда и основы его возделывания / К. Стоев., Ф. Ф Давитая и др/ Под ред. К Стоева, Т. 1 – София: Издат. Болгарской Академии, 2003 – 331 с.
- 12 Шольц Е. П. Повысить качество виноградных вин. Виноделие и виноградарство. М.: 2006 – 44 с.
- 13 Бурьян Н. И., Тюрина Л. В. Микробиология виноделия. Теория и практика виноделия: Перевод с французского — Москва, 1999. - Т. 2.

ӘОЖ 37

АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ БАСТАУЫШ МЕКТЕПТІҢ ОҚУ ПРОЦЕСІНЕ ИНТЕГРАЦИЯЛАУ

Акылаева Улбосын Чапаевна

Алматы облысы Қонаев қаласы, "Орта-мектеп гимназиясы" КММ, Қазақстан

Ақпараттық технологияларды бастауыш мектептің оқу процесіне біріктіру қазіргі білім берудің ажырамас бөлігі болып табылады. Цифрлық технологияларды тиімді пайдалану оқушыларды оқу үдерісіне тартуға, оқытуды саралауға, цифрлық дағдыларды дамытуға және оларды қазіргі ақпараттық қоғамның талаптарына дайындауға мүмкіндік береді. Қазіргі білім беру, оқу процесінде ақпараттық технологияларды тиімді пайдалану міндетін қояды. Оқу іс-әрекетінің негіздері қалыптасатын және оқушылардың негізгі дағдылары дамитын бастауыш мектепте цифрлық технологияларды енгізу ерекше маңызды. Олар оқу процесінің ажырамас бөлігіне айналады, мұғалімдер мен оқушыларға оқу мен дамудың жаңа мүмкіндіктерін ашады.

Ақпараттық технологияларға оқыту және өзін-өзі тәрбиелеу үшін пайдалануға болатын әртүрлі құралдар мен бағдарламалық қамтамасыз ету кіреді. Бұл интерактивті тақталар, компьютерлер, планшеттер, оқу, математика, шет тілдері және басқа пәндерді оқытуға арналған бағдарламалар болуы мүмкін. Мұндай технологияларды қолдану оқу процесін қызықты, қолжетімді және тиімді етуге мүмкіндік береді. Бастауыш мектепте ақпараттық технологияларды қолданудың артықшылықтары:

- Оқушыларды ынталандыру: компьютерлерді, планшеттерді, интерактивті тақталарды қолданатын интерактивті сабақтар балалардың назарын аударады, оқу процесін қызықты әрі ынталандырады.
- Оқытуды даралау: технология әр нақты оқушының деңгейіне тапсырмалар мен материалдарды теңшеуге мүмкіндік береді, бұл білімді тиімді игеруге ықпал етеді.
- Цифрлық дағдыларды дамыту: ақпараттық технологияларды қолдану балаларды компьютерде жұмыс істеу негіздерімен таныстырады, интернеттен ақпарат іздеуге үйретеді, цифрлық сауаттылықты дамытады.

- Білім беру процесін байыту: мультимедиялық материалдар, білім беру бағдарламалары, онлайн курстар оқу материалын толықтыруға және ақпаратты көрнекі және қолжетімді түрде ұсынуға мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, ақпараттық технологияларды қолдану білім беру процесін жекелендіруге мүмкіндік береді. Әр оқушы өз қарқынымен жұмыс істей алады, дайындық деңгейіне тапсырмаларды таңдай алады, мұғалімнен кері байланыс ала алады және өз үлгерімін өздігінен басқара алады. Бұл тәуелсіздіктің, жауапкершіліктің және өз қабілеттеріне деген сенімділіктің дамуына ықпал етеді. Алайда, бастауыш мектептің оқу процесіне ақпараттық технологияларды енгізудің де өз сын-тегеуріндері мен шектеулері бар. Негізгі кемшіліктердің бірі-мұғалімдерге қосымша білім беру қажеттілігі. Барлық мұғалімдердің компьютермен және бағдарламалық жасақтамамен жұмыс істеу дағдылары жеткіліксіз, бұл технологияны білім беру процесіне сәтті біріктіруді қиындатуы мүмкін.

Ақпараттық технологияларды бастауыш мектептің оқу процесіне тиімді интеграциялау үшін мұғалімдердің біліктілігін арттыру бойынша жүйелі жұмыс жүргізу, арнайы дайындық және оқыту бағдарламаларын құру қажет. Сонымен қатар, бастауыш мектепте ақпараттық технологиялармен жұмыс істеу үшін арнайы әдістемелік материалдар мен ресурстарды әзірлеу қажет. Ақпараттық технологияларды бастауыш мектепке интеграциялау әдістері:

1. Интерактивті тақталар мен планшеттерді қолданатын интерактивті сабақтар: оқушылар белсенді қатыса алатын, сұрақтарға жауап бере алатын, тапсырмаларды шеше алатын интерактивті сабақтар құру.
2. Білім беру бағдарламалары мен онлайн ресурстарды пайдалану: балаларға материалды ойын түрінде үйренуге көмектесетін білім беру бағдарламаларын енгізу, сонымен қатар қосымша білім алу үшін онлайн ресурстарды пайдалану.
3. Компьютерлік технологияларды қолдана отырып жобалармен жұмыс: оқушылардың шығармашылық дағдыларын дамытуға ықпал ететін презентациялар, бейнероликтер, Мультимедиялық презентациялар жасау.

Сонымен, ақпараттық технологияларды бастауыш мектептің оқу процесіне біріктіру қазіргі білім беруді дамытудың маңызды бағыты болып табылады. Технологияны дұрыс пайдалану оқытудың тиімділігін едәуір арттырады, оқушыларды белсенді оқу іс-әрекетіне ынталандырады және оларды қазіргі әлемнің қиындықтарына дайындайды. Компьютерлік және коммуникациялық технологиялар бұл ақпараттық революцияның айқын көріністері. Сондықтан мектепті қазіргі заманға бейімдеу тәсілдерін іздестіру кезінде мұғалім, ердің оларға деген қызығушылығы түсінікті. Ата-аналардың саны артып келеді.

Әдебиеттер:

1. Смирнова Н.И. Интеграция информационных технологий в образовательный процесс начальной школы.
2. Иванова Е.А. Развитие компетенций учителей по работе с информационными технологиями.
3. Е.Қ. Балапанов, І.Мадияров. «Жаңа ақпараттық технологиялар», 2001 ж.
4. Информатика негіздері журналы №3, мамыр. Нұрашов Х., Бүркіт Ә., Бүркіт Н., Әжібеков Қ., Асан Е. Оқу процесінде компьютерді тиімді пайдалану әдістемесі.
5. Информатика негіздері журналы №1, қаңтар Шарипова А Жаңа ақпараттық технологияларды қолдану.

ӨОЖ37

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ БІЛІМІН БАҒАЛАУДЫҢ ЗАМАНАУИ ӘДІСТЕРІ

Сулейменова Асель Далелхановна

Алматы облысы Қонаев қаласы, "Орта-мектеп гимназиясы" КММ, Қазақстан
e-mail: elerki@mail.ru

Қазіргі білім беруде білім беру ғана емес, сонымен қатар оқушылардың оларды игеру деңгейін бағалауға да маңызды мән беріледі. Білімді бағалау оқушылардың оқу үлгерімін бағалаудың және жалпы білім беру процесінің тиімділігін анықтаудың маңызды құралы болып табылады. Бастауыш сынып оқушыларының білімін дұрыс бағалау өте маңызды, өйткені дәл осы кезеңде одан әрі оқытудың негіздері қалыптасады. Бастауыш мектепте оқушылардың білімі мен дағдыларын бағалау білім беру процесінің маңызды аспектісі болып табылады. Қазіргі педагогикалық тәсілдер материалды игеру деңгейін бағалауға мүмкіндік беріп қана қоймай, оқушылардың дамуына ықпал ететін тиімді бағалау әдістерін жасауға тырысады.

Бастауыш сынып оқушыларының білімін бағалаудың көптеген әдістері бар, олар мұғалімдерге балалардың оқу материалын қаншалықты сәтті игеретіні туралы объективті түсінік алуға көмектеседі. Ең көп таралған әдістердің бірі-дәстүрлі жазбаша тест. Бұл студенттердің теориялық материалды білуін, сондай-ақ алған білімдерін іс жүзінде қолдана білуін тексеруге мүмкіндік береді. Алайда, бағалаудың бұл әдісінің кемшіліктері бар, мысалы, оқушылардың шығармашылығын бағалаудағы шектеулер және қарым-қатынас дағдыларын бағалаудың мүмкіншілігі.

Оқушылардың білімін бағалаудың заманауи тәсілдерінің бірі - Жобалық іс-шаралар мен портфолионы пайдалану. Оқушылар білімді іс жүзінде қолдануға мүмкіндік беретін жобаларды орындайды, содан кейін өз жұмысының нәтижелерін портфолиоға ұсынады. Мұндағы бағалау тек қорытынды өнімге ғана емес, сонымен қатар жұмыс процесіне, оқушының өзін-өзі бағалауына және оның рефлексиясына негізделген.

Жеке әңгімелер мен эссе жазу студенттердің білімін ғана емес, сонымен қатар олардың өз ойларын дәлелдеу, пікір айту, тақырыпты зерттеу қабілетін бағалауға мүмкіндік береді. Мұндай әдістер сөйлеуді, логиканы және аналитикалық ойлауды дамытуға ықпал етеді. Қазіргі заманғы әдістердің ішінде ойындар, квесттер, викториналар сияқты бағалаудың интерактивті түрлері де танымал. Олар бағалау процесін қызықты етуге және оқушыларды қызықтыруға көмектеседі. Бұл оқу іс-әрекетін жандандыруға және мотивацияны арттыруға ықпал етеді.

Айта кету керек, білімді бағалаудың заманауи әдістерінің маңызды аспектісі-әр оқушыға көзқарасты даралау. Әр бала ерекше және білімді бағалау кезінде оның қабілеттері мен ерекшеліктерін ескеру қажет. Бұған бағалау процесін әр оқушының жеке қажеттіліктеріне бейімдеуге мүмкіндік беретін әр түрлі сараланған бағалау әдістері көмектеседі. «Оқушыларға болжам жасауға, өз ойын құруға оны қорғауға және сынақтан өткізуге уақыт беру керек», деп - Джордж Бернارد Шоу айтқандай, оқушылар алда тұрған мақсаттың мәнін түсініп, оған қол жеткізу үшін не істеу қажет екенін анықтай алған жағдайда ғана олар оқу мақсатына қол жеткізеді. Сондықтан оқу барысында өзін өзі бағалаудың маңызы зор. Осыдан барып оқушы одан әрі қалай даму керектігі туралы шешім қабылдауға, яғни, іс жүзіндегі дағдылар мен оқытудың мақсаттары арасындағы ауытқушылықты анықтауға көмектеседі.

Қорытындылай келе, бастауыш сынып оқушыларының білімін бағалаудың заманауи әдістері білім беру процесінде маңызды рөл атқарады. Дұрыс таңдалған әдістер мұғалімдерге оқушылардың білімі мен дағдылары туралы объективті түсінік алуға көмектеседі, сонымен қатар әр баланың шығармашылық қабілеттері мен жеке әлеуетін дамытуға ықпал етеді. Мұғалімнің сабақтар жүйесінде оны дұрыс ұйымдастыра білуі көптеген жағдайда оқу-тәрбие процесінің табысты болуының оң кепілі. Ол үшін, мұғалім оқушының оқу материалын меңгеру дәрежесін, сапасы мен көлемін үнемі анықтап отыруы тиіс. Бұл бағытта оқушылардың, сабақтар жүйесінде білім, білік, дағдыларын есепке алу, тексеру, бақылау және бағалаудың маңызы ерекше. Бақылаудың көмегімен теориялық білімді меңгерудегі сапа, біліктілік пен дағдының қалыптасу дәрежесі анықталады. Осы тұрғыдан білім, білік, дағдыны есепке алу және тексеру мәселесіне теориялық және практикалық талдау жасаудың маңыздығы ерекше. Оқушылардың білімдерін тексеруді жетілдіру бүгінгі күннің басты мәселесі болып отыр. Тексерудің тиімділігін артырып, тексерудің жаңа формалары мен тәсілдерін меңгеру қажеттігіне педагогикалық зерттеулерде айрықша маңыз беріледі. Сабақтың тақырыбы мен мақсатына, оқу материалының мазмұны мен көлеміне, оқушылардың дайындық дәрежесіне сәйкес, сабақтың құрылысы мен тексерудің түрлерін ұдайы толықтырып отыруды мұғалімнің өзі белгілеп, өзі таңдап алады. Бақылау - жаза емес. Бақылау мәдениетті жүруі тиіс. Бақылау процесін де мұғалім оқушыларға ерекше көңіл бөліп, ыстық сезіммен "көмектесейін" деген ниет білдіруі керек.

Әдебиеттер:

1. Әбенова З. Бастауыш сыныпта оқытудың басты негіздері // Бастауыш мектеп. – 2003. - № 5. – 18.
 2. Әкімбаева Ғ. Оқыту әдістері // Сынып жетекшісі. –2006. – №3. – 17-18.
 3. Боранбаева З.К. Әдіс – тәсілдер барысындағы оқушының іс - әрекеті // Бастауыш мектеп. – 2000. - № 12. – 28 – 30.
 8. Бабаев С. Бастауыш мектеп педагогикасы /Алматы:Фолиант.-2000.-400 б.
 4. Гусев В.В., Лебедева М.П. Основы оценочной деятельности в начальной школе.
 5. Смирнов А.А. Современные методики оценки знаний учащихся начальной школы.
- ӘОЖ 37

БАСТАУЫШ МЕКТЕПТЕГІ БЕЛСЕНДІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕРІ

Зыкирьянова Маржан Далалхановна

Алматы облысы Қонаев қаласы, "Орта-мектеп гимназиясы" КММ, Қазақстан
e-mail: elerki@mail.ru

Қазіргі білім беруде оқытудың белсенді әдістерін қолдануға, әсіресе бастауыш сыныптарда көбірек көңіл бөлінеді. Бұл әдістер балаларға білімді игеріп қана қоймай, сыни ойлауды, шығармашылық пен қарым-қатынас дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді. Сараланған оқыту тақырыбы бүгінгі күні білім беруді ізгілендіруге, барынша дараландыруға, жеке тұлғаға бағдарлануға байланысты ерекше өзекті болып отыр. Мұғалімдердің, зерттеушілердің басым бөлігі сараланған оқыту - мектеп жұмысының басты бағыттарының бірі, даралықты дамытудың негізгі құралдарының бірі, өйткені ол тек қана танымдық үдерістер деңгейі әртүрлі, оқуға қызығушылығы әртүрлі, оқуға мүмкіндіктері әртүрлі балалардың барынша дамуына жағдай жасайды.

- Ең алдымен, "дифференциация" ұғымын нақтылауды ұсынамын: "саралап оқыту – бұл әр түрлі қабілеті бар балаларды бір сыныпта оқыту технологиясы. Оқушылардың жеке тұлға ретінде дамуына қолайлы жағдай жасау".
- Саралап оқытудың негізгі міндеті - әрбір оқушыны жұмысқа тарту, "әлсіздерге" көмек көрсету, "күштілердің" қабілеттерін дамыту.

Оқытудың белсенді әдістерінің негізгі тұжырымдамаларының бірі-білімді игеру процесінде оқушының белсенді рөлін көрсететін конструктивизм. Жан Пиаженің пікірінше, балалар өз білімдерін қоршаған әлеммен өзара әрекеттесу және өз түсініктерін белсенді құру арқылы қалыптастырады. Осы тәсілге сәйкес мұғалімдер оқушылардың өзіндік іс-әрекетіне жағдай жасауы, олардың зерттеу дағдыларын ынталандыруы және өз қорытындыларын құруға көмектесуі керек. Конструктивизм принциптеріне негізделген оқытудың тиімді әдістерінің бірі-проблемаға бағытталған оқыту. Бұл әдіс арқылы оқушылар белсенді шешімдерді іздеуді қажет ететін нақты мәселелерге немесе тапсырмаларға тап болады. Бұл тәсіл балалардың аналитикалық және шығармашылық қабілеттерін дамытуға, сондай-ақ топта ынтымақтастықты үйренуге мүмкіндік береді.

Оқытудың тағы бір белсенді әдісі-жобалық қызмет. Жобалар шеңберінде студенттер белгілі бір тапсырма немесе проблема бойынша жұмыс істейді, оны зерттейді, іс-қимыл жоспарын жасайды және өз жұмысының нәтижелерін ұсынады. Бұл тәсіл студенттерге алған білімдерін іс жүзінде қолдануға, өзіндік жұмыс дағдыларын және шығармашылық ойлауды дамытуға мүмкіндік береді. Қазақстандағы қазіргі білім беру жүйесі құзыреттілік пен сапаға бағытталады. Осындағы сапаға қол жеткізу үшін педагог оқушылардың оқу белсенділігін арттырудың тың тәсілдеріне иек артуы керек. Атап айтқанда сын тұрғысынан ойлау, кішігірім ғылыми зерттеу жұмыстарын жүргізу, ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдану, өзгелермен тез қарым-қатынас орнату, дара және жұппен, топпен жұмыс істей білу, өзінің теориялық тұрғыдан білгенін тәжірибе жүзінде қолдануға көңіл бөлінгені абзал. Педагогикалық тәжірибеде мұндай жағдайда «Өрмекшінің өрмегі», «Қораптағы сұрақ», «Серпілген сауал» сынды ойын форматындағы әдіс-тәсілдердің қолданып өткен сабақтарға оқушылардың пәнге қызығушылығы жоғары болатыны дәлелденді. Біріншіден бұл әдістер оқушыларды команда болып жұмыс істеуге шақырады. Ал ол командалар білім деңгейі әртүрлі оқушылардан құралуы мүмкін. Бұл оқушылардың біріне-бірі үйретіп, бірін-бірі жетелеуіне мүмкіндік береді. Сондай-ақ сабаққа оқушылардың барлығының белсенді қатысуына жағдай жасайды. Әдеттегі «бірсарынды» сабақтар да тек қана озат немесе жақсы оқитын оқушылар белсенділік танытып, өзге оқушылармен жеке жұмыс жасауға уақыт қалмайды. Ал командалық ойынның элементтерін қосу бұл мәселені біржолата шешеді. Оқушылар командамен жұмыс істей отырып, өз білімдерімен, тәжірибесімен бөліседі. Мұндай сабақтар кезінде тақырыпқа қатысты ресурстарды көптеп қолдану да өз нәтижесін берері анық. Сабақ нәтижесінде оқу үлгерімі төмен деген оқушының өзінде білім алуға деген құштарлық пайда болуы мүмкін.

Зерттеулер көрсеткендей, бастауыш сыныптарда белсенді оқыту әдістерін қолдану білімді тереңірек игеруге, сыни ойлауды дамытуға және оқушылардың мотивациясын арттыруға ықпал етеді. Алайда, бұл әдістерді сәтті жүзеге асыру үшін мұғалім тарапынан олардың жұмыс принциптерін жақсы түсіну, сондай-ақ сапалы оқу материалдарын дайындау қажет.

Осылайша, оқытудың белсенді әдістері бастауыш сыныптарда оқушылардың құзыреттілігін қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Мұндай әдістерді қолдану қызықты және тиімді сабақтар құруға, балаларда тәуелсіз ойлау және әрекет ету дағдыларын дамытуға, сондай-ақ оларды қазіргі қоғамдағы табысты өмірге дайындауға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер:

1. Оқыту технологиясының түрлері. Куәлік №1235 11 қазан 2012. Самашова Г.Е., Құрымбаев С.Ғ., Егоров В.В. және т.б.
2. Манабаева А.Ш., Абылайхан С.М., Байжұманова Н.С. Оқытудың жаңа технологиялары Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 2010. – 204 б.
3. Беспалько В.П. Педагогика и прогрессивные технологии. М., 1995.

4. Танасейчук М.К., Шкутина Л.А. Развивающая профдиагностика и педагогические технологии. Алматы, 2000.

ӘОЖ 37

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫН ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ-КРЕАТИВТІЛІК ҚАБІЛЕТТЕРІН ДАМУДАҒЫ ЖАҢА АМАЛДАР

Атабаева Бақыт Балтабековна

Алматы облысы Қонаев қаласы, "Орта-мектеп гимназиясы" КММ, Қазақстан

e-mail: bakyt_atabaeva@mail.ru

Шығармашылық қабілет әр баланың табиғатында әуел баста салынған. Мұғалімнің міндеті - оқушыға оның бойында жасырынып жатқан мүмкіндікті ашып көрсету. Шығармашылық - бүкіл тіршіліктің көзі. Адам баласының сөйлей бастаған кезінен бастап, бүгінгі күнге дейін жеткен жетістіктері шығармашылықтың нәтижесі. Бұған бүкіл халық және жеке адамның шығармашылығы арқылы келдік. Әр жаңа ұрпақ өзіне дейінгі ұрпақтың қол жеткен жетістіктерін меңгеріп қана қоймай, өз іс - әрекетіне сол жетістіктерді жаңа жағдайға бейімдей, жетілдіре отырып, барлық салада таңғажайып табыстарға қол жеткізеді. Балалардың креативтігін дұрыс түсіну үшін шығармашылық, зияткерлік қабілеттер мен дарын арасындағы айырмашылықты түсіну қажет. «Дарынды» деген термин әдетте жоғары зияткерлік қабілеттерімен пара-пар тәрізді. Бірақ Валлах (1970) зияткерлік қабілет пен шығармашылық бір-біріне тәуелсіз және шығармашылығы жоғары балада жоғары зияткерлік қабілеттер болуы да, болмауы да мүмкін деп есептеген. Балалар креативтілігінің көптеген өлшемдері мағынаны жылдам ұғуға шоғырланған. Мағынаны жылдам түсінуге арналған тапсырмалар балалардан миға шабуылдағыдай белгілі бір түрткі ойларға сәйкес көбірек жауап ойлап табуды талап етеді.

Бастауыш сыныптарда оқыту барысында балалардың таным процестерін дамытуға, олардың тіл байлығын және өз ойын сейлеу арқылы басқаларға жеткізу тәсілдерін қолдаудың ойлау процесін қалыптастыруға қосатын үлесі өте үлкен. Қазіргі бастауыш мектеп бағдарламасы барлық таным процестерді жедел дамыту жолдарын ескере отырып жасалған оқулықтар мазмұны ойлауды дамытуға үлкен үлесін қосады. Дегенмен осы проблеманы шешу үшін әр мұғалім ойлау қабілетінің ерекшеліктерін, оны дамыту жолдарын толық түсінуі қажет. Мида болып отыратын үздіксіз ойлау мен оның жемісі ұғымдар мен сөйлемдер де бір емес. Мәселенің шешілуі адам басында реттеліп отырады. Сондықтан ойлау туралы зерттеулер, олардың процесс күйін емес, ойлау қалайша жүзеге асып, реттеліп отыруы үшін қандай шарттар қажет екенін тексеруге арналған.

Ендеше бастауыш сынып оқушыларының креативті ойлауды дамытудың жолдарын қарастырайық. Бастауыш сынып оқушыларының жас ерекшелігіне байланысты олардың креативті ойлауын дамыту үшін жеңіл әдіс-тәсілдерді қарастыратын боламыз.

Санамақтарда балалардың тақпақты нақышына келтіріп оқу дағдысы қалыптасады. Осы сияқты санамақтар, қызықты орындалатын әуендер, тіпті адамдардың өзара қарым қатынасында кездесетін қызықты әңгімелері жылдам, тез есте сақталады. Оны

балалар өздерінің күнделікті ойындарында қызығап сүйіспеншілікпен қайталайды. Бастауыш сынып оқушыларының жас ерекшеліктеріне байланысты осындай санамақтар мен қаламақтар мазмұны оларға өте жақын, түсінікті. Олар балалардың ой өрісін, тілін тез дамытуға икемді болады. Сонымен қатар ойындарға қатысу арқылы балалардың мінез құлқы сыйысымды болып, қарым қатынас мәдениетін меңгереді, әдептілікке, басқалармен санасуға, тіл алғыштыққа баулиды. Ойын кейіпкерлеріне қарап, жақсы мен жаманды ажыратуға мүмкіндік береді.

Халық ойындарының көптеген түрлерін сабақтан тыс уақытта, үзіліс кездері ұйымдастыруға, қолдануға мүмкіншілік өте мол. Сондықтан бастауыш сынып оқушылары өмірінде осы ұлттық ойын түрлері үлкен орын алуы тиіс. Ойындар мен қатар халық шығармалары туындыларының бірі жұмбақтарды қолдану балаларды аңғарымпаздылыққа, тапқырлыққа, зеректілікке тәрбиелейді. Жұмбақтар халықтық шығармаларының ішінде үлкен орын алады. Жұмбақтардың шешімін айту ақыл ойын, ой өрісін дамытып, ойлаған іс әрекеттің шешімін тауып, мүддесіне жетуге үйретеді. Жұмбақтар бала үшін өте қызықты құпия. Ол баланың ұшқын ойын іске, әрекетке қарай баулиды. Жұмбақтар өмірде кездесетін шаруашылық кәсіпке байланысты, тіршілікке қажетті, адам көңіл аударатын заттарды қамтиды. «Надан жұрттың күні қараң, келешегі тұман», деп М. Дулатов айтқандай, егеменді еліміздің тірегі білімді ұрпақ. Жас жеткіншектің бойындағы табиғат берген ерекше қабілетті, дарындылықты тани білу, оның басқаға ұқсамайтын қабілетін ашу ерекше қиын іс. «Бұлақ көрсең көзін аш» дегендей, әр баланың жеке қабілетін анықтап, шығармашылығын арттыру ұстаз парызы.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Тойбазарова Н.А. Инновациялық білім беру кеңістігінде креативтілікті қалыптастыру. – Ақтөбе, 2008. -108б.
2. Р.С. Омарова, Ж.К. Елеупаева. «Мектеп оқушыларының дарындылығын дамытудың теориясы мен әдістемесі» Ақтөбе 2009ж.
3. Танирбергенова А.Ш., Базарбаева К.Қ., Алипбекова Л.У. «Психолог жұмысында педагогикалық-психологиялық диагностика» Астана 2013 ж.
4. Тұрғынбаева Б.Ш. Кіші жастағы оқушылардың шығармашылық қабілетін анықтау.-Алматы,1999

ӘОЖ 37

БАЛАЛАРДАҒЫ ЛОГИКАЛЫҚ ОЙЛАУДЫ ДАМУ: ТАБИСТЫ БІЛІМ БЕРУДІҢ НЕГІЗГІ КОМПОНЕНТІ

Молдағалиева Лена

Алматы облысы Қонаев қаласы, "Орта-мектеп гимназиясы" КММ, Қазақстан

Логикалық ойлау-бұл логика мен парасаттылыққа негізделген талдау, пайымдау, қорытынды жасау және негізделген шешімдер қабылдау қабілеті. Бұл дағды сыни ойлауды дамытуда, проблемаларды шешуде және қазіргі әлемнің тез өзгертін жағдайларына бейімделуде маңызды рөл атқарады. Сондықтан балалардағы логикалық ойлауды дамыту қазіргі білім берудің негізгі міндеттерінің біріне айналуға.

Балалардағы логикалық ойлауды дамытудың бір жолы-логикалық ойындар мен міндеттерді оқу процесіне біріктіру. Шахмат, басқатырғыштар, логикалық басқатырғыштар және логикалық есептер сияқты ойындар балаларға жағдайларды талдау, үлгілерді табу және күрделі мәселелерді шешу дағдыларын дамытуға көмектеседі. Мұндай ойындарды ойнау арқылы балалар логикалық ойлауды, болжам жасауды және оларды тексеруді үйренеді, бұл олардың шығармашылығы мен білімді шешім қабылдау қабілетінің дамуына ықпал етеді.

Генри Дженкинс пен оның әріптестерінің пікірінше, ойын технологиясы балаларда логикалық ойлауды дамытудың тиімді құралы бола алады. Компьютерлік ойындарда логика элементтері жиі кездеседі, мұнда ойыншы жағдайды талдау және салдарын болжау негізінде шешім қабылдауы керек. Ойындар сонымен қатар балаларды шешім табуға, шығармашылық ойлауға және ынтымақтастыққа ынталандыруы мүмкін, бұл олардың логикалық ойлауына ықпал етеді. Сонымен қатар, математика мен ғылымды оқыту балаларда логикалық ойлаудың дамуына ықпал етеді. Математика-бұл логика мен заңдылықтар туралы ғылым, сондықтан математиканы үйрену балаларға ақпаратты талдау, қорытынды жасау және есептерді шешу дағдыларын дамытуға көмектеседі. Майкл Риббл мен Гарри Бэйлидің (2015) зерттеулері математиканы оқыту балалардағы сыни ойлау мен логикалық ойлауды дамытатынын растайды. Балаларда логикалық ойлауды сәтті дамыту үшін логикалық дағдыларды белсенді қолдануға ықпал ететін ынталандырушы білім беру ортасын құру маңызды. Ойын технологияларын пайдалану, логикалық есептерді оқу процесіне біріктіру және математика мен ғылымдарды оқытуға баса назар аудару балаларға логикалық ойлауын дамытуға және қазіргі ақпараттық қоғамда табысты өмірге дайындалуға көмектеседі.

Психолог ғалымдар: Н.Н. Поспелов, Ю.А. Петров, А.Н. Леонтьев «логикалық ойлау» ұғымына нақты анықтама берген. Олардың пікірінше «логикалық ойлау» дегеніміз логика заңдылықтарын пайдалана отырып ой- пікірлерді, тұжырымдарды қолдануға негізделген ойлаудың бір түрі. Балалардың логикалық ойлау қабілеттерін дамыту жөнінде А.В.Запорожец, Л.Н.Венгер, И.С. Якиманская еңбектері жарық көрді. Жоғарыдағы авторлардың пікірлерінше «Логикалық ойлауды дамыту» дегеніміз:

- барлық логикалық ойлау операцияларын (талдау, жинақтау, салыстыру, жалпылау, саралау) арнайы жүйелі түрде қалыптастыру;
- ойлау белсенділігін, өз беттілігін дамыту.

«Логикалық ойлау логикалық сөйлеудің негізі, ал мұны логикалық сөйлеуді ұстаз дамытуға тиіс», - деп көрсетті К.Д.Ушинский. Мектеп жасына дейінгі баланың логикалық ойлауын дамытудың негізгі кезеңі деп есептеледі. Өйткені логикалық ойлау кейінірек бейнелік ойлаудың негізінде қалыптасады, ауқымы кеңірек мәселелерді шешуге ғылыми білімдерді меңгеруге мүмкіндік береді. Балалардың ойлауын дамыту туралы М. Жұмабаевтың сөзімен алсақ: «Ойлау жанның өте бір қиын, терең ісі. Оқулықтағы берілген тапсырмалар, суреттер баланың жанына дұрыс

әсер ететіндей, білімге деген ынта- ықыласы, құштарлығы болуы керек». Баланың логикалық ойлауы арқылы тілін дамыту үшін, тәрбиешіге оның ториясын терең білу міндеті жүктеледі. Оқушылардың логикалық ойлауын дамыту үшін:

- Есепті, жаттығуларды талдай білу іскерліктерін қалыптастыру;
- Сызба графиктік модель бойынша есеп объектілерінің арасындағы байланыстарды түсіндіру;
- Есептегі нақты заттарды оның моделімен ауыстыру;
- Пәнге деген қызығушылығын, сүйіспеншілігін арттыру;
- Сыныпқа дұрыс психологиялық жағдай орнатуға мүмкіндік туғызу.

Оқу процесіндегі осындай іс-әрекеттердің арқасында қоғам талап етіп отырған шығармашылық қабілеті жоғары, өз ойын жүйелі де ашық айта алатын, қоғамға еркін сіңетін, өндіріске белсене араласатын азамат қалыптасады. Қорытындылай келе, балалардағы логикалық ойлауды дамыту балалардың білім алуында және қазіргі әлемде өмірге дайындалуында маңызды рөл атқарады. Ойындар, математика мен ғылымдарды оқыту сияқты әртүрлі әдістер мен тәсілдерді қолдану балаларға логикалық дағдыларын дамытуға және болашақтың табысты және сауатты азаматтары болуға көмектеседі.

Әдебиеттер:

1. Jenkins H., Clinton K., Purushotma R., Robison A.J., Weigel M. Confronting the Challenges of Participatory Culture: Media Education for the 21st Century. — MIT Press, 2009
2. Б. А. Тұрғынбаева. Мұғалімнің шығармашылық әлеуметін біліктілікті арттыру жағдайында дамыту.: теория және тәжірибе // Алматы. 2005, 174-бет
3. К. Құдайбергенова. Құзырлылық – тұлға дамуының сапалық критерий // «білім сапасын бағалаудың мәселелері: әдіснамалық негізі және практикалық нәтижесі » атты халықаралық ғылыми – практикалық конференцияның материалдары. 2008. 30- 32-б

ӘОЖ 37

БАСТАУЫШ СЫНЫПТАРДАҒЫ ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ: БАРЛЫҚ БАЛАЛАР ҮШІН ТЕҢ МҮМКІНДІКТЕР ЖАСАУ

Исмаилова Айгуль Сейткуловна

Алматы облысы Қонаев қаласы, "Орта-мектеп гимназиясы" КММ, Қазақстан
e-mail: elerki@mail.ru

Инклюзивті білім беру-бұл барлық балалардың жеке ерекшеліктеріне, қабілеттері мен қажеттіліктеріне қарамастан тең мүмкіндіктер жасауға тырысатын оқыту тәсілі. Қабілеттері мен қажеттіліктері әртүрлі деңгейдегі балаларды бір білім беру ортасына қосу олардың бірге дамуына, бір-бірінен үйренуге және әртүрлілікті

қабылдауға мүмкіндік береді. Бастауыш сыныптарда инклюзивті білім беру ерекше маңызды рөл атқарады, өйткені дәл осы жерде білім. Дағдылар мен қарым-қатынастардың негіздері қалыптасады, бұл оқушылардың әрі қарайғы оқу мен өмірдегі жетістіктерін анықтайды. Сондықтан бастауыш сыныптарда инклюзивті орта құру табысты білім берудің негізгі құрамдас бөлігі болып табылады.

Мария Вермеер мен оның әріптестерінің зерттеуіне сәйкес, бастауыш сыныптардағы инклюзивті білім ерекше қажеттіліктері бар балалардың әлеуметтік бейімделуіне ықпал етеді, оларға басқа балалармен бірге оқуға және өздерін қоғамның бір бөлігі ретінде сезінуге көмектеседі. Бұл барлық балаларда жағымды өзін-өзі бағалауды қалыптастыруға, сондай-ақ олардың әлеуметтік дағдылары мен эмоционалды интеллектін дамытуға ықпал етеді. Бастауыш сыныптарда инклюзивті білім берудің негізгі принциптерінің бірі-оқытуға сараланған көзқарас. Бұл дегеніміз, мұғалімдер әр баланың жеке қажеттіліктерін ескеріп, әр баланың жетістікке жетуі үшін әр түрлі оқыту әдістері мен қолдауын ұсынуы керек. Оқытудың сараланған әдістерін қолдану барлық балалардың өз қабілеттеріне деген сенімділігі мен оқуға деген ынтасын дамытуға ықпал етеді. Джон Хатчинсон мен оның әріптестерінің зерттеулері бастауыш сыныптардағы инклюзивті білім барлық оқушылардың үлгерімін арттыруға, сыныптағы климатты жақсартуға және әртүрлілікке оң көзқарасты қалыптастыруға ықпал ететінін көрсетеді. Бұл балалардың табысты оқуы мен дамуы үшін инклюзивті орта құрудың маңыздылығын растайды.

Ерекше қажеттіліктері бар балалар өз құрбы-құрдастарымен тең деңгейде білім алуға құқылы. Әр балаға қоғамға пайда келтіруге және оның толыққанды мүшесі болуына мүмкіндік беру инклюзивті білім берудің негізгі мақсаты дейді мамандар. Бастауыш сыныптарда инклюзивті білім беруді табысты іске асыру үшін мұғалімдерге қолдау көрсетуді, бейімделген оқу материалдары мен технологияларының қолжетімділігін, сондай-ақ ата-аналармен және ерекше қажеттіліктері бар балалармен жұмыс жөніндегі мамандармен ынтымақтастықты қамтамасыз ету қажет. Білім беру процесіне қатысушылардың барлығының бірлескен күш-жігерінің арқасында ғана инклюзивті орта құруға болады, онда әр баланың оқу және даму үшін тең мүмкіндіктері болады. Қазіргі қоғамда қоғамның физикалық, психикалық, әлеуметтік және басқа мүмкіндіктерге қарамастан тұлғаның жеке қасиеттерін дамытуға және қалыптастыруға қайта бағдарлануына байланысты білім берудегі көзқарастардың өзгеруі байқалады. Инклюзивті білім беру жүйесі келесі принциптерге негізделген:

- білім берудің жүйесі мен сабақтастығы;
- инклюзивті білім берудің вариативтілігі;
- еріктілік және таңдау еркіндігі;
- интеграцияланған тәсіл және әлеуметтік серіктестік;
- жеке және сараланған тәсіл;
- сауықтыру және әлеуметтік бейімделу бағыттылығы.

Инклюзивті білім берудің мен қағидаларын терең құндылықтары қабылдау және түсіну Қазақстанның педагогтары қауымдастығы мен жалпы қоғамырымдарды және мінез-құлық рөлдерін қайта бағалау үшін белгілеу пен күшті талап етеді. Сонымен қатар, инклюзивті білім берудің даму жолымен жүретін болсақ, еліміздегі төмендегідей үш үлкен мәселені шешу қажет:

- мүгедектігі бар тұлғалар және мүмкіндігі шектеулі тұлғалардың қала мен ауылда сәулет пен көлік мәселелері тұрғысынан кез-келген нәрсеге қолжетемділігін ұйымдастыру болып табылады;
- білім беруде ерекше қажеттіліктері бар оқушыны арнайы қолдауды қамтамасыз ету үшін қаржыландыруды ойластыру болып табылады;
- әлеуметтік кедергілерді жоя отыра біртіндеп негізге максат ала отырып, жалпы білім өзгерту.

Қазіргі таңда елімізде мүмкіндіктері шектеулі балаларға дамуындағы бұзылыстар түріне қарай (көру, есту зердесі, сөйлеу тілі, тірек-қимыл аппараты) сегіз түрдегі арнайы жалпы білім беру мектептері қызмет ететін педагогикалық-психологиялық қолдауды қоса отыра, оқуына қажетті жағдайлар мен олардың дамуына арнайы білім беру жүйесінде жағдай жасалды.

Қорытындылай келе, бастауыш сыныптардағы инклюзивті білім барлық балалар үшін табысты білім беруді қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Барлық оқушылар үшін тең мүмкіндіктер жасау, оқытудың сараланған әдістерін қолдану және білім беру процесінің барлық қатысушыларының ынтымақтастығы әлеуметтік бейімделуді, оқу үлгерімін және әртүрлілікке оң көзқарасты дамытуға ықпал етеді. Инклюзивті білім - бұл әділетті және үйлесімді қоғам құруға апаратын жол.

Әдебиеттер:

1. Vermeer M., de Boer A., de Boer A., Pijl S.J. Inclusive Education: A Global Agenda for Change. — Routledge, 2017.
2. Дефектология 2008- №3. 10. Г.Б. Алипкалиева «Инклюзивтік білім беру жағдайында мектеп жасына дейінгі мүмкіндігі шектеулі балаларды әлеуметтендіру».
4. Қазақстандағы инклюзивті білім // egov.kz мемлекеттік порталы.

ӘӨЖ 37

БІЛІМ БЕРУ ТЕНДЕНЦИЯСЫН ЖАҢҒЫРТУ – КОУЧИНГ ӘДІСІ НЕГІЗІНДЕ

Иманкулова Гулмира Сагиддуллаевна
ШҚО Глубокое ауданы білім бөлімі
«Мәлік Ғабдуллин атындағы орта мектеп» КММ
қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімі

Әлемдік даму аспектілерінде соңғы он жылда көптеген инновациялардың пайда болуы – ғылыми ізденісте, бизнес сферасында, білім беру салаларында қарқынды жетілу тенденциясын туғызуда. Соның нәтижесінде: ақпараттық-коммуникациялық технологиялар, әлемнің көптеген елдеріндегі ұлттық экономикалық өркендеудің тетігі ретінде әрекет ететін креативті индустриялар – үнемі даму бағытын ұстанған, өзгермелі жүйе ретінде көрініс табуда. Яғни, үздіксіз «өсу» деңгейіндегі аталмыш тенденциялық бағыттың ұстанымдары тікелей білім беру кеңістігіне әсер етті.

Ақпараттандырудың қазіргі қарқыны: білім беру жүйесін кеңінен цифрландыру және оның парадигмасын өзгертетін оқыту тәсілдерін анықтауды көздеп отыр. Білім берудің жылдам өзгертін үрдістері және жаңа ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың белсенді дамуы оқытудың кешенді тәсілдерін өзектендіреді.

Жасанды интеллект пен киберфизикалық жүйелерді адамзат өміріне енгізу болып табылатын болжамды төртінші өнеркәсіптік революция бүгінгі күні білім беру жүйесін өзгертуді талап етеді. Осыған сәйкес, бұрын ең алдымен, математика мен технологияның бағыты дамыған болса, енді оқу жоспарына көркемдік және шығармашылық пәндерді енгізу қажеттілігі айқын байқалады [1, 17].

Осы тұрғыда, ҚР Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев еліміздің алдында тұрған басты міндеттің бірі – салауатты, саналы, білімді, ақыл-парасаты мол және ғылыми-мәдени өрісі кең ұрпақ тәрбиелеу басты реформаларының бірі екендігін ерекше атап өтті [2]. Сондықтан да мұғалімдердің дамуына негізделген жаңашыл әдістер – жоғарыда атап өткеніміздей білім беруді жаңғыртуды жеделдетуге арналған, оның нәтижесі қоғамның өзгеріп отыратын сұраныстары мен әлеуметтік-экономикалық жағдайларының күрделенген мәселесін шешуге қауқарлы болуы қажет.

Қазіргі білім берудегі қажетті жүйелі өзгерістерді ынталандырудың екі негізгі тетігі енгізілген: Біріншіден, бұл көшбасшыларды анықтау және қолдау – білім берудің жаңа сапасының «өсу нүктелері», екіншіден – жаңа басқару тетіктері мен тәсілдерінің элементтерін жаппай практикаға енгізу [3.18].

Тәжірибеде сыналған ең тиімді, инновациялық оқу сауаттылығын ұйымдастыру тетіктері мен тәсілдерінің бірі – коучинг. Қазіргі уақытта коучингтің бірнеше анықтамалары бар, олардың әрқайсысы оның белгілі бір қырын көрсетеді. Коучинг – бұл жеке және кәсіби өсуді мақсат ететін адамдарға кеңес беру мен қолдаудың ерекше түрі [4,37].

Өз қызметінде коучинг тәсілін қолданатын және коучингтің негізгі принциптеріне сүйенетін мұғалім: жалпы оқытудың мемлекеттік білім беру стандартында көрсетілген мақсаттар мен міндеттерге тиімді қол жеткізе алады.

Өйткені, білім берудегі коучингтің басты міндеті, мұғалімнің оқушымен арақатынасын реттеп, өзін-өзі түсінуге, оның сұраныстарын бағалауға, өз проблемаларын жүйелеуге, қазіргі жағдайдың шешімін таба отырып, одан әрі өзін-өзі дамыту үшін де өзінің барлық ішкі және сыртқы ресурстарын жұмылдыруға көмектесу болып табылады.

Жалпы, зерттеу негізі болып отырған коучинг әдісі жалпы ғылыми даму интеграциясында білім берумен қатар, бизнес, спорт салаларында да өзіндік озық нәтижелерімен ерекше сарынға ие болуда.

Қазіргі мұғалімдерге қойылатын негізгі талап – тәуелсіз, коммуникативті, топта жұмыс істей алатын, үнемі жаңа нәрселерді үйренуге, қажетті ақпаратты өз бетінше өндіруге және қолдануға дайын және қабілеттілік екені анық. Осы тұрғыда, мұғалімдердің жан-жақты ашыла түсіп, өз мамандығына сәйкес оқу-тәрбие процесін басқара отырып, ұйымдастыруына: біздің негізгі зерттеу объектімізге айналған коучинг әдісінің өзіндік ықпалы бар.

Коучинг мұғалімдерге оқу процесінде пассивті қатысушылары болуын тоқтатуға және оқу іс-әрекетінде жеке тұлғаның ішкі мотивациялық ресурсын анықтауда белсенді, саналы көзқарасқа көшуге көмектеседі.

Бүгінгі оқыту және тәрбие беру үдерісінің басты мүддесі және құндылығы: өзін-өзі жүзеге асыруға және өзін-өзі дамытуға қабілетті тұлғаны жетілдіру болып саналады. Сондықтан білім алушылардың жеке-тұлғалық дамуын педагогикалық қолдаудың инновациялық технологияларына үлкен қажеттілік туындайды. Мұндай

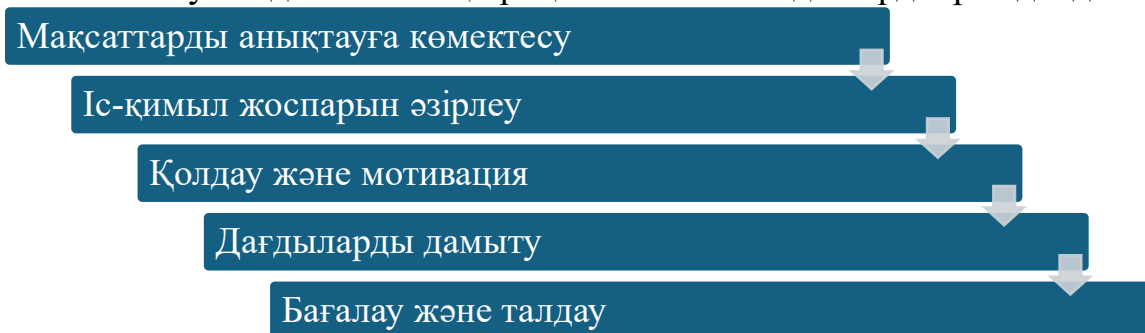
технологияларға дәл осы коучинг тәсілі жатады, оның мәні жеке тұлғаның ішкі ресурстары мен субъективті ұстанымын өзектендіру болып табылады. Коучинг тұлғаға бағытталған, дербестендірілген оқыту мен тәрбиелеу қағидаттарына жауап береді және жаңа буынның білім беру стандарттарының талаптарына толық сәйкес келеді.

Коучинг – классикалық тренингтен және классикалық кеңес беруден ерекшеленеді, өйткені коуч кеңестер мен қатаң ұсыныстар бермейді, бірақ клиентпен бірге шешімдер іздейді. Коучинг психологиялық кеңес беруден -мотивацияның фокусты қолдану арқылы ерекшеленеді [5,19].

Жоғарыда атап өткеніміздей, коучинг әдісінің бірінші даму сатысы бизнес пен спорттан бастау алған болатын. Кейін келе, оның нәтижелі жол екендігін ескере отырып, шет елдік оқыту орталықтары педагогикалық білім беру саласында кеңінен қолдана бастады.

Аталмыш тәсілдің өзіндік атқару функциялары мен қамтитын міндеттері бар. Ол өз кезегінде педагогикалық білім беру саласын жетілдіру мен оны дамытудың тенденциялық бағытын нұсқайды.

Сызба-1. Коуч педагогикалық процесте келесі міндеттерді орындайды:

Жоғарыда көрсетілген (сызба-1) негізгі бөліктерге қысқаша тоқталып өтетін болсақ:

1. Мақсаттарды анықтауға көмектесу

Коуч оқушылардың өз мақсаттарын анықтауға және оқу процесінде не істегісі келетінін түсінуге көмектеседі.

2. Іс-қимыл жоспарын құру

Коуч оқушыға өз мақсаттарына жетуге көмектесетін іс-қимыл жоспарын құруға көмектеседі. Бұл оларға табысқа жету үшін қажетті қадамдарды анықтауға көмектеседі.

3. Қолдау және мотивация

Педагогикадағы коуч оқушыға қолдау мен мотивация рөлін атқарады. Бұл оқушыға кедергілерді жеңуге, өзіне деген сенімділікті дамытуға көмектеседі және оны мақсатқа жету процесінде қолдайды. Коуч сонымен қатар оқушыға оқу мен дамудың ішкі мотивациясы мен ынталандыруын табуға көмектеседі.

4. Дағдыларды дамыту

Коуч оқушыларға өз дағдылары мен құзыреттерін дамытуға көмектеседі. Бұл оларға тәжірибе мен кері байланыс мүмкіндіктерін ұсынады.

5. Бағалау және талдау

Коуч оқушыларға олардың үлгерімін бағалауға және жетістіктерін

талдауға көмектеседі. Бұл оларға қателіктерінен сабақ алуға және үнемі дамуға ұмтылуға көмектеседі.

Осы тұрғыда коучинг әдісінің оқу-тәрбие процесін ұйымдастырудағы артықшылығын айқындай түсу мақсатында дәртүрлі тәсілмен салыстырмалы түрде ерекшеліктерін екіге бөліп жаздым.

Кесте-1. Салыстыру кестесі: коучинг және педагогикадағы дәстүрлі тәсіл

Аспектi	Коучинг	Дәстүрлi тәсiл
Мақсат	Оқу-тәрбие процесiнiң әлеуетiн дамыту, мақсаттарға жетуге көмектесу	Бiлiм мен ақпаратты беру
Мұғалiмнiң рөлi	Жаттықтырушы, коуч, қолдаушы	Сарапшы, бiлiм көзi
Басымдық	Тәуелсiздiк және өзiн-өзi ұйымдастыру дағдыларын дамыту	Пәндiк бiлiмдi игеру
Әдiс	Сұрақтар, белсендi тыңдау, мотивация, керi байланыс	Дәрiстер, түсiнiктемелер, демонстрациялар
Нәтиже	Жеке тұлғаны дамыту, жеке және кәсiби мақсаттарға қол жеткiзу	Бiлiм мен дағдыларды игеру

Көріп отырғандарыңыздай, білім берудегі мұғалімнің оқу-тәрбие процесін ұйымдастыру және басқаруы тұрғысында коучинг әдісінің мақсатты айқындау мен сол арқылы нәтижеге тез жетуге тигізер ықпалы айқын екені анықталып тұр.

Коучинг – бұл адамға ішкі әлеуетті жұмылдыру, қажетті қабілеттерді дамыту және жаңа дағдыларды қалыптастыру арқылы оңтайлы уақытта ол үшін маңызды мақсаттарға жетуге көмектесетін консультациялық қолдаудың бір түрі [6,22].

Оқытудағы коучингтің мақсаты – оқушыларға белсенді және саналы түрде білім алуға көмектесу, өз бетінше білім алу ниетін қолдау, олардың әлеуетін барынша арттыруға, дағдыларын дамытуға, оқу міндеттерін жақсырақ орындауға және нәтижесінде қажетті мақсатқа қол жеткізуге көмектесу [7,57].

Ұсынылған инновациялық технологияның дұрыс бағытта жүргізілу деңгейін анықтау үшін, оның оқытудағы тиімділігін сараптауымыз қажет.

Осы орайда, коучинг тәсілінің құрылымдық-мазмұндық моделін құрастыра отырып, оның білім беру процессіндегі маңызылығы мен өзіндік өзектілігіне көз жеткізе аламыз.

Кесте-2. Коучингтің тиімділігін көрсететін мазмұндық модель

Коучинг не үшін қажет	Әлем өзгеруде (технология,	Топтағы өздік жұмыс	Оқыту мақсаттары мен әдістері даму	Өзгермелі уақыттағы оқудың
-----------------------	----------------------------	---------------------	------------------------------------	----------------------------

	жаһандану)	артады	керек	қажеттіліктерін қанағаттандыру
Коучинг қалыптастыратын дағдылар				
Өзін-өзі басқару	Өз бетінше ойлау және мәселені шешу	Төзімділік	Ынтымақтастық және топтық жұмыс дағдылары	Өзін-өзі тану
Коучингтің кері байланыс үлгісінің тиімділігі				
1.Осы әрекеттен қандай нәтижеге қол жеткізгіңіз келеді?		Оқушының өз ынтасын, біліктілік деңгейімен байланыстыра отырып, өзін тануға ықпал ету;		
2.Орындауыңыздан не байқадыңыз?		Кей сәтте оқушының мұғалім тарапынан берілетін бағаға қанағаттанбайтын көңілін ескере отырып, өзін-өзі бағалауға, өз жұмысына сыни көзқараспен қарауға, өз мәселесін өзінің көзқарасымен шешуге дағдыландыру;		
3. Не жақсы өтті немесе қиындықтарға не себеп болды?		Дайындық деңгейі мен ізденіс нәтижесін түсіне отырып, дұрыс бағытты таңдауына жол ашылады.		
4.Маған ұнады деп айта аламын ба?		Өз бетінше ойлау және саралау, анализдеу түсінігі дамиды.		
5.Егер сіз мұны қайталай алсаңыз, нені басқаша істер едіңіз?		Өз қателігін мойындай отырып, оның алдын алу мен дұрыс шешім табуға жол ашылады.		
6.Сіз мұны істей алатын болсаңыз, ол қандай болады?		Қабілетін тану, нақтылықпен жұмыс жасауға, іс-әрекетін алдын ала жоспарлы, мақсатты түрде ұйымдастыруға ықпал етеді.		
7.Мен ұсыныс жасай аламын ба? Талқылай аламын ба?		Өз біліміне, сындарлы ойлау жүйесіне баға бере отырып, өзгенің жұмысын сараптауға дағдыланады.		
8.Болашақта бұл туралы не істейсіз?		Бүгінгі білім ертеңгі қызмет ететін фактор екенін түсіне отырып, әрбір әрекеті арқылы болашақтың кірпішін қалап жатқандығына есеп береді.		
Коучтың оқу-тәрбие процесін дамытатын құралдары				

Күшті сұрақтар (ашық және ойландыратын)			
Белсенді тыңдау (тәкелей нұсқаулар бермей-ақ эмпатия)			
Кері байланыс және рефлексия үлгілері			
Күшті бағалау құралдары			
Есеп беру, өзіндік рефлексия құралдары (мақсатты қою және қадағалау, өз құндылықтарын түсіну)			
Интервекция және араласпау (олардың арасындағы тепе-теңдікті сақтау)			
<i>Коучингтің тиімділігі көп жағдайда жаттықтырушының тұлғааралық қарым-қатынас дағдыларына, жаттықтырушының эмоционалдық және коучингтік қарым-қатынастың сапасына байланысты.</i>			
Коучинг әдісін жүргізуде басымдық берілетін жұмыстар			
Коучпен қарым-қатынас орнатуға сену	Нәтиже мен мақсатты орындауға мотивация беру	Оның жанында тұрмай-ақ, жұмысын толық орындап шығуына қолдау білдіре алу	Рефлексия мен кері байланысты дамыту

Білім беру тенденциясын жаңғыртудағы – коучинг әдісі біздің қоғамдық үдеріс пен жаһандық сұраныстың негізгі заңдылығына ілесе алатын, сауатты және сыни тұрғыдан жетілген, ішкі рухани болмысы толыққанды тұлғаны тәрбиелеуге түрткі болатыны анық.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Л.К.Көмекбаева, З.Б.Мадалиева «Білім беру жүйесіндегі психологиялық қызметті ұйымдастыру» А.,2001 -340б.
2. [Реформы Касым-Жомарта Токаева: становление новой политической культуры \(inform.kz\)](http://inform.kz)
3. Ф.Бурнард «Тренинг межличностного взаимодействия» С-П. 2001 – 157с.
4. Д.Корнеги « Как приобрести друзей и оказывать влияние других» Киев 1989 – 164с.
5. К.Рудестам «Групповая психотерапия» М. 1993 жыл – 176с.
6. Л.К.Көмекбаева, З.Б.Мадалиева «Білім беру жүйесіндегі психологиялық қызметті ұйымдастыру» А.,2001 – 150 б.
Карандашев В. Н. Методика преподавания психологии: Учебное пособие. - СПб.: Питер, 2003 -160 с.
7. Э.Парслоу, М.Рэй. Коучинг в обучении: практические методы и техники. – СПб.: Питер, 2003. – 204 с.

ОҚУШЫЛАРДЫҢ МАТЕМАТИКАЛЫҚ ОЙЛАУЫН ДАМУЫ

Туякбаева Меруерт Егимбековна

Жетісу облысы Сарқан ауданы, «Тасарық орта мектебі МДШО» КММ Қазақстан

e-mail elerki@mal.ru

Математикалық ойлау-бұл табысты оқу және жалпы өмір сүру үшін қажет негізгі дағды. Балалар мен жасөспірімдерде бұл ойлаудың дамуы олардың әртүрлі салаларда математикалық ұғымдарды талдау, мәселелерді шешу, шешім қабылдау және қолдану қабілетімен тығыз байланысты. Бұл мақала оқушылардың математикалық ойлауын дамытудың маңыздылығын талқылайды және осы мақсатқа жетуге көмектесетін стратегиялар мен әдістерді ұсынады. Математикалық ойлау әр адамның өмірінде маңызды рөл атқарады, логикалық ойлауды, аналитикалық қабілеттерді және шығармашылық ойлауды дамытуға көмектеседі. Математика пәнін оқытуда дидактикалық принциптерді қатаң сақтап, әр оқушының жеке ерекшелігіне қарай әртүрлі формадағы оқыту, тәрбиелеу жұмыстарын тиімді жүргізу керек. Оқушылардың логикалық ой-өрісін арттыруда, оларды математикаға қызықтыруда, логикалық есептер шығарудың ерекше маңызы бар.

Оқушылардың математикалық ойлауын дамытудың негізгі аспектілерінің бірі-берік іргелі дағдыларды қалыптастыру. Бұл Негізгі математикалық амалдарды меңгеруді, Негізгі математикалық ұғымдарды түсінуді және есептерді шешу дағдыларын дамытуды қамтиды. Зерттеулер көрсеткендей, мықты математикалық іргетасы бар оқушылар күрделі математикалық есептер мен қиындықтарды жеңе алады. Математикалық ойлау тек оқу мәселелерін шешу үшін ғана емес, сонымен қатар күнделікті өмірде, жұмыста, шешім қабылдауда қолдану үшін қажет. Дамыған математикалық ойлау логикалық ойлауды дамытуға, ақпаратты талдауға, мәселелерді шешудің жолдарын табуға ықпал етеді.

Оқушылардың математикалық ойлауын дамыту үшін оқытудың әртүрлі әдістерін қолдану маңызды. Интерактивті сабақтар, ойындар, тапсырмалар, басқатырғыштар, топтық жұмыс және нақты өмір мысалдары оқушыларды ойлау операцияларына, талдауға және математиканы күнделікті өмірде қолдануға ынталандырудың тиімді әдістері болып табылады. Математикалық Ойлауды Дамыту Әдістері :

1. **Ойындар мен тапсырмалар.** Ойын есептері мен басқатырғыштар балаларда математикалық ойлауды дамытуға ықпал етеді, оларға математикалық білімді практикада қолдануға, логиканы дамытуға, есептерді шешу қабілетін дамытуға көмектеседі.
2. **Контексттік оқыту.** Нақты өмірлік жағдайларда математикалық есептерді қолдану оқушыларды белсенді ойлауға, нақты мәселелерді шешу үшін математикалық тұжырымдамаларды қолдануға ынталандыруға көмектеседі.
3. **Кооперативті оқыту.** Топта жұмыс істеу және математикалық есептерді бірлесіп шешу оқушыларға идеялармен алмасуға, қарым-қатынас дағдыларын дамытуға және есептерді шешуде әртүрлі тәсілдерді қолдануға үйренуге мүмкіндік береді.

Дамыған математикалық ойлау математикалық білімді тиімдірек игеруге, емтихандарды сәтті тапсыруға ықпал етеді, сонымен қатар оқушыларды өмірдің әртүрлі салаларында салмақты шешімдер қабылдауға мүмкіндік беретін сыни ойлауға үйретеді. Сонымен қатар, математикалық ойлауды дамытатын орта құру маңызды. Бұл тәуелсіздікке, сыни тұрғыдан ойлауға, балама шешімдер табуға және тәжірибе жасауға ынталандыруды қамтиды. Оқушыларға дұрыс жауаптарды ғана емес, сонымен қатар мәселені шешу процесін де үйрету маңызды.

Қорытындылай келе, оқушылардың математикалық ойлауын дамыту олардың білімі мен болашақ табысында шешуші рөл атқарады. Математиканы оқытудың дұрыс тәсілі, оқытудың әр түрлі әдістері және ынталандырушы орта құру құзыретті және математикалық тұрғыдан ойлайтын оқушылардың қалыптасуына ықпал етеді. Сонымен, оқушылардың математикалық ойлауын дамыту олардың білімінде және жалпы өмірінде шешуші рөл атқарады. Математикалық ойлау қабілеті студенттерге ақпараттық кеңістікте сенімді шарлауға, сыни ойлау мен аналитикалық қабілеттерді дамытуға мүмкіндік береді, бұл қазіргі әлемде табысқа жету үшін маңызды.

Әдебиеттер:

1. Серікбоева Д. А. (2019) Математика сабақтарында өзіндік жұмыстарды қолданудың ерекшеліктері Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің Хабаршысы № 2(78). 29-35 б.
2. Даулеткулова А. У. (2015) Формирование приемов логического мышления один из способов развития математической грамотности // Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің Хабаршысы. №5 (59).

ӘОЖ 37

АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУДА ЗАМАНАУИ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ

Нарымбаева Жансая Байболатовна

Алматы облысы Қонаев қаласы, "Орта-мектеп гимназиясы" КММ, Қазақстан
e-mail elerki@mal.ru

Қазіргі қоғамда технология өмірдің әртүрлі аспектілерінде, соның ішінде білім беруде маңызды рөл атқарады. Технологияны білім беру процесінде, әсіресе ағылшын тілі сияқты шет тілдерін оқыту мен үйренуде қолдануға баса назар аударылады. Бүгінгі білім беру ортасы инновациялық технологиялардың әсерінен тез өзгеруде және ағылшын тілін оқыту да ерекшелік емес. Оқу процесінде заманауи технологияларды қолдану оқушылар үшін жаңа мүмкіндіктер ашады және оқытушылар үшін оқыту әдістемесін байытады. Ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың (ақт) дамуымен ағылшын тілі мұғалімдері білім беру процесін жақсартудың қуатты құралына ие болды. Технологияны интерактивті сабақтар құру, сөйлеу, оқу, жазу және тыңдау дағдыларын дамыту және әр оқушыға оқуды даралау үшін пайдалануға болады.

Технологияны қолданудың басты артықшылықтарының бірі — интернеттегі оқу материалдарының үлкен көлеміне қол жеткізу. Оқушылар бейне сабақтарды көру, онлайн курстарға қатысу және интерактивті қолданбалармен айналысу арқылы тілді үйрене алады. Бұл қолдануға болатын әртүрлі форматтар мен әдістерді ескере отырып, оқытуды қол жетімді және қызықты етеді.

Екінші маңызды аспект-оқытуды даралау мүмкіндігі. Заманауи технологиялар жеке тапсырмалар мен тестілерді ұсына отырып, оқу материалдарын әр оқушының білім деңгейіне бейімдеуге мүмкіндік береді. Бұл материалды тиімдірек игеруге және оқушылардың ынтасын арттыруға ықпал етеді. Оқушыларға көмектесетін көптеген онлайн ресурстар мен мобильді қосымшалар арқылы ағылшын тілін үйрену тиімдірек. Мысалы, Duolingo, Memrise, Quizlet және басқа платформалар грамматиканы, лексиканы және айтылымды қызықты және интерактивті түрде оқыту мүмкіндігін ұсынады. Ағылшын тілі сабағында компьютерді, мультимедиялық және электрондық оқулықтарды және интерактивті тақтаны пайдаланғанда:

- лексиканы оқып үйретеді;
- сөйлеу ырғағын;
- диалог, монолог және рөлдік ойындарды;
- хат жазуға үйретеді;
- грамматикалық құрылымдарды түсіндіріп, оқушылардың есінде сақтауға көмектеседі. Жаңа ақпараттық құралдарды ағылшын тілі сабағында қолданғанда күтілетін нәтижелер:
- үлгерімі төмен оқушыларға көмектеседі;
- оқушылардың сабаққа деген қызығушылығын арттырады;
- сабақта пайдаланылатын көрнекіліктердің санын арттырады;
- оқушылардың шығармашылығын арттырады;
- оқушыларды жеке жұмыс істеуге үйретеді;
- грамматикалық құрылымдарды оңай түсінуге көмектеседі;
- оқушылардың есте сақтау, есту, көру, сөйлеу, ойлау қабілеттерін дамытады;
- пікірталас, талдау, анализ жасау мүмкіндіктерін арттырады.

Сонымен қатар, технологияны қолдана отырып, оқу процесін қызықты әрі есте қаларлық ететін интерактивті сабақтар мен ойындар жасауға болады. Мұндай әдістер оқушыларды сабаққа белсенді қатысуға ынталандырады және олардың қарым-қатынас дағдыларын дамытады. Оқу процесінде аудио және бейне материалдарды пайдалану оқушыларда тыңдау, есту арқылы сөйлеуді түсіну дағдыларын дамытуға, сондай-ақ айтылымды жақсартуға көмектеседі. Подкасттар, бейне сабақтар, онлайн трансляциялар — бұл оқушыларды оқу процесіне тартудың барлық тәсілдері.

Қорытындылай келе, технология оқытушылар мен студенттер арасындағы байланысты жақсартуға ықпал етеді. Онлайн платформалар, бейнеконференциялар және чаттар арқылы байланысу мүмкіндігі оқушыларға нақты уақыт режимінде кері байланыс пен қолдау алуға мүмкіндік береді, бұл тиімдірек оқуға ықпал етеді. Ағылшын тілін оқытуда технологияны қолдану мұғалімдерге де, оқушыларға да көптеген пайда әкелді. Мұғалімдер оқуды жекелеңдіре алады, әр оқушының үлгерімін бақылай алады, интерактивті сабақтар жасай алады. Оқушылар өз кезегінде тілді ыңғайлы форматта өздігінен үйрену үшін шексіз ресурстарға қол жеткізе алады.

Сонымен, ағылшын тілін оқытуда технологияны қолдану тиімді және қызықты оқытудың жаңа мүмкіндіктерін ашатыны сөзсіз. Жаңа технологиялар арқылы білім беру процесін жаңғырту оқушылардың коммуникативтік дағдыларын дамытуға, олардың шет тілін үйренуге ынталандыруына ықпал етеді, сондай - ақ оқытуды қолжетімді әрі интерактивті етеді.

Әдебиеттер:

1. Ишанғалиева А. М. Құзыреттілік — білім мен мүмкіндіктің бірігуі // Шетел тілін оқыту әдістемесі. № 2. — 34-б.
2. А. Иманбаева, Оқу – тәрбие үрдісін ақпараттандыру жолы. Қазақстан мектебі, №2, 2000
3. Г. Исаева. Шет тілі сабағында инновациялық технологияларды қолданудың кейбір ерекшеліктері. «Жаңа тұрпатты мұғалім дайындаудың өзекті мәселелері» атты республикалық ғылыми конференцияның материалдары.
4. С. Т. Мұхамбетжанова, Ж. Ә. Жартынова, Мектептегі шет тілі, 2011ж. №33 Интерактивті жабдықтармен жұмыс жасау. Әдістемелік құрал.-Алматы, 2008ж.
5. Мейрамов Н. М. Ағылшын тілі сабағында ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдану. – Алматы, 2015. – 26 б.

ӘОЖ 37

БАЛАЛАРДЫҢ ҚАРЫМ–ҚАТЫНАС ДАҒДЫЛАРЫН ДАМЫТУ

Салиева Венера Абдурасулиевна

Алматы облысы Қонаев қаласы, "Орта-мектеп гимназиясы" КММ, Қазақстан

e-mail: elerki@mail.ru

Қазіргі әлемде тиімді қарым-қатынас жасау қабілеті табысты қарым-қатынас, білім беру және кәсіби қызмет үшін қажет негізгі дағды болып табылады. Балалар үшін қарым-қатынас дағдыларын дамыту олардың жеке басын қалыптастыруда, әлеуметтік бейімделуде және болашақта табысқа жетуде маңызды рөл атқарады. Тиімді қарым-қатынас жасай білу, басқаларды тыңдау және өз ойларыңыз бен сезімдеріңізді білдіру-бұл бала кезінен қалыптасуы керек маңызды дағдылар. Ерте жастан бастап қарым-қатынас қабілеттерін дамыту оқу ортасында да, күнделікті өмірде де сәтті қарым-қатынастың негізі болып табылады.

Байланыс – бұл адамдар арасындағы ақпарат, идеялар, сезімдер алмасу процесі. Өз ойларыңызды нақты және анық жеткізе білу, әңгімелесушіні тыңдау, жанжалдарды шеше білу және басқалармен ортақ тіл таба білу қарым-қатынас дағдыларының маңызды аспектілері болып табылады. Балаларда осы дағдыларды дамыту эмоционалды интеллектті қалыптастыруға, өзін-өзі бағалауды арттыруға, әлеуметтік қатынастарды жақсартуға және табысты оқуға ықпал етеді.

Қарым - қатынас дағдылары – бұл жай ғана сөйлеу қабілеті емес, ол өз ойын нақты жеткізе білу, әңгімелесушіні тыңдау, басқалардың пікірін құрметтеу, сондай-ақ қақтығыстарды шешу және өзара әрекеттесу. Бұл дағдыларды бастауыш мектепте

дамыту балаларға жақсы оқуға, құрдастарымен және ересектермен оңай қарым-қатынас жасауға, өзін-өзі бағалауды арттыруға және табысты әлеуметтенуге ықпал етеді. Балаларда қарым-қатынас дағдыларын қалыптастыру үшін келесі әдістерді қолдану маңызды:

1. **Белсенді тыңдауға үйрету:** балаларды әңгімелесушіні мұқият тыңдауға, олардың пікіріне қызығушылық танытуға, сұрақтар қоюға және түсіністік пен қолдау көрсету үшін маңызды идеяларды қайталауға үйрету.

2. **Ойын әдістері:** ойындар, рөлдік пьесалар, жағдайларды драматизациялау балаларға коммуникативті дағдыларды қолдануға, өз ойлары мен сезімдерін еркін ортада білдіруге мүмкіндік береді.

3. **Кері байланыс әдістері:** балаларды бір-біріне кері байланыс беруге, сондай-ақ олардың мәлімдемелері мен мінез-құлқына өздері кері байланыс беруге шақырыңыз, бұл эмоцияларды талдау және түсіну дағдыларын дамытуға көмектеседі.

4. **Коммуникация бойынша тренингтер:** балалар тиімді қарым-қатынас, Жанжалдарды басқару, өз ойлары мен эмоцияларын білдіру негіздерін үйрене алатын тренингтер мен шеберлік сабақтарын ұйымдастырыңыз.

Балалардың қарым-қатынас дағдыларын дамытуға қандай әдістер көмектеседі?

1. **Рөлдік ойындар:** балалар әртүрлі рөлдерді орындай алатын ойын жағдайларын ұйымдастыру оларға басқа адамның позициясын түсінуге, эмпатиялауға және әртүрлі жағдайларға барабар жауап беруді үйренуге көмектеседі.

2. **Топтық жұмыс:** бірлескен жобалар мен тапсырмалар топтық жұмыс дағдыларын дамытуға, жалпы шешімдерді талқылауға және қабылдауға, басқалардың пікірін тыңдай білуге ықпал етеді.

3. **Пікірталастар:** өзекті тақырыптар бойынша пікірталастарды ұйымдастыру балаларға өз көзқарастарын айтуға, өз ойларын дәлелдеуге және басқаларды сендіруге үйренуге мүмкіндік береді.

4. **Белсенді тыңдауға үйрету:** мұғалімдер балаларды әңгімелесушіні дұрыс тыңдауға, сұрақтар қоюға, жақсы түсіну үшін айтылғандарды қайталауға үйрете алады.

5. **Сөйлеуді дамыту ойындары:** сөйлеу дағдыларын дамытуға бағытталған әртүрлі жаттығулар, ойындар мен тапсырмалар балаларға өз ойларын дәлірек және қысқаша жеткізуге көмектеседі.

Қорытындылай келе, балалардағы қарым-қатынас дағдыларын дамыту олардың қоғамға сәтті бейімделуі үшін маңызды. Бастауыш сынып мұғалімдері балалардың тиімді қарым-қатынас жасау, басқаларды тыңдау және өз ойын білдіру қабілетін қалыптастыруда шешуші рөл атқара алады. Сыныпта осы дағдыларды ынталандыру және қолдану балаларға болашақта сенімді және табысты болуға көмектеседі. Балалардағы қарым-қатынас дағдыларын дамыту олардың әлеуметтік бейімделуіне,

табысты оқуына және басқалармен үйлесімді қарым-қатынас қалыптастыруына ықпал етеді. Бұл дағдыларды жас кезінен қалыптастыруға көмектесу олардың алдында өзін-өзі дамытуға, өзін-өзі көрсетуге және әлемде табысты қарым-қатынас жасауға кең мүмкіндіктер ашады.

Әдебиеттер:

1. Екжанова Е. А. Коррекционно-педагогическая помощь детям раннего и дошкольного возраста с неярко выраженными отклонениями в развитии. — СПб.: КАРО, 2013. — 336 с.
2. Бетанова С. С. Развитие коммуникативных навыков обучающихся возраста, имеющих легкую степень умственной отсталости // Вестник Московского государственного областного университета. — 2012. — № 3. — С. 97–107.
3. Рыскулова, А. А. Психикалық дамуы тежелген балаларда қарым-қатынас дағдыларын қалыптастыру ерекшеліктері / А. А. Рыскулова. — непосредственный // Молодой ученый. — 2021. — № 16.1 (358.1). — С. 13-14.

ӘОЖ37

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНДА ЖАУАПКЕРШІЛІК СЕЗІМІН ДАМУ

Умарова Кульбаран Медиахыновна

Алматы облысы Қонаев қаласы, "Орта-мектеп гимназиясы" КММ, Қазақстан

e-mail: elerki@mail.ru

Жауапкершілік сезімі және өздігінен әрекет ету қабілеті қазіргі әлемде сәтті бейімделу үшін қажет маңызды қасиеттер болып табылады. Бұл дағдылар адамға салмақты шешімдер қабылдауға, мәселелерді тиімді шешуге, міндеттерді орындауға және өз әрекеттері үшін жауапкершілікті алуға көмектеседі. Білім беру процесінің маңызды бөлігі балаларда жауапкершілік пен тәуелсіздік сияқты қасиеттерді қалыптастыру болып табылады. Бұл дағдылар балаларға сәтті оқуға көмектесіп қана қоймайды, сонымен қатар олардың болашақ жеке және кәсіби дамуына негіз болады. Бастауыш сынып мұғалімдері балаларға жауапкершілік сезімін және өз бетінше әрекет ету қабілетін дамытуға қалай көмектесетінін қарастырайық.

Жауапкершілік сезімі жеке тұлғаны дамытудың негізгі аспектісі болып табылады. Бұл адамға өзінің іс-әрекеті мен салдарын білуге, моральдық және этикалық принциптер негізінде шешім қабылдауға, жалпы игілік үшін өз іс-әрекеттерін шектеуге мүмкіндік береді. Жауапкершілік сезімі дамыған адамдар, әдетте, жеке және кәсіби өмірде сәтті болады, өйткені олар саналы және өздігінен әрекет ете алады. Өз іс-әрекеттері үшін жауапкершілікті қабылдай білу және дербес болу жеке тұлғаны қалыптастыруда шешуші рөл атқарады. Осы қасиеттерге ие балалар тапсырмаларды жақсы орындайды, өзгерістерге бейімделеді, бастама көтереді,

олардың өз қабілеттеріне деген сенімділігі артады. Бұл дағдылар балаларға өз әрекеттерінің салдарын жақсы түсінуге, өзін-өзі тәрбиелеуге және нәтижеге бағдарлануға көмектеседі.

Өздігінен әрекет ету, өз кезегінде, адамға таңдау еркіндігін, сыртқы жағдайларға қарамастан әрекет ету, сырттан көмексіз шешім қабылдау және орындау қабілетін береді. Өздігінен әрекет етуді дамыту жеке бастаманы, шығармашылық ойлауды, өзгерістерге бейімделуді және өз қабілеттеріне деген сенімділікті қалыптастыруға көмектеседі.

Адамда жауапкершілік пен дербестік сезімін дамыту үшін келесі әдістерді енгізу маңызды:

1. Жауапкершілікті тапсыру: адамдарға шешім қабылдауға және өз әрекеттері үшін жауап беруге мүмкіндік беріңіз.
2. Дербестікті ынталандыру: адамдарды тапсырмаларды өз бетінше орындауға және шешім қабылдауға ынталандырыңыз.
3. Кері байланыс: адам өзінің жетістіктері мен қателіктері туралы хабардар болуы үшін әрекет нәтижелері бойынша кері байланыс беріңіз.
4. Мәселелерді шешу дағдыларын үйрету: адамдарға жағдайды талдау, балама іздеу және негізделген шешімдер қабылдау дағдыларын дамытуға көмектесіңіз.
5. Мақсаттар мен үміттер қою: мақсаттар мен үміттерді нақты анықтау балаларға олардан не күтілетінін түсінуге және осы мақсаттарға жету үшін жауапкершілікті сезінуге көмектеседі.
6. Көтермелеу және қолдау: балалардың тапсырмаларды өз бетінше орындауға күш салуы кезінде мұғалімнің оң қолдауы мен қолдауы оларға өздерін сенімді сезінуге көмектеседі.
7. Таңдау мүмкіндігін беру: балаларға өз бетінше шешім қабылдауға және тапсырмаларды орындау жолын таңдауға мүмкіндік беру олардың жауапкершілігін дамытуға ықпал етеді.
8. Жоспарлауды үйрету: іс-әрекет пен уақытты жоспарлау дағдыларын үйренуге көмектесу балаларға тапсырмаларды орындауда дербестікті дамытуға көмектеседі.
9. Күрделіліктің біртіндеп артуы: міндеттердің біртіндеп күрделенуі және балалардың жауапкершілігі мен дербестігі дамыған сайын күтулердің артуы.

Жауапкершілік пен дербестік сезімдері жеке тұлғаны қалыптастыруда және қоғамда табысты өмір сүруде маңызды рөл атқарады. Бұл қасиеттердің дамуы тұрақты процесс болып табылады және жеке адамның да, оның қоршаған ортасының да күш-жігерін қажет етеді. Өз іс-әрекеттері үшін жауапкершілікті қабылдай білу және шешім қабылдауда тәуелсіз болу-табысты өмір мен кәсіби дамудың кілті. Балалардағы жауапкершілік пен дербестік сезімін дамыту білім беру процесінің маңызды аспектісі болып табылады. Бастауыш сынып мұғалімдері балаларға осы қасиеттерді қалыптастыруға көмектесуде шешуші рөл атқарады, бұл ұзақ мерзімді перспективада олардың табысты бейімделуіне және жеке тұлға ретінде табысқа жетуіне ықпал етеді. Балалардағы жауапкершілік пен тәуелсіздікті дамыту бойынша жұмыс – бұл олардың болашағына инвестиция.

Әдебиеттер:

1. В.М. Чубко В.Д. Рахимбекова М.А.Дүйсебаева А.О. Сәрсембаева Айналамен таныстыру, Экология. Алматы: «Алматыкітап», 2006ж,-162-бет.
2. Белошистая А.В., Иванов А.Н. Бастауыш мектеп оқушыларының дивергентті ойлауын дамыту Сұрақтар психологиясы. 2010. № 2-5.72-75.
3. Брушлинский А.В. Панин психологиясы. Санкт-Петербург: Алетея, 2003. — 272,6.
4. И.В. Дубровина, А.М.Прихожан, В.В.Зацепин. Дамытушылық—педагогикалық психология: оқырман: оқу құралы, студенттерге арналған жоғарырақ оқулық мектеп. 5-ші
5. Басылым, сержант. М.. «Баспа орталығы» академиясы, 2012. — 368 б.
6. Выготский Л.С. Балалық шақтағы қиял мен шығармашылық Петербург: СОЮЗ, 1997.-96 б. 8. Выготский Л.С. Ойлау және сәйлеу, жынақ М.: АСТ, Астрель, 2011. — 637 б.

ӘОЖ 372.857

МЕКТЕПТЕРДІҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТЕОРИЯСЫ МЕН ПРАКТИКАСЫНДА ТІРІ ОБЪЕКТІЛЕРДІ ПАЙДАЛАНУ МӘСЕЛЕСІ

¹ Арысбаева А.Ж.*

Ғылыми жетекші: Майматаева А.Д., PhD доктор

¹ С. Аманжолова атындағы Шығыс Қазақстан университеті, Өскемен қ., Қазақстан
e-mail: aisha02.06.77@ mail.ru

Биология мұғалімінің негізгі міндеті — оқушыларға қызығушылықты, ойлау қабілетін, сұрақтар қою және оларға жауап беру қабілетін ояту, қоршаған жабайы табиғат әлемін түсінуге үйрету, оны кез-келген көріністе сүю, оны көбейтуге тырысу. Мұндай мәселені тек табиғатты зерттеп, оны бақылау арқылы шешуге болады. Тірі заттармен байланыссыз биологияны оқыту мүмкін емес, ал егер оқушылар оларды жануарлар мен өсімдіктерді бақылау арқылы алса, пән бойынша алынған білім берік және нақтырақ болады. Белгілі бір білім қорына ие болып қана қоймай, сонымен қатар танымдық және практикалық сипаттағы бірқатар дағдыларға ие болуы керек. Биология оқу пәні ретінде осы мәселелерді шешудің бірегей мүмкіндіктерін ұсынады, білімнің бастапқы көзі ретінде тірі объектілерге негізделген білім беру процесін ұйымдастыруды талап етеді. Бұл маңызды шарт оқыту әдістерінің ерекшелігін анықтайды, олардың арасында практикалық жетекші болады.

Сабақтарда тірі зоологиялық нысандармен жұмысты ұйымдастыру өте шектеулі. Тірі зоологиялық нысандарды үйде, сабақтан тыс, сыныптан тыс биологияда қолдану өте сирек қолданылады. Мектепте оқушылардың дайын білімдерін жеткізуге негізделген, оқушылардың өзіндік ойлау, сондай-ақ тікелей сенсорлық-практикалық әрекеттерін шектейтін әдіс басым. Бұл оқушылардың ақыл-ой әрекетінің қарапайым әдістерін жүзеге асыра алмауына, зерттелетін заттар мен құбылыстардың маңызды белгілерін бөліп көрсетуге, оларды ұғымдарға жалпылауға әкеледі.

Жануарлар мен өсімдіктермен тікелей танысу және қарым-қатынас жасау, оларды бақылау, тәжірибе жасау және эксперименттер жүргізу-оқушылардың жабайы табиғат туралы шынайы білім алуына ықпал етеді. Тірі нысандарды сабақтарда, үйірме сабақтарында, зерттеу жұмыстарын жүргізу үшін пайдалануға болады. Тірі организмдермен қарым-қатынас оқушылардың табиғатқа деген сүйіспеншілігін және оған ұқыпты қарау қажеттілігін тәрбиелеуге ықпал етеді. Тірі заттарды қолданатын сабақтар жоғары эмоционалды деңгейде өтеді.

Алайда, мектептегі биологиялық білім беруде білімнің пайда болуының эмпирикалық және теориялық компоненттерін ажыратпаған. Құбылыстарды сипаттайтын эмпирикалық білімнен айырмашылығы, теориялық оны түсіндіреді, мәнін ашады, практикалық мәселелерді ұтымды шешуге, ғылыми дүниетанымды, әлем бейнесін қалыптастыруға негіз болады. Теориялық білім құбылыстар мен процестерді барабар және жан-жақты түсінуге ықпал етеді. Қазіргі заманғы биологияны ол жұмыс істейтін әлеуметтік-мәдени фоннан бөлек қарастыруға болмайды.

Қоршаған ортаны білу ұғымдарды қалыптастырудан және олармен жұмыс жасаудан басталатындықтан, биологияны оқыту процесі «оқу процесінде оқушыларда ұғымдарды жоспарлы түрде қалыптастыру мен дамытудан тұратын» іргелі әдістемелік заңдылыққа негізделген [1]. Алайда, қазіргі оқытуды талдау бұл жерде қайшылықты ашады:

- бір жағынан, мектеп алдында оқушыларда бірқатар биологиялық ұғымдарды қалыптастыру мақсаты тұр, екінші жағынан, тәжірибе көрсеткендей, мұғалімдер оқушыларға ұғымдарды қалыптастыруға үйретпейді, биологиялық объектіні зерттеу кезінде тұжырымдаманың пайда болу механизмін ашпайды.

Тәжірибеде қалыптасқан жағдайдың себебі түсінікті, өйткені зерттелетін объектінің маңызды белгілерін ұғымға бөліп, жалпылау тек онымен жұмыс кезінде мүмкін болады. Біз жүргізген зерттеуге сәйкес, сабақтарда тірі заттарымен жұмысты ұйымдастыру өте шектеулі. Бағдарламаның практикалық бөлігі орындалмайды. Тірі объектілерлі үйде, сабақтан тыс биологияда пайдалану өте сирек қолданылады.

Мектепте оқушыларға дайын білімді жеткізуге негізделген, оқушылардың өзіндік ойлау, сондай-ақ тікелей сенсорлық-практикалық әрекеттерін шектейтін әдіс басым. Бұл оқушылардың ақыл-ой әрекетінің қарапайым әдістерін жүзеге асыра алмауына, зерттелетін заттар мен құбылыстардың маңызды белгілерін бөліп көрсетуге, оларды ұғымдарға жалпылауға әкеледі.

Белгіленген қайшылықтар мектеп жұмысының қазіргі жағдайында биологияны оқытуда тірі объектілерді пайдалану проблемасының өзектілігін анықтады.

Мәселені жан-жақты зерттеу мақсатында, ғылыми мақалалар мен әдеби дерек көздерге шолу жүргізілді. Ол үшін алдымызға келесідей міндеттер қойылды:

1. XVIII-XIX ғасырларда жаратылыстану пәндерін оқытуда тірі объектілерді қолдану;

2. XX ғасырдың бірінші жартысында биологияны оқытуда тірі объектілерді қолдану әдістемесі;

3. XX ғасырдың екінші жартысында биологияны оқытуда тірі объектілерді пайдалану әдістемесіндегі негізгі бағыттар.

Жоғарыда берілген үш сұраққа жауап беру нәтижесінде, келесідей қорытынды жасалды:

1. Биологияны оқытуда тірі объектілерді пайдалану проблемасының қалыптасуы XVIII-XIX ғасырлардағы прогрессивті педагогтар мен натуралист ғалымдардың таным процесінің заңдылықтарына сәйкес жаратылыстану пәнін оқытуды жүзеге асыру қажеттілігін және осыған байланысты көрнекі оқыту қажеттілігін түсінуіне байланысты. Я.А.Коменскийдің, сондай-ақ В.Ф.Зуев, А.М.Теряев, В.И.Даль, А.Н.Бекетов, Н.И.Раевский, А.Я.Герд сияқты бірқатар отандық натуралист-педагогтардың еңбектерінде көрнекі оқыту проблемасы аясында табиғи көрнекіліктің артықшылығы туралы, оқу процесін табиғи объектілермен қамтамасыз ету қажеттілігі туралы, типтік объектілерді таңдау критерийлері туралы сұрақтар қояды. XIX ғасырдың 60-жылдарындағы педагогикалық идеялардың прогрессивті дамуы жаратылыстану пәнін оқытуда тірі объектілерді пайдалану қажеттілігін көрсетті, олардың маңыздылығын тек оқушылардың білімін қалыптастыруда ғана емес, сонымен бірге олардың ақыл-ой дамуында, эстетикалық тәрбиесінде де қарастырды.

2. XX ғасырдың бірінші жартысында орыс мектебіне жаратылыстану ғылымдарын оқытуда озық педагогтар белсенді түрде биологиялық бағытты енгізуде, оны жүзеге асыруда бақылау мен тәжірибе арқылы тірі табиғатты зерттеудің сипаттамалық емес, түсіндірме сипатын талап етті. Осыған байланысты жаратылыстану ғылымдарының алдыңғы қатарлы әдіскерлері Г.Н.Боч, С.В.Герд, В.Ф.Натали, Л.Н.Никонов, В.В.Половцов, И.И.Полянский, Б.Е. Райков, К.П.Ягодовский тірі заттарымен жұмыс істеуге тікелей бағытталған оқытудың осындай формаларының әдістемелерін жасауға көп көңіл бөлді: практикалық сабақтар, экскурсиялар, сыныптан тыс үйірме жұмыстары. XX ғасырдың бірінші жартысындағы оқу-әдістемелік әдебиеттерді талдау озық мұғалімдерді оқыту тәжірибесінде практикалық жұмыстардың дәстүрлі тізімі, сондай-ақ оған сәйкес тірі өсімдіктер түрлерінің жиынтығы дамығанын көрсетеді. Мұғалімдер арасында тірі объектілерді қолдану қажеттілігі жалпыға бірдей танылды, бірақ тірі материалды иллюстрациядан бастап зерттеуге дейін қолданудың әртүрлі тәсілдері болды.

3. Кеңес одағы кезіндегі мектептің алғашқы жылдарында революцияға дейінгі мектептің озық тәжірибесінің таралуына байланысты тірі нысандармен жұмыс істеуге назар аударылды. Осы кезеңде биологиялық ғылымның жетістіктеріне сәйкес қолданылатын өсімдіктер жиынтығының, олармен жүргізілетін тәжірибелер мен бақылаулардың тақырыптарының кеңеюі байқалады, бұл күрделілік деңгейі мен оқушылардың дербестік дәрежесі бойынша тірі объектілермен жұмыстың әртүрлі түрлерін ажыратуға әкеледі. Кеңес одағы кезіндегі мектепте зерттеліп отырған мәселенің одан әрі қалыптасуына П.И.Боровицкий, Н.М.Верзилин, Б.В.Всесвятский, В.Ф.Натали, И.И.Полянский, Б.Е.Райков, К.П.Ягодовский сияқты жаратылыстану мұғалімдерінің жұмыстары ықпал етті.

4. Жинақталған құнды әдістемелік тәжірибе революцияға дейінгі кезеңде, жаратылыстану бағдарламасының қысқаруына және ұсынылған жұмыстарды орындау үшін материалдық базаның жеткіліксіздігіне байланысты жаппай халық мектебінде таралмағанын атап өткен жөн. Кеңес одағы кезіндегі мектепте биологияны оқытуда

тірі объектілерді шектеулі пайдалану байқалды, бұл мұғалімдердің осы мәселе бойынша жақсы әдістемелік дайындықтың болмауымен түсіндірілді.

5. XX ғасырдың екінші жартысында биологияны оқытуда тірі объектілерді пайдалану мәселелеріне жүгіну көп қырлы. Кейбір жалпылау жасай отырып, мектепте пайда болған әртүрлі бағыттардың көптігіне қарамастан, тірі объектілермен натуралистік жұмысты ұйымдастыруға ықпал ететініне қарамастан, бұқаралық мектепте бұл бағыттар бойынша жұмыс белсенді емес болғанын атап өткен жөн. Қазіргі биологиялық білім берудегі өзгерістер зерттелетін мәселенің дамуына кейбір жағымсыз салдарларды тудырды. Сонымен, биологияны оқытуда тірі объектілерді пайдалану бойынша жинақталған тәжірибенің көп бөлігі тақырыптарды оқытудың қысқаруына байланысты мүмкін болмады. Пайда болған баламалы бағдарламалар мен оқулықтардың көпшілігі биологияны оқытудың жаңа жағдайында тірі объектілерді пайдалану әдістемесінің ерекшеліктерін ашатын тиісті әдістемелік ұсыныстармен, жеке әдістемелік құралдармен қамтамасыз етілмеген.

Осы уақытқа дейін адамның табиғи қабілеттерін өзін-өзі жасанды құрылғылармен, «жансыз» табиғатпен әлемді тануға толықтай алмастырды. Нәтижесінде, 21 ғасырдың соңындағы адам білім алуға делдал болады. Оның және әлемнің арасында өзіндік «дидактикалық қабырға» бар, оның өткізгіштігі «ақпараттың тазалығы» тұрғысынан әр түрлі болады. Үнемі өшу, әлсіреу, адамды табиғатпен байланыстыратын ақпараттық сигналдардың бұрмалануы бар. Шартты әлем құрылды, онда адам оқуының барлық алдыңғы кезеңдерін анықтайтын ақпарат шарасы толығымен бұзылады. Бір жағынан, ақпарат ағыны үнемі күшейіп отырады, сөзбе-сөз бізді барлық жағынан таң қалдырады. Екінші жағынан, оқу орындарында жинақталған тәжірибенің мазмұны адамның жеке басының нақты қажеттіліктерінен барған сайын алшақтай түседі. Қазір кезде мектептерде оқыту кезінде ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдану сәнге айналды. Оқушыларда пәнге деген қызығушылық төмен. Мұның басты себептерінің бірі, биология пәнін оқыту кезінде тірі объектілерді өте аз мөлшерде қолдану немесе мүлдем қолданбау.

Ірі отандық әдіскер ғалымдардың еңбектерінде Макарова О.Б., Сивохина Л.Н., Орлова Л.Г., Бутвиловский В. Э., Давыдов В. В., Романова Т. Г., Якунчев М. А. [2, 3, 4] таным процесінің заңдылықтарына сәйкес педагогикалық процесті ұйымдастыру мектептегі бақылау мен эксперимент әдістемесін дамытуды ғана емес, оның негізінде ғылыми таным әдістері негізделуі керек, сонымен қатар тірі объектілердің оқу құралы ретіндегі жетекші рөлін талап ететіндігі дәлелденді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Криволапова Н. А. Внеурочная деятельность. Сборник заданий для развития познавательных способностей учащихся. 5-8 классы; Просвещение - Москва, 2013. - 224 с.

2. Макарова О.Б., Сивохина Л.Н. Методика обучения биологии: современные подходы / О.Б.Макарова, Л.Н.Сивохина. Монография. Часть 1 – Новосибирск: Изд. НГПУ, 2013. – 275 с.

3. Орлова Л.Г. О-66 Методика преподавания биологии: учебно-методическое пособие. - Костанай: КГУ имени А. Байтұрсынова, 2019. - с.105

4. Бутвиловский В. Э., Давыдов В. В., Романова Т. Г. Биология: методические рекомендации / В. Э. Бутвиловский, В. В. Давыдов, Т. Г. Романова. – Минск: БГМУ, 2016. – 151 с. Биология: методические рекомендации / В. Э. Бутвиловский, В. В. Давыдов, Т. Г. Романова. – Минск: БГМУ, 2016. – 151 с.

5. Якунчев М. А., Маркинов И. Ф., Ручин А. Б. Методика преподавания биологии: учебник/ М. А. Якунчев, И. Ф. Маркинов, А. Б. Ручин. – Москва: Академия, 2014. – 332 с.

ӘОЖ 821.512.122

«ӘДІЛ- МАРИЯ» РОМАНЫНДАҒЫ ДРАМАТИЗМ ТАБИҒАТЫ

Нуржанова Айнура Бактияровна

С.Аманжолов атындағы ШҚУ, Өскемен қ.

XX ғасырдың басындағы қазақ прозасының қалыптасуы, оның жанры, стилі, көркемдік растауы, рухани әлемде өз орнын табуы үшін. Ретінде және оның әріптестері, ол баспаға шығатын бірде-бір облыста проза. Мен әртүрлі тақырыптар туралы сөйлестім. Алайда, Шәкәрімнің прозасы басқаларға қарағанда ерекше белгілерге бай болды. Осылайша, қазақтың тұңғыш романының авторы Міржақып Дулатов әлеуметтік прозаның бастауында тұрды, Шәкәрімнің прозалық шығармаларында философиялық-психологиялық сипат басым болды. Бұл Шәкәрімнің қазақ прозасының философиялық-психологиялық бағытының бастауы болғанын білдіреді. «Ақиқат құбылыстарына философиялық тұрғыдан баға беруге ұмтылу мен оны түсіндіру Ш.Құдайбердіұлының проза стилінің айрықша белгісіне айналды».

Шәкәрім тарихи-философиялық трактаттар, мақалалар, әңгімелер, эсселер, романдар сияқты прозаның көптеген жанрларында көрінбеді. Алайда, саны мен саны жағынан Шәкәрімнің прозалық мұрасы көркемдік жағынан бай, ал ғылыми, тарихи және философиялық тұрғыдан алғанда бұл ұлттың құнды мұрасы деп айта аламыз. «Шәкәрімнің прозалық шығармалары реалистік дәстүрдің күшіне еніп, идеялық мазмұны жағынан олар ағартушылардың шығармалары арасында орын алады. Шәкәрім прозасының барлық жанрларында гуманистік мағына үнемі сезіліп тұрады».

XX ғасырдың басында көркемдік ізденістер нәтижесінде туған осы жанрдағы туындылардың бірі Ш.Құдайбердіұлының «Әділ-Мария» романы болды. Қолда бар мәліметтерге сәйкес, роман 1925 жылы жазылған. Мен бір уақытта бірде-бір баспа бетін көрмедім. Шәкәрімнің есімі мен әдеби мұрасы 1988 жылы ақынның шығармалар жинағында пайда болды.

Романдағы кеңістік пен уақыттағы оқиғаның көлемін анықтауға келгенде, Шәкәрім, әдеттегідей, шынайы. Өлеңдеріндегідей, ол жер мен судың атауын, әр оқиғаның күні мен айын дәл көрсетеді. Өйткені, хронологияда ғана емес. Уақыт пен Кеңістікті бірдей өлшеу арқылы романның психологиясын тереңдетіп, көркемдік күресті күшейте отырып, адамдар өздерінің мінездерін жан-жақты ашуға мүмкіндік алады. Тіпті «сол сәтте», «сол күні», «Ан», «осында» экспрессивті бояуы оқиғаның маусымдық, тақырыптық сәттерін анықтайтын нақты тірек фразалар мен сөздердің көмегімен автор іс-әрекет пен сезімді адамдардың санасында жеткізеді.

Қарапайым өмір шындығын сипаттайтын «Әділ–Марияда» Шәкәрім өзінің шығармашылық болмысының тағы бір ерекшелігін көрсетеді. Онда сызылады ұғымдар адамгершілікке, адалдық, парасаттылық, адалдық. Шәкәрімнің айтуынша, адамның барлық іс-әрекеттері мен ниеттері осы ұғымдарға бағынуы керек. Сіз адамдарды бай және кедей деп бөле алмайсыз. «Мен білмеймін», - деді ол. Адамға материалдық жағдай емес, ішкі әлем, оны әртүрлі сапалы топтарға бөлетін жан қажет. Бұл Шәкәрімнің романынан байқауға болатын алғашқы ерекшелік.

«Әділ мен Мария» романын жазудың мақсаты-аттың өзі біреудің тағдырын қайғылы түрде жоя алатын күш, байлық, күш пен айла-амалдарды жинау емес. Сол сияқты, Қазақ әдет-ғұрпына сәйкес, құмық тілінде бата алған әкелер ерлі-зайыпты өмірлері кезінде бір-біріне ғашық болған жастар туралы *elettörténetét* туралы айта алмады. Жазушының мақсаты, ойы терең. Автор Шыңғыстаудың қойнауында болып жатқан сансыз оқиғалардың біреуін ғана алып, оны мәңгілік өмір, адам философиясы тұрғысынан қарастырады. "Мен білмеймін", - деді ол.

«Әділ және Мария» романында синкретикалық кейіпкерлер көп. Мәтіндері философияға толы автордың монологтары оқиғаларды баяндаудың әртүрлі деңгейлеріне сәйкес келеді, сонымен қатар диалог бейнесінің дәстүрлі драмалық, классикалық формалары қатар қолданылады. Көркем пейзаждар, адамның портреттері, әр түрлі кейіпкерлердің психологиясы, кеверве іс-әрекеттерінің суреттері. Бірақ әңгіме ырғағы да үнемі өзгеріп отырады. Романның бір бөлігі суретке дәйекті түрде көшірілсе, екіншісі толығымен жалаңаш. Әсіресе романның соңғы бөліктері.

Қазақ ауылының өмірін сипаттауда Ш.Құдайбердіұлы басқа да күтпеген тәсілдерді қолданады. Жалаңаш ауыл балалары қолдарын құлағына тигізіп, қозының, қойдың қатты дауысын естіді де: О, олар қолдарын шапалақтап, содан кейін Қозыға өтті.

Қоңыр үйден шыққан Шәкәрім өзімен бірге таяқ алып, шашылған қойдың алдына «шайтан-шайтан» деген жазумен тұрды. Осы кезде ескі Шыңғыстау, баурайды жауып тұрған қара шымылдық сияқты, сенің ақ қымыз екенінді білгендей, өз көлеңкесін жерге түсірді де, шидемнің бауларының бірін көтеріп, үйден шығып, қойға жақындап, өрімді лақтырып, қойдың басына еңкейе бастады...».

Шәкәрім көп өмір сүрді, әлем басқа елде де, басқа елде де, табиғат әнінде де, құшағында да, өмірдің мәні туралы өз ойларында да өз жолымен өтеді. Ш.Құдайбердиев осы қазақ болмысына үңіліп, оған, ертелметтің оқиғалары мен өміріне өз көзқарасын білдірді. Оқырмандарына дәл солай жасауға кеңес беріледі. Жұмыста оқиғалар арқылы жұмыста өскен адамдар мен қоршаған орта арасындағы қатынастардың сипатын көрсетуге деген ұмтылыс байқалады. Сондықтан қоғамдық іс-шаралар тиісті деңгейде сипатталады. Алайда, бұл проблема отызыншы жылдардан кейінгі романдардағыдай қарама-қарсы формада емес, табиғи жағдайда. Мысалы, Торебектегі шашта ғана емес, оны қайта-қайта айдайтын Шешенбайда да, әкесі қорланған Торебектегі шашта да.

Еріктілер үшін Мария рухани әлемі, өмірге көзқарасы, талғамы, қалауы бар адам емес. Сонымен, Мария қызда емес, Үлкен, бауырлас, әкелік ризашылықта болуы мүмкін. Бұл көзқарас осы тақырыптағы романдарда жиі кездеседі. Бұл ұзақ уақыт бойы қоғамдық санада қалып, барлық халықтарда кездесетін көзқарас.

XIX ғасырдың басында, 1910-1911 жылдары қимымбек, Шешенбайдың санасында әйелге, қызға деген көзқарас «Еңлік-Кебек», «Нақаман – май» кезеңдерінің нормасынан ерекшеленбеді. Надандық немесе надандық? Ресей заңдарын Мемлекетті басқаруда, зорлық-зомбылықта ұтымды пайдаланатын қазақтар уақыт жаңалығын қабылдамайды деп айту қиын. Патша шенеуніктері ортақ тіл тапқан орыс шенеуніктеріне сүйене отырып, қазір арында пара алу үшін тұр. Олар сонымен бірге олармен қарым-қатынастың кілтін тапты, бұл ақша. Еркімбектердин қалалық Мәдениет комитетінің кезекті отырысы елімізде жақсы өтті, демек, АҚ білімі жұмыс істейді.

Қазақ әдебиетіндегі дәстүрлі тақырып-жастардың махаббаттан қашуы, ұлы қарама-қайшылыққа ауысып, трагедияға айналуы. Әулет әкелерге түсіп, бір - біріне ғашық болған жастар, ерлі-зайыптылар, отбасылар арасындағы күйреу әдебиет тарихында сирек кездеседі. Әдетте мұндай әрекет шығарманың мазмұны жағынан да, авторлық көзқарас тұрғысынан да айыпталады. Шудайбердіұлы да осы дәстүрді қолданады.

«Әділ және Мария» романында біреудің үйленбеген әйелін күшпен қабылдауға деген ұмтылыс жаңа әлеуметтік қатынастарға байланысты екендігі жүйелі түрде сипатталған. Оны жақсы білетін Билетинимбек ештеңе білмейді, бірақ әкесі амалды іздейді. Ол бәрін заңдастыру туралы ойлайды. Осы заңдардың арқасында әділ отбасы екі жазықсыз адамды теңдіксіз құрбан ету арқылы трагедияға айналады.

Жазықсыз жер аударылған әділ ресми үкіметтен қашқан адам қашып кетіп, әйеліне жүгінді. Автордың мақсаты-Кимимбектің дәстүрлі қазақ әдебиеттеріндегідей емес, жазаланғанын көрсету. Мұндағы мақсат басқаша. Шығарманың идеялық бағыты мен тақырыптық мазмұны тек әйел теңсіздігіне, махаббатқа ғана емес. Мысалы, рухани әлемі, мақсаты, махаббаты, қазақ әйелінің, қызының махаббаты бар екенін түсіне алмайтын қазақтар ескі әдет жаңа замандағы қасіретке алып келуі мүмкін екенін көрсетеді.

«Әділ-Мария» романы туралы философиялық ойлар әртүрлі. Оның берілуін автор әртүрлі көркемдік әдістерде де жүзеге асырады. Шәкәрім бейнелеген Шыңғыстау кейде тірі құбылысқа айналып, динамикалық пішінге айналады, кейде автор оның бейнесіне енген сияқты. Содан кейін бір күні кейіпкер ахаулдың басындағы мінезін, жан құбылыстарындағы өзгерістерді жеткізу үшін психологиялық талдау әдістерінің біріне - ішкі рефлексияға жүгінеді. Осындай монологтар, срывающиеся с уст Адиля қиын сәттерді ғана емес, ашады кейіпкердің сипаты, бірақ көрсетеді көркемдік келбеті туындылары, драматургиясы шиеленіскен күрес.

Прозалық шығармалар тек жазбаша түрде жасалатындықтан, Шәкәрім шығармалары көбінесе белгілі бір сюжетті, оқиғаны жасайды, адамдарды, әл-ауқатты, әрекеттерді, ойларды, мінез-құлықты, психологиялық сипаттамаларды автордың сөздерімен, монологтармен және кейіпкердің диалогтарымен сипаттайды. Моральдық принциптерді қолдану орны-жақында өткен ой, сөйлеу. Сондықтан Шәкәрімнің шығармалары - қазақ прозасын өз өрнектерімен байыта түскен көркем қазына деп айтсақ қателеспейміз. Шәкәрім шығармаларындағы тарихизм мен драматургияның негіздерін, көркемдік ерекшелігін, дәстүрлері мен жаңашылдығын зерттей отырып, біз мынадай

тұжырымдар жасай аламыз.

Шәкәрім

шығармашылығы-қазақ әдебиетінің Абайдан кейінгі басты құбылыстарының бірі. Ол шығармашылық мұраны мұра етіп, тікелей Абай мектебіне ауысқан нағыз оқушы. Өзінің ұлы ұстазын құрметтейтін, өмірдің адамгершілік қағидаттарына мән беретін, Шығыс және батыс әдебиетін жетік білетін, мұсылман ілімдерін еркін меңгерген, түркі халықтарының тарихын терең зерделейтін, діни және тарихи тақырыптарға жазады. Поэтикалық шығармашылықтан кейін үлгі болған ұлы адам.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Құдайбердіұлы Ш. Иманым. – Алматы: Арыс, 2000. – 321б.
- 2 Сыдықов Е. Шәкәрім. – Алматы: Ғылыми-танымдық басылым, 2013. – 441б.
- 3 Сыдықов Е. Шәкәрім: энцикл. – Семей: Тенгри. – 863б.
- 4 Қосаева Н.Қ., Бурыбаева А. Ұлы тұлғалар – Алматы: Орталық ғылыми кітапхана, 2009. – 274б.
- 5 Мұхамедрахым Ж. Әке аманатын ақтаған.//Семей мемлекеттік педагогикалық институты, 2006. - № 2 (2). – Б.47-51.
- 6 Жолдасбекұлы М., Салғараұлы Қ., Сейдімбек А. Елтұтқа – Астана: KUL TEGIN, 2001. – 352б.
- 7 Қайратұлы Б. Қажыны атқан Қарасартов емес.//Жас қазақ, 2008. - № 38. – Б.2.

ӘОЖ821.512.122.09

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІН ОҚЫТУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Сейпутанова А.Қ., Мамедулданова А.Ж.
С.Аманжолов атындағы ШҚУ, Өскемен қ.

Егеменді еліміздің болашағы жас жеткіншектердің білім дәрежесінің тереңдігімен өлшенеді. Қазіргі заманғы білім беру әлеуметтік құрылымның маңызды элементтерінің біріне айналды. Қазіргі уақыттағы жаһандану жағдайында ұлттық бірегейлікті, тұтастықты сақтау, ұлттық сананың саркылмауы, тіл мен ділдің баянды болуы үшін мектеп қабырғасында елжандылық тәрбие идеяларының санасына дарытуда әдебиеттің алатын орны ерекше.

Әдебиеттік оқу жүйесінде поэзиялық шығармалар елеулі орын алады. Поэзияда ақын сезімі өмір сүреді, оқушы оны өз сезімімен қабылдайды. Екі сезім түйіскенде ғана, яғни ақын сезімі мен оқушы сезімі түйіскенде, бір-бірін тапқанда ғана ол туралы сөз қозғау тиімді болмақ. «Көркем шығарманы оқыту – оқушының сөз қадірін түсінерлік ойлау әрекетін дамыту, рухани дүниесін байыту, эстетикалық талғамын жетілдіру, адамгершілік қасиетін қалыптастыру»- дейді ғалым Қажым Жұмалиев [1].

Оқушыларды лириканы сүйеге, түсінуге, оны өз еріктерімен оқуға, өмірлік сырлас досы етуге талаптандыру оны оқытудың басты мақсаты болып табылады. Оқушылардың оған деген жағымды көзқарасын қалыптастыру жүйелі жұмысты талап етеді.

Лирикалық шығармаларды өткенде олардың ішкі жан сырларына тереңдеу керек. Өмір ақиқатының бейнеленуіне, акын жүрегінің соғуына, оның жан лүпіліне шәкірт назарын аударту ұтымды. Шәкірт ақынмен бірге толғанып, бірге қайғырып, бірге кектенсе, сонда ғана шығарма терең меңгерілмек. Лирикалық шығармаларды оқытуда лирика туралы әдеби-теориялық бастапқы ұғым беру, өленді үйде алдын-ала оқып танысуға беру, мұғалім өлеңнің поэтикалық көркем тіліне, құрылымына міндетті түрде назар аударуы, өзі талдамас бұрын оқушылармен жұмыс жүргізуі тиіс. Яғни олардан өздеріне ұнаған шумактар, әдемі, сұлу деген бейнелі сөздері ұтымды, шебер шыққан сөз тіркестерін сұрап білудің маңызы зор. Себебі лириканы оқытудың басты мақсаттарының бірі - оқушыларды поэзияны сүйуге баулу, оның кестелі тілін сезіне білуге, эстетикалық ләззат ала білуге, әдемі, көркем сөйлей білуге, ұлттық құндылықтың асыл қазына екенін терең сезінуге баулу болып табылады.

Әдебиет - ұлттық танымның қайнар көзі, сондықтан поэзиялық шығармадан алынған үзінділерді оқығанда өленді әуенімен, сазымен мәнерлеп оқуға жатқа оқуға ерекше көңіл белу, өлендегі ақынның көңіл күйін бағдарлату, оқушылардың өз сезімі, өлеңнің әсеріне де назар аудару, тақырыпқа сай музыканы, бейнелеу өнерін, басқа да өнер туындыларын, көрнекілікті үйлесімді, тиімді пайдалану қажет. Лирикада оқиға, әрекет, кейіпкер тұлғасы жалпылай акын сезімімен танылса, қара сөзбен жазылған шығармада кейіпкер тұтас тұлғасымен қабілеті, ойы, әрекеті, сөзі бейнелететінін осындай нақты салыстыру арқылы аңғаруға болады. Қазіргі әдістемеде лирикалық шығармаға талдау жасаудың 4 түрі ұсынылып жүр: образ бойынша, тақырыптық, проблемалық, тұтас немесе автор ізімен [2].

Қандай талдау түрі болса көзделетін мақсат: оқушының туындыны қабылдауы, әсері эмоциясын тану; эстетикалық талғамын қалыптастыруға сеп болу; таным қабілеті, ойлау белсенділігі мен дербестігін ұштау; ең бастысы - көркем туынды бойынша талдау жасау, пікір айту жолдарын меңгерту (тақырыбы, авторлық идея, образдар жүйесі, сюжеттік-композициялық ерекшелігі, көркемдік-эстетикалық жағын т.б. кешенді түрде қарастыру) болып табылады.

Көркем туындыны оқытып, сауатты талдауға кол жеткізу үшін автордың мақсат-мұратын, ойын білдіретін әрбір деталь, көркемдік тәсілді дәл танып, суреткер шеберлігін оқушыға дұрыс таныта білу керек. Оқушының танымдық-шығармашылық қабілетін, ойлау белсенділігін дамытатын, өз жоба-жорамалын ұсыну, салыстыру негізінде дұрыс шешім табуға жетелейтін әдістің бірі - проблемалық талдау. Ол көркем туынды негізіндегі проблеманы дәл танып, ізденіске, әдеби айтыс- тартысқа жетелейтін сұрақтар әзірлеуді қажет етеді. Сұрақ авторлық идея, проблема, кейіпкер іс-әрекеті т.б. негізінде туындайды. 10-сыныпта М.Дулатовтың азаматтық лирикасын оқытуда мәселеге дәстүр және жаңашылдық тұрғысынан карау, отаршылдық езгіге қарсы күрескерлік үні, әсіресе жер мәселесін ХҮІІІ ғасырдағы жыраулар поэзиясы, ХІХ ғасырдағы «зар заман ақындары», Махамбеттің күрескер поэзиясынан бастап талдау тиімдірек. Дәстүрлі тақырып, оған Міржақыптың жаңаша көзқарасы, жаңаша жырлауы туралы сөз қозғау оқушының өткен материалға қайта үңілуіне, негізгіні саналы игеруіне мүмкіндік туғызады.

Лирикалық өлендерді оқыту мәселесі, онымен істелетін жұмыс түрлері өлеңнің тақырыбына, композициялық құрылысына қарай өзгеріп отырады. 8-10 орыс сыныптарының қазақ әдебиеті сабағында поэзияны оқытуда атқарылатын негізгі

жұмыс түрлері мынандай:

Лирикалық өлеңді оқу алдындағы кіріспе әңгіме. Ол әңгіме акынның өміріне байланысты ол кім, қандай ақын, нені жырлады, осы лирикалық өлеңнің жазылуы, ол арқылы нені және қандай ой сезімін білдіреді. Кейбір өлеңдер акынның өміріне тікелей қатысты болады. Махамбеттік Баймағамбетке айтқаны, Сұлтанмахмұттың «Шәкірт ойы», «Бір адамға», Абайдың «Жасымда ғалым бар деп ескермедім» т.б.

Өлеңді мұғалімнің өзі келістіріп оқуы және оқушыға мәнерлеп оқыта білуі лириканы танытудың бірден бір методикалық жолы деуге болады.

Лирикалық өлеңдегі негізгі мәселені анықтау. Егер суреттемелі көріністер болса, оны қандай сезіммен бергенін ашу.

Осындай өлеңді, мүмкіндігіне қарай, тектес өлеңмен салыстыру. Мысалы, табиғат, оқу-ағарту лирикалары т.б.

Лирикалық өлеңнің сюжет белгілеріне, өмір көрінісінің суреттемелеріне қарай оның композициялық құрылысын талдау, ой-пікірдің жүйесін тауып, жоспарын жасау.

Өткір сықақ, әжуа, мысқылды өлеңдердің қоғамдық мәнін ашу.

Өлең тілінің көркемдігіне тоқталып акынның образ жасаудағы шеберлігін дәлелдеу.

Аллегориялық не символдық бейнедегі лирикалық өлең болса, оның қоғамдық мәнін ашу.

Өлеңнің құрылысым ұйқасын таныту. Ұғымға ауыр сөздерге түсінік беру [4].

Қорыта келгенде, әдебиет - тұнып тұрған тілдік байлық. Көркем әдебиетте тілдің эмоциялық және эстетикалық қуаты ерекше көрінеді Ахмет Байтырсынұлы шығарма тілін ақын тілі және әншейін тіл деп жіктей келіп: «Бұл екі тілдің арасындағы айырмасы мынау: әншейін тіл көбінесе сөздің дұрыстығын, анықтылығын, тазалығын дәлдігін талғайды. Ақын тілі сөздің дұрыстығының, тазалығының, дәлдігінің үстіне көрнекті, әуезді болу жағын талғайды» [5] деп жазады. Ендеше, әдебиет пәні арқылы оқушылардың рухани дүниесі байды, туған тілін сүюден елін, адамзатты құрметтеуге дейінгі сезімдері тәрбиеленеді. Әдебиет арқылы оқушылар алдында еліміздің тарихы, оның ғасырлар қойнауында қалған сөз сандығы ашылады, солар арқылы халық арманы, қиялы, болашақтан күтер үміті, ақ сенімі көрінеді. Әдебиетті оқытудың басты мақсаты - оқушыларды сөз өнерінің қыр-сырымен таныстыру, халық даналығы, халық өсиеттерінен нәр алғызу, кітапқа деген ынтасын ояту, халықтың рухани байлығы - әдебиетін жан-жақты игерту, сол арқылы парасаттылыққа, имандылыққа, инабаттылыққа, сұлулыққа тәрбиелеу.

Әдебиеттер тізімі:

1. Ақшолақов Т.Қ. Шығарманың көркем айшықтарын таныту. Алматы, 1994ж.
2. Бітібаева Қ. Әдебиетті оқыту әдістемесі. Алматы, 1997ж.
3. Даулетбекова Ж. Оқушылардың танымдық қызығушылығын қалыптастыру. Алматы, 1997ж.
4. Б. Сманов. Кейіпкер бейнесін талдау. А., Рауан 1990ж.
5. А. Байтұрсынұлы, Тіл тағылымы, А, «Жазушы», .1992.

МІРЖАҚЫП ДУЛАТҰЛЫ ПОЭЗИЯСЫН ОҚЫТУДЫҢ ТӘРБИЕЛІК МӘНІ

Сагиева Карлыгаш Советовна

С.Аманжолов атындағы ШҚУ, Өскемен қ.

XIX ғасырдың екінші жартысында өмір сүрген қазақ ағартушылары Ш.Уәлиханов, А.Құнанбайұлы, ағартушы-педагог Ы.Алтынсарин, XX ғасырдың басы 30-жылдарындағы ағартушы-педагогтар А.Байтұрсынұлы, М.Дулатұлы, Ж.Аймауытұлы, М.Жұмабайұлы т.б., балалардың дүниеге көзқарасын және мінезін қалыптастыруда отбасы рөлінің маңыздылығын ескере отырып, ондағы әкесі мен анасының, атасы мен әжесінің, жасы үлкендердің отбасында басты тәлімгерлер екендігін өздерінің жеке бастары мен шығармаларында айрықша көрсете білді. Олардың пікірінше, балаларды тәрбиелеу үшін ата-ананың өздері тәрбиелі болу керектігі, отбасында балаларды ата-баба дәстүрлері, ауыз әдебиеті, халықтың тарихы мен мәдениеті арқылы тәрбиелеуді қажет деп санады [36.68].

Қазақтың өткен тарихында ұлт зиялыларының артына қалдырған рухани мұрасының бүгінгі ұрпақ үшін тәрбиелік жағынан алғанда баға бергісіз құнды. Елбасымыз Нұрсұлтан Назарбаевтың «Ұлылардың мұраты да, мұрасы да, атақ-даңқы да, мерейтойы да – кейінгіге үлгі. Ал үлгіге қарап ұрпақ өседі», деген сөздері жоғардағы айтқанымызға дәлел.

Езілген еліне ес болуға, жоғын жоқтап, мұңын мұңдауға серт байлаған Міржақып Дулатұлы өз халқының ісіне бар болмысымен кірісті. Ол сол бір ізгі ниеті үшін де, «Қалғанша жарты жаңқам мен сенікі, Пайдалан шаруаңа жараса, алаш!» деп бар дауысымен жар салады. Кең даласында алаңсыз өмір сүріп, мал бағып жатқан бейқам халқын: «Көзіңді аш, оян қазақ, көтер басты, Өткізбей қараңғыда бекер жасты» деп жырымен жұлқылап оятып, оларды білімге, ел үшін пайдалы іс-әрекетке шақырды. Елі үшін ерен еңбек етіп, бар ғұмырын сол жолда сарп еткен арыстың артынан поэзия саласы бойынша «Оян, қазақ!», «Азамат», «Терме» жинақтары бүгінгі ұрпаққа мұра болып қалды.

Ендігі кезекте, бүгінгі егеменді елдің ертеңі болатын ұрпаққа Міржақыптың поэзиясын оқытыдың тәрбиелік маңызы қандай? Міржақыптың отты жырлары арқылы, біз ұрпақ санасына қанадай құндылықтарды сіңіре аламыз? деген сұрақтардың жауабын табу үшін ұлт зиялысының бойындағы қасиеттерге, оның адуынды сөздермен өрілген поэзиясындағы кей өлеңдердің айтар ойына, берер тәліміне бірге үңіліп көрелік.

М.Дулатұлының күнделікті өмірдегі жолдас-жораларымен, айналасындағы ортамен қарым-қатынасындағы қарапайымдылық, қайырымдылық, досқа деген ілтипат, әділдік, шыншылдық, еңбексүйгіштік, бір беттілік, адалдық және т.б. ізгі адами қасиеттердің оған тән екендігін ағасы Асқар мен қарындасы Ботакөздің, туған қызы Гүлнәрдің естеліктерінде де нақтылы мысалдармен дәлелденген. Мәселен, қарындасы Ботакөздің ағасы туралы естелігінде «...Міржақып жас күнінен үстін таза ұстап, жинақы жүретін. Мінезінен бірбеткейлік, қайсарлық, өжеттілік сезілетін. Не бүлдірсе де, жасырмай турасын айтатын. Кемтар кісілерді, жарымжан мүгедектерді аяйтын, көңілшектілігі, жұмсақтығы да бала шағынан байқалатын. Оқуға алғыр

болатын», дейді. М.Дулатұлының осы қасиеттерді жастардың бойына оқу-білім, тәрбие арқылы ұялату керек деп қарады. Өзінің поэзиялық шығармаларында да осы адами қасиеттерді марапаттауды мақсат етті.

Өлеңнің тәрбиелік мәніне зор маңыз беретін Міржақыптың ұры атынан шығарған «Хибстағы ұрының мінәжаты» деп аталатын өлеңінде, өз «кәсібінен» көрген қорлығын жіпке тізе келе, ұры тәубесіне келеді. Сондай-ақ, Міржақып поэзиясында алғаш рет мейірбандық, ізгілік тақырыбына арна жасаған ақын. Бүгінде қазақ арасында анаға арналған әндерден әсем ән бірен-саран. Олардың кейбіреуін бүкіл халық боп айтатынын да білеміз. Ал осы ақбұлақ сезім бастауы М.Дулатұлының «Шешенің балаларын сүюі» атты өлеңінен бастау алғанын атап айтуымыз керек.

Міржақып Дулатұлының шығармаларын талдау кезінде мектеп мұғалімдерінің көңіл бөлетін бір мәселесі оның аз сөзге көп мағына сыйғызатын сөздерінің жиі кездесуінде болуы керек. Мұғалімдер оқушылардың осы қанатты сөздерге көңілін бөлгізе отырып, оның шығармаларының көркемдік, тілдік ерекшеліктеріне назарларын аудартуына болады.

М.Дулатұлының шығармаларында кездесетін осындай ой-тұжырымдары бүгінгі жастардың ойын өсіріп, санасын қалыптастыруға ықпалын тигізеді.

Алаштың арда ұлы Міржақып Дулатұлының артына қалдырған тәлімдік мұрасын, соның ішінде поэзиясын оқытуда ұрпақ бойында қалыптасатын тәрбиенің негізгі бағыттарын төмендегіше жіктедік:

1. Азаматтық тәрбие (Отанын, елін, жерін, ана тілін сүю, оны қорғау, қоғамдық құрылысты, мемлекеттік рәміздерді құрметтеу, азаматтық борышты терең сезіну, азаматтық құқықты қорғау)
2. Адамгершілік тәрбие (мінез құлық, әдептілік, адами қарым-қатынастар нормасының сақталуы)
3. Еңбек тәрбиесі (еңбекті сүю, еңбекке бейімділік, еңбектің нәтижесіне қол жеткізу, экономикалық-кәсіптік бейімділік)
4. Эстетикалық мәдениет (әсемдікті, сұлулықты сезіне, сүйе, бағалай білу)
5. Дене тәрбиесі (дене шынықтыру, салауатты өмір салтын сақтау).
6. Экологиялық тәрбие (табиғатты аялау, ауаны, суды, жануарларды қоғау, қоршаған ортаны жасыл желекпен көмкеру).

Тәрбиенің негізгі бағыттарын жүзеге асыру бағытында Міржақып Дулатұлының жалпы шығармалары арқылы іске асырылатын тәрбиелік құндылықтар жіктемесін жасадық.

Кесте 1 – М.Дулатұлы әдеби мұрасының тәрбиелік құндылық бойынша жүйеленуі

№	Шығармалары	Тәрбиелік құндылық көрсеткіші
1	«Бақытсыз Жамал» романы	Ана махаббаты, сүйіспешілік, бас бостандық
2	Қазақ халқының бұрынғы мажигаты	Жаңалыққа, ғылым, адамгершілікке үндеу
3	«Өнермен хасыл болған мәселелер», «Мешіт-медресе	Өнерді дамыту, ғылымды игеру, рухани

	хақында», «Қазақ халқына діни бір уағыз»	құндылық, тазалықты насихаттау
4	«Терме», «Таршылық халіміз хақында аз мінәжат», «Жесір даулары хақында»	Оқу, білім, ағарту мәселелері, қамқорлық, халық қамы, адамгершілік, халық мүддесі, адамгершілік, халық мүддесі, бас бостандық
5	«Шешенің балаларын сүюі», «Аяңыздар жетімді», «Балаларға жұққаны»	Адамгершілік, ана мен бала арасындағы сүйіспеншілік
6	«Бүркіт кегі»	Адалдық, азаттық, еркіндік, ерлік, рух
7	«Балқия» (пьесасы)	Махаббат, сүйіспеншілік
8	«Күлменіздер кәріге»	Үлкенді құрметтеу
9	«Медресе», «Ғалия», «Адам саудасы хақында», «Дін мен ғылым»	Қамқорлық, рухани тазалық

1-кестенің жалғасы:

10	«Оян, қазақ!», «Қазақ жерлері»	Азаматтық, ұлттық патриоттық рух, жер тағдыры, ел тағдыры үшін күрес, саяси ояту
11	«Жігіттер», «Насихат ғұмумия»	Азаматтық намыс, арлылық, елдің тұтастығы, азаттығы, орысша сауат ашу
12	«Сөз ақыры», «Абақтыда айт күні»	Даналық, төзімділік, жігерлілік, патриоттық, азаматтық, батылдық
13	«Алаштың азаматына»	Отанды қорғау, кеңшілік, әділдік
14	«Алаш ұранды қазаққа»	Сауаттылық, қамқорлық
15	«Өнер мектебі», «Қамар сұлуға», «Екі сұлуға», «Бүркіт кегі», «Қазақ әдебиет кеші», «Қош келдің, Наурыз!» «Сұлу қызға», «Таза бұлақ», «Таң», «Қобызшы ініме», «Қиял»	Өнер, ғылымды құрметтеу Рухани тазалық Табиғи тазалық Көркемдік, сұлулық Зеректік Шеберлік Талғам Өнер

16	«Қайтсек жұрт боламыз»	Батылдық, төзімділік
17	«Наурыз», «Таң», «Жаз», «Жазғы кеш», «Шілде», «Күз», «Қыс», «Қоян», «Бұғы», «Піл», «Үй хайуандары», «Бөрік», «Адамға тіршілік не үшін керек?»	Табиғатқа деген сүйіспеншілік, Экологиялық сананы тәрбиелеу, Қоршаған ортаға сүйіспеншілік

Міржақыптың жалпы шығармаларының бір бөлігі оқушыларды елін, жерін, отанын сүюге, патриотизмге тәрбиелеуде маңызға ие. Ал жастардың бойында осындай тәрбиенің ұлттық құндылықтарын қалыптастыруда мұғалімдерге ерекше жауапкершілік пен міндет жүктеледі. Себебі, жас ұрпақтың бойына патриоттық сезім мен саяси сана, дүниетаным қалыптастыруда оның шығармалар мен ұлттық салт-дәстүрлерді қолдануы басты рөл атқарады.

«Ел болам десең, бесігіңді түзе», - дейді ұлы жазушымыз М.Әуезов. Біздің халқымыздың тәрбие тәсілдері мен тәжірибелері көп. Халқымыздың ғасырлар бойы қалыптасқан салт-дәстүр, әдет-ғұрып үлгілері мен өнегелері соның айғағы. Елін сүйген адам сол елдің салт-санасын, мәдени мұрасын қастерлеп, өнеге тұтуы тиіс. Сондай азаматтар мен азаматшаларды біз мектеп қабырғасында тәрбиелеуге тиіспіз. Ол жолда Міржақып поэзиясын оқытудың тәрбиелік мәні айрықша.

Қорыта келгенде Міржақып Дулатұлының артына қалдырып кеткен ақындық мұрасы қазақ әдебиетінде, оның ішінде жазба поэзияда маңызды орын алады. Себебі, оның қаламынан қанат қағып ұшқан әрбір өлең шумақтары сол кездегі болсын, бүгінгі ұрпақтың болсын бойындағы адамгершілік рухты оятуға барын салды. Сондай-ақ, ол өзінің тұла бойындағы асыл қасиеттерді поэзиясымен пайымдап, халқының санасына сіңіруге тырсты.

Қазіргі дамыған заманда елін, отанын, жерін өзінің бас амандығынан жоғары қоятын, ұлты үшін ұлы тәуекелдерге баратын білімді, саналы, ұрпақты тәрбиелеу маңызды. Ал еліміздің ертеңі болатын сондай ұрпақты отансүйгіштікке, білім мен өнерге адамгершілік рухта тәрбиелеу мектептегі ұстаздардың басты міндеті. Сол міндетті іске асыру жолында мектеп қабырғасында азамат ақын М.Дулатұлының поэзиясын тереңінен оқыту мойындағы ауыр жүкті, міндетті жеңілдетудің бірден-бір құралы деп сеніммен айта аламыз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Дулатұлы М. Бес томдық шығармалар жинағы (Көркемсөз, әдеби сын, зерттеу мақалалары, қазақ тілінде басылған кітаптар көрсеткіштері). М.О. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институты. 3 том. – Алматы: Мектеп, 2013. – 369 б.
2. Иманбаева С.С. М. Дулатұлының азамат соғысы жылдарындағы қайраткерлік ұстанымы // Ғасырлар тоғысындағы алаш идеялары атты халықаралық ғылыми теориялық конференция материалдары. – Алматы, 2017. – 30-31 қазан.
3. Дулатұлы М. Бес томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Мектеп, 2003. – 388 б.

4. Иманбаева С.С. Ұлт зиялыларының 1921-1922 жылдардағы ашаршылық тұсындағы қызметі // Ғасырлар тоғысындағы алаш идеялары атты халықаралық ғылыми теориялық конференция материалдары. – Алматы, 2017. – 30-31 қазан. – 138-145 б.
5. Тулегенова А.Ж. Міржақып Дулатұлының қоғамдық саяси қызметі// «Заманауи әлемдегі ғылым мен білім» атты халықаралық ғылыми теориялық конференция материалдары.
– Қарағанды: Болашақ, 2015. – 30-31 қазан. – 162-169 б.
6. Құмырзақұлы А. Мұстафа Кемал Ататүрік ұстаз тұтқан алаш арысы. – Міржақып Дулатұлы // e-history.kz

ӘОЖ 37

МЕКТЕП ЖАҒДАЙЫНДА ЖАС ЖЕҢІЛ АТЛЕТТЕРІНДЕ ЖЫЛДАМДЫҚ ҚАБІЛЕТТЕРІН ДАМУЫ ҚҰРАЛДАРЫ МЕН ӘДІСТЕРІ

Тәбәрәк Еркінбек

Ғылыми жетекші: Зауренбеков Бауыржан Зауренбекович туризм және спорт Академиясының қауымдастырылған профессоры, PhD докторы

Жылдамдық қабілеттері-бұлшықеттердің қозғалғыштығына байланысты белгілі бір жылдамдықпен қозғалыстар жасау мүмкіндігі.

Жылдамдық қабілеттері деп мотор әрекеттерін минималды уақытта орындауды қамтамасыз ететін функционалдық қасиеттер кешені түсініледі. Жылдамдық қабілеттері қозғалыс реакциясының уақытымен, бір қозғалыс жылдамдығымен, қозғалыс жиілігімен сипатталады. Жылдамдықтың жеке көріністері арасында әрдайым сенімді байланыс бола бермейді, сондықтан қозғалыстың жоғары жылдамдығы баяу қозғалыс реакциясымен біріктірілуі мүмкін.

Жылдамдық қабілеттері деп адамның минималды уақыт аралығында моторлық әрекеттерді орындау қабілеті түсініледі. Басқа анықтамада жылдамдық қабілеттері деп қозғалыстардың жылдамдық сипаттамаларын тікелей және негізінен анықтайтын адамның функционалдық қасиеттерінің кешені түсініледі. Жылдамдық-бұл адамның сыртқы тітіркендіргіштерге шұғыл жауап беру және жылдам қимылдарды орындау қабілетінің көрінісі.

Жеңіл атлетиканың барлық түрлерінде жылдамдық қабілеттері қажет. Бұл сапа жаттығу техникасымен, бұлшықет күшімен тығыз байланысты, икемділік, қозғалыстарды жақсы үйлестіру. Дәл осы қасиеттерді жетілдіру арқылы жылдамдық дамиды. Жылдамдықты дамыту үшін үлкен қозғалыс жиілігімен жаттығулар қолданылады: қысқа сегменттерге жүгіру, көлбеу жүгіру, спорттық және ашық ойындар. Жылдамдық - күш жаттығулары көп мөлшерде және жоғары қарқындылықта орындалады

Спорттық тәжірибеде жылдамдық қабілеттері жылдамдық-күш қасиеттерінің нақты формаларында көрінеді.

Жылдамдық қабілеттерін дамыту-бұл қозғалыстарды тез жүзеге асыру қабілетінің дамуы. Ежелгі адамдар жылдамдықты жүгіру, өткір секіру арқылы

жасаған. Бастапқы жеделдету, максималды жылдамдықпен қысқа сегменттерге жүгіру тиімді. Әр түрлі жас кезеңдерінде қозғалыстың максималды жиілігін арттыру бірдей емес. Ең үлкен жылдық өсім 4 жастан 6 жасқа дейінгі және 7 жастан 9 жасқа дейінгі балаларда байқалады. Кейінгі жас кезеңдерінде өсу қарқыны төмендейді.

Жетілген жылдары жылдамдық қабілеттерін дамыту әрекеттері күрделі және тиімсіз, ал мектеп жасында қозғалыс жылдамдығын тәрбиелеудің қолайлы алғышарттары бар. Егер моториканы жақсарту үшін қолайлы кезеңдер өткізілмесе, болашақта жоғалған әлеуетті мүмкіндіктерді толтыру екіталай. А.А. Гужаловскийдің (1984) зерттеулері "барлық дағдылар, дағдылар, қасиеттер бойынша өсудің ең жоғары қарқыны бастауыш мектеп жасында байқалатынын" көрсетті. Кейбір зерттеушілер физикалық қасиеттерді дамытуда жан-жақты бағытталған жаттығуларды қолдануды орынды деп санайды, ал басқалары онтогенездің нақты Жас диапазонында табиғи өсудің жоғары қарқыны бар қозғалыс қабілеттеріне бағытталған мұндай жаттығуларды қолдану қажет деп санайды.

Оқушылардың дене тәрбиесінде жылдамдық қабілеттерін дамыту маңызды орын алады. Тәжірибе көрсеткендей, көптеген оқушылар жүгіру, секіру, лақтыру кезінде жоғары нәтижелерге қол жеткізе алмайды, өйткені оларға қозғалыстың нашар техникасы кедергі келтірмейді, бірақ негізінен негізгі моториканың жеткіліксіз дамуына байланысты - күш, жылдамдық, төзімділік, ептілік, икемділік. Жоғарыда келтірілген барлық мәліметтер балалардың моторикасын дамытуға арналған құралдар мен әдістерді саралап таңдауға ғылыми негіздеме беруге, дене шынықтыру сабақтары мен әртүрлі спорт түрлерімен айналысуға арналған бағдарламалардың мазмұнын нақтылауға, дене белсенділігінің мөлшерін дәлірек анықтауға мүмкіндік береді.

Жылдамдық қабілеттері ең маңызды физикалық қасиеттердің бірі болып табылады. Олар негізінен жеңіл атлетика жарыстарында өнер көрсетудің сәттілігін анықтайды.

Жылдамдық пен жылдамдықты пайдалану мүмкіндігі бастауыш және орта мектеп жасындағы жаттығулар балалардың морфофункционалды даму көрсеткіштерімен анықталады, өйткені бастауыш сынып оқушылары қазірдің өзінде олардың денесінің жоғары мүмкіндіктерін, функционалды жүйелердің қалыптасуы мен дене шынықтыру арасындағы тығыз байланысты көрсетеді.

Көптеген зерттеушілер бастауыш мектеп жасын жылдамдық қабілетінің қарқынды даму кезеңі деп санайды, сондықтан жылдамдықты бастауыш мектеп жасында дамыту керек.

В.К. Балсевич (2004), А. А. Гужаловский (1984), Л. В. Волков (2002), Ф. Г. Казарян (2002) және басқалары бастауыш мектеп жасын оқушылардың моторикасын және, ең алдымен, жылдамдық пен қозғалысты үйлестіру сияқты қасиеттерді ынталандыру үшін маңызды деп санайды.

Барлық басқа физикалық қасиеттермен салыстырғанда жылдамдық қабілеттері адамның ең қиын жаттығу сапасы болып табылады. Көпжылдық сабақтар процесінде спринттік жүгіруде жылдамдықтың мүмкін болатын ең жоғары өсуі 15-18% - дан аспайды. Бұл, ең алдымен, олардың физиологиялық негізі орталық жүйке жүйесінің аз жетілдірілетін туа біткен қасиеті - жүйке процестерінің қозғалғыштығы (қозу мен тежелудің өзгеруі).

Физиологиялық тұрғыдан алғанда, жылдамдық қабілеттері жүйке процестерінің қозғалғыштығымен, орталық жүйке жүйесіндегі бұлшықеттердің үйлестірілуімен, құрылымның ерекшеліктерімен және бұлшықеттердің жиырылу қасиеттерімен анықталады.

Бұлшықеттердің жылдамдық жиырылу қасиеттері көбінесе жылдам және баяу бұлшықет талшықтарының арақатынасына байланысты. Қазіргі уақытта бұлшықет талшықтарының екі түрін құрылымы мен функционалдығы бойынша ажырату әдеттегідей – "жылдам" (ақ), бұлшықет жиырылуының үлкен күші мен жылдамдығын дамытуға қабілетті, бірақ ұзақ төзімділік жұмысына бейімделмеген және баяу, бірақ ұзақ режимде жұмыс істейтін "баяу" (Қызыл).

Жылдам бұлшықет талшықтарында анаэробты энергиямен қамтамасыз ету процестері басым, ал баяу - аэробты (сондықтан оларда қан капиллярлары едәуір жоғары, миоглобин мөлшері жоғары, тотығу ферменттерінің белсенділігі жоғары). Бұлшықет талшықтарының құрамы генетикалық тұрғыдан анықталады, бірақ төзімділік жаттығулары белгілі бір дәрежеде қызыл бұлшықет талшықтарының санын көбейтеді. Бірақ спорттық мамандандыруды таңдағанда тұқым қуалайтын фактор басым болады. Мысалы, қысқа қашықтыққа жүгірушілер, секірушілер, лақтырушылар марафоншыларға қарағанда жылдам талшықтардың арақатынасын едәуір арттырады.

Сондықтан олардың ең қарқынды жас өсуі байқалатын жас кезеңдерінде балаларда белгілі бір жылдамдық қасиеттерін мақсатты дамытуды жүзеге асырған жөн.

Жылдамдық қабілеттерін дамыту құралдары-бұл шекті немесе шекті жылдамдықпен орындалатын жаттығулар(яғни, жылдамдық жаттығулары). Оларды үш негізгі топқа бөлуге болады (В.И. Лях, 1997).

1. Жылдамдық қабілеттерінің жекелеген компоненттеріне бағытталған жаттығулар:

- а) реакция жылдамдығы;
- б) жекелеген қозғалыстардың орындалу жылдамдығы;
- в) қозғалыс жиілігін жақсарту;
- г) бастапқы жылдамдықты жақсарту;
- д) жылдамдыққа төзімділік;
- е) тұтастай алғанда дәйекті қозғалыс әрекеттерін орындау жылдамдығы.

2. Жылдамдық қабілеттерінің барлық негізгі компоненттеріне кешенді (жан-жақты) әсер ету жаттығулары (мысалы, эстафета).

3. Конъюгаттық әсер ету жаттығулары:

- а) жылдамдыққа және барлық басқа қабілеттерге (жылдамдық пен күш, жылдамдық пен үйлестіру, жылдамдық пен төзімділік);
- б) жылдамдық қабілеттеріне және қозғалыс әрекеттерін жетілдіруге.

Спорттық тәжірибеде жеке қозғалыстардың жылдамдығын дамыту үшін жарылғыш күшті дамыту үшін қолданылатын жаттығулар қолданылады, бірақ салмақсыз немесе қозғалыс жылдамдығын төмендетпейтін салмақпен. Сонымен қатар, толық емес көлемде, максималды жылдамдықпен және қозғалыстардың күрт тоқтауымен, сондай-ақ бастаулармен орындалатын жаттығулар қолданылады.

Қозғалыс жиілігін дамыту үшін мыналар қолданылады: қозғалыс қарқынын арттыруға ықпал ететін жағдайларда циклдік жаттығулар; тартқыш құрылғымен

көлбеу жүгіру; жоғары қарқынмен орындалатын аяқтар мен қолдардың жылдам қозғалысы, аралықты азайту, содан кейін оны біртіндеп арттыру; бұлшықет топтарының жиырылғаннан кейін релаксация жылдамдығын арттыруға арналған жаттығулар.

Жылдамдық мүмкіндіктерін олардың кешенді көрінісінде дамыту үшін жаттығулардың үш тобы қолданылады: реакция жылдамдығын дамыту үшін қолданылатын жаттығулар; жеке қозғалыстардың жылдамдығын дамыту үшін қолданылатын жаттығулар, соның ішінде әртүрлі қысқа сегменттерде (10-нан 100 м-ге дейін) қозғалу; жарылғыш сипаттағы жаттығулар.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Аракелян Е.Е., Манжуев С. Х., Бражник И. И. тренажерді қолдану жеңілдететін суспензия жоғары білікті спринтерлерді даярлау жүйесінде әдіс. өзен. үшін. Жаттықтырушылар [Мәтін]: оқулық. М.: ГЦОЛИФК, 2006,. 19 б.
2. Балсевич В. барлығына және Барлығына арналған дене шынықтыру [Мәтін]: оқулық. М.: дене шынықтыру және спорт, 2002. 274б.
3. Балыбердин Олег, қысқа қашықтыққа жүгіру.Әдіс. өзен [Электрондық ресурс]. URL:http://bmsi.ru/doc/7fe42a95-52_d5-4ca7-8406-2f267c0a50a0 айналым уақыты 22.01.2017.
4. Богатырев Е. В. патшайым туралы аңыздар [Мәтін]: оқулық.М.: дене шынықтыру және спорт, 2005, 240с.

ӘОЖ 37

МЕКТЕП ЖАҒДАЙЫНДА КҮШ, ЖЫЛДАМДЫҚ ҚАБІЛЕТТЕРІН ҰШТАСТЫРА ДАМУ ҚҰРАЛДАРЫН ПАЙДАЛАНА ОТЫРЫП, ЖЕҢІЛ АТЛЕТ-СПРИНТЕРЛЕРДІҢ ДЕНЕ ДАЙЫНДЫҒЫН ДАМУ

Тәбәрәк Еркінбек

Ғылыми жетекші: Зауренбеков Бауыржан Зауренбекович туризм және спорт Академиясының қауымдастырылған профессоры, PhD докторы

Қысқа қашықтыққа жүгіру (спринт) - жеңіл атлетиканың ең керемет түрлерінің бірі. Спринт физикалық дайындықтың барлық аспектілеріне, әсіресе жылдамдық қабілеттеріне жоғары талаптар қояды.

Бірқатар зерттеулер жылдамдық-күш қабілеттілігі - бұл лезде "жарылғыш" жүйке-бұлшықет күшін көрсету қабілетімен сипатталатын күрделі физикалық қасиет, бұл өз кезегінде белгілі бір бұлшықет топтарының үлкен күшіне, олардың жиырылу жылдамдығына және жеңіл атлеттің өте шоғырланған ерікті күш-жігерге қабілеттілігіне негізделген. Ю. В. Верхошанскийдің пікірінше, жылдамдық пен күштің көріністеріне қабілеттілік күш пен жылдамдықтың туындысы ретінде емес, жылдамдық, күш, төзімділік және даму үшін бір қатарға қойылуы керек тәуелсіз сапа ретінде түсінілуі керек.оған ғана тән жаттығулар мен әдістер. Мұндай құралдар уақытша және динамикалық сипаттамалары бойынша негізгі спорттық жаттығуға сәйкес келуі керек: оның көріну уақытын ескере отырып, динамикалық күштің орташа мөлшері, ең бастысы – динамикалық күштің максималды даму жылдамдығы.

Зерттеудің мақсаты-15-16 жастағы жеңіл атлет-спринтерлердің жылдамдық-күштік қасиеттерін тәрбиелеудің тиімді құралдары мен әдістерін анықтау.

Зерттеу міндеттері:

1. Зерттеу тақырыбы бойынша ғылыми-әдістемелік әдебиеттерді талдау.

2. 15-16 жастағы жеңіл атлет-спринтерлердің жылдамдық-күштік қасиеттерін тәрбиелеудің тиімді құралдары мен әдістерін анықтаңыз.

Жылдамдық-күштік қасиеттер-бұл меншікті күш пен жылдамдық қабілеттерінің бір түрі. Жылдамдық-күштік қасиеттер ең аз уақыт аралығында бұлшықеттің максималды кернеуін дамыту қабілетін анықтайды. Жылдамдық-күш қабілеттері жүйке-бұлшықет жүйесінің функционалдық қасиеттеріне негізделген, бұл бұлшықет кернеулерімен қатар қозғалыстың максималды жылдамдығын қажет ететін әрекеттерді орындауға мүмкіндік береді. Басқаша айтқанда, "жылдамдық-күштік қасиеттер" термині адамның оңтайлы қозғалыс амплитудасын сақтай отырып, ең қысқа уақыт ішінде Максималды қуат күштерін көрсету қабілетін білдіреді.

Жылдамдық-қуат қасиеттері жылдамдық пен күштің байланысы ғана емес. Бұлшықет кернеуінің максималды параметрлеріне олардың салыстырмалы түрде баяу жиырылуымен қол жеткізуге болады, ал минималды салмақ жағдайында максималды қозғалыс жылдамдығына қол жеткізуге болады. Осы және басқа максимум арасында жылдамдық-күш қабілеттерінің көрінісі бар. Жылдамдық-күштік қасиеттер бұлшықеттердің шексіз кернеулерімен сипатталады, олар айтарлықтай жылдамдықпен орындалатын жаттығуларда қажетті, көбінесе максималды қуатпен көрінеді, бірақ, әдетте, шекті мәнге жетпейді. Олар қозғалыс әрекеттерінде көрінеді, онда бұлшықеттердің айтарлықтай күшімен қатар қозғалыс жылдамдығы қажет (мысалы, ұзындыққа және биіктікке секіруден және жүгіруден итеру, спорттық снарядтарды лақтыру кезіндегі соңғы күш және т.б.). Сонымен қатар, спортшы жеңетін сыртқы салмақ неғұрлым маңызды болса (мысалы, штанганы кеудеге көтеру кезінде), күш компоненті соғұрлым үлкен рөл атқарады, ал аз салмақпен (мысалы, найза лақтыру кезінде) жылдамдық компонентінің маңыздылығы артады [9,15]. Жылдамдық-күштік қасиеттер-бұл адамның қозғалыстардың оңтайлы амплитудасын сақтай отырып, ең қысқа уақыт ішінде мүмкін болатын күш-жігерді көрсету қабілеті. Бұл қабілет "жарылғыш күш" деп те аталады. Жылдамдық-күштік қасиеттер: - жүйке-бұлшықет аппаратының күйіне, - бұлшықеттің абсолютті күшіне, - бұлшықет қабілетіне, қозғалыстың басында күш-жігердің тез өсуіне байланысты. Жылдамдық-қуат қасиеттерінің құрылымы:

1. Абсолютті күш.

2. Бастапқы күш-бұлшықеттердің кернеудің бастапқы сәтінде жұмыс күшін тез дамыту қабілеті.

3. Жеделдету күші-бұлшықеттердің жиырылу жағдайында жұмыс күшін тез құру қабілеті.

4. Бұлшықеттің жиырылуының абсолютті жылдамдығы. Жылдамдық-күш қасиеттерінің көрінісі кезінде күш градиенті (уақыт бірлігінде күштің өсуі) жетекші орын алады.

Еңсерілетін қарсылық пен қарқындылықтың мөлшері бойынша жылдамдық пен күш қасиеттерін дамытуға бағытталған арнайы жаттығуларды үш топқа бөлуге болады:

1) қарсылықты жеңу жаттығулары, оның мәні бәсекелестіктен жоғары, соның арқасында қозғалыс жылдамдығы төмендейді, ал күш көрсету деңгейі артады;

2) қарсылықты жеңу жаттығулары, оның мөлшері бәсекеге қабілеттіліктен аз, ал қозғалыс жылдамдығы үлкен;

3) қарсылықты жеңу жаттығулары, оның мәні бәсекелестікке тең, қозғалыс жылдамдығы шекті және одан жоғары. Әрбір нақты жағдайда еңсерілетін қарсылықтың (бәсекелестік мәнге қатысты) салмағының немесе жеңілдігінің шамасы қозғалыстардың нақты құрылымын сақтауға мүмкіндік беретін шекті болуы тиіс.

Жылдамдыққа дайындық мәселелерін шешу үшін әртүрлі жаттығулар қолданылады:

а) өз дене салмағын жеңе отырып: жылдам жүгіру, бір және екі аяқпен орнынан және жүгіруден секіру (ұзындығы мен жылдамдығы әртүрлі), тереңдікке, биіктікке, диапазонға және олардың әртүрлі комбинацияларына, сондай-ақ күш жаттығулары мен гимнастикалық снарядтарға;

б) жүгіруде, секіру жаттығуларында, биіктікке және ұзындыққа секіруде әртүрлі қосымша салмақтармен (белбеу, жилет);

в) сыртқы ортаның әсерін пайдалана отырып: тауға және тауға, баспалдақпен және төмен қарай, әртүрлі топырақта (көгал, құм, құм, үгінділер, ормандағы жолдар, желге қарсы және жел) жүгіру және секіру;

г) ең жылдам қозғалыстарда, серіктеспен жаттығуларда, әртүрлі салмақтағы және түрдегі салмақтары бар жаттығуларда (салмағы 0,5 кг манжета, салмақты белбеу, салмағы 2-5 кг басылған шарлар, салмағы 16-32 кг гантельдер мен шәйнектер, салмағы 5-15 кг құм салынған сөмкелер), блоктық құрылғыларды қолданатын жаттығуларда сыртқы қарсылықтарды жеңе отырып әр түрлі снарядтарды лақтыру кезінде (әр түрлі салмақтағы 2-10 кг, салмағы 16-32 кг салмақтағы шарлар, тастар мен ядролар).

Қорыта келгенде Жылдамдық - күш қасиеттерін дамыту әдістеріне қатаң реттелетін жаттығу әдісі, бәсекелестік әдіс, 15-16 жас аралығындағы спортшыларға арналған ойын әдісі жатады, ең тиімдісі-бәсекелестік әдіс. Шекті жылдамдықпен орындалатын жоғары салмақпен (қарсылықпен) дене жаттығулары жылдамдық-күш қасиеттерін дамыту құралдары болып табылады. Арнайы жылдамдық-күш қасиеттерін дамыту үшін әртүрлі жаттығулар қолданылады. Жылдамдық Күшін дамытудың құралдары мен әдістерін таңдағанда, орталық жүйке жүйесінің тұрақсыздығы, бұлшықет аралық үйлестіру және бұлшықет реактивтілігі сияқты факторларға назар аудару қажет.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

5. Аракелян Е.Е., Манжуев С. Х., Бражник И. И. тренажерді қолдану жеңілдететін суспензия жоғары білікті спринтерлерді даярлау жүйесінде әдіс. өзен. үшін. Жаттықтырушылар [Мәтін]: оқулық. М.: ГЦОЛИФК, 2006., 19 б.
6. Балсевич В. барлығына және Барлығына арналған дене шынықтыру [Мәтін]: оқулық. М.: дене шынықтыру және спорт, 2002. 274б.

7. Балыбердин Олег, қысқа қашықтыққа жүгіру. Әдіс. өзен [Электрондық ресурс]. URL: <http://bmsi.ru/doc/7fe42a95-52d5-4ca7-8406-2f267c0a50a0> айналым уақыты 22.01.2017.
8. Богатырев Е. В. патшайым туралы аңыздар [Мәтін]: оқулық. М.: дене шынықтыру және спорт, 2005, 240с.

ӘОЖ 37

ВОЛЕЙБОЛ ОЙЫНЫНЫҢ ТЕХНИКАСЫН ЖЕТІЛДІРУ ӘДІСТЕМЕСІ САҒАТОВ ҚУАНЫШ ЖАЙЛАУБЕКҰЛЫ

Ғылыми жетекші: Уанбаев Еркін Кинаятұлы туризм және спорт Академиясының
қауымдастырылған профессоры

Уанбаев Еркін Кинаятovich ассоциированный профессор академии туризма и
спорта

Волейбол әдебиетінде техниканы орындау техникасы және ойынды оқыту әдістемесі қарастырылады. Бұл ретте мынадай кезеңдер ажыратылады:

- а) үйренуге, үйренілетін қабылдаумен танысуға алғышарттар жасау,
- б) жеңілдетілген жағдайларда қабылдауды үйрену,
- в) күрделі жағдайларда қабылдауды үйрену,
- г) қабылдауды ойында бекіту.

Ойын дағдыларын қалыптастырудың егжей-тегжейлі құрылымын Ю.Д. Железняк келтіреді. Бұл ретте дағдыларды бастапқы тұрақтандыру үшін стандартты-қайталама жаттығу әдісін, ал өзгермелі түрдегі іс - әрекеттерді жетілдіру үшін-қайталама-ауыспалы жаттығу әдісін қолдану қажет.

Ю. Д. Железняктың еңбектерінде бес кезеңге бөлінген ойын техникасын оқыту тізбегі келтірілген. Волейболдың ерекшелігін ескеру қажет. Ол үшін ойыншыларды жаңа техникалық техниканы оқытуға кіріспес бұрын, олардың физикалық қасиеттерін осы техниканың комбинацияларында оңтайлы деңгейге дейін дамыту керек, сонымен қатар жаттықтырушының түсіндірмесін, техниканы және басқа әдістерді қолдана отырып, оларда дұрыс идеяны құру және нығайту қажет.

Волейбол қатысушылардың функционалдық мүмкіндіктеріне жоғары талаптар қояды. Волейбол ойыны кенеттен және жылдам қозғалуды, секіруді, құлауды және басқа әрекеттерді қамтиды. Осыған байланысты волейболшы лезде реакцияға, алаңдағы қозғалыс жылдамдығына, бұлшықеттің жиырылу жылдамдығына, секіруге және олардың белгілі бір комбинацияларындағы басқа қасиеттерге ие болуы керек. Физикалық қасиеттердің жүйелі дамуы ойын техникасы мен тактикалық өзара әрекеттесуді сәтті игеруге ықпал етеді.

Балалар мен жасөспірімдерде дене шынықтыру негізінен жылдамдықты, ептілікті, жылдамдық пен күш қасиеттерін, жалпы төзімділікті дамытуға бағытталған. Жасөспірім кезінде техника мен тактикадағы дағдыларды нығайту және оларды жетілдіру кезінде дене шынықтыру техника мен тактиканы меңгеру деңгейін арттыруға негіз жасайды. Жас кезінде күш жаттығулары мен ерекше төзімділікке көп

көңіл бөлінеді. Дене шынықтыру Жалпы және арнайы дайындықтан тұрады, олардың арасында тығыз байланыс бар.

Волейбол материалына негізделген жаттығулардың негізгі бағыты-волейбол арқылы дене тәрбиесі мәселелерін шешуге көмектесу, ойын техникасы мен тактикасының негіздерін үйрету, жүйелі сабақтарға әдетті қалыптастыру, ол үшін тиісті білім мен дағдыларды қаруландыру.

Волейболдан жаттығу процесі үш бөлімнен тұрады. Сабақтың дайындық бөлігіне (5-8 мин) сыныпты ұйымдастыру бойынша іс-шаралар мен оқушылардың денесін сабақтың негізгі міндеттерін орындауға дайындауға ықпал ететін жаттығулар кіреді. Оқу материалы негізгі бөліктің материалымен органикалық түрде байланысты болуы керек және саптық және реттік жаттығуларды, зейін жаттығуларын, жүрудің, жүгірудің, секірудің әртүрлі тәсілдерін, саусақтар мен қолдарға, иық, тобық және тізе буындарына арналған жалпы дамыту және арнайы жаттығуларды, ойынның жеке әдістеріне еліктеу жаттығуларын, ашық ойындарды, эстафеталарды қамтуы керек. Сабақтың негізгі бөлігінде (30-35 мин) оның негізгі міндеттері шешіледі.

Орындалатын жұмыс физикалық қасиеттер деңгейін арттыруға, ойын техникасы мен тактикасын оқытуға арналған жаттығуларды, жалпы және арнайы дене шынықтыруды қоса отырып, волейбол ойнау тәсілдерін зерделеуге және жетілдіруге бағытталған. Жаттығуларды таңдау және олардың саны жаттығудың белгілі бір бағытын анықтайды. Сондықтан бұл оқу процесін құрудағы басты мәселе деп санаймыз. Спорт секциясының тиімділігін арттыру үшін оның мүшелері үшін әр жылға нақты міндеттерді анықтаған жөн.

Волейболшының қозғалыс әрекеттерін жетілдірудің негізгі жолы-бұл жарыс жағдайларына жақын әр түрлі детерминистік-ықтималдық вариативті жағдайлар кезінде қалыптасатын қозғалыстардың үлкен жиынтығын жетілдіру екенін ескеру қажет. Осыған байланысты спорттық техниканы жетілдірудің үш жолы бар. Біріншісі қозғалыстардың үйлестіру құрылымын нақтылауға (жақсартуға) байланысты. Екіншісі спортшының мотор әлеуетін кеңейту арқылы спорттық техниканы жетілдірумен байланысты, ақырында спорттық техниканы жетілдірудің үшінші бағыты оның сенімділігі мен құлату факторларының әсерінен шуға төзімділігімен байланысты.

Бағдарламаланған оқытудың таралуы осы салада перспективалы деп танылуы керек. Волейбол педагогикасында сызықтық-тармақталған бағдарламаланған оқытуды қолдану әрекеттері де бар.

Оқу-жаттығу процесінің міндеттерінің бірі оны қарқындату, тиімділікті арттыру, жаттығу әсерінің көлемі мен қарқындылығын арттыру арқылы ғана емес (бұл барлық жерде орынды емес), сонымен қатар арнайы қабілеттердің дамуына ықпал ететін және нәтижесінде спортшыларды даярлаудың тиімділігін арттыратын техникалық оқыту құралдарын пайдалану арқылы. Сондықтан, спорттық жетістіктер деңгейінің артуы спорттық дайындықтың жаңа, тиімді жолдарын іздеуді қажет етеді.

Ойын жағдайында қолданылатын соққы қимылдарын Оқытудың техникалық құралдарының ішінде мыналарды бөліп көрсету керек:

- А) ұшу траекториясы өзгертін әр түрлі доптар;
- б) спортшының дене буындарын мәжбүрлеп бекітетін құрылғылар;
- в) соққылар мен лақтыруларды жаттықтыруға арналған қорғаныс және салмақты қолғаптар.

Жалпы, жоғарыда аталған құрылғылардың бірқатар кемшіліктері бар, олар оларды ойын жағдайында толық пайдалануға мүмкіндік бермейді, бұл жаңа тренажер құрылғылары мен перкуссиялық қозғалыстарды үйренуге және жетілдіруге арналған құрылғыларды әзірлеуді талап етеді.

Модельдік эталонға және спортшының жеке ерекшеліктеріне сәйкес түзету бойынша ұсыныстар (графикалық, мәтіндік және т.б.) беруге мүмкіндік беретін шағын компьютерлер ерекше қызығушылық тудырады. Сонымен қатар, компьютерлерді Оқытудың техникалық құралдары ретінде пайдалану белгілі бір позицияны көрсетеді, егер адам визуалды өлшемдер мен нақты шамаларда көрсетілген реакциялар туралы ақпарат алса, онда мұндай қайталанған әсерлердің әсері едәуір артады және тезірек қол жеткізіледі. Қазіргі уақытта жеке компьютерлер спортшыларды даярлауда кеңінен қолданылады. Алайда, волейболда дербес компьютерлерді қолдана отырып, соқпалы қозғалыс техникасы бойынша оқыту бағдарламаларын құру және қолдану туралы ақпарат жұмыстармен шектеледі.

Биомеханикалық станоктар арқылы соққы қозғалысын жаттықтырудың практикалық әдістері биомеханикалық резонанс кұбылысына негізделген. Машиналар адамның физикалық қасиеттерін оңтайлы үйлесімде динамикалық түрде дамытуға ғана емес, сонымен қатар жеке биомеханикалық спектр негізінде адамның биомеханикалық аппаратының алдын-ала берілген қасиеттеріне қол жеткізуге мүмкіндік береді. Осы негізде келесі әдістерді қамтитын станоктарда соққы қозғалыстарын үйрету әдісі жеткілікті егжей-тегжейлі әзірленді:

1. Жалпыланған динамика әдісі. Бұл әдістің мақсаты-жүйенің кинетикалық энергиясын алу және оны тиімді пайдалану процесін мақсатты оңтайландыру (пайдалы әсердің жеткілікті коэффициенті). Әдісті іске асыру құралдары-станоктардағы қозғалыс, қозғалыстың барлық фазаларында баяу, адекватты және жылдам қарқынмен, амплитудасы қысқарған және ұлғайған және әртүрлі симметриялы салмақтармен және барабар қарсылықпен қозғалыс. Изометриялық жиырылу кезінде биохимиялық реакцияның жылдамдығы қысқарған және жүктеме болмаған кездегіден бес есе аз екендігі көрсетілген. Бұл жағдай спортшыға изометриялық жаттығуларда биохимиялық энергияны өте үнемді пайдалануға және осылайша олардың әрекеттерінің пайдалы әсер ету коэффициентін арттыруға және энергияның салыстырмалы жинақталуын жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Осының арқасында статикалық және квазистатикалық жүктемелер жағдайы биопотенциалдық энергияның едәуір мөлшерін сақтауға мүмкіндік береді;

2. Модельдік және симметриялық жаттығулар әдісі. Бұл әдістің мақсаты соққы фазасынан басқа барлық фазаларда белгілі бір динамикалық құрылымдарды дамыту болып табылады;

3. Массаж жаттығуларының әдісі. Әдістің міндеті-бұлшықеттердің әрекетін ретке келтіру, сонымен қатар кеңістіктік-уақыттық құрылымдарды құру және жетілдіру мақсатында спортшының жүйенің жекелеген түйіндерінен ақпарат алуын қамтамасыз

ету. Массаж жаттығулары массаждан айтарлықтай ерекшеленеді: олар бұлшықеттердің белсенді күйінде жасалады (массаж кезінде бұлшықеттер босаңсыған). Мұндай жаттығулардың ерекшелігі-олар соққыны имитациялайтын шағын қозғалыстар жағдайында жүзеге асырылады;

4. Еркіндік дәрежелерінің айнымалы санының әдісі. Келесі опциялар мүмкін:

а) жүйеде қатаң бекіту арқылы бірнеше еркіндік дәрежесі жойылды, қалғандарында оған толық еркіндік берілді. Бұл опция спортшының жарамсыз динамикалық құрылымдарын бұзған кезде қажет;

б) бостандықтың барлық дерлік дәрежелері жойылды. Қалғандары белгілі бір қозғалыстар жасауға мүмкіндік береді. Бұл опция қажетті құрылымдарды іздеу және салу кезінде қажет;

5. Күрделі динамика әдісі. Оның міндеті-өзара әрекеттесуде белгілі бір динамикалық және кинематикалық құрылымдарды құру.

Әр түрлі жастағы волейболшылардағы волейбол техникасы мен соқпалы қозғалыстардың негізгі тобының биомеханикалық сипаттамаларын зерттеу "мақсат ағашы" қағидаты бойынша құрылған қозғалыс техникасын оқытудың кешенді бағдарламасын жасауға мүмкіндік берді.

Волейболдағы шабуылшы соққыны зерттеу шабуылшы соққыға үйлестіру құрылымына ең жақын 1,5 кг басылған доптарды бір және екі қолмен лақтыру, салмақты теннис доптарын лақтыру екенін анықтады. Салмағы 5-10 кг болатын шарларды мүлдем қолдануға болмайды, өйткені шабуылдаушы соққыға тән үйлестіру құрылымы бұзылады. Сондықтан, мұндай доптарды орнынан лақтыру сияқты жаттығулар бұлшық еттердің жұмыс уақытының едәуір ұлғаюына және олардың жұмысқа қосылу реттілігінің бұзылуына байланысты шабуылдаушы соққыға сәйкес келмейді.

Диссертациялық жұмыстың тақырыбын ашу мақсатқа жетуге ықпал ететін мәселелерді шешу арқылы мүмкін болды. Диссертациялық жұмысты орындау барысында келесі міндеттер шешілді:

1. Волейбол ойнау әдістемесі мәселесі бойынша ғылыми-теориялық зерттеулер қарастырылды. Нәтижесінде волейбол Қазақстандағы ең көп таралған ойындардың бірі екендігі анықталды. Волейболдың жаппай, шынайы халықтық сипаты оның жоғары эмоционалдылығымен және ойын ережелерінің қарапайымдылығы мен жабдықтың қарапайымдылығына негізделген қол жетімділігімен түсіндіріледі.

2. Волейболдың спорт түрі ретіндегі ерекшеліктері ашылды. Волейбол ойнау кезінде спортшы ойыншылардың алаңдағы орналасуын ескеріп, серіктестердің әрекеттерін болжап, жаудың идеясын шешіп, қалыптасқан жағдайға тез талдау жасап, ең орынды әрекет туралы шешім қабылдап, осы әрекетті тиімді орындауы керек.

3. Волейболдың техникалық әдістері мен тактикалық әрекеттері талданды. Волейболшылардың техникалық дайындығы төзімділікті, жылдамдық пен күш қасиеттерін, қозғалыстарды үйлестіруді, қозғалыс дағдыларын жоғары ұйымдастырылған дамытуды қамтуы керек. Тактикалық дайындық командада ойнау, бір-бірін сақтандыру, жауды қорғаудағы әлсіз жақтарды анықтау, ойын ережелерін сақтау және ойын алаңындағы мінез-құлық нормаларын сақтау қабілетін дамытуға бағытталған.

4. Волейболдың ойын әдістерін оқыту әдістері зерттелді. Озық оқыту әдістемесі ол спортшылардың өзекті даму аймағына негізделген. Егер волейболды үйренудің кешенді тәсілі барлық дағдыларды бір уақытта дамытуды және ойын техникасын орындау сапасын біртіндеп арттыруды көздейтін болса, озық оқыту ең қарапайым әдістерден бас тартуға және осы негізде ойынның күрделі дағдылары мен дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Агашин Ф. К. соққы қозғалыстарының биомеханикасы. - М.: дене шынықтыру және спорт, 1977. - 207 б.
2. Волейбол / ред.М. Фидлер. - М.: дене шынықтыру және спорт, 1972. - 204 б.
3. Дон Д. спортшының қозғалысы: спорт биомеханикасы туралы очерктер. - М.: дене шынықтыру және спорт, 1965. - 197 б.
4. Железняк Ю. Д. волейболдан 120 сабақ. - М: дене шынықтыру және спорт, 1965. - 178 б.
5. Железняк Ю.Д. волейбол шеберлігіне. - М.: дене шынықтыру және спорт, 1998. - 156 б.
6. Железняк Ю. Д. жас волейболшыларда моториканы қалыптастыру. - М.: дене шынықтыру және Спорт, 1972. - 202 б.

ӘОЖ 37

АРНАЙЫ ЖАТТЫҒУЛАРДЫ ҚОЛДАНУ АРҚЫЛЫ ЖАС ПАЛУАНДАРДЫҢ КҮШ-ЖЫЛДАМДЫҚ ҚАСИЕТТЕРІН БІРІКТІРЕ ДАМЫТУ

Кенжебай Мирас Рыскелдіұлы

Ғылыми жетекші Дошыбеков Айдын Бағдатұлы, PhD докторы

Мақалада Күш қабілеттері меншікті және жылдамдық күштеріне бөлінеді. Күш көріністерінің ерекше формалары-абсолютті, жылдамдық және жарылғыш күш, күшке төзімділік.

Абсолютті күш жекелеген бұлшықет топтарының шекті күштік мүмкіндіктерін сипаттайды, ал жаһандық сипаттағы қозғалыс кезінде балуанның күштік әлеуетін

сипаттайды. "Абсолютті күш" ұғымында дәлсіздіктің белгілі бір элементі бар, өйткені барлық бұлшықеттер шекті кернеуді дамытатын мұндай қозғалыстар немесе позициялар жоқ. Сондықтан дәлдік үшін белгілі бір бұлшықет тобын немесе топтарын немесе максималды күш кернеулері пайда болатын нақты қозғалыстарды көрсету қажет. Абсолютті күшті өлшеу еңсерілетін жүктің шекті салмағы бойынша немесе статистикалық жағдайларда бұлшықеттің максималды кернеуі бойынша қабылданады.

Жылдамдық күші бұлшықеттердің жеңіл сыртқы қарсылықты жеңе отырып, салмақсыз қозғалысты немесе қозғалысты жылдам орындау қабілетімен сипатталады.

Жарылғыш күш минималды уақытта айтарлықтай кернеуді дамыту қабілетінде көрінеді. Жарылғыш күш күш градиентінің шамасы бойынша бағаланады (берілген қозғалыстағы максималды күш шамасының оған жету уақытына қатынасы). И. М. Добровольский (1992) жарылғыш күште үш компонентті анықтады: абсолютті, бастапқы және бұлшықет күшін жеделдету.

Күшке төзімділік-бұл айтарлықтай күш жүктемелерімен жаттығуларды ұзақ уақыт орындау қабілеті және ол өнімділіктің айқын төмендеуіне дейін осындай жаттығулардың орындалу уақытына қарай бағаланады.

Спорттық жекпе-жек барысында балуандар жарылғыш күштерден статикалық күштерге дейін әртүрлі күш сипаттамаларына ие қимылдар жасайды. Бұлшықет күшінің мөлшері мен күш-жігердің ұзақтығы, тіпті бір бұлшықет тобы үшін де, Жекпе-жек кезінде айтарлықтай өзгереді. Мысалы, жоғары білікті балуандарда иық иілгіштері мен экстензорларының күші $85,8 \pm 3,1$ -ден (бастапқы деңгей) $82 \pm 2,9$ кг-ға дейін, содан кейін $79,4 \pm 2,6$ -дан $77,1 \pm 2,7$ кг-ға дейін өзгерді; жиырылу кезінде күш-жігерді сақтау ұзақтығы айтарлықтай төмендейді: $47,5 \pm 2,4$, с (бастапқы), бірінші кезеңнен кейін $38,3 \pm 2,4$ с, екінші кезеңнен кейін $33,6 \pm 1,9$ с, үшінші кезеңнен кейін $29,1 \pm 1,6$ с [31]. Сондықтан балуандардың күш дайындығының сипаттамалары өте алуан түрлі.

Жарылғыш сипаттағы күш-жігердің жоғары деңгейі балуанға шабуылдау әрекеттерін тиімді (тез және күтпеген жерден) орындауға, жаудың шабуылдарынан озып кетуге мүмкіндік береді. Балуандардағы жарылғыш күштің көріністері ерекше екенін ескеру маңызды, өйткені олар қарсыластың және қарсыластың салмағы сияқты ерекше және үлкен салмақты жеңуге мәжбүр.

Жарылғыш күш бұлшықет күшінің даму деңгейімен үлкен дәрежеде анықталады, бірақ бұл жерде байланыс екіұшты. Сонымен, жоғары білікті балуандарда магистральды, білекті, жамбасты, төменгі аяқты, аяқты ұзарту кезінде және иық пен төменгі аяқты бүгу кезінде максималды күш пен күш градиенті арасында сенімді байланыс бар; басқа қозғалыстарда мұндай байланыс жоқ, жаңадан бастаушыларда мұндай байланыс мүлдем табылған жоқ. Бұл жарылғыш күш жүйке процестерінің шоғырлану дәрежесі және ерікті және функционалдық мүмкіндіктердің жұмылдыру дәрежесі, жауап беретін бұлшықеттерді уақтылы босаңсыту қабілеттерімен тығыз байланысты бұлшықет ішілік және бұлшықет аралық үйлестіру сияқты ерекше қабілеттермен алдын ала анықталатындығына байланысты.

Күресте техникалық-тактикалық әрекеттердің көпшілігі бұлшықет топтарының көптігімен жүзеге асырылады, дегенмен әрбір нақты қабылдауда негізгі жүктемені көтеретін бір немесе бірнеше бұлшықет топтары бар, сондықтан жарылғыш күштің

топографиясын білу балуанның жылдамдық - күш жаттығуларын рефлексивті басқарудың қажетті шарты болып табылады.

Жоғары білікті балуандарда күштің ең жоғары градиенті білектің бүгілуі мен кеңеюі кезінде көрінеді (орташа көрсеткіштер $20,9 \pm 1,2$ және $,8 \pm 0,9$ мс), иық ($23,2 \pm 1,9$ және $27,0 \pm 15$ мс), жамбас иілісі ($31,8 \pm 2,3$ мс) және жіліншік ($37,6 \pm 4,7$ мс); ең төменгі градиент күштер табанның дорсальды және плантарлы бүгілуінде ($68,1 \pm 5,8$ және $99,1 \pm 6,0$ мс) және магистральдық кеңеюде ($77,9 \pm 4,5$ мс) кездеседі; жіліншік, жамбас және магистральды бүгілу кезінде бұл көрсеткіш шамамен бірдей және шамамен 60 мс құрайды.

Экстензорлы бұлшықеттердің күші иілгіш бұлшықеттерге қарағанда екі есе жоғары екендігі белгілі, бұл олардың жүктемесінің маңыздылығымен түсіндіріледі: тік позаны ұстап тұру, гравитацияға қарсы жұмыс. Экстензорлы бұлшықеттердің жарылғыш күші иілгіш бұлшықеттерге қарағанда едәуір төмен, сондықтан жамбастың бүгілуі мен кеңеюіндегі күш градиенті 1: 1,89 қатынасында, төменгі аяқтың, аяқтың, магистральдың және иықтың тиісті қозғалыстарымен көрінеді-арақатынас.

Балуандардың техникалық әрекеттерінің көпшілігі негізінен экстензорлы бұлшықет топтарының есебінен жүзеге асырылады, бұл олардың жарылғыш күшін арттыруда балуандардың өнімділігін арттырудың белгілі бір резервтерін жасырады.

Бір қызығы, жалпы күш градиентінің көрсеткіштері самбистерде, классиктерде және дзюдошыларда шамамен бірдей, ал жеке қозғалыстардың өзіндік ерекшеліктері бар.

Балуандардың біліктілігі артқан сайын жарылғыш күштерді көрсету қабілеті артып келеді. Мысалы, бастаушы балуандарда білек бүгілуіндегі күш градиентінің орташа көрсеткіші 51,7 мс, үшінші разрядтаушыларда - 47 мс, екінші разрядтаушыларда - 46,9 мс, бірінші разрядтаушыларда - 32,6 мс, спорт шеберіне үміткерлерде - 26,8 мс, спорт шеберлерінде - 20,9 мс [21], Яғни жарылғыш күштің үздіксіз жетілдірілуі байқалады. Дегенмен, әртүрлі бұлшықет топтарының жарылғыш күші біркелкі емес артады. Көбінесе аяқтың және әсіресе қолдың қозғалыстарындағы жарылғыш күштердің көрсеткіштері басқа қозғалыстарға қарағанда жоғары болады. Мұны жаңадан бастаған балуандар көптеген әдістерді аяқ пен қолдың бұлшық еттері арқылы жасайтындығымен түсіндіруге болады. Біліктіліктің жоғарылауымен олар лақтыру кезінде ең үлкен бұлшықет топтарын қолдана бастайды. Бірнеше нақты жүктемелердің әсерінен негізгі, жетекші бұлшықет топтарының жүйке-бұлшықет механизмдері одан әрі жетілдіріледі. Қабылдауды орындауға қатысатын бұлшықеттердің жарылғыш күшінің деңгейі басқа бұлшықеттерге қарағанда жоғары.

Әр түрлі біліктіліктегі балуандардың жарылғыш күшін сынау кезінде жеке нәтижелердің таралуы айтарлықтай. Біліктілігі бірдей спортшылар кейде жарылғыш күштің орташа деңгейден екі есе немесе одан да төмен екенін байқайды. Балуандар максималды күштің төмен деңгейінде жоғары жарылғыш күш көрсететін мысалдар бар. Тіпті кейбір жаңадан бастаған балуандар жарылғыш күш-жігерге нақты қозғалыс формаларында жақсы қабілеттерін атап өтеді, сондықтан мұндай балуандардың болашағы сөзсіз.

Күш топографиясы деп әр түрлі бұлшықет топтарының максималды күшінің арақатынасын түсіну әдеттегідей. Кез-келген адамда бұлшықет күшінің топографиясы туралы салыстырмалы түрде толық түсінік қалыптастыру үшін мүмкін болатын жеке

бұлшықеттер мен бұлшықет топтарының күшін өлшеу қажет. В.П. Кожарскийдің (1998) мәліметтері бойынша, еркін, классикалық, дзюдо балуандарындағы бұлшықет күші айтарлықтай ерекшеленбейді, сонымен бірге балуандар салыстырмалы күш көрсеткіштері бойынша жас оқытылмаған еркектерден екі есе және одан да көп болуы сирек емес.

С. А. Дешле (1982) спортшы мамандандырылған күрес түріне қарамастан, қарсылық жаттығулары оның "қабілеттерін" арттырады деп санайды. Балуандарда ең күшті-дененің, жамбастың, аяқтың, төменгі аяқтың экстензорларының бұлшықет топтары. Жалпы, экстензорлар иілгіштерге қарағанда күшті болады. Балуандардағы әртүрлі бұлшықет топтарының күшінің корреляциялық тәуелділіктерін талдау көпжылдық спорттық күрес бұлшықеттердің көпшілігінің күшінің параллель дамуына ықпал ететінін анықтады. Сонымен қатар, корреляциялық тәуелділіктердегі айырмашылықтар жекелеген бұлшықет топтарының балуандарының дамуындағы кейбір ерекшеліктерді көрсететін сияқты.

Балуандардың денесінің оң және сол жақтарының бұлшықет күшінің көрсеткіштерін салыстыру көрсеткендей, оң жақтағы бұлшықет күші көп жағдайда сол жақтағы күштен асып кетсе де, олардың арасында айтарлықтай айырмашылық жоқ (бұл айырмашылықтар статистикалық тұрғыдан дұрыс емес). Дененің оң және сол жақтарының бұлшықет күші көрсеткіштерінің шамалы айырмашылығы балуандардың осы сапасының дамуын бақылау кезінде бір күшті өлшеумен шектелуге мүмкіндік береді.

Жеке бұлшықет топтарының күші, тіпті спортпен шұғылданбайтындар үшін де өте әртүрлі. Әрине, әртүрлі спорт түрлерінің өкілдері үшін айырмашылықтар одан да маңызды. Бір жағынан, олар таңдаумен, екінші жағынан, таңдалған спорт түрімен айналысудың нақты әсерімен анықталады. Жалпы, мұның бәрі бұлшықет топтарының күшінің топографиясында белгілі бір ерекшеліктің қалыптасуына ықпал етеді.

Э. г. Мартиросов (1999) полидинамометрия әдісі арқылы әртүрлі салмақ дәрежесіндегі балуандардағы бұлшықет күшінің топографиясын зерттеді. Жалпы алғанда, әртүрлі бұлшықет топтарының күш арақатынасы анатомиялық мәліметтерге сәйкес келеді, яғни күштің ең үлкен мөлшері ең үлкен бұлшықет топтарына тән. Жекелеген жағдайларда жеке және кейде кішігірім топтық вариациялар байқалды, бұл жеке балуандардың техникалық дайындығының ерекшелігіне байланысты болуы мүмкін.

Техниканы орындау техникасының ерекшеліктері мен балуандардың күш дайындығының құрылымы арасында өте тығыз байланыс бар екені белгілі.

Әр түрлі біліктілік пен жастағы балуандардың күштік қабілеттерін жетілдіру кезінде дайындық құралдары мен әдістерінің нақты бағыты маңызды, бұл өз кезегінде спортшылардың күштік дайындығының факторлық құрылымы туралы мәліметтермен қамтамасыз етілуі мүмкін.

Жасы 16, 17, 18 жастағы және 1-дәрежелі спорттық дайындығы бар балуандар үшін бұлшықет күшінің топографиясының факторлық құрылымы әртүрлі. Сонымен, 16 жастағы балуандар үшін ең маңыздысы: аяқтың экстензорлары мен иілгіштерінің, иық пен магистральдың иілгіштерінің, білек иілгіштерінің және магистральды экстензорлардың күші; 17 жастағы балуандарда-қол бұлшықеттерінің, жамбас

иілгіштерінің және жіліншік иілгіштерінің, аяқ пен Магистраль экстензорларының күші; 18 жастағы балуандарда-аяқтың иілгіштері мен экстензорларының күші, иық, білек және Магистраль бұлшықеттері.

Жоғарыда келтірілген мәліметтер жас ерекшеліктері жас балуандардың күш қабілеттерінің дамуына әсер етеді деп есептеуге мүмкіндік береді.

Балуандардың спорттық жетістіктері көбінесе олардың күштік дайындық деңгейімен байланысты. Бұл әсіресе әртүрлі біліктіліктегі балуандардағы бұлшықет күшін (жеке бұлшықет топтары да, жиынтық топтар да) салыстыру кезінде айқын көрінеді.

Балуандардағы 10 бұлшықет тобының жиынтық күшін салыстыру күш дайындығының деңгейі күрестегі жетістіктерді анықтайтынын көрсетті; абсолютті және салыстырмалы жиынтық күштің орташа және жеке көрсеткіштері жоғары білікті балуандарда байқалады. Сонымен қатар, ең маңызды бұлшықет топтарының күш көрсеткіштерінің балуандардың біліктілік деңгейіне тәуелділігі бар. Кеңірек біліктілік диапазонында әртүрлі бұлшықет топтарының көптеген күш көрсеткіштері бойынша статистикалық сенімді айырмашылықтар анықталды.

Балуандардың күш қабілеттерін жетілдіру олардың әртүрлі салмақ категорияларына жататындығын, балуандардың күш қабілеттерінің олардың морфологиялық ерекшеліктерімен байланысын ескерусіз мүмкін емес. Сондықтан балуандардың күш дайындығының көрсеткіштері мен салмағы, ұзындығы, дене беті, оның меншікті салмағы, аяқ-қол өлшемдері және басқа да ерекшеліктер сияқты морфологиялық белгілердің байланысын қарастырыңыз.

Бірқатар салмақ дәрежесіндегі балуандар (ең жеңілден ауырға дейін) абсолютті жоғарылайды және салыстырмалы күштің төмендеуін көрсетеді.

Бұл жағдайда күш бұлшықеттің физиологиялық диаметріне (сызықтық өлшемдердің квадратына) пропорционал, ал дене салмағы оның көлеміне (сызықтық өлшемдердің кубына) пропорционалды болғандықтан пайда болады. Бір қызығы, "күш-салмақ" байланысы спортшылардың спорттық біліктілігі неғұрлым төмен болса, соғұрлым әлсіз болады.

Сонымен, бастаушы самбисттерде дене салмағының көрсеткіші 1,04 құрайды, білікті спортшыларда ол теориялық күтілетін мәнге жақындайды - 0,66.

Балуандарда күш көрсеткіштері мен дене салмағы арасында жоғары тәуелділіктің болуын әртүрлі санаттағы спортшылар үшін күш қасиеттерін жетілдіру әдістемесін әзірлеу кезінде ескеру қажет.

Балуандар арасында дене ұзындығы бойынша айтарлықтай ерекшеленетін спортшылар бар. Дене ұзындығы мен лақтыру уақыты кері тәуелділікпен байланысты.

Дененің едәуір ұзындығы қозғалысты басқару процесін қиындатады деген пікірлер бар. Екінші жағынан, ең мықты балуандардың дене ұзындығы әдетте сол салмақ дәрежесіндегі спортшылардың негізгі салмағынан үлкен болатыны белгілі. Бұл келіспеушіліктің себебі, білікті балуандардың арнайы физикалық қасиеттер мен өнімділік деңгейі жоғары болуы мүмкін, бұл оларға Үйлестіру қабілеттерінің салыстырмалы артта қалуын өтеуге мүмкіндік береді.

Ұзын спортшылардағы ең үлкен бұлшықет топтарының абсолютті күші жоғарырақ, яғни. дене ұзындығы мен ең үлкен бұлшықет топтарының абсолютті күші

арасында оң байланыс бар және ол иілгіштерге қарағанда экстензорларға қатысты айқынырақ көрінеді.

Күрестің кез-келген түрінде кез-келген техниканы жүргізу кезінде аяқ-қолдар белгілі бір дәрежеде қатысады, сондықтан аяқ-қол мөлшерінің балуандардың бұлшықет күшіне әсері туралы сұрақ туындайды. Білек ұзындығы мен оның иілгіш күші, жіліншік ұзындығы мен жіліншік экстензорларының күші арасында оң байланыс бар. Жамбас буынының флексорлары мен экстензорларының күші мен жамбас пен аяқтың ұзындығы арасында (корреляция коэффициенттерін бағалау 0,15-тен 0,62-ге дейін).

Бұлшықет топтарының салыстырмалы күші мен аяқ-қолдардың сәйкес бойлық өлшемдері арасында теріс байланыс бар. Білек, иық, жіліншік периметрлері мен шынтак, иық, тізе және жамбас буындарының иілгіштері мен экстензорларының абсолютті күші арасында орташа ($r = 0,5-0,6$) оң байланыс бар.

Дене беті көбінесе күш мүмкіндіктерін бағалау кезінде пайда болатыны белгілі. Қалыптасқан ересек спортшыларда дене бетінің өзгеруі дене салмағының ауытқуымен байланысты, өйткені дене ұзындығы бұл жағдайда тұрақты шама болып табылады. Дене салмағы негізінен бұлшықет пен май компоненттерінің арақатынасына байланысты өзгеруі мүмкін. Балуандар үшін дене беті мен күш мүмкіндіктерінің өзара байланысы өте тығыз: дененің абсолютті және салыстырмалы (кг/см кв) бетінің жоғарылауымен балуандардың абсолютті күш мүмкіндіктері де артады (бұл жағдайда коэффициенттер өте жоғары – 0,96-0,98).

Балуандардағы дене салмағы мен күш көрсеткіштері арасындағы тәуелділікке келетін болсақ, балуандардың абсолютті және салыстырмалы күші мен олардың дене салмағының арасындағы корреляция өте төмен, сәйкесінше 0,230 және 0,216.

Балуандардың күштік мүмкіндіктерінің олардың ерекшеліктеріне тәуелділігі келесідей сипатталады: мезоморфия мен эндоморфияның ауырлық дәрежесінің салыстырмалы жиынтық күші бар әртүрлі салмақ санаттарындағы балуандардағы 12 бұлшықет тобының абсолютті жиынтық күшімен әлсіз байланысы бар. Бұл конституциялық ерекшеліктер кері тәуелділікпен байланысты.

Күш көріністерінің ерекшеліктерін ескеру, сондай-ақ әртүрлі салмақ дәрежесіндегі балуандардағы бұлшықет күшінің топографиясы туралы мәліметтер жаттықтырушыға оқушылардың күш дайындығы деңгейіндегі жеке айырмашылықтар мен күш жаттығуларының әдістері туралы жеткілікті ақпарат алуға көмектеседі.

Әдебиеттер тізімі

1. Алабин В.Г. Алабин А. В., Бизин В. П. жас спортшылардың көп жылдық жаттығуы. - Харьков: Негізі, 1993. – 243б.
2. Ашмарин Б.А. дене тәрбиесіндегі педагогикалық зерттеулердің теориясы мен әдістемесі. М.: дене шынықтыру және спорт, 1978. - 223 б.
3. Барков В. Кулага Н., Старченко В. спорттық гимнастика. Гомель: Полеспечать, 1991. - 48 б.

БОКСПЕН АЙНАЛЫСАТЫН ЖАСӨСПІРІМ ҰЛДАРДЫҢ ҚОЗҒАЛЫС ҚАСИЕТТЕРІНІҢ ФИЗИКАЛЫҚ ДАМУЫН, ФУНКЦИОНАЛДЫҚ ЖӘНЕ ПСИХОФИЗИОЛОГИЯЛЫҚ ЖАҒДАЙЫН КЕШЕНДІ БАҒАЛАУ

Ибраимов Азамат Сәкенұлы

Ғылыми жетекші: Дошыбеков Айдын Бағдатұлы, PhD докторы

Қазіргі Қазақстан қоғамды демократияландырудың тереңдеуімен, оның әртүрлі қызмет салаларындағы гуманистік бағытына және елдегі ұлттық жобаларды, соның ішінде денсаулық сақтау және білім беру саласындағы жобаларды іске асырудың басталуына байланысты, халықты, әсіресе оның өсіп келе жатқан ұрпағын сауықтыруға жоғары талаптар қойылады.

Қазақстанда өскелең ұрпақты сауықтыру, тәрбиелеу және оқыту жас адамдарды тиімді пайдалы қызметке (еңбек, әскери, спорттық) даярлауды қамтамасыз ететін маңызды, басым мемлекеттік міндет болып табылады, оны іске асыруда жетекші рөл тек жалпы білім беретін мектепке ғана емес, сонымен қатар дене шынықтыру - спорттық бағыттағы қосымша мекемелерге де тиесілі балалар-жасөспірімдер спорт мектептері, клубтар, олимпиадалық резерв және жоғары даулы шеберлік мектептері.

Дәл осындай мекемелерде балалар мен жастарды тәрбиелеу және оларды әр түрлі спорт түрлерінде, соның ішінде бокста одан әрі спорттық жетістіктерге дайындау бойынша жоспарлы, мақсатты оқу - жаттығу және спорттық - бұқаралық жұмыс жүріп жатыр.

Күнделікті өмірде бокс барлық уақыттағы спорт деп аталады. Оның тарихы ғасырлар бойы тереңде жатыр, бірақ бүгінгі күнге дейін бокс адамның психикалық, ерік - жігері мен қозғалыс қасиеттеріне жан - жақты әсер ететін жоғары эмоционалды қарқындылығы бар ойын - сауық спорт түрі ретінде сақталған. Қазіргі уақытта бокс, әсіресе жасөспірімдер мен жасөспірімдер арасында көбірек таралуда, біздің елде де, шетелде де әртүрлі физикалық және моральдық тәрбиенің тиімді құралы бола отырып.

XXI ғасырдағы бокс әмбебап сипатқа ие, сонымен бірге ол қатал, агрессивті және қарқынды болады. Осыған байланысты жаттығу әдістемесін өзгерту, боксшылардың техникалық және тактикалық шеберлігін жетілдіру, олардың физикалық, психологиялық және функционалдық қасиеттерінің даму деңгейін арттыру, әсіресе жас боксшыларды даярлауға қатысты қажеттілік туындайды.

Қазіргі уақытта жасөспірімдер боксын жаппай тарату және одан әрі жас боксшылардан жоғары дәрежелі спортшыларды тәрбиелеу жоғары білікті жаттықтырушылар құрамына, оның кәсіби педагогикалық шеберлігіне жоғары талаптар қояды. Осыған байланысты, уақытша балалар жаттықтырушысы, оның студенттері бокста жетістікке жетуі үшін спорттық жаттығулардың ең прогрессивті әдістерін қолдану, ғылым мен практиканың озық тәжірибесін үнемі зерделеу,

жастармен практикалық қызметте жаңа технологияларды қолдана отырып, оқу - жаттығу процесіне ақыл - ой және шығармашылық тұрғыдан қарау қажет боксшылар.

Алайда, жас спортшылардың жаттықтырушы - тәлімгерінің біліктілігі мен белсенді, шығармашылық қызметі, авторлық басымдық және бокс сияқты жекпе - жектің таңдалған түрінде ұзақ спорттық жаттығу процесінде жетістікке жету спортшының артында қалады, ол айтарлықтай физикалық және психофизикалық жүктемелерге бейімделе алады. жаңа техника және БО формалары.

Жоғарыда айтылғандардың негізінде жас боксшылардың моторлық және функционалдық қасиеттерінің дамуын кешенді талдау үшін арнайы зерттеу жүргізілді. Таллин қаласының мамандандырылған бокс клубтарында 13-15 жас аралығындағы 54 жасөспірім ұл бақылауда болды.

Қойылған міндеттерді іске асыру үшін жас боксшылар екі топқа бөлінді: бақылау (К) және эксперименттік (Е), әрқайсысы 27 адамнан. Барлық спортшылар денсаулық жағдайы бойынша негізгі медициналық топқа жатқызылды және паспорттық жасына, бокс өтіліне, қозғалыс және техникалық даярлық деңгейіне сәйкес теңестірілді.

Бақылау тобын құрған боксшылар аптасына 5 рет, 90 минуттан жаттығады. белсенді тыныс алуды, моншаны (саунаны) қоса алғанда, екі қалпына келтіру-оңалту күнімен жарыстарға, турнирлерге қатысып, спорттық лагерьде оқу - жаттығу жиынынан өтті. Тренинг сабақтары дәстүрлі әдістеме және жас спортшылар топтарына мамандану бойынша ұсынылған жалпы қабылданған жіктеу бағдарламасы бойынша өтті.

Эксперименттік топқа кірген боксшылар жаттығып, қалпына келтірілді- тыныштықтағы жасушалар оң және сол қолдың динамометриясының жалпы орташа мәнін қолмен динамометрмен, жүрек соғу жиілігінің жиілігін (жүрек соғу жиілігін), тыныштықтағы қан қысымын (қан қысымын) манометрдің көмегімен экспериментке дейін және кейін тіркеді.

Моториканың дамуын бағалауда тестілеу жеке бұлшықет топтарының күшін анықтау үшін қолданылды (қол, тірі, арқа бұлшықеттерінің иілгіштері мен экстензорлары); жарылғыш күш (орнынан ұзындыққа секіру, см); салмағы 1 кг, см болатын басылған допты лақтыру); жылдамдық (орнынан 30 метрге жүгіру, сек); икемділік (гимнастикалық орындықта тұрған қалыптан денені алға қарай еңкейту, см); үйлестіру тұрақтылығы мен тепе - теңдігі (бір жерде статикалық тепе - теңдікті сақтау бойынша, сек)

Эксперимент басталғанға дейін және екі топтағы ұзақ оқу кезеңінен кейін алынған сандық нәтижелер кестелерге біріктіріліп, математикалық статистикаға ұшырады [4].

Орташа арифметикалық (М), орташа арифметикалық (М) қатесі, студенттің t- критерийі бойынша айырмашылықтардың дұрыстығы (Р), сенімділік интервалдарының мәндері есептелді. Бұл ретте қалыпты бас жиынтықтардан алынған эксперименттік және бақылау топтарында екі тәуелсіз шағын үлгілер (әрқайсысы 27

адамнан) алынды. Мысалы, физикалық даму (өсу) көрсеткіші үшін келесі мәліметтер алынды. Таңдамалы орташа $x = 162,13$,

$y = 163,21$, түзетілген дисперсиялар

$$S_x = 3,25^2, S_y = 3,14^2.$$

Нөлдік гипотезаны сынады $H_0: M(X) = M(Y)$ маңыздылық деңгейінде $\alpha = 0,05$ бәсекелес гипотезада $H_1: M(X) \neq M(Y)$. Түзетілген дисперсиялар әртүрлі, сондықтан жалпы дисперсиялардың теңдігі туралы гипотеза Фишер-Снедекор критерийі арқылы тексерілді:

Кесте бойынша (маңыздылық деңгейі

$\alpha = 0,05$, еркіндік дәрежелерінің саны $k_1 = n_1 - 1 = 27 - 1 = 26 = k_2$) F критикалық нүктесін таптық $F_{\alpha} = 2,2$. Бастап $F_{\text{набл}} < F_{\text{кр}}$, содан кейін нөлдік гипотезаны жоққа шығаруға негіз жоқ. Жалпы дисперсиялардың теңдігі туралы болжам расталды, сондықтан орташа мәндер салыстырылды.

$T_{\text{набл}} = 1,25$ студентінің критерийі бойынша $1,25$. Маңыздылық деңгейі мен дәрежелер саны бойынша $T_{\text{кр}} = 2,02$ табылды. $T_{\text{набл}} = 1,25 < T_{\text{кр}} = 2,02$ болғандықтан, орташа мәндің теңдігі туралы нөлдік гипотеза сақталды.

Эксперименттен кейін

$$T_{\text{набл}} = 2,23 > T_{\text{кр}} = 2,02$$

сондықтан нөлдік гипотеза қабылданбады. Таңдау орташа мәндері айтарлықтай ерекшеленеді.

Жүргізілген зерттеу және алынған цифрлық деректерді талдау нәтижесінде, олар кестеде көрсетілген. 1,2 төмендегілерді қалпына келтіре алды.

Кесте 1. Бокспен айналысатын жасөспірім ұлдардың дене дамуының және ағзаның функционалдық жай-күйінің орташа шамалары ($n = 54$)

Көрсеткіштер	Топтар	Экспериментке дейін	Эксперименттен кейін
Бойы (см)	Б	$162,13 \pm 3,25$	$167,06 \pm 3,13$
	Т	$163,21 \pm 3,14$	$169,0 \pm 3,26$
	А	$\geq 0,05$	$< 0,05$
Салмағы (кг)	Б	$48,31 \pm 2,12$	$51,08 \pm 2,28$
	Т	$49,24 \pm 2,17$	$53,21 \pm 2,43$
	А	$\geq 0,05$	$< 0,05$
Динамометрия (кг)	Б	$28,59 \pm 1,73$	$32,06 \pm 1,93$
	Т	$29,75 \pm 1,31$	$36,18 \pm 1,81$
	А	$\geq 0,05$	$< 0,05$
Кеуденің көлемі (см)	Б	$81,02 \pm 4,06$	$89,31 \pm 4,65$
	Т	$83,04 \pm 4,19$	$93,72 \pm 4,42$
	А	$\geq 0,05$	$< 0,05$
ЧСС (уд./мин.)	Б	$65,7 \pm 0,8$	$64,2 \pm 0,5$
	Т	$66,1 \pm 0,9$	$62,06 \pm 0,3$
	А	$\geq 0,05$	$< 0,05$
А.П. (санама)	Б	118 / 72	114 / 69

Жас боксшылар денесінің екі топтағы физикалық дамуы мен функционалдық жай - күйінде экспериментке дейін бастапқы деректер қазынашыларының көпшілігі бойынша елеулі айырмашылықтар анықталмас еді ($A \geq 0,05$), бұл топтардың және олардың бастапқы деректерінің салыстырмалы біртектілігін көрсетеді.

Алайда, ұзақ даулы жаттығулардың әсерінен экс-перименттік топтың жасөспірім ұлдары өз көрсеткіштері бойынша антропометрлік және функционалдық параметрлер бойынша бақылау тобындағы құрдастарынан әр түрлі дәрежеде асып түсті. Сонымен, тыныштықта кеуде қуысының өсуі, салмағы мен шеңберінің көрсеткіштерінде айтарлықтай өзгерістер анықталған жоқ, олар шамамен 2,6 % құрады ($A < 0,05$).

Эксперименттік топтағы оң және сол қолдар динамометриясының орташа көрсеткіші бақылау тобына қарағанда жоғары болды және 6,9 % құрады ($A < 0,05$).

Керісінше, экс-перименттік топтағы боксшылардың демалу кезіндегі жүрек соғу жиілігі бақылаудан 4,7 % - ға төмен болды ($A < 0,05$), ал қан қысымының көрсеткіші эксперимент аяқталған кезде нақты төмендеу үрдісіне ие болды.

Бұл ұзақ спорттық жаттығулардан кейін тыныштықта жүрек-қантамыр жүйесінің үнемді жұмысын және компенсаторлық механизмдердің физикалық белсенділікке әсерінің жоғары деңгейін көрсетеді, бұл басқа авторлардың пікірлері мен зерттеу деректеріне сәйкес келеді.

Бұл құбылысты айналмалы жаттығулардың элементтерімен жаттығуларды қайта орындау әдісі бойынша сабақтарды өткізудің ерекше түрі ретінде қарастыруға болады. Оны қолданудың нәтижесі - жас боксшылар үшін оңтайлы физикалық жүктеме.

Бок - соммен айналысатын жасөспірім ұлдардың моторлық қасиеттерінің дамуын талдау жылдамдықты қоспағанда, барлық көрсеткіштердің өсу қарқынының тұрақты тенденциясын көрсетті, бұл кестеде көрсетілген сандық мәліметтермен дәлелденеді. 2. Төмен старттан 30 метрге жүгіру нәтижелері екі топта да ($p \geq 0,05$) сенімді айырмашылықтарды анықтаған жоқ. Алайда, қашықтықты бақылау сегменттерінің жүгіру уақыты эксперименттік топтарда да, бақылау топтарында да азайды. Эксперименттік топтағы боксшылардың жылдамдық-күштік қасиеттері мен күштік төзімділігі бақылау тобындағы осы қасиеттерден едәуір асып түсті, ең алдымен қол, аяқ, арқа және іш бұлшықеттерінің күштік төзімділігі ($p < 0,05$). Икемділік пен үйлестіру тұрақтылығының көрсеткіштері бақылау тобына қарағанда жоғары болды.

Екі топтың боксшыларының жарылғыш күшін анықтауға арналған сынақтарды (орнынан ұзындыққа секіру және бастың артынан басылған допты лақтыру) ұзақ спорттық жаттығу процесінде ең айқын деп атап өтуге болады.

Осылайша, эксперименттік және бақылау топтарының нәтижелерін талдау және салыстыру нәтижесінде жас боксшылардың денесіне гимнастикалық сипаттағы физикалық жаттығуларды айналмалы жаттығу элементтерімен қамтитын арнайы әзірленген бағдарлама (эксперименттік топ - па) олардың маңызды моторлық қасиеттерін дамыту арқылы оң әсер ететінін және функционалдық қабілеттерін жақсартатынын анықтауға болады дене, ал жеке түпнұсқа ир - жаттығу процесінде қолданылатын еріткіштер- боксшылар үшін дене шынықтыруды дамытудың тиімді құралдарының бірі ретінде ұсынылуы және бағалануы мүмкін.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Никифоров Ю. Б. боксшыларды оқытудың тиімділігі [Мәтін] / Ю. Б. Никифоров. - М.: дене шынықтыру және дау, 1987. – 192 б.
2. Атилов А. А. ВИВА Бокс [Мәтін] / А. А. Атилов. – Ростов Н / Д: Феникс, 2005. – 144 б. (жекпе - жек шеберлері)
3. Лях В.И. оқушылардың дене тәрбиесіндегі тесттер [Мәтін]: мұғалімдерге арналған нұсқаулық / В. И. Лях. –М.: АСТ, 1998-272 б.
4. Гмурман В. Е. Ықтималдық теориясы мен математикалық статистика бойынша есептерді шешуге арналған нұсқаулы [Мәтін]: оқу құралы / В. Е. Гмурман. – М.: Жоғары Мектеп, 2005. – 403 б.
5. Кряж В. Н. студенттердің дене тәрбиесіндегі айналмалы жаттығулар [Мәтін] / В. Н. Кряж. - Минск: Жоғары Мектеп, 1988. – Б. 120.
6. Филин Н.А. жасөспірімдер спортының негіздері [Мәтін] / Н. А. Филин, Н. А. Фомин. – М.: дене шынықтыру және спорт, 1980. – 255 б.

ӘОЖ 37

БОКСПЕН АЙНАЛЫСАТЫН ЖАСӨСПІРІМ ҰЛДАРДА ҰЗАҚ МЕРЗІМДІ СПОРТТЫҚ ЖАТТЫҒУЛАР ПРОЦЕСІНДЕ МОТОРЛЫҚ, ФУНКЦИОНАЛДЫҚ, ПСИХОФИЗИОЛОГИЯЛЫҚ ҚАСИЕТТЕР МЕН МОТИВАЦИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРДІҢ ДАМУЫН КЕШЕНДІ БАҒАЛАУДЫ ЗЕРТТЕУ

Ибраимов Азамат Сәкенұлы

Ғылыми жетекші: Дошыбеков Айдын Бағдатұлы, PhD докторы

Соңғы жылдары жекпе-жектің көптеген түрлерінде, соның ішінде бокста, әсіресе жасөспірімдер спортында спорттық көрсеткіштердің өсуі жас боксшыларды оқытудың жаңа заманауи теориялық, әдістемелік және практикалық тәсілдерін іздеуді талап етеді.

Бірқатар авторлардың пікірінше, жас спортшылардың жан-жақты спорттық дайындығы оның техникалық, тактикалық, физикалық және психологиялық аспектілерінде кешенді дамуы болған жағдайда тиімді болуы мүмкін (Ю. В. Верхошанский, 1977; 1988; И. Б. Викторов, 1975; М. А. Годик, 1995; Г. О. Героян, 1975; 1999; Л. П. Матвеев, 1999; В. П. Филин, 1980; Х. А. Фомин, 1986).

Сонымен қатар, боксшының жаттығу процесінде психофизикалық дайындық маңызды орын алады, оны ықтималдық, күтпеген және басқа да әртүрлі жағдайларда арнайы моторика ретінде қарастыру керек (Джандаров, 2003; Э.Ч. Липинский, 1998; П. А. Прохоров, 2004; 2007; И. М. Туревский, 1997).

Осыған байланысты, осы зерттеудің өзектілігі жасөспірімдер боксына қатысты соңғы жылдардағы жұмыстарда жас спортшылардың спорттық жаттығулар процесінде

жоғары нәтижелерге қол жеткізу үшін қажетті психофизиологиялық дамуы мен әртүрлі моторлық қасиеттерінің дайындық деңгейі туралы кешенді зерттеулердің деректері өте аз ұсынылғандығымен анықталады.

Зерттеудің мақсаты бокспен айналысатын жасөспірім ұлдарда ұзақ мерзімді спорттық жаттығулар процесінде моторлық, функционалдық, психофизиологиялық қасиеттер мен мотивациялық ерекшеліктердің дамуын кешенді бағалауды зерттеу болды.

Оқу-жаттығу процесі және айналмалы жаттығу элементтерімен өткізілетін қолданбалы гимнастикалық жаттығулар кешендерін қолдана отырып, жас боксшылардың маңызды моторлық, функционалдық, психофизиологиялық қасиеттерінің дамуын бағалау.

Зерттеу пәні. 13-15 жас аралығындағы бокспен айналысатын жасөспірім ұлдардың дене шынықтыру дайындығының, функционалдық, психофизиологиялық дамуының көрсеткіштерін арттырудың және жаттығу сабақтарына мотивациялық деңгейін жақсартудың мазмұны мен теориялық-әдістемелік негіздері.

Жас боксшылардың оқу-жаттығу процесіне арнайы жаттығу бағдарламасын енгізу, әр түрлі қарқындылықпен және ұзақтықпен өткізілетін әртүрлі қолданбалы гимнастикалық жаттығулармен, сонымен бірге айналмалы жаттығулардың элементтерін қолдана отырып, мүмкіндік береді деген болжамға негізделген:

- жасөспірім ұлдардың боксқа деген мотивациялық ерекшеліктерін анықтау;
- ағзаның моторлық, функционалдық және психофизиологиялық мүмкіндіктерінің даму деңгейін кешенді бағалау;
- оқу-жаттығу сабақтарына деген көзқарасты жақсарту, спорттық жекпе-жектің таңдалған түріне деген қызығушылық пен тілекті арттыру.
- арнайы қолданбалы гимнастикалық жаттығулар мен айналмалы жаттығу элементтерін пайдалана отырып, спорттық жаттығу процесінде бокспен айналысатын жасөспірім ұлдардың мотор, функционалдық және психофизикалық қасиеттерінің дамуын кешенді бағалау жүргізілді;
- бокспен айналысатын жасөспірім ұлдардың қозғалыс қасиеттерін, функционалдық жай-күйін және психофизикалық дайындығын кешенді дамыту бойынша жаңа деректер өңделіп, жүйеленді.
- жас боксшылардың оқу-жаттығу процесін басқару және жетілдіру бойынша арнайы авторлық бағдарлама әзірленіп, сынақтан өткізілді.

Алғаш рет жас боксшылардың дайындығын кешенді бағалау деректері жаттығу бағдарламасының әсерінен алынды, айналмалы жаттығу элементтерінің үлкен көлемін қосу арқылы едәуір кеңейтілді. Маңызды моторлы, функционалды т психофизиологиялық қасиеттерін дамытудың әсері көрсетілген, жас боксшылардың жаттығу процесінде айналмалы жаттығулар элементтерімен арнайы қолданбалы гимнастикалық жаттығуларды қолданудың тиімділігі дәлелденген.

Диссертациялық жұмыстың материалдарын жаттықтырушылар, бокс мамандары БЖСМ-де оқу-жаттығу процесін басқару және жетілдіру үшін және жалпы білім беретін мектепте қосымша сыныптан тыс сабақтарда пайдалана алады

Алынған деректердің дұрыстығы мен негізділігі жүргізілген зерттеудің кең әдіснамалық базасымен; мақсаттар мен міндеттерге сәйкес келетін таңдалған тестілер мен зерттеу әдістерінің барабарлығымен; оқу-жаттығу процесінің ұзақтығымен,

практикалық және эксперименттік жұмыстың алуан түрлілігімен; жас боксшылардың оқу-тәрбие және оқу процесіне енгізілген авторлық бағдарламаның нәтижелерін кешенді бағалаумен айқындалады.

Қорытынды

Әдеби дереккөздерді жан-жақты талдау, физикалық дамудың, Функционалды және психофизиологиялық жағдайдың, сондай-ақ жас боксшылардың моторлық қасиеттерін дамытудың цифрлық деректері, айналмалы жаттығу элементтерімен өткізілетін қолданбалы гимнастикалық жаттығулармен ұзақ спорттық жаттығулар процесінде жоғарыда аталған барлық көрсеткіштердің әртүрлі қарастырылғанын, салыстырылғанын және өзгергенін көрсетті:

- диссертация тақырыбы бойынша ғылыми-әдістемелік әдебиеттерді зерделеу кезінде ғылыми жұмыстардың едәуір бөлігі негізінен жас боксшылардың дене дайындығын, олардың тактикалық-техникалық шеберлігін, ерікті және аз дәрежеде психикалық, психофункционалды және психофизикалық дайындықты дамытуға арналғанын анықтауға мүмкіндік туды;

- педагогикалық эксперименттің нәтижелері жас боксшылардың оқу-жаттығу процесіне күш, жылдамдық-күш төзімділігін, икемділігі мен үйлестіру тұрақтылығын дамытуға бағытталған интервалдық жаттығу әдісін пайдалана отырып, айналмалы жаттығу түрі бойынша сабақтарды енгізу, сондай-ақ эксперименттік бағдарламаға енгізілген боксшының арнайы жаттығуларын айналмалы жаттығу кешендеріне енгізу сенімді түрде жақсартуға мүмкіндік бергенін көрсетті жас спортшылар денесінің қозғалыс дайындығы және функционалдық жағдайы, эксперименттік топтағы физикалық даму мен моториканы бағалау кезінде бақылау тобына қарағанда едәуір жоғары болды, ал олардың демалу кезіндегі және ұзақ жаттығу кезеңінен кейінгі физикалық белсенділіктен кейінгі функционалдық жағдайы, керісінше, құрдастарының бақылау тобына қарағанда төмен болды;

- бокспен айналысатын жасөспірім ұлдардың психофизиологиялық және психо-эмоционалдық жай-күйін бағалау бойынша айқындаушы экспериментті кешенді талдау жас спортшылардың оқу және спорттық-жаттығу іс-әрекеттеріне қатынасын зерттеуге бағытталған зерттеу олардың екі топта да оқу іс-әрекетімен салыстырғанда спорттық іс-әрекетке неғұрлым тұрақты қызығушылық танытатынын көрсетті деген қорытындыға келді.

- Осылайша, жүргізілген зерттеу және нәтижелерді кешенді талдау нәтижесінде қосымша жаттығу құралдарын қолдану жас боксшыларды оқытудың стандартты бағдарламасын іске асырудан гөрі жоғары оң нәтиже береді деп қорытынды жасауға болады. Бұл ұзақ спорттық жаттығуларға дейін және одан кейінгі тестілеу нәтижелерінде, функционалдық, физикалық қасиеттерді жақсартуда және эксперименттік топтағы боксшылардың моторикасын бекітуде нақты Растауды тапты.

Гимнастикалық жаттығулардың белсенділердің денесіне әсер етуінің әмбебаптығы мен селективтілігінің арқасында болашақ жаттықтырушы оларды педагогикалық процесте шығармашылықпен, мақсатты және жан-жақты қолдана алады.

Жоғарыда айтылғандарға байланысты жас боксшыларға арналған авторлық бағдарламаны БЖСМ, БЖСМ және спорттық бейіндегі қосымша білім беру мекемелерінде оқу-жаттығу процесінде пайдалану үшін ұсынуға болады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Абрамова В.Е. жасөспірімдердің моральдық-іскерлік қарым-қатынасын психикалық реттеу Мәтін. : дисс. . канд. психол. ғылымдар. -М., 2001. 136 б.
2. Әбілханова А. Нарнайы дайындық құралдарын пайдалану негізінде балуандардың техникалық-тактикалық әрекеттерінің тиімділігі Мәтін.: реферат. дис. . канд. пед. ғылымдар / а.н. Әбілханов. Малаховка, 1991. -25 Б.
3. Агаджанян Х.А. организмнің бейімделуі және резервтері Мәтін. М.: ФиС, 1983.- 176 б.
4. Агаджанян Х. А., Шабатура, Х. Х. Биоритмдер, спорт, денсаулық Мәтін. -М., 1989.
5. Аганянц, Е.К. балалардың, жасөспірімдер мен жасөспірімдердің дамуының физиологиялық ерекшеліктері Мәтін. : оқу. жәрдемақы / Е. К. Аганянц, Е. М. Бердичевская, Е.В. Демидова. Краснодар, 1999. - 71 Б.

ӘОЖ 37

МЕКТЕПТЕГІ ТУРИСТІК ҰЙРМЕЛЕРДІ ҰЙЫМДАСТЫРУ

Канапиянова Жадыра Шаденкызы

Ғылыми жетекші: Зауренбеков Бауыржан Зауренбекович туризм және спорт Академиясының қауымдастырылған профессоры, PhD докторы

Қазіргі мектептің маңызды стратегиялық міндеті-өскелең ұрпақты жан-жақты дамыту. Оқушылардың туристік қызметі олардың жеке басын қалыптастыруға кешенді әсер етудің тиімді құралдарының бірі болып табылады. Онда дұрыс педагогикалық құрылыммен тәрбиенің барлық негізгі аспектілері жеке тұлғаға интеграцияланады: идеялық-саяси, адамгершілік, еңбек, эстетикалық, физикалық, оқушылардың ой — өрісі едәуір кеңейеді-қарқынды психикалық даму жүріп жатыр. Бұл бірегей қоғамдық қозғалыс-әуесқой спорттық-сауықтыру туризмі, оның әлемдік туристік тәжірибеде баламасы жоқ.

Туризм қол жетімді, қызықты. Ол миллиондаған адамдарды біріктіреді: қарапайым жаяу серуендеу мен сауықтыру серуендерінен бастап жоғары білікті спортшыларға дейін. Қазіргі уақытта онымен 4,5 млн. адам айналысады, 350-ге жуық туристік клуб жұмыс істейді. Спорттық-сауықтыру туризмінің әлеуметтік бағыты маңызды мемлекеттік маңызға ие. Ол халықтың ең әлеуметтік қорғалмаған топтарын тартады, өйткені. бұл демалыстың ең арзан және қол жетімді түрі, мектептегі халықтың стресстік жағдайларға әлеуметтік бейімделуі, жастардың кәсіби емес дайындығына ықпал етеді. Бүгінгі таңда әлеуметтік белгілері бойынша спорттық-сауықтыру туризмінің жіктелісін әзірлеу жүріп жатыр. Ұйымдастырушылық құрылымы бойынша бұл федерациялар, туристік клубтар мен жас туристер

станцияларының одағы. Біздің еліміздегі Туризм жаппай құбылысқа айналды, пайдалы демалыстың ең қолжетімді және тиімді түрлерінің бірі.

Дұрыс дайындалған және жақсы өткізілген туристік жорық денсаулыққа, физикалық дамуға пайдалы әсер етеді, денені нығайтады және қатайтады. Орта мектеп пен мектептен тыс мекемелердегі Туризм мектептің жалпы оқу-тәрбие міндеттеріне тікелей байланысты дамиды, олар оқушылардың Еңбек және адамгершілік тәрбиесінің деңгейін жүзеге асыруға ықпал етеді. Мектептерде және мектептен тыс мекемелерде туристік үйірмелердің жұмысын ұйымдастыруда жетекші рөл мұғалімге, үйірме басшысына беріледі. Оқытылатын бағдарламаға, оның мазмұнына, ерекшелігі мен ерекшеліктеріне, үйірменің құрамына, нақты жергілікті жағдайларға байланысты мұғалім зерттеушінің нысандарын белгілейді, жұмыс формалары мен әдістерін анықтайды, жас туристердің сабақтары мен жұмысына басшылық етеді. Осыған сүйене отырып, біздің зерттеуіміздің тақырыбы "мектепте туристік жұмысты ұйымдастыру және өткізу" болып табылады. Зерттеудің негізгі мақсаты туристік саяхатты дайындауға, өткізуге және қорытындылауға байланысты ең қажетті тақырыптарды ашу болып табылады. Бұл тақырыптарда туристік жорық туристік жұмысты ұйымдастырудың әмбебап нысаны және объектілерді іздеуге, зерттеуге және тапсырмаларды орындауға байланысты өлкетану жұмысын жалғастырудың негізгі құралы ретінде қарастырылады. Зерттеу нысаны жалпы білім беретін мектептегі оқушылардың туристік саяхаттары, ал "Мектептегі туризм" зерттеу нысаны болады.

Зерттеу тақырыбын аша отырып, біз өзімізге келесі міндеттерді қоямыз: 1. Жалпы білім беретін мектепте оқушылардың туристік саяхаттарының теориялық негіздерін зерттеу.

2. Туристік жорықтар процесінде оқушылардың дайындығын жүйелеу.

3. Жалпы білім беретін мектепте оқушылардың көп күндік жорық жоспарын әзірлеу.

Спорттық туристік жорықтарды сипаттауға, оларды ұйымдастыруға және дайындауға кіріспес бұрын, "Туризм" терминін түсіндіру қажет. Туризм-белсенді демалыс пен сауықтырудың ең жаппай түрі, адамдарды тәрбиелеудің маңызды құралдарының бірі. Спорттық туристік саяхаттың мәні мынада: саяхатшылар өздері барғысы келетін (көргісі келетін) мақсаттарды - табиғат нысандарын таңдайды; өздері кедергілерді ұтымды еңсеруді, таңдалған мақсаттарға қол жеткізуді қамтамасыз ететін бағытты белгілейді.

Балалардың туристік бірлестігін құрудың алдында екі өзекті мәселе туындайды: неден және кіммен бастау керек? Неден? Біз көшбасшы жақсы меңгерген бағыттан бастау орынды екеніне көз жеткіздік. Оған баурап алу, айналасында пікірлес адамдарды жинау, оларға қажетті нәрселерді үйрету және балалардың дамуына жағдай жасау оңайырақ болады. Тең мүмкіндіктермен романтикалық жасөспірімдер үшін сыртқы тартымды және далалық зерттеу жұмыстарын жүргізу үшін қажетті өлкетану үшін негіз болатын іс-әрекет ретінде туризмнен бастау қисынды. Кіммен? Ұрпақтар арасында тәжірибе оңай берілетіндігімен жақсы әр түрлі жастағы жасақ құрған жөн: үлкендер өздерін "биіктікте" ұстайды, кішілері дұрыс мінез-құлық тәжірибесін ала отырып, оларға "тартылады"; еңбек жүзеге асырылады - бір-біріне қамқорлық жасау; істер қиындық дәрежесі мен физикалық күш бойынша оңай бөлінеді; педагогикалық кәсіптік бағдар беру. Мектепте тағы 3-5 жыл оқитын бір жастағы балалардан бастаған дұрыс.

Біз 6-7 сыныпты таңдадық. Бұл романтиктердің, қиялшылдардың жасы, қарым-қатынас саласында жеке тұлғаның өзін-өзі растауының басталу жасы. Бірлестік құрамына кімді қабылдау керек? Бастау үшін-барлық тілек білдірушілер. Барлығы теориялық және практикалық бір күндік сабақтарға бара алады. Бірақ бірінші жорыққа (түнеумен шығу) аудандық дәрігерден және спорттық диспансерден медициналық рұқсат алмағандар бармайды; сабақты өткізіп алғандар және қажетті дағдыларды игермегендер. Қалғандары жорық туралы Ережеге сәйкес топтың жалпы дауысымен рұқсат алады (2-қосымшаны қараңыз). Уақыт жиынтығын қалай жоспарлауға болады? Психологтар бірінші тәжірибе сәтті болуы керек және қатысушылар көшбасшының соңынан ереді деп сендіреді. Сонымен, бірінші жорық сәтті, қиын және өздігінен дайындалуы керек. Сондықтан бірінші жиынтықты қыркүйек айында өткізген жөн. Бұл мамыр айындағы алғашқы үлкен жорыққа дейін теориялық және іс жүзінде жергілікті жерде жақсы дайындалуға мүмкіндік береді, осылайша бәрі өзін дәрменсіз емес, сенімді сезінеді, бұл жасөспірім үшін ауыр. Сонымен қатар, жігіттер жаяу серуендеуге оңай қол жетімді ойын-сауық ретінде емес, дайындықты қажет ететін ауыр жұмыс ретінде қарайды. Біз бұл жұмысты жетінші сынып оқушыларынан бастаймыз және қыркүйек айының басында жылдағы нақты жоспарларымыз, олардың "серуендеу" өмірінің болашағы туралы айтып, бірінші кездесудің күнін, уақытын, орнын белгілейміз.

Ата-аналар жиналысында осы балалардың ата-аналарына да осындай ақпарат беру пайдалы. Мұны сынып жетекшісі емес, сіз ата-аналардың барлық мүмкін сұрақтарына толық жауап бере алатын адам ретінде жасауыңыз керек. Еріктілер жиналған кезде оларға бірлестіктің міндеттерін, олардың қызметінің перспективаларын, қатысушыларға қойылатын талаптарды, сабақтардың уақыты мен формаларын нақты және егжей-тегжейлі түсіндіру қажет. Ата-аналар жиналысының күнін де жариялаңыз (ата-аналардың өтініші болмаса, біздің талаптарымызбен келісеміз, біз бірлестікке кірмейміз, өйткені ересектердің талаптары сәйкес келмеген жағдайда тек бала зардап шегеді). Топтың негізгі өмір нормативтері жорық туралы ережеде келтірілген, оның данасында әрбір қатысушы бар. Ата-аналар жиналысқа дейін өтініштің ережесімен және үлгісімен танысуы керек. Туристік жорық-бұл көпсалалы, күрделі құбылыс, бірқатар тең емес қасиеттер-белгілермен сипатталады. Бірінші ретті қасиет-жорық бағыты. Жаяу серуендеу маршруттары әр түрлі болуы мүмкін, бірақ әрқайсысының өзіндік сапалы жағы бар. Кез - келген жорық маршрутында бірінші міндетті объективті параметр бар-ұзындығы километрмен. Оның ұзындығы үлкен немесе аз болуы мүмкін. Маршруттардың осы негізгі параметрі бойынша жорықтар спорттық қиындықтар топтарына бөлінеді - дәрежелер мен санаттар. Саяхатты дайындау кезінде менеджер жоспарлы маршруттарды қолдана алады, олардың сипаттамасын туристік маршруттық схемалардан табуға болады. Ата-аналармен жұмыс

Туристік-өлкетану бірлестігінің басшысына тәрбиеленушілердің ата-аналарымен тығыз байланыс қажет. Бұл қажеттілік бірқатар Ойлардан туындайды:

- 1) ата-аналар мен бірлестік басшыларының талаптарындағы Қайшылықтар балалардың психикасына әсер етеді, қалыпты дамуға кедергі келтіреді;
- 2) ата-аналар бірлестіктің мақсаттарын, нысандары мен әдістерін, жұмыс жоспарларын білуі керек;
- 3) ата-аналар серуендеу кезінде балалардың қауіпсіздігіне сенімді болуы керек;

- 4) ата-аналар балалардың нақты қызметіне қызығушылық танытады,
5) ата-аналар баланың жеке басының даму проблемаларынан хабардар болуға тиіс. Олар денсаулық жағдайы, баланың психикасының жеке ерекшеліктері туралы ақпарат бере алады (бұл туралы тек басшы білуі керек);
6) ата-аналар жұмыста практикалық көмек көрсете алады. Ата-аналармен жұмыс "балаға зиян тигізбеңіз"қағидаты бойынша отбасына деген сенім мен құрмет негізінде құрылады. Ата-аналармен жұмыстың 4 нысаны негіз ретінде қабылданды: а) ата-аналар жиналысы.

Бірінші жиналыс ұйымдастырушылық жиналысынан кейін бірден өткізіледі, онда ата-аналардың жиналысқа қатысуынсыз қабылдау жүргізілмейтіні хабарланады. Бірінші жиналыста ата-аналар басшылар, бірлестіктің міндеттері және олардың психологиялық негіздемесі, жұмыс жоспарлары мен болашағы туралы ақпарат алуы керек.

Тренингтер мен жорықтарды өткізу мәселесіне: олар қашан, қалай, қайда өткізілетініне; қауіпсіздік техникасының талаптарына және оны қамтамасыз етуге; "жорық туралы Ережеге"сәйкес балалардың жорықтарға қатысу мәселелеріне егжей-тегжейлі тоқталу қажет. Қаржыландыру, жабдық (жеке және топтық) мәселелерін талқылау қажет. Слайдтарды немесе фотосуреттерді көрсету арқылы өз өнеріңізді сүйемелдеу ұсынылады. Ата-аналарға басшылардың оларға қойылатын талаптарын түсіндіру өте маңызды. Ата-аналар бірлестіктің барлық істерін (соның ішінде жаттығулар мен жорықтар) балалар үшін міндетті деп санауы керек. Балалардың жорыққа қатысуын ата-аналардың қалауы емес, топ шешеді.

Ата — аналарға баланы кемпингке жіберу мәселелерінде өз шарттарын қоюға мүмкіндік беру-бұл жүктің салмағын үнемі қайта жинау, кезекшілік кестесін өзгерту және т.б. шығу алдында, бұл бүкіл топқа кедергі келтіреді (психикалық тыныштық пен өзіне деген сенімділіктен айырылған, ата-анасына және басшысына кек сақтаған бала туралы айтпағанда). Бұл шарттарды қабылдамайтын ата — аналар жиналыстан шыға алады-олардың баласы ата-анасының еркімен жаттығуды бірінші рет өткізіп жіберген кезде қабылданбайды немесе оқудан шығарылады. Сонымен қатар, біз ата - аналардан: - балаға рюкзак жинамаңыз; - оның кемпингтік заттарына қол тигізбеңіз (жуу, жөндеу); - басшыларға баланың денсаулығы мен тәрбиенің проблемалары туралы хабарлаңыз. Ата-аналарды біздің жоспарларымыз бен шарттарымызбен таныстыра отырып, біз оларға талаптарымыз көрсетілген өтініш формасын береміз (1-қосымшаны қараңыз). Өтінішке екеуі де қол қояды, ата-ананы бір апта мерзімде, содан кейін қабылдау жүргізіледі. б) жеке әңгімелер. Мұндай әңгімелердің мазмұны баланың іс-әрекетін, оның жетістіктері мен қателіктерін талдауға дейін азаяды.

Көшбасшы баланың барлық кемшіліктерін ата-аналарға балаға көмектесу керек уақытша қиындықтар ретінде ұсыну керек екенін есте ұстауы керек. Бала туралы жақсы сөздер! Содан кейін ата-аналар сіздің одақтасыңыз болады. Баланы басқалармен салыстырмаңыз! Оны тек өзіңізбен салыстырыңыз: ол бұрын қандай болған және қандай болды. в) ата-аналардың бірлестік істеріне қатысуы. Ата-аналар құрал-жабдықтар жасауға (баланы алмастырмай), материалдар, өнімдер сатып алуға, медицина, фотография және басқа да арнайы мәселелер бойынша сабақтар өткізуге көмектесе алады. Сонымен қатар, ата-аналар сабақтарда және мектепті безендіруде

пайдалану үшін жорықтар мен экспедициялар материалдарын жобалауға көмектесе алады.г) ата-аналардың жорықтар мен экспедицияларға қатысуы.Біз бұған жол бермеуге тырысамыз, өйткені топта қарым-қатынас стилі, дәстүрлері мен ережелері қалыптасады. Ата-аналар өздерінің "үлестерін" қосуға тырысады, балаларды алмастыра бастайды. Сонымен қатар, бұл ата-аналардың балалары үйдегі стереотиптерге мойынсұнып, өздерін қатты сезінеді. Ата-аналардың қатысу мүмкіндігі "жорық туралы ережеде"көрсетілген.

Мектептің жетекшінің өзі жасаған маршрут бойынша ұйымдастырған саяхаты әуесқой деп аталады. Әуесқойлық және жоспарлы маршруттар желілік (қозғалыстың белсенді тәсілі туристердің тұрғылықты жеріне, теміржол немесе автобус қатынасына байланысты екі пункт арасында өтеді), айналма (маршрут бір пункттен басталып, аяқталады) және радиалды (маршруттар бір пункттен әртүрлі орындарға жүзеге асырылады) болуы мүмкін. Жаяу жүрудің өзі адамға денсаулықты нығайту үшін пайдалы. Туристік жорық саябақ аллеялары арқылы серуендеу жолынан да көп. Туристік километрлер тәрбиелік және оқыту мазмұнымен толтырылған. Жорық барысында жаңа нәрсе байқалады, физикалық және эстетикалық ләззат сезіледі.

Әр жаңа шақырым сайын табиғат, өмір, өзіңіз туралы, спутниктер туралы жаңа білімдермен байыту жүріп жатыр.Туристер бір орында отыра алмайды. Олар міндетті түрде белгіленген маршруттан өтуі керек. Күніне 15 шақырымнан өту жоспарлануда. Бұл 4-5 сағаттық жаяу жүруді қажет етеді. Жиындарға, күтуге, серуендеу аймағына кіруге 2-3 сағат, күннің ортасында тоқтауды ұйымдастыруға 2 сағат кетеді. Барлығы 8-10 сағат. Өлкетану жұмысына уақыт жоқ. Мұндай жорықтың мақсаты-туризмнің техникасы мен тактикасы, жергілікті жерге бағдарлау, кемпингтік өмір дағдылары, төзімділік жаттығулары бойынша практикалық сабақтар. Бұл туризммен Мұқият айналысатын балалармен оқу-жаттығу жорықтары.

Мақсатты басымдықтар бойынша барлық туристік жорықтарды мыналарға бөлуге болады:

1. Спорттық (сынақ) жорықтар, олардың басты мақсаты спорттық-туристік нормативтерді төсбелгілер мен разрядтарға орындау болып табылады.

2. Өлкетану (танымдық) - ірі өлкетану объектілерімен танысу.

3. Оқу - жаттығу - "кәсіби" туризммен айналысатын оқушылардың жорықтары. Олардың басты мақсаты - туризм негіздерін зерделеу, туристік дағдыларды, туризм техникасын, бағдарлауды жасау.

4. Қосарланған мақсатпен-қоғамдық пайдалы жұмыстарды және спорттық-туристік нормативтерді бір уақытта орындау.

5. Бақылау-алдын ала белгісіз қатысушылар бойынша бақылау маршрутына, оның өту кезінде топ іс- жүзінде өзінің туристік қабілеттерін көрсетуі керек.

Қатысушылардың функцияларын топ науқан тәжірибесін алу процесінде дамытады. Көпкүндік жорыққа қатысушыларға төмендегі ұсыныстарды негіз ретінде қабылдауға болады. Әрбір қатысушының жауапкершілігі болуы маңызды.

Қорытынды

Балалардың жеке қасиеттерін дамыту үшін жағдай жасау қажет.Психологтар әр жаста белгілі бір жаста тұлғаның толыққанды дамуын анықтайтын психикалық қызметтің өзіндік жетекші түрі бар дейді. Жасөспірімдер үшін психикалық қызметтің жетекші түрі-элеуметтік пайдалы қызмет. Бұл басқа адамдар үшін

мамандандырылмаған, өтеусіз жұмыс, қоғамдық тануға ие; оның нәтижелері бірден көрінуі керек. Кез келген дерлік, ерікті түрде таңдалған өлкетану жұмысы осы талаптарға жауап береді. Оны жүзеге асыруға әр түрлі жастағы отрядты ұйымдастыру ықпал етеді, онда Еңбек бір-біріне қамқорлық жасайды, үлкендердің тәжірибесін кішіге береді. Осылайша, балаларды әлеуметтік-пайдалы қызметпен іздеу және қамтамасыз ету қажет.

Балалардың қалыпты қарым-қатынасы үшін жағдай жасайтын қоғамдық-пайдалы қызмет барысында Демократиялық ұжым құру қажет. Қарым-қатынас әлеуметтік пайдалы іс-шаралармен қатар жасөспірімдердің қалыпты психикалық дамуының маңызды факторы болып табылады. Егер қоғамдық пайдалы іс-әрекет барысында жасөспірім өзін-өзі растаудың жетекші жас қажеттілігін қанағаттандырса, онда қарым-қатынас психиканы тұрақтандыруды және рухани қажеттіліктерді қанағаттандыру үшін қоғамда қабылданған мінез-құлық формалары мен нормаларын оқытуды қамтамасыз етеді.

Туристтік дағдыларды үйрету - кемпинг өміріндегі қиындықтарды жеңе білуден бастап, шешім қабылдауға және ол үшін жолдастар алдында нақты жауапкершілікті өз мойнына алуға дейін, бұл жеке тұлға мен азаматтың мінезін қалыптастырудың факторы болып табылады.

Өз Отанын тану, өлкетану зерттеу жұмыстарымен таныстыру.

Бұл міндеттерді шешу бірқатар педагогикалық принциптерді сақтай отырып ғана мүмкін болады: - кез-келген баланың жеке басын құрметтеу; - тәрбиеленушіге толық сенім; - қайырымды көзқарас, жеке тұлғаны емес, нақты әрекетті бағалау; - шешім қабылдаудағы алқалылық (басшы өмір мен денсаулық мәселелеріне қатысты жағдайларда ғана биліктің толықтығын өз мойнына ала алады); - топтың барлық мүшелеріне және басшыларына қойылатын талаптардың бірлігі; - ең аз тыйым салулар (қауіпсіздік техникасына қатысты жеткілікті тыйым салулар).

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Агеева Л. Г. қазіргі мектеп оқушыларының әлеуметтік-психологиялық дезадаптациясы және оның себептері. / Агеева Л. Г. - Ульяновск: УлГТУ, 2010. - 180 б.

2. Александров А. Д. клубтық-экскурсиялық іс. / Александров А. Д. - Л.: білімнің басталуы. 1925. - 164 б.

3. Анциферов Н. П. тарихи-мәдени экскурсиялардың әдістері мен түрлері туралы. / Анциферов. Н. П. - Петроград: басылым. Білімнің басталуы, 1923. - 39 б.

4. Анциферов Н. П. қоғамтану бойынша экскурсиялардың теориясы мен практикасы. / Анциферов Н. П. - л.: басылым-кезінде, 1926. - 214 б.

5. Бабанский Ю. К. оқу процесін оңтайландыру. Жалпы дидактикалық аспект. / Бабанский Ю. К. - М: Педагогика, 1977. - 254 Б.

ӘОЖ 37

ЖАЛПЫ ЖӘНЕ ҚОСЫМША БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ МЕКТЕП ТУРИЗМІ

Канапиянова Жадыра Шаденкызы

Ғылыми жетекші: Зауренбеков Бауыржан Зауренбекович туризм және спорт
Академиясының қауымдастырылған профессоры, PhD докторы

Қазақстан мектептерінде балалардың бос уақыты белсенді. Оқушылардың сабақтан тыс іс-әрекеті-ата-аналар ғана емес, мұғалімдер де жауап беретін тәрбие процесінің бөлігі. Мектеп ішіндегі қосымша білім балалардың физикалық, ақыл-ой дамуы үшін бос уақытын қамтамасыз етеді, мейлі ол спорт секциясы, жылдам оқу үйірмесі немесе шахмат клубы болсын.

XIX ғасырдың аяғынан бастап мектеп оқушылары үшін сабақтан тыс сабақтардың маңызды элементтерінің бірі туризм болды. Бұл жазда ұйымдастырылған лагерь туралы ғана емес, тәжірибелі мұғалімнің жетекшілігімен бір сыныптағы балалар теңізге, қала сыртына немесе туған мектебінің қабырғасында қалады. Оқу жылы кезінде мәдени-танымдық, ойын-сауық, сауықтыру және тіпті ғылыми мақсаттары бар көрші қалаларға саяхат, сирек болса да, тәжірибе.

Туризм кешенде оқыту, тәрбиелеу және білім беру міндеттерін шешуге мүмкіндік береді. Бұл оқушының физикалық және рухани әлеуетін, білім мен дағдылар деңгейін арттыруға, балалардың өзін-өзі көрсету мен шығармашылыққа, адамдармен және табиғатпен қарым-қатынасқа деген қажеттіліктерін қанағаттандыруға мүмкіндік береді.

Туризм өте алуан түрлі болғандықтан, оны жіктеу қажеттілігі туындайды. Туризмді жіктеудің бірнеше критерийлерін бөлуге болады:

1. Сапарды ұйымдастыру тәсілі-ұйымдастырылмаған, ұйымдастырылған, әуесқой;
2. Ұзақтығы-қысқа мерзімді, орта мерзімді, ұзақ мерзімді;
3. Сапар ауқымы-жақын, алыс;
4. Туристердің шығу тегі (тұрғылықты жері бойынша) - ішкі және халықаралық;
5. Туристік ағынның бағыты— кіру және шығу;
6. Саяхатқа қатысушылардың саны-жеке, топтық, отбасылық;
7. Саяхатқа қатысушылардың жасы — балалар, жастар (15-24 жас) орта жас (25-44 жас), үшінші жас (45-64 жас), төртінші жас (65 жас және одан жоғары);
8. Қозғалыс тәсілі— автомобиль, автобус, су (круиз), жаяу жүргіншілер, теміржол, авиация, велосипед, атқа міну;
9. Пайдаланылатын негізгі табиғи ресурстар— тау, теңіз, орман, өзен, шомылу-жағажай;
10. Саяхатты қаржыландыру көзі-коммерциялық, әлеуметтік;
11. Саяхаттың мақсаты— мәдени-танымдық, емдік - сауықтыру, спорттық, діни, іскерлік, білім беру, рекреациялық, шытырман оқиғалы, гастрономиялық.

Мектеп туризмі туризм саласы басшыларының Дүниежүзілік Кеңесі қабылдаған әлемдік туризм бойынша Манила декларациясының анықтамасына сәйкес келеді: "Туризм - бұл белгілі бір аудандарды, жаңа елдерді тану мақсатында жасалатын және бірқатар елдерде спорт элементтерімен үйлесетін саяхаттарды білдіретін белсенді демалыстың бір түрі".

Мектеп туризмі деп мектеп оқушыларының оқу бағдарламаларынан тыс туристік қызметі түсініледі.

Жоғарыда аталған критерийлер бойынша мектеп туризміне сипаттама берейік.

1) сапарды ұйымдастыру тәсілі бойынша мектеп туризмі ұйымдастырылған³.

2) оқушылардың сапарларының ұзақтығы демалыспен тікелей байланысты. Көбінесе оқушылардың ұйымдасқан топтары күзгі, қысқы және көктемгі демалыс кезінде 14 күнге дейін кетеді. Жазғы демалыста ұзақтығы едәуір артады, бірақ көп жағдайда бір айдан аспайды. Мектеп туризмі қысқа мерзімді болуы мүмкін (демалыс күндері, сабақтан кейінгі сабақтар). Мектеп оқушыларының сапар ауқымы, әдетте, демалыстың ұзақтығына байланысты. Сапар ауқымы шығындармен өте байланысты болғандықтан, қаржыландыру көзімен және оның мүмкіндіктерімен де байланыс бар.

3) мектеп туризмі ішкі және халықаралық болуы мүмкін

Мобильді көрініс саяхат кезінде бірнеше қозғалысты білдіреді. Оған шартты түрде экскурсиялық сапарлар мен туристік жорықтар кіреді. Экскурсиялық сапарлар көбінесе көлікті, атап айтқанда пойыз бен автобусты немесе паром мен автобусты біріктіріп қолдану арқылы ұйымдастырылады.

6) саяхатқа қатысушылар саны бойынша мектептен шығу топтық туризмге жатады.

7) оқушылардың жасы – 6 жастан 18 жасқа дейін, тиісінше мектеп туризмі осы көрсеткіш бойынша балалар мен жасөспірімдер туризміне жатады.

Балалар мен жасөспірімдер туризмі рекреациялық-спорттық, танымдық-зерттеу және қоғамдық пайдалы қызмет түрінде іске асырылатын балалар мен жасөспірімдердің әлеуметтік даму құралы болып табылады, оны іске асырудың тән нысандары туристік лагерь, жорық, саяхат, экскурсия болып табылады². Әлеуметтік саладағы балалар мен жасөспірімдер туризмі келесі функцияларды орындайды: саяхатшылардың зияткерлік және мәдени деңгейін арттырады, стрессті жеңілдетуге және жеке тұлғаның физикалық дамуына ықпал етеді; бос уақытты ұтымды пайдалануды қамтамасыз етеді. Осылайша, мектеп туризмі балалар мен жасөспірімдер туризмінің бағыттарының бірі болып табылады.

8) мектеп топтарының жүріп-тұру тәсілі қауіпсіздік талаптарымен және көбінесе белгілі бір көлікте жүріп-тұру құнымен шектеледі. Көбінесе автобус, жаяу жүргіншілер, теміржол қозғалысы қолданылады.

9) табиғи ресурстарды пайдалануда мектеп туризмі айтарлықтай шектелмейді. Ұйымдастырылған сапарлар кезінде оқушылар көбінесе теңіздердің, ормандардың, өзендердің, таулар мен жағажайлардың артықшылықтарын пайдаланады.

10) балалардан басқа саяхатты қаржыландыру көздері: ата-аналар (заңды өкілдер), ата-аналардың жұмыс берушілері, аймақтық бюджет, жергілікті өзін-өзі басқару органдары, федералды бюджет және демеушілер болуы мүмкін. Жоғарыда аталған жіктеу элементтерін таза түрінде де, комбинацияда да қолдануға болады. Мысалы, қаржыландыру ішінара аймақтық бюджеттен, ішінара демеушілік қаражаттан болуы мүмкін.

11) сонымен қатар сапардың мақсатына қарай мектеп туризмінде қолданылатын туризм түрлеріне сипаттама береміз.

Мәдени-танымдық. Туризмнің бұл түрінің негізінде туристің танымдық функцияға деген қажеттілігі, көкжиегін кеңейту жатыр. Мәдени-танымдық қызметті келесідей ажыратуға болады:

- а) тарихи маңызы бар сәулет ескерткіштеріне, мұражайларға бару орындар;
- б) мәдени қойылымдарға бару: Фильмдер, театрлар, концерттер;
- в) дәрістерге, семинарларға, мастер-класстарға қатысу;

Жоғарыда аталған барлық іс-шаралар көптеген жағдайларда мектеп оқушыларының сапарларының ажырамас бөлігі болып табылады.

Емдеу-сауықтыру. Туризмнің ең танымал түрлерінің бірі, оның мәні демалу, сауықтыру, емдеу немесе мамандандырылған санаторийлерде, профилакторияларда және басқа да ұқсас мекемелерде денені жалпы нығайту мақсатында саяхаттау болып табылады. Туризмнің бұл түрі ежелгі уақытта, адамдар емдік балшық пен минералды суларды емдік мақсатта қолдануды үйренген кезде пайда болды. Мектеп туризмінде сауықтыру сапардың негізгі мақсаты болуы мүмкін (санаторий, сауықтыру лагері) және қосымша (оттегі коктейльдері; денені нығайтуға бағытталған физикалық жаттығулар).

Спорттық туризм. Бұл туризмнің ең серпінді және белсенді түрлерінің бірі. Оның мәні-табиғи кедергілерді жеңу және спорттық белсенділікке байланысты демалу мақсатында кез-келген саяхат. Спорттық туризмнің негізгі түрлері: жаяу, шаңғы, су, желкенді, ат, тау, спелеотуризм, сүңгу, каньонинг, велотуризм, экстремалды туризм.

Спорттық туризм және ашық демалыс саласындағы туристік фирмалар әртүрлі дене мүмкіндіктері мен дайындықтары бар адамдар үшін, соның ішінде әртүрлі жастағы оқушылар үшін маршруттар мен турлар әзірлейді.

Экологиялық туризм. Туризмдегі салыстырмалы түрде жас бағыт, ол тез танымал болып келеді. Бірнеше бағытқа бөлінеді:

- а) ғылыми-табиғатты зерттеуге, далалық зерттеулер жүргізуге, түрлі бақылаулар жүргізуге бағытталған;
- б) белсенді-жаяу серуендеу, альпинизм, велосипедпен жүру;
- в) тарихи-ұлттық бірегейлікті қолдайды, мәдени дәстүрлермен таныстырады;

г) табиғи резерваттарға саяхат-әртүрлі қорықтар, ұлттық саябақтар;

д) агротуризм – ауылға, саяжайларға, орманға баратын және егіншілікпен айналысатын мегаполистердің тұрғындары үшін ең өзекті.

Мектеп туризмі экологиялық туризмнің кез-келген бағытын қамтуы мүмкін.

Білім беру туризмі-білім беру мақсатымен туристік сапар. Әсіресе Ұлыбританияда, АҚШ-та, Канадада, Австралияда, Норвегияда кең таралған. Қазіргі уақытта білім беру туризмінің келесі түрлері ең танымал болды:

а) шет тілін немесе жалпы білім беретін, арнайы пәндерді оқу мақсатында оқу сапарлары;

б) мекемелерге, ұйымдарға таныстыру сапарлары;

в) мекемелерде, ұйымдарда ғылыми және оқу тағылымдамалары;

г) тәжірибе алмасуға және жаңа кәсіби маңызды ақпарат алуға бағытталған семинарларға, конференцияларға, съездерге, Конгрестерге, шығармашылық шеберханалар мен шеберлік сыныптарына қатысу;

д) әртүрлі қалалар, елдердің табиғи аймақтары бойынша экскурсиялық-таныстыру саяхаттары.

Қорыта келгенде мектеп туризмі деп мектеп оқушыларының оқу бағдарламаларынан тыс туристік қызметі түсініледі. Мектеп туризмі 19 ғасырдың аяғында, оқу орындарының бағдарламаларына жаратылыстану курстарын енгізуден және табиғатқа алғашқы білім беру сапарларының пайда болуынан бастау алады. Содан бері мектеп туризмі әртүрлі тарихи кезеңдерде туристік қызметтің қандай да бір түрінің басым болуын қамтитын үлкен даму жолынан өтті.

Қазіргі уақытта мектеп туризмі мектептегі сабақтан тыс жұмыстар аясында, сондай-ақ әртүрлі қосымша білім беру ұйымдарында жүзеге асырылады.

Білім беру жүйесінде мектеп туризмі сауықтыру, тәрбиелік, әлеуметтік-коммуникативтік, мәдени, жалпы даму және педагогикалық функцияларды орындайды. Олардың барлығы мектеп оқушыларының жан-жақты дамуына ықпал етеді.

Қаржыландыру көзі ата-аналар мен оқушылардың басқа да заңды өкілдері болып табылады, бұған ішінара төленетін сапарлар жатады. Облыс бюджетінің қаражаты облыс аумағындағы сауықтыру санаторийлеріне, сондай-ақ сапарлар-жарыстардағы, конкурстардағы жеңістері үшін сыйақылар. Сапарларды ұйымдастырумен сынып жетекшісі ата-аналар комитетімен бірлесіп айналысады, бақылау директордың орынбасарына жүктеледі.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Агеева Л. Г. қазіргі мектеп оқушыларының әлеуметтік-психологиялық дезадаптациясы және оның себептері. / Агеева Л. Г. - Ульяновск: УлГТУ, 2010. - 180 б.

2. Александров А. Д. клубтық-экскурсиялық іс. / Александров А. Д. - Л.: білімнің басталуы. 1925. - 164 б.
3. Анциферов Н. П. тарихи-мәдени экскурсиялардың әдістері мен түрлері туралы. / Анциферов. Н. П. - Петроград: басылым. Білімнің басталуы, 1923. - 39 б.
4. Анциферов Н. П. қоғамтану бойынша экскурсиялардың теориясы мен практикасы. / Анциферов Н. П. - л.: басылым-кезінде, 1926. - 214 б.
5. Бабанский Ю. К. оқу процесін оңтайландыру. Жалпы дидактикалық аспект. / Бабанский Ю. К. - М: Педагогика, 1977. - 254 Б.

ӘОЖ 37

АРНАЙЫ ЖАТТЫҒУЛАРДЫ ҚОЛДАНУ АРҚЫЛЫ ЖАС ПАЛУАНДАРДЫҢ КҮШ ҚАСИЕТІН ДАМУЫ ТУРАЛЫ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕР

Кенжебай Мирас Рыскелдіұлы

Ғылыми жетекші Дошыбеков Айдын Бағдатұлы, PhD докторы

Арнайы дене шынықтыру жалпы дене шынықтыру базасына негізделген, бірақ таңдалған спорт түріне байланысты спортшының арнайы қозғалыс қасиеттерін дамытуға бағытталған, бұл жағдайда еркін күресте жоғары спорттық нәтижеге қол жеткізуді қамтамасыз етеді.

Еркін күрес мамандары жаттығуға көп көңіл бөлуге тұрарлық маңызды физикалық қасиеттер: бұлшықет сезімі, жарылғыш күш, төзімділік, үйлестіру, реакция, икемділік, жылдамдық күші және оларға қосымша статикалық күш деп санайды.

Әрине, жоғары спорттық нәтиже алу үшін спортшының үйлесімді дамуы үшін барлық физикалық қасиеттердің оңтайлы дамуына қол жеткізу керек. Болашақта спорттық мамандандыру немесе жетілдіру кезеңдерінде таңдалған мамандандыруға қажетті үлес қосатын физикалық қасиеттерді дамыту қажет.

Біздің жұмысымызда біз күш пен жылдамдық сияқты физикалық қасиеттерге әсер етеміз, бұл жалпы жылдамдық пен жарылғыш күштерді анықтайды. "Күш" және "жылдамдық" ұғымдарына толығырақ тоқталайық.

Күш-бұл адамның сыртқы қарсылықтарды жеңу немесе бұлшықет күштерін қолдану арқылы оған қарсы тұру қабілеті. Бұлшықет топтарының жұмыс режиміне байланысты статикалық және динамикалық күштер анықталады.

Жылдамдық-динамикалық күш адамның белгілі бір салмақтарды жылжытуы арқылы анықталады, мүмкін болатын ең жоғары қарқыннан төмен жылдамдатады.

Бұлшықет топтарының төмен жұмыс режимінде күш көрсетуге мүмкіндік беретін амортизациялық күш бар. Жарылғыш күш максималды бұлшықет кернеуімен қарсылықты жеңу ретінде сипатталады. Көбінесе бұл адамның қозғалысын анықтайтын күш сияқты физикалық қасиет. Тек күштің көмегімен біз әртүрлі механикалық жұмыстарды орындай аламыз.

М.М. Годик атап өткендей күш – бұлшықеттердің биомеханикалық күштерге немесе сыртқы механикалық факторларға қарсы тұру қабілеті. Осылайша, күш пен жылдамдық қабілеттерін ажыратыңыз.

В. К. Звездин келесі күш түрлерін ажыратады:

- күштің статикалық төзімділігі;
- күштің динамикалық төзімділігі;
- жылдамдық күші.

Күштің негізі-қаңқаның бұлшықет тінінің тітіркену кезінде жиырылуды орындау қабілеті (электрлік, химиялық, механикалық). Алғаш рет в.К. Звездин өз еңбектерінде жылдамдық-күш қасиеттерін сипаттады.

Кейінірек бұл тұжырымдама біртіндеп нақтыланып, нәтижесінде жылдамдық пен күш қасиеттері қозғалыс құрылымының нақты жағдайларында қозғалыс күшінің жылдам максимумын дамыту мүмкіндігі ретінде қарастырыла бастады. Жылдамдық-күш жаттығуларының мәні-бәсекелестік жаттығулардың құрылымына ұқсас қозғалыстар арқылы күштің немесе жылдамдықтың кешенді немесе бөлек дамуы.

Жылдамдық-күш қабілеттері - қозғалыс әрекетін орындау процесінде жылдамдық пен күштің физикалық қасиеттер ретіндегі тығыз байланысы, нәтижесінде осы екі қасиеттің де көріну тиімділігі.

Қозғалысты орындау жылдамдығы мен күшінің арақатынасы да бар, мұнда күштің физикалық сапа ретінде көрінуі аз және керісінше көрінеді. Бұл бұлшықет жиырылуының жоғары қуатын анықтайды. Барлық мәселе-жылдамдық пен салмақтың мәні кері пропорционалды. Сондай – ақ, қолданылатын күш пен жылдамдықтың комбинациясының жоғары мәндерінің дәрежесі бар-бұл жақсы тепе-теңдікті көрсетеді.

Айта кету керек, жылдамдық қабілеттерін дамытудың ең жақсы құралы-бұл бәсекелестік әсер, мұнда максималды деңгейде осы мотор сапасының көрінісі пайда болады. Іс жүзінде жылдамдық қабілеттерін дамыту жаттығуларға күш пен энергияның үлкен шығындарымен байланысты. Осыған байланысты оқу-жаттығу процесінде әр түрлі дәрежедегі қозғалыстың жеке параметрлеріне әсер ететін жаттығулар қолданылады.

Еркін стильдегі күрес спортшылары үшін "жарылғыш күш" ұғымы қолайлы, ол сыртқы ынталандыруларға (күштің сыртқы көрінісі) барынша мүмкін болатын күш-жігерді көрсете отырып, уақыттың минималды шығындарымен сипатталады.

В.Г. Ивлев атап өткендей, спортшының жылдамдық-Күштік және арнайы жылдамдық-күштік дайындығы спортшының жан-жақты және қажетті дене шынықтыру дайындығының негізгі және маңызды компоненттері болып табылады. Күрестің техникалық және тактикалық әдістерінің жоғары тиімділігі олардың дамуына байланысты.

Қазіргі спортта спорттық жаттығуларды даралау мәселесі анағұрлым өткір. Балалар мен жасөспірімдер спортында бастапқы дайындық кезеңінде жаттығу процесін даралау мәселесі кеңінен қолданылмады. Сондықтан жаттығу топтарында физикалық белсенділіктің қарқындылығын, бағытын, көлемін таңдау міндеті анағұрлым өткір.

Жүктемелердің оңтайлы үйлесімін таңдау жаттығулар құрылымының сандық және сапалық өзгеруіне байланысты. Осылайша, бастапқы кезеңде еркін күреспен айналысқан кезде жүктемелерді оңтайландыру мәселесі байыпты түсіну мен талдауды қажет етеді.

Оқу-жаттығу процесінде дамитын физикалық қасиеттер бір-бірімен тығыз байланысты және көпжылдық дайындық процесінде белгілі бір қасиеттердің немесе дене жүйелерінің дамуының сезімтал кезеңдері ескерілуі керек. Көптеген ғалымдар

атап өткендей, жас спортшылардың жылдамдық-күштік қасиеттерін дамыту үшін 11-ден 15 жасқа дейінгі жас оңтайлы болып саналады, бұл біздің зерттеуіміздің өзектілігін арттырады.

Сондай-ақ, белгілі бір қасиеттердің немесе дене жүйелерінің дамуы үшін маңызды кезеңдер бар. Олар организмнің гендік модификациясының жекелеген кешендерінің белсенділігінің жоғарылауымен сипатталады, олар жеке органдар мен функционалды жүйелердің дамуын бақылайды. Егер біз сезімтал кезеңдер мен дамудың сыни позицияларын ескеретін болсақ, онда жас спортшының денесінің сапалық және сандық оң өзгеруіне айтарлықтай әсер

Сонымен қатар, көптеген зерттеулерде біз физикалық қасиеттердің, атап айтқанда жылдамдық-күш мүмкіндіктерінің көрінісі бұлшықет талшығының генетикалық құрылымына байланысты екенін анықтай алдық. О. в. Коптяев бұлшықет талшығының құрылымына байланысты спортшыларды екі түрге бөлуге болатындығын атап өтті:

- төзімділіктің жоғары деңгейімен (мұндай спортшылардың жылдамдық-күш қасиеттерінің жоғары деңгейі жоқ және олардың даму процесі күрделі болады;

- жылдамдық-күш қасиеттерінің жоғары деңгейімен, бірақ төзімділік деңгейі салыстырмалы түрде төмен.

Бастапқы спорттық дайындық кезеңдерінде жаттығу процесінің жұмсақ режимін негізінен ойын түрінде қолдану қажет. Мұны білу керек балаларға арналған еркін күрес бұл тиісті эмоционалды фонмен тартуға болатын ойын. Оқу-жаттығу сабағында жүктемелер жоғары болмауы керек, өйткені бұл жаста физикалық жүктемелерді байқау қауіпті. Бұл жоғары шаршауды және осы спорт түрімен айналысуға деген ұмтылыстың төмен түрін анықтайды.

Даму себептерін жүйелі және мұқият анықтау ғана жаттығу процестерін дұрыс басқаруға мүмкіндік береді. Жеке ерекшеліктерді есепке алу күрес техникасының элементтерін зерттеу процесін тежемеуге мүмкіндік береді.

Осылайша, сезімтал кезеңдерді, жеке типологиялық ерекшеліктерді, дене шынықтыру деңгейін, функционалды жүйенің дамуын ескере отырып, оқу процесінің тиісті формаларын, әдістері мен құралдарын таңдау қажет және қажет.

Балуандарының жылдамдық-күш қабілеттерін дамытудың құралдары мен әдістері

Жас спортшының денесіне әсер ету ерекшелігі әртүрлі физикалық жаттығулар. Жылдамдық-күштік қасиеттердің даму тиімділігі қолданылатын даму әдістеріне, сондай-ақ қолданылатын құралдар мен әдістердің бүкіл кешенінің құрылымына тікелей байланысты.

Оқу-жаттығу процесінде қол жетімді құралдар мен әдістердің әртүрлілігі жас балуандардың мүмкіндігінше жылдам қозғалыстармен сыртқы қарсылықтарды жеңу қабілеттерін дамытуға бағытталған.

Айта кетейік, білім беру ортасы туралы. Жаттығуды тек спорт залында ғана емес, сонымен қатар ашық жерлерде, аулада, саябақта және басқа да қол жетімді жерлерде өткізуге болады. Жылдамдық-күш қабілеттерін дамытудың тиімді құралдарын таңдағанда, еркін күрес максималды кернеулермен сипатталатынын есте ұстаған жөн, олар кейіннен қысқа релаксация фазаларымен ауыстырылады.

Сонымен қатар, жарылғыш күшке тәрбиелеу үшін жеңу және беру жұмыстарының үйлесімі қолданылады. Осыған байланысты қарқындылықты бір бұлшықет режимінен екіншісіне ауыстыруға мүмкіндік беретін әртүрлі жаттығуларды қолдану қажет.

В. А. Сиваков пен В. Ж. Волковтың пікірінше, спорт мектептерінің тәжірибесінде негізінен екі негізгі әдіс қолданылады:

- жаттығуды қайта орындау әдісі;
- жаттығуды үздіксіз орындау әдісі.

Жылдамдық - күш қабілеттерін дамыту үшін мұндай әдістер терең шаршау сезімін тудырмауы керек. Бірақ, егер сабақты жоспарлау кезінде жаттықтырушы күштің төзімділігін мақсатты түрде дамытса, онда шаршау сезімі өте оңтайлы болады. Жоғарыда аталған әдістерді қолдана отырып, жүктемелердің мөлшерін таңдалған қозғалыс амплитудасы, ұзақтығы, сондай-ақ оның орындалу жылдамдығы арқылы оңтайландыруға болады.

Дене тәрбиесі мен спорт тәжірибесінде жылдамдық пен күш қабілеттерін дамыту үшін келесі әдістер қолданылады:

- қатаң реттелетін жаттығу әдісі;
- конъюгациялық жаттығу әдісі (берілген қозғалыс құрылымын бұзбай, қажетті моторлық қасиеттердің дамуын ынталандыруға мүмкіндік беретін қосымша жүктемелерге баса назар аудара отырып, тұтас құрылымда жаттығуды орындаумен сипатталады);
- стандартты-қайталама жаттығу әдісі (берілген әрекетті оның құрылымы мен мазмұнында минималды өзгерістермен қайта орындау);
- вариативті (ауыспалы жаттығу) әдісі (дененің функционалды жүйелерін ынталандыру үшін жүктемені біртіндеп арттыра отырып, жаттығу құрылымын өзгертуге бағытталған әсер);
- аралық жаттығу әдісі (жүктеменің теңгерімді демалыс аралықтарымен жүктеме бөліктерінің жүйелі ауысуы бар жүктеменің үзіліссіздігі байқалады);
- аралас әдіс (қатаң реттелетін жаттығудағы әдістердің әртүрлілігі);
- айналмалы жаттығу әдісі (жаттығулардың бірнеше сериясын біріктірілген қайталау. Бұл қатаң реттелетін жаттығудың жеке әдістерін қамтитын тапсырма. Тек жылдамдық-күш қабілеттерін дамыту үшін демалу аралықтары бірдей интервалдық жаттығу түрі бойынша айналмалы жаттығулар оңтайлы, әсіресе бастапқы спорттық дайындық кезеңінде);
- ойын әдісі (ойын қызметінің әдістемелік ерекшеліктерін көрсету. Бұл әдіс балалармен сабақтарда, әсіресе бастапқы дайындық кезеңінде оңтайлы үйлеседі);
- бәсекелестік әдіс (негізінен кеңейтілген түрде қолданылады және ойын мен жарыстың логикасына бағынады. Не тән, жарыс жағдайында максималды жылдамдық-күш қабілеттері көрінеді)

Осылайша, ғылыми әдебиеттерді талдай отырып, дене шынықтыру және спорт саласында жылдамдық қабілеттерін дамытудың көптеген әдістері мен құралдары бар деп айтуға болады. Дөңгелек жаттығу әдісіне толығырақ тоқталайық.

Балуандарының жылдамдық-күш қабілеттерін дамыту құралы ретінде айналмалы жаттығулар

Айналмалы жаттығу әдісі- "жаттығуларды жас спортшылар кезек-кезек, тиісті станциялар бойынша шеңбер бойынша, бір топпен де, фронтальмен де, бір уақытта тұйық сызық бойынша орындайтын сабақ түрі".

Айналмалы жаттығуды ағылшын жаттықтырушылары мен оқытушылары болған Р.Морган мен Г. Адамсон әзірледі. Кейінірек Б.Фрактман айналмалы жаттығу әдісін негіздеді және қосымша снарядтарда әр спортшыға жүктемелерді жеке-жеке мөлшерлеу қажеттілігі туралы түсініктеме берді, өйткені топтар біркелкі болса да, балалардың дене шынықтыру деңгейі айтарлықтай өзгеруі мүмкін.

Бұл әдіс әртүрлі физикалық қасиеттерді дамытуға жемісті көмектесті: жылдамдық, ептілік, күш, кешендегі төзімділік.

Айналмалы жаттығулардың ұзақтығы 10-нан 20 минутқа дейін және жаттығулардың қарқындылығына, жаттығулардағы жүктемелердің сипатына және фитнес деңгейіне тікелей байланысты. Осылайша, айналмалы жаттығу әдісін сабақтың негізгі бөлігінің басында да, соңында да қолдануға болады және техниканың қажетті элементін үйренуге жеткілікті уақыт қалады. Айналмалы жаттығулардағы жаттығулар жалпы дамудың физикалық әсері де, белгілі бір спорт түріндегі мамандандырылған сипатта да болуы мүмкін, біздің жағдайда еркін күрес.

Спорт мектептерінің тәжірибесінде айналмалы жаттығу әдісін қолданған кезде сабақта тапсырмалардың селективті және жалпы әсерін нақтылайтын қатаң реттелетін жаттығу әдісі қолданылады.

Бұл әдіс оқу жүктемелерін реттеумен айналысатын адамдардың жеке ерекшеліктерін ескеруге мүмкіндік береді, осылайша бұл әдіс жаттығудың білім беру бағытын жүзеге асыра отырып, барлық жас спортшылардың қызметін белсендіруге мүмкіндік береді, бұл жағдайда сабақтың жоғары мотор тығыздығымен біріктіріледі.

Сабақты айналмалы жаттығу әдісімен өткізу үшін, әдетте, қарапайым жаттығуларға қатысты (сабақтың мақсатына байланысты) 4-тен 10-ға дейін болатын жаттығулар жиынтығын дайындау қажет. Жылдамдық - күш қабілеттерін дамыту үшін жүктеме жақын болуы мүмкін. Еркін күрестегі алғашқы спорттық дайындық кезеңінің 11-12 жас аралығындағы балалар үшін айналмалы жаттығудың уақыт аралығын 10-12 минутта анықтау оңтайлы. Әр жаттығуға шамамен 45 секунд уақыт бөлінуі керек, ал жаттығулар арасындағы үзілістер мен демалыстар 30 секундқа созылуы керек.

Әр станциядағы жаттығулар мен қайталанулар санына байланысты оқу тобын 3-5 адамнан бөлу оңтайлы. Егер айналмалы жаттығулар сабақтың негізгі бөлігінің басында жүргізілсе, онда жаттығулар табиғатта болуы керек, ал егер дайындық бөлігінде болса, онда жалпы даму.

Егер айналмалы жаттығу қорытынды бөлімде жоспарланған болса, онда сабақтың қолда бар тығыздығын ескеру қажет, егер тығыздық жеткіліксіз болса, онда қорытынды бөлімді айналмалы жаттығу әдісімен жүргізу оңтайлы болады, бірақ жаттығулар сабақтың соңында жас спортшылардың денесі қалпына келуге жарамды болуы үшін қарапайым және жалпы дамуы керек.

Спорт залының немесе алаңның мүмкіндіктеріне байланысты дөңгелек жаттығуды Балалар шеңбер, шаршы немесе тіктөртбұрыш бойынша өтетін станциялар бойынша ұйымдастырады. Мұны балалар жаттықтырушының нақты басқару процесі үшін сабақтың ұйымдастырушылық процесін көруі үшін орындау керек.

Станцияларда жаттығуларды орындау үшін қажетті жабдықтар мен жабдықтар алдын-ала дайындалуы керек.

Айналмалы жаттығулармен айналысатын дененің күш мүмкіндіктерін дамыту үшін салмақпен немесе статикалық позициялармен баяу қозғалыстар қолданылады.

Жылдамдықты дамыту үшін бір қозғалыс жылдамдығының жиілігін арттыру қолданылады. Шаршау кезеңі уақытында болуы керек екенін ескеру қажет.

Жылдамдық - күш қабілеттерін дамыту үшін күш пен жылдамдық жаттығуларын немесе бәсекелестік сипаттағы жаттығуларды қолдану қажет. Сондай-ақ күрес техникасының элементтері бар жаттығулар.

Біз анықтағандай, айналмалы жаттығу әдісі барлық физикалық қасиеттерді дамыту үшін оңтайлы пайдалы. Жас спортшылардың дайындығын дараландыруды ескере отырып, спортшының жылдамдық-күштік қасиеттерін немесе жарылғыш күшін дамытуға мүмкіндік беретін жергілікті әсерді анықтау қажет.

2-4 апталық қарқынды жаттығулардан кейін айналмалы жаттығу әдісімен жаттығулар жиынтығын орындау шарттары әр станцияда сериялық-интервалды жаттығулар арқылы күрделене түседі. Егер бұрын станцияда жаттығу бір рет орындалса және балалар жаттығудың 3 айналымынан өткен болса, онда жаттығуды кейіннен жаттығу айналымынан өту жолымен бір тәсілмен 3 жиынтықтан орындау қажет.

Осылайша, жылдамдық-күш қасиеттерін тәрбиелеу үшін айналмалы жаттығу әдісі оңтайлы болып табылады, өйткені дұрыс таңдалған жаттығулардың көмегімен күш пен жылдамдықтың дамуына жергілікті әсер етеді, бұл жас спортшылардың жылдамдық-күш мүмкіндіктерін анықтайды.

Ғылыми-әдістемелік әдебиеттерді талдау күрес спортшыларында жылдамдық-күш қасиеттерінің еркін стилінің дамуы оның дайындығы мен жалпы шеберлігінің жоғары деңгейін анықтайтынын анықтауға мүмкіндік берді. Жаңадан бастаған спортшыларға тән нәрсе, бастапқы дайындық кезеңінде жылдамдық пен күш дайындығы анықталады, өйткені болашақта техникалық және тактикалық сипаттағы техниканың дамуы жүреді, бұл жаттығулар мен жарыстардың сәттілігіне байланысты болады.

Сезімтал кезеңдерді, жеке типологиялық ерекшеліктерді, дене шынықтыру деңгейін, функционалды жүйенің дамуын ескере отырып, оқу процесінің тиісті формаларын, әдістері мен құралдарын таңдау қажет және қажет.

Жас спортшының денесіне әсер ету ерекшелігі әртүрлі физикалық жаттығулар. Жылдамдық - қуат қасиеттерін дамытудың тиімділігі қолданылатын даму әдістеріне, сондай-ақ қолданылатын құралдардың бүкіл кешенінің құрылымына тікелей байланысты.

Біз анықтағандай, айналмалы жаттығу әдісі барлық физикалық қасиеттерді дамыту үшін оңтайлы пайдалы. Жас спортшылардың дайындығын дараландыруды ескере отырып, жергілікті әсерді анықтау қажет, бұл спортшының жылдамдық-күш қасиеттерін және жарылғыш күшін дамытуға мүмкіндік береді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Абдулхаков М. Р., жеңу үшін күресу./ М. Р. Абдулхаков, А. А. Трепезников; М.: Ағарту, 1990.- 144 б.

2. Аболин Л. М. спортшылардың психикалық жағдайын диагностикалау туралы / Л. М. Аболин; М " ФиС, 1976. - Б. 54-56.
3. Әбілханова А. Н. арнайы дайындық құралдарын пайдалану негізінде балуандардың техникалық-тактикалық іс-қимылдарының тиімділігі / / А. Н. Әбілханов; Дисс. канд. пед. Малаховка ғылымдары 1991.- 140 б.
4. Акопян А. О. жекпе-жекте жаттығу процесін құру факторы ретінде бәсекелестік әрекеттің сипаттамаларын талдау./ А. о. Акопян, А. А. Новиков; М.: ВНИИФК, 1985.- 18Б.

ӘОЖ 37

ВОЛЕЙБОЛ ОЙНАУ ТЕХНИКАСЫН ТИІМДІ ОҚЫТУДЫҢ НЕГІЗГІ ШАРТТАРЫ

Сағатов Қуаныш Жайлаубекұлы

Ғылыми жетекші: Уанбаев Еркін Кинаятұлы туризм және спорт Академиясының
қауымдастырылған профессоры

Уанбаев Еркін Кинаятovich ассоциированный профессор академии туризма и
спорта

Ойын техникасының әдістерімен жалпы танысу. Спортшыларға ойын техникасының зерттелетін әдісі, оның ерекшеліктері мен орындау техникасы, сондай-ақ оны ойында тактикалық қолдану туралы түсінік қалыптасады. Мұғалім түсіндіргеннен, қабылдауды көрсеткеннен немесе кинограммаларды көрсеткеннен кейін волейболшылар бұл техниканы орындауға тырысады. Ойын техникасының жаңа әдістерін үйрену кезінде оқушылардың назарын ықтимал қателіктерге аударуға болмайды: бұл олар пайда болған кезде талқылануы мүмкін.

Жеңілдетілген жағдайларда ойын техникасын қабылдауды орындау. Волейболдағы бірқатар ойын әдістері орындау қиындықтарымен ерекшеленетіндіктен, оларды біртұтас зерттеу белгілі бір қиындық тудырады. Осыған байланысты ойын техникасының әдістерін жеңілдетілген жағдайларда, яғни алдымен торсыз, серіктестің көмегімен, қосымша жабдықты қолдана отырып, алдын-ала зерделеу ұсынылады.

Ойын техникасын бастапқы үйрену кезеңінде келесі әдістер кеңінен қолданылады:

Бөлшектелген жаттығу әдісі, содан кейін бөліктерді тұтастай біріктіру.

Оның жекелеген бөліктерін селективті орындаумен біртұтас жаттығу әдісі.

Бірінші әдіс әрекет ойын техникасын айтарлықтай бұрмаламай, салыстырмалы түрде тәуелсіз элементтерге бөлінгенде қолданылады. Мысалы, шабуыл соққысын бөлек зерттелетін қозғалыстарға бөлуге болады: жүгіру, секіру, допты соғу. Жаттығудың құрамдас бөліктері "белгісізден белгісізге"ережесін ұстану арқылы үйренеді. Жаттығуды жаттығудың негізгі бөліктерінен бастаған жөн, өйткені олар жаттығудағы осы бөліктердің орналасуына қарамастан, екінші бөліктерге ауысады. Мысалы, шабуылшыны үйрету кезінде допты соғуды, содан кейін жүгіруді және

секіруді үйренуден бастау керек. Қызмет көрсетуді үйрену кезінде — алдымен допты жоғары лақтыруды, содан кейін оны ұруды үйрету.

Бүтінді бөлшектеу қозғалыс техникасының өзгеруіне және олардың құрылымының бұрмалануына әкелетін жағдайларда екінші әдіс таңдалады. Бұл допты жылжытуға, қабылдауға және беруге үйрету кезінде орынды.

Ойынға жақын жағдайларда ойын техникасының әдістерін үйрену. Волейболшы жеңілдетілген жағдайларда ойнау техникасын игере отырып, мұғалім белгілі бір қиындықтарды енгізу арқылы жаттығуды біршама қиындатуы керек, мысалы: допты беру және тор арқылы беру, блокқа қарсы шабуыл және т. б.

Волейболшылар ойын техникасын әртүрлі бастапқы позициялардан, күтпеген өзгеретін жағдайларда, қарсыласымен жекпе-жекте орындауды үйренеді. Жаттығуларды бірнеше рет орындау нәтижесінде дағдылар жетілдіріліп, автоматизмге жеткізіліп, дағдыға айналады.

Топтық жаттығуларда және ойында ойнау техникасын жетілдіру. Оқушыларды оқытудың соңғы кезеңі оларға топтық және командалық жаттығуларда серіктестермен өзара әрекеттесу кезінде ойын әдістерін орындау дағдылары мен дағдыларын қалыптастыру болып табылады.

Екі жақты ойынға қатыса отырып, оқушылар командалық күресті жүргізуге, ойын жағдайына және ойынның тактикалық жоспарына байланысты ойын техникасының әдістерін неғұрлым ұтымды түрде орындауға үйренеді.

Жас волейболшыларды волейболға үйрету кезінде Бағдарламада көзделген жалпы дамыту жаттығуларымен қатар: ойын техникасы мен қимылдарын ойдағыдай меңгеру үшін қажетті арнайы физикалық қасиеттерді дамытуға бағытталған дайындық жаттығулары; ашық ойындар, сондай-ақ доппен арнайы жаттығулар) ойын техникасына жақын жағдайларда ойын техникасын бекіту және жетілдіру үшін қолданылады, және екі жақты ойында.

Дайындық жаттығуларын орындау кезінде студенттер олардың көмегімен қандай қасиеттерді тәрбиелейтінін түсінуі керек. Бұл тәсіл кейбір "қызықсыз" жаттығуларды орындауға байыпты көзқарас пен қызығушылық тудырады. Мысалы, басылған доп жаттығуларында үлкен назар аудару керек 'лақтыру мен балық аулауға, сондай-ақ ойын техникасын имитациялайтын жаттығуларға назар аударыңыз.

"Қарапайымнан күрделіге"қағидаты бойынша оқушылар үшін олардың қолжетімділігін ескере отырып, арнайы жаттығулар мен тактикалық комбинацияларды таңдау керек.

Беру, шабуылдау, бұғаттау сияқты күрделі техниканы үйрету кезінде әр түрлі нәзіктіктерге назар аудармау керек, олардың күш — жігерін негізгі компоненттерге-бастапқы позицияға, ойын қабылдаудың дайындық жұмыс және соңғы кезеңдеріне бағыттаған дұрыс.

Ойын техникасының жекелеген әдістерін ғана үйренуге болмайды. Әр оқушы ойын әрекеттерінің барлық жиынтығын игеруі керек. Бірақ егер ол тордың жоғарғы кабеліне секіре алмаса, онда сіз одан шабуылшы соққысын игеруге тырыспауыңыз керек. Мұндай оқушылар пас пен иннингті игеріп, екі жақты ойындарға сәтті қатыса алады.

Негізгі бөліктерде жаттығуларды әртүрлі құрылымдарда жүргізген жөн: қатарларда, жартылай шеңберде, шеңберде, 6-8 адамнан тұратын бағандарда.

Волейбол сабағындағы мұндай құрылыстар (доптар жеткілікті болған жағдайда) сабақтың тығыздығын арттыруға мүмкіндік береді. Оқушылар саны көп сыныптарда сабақта айналмалы әдісті қолдану ұтымды, мұнда оқыту 5 станцияда жүргізіледі. Олардың бірінде оқушылар кезек — кезек, екіншісінде — Пас, үшіншісінде — қорғаныс әрекеттерін, төртіншісінде-секіру, түрлі қимылдарды орындайтын болады. Мұндай сабақты (сабақты) өткізген кезде мұғалімнің көмекшісіне неғұрлым дайындалған оқушыларды тарту керек.

Өткен материалды тереңірек игеру үшін мұғалім мектеп оқушыларына үй тапсырмаларын ұсынады: арнайы физикалық қасиеттерді дамытуға бағытталған Жаттығулар (секіру, икемділік, күш, төзімділік), доппен жаттығулар (допты қабырғаға беру, допты еденге соғу) - шабуылшыны игеруге дайындық, Имитациялық жаттығулар, "мини-волейбол" және волейбол.

Тіректер мен қозғалыстар

Жағдайлардың жиі өзгергіштігі волейболшыдан әр түрлі ойын әдістерін орындауға үнемі дайын болуды талап етеді. Сондықтан волейболшы кейінгі жылдам қозғалыстар үшін ұтымды ұстанымды уақтылы қабылдай алуы керек.

Ойында үш тірек қолданылады — жоғары, орташа және төмен, олардың әрқайсысы аяқтың бүгілуімен және дененің қисаюымен сипатталады.

Биік тірек-иық еніндегі аяқтар, біреуі алдыңғы жағында. Аяқтың бүгілуі және дененің қисаюы шамалы, қолдар дененің алдында, дене салмағы бүкіл тірек аймағына біркелкі бөлінеді. Ол төмен жылдамдықпен ұшатын допты қабылдау және беру кезінде, сондай-ақ шабуылдаушы соққы мен блоктауды орындамас бұрын қолданылады.

Ортаңғы тірек аяқтың жоғары сәл үлкен иілуінен ерекшеленеді, допты бергеннен кейін және сақтандыру кезінде ең ыңғайлы.

Төмен тірек: жартылай отыратын ойыншы, денесі сәл алға қарай қисайған, жалпы ауырлық орталығы тіректің алдыңғы жағына жылжытылған. Ол қорғаныста ойнағанда, жоғары жылдамдықпен ұшатын доптарды қабылдағанда қолданылады.

Позицияда болған кезде оқушы допты мұқият бақылайды. Тірек тығыз болмауы керек; _ оқушыларға аяқтан аяққа өтуге кеңес беруге болады.

Ойыншылардың қозғалысы-серуендеу (бүйірлік немесе әдеттегі қадам), жүгіру немесе секіру, кейде олардың тіркесімі — әр түрлі жылдамдықта болады. Шетте ұшатын допқа оқушы бүйірлік қадамдармен қозғалады. Әр қозғалыстың соңында аяқтың тежегіш қозғалысы орындалады, ол тез тоқтауға, тұрақты позицияны алуға немесе басқа бағытта жүруге мүмкіндік береді.

Тіректер мен қозғалыстарды зерттеуден волейбол жаттығулары басталады. Орнындағы тіректермен танысқаннан кейін оқушылар оларды әр түрлі бағытта қозғалғанда, қашықтық пен қозғалыс жылдамдығын біртіндеп арттыра отырып орындайды.

Тіректер мен қозғалыстар, әдетте, бастапқы позицияны қабылдаумен аяқталады. Мұны оқу кезінде ескеру керек. Мысалы, тіректердің бірінде қозғалу бастапқы позицияны қабылдаумен аяқталады, содан кейін ойын қабылдауды имитациялайды.

Дайындық жаттығулары

Өкпемен жүру.

Жартылай отырғышта жүру.

Қарқынның өзгеруімен жүгіру.

Үдеумен 15-20 м сегменттерді жүгіру.

Алға, артқа, солға немесе оңға секіру арқылы алға жылжу.

Жүгірумен, тоқтаумен, денені бұрумен жылдам жүрудің кезектесуі,

Мұғалімнің көру және есту сигналдары бойынша әртүрлі басқару элементтерінде әртүрлі тәсілдермен қозғалу.

Көру арқылы әртүрлі бастапқы позициялардан жүгіру .сигнал-алға және артқа, бүйірге, 10-20 м бүйірлік қадамдармен.

9. Алға қарай құлағаннан кейін 5-10 м жеделдету.

Кедергілерден секіру арқылы жүгіру (орындықтар, басылған шарлар).

Шаттлмен жүгіру.

Жүгіру, секіру, құлау, құлау, өрмелеу сияқты эстафеталар.

Доппен жаттығу

Оқушылар жұппен. Бір оқушының допты жоғары лақтыруы-екіншісіне жоғары позицияны қабылдаудың белгісі. Допты Имитациялық соққымен лақтыру төмен позицияны қабылдау үшін сигнал болып табылады,

Допты доптың астына кіріп, орташа позицияны қабылдай отырып, бағандарға лақтыру және ұстау.

3. Оқушылар жұппен. Біреуі допты лақтырады, екіншісі солға, оңға, Алға, допты ұстап алады.

Доптар тордың үстіндегі ұстағыштарға орнатылып, астына ілулі. Оқушылар тор бойымен алға жылжып, шарларды жоғарыдан немесе төменнен ұстайды.

Шеңбер бойымен жүгіру. Допты ұстап, басына екі қолмен лақтыру.

Ерлі-зайыптылардағы оқушылар бір-біріне 4 м қашықтықта тұрады, біреуі допты екіншісінің басына лақтырады, ол бұрылып, доп құлаған жерге жүгіреді және оны ұстап алады.

Оқушылар 1 - аймақта бағанға салынған. 6-аймақтан жүргізуші допты 2-аймаққа лақтырады, бағаннан кезек-кезек ойнайтындар торға қарай жылжиды және допты ұстайды.

7-жаттығумен бірдей, бірақ жаттығулар 5-аймақта орналасқан, ал жүргізуші допты 4-аймаққа лақтырады.

Оқушылар тордан 3 м қашықтықта 4 - аймақта бағанға салынған. Допты 3-аймақта тұрған оқушыға кезекпен лақтырып, торға қарай жүгіріп, жоғарыға секіреді. Z аймағынан шыққан доптар бағанға оралады.

10. 9-жаттығумен бірдей, бірақ оқушылар бағаны 2-аймақта орналасқан.

11. Допты алға, бүйірге, артқа жылжыту арқылы өзіңізден жоғары беру.

11-жаттығумен бірдей, бірақ жүгіруді жылжыту.

Оқушылар 6-аймақта бағанға салынған. 4-аймақтағы мұғалім допты 3-аймаққа лақтырады, онда оқушы қозғалады және допты мұғалімге беру арқылы қайтарады.

13-жаттығумен бірдей, бірақ мұғалім допты 2-аймақтан лақтырады.

Оқушылар жұппен. Біреуі допты әртүрлі бағытта өткізеді, екіншісі Пас бергеннен кейін допты серіктесіне қайтарады.

Оқушылар жұппен. Біреуі допты сәл ұрады, екіншісі Алға — бүйірге жылжып, допты екі қолмен төменнен беру арқылы қайтарады.

Оқушылар 1 - аймақта бағанға салынған. 6-аймақтағы мұғалім допты 2-аймаққа жібереді, онда оқушылар кезекпен шығып, допты 3-аймаққа береді.

17-жаттығумен бірдей, бірақ оқушылар 5-аймақта салынған, ал мұғалім допты 4-аймаққа жібереді.

Допты қарсы бергеннен кейін оқушыларды қарама-қарсы бағанға жылжыту. торға секіріңіз. 3-аймақтағы шарлар бағанға оралады.

Тор бойымен бүйірлік қадамдармен жылжыту және ұстағыштардан доптарды қағу.

4-аймақтан торға шығу, содан кейін секіру және соққыларға еліктеу.

Алға шығу және соққылардан кейін доптарды қабылдау.

Қорытынды тапсырмалар бүкіл жұмыс кезеңінде де, волейбол сабақтарының алдында да, әр сабақтың алдында да қойылады. Бір сабақта оқу процесінде әдетте екі-үш негізгі міндет шешіледі, олардан басқа екінші міндеттер де шешілуі мүмкін. Бағдарламаның талаптарына сүйене отырып, мұғалім мектепте волейболдан оқу материалын сабақтарда өткізуді жоспарлап отыр, оның мазмұны оқу материалын өтудің жоспар-кестесінде және күнтізбелік-тақырыптық жұмыс жоспарында көрсетілген.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Агашин Ф. К. соққы қозғалыстарының биомеханикасы. - М.: дене шынықтыру және спорт, 1977. - 207 б.
2. Волейбол / ред.М. Фидлер. - М.: дене шынықтыру және спорт, 1972. - 204 б.
3. Дон Д. спортшының қозғалысы: спорт биомеханикасы туралы очерктер. - М.: дене шынықтыру және спорт, 1965. - 197 б.
4. Железняк Ю. Д. волейболдан 120 сабақ. - М: дене шынықтыру және спорт, 1965. - 178 б.
5. Железняк Ю.Д. волейбол шеберлігіне. - М.: дене шынықтыру және спорт, 1998. - 156 б.
6. Железняк Ю. Д. жас волейболшыларда моториканы қалыптастыру. - М.: дене шынықтыру және Спорт, 1972. - 202 б.

ӘОЖ 37

**ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ЭТИКАСЫ: ОҚУШЫЛАРҒА
ТЕХНОЛОГИЯНЫ ҰТЫМДЫ ПАЙДАЛАНУДЫ ҮЙРЕТУ.**

Ержанов Жанарыс Нұрдаулетұлы

Құдайберген Бекзат Жаңабергенұлы

Ғылыми жетекші: Илубаев Медет Асхатұлы

Студент Ы.Алтынсарин атындағы Арқалық педагогикалық институты,

Арқалық қ.,Қазақстан

zhanarysyerzhanov@gmail.com

Жасанды интеллект этикасы технологиялардың қарқынды дамуы және оларды әртүрлі салаларда қолданудың таралуы тұрғысынан өзекті тақырыпқа айналууда. Білім беру контекстінде жасанды интеллект этикасы білім алушылар мен оқытушылардың мүдделерін қорғауды қамтамасыз етуде, сондай-ақ технологияларды әділ және этикалық пайдалануды қамтамасыз етуде шешуші рөл атқарады. Білім берудегі жасанды интеллект этикасының кейбір маңызды аспектілеріне мыналар жатады:

- Әділдік және бейтараптық: жасанды интеллект алгоритмдері студенттерді жынысы, нәсілі немесе әлеуметтік мәртебесі сияқты әртүрлі критерийлер бойынша кемсітпеуін қамтамасыз ету қажет.

- Ашықтық және түсініктілік: білім берудегі жасанды интеллект қабылдаған шешімдер барлық мүдделі тараптар үшін түсінікті және түсінікті болуы маңызды.

- Құпиялылық және деректерді қорғау: студенттер мен оқытушылардың жеке ақпаратының қауіпсіздігін қамтамасыз ету, сондай-ақ деректердің құпиялылығы саласындағы нормативтік талаптардың сақталуын қамтамасыз ету қажет.

- Жауапкершілік және тәуекелдерді басқару: жасанды интеллект негізінде қабылданған шешімдер үшін жауапкершілікті анықтау және тәуекелдерді басқару тетіктерін әзірлеу маңызды.

- Оқыту және хабардарлық: білім алушылар мен оқытушылардың білім беруде жасанды интеллектті қолданудың нюанстары және оның этикалық аспектілері туралы білімі мен хабардарлығын қамтамасыз ету қажет.

Білім берудегі жасанды интеллекттің осы және басқа принциптері оқу процесінде технологияны тиімді және этикалық пайдалануды қамтамасыз етуге көмектеседі. Білім берудегі жасанды интеллект этикасы қазіргі заманғы талқылаудың маңызды тақырыптарының бірі болып табылады. Бұл деректердің сенімділігі, алгоритмнің ашықтығы, студенттердің құпиялылығы, сондай-ақ теңсіздік пен білімге қолжетімділік мәселелеріне қатысты сұрақтарды тудырады. Білім беруде жасанды интеллектті табысты пайдалану әділ және тиімді оқытуды қамтамасыз ету үшін осы этикалық мәселелерді тиісті түрде қарастыруды талап етеді. AI қолдануды үйренуі керек топтардың бірі-мектеп оқушылары. Оқушыларды жасанды интеллектке үйретудің бірнеше артықшылығы бар.

- Біріншіден, бұл оларға күнделікті өмірде оларды қоршап тұрған технологияны жақсы түсінуге көмектеседі. Оқушылар

ақылды құрылғылардың, қолданбалардың, бағдарламалардың және басқа AI негізіндегі өнімдердің қалай жұмыс істейтінін жақсырақ түсіне алады.

- Екіншіден, AI оқыту студенттерге сыни ойлауды, логиканы, аналитикалық қабілеттерді және мәселелерді шешуді дамытуға көмектеседі. AI-мен жұмыс істеу деректерді талдау, қорытынды жасау және алынған ақпарат негізінде шешім қабылдау қабілетін талап етеді. Бұл дағдылар қазіргі қоғамда өте маңызды және болашақта студенттерге пайдалы болады.

Соңында, оқушыларға жасанды интеллектті қолдануды үйрету оларға еңбек нарығында бәсекелестік артықшылықтарға қол жеткізуге көмектеседі. Компаниялар AI-мен тиімді жұмыс істей алатын және оны бизнес-процестерді жақсарту және стратегиялық мақсаттарға жету үшін пайдалана алатын мамандарды көбірек бағалайды.

Оқушыларға жасанды интеллект туралы қалай үйрету үшін бірнеше жалпы бағыттар бар:

Жасанды интеллектке кіріспе: Жасанды интеллект саласында қолданылатын негізгі ұғымдар мен технологияларды түсіндіру.

Жасанды интеллектті оқыту әдістеріне шолу: интерактивті әдістерді, практикалық сабақтарды және семинарларды пайдалануды қоса алғанда, оқушыларды жасанды интеллектке оқытудың әртүрлі тәсілдерін қарастыру.

Жасанды интеллект бойынша сәтті оқыту бағдарламаларының мысалдары: оқушыларды жасанды интеллектке үйрету оң нәтиже берген тәжірибеден алынған жағдайларды сипаттау.

Оқытушылар мен білім беру мекемелеріне арналған ұсыныстар: оқушылардың жасанды интеллект бойынша оқуын жақсарту үшін қандай қадамдар жасауға болатындығы туралы ұсыныстар.

Мұғалім үшін оңай тәсіл. Жасанды интеллект жұмысының негізгі тұжырымдамалары мен принциптерін негізі. Оқушыларға материалды жақсы меңгеруге көмектесу үшін ойындар, тапсырмалар және кейстер сияқты интерактивті оқыту әдістерін пайдаланыңыз. Бағдарламалық жасақтамамен жұмыс жасауды және қарапайым жасанды интеллект жобаларын құруды қамтитын практикалық сабақтар өткізіңіз. Оқушылардың білімін толықтыру үшін жасанды интеллект мамандарымен семинарлар мен вебинарлар ұйымдастырыңыз. Жасанды интеллект саласындағы жаңа тенденциялар мен әзірлемелерді үнемі қадағалап отырыңыз және оларды оқу курсына қосыңыз.

Жалпы, оқушыларды жасанды интеллектті қолдануға үйретудің көптеген артықшылықтары бар және білім беруді

арттырудың және мамандардың жаңа буынын қазіргі әлемнің сын-тегеуріндеріне дайындаудың маңызды элементі болып табылады. Оқушылар үшін жасанды интеллектті түсіну және қолдану өте пайдалы және қызықты болуы мүмкін.

- Біріншіден, жасанды интеллект технологияларын білу мектеп оқушыларына өздері кіретін әлемді жақсы түсінуге көмектеседі. Олар күнделікті қолданатын әртүрлі құрылғылардың, қолданбалардың және қызметтердің қалай жұмыс істейтінін жақсы түсіне алады. Бұл сондай-ақ оларды информатика мен бағдарламалауды үйренуге шабыттандыруы мүмкін, бұл болашақта табысты мансапқа негіз бола алады.

- Екіншіден, білім беруде жасанды интеллектті қолдану мектеп оқушыларына білім беру жетістіктерін жақсартуға көмектеседі. Кейбір білім беру бағдарламалары оқуды жекелендіру және әр оқушының қажеттіліктеріне бейімделу үшін AI қолданады. Бұл мектеп оқушыларына тиімдірек білім алуға және жаңа ақпаратты тезірек білуге көмектеседі.

- Сонымен қатар, мектеп оқушылары күрделі мәселелер мен мәселелерді шешу үшін жасанды интеллектті қолдана алады. Мысалы, олар оқуда немесе күнделікті өмірде көмектесетін Роботтар, бағдарламалар немесе қосымшалар жасай алады. Бұл олардың шығармашылық ойлауын ынталандырып, жаңа дағдыларды дамытуға көмектеседі.

Осылайша, жасанды интеллект мектеп оқушылары үшін өмір сүріп жатқан әлемді жақсы түсінуге, білім беру жетістіктерін жақсартуға және жаңа дағдыларды дамытуға көмектесетін пайдалы құрал бола алады. Мектеп оқушыларының жасанды интеллектті қолдануға дайын болуы және оның ықтимал артықшылықтары мен шектеулерін түсінуі маңызды.

Жасанды интеллект білім берудегі маңызды тақырыпқа айналуға және студенттерге оның негіздерін үйрету болашаққа дайындалу үшін қажетті қадам болып табылады. Технологияның қарқынды дамуы бізден білім мен дағдыларды үнемі жаңартып отыруды талап етеді, ал жұмыс негіздері мен жасанды интеллект принциптерін білу қазіргі әлемде табысты мансап үшін міндетті болып табылады. Оқушыларды жасанды интеллектке үйрету олардың компьютерлік дағдыларын дамытып қана қоймайды, сонымен қатар логикалық ойлауды, шығармашылықты және күрделі мәселелерді шешу қабілетін дамытады. Бұл дағдылар болашақта олар үшін тез өзгертін технологиялар мен еңбек нарығының талаптарына тап болған кезде пайдалы болады. Осылайша, оқушыларды жасанды интеллектке үйрету олардың болашақта табысты және бәсекеге қабілетті болуына көмектесіп

қана қоймайды, сонымен қатар өмірдің әртүрлі салаларында технологияны қолданудың жаңа мүмкіндіктерін ашады. Жасанды интеллект қазірдің өзінде әлемді өзгертуде және оның негіздерін білу студенттерге осы өзгерістің бір бөлігі болуға және оны өз пайдасына пайдалануға көмектеседі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- 1) Білім берудегі жасанды интеллект Уэйн Холмс, Майя Бялик, Чарльз Фейдл.
- 2) Жасанды интеллект Сакамото Маки.
- 3) <https://nauchniestati.ru/spravka/obrazovatel'naya-robototekhnika/>
- 4) <https://nsportal.ru/npo-spo/obrazovanie-i-pedagogika/library/2017/06/20/>

ӘОЖ 37

БІЛІМ БЕРУ ПРОЦЕСІНДЕ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН ҚОЛДАНУ

Дәулет Бекарыс Дәулетұлы

Қапдырахман Ерділ Игілікұлы

Ғылыми жетекші: Сундетбаева Айнур Жәукеевна

Ы.Алтынсарин атындағы Арқалық педагогикалық институты,

Арқалық қ., Қазақстан

bekarysdaulet2003@gmail.com

erdilkapdyrahman@gmail.com

Заманауи әлемде жасанды интеллект технологиялары әртүрлі салаларда, соның ішінде білім беруде маңыздырақ болуда. Білім беру секторында жасанды интеллект пайдалану оқытуды жақсарту және оқу тәжірибесін жекелендіру үшін орасан зор әлеуетті білдіреді. Білім беруде жасанды интеллект технологияларын қолданудың негізгі бағыттарының бірі жекелендірілген оқыту болып табылады. Машиналық оқыту алгоритмдерінің арқасында жүйелер білім деңгейін, қызығушылықтарын және оқу стилін ескере отырып, әрбір студенттің жеке қажеттіліктеріне бейімделе алады. Бұл тиімдірек оқыту бағдарламаларына және оқу нәтижелерін жақсартуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, жасанды интеллект технологияларын бағалау және кері байланыс процестерін автоматтандыру үшін пайдалануға болады. Тапсырмаларды бағалаудың автоматты жүйелері мұғалімдердің студенттер жұмысын бағалауға жұмсайтын уақытын айтарлықтай қысқартып, студенттермен жекелендірілген өзара әрекеттесуді қамтамасыз ету үшін оларды босатады. Білім берудегі жасанды интеллекттің тағы бір қолданбасы үлкен көлемдегі деректерді талдау негізінде оқушылардың үлгерімін болжау болып табылады. Бұл оқу үдерісіндегі мүмкін болатын проблемаларды анықтауға және студенттердің нәтижелерін жақсарту бойынша ұсыныстар беруге мүмкіндік береді. Осылайша, білім беру процесінде

жасанды интеллект технологияларын пайдалану білім сапасын арттыруға, тиімдірек білім беру бағдарламаларын құруға және білім беруді әрбір оқушының жеке қабілеттері мен қажеттіліктеріне қарай даралау үшін орасан зор әлеуетке ие. Қазіргі таңда жасанды интеллект өте қарқынды дамып келе жатыр және оның оқытудағы әлеуеті барған сайын арта түсуде. Жасанды интеллект әртүрлі салаларды қамтиды, соның ішінде білім беруді тез өзгерте алады.

Білім беру саласында жасанды интеллектінің маңызды артықшылықтарының бірі оның оқу тәжірибесін жекелендіру мүмкіндігі болып табылады. Жасанды интеллект оқушылардың үлгерімін бақылау және оқыту әдістерін олардың олардың нақты қажеттіліктеріне бейімдеу үшін пайдаланылса берер көмегі көп болмақ. Бұл дәстүрлі сыныптағы оқыту әдістерімен күресетін немесе ерекше қажеттіліктері бар студенттер үшін жақсы пайдалы болады деп ойлаймын. Сондай-ақ жасанды интеллект студенттерге нақты уақыт режимінде кері байланысты қамтамасыз ету үшін пайдаланып, бұл оларға оқу стратегияларын сәйкесінше жақсарту және түзету қажет аймақтарды анықтауға мүмкіндік береді. Жасанды интеллект білім беруде қолданылуы мүмкін тағы бір сала интеллектуалды репетиторлық жүйелерді дамыту болып табылады. Бұл жүйелер студенттерге жеке репетиторлық қамтамасыз ету үшін жасанды интеллект алгоритмдерін пайдаланады. Білім берудегі ЖИ негізгі артықшылықтарының бірі - жекелендірілген оқыту. Машиналық оқыту алгоритмдерінің көмегімен ЖИ жеке студенттердің оқу қажеттіліктері мен қалауларын талдай алады және теңшелген оқу материалдары мен жаттығуларды ұсына алады. Білім берудегі бұл тәсіл студенттерге өз қарқынымен оқуға мүмкіндік береді, бұл оқу нәтижелерін жақсартуға және белсенділікті арттыруға мүмкіндік береді. Қазірде ақпараттық технологиялар дамыған заманда мұғалімдер үшін мүмкіндіктер өте көп. Сол жолда осы жасанды интеллект оқушылардың білімі, игілігі үшін жұмыс істеуі қажет. Жасанды интеллект оқушының білім алуында бірден-бір көмекші. Оқыту кезінде жасанды интеллект білім беруді дамытудың үлкен қадамы десекте болады. Бүгінде ірі онлайн мектептер жасанды интеллектке негізделген бағдарламаларды жасайды және қолданады, сәйкесінше бұл оқу процесін оқушы мен мұғалімге тиімді және ыңғайлы етуге көмектеседі.

Болашақта жасанды интеллект үйреншікті құралына айналған, жаңашыл, заман талабына сай мұғалімдерді көреміз деген ойдамын. Болашақта біз бүгінгі күні адамдарға түсетін көптеген процестер жасанды интеллектке жауапты болады деп күтуге болады, бірақ бұдан үрейленбеу керек: бұл тек адамдар жақсырақ дайындалады және олар көбірек жұмыс істей алады дегенді білдіреді. Жасанды интеллект қуатын пайдалана отырып, компаниялар нұсқаушылар мен қызметкерлердің уақытын үнемдеу үшін ауқымды жекелендірілген оқытуды ұсына алады, бұл оларға аса маңызды тапсырмаларға назар аударуға мүмкіндік береді. Ал бейімделген оқыту, кеңейтілген аналитика және жасау процесінде уақытты оңтайландыру сияқты біз бұрын талқылаған артықшылықтардың арқасында қызметкерлер оқуға көбірек тартылып, қызығушылықтары артады, нәтижесінде жақсы нәтижелер мен өнімділік артады. Жалпы жасанды интеллект жұмысымызды жақсартады және оқушылардың жақсы нәтижеге жетуіне әкеледі. Жасанды интеллект (AI) роботтар мен дауыспен іске қосылатын машиналар пайда болған алғашқы күндерінен бастап көптеген салаларға елеулі қадамдар жасады. Жасанды интеллект студенттерге де, оқытушыларға да білім

беру процесін жақсарту үшін әртүрлі тәсілдермен қолданыла алады. Жасанды интеллектті қолданудың ең маңызды аспектілерінің бірі оқушыларды жекелей оқыту. Жасанды интеллект алгоритмдері оқушылардың деректерін талдау және олардың күшті және әлсіз жақтарын анықтау үшін пайдаланылуы мүмкін, содан кейін оларды әрбір жеке оқушының қажеттіліктеріне сәйкес оқу процесін жекелендіру үшін пайдалануға болады. Бұл тиімдірек оқуға әкелуі мүмкін, өйткені оқушылар жақсартуды қажет ететін салаларға назар аудара алады және мақсатты оқытуды ала алады. Қазіргі таңда өте танымал GPT-3 OpenAI технологиясы, соның ішінде chatgpt моделі білім беруде бірнеше жолмен қолданылуы мүмкін. ChatGPT нақты уақыттағы кері байланысты және студенттерге оқу барысында басшылықты қамтамасыз ету үшін жекелендірілген оқыту платформаларына біріктірілуі мүмкін. Сонымен қатар, ChatGPT оқушылардың деректерін талдау және оқытушыларға нұсқаулар мен түсініктер беру үшін пайдаланылуы мүмкін, бұл оларға оқушыларды қолдау және олардың үлгерімі туралы негізделген шешімдер қабылдауға көмектеседі. ChatGPT-ті білім беруде қолдану оқу процесін едәуір жақсарту алатынына қарамастан, оны адам тәрбиешілерімен және этикалық және құпиялылық мәселелеріне сәйкес пайдалану керек екенін ескеру маңызды. Жасанды интеллект оқытушылар мен мекемелерге шешім қабылдауға және ресурстарды бөлуге көмектесу үшін де қолданыла алады. Мысалы, жасанды интеллект алгоритмдері трендтер мен заңдылықтарды анықтау мақсатында оқушылардың үлгерімі туралы деректерді талдау үшін пайдаланылуы мүмкін, бұл мұғалімдерге қосымша мұғалімдерді жалдау немесе оқу бағдарламасын жанарту сияқты ресурстарды қайда бөлу керектігі туралы негізделген шешімдер қабылдауға көмектеседі. Сонымен қатар, жасанды интеллект білімге қол жетімділікті жақсартуға көмектеседі, әсіресе ресурстары аз аудандарда немесе мұғалімдері жетіспейтін аудандарда. Жасанды интеллектке негізделген виртуалды және кеңейтілген шындық технологиялары студенттерге орналасқан жеріне қарамастан қызықты және интерактивті білім беру тәжірибесін беру үшін пайдаланылуы мүмкін. Бұл білім берудегі алшақтықты жоюға және студенттерге олардың шығу тегіне немесе әлеуметтік-экономикалық жағдайына қарамастан тең мүмкіндіктер беруге көмектеседі. Алайда, білім берудегі жасанды интеллект адам мұғалімдерін алмастырмауы керек, керісінше олардың мүмкіндіктерін кеңейтіп, оқушыларына жақсы қызмет етуге көмектесуі керек екенін ескеру маңызды. Сондай-ақ, оқушылардың деректерінің қорғалуын және байқаусызда пайдаланылмауын қамтамасыз ету сияқты этикалық және құпиялылық туралы ойлар бар.

Жасанды интеллект шын мәнінде сағаттарды қойғандардың еңбегін арттыруға қызмет етті. Бұл мұғалімдерге тартымды және күрделі оқу бағдарламаларын әзірлеуге назар аударуға, сонымен бірге олар үшін қолдау көрсету жұмыстарының көп бөлігін автоматтандыруға мүмкіндік береді. Жасанды интеллект бағалау процесін автоматтандыру үшін де пайдаланылуы мүмкін, бұл мұғалімдердің көп уақыты мен күшін үнемдеуге мүмкіндік береді. Автоматтандырылған бағалау жүйелері оқушы жұмысын бағалау және кері байланысты қамтамасыз ету үшін машиналық оқыту алгоритмдерін пайдаланады. Сондай-ақ бұл тәсіл біржақтылықты азайтуға көмектеседі және әртүрлі оқушылар мен тапсырмалар бойынша бағалаудың сәйкестігін қамтамасыз етеді.

Жасанды интеллект білім беру саласында үлкен өзгеріс жасау мүмкіндігіне ие, бұл жекелендірілген оқытудың жаңа мүмкіндіктері мен студенттер үшін жақсартылған нәтижелер ұсынады. Жасанды интеллект жүйелерінің сенімді және бейтарап болуын қамтамасыз ету қажеттілігі сияқты шешілуге тиіс міндеттер болғанымен, білім берудегі жасанды интеллект артықшылықтары анық. Жасанды интеллект технологиясы ілгерілеуді жалғастыра отырып, біз алдағы жылдарда жасанды интеллект-нің білім берудегі бұдан да инновациялық қосымшаларын көреміз деп күтуге болады.

Әдебиеттер тізімі

- 1.Baker, R. S., Corbett, A. T., & Aleven, V. (2016). Intelligent tutoring systems. Handbook of educational psychology, 349-366.
- 2.Koedinger, K. R., & Aleven, V. (2007). Exploring the assistance dilemma in experiments with cognitive tutors. Educational psychology review, 19(3), 239-264.
- 3.Le, C. V., & Ognibene, D. (2019). Artificial Intelligence and Education: Promises and Pitfalls. OECD Education Working Papers, (194), OECD Publishing.
- 4.Liu, O. L., Bridgeman, B., & Adler, R. M. (2015). Measuring learning outcomes in higher education. Educational researcher, 44(5), 225-232.
- 5.VanLehn, K. (2011). The relative effectiveness of human tutoring, intelligent tutoring systems, and other tutoring systems. Educational psychologist, 46(4), 197-221.

ӘОЖ 004.42

ИНФОРМАТИКА КУРСЫНДАҒЫ ANDROID ОС ЖӘНЕ БАҒДАРЛАМАЛАУ: НЕГІЗГІ АСПЕКТІЛЕРІ МЕН МҮМКІНДІКТЕРІ.

Мусин Ислам Кәрімұлы

Ғылыми жетекші: Ажибекова Перизат Сейтханқызы

isoka.musin@mail.ru

Ы.Алтынсарин атындағы Арқалық педагогикалық институты,
Арқалық қ.,Қазақстан

Ақпараттық қоғам шындығында, ондағы болып жатқан жаһандану мен цифрландыру үрдісіне сай құрылған білім берудің жаңа парадигмасында білім алушылардың жеке тұлғасын қалыптастыруға және ақпараттық технологияларды белсенді пайдалануға ҚР нормативтік құжаттарында баса мән берілген.

Болашақ информатика мұғалімдерін даярлау тұрғысынан мектеп информатика курсына компьютерлік желілерді оқытуды қарастырсақ, негізгі орта білім беру деңгейінде интернеттегі қауіпсіздік; сымсыз байланыс; компьютерлік желілерді жіктеу; бұлттық технологиялар және т.б. оқытылады.

Қазіргі уақытта компьютерлік желілердің құрылымы мен жұмысын модельдеуге арналған әртүрлі бағдарламалық құралдар бар, олар симулятор және эмулятор болып бөлінеді, сонымен қатар, бір-бірінен операциялық жүйе, жылдамдық, интерфейс және

тағы басқа пайдаланатын компьютерлік жабдықтардың үйлесімділігімен ерекшеленеді.

Google әзірлеген Android операциялық жүйесі (ОС) мобильді құрылғыларға арналған ең танымал платформалардың біріне айналды. Оның ашық және икемді табиғаты әлемнің түкпір-түкпірінен әзірлеушілерді тартады, оларға инновациялық қосымшалар мен ойындар жасауға мүмкіндік береді. Бұл мақалада біз Android операциялық жүйесінің кейбір негізгі аспектілерін және оны бағдарламалауды қарастырамыз.

Android - мобильді құрылғыларға арналған ең танымал операциялық жүйе және оның танымалдығы тек өсуде. Осы өсумен қатар Android қосымшаларын жасай алатын мамандарға деген қажеттілік те артып келеді. Сондықтан информатикада Android әзірлеу және бағдарламалау курсы барған сайын өзекті және сұранысқа ие болып келеді. Курстың негізгі аспектілері заманауи Android қосымшаларын жасау үшін қажетті негізгі ұғымдар мен құралдарды үйрену болып табылады. Студенттер операциялық жүйенің архитектурасымен танысады, Java бағдарламалау тілінің негіздерін үйренеді және Android жобаларын әзірлеудің негізгі ортасы Android Studio бағдарламасымен жұмыс істеуді үйренеді. Курс сонымен қатар пайдаланушы интерфейсін дамыту принциптерін зерттеуді, мәліметтер базасымен және желілік сұраныстармен жұмыс істеуді қамтиды. Курс практикалық қолдануды дамыту дағдыларына ерекше назар аударады. Студенттер қарапайым қолданбалардан бастап, бірте-бірте күрделі есептерге көше отырып, өз жобаларын жасайды. Курстың маңызды құрамдас бөлігі қосымшаларды жөндеу және тестілеу дағдыларын дамыту болып табылады. Курстың тағы бір маңызды тақырыбы - Android қолданбаларында қауіпсіздік және деректерді қорғау. Студенттер бұзудан қорғау, жіберілетін ақпараттың қауіпсіздігін қамтамасыз ету және пайдаланушыларды аутентификациялау әдістерін үйренеді. Курстың соңында студенттер толыққанды Android қосымшаларын әзірлеу үшін барлық қажетті білім мен дағдыларға ие болады. Олар ыңғайлы және функционалды интерфейстерді жасай алады, қосымшаларын мәліметтер базасымен біріктіреді және олардың қауіпсіздігін қамтамасыз етеді. Осы курстың арқасында студенттер еңбек нарығында сұранысқа ие маман болып, Android жүйесіне арналған мобильді қосымшаларды әзірлеу саласындағы табысты мансабын жалғастыра алады. Android Java бағдарламалау тілінде жазылған. Бірақ бұл екеуі қалай байланысты және неге Android әзірлеушілері Java-мен жұмыс істейді? Осы мәселені бірге қарастырайық және Android ОЖ мен Java арасындағы қарым-қатынастың барлық қыр-сырын ашайық.

1. Android жүйесіндегі Java түбірлері

Java әмбебаптығы, сенімділігі және пайдаланудың қарапайымдылығына байланысты Android әзірлеушілерімен негізгі бағдарламалау тілі ретінде таңдалды. Энди Рубин мен оның командасы Android жасау үшін жұмыс істегенде, оларға әртүрлі аппараттық сипаттамалары бар әртүрлі құрылғыларда жұмыс істей алатын қолданбаларды жазуға мүмкіндік беретін тіл қажет болды. Java осы мақсат үшін тамаша болды.

2. Неліктен Java?

Java - объектіге бағытталған бағдарламалау тілі, ол өте портативті. Бұл әзірлеушілер қолданбаларды Java тілінде жазып, оларды Java виртуалды машинасы

(JVM) орнатылған кез келген құрылғыда іске қоса алады дегенді білдіреді. Бұл тәсіл Android жүйесін әртүрлі өндірушілердің кең ауқымды құрылғыларында қол жетімді етуге мүмкіндік берді.

Android үшін Java артықшылықтары

Android әзірлеу үшін Java пайдаланудың негізгі артықшылықтары:

- Оқу мен түсінудің жеңілдігі;
- Құралдар мен кітапханалардың бай экожүйесі;
- Дайын шешімдер мен оқу материалдарының үлкен саны;
- Кодты тасымалдаудың жоғары дәрежесі.

Осылайша, Android және Java арасындағы қарым-қатынас жақын және өзара тиімді. Java әзірлеушілерге Android қосымшаларын жасаудың ыңғайлы және тиімді құралдарын ұсынады, ал Android платформасы бұл қолданбаларды енгізу және тарату үшін бай мүмкіндіктер береді. Котлин барған сайын танымал бола бастағанымен, Java әлі де Android әзірлеу әлемінің ажырамас бөлігі болып қала береді.

Java - әлемдегі ең танымал бағдарламалау тілдерінің бірі. Ол әртүрлі салаларда, соның ішінде веб-әзірлеуде, ғылыми зерттеулерде және мобильді қосымшаларды жасауда кеңінен қолданылады. Java қарым-қатынасының ерекше маңызды аспектісі оның Android операциялық жүйесімен байланысы болып табылады.

Android — Google компаниясы мобильді құрылғылар үшін әзірлеген операциялық жүйе. Ол әзірлеушілерге смартфондар, планшеттер және смарт сағаттар сияқты әртүрлі құрылғыларда жұмыс істей алатын қолданбаларды жасау мүмкіндігін береді. Android қосымшаларын әзірлеуге арналған негізгі бағдарламалау тілдерінің бірі - Java.

Java және Android бір-бірімен тығыз байланысты. Біріншіден, Android SDK (Software Development Kit) әзірлеушілерге Android қосымшаларын жасау үшін барлық қажетті құралдармен және кітапханалармен қамтамасыз етеді және бұл құралдар Java тіліне негізделген. Әзірлеушілер қолданба кодын жазу, пайдаланушы интерфейстерін жасау, деректерді басқару және т.б. үшін Java пайдалана алады.

Екіншіден, Java Android қолданбалары үшін тәуелсіздік платформасын ұсынады. Бұл Java тілінде жазылған қолданбалардың кодын өзгертпей-ақ әртүрлі Android құрылғыларында жұмыс істей алатынын білдіреді. Бұл Java тілін мобильді қолданбаларды әзірлеу үшін тамаша бағдарламалау тіліне айналдырады, өйткені ол икемділік пен әмбебаптылықты қамтамасыз етеді.

Сонымен қатар, Java әзірлеушілерге Android қосымшаларын әзірлеу процесін жеңілдететін құралдар мен кітапханалардың кең ауқымын ұсынады. Мысалы, Android Studio — Java жүйесінде Android қолданбаларын жасауға, жөндеуге және сынауға арналған көптеген мүмкіндіктер мен құралдарды ұсынатын біріктірілген әзірлеу ортасы (IDE).

Қорытындылай келе: Java Android операциялық жүйесіне арналған қосымшаларды әзірлеуге арналған негізгі бағдарламалау тілдерінің бірі болып табылады. Ол әзірлеушілерге икемділік, әмбебаптық және жоғары сапалы қолданбаларды жасау үшін құралдардың кең ауқымын ұсынады. Дегенмен, Котлиннің пайда болуымен әзірлеушілер енді Android қосымшаларын жасау үшін бағдарламалау

тілдерінде көбірек таңдауға ие болды. Сайып келгенде, бағдарламалау тілін таңдау әзірлеушінің қалауы мен қажеттіліктеріне байланысты.

Әдебиеттер тізімі:

1. Belford, Geneva G. and Tucker, Allen. "Computer science". Encyclopedia Britannica, 1 Sep. 2020, <https://www.britannica.com/science/computer-science>. Accessed 31 May 2021.
2. [Download Java](#). Java.com. Тексерілді, 12 маусым 2012.
3. [Java Platform, Standard Edition 7, Names and Versions](#)
4. [Licenses](#). Android Open Source Project. [Open Handset Alliance](#). (қолжетпейтін сілтеме) Тексерілді, 20 қазан 2009.
5. <https://www.android.com/android-11/>
6. Қазақ тілі терминдерінің салалық ғылыми түсіндірме сөздігі: Информатика және компьютерлік техника / Жалпы редакциясын басқарған түсіндірме сөздіктер топтамасын шығару жөніндегі ғылыми-баспа бағдарламасының ғылыми жетекшісі, педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасы Мемлекеттік сыйлығының лауреаты А.Қ.Құсайынов. – Алматы: «Мектеп» баспасы» ЖАҚ, 2002 жыл. – 456 бет.

УДК: 372.881.111.1

AN OVERVIEW OF TECHNIQUES FOR TEACHING FOREIGN LANGUAGES

UMITBAYEVA ZHANGYLKHAN BOLATKANKYZY

“Sarsen Amanzholov East-Kazakhstan University”, Oskemen

The purpose of this article is to study a sufficient quantity of methodological literature on the topic, which will enable you to choose the best methods and approaches for delivering grammatical material, the efficacy of which will be assessed in the experimental and practical part of this work.

The ability and willingness to participate in a conversation in the language being studied at the level of free communication, which must be done competently, is the practical goal of language acquisition. This essay also addresses the issue of education's substance as well as its forms, procedures, and tactics. The topic of teaching foreign languages is one of the key problems with the method because it is meant to provide an answer to the question, "What to teach?" We chose the medium level English grammar instruction method as our study's subject. Subject of study is the study, selection and application in the practical part of the most effective methods and techniques in teaching the grammar of a foreign language (English in particular).

Increasingly large swaths of society were required to speak other dialects due to the development of capitalism relations and the competition for markets and raw materials. In this way, how society interacts with schools in relation to teaching other languages is

evolving. These requirements were not met by the tactics in use at the time. Science in education was also unprepared. In this regard, a contemporary direction in the teaching of distant dialects was initially developed by professionals and a few methodologists without sufficient logical avocation. Common describes this current tactic. Concurring to the supporters of this course M. Berlitz, M. Walter, F. Gouin, educating verbal discourse, and this, in their supposition, was the most assignment, ought to be carried out in such a way.

In methodological literature, the word "method" has two distinct meanings: method as a methodological direction and method as a collection of instructional activities. The two meanings of this statement are connected in the following circumstances. The original meaning of this expression came from methodological literature, which also included phrases like "natural method" and "direct method." This term related to a specific educational framework, also referred to as the foundational ideas of education. It is important to emphasize that the method in this sense is defined by a group of principles because specific principles in different methodological systems may overlap (9; p. 26).

The basic principles underlying teaching according to the method of M. Berlitz were as follows:

1. The purpose of training is the development of oral speech.
2. Perception of linguistic material should be carried out directly. The words of a foreign language should be associated with an object or action, and grammar should be learned intuitively, because such a process is typical for a child to master his native speech.
3. Mastering the material should be based on imitation and analogies. Therefore, comparisons with the native language and rules are superfluous.
4. Disclosure of the meaning of words, grammar should be carried out with the help of Visualization (objects, actions, pictures).
5. The main form of work is dialogue.
6. All language material is preliminarily perceived by ear (mastery of pronunciation), then it is practiced orally (by different authors in different ways in terms of duration) and after a considerable time reading, starting with individual words.

The oldest approach, grammar translation, which has been there for two centuries but hasn't been employed since the turn of the 20th century, is the first to be considered when considering methodological directions. According to proponents of this tendency, learning a foreign language in secondary school is only important for general education since it helps students strengthen their mental gymnastics and logical thinking skills through the systematic study of grammar. The following were the main tenets of this method's instruction:

1. The course was built around a grammatical framework that controlled the choice of content, including terminology, and the way it was put together as a whole. This stance was supported by the fact that learning grammar offers a solution to the larger educational challenge of thinking development.
2. Texts served as the primary source of educational information since, in the opinion of the time's teachers, written speech accurately represented the genuine language.
3. Vocabulary was considered only as an illustrative material for studying grammar. Since it was believed that the words of different languages differ from each other only in a

sound and graphic way, and not in meaning, compatibility, and, they were recommended to be memorized out of context as isolated units.

4. The two primary logical thinking processes were identified as analysis and synthesis. In this regard, a lot of emphasis was placed during the training process on text analysis from the perspective of grammar, rule memorization, and the construction of foreign language sentences on this foundation. This approach was occasionally known as analytic-synthetic.

5. The main means of semantization of linguistic material was translation (from foreign to native and from native to foreign).

This strategy evolved from the natural approach. It differed from the latter in that its concepts were supported by facts from psychology and linguistics at the time. It is therefore not surprising that linguists like V. Fiester, P. Passy, G. Sweet, O. Jespersen, and others were among its inventors. This method's name derives from the desire of its proponents to omit the word from the local language and instead associate the word from a foreign language with the concept. Reps for this school of thought believed that imparting practical language skills was the primary objective of teaching foreign languages. Initially, such "practical" possession was identified with the possession of oral speech, which is often found today. However, representatives of the direct method also understood it as learning to read (for example, Sweet G.).

The methodological principles of teaching the direct method were as follows:

1. Learning is dependent on oral communication since all languages are by their very nature auditory and because sound and kinesthetic sensations (sensations of the speech apparatus), as demonstrated by psychology, take center stage in oral speech.

2. The exclusion of translation and native tongue. This perspective was supported by studies showing that, because each country has its unique worldview and conceptual framework, words in the native language often do not correspond to words in the studied meaning in terms of volume, communicate distinct concepts, and the like.

3. Since mastering the sound side of speech is a must for oral communication, phonetics and pronunciation were given special attention. Studies of the linguistic sound system served as the foundation for this result. Methods for establishing pronunciation were created as a result.

4. Proponents of the direct method suggested simply analyzing words in context in light of the Gestalt psychology tenet that the whole is not the sum of its parts and the linguistic tenet that words are ambiguous.

5. In this method, it was proposed to study grammar on the basis of induction. On the basis of a well-studied text, students made observations on the text and extracted rules. Jespersen O. called it "observational grammar". In the future, these rules were brought into the system (11; p. 15).

Fundamentally, communication-oriented learning was designed to address the faults and constraints of established approaches. The proponents of the new method, however, did not advocate doing away with what had already been developed; rather, they suggested utilizing the reasoning that contained time-tested methods while also taking into account the most recent findings in the fields of linguistics, psychology, sociolinguistics, and other sciences. In this regard, the communicative approach to teaching a foreign language that was first proposed was not something radically novel, but rather a development and logical

continuation of direct techniques, which concentrate on teaching oral foreign language speech.

The communicative approach is intended to teach students to intentionally link language structures with their communicative roles in natural communication circumstances rather than to manipulate language structures. Its goal is to help students become more adept at using a real, "living" language in everyday contexts. The ratio of the various speech activities that should be taught should presumably be the same as what occurs in actual communication. The ability to transition from one form of speaking activity to another should also be developed at the same time (3; p. 19). Even before our time, grammar distinguished itself from the synthesis of logical and philosophical issues by developing into its own field of study. The teaching of any language was carried out through grammar, as a rule, built on the model of Latin. Grammar was studied as a special subject as an end in itself (14; p. 22). In the 20th century, there were tendencies of the almost complete or absolutely complete elimination of grammar and all grammar textbooks in educational institutions.

Even now, there are trends toward undervaluing grammar in the instruction of foreign languages. According to numerous observations, schoolchildren studying traditional foreign language grammars do not understand the practical significance of studying grammatical terms and concepts or the goals of grammatical analysis. As a result, many European teachers note that the general educational and developmental goals in learning are not met. In the 1960s and 1970s, there were growing movements to do away with conventional educational grammar, including in our nation. And in the last decade, there has been a desire to excessively reduce the role of grammar, which has led to a significant increase in the number of errors in students' speech due to the use of the communicative method of teaching a foreign language.

As historical experience shows, on the one hand, attempts to abandon any grammar, and on the other hand, the exaggeration of its role in the educational process have a negative impact on the results of practical knowledge of the language (14; p. 23).

Different viewpoints on the necessity of systematic grammar study and instruction exist among foreign language teachers and students. Think about two different perspectives. Categorical thinking starts to dominate in children at the age of 9 to 10 years old. The study of grammar in the system, through the creation of grammatical categories, enables you to create clear, grammatically perfect speech without the need of any special tricks.

1. The study of grammar is very interesting and exciting introduces people to the world of new concepts.
2. Studying grammar in the system allows you to better understand the features of the native language system.
3. Studying grammar in the system allows you to better understand the cultural characteristics of people who speak this language, their mentality.
4. Promotes the development of logic and memory, disciplines thinking.
5. Well-formed grammatical skills facilitate the process of interaction in oral and written speech.

While there are many grammatical phenomena in any language, they can be grouped within quite discrete categories. Unlike vocabulary, grammatical material is quite visible. Another academician Shcherba L.V. said: "Vocabulary is a fool, grammar is well done" (20; p. 105).

Practical part

It was chosen to use an observational approach. Hoepfl asserts that one traditional method of gathering data in naturalistic or field research is participant observation in the context of a natural setting [22]. The goal of observational data is to describe locations, occasions, people, and the interpretations of what is witnessed from the viewpoint of the participants. In contrast to interviews alone, observation allows the researcher to witness aspects that participants are ignorant of or reluctant to disclose, which can result in deeper interpretations of occurrences [23]. This is because observation provides information of the context in which events occur. A skillful observer is someone who has been taught how to monitor both verbal and nonverbal cues, as well as how to utilize concrete, unambiguous words to describe what they're seeing [as all cited in 22]. Since I am an English teacher, I decided to carry out narrative research based on my observations from the lessons I conducted myself. The approach was to actively participate in the observation. As in a formal interview, the researcher may exert greater active control over the observation to obtain specific types of information [22]. I controlled the observation as I conducted the lessons and I analyzed their success using term overall report on students' progress.

This experimental and practical work was carried out in one secondary school in Ust-Kamenogorsk in the 5th "B" grade, and consisted of the goal of identifying the level of proficiency in grammatical material: the tenses of the Simple group (Past, Present, Future), Progressive (Past, Present, Future), Present Perfect, verb to be (Past, Present, Future), modal verbs Can, May, Must. Based on the results of the ascertaining stage, the goals and objectives of the formative stage, I have prepared and conducted lessons that include communicative, inductive and deductive methods and techniques corresponding to these methods. The content of the lessons was based on the textbook for the 5th grade "Eyes Open 1".

Thus, comparing the results of the ascertaining and control stages, it can be found that students not only learned a new grammatical phenomenon, but also began to better know the material that served as the basis for the newly studied.

The simultaneous application of communicative, inductive, and deductive procedures, as well as their constituent techniques, may have therefore contributed to a better assimilation of grammatical data, according to the results. Knowing that the first half of life is when the human brain is most active in processing information, remembering it, and working productively, it is crucial to give children the chance to learn the English language early on in their development as people. This applies to a wide range of other subjects as well. Thus, the hypothesis presented by us was confirmed, that is, we found out that if optimal methods and techniques are used in the process of developing grammatical skills, then the efficiency of mastering grammatical material will increase.

References

1. Conversations about a foreign language lesson: a manual for students of pedagogical institutes / Passov E.I., Kolova T.I., Volkova T.A., Dobronravova T.N., Voronova O.M., Krainova E.A. – L., "Enlightenment", - 1975.
2. Bim I.L. On the question of methods of teaching foreign languages. // IYASH.- 1974.- No. 2.-pp.19-32.
3. Volovin A.V. Communicative approach to the study of foreign languages in the methodological systems of Great Britain and the USA // Communicative approach to the study of foreign languages: collection of scientific works, issue 275 – M., 1985.
4. Introduction to the communicative methodology of teaching English: a manual for teachers of Russia – Oxford University Press, 1997.
5. Dufo Bernard. Interaction and imagination of students in the practice of teaching languages // Communicative teaching of foreign languages: inter-university collection of scientific works of PSTU – Perm, 1998.
6. Methodological recommendations for the organization of research work of students in a pedagogical college./ Ed. Oschepkova L.S., Shisterova E.A.- Perm, 2002.- 43s.
7. Milrud R.P., Maksimova I.R. Modern conceptual principles of communicative teaching of foreign languages.// IYASH.- 2000. - No. 4 – p.9-15, No. 5 – p.17-22.
8. Milrud R.P. Language communication and teaching conversational grammar (simplified sentences).// IYASH.- 2002.- No. 2.- pp.15-21.
9. Mirolubov A.A. Grammatical and translational method.// IYASH.- 2002.-No. 4.- pp.27-28.
10. Mirolubov A.A. Natural method // IYASH.-2002.-No. 5.-pp.26-28.
11. Mirolubov A.A. Direct method //IYASH.-2002.- No. 6.- S. 15-17.
12. Nikolenko T.G. English grammar tests. - M.: Rolf, 1997.- 160с.
13. Passov E.I. Communicative method of teaching foreign language speaking: a manual for teachers of foreign languages – M.: "Enlightenment", 1985.
14. Modern problems of teaching grammar of foreign languages. //IYASH.- 2000.- No. 5.- pp.22-26.

ӘОЖ 37

МЕНИҢ ТАРИХ САБАҒЫНДАҒЫ ДЕРЕККӨЗДЕРМЕН ЖҰМЫС ТӘЖІРИБЕМ

Қайриден Жанбота Жанқазыұлы, магистрант

Шығыс Қазақстан университеті. С. Аманжолова, Өскемен қ., Қазақстан Республикасы

Шығыс Қазақстан университеті. С. Аманжолова, Өскемен қ., Қазақстан

Аннотация:

Бұл тақырып тарих сабақтарында білім беру процесінде тарихи дереккөздерді тиімді пайдалануға қатысты. Аннотация тарихи оқиғаларды барынша қамту үшін тәжірибеде қолданылатын әдістерді, стратегияларды және педагогикалық тәсілдерді қамтиды. Оқушылардың пәнге деген қызығушылығын ояту және сыни ойлауды дамыту үшін әртүрлі көздерді пайдаланудың артықшылықтары да талқыланады.

Түйінді сөздер: тарихи, жазбаша дереккөздер, дереккөздерді сынау, Тарихты оқыту, оқу стратегиялары, сыни тұрғыдан ойлау.

Abstract:

This topic concerns the effective use of historical sources in the educational process in history lessons. The abstract covers the methods, strategies and pedagogical approaches used in practice to maximize the coverage of historical events. The advantages of using a variety of sources to stimulate students' interest in the subject and develop critical thinking are also discussed.

Keywords: historical, written sources, criticism of sources, teaching history, educational strategies, critical thinking.

Кіріспе

Педагогикалық практика барысында мен тарих сабақтарында тарихи дереккөздерді тиімді енгізу және пайдалану мәселелерін бірнеше рет кездестірдім. Бұл тақырып білім беру процесін байытудың және оқушылардың өткенге деген қызығушылығын арттырудың кілті болды. Менің тәжірибеме сүйене отырып, ақпарат беру ғана емес, сонымен қатар сыни ойлауды дамытуға және олардың контекстіндегі тарихи оқиғаларды түсінуге ықпал ететін жағдай жасау маңызды фактор болып табылады.

Бұл кіріспеді біз тарихты оқыту процесіне дереккөздерді сәтті енгізуге мүмкіндік беретін әдістерді қарастырамыз, сонымен қатар олардың оқушылардың тарихи сауаттылығын қалыптастыруға әсерін анықтаймыз. Дереккөздердің әртүрлілігі интерактивті сабақтарды құруға қалай ықпал ететінін және оқушылардың оқу процесіне белсенді қатысуын ынталандыратынын қарастырыңыз. Соңында, Тарихты оқыту процесін қызықты әрі тәрбиелік етуге ұмтылатын басқа тәрбиешілерге Шабыт бола алатын практикалық тәжірибелермен, анықталған қиындықтармен және сәтті стратегиялармен бөлісейік.

Тарихи дереккөздермен жұмыс істеуді оқытудың мақсаттары білім берудің негізгі қағидаттарына сәйкес келеді:

1) Тарихи деректер негізінде тарихи зерттеу дағдыларын қалыптастыру және дамыту (гипотезаларды ұсыну, зерттеу мәселелері, деректерді талдау, әртүрлі тәсілдерді, нәтижелер мен қорытындыларды салыстыру, өз ұстанымын айқындау)

2) Әлемдік және отандық тарих контекстіндегі тарихи оқиғаларды, құбылыстар мен процестерді, сондай-ақ тұлғаның тарихи қызметін талдау және бағалау қабілетін дамыту;

3) белгілі бір ақпарат мөлшерін (тарихи күндер, ұғымдар, тұлғалар, оқиғалар) білумен сипатталатын Тарихты оқыту процесінде жеке құзыреттілікті дамыту, бұл ретте ол механикалық есте сақтаумен емес, нақты алған білімдерімен, практикалық міндеттерді шешу дағдыларымен ерекшеленуі тиіс;

Оқушыларды құжаттармен жұмыс істеуге үйретудің негізгі тәсілдері материалды терең түсіну үшін зерттеу әдісін қолдану және құжаттарды талдау үшін салыстырмалы тарихи әдісті қолдану болып табылады. Шын мәнінде, Тарихты оқыту процесінде құжаттармен үнемі өзара әрекеттесуді ынталандыру керек, бұл мүмкіндігінше

оқушылардың қызығушылығына ғана емес, сонымен қатар мұғалімнің де, оқушының да шығармашылық белсенділігіне кең мүмкіндіктер туғызады.

Бұл міндет өте көп уақытты қажет етеді және сабақ алдында мұғалімнің айтарлықтай дайындық жұмыстарын қамтиды.

Осыған қарамастан, біздің мектептің барлық оқушыларына берілген Қазақстан тарихы мен Дүниежүзілік тарих бойынша оқу-әдістемелік жинақтарда оқулықтардың болуы оқытушыға аталған құжаттарды пайдалана отырып, жұмыс жүргізуге мүмкіндік береді. Мен сабақта оқушылармен жұмыстың осы түрін ұйымдастырамын. Сабақта қолданылатын тапсырмаларды үш бөлімге бөлуге болады: көбейту, түрлендіру және шығармашылық іздеу.

Сонымен, қайталанатын деңгейде мен студенттерге негізгі терминдерді, анықтамаларды және дереккөзден қорытындыларды бөліп көрсетуді, мәтінді қайталауды қажет ететін сұрақтарға жауап беруді; топта құжатты талқылау барысында кестелер мен схемаларды толтыруды; студенттерге жақсы таныс шаблондарды қолдана отырып, құрылымдық жоспар құруды және т.б. ұсынамын. (7-сынып Қазақстан тарихы, тақырыбы: "Қазақ хандығының Ресей империясына қосылуының басталуы", "Анна Иоановнаның мемлекеттік кеңесші Иван Кирилловқа арналған нұсқаулығы" құжаты. Тапсырма: 1. Императрица Анна Иоановна 1734 жылы Ор өзеніне Кирилл экспедициясының алдына қандай мақсаттар қойды. 2. Қарапайым құжат жоспарын жасаңыз.

Трансформациялық қызмет деңгейінде тапсырмалар оқушының әңгімесін қамтиды, оның барысында мәтінге талдау жасалады, басқа теориялық материалдармен және басқа көздерден алынған идеялармен дереккөздің ережелерін синтездейді. Сондай-ақ, міндеттерге фактілер мен идеяларды өз бетінше таңдау және топтастыру, оларды әңгімеге қосу; кеңейтілген жоспар, тезистер, реферат немесе схема құру; шағын баяндамалар дайындау, эссе жазу және т.б. кіреді. (7-сынып Қазақстан тарихы, тақырыбы: "XIX ғасырдың екінші жартысындағы Қазақстандағы әкімшілік реформалар", "Орынбор және Батыс Сібір генерал-губернаторлықтарының Дала облыстарын басқару туралы уақытша ережелер 1868 жылғы 21 қазан" тапсырма: 1."1867-1868 жылдардағы реформа бойынша Қазақстанның әкімшілік құрылымы" кластерін жасаңыз. Шығармашылық және зерттеушілік көзқарас деңгейінде бірнеше құжаттардың көзқарастарын, идеяларын түсінуді және салыстыруды қажет ететін проблемалық және танымдық тапсырмалар ұсынылады. Бұл зерттелетін құбылыстардың ұқсастықтарын анықтауды және салыстырмалы кестелер, логикалық тізбектер құруды, олардың көзқарасын негіздеу үшін құжаттың теориялық ережелерін қолдануды қамтиды. Сондай-ақ, белгілі бір тақырып бойынша материал жинауды, талдауды және жүйелеуді қамтитын өзіндік зерттеу жұмыстарын жүргізу көзделеді. (7 сынып дүниежүзілік тарих-тақырып: "1789-1799 жылдары Францияда қандай өзгерістер болды?", құжаттар: "адам және азамат құқықтарының декларациясы 26 тамыз 1789 жыл", "Конституция 3 қыркүйек 1791 жыл". Тапсырма: Венн диаграммасы-декларация және Конституция бойынша).

Тарихты оқыту процесінде құжаттарды қолдану оқушылардың еңбегін жандандыруға ықпал етеді, ал әр түрлі деңгейдегі тапсырмалар барлық оқушылардың жұмысына кіреді. Құжаттармен жұмыс барысында студенттер тарихи оқиғаларды талдау, тұжырымдар жасау, деректерді жалпылау, салыстыру және басқа да көптеген аспектілерді меңгереді. Тарихи құжаттарды қолдану сабаққа сергектік береді, оны бай және эмоционалды етеді, студенттерге өткен атмосфераны сезінуге мүмкіндік береді.

Қазіргі заманғы тарих сабағы құжаттар мен тарихи дереккөздерді пайдаланбай мүмкін емес. Бұл тәсіл оқушылардың тәуелсіздігін дамытуға ықпал етеді, өйткені ол студенттерге қажетті ақпаратты өз бетінше алуға және талдау жасауға мүмкіндік береді. Мұғалім өз кезегінде оқушыны жалпы қабылданған тарихи стандарттар аясында бағыттамайды, бірақ оған тарихи оқиғалардың дүниетанымдық аспектілерін өз бетінше түсінуге көмектеседі.

Дұрыс әдістемелік ұйыммен жүргізілген дереккөздермен жұмыс оқушылардың сенімдерін нығайтып қана қоймайды, сонымен қатар тарихи материал туралы неғұрлым айқын идеяны, өткеннің мәнерлі бейнелері мен тірі суреттерін жасауға ықпал етеді. Бұл әдіс оқушылардың ақпараттық және коммуникативтік дағдыларын қалыптастырудың тиімді құралы бола алады, сонымен қатар тарихи дереккөздерге сыни көзқарасты дамытуға және оларды түсіндіруге ықпал етеді.

Әдебиеттер тізімі

1.2018-2019 ОҚУ ЖЫЛЫНДА ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ЖАЛПЫ БІЛІМ БЕРЕТІН МЕКТЕПТЕРІНДЕ БІЛІМ БЕРУ ПРОЦЕСІН ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ ТУРАЛЫ. Нұсқаулық-әдістемелік жазу.

2.Вяземский Е. Е., Стрелова о. Ю. тарих мұғаліміне әдістемелік ұсыныстар. Кәсіби шеберліктің негіздері. М., 1998

3.Гора п. в. орта мектепте тарихты оқытудың тиімділігін арттыру. М., 1988

4.Дайри Н. г. орта мектепте тарихты оқыту. М., 1966

5.Диірменшілер о. м. тарихи құжат негізінде үлестірме материал. Н., 2000

6.8-сыныптағы Қазақстан тарихы. Оқулық. Қасымбаев Ж. К.. А. 2012

7.Кредер А. А. жаңа тарих. 2 бөлім. М., 1998

8.Румянцева в. Я. Тарихи дереккөзмен жұмыс//мектепте тарихты оқыту.2003. №3

9.Стрелова о. Ю.оқулықтың деректі және иллюстрациялық компоненттерін Тарихи ақпарат көзі және жоғары сынып оқушыларының танымдық қабілеттерін дамыту құралы ретінде оқу процесіне біріктіру әдістері. М., 2008

10.Студеникин м. т. мектепте тарихты оқыту әдістемесі. М., 2000

ӨӨЖ 37

ТАРИХТЫ ОҚЫТУДА ТАРИХИ ДЕРЕККӨЗДЕРДІ ПАЙДАЛАНУ

Қайриден Жанбота Жанқазыұлы, магистрант

Шығыс Қазақстан университеті. С. Аманжолова , Өскемен қ., Қазақстан

Тарихи дереккөздер өткенді түсінуді қалыптастыруда және Тарихты оқыту процесінде оқушылардың сыни ойлау дағдыларын дамытуда шешуші рөл атқарады. Бұл тақырып білім беру процесінде әртүрлі дереккөздерді – жазбаша, визуалды, археологиялық және ауызша – қолдану әдістері мен тиімділігін талдауға арналған. Зерттеу тарихи материалдармен жұмыс істеудің техникалық аспектілерін ғана емес, сонымен қатар аналитикалық Дағдылар мен сыни ойлауды дамытатын оқу стратегияларын әзірлеуге баса назар аударады.

Түйінді сөздер: тарихи, жазбаша дереккөздер, дереккөздерді сынау, Тарихты оқыту, оқу стратегиялары, сыни тұрғыдан ойлау

Annotation:

Historical sources play a key role in shaping the understanding of the past and developing students' critical thinking skills in the process of learning history. This topic is devoted to the analysis of methods and effectiveness of using various sources – written, visual, archaeological and oral – in the educational process. The research covers not only the technical aspects of working with historical materials, but also focuses on the development of educational strategies that promote the development of analytical skills and critical thinking.

Keywords: historical, written sources, criticism of sources, teaching history, educational strategies, critical thinking

Кіріспе

"Тарихты оқытуда тарихи дереккөздерді пайдалану" тақырыбы тарихты оқытудың заманауи әдістемесінде өте өзекті. Қазіргі қоғамда болып жатқан өзгерістер білім беруді жетілдірудің жаңа тәсілдерін қалыптастыруды көздейді. Осындай бағыттардың бірі-тәуелсіз, әлеуметтік белсенді тұлғаны дамыту. Оқушыларда ақыл-ой қызметі мен оқу жұмысының әдістерін, сондай-ақ тиісті дағдыларды дамыту мұғалімнің белсенді іс-әрекетінсіз мүмкін емес. Бұл процесте студенттердің білім көздерімен, ең алдымен мәтіндердің үзінділерімен жұмыс жасауына маңызды мән беріледі.

Тақырыптың өзектілігі Тарихты оқыту процесінде оқушылардың сапалы білім деңгейін жақсартудың шұғыл қажеттілігіне байланысты.

Тарихи құжат және оның түрлері

Тарихи дереккөздерге адам жасаған барлық нәрсе, соның ішінде оның қоршаған ортамен өзара әрекеттесу көріністері, материалдық мәдениет объектілері, әдет-ғұрыптар, әдет-ғұрыптар және жазу ескерткіштері кіреді.

Тарихи дереккөздер: картографиялық (карталар, тарихи, саяси, экономикалық жоспарлар); Статистикалық (экономикалық, саяси, мәдени статистика); кеңсе

дереккөздері (грамоталар, жарлықтар, іскерлік хат-хабарлар); жеке (хаттар, күнделіктер); көркем (романдар, әңгімелер, әңгімелер); тарихи (хронографтар, шежірелер); Ғылыми (тарихи еңбектер)

Қазіргі заманғы тарих сабағын құжаттарды, тарихи дереккөздерді және көрнекті тарихшылардың еңбектерін пайдаланбай елестету мүмкін емес. Оларды қолдану бірқатар өзара байланысты мәселелерді шешуге мүмкіндік береді: білімді кеңейту және нығайту, материалды нақтырақ және терең зерттеу, қарастырылып отырған мәселелерді көрнекі түрде суреттеу, теориялық ережелер мен идеялардың дәлелі.

Тарихи дереккөздерді қолдана отырып, тапсырмаларды орындау оқушылардың белгілі бір тарихи дәуірге енуіне мүмкіндік беретін жарқын және бейнелі идеялардың қалыптасуына ықпал етеді.

Сабақта қолданылатын құжат:

- 1.тарихты оқытудың мақсаттары мен міндеттеріне сәйкес келу;
- 2.дәуірдің негізгі, ең тән фактілері мен оқиғаларын көрсетіңіз;
- 3.бағдарламалық материалмен органикалық байланыста болу, студенттерге танымдық сұрақтар мен тапсырмаларды ұсыну мүмкіндігі үшін тарихи білімді жаңартуға ықпал ету.

Тарихты оқытудағы Тарихи дереккөздердің маңызы

Дереккөздермен аналитикалық жұмыс жасамай-ақ заманауи сабақты елестету мүмкін емес. Оларды пайдалану неғұрлым толық және тұрақты білімді қалыптастыру, оларды нақтылау және тереңдету, зерттелетін мәселелерді суреттеу, теориялық ережелер мен идеялардың дәлелденуін қамтамасыз ету сияқты бірқатар өзара байланысты мәселелерді шешуге ықпал етіп қана қоймайды, сонымен қатар оқушылардың ойлауын дамытуға ықпал етеді. Сонымен қатар, олар өз бетінше дұрыс тұжырымдар мен жалпылау жасауға, сондай-ақ бағалау қызметін қалыптастыруға үйретеді.

Құжаттарды пайдалану сонымен қатар әлеуметтік дамудың маңызды фактілерін, түсініктері мен заңдылықтарын игеруге ықпал етеді, сонымен қатар оқушылардың сенімдерін қалыптастырады. Құжаттарды өз бетінше талдау оқушыларды зерттеу жұмысының негізгі дағдыларымен жабдықтайды және өткенді сыни тұрғыдан түсіну әдістерін үйретеді.

Тарихи дереккөздермен, мәтінмен, карталармен жұмыс істеу дағдылары мен дағдыларын қалыптастыру

Қазіргі заманғы тарих сабағы құжаттарды, Тарихи бастапқы дереккөздерді, көрнекті тарихшылар мен өткен қайраткерлердің еңбектерін пайдаланбай жасай алмайды. Бұл ресурстарды пайдалану бірқатар өзара байланысты міндеттерді шешуге бағытталған: неғұрлым толық және тұрақты білімді қалыптастыру, оларды нақтылау және тереңдету, зерттелетін мәселелерді суреттеу, теориялық ережелер мен идеялардың дәлелі. Сонымен қатар, осы дереккөздерді пайдалану оқушылардың ойлауын

дамытуға, дұрыс тұжырымдар мен жалпылауды өз бетінше жасай білуге, сондай-ақ Бағалау қызметі мен танымдық қабілеттерін қалыптастыруға ықпал етеді.

Тарихи дереккөздерді қолдана отырып тапсырмаларды орындау оқушылардың мәнерлі және жанды көріністерін қалыптастыруға ықпал етеді. Олар белгілі бір тарихи дәуірге енген сияқты. Белгілі бір дереккөздерді зерттеу маңызды тәрбиелік мәнге ие, өйткені оқушылар сол кездегі шынайы құжаттар арқылы өткенді зерттей отырып, әртүрлі эмоцияларды бастан кешіреді.

Оқу процесінде құжаттық материалды қолданудың тиімділігі оқушылардың өзіндік жұмысын мұқият ұйымдастыруға және мұғалімнің Тарихи дереккөздермен жұмыс негіздерін үйрету қабілетіне байланысты. Негізгі аспект - оқушылардың осы қызмет түріне деген қызығушылығын арттыру және оларды дәуірдің артефактілері және жаңа білімнің құнды көздері ретінде қарастыра отырып, тарихи құжаттарға деген қызығушылығын ояту. Демек, оқушылардың назарын құжаттың авторлығы, оны құрудың уақыт шеңбері, көрсетілген кезеңдегі елдің жағдайы, сондай-ақ осы құжаттың мазмұнынан өткен туралы қосымша фактілер мен ақпаратты алуға болатындығы туралы сұрақтарға үнемі бағыттап отыру қажет.

Оқушылардың өміріндегі нақты оқиғаларды көрсететін дәлелдер ретінде дереккөздерге деген көзқарасын қалыптастыру өте маңызды фактор болып табылады. Олар құжат дәлелдейтін тарихи оқиғаларды түсіну, ең алдымен, жақын немесе алыс болсын, өткен туралы жаңа білімнің қайнар көзі ретінде тарихи жазбаларға деген қызығушылығына байланысты екенін түсінеді. Студенттердің сенімі-тарихи құжаттарды зерттеу арқылы олар ежелгі адамдардың өмірі туралы түсінік ала алады.

Біздің заманымызға жақын тарихи кезеңдерді талдау кезінде (9-11 сыныптар) студенттерге тарихи құжатты бұрын болған адамдардың іс-әрекетінің ізі ретінде сезінуге мүмкіндік береді. Құжаттармен жұмыс сабақ барысында тұлғаға бағытталған тәсілді қолдану үшін кең перспективалар ашады.

Бұл жағдайда мақсатты қондырғылар:

- оқушылардың субъективті тәжірибесін "мәдениеттендіруді" өзектендіру негізінде ғылыми білім жүйесін қалыптастыру және олардың ғылыми қызмет тәсілдерін игеру;
- оқушыларға өзінің жеке стилі мен тәжірибесін, сондай-ақ оқу іс-әрекетінің қарқынын іздеуде және игеруде, жеке тұлғаларды ашу мен дамытуда көмек көрсету қабілеттері мен қызығушылықтары;
- оқушыға өзіндік тұжырымдаманы қалыптастыруға көмектесу, шығармашылық қабілеттерін дамыту, өзін-өзі тану дағдылары мен дағдыларын игеру.

Құжаттармен жұмыс барысында оқушылар Жасын, танымдық қабілеттерін және дайындық деңгейін ескеріп, тапсырмаларды біртіндеп қиындатады. 5-6 сыныптарда баяндау және сипаттау сипатындағы ең қарапайым материал пайдаланылады; оның көлемі 10-15 жолдан аспайды; 7-8 сыныптарда – талданатын шаруашылық және заң

құжаттарының саны өсуде; 9-11 – де-саяси, бағдарламалық құжаттар көбірек тартылуда.

Құжаттармен жұмыс істеу студенттердің белгілі бір дағдыларды қалыптастыруға әкелуі керек. Сонымен, 5-6 сынып оқушылары тарихи құжаттармен жұмыс істеу кезінде мыналарды білуі керек:

Құжат түрін анықтау;

Құжатты жазу уақытын немесе тарихи дәуірді анықтаңыз;

Авторды (мүмкін болса) немесе болжамды автордың әлеуметтік топқа жататындығын анықтаңыз.

Хронологиялық тәртіпте бірнеше құжаттарды орналастырыңыз.

Мұғалімнің белгілі бір сұрақтары бойынша құжаттармен жұмыс жасаңыз.

Құжатқа нақты сұрақтар жасаңыз.

Құжаттың мазмұнын қайталаңыз.

Тарихи құжатты қолдана отырып, оқиғалар (жеке тұлға туралы) туралы қарапайым әңгіме құрастырыңыз.

Ұсынылған жоспар бойынша құжатты талдаңыз.

Бірнеше құжаттарды қолдана отырып, егжей-тегжейлі әңгіме құрастырыңыз.

7-8 сынып оқушыларының жұмысы терең аналитикалық сипатты білдіреді. Осы сыныптардың оқушылары:

Терең аналитикалық сипаттағы құжаттарға сұрақтар жасаңыз.

Ұсынылған жоспар бойынша құжатты талдау (неғұрлым күрделі Жоспар).

Тарихи жағдай контекстінде құжатты талдау.

Өз пікіріңізді дәлелдеу үшін құжатты пайдаланыңыз.

Бір немесе бірнеше тарихи құжаттарда қажетті ақпаратты іздеу.

Бір немесе бірнеше құжаттардың материалына сүйене отырып, өз пікіріңізді құрыңыз.

9-11 сынып оқушыларының қызметі құжаттармен жұмыс жасаудың шығармашылық сипатын көздейді. Білім алушылар білуі керек:

Оқу мәселесін өз бетінше шешу үшін бірнеше құжаттардан қажетті материалды таңдау.

Тарихи құжатты басқа тарихи дереккөздермен салыстыру.

Бір оқиғаның әртүрлі көзқарастарын көрсететін тарихи құжаттарды салыстыру.

Тарихи құжатта көрсетілген оқиғалар мен фактілердің себеп-салдарлық байланыстарын анықтау.

Бірнеше тарихи құжаттардан қажетті ақпаратты алу, жалпылау және талдау.

Бірнеше тарихи құжаттарды талдау нәтижесінде алынған ақпаратпен еркін жұмыс істеу.

Осылайша, Тарихи дереккөздермен өзара әрекеттесу әдістемесі тарих сабақтарының тиімділігін жақсартып қана қоймайды, сонымен қатар тәрбиенің аспектілерін де қамтиды, сабақта адамгершілік жағдайлардың қалыптасуына жағдай жасауға ықпал

етеді, оқу процесін байытады, оқушыларды өткен туралы біліммен ғана емес, сонымен қатар олардың сыни ойлауын, аналитикалық дағдыларын және әртүрлі көзқарастарды талдау қабілетін дамытады. Бұл әдіс оқушылардың тарихи ойлауын қалыптастыруға белсенді ықпал етеді және зерттелген фактілер негізінде өз бетінше қорытынды жасауға мүмкіндік береді, табысты оқыту мен өзін-өзі дамыту үшін қажетті негізгі құзыреттерді дамытады.

Әдебиеттер тізімі

1. 2018-2019 ОҚУ ЖЫЛЫНДА ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ЖАЛПЫ БІЛІМ БЕРЕТІН МЕКТЕПТЕРІНДЕ БІЛІМ БЕРУ ПРОЦЕСІН ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ ТУРАЛЫ. Нұсқаулық-әдістемелік жазу.
2. Вяземский Е. Е., Стрелова О. Ю. тарих мұғаліміне әдістемелік ұсыныстар. Кәсіби шеберліктің негіздері. М., 1998
3. Гора П. В. орта мектепте тарихты оқытудың тиімділігін арттыру. М., 1988
4. Дайри Н. Г. орта мектепте тарихты оқыту. М., 1966

ӘОЖ 37

ТАРИХИ ҮДЕРІСІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ ҚАЗАҚ ДАЛАСЫНДАҒЫ МЕМЛЕКЕТТІКТІҢ ҚАЛЫПТАСУЫНА ӘСЕРІ

Слямбай Нургуль Серикказыевна

«Сәрсен Аманжолов атындағы ШҚУ» КЕАҚ, Өскемен қ. Қазақстан
slyambay80@gmail.com

Қазақ даласындағы мемлекеттілігінің қалыптасуына Қазақ хандығының құрылуынан бастап, тәуелсіздік алғанға дейінгі кезеңдерді қарастыруға болады. Орта ғасырлардағы қазақтардың мемлекеттілігі қазақ халқының пайда болуына, сақталуына және дамуына қолайлы жағдай жасады. Мемлекетіміздің қазақ хандығының Орталық Азия елдерінің, Еуразия жүйесіндегі тарихи тағдырында алатын орны ерекше. Қазақ хандығының саяси өмірі күрделі екені анық. Қазақ хандығы бір жарым ғасырдан астам уақыт ішінде өзінің кең аймағында көп нәрсені анықтап, тұрақты өмір сүрді және әрекет етті. Еліміздің тұтас мемлекет болып қалыптасуында үлкен тарих жатыр. Яғни, түгел бір эволюциядан тұратыны бәрімізге дерлік белгілі. Мемлекет болып қалыптасуға ғасырлар, жылдар, көптеген уақыттар қажет болғаны жалған емес.

Сондықтанда қазақ даласындағы мемлекеттіліктің қалыптасуы қазіргі күні талаптар тұрғысынан таптық емес жаңаша көзқарастармен зерттеу кезек күттірмейтін маңызды мәселеге жатқызуға болады. Күн сайын еліміздің мемлекеттілік тұғырының нығаюы бүкіл әлем алдында саяси және экономикалық беделінің өсуі Республикамыздың халықаралық аренадағы ролін айқындап отыр. Бүкіл дүниежүзі алдында қазақ мемлекеті өзінің дербестігімен және әртүрлі халықаралық саясаттағы ролімен көзге түсуде. Міне сол себепті де қазіргі мемлекетіміздің XV ғасырдағы бір көрінісі, бір белесі болып табылатын қазақ хандығының тарихы оның ішінде оның құрылуы кімді болса да қызықтырады анық.

Қазақ хандығында бұрынғы кезде басымырақ болып келген рулық тайпалық сана бірте-бірте әлсіреп, барған сайын қазақ ұғымындағы ортақ халықтық этностық санаға ұласты. Сөйтіп, *қазақ жері, қазақ елі, қазақ мемлекеті* деген ұғымдар қалыптасты.

Қазақ этнонимінің бастапқы түрі — "Алаш мыңы". Қадырғали би Жалайыри көрсеткен "Алаш мыңының" ру-тайпалық құрамы ұлттық ауқымға көтерілген қазақ қауымынан, әрине, анағұрлым тар. Егер "Алаш мыңы" біртіндеп этностық мазмұнға ие бола бастаған әскери одақты еске салса, "қазақ", өрине, таза этностық ұғым. Бұл екі ұғым — тұтас, өзара тікелей сабақтас екі тарихи кезең. Осы уақытқа дейін Орталық Азиядағы, сондай-ақ татар, башқұрт, ноғай және басқа түрлі түркі халықтардың құрамында шашырап жүрген найман, алшын, дулат және осы сияқты кезінде тұтас рутайпалардың шағын топтары ендігі уақытта біржола ұлттық бірігу жолына тартыла бастайды. Дәл осындай үдеріс қазақ жерінде де жүріп жатты.

"Алаш мыңының" "қазақ" атануы, әрине, бір жылдың, яғни қысқа мерзімнің нәтижесі емес. XV ғасырдың орта тұсында Дешті Қыпшақ жұрты арасында орныққан бұл атауды кейінірек XVI—XVII ғасырларда Орталық Азиядан тыс елдер де қабылдай бастайды. Этнонимнің эволюциясы мынадай бағытта жүрді: Алаш мыңы — Алаш — Қазақ. Біраз уақытқа дейін қазақ жұрты өзін көрші халықтар берген атпен атамай, өз ішінде қабылданған алғашқы тарихи атымен атап келді. Ал оның алғашқы аты — "Алаш мыңы", кейінірек (XV ғ. екінші жартысынан бастап) "Алаш" болатын. Алғашқы этностық одақтың атауы бірден ұмытылып кетпей, тіпті бүкіл бір халықтың ұранына айналды. Біз қарастырып отырған мезгілде, яғни XVI—XVII ғасырларда халықтың өз арасында "алаш" және "қазақ" атаулары айналымда қатар жүрді. Осы заманда өмір сүрген қазақ қоғамының белгілі өкілдері, тарихшы Қадырғали би, Шалкиіз және Жиємбет жыраулардың туындыларында "қазақ" атауынан гөрі "алаш" атауының нық және жиі аталуы соның айғағы.

"Қазақ" атауы жазба деректерде қай заманнан бастап кездеседі?" деген мәселе де әлі талас тудыруда. Енисейден табылған VIII ғасырдың түркі жазба ескерткішінде "қазғак ұғлым — "қазақ ұлым" деген сөз тіркесі кездеседі. Бұл ежелгі түркілерде "бір атаның баласы" дегенді білдірсе керек. IX—X ғасырларда Жетісу мен Оңтүстік Қазақстан жерін мекендеген үш қарлұқ тайпасының "хасақтар" деген ортақ атауы болған. Ал қарлұқтардың қазақтар этногенезіне тікелей қатысы барлығы белгілі.

Хандықтың құрылуы XV ғасырдан бастау алды. XVIII-XIX ғасырлар арасындағы ұлт-азаттық көтерілістер ұлтымыздың келешегі үшін жасалынғаны рас. Әр түрлі революциялық төңкерістер болды, мәселен Ақпан, Қазан төңкерістері. 1917 жылы Алаш партиясы алғашқы қазақ партиясы болып құрылды. Партияның басшылары Әлихан Бөкейханұлы, Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатұлы секілді қазақ зиялылары болды. Сонымен қатар алаш қайраткерлері алғаш рет «Қазақ» газетін жарыққа шығарды.

Біртұтас қазақ ұлты - бұл алғашқы қазақ мемлекеті, хандықтың қарқынды өмірі мен дамуының жемісі десек қателеспейміз. Сол заманнан бастап «Қазақстан» деп аталған мемлекеттің шекараларын ең мықты өкілдер ұсынған қазақ билеушілері қорғады. Қазақ елінің дербес мемлекет болып қалыптасуы тікелей халықтың сүйегіне таңба болып салынып, қаны мен теріне мықтап сіңген. Қарапайым халық пен батыр бабаларымыздың арқасында, еліміздің тәуелсіз шекарасы қанмен сызылды. Қазақстанның Ресей империясына қосылу кезеңі және Ресей үкіметінің билікті

қолдарына алып, еліміздің зиялыларымен қатар, қазақ деген ұлты жою мақсатында жұмыс жасағандарын білеміз. Осы кезеңде Қазақ хандығының тәуелсіздігі үшін көптеген көтерілістер болды. Десе де, еліміз алдымен патша билігінен, сосын КСРО-ның қол астынан шығу арқылы егемендік алды. Бірақ, сол егемендікке дейін, еліміз біраз нәрселерді бастан кешірді десек еш қателеспес едік. 1986 жылы Желтоқсан көтерілісін еске алсақ, өте аянышты оқиғаға толы. Студенттер, қазақ жастары, өз өмірлерін құрбан етті. Қазақ ұлты өз мемлекеті үшін күресіп, біраз жастар «ұлтшыл» деген атаққа ие болып, өмірлерінен айырып қалды. Бірақ, олардың батылдығы мен батырлығы еш ұмытылмайды, біздің есімізде, санамызда.

Қазақ қоғамы сонау хандықтан бастап, осы тәуелсіздікті жеңіп алам дегенге дейін көптеген қиыншылықтардан өтіп, Қазақстан мемлекеті ретінде қалыптасып отыр. Еліміз тәуелсіздік құрметіне орай, 2015 жылы Қазақ хандығының 550 жылдығын атап өткен болатын. Бұл еліміз үшін тарихи маңызы бар оқиға болып табылады. 1991 жылы 16 желтоқсанда Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігінің конституциялық заңы қабылданғаннан бастап, Қазақстан демократиялық саяси-құқықтық жүйесін осы XX ғасыр аяғында қалыптастырып, демократиялық ел атағын алды. Бұған қоса өзінің тұрақты экономикасын құрастырып, елдің және халықтың жағдайын жақсартып, дамушы мемлекеттер қатарына кірді. «Қазақстан-2030» және «Қазақстан-2050» стратегиялары басшылыққа алынып, елдің дамуына өз әсерін тигізді. Халықтың әл-ауқатының жоғары деңгейі бар табысты мемлекетіміз, әлем деңгейінде өзінің ойып тұрып орнын белгілеп, дамыған мемлекеттер қатарына кіру үшін жұмыстар атқаруда. Көптеген қиыншылықтан өтсе де, еліміз Қазақстан мемлекеті ретінде дәл қазіргі уақытта нық өмір сүруде.

Тәуелсіздік үшін күрес босқа кетпеген шаруа екені шындық. Сондықтан да, сол тәуелсіздікті сақтау үшін жалындаған жастар елдің жарқын болашағы үшін қызмет атқаруы тиіс. Сүйегін қазық қып қағып, қанымен шекара сызған ата-бабамыздан мирас боп қалған, ұшқан құстың қанаты мен шапқан тұлпардың тұяғы талатын ұлан байтақ Ұлы тәуелсіз жазық даламыз – біздің мақтанышымыз, әрі саф алтындай таза мұра ретінде келер ұрпаққа табыстар киелі мұрамыз болып табылады.

Менің ойымша, біз халық және жеке мемлекет болуы себептерінің бірі, бұл біздің тарихымызды, тілімізді, дәстүрлерімізді ежелгі заманнан бері ата-бабаларымыздан мұра ретінде сақтап келе жатқанымызға байланысты. Біздің мемлекет болуымыз Қазақ хандығының құрылуынан басталады. Егер біз өткенімізді қазіргі заманмен салыстыратын болсақ, онда көптеген айырмашылықтарды көруге болады. Егер Қазақ хандығы кезінде елді хан басқарса, тәуелсіздік алғаннан кейін Қазақстан Республикасын президент басқарады. Ал шешендер мен билер кеңесі депутаттар жиналысымен алмасты. Қазақ хандығы орталықтандырылған басқаруы бар біртұтас мемлекеттік құрылым ретінде төрт ғасырға, 1465 жылдан 1847 жылға дейін, соңғы Қазақ ханы Кенесары қайтыс болғанға дейін өмір сүрді және тарихи аренада мәңгі өз орнын алды.

Біздің тарихымыз туралы өте құнды еңбектің авторы, ғалым Мұхаммед Хайдар Дулати Қазақ ордасының туы көтерілген қасиетті Шу өңірін "Моғолстанның мәшһүр жері" деп атады. Бұл уақыт мемлекеттік құрылымды қалыптастыру үшін негіз болды, тілді, әдет-ғұрыпты, ерекшеліктерді, Отанды, сондай-ақ "қазақ" деп аталатын ортақ мүдделері бар адамдарды қалыптастырудың бірінші кезеңі болды.

Қазақ халқы ұзақ уақыт бойы бейтараптық пен салыстырмалы саяси тәуелсіздікті сақтай алмады. Дала билеушілерінің күш-жігері, олардың тәуелсіздікке ұмтылысы сәтсіз аяқталды. Бірақ XVIII ғасырда қиын экономикалық және саяси жағдайда шамамен 150 жылға созылған Ресейге кіру туралы мәселе туындады. Қазақстандағы отаршылдық езгінің күшеюі халықтың наразылығын туғызды. Халықтың үлкен толқуы көбінесе ұлт-азаттық көтерілістерге ұласты. Өкінішке орай, ұлт-азаттық көтерілістер мен соғыстардың проблемалары бүгінгі күнге дейін тарихтың "ақ дақтарына" жатады.

XX ғасырдың басында Қазақстан аумағы соғыс аймағына айналды. Ал алаш зиялылары өз алдына жеке мемлекет болу мәселесін көтерген болатын. Бірақ халықтың "өз өмірін өзі ұйымдастыруының" тағы бір әрекеті сәтсіздікпен аяқталды.

Орта Азия мен Қазақстанды қамтыған үлкен ауқымға қарамастан, ұлт – азаттық қозғалыс тарихшылар арасында көптеген пікірталастар туғызады. Тек 1953 жылы Фрунзе мен Ашхабадта, содан кейін 1954 жылы Ташкентте Мәскеу, Ленинград, Әзірбайжан, Қазақстан және Орта Азия тарихшыларының қатысуымен өткен ғылыми жиналыстарда бұл қозғалыстың дұрыс мәні мен сипатын ашуға әрекет жасалды.

Қазақстанның мемлекеттік тәуелсіздікке қол жеткізуі дамуын жалғастырып жатқан және әлі де аяқталуынан алшақ жатқан бірқатар процестердің басталуын белгіледі. Тек қазір ғана уақыттың алғашқы маңызды сынағынан өтіп, біздің мемлекетіміздің әлемдік қоғамдастықтағы беделін сөзсіз мойындау фактісін сеніммен айтуға болады. "Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігі туралы" Конституциялық заң 1991 жылы 16 желтоқсанда қабылданды. Еліміздің Тұңғыш Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев елдің гүлденуі мен жандануына елеулі үлес қосқанын атап өткен жөн. Тарихтағы жаңа дәуір біздің тәуелсіздігімізден басталды. Әрине, біздің еліміздің тәуелсіздігін көптеген елдер оңай мойындамады. Біздің тәуелсіздігіміздің нәтижесі еліміздің БҰҰ-ға кіруі болды. 1993 жылғы 15 қарашада айналымға біздің ұлттық валютамыз енді. Бүгінде теңге тұрақты және сенімді қаржы бірлігіне айналды. Тәуелсіздік алған Қазақстан Республикасы адамдар үшін жаңа тиімді өмір құруға бағытталған күрделі экономикалық реформаларды жүргізуде үлкен табыстарға жетті.

Осылайша, Қазақ хандығының құрылуы сол кезде басталған этникалық дамуды ұлттық деңгейге көтеріп, қазақ халқының ұлт ретінде қалыптасуына ықпал етіп, Қазақстан Республикасы деп аталатын жаңа мемлекеттің негізін қалап, Қазақстан тарихындағы ең маңызды оқиғалардың бірі болып саналды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан тарихы. Очерктер. 123-148-бб.
2. Қазақстан тарихы. Бес томдық. 1-бөлім, 5-6 тараулар.
3. Рысбайұлы К. Қазақстан Республикасының тарихы, 4-бөлім
4. Шежіре: қазақтың ру тайпалық құрлымы. А. 1991
5. Шәкәрім. Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі. А., 1991.
6. Қазақстан тарихы: Жалпы білім беретін мектептің КҒБ 10-сыныбына арналған оқулық / Ә. Төлеубаев, Ж. Қасымбаев, М. Қойгелдиев, т.б. — Алматы "Мектеп" баспасы, 2006. — 232 бет.

ПРИМЕНЕНИЕ МОДЕЛИ CLAIM-EVIDENCE-REASONING (CER) ДЛЯ РАЗВИТИЯ НАВЫКОВ АРГУМЕНТАЦИИ УЧАЩИХСЯ НА УРОКАХ ЕСТЕСТВЕННЫХ НАУК

Потанина Л.М.

Научный руководитель: Шарипханова А.С. к.б.н., ассоциированный профессор кафедры биологии

Филиал «Назарбаев Интеллектуальная школа г. Астаны» АОО «Назарбаев

Интеллектуальные школы» Астана, Казахстан

e-mail: mankieva.leila@nisa.edu.kz

Первостепенное значение на сегодняшний день имеет развитие у учащихся навыков критического мышления и рассуждения. Поскольку преподаватели стремятся подготовить учащихся к сложностям современного мира, способствующие аналитическому мышлению и рассуждениям, основанные на фактических данных, эта имеет очень огромное значение. Одним из таких является модель Claim-Evidence-Reasoning (CER). В этой статье речь пойдет об эффективности данного подхода в развитии навыков аргументации и развития умственных способностей в целом.

Эта модель, по сути, имеет свою структуру, которая может помочь в построениях их научных объяснений. Включает в себя три компонента: утверждение, доказательство и аргументация. Первый компонент отвечает за утверждение или вывод, который описывает научный поставленный вопрос. Он отражает позицию ученика по данной теме. Второй компонент рассматривает доказательства, где учащиеся представляют свои данные, наблюдения, информацию, подтверждающие их утверждение. Эти доказательства должны быть актуальными, точными и получены посредством научных исследований. Третий компонент показывает аргументацию, где ученик должен связать доказательства с утверждением, обеспечивая последовательное объяснение того, почему доказательства подтверждают утверждение. Тут ученик должен включить научные принципы, теории и навыки критического мышления.

Следуя данного подхода, учащиеся учатся формулировать свое понимание научных концепций, участвовать в обоснованных рассуждениях и эффективно передавать свои идеи. Интеграция модели CER в преподавании естественных наук предполагает продуманный и систематический подход.

Для того, чтобы реализация метода проходила эффективно необходимо использовать различные стратегии на уроках. Начать стоит с предоставления подробных инструкции учащимся: несколько примеров для иллюстрации каждого элемента модели CER. Это гарантирует, что учащиеся понимают ожидания и требования к построению научных объяснений. Также практические работы на уроках наук, где ученикам необходимо сделать интерпретацию графиков или подтвердить валидность гипотезы, метода, предлагаем данную модель CER для анализа и оценки полученных данных. Применение будет показывать не только развернутый ответ, но также использование научных обоснований. После выполнения данной работы,

необходимо предлагать учащимся обратную связь и поддержку по мере того, как учащиеся развивают свои навыки рассуждения.

Для того, чтобы практиковать данные навыки, можно на уроках использовать несколько поочередных работ, которые можете оценить. Это, например письменные ответы, лабораторные отчеты или мультимедийные презентации. Они не должны забывать, что для модели CER, от них требуется правильная формулировка утверждения, предоставлять доказательства и обосновывать свои рассуждения, желательно, чтобы обоснование было научным.

Для практики данной модели не маловажную роль играет групповая работа, она позволяет ученикам обмениваться информацией, идеями, участвовать в дискуссиях и результатом которого будет совершенствование своего понимания посредством взаимодействия с одноклассниками. Разберем два примера, которые предлагались для изучения новой темы, а также на практических занятиях.

Первоначальное изучение применения модели CER предлагается на уроках естественных наук для учеников 7-х классов. Мы, как учителя начинаем объяснять для чего необходима эта стратегия, и в каких случаях ее правильно надо использовать. Одним из примеров использования данной стратегии было на тему: “Изобретения”. Для полного понимания данной модели, использовалась параллельно стратегия “Графический органайзер” (рис.1), в котором ученикам с помощью данной стратегии, необходимо было заполнить раздел, касающийся роли науки в изобретении, а также влияние данного изобретения на экономику, экологию, социум или политику.

Графический органайзер

Рисунок 1

После выполнения задания выше, учащиеся сделали для себя соответствующие выводы и поделились своими мнениями в классе. Claim, Evidence, Reasoning (CER) — это та модель, которая позволяет им выделить основные моменты, связанные с темой,

предоставляют подробную и обширную информацию, приводить примеры, поддерживать свои идеи.

Приведем также пример с практических работ учеников 7-х классов. Пример учеников модели CER, примененной на уроке естественных наук по теме «Составление гипотезы и ее подтверждение». Ученики проращивали на практической работе нут, где им необходимо было понять, какие факторы будут влиять на рост и развитие данного зерна.

Гипотеза: «Если увеличить количество воды, то увеличивается длина корешка, потому что для роста и развития растения необходимы вода, воздух и температура».

(Claim): «По результатам нашего исследования мы поняли, что при увеличении количества воды, увеличивается длина корешка».

(Evidence): «Так происходит, потому что для того, чтобы растение выросло необходимы вода, воздух, свет и температура. Например, при наименьшем количестве воды (5 мл.) вырос на 0,2 см. А дальше мы видим тенденцию увеличения воды и длины корешка. При (15 мл.) длина корешка составила 1,7 см».

(Reasoning): «Когда растение не получает воду регулярно, то длина корешка уменьшается. Это было неожиданным результатом. Вначале эксперимента длина корешка стабильно увеличивается на 0,3 см, но в итоге длина не превысила и 0,2 см. Так получилось, потому что полив растения не осуществлялся в нужное время. А для роста растения нужен регулярный полив, воздух и свет».

Таким образом, требуя от учащихся анализа доказательств и построения логических аргументов, модель CER развивает навыки критического мышления, необходимых для научных исследований. Также посредством формулировки утверждений и рассуждений учащиеся развивают эффективно передавать научные идеи как в устной, так и в письменной форме. Ученикам все это дает возможность мыслить, как ученые и участвовать в исследованиях.

В заключение отметим, что модель «**Claim-Evidence-Reasoning**» (CER) служит ценным инструментом для развития навыков рассуждения учащихся на уроках естественных наук. Направляя учащихся в процессе построения научных объяснений, модель CER развивает критическое мышление, улучшает коммуникативные навыки и способствует обучению на основе запросов. Поскольку преподаватели продолжают искать эффективные педагогические стратегии, модель CER выделяется как многообещающий подход к повышению научной грамотности и расширению возможностей следующего поколения ученых и людей, решающих проблемы.

Список литературы

1. Joi Phelps Walker, Victor Sampson. Learning to Argue and Arguing to Learn: Argument-Driven Inquiry as a Way to Help Undergraduate Chemistry Students Learn How to Construct Arguments and Engage in Argumentation During a Laboratory Course. Journal of Research in Science Teaching, May 2013.

2. Joseph Krajcik, Katherine L. McNeill, Brian J. Reiser. Learning-goals-driven design model: Developing curriculum materials that align with national standards and incorporate project-based pedagogy. 13 November 2007.

3. Berland, L. K., & McNeill, K. L. (2010). A learning progression for scientific argumentation: Understanding student work and designing supportive instructional contexts. *Science Education*, 94(5), 765-793.

4. Sampson, V., Grooms, J., & Walker, J. P. (2011). Argument-Driven Inquiry as a way to help students learn how to participate in scientific argumentation and craft written arguments: An exploratory study. *Science Education*, 95(2), 217-257.

ӘӨЖ 785

ДОМБЫРА - ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ АСЫЛ МҰРАСЫ

Хасенов Е., Қанат Е.

Ғылыми жетекші: Шаяхметова А.А., аға оқытушы, магистр

Ы.Алтынсарин Арқалық педагогикалық институты

Арқалық қ., Қазақстан

e-mail:erkebulankhasenov13@gmail.com., kanat_erlan@inbox.ru

Кіріспе. Жалпы барлықтарыңыз білесіздер қазіргі кезде елімізде Домбыра аспабының халық арасында кеңінен таралуына, насихатталуына, ұлттық құндылықтарымызды жандандыруына, дамытуына билік тарапынан қолдау болып жатыр. Сол қолдаудың негізін Қазақстан Республикасының тұңғыш президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев бастаған еді.

13 маусым 2018 жылы Нұрсұлтан Назарбаев «Қоғамды ұлттық мәдениет пен бірегейлікті сақтау мен қайта жаңғырту идеясының төңірегінде одан әрі топтастыру мақсатында Шілденің бірінші жексенбісі Ұлттық домбыра күні болып айқындалсын» - деп жарлыққа қол қойған еді. Содан бері халқымыз Ұлттық домбыра күнің дүмбірлете тойлап келеді.

Домбыра күнің тойлаған кезде Қазақстанның көптеген қалалары мен аудандарында концерттер қойылып, конкурстар өткізіліп отырады және де 50 ден бастап 1500 адамдардан құралған топтар бір мезетте домбыра аспабымен ел арасында танымал болған күйлерді орындайды. Енді осы іс-шара жайлы толығырақ тоқталып кетейін.

Жалпы Арқалық қаласын алсақ, 2022 жылы шілде айында Ұлттық домбыра күніне орай «1000 домбырашы» атты іс-шарасы басталған еді, содан кейін бұл іс-шара тұрғындар мен қонақтар арасында қолдау алып, 2023 жылы «1500 домбырашы» атты іс-шарасы өтті. Бұл іс-шарада «Жастар биі», «Тепең көк», «Әлқисса», «Салкүрең», «Балбырауын», «Желдірме», «Адай» күйлері орындалды. 1000 домбырашы іс-шарасы болған кезде осы 6 күйдің ішінен біз Адай күйін орындадық, ал 1500 домбырашы болған кезде Адай күйінің орнына «Желдірме» күйін орындаған едік.

Бұл іс-шараның негізін Арқалық қаласының әкімі Асанов Әмірхан Біркенұлы бастады. Сол әкімнің бастауының арқасында қала тұрғындарының арасында домбыраға деген қызығушылық артып, қазіргі кезде мектеп оқушылары, мұғалімдер, қала ішіндегі әртүрлі мекемелердің қызметкерлері, институтта оқитын студенттер және оқытушылар домбыра аспабын ойнауды жақсы деңгейде меңгеріп алды. Әрине, ең алғашында домбыра аспабын үйрену көбісіне қиындықтар туғызды, бірақ өзіміздің ұйымшылдығымыздың және домбыра тартуды

үйреткен күйші мұғалімдердің арқасында кездескен қиындықтарды бірге жеңіп, іс-шараны өте жақсы деңгейде өткізіп шықтық.

Іс-шара болған кезде «24 KZ» телеарнасынан операторлар мен журналисттер келіп, ұйымдастырушылардан сұхбат алып, сюжет дайындап, жаңалықтардан көрсетті. 1000 және 1500 домбырашы іс-шарасының бас дирижері Әбенев Боранбай Қазыбекұлы болды. Бұл кісі Торғай даласының атақты күйші-композиторы, Қазақстан Республиканың мәдениет қайраткері. Көп жылдар бойы Арқалық қаласында Б.Байқадамов атындағы музыкалық мектепте директор қызметін атқарған, «Желдірме» күйінің авторы. Жалпы осы тақырыпты таңдауыма не түрткі болды? Мен домбыра аспабының шығу тарихы жайлы және мектептерде оқушыларға домбыра үйрету техникасы туралы толық ақпарат беретін боламын.

Негізгі бөлім. Қазақ халқының аспаптық музыка саласы сан ғасырлар бойы қаншама тарихи кезеңдердің рухани нәрін бойына жинап, өзіндік айрықша үнмен, өзгеше нақышпен, шебер шындалып, кемел дамып, ұлттық дара сипатта қалыптасты. Әсіресе домбыра аспабының қазақ халқының руханиятында алар орны ерекше. Қазақ домбырасының түп тамыры көне замандардан бастау алады. Көне түрік дәуірінен бері талай ғасырлардың талқысынан өтіп, ұрпақтан-ұрпаққа аманат болып жалғасып жеткен домбыра - қазақ халқының баға жетпес ұлттық рухани құндылықтарының бірі болып саналады. Академик Ахмет Жұбанов: «Кең даланы мекен еткен қазақ жұртының ең аяулы да қасиетті музыкалық аспабы домбыраның бірде күмбірлеген, бірде шертілген ойлы дыбысы құлаққа жағымды, жүрекке жақын, оның күмістей сыңғырлаған үні талай сырдың басын қайырады. Сымдай тартылған қос ішектен сан ғасырдың сан алуан сипаты ақыл-ойы, көңіл күйі жатыр. Домбыра-көшпелі елдің көнекөз шежіресі, көпті көрген қарияның көкірек күйі»-дейді.

Домбыра ерте замандарда пайда болып бүгінгі күнге дейін саф алтындай сақталып, халқымыздың тыныс-тіршілігімен етене қабысып, кеңінен қолданылып келе жатқан музыкалық аспаптардың бірі. Алтайдан Анадолыға дейінгі түрік тілдес халықтарда домбыра аспабы кең таралған. Түркі тілдес халықтардағы домбыра тектес шертпелі аспаптарды қазақ, ноғай, өзбек, башқұрт-домбыра, тәжік-домбурак, бурят-домбро, монғол-домбор, түрік-томбра, телеуіт-комыс, шор-қобус, қырғыз-қомуз, қырым татарлары-қобуз, хақас-хомус, алтай-топшур, тува-топшулур, түркімен, қарапалпақ, ұйғыр-дутар деп айтады.

Археологиялық қазба жұмыстары мен тасқа таңбаланған ескерткіштерге, ғалымдардың зерттеулеріне сүйенер болсақ домбыраның пайда болуы ежелгі түрік дәуірінен бастау алады. Алғаш домбыраның шыққан жері түрік халықтарының алтын бесігі Алтай тауы болып саналады. Белгілі түріктанушы ғалым Сартқожа Қаржаубайұлының зерттеу дерегі бойынша Монғол Алтай тауының сілеміндегі Жарғалант-Қайырқан жотасының бір үңгірінен табылған домбыра тектес көне саз аспабы екі ішекті, тоғыз пернелі. Әрі саз аспабының мойнында ежелгі түріктің руна жазуы бар [1, б.4] Аспаптың шанағына бұғының, бұланның бейнелері ойылып салынған, пернелері ағаштың қабығынан таспаланып тілініп жапсырылған, басы бұғы мен бұланның басына ұқсас және оның тасқа жазылған ежелгі түрік ескерткіштерінен көп айырмашылығы жоқ. Табылған саз аспабының пішіні бүгінгі күнгі Алтай домбырасына ұқсас болып келеді. Саз

аспабындағы жазуды алғаш оқыған Берлиндік түркітанушы ғалым Peter Sieme. Қ.Сартқожаұлының аудармасы бойынша аспаптың мойнында «Жұпар күй әуені бізді сүйіспеншілікке бөлейді»-деп жазылған. Саз аспабының жазу үлгісінің негізінде зерттеуші-ғалым Қ.Сартқожаұлы бұл жәдігерді біздің заманымыздан 5-6 ғасырына жатқызады. Ежелгі түрік дәуірінде домбыра аспабының кеңінен қолданысқа ие болғандығын осы кезеңнің жәдігерлері саналатын көне ескерткіштерден байқауға болады. Онда балбал тастарға, қылыш, қанжар сынды қару-жарақтардың сабына қашалып салынған домбыра аспабын ұстап тұрған адам бейнелерін көреміз. Оңтүстік Қазақстан өлкесіндегі «Қой қырылған» деп аталатын көне қаланың орнынан табылған «Қыш тас мүсін» (домбырашы біздің заманымыздан 8 ғасыр.) тасқа қашалып түсірілген ескерткіштегі шанағы дөңгелек, мойыны қысқа, беті жабық аспап ұстап тұрған музыканттың бейнесі домбыраның түркі дәуірінің аспабы екендігін айғақтай түседі [2 б.4, 3 б.4]. Сол сияқты ежелгі орта ғасырлардағы қанжардың сабына салынған екі бейненің біреуінің домбыра тартып, екіншісінің билеп тұрғандығын көруге болады [4, б.4]. Археологиялық зерттеулерге сүйене отырып, сыбызғы, қобыз аспаптарына қарағанда домбыра кейінірек пайда болған деп топшылауға болады. Себебі сыбызғы, қобыз аспаптарының болмысы табиғатпен етене жақын болып келетіндігі белгілі. Сыбызғы табиғи өсімдік қурайдан жасалса, қобыз аспабының ішегіне жылқының құйрығының қылын, шанағына түйенің терісін пайдаланылуынан, ысқышының садаққа ұқсас келуінің өзінен көп нәрсені байқауға болады. Ал, домбыраның құрылысы, жасалу тәсілі күрделірек, қолөнер қалыптасқан заманда, яғни, шебердің қолынан шыққан бұйым деген болжам жасауға болады.

Домбыра атауының этимологиясына байланысты әртүрлі жорамалдар айтылады. Бірақ осы уақытқа дейін музыка зерттеушілері әлі бір тоқтамға келген қойған жоқ. Домбыра атауы дом+бұра деген қосарланған сөзден тұратындығы байқалады. Қазақта әлі күнге дейін «ем-дом» деп қосарлана айтылатын сөз тіркесі бар. «Дом» сөзі қазіргі қолданыста ұлғайу, ісіну деген мағынаны білдіреді. Адамның қолы суықтан тоңып немесе ісініп кеткенде «домбығып кетіпті» деп жатады. Сонымен қатар Орталық Қазақстанда Домбауыл деген тарихи тұлғаға тұрғызылған көне мазар сақталған. «Бұра», яғни, күйге келтір дегенді білдіретіндігі түсінікті жайт. Домбыра құрылысы - Домбыра-екі ішекті, шертпелі аспап. Негізінен оң (кварта) және теріс (квинта) бұрауларға келтіріледі. Домбырада күй шығарушыны күйші, ал орындаушыны домбырашы деп атайды. Домбыра бірнеше бөліктен тұрады. Олар: басы (алақан деп те аталады) құлақтары, пернелер, мойын, шанақ, бетқақпақ, тиек (шайтан тиек, негізгі тиек, табалдырық тиек) және ішектер. Домбыра бөліктеріне келетін болсақ, бұлардың да өзіне тән жеке атаулары болған. Мәселен, домбырада үш тиек болады. Біріншісі-ішек бекітілетін, шанақтың түбіне орналасқан «өкше тиек» («кепіл», «түйме» деген қосалқы аттары бар). Екіншісі-шанақтың үстінде тұрып, ары-бері жылжытылатын негізгі тиек жай ғана «тиек». Үшіншісі-мойын мен құлақтың ортасында тұрған «табалдырық тиек» («шайтан тиек» деп те аталады). «Алтын асық» деп аталатын қосалқы тиек бар. Ол табалдырық тиектің жанында тұрады да керегінше арлы-берлі жылжытылып отырады. Аңыз-ертегілердің бірінде аспаптағы жоғарғы тиектің қалай шайтан тиек аталғандығы жайында былайша айтылады: Бірде жаумен шайқасып, одан соң алыс

сапар шегіп әбден қалжырап келе жатқан батыр жолшыбай демалуға аялдайды. Сайдың ішіндегі саялы жерде жайғасып отырған соң талдан бір шыбық кесіп алады, оған жылқының қылын керіп байлайды да, дыбыс шығармақ болып көреді. Бірақ қолдан жасаған тым жұмпыны аспаптан ешқандай үн шығатын емес, тым-тырыс, меңіреу күйінде қала береді. Батыр оны жанына тастай салады да, өзі қисайып жатып ұйықтап кетеді. Ол жанындағы өзі жасаған аспаптан шығып жатқан дауыстан оянады. Қолына алып қараған батыр аспаптың мойын тұсынан титтей ағаш тиекті көреді, оны әлдебіреу ішектің астынан келтіріп орнатып қойған екен. Батыр «Е, бұл шайтанның ісі болды ғой», -деп ойлайды. Бәлкім содан бері қалған сөз болса керек, халық арасында жоғарғы тиекті «шайтан тиек» деп атайды.

Мен Арқалық қаласының мектеп-гимназиясында Өндірістік тәжірибеден өткен кезде оқушыларға домбырадан әртүрлі күйлерді тартуды үйреттім. Жалпы осы мектепте «Домбыра-дастан» деген үйірме бар. Бұл үйірменің мақсаты: оқушылардың бос уақытын тиімді пайдалану арқылы, шығармашылық және орындаушылық қабілеттерін дамыту болып табылады. Мен жалпы осы үйірмеге практикант-мұғалім ретінде кіріп, өзіме көптеген тәжірибе жинадым. Ең алдымен, домбыра аспабында ойнау қиын болып жүрген оқушыларға көмектесіп, өзімнің әдіс-тәсілдерімді қолдану арқылы күйлерді дұрыстап тартқызуды үйреттім. Үйретер алдында, оқушыларға мелодиясы есте қалуы үшін, белгілі бір күйді толығымен бір рет өзім ойнап шықтым, содан кейін күйді 4 бөлікке бөліп, асықпай сандық нота бойынша және домбырадан қай пернені басу керек екенің, қандай қағысты тарту керек екенің көрсету арқылы үйреттім. Оқушыларға үйрету тәсілім қатты ұнады. Күйді тезірек жаттап алуға көмегі тиді.

Жалпы осы үйірмеге әр сыныптан (көбінесе бастауыш сыныптардан) оқушылар қатысады. Олардың барлығына бірдей домбыра тартуды үйрету әрине, оңай емес. Сондықтан да мен оқушыларды топ-топ бойынша бөліп, күй тартуды үйреткенмін. Яғни, таңғы ауысымда оқитын оқушыларды түстен кейін домбыра дайындығына шақырып, үйрететінмін, ал түскі ауысымда оқитын оқушыларды таңертен дайындыққа шақырып, үйреттім. Дайындыққа жалпы 10-20 оқушы қатысатын. Оларға күйді үйрену оңайырақ болуы үшін, мен оқушыларды топ-топ бойынша 5 адамнан бөліп үйреттім. Дайындыққа қатысып, домбырадан күйлерді үйреніп алған оқушылар олар Арқалықта жаз айларында өткен 1000 және 1500 домбырашы іс-шарасына белсене араласып, қатысты. Оқушыларды осындай іс-шараларға қатыстыру үшін біз 4-5 ай бойы оларға 7 күй үйреттік. Солардың ішінде домбыраны бұрыннан бері тартып жүрген оқушыларда және өмірінде домбыра тартпаған, бірінші рет ұстап тұрған оқушыларда болды. Әрине, алғаш рет домбыраны ұстап тұрған оқушыға домбыра тартуды үйрету қиындау болды, бірақ олардың домбыраға деген қызығушылығы, талпынысы, көзіндегі от жалыны көмегін тигізді, соның арқасында оқушылардың көбісі 7 күйді толығымен үйреніп алды.

Менің қолданған әдіс-тәсілдерім де өте тиімді болды. Біріншіден, оқушыларға күйлерді үйрену оңайырақ болды, екіншіден, тіпті домбыраға мүлдем қызықпаған оқушылардың да қызығушылығы оянды, ішінде осындай оқушыларда болған. Жалпы оқушылармен жұмыс жасаған өте қызық

екен. Өзіме күшті әсерлер алдым. Енді алдағы уақытта да оқушылармен жұмыс істеуді жалғастыратын боламын.

Қорытындылай келе, қазіргі кезде халқымыздың арасында домбыра аспабына деген құрметі, қызығушылығы жыл сайын артып келеді. Қазақстанда Ұлттық домбыра күні тойланып келе жатқаннан бері көптеген ауылдарда, қалаларда, аудандарда іс-шаралар өткізіліп отыратын болды. Соның арқасында, қазіргі кезде домбыра аспабында тек үлкен адамдар ғана емес, сонымен қатар, оқушыларда, жастарда домбыраның құлағында ойнайтын болды. Бұл қуантарлық жайт. Себебі, дәстүрімізді сақтап, оны келесі ұрпаққа аманат етіп тапсыру біздің қолымыздан ғана келеді. Ұлттық салт-дәстүрлеріміз, әдебиетіміз, тіліміз бен музыкамыз, ұлттық рухымыз бойымызда мәңгі қалуы тиіс. Қай кезде болмасын қазақ пен домбыра ұғымы егіз екенін айтады. Екеуінің біртұтас ұғымға айналып кеткеніне тарих куә. Домбыраның шанағынан төгілген әсем әуен мен тәтті күйге тәнті болып, құлақ құрышын қандырамыз.

Құрманғазы атамыздан домбырамен толғанған дауылды күй қалды, ал Мұхтар Әуезовтен күй деген қасиетті сөз қалды. Ұлы ақын Қадыр Мырза Әлінің «Нағыз қазақ қазақ емес, нағыз қазақ-домбыра» деген сөзінің зор мәні бар. Мұндай тұжырымдаманың астарында қазақтың осындай киелі аспабын құрметтемеген, домбыра үніне елтімеген адамда қазақы қасиет жоқ деген ой жатыр. Мұндай жайтты қоғамымызда көріп, ұштастырып та жүрміз. Адамдардың барлығында музыкалық қабілет бола бермейді. Ал қандай адам болсын музыканы сүйіп тыңдайды. Яғни, музыка деген ол адамдардың рухани қорегі деуге болады. Өзге халықтар сияқты қазақтар да өзінің ұлттық аспаптарын құрметтеп, ән-күйлерін тыңдап ләззат алады. Әсіресе, домбыраның үні естілгенде елеңдемейтін қазақ жоқ. Мен осы тақырыпты жақсы деңгейде аша алдым деп ойлаймын және де тақырыпты ашқан кезде өзімнің ойымды және мақсатыма жете алдым.

Әдебиеттер тізім:

1. С.Қаржаубайұлының «Ата домбыра», «Дала мен қала» газеті 2010.№47-376, - 4б.
2. Садоков Р.Л. Тысяча осколков золотого саза. -Москва: Советский композитор, 1971. -170 С. - 4б.
3. Жәкішева З. Аспаптану (археологиялық және тарихи-этнографиялық зерттеу. Алматы: Қазақ тарихы, 2012. 256 б. - 4 б.
4. З.Самашев. Қазақ өнері 1 том. Ежелгі өнер. 189 бет. Алматы. Елнұр баспасы. 2013. - 4б.
5. М. Әбуғазы «Қазақтың домбыра өнері» [2016 жыл, Алматы: «Нұрсәт баспасы, 3-9 б.]

УДК:004.054.5:004.056

СОЗДАНИЕ ЧАТ-БОТОВ И ЗАДАЧИ ИНФОРМАЦИОННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

¹Оспанов М.М.*

¹ Восточно-Казахстанский университет им. С.Аманжолова, г. Усть-Каменогорск, Казахстан
e-mail: madiyar.ospanov.2004@mail.ru

В настоящее время чат-боты широко используются в социальных сетях, они предоставляют различные функциональности, включая ответы на вопросы клиентов, поиск информации и развлекательные возможности, а также способствуют оптимизации бизнес-процессов. В мире увеличивается количество случаев мошенничества через мессенджеры. Создание чат-ботов и обеспечение информационной безопасности (ИБ) в Казахстане становится все более необходимой. Высокий процент граждан, сталкивающихся с телефонным мошенничеством, обуславливает необходимость принятия мер по защите данных и финансовых ресурсов[1-2].

Согласно докладу Комитета по правовой статистике, в течение 11 месяцев 2023 года в Казахстане было зарегистрировано 132 995 случаев уголовных правонарушений. Более того, отдельные категории преступлений демонстрируют тенденцию к увеличению. К примеру, количество случаев мошенничества (ст. 190 УК) увеличилось на 1,6% по сравнению с предыдущим годом, составив 40 754 преступления по сравнению с 40 096 в предшествующем периоде. [3]

Чат-боты являются эффективным средством для автоматизации и улучшения обслуживания клиентов в различных сферах деятельности. Вопросы создания и использования безопасных чат-ботов требуют эффективных решений. В статье [4] описываются различные типы чат-ботов, технологии их создания, определены задачи, которые они могут эффективно решать в зависимости от используемых технологий. В данной научной работе [5] представлен обзор наиболее востребованных сред разработки и технологий для создания чат-ботов различного назначения. Авторы отмечают преимущества использования среды Python–telegram-bot, выделяя ее как самый эффективный инструмент для быстрого и качественного создания чат-ботов. Также они отмечают обширную документацию и частые обновления библиотеки, делая ее привлекательным выбором для разработчиков. На сайте Landbot.io доступна статья [6] о "No-Code Chatbot Development", представляющая подход к разработке чат-ботов без необходимости написания кода. В ходе работы было изучено содержание и методология этой статьи, а также проведен анализ возможностей использования данного подхода в контексте создания чат-ботов. Рассмотрены вопросы информационной безопасности предприятия при использовании современных технологий, включая чат-боты и GPT. Автор статьи [7] И.И.Маковецкий подчеркивает необходимость повышения информационной культуры и контроля данных на корпоративном уровне. В статье [8] о безопасности чат-ботов рассмотрены угрозы и уязвимости, а также предложены решения и будущие направления исследований. Обсуждаются методы смягчения проблем, включая технологию блокчейна, шифрование и организационный контроль. Особое внимание уделяется доверию пользователей и конфиденциальности данных, необходимых для успешной реализации

и использования чат-ботов. Авторы статьи [9] разрабатывают устойчивую стратегию для снижения угроз чат-ботов с использованием искусственного интеллекта на платформах социальных сетей. Они также предлагают стратегию анализа настроений в Twitter для прогнозирования киберугроз на основе данных пользователей. Исследование [10] подчеркнуло нарастающие угрозы для чат-ботов, включая атаки отказом в обслуживании и создание вредоносного кода, такого как ransomware и вредоносные программные обеспечения. Авторы данной работы предлагают стратегии и рекомендации для повышения кибербезопасности в этой области, включая улучшение фильтров безопасности и применение механизмов обнаружения кибератак. Исследование S.Hamad и T.Yeferny [11] описывает создание чат-бота в роли советника по информационной безопасности, использующего базу знаний с json-файлом, для предоставления точных советов множеству пользователей. Развертывание чат-бота на платформе Telegram демонстрирует его потенциал в повышении осведомленности пользователей о безопасности данных и предоставлении консультаций на основе различных экспертных мнений. Ознакомление с этими источниками поможет больше узнать о технологиях создания чат-ботов и их информационной безопасности [12-14].

В данном исследовании авторы, проанализировав имеющиеся методы и используемые разработки, предприняли комплексный подход к анализу проблемы безопасности в контексте создания чат-ботов. В отличие от существующих исследований, оно объединяет аспекты разработки чат-ботов с методами обеспечения их информационной безопасности, что позволяет создать более полное и эффективное решение для защиты данных пользователей.

Основными технологиями создания чат-ботов являются машинное обучение, естественное языковое программирование (NLP) и искусственный интеллект (AI). Машинное обучение позволяет чат-ботам обучаться на основе предоставленных данных и улучшать свои навыки взаимодействия с пользователями. Естественное языковое программирование позволяет чат-ботам понимать естественный язык человека и обрабатывать его. Искусственный интеллект обеспечивает чат-ботам способность принятия решений и самообучение на основе опыта.

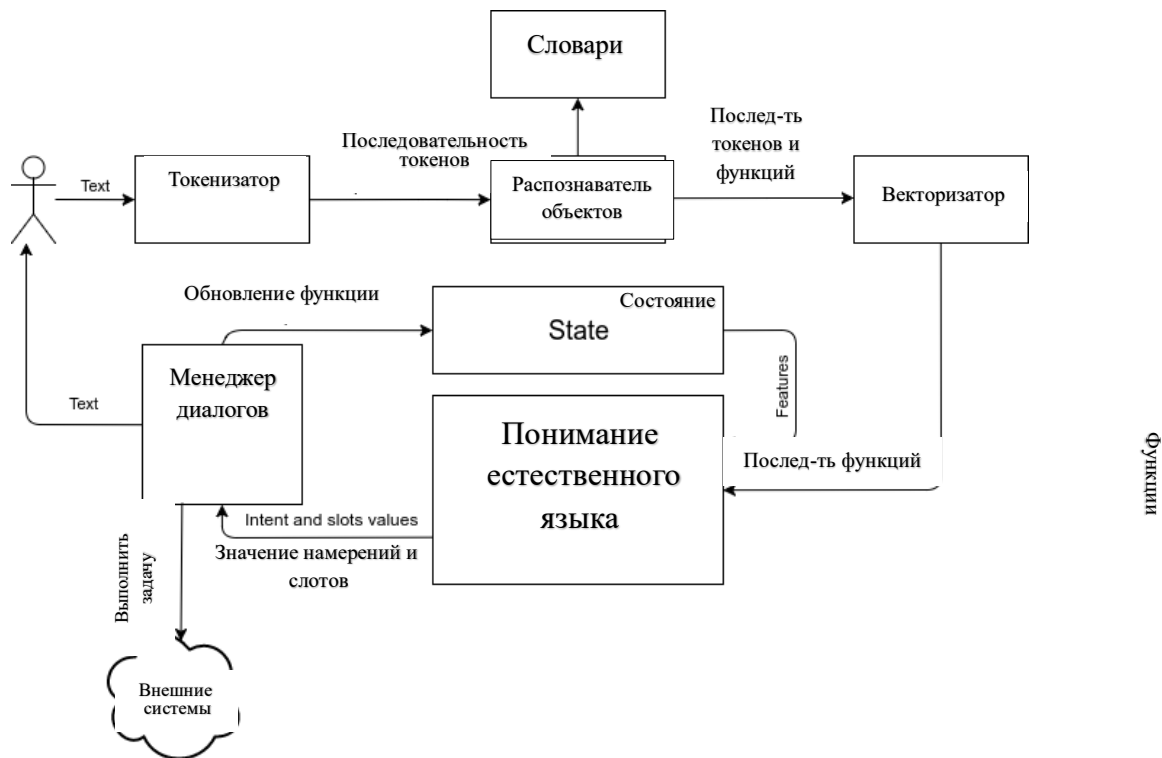

Рисунок 1. Архитектура чат-ботов с обработкой естественного языка (NLP).

Существует разнообразие типов чат-ботов, включая чат-ботов для обслуживания клиентов, образовательных чат-ботов, медицинских чат-ботов и других. Каждый тип обладает своими функциональными возможностями, такими как обработка заказов, предоставление информации или консультирование пользователей.

Рисунок 2. Классификация чат-ботов

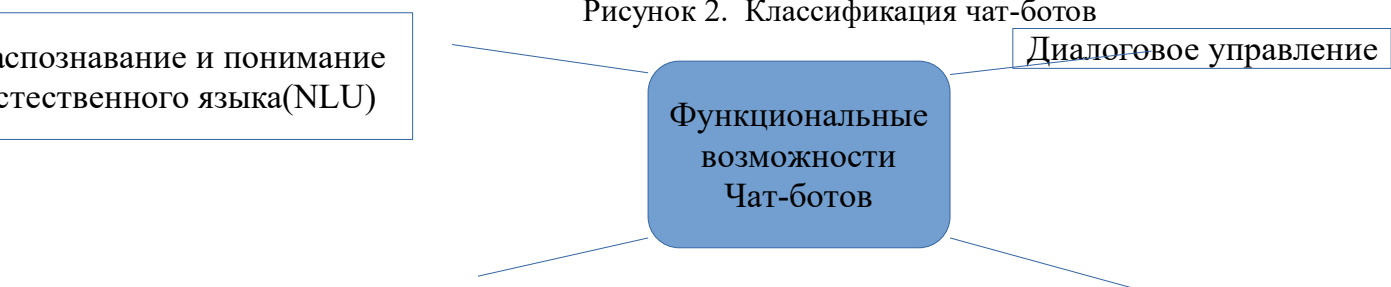

Рисунок 3. Функциональные возможности чат-ботов

Примерами успешного использования чат-ботов можно найти в различных сферах деятельности, таких как ритейл, здравоохранение, финансы и другие. Например, банки активно используют чат-ботов для автоматизации процесса обслуживания клиентов, а медицинские учреждения – для предоставления первичной медицинской помощи и консультаций.

Однако, помимо их полезности, чат-боты могут стать объектом угроз информационной безопасности. Недостаточная защита персональных данных пользователей может привести к утечкам конфиденциальной информации и злоупотреблению ею злоумышленниками. Фишинговые атаки и социальная инженерия также представляют угрозы, особенно если пользователи обманываются и заставляют раскрывать конфиденциальные данные.

Вредоносные программы и кибератаки, такие как атаки отказом в обслуживании (DDoS) или внедрение вредоносного кода, также могут нанести серьезный ущерб.

Для обеспечения информационной безопасности чат-ботов необходимо применять меры, такие как шифрование данных, многоуровневая защита от кибератак и встроенные системы информационной безопасности. Шифрование данных и механизмы аутентификации помогают предотвратить утечки информации, а многоуровневая защита обеспечивает надежную защиту от киберугроз. Повышение уровня информационной безопасности встроенными в систему является важным шагом для улучшения защиты в использовании чат-ботов.

Таким образом, в данной статье приведена классификация чат-ботов, раскрыты их функциональные возможности. Также выявлены наиболее популярные области и задачи применения, определены основные инструментарии разработки безопасных чат-ботов. В плане авторов объединение аспектов разработки чат-ботов с методами обеспечения их информационной безопасности, что позволит создать более полное и эффективное решение для защиты конечных пользователей.

Список использованных источников:

1. <https://lsm.kz/v-kazahstane-uvelichilsya-rost-kiberatak>
2. <https://almaty.tv/news/obschestvo/2000-kibershabyldan-kalay-korganu-kerek>
3. <https://www.zakon.kz/sobytiia/6418688-otrabotannye-skhemy-na-kakie-ulovki-moshennikov-chashche-vsego-popadayut-kazakhstantsy.html>
4. Е.Д Соболева, М.А Постникова, Р.Р Маркарян, Ю.Е Гапанюк, Обзор технологий создания чат-ботов / Естественные и технические науки №5, 2019, стр.207-210

5. А.И Джангаров, Д.Ш Калхиташили, Д.М Магамедова, Среды разработки и технологии создания чат-ботов / Тенденции развития науки и образования, 2021,стр.99-102
6. Р.Магальяйнс, No-Code Chatbot Development <https://landbot.io/blog/no-code-chatbot-development>, 21.12.2021
7. И.И Маковецкий, Автоматизация бизнес-процессов с помощью чат-ботов: Проблемы обеспечения информационной безопасности / Межгосударственное образовательное учреждение высшего образования «Белорусско-Российский университет», 2022,стр.123-126
8. J.Yang, Yen-Lin Chen, Lip Yee Por, Chin Soon Ku, A Systematic Literature Review of Information Security in Chatbots / Cryptography and Information Security, 23.05.2023
9. Amit Arora, Anshu Arora, Jonh McIntyre, Developing Chatbots for Cyber Security: Assessing Threats through Sentiment Analysis on Social Media / University of the District of Columbia, 2023
10. A.Qammar, H.Wang, J.Ding, A.Naouri, M.Daneshmand, H.Ning, Chatbots to ChatGPT in a Cybersecurity Space, 29.05.2023
11. S.Hamad, T.Yeferny, A Chatbot for Information Security / IJCSNS International Journal of Computer Science and Network Security, стр.20 №4, 2020
12. <https://www.inform-comms.com/chatbot-security-what-you-need-to-know/>
13. <https://cyfor.co.uk/chatbots-cyber-security-measures-you-need-to-implement/>
14. <https://1millionbot.com/en/What-technologies-are-used-in-the-construction-of-chatbots/>

УДК:004.8.9

ОБРАБОТКА ДАННЫХ В СФЕРЕ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА

Эдуардов Мадэн

Научные руководители: Сыздыкпаева А.Р. -к.т.н., ассоциированный профессор,
Жантасова Ж.З.-к.т.н., ассоциированный профессор

¹² Восточно-Казахстанский университет им. С.Аманжолова, г. Усть-Каменогорск,
 Казахстан

E-mail: Sato_7700@mail.ru

Значение обработки данных в искусственном интеллекте: Обработка данных является фундаментальным элементом искусственного интеллекта, обеспечивая системам возможность адаптироваться к изменяющимся условиям и принимать информированные решения на основе имеющихся данных. В современном мире, где объемы данных постоянно растут, обработка данных становится все более важной для выявления скрытых закономерностей, выявления паттернов и создания интеллектуальных систем [1].

Цели и задачи исследования: Цель данного исследования заключается в анализе различных аспектов обработки данных в контексте искусственного интеллекта. Основные задачи включают в себя изучение различных методов и техник обработки данных, их применение в реальных задачах и исследование областей применения искусственного интеллекта, где обработка данных играет ключевую роль [2].

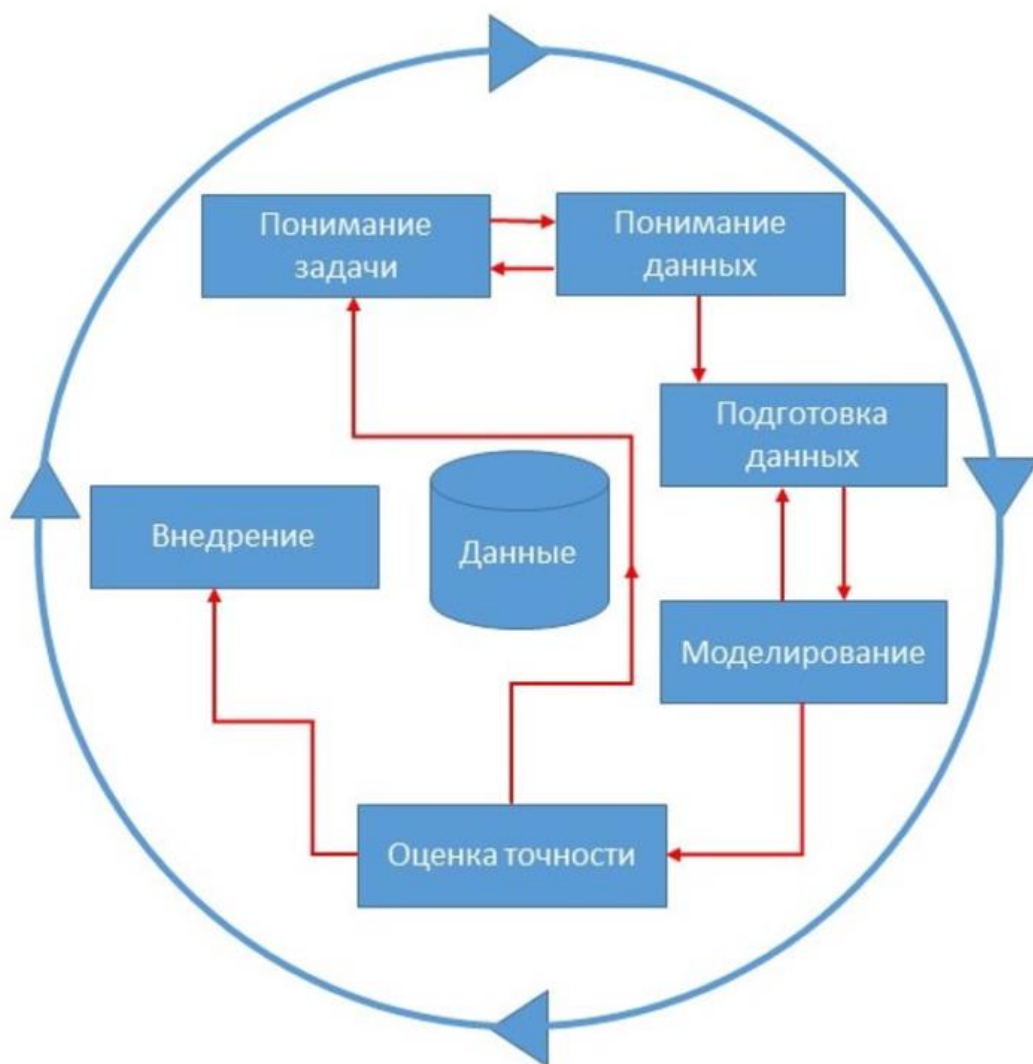
Роль обработки данных в искусственном интеллекте. Обработка данных представляет собой процесс сбора, очистки, анализа и интерпретации данных с целью получения полезной информации и понимания сути данных. В контексте искусственного интеллекта, обработка данных является основным этапом, который позволяет алгоритмам извлекать знания из больших объемов информации [3].

Виды обработки данных в контексте искусственного интеллекта: Обработка данных включает в себя различные методы и техники, такие как статистические методы, машинное обучение и глубокое обучение. Каждый из этих подходов имеет свои преимущества и области применения в задачах искусственного интеллекта. Примеры успешного применения обработки данных [4]. Существует множество примеров успешного применения обработки данных в различных областях. Например, системы распознавания речи, автоматические переводчики, системы рекомендаций и системы управления автономными транспортными средствами — все они являются примерами того, как обработка данных позволяет создавать интеллектуальные системы, способные адаптироваться к изменяющимся условиям [5].

Основными этапами методологии являются:

- понимание бизнес-задачи;
- понимание данных;
- подготовка данных;
- моделирование;
- оценка точности модели;
- внедрение в бизнес-процесс.

Рисунок 1. Этапы построения решения в области анализа данных [6]

Статистические методы широко используются для анализа данных и выявления статистически значимых закономерностей. Эти методы включают в себя такие подходы, как анализ временных рядов, корреляционный анализ, методы регрессии и другие [7].

Метод обучения с учителем предполагает наличие размеченных данных, где каждый пример имеет соответствующую метку или целевую переменную. Алгоритмы обучения с учителем обучаются на основе этих данных с целью создания модели, способной делать прогнозы на новых данных [8]. В обучении без учителя алгоритмы анализируют данные без явно указанных меток или целевых переменных. Основная задача в этом случае заключается в выявлении структуры и паттернов в данных [9]. Подкрепленное обучение представляет собой метод обучения, где алгоритм взаимодействует с окружающей средой и получает обратную связь в виде награды или штрафа в зависимости от принятых действий. Этот метод часто используется в задачах обучения агентов, например, в обучении роботов [10].

Глубокое обучение — это подход к машинному обучению, основанный на использовании искусственных нейронных сетей с большим числом слоев. Этот метод позволяет создавать модели, способные обрабатывать сложные данные и выявлять сложные зависимости между переменными. Обработка естественного языка (NLP)

занимается анализом и генерацией текстового контента компьютерами. Эта область искусственного интеллекта включает в себя такие [11].

Литература

- 1) Bishop, C. M. (2006). Pattern recognition and machine learning. Springer.
- 2) Goodfellow, I., Bengio, Y., & Courville, A. (2016). Deep learning. MIT Press.
- 3) Hastie, T., Tibshirani, R., & Friedman, J. (2009). The elements of statistical learning: Data mining, inference, and prediction. Springer Science & Business Media.
- 4) Jurafsky, D., & Martin, J. H. (2019). Speech and language processing. Pearson.
- 5) Koller, D., & Friedman, N. (2009). Probabilistic graphical models: Principles and techniques. MIT Press [https](https://datanomics.ru/artciles/iskusstvennyj-intellekt-v-promyshlennosti-na-primere-vnedreniya-sistemy-prediktivnogo-obsluzhivaniya-oborudovaniya-3-faktora-uspeha/)
- 6) //datanomics.ru/artciles/iskusstvennyj-intellekt-v-promyshlennosti-na-primere-vnedreniya-sistemy-prediktivnogo-obsluzhivaniya-oborudovaniya-3-faktora-uspeha/
- 7) Murphy, K. P. (2012). Machine learning: A probabilistic perspective. MIT Press.
- 8) Sutton, R. S., & Barto, A. G. (2018). Reinforcement learning: An introduction. MIT Press.
- 9) Russel, S., & Norvig, P. (2009). Artificial intelligence: A modern approach. Pearson.
- 10) Chollet, F. (2018). Deep learning with Python. Manning Publications.
- 11) Géron, A. (2019). Hands-On Machine Learning with Scikit-Learn, Keras, and TensorFlow. O'Reilly Media.

ӘОЖ 37

ҚОЖАН ЖҰМЫҚҰЛЫНЫҢ ТАРИХИ ТҰЛҒАСЫ

¹М.Ж.Тусупов.,

¹тарих пәні мұғалімі.,

¹ШҚО ББ Өскемен қаласының білім бөлімі №3 кешкі мектебі.,

Ғылыми жетекші: Р.С.Чекетаева., С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің тарих ғылымдарының кандидаты., лектор.

Өскемен қ., Қазақстан

roza.cheketaeva@mail.ru

Әлемдегі әйгілі ұлттар секілді қазақ ұлтының да қоғамдық ақыл-ойын, сана-сезімін, парасат-пайымын әлемдік деңгейге көтеріп, дүниежүзілік өркениетті қауымдастықты өзімен есептесуге мәжбүр ететін тарих сахнасына Фараби, Абайдай ұлы тұлғалар легін әкелді. Қазақ даласы тек интеллектуал тұлғалармен ғана танымал емес, сонымен қатар ұлы даламыз әлемге батырларымен де даңқты. Кеңестік тарихта «Көрмес, түйені де көрмес» дегендей, қазақ қоғамының күрделілігі бүркемеленіп, әдейі жабайылатып, бай-кедейден ғана тұратын етіліп, қазақ елін кімдер басқарды, рухани өміріне кімдер жетекшілік етті, зайырлы қазақ қоғамы кімдерге байланысты өрбіді – бұл мәселелерге жете көңіл бөлінбеді.

Келмеске кеткен Кеңес үкіметі ыдырағанынан кейін, оның құрамында болған елдердің бағы оңынан туып өз тәуелсіздіктерін жариялады. Тоқырау заманында

мүмкін болмаған ата тарихын қайта жазу қолға алынып, тарихшылар мен жазушылар, саясаттанушылар мен әдебиеттанушылар, қоғам қайраткерлері тарихтың ақтаңдақтарын ақтарып, жоғалтқанымызды қайтаруға аса бір құлшыныспен кірісіп кетті. 1991 жылдан басталған Қазақстан тарихын шынайы, нақты деректермен қайта жазу бүгінгі күнге дейін жалғасын табуда. Осы ретте ел қамын жеген ұлтжанды азаматтар «Жеті атасын білмеген - жетесіз» деген ұранды бетке ұстап трайбализм ұғымын теріске шығарып, оның кезінде кімге қажет болғанын дәлелдеуде. Әртүрлі ру өкілдері өз шежірелерін жаңартып, бұл игілікті іс қоғамда қызу қолдау тапты. Оның себебі ежелден қазақ қоғамында шежіре білуге ерекше көңіл бөлінген еді. Ұшы қиыры жоқ қазақтың кең даласын ержүрек, айтқан сөзінде тұратын мәрт, бір айтқанды қағып алатын өте зерек жандар мекен етті. Сондықтан да қазақ даласында ауыз әдебиеті ерекше дамыды.

Қарға тамырлы қазақ небір қиын қыстау замандарды бастан кешіріп, талай жаугершілік кезеңде аттың жалы, түйенің қомында жүріп, ақ найзаның ұшымен, ақ білектің күшімен Алтай мен Атыраудың арасындағы ұлан ғайыр жерді қорғап, ұрпаққа аманат етті. Асыл текті бабаларымыздан мұраға қалған төбесі көк тіреген заңғар таулар, балығы тайдай тулаған, бақасы қойдай шулаған өзен-көлдер, жусаны жұпар аңқыған, бетегесі мен ақтығы шайқалған сары дала, көкке менмұндалап ұмтыла өскен шыршалы – қарағайлы, ерке сылқым қайыңды ормандар, айта берсе теңеуі жетпес ұлы даланың сан қатпарлы киелі мекені бізге аманат. Тарихтың тұңғышына енген осындай киелі де құт мекеннің бірі – қойнауы байлыққа тұнып тұрған Тарбағайтай. Шетсіз де шексіз созылған қазақтың кең даласын көз алдыңа елестеткенде, сол даланың шағын бір бейнесіндей Шілікті жазығы да қарай берген кісінің көзін талдырғандай. Осы қасиетті жерді Байжігіттің Жұмығынан тарған Қожан ұрпақтары мекен етті.

Бұл өмірде жарты әлемді уысына ұстаған небір хандар, қара қылды қақ жарған шешен билер, көзсіз ерлікке барған баһадүр батырлар өтті. Қазақ қазақ болғалы сонау ерте заманнан бергі әлемде береке бірлігі жарасып, айрандай ұйыған небір бейбіт күндер мен соғыс өрті лаулап, жалыны шартарапты шарпыған сұрапыл - зұлмат жылдар да өткені белгілі. Бұндай күйді Қаракерей ішіндегі «Ұлыс биі» атанған Байжігіттің ұрпақтары да басынан өткерді. Байжігіттен Жұмық, Мәмбет, Тоғас үш ұл тарап, үлкені Жұмық жаугершілік замандағы батырлық ерлігі бүгінгі күні талай тарихи романдарға арқау болған айтулы батырлардың бірі [1]. Ал Жұмықтаң «Алты Жұмық» атанған ұлдары жеке жеке тарих беттерінде өшпестей із қалдырған тарихи тұлғалар.

Ат үстінде найзаласудың қас шебері, әскери тәрбиеші сол әулеттің ішкі шаруашылығы мен сыртқы дипломатиялық жұмыстарын басқарған даңқты қолбасшы Қабанбайдың әкесі Қожағұлмен немерелес Жұмық батырдың төртінші ұлы Қожан бабамыз 1670 жылдары шамасында Маңырақ қойнауында дүниеге келеді. Жастайынан батылдық әділігімен, шешендік іскерлігімен ел көзіне түсіп, әкесі одан көп үміт күтіп жан жақты баули бастайды. Қожан батырдың туып өскен мекені қойнауы құйқалы Сауыр-Тарбағатай мен Маңырақ таулары, шығыстың алтын қақапасы киелі Шілікті өңірі еді. Алайда осы өңірі мекендеген Қожанның өмірі әсте тыныш болмай, жаугершілік заманға дөп келді. Ата бабадан мирас болып қалған киелі жерді анталаған Жоңғар шапқыншылығынан қорғау үшін тарихта белгілі жорықтар басталғанда әкесі

Жұмық басшылығындағы Байжігіт қосынының құрамындағы ағаларымен бірге Қожан да бірнеше шайқастарға қатысып, ерлік көрсетіп көзге түсіп үлгерді. Әкесі ұлының елден ерек іскерлігі мен батылдығына тәнті болып, ішкі шаруашылықты басқару мен сыртқы дипломатиялық жұмыстарды ретке келтіруге жастайынан араластыра бастайды. 1715 жылы Тәуке хан қайтыс болып, әкесі Жұмық хан ордасына кеткен кезде, қырықтың қырқасына шыққан Қожанды қалдырып, Сауыр тауындағы Төржайлауда, Манжұр, Жоңғардың жергілікті билеушілерімен шекара мәселесі жөніндегі маңызды келісімді өткізуді сеніп тапсырады [2]. Осы жылғы келісім қазақ пайдасына шешіліп, іскерлігі арқылы көзге түскен ол Тәуке хан ордасының Шығыс бөлігіне хан кеңесшісі және Байжігіт қосынының бас тәрбиешісі болып бекітіледі.

Көшпенділерде отырықшы тұрмыс салты қалыптаспағандықтан, оларда қару-жарақ, сауыт-сайман жасайтын тұрақты шеберхана болмайды. Байжігіт жасақтарын жабдықтау үшін Қожан батыр аталас рулардағы ел ағаларымен кеңесіп, алыс жақыннан ұсталар алдырып, қарапайым қару-жарақ жасатса, сауыт-саймандарды үлкен қалалардан алдырады. Ауылдағы қолөнер шеберлерін ұйымдастырып, жасақтың киіп кешек жағын қамтамасыз етіп, ат – тұрмандарын дайындатады.

Кешегі көне көз қариялардың бізге жеткен деректерде, Қожан бабамыз әр жолғы жорықтарда ақбоз атқа мініп, тоқал найзаын қолына алып, қосынның ең алдында жүріп, жекпе-жекке сұранып, жоңғар нояндарын бірінің артынан бірін жер жастандырғаны туралы айтылады. Күш қайратының мығымдығы мен тақымының мықтылығынан қарсыласын найзаға түйреп, атымен қоса омақастыра береді екен. Содан болар, ел аузында «Қожан болсаң - тақымың мықты» деген тәмсіл сөз қалған екен [3]. ХІХ ғасырдың 18 жылдар шамасында Аякөздегі шайқаста қоршауда қалып, асқан ерлік көрсетіп, ауыр жараланғанда әкесі қарт Жұмық батыр және ағалары бастап қайыра соғыс салып, жау қоршауындағы қаңсырап жатқан Қожанды қоршауды бұзып алып шығады. Көп өтпей ауыр жарақатынан Қожан батыр қайтыс болып, өз өсиеті бойынша бірнеше жүз шақырымдағы Маңырақ тауының терсікей бөктеріндегі «Қарақойындағы» ата қонысы, яғни өз қыстауына жерленеді. Шығыстағы тағы да бір сұрапыл шайқасқа жиналып жатқан жас батыр Қаракерей Қабанбай әкесі Қожағұл және басқа жақын туыстарымен келіп, қарт батыр Жұмыққа көңіл айтып құран бағыштап қайтады. Қожан Жұмықұлы тірісінде қазақтың шығыс қақпасын жар құлағы жастыққа тимей қорғаған тарихи тұлға. Қожан баба есімі ұрпақ санасында асқан ерлігі, сұңғыла көрегенділігімен сақталынып қалды.

Әдебиеттер тізімі

1. Мамырұлы К. Қазақ тарихы. Алматы, 1995.
2. Мамыров К. Борьба казахского народа против джунгарских завоевателей и ее политические аспекты. Диссертация на соискание ученой степени д.т.н. -235 с.
3. Мамырұлы К. Қазақ халқының жоңғарларға қарсы азаттық күресі және оның саяси астарлары. –Өскемен, 1994.
4. Хасенов Ә. Қазақ тарихының бес мың жылдық баяны(Көне заманнан ХХ ғасырға дейін). А., Мектеп, 1998. -302 б.

ВНЕДРЕНИЕ НЕЙРОННЫХ СЕТЕЙ ДЛЯ ОПТИМИЗАЦИИ ПРОЦЕССА ПРЕДОСТАВЛЕНИЯ ВИЗ В ПОСОЛЬСТВАХ

Болатов Н.Е.

Научные руководители: Сыздыкпаева А.Р. -к.т.н., ассоциированный профессор,
Жантасова Ж.З.-к.т.н., ассоциированный профессор

¹Восточно-Казахстанский университет им. С.Аманжолова,
г. Усть-Каменогорск, Казахстан
e-mail: n_bolatov@mail.ru

Согласно данным Международной организации по миграции (МОМ), с каждым годом увеличивается число заявлений на получение визы, что создает давление на посольства и консульства, требующее оптимизации процессов [1]. Исследование области автоматизации и использования искусственного интеллекта в сфере миграционных процессов показывает растущий интерес к этим технологиям как средству улучшения эффективности и безопасности[2].

Применение нейронных сетей в обработке визовых заявок доказывают большой потенциал нейронной сети для обработки и анализа больших объемов информации[3-7]. Исследование М. Ли в своей работе также обсуждает плюсы применения нейронных сетей для выдачи виз: увеличение точности процесса анализа документов, автоматизированное собирание информации и сокращение времени ожидания[13]. Варианты вариативности по времени обработки заявки, точности анализа документов и данных, а также умноженная удовлетворенность клиентов с точки зрения ускорения процесса – все это является реальным[8-12]. Тем не менее, безопасность и угрозы от посторонних лиц и взломщиков также следует учитывать.

Предлагаемое исследование сфокусировано на следующих аспектах:

1. Автоматизация процесса. Использование нейронных сетей для ускорения обработки визовых заявок в посольствах. Разработка моделей для автоматического анализа и классификации документов.
2. Точность принятия решений. Исследование возможности нейронных сетей для точного анализа предоставленной информации. Создание моделей для выявления ошибок в документах заявителей.
3. Безопасность данных. Анализ методов защиты данных и предотвращения утечек в процессе выдачи виз. Разработка стратегий шифрования и безопасного хранения информации.
4. Улучшение клиентского опыта. Применение нейронных сетей для создания удобных интерфейсов и инструкций для заявителей. Предложение персонализированных рекомендаций, улучшающих опыт взаимодействия с процессом.
5. Оценка эффективности и рекомендации. Тестирование разработанных моделей на реальных данных и анализ результатов. Формулирование рекомендаций по внедрению нейронных сетей в процесс выдачи виз в посольствах.

Внедрение нейронных сетей для оптимизации процесса предоставления виз в посольстве

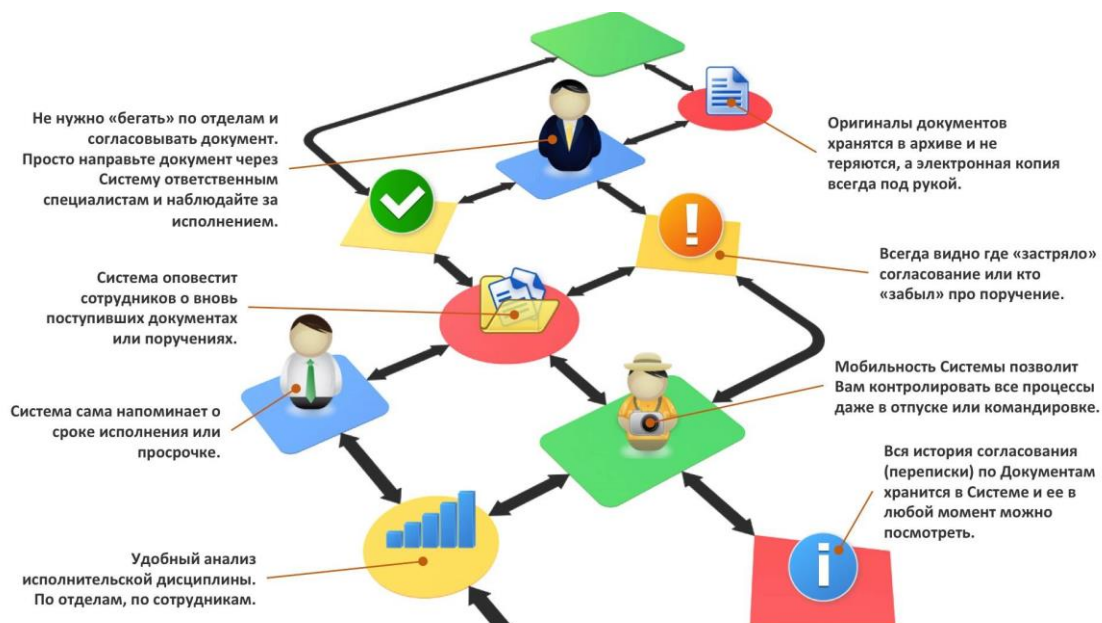

Рисунок 1. Инфраструктура внедрения нейронных сетей в процесс предоставления виз в посольстве

Автор намерен продолжить исследование важных аспектов безопасности и эффективности процесса выдачи виз в посольствах, сделав особый акцент на следующих направлениях:

- продолжение исследования возможностей использования облачных технологий для оптимизации процесса выдачи виз и обработки информации о заявителях. Особое внимание будет уделено анализу рисков и разработке стратегий управления ими при внедрении новых технологических решений.

- применение современных методов искусственного интеллекта и машинного обучения для повышения эффективности и безопасности процесса выдачи виз. Исследование возможностей использования алгоритмов обучения для автоматизации анализа документов, а также выявления аномалий в данных заявителей.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Международная организация по миграции https://www.mid.ru/ru/foreign_policy/
2. The Rise of Artificial Intelligence in Immigration. <https://www.gherson.com/blog/rise-artificial-intelligence-immigration/>
3. Джорджевич Л. Нейронные сети: теория и практика. – СПб.: Питер, 2019. – 368 с.
4. Румельхарт Д., Хинтон Г., Уильямс Р. Обучение представлений методом обратного распространения ошибки. // Психология. – 1986. – Т. 9. – № 3. – С. 323-333.
5. Зарубин В.П. Нейросетевые модели и методы. – М.: Наука, 2015. – 272 с.
6. Anderson J.A. An Introduction to Neural Networks. // MIT Press, 1995.
7. Bishop C.M. Neural Networks for Pattern Recognition. // Oxford University Press, 1995.

8. Глотов О.С., Черных Д.Е., Чичинин Д.А. Применение нейронных сетей в автоматизации обработки визовых документов. // Труды конференции "Искусственный интеллект и принятие решений". – М.: Издательство РУДН, 2020. – С. 42-49.
9. Haykin S. Neural Networks: A Comprehensive Foundation. // Pearson, 1999.
10. Hertz J., Krogh A., Palmer R.G. Introduction to the Theory of Neural Computation. // Addison-Wesley, 1991.
11. Лукин К.А., Потапов А.А., Стрижов В.В. Нейронные сети и машинное обучение. // М.: Физматлит, 2019. – 400 с.
12. Саммерфильд Д. Нейронные сети для программистов. // М.: Издательский дом "Вильямс", 2016. – 416 с.
13. LeCun Y., Bengio Y., Hinton G. Deep learning. // Nature. – 2015. – Vol. 521. – P. 436-444.
14. Потапов А.А. Нейронные сети и их применение в задачах классификации. // Вестник МГТУ им. Н.Э. Баумана. Серия Естественные науки. – 2018. – № 2 (42). – С. 122-134.
15. Goodfellow I., Bengio Y., Courville A. Deep Learning. // MIT Press, 2016.
16. Глазырин Г.Г., Маркеев О.Б., Самарин А.Г. Обработка изображений с использованием нейронных сетей. // Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. – 2019. – Т. 1. – С. 78-87.

ӘОЖ 54:37.01/09

ХИМИЯДАН ОҚУ ЭКСПЕРИМЕНТІН ЖҮРГІЗУДЕ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯНЫҢ ОРНЫ

Ефенова Г.С

Ғылыми жетекші: Даутова З.С., п.ғ.к., химия кафедрасының қауымд.профессоры,
С. Аманжолова атындағы Шығыс Қазақстан университеті,
Өскемен қ., Қазақстан
e-mail: efenova@icloud.com

Аңдатпа: Бұл мақала химия бойынша оқу экспериментін жүргізудегі инновациялық технологиялардың рөлін зерттейді. Осы мақалада химияны оқытуда заманауи әдістер мен құралдарды қолдануды, олардың оқушылардың материалды түсіну және игеру деңгейіне әсерін талдадым. Химияны оқыту процесінде виртуалды зертханаларды, компьютерлік бағдарламаларды және интерактивті оқу ресурстарын пайдалануға, сондай-ақ олардың пәнге қызығушылықты ынталандырудағы және практикалық дағдыларды дамытудағы рөлі қарастырылған.

Кілт сөздер: инновациялық технологиялар, оқу эксперименті, химия, виртуалды зертханалар, компьютерлік бағдарламалар, интерактивті оқу ресурстары, білім.

Инновациялық технологиялар қазіргі білім берудің ажырамас бөлігіне айналды және қазіргі таңда химия бойынша оқу эксперименттерін жүргізуде өзіндік үлкен рөл

атқарады. Цифрлық технологиялар өмірдің барлық салаларына еніп, оқыту барған сайын интерактивті және қолжетімді болып келе жатқан қазіргі әлемде химиялық білім беруде инновациялық әдістерді қолдану маңыздырақ болып келеді.

Химия бойынша оқу экспериментінде инновациялық технологиялар арасында бірінші және маңызды орынды виртуалды зертханалар алады. Олар виртуалды ортада химиялық эксперименттер жүргізуге мүмкіндік беретін бағдарламалық кешендер. Виртуалды зертханалар- бұл химия бойынша оқу процесінің ажырамас бөлігіне айналатын инновациялық технология. Олар оқушыларға виртуалды ортада химиялық эксперименттер жүргізуге мүмкіндік беретін бағдарламалық құрал болып табылады, бұл бірқатар артықшылықтар мен мүмкіндіктерге ие. Виртуалды зертханалар білім беруде сәтті қолданылатын елдің мысалы- АҚШ. Виртуалды зертханалар оқу процесіне кеңінен енгізілген, бұл оқушыларға химиялық заттармен жұмыс істеу кезінде өздеріне қауіп төндірмей, практикалық дағдыларды алуға және химиялық процестерді тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар Қытай елі де білім беру мекемелеріне виртуалды зертханаларды белсенді түрде енгізуде. Бұл әсіресе көптеген оқушылар жағдайында өте маңызды және практикалық сабақтарды өткізу үшін әрдайым жеткілікті құрал- жабдық бола бермейді. Үндістанда виртуалды зертханалар қашықтықтан оқыту бағдарламалары аясында қолданылады. Бұл алыс орналастарқан аймақтардағы оқушылар нақты зертханаларға қол жеткізе алмаса да, химия бойынша сапалы білім алуға мүмкіндік береді. Жалпы алғанда Еуропада виртуалды зертханалар, әсіресе білім беру ресурстары шектеулі елдерде немесе жабдықтар мен зертханаларға қол жетімділігі шектеулі алыс орналасқан аудандарда кеңінен қолданылады.

Химиялық білім берудегі инновациялық технологиялар арасында екінші орынды компьютерлік бағдарламалар алады. Олардың көмегімен мұғалімдер интерактивті сабақтар, презентациялар, викториналар мен практикалық тапсырмалар жасай алады, бұл оқуды өте қызықты әрі оқушыларға қол жетімді етеді. Сонымен қатар, компьютерлік бағдарламалар оқушыларға химиялық процестер мен құбылыстарды тереңірек түсінуге мүмкіндік беретін көптеген ақпаратқа қол жеткізуге мүмкіндік береді. Әр түрлі елдерде компьютерлік бағдарламаларды қолдану мысалдарын қарастырсақ: АҚШ-та көптеген химия мұғалімдері интерактивті сабақтар жасау үшін компьютерлік бағдарламаларды қолданады. Мысалы, олар нақты уақыттағы химиялық реакцияларды көрсету үшін бағдарламаларды пайдалана алады, бұл оқушыларға эксперименттер кезінде болып жатқан процестерді жақсырақ түсінуге көмектеседі. Жапонияда компьютерлік бағдарламалар оқушыларға өз білімдерін тексеруге және зерттелген материалды қайталауға көмектесетін викториналар мен тесттер жасау үшін кеңінен қолданылады. Бұл оқушыларға оқу процесіне белсенді қатысуға және химия саласындағы дағдыларын жетілдіруге мүмкіндік береді. Үндістанда компьютерлік бағдарламалар химиялық процестер мен құбылыстар туралы көптеген ақпаратқа қол жеткізу үшін қолданылады. Бұл оқушыларға зерттелген материалды тереңірек түсінуге және оларды қызықтыратын салаларында қосымша білім алуға мүмкіндік береді. Ұлыбританияда компьютерлік бағдарламалар оқушыларға виртуалды эксперименттер мен зерттеулер жүргізуге мүмкіндік беретін интерактивті практикалық тапсырмаларды жасау үшін кеңінен қолданылады. Бұл арнайы жабдықты қажет етпейтін оқушылардың практикалық дағдыларын дамытуға үлкен көмектеседі.

Қазақстандық мектептерде интерактивті оқу ресурстары химиялық білім берудегі инновациялық технологиялар арасында маңызды орын алады. Бұл ресурстарға оқушыларға оқу материалдарына, видео оқулықтарға, интерактивті тапсырмалар мен сынақтарға қол жеткізуге мүмкіндік беретін әртүрлі веб-сайттар, онлайн платформаларды кіргізе аламыз. Қазақстандық мектептерде интерактивті оқу ресурстарын пайдаланудың бірнеше ерекшеліктері мен артықшылықтары бар:

1. Білім беру материалдарының қолжетімділігі: Қазақстанда мегаполистерден бастап алыс ауылдық аудандарда орналасқан әртүрлі мектептер бар. Интерактивті оқу ресурстары оқушыларға мектептің орналасқан жеріне қарамастан сапалы оқу материалдарын алуға мүмкіндік беру арқылы білім беруді қол жетімді етуге көмектеседі.

2. Оқытуды даралау: Қазақстандық мектептерде, көптеген басқа елдердегідей, оқушылардың әртүрлі қабілеттері, оқу стильдері мен дайындық деңгейлері бар. Интерактивті оқу ресурстарын пайдалану мұғалімдерге әр оқушыға олардың қажеттіліктері мен білім деңгейіне сәйкес материалдар мен тапсырмаларды ұсына отырып, оқытуды жекелендіруге мүмкіндік береді.

3. Мотивацияны арттыру: интерактивті оқу ресурстары дәстүрлі оқулықтар мен оқыту әдістеріне қарағанда оқушыларға көбірек ұнайды. Олар ойындарды, викториналарды, интерактивті сабақтарды және видеоларды қосқанда әртүрлі оқу форматтарын ұсынады, бұл оқушылар үшін оқуды өте қызықты етеді.

4. Цифрлық әлемге дайындық: интерактивті оқу ресурстарын пайдалану оқушыларға компьютер мен интернет дағдыларын дамытуға көмектеседі, бұл оларды қазіргі цифрлық әлемге дайындаудың маңызды кезеңі. Интернеттегі ресурстар мен технологияларды тиімді қолдана білу қазіргі қоғамда маңызды бола түсуде және мектептер оқушыларды осы қиындықтарға дайындауы керек деп ойлаймын.

Қазақ оқушылары мен Ұлттық зияткерлік мектептер (НЗМ) мектептерінің контекстінде химия бойынша оқу экспериментін жүргізуде инновациялық технологияларды қолдану білім беру сапасын арттыруда және осы салада болашақ мамандарды дайындауда үлкен рөл атқарады. НЗМ-де инновациялық технологияларды қолдануға бағытталған негізгі аспектілердің бірі-оқушылардың ғылыми ойлауы мен зерттеу дағдыларын дамыту болып табылады. Виртуалды зертханалар, компьютерлік бағдарламалар және интерактивті оқу ресурстары оқушыларға химиялық эксперименттер жүргізуге ғана емес, сонымен қатар алынған деректерді талдауға, гипотезалар құруға, оларды тексеруге, сондай-ақ зерттеу нәтижелеріне негізделген қорытындыларды тұжырымдауға мүмкіндік береді. Бұл оқушылардың ғылыми тәжірибесін қалыптастыруға және сыни ойлауын дамытуына да ықпалын тигізеді. Сонымен қатар, химия бойынша оқу экспериментінде инновациялық технологияларды қолдану мұғалімдерге оқуды әр оқушының қызығушылығына, қабілетіне және қажеттілігіне қарай жекелендіруге мүмкіндік береді. Әр түрлі оқу материалдары мен оқыту әдістеріне қол жеткізу мүмкіндігі әр оқушының жеке ерекшеліктерін ескере отырып, оқу процесін икемді және тиімді етеді. Инновациялық технологияларды қолдану арқылы химия бойынша оқу эксперименті оқушылар үшін қол жетімді және қызықты болады. Виртуалды ортада эксперименттер жүргізу мүмкіндігі, интерактивті тапсырмалар мен тестілерді

пайдалану және интернеттегі оқыту ресурстарына қол жеткізу оқушылардың назарын аударуға және оқуды қызықты қылуға мүмкіндік береді.

Ұлттық зияткерлік мектептерде химия бойынша оқу экспериментінде инновациялық технологияларды пайдалану тиімді және әртүрлі оқу ортасын құруға мүмкіндік беретін әртүрлі білім беру тәсілдері мен әдістерінің интеграциясына ықпал етеді. Мысалыға, виртуалды зертханалардың жобалық қызметпен үйлесуі оқушыларға эксперименттер жүргізулеріне ғана емес, сонымен қатар шығармашылық және инновациялық ойлауды дамытуға ықпал ететін ғылыми жобаларды өз бетінше әзірлеуге оны әрі қарай жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Қызықты және интерактивті оқу ресурстарына қол жеткізу, виртуалды ортада эксперименттер жүргізу және алған білімдерін тәжірибеде қолдану мүмкіндігі оқушыларға оқу процесіне тереңірек енуіне, өзінің мүмкіндігін көруіне мүмкіндік береді. Сонымен қатар, химия бойынша оқу экспериментінде инновациялық технологияларды қолдану мұғалімдерге әр оқушының үлгерімін тиімді етіп бағалауына да мүмкіндік береді. Эксперименттерді жүргізу кезінде алынған деректерді талдау және интерактивті тесттер мен тапсырмаларды қолдану арқылы мұғалімдер оқушылардың білімі мен дағдылары туралы толығынан біле алады және оқытудың процесін олардың қажеттіліктеріне сәйкес бейімдей алады.

Қорытындылай келе, инновациялық технологиялардың химиялық білім беру сапасын жақсарту және оқушылардың химияны оқуға деген қызығушылықтарын арттыру үшін үлкен көмегі бар екенін атап өткен жөн. Бұл технологияларды дұрыс пайдалану оқу процесін барлық оқушылар үшін қызықты, тиімді сонымен қатар қолжетімді етуге мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1.Химия сабағында инновациялық әдістер мен білім технологияларын пайдалану жолдары. Педагогика мәселелері, 2013ж
- 2.Әмір Шарапат “ Педагогикалық инновацияны іске асырудың жолдары, 2001ж
- 3.Бодина О.Г Виртуальная лаборатория- одно из средств интенсификации процесса обучения химии, 2007г

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ

4-СЕКЦИЯ

ТАРИХ, ФИЛОСОФИЯ, САЯСАТТАНУ ЖӘНЕ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАР САЛАСЫНДАҒЫ ҒЫЛЫМИ ЖӘНЕ ҚОЛДАНБАЛЫ АСПЕКТІЛЕР

НАУЧНЫЕ И ПРИКЛАДНЫЕ АСПЕКТЫ В ОБЛАСТИ ИСТОРИИ, ФИЛОСОФИИ, ПОЛИТОЛОГИИ И МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ

ANALYSIS OF TEACHING SPEAKING METHODOLOGY IN SECONDARY SCHOOL

Aidarkanova K.A.3

DESCRIPTION OF THE FORMATION OF MONOLOGUE SPEECH IN THE ELEMENTARY SCHOOL

Aidarkanova K.A.7

РУХЫ БИІК ҰЛЫ ПЕРЗЕНТ

Аргынбаева М.Б., Чекетаева Р.С. 11

СЕМЕЙ ГУБЕРНИЯСЫНДАҒЫ ЖАЛПЫ ЖӘНЕ АРНАЙЫ КӘСІБИ БІЛІМ БЕРУ МЕКЕМЕЛЕРІ ҚЫЗМЕТІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ӘЙЕЛДЕРІНІҢ ҚЫЗМЕТІ (АРХИВ ҚҰЖАТТАРЫ НЕГІЗІНДЕ)

Аубакирова А.Ж., Дукенбаева З.О. 14

ТАРИХИ ТҰЛҒАЛАРДЫ ОҚЫТУДА СЫНИ ОЙЛАУ ТЕХНОЛОГИЯСЫН ҚОЛДАНУ

Ахметсаки Қ.А., Өскембай Ә.А. 18

ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН ӘЙЕЛДЕРІНІҢ ТЫЛДАҒЫ ЕРЛІГІ ЕШҚАШАН ҰМЫТЫЛМАҚ ЕМЕС: ТАРИХИ ШОЛУ

Болатов А.М., Нурбекова Р.К. 23

МОНЕТЫ, КАК ИСТОЧНИК ИСТОРИЧЕСКИХ ЗНАНИЙ

Гладышев А.О., Колосова С.Ф. 26

ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫНЫҢ ДЕРЕККӨЗДЕРІ МЕН ТАРИХНАМАСЫ

Досымханова Н.С., Нурбекова Р.К. 29

МАРАТ ҚАБАНБАЕВ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ИДЕЯЛЫҚ-ТАҚЫРЫПТЫҚ ЖҮЙЕСІ

Картаева У.М., Рахметова Р.С. 34

ТАРИХ САБАҒЫНДА ҚАЗАҚТЫҢ МАТЕРИАЛДЫҚ ЖӘНЕ РУХАНИ ӘЛЕМІНДЕГІ ЖЫЛҚЫ МАЛЫНЫҢ ОРНЫ ТУРАЛЫ ТҮСІНІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖОЛДАРЫ

Құмарбекова Г.Н., Нурбекова Р.К. 38

В.В. ГРИГОРЬЕВ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНЫҢ МӘДЕНИ ӨМІРІНДЕ

Маденова А.А., Избасарова Г.Б. 40

**ҚАЗАҚСТАНДА ГЕОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫНЫҢ НЕГІЗІН ҚАЛАҒАН Қ.И. СӘТБАЕВТЫҢ
МҰРАЛАРЫН ГЕОГРАФИЯНЫ ОҚЫТУДА ПАЙДАЛАНУДЫҢ
ТАНЫМДЫҚ МАҢЫЗЫ**

Манахова М.Н.45

**СТОРИТЕЛЛИНГ - КАК ИННОВАЦИОННАЯ ТЕХНОЛОГИЯ РАЗВИТИЯ РЕЧИ И
КОММУНИКАТИВНЫХ КАЧЕСТВ ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА**

Михеева Д.Н.51

ШЕШЕНДІК ӨНЕР ЖӘНЕ ХАЛЫҚТЫҢ ҰЛТТЫҚ ТАНЫМЫ

Мухамадиев Т.М., Касенов С.Т.55

ЧОКАН ЧИНГИСОВИЧ ВАЛИХАНОВ: ЖИЗНЬ И НАСЛЕДИЕ

Сытник В., Таттибаева С.М., Толмачёва К.А., Гайнолла Т.Е., Давлетова Г.А.59

ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ БЕРУ МАЗМҰНЫ ЖАҒДАЙЫНДА

ТАРИХ ПӘНІ АРҚЫЛЫ ӨЛКЕТАНУ КОМПОНЕНТІН ЖҮЗЕГЕ АСЫРУ ЖОЛДАРЫ

Шаріпханова Ж.Ш., Шүршітбай Б.Ш.64

5-СЕКЦИЯ

**ЭКОНОМИКА, МЕМЛЕКЕТТІК БАСҚАРУ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ САЛАСЫНДАҒЫ
ҒЫЛЫМИ ЖӘНЕ ҚОЛДАНБАЛЫ АСПЕКТІЛЕР**

**НАУЧНЫЕ И ПРИКЛАДНЫЕ АСПЕКТЫ В ОБЛАСТИ ЭКОНОМИКИ,
ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ И ПРАВА**

ЦИФРЛЫҚ ВАЛЮТА: АРТЫҚШЫЛЫҚТАРЫ ЖӘНЕ КЕМШІЛІКТЕРІ

Бирликова М., Бекенова М., Байғужина А.Ж.69

СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚТЫ ӘКІМШІЛІК-ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ

Искаков А., Орсаяева Р.А. 73

ӘЛЕУМЕТТІК САЛАДАҒЫ СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚ

Искаков А., Орсаяева Р.А. 77

ИМПОРТТЫ АЛМАСТЫРУ: ШЕТЕЛДІК ТӘЖІРІБЕ

Кармысова Г.А., Ордабаева М.А.80

АДАМИ КАПИТАЛ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ӨСУ ФАКТОРЫ РЕТІНДЕ

Кашкенова Г.А., Ордабаева М.А.83

**АНАЛИЗ СОСТОЯНИЯ РАЗВИТИЯ ЛОГИСТИЧЕСКИХ СИСТЕМ И ИХ
СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ НА ПРЕДПРИЯТИЯХ КАЗАХСТАНА**

Коротаев И.О., Касенов Б.Б., Байғужина А.Ж.87

**ИНФЛЯЦИОННЫЕ ПРОЦЕССЫ В КАЗАХСТАНЕ: ПРОБЛЕМЫ И ВОЗМОЖНЫЕ
ПУТИ РЕШЕНИЯ**

Коротаев И.О., Шайханова Н.К.91

МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТТЕР КӨРСЕТУ ЖҮЙЕСІН ЖЕТІЛДІРУ

Меирбеков М., Жолдыбалина А.С.96

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ КОНТРОЛЛИНГА В СИСТЕМЕ ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН: ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ	
Мерғалимов А.А., Апышева А.А.....	101

СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚТЫҢ ӨСУ ДЕҢГЕЙІ (қылмыстық-құқықтық сипаттама)	
Сулейменов А.С., Төлеген М.Ә.	105

ҚЫЛМЫСТЫҚ ЗАҢ БОЙЫНША СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚТЫ САРАЛАУ	
Сулейменов А.С., Төлеген М.Ә.	109

ПЛАТЕЖЕСПОСОБНОСТЬ КАК ОСНОВНОЙ ПОКАЗАТЕЛЬ ФИНАНСОВОЙ УСТОЙЧИВОСТИ СТРАХОВЩИКА	
Токтарбекова Л., Ершов Е., Жапарова А.М.	115

6-СЕКЦИЯ ФИЛОЛОГИЯ, ЖУРНАЛИСТИКА ЖӘНЕ МУЗЫКА САЛАСЫНДАҒЫ ИННОВАЦИЯЛАР

ИННОВАЦИИ В ОБЛАСТИ ФИЛОЛОГИИ, ЖУРНАЛИСТИКИ И МУЗЫКИ

ОҚУЛЫҚ – ОҚЫТУДЫҢ БАСТЫ ҚҰРАЛЫ	
Айдарбекова Б.А., Сейпутанова А.Қ.	120

ОҚУШЫЛАРДЫҢ СӨЙЛЕУ МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ: ТІЛ ТАЗАЛЫҒЫ ЖӘНЕ СӨЗ ДҰРЫСТЫҒЫ	
Альпатына С.Б.	124

ӘН АЙТУДАҒЫ БАЛАЛАРДЫҢ ДАУЫСЫН ДАМУДЫҢ АЛҒЫШАРТТАРЫ	
Әмірбек Б.Р., Манатұлы А., Шаяхметова А.А.	127

ЖАҒАНДАНУ ДӘУІРІНДЕ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІН ОҚЫТУ МӘСЕЛЕЛЕРІ	
Бейсекенова А.К., Сейпутанова А.К.	132

ПРОИСХОЖДЕНИЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ СОВРЕМЕННОГО АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА	
Торыбаева Д.С., Бейсекенова Л.К., Федосова С.А.	137

ТЫҢДАЛЫМ ДАҒДЫСЫН МЕНГЕРТУДІҢ ТИІМДІ ӘДІС-ТӘСІЛДЕРІ МЕН ТҮРЛЕРІ	
Болаева А.К., Каирбаева Ж.К.	142

АБАЙ ШЫҒАРМАЛАРЫН МЕКТЕП БАҒДАРЛАМАСЫНДА ОҚЫТУДЫҢ ТАРИХЫ	
Джетыбаева А.Т., Сейпутанова А.Қ.	146

Қ. БІТІБАЕВАНЫҢ ОҚУШЫ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫН ДАМУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ	
Жолжаксынова А.	150

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНЕН ОҚУШЫЛАРДЫ ҒЫЛЫМИ-ЗЕРТТЕУ ЖҰМЫСТАРЫНА БАУЛУ БАҒЫТЫНДАҒЫ САБАҚ ТҮРЛЕРІ	
Каирболатова А.С., Келгембаева Б.Б.	152

М. ӘУЕЗОВ ШЫҒАРМАЛАРЫН ТАЛДАУ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ҒЫЛЫМИ-ЗЕРТТЕУ ЖҰМЫСТАРЫНА БАУЛУ Каирболатова А.С., Келгембаева Б.Б.....	160
ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІН ПРОБЛЕМАЛЫҚ ОҚЫТУ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫН ДАМУ Мырзаханова С.Т., Келгембаева Б.Б.	164
МЕНІҢ ТАРИХ САБАҒЫНДАҒЫ ДЕРЕККӨЗДЕР МЕН ЖҰМЫС ТӘЖІРИБЕМ Қайриден Ж.Ж.....	170
ТАРИХТЫ ОҚЫТУДА ТАРИХИ ДЕРЕККӨЗДЕРДІ ПАЙДАЛАНУ Қайриден Ж.Ж.	173
АБАЙ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ БІЛІМ МЕН ТӘРБИЕ МӘСЕЛЕСІ Касенова М., Сейпутанова А.Қ.....	177
ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНІҢ ҰЛТТЫҚ БОЛМЫСТЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ РӨЛІ Құлжабай Г.Е.	181
Өңірлік баспа бұқаралық ақпарат құралдарына мемлекеттік қолдау көрсету механизмін жетілдіру Мамарбаев Б.О., Кошербаева А.Б.	184
ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНІҢ ИДЕЯЛЫҚ-ЭСТЕТИКАЛЫҚ ДАМУЫ Маратқызы А., Сейпутанова А.К.	190
ВЛИЯНИЕ ЛИТЕРАТУРЫ З. НАУРЫЗБАЕВОЙ И Л. КАЛАУС НА КАЗАХСКУЮ КУЛЬТУРУ И ОБРАЗОВАНИЕ Райбаева Т.К.....	194
ЗАМАНАУИ ЖАРНАМАДАҒЫ ФОТОӨНЕРДІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІН ТАЛДАУ Рүстем Т., Жаппарова А.К.	198
ШЕШЕНДІК ӨНЕРДІҢ ӘЛЕУМЕТТІК-МӘДЕНИ БОЛМЫСЫ Салимова Ж.М., Касенов С.Т.	201
ҚАЗАҚ МУЗЫКА ӨНЕРІНІҢ БАСТАУЫ Сапар Қ., Досымханова А., Шаяхметова А.А.	206
THE THREE-LANGUAGE APPROACH IN LANGUAGE POLICY OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN Segizbayeva Zh.A., Yergazina A.A.	211
ТӨЛЕН ӘБДІК ПРОЗАСЫНДАҒЫ ПАРАМӘТІНДІК ҮЛГІЛЕР Қасымбек Қ., Сейпутанова А.Қ.	215
БІЛІМ БЕРУДІҢ ЖАҢА ПАРАДИГМАЛАРЫ АЯСЫНДА М. ЖҰМАБАЕВТЫҢ «БАТЫР БАЯН» ПОЭМАСЫН ОҚЫТУ Сейпутанова А.Қ., Досанова Қ.Д.....	220

ТАРИХ ТАРЛАНЫ

Сетерхан Үмітхан, Картаева А.М.....225

М. ӘУЕЗОВТЫҢ «КӨКСЕРЕК» ПОВЕСІН ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ БЕРУ БАҒДАРЛАМАСЫ АЯСЫНДА ОҚЫТУДЫҢ ТИІМДІ ӘДІС-ТӘСІЛДЕРІ

Сейпутанова А.Қ., Слямова Ж.Т.228

ЭПИКАЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРДЫ ОҚЫТУДЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Социалов Н.Е., Келгембаева Б.Б.....232

МІРЖАҚЫП ДУЛАТҰЛЫНЫҢ ӨМІРІ МЕН ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ЖОЛЫНЫҢ НЕГІЗГІ КЕЗЕҢДЕРІ, ӘДЕБИ МҰРАСЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Туганбаева Г.Н.237

ДОМБЫРА – ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ АСЫЛ МҰРАСЫ

Хасенов Е., Қанат Е., Шаяхметова А.А.....243

ПОНЯТИЕ «ЖЕНСКОЕ ПИСЬМО» КАК ЦЕНТРАЛЬНАЯ КАТЕГОРИЯ ГЕНДЕРНОГО ПОДХОДА К АНАЛИЗУ ПРОИЗВЕДЕНИЯ

Хисамиддинова Ж.Т., Ананьева С.В.247

СПОСОБЫ САМОПРЕЗЕНТАЦИИ ЛИРИЧЕСКОЙ ГЕРОИНИ В «ЖЕНСКОМ ПИСЬМЕ» Н. ЧЕРНОВОЙ И Т. ФРОЛОВСКОЙ

Хисамиддинова Ж.Т., Ананьева С.В.252

7-СЕКЦИЯ

ҒЫЛЫМНЫҢ ӘРТҮРЛІ САЛАЛАРЫНДАҒЫ ЗЕРТТЕУ ҚЫЗМЕТІНДЕГІ АЛҒАШҚЫ ҚАДАМДАР

ПЕРВЫЕ ШАГИ В ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В РАЗЛИЧНЫХ ОБЛАСТЯХ НАУК

ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР ЖӘНЕ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ

Абайдулина А., Бораншина Д., Сапина С.М.....257

ҚАЗАҚ ТІЛІН ҮЙРЕТЕТІН ОНЛАЙН ПЛАТФОРМАЛАР (АНАЛИТИКАЛЫҚ- САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ)

Әбенова С.Д., Тлеуқанов А.Б., Камиева Г.К.262

СТРАТЕГИЯ УПРАВЛЕНИЯ УЯЗВИМОСТЯМИ И ОБНОВЛЕНИЯМИ (ПАТЧИ)

Андреев С.М., Жантасова Ж.З.....266

ВОЗМОЖНОСТИ ПРИМЕНЕНИЯ AI В ОБРАЗОВАНИИ

Горковенко Д.С., Сыздықпаева А.Р., Жантасова Ж.З.....271

БЛОКЧЕЙН И ХЕШИРОВАНИЕ В ФИНАНСОВОЙ СФЕРЕ

Горковенко Н.С., Сыздықпаева А.Р., Жантасова Ж.З.274

СУСАМЫР АУЫРУЫНЫҢ ПАЙДА БОЛУ СЕБЕПТЕРІ ЖӘНЕ ЕМДЕУ ЖОЛДАРЫ

Жаксылыкова А.А., Амренова А.К.277

КӨРКЕМ ЕҢБЕК САБАҚТАРЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТІН ДАМУДАҒЫ ҰЛТТЫҚ СӘНДІК ҚОЛДАНБАЛЫ ӨНЕРДІҢ ЕРЕКШЕЛІГІ	
Калдыгулов Е.С., Моменов Б.М.	281
ТУРИСТІК ҚЫЗМЕТТІ ЗЕРТТЕУДІН ӘДІСНАМАЛЫҚ ТӘСІЛДЕРІ	
Киясова Д.Д., Райханов М.Д., Жұмабекұлы Ө.....	287
СТРЕСС ФАКТОРЛАРЫ. ЕСТЕН ТАҢУ (ШОК), ОНЫҢ ТҮРЛЕРІ	
Киясова Д., Райханов М., Амренова А.К.	291
МОДЕЛИ И МЕТОДЫ БЕЗОПАСНОСТИ ОБЛАЧНЫХ СЕРВИСОВ	
Лилисон Д.С., Жантасова Ж.З., Джаксалыкова А.К.,.....	299
ИСПАНСКИЙ ЯЗЫК – ЕГО ИСТОРИЯ И МЕСТО В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ	
Маликбаева Д.А.	305
ИМЕНА СОБСТВЕННЫЕ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ О. БОКЕЯ КАК ОТРАЖЕНИЕ КАРТИНЫ МИРА	
Назарханова Н., Садыкова Б.У.	308
УГРОЗЫ БЕЗОПАСНОСТИ ОБЛАЧНЫХ ВЫЧИСЛЕНИЙ И МОДЕЛИ ОБЛАЧНЫХ СЕРВИСОВ	
Окапбаев Т.Р., Сыздыкпаева А.Р., Жантасова Ж.З.....	314
СОЗДАНИЕ ЧАТ-БОТОВ И ЗАДАЧИ ИНФОРМАЦИОННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ	
Оспанов М.М., Жантасова Ж.З., Джаксалыкова А.К.	319
ВИРУССЫЗ ТАҢҚУРАЙ РЕГЕНЕРАНТТАРЫНЫҢ <i>IN VITRO</i> ОРТАСЫНАН <i>EX VITRO</i> ЖАҒДАЙЫНЫ БЕЙІМДЕЛУІ	
Рысжанова Г.С., Момбаева Б.К.	323
ҚАЗАҚСТАНДА ТАҢҚУРАЙ ӨНДІРІСІНІҢ ӨЗЕКТІЛІГІ	
Рысжанова Г.С., Момбаева Б.К.	328
ДУХОВНАЯ ПЕРЕКЛИЧКА ПОЭТИЧЕСКОГО ГЕНИЯ ТРЕХ НАРОДОВ	
Аскетеева А., Садыкова Н.А.....	334
МАТРИЦА РИСКОВ И ПРИОРИТИЗАЦИЯ	
Смирнов Е.В., Сыздыкпаева А.Р.	338
ТІЛ ДАМУЫНЫҢ ҚАЛЫПТЫ ЖӘНЕ БҰЗЫЛЫСЫ БАР БАЛАЛАРДЫҢ ТІЛДІК ҚАБІЛЕТІН ЗЕРТТЕУДІҢ ЗАМАНАУИ ҒЫЛЫМИ ТӘСІЛДЕРІ	
Сушы Д.М., Боранбаева А.Р.....	341
ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ МОЛОДЕЖНОЙ ОРГАНИЗАЦИИ И РУКОВОДСТВА КОМПАНИИ: СТРАТЕГИИ СОТРУДНИЧЕСТВА В ФОРМИРОВАНИИ КОРПОРАТИВНОЙ КУЛЬТУРЫ	
Тусупов Е.О., Нурмуханова Г.Ж.	346

ГРАДИЕНТНЫЕ ИТЕРАЦИОННЫЕ МЕТОДЫ

Сергеева О.В. 350

Қ.О.БІТІБАЕВАНЫҢ «ОЙ ТАСТАУ, ОЙЛАНТУ, ОЙЛАУ» ТЕХНОЛОГИЯСЫ НЕГІЗІНДЕ ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫМЫЗ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫ АДАМГЕРШІЛІККЕ БАУЛУ ЖОЛДАРЫ

Келгембаева Б.Б., Сагидолдина Қ.Ө. 355

АВТОНОМДЫҚ ЖҮЙЕ ЖӘНЕ ОРНЫҚТЫЛЫҚ ТЕОРИЯСЫ ҰҒЫМДАРЫН ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

Пазылбек С. 355

СТУДЕНТТЕРДІҢ СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚҚА ҚАРСЫ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ҮШІН ПЛАТФОРМАЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР ӘЗІРЛЕУ

Серғалиев Б.С., Адиканова С., Байркеннова Г.Т. 362

АДАПТИВТІ БОЛЖАУ ҮЛГІЛЕРІ: БРАУН ЖӘНЕ ХОЛЬТ-ВИНТЕРС ӘДІСІ

Темірке С. Ф. 365

ТАҢБАЛЫ МОДЕЛЬДЕУ ӘДІСТЕРІНІҢ БИОЛОГИЯ ПӘНІН ОҚЫТУДАҒЫ ОРНЫ

Карыбаева А.М. 371

ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ БЕРУ МАЗМҰНЫ НЕГІЗІНДЕ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІН ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ

Сейпутанова А.Қ., Қасымбекова Д.Т. 376

МЕКТЕПТЕГІ ТІРІ ТАБИҒАТ БҰРЫШЫ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ КӘСІПКЕРЛІККЕ ДЕГЕН ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҒЫН АРТТЫРУ

ЗАМИШЕВА А. 386

ЛАТЫН ӘЛПБИІНЕ БАЙЛАНЫСТЫ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕР

Өзімхан Б. 392

ЭТНОПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЭЛЕМЕНТТЕРДІҢ БИОЛОГИЯДА ҚОЛДАНЫЛУЫ

Темирханова С.Ж., Аманғалиева А.А. 396

ЭТНОПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЭЛЕМЕНТТЕРДІҢ БІЛІМ ЖҮЙЕСІНДЕ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫ

Темирханова С.Ж., Аманғалиева А.А. 401

ФИЗИКА ПӘНІН ОҚЫТУДАҒЫ ИНТЕРАКТИВТІ ӘДІСТЕРДІ ТИІМДІ ПАЙДАЛАНУ

Набиева Қ. Е. 404

ҚАЗАҚСТАНДА ГЕОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫНЫҢ НЕГІЗІН ҚАЛАҒАН Қ.И.СӘТБАЕВТЫҢ МҰРАЛАРЫН ГЕОГРАФИЯНЫ ОҚЫТУДА ПАЙДАЛАНУДЫҢ ТАНЫМДЫҚ МАҢЫЗЫ

Манахова М.Н. 408

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ПӘНДЕРІНДЕГІ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЗЕРТТЕУШІЛІК ДАҒДЫЛАРЫН ДАМУ

А. Ерболекова. 413

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ПӘНДЕРІНЕН СЫНЫПТАҒЫ ОҚЫТУ ҮДЕРІСІН ЖЕТІЛДІРУ

А. Ж ¹ . Жекенбаева., Қ.А ² . Байназарова.....	417
БИОЛОГИЯ ПӘНІНЕН ОНЛАЙН ПЛАТФОРМАДАҒЫ ДИДАКТИКАЛЫҚ РЕСУРСТАРДЫ ДАМУ	
Н. Давлетиярова.....	422
БИОЛОГИЯ ПӘНІН ОҚИТУДАҒЫ ОЛИМПИАДА ТАПСЫРМАЛАРЫНА ДАҒДЫЛАРДЫ ДАМУ ЖОЛДАРЫ	
А. Бүркітбайұлы.....	425
ТӘЛІМГЕРЛІК АРҚЫЛЫ ОҚУШЫНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ	
Н.С. Кожаметова.....	429
БИОЛОГИЯ ПӘНІНЕН ОҚУШЫЛАРДЫҢ АКАДЕМИЯЛЫҚ ҮЛГЕРІМІН ҰЙЫМДАСТЫРУ МОНИТОРИНГІ	
А.Ж. Сәбитова.....	434
БИОЛОГИЯ ПӘНІ БОЙЫНША ОҚУШЫЛАРДЫ ҰБТ- ҒА ДАЙЫНДАУДА КІРІКТІРЕ ОҚИТУ ЖОЛДАРЫ	
А. Алмасқызы	438
КВАНТОРИУМДАР ЖЕЛІСІ НЕГІЗІНДЕ ПӘНАРАЛЫҚ ИНТЕГРАЦИЯДА STEAM-БІЛІМ БЕРУДІ ЖЕТІЛДІРУ МОДЕЛІН ӘЗІРЛЕУ	
А.Б. Жұбанова.....	443
БИОЛОГИЯ ПӘНІ БОЙЫНША TIMSS ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ САУАТТЫЛЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ	
А. Лесбаева.....	448
БИОЛОГИЯ ПӘНІ БОЙЫНША PISA ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ САУАТТЫЛЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ	
Н.Тулеева.....	455
СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫН БИОЛОГИЯ ПӘНІНЕН ОҚИТУ ҮДЕРІСІН БАҒАЛАУ ЖӘНЕ ЖЕТІЛДІРУ	
Ф. Тұнғатар	460
БИОЛОГИЯ САБАҚТАРЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫ ҰЙЫМДАСТЫРУ ЖӘНЕ ҚОЛДАУ ЖОЛДАРЫ	
С. Оралбаева.....	465
PISA НӘТИЖЕЛЕРІ ЗЕРТТЕУІНДЕГІ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЖӘНЕ БАСҚА ЕЛДЕРДІҢ АЛАТЫН ОРНЫ	
Н.Тулеева.....	471
ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ПӘНДЕРІНДЕ САРАЛАП ОҚИТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫН ҚОЛДАНУ	
Б.М.Мырзабекова,Ш.Т.Кеңесбаева.....	477
MEDHAID - АЛҒАШҚЫ МЕДИЦИНАЛЫҚ КӨМЕК КӨРСЕТУ ЖҮЙЕСІ ДЕНСАУЛЫҚ САҚТАУ САЛАСЫНДА	
Мақажан М. М.....	481

ДРАМАНЫ ОҚЫТУ БАРЫСЫНДА ОРЫНДАЛАТЫН ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ЖҰМЫСТАР Келгембаева Б.К, Крыкбаева А.С.....	485
METHODS OF TEACHING ENGLISH IN HIGH SCHOOL Сайдахмедова Озода Нодирқызы.....	490
MedGuide: ОБЗОР ФУНКЦИОНАЛЬНОСТИ И ВКЛАД В УЛУЧШЕНИЕ МЕДИЦИНСКИХ ПРОЦЕССОВ Жоламанов У.А.....	494
РОЛЬ ЦИФРОВЫХ РЕСУРСОВ В РАЗВИТИИ ГРАМОТНОГО ПИСЬМА Мурадова В. В.....	497
ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН Өңірінде шертпе күй өнерінің қалыптасуы мен дамуы Кашей А. К.....	501
«ВИРТУАЛДЫ ДӘРІГЕР» ЖОБАСЫНЫҢ АРХИТЕКТУРАСЫ МЕН ҚҰРУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ ТУРАЛЫ Кужербаев Н.А.....	505
КАТОНҚАРАҒАЙ МЕМЛЕКЕТТІК ТАБИҒИ ҰЛТТЫҚ ПАРКІ ТЕРРИТОРИЯСЫНДАҒЫ ЭКОТУРИЗМДІ ҰЙЫМДАСТЫРУ Қабдрахманова Н.Қ., Бақберген А.М.....	510
ТЫҢ ЖӘНЕ ТЫҢАЙҒАН ЖЕРЛЕРДІ ИГЕРУ ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ КӨШІ-ҚОН ҮРДІСТЕРІНІҢ ТАРИХЫ, ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ САЛДАРЫ Азылханова А. Б.....	514
ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ КЕН ОРЫНДАРЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫ ЖӘНЕ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ Қабдрахманова Н.Қ., Зарылханова Б.М.....	518
МЕКТЕПKE ДЕЙІНГІ БАЛАНЫҢ СЕНСОРЛЫҚ ҚАБІЛЕТІН ДАМУДА ДИДАКТИКАЛЫҚ ОЙЫНДАР Г.Т. Танабаева, Н.Ш. Султонова, М.Б. Муратбекова	523
ОРТА БІЛІМ БЕРУ ОРЫНДАРЫНДА ХИМИЯНЫ ОҚЫТУДА КӘСІБИ БАҒЫТТАУ Қостанай А. А	526
ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ БЕЙІНДІК ОҚЫТУДЫ ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ ТАРИХЫ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ Мусанова М.Ж.....	530
ЖҮЗІМ Өңдеу технологиясының негізгі ерекшеліктері Ж.М.Жайлаубаева, Б.К.Момбаева.....	535
Үй жағдайында дайындалған шарап микрофлорасын зерттеу Ж.М.Жайлаубаева, Б.К.Момбаева.....	539
АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ БАСТАУЫШ МЕКТЕПТІҢ ОҚУ ПРОЦЕСІНЕ ИНТЕГРАЦИЯЛАУ	

Ақылаева У. Ч.....	545
БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ БІЛІМІН БАҒАЛАУДЫҢ ЗАМАНАУИ ӘДІСТЕРІ	
Сулейменова А. Д.....	547
БАСТАУЫШ МЕКТЕПТЕГІ БЕЛСЕНДІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕРІ	
Зыкирьянова М. Д.....	549
БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫН ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ-КРЕАТИВТІЛІК ҚАБІЛЕТТЕРІН ДАМУДАҒЫ ЖАҢА АМАЛДАР	
Атабаева Б. Б.....	551
БАЛАЛАРДАҒЫ ЛОГИКАЛЫҚ ОЙЛАУДЫ ДАМУ: ТАБЫСТЫ БІЛІМ БЕРУДІҢ НЕГІЗГІ КОМПОНЕНТІ	
Молдағалиева Л.....	552
БАСТАУЫШ СЫНЫПТАРДАҒЫ ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ: БАРЛЫҚ БАЛАЛАР ҮШІН ТЕҢ МҮМКІНДІКТЕР ЖАСАУ	
Исмаилова А. С.....	554
БІЛІМ БЕРУ ТЕНДЕНЦИЯСЫН ЖАҢҒЫРТУ – КОУЧИНГ ӘДІСІ НЕГІЗІНДЕ	
Иманкулова Г. С.....	556
ОҚУШЫЛАРДЫҢ МАТЕМАТИКАЛЫҚ ОЙЛАУЫН ДАМУ	
Туякбаева М. Е.....	562
АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУДА ЗАМАНАУИ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ	
Нарымбаева Ж. Б.....	563
БАЛАЛАРДЫҢ ҚАРЫМ–ҚАТЫНАС ДАҒДЫЛАРЫН ДАМУ	
Салиева В.А.....	565
БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНДА ЖАУАПКЕРШІЛІК СЕЗІМІН ДАМУ	
Умарова К. М.....	567
МЕКТЕПТЕРДІҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТЕОРИЯСЫ МЕН ПРАКТИКАСЫНДА ТІРІ ОБЪЕКТІЛЕРДІ ПАЙДАЛАНУ МӘСЕЛЕСІ	
Арысбаева А.Ж.....	569
«ӘДІЛ- МАРИЯ» РОМАНЫНДАҒЫ ДРАМАТИЗМ ТАБИҒАТЫ	
Нуржанова А. Б.....	573
ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІН ОҚЫТУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ	
Сейпутанова А.Қ., Мамедулданова А.Ж.....	576
МІРЖАҚЫП ДУЛАТҰЛЫ ПОЭЗИЯСЫН ОҚЫТУДЫҢ ТӘРБИЕЛІК МӘНІ	
Сагиева К. С.....	579
МЕКТЕП ЖАҒДАЙЫНДА ЖАС ЖЕҢІЛ АТЛЕТТЕРІНДЕ ЖЫЛДАМДЫҚ ҚАБІЛЕТТЕРІН ДАМУ ҚҰРАЛДАРЫ МЕН ӘДІСТЕРІ	
Тәбәрәк Е.....	583

МЕКТЕП ЖАҒДАЙЫНДА КҮШ, ЖЫЛДАМДЫҚ ҚАБІЛЕТТЕРІН ҰШТАСТЫРА ДАМУЫ ҚҰРАЛДАРЫН ПАЙДАЛАНА ОТЫРЫП, ЖЕҢІЛ АТЛЕТ-СПРИНТЕРЛЕРДІҢ ДЕНЕ ДАЙЫНДЫҒЫН ДАМУЫ	
Тәбәрәк Е.....	586
ВОЛЕЙБОЛ ОЙЫНЫНЫҢ ТЕХНИКАСЫН ЖЕТІЛДІРУ ӘДІСТЕМЕСІ	
Сағатов Қ.Ж.....	589
АРНАЙЫ ЖАТТЫҒУЛАРДЫ ҚОЛДАНУ АРҚЫЛЫ ЖАС ПАЛУАНДАРДЫҢ КҮШ- ЖЫЛДАМДЫҚ ҚАСИЕТТЕРІН БІРІКТІРЕ ДАМУЫ	
Кенжебай М. Р.....	593
БОКСПЕН АЙНАЛЫСАТЫН ЖАСӨСПІРІМ ҰЛДАРДЫҢ ҚОЗҒАЛЫС ҚАСИЕТТЕРІНІҢ ФИЗИКАЛЫҚ ДАМУЫН, ФУНКЦИОНАЛДЫҚ ЖӘНЕ ПСИХОФИЗИОЛОГИЯЛЫҚ ЖАҒДАЙЫН КЕШЕНДІ БАҒАЛАУ	
Ибраимов А. С.....	599
БОКСПЕН АЙНАЛЫСАТЫН ЖАСӨСПІРІМ ҰЛДАРДА ҰЗАҚ МЕРЗІМДІ СПОРТТЫҚ ЖАТТЫҒУЛАР ПРОЦЕСІНДЕ МОТОРЛЫҚ, ФУНКЦИОНАЛДЫҚ, ПСИХОФИЗИОЛОГИЯЛЫҚ ҚАСИЕТТЕР МЕН МОТИВАЦИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРДІҢ ДАМУЫН КЕШЕНДІ БАҒАЛАУДЫ ЗЕРТТЕУ	
Ибраимов А. С.....	603
МЕКТЕПТЕГІ ТУРИСТІК ҮЙІРМЕЛЕРДІ ҰЙЫМДАСТЫРУ	
Канапиянова Ж. Ш.....	606
ЖАЛПЫ ЖӘНЕ ҚОСЫМША БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ МЕКТЕП ТУРИЗМІ	
Канапиянова Ж. Ш.....	611
АРНАЙЫ ЖАТТЫҒУЛАРДЫ ҚОЛДАНУ АРҚЫЛЫ ЖАС ПАЛУАНДАРДЫҢ КҮШ ҚАСИЕТІН ДАМУЫ ТУРАЛЫ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕР	
Кенжебай М. Р.....	616
ВОЛЕЙБОЛ ОЙНАУ ТЕХНИКАСЫН ТИІМДІ ОҚЫТУДЫҢ НЕГІЗГІ ШАРТТАРЫ	
Сағатов Қ.Ж.....	622
ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ЭТИКАСЫ: ОҚУШЫЛАРҒА ТЕХНОЛОГИЯНЫ ҰТЫМДЫ ПАЙДАЛАНУДЫ ҮЙРЕТУ	
Ержанов Ж.Н., Құдайберген Б.Ж.....	626
БІЛІМ БЕРУ ПРОЦЕСІНДЕ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН ҚОЛДАНУ	
Дәулет Б. Д., Қапдырахман Е.И.....	630
ИНФОРМАТИКА КУРСЫНДАҒЫ ANDROID ОС ЖӘНЕ БАҒДАРЛАМАЛАУ: НЕГІЗГІ АСПЕКТІЛЕРІ МЕН МҮМКІНДІКТЕРІ	
Мусин И.К.....	633
AN OVERVIEW OF TECHNIQUES FOR TEACHING FOREIGN LANGUAGES	
UMITBAYEVA Z. B.....	636

МЕНІҢ ТАРИХ САБАҒЫНДАҒЫ ДЕРЕККӨЗДЕРМЕН ЖҰМЫС ТӘЖІРИБЕМ	
Қайриден Ж.Ж.....	641
ТАРИХТЫ ОҚЫТУДА ТАРИХИ ДЕРЕККӨЗДЕРДІ ПАЙДАЛАНУ	
Қайриден Ж.Ж.....	644
ТАРИХИ ҮДЕРІСІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ ҚАЗАҚ ДАЛАСЫНДАҒЫ МЕМЛЕКЕТТІКТІҢ ҚАЛЫПТАСУЫНА ӘСЕРІ	
Слямбай Н. С.....	649
ПРИМЕНЕНИЕ МОДЕЛИ CLAIM-EVIDENCE-REASONING (CER) ДЛЯ РАЗВИТИЯ НАВЫКОВ АРГУМЕНТАЦИИ УЧАЩИХСЯ НА УРОКАХ ЕСТЕСТВЕННЫХ НАУК	
Потанина Л.М.....	653
ДОМБЫРА - ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ АСЫЛ МҰРАСЫ	
Хасенов Е., Қанат Е.....	656
СОЗДАНИЕ ЧАТ-БОТОВ И ЗАДАЧИ ИНФОРМАЦИОННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ	
Оспанов М.М.....	660
ОБРАБОТКА ДАННЫХ В СФЕРЕ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА	
Эдуардов Мадэн.....	665
ҚОЖАН ЖҰМЫҚҰЛЫНЫҢ ТАРИХИ ТҰЛҒАСЫ	
М.Ж.Тусупов.....	668
ВНЕДРЕНИЕ НЕЙРОННЫХ СЕТЕЙ ДЛЯ ОПТИМИЗАЦИИ ПРОЦЕССА ПРЕДОСТАВЛЕНИЯ ВИЗ В ПОСОЛЬСТВАХ	
Болатов Н.Е.....	671
ХИМИЯДАН ОҚУ ЭКСПЕРИМЕНТІН ЖҮРГІЗУДЕ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯНЫҢ ОРНЫ	
Ефенова Г.С.....	673

**Қаныш Сәтбаевтың 125 жылдығына арналған
БІЛІМ-ҒЫЛЫМ-БИЗНЕС ИНТЕГРАЦИЯСЫ:
ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ МЕН БОЛАШАҒЫ тақырыбында
студенттер, магистранттар, докторанттар және жас ғалымдардың
X Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясының
МАТЕРИАЛДАР ЖИНАҒЫ
II бөлім**

**СБОРНИК МАТЕРИАЛОВ
X Международной научно-практической конференции
студентов, магистрантов, докторантов и молодых ученых на тему
ИНТЕГРАЦИЯ ОБРАЗОВАНИЯ-НАУКИ-БИЗНЕСА:
ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ,
посвященной 125-летию Каныша Сатпаева
Часть II**

**COLLECTION OF MATERIAL
X International Scientific and Practical Conference of students,
undergraduates, doctoral students and young scientists
INTEGRATION OF EDUCATION-SCIENCE-BUSINESS:
PROBLEMS AND PROSPECTS
dedicated to the 125th anniversary of Kanysha Satpaeva
Part II**

Басуға жауапты Ислямова С.А.

*Автор түпнұсқасынан көшірме жасау арқылы басып шығарылды
Мазмұны үшін Баспа жауапты емес*

Басуға 24.04.2024 ж. қол қойылды
Шартты баспа табағы 24,64
Таралымы 500 дана

Пішімі 60x84/16
Есептік баспа табағы 32,44
Тапсырыс 357

С. Аманжолов атындағы ШҚУ «Берел» баспасы
070020, Өскемен қаласы, 30-шы Гвардиялық дивизия көшесі, 42